

MAGYAR NYELV

L. ÉVF.

1954. JÚLIUS

1—2. SZÁM

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának vitája a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról*

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1953 áprilisában nyilvános vitaülést rendezett a magyar leíró nyelvtan tárgyának és felosztásának kérdéséről. Mivel ezen a vitán egységes, a nyelvtanírás gyakorlati munkájában felhasználható elvi álláspont nem alakult ki, a Nyelvtudományi Bizottság az áprilisi vita anyagát alapul véve 1953 szeptemberében újból megvitatta a leíró nyelvtan felosztásának problémáját.

A kérdés napirendre tűzése igen időszerű volt. A magyar nyelvtudomány művelői felismerték: nyelvtudományunk komoly adóssága, hogy nem adott a tudományos kutatók, az egyetemi hallgatóság és a nyelv kérdései iránt érdeklődő szélesebb közönség kezébe színvonalas, az utóbbi évtizedek tudományos eredményeit értékesítő magyar leíró nyelvtant. A leíró nyelvtan hiánya hátrányosan befolyásolja az amúgy is sok nehézséggel küszködő egyetemi és főiskolai nyelvtanoktatás eredményességét, akadályozza, hogy a tanári pályára készülő hallgatók megfelelő nyelvtani ismeretekkel hagyják el az egyetemek, főiskolák padjait, és mindez nehezíti a nyelvtanoktatás színvonalának emelését alsó- és középfokú iskoláinkban is. Ennek a felismerésnek köszönhető, hogy a nyelvtudomány első ötéves tervének egyik munkálataként szerepel egy magyar leíró nyelvtani kézikönyv elkészítése. Az előkészítés során azonban világossá vált, hogy a magyar nyelvtudományban nincs egységes, határozott állásfoglalás a nyelvtan tárgyát, felosztását illetően, s egységes felfogás Sztálin nyelvtudományi munkáinak megjelenése után sem alakult ki. Ezért vált szükségessé, hogy az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága nyílt vitára bocsássa, és tisztázni igyekezzen a leíró nyelvtannal kapcsolatos kérdéseket.

I. Az első ankét anyaga

Az előadások.

A vita menetét alapvetően két egymással szembenálló vélemény harca határozta meg: az egyiket TOMPA JÓZSEF, a másikat SULÁN BÉLA képviselte.

I. A TOMPA JÓZSEFTŐL kifejtett állásfoglalás — amely kisebb eltéréseket nem nézve magyar nyelvészeink jelentős részének, elsősorban PAIS és BÁRCZI akadémikusoknak álláspontját is tükrözi — a következőkben foglalható össze:

* A jelentés anyagát a MTA Nyelvtudományi Főbizottságától kiküldött albizottság: HERMAN JÓZSEF, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, SULÁN BÉLA, TOMPA JÓZSEF iránypontjával HERMAN JÓZSEF és IMRE SAMU állította össze.

A nyelvtan köre a nyelv valamennyi jellemző kifejező eszközének kutatására kiterjed. „A nyelvtan állapítja meg” — mondta TOMPA vitaindító referátumában —, „hogy a szó- és írásbeli gondolatcsere számára milyen nyelvi eszközeink vannak, s hogy ezekkel milyen szabályszerűségek szerint élünk, hogyan válnak ezek alkalmassá arra, hogy gondolataink kiformalódásának nyelvi burkaként alkalmazzuk, s egyben gondolatainknak másokkal való megértetésére felhasználjuk őket; hogyan alakultak ki az egyes elemek népünk hosszú fejlődése során.” A nyelvtan tehát — vizsgálati körét tekintve — egyaránt foglalkozik a nyelv hanganyagával, szókinésével, valamint a mondatban megjelenő ragozott alakokkal és szerkezetekkel.

A leíró nyelvtan — TOMPA szerint — önként tagolódik három nagy részre, aszerint, hogy a nyelvi kifejező eszközöknek mely egységére vonatkoznak a benne vizsgált törvényszerűségek. Ez a három rész a h a n g t a n, a s z ó t a n és a m o n d a t t a n.

Ezt a felosztást TOMPA a következőképpen részletezi:

A m o n d a t t a n tárja föl a legmagasabb fokon, hogy miként is tölti be a nyelv: a gondolkodás anyagi burka, a gondolatcsere eszköze a maga hivatását; mint ahogy a m o n d a t mutatja meg leginkább, hogyan jelennek meg tudatunkban a világ különféle viszonyai, összefüggései. — A s z ó — általánosságban nézve — megnevezi a különféle tárgyakat, folyamatokat stb. vagy az utóbbiakról alkotott fogalmainkat. Ennek is vannak általános, elvont törvényszerűségei: magának a szónak a fogalma, a jelentéstani alapviszonyok; a szófajok tana is általános jellegű megállapításokkal dolgozik. A szóelemek közül például a tő, a képző, a jel, az egész szóalkotás stb. a nyelv s z ó t a n i részének anyaga. A mondattan ennek az eredményeit szükségképpen felhasználja, ezekre épít. — Mind a szavak, mind a mondatbeli viszonyító eszközök h a n g o k b ó l épülnek föl. Ezért — habár a hangnak (mint hangnak) nincs különösebben nagy közvetlen szerepe a gondolatok kifejezésében, illetőleg közlésében — a szótan és a mondattan egyaránt föltételezi a h a n g t a n t: a beszédhangoknak és törvényszerűségeiknek arányos mértékű, tudományos vizsgálatát.

Előadásában TOMPA kifejti, hogy a nyelvnek mindhárom egységével kapcsolatban fölvetődik a f o r m a és a t a r t a l o m kérdése. A kettőt nem szabad mereven elválasztanunk egymástól, de természetesen a figyelem egyszer inkább az a l a k r a, másszor inkább a j e l e n t é s r e irányul. — A hangtannak igen értékes, nélkülözhetetlen része a jelentésfunkcióval kapcsolatos f o n o l ó g i a i vizsgálat. Ez nem különíthető el teljesen a beszédhangjaink képzésére, rendszerére, törvényszerűségeire vonatkozó f o n e t i k a i anyagtól. — A szótan j e l e n t é s t a n i része szorosan kapcsolódik a szó fogalmi vizsgálatához. Pontosabban a jelentésstanhoz kapcsolódik leginkább a s z ó f a j t a n, hiszen a magyarban a szófajoknak olyan mértékben sincsenek alaki sajátágaik, mint a latinban vagy az oroszban. (Persze fölhasználja és kiegészíti aztán a szófajtanban vizsgált ismereteket a tótan és a szóalkotástan, majd pedig a mondattan is.) A s z ó a l a k t a n tárgyalja a szótövek viselkedését a különféle végződések előtt; a s z ó a l k o t á s t a n ennél valamivel szorosabban összeköti a szójelentéstant és a szóalaktant. — A mondattanban a j e l e n t é s t a n (más szóval: a v i s z o n y t a n) a mondat fogalmának és fajainak vizsgálatából nő ki; kiterjed az egyszerű és szerkezetes mondatrészek funkciójának vizsgálatára, foglalkozik a mellé-

és alárendelés viszonyával s az összetett mondatlakkal is. A mondatlak-
tanezeknek a viszonyoknak a kifejező eszközeit veszi vizsgálóra: a ragozást-
jelezést, névutózást, a kötőszók, mutatószók stb. használatát, a sorrendet,
a hangsúlyt, a hanglejtést stb. A kettő — a mondatjelentésben és a mondat-
alakban — igen szorosan összefüggő, egymást kiegészítő ága a mondat-
tannak.

TOMPA a tőle javasolt felosztást — bár utal arra, hogy külföldi, távolabbi
előzményei is voltak — GOMBOCZRA, KLEMMRE való hivatkozással a hagyomá-
nyos magyar felosztásként mutatja be. Úgy látja, hogy ez a felosztás felel meg
legjobban a magyar nyelv sajátosságainak. A SULÁNTÓL képviselt rendszer
[amelyet alább ismertetünk] TOMPA szerint nem csak a sztálini tanítás utáni
szovjet nyelvészetnek az orosz nyelvre alkalmazott felfogására megy vissza,
hanem a marrizmus idején, sőt régebben is megvolt.

TOMPA tisztában van azzal, hogy a tőle képviselt felfogás a nyelv-
tan felosztását és körének meghatározását tekintve eltér a SZTÁLINTÓL helyeselt
nyelvtan-felosztástól (nyelvtan = morfológia + szintakszis). Ezt az eltérést
egyrészt azzal indokolja, hogy — mint mondja — „a sztálini eszmék követése
nem okvetlenül függ össze a nyelv-
tan tudományának a beosztásával“; a
nyelvre vonatkozó marxista-leninista tanításban a nyelv-
tannak mint tudomá-
ny-
nak egyetemes érvényű beosztásáról nincs szó; a nyelvek változatos
rendszerűek, a nyelv-
tani rendszereket az egyes nyelvekre alkalmazva kell
kifejteni. Másrészt pedig abból, hogy a szóragozás és a mondat-
szerkesztés
szabályszerűségeiben az emberi gondolkodás elvonatkoztató munkájának
eredményei mutatkoznak meg, nem következik még, hogy a nyelv egyéb
területein nem alakultak ki elvont szabályszerűségek. Utal arra, hogy
„a szovjet nyelv-
tanok többnyire bele is viszik a grammatika körébe — több-
kevesebb elvi föntartással ugyan — a sztálini tanításban nem említett fonetika-
t, szófajtant és szóalkotástant“.

2. A nyilvános vitaülés második referátumát SULÁN BÉLA tartotta.
Saját javaslatának kifejtése előtt részletesen foglalkozik referátumában a
TOMPÁTÓL képviselt álláspont bírálatával.

SULÁN úgy látja, hogy TOMPA nem a fő kérdéseket ismerteti, hanem a
hangtan és a nyelv-
tan, a nyelv-
tan és a szemantika viszonyáról beszél, anélkül,
hogy világosan kifejtjen álláspontját a nyelv-
tanról szóló sztálini tanításról,
vagy pontosan megmondaná, hogy milyen felosztásban kívánja tárgyalni a
magyar leíró nyelv-
tant.

Szerinte TOMPA azt engedi sejteni, hogy a GOMBOCZ-PAIS-féle nyelv-
tani felfogás a magyar nyelv-
tudomány legjobb nemzeti hagyományaira épül,
tehát aki ezzel a felfogással szembehelyezkedik, az semmibe veszi a magyar
nyelv-
tudomány eddigi eredményeit, a magyar nyelvnek más nyelvektől
különböző sajátosságait.

Úgy véli SULÁN, hogy ezek a következtetések — bár nincsenek határo-
zottan megfogalmazva — mégis alkalmasak arra, hogy távol tartsák fiatalabb
nyelv-
észeket attól, hogy a magyar nyelv-
tudomány polgári szakaszának
eredményeit a sztálini tanítás szellemében értékeljék.

Ezek után SULÁN megadja a referátumában használt műszavak értel-
mezését.

A nyelv-
tan — szerinte — a szavak változásairól és a mondaton
belül történő szó-
fűzésről szóló szabályok gyűjteménye. A nyelv-
tan tárgya
tehát a nyelv nyelv-
tani rendszere, és nem a nyelv két fő oldala: a szókészlet.

és a nyelvtani rendszer. Megvizsgálандónak tartja, hogy nem volna-e helyesebb helyette a grammatika műszót bevezetni.

A szótan nem a nyelv nyelvtani rendszerével, hanem a nyelv építőanyagával: a szókészlettel foglalkozik, így nem része a nyelvtannak. Megvizsgálандónak tartja, nem volna-e helyesebb ennek a tudományos diszciplínának az elnevezésére a szókészletten műszót bevezetni.

Az alaktan nem minden nyelvi jelenség alaki oldalát, csupán a szavak alaki változásait vizsgálja; a mondaton pedig a mondaton belüli szöfűzés és a mondatalkotás szabályait foglalja össze.

Válaszképpen TOMPÁnak azokra a megjegyzéseire, amelyeknek értelmében a tőle képviselt felfogás felel meg a magyar nyelvtudomány tradíciójának és egyben a magyar nyelv sajátos rendszerének, SULÁN kimutatja, hogy a TOMPÁTól képviselt felfogás nem sajátosan magyar, hanem kiterjedt előzményei vannak a külföldi nyelvtani irodalomban is. Távlabbi előzményeit nem tekintve, a TOMPA-féle felfogás lényegileg azonos JOHN RIES nyelvtani rendszerével (ezt RIES 1894-ben fejtette ki „Was ist Syntax“ című művében; szerinte a nyelvtan hangtanra, szótanra és szó szerkezettanra oszlik, és mindegyik fejezet jelentéstant és alaktant foglal magába). A lexikológia és a morfológia + szintakszis értelmében vett nyelvtan közötti határok elmosásával, az önálló alaktan létjogosultságának tagadásával a TOMPÁTól képviselt felfogás ugyanoda vezet, mint ahová az alaktant illetően F. DE SAUSSURE is jutott; ugyanakkor bizonyos rokon vonásai vannak ennek a rendszernek MESCSENYINOV nyelvtani elgondolásaival, aki a szókincs tanulmányozását szintén a nyelvtan részének tekintette, és az alaktant részben a szótanban, részben a szintakszisban oldotta fel, mivel nem értette meg a szó és a nyelvtani kategória közti döntő különbséget, akárcsak RIES vagy SAUSSURE. Rámutat SULÁN arra, hogy a TOMPA-féle felfogás nem képvisel egységes magyar tradíciót, uralkodóvá a magyar nyelvtan-elméleti irodalomban lényegileg GOMBOCZ működése folytán vált, aki átvette RIES rendszerezését. Ezt a RIES—GOMBOCZ-féle álláspontot képviseli lényegileg PAIS, és ezt képviselte beszámolójában TOMPA is. Mivel tehát a TOMPÁTól képviselt elméleteket nem a magyar nyelvre szabták, nem lehet állítani, hogy ez az elgondolás szorosan összefüggene a magyar nyelv sajátosságaiival. Ennek az elgondolásnak az alapján magyar nyelvtant egyébként senki sem írt.

A TOMPA-féle referátum érdemi bírálatában SULÁN kiemeli, hogy a nyelvtan köre TOMPA szerint tulajdonképpen a nyelvtudomány körével esik egybe; a hang—szó—mondat korreláción alapuló hármas felosztás a nyelvi elemek külsőleges, nagyságrendi, nem pedig lényegbeli megkülönböztetésén alapul. Kifogásolja SULÁN az alak és a jelentés merev elválasztását, tekintve, hogy a jelentésétől megfosztott hangsor nem nyelvi értékű. Hangsúlyozza, hogy TOMPA nem veszi figyelembe azt a különbséget, amely az elvontság és általánosítás tekintetében szó és nyelvtan között fennáll, és a szókészletet a más természetű jelenségeket tárgyaló nyelvtanba olvasztja bele. SULÁN szerint TOMPA lebecsüli az alaktan jelentőségét, mikor azt részben a mondatban olvasztja, és ezzel akadályozza a morfológiai jelenségek világos és áttekinthető rendszerezését. Kiemeli SULÁN, hogy a szókincstan és a nyelvtan közötti határ elmosása, az önálló alaktan felszámolása a gyakorlati pedagógiai munka szempontjából is hátrányos következményekkel járna.

Saját rendszerezésének elméleti megalapozásában SULÁN a SZTÁLIN műveiben kifejtett elvekből indul ki. A nyelv társadalmi jelenség; feladata,

hogyan lehetővé tegye az emberek közötti érintkezést, gondolatcserét és ezáltal az emberek együttes tevékenységének megszervezését. A szavak a nyelv építőanyagát alkotják, önmagukban azonban nem alkotják a nyelvet, nem képesek arra, hogy a gondolatok közlését önmagukban ellássák. A szavakat a gondolatok közlésére és kicserélésére bizonyos ragozási és szerkesztési szabályszerűségek segítségével tesszük alkalmassá; ezeknek a szabályoknak összessége alkotja a nyelv tant, a grammatikát. A nyelv szókincsét, tehát a szavakat önmagukban egy másik nyelvtudományi diszciplína: a lexikológia vagy a szókészlettan (egy másik, a vita során később felmerült terminussal élve: a szókincstan) vizsgálja.

SULÁN a magyar leíró nyelvtan felosztására a következő javaslatot teszi: a nyelvtan a nyelv grammatikai rendszerét, azaz a szavak változásainak és a mondaton belüli szófűzésnek a szabályait vizsgálja. Eszerint sem a hangtan, sem a jelentéstan nem tartozik a nyelvtanba, hanem mindkettő a nyelvtudomány egy-egy külön területe.

Ezért szerinte a nyelvtanon belül csupán két fő fejezet építhető ki: 1. a szóváltoztatás szabályait egybefoglaló alaktan és 2. a mondat szerkesztés szabályait vizsgáló mondattan. Ennek megfelelően a magyar leíró nyelvtant is két fő fejezetre: 1. alaktanra és 2. mondattanra javasolja felosztani.

Az alaktanban javasolja tárgyalni: A) a szó szerkezetének egységeit (tő, képző, jel, rag); B) a szófajokat, minthogy — szerinte — a szófaj alapvető módon meghatározza a szó alaki viselkedését (a szófajoknál tárgyalná SULÁN a fokozást, a névszóragozást és az igeragozást is); C) a szóalkotást (összetétel, képzés, elvonás), minthogy a szóalkotás útján más szófajhoz tartozó új szó jöhet létre.

A mondattanban javasolja tárgyalni: A) a mondat meghatározását és a mondat fajait tartalmi szempontból (a kérdő mondatnál tárgyalná a hanglejtést is); B) az egyszerű mondatot; C) a mondatrészeket (az egyszerű és a szerkezetes mondatrészeket, a mondatrészek kifejezésének különböző módjait, a szórend kötöttségeit is); D) az összetett mondatot (az alárendelő és a mellérendelő összetételeket, a többszörösen összetett mondatot); E) a kiemelés eszközeit (hangsúly, szórend).

A nyelvtan két részét SULÁNNál rövid hangtani bevezetés előzné meg, amely lehetővé tenné az alaktan hangtani vonatkozásainak megértését.

3. Itt említjük meg, hogy TOMPA referátuma is tartalmazott bizonyos közvetlen polemikus fejtegetéseket SULÁNNal szemben. TOMPA kifogásolja, hogy SULÁN lebecsüli a hangtan jelentőségét. Úgy látja, hogy SULÁN a szótan kirekesztésével csonkává teszi a nyelvtant. Különösen a szójelentéstant hiányolja. TOMPA szerint a szófaj a magyarban nem alaktani, hanem első sorban jelentéstan kategória, és így a szófajtan nem illik a morfológia kereteibe. A szóalkotástan sem való a szigorú értelemben vett sztalini morfológiába. Emellett TOMPA hangsúlyozza, hogy a magyarban a szóragozás a mondat-tannal függ össze a legszerveesebben, és így nem látja gyümölcsözőnek az alaktan és a mondattan elválasztott tárgyalását. Szerinte SULÁN rendszere annyira szűk, hogy végül is csak terminológiai kibúvóval használható: „Ha a nyelvtanból kizárjuk a hangtant és a szótant, akkor a maradék nyelvtan csak a különállónak »nevezett« hangtannal és szótannal egységben lehet teljes; erre pedig valóban elmondható, hogy csak szavakkal való játék.”

A h o z z á s z ó l á s o k.

A két bevezető referátumot számos hozzászólás követte. A következőkben a hozzászólásokat kronológiai sorrendben vázoljuk.

1. HERMAN JÓZSEF hozzászólásában azt a kérdést vizsgálja, hogy a TOMPA, illetőleg a SULÁN képviselte felfogás közül melyik felel meg inkább a nyelv helyzetéből, lényegéből, társadalmi funkciójából folyó sajátosságainak. Bevezetésül rámutat arra, hogy a nyelv szavai önmagukban is absztrakciót képviselnek mint a fogalmak nyelvi burkai, anyagi hordozói, azonban a szavak önmagukban nem jelölik a jelenségek kölcsönös viszonyát, és ezért nem képesek arra, hogy a gondolatközlés eszközeivé váljanak. Ehhez az szükséghez, hogy a szavak bizonyos alaki módosulások segítségével egymással meghatározott kapcsolatba kerüljenek. Ennek a kapcsolatnak minden nyelvben megvannak a maga törvényszerűségei, amelyek természetesen erősen elvontak, mert a jelenségek közötti tipikus viszonyok kifejezésére szolgálnak. Míg tehát a szavak a fogalmak nyelvi burkai, addig a ragozás és a mondatalkotás szabályai azt teszik lehetővé, hogy a nyelv a gondolkodás tulajdonképeni folyamatának, a fogalmak egymáshoz való viszonyításának nyelvi burkaként szerepeljen. Éppen ezért ezeknek a szabályszerűségeknek az összessége: a nyelvtani szerkezet a szókinchez viszonyítva az elvonás magasabb fokát képviseli.

Mivel tehát a nyelv funkciójában vitt szerep szempontjából igen lényeges különbség van a szókinés és a ragozási, mondatalkotási szabályszerűségek között, szükségesnek látja, hogy az utóbbiaknak a nyelvi rendszer leírásában különálló, világosan elválasztott részt szenteljünk: a tulajdonképeni nyelvtant. Hangsúlyozza HERMAN azt is, hogy ez az elválasztás nem csupán fejezetcímek kérdése. A szókinés és a nyelvtan világos elválasztását az is szükségessé teszi, hogy a két nyelvészeti diszciplína módszere — anyagából kifolyóan — gyökeresen különböző. Ugyanakkor utal arra, hogy ez az elválasztás nyelvenként különböző gyakorlati problémát vethet föl.

A továbbiak során HERMAN rámutat arra, hogy az a felfogás, mely szerint nyelvtan = morfológia + szintakszis, távolról sem új, sőt mély gyökerei vannak a nyelvtudományban. Éppen ezért helytelen, ha ezt a formulát „sztálini formulá“-nak nevezzük, mert ezzel leszűkítjük a SZTÁLIN-cikkek horderejét, hamis képet adunk a SZTÁLIN-cikkek jelentőségéről.

Összefoglalva az elmondottakat, hangsúlyozza, hogy lényegében SULÁN álláspontját teszi magáévá, mert szerinte ez felel meg jobban a nyelv sajátosságának, minden nyelv szerkezetének, s éppen ezért ez a felosztás tükrözi helyesen a marxizmusnak a nyelvtan felosztására vonatkozó álláspontját. Nem osztja azonban SULÁN felfogását a hangtanra vonatkozóan. A rövid hangtani bevezetés félmegoldás. A nyelvtan elé alapos hangtani bevezető szükséges; persze hangsúlyozni kell, hogy a hangtan nem része a nyelvtannak, csupán bevezető ahhoz. A szókinés tan oktatását szintén nagyon fontosnak tartja, de a nyelvtantól elkülönítve.

HERMAN gyakorlati pedagógiai szempontból is helyesebbnek tartja a SULÁN-féle felosztást, mert ez a szókinés tan beosztásában és módszerében is világosan elválasztott nyelvtan (morfológia + szintakszis) jobban szolgálja a gondolkodásra való nevelést, s az alaktani tények világosabb, áttekinthetőbb összefoglalását adja.

2. PAPP ISTVÁN hozzászólásában röviden bírálja a két referátumot. Szerinte TOMPA a sztálini tanítások fényében igyekszik igazolni a „hagyó-

mányos“ felosztást. TOMPA — legalább is referátumának előzetesen sokszorosított szövegében — érdekes, de mégis csak erőszakolt érveléssel arra az eredményre jut, hogy a nyelvten hármás: hangtan—szótan—mondattan felosztása a sztálini tételek helyes értelmezéséből logikusan következik.

PAPP elismeri, hogy a nyelvten hármás tagolása régi hagyományra megy vissza, elismeri, hogy a régi hagyományos rendszer elvetése veszélyezteti a régebbi kutatások felhasználását, ugyanakkor azonban hangsúlyozza azt is, hogy a hagyományokhoz való merev ragaszkodás megkötheti a tudomány haladását.

SULÁN referátumával kapcsolatban PAPP rámutat a következőkre: SULÁN érzi, hogy a kritikailag kellőképpen át nem vizsgált hagyomány gát a tudomány haladásának útjában, hogy szükség van a tudományos rendszernek és a tudomány alapfogalmainak elvi síkon való tisztázására. E kérdések tisztázására azonban SULÁN csak nagyon keveset tesz. Hangsúlyozza PAPP, hogy bár SULÁN referátumának nem egy pontja tartalmaz hasznosítható gondolatokat, referátumának több feltűnő hiányossága is van, s ezek a hibák nagyrészt arra vezethetők vissza, hogy SULÁN meglehetősen híven ragaszkodik a sztálini írás betűjéhez.

A továbbiakban vázolja PAPP, hogyan alakult ki a nyelvten felosztására vonatkozó mai felfogása, majd rátér felfogása alapvető pontjainak ismertetésére. Itt rámutat arra, hogy külön kell választani a grammatikától a lexikológiát. Ez az elkülönülés azonban szerinte csupán annyit jelent, hogy a „nyelvtan“ mellett szükségünk van „szótár“-ra is, ha egy nyelvben el akarunk igazodni. A kettő nem szakítható el egymástól teljesen, csak együttesen képesek eligazítani bennünket a vizsgált nyelv világában. Mivel a szavakon kívül a nyelv anyagának tekinthetjük a vizsgált nyelv sajátos hangkészletét, sőt kifejezőkészletét is, a lexikológia magában foglalja egy nyelv hangkészletének, szókészletének és kifejezőkészletének felleltározását, s a nyelvi anyag egybegyűjtésének és elrendezésének problematikáját.

Rámutat arra, hogy a nyelvten vagy grammatika felosztását a nyelvi funkciók alapján kell elvégeznünk. A nyelv társadalmi funkciója alapján azonban a nyelvnek két aspektusát lehet megkülönböztetni. Röviden kifejti SAUSSURE és JESPERSEN erre vonatkozó nézetét, majd rámutat arra, hogy SZTÁLIN felfogásában is meg lehet különböztetni a nyelvnek ezt a két oldalát. SZTÁLIN szerint ugyanis a nyelv egyfelől a gondolkodás eszköze, másfelől a gondolatközlés eszköze. A nyelv két aspektusának megfelelően két fő nyelvi funkciót lehet megkülönböztetni: a logikai funkciót és a közlés funkcióját. A nyelv a gondolat kialakításában játszik mindenekelőtt szerepet: ez a nyelv logikai funkciója. A nyelv azonban gondolataink másokkal való közlésének is eszköze: ebben áll a nyelv kommunikatív szerepe. A nyelv kettős funkciójának megfelelően kétféle nyelvi egységet különböztetünk meg: 1. a nyelvi jelet, 2. a mondatot. Ennek megfelelően a grammatikának is két főága van: jeltan és mondattan. A jeltan a nyelv logikai funkcióját vizsgálja, a nyelvet jelrendszernek tekinti, hanganyag és gondolat dialektikus egységét látja minden nyelvi jelenségben. A mondattan ezzel szemben a nyelv közlő funkcióját kutatja, főtárgya: nyelvi jel és valóság kölcsönös kapcsolata.

A nyelvi jelnek funkció szerint három típusát lehet megkülönböztetni: hang, szó és szó szerkezet. Ennek megfelelően a jeltannak is három ága van: hangtan, szótan, szó szerkezettan.

Mivel a nyelvi jel két tényezőnek: hanganyagnak (forma) és gondolat-mozzanatnak (jelentéstartalom) szétszakíthatatlan kapcsolata, a vizsgálat során sem szabad teljesen szétszakítani őket. A vizsgálat súlypontjának eltolódásával azonban a figyelem mégis elsősorban vagy a nyelvi jel jelentéstartalmára, vagy annak alakai tényezőjére irányulhat. Az első vizsgálati módot *j e l e n t é s t a n n a k*, a másodikat *a l a k t a n n a k* nevezzük, s a feladatoknak ilyen tagolását a jeltan egész területén megvalósíthatjuk.

A jeltannal szemben áll a *m o n d a t t a n*. Vizsgálatának tárgya: a mondat. Feladata a nyelv közlő funkciójának, a nyelvi jelek valóságra vonatkozásainak a vizsgálata. A valóság pedig nem más, mint a beszédhelyzet valósága, s ennek három tényezője van: a beszélő, a hallgató és a beszéd tárgy. A mondat közlő funkciója tehát háromféle: a) kifejezi a beszélő magatartását; b) ábrázolja a dolgot, a beszéd tárgyat; c) felhívja a beszélőt magatartásának megváltoztatására. A mondat valóságviszonyai tehát: a) szubjektív, b) objektív, c) aktív viszony. Ennek megfelelően a mondatnak is három ágát kell megkülönböztetnünk: a) kifejezés, b) ábrázolás, c) felhívás. A *k i f e j e z é s t a n* a mondatnak azt a szerepét vizsgálja, hogy kifejezi a beszélő magatartását, állásfoglalását a beszéd tárggyal szemben. A mondatnak ezt az ágát *s t i l i s z t i k á n a k* is nevezhetjük. — Az *á b r á z o l á s t a n* a mondat ábrázoló szerepét kutatja, azokat a nyelvi eszközöket, melyek a beszédhelyzet objektív valóságának ábrázolásában működnek közre. — A *f e l h í v á s t a n* (retorika) a mondat felhívó szerepét kutatja, a nyelvi ráhatásnak azokat az eszközeit, amelyek a hallgató magatartásának megváltoztatásában játszanak szerepet.

Végül PAPP rámutat arra, hogy a grammatika körét meglehetősen szélesre vonta, szerinte a grammatika az a nyelvészeti tudomány, mely a nyelv szerkezeti szabályait, azaz a nyelv funkcióit igyekszik kideríteni.

3. TEMESI MIHÁLY hozzászólása elején kifejti, hogy a nyelvtannak a szovjet nyelvtudományban is egy szűkebb és egy tágabb értelmezése alakult ki, s ennek megfelelően különböző felosztást mutatnak a közelmúltban megjelent szovjet nyelvtanok is. Rámutat többek között arra, hogy az orosz nyelv grammatikáját feldolgozó, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában megjelent mű I. kötete magában foglalja a hangtant és a szótant *f o n e t i k a* és *m o r f o l ó g i a* címen, vagyis a Szovjetunió Tudományos Akadémiája a grammatika műszónak nyilvánvalóan a *n y e l v t a n a* értelmezést adja, nincs tehát okunk rá, hogy mi a *n y e l v t a n* műszóval másképpen járjunk el. Hangsúlyozza, hogy a nyelv nyelvtani rendszeréről szóló szótálini tanítás általános tételeinek megfelelően minden egyes nyelv nyelvtani kategóriáit az adott nyelv keretein belül, a konkrét nyelvi anyagból észszerű absztrakció útján, nem pedig valami egységes, általános nyelvtan elvei szerint kell megállapítani.

Abból a meghatározásból kiindulva, hogy a nyelvtan a konkrét nyelvi anyagból elvont általános érvényű törvényszerűségek szabályainak összesége, megállapítja, hogy minden olyan nyelvi jelenség leírása, vizsgálata, amely általánosítást, törvényszerűséget foglal magában, a nyelvtanba tartozik. Hangsúlyozza, hogy SZTÁLIN tanításai alapján foglalkoznunk kell egyrészt a nyelv építő anyagának, másrészt a nyelvtani rendszernek a vizsgálatával, s ennek megfelelően a leíró magyar nyelvtan rendszerét következőképpen foglalja össze: A leíró magyar

nyelvtan két részre oszlik: 1. a nyelv építőanyagának vizsgálatára, 2. a nyelvtani rendszer vizsgálatára. Minthogy pedig mindegyik részben a nyelvi eszközök jellegzetes három típusát: a hangot, a szót és a mondatot kell vizsgálnunk, nyilvánvalóan mindkét részben hangtani, szóton és mondattani vonatkozásokat különíthetünk el. Didaktikai szempontok és a magyar hagyomány figyelembevételével a rendszerezettség és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a nyelv építőanyagának és a nyelvtani rendszernek nyilvánvaló kettősségét továbbra is a hangtan, szóton és mondattan alfejezeteinek elkülönítésére alkalmazva a következő nyelvtani felosztást kapjuk:

NYELVTAN

I. A nyelv építőanyaga II. A nyelvtani rendszer

Hangtan

1. Hangállomány
2. A hangok törvényszerűségei

Szóton

1. Szókészletten
 2. Alaktan
- A) Szókincs
B) Jelentés

Mondattan

1. Szólások tana
2. Szószervezetten és mondattan

4. BÁRCZI GÉZA hozzászólásában kifejti, hogy az eddigiek során sokszor történt hivatkozás SZTÁLINRA, de nem mindig dialektikus módon. Hangsúlyozza, hogy bár kétségtelenül vannak általános nyelvtudományi elvek, olyan elvek, amelyek minden nyelvre érvényesek, de kétséges, hogy vajjon a nyelvtan felosztása ezeken alapulhat-e. Véleménye szerint: nem. A nyelvtan felosztásában nekünk saját nyelvünk szerkezetéből kell kiindulnunk, s olyan felosztást kell találnunk, amely alkalmazható a leíró nyelvtanra, a nyelvtörténetre, és emellett didaktikai szempontból is áttekinthető, érthető. Erre önként kínálkozik a három, egymástól világosan elszigetelhető nyelvi elem: a hang, a szó és a mondat. Ez nem formális elkülönítés, mindhárom elemnek megvan a maga funkciója.

Az elhangzott referátumok és hozzászólások után úgy véli, hogy az eltérések az egyes vélemények között nem is olyan nagyok, mint ahogy első pillanatra látszik. SULÁN kirekeszti ugyan javaslatában a hangtant, de végeredményben — mint szükséges valamiről — mégsem tud lemondani róla, odateszi a nyelvtan elé. — Az alaktant illetően az ő véleménye és SULÁNÉ között két ponton van eltérés. SULÁN beveszi az alaktanba a ragozást, és kihagyja a jelentést. Ebből az alaktanból — melyet BÁRCZI inkább szótannak nevezne — a jelentéstannak nem szabad kimaradnia, mert enélkül szóképzésről beszélni sem lehet, pedig a szóképzést SULÁN itt kívánja tárgyalni. A szóragozást viszont BÁRCZI inkább a mondattanban tárgyalná.

5. KÁLMÁN BÉLA szerint gyakorlati szempontból majdnem mindegy, hogy a „nyelvtan” szónak tágabb vagy szűkebb értelmet tulajdonítunk-e. Az a lényeg, hogy az általános iskolától az egyetemig minden fokozaton tanítani kell az alaktanon és a mondattanon kívül a hangtanra és a szókincsre vonatkozó tudnivalókat is.

Ugyancsak gyakorlati szemponttól vezetettve BÁRCZIVAL szemben azon a nézeten van, hogy az ige- és névszórágozást, a birtokos-személyragok alaki elemeit helyesebb az alaktanban tárgyalni.

Megítélése szerint a nyelvtan felosztása elsősorban nem világnézeti, hanem gyakorlati kérdés. Bárhogy is nevezzük az anyagegységeket, az a legfontosabb, hogy lényeges nyelvészeti stúdium tárgyalása ne maradjon el, és az anyagrészek a nekik megfelelő helyen kerüljenek tárgyalásra.

6. BENKŐ LORÁND hozzászólásában kifejti: SZTÁLIN nyomán világos, hogy a nyelvvel foglalkozó tudomány a nyelv két fő alkotóelemének megfelelően két részre oszlik. Az egyiknek tárgya a nyelv szókészlete, a másiké a mondat szerkesztés és annak eszközei. Van ebben bizonyos terminológiai probléma is, mert nevezhető nyelvtannak mindkét tudományág is, de nevezhető csupán a második is. A kérdésnek azonban terminológiai jellegén túl igen fontos elméleti és gyakorlati vonatkozásai is vannak. Kétségtelen, hogy a nyelv egyik fő alkotó eleméről, a nyelv szerkezetéről szóló tant bizonyos egy ségnek kell tekintenünk, s meg lehet, sőt meg kell tennünk — amennyire lehetséges —, hogy ettől a szókészletről szóló tant bizonyos mértékig elkülönítsük. A kettőnek merev szétválasztása azonban nem volna helyes, annál kevésbé, mert ilyen merev elkülönítés szókészlet és nyelvtani szerkezet között magában a nyelvben sincs. Kell lennie tehát egy olyan nagy összefoglaló „tan“-nak, mely mind a szókészletet, mind a nyelv szerkezetét magában foglalja. Ennek a „tan“-nak a megnevezése valóban terminológiai kérdés. — Az a tárgyalásmód, hogy rövid, a továbbiakkal lényegében szinte semmi kapcsolatban nem levő hangtani bevezető után azonnal a nyelv szerkezetének a tárgyalásához kezdjünk, anélkül, hogy tisztába jönnének a nyelv szókészletére vonatkozó legfontosabb kérdésekkel, mind tudományos, mind didaktikai szempontból elhibázott volna.

A továbbiakban kifejti BENKŐ, hogy a nyelvtannak (vagy nevezzük bármi másnak) magában kell foglalnia a nyelv egészéről, azaz mind a szókészletről, mind a nyelvtani szerkezetéről szóló tudnivalókat. (A szókészletről szóló tudnivalók közé számítja a hangtant is.)

Ezek után rátér BENKŐ a másik főkérdésre, arra, hogy a nyelv egészéről szóló tannak milyen részekből kell állnia, hogy ezeknek a részeknek milyen legyen a sorrendje, elhelyezése. Erre vonatkozó nézeteit a következőkben foglalja össze:

A nyelv szókészletével foglalkozó tan három főrésze elég világosan szétválk. A szó hangalakjával, hangtani felépítésével a hangtan foglalkozik. A szó jelentését a jelentéstan tárgyalja. A harmadik rész ősi szavaink, jövevényszavaink és belső keletkezésű szavaink problematikájával, vagyis a szókészlet eredetének a kérdésével foglalkozik.

A nyelv szerkezetével a nyelvtan másik nagy ága foglalkoznék, s ennek a sztálini tanítás nyomán két főrésze kristályosodik ki: az alaktan és a mondattan. Az alaktanba tartoznak a szavaknak a mondat szerkesztés közben történő változásai (tövek, ragozás, jelezés). A mondattan tárgya pedig a szavaknak mondatokban való egybeszerkesztése.

Felhívja a figyelmet BENKŐ arra, hogy ebből a felosztásból kimaradt a szóképzés és szóösszetétel, amely — nézete szerint — közbeeső helyet foglal el a nyelvtan két főrésze között, s elhelyezésében döntő szerepe lehet annak, hogy leíró vagy történeti jellegű nyelvtanról van-e szó. Kifejti, hogy az alaktanba nem venné be a szófajok kérdését, hanem azt a

jelentésben helyezné el. Viszont nem lát semmi nehézséget abban, hogy a mondatszerkesztés alaki vonatkozásait, például a ragozást, a jelezést a mondat-
tan előtt, az alakban tárgyaljuk.

7. PAIS DEZSŐ hozzászólásában főképen a SULÁN-féle referátum számba-
vétele alapján foglalkozik a tárggyal. Számos megjegyzése közül itt csak a
legfontosabbakat emeljük ki. — Rámutat arra, hogy a nyelvtannak hármas:
hangtan—szótan—mondattan szerint való felosztását RIEStől származtatni
a tudománytörténeti távlatból való kiesést jelenti. SIMONYI 1880-ban, illetőleg
SZINNYEI 1894-ben megjelent nyelvtankönyve már szintén ezt a felosztást
adja. Hangsúlyozza, hogy RIES felosztása és az övé között a hasonlóság mellett
lényeges különbség is van, mert RIESnél az egység harmadik tagjaként s z ó -
s z e r k e z e t t a n, nála pedig m o n d a t t a n szerepel.

SULÁN kifogásolja RIES elméletében, hogy az nem a nyelv társadalmi
szerepéből indul ki. RIES csakugyan nem állítja előtérbe a nyelv társadalmi
funkcióját. PAIS hangoztatja, hogy nyelv és társadalom szoros és szerves össze-
függését ő maga is régóta vallja, de RIES elméletének egy ilyen fogyatékoságá-
ból még nem látja bebizonyítottnak, hogy a hang—szó—mondat felépítés
mint a nyelv korrelatív elemei szerint való rendszerezés helytelen. Úgy hiszi,
hogy „a SZTÁLINIÓL említett grammatika nyugodtan azonosítható azzal a
fogalommal vagy tanulmányággal, amit mi mondattannak szoktunk nevezni,
ezen belül pedig a morfológia világosan a mondatalkattan egyértékűje, a szin-
taxis meg nem az egész mondatban, hanem annak másik része: a mondatrészek
kapcsolásmódjának a tana“.

SULÁN referátumában egyik alapvető hiányosságnak PAIS azt tartja,
hogy a nyelvtan köréből kiküszöböli a jelentéstant, ugyanakkor azonban nem is
említi, hogy e SZTÁLINIÓL is fontosnak minősített tanulmányát hol kívánja
tárgyalni. Hiányolja továbbá azt, hogy SULÁN referátumából nem világlik ki,
vajjon a formások funkciójával az alakban szándékozik-e foglalkozni,
s a mondatban konkrét formásokra való hivatkozás nélkül kívánja-e
tárgyalni az egyes mondatrészeket. SULÁN az alakban harmadik fejezetének
veszi fel a szóalkotást. Mivel SZTÁLIN morfológián félreérthetetlenül mondat-
alkatant ért, a sztálini felfogás szerint is helytelen a szóalkotásnak ezen a helyen
való tárgyalása.

Hiányolja egyébként PAIS azt is, hogy SULÁN megjegyzéseit, javaslatait
csupán a leíró nyelvtanra vonatkoztatja, s nem közli a történeti nyelvtan,
illetőleg a történeti nyelvtudomány vizsgálati köreinek a kijelölésére vonatkozó
észrevételeit.

Végezetül hangsúlyozza PAIS, hogy a magyar nyelv nem azonos az orosz
nyelvvél, s ezért helytelen volna SZTÁLIN nyelvtudományi megnyilatkozásait
úgy értelmezni, hogy a neki tulajdonított — vagy belemagyarázott — elméleti
sablonokkal kössük meg magunkat a mi nyelvünkkel kapcsolatos objektív
törvényszerűségek felderítésében.

8. SULÁN BÉLA válaszol a vita során elhangzott hozzászólásokra.
Válaszának bevezetőjében utal arra, hogy referátuma számos félreértésre
adott okot azért, mert csak a nyelvtan tárgyáról és felosztásáról szólt, és nem
foglalkozott a nyelvtannak a nyelvtudomány egyéb olyan fontos ágaihoz való
viszonyával, mint a hangtan és a jelentés, amelyek több magyar nyelvész
felfogása szerint a nyelvtan körébe tartoznak. Így a hozzászólók általában a
nyelvtudomány felosztásáról és nem a vitára bocsátott fő kérdéssről: a nyelv-

tan tárgyáról és felosztásáról beszéltek. Elismeri, igaza van HERMAN JÓZSEF-nek abban, hogy helytelen volt csak a nyelvtan tárgyára és felosztására szorítkoznia, mert így azt a látszatot keltette, hogy a hangtan és a jelentéstant nem tartja fontos tudományágnak, és ezzel alkalmat adott arra, hogy a vita mellékes kérdésekre terelődjék.

Válaszának további részében csak azokra a hozzászólásokra tért ki, amelyek legalább részben a referátum tárgyához kapcsolódtak.

PAPP ISTVÁN nyelvtani rendszeréhez nem tesz észrevételt, csak egyes kritikái megjegyzéseivel vitázik.

TEMESI MIHÁLY nyelvtani rendszerét mesterkéltnek tartja, és kifogásolja, hogy nem tisztázza az alapfogalmakat, nem alapszik pontos meghatározásokon, mint ahogy referátumának bevezetőjét is pontatlanság jellemezte. Szerinte TEMESI annak bizonyítására, hogy a hangtan a nyelvtanba tartozik, azt a tényt használta fel, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája új orosz nyelvtanának VINOGRADOV szerkesztette I. kötetében az alaktant (morfológia) egy „Fonetika“ című fejezet előzi meg, — anélkül, hogy utalt volna TEMESI arra, amit a bevezetés mond a hangtan helyéről, illetőleg a nyelvtanhoz való viszonyáról.

A TEMESI-féle nyelvtani felosztást egyébként azért helyteleníti, mert a GOMBOCZ—PAIS-féle felfogáshoz hasonlóan szintén nem tesz különbséget a hang, a szó és a mondat belső természeté között.

BÁRCZI akadémikus felszólalása alapján úgy véli, hogy BÁRCZI hajlamos a nyelvtan tárgya és felosztása körüli jelentős véleménykülönbségeket terminológiai kérdéssé leegyszerűsíteni, amivel — véleménye szerint — nem lehet egyetérteni. Ugyanígy nem tudja elfogadni KÁLMÁN BÉLÁNAK azt az érvelését sem, hogy a nyelvtan felosztása kérdésének nincs egyáltalán elméleti jelentősége, hiszen — mint BENKŐ is kifejtette — a kérdés felfogásának elméleti és gyakorlati következményei vannak. Egyáltalán nem közömbös ugyanis az, hogyan foglalunk állást a felosztás kérdésében, amikor a felosztásnak a nyelv belső természetéből kell fakadnia, és amikor állásfoglalásunkkal a tanuló itjúságnak a nyelvről való felfogását alakítjuk. BENKŐ LORÁND fejtegetéseit helyesnek tartja, csupán abban tér el attól, hogy ő maga a szóalkotást továbbra is az alaktanban tárgyalná, hivatkozva arra, hogy mind a szóképzés, mind a szóösszetétel megváltoztathatja a szó szófaji hovatartozandóságát, a szófaj pedig meghatározza a szó alaki viselkedését a mondaton belül.

PAIS akadémikus hozzászólására válaszolva nem fogadja el PAISNAK azt az érvelését, hogy RIES és PAIS nyelvtani felosztása között a hasonlóság mellett lényeges különbség is volna azért, mert RIESNÉL az egység harmadik tagjaként sz ó s z e r k e z e t t a n, PAISNÁL pedig m o n d a t t a n szerepel. SULÁN megállapítja ezzel kapcsolatban, hogy ő nem PAIS-féle, hanem GOMBOCZ—PAIS-féle felosztásról beszélt, és erről mutatta ki, hogy az szinte betű szerint egyezik RIES felfogásával. PAIS felosztása nemcsak lényegében vág egybe azzal, amit GOMBOCZ — RIES nyomán — vallott, hanem PAISNAK például a szótan felosztásáról kifejtett véleménye igenis pontosan egyezik RIES véleményével. Erről bárki meggyőződhetik, ha összeveti PAISNAK „Szóalaktan“ című dolgozatában ismertetett szótani felosztási sémáját RIES megfelelő felosztásával. Végül PAISNAK azzal a kifogásával kapcsolatban, hogy a nyelvtan köréből kirekeszti a jelentéstant anélkül, hogy megmondaná, hol kívánja akkor tárgyalni, SULÁN arra utal, hogy a szovjet egyetemek számára legújabbán — VINOGRADOV szerkesztésében — kiadott orosz alaktan beveze-

tője a hangtant, a szótant és a jelentéstant egyaránt kirekeszti a nyelvtan köréből, mivel ezek — a szovjet nyelvészek véleménye szerint is — a nyelvtudomány külön diszciplínái.

9. TAMÁS LAJOS elnök összefoglalja a vitát. Összefoglalásában rámutat arra, hogy a vita során sok figyelemre méltó javaslat hangzott el, a nyelvtan felosztását illetően azonban mégsem jutottunk eléggé előre. Úgy látja, hogy a nyelvről szóló tanításon belül egészen el kell választanunk a hangtant, a szókészlettant és a grammatikát, ugyanakkor azonban nagyon hangsúlyoznunk kell ezek belső összefüggését is. Végső fokon azonban tanuló ifjúságunknak a hangtant, a szókészlettant és a grammatikát egyaránt meg kell tanítanunk. Kifejti, hogy helyesnek és szükségesnek látszik a közel jövőben egy újabb vitát rendezni, amelyet azonban a mainál sokkal részletesebben kidolgozott anyag: a nyelvtan felosztását részletesen is tükröző tartalomjegyzékszerű tematika és elvi indokolás alapján kellene lefolytatni.

II. A második ankét anyaga

1. A második vitaülésre SULÁN újabb vitaindító referátumot készített. Az első vitaülésen kifejtett álláspontját ebben nem változtatta meg, azonban részletesebben és rendszeresebben tárgyalt benne néhány, az első referátumban csupán futólag érintett kérdést.

Referátumának elején rögzíteni igyekszik a nyelvtannal kapcsolatos legfontosabb alapfogalmak meghatározását, hogy ezzel a vitából a terminológiai zűrzavart kiküszöbölje. Leszögezi, hogy a n y e l v t a n a szavak változásairól és a mondaton belül történő szófűzésről szóló szabályok gyűjteménye. Ide tartozik a szó szerkezetéről szóló tanítás is, a szókincs vizsgálata azonban nem tartozik a nyelvtanba. A szókincs rétegződését, fejlődését, a frazeológiát stb. a s z ó k i n c s t a n tárgyalja, nem pedig a nyelvtan. — A nyelvtan részei az a l a k t a n, amely a szavak változásainak szabályait foglalja össze és a m o n d a t t a n, amely a szavaknak a mondaton belül létrejövő kapcsolatait és a mondat szerkezetét ismerteti.

Első referátumához hasonlóan foglalkozik SULÁN a GOMBOCZ—PAIS-féle nyelvtanfelosztás bírálatával. Ennek során kifejti, hogy a hang—szó—mondat korreláció felállításával felületi, nagyságrendi felosztás kedvéért elhanyagolja ez a felosztás a nyelvi elemeknek a nyelvben való működésük szerinti vizsgálatát. Első referátumánál részletesebben kifejti a szókincs és a nyelvtani rendszer elválasztásának elvi indokoltságát. Rámutat arra, hogy a szó is általánosít, a nyelvtanban jelentkező általánosítás, elvonatkoztatás azonban a szó alapját képező absztrakciónál magasabb fokú, mivel figyelmen kívül hagyja az egyes szavak és mondatok konkrét jelentését. Rámutat arra, hogy a GOMBOCZ—PAIS-féle rendszerezés fő hiányosságai a hang—szó—mondat — szerinte — helytelen korrelációja; alak és jelentés elválasztása, illetőleg szembeállítás; a szó és a nyelvtani kategória közötti döntő különbségek figyelmen kívül hagyása; a szókincs és a nyelvtani rendszer közötti határok elmosása; az alaktan jelentőségének lebecsülése; a nyelvtan körének túl tág értelmezése. E hiányosságok a nyelvi jelenségek idealista értelmezéséből fakadnak, amennyiben ez a felfogás eltekint a nyelvnek, mint társadalmi jelenségnek vizsgálatától: a nyelvet nem funkcionálásában, a gondolkodás és gondolatközlés során vitt szerepén keresztül szemléli. Éppen ezért a két nyelvtani felfogás közötti különb-

ség nem terminológiai, mint ahogy az első vitatulésen egyesek állították, hanem ismeretelméleti, tehát ideológiai, világnézeti különbség. Részletesen foglalkozik annak kimutatásával, hogy az a nyelvtani felosztás, amelyet SZTÁLIN nyelvtudományi munkáiban helyesel, nem egyik vagy másik nyelvre, hanem a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek sajátos természetéből kifolyólag minden nyelvre érvényes, ugyanis a nyelv két oldaláról (szókészlet és nyelvtani rendszer) szóló tanítás azon a minden nyelvre egyaránt jellemző tényen alapul, hogy a szavak felhasználását a gondolatok közlésére bizonyos elvont szabályszerűségek, a nyelvtani rendszer szabályai teszik lehetővé. A nyelvtan belső felosztásáról szóló tanítás (morfológia + szintakszis) szintén minden nyelvre érvényes, mivel a közlés minden nyelvben a szavak alakváltozásainak és mondatdátá való összefűzésének útján jön létre.

Hangsúlyozza azonban SULÁN, hogy az alaktan és a mondatban kölcsönösen feltételezik egymást. Ennek az alapelvnek az elfogadása tehát nem jelenti azt, hogy az alaktannak és a mondatannak a nyelvtanon belül nyilvánvalóan meglevő igen szoros kapcsolatát figyelmen kívül hagyva, a kettőt a nyelvtan két, egymástól független fejezeteként fogja fel. Hangsúlyozza továbbá, hogy a fenti általános keretek közt az egyes nyelvek nagyon különbözhetnek egymástól a legalapvetőbb nyelvtani kategóriák, a beszédrészek tekintetében, sőt további lényeges különbségek lehetségesek az azonos beszédrészekkel rendelkező nyelvek között az egyes beszédrészekre jellemző nyelvtani kategóriák vonatkozásaiban is. A szavaknak a gondolatok közlésére és kicserélésére való felhasználása azonban minden nyelvben a szavak (szóalakok) kisebb-nagyobb mértékű változtatásával és a mondaton belüli szófűzéssel történik.

Második referátumában SULÁN újból — előző állásfoglalásának megfelelően — ismertette elképzelését a leíró nyelvtan felosztásáról. Előző referátumától eltérően azonban foglalkozott két, szerinte nem a nyelvtanba tartozó nyelvészeti diszciplínának: a hangtannak és a jelentéstannak kérdésével is, s erre vonatkozó nézeteit a következőkben foglalta össze:

A) Minden nyelv — hangnyelv. A hangrendszer tehát a nyelv egyik oldala (mint ahogy egy-egy oldala a nyelvnek a szókinés és a nyelvtani rendszer is). A hangrendszer nemcsak a nyelvtannak, hanem a szókinésnek is anyagi alapja. A hangtan tárgya tehát az egész nyelv hanganyaga. Így a hangtan mind a nyelvtannal, mind a szókinés vizsgáló szókinésstannal (lexikológia) kapcsolatban van. Ezért a hangrendszer bizonyos sajátosságaira, törvényszerűségeire az alaktanban is (vokális harmónia, hasonulás, elhasonulás) és a mondatban is (hangsúly, hanglejtés) ki kell térni, ez azonban nem sérti a hangtannak, mint a nyelvtudomány önálló fejezetének önállóságát.

B) A nyelvtan feladata azon nyelvi eszközök vizsgálata, amelyek a szavakat alkalmassá teszik a beszédben való szereplésre: gondolatok közlésére és kicserélésére. Ezek az eszközök egyrészt a szavaknak a mondatban megvalósuló változásait, másrészt a szavaknak mondatokká való egybefűzését teszik lehetővé. Ezeknek az eszközöknek a felhasználása közben azonban elvonathozható a konkrét szavaktól, a szavak konkrét jelentésétől. Ezért a szavak és kifejezések jelentéseit és a jelentések változásait vizsgáló tanulmányág nem képezheti a nyelvtan részét, hanem a nyelvtudomány egyik önálló és közelebbiről nem is a nyelvtanhoz, hanem a szókinésstannal (lexikológia) kapcsolódó diszciplínája.

2. SULÁN BÉLA második referátumához TOMPA JÓZSEF szól hozzá elsőnek. Hozzászólásában rámutatott arra, hogy az előző ankéten többször hang-

zott el jogos kifogás a terminológiai zűrzavar ellen. SULÁN újabb referátumában is találunk azonban egy nem világos műszót. A sztálini tanításban az alaktan tárgyára utaló *izmenyenyie szlov* orosz terminus technicust SULÁN a „szóváltozás”, illetőleg a „szóváltoztatás” szóval tolmácsolja, s ez mint műszó nem világos. Az orosz nyelvészetben ugyanis nagyjából a mi szóragozásunkat és szójelezésünket értik rajta, SULÁN ellenben ide vonja a szófajtant és a szóalkotást is, noha a sztálini szöveg ezt nem említi.

Megemlíti TOMPA, hogy — SULÁN szerint — a nyelvten felosztása „ismeretelméleti, tehát világnézeti kérdés”. Elismerve azt, hogy ebben az állításban sok igazság van, rámutat egyúttal ennek az állításnak a veszélyére is; tudniillik egyesek ezt úgy magyarázhatják, hogy aki szemben áll SULÁN javaslatával, az a marxizmussal áll szemben. Ez pedig azért sem volna helyes, mert például az *izmenyenyie szlov* értelmezésében SULÁN is eltér a sztálini szöveg értelmétől, a hangtan pedig elvben kizárja ugyan, de gyakorlatilag odavonja a nyelvtenhez.

SULÁN referátumának egyik fogyatékoságaként említi TOMPA, hogy a szó jelentéstani vizsgálatát mereven kirekeszti a nyelvtenből, holott a formansok jelentését, funkcióját, hangulatát ott tárgyalja. A szófajtan és a szóalkotásban helyét sem látja megoldottnak SULÁN grammatikájában.

3. KÁLMÁN BÉLA megjegyzi, hogy SULÁN második referátuma sokkal jobban tisztázta a kérdéseket, mint az első, és sok pontjában egyetért vele. Fogyatékoságának tartja azonban, hogy ez a referátum sem tisztázta a szókészletten helyét.

A továbbiakban összehasonlítja TOMPA és SULÁN felfogását, rámutat a kettő közötti különbségre, majd megállapítja, hogy a SULÁN képviselte „grammatika” a tágabb értelemben vett nyelvtennek csak egy részét alkotja, bár kétségtelenül a legfontosabb részét. Egy ilyen önálló grammatikának azonban csak annyi létjogosultsága van, mint egy önálló hangtannak vagy stilisztikának. Ellene szólnak a gyakorlati megfontolások is: egy ilyen grammatikából senki sem ismerhet meg egy nyelvet.

Ismét hangsúlyozza, hogy a ragozásnak, jelezésnek az alaktanban való tárgyalását helyesnek tartja, megjegyzi azonban azt is, hogy a ragok, jelek a mondattanban is helyet kapnak, de itt már csak a funkciójukkal kell bővebben foglalkozni.

Végül javaslatot tesz a nyelvten felosztására, mely — bár elsősorban a történeti nyelvtenra vonatkozik — lényegében a leíró nyelvtenra is alkalmazható.

KÁLMÁN BÉLA javaslata a következő: I. Bevezetés a nyelvtudományba (általános tudnivalók, nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás stb.), nyelvészeti alapfogalmak, nyelvemlékek. — II. Hangtan (gyakorlati szempontból itt tárgyalná a helyesírás történetét is). — III. Szókinctan (szókészletten): 1. Elméleti tudnivalók (alapszókinces, peremszókinces, a szókinctan helye a nyelvtudományban). 2. Szókinces: a) eredeti szókinces (finnugor és belső keletkezésű szavaink); b) jövevényszavaink. 3. Állandó fordulatok, szólások stb. 4. Jelentés tan, jelentésváltozások. — IV. Grammatika (szűkebb értelemben vett nyelvten): 1. Alaktan (tő, képző, jel, rag; szófajok; szóalkotás; jelezés, ragozás). 2. Mondattan (a mondat fajtái, egyszerű és összetett mondat, egyszerű és szerkezetes mondatrészek, a mondatszerkesztés eszközei). — V. A nyelv rétegződése: 1. Nyelvjáráások, irodalmi nyelv. 2. Stilisztika.

Rámutat KÁLMÁN arra, hogy nehéz kérdés a szóalkotásról és a szófajokról szóló rész elhelyezése. A szófajok a magyarban nem különülnek el alakilag,

és így akár a szókinccstan jelentéstani fejezetébe is utalhatók, a képzők pedig leíró szempontból lexikális és nem grammatikai elemek.

4. TEMESI MIHÁLY hozzászólásában — éppúgy, mint az első ankéten — hangsúlyozza, hogy a „nyelvtan“ szónak a nyelvtudományban — a szovjet nyelvtudományban is — többféle értelmezése alakult ki.

Rámutat arra, hogy SZTÁLIN tanítása a nyelvtenről két vonatkozást tükröz. SZTÁLIN tanítása értelmében a nyelvten megadja a szavak változásainak szabályait, a mondatszerkesztés szabályait. Kifejti TEMESI, hogy mivel a szó egy hangsor és egy jelentéstartalom tartós asszociatív kapcsolata, nyilván sok olyan kérdés merül fel a szóval kapcsolatban, amelyek nem mondhatók alakítani jellegűeknek, hanem a szónak mint hangsornak hangalaki változásaira utalnak, tehát hangtani problémák. Másrészt pedig a mondatok szerkesztésének szabályai nemcsak a mondaton belül történő szófűzésről szóló törvényszerűségekre utalnak, hanem a mondatok kapcsolatának (pl. összetett mondat) szabályait is meghatározzák. SULÁN azonban — szerinte — egyszerűen a szavak változásairól szóló szabályok közé csak alakítaniakat vesz fel, s nem tisztázza világosan, hogy a szavak — mint hangkapcsolatoknak a változásait összefoglaló törvényszerűségek — beletartoznak-e — más-más vonatkozásban — a hangtanba és az alaktanba egyaránt. Másrészt SULÁN — szerinte — eltér SZTÁLINNAK a mondat-szerkesztésről adott tanításától is, amikor például a mondat meghatározását a sztálini szövegtől eltérően végzi. TEMESI szerint: ha a sztálini meghatározás első részét helyesen értelmezzük, akkor olyan hangtani törvényszerűségeket, mint az összeolvadás, a hangrend stb. a nyelvtenba tartozónak kell tekintenünk, noha nem alakítani jellegűek, mint ahogy a mondatban tartozónak kell felfognunk az összetett mondat problematikáját is.

TEMESI úgy látja, hogy SULÁN feltétlenül helyesen világította meg a felvetett kérdések nagy részét, a sztálini meghatározások értelmezésében azonban sajátos kettősség figyelhető meg nála. Ha felfogásának megfelelő, akkor a sztálini szöveget tágabban értelmezi; ha nem, akkor szűkebben határolja körül. Éppen ezért nem tud egyetérteni SULÁNNAL abban, hogy a nyelvten felosztása világnézeti kérdés volna.

Végül TEMESI javasolja, hogy: A) A nyelvten felosztása kérdésében vegye figyelembe a Nyelvtudományi Bizottság a készülő leíró nyelvten célját, azt, hogy a munka egyetemi tankönyvnek is készül. — B) Vegye figyelembe a Szovjetunió Tudományos Akadémiája nagy orosz nyelvtenának a célkitűzéseit és tapasztalatait. Az anyag rendszerezését, felosztását úgy hajtsa végre, hogy az lehetőleg minél kevésbé kényszerítse a középiskolát végzett embert tudása átdolgozására.

5. PAPP ISTVÁN bejelenti, hogy elvi szempontból nem kíván a kérdéssel foglalkozni, ezt megtette az első ankéten elhangzott hozzászólásában, és sem a múltkori vita anyagában, sem SULÁN újabb referátumában nem volt olyan mozzanat, amely régebbi álláspontja megváltoztatására okot adott volna. Ezért csak SULÁN néhány megállapításával szándékozik vitába szállni.

Kifejti, hogy az ő felosztása elvi szempontból SULÁNEHOZ áll közelebb, a rendszerezése azonban mégis inkább TOMPÁÉHOZ HASONLÓ. Ennek okát abban látja, hogy SULÁN a nyelvi funkciók vizsgálatában rejlő lehetőségeket nem használta ki eléggé, és SULÁN nyelvteni hagyományaink értékes mozzanatait is kevésbé használta fel, mint ő.

A továbbiakban kifejti SULÁN terminológiai javaslatára vonatkozó észrevételeit, majd néhány megjegyzést fűz SULÁNNAK a nyelvi egységek korrelá-

ciójára vonatkozó fejtegetéseire. Úgy látja, hogy SULÁN több esetben saját felfogásának védelmében olyan hibákat tulajdonít a GOMBOCZ-féle felfogásnak, amelyek GOMBOCZ nézeteiben nem találhatók meg, majd részletesen taglalja SULÁNNak erre a kérdésre vonatkozó megjegyzéseit.

6. KNIEZSA ISTVÁN hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv leíró nyelvtanából a hangtan nem maradhat ki, s nem tud egyetérteni SULÁNNal abban, hogy a nyelvtan felosztásának a kérdése világnézeti kérdés.

7. NÉMETH GYULA rámutat arra, hogy mindkét ankét során számos értékes gondolat vetődött fel, azonban úgy látszik, hogy olyan megállapodásra, amelyet a vita minden résztvevője elfogadna, ennek a vitának a során sem lehet jutni. A leíró nyelvtannak mindezek ellenére időben el kell készülnie; ezért javasolja, hogy a két ankét tapasztalatait, valamint a szovjet példákat figyelembe véve a Nyelvtudományi Intézet Tudományos Tanácsának irányításával el kell készíteni a nyelvtan tervezetét, és a munkát meg kell indítani.

8. Ehhez a felfogáshoz csatlakozik PAIS DEZSŐ is, hangsúlyozva, hogy több szakember, de a nagyközönség is furcsának találná, ha a leíró nyelvtan csak úgynevezett alaktant és mondattant tartalmazna. A munkának feltétlenül kell tárgyalnia más fontos nyelvtudományi diszciplínákat is.

9. A vita során a fentiekén kívül számos hozzászólás hangzott még el kisebb-nagyobb részletkérdésekhez, beszámolóinkban azonban ezekkel nem kívánunk részletesen foglalkozni.

*

A Nyelvtudományi Bizottság két ankétje a főkérdést, a magyar leíró nyelvtan tárgyának és felosztásának a kérdését nem oldotta meg. A két, egymással szemben álló felfogás egyes részletkérdései tisztázódtak ugyan, de egységes felfogás nem alakult ki, sőt a vita során a vita alapjául szolgáló két felosztás mellett más elgondolások is jelentkeztek. A két ankét azonban mégis hasznos volt. Megmutatta a vita, hogy nyelvészeink egyre jobban látják a tudományos leíró nyelvtan megalkotásának fontosságát, s hogy nyelvészeink körében egyre élénkebb az érdeklődés a nyelvtudomány elméleti kérdései iránt. Pozitívuma a vitának az is, hogy a felszólalók bizonyításaikban egyre inkább a marxizmus-leninizmus nyelvtudományi állásfoglalására, SZTÁLIN nyelvtudományi munkáira támaszkodtak, bár kétségtelen az is, hogy e munkák megállapításainak az értelmezése nem egyszer ellentmondó volt.

A vita pozitív és negatív tanulságai egyaránt azt mutatják, hogy a nyelvtudomány elméleti kérdéseivel nyelvészeinknek a jövőben az eddiginél behatóbban kell foglalkozniuk, s még nagyobb mértékben kell felhasználniuk a szovjet nyelvtudomány eredményeit, hogy a magyar nyelvre legalkalmasabb felosztási rendszert minél előbb megtalálhassuk.

A leíró magyar nyelvtan tárgyáról és felosztásáról folyó vita a két ankéttel nem ért véget. Ennek az összefoglalásnak egyik fő célja éppen az, hogy alapot adjon a kérdésnek folyóiratainkban az eddiginél szélesebb körű megvitatására, s nyelvészeinknek a közel jövőben egyik fő feladatuk az ezen a téren mutatkozó elméleti és gyakorlati kérdések tisztázása.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGA

Adalék a magyar helyesírás történetéhez

1. A helyesírástörténet és a hangtörténet kutatási területe azonos, de e terület nálunk még csak részben ismert. Még ma is megiratlan a hangtörténet¹ is, a helyesírástörténet is. KNEIEZSA ISTVÁN gondos és alapos műve, a „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig“ (1952.) tisztázta a legrégibb emlékek helyesírási kérdéseit, de másik műve: „A magyar helyesírás története“ rövid, nem egészen 29 lapos vázlat, amely éppen vázlat volta és rövidege miatt megoldatlanul hagyta a magyar helyesírástörténet számos problémáját. KNEIEZSA helyesírási rendszereket vizsgált, amelyek hatottak is, nem is. Azokat a műveket, amelyek sem a Sylvester, Dévai Bíró Mátyás, sem később a Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Tsétsi János stb. helyesírási rendszerét nem követték, hanem szerzőik a saját külön helyesírási elgondolásuk szerint vetették papirosra mondanivalóikat, eddigelé sem KNEIEZSA, sem mások nem tanulmányozták. MARCSEK TIBOR megírta ugyan a XVII. századbeli magyar helyesírás történetét (Helyesírásunk a XVII. században. 1910.), ő azonban csak annak megállapítására szorítkozott, hogy az egyes magyar hangok jelölésére az egyes írók milyen betűket használtak, de azt nem tanulmányozta, hogy az íróktól használt helyesírás az író helyesírása-e, vagy valamelyik grammatikusé (nevüket lásd fentebb), vagy azé a nyomdáié, amely művét kinyomta. Pedig ez érdekes feladat lett volna. Pázmány Péternek például a XVII. században húsz műve jelent meg harmincyolc kiadásban Bécsben, Grácban, Prágában, Pozsonyban, Nagyszombatban és Lőcsén. Pázmány kijelentette, hogy ő a helyesírással nem törődik: „Én efféle aprólékra nem viseltem nagy gondot“ — írja „Az mostan tamat vy tudomaniok“ végén. Nem tudjuk, melyik nyomdász szerint az ő kézírata szerint és melyik az általa helyesnek tartott helyesírás szerint. Hogy többféle helyesírás volt a XVII. században, azt GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar Gramatikáskájából (1645.) tudjuk, aki azt írja: „... tsak nem menyí Magyar vagyon, meg a'nyi modon ir...“ (MGram. Bevez.).

A XVII. század helyesírás-, hang-, alak-, mondattani stb. szempontból terra incognita. Kereken másfélezer nyomtatványát irodalomtörténeti szempontból is alig tanulmányoztuk. Pázmányon, a hitvitázó iratokon, Zrínyin, Gyöngyösin, Beniczkin, s még néhány íróján kívül keveset ismerünk. A nyelvészeknek e szövegek nem voltak elég régiek, azt hitték — magamat sem véve ki —, hogy a XVI. század végén kialakult az irodalmi nyelv, s a XVII. században — esetleg némi eltérésekkel — ugyanúgy írtak, mint Károlyi Gáspár. Átcédulázva azonban a XVII. század tíz nyomtatványát, arra a meglepő eredményre jutottam, hogy a tíz közül kettő síncs, amelynek nyelve azonos volna. Megvizsgálva helyesírásukat is, e téren is nagy eltéréseket láttam.

2. Ez alkalommal egyetlen mű helyesírását fogom elemezni, amely olyan, mintha a helyesírás még őskorát élné, és előtte nem jelentek volna már meg következetes helyesírással írt és nyomtatott művek.

E könyv mindenestre nagyobb olvasóközönségre számító propaganda-irat, népszerűen megírt hitvitázó mű, amely támadja a „pápista“ vallást, és arról akarja meggyőzni az olvasókat, hogy az egyetlen helyes és igaz keresztényen vallás a „kálvinista“ vallás. Haladó szellemű irat: az Európa-szerzte nagy politikai hatalmat jelentő egyház gazdag pápai, püspökei és a tőlük hirdett tanok ellen hadakozik a teológia nyelvén, de gyakran az élő, mindennapi nyelven, sőt olykor a piac, a nehéz testi munkát végző kocsisok zsargonján.

¹ Cikkem már ki volt szedve, amikor BÁRCZI GÉZA műve megjelent.

A könyv Czeglédi István „Baratsaghi dorgalas“ (Kassa, 1663.) című hitvitázó műve.

Nyugtalanító és sok bosszúságot okozó könyv ez. Nem tartalma miatt, hiszen hol vagyunk már attól, hogy hitviták miatt bosszankodjunk? Nyomdai betűinek ügyetlen és sokféle metszése, kopottsága, a különféle betűfajtáknak (garmond, borgisz, petit, fett, antikva, kurzív) olykor ugyanazon szóban való keveredése, a rossz nyomtatás, az ékezetes betűk nagy változatossága és a helyesírás csapongó következetlensége az, ami nem szórakoztatja vagy nem mosolyra indítja, hanem bosszantja a nyelvész olvasót. Nemcsak helyesírásában, de nyomdai kiállításában is nagy hanyatlást mutat az előző évtizedek, sőt az előző évszázad második felének nyomtatványaihoz képest. Czeglédi maga is szégyelli, hogy nyomtatványa ilyen dísztelen, elhanyagolt külsejű, s a könyv elején mentegetődzéssel fordul „A' Keresztyen Olvasohoz“: „MEGkell vallanom, a Betűnek homályos volta miatt, néhol estek, egy, s-két betűben való fogyatkozások; de kérlek Kegyes Olvaso! ne vesd meg azért a' *dolgot*. Ne utáld meg az aranyat, azért, mert szukos erszényben vagycn. Talám Isten engedi, hogy a' Praedicátiokhoz, szemeket szebben gyönyörködtethető *typusokat* találók.“

Népies szólásokban, közmondásokban, útszéli piszkolódásokban való gazdagsága miatt e mű valóban „arany“, külseje, lapjainak tüköre valóban „szurkos“, betűi — amint maga mondja — „homályosak“ (gyakran teljesen láthatatlanok). Nem árulja el, ki volt ennek a nyomtatványnak az — ahogy tréfásan mondani szokás — elkövetője. Melyik nyomdász hozott világra ilyen zsúfolt szedésű, kis karéjú (a margó régi magyar neve) könyvet „... é vérbé borult Szegény Magyar Hazának, ily veszedelmes állapotjában“? Czeglédi tizenöt mécenásnak mond köszönetet az előszóban, akik olykor „ugyan ereje felett való“ adakozással támogatták. Pénz tehát volt. Czeglédi mehetett volna jobb nyomdába. És ő mégis ilyen zugnyomdában nyomatta ki fontos művét. Vagy talán Czeglédi maga volt a nyomdai vállalkozó is, összevásárolván nyomdákban mindenféle kiselejtezett betűt, s házilag állította elő e nyomtatványt? Tanult, képzett nyomdász aligha vállalkozott volna rá, hogy ilyen szemét betűkkel nyomtasson. Vagy ha vállalkozott, nevét eltitkolta: nem nyomtatta rá a címlapra. Jegyezzük meg, hogy a bevezetés, „Aianlo Level“ és mentegetődzés betűi jók!

3. A szöveg borgisz szedésében a nagybetűs hosszú magánhangzók általában ékezetlenek.

Az egész műben sűrűn váltakozik a borgisz, az antikva és a kurzív. Czeglédi nemcsak az idézeteket s lapszéli jegyzeteket szedeti kurzívval, hanem sokszor saját kiemeléseit is, sőt gyakran minden ok és értelem nélkül kurzívval szedet egyes szavakat vagy egyes szavakban bizonyos betűket. Bármily valószínűtlenül hangzik is, a magánhangzók jelölésére összesen 44 (negyvennégy) ki-betűje van. A nyelvész olvasás közben eleinte azt hiszi, hogy e különféle betűk hangtani finomságok jelei, de hamarosan rájön, hogy e különféle diakritikus jelekkel ékeztet betűknek nincs semmi finomabb jelölési céljuk.

E nyomdának az *a* és *á* hangok jelölésére kilencféle betűje van: az *a* jelölésére a mai *a*; az *á* jelölésére a mai *á* betűn kívül van olyan betűje, amely felett dőlt ékezetet vagy álló helyzetben levő fedelet (accent circonflex) vagy lefelé hajló félkört vagy felfelé görbülő félkört vagy vízszintes vonalat vagy rendes helyzetben levő fedeles ékezetet vagy az orrhang jelét látjuk. Az *a*, *á* többnyire ugyanolyan helyzetben fordul elő, mint a mai helyesírásban. A dőlt

ékezetes *a* az *az* névelő rövidebb alakjának jele, általában, de nem kivétel nélkül, és nemcsak ebben a helyzetben, hanem szavak belsejében is használatos. Az orrhang jelével ékezett *ā* az *an* hangkapcsolat jele, melyet a régi magyar nyomtatványok a XVI. század óta használtak a kiszedett sornak egy betűvel való megrövidítése céljából, hogy tudniillik a sor a tükör szélén ne érjen túl egy betűvel. A többi, ékezetes *a*-k valamennyien a hosszú *á* hang jelölésére szolgálnak, minden megkülönböztetési cél nélkül. (Antikvában, kurzívban egyaránt).

Az *e* és *é* hang jelölésére tíz betűje van: a mai helyesírás *e* és *é* betűjén kívül a következők: *e*, felette fedél (accent circonflex); *e*, felette vízszintes vonal; *e*, felette lefelé görbülő félkör; *e*, felette felfelé görbülő félkör; *e*, felette taréj; *e*, felette dőlt ékezet; *e*, felette két pont; *e*, felette a nazalizáció jele. A dőlt ékezetes *e* az *ez* mutatónévmás rövidebb alakjának betűje. A kétpontos *e* ilyen helyzetben használatos: *Aër*. A nazalizáció jelével ékezett *e* az *en* jelölésére szolgál, olyankor, amikor a kiszedett sort egy betűvel meg kellett rövidíteni, hogy a tükör szélén túl ne érjen.

Ötféle *i* betűje van: a mai helyesírásban használt rövid *i*-n és hosszú *í*-n kívül van fedeles, dőlt ékezetes és tarajos *i*-je. Ez utóbbi három általában a hosszú *í* jelölésére szolgál.

Az *o*, *ó* hang jelölésére a mai helyesírásban használt betűkön kívül öt betűje van: *o*, felette fedél (accent circonflex); *o*, felette felfelé görbülő félkör; *o*, felette dőlt ékezet; *o* felette a nazalizáció jele; *o*, ékezete a betű jobb görbülete felett.

Az *ö*, *ő*, *ü*, *ű* hangok jelölésére a mai helyesírásban használt *ö*, *ó*, *ü*, *ű* betűkön és a régi betűsorban sokáig uralkodó helyet elfoglaló *e* felzettel ellátott *ö*-n és *ü*-n kívül ugyanazok az ékezetek, mint az előbbi magánhangzóknál, s azonkívül az *ü* jelölésére álló félkörrel ékezett *u*.

Jegyezzük azonban meg, hogy az ékezetek töredezettek, kopottak és nem mindenkor lehet határozottan megállapítani, milyen diakritikus jel van egy-egy betű felett.

Mindezekon felül van ékezetes *g*-je a palatalizálás jelölésére, melyet egy-két esetben alkalmaz, és van vízszintes vonallal ékezett *m*-je.

Ez a „Baratsaghi dorgalas“ tipográfiai zagyvaságának rövid áttekintése.

4. Most vizsgáljuk meg ennek a tartalmilag, értelmileg a kor színvonalán álló hitvitázó iratnak a helyesírását.

A *c* hang jelölésére a következő betűket használja: *c*: *Cifra* 387, *cigány* 132, *CIGÁNY* 413. — *cz*: *czigán* 122, *czimboráid* 483, *Ferencz* 147, *kilencz* 167, *kemencze* 123, *kelepczében* 352, *pálczajok* 375, *Velencze* 62, *el mecződik* 99. — *tz*: *artzul* 101, 118, *tzégére* 207, *tzél-* 85, 151, *tzikornyáia* 163, *jáztzatnám* 475, *Nyoltzadik* 385, *ortza* 57, *ortzátlan* 122, *póltz* 385, *rántzigálá* 394, *Velentzések* 463, *adtz* 10, 132, *hazudtz* 447, *halgatz* 375, *látz* 146, *nevetz* 100, *onthatz* 22, *sirdogálhatz* 10; *halhatza* 27, 485, *kérdhetze* 10, *nézhetze meg* 12, 36 stb. — *tz* (*t* és *zet*): *dispensálhatz* 75. — *tz*: *tekerhetz-ki* 459, *tulajdoníthatz* 465, *Halhattza* 449. — *tztz*: *Metztzánk hát à Purgatorium tüzével?* 98, *tetzzenek* 165, *meg-metzzetné* 191.

A *cs* hangnak *cs*-vel jelölése következetes.

A *g* hang jelölése általában a *g* egyes betű. De számtalan esetben *gh* (két betű), nem értelmesen és következetesen, mint Sylvesternél az *e* és *i* magánhangzó előtt, hanem többnyire szó végén, olykor szó belsejében *i* és *é* előtt: *régghi* 6, *nincsenséghét* 88; *Balgatagh* 364, *Bezzegh* 281, *Biroságh* 289, *Egh alat* 86, *ideigh* 154, 373, *megh* 266, 268, *mégh* 267, *legh-közeleb* 269, *penigh*

269, 281, *pokoligh* 282, *Világh* 392 stb. A könyv vége felé több a *gh*, mint az elején.

A *gy* hang jelölése az *egy* szóban: *gy*: *MINDEGY* 88, *Egy* 120, *csak egy* 51, *Egyitek* 485, 491. — *gj*: *egj* 31, *egjedül* 365. — *ggy*: *eggyet* 5, 83, 83, *eggyik* 5, *eggyütt* 11, *Eggyül-eggyig* 55, *meg-eggyezés* 469. — *gygy*: *egygyet* 125, *egygyesség* 184, 186, 186, *egygyezése* 184, *egygyeznek* 184, *Egygyitek* 185, *egygyezhetnek* 195. — *dgy*: *edgyút* 118, 157, *edgyet* 119, *Edgyik* 87, 161, *edgyesség*- 185, 185, 186 stb., *edgyser* 352, 366, 491, *edgynehány* 353.

A többi szóban a *gy* jele általában a *gy* kettős betű, de találunk *gj*-vel írt szavakat is: *Angjalok* 363, *hogj* 73, 84, 365, *kegjelmet* 364, *legjen* 71, 71, *vagjon* 77.

A *j* hangot felváltva írja *j*-vel és *i*-vel, sőt néha *y*-nal is: *j*: *ajantom* 60, *éjomra* 68, *hijuk* 67, *juhaidat* 85, *Férje* 75, *szaja* 57, *jároja* 58, *jo* 85, 146, *májbul* 31, *nyájnak* 85, *Uj* 8, *Ujság* 8, 8, *Vajha* 151. — *i*: *io* 22, 44, *iámbor* 30, *iozan* 83, *haios* 4, *haiot* 5, *teiet* 5, *saiát* 75, *száia* 43, *száiából* 44; *el eiteted* 130, *haidan* 88, *férie* 74, *maid* 133, *maimoskodik* 433, *raita* 147, *saidit* 144, *sainál* 12, *tulaidon* 5, 75, 79, *vakiában* 16, *vai*ki 21. — *y*: *Uy* 243, *Uyság* 278.

A hosszú, kettős *j*-t *jj*-vel, *ij*-jel és *ji*-vel írja: *ij*: *uijonnan* 282, 317, *ideijén* 317. — *ji*: *Ujionnan* 317, *Ujiából* 338, *olajját* 286, *Szájial* 299. — *jj*: *ujjonann* 372.

A *j* azonban gyakran el is marad a birtokos személyragozás egyes szám harmadik személyében: *békességnek utára* 17, *az o utának modgya* 49, *uta vesztettség* 391.¹

Az *ly* és az *lly* jelölése: *ly*: *ily* 377, *oly* 55, *némely* 57, *Személyet* 491. — *lly*: *Illyen* 33, 35, *illyent* 19, *ollyan* 55, *ollyat* 55, *ollyankor* 19, *mellyik* 15, *mellyek* 55, *mellyet* 6, *Vallyon* (kérdőszó) 93. — *llj*: *mellyeket* 59.

Az *lj* (> *lly*) hangkapcsolatokat, mint a fonetikus helyesírás, *ly*-nal és *lly*-nal jelöli: *ly*: *hajoly* 67, *nyuly* 153, *készűly* 161, *Számlály* 465, *tanuly* 34. — *lly*: *Allyatok* 3, *éllyen* 4, 467, *Feselly ki* 431, *keresztellyen* 385, *Ocsarollya* 10, *promovedallya* 10, *vallya vala* 53, *Parancsollyuk* 41, *járullyon* 43, *tellyességgel* 35.

A birtokos személyragozásban és az igeragozásban is a fonetikus írásmódot követi: *adgya* 11, *adgyon* 33, *cselekedgyetek* 3, *hadgyon* 23, *hidgy* 132, *hidgyenek* 9, *Maradgyunk* 132, *tudgyuk* 87; *gondgyok* 177, *Soldgyoktul* 23; stb. E tekintetben elég következetes.

Következetes a mássalhangzók nyújtásában (kettőzésében) két magánhangzó között és rövidítésében a szó végén: *becsüllik* 471, *beszélle* 415, *beszellek* 57, *essőt* 447, *papirossat* 444, *Prédikállá* 87, *nagy árron* 33, *barátosságak* 18, *kedvesek* 33, *világossak* 30, *erössen* 21, *hellyessen* 99, *világossan* 115, *tűzessedgyék* 57. — De ugyanezek olykor előfordulnak egy mássalhangzóval is: *kedvesek* 122, 122, *tisztességesen* 418 stb.

A szóvégi kettős mássalhangzó rövidnek jelölése: *eléb* 270, *inkáb* 328, *nagyob* 343, *Temérdekeb* 454, *tób* 248, 265, *világossab* 251, *továb* 267; *Mond meg* 264, *ted le* 286, *vid* 264, *Vúd eszedbe* 260; *fűg* 242; *nem kel nekünk* 233, 243, 264, *Ihol ál* 291; *it* 9, 9, 221 stb., *ot* 63, 63, 218, 219 stb., *holot* 209, 232, *lót* 210, *tót* 210, *vót* 209, 290, *ki adot* 263, *emeltetet* 266, *sinlet* 268, *vétet* 268, *kellet* 290, *El-tévelyedet* 253. A szóvégi hosszú (kettős) mássalhangzó helyett tehát — mint sok más XVII. századbéli nyomtatványban is — általában rövid (egy) mássalhangzót találunk. Ebben a helyzetben a két mássalhangzóval írást (szedést) sajthóhibának kell tekintenünk, bár elég gyakran előfordul.

¹ Ezt nem kell okvetlenül helyesírási sajátásnak fölfognunk, hiszen *j* nélküli ejtészváltozattal is számolnunk lehet. — B. L.

Mássalhangzó előtt a szó belsejében is egy mássalhangzót látunk kettő helyett: *álhatalan* 18, *álhattam* 18, *Hít hagyottság-* 15, *halgatni* 13, *Halgatoinak* 10, *javalta* 4, *jobban* 118.

Olykor ugyanabban a mondatban kétféle írását (szedését) látjuk ugyanannak a szónak: *az igaz Hit, à Pápista Hitt* 357. Sajtóhiba a szóvégi rövid mássalhangzónak két betűvel írása (szédése) is: *kerekett* 348, *kett*, *haromm* 348, 349, *Hitt* (főnév) 325.

A *hagy*, *jegyez*, *van* igék ragozásában elég következetes helyesírás látható: *el hadni* 153, 157, (*Benne*)*hadlak* 101, *hadtad* 165, *hadta* 234, 235, *hadtátok* 86, 447, *hadták* 54, *jedzetet* 93, *jedzett* 399, *vadtok* 197, 197, (*Hét Sacramentumok*) *vadnak*; *de: hattad* 11, *jelen vattok* 487.

5. Nem egyszerű probléma ennek a helyesírási zűrzavarnak a megmagyarázása egy olyan szerzőnél, aki a biblia rejtélyes mondatainak megmagyarázása közben az egész stilsztikát elmagyarázza világosan, értelmesen (I. TRÓCSÁNYI, Czeglédi István stilsztikai és jelentéstani fejtegetései: MNY. XXIV, 164—9), aki kora legnagyobb katolikus hitvitázóival áll ki szellemi párviadalra, felvértezve magát a teológia minden fegyverével, aki latinul jól tud, sok latin idézetet közöl, számos latin szót használ, s kora filológiai színvonalán áll. Már az előző században voltak helyesírási rendszerek, a nyomtatványok általában következetes helyesírással jelentek meg, s Czeglédi „Baratsaghi dorgalas“-a, ez a nagy hatásra számító hitvitázó könyv, amely meg akarta győzni ellenfeleit a katolikus egyház tévelygéséről és a református egyház egyedül üdvözítőt voltáról, külsejében „szurkos“, helyesírásában bosszantó, esetleg mosolyt keltő volt. Elképzelhetetlen, hogy Czeglédinek ne lett volna következetes helyesírása, hogy valamelyik helyesírási rendszer szerint ne tudott volna helyesen írni.

Helyesírási következetlenségének nem lehet más magyarázata, mint az, hogy a „Baratsaghi dorgalas“ sajtó alá rendezése — mint a korábbi bibliafordításoké is — *m u n k a k ö z ö s s é g b e n* történt. Az időszerű problémákkal foglalkozó vitairatnak minél előbb meg kellett jelennie. Valószínűleg íródiákokkal dolgozott, akinek diktált, s akik a nyomdai korrektúrában is segítettek neki. Ezeknek a helyesírása keveredett úgy, hogy például az *egy* szónak a könyv végleges alakjában *egy*, *edgy*, *eggy*, *egygy*, *egj* írását látjuk.

Ami pedig betűinek összevisszaságát, különféle ékezését illeti, ennek az lehet a magyarázata, hogy Czeglédi több helyről vásárolta össze a nyomdákban kiselejtezett betűket. Ezt bizonyítja az is, hogy sok helyen fraktúr *j*-vel, *l*-lel, *ó*-vel, hosszú *s*-sel és eszcettel találkozunk a szövegben. Még ha maga véste vagy vésette is a nyomda rossz betűit, fraktúr betűket nem vésetett volna.

6. A XVII. század legnagyobb magyar nyomdásza, M. Tótfalusi K. Miklós Mentségében (1698.) megírja, mi volt a gyakorlat Magyarországon a nyomdákban betűkkel való felszerelésénél, hogyan vásárolták össze az ócska „Betű materiát“, és hogyan öntötték újjá az ócska betűk beolvasztása után. De hogy a betűket újra öntsék, ahhoz olvasztó berendezésre és matrikára is szükség volt, amelyekkel kis, kezdő nyomda nem rendelkezett. Ily körülmények között a nyomdák az ócska, kopott betűkkel nyomtattak tovább. „Magyarországon — írja Tótfalusi — 100 esztendeig vagy még továbbis *usuáltak* egy rendbéli Typust, és tsunya volta miatt minden szomszéd Keresztény nemzetek között ugyan példabeszéd és tsúf volt a' Magyarok által való

nyomtatás“ (28); majd alább „... *discretus* emberekhez nem illik, még-is az elébbi béka mászás forma Betükkel élni“ (28).

Mely XVII. századbeli nyomtatványokra gondolt Tótfalusi, amikor a békamászás forma betűkről beszélt, nem tudjuk. Gondolhatott Czeglédi „Baratsaghi dorgalas“-ára is. Ismerhette e művet, amely „szenzációs“ könyv volt a hitvitázás századában, s éppenséggel nem volt ritkaság. Ma sem az. SZABÓ KÁROLY RMKönyvtára huszonkét, könyvtárban katalogizált s számos magánkézben levő példányról tud. MAKKAJ—HORVÁTH: „A magyar könyvgyűjtő kézikönyve“ három antikvár-piaci példány régi, antikvárium árat ismeri. A kapitalizmus korában, amikor a régiségek gyűjtése divat, hóbort és szenvedély volt, 1900—1918 között az egyik példány hatvan, a másik százhusz korona katalógusi áron szerepelt. A harmadik példány ára az 1926—1938 közötti időből, az antikvár-könyvek dekonjunktúrájának korszakából ismeretes: Lantos Adolf antikvár árjegyzékében húsz pengő. Persze sok függött attól, hogy melyik példánynak milyen volt a kötése, milyen volt a példány állapota, s milyen bejegyzések voltak benne.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

A $j > gy \sim ty$ változás emlékei és eredetének kérdése

I.

Folyóiratunk 1949-i évfolyamában BEKE ÖDÖN cikket közölt a Szentseidaloskönyvről, mint a dunántúli nyelvjárás egyik történeti emlékeről. Többek között ír a mássalhangzó utáni *gy*-zésről is: „*j z ö n g é s m á s s a l h a n g z ó* után *gy*-re változik: *mindgyárt* 98, *keseregyek* 109, *majorgyát* 115; — bizonyára így kell olvasni a következőket is: *bitánygát* (bitangját) 65, *haragyát* 74, *nadrágya* 118, *tagyának* 66, *fogyák* 68, *rágya* 51, *rugyák* 68, *vágyák* 156“ (MNY. XLV, 338).

Ebből a tájékoztatóból az olvasó a következőket hámozhatja ki: 1. a jelenség a Szentseidaloskönyvben kivétel nélküli, hiszen a közlő egyetlen ellenpéldát sem említ; 2. a *gy*-zés előfordul *d* és *r*, de főleg *g* hang után. — Ha azonban valaki magát az emléket kezébe veszi, egyáltalában nem ezt a képet látja, sem az adatok száma, sem a jelenség kivétel nélkülsége, sem pedig a *gy*-zés előfordulásának feltételei tekintetében. S mivel a mássalhangzó utáni *gy*-zésre meglehetősen korai emlék a szóban forgó, talán nem haszontalan a fenti elnagyolt és a valóságot erősen torzító kis közléssel szemben bemutatnom a filológiai módszerrel végzett vizsgálat eredményét.

I. A szó belsejében vagy a szuffixumos formában mássalhangzó után álló *j* hang helyzete a következő: A) Az *r* után *gy* áll ezekben: *majorgyát* (115), *akargya* (38), *takargya* (38). — B) A *g* után *gy* áll ezben: *keseregyek* (109), — ha ez a *kesereg* igével hozható kapcsolatba, nem pedig a *keseredik* igével, melynek van 'erbittert werden' jelentése és igekötő nélküli használata a régiségben is (vö. NySz.), s megjegyzendő, hogy a szó éppen kritikus pontján van elválasztva: *kesereg-gyek*. — C) A *g* után *y* áll ezekben: *marczongya* 'marcang(ol)ja' (123), *nadrágya* (118), *rugyák* (68), *fogyátok* (19), *fogyák* (68 kétszer), *bitánygát* (65), *tagya* (52), *rágya* (51), *vágya* 'vágja' (41), *morogy* (17). — D) A *g* után *i* áll ezekben: *rugia* (52), *rágiák* (110), *kákogion* (121), *zöngietek* (45), *fogiad* (43),

haragia (35, 123), *haragiának* (114), *nadrágián* (50), *lángiánál* (122), *lodingiát* (118), *köpönyegie* (117). — E) Az *r* után *i* áll ezekben: *goriet* 'gerjedt' (35), *teriedjen* (26), *terieszted* (50), *Siriatok* (45), *siriatok* (42), *vária* (19), *Veried* (93), *gyótörőn* (121). — F) Az *r* után *j* áll ezekben: *borjut* (118), *borja* (99), *férjének* (113), *írják* (39, 110), *érjek* (28), *érjem* (120), *szorja* (52), *járjak* (108), *járjon* (36), *térjen* (26), *marja* (25), *kérjünk* (52), *nyerjek* (44), *várja* (38), *vakarja* (52), *késérjed* (17), *dütsérjünk* (103), *árja* (123), *karja* (101), *karját* (25), *karjokat* (27), *karjaid* (92), *hevederje* (118). — G) Egyéb zöngés mássalhangzó után *i* áll ezekben: *szomian* (46), *szomiuhozza* (101), *rabia* (38), *rabiaidat* (121), *rabivá* (123), *habiatul* (35). — H) Zöngétlen mássalhangzó után *i* áll ezekben: *gyapiat* (101), *Iffiu* (119), *Iffiuságom* (45), *szopiák* (22), *kapiunk* (50), *lakiunk* (31), *napia* (38), *45, 46*, *napian* (31), *napiaban* (108), *papiainkat* (88), *Csufia* (28), *játékia* (28). — J) Zöngétlen mássalhangzó után *j* áll ezekben: *lakjunk* (51), *veritékje* (17). — K) Néhány *j* nélküli forma: *kivánságában* (119), *tagaimat* (116), *tagainkat* (96), *Csokaid* (92).

A BEKÉNél található *d* utáni *gy*-zést nem vettem ide, mert szerintem itt szó sem lehet $d + j > d + gy$ változásról, különösen nem az $r + j > r + gy$ változások mintájára. A *dgy* írásmód ezekben aligha lehet egyéb, mint a *d + j* összeolvadásából vagy olykor egyéb módon keletkezett *ggy* tudakos-etimologikus írása. Erre látszanak mutatni az adatok és környezetük. — Nézzük az adatokat először: A) A *d + j*-ből keletkezett *ggy* jeleként *dgy* áll magánhangzók közt ezekben: *adgya* (46, 98), *adgyunk* (31), *tudgya* (35, 46, 96), *tudgyátok* (42), *tudgyák* (117), *szidgyad* (18), *eredgyen* (55), *támadgyon* (121), *szakadgyon* (120), *szakadgyatok* (117), *elégedgyünk* (119), *gondolkodgyál* (122), *bánkodgyunk* (31), *bánkodgyatok* (125), *vigadgyunk* (31), *vigadgyatok* (32), *nyugodgyál* (26), *forgolodgyál* (17), *kufárcodgyál* (17), *büntetődgyem* (29), *szerelmeskedgyünk* (119), *modgyát* (33), *modgyara* (35), *kádgya* (52); — nyilván ilyeféle alaknak íráshibás változata ez is: *agyd* 'adj' (43). — B) A *gy + j*-ből keletkezett *ggy* jeleként áll *dgy* magánhangzók közt ezekben: *hadgya* (30 kétszer, 38, 121), *hadgyon* (98), *hadgyatok* (42). — C) Más eredetű *gy* jeleként áll *dgy* magánhangzók közt ezekben: *hidgyed* (34, 97, 121), *bádgyot* 'bá(g)gyadt' (94). — D) A *d + j*-ből keletkezett, de a mellette álló mássalhangzó miatt rövid *gy* hang jeleként áll *dgy* ezekben: *mindgyárt* (93, 40), *gondgya* (33, 46), *mondgya* (31), *soldgya* 'zsoldja' (19); — nyilván ilyennek hibás változata ez is: *mondgad* (66). — E) Különböző eredetű, a dunántúli nyelvjárásban részben ma is röviden ejtett magánhangzóközi *gy* hangoknak *gy* a jele ezekben: *fekugyünk* (31), *fekügyük* (119), *fekügyek* (114), *alugyunk* (31), *higyetek* (116), *eregyen* (55), *agyuk* 'adjuk' (50). — F) Különböző eredetű szövegi *gy* hangoknak *gy* a jele ezekben: *Szalagy* (121), *hagy* 'hagyj' (113), *agy* 'adj' (113). — G) A *d + j* kapcsolatból eredő, de a mellette álló mássalhangzó miatt rövid *gy* jeleként *gy* áll ezekben: *horgya* (38), *kezgyük* (96), *álgyon* (107 kétszer), *álgyák* (103), *mongyák* (110), *gongyát* (48), *gongyokat* (103); — más helyzetben: *Maragy meg* (97).

Az eddigi adatfelsorolás a mássalhangzó + *j* kapcsolatáról a következőket mutatja: A) A *gy*-zésre elfogadható példa csak *r* utáni helyzetben van három; továbbá *g* utáni helyzetben egy kétes adat, bár ennek *gy*-zó volta azért látszik valószínűnek, mert a *ggy* hangnak egyébként következetesen *dgy* a jele. — B) A többi példa mind *j*-zó: nyilván így olvasandók a *g* utáni *y* jelek is, tehát a *nadrágya*-félék olvasása: *nadrágja*; ahogyan a fordítottjára is találunk példát: *nagi* (35), *Györgi* (25). — C) A *ty*-zésre egyáltalában nincsen példa. — D) A *d* után nem beszélhetünk az emlék írásmódja alapján *gy*-zésről, mivel a

dgy a bármilyen eredetű hosszú *ggy* hang jele. — E) Ez utóbbit az is bizonyítja, hogy a $d + j$ kapcsolatból keletkezett, de a mellette álló mássalhangzó miatt röviden ejtett *gy*-nek — a *dgy*-vel legalább azonos arányban — *gy* jele is van; itt tehát aligha $d + gy$ hangkapcsolat és *gy* hang, hanem nyilván hosszú *ggy* és rövid *gy* hang váltakozik.

2. A d utáni *gy*-zés valószínűtlen voltát egyébként mind fonetikai, mind pedig nyelvtörténeti megfontolások bizonyítják. Adataim szerint KISS IGNÁC az utolsó, aki — igaz, hogy még 1880 táján — $j > gy$ változásnak sorolja be a *dgy*-s adatokat (NyK. XV, 184). Azóta SIMONYI (Nyr. XLIV, 55—6), majd utána HORGER (MNY. XVII, 153—4) rámutattak már arra, hogy a *dj*, *tj*, *nj*, *lj* kapcsolat a XVI. század táján összeolvadással,¹ azaz *ggy*, *tty*, *nyy*, *lly* eredménnyel, a *zj*, *szj*, *zsj*, *sj* pedig hasonulással, azaz *zz*, *ssz*, *zsz*, *ss* eredménnyel oldódott meg; s így j elemük már nem is lévén, nem vehettek már részt a $j > gy$ változásban. De erre mutat azon egyszerű tapasztalatunk is, hogy a magyar hangrendszerben *dgy* kapcsolat — főleg állandó, egyszólamos kapcsolat — nincsen, mégpedig azért nem, mert a *hat + gyerekes* kapcsolatból várható *hadgyerekes* általában teljes hasonulással *haggyerekes* formában oldódik meg (vö. DEME: MNY. XLVI, 69). — Fonetikus jelnek nevezi, azaz *ggy* hangnak olvassa a *dgy* jelet KNEZSA is (A magyar helyesírás története 29), rámutatva arra, hogy e jel a XVI—XVII. században mind a protestáns, mind a katolikus helyesírásban teljesen általános, és párhuzamos a *tty*, *nyy*, *lly* jelekkel, azaz a $d + j$ kapcsolatnak hosszú palatalissá való teljes összeolvadására utal (i. m. 19).

De maradjunk a Szentsei-daloskönyv anyagánál. Nézzük meg, helyes-e az a feltevés, hogy a *dgy* pusztán írássajátság, tudákos jele a *ggy* hangnak! — Nézzük meg a többi hasonló kapcsolat megoldási formáit! Mi a helyzet az l (vagy *ly*) + j kapcsolattal? Ott ezt látjuk: A) Az $l + j$ -ből keletkezett magánhangzóközi *lly* hangnak *lly* a jele: *mullya* (129), *hallyátok* (125), *éllyek* (114), *éllyetek* (116), *örülljek* (114), *örülljön* (113), *mivellyed* (108), *gondollyuk* (103), *magasztallya* (104), *üdvözzülljön* (104), *engesztellyetek* (105), *énekölljön* (116), *kemellyed* (119), *nyargallyon* (120), *hizlallya* (123), *keserülljed* (103), *öklellyük* (127). — B) Hasonlóan *lly* a jele az olyan *lly* hangnak is, mely esetleg *ly + j* kapcsolatból is keletkezhetett: *follyon* (107), *személyét* (129), *királlya* (101). — C) Az ilyen kapcsolat $l + j$ jellel csak egyszer fordul elő: *praedaljak* (124), de ilyen hapax legomenon van a $d + j$ kapcsolatra is: *teriedjen* (26). — D) Itt a magánhangzóközi *lly* hangokkal, illetőleg jelekkel szemben mássalhangzó mellett következőesen áll rövid *ly*: *mellyen* (123); de: *melyben* (102), *Melyben* (122), *melynek* (102). — E) Ugyanezt találjuk szó végén is: *vállly*: *egy* (120), *hállly*, *együtt* (120), *járully* (mondat végén) (119); de: *ály hátra* (97), *valy minden* (97), *vigasztaly minket* (103), *utály*, *mig* (120), *járuly közelebb* (119); — ebben csak az *illy*, *olly* kivétel, amely mássalhangzó előtt is hosszú; de vö. mégis: *oly nehez* (111).

Hasonló kép tárul elénk a $t + j$ -ből lett *tty* jelölésében is: A) Magánhangzók közt *tty* a jel: *lálttya* (102, 114, 117, 125, 129), *lálttyátok* (125), *sirattya*, (122), *biztattya* (118), *mulattya* (118), *mutatttyák* (117), *halgattya* (127), *szaggattya* (123), *olvagattya* (102), *szabadittya* (121), *búsittya* (118), *hadhattya* (115),

¹A $t + j$, $d + j$, $n + j$ kapcsolatok összeolvadását általában a XVI. századnál jóval előbbre tehetjük. Az összeolvadásnak ugyanis korai szövegméleinkben néhány kétségtelen nyoma van: HB.: *Wimagguc*, *ke:iggen*, *wimaggonoc*, *oggun*, ÓMS.: *maraggun*, *Keguggethuk*; ÓMS.: *illen*, *ullyetuk*, *felleyn*, KT.: *(f)ellen*, *vi'elled*; stb. — B. L.

magzattyátul (111), falattyát (115), lopottya (117), illattyában (119), ábrázottya (104), gyalázottya (115), használottját (115). — B) Mássalhangzó mellett *ty* a $t + j$ kapcsolatból lett hang jele: *fujtya* (105), *rontya* (114), *bántya* (102, 118), *kirántya* (121), *nyultya* 'nyújtja' (121), *vonyintya* (118), *ohajtya* (117), *szárosztya* (114), *partján* (110), *Darabantykok* (125). — C) Magánhangzók közt *ty* jelet egyetlen íráshibának minősíthető esetben találunk: *fagatya* (105). — Szóvégi *tty*, sajnos, nincs, így a rákövetkező mássalhangzó esetleges rövidítő hatását nem tanulmányozhatjuk rajta.

Az $n + j$ kapcsolatot nem vizsgálom, mert csak magánhangzók közti, s így *nny* jellel írt példaim vannak. Itt nem találtam sem szó belsejében, sem mássalhangzós kezdetű szó előtt szóvégen megrövidült példákat.

De a fentiek alighanem világosan beszélnek enélkül is. Az emlék helyesírásrendszerében a $t + j$ és $l + j$ kapcsolatból keletkező palatalisnak *tty*, illetőleg *lly* a jele magánhangzók közt, *ty*, illetőleg *ly* a jele mássalhangzó mellett, akár szó belsejében, akár érintkező szóhatáron. Hasonló a más eredetű *tty* és *lly* hangok írása is. — Így elvileg a $d + j$ kapcsolatból származó és az egyéb eredetű *ggy* hangoknál sem kereshetünk mást: magánhangzók között a *ggy* hang *dgy* jelét, mássalhangzó mellett *gy* jelet. Hogy ez utóbbi — bár meglehetősen gyakori — nem következetes, az a leírónak bizonyos etimologizáló hajlammal magyarázható.

3. Mi marad meg ezek után a $j > gy$ változás adataként a Szentseidalskönyvből? Mindössze a három *r* utáni biztos, és az egy *g* utáni, némi óvatossággal kezelendő előfordulás. És nem utolsó sorban az a módszertani tanulság, hogy az adatközlőnek mindig számításba kell vennie hangtörténetünk főbb tanításait; rá kell mutatnia a tömegével lehető ellenpéldák meglétére; s aligha szabad a kellő alap és felelősség nélkül „bizonyára így olvasandók”-nak minősíteni vitatható, sőt igen kevés vizsgálódás után könnyen elvitatható példákat. Módszertani fejlettségünk mai fokán mindez már nem engedhető meg, mert az olvasót igen könnyen félrevezetheti.

II.

Mindezt azért is gondoltam elmondandónak, mert a jelenségre vonatkozó történeti adatok közlése másutt sem történt mindig a kellő óvatossággal; holott a példák egyes típusainak jelentkezési sorrendje egyáltalában nem különbös a $j > gy \sim ty$ változás eredeztetésének szempontjából sem.

1. KISS IGNÁC az előbbieken már említett tanulmányában Pázmány nyelvhasználatából hoz fel a jelenségre néhány példát, a következő magyarázó környezetben: A) A *j* hang személyragokban mássalhangzó után hasonulhat: *mossa, vesszen*. — B) Az *l, n* mellett lágyul: *táplállya, folyon, mennyünk*. — C) A *d* és *g* után *gy*-re, a *p* és *t* után *ty*-re változik: *fogadgy, foggyunk, kaptya, mutattya, forgattya, úttya*. — Csak *r* mellett tartja meg mindig saját hangját: *írja, dicsérje, heverjen*; néha *p* és *g* után is: *apja, haragja*. (Vö. NyK. XV, 184.) — Az immár hetvenöt éves tanulmánynak persze nem róhatunk terhére semmit; de néhány körülményre figyelmeznünk kell. Mégpedig: 1. a szerző hibásan $t + ty$ és $d + gy$ kapcsolatnak értelmezi az összeolvadásos eredetű *tty* és *ggy* hangok jeleit; 2. a *foggyunk* alakról semmivel sem bizonyítja, hogy az a *fog* ige alakváltozata, nem pedig a *fogy*-é; 3. nem jelzi, hogy adatai kiragadott

példák-e, vagy mindössze ennyi található belőlük Pázmánynál; 4. ami a leginkább zavaró: nem közli az adatok lelőhelyét, s így az adatok nem ellenőrizhetők.

Az elmondottak alapján KISS IGNÁCNak a tiszántúli Pázmánytól a tárgyalt jelenségre felhozott példáit egyelőre nem tekinthetjük olyanoknak, amelyek történeti adatokul elfogadhatók.

2. A jelenségre SIMONYI is sorol fel néhány történeti adatot. Legnagyobb részüket a Levelestárból közli, a lapszám megjelölésével, de az évszám feltüntetése nélkül. E példák: *napgián, irgh, yrgyon, yrgya meg, byrgion, kergh; megtérgetők*; majd *irgy* Csúzitól, *irgyak, irgyál* Kisfaludy Károlytól (Nyr. XLIV, 56).

A jelenség eredetéről írott dolgozatában HORGER történeti példákat nem hoz fel; a változást kronológiai érvekkel helyezi a XVI. század utánra (MNy. XVII, 154). Szótárainkban még a következő történeti adatok lelhetők: 1399: *?Borgyas* szn., az azonosítást az OklSz. is kétségesnek tartja; SándorK. 230: *vongyak* 'vonjak', az adat kétes; BeytheA: FivK. 103/b: *epergy* (NySz., id. MELICH is: MNy. XXVI, 159); 1602: *Vargyas Péter* (OklSz.).

Az eddig előkerült történeti adatok közül tehát kétesnek látszik a sajátos helyesírású *napgián*, melyben a *gi* kapcsolat ezek szerint *ty*-t jelölne; kétes a személynévi *Borgyas*, kétes a *vongyak*, mert *n* utáni $j > gy$ változásra ma sincs példa, az $n + j$ kapcsolatnak ma is *nyy* a szokásos megoldási formája; a SIMONYITól (Nyr. XLIV, 55) ide vont *Ángyán, tángyér* nyilván *nyy*-ből disszimilált (vö. PAIS: MNy. XXVIII, 171, XXIX, 111; másképp HORGER: MNy. XXIX, 109). Egészében kétes a jelenségnek Pázmánytól közölt megléte. S végül vitatható a Szentsei-dalokkönyv *kesereggyek* adatának olvasása is.

A kétségtelenül helyeseknek tekinthető történeti példák mindannyian a XVI. századtól kezdődően jelentkeznek, s egészen Kisfaludy Károssal bezárólag megegyeznek abban, hogy bennük a $j > gy$ változás *r* után jelentkezik.¹ A $j > ty$ változásnak kétségtelen történeti adata eddig még nem került elő.

3. A jelenséget mai kifejlett formájában, tehát *gy* vagy *ty* alakban mindenfajta mássalhangzó után, elsőnek PLÁNDER FERENC említi Göcsejből, 1832-ben (TudGyújt. 1832/III, 65); majd a Balatonmellék, Göcsej és Rábaköz sajtóságának jelezve VASS JÓZSEF, 1860-ban (MNyszet V, 81, 105, 115). Hogy e formájának földrajzi elterjedtsége is azonos-e már akkor a maival, azt nem tudjuk; de egy-két adat érdekes figyelmeztető. Egyrészt az

¹ A formásokban előforduló $j > gy$ változás első történeti adatát 1557-ből ismerem: *akargak* 'akarják' (LevTár I, 275). Az adatot tartalmazó — nyelvjárás-történeti szempontból máskülönbben is érdekes — levél keletkezési helye ugyan nincs föltüntetve, de a benne szereplő helységnevek: Szentgrót, Kustán eléggé biztosan mutatnak a Zala megyei származásra. — DEMÉNEK azt a nézetét, hogy a $j > gy$ változás megindulásában a *j* előtti *r* hangnak szerepe volt, az idézett adat föltétlenül támogatja; egyben a maga, hasonló adatoknál jóval korábbi előfordulásával és Zala megyébe való lokalizálhatóságával arra a — mai nyelvjárási helyzet alapján szintén feltehető — körülményre is fényt vet, hogy a formásokban végbemenő $j > gy$ változás valahonnan nyelvterületünk délnyugati sarka felől indulhatott meg. — Utólag, a nyomdai munkálatok közben még egy XVI. századi nyelvtörténeti adatára bukkantam a $j > gy$ változásnak. A volt Magyarságtudományi Intézet dunántúli családnév-gyűjtéséből még 1946-ban összeállított cédulaanyag mban a következő Vas megyei családnév fordul elő 1568-i évszámjellel: *Adorgyan*. Ez a személynévi adat minden tekintetben megerősíti az imént említett Zala megyei adat vallomását. — B. L.

látszik megfontolandónak, hogy az 1838-ból való Tsz. egyetlen példát tartalmaz a jelenségre: *sargyú* (Vas m.); sőt a Gömörből közölt *varnyú* és *bornyú* alakok mellett éppen azt jegyzi meg, hogy ezek a Dunántúlon *varjú*, illetőleg *borjú* alakban élnek. — A másik figyelemre méltó jelenség pedig az, hogy ZAKÁLL GYÖRGYNEK 1818-ban keletkezett „Eörségnek leírása“ című kéziratára (MTA. könyvtára, Fölldr. 4-r. 9) az Őrségből a *gy*-zésnek csak szóeleji formáját közli: „a *j* helyett sok szavakban, de nem minden egyikben *gy*-t ejt, p. o. *Gyanku, gyere, Gyaj!* — *gyó*“ (73). Hogy esetleg mégsem csak szóeleji példákra gondol, azt az idézett megfogalmazáson kívül az a megjegyzése is bizonyítani látszik, amely szerint ez a tudatlanság menthető, hiszen a *mondjuk, tudja* stb. mindenütt így hangzik: *mondgyuk, tudgya* (uo.). Ha csak a szóeleji példákra gondolt volna, talán mégsem csupa szóbelsejekkel menti őket. Magában a közölt nyelvi anyagban igen kevés a *gy*-zhető (azaz *j > gy* változást szenvedhető) példa, így például a szövegmutatványban (79–80) egy sincsen. De a mégis talált öt közül három *gy*-zó: *Épörgyének* (87), *borgya* (88), *járgya* (90); egy biztosan és egy feltehetően fonetikusnak szánt pedig *j*-zó: *zörögjön* (88), *vágj* (77). Talán több véletlenül, hogy éppen az *r* utániak *gy*-zók és a nem *r* utániak *j*-zók. Esetleg éppen annak bizonyítéka lehet ez, hogy a ma teljesen *gy*-zó, illetőleg *ty*-zó Őrségben akkor volt a jelenség terjedőben, illetőleg a terjedésnek azon a fokán, amelyen *r* után jelentkezik *gy*-zés, más hang után viszont nem.

Vegyük mindehhez még hozzá készülő nyelvatlászunk anyagának azt a vallomását is, amely szerint ma a jelenség földrajzi eltűnése *r* utáni helyzetben keresztül történik. A *j > gy ~ ty* változást mutató területek ugyanis nem egy csapásra mennek át a szomszédos *j*-zó területekbe, hanem északon is, délkeleten is és délen is van egy-egy olyan sáv, amelyben *r* után még megvan a *gy*-zés, noha a többi mássalhangzó után már *j*-t találunk. E területen belül pedig van még olyan átmeneti terület is, amelyen minden *gy*-zhető (azaz *j > gy* változást szenvedhető) adat *j*-s, még az *r*-esek is; de a *j > gy* változás szó belsejében *r* után még megvan. A mai földrajzi eltűnési séma tehát ilyen: 1. *szomgyas, dobgya, borgyu, kargya*; 2. *szomjas, dobja, borgyu, kargya*; 3. *szomjas, dobjá, borgyu, karja*; 4. *szomjas, dobja, borju, karja*. Megjegyzendő, hogy az *r* utáni *gy*-zést mutató pontokon olykor *l* után is jelentkezik a *gy*: *engedülgye, ridikülgye* (Dunakiliti, saját gyűjtésem), *kanálgya* (Decs, saját gyűjtésem). Amde az *l*-es példák újak s analogikusak (így HORGER: MNy. XVII, 153, MNyj. 102) a hagyományos és szokásos *ly*-es (*> ll* vagy *jj*) alakokkal szemben.

Ilyen — éppen az eltűnési sávba eső — átmeneti állapotot látszik mutatni az Ormányság is. Az OrmSz. szerint a *sargyú, vasvargyú, borgyú, pazdörgya, lajtörgya, burgyánkóró, bujtorgyán* mellett ilyen birtokos személyragos alakok élnek: *árgya, biborgya, bodergya, búcérgya, vojtárgya*; s található ilyen igealakok is: *birgya* (bánathajó al.), *kérgye* (bárcsak al.) stb. Az *r* után tehát általában *j ~ gy* megfelelés mutatkozik; legfeljebb a Drávacsepelelyből feljegyzett *koncérja* és a KISS GÉZÁTÓL származó *bujtorgján*, meg a példaszövegek *ugorj* (bársony al.), *akarja* (be al.), *járja* (biklabujték al.) stb. alakja mutat némi területi vagy nemzedéki ingadozásra e téren, de a szerkesztő szerint (Bev. XXII.) nem ez jellemző a nyelvjárásra. — A nem *r* utáni *j* hangok viszont egyetlen esetben sem *gy*-zók, sem szóban, sem szuffixumban: *bagja, sarágja, gerébjé; szomjas; agyagja, asztagja, babja, bábja, bádoggja* stb.; s természetesen *ty*-zés sincsen: *abrákja, aszalékja, bakja, bujtékja* stb. — De ilyen állapotra lehet következtetni TOMANÓCZY JOLÁNNAK hiricsi anyagából is (Hirics ormánysági

község hangtana), amelyben ty -zés egyáltalában nincsen; s a gy -zésre is csak szóbelseji r utáni példák vannak: *várdju, sárdju, lájterdjá* stb. (51). Ez kérdésessé teszi az egyetlen b után gy -zó *dobdjā* alakot (47), sőt még azt sem dönti el, hogy az r -es szóvég utáni szuffixum (mint *várja* stb.) gy -zó-e vagy sem.

III.

A történeti adatok megrostálása és a mai átmeneti formák kitapintása talán alapjául szolgálhat a jelenség eredetéről adott korábbi magyarázat felülvizsgálatának is.

1. A dunántúli, mássalhangzó utáni $j > gy \sim ty$ változás eredetét többször említett tanulmányában HORGER próbálta megfejteni. Az ő magyarázatát röviden a következőkben foglalhatjuk össze: A Dunántúlon több mássalhangzókapcsolatban is előreható hasonulási folyamat indult meg a XVI. században vagy kevéssel utána. Ennek eredménye az *ötven > ötfen*-féle, a *találk(o)zik > találkszik*-féle stb. alakok létrejötte. E folyamat egyik részeként előreható hasonulást szenvedett a z ö n g é t l e n m á s s a l h a n g z ó + j kapcsolat is; ám az így keletkező \acute{x} hang szó belsejében ismeretlen lévén, a változás $\acute{x} > ty$ hanghelyettesítéssel oldódott meg. A szóvégeken, ahol a z ö n g é t l e n m á s s a l h a n g z ó + \acute{x} az egész nyelvtérületen megszokott, ez nem következett be, ott továbbra is *rak \acute{x} -félét*ek találunk. Abban az alaktani sorban azonban, amelyhez e korábban j -s formák tartoztak, ezáltal szakadás állott be, mégpedig *kaptya ~ dobja*-féle ferde párhuzam. Ez egyenlítődtől ki azután analógiásan *kaptya ~ dobgya* párhuzammá; majd végül a mássalhangzó utáni $j > gy$ változás bejutott a szavak belsejébe is, létrehozva a *borgyú*-félét (vö. MNy. XVII, 154; megismételve: A magyar nyelvjárások 101).

E magyarázatot, mely egyébként igen alaposan kidolgozott s logikusan levezetett, a szuffixumokban történt $j > gy$ változásokra nézve elfogadhatónak tartja BENKŐ (A magyar ty hang története 65). Megcáfolni magam sem tudnám; de néhány sebezhető pontjára rá kell mutatnom. Mindenekelőtt arra, hogy a szóvégeken nem maradt el a zöngétlen mássalhangzó utáni $j > ty$ változás; *kapty*-félét a Dunántúlon magam is jegyeztem fel, de jóval előttem mások is: *kérty fő* Hosszúvölgy (HÉJJAS, Hosszúvölgy zalamegyei község nyelvjárásának hangtana 15), *típty*, Kisbajes (NyF. XXXVIII, 9), *köpty* Nagylózs (Nyr. XXXI, 48), *harapty* Nagysitke (Nyr. XLI, 246) stb. Itt tehát HORGER tévedett; ám ez a megállapítás nem érinti a főtételt, éppen csak tárgyi okokból volt helyesbítendő. — A főtétellel kapcsolatban az látszik megfontolandónak, hogy a HORGERTŐL eredetibbnek mondott ty -zésre csak egyetlen kétes történeti adatunk van; a másodlagosnak mondott gy -zésre viszont mégis jónéhány. Ehhez hasonlóan nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a HORGERTŐL eredetibbnek gondolt ty -zés földrajzilag jóval kisebb területű, mint a másodlagosnak tartott gy -zés. Természetesen egyik ellenvetésemet sem gondolhatom perdöntőnek, s nem is számom annak; mindössze arra kívántam rámutatni, hogy egy esetleg más irányból elinduló származtatási kísérlet HORGER magyarázatában nem érfalba ütközik, hanem csak pusztán feltevésbe, ha mégoly valószínűnek látszóba is.

2. Magam a változás elindulási pontját nem az előreható hasonulás eredményeként jelentkező hanghelyettesítéses ty -zésben keresném, hanem a

szavak belsejében zöngés mássalhangzók utáni helyzetben. Itt a változásnak két forrása is látszik.

Abból kiindulva, hogy az *r* utáni helyzet mind a történeti, mind a mai adatokban különleges szerepű, megvizsgáltam a *varjú*, *sarjú*, *borjú*, *burján*, *pozdorja*, *eper(je)* és *szeder(je)* szavakat. Valamennyiüknek megvan a *gy*-s formája a mai nyelvjárásokban, mégpedig a MTsz. szerint általában a Dunántúlról. Érdekes, hogy a *vargyu*, *borgyu*-féle alakok a közlések szerint Kiskunhalason és Felsőbácskában, sőt Gömör megyében is hallhatók. A Nyelvatlasz eddigi gyűjtései nagyjából ugyanezt a képet mutatják; de a *vargyu*, *borgyu*-féléknek ma kisebb a kisugárzó területük. E szavakban feltűnő az, hogy mind egyiknek van *ny*-es formája is, mégpedig a *varnyú*, *sarnyú*, *bornyú*, *burnya*-félék a Palócságban és a keleti területeken, a *szedernye*, *pozdornya*-félék ezeken kívül a Dunántúlon is, az *epernye*-félék pedig csak a Dunántúl déli részén (adatok a MTsz.-ből és az OrmSz.-ből). E szavak etimologikusan valamennyien *j*-sek, de ez az *rj* kapcsolat korán jelentkezik *rny* formában: (átírt adatok!) 1480: *sarnyó* (Oklsz.), 1554, 1635: *bornyú* (Oklsz.), 1551, 1565, 1668: *bornyú* (NySz.). — Ezek alapján arra kell gondolnunk, hogy a mai *j* > *gy* változás egyik összetevője a szóbeljei *rj* kapcsolatoknak *rny* formán keresztül történt, vagy azzal párhuzamosan esetleg közvetlenül támadott *rgy*-s ejtése. Ez a néhány példa tehát eredetileg nem *j* > *gy*, hanem *rj* > (*rny* >) *rgy* változást mutat, eddig még megfejtetlen okokból. Ezt valószínűsíteni látszik az is, hogy szórványosan észlelhető a teljes *j* > *gy* változás területén messze-tüleső pontokon is.

A másik összetevőre az *ly* hang történetéről írott, anyagában, de különösen módszerében igen alapos és tanulságos dolgozatában BENKŐ mutatott rá a közel múltban. Ő ugyanis a *gerebgye*, *gogyva*, *serág gya* alakok keletkezésében *ly* > *gy* változást sejt, azaz nem *j* > *gy* fejlődést, hanem a *j*-t megelőző *ly*-es formának zárhangúsodását. Az egész *j* > *gy* megfelelést természetesen nem kívánja ezzel magyarázni, de az ezek esetében történt *ly* > *gy* változást sikerül valószínűsítene az általános *gy*-zés területétől igen távol eső Szolnok-Doboka megyei *gerebgye* alakokkal (MTsz.) is (fejtegetését l. A magyar *ly* hang története 65). — A *gogyva* alak mostani vizsgálatainkból kiesik, bár — nem mássalhangzó utáni helyzetű lévén — ez is inkább csak erősíti a magyarázatot. A megmaradó *gerebgye* és *serág gya* mellé azonban ide vonhatjuk még a *bag gya* 'boglya' (MTsz.) alakot is; a többiekkel együtt ez is nyilván korábbi *ly*-es formából magyarázható, mégpedig nem *j* > *gy*, hanem még *ly* > *gy* változással.

Az így keletkezett *sarag gya*, *bag gya*, *gerebgye* alakok a további fejlődés során — mikor az *ly* > *j* változás megindult — összekapcsolódhattak az előbbi típussal, a *borgyu*, *sargyu*, *vargyu*, *epergye*, *szedergye*-félékkel. Ezzel a *m á s s a l h a n g z ó + j* kapcsolatoknak a szavak belsejében való kiküszöbölődése, illetőleg *m á s s a l h a n g z ó + gy* kapcsolattá való válása szinte kizárólagos törvénnyé lett, s mintegy tevékeny tendenciává erősödve kiterjedhetett a szuffixumos eredetű *m á s s a l h a n g z ó + j* kapcsolatokra is. A rendszernek az a sajátága, hogy szó belsejében *m á s s a l h a n g z ó + j* kapcsolat nincsen benne, ezáltal oda fejlesztette magát, hogy a *m á s s a l h a n g z ó + j* kapcsolat lassan mindenféle helyzetben lehetővé vált, illetőleg helyet adott a *m á s s a l h a n g z ó + gy* kapcsolatnak. Ahol természetesen ez magának a mássalhangzónak a megváltozását is eredményezte volna (*kap + gy* > **kabgy*), ott a folyamat — talán segítve a HORGERTŐL említett előrehasonító hajlamtól is — zöngétlenedéssel, z ö n g é t l e n m á s s a l h a n g z ó + t y

kapcsolat formájában ért véget. Az azután már nem jelentett nagy feladatot a rendszernek, hogy az így keletkezett *gerebgye* \sim *dobgya* \sim *aptya* \sim *gyapjú*-féle ferde párhuzamot *gerebgye* \sim *dobgya* \sim *aptya* \sim *gyaptyú* teljes megfelelési sorrá fejlessze ki.

Az sem lehetetlen azonban — sőt az eddig előkerült s az előbbieken bemutatott történeti adatok inkább ezt a magyarázatot támogatják —, hogy a változás két hulláma nem a szóbelseji, majd a szuffixumbeli j -k gy -vé válása volt. Feltehető ugyanis, hogy a szóbelseji $rj > rgy$ változás korán magával rántotta az r végű szavakhoz járuló j -s szuffixumokat is, azaz az első hullám *borgyu* \sim *kargya* \sim *dobja* sort teremtett (ilyen pl. az ormánysági ma is); s csak jóval később, az $ly > gy$ változásnak az említett szavakban és az $ly > j$ változásnak általánosságban történt végbemenetele során egyenlítődtött ki a fenti sor *borgyu* \sim *kargya* \sim *gerebgye* \sim *dobgya* alakúvá, magával hozva a *kaptya*-s végül a *gyaptyu*-félék kialakulását is. Azért is valószínűbb ez a feltevés az előbbinél, mert a ty -zésre és a $n e m r$ utáni gy -zésre hiteles történeti adat még egyáltalán nem került elő.

IV.

A dunántúli mássalhangzó + $j >$ mássalhangzó + gy vagy ty változásnak tehát a gyökerei valóban visszanyúlnak a XVI. századba; de mai kiteljesedett formájában a jelenség mégis jóval fiatalabb ennél. Eredete kettősnek látszik; s bár ma kétségtelenül $j > gy$ és $j > ty$ változásnak minősül, sőt ilyenként szerepel a nyelvjárásközi analógia hatóerői közt is, alapjában véve egyik eredeti összetevője sem feltétlenül közvetlen $j > gy$ változás; az r utáni keletkezett *ny* fokon keresztül, a másik pedig nagy valószínűséggel korábbi ly -ből való. Ez utóbbi körülmény többek között azért is fontos, mert a mássalhangzó utáni j terhére jelentkező gy -zést együtt szoktuk emlegetni a szóeleji j terhére mutatkozó gy -zéssel (így pl.: BEKE: NyF. XVII, 10; ÉDES: NyF. XL, 16; HORVÁTH: NyF. XXXIV, 15; SIMONYI: Nyr. XLIV, 56). A két jelenség ma már kétségkívül mutat párhuzamot; de ez a párhuzam nem genetikus: a szóeleji $j \sim gy$ megfelelés és a mássalhangzó utáni $j (? > ny) > gy$, illetőleg $j (< ly) > gy$, majd az ezek analógiájára keletkezett $j > gy$ változás csak a fejlődésnek egy bizonyos fokán kapcsolódhatott egybe.

Feltevésemet nem tartom megingathatatlannak. De talán sikerült megmutatnom: a mai nyelvjárási sajátságok történeti fejlődmények, tehát aligha tekinthetjük úgy őket, hogy az egyik emlékből „már megvannak“, a másikban „még nincsenek meg“. A néhány szemelvényes példa odavetése és a tömegével jelentkező ellenpéldák elhallgatása pedig ezt a „már megvan“ elgondolást nemesak tükrözi, hanem sugalmazza, terjeszti is. — Az $á$ utáni o -zásra a tárgyalt emlékből gyűjtött adataimat nem közlöm; de annyit mégis meg kell említenem, hogy e jelenségre is (*bánat*, *árvo* stb.) legalább annyi a BEKÉTŐL meg sem említett példa (*bánat*, *árva* típus), mint amennyi a felsorolt pozitív adat.¹ Pedig ez a jelenség is viszonylag új: kódexeink kora és napjaink közt teljesedett ki. Ha a történetében mutatkozó korai ingadozást az ellenpéldák elhallgatásával eltakarjuk, alighanem nehezebben jutunk el kialakulása megmagyarázásáig, mintha feltárnók őket.

*

¹ A kérdésre vö. KÁLMÁN BÉLA: MNy. XLIX, 526. — A SZERK.

Hadd mutassak rá végül a nyelvfejlődésnek egy-két általánosabb, e változásban is tükröződő sajátosságára: 1. A $j > gy \sim ty$ változás egyes, eredetileg nem is egynemű, de azonos eredményű s később azonos megfelelést mutató esetek mennyiségi felhalmozódásával kezdődött. — 2. E felhalmozódás egy bizonyos fokon hatóerővé elevedett, s ezzel minőségi változássá, új törvénnyé lett a nyelvjárásban. — 3. Ennek feltétele volt azonban az, hogy a régi (*borjú*) és az új (*borgyú*) minőség elemei egy darabig még egymás mellett éljenek; enélkül a $j \sim gy$ megfelelés tudata nem alakulhatott volna ki a beszélőkben, s nem válhatott volna további változások alapjává. — 4. Szemünk előtt alakul ki tehát a hangrendszernek egy új törvénye, amely e formájában merőben új, de kialakulásában mégsem előzménytelen, mert addigi — bár egészen más természetű — törvények működésének eredményeként létrejött szabályos esetek felhalmozódásából vonódott el.

DEME LÁSZLÓ

Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez

1. Mint ismeretes, a zárt szótag végén álló l, r, j több nyelvjárásunkban megnyújtja az előtte levő rövid magánhangzót. HORGER ANTAL „A magyar nyelvjárások“ című művében megrajzolja a tendencia határait: „az északkeleti nyelvjáróterületen (innen a duna-tiszai nyjt. északibb vidékein is), egész Erdélyben, a bukovinai Józseffalván és a moldvai északi csángó nyelvjárásban, talán csak e nagy terület szélső vidékei: Zemplén és Abaúj megye, Szolnok-Doboka északibb része, a hunyadmegyei Lozsád, a szebenmegyei Szakadát kivételével“ (48—9). — A tendencia koráról TÖMLŐ GYULA ír (Nyr. XII, 327), s a NySz. alapján több adatot közöl a nyúlásra Sztárai, Heltai, Decsi nyelvéből. TÖMLŐ tehát tudja, hogy ez a hangváltozás már a XVI. század első felében megindulhatott, sőt — tévesen — az ÉrdyK. egyes *ee* jelöléseiben is ezt sejtí. — HORGER ezek után mégis bizonytalan és téves beclést közöl: „Hogy mikor keletkezett az l, r, j nyújtó hatása, arról nyelv történeti adatok hiányában¹ semmi bizonyosat sem mondhatunk. Ekkora nagy területen való érvényesülése miatt azonban feltehetjük, hogy kétszáz-kétszázötven évvel ezelőtt kezdődhetett“. (I. m. 48—9.) A fenti idézetre azért van itt szükségem, mert később többen átvették HORGER beclését, elfeledkezve TÖMLŐ GYULA (i. h.) megállapításairól. Pedig TÖMLŐ mellett KISS IGNÁCNAK is van egy megjegyzése Pázmány nyelvével kapcsolatban: „Az *o* hangzót *l* előtt többnyire hosszúnak írja, mint: *óltalmaz, mi-vólt, vóltunk, vóltak*, stb.“ (NyK. XV, 182.)

A nyulás okáról HORGER még semmi biztosat nem tud mondani. Kétli, hogy általában fonetikai oka van, de rámutat arra, hogy a hangsúlynak valószínűleg szerepe van, mert a magánhangzó hangsúlytalan szótagban sok helyütt csak félhosszúra nyúlik meg: *bokör, akárta* stb. — VÉGH JÓZSEFnek a megfigyelései is támogatják az utóbbi nézetet; szerinte hangsúlytalan szótagban az északkeleti nyelvjáróterület bizonyos részein a nyulás gyakran be sem következik (szóbeli közlés). — BAKÓ ELEMÉR — HORGERREL ellentétben — fonetikai magyarázatot ad (MNy. XL, 269 kk.). GOMBOCZ adatait (vö. Nytud. II, 96 kk.) használja föl, akinek a mérései azt mutatják, hogy a rövid

¹ A kiemelés tőlem.

magánhangzók átlagos időtartama éppen *r* és *l* előtt a leghosszabb: 18, illetőleg 16,6 századmásodperc. Ennek a köznyelvi jelenségnek és a nyelvjárási még fokozottabb nyúlásnak az oka BAKÓ szerint a nyelvünkben általánosan rendkívül rövid *l*, *r*, *j*; a nyúlás tehát időtartam-pótló jellegű. Ez a magyarázat bizonyos kiegészítésekkel — melyeket a továbbiakban közlök —, elfogadhatónak látszik. Azonban kétséges, és mérésekkel még nem bizonyított BAKÓNAK az a további következtetése, amellyel a zárt szótagbeli *l* kiesését magyarázza, tudniillik, hogy a nyúlás még inkább megrövidítette és rövidíti a likvidákat, s a „szótagzáró *l*, *r*, *j* időtartama a folytonos csökkenés folyamán elérte az alsó határt, vagyis megszűnt“. Úgy vélem, ezen a téren még újabb mérésekre és kutatásokra van szükség.

2. A nyúlás jelenségével, illetőleg pontosabban az *l* nyújtó hatásának tendenciájával én BARONYAI DECSI JÁNOS „Adagiorum Graeco—Latino—Vngaricorum Chiliades quinque . . .“ (Bártfa, 1598.) című művének hangtörténeti vizsgálata közben találkoztam. Bár a nyúlásra vannak ötven évvel korábbi szórványos vagy nem következetesen jelölt adataink is, ennek a műnek a következetes hangjelölése biztosabb alapot ad a tendencia tanulmányozására.

Baronyai Decsi János Tolna megyei, sárközi származású; Deesen született, és a tolnai református iskolában tanult (vö. SZINNYEI, MÍr. II, 728—30). A nyelvatlasz-gyűjtések alapján megállapítható, hogy ma ezen a területen az *l* általában kiesett a zárt szótag végéről. Ezért talán azt gondolhatnók, hogy a mű egy olyan állapotot tükröz, amikor a liquidák már megnyújtották az előttük álló magánhangzót, de még nem estek ki. Ezt a közbülső állapotot én nem tartom valószínűnek. Több döntő bizonyítékom van arra, hogy Baronyai Decsi művének nyomdásza, KLÓSZ JAKAB az összes, nyomdájában megjelent művet saját nyelvhasználatához idomította. Ilyen bizonyítékok: a labializáció, a nyíltabbá válás, a nyúlás és a rövidülés azonos foka az összes Klósz-nyomtatványban. Ezeket azonban itt nincs módomban részletezni.

Klósz Jakabról nincs túlságosan sok adatunk. Szepesi német származású volt, s fiatal korában pár évig valószínűleg a vizsolyi nyomdában dolgozott. Utána hosszabb időt töltött az ifjabb Heltai Gáspár műhelyében, s itt sajátította el a nyomdász-mesterséget tökéletesen. Baronyai Decsi János valószínűleg már korábban ismerhette; csak így képzelhető el ugyanis, hogy 1598-ban az éppen akkor induló Klósz-nyomdára bízva, értékes műve kinyomását (vö. GULYÁS PÁL, A könyvnyomtatás Magyarországon 230—6). Klósz maga jól beszélhetett magyarul, hiszen vannak olyan nyomtatványai, melyekbe maga ír magyar előszót már 1599-ben is, később pedig saját maga fordít le egy egyházi művet magyarra „Az Evangéliomok és Epistolák . . .“ címen, 1616-ban. Igaz ugyan, hogy előszavában mentegetőzik a nyelve miatt, de ha a művet olvassuk, láthatjuk, hogy ez bizony fölösleges szerénykedés.

Úgy vélem, Klósz nyelvébe az *l* nyújtó hatása huzamosabb erdélyi tartózkodása alatt kerülhetett. Hogy e nyúlást jelölni kell, azt a Heltai-nyomdában tanulhatta, ahol több nyomtatványban feltűnik a nyúlás jelölése. A Heltai-féle Új Testamentum (1562.) első lapjain például a következő adatok találhatók: 2b, 6a, 7a (kétszer), 7b, 8b stb.: *vólna*, 3b: *vóltát*, 6a, 6b: *vólt*, 3a: *hólt*, 8a: *meghólt*, *hóltanak*, 19a: *hóltak*, 7a: *Hól*, *hól*, 15a: *hól*, 10b: *fóldozzák*, 20b: *fóltat*, 12b: *óltár*, *vtólso*, 15b: *hólnap*, 16a: *hólnapi* stb. — A Dialógus (1552.) címében: *vóltárol*.

Klósz a tendenciát összes nyomtatványaiban jelöli. Bizonyítsanak a következő adatok: SÓVÁRI SÓOS KRISTÓF: Az szent Prophetáknak . . .

írásoknak... magyarázatia... (Bártfa, 1601.): 2a: *hálaadatlanúl*, 2b: *vólna, gorombául, tudatlanúl, gondatlanúl, óltalmazák*, 3a: *vólt*, 3b: *például*, 4a: *vólt, vólna*, 4b: *vólna, vóltanak, vólt*, 5a: *vólna* stb. — Mihalyko János: Hét Praedicatio Az Isten fiainak örök eletekről... (Bártfa, 1612.): A2a: *vólna*, A2b: *vólna* (háromszor), A3b: *ólthatia, óltathatik, óltalmazza* (kétszer), A4a: *vólna, óltalmazott, hól*, A4b: *vóltáról*, A5a: *óltalmaztatik, Imhól, vólt* stb. — Klósz Jakab: Az Evangeliomok és Epistolák... (Bártfa, 1616.): *3a: *vólt*, *3b: *vólt, Sidóul, Deákul*, 4a: *váltságul*, 5b: *vóltát, óltalmába*, 6a: *vólt*, 7b: *vólna*, A2a: *vóltáért*, A2b: *vólt*, A3b: *Hóldban*, A4b: *vólna* stb.

A nyúlás tehát a nyomdász nyelvére jellemző. Elképzelhető, hogy Decsi nyelvében is megvolt, hiszen hosszabb ideig élt Erdélyben. Kimutatható azonban majdnem lehetetlen, mert másik művében, Sallustiusfordításában (Szeben, 1596. Fabritzius János nyomdája) a magánhangzók időtartama ritkán van csak jelölve. A kérdés bolygatásának különben sincs gyakorlati jelentősége.

Az *l* előtt jelölt nyúlás e korban az *o* és az *u* hangban mutatkozik (vö.: a Heltai- és a Klósz-nyomda termékei, majd Pázmány művei stb.). Az *o* és az *u* időtartamát Klósz következetesen feltünteti. Feltehető, hogy az *ö* és az *ü* hangban a nyúlás szintén bekövetkezik, s itt az időtartam csupán nyomdatechnikai okok miatt nincs jelölve (*ö, ü*).

Mivel a mű helyesírása egyenletes, és aránylag ritka benne a sajtóhiba, elegendőnek látszik, ha az *o* és az *u* hang időtartamának következetes jelölését csupán a mű első néhány lapjának adataival bizonyítom: A10a: *szoba, tud, túd, wralkodni, vagyon, tolni, dologhoz, szándékom, Mindenkor*, A10b: *nyomába, Haragton, Soha, hozzá, Bagoly, Mariához, ingó, ollyan, vtóllya, hátul*; A11a: *most, vagyon, sullyán, oly, iutottunk, czáczog, variu, Hori horgas, azon, Oly, czuffolz, gugollak*, A11b: *bolondnak, Ragadó az gonoz, mossa, világot, nagyobb, Meg hólt, komaság*; A12a: *vágyon, kún, Katona, gyakorta, Oly, Mako, Ierusalem-től*, A12b: *hálnod, port, ió, vólna, onnét, támadgyon, Gonoz, Jó*; B1a: *Gonoz, Ió, vagyon, Bódogtalanok, nagyobb, nyomoruságot, ód 'óvd', nagyot, húsát*; B1b: *Vgyan, foly, ió, bolondnak, bolondnak bolond, szaggatom, ió, bánkodgyék*; B2a: *Sok, sok, vagyő, Wráual, oruossa, Fanton, oruoslani*; B2b: *gonoz, tanáczot, Iob, hog, sok, szó, czuhánál, Hasonló hasonlót, Kouác, kouácra akadot*; B3a: *lopásra, dolognak, ió, Haznos, iól, öldoz, Futásra, való, tiúkis, próbál*; B3b: *vagyok, ió dolgot, haragiok tartóbbak, lopást, tanúllya, nagyobbatis, hóltak, szóllani, Hóltakval, Vgyan, vólt*; B4a: *touáb, rozabban, vagyon, dolog, ió, ifiuból, ió, fogtál, lóból, porozkát, Hasonló, magához hasonlót, Oly, Mako, Ierusalem-től, A hól, ott, mindenkor, pirúl, hálót*; B4b: *latrúl* (kétszer), *bánkodik, Moly vólt, smóllyé, vonni, Vgyan, tudgya, munkáia, tanul, okot*. — A felsorolt adatokból kirivó *variu, nyomoruságot, ifiuból* adatok bizonyos rövidítő tendencia behatását mutatják. A *túd* alakban, mely később többször is előfordul, a keleti nyelvjárárokban gyakori, hangsúly okozta nyúlás mutatkozik. A latinos szavakban nem mindig van jelölve a hosszúság: *próbál*. Sajtóhibának foghatnók fel a *Mako* adatot, ha később nem fordulna elő többször is. (Más hasonló adatok: 217, 307: *Fakois... fakótis* stb.). Így az időtartamot ez esetben biztosan nem állapíthatjuk meg.

A felsorolt adatok, melyek nyugodtan vonatkoztathatók az egész műre is, bizonyítják, hogy a jelölés aránylag kövekezetes. Most már megvizsgálhatjuk, milyen esetekben látunk nyúlást a nyomtatványban.

3. A hangsúlyos zárt első szótagban *l* előtt megnyúlik az etimologikusan rövid *o* és *u*. A tendencia azonban még nem érvényesül teljes következetességgel, vagy legalábbis nincsen jelölve minden esetben. Az adatok a következők:

C3a, D12a, 325: *fölttiát*, vö. Pázm: Luth. V. 12: *fölttyát* (NySz.), E10b, 228, 296, 356: *föltos*, 274, 343: *földogatásra*. Egy rövid alak van csak: 301: *foldozásra*. A *folt* főnév és szócsaládja a *fal* 'vorare, fressen' származéka. A *fal* ige viszont finnugor eredetű, s a megfelelőik rövid magánhangzóra mutatnak (vö.: EtSz.; SzófSz.). A nyúlás tehát az *l* hatásának tulajdonítható.

B7a, B9a, D12a, E8b, E9a (kétszer), F11b, F12b, 141, 220, 298, 367, 377: *hól*, B9a, F3a, 130, 413: *Hól*, 182, 215: *Az hól*, B4a, B7a, C1a, C3a, E10b, F2a, F8a (kétszer), F11b, 139, 157, 190, 191, 201, 267, 279, 281, 298, 300, 329, 362, 382, 396: *a' hól*, *A hól*, B12a, 410: *sohól*, 314: *Sohól*, 315: *hólis*, 214: *akar hólis*, vö. MA: Bibl. I. 36: *hól* (NySz.). Egyetlen rövid: F6a: *a' hol*. A *hol* szó a finnugor eredetű *ho-* ~ *ha-* névmástó származéka, s rokon nyelvi megfelelői alapján rövid mássalhangzóra megy vissza (NyH.⁷ 157).

C4b: *köldüst*, F8a, 245, 254: *küldús*, C7b: *Küldúsnál*, 282: *Küldúsnális*, 166: *küldúsok*, 349: *küldúsra*, 275: *küldüst*, 395: *küldült*. A *koldus* szó *o*-jának eredeti időtartamát az etimológia bizonytalansága miatt nehéz megállapítani: a törökből való származtatás alapján ugyanis rövid az *o*, az újabb magyarázatok szerint (vö. D. BARTHA KATALIN—PAIS DEZSŐ: MNy. XLIX, 174—5) azonban hosszú is lehet. Bár az utóbbi nézetre támaszkodva a *koldul* igét könnyebben lehet magyarázni, úgy vélem, az etimológia kérdése még ma sincs teljesen eldöntve a belső magyar eredeztetés javára.

162: *külcza*, 204: *külczát*. A szláv eredetű szó magánhangzója eredetileg inkább rövid (BERNEKER, EtW. I, 526). Magyarázatra szorul az E3b: *kuczúuán* adat. Véleményem szerint ez az alak már rövid *u*-ja miatt sem mutathatja a zárt szótag végi *l* kiesését. A *kulcs* és a *kulcsol* szó más-más nyelvjárásból kerülhetett a nyomdász (vagy Decsi) nyelvébe (vö. BENKŐ: MNy. XLIX, 457—8), esetleg a nyomdász és az író nyelve közti különbség a magyarázata. Az *l* kiesésére ez lenne az egyetlen adat a műben.

C12b: *ólczób*, 196: *Ólczo* (a nagybetűknél a hosszúság nyomdatechnikai okok miatt jelöletlen), vö. Cis. E. 4: *ólczo* (NySz.). A SzófSz. három származtatást közöl, de a kezdő magánhangzó mindhárom alapján rövid.

196, 239: *óltani*, vö. Pázm. Préd. 163: *el-ólt* (NySz.). Az *olt* a finnugor eredetű *alszik*, *álom*, *al-*, *ol-* tövének a származéka (SzófSz.). Bár rokon nyelvi megfelelői közt több hosszú magánhangzós van (vö. NyH.⁷ 37), a nyúlás feltehetően itt is a magyarban az *l* hatására történt.

318: *óltárhoz*, 186: *óltárig*, vö. PP.: *óltár* (NySz.). Akár a latinból, akár a szlávól vettük át, eredetileg rövid az *o*: latin *altäre*, óegyhszl. *oltarö*, szerb *oltar*, bolgár *oltár* stb. (MELICH, SzlJövsz. II, 9).

329: *vóltam*, 161, 343: *vóltál*, B3b, B8b, D4a, D7a, D10b (háromszor), E10b, F5b, F8b, 148, 194, 195, 203, 205, 213, 223, 233, 237, 239, 241, 247, 248, 261, 272, 294, 296, 302, 326, 336, 354, 346, 373, 374, 388, 393, 397: *vólt*, 288: *vóltis*, F11a: *vóltak*, 410: *vólnék*, A12b, B6a, C11b (kétszer) stb., összesen 42 adat: *vólna*, E5a: *vólnánk*, B7a, 244: *vólta*, 368: *mi vóltát*. Finnugor eredetű létigénk valószínűleg rövid magánhangzós volt: osztják *wel*, vogul *al-*, *ol-*, *öl-*, votják *vil-* stb. (NyH.⁷ 109, 154).

419: *sóldra*, vö.: Pethó: Krón. 124: *sólgyán* (NySz.). Az *ó* német rövid *u*-ra megy vissza (SzófSz.).

A *szolga* szóban a rövid *o-s* írásmód az általánosabb: 199, 212: *szolga*, 229: *szolgát*, F3b: *szolgály*, 153: *szolgálók*; csak egy hosszú *ó-s* adat: 196: *szólgái*.

Ha a hangsúlyos szótag csak alkalmilag zárt, a nyúlás nem érvényesül: 159: *dolgozról*, 211: *dolga*, A10a: *tolni*, 139: *el tolni*.

Az *u* nyúlását hangsúlyos zárt szótagban csak ritkán lehet kimutatni adatok hiánya miatt. Az *e* szintén ritka az első szótagban a labializáció miatt. A kis számú adatban nem találunk nyúlást: 318: *lelkeig*; B5a: *kelni*. A B6a: *El két* adat az analógiának ellenálló pótlónyújtást mutat.

4. Hangsúlytalan szótagban a következő adataink vannak a nyúlásra: C4a: *Bódogul lenni*, D9a: *Bolondul*, 292: *Czinyyál*, 276: *gazdagul*, D6b, 399, 423: *gonoszul*, vö. Cis. L: *gonoszól*; Fort. Szer. I. 2: *gonoszul* (NySz.), 356: *hituánul*, D7a, E9a, 326: *iámborul*, 322: *kosul*, *bakul*, B4b (kétszer), 153 (kétszer), 200, 284, 401: *latrúl*, vö. Pázm: Préd. 228: *latrúl* (NySz.), 381: *roszúl*, 414: *roszabbul*, 266: *rútul*, 199: *szimboraúl*, 259: *társul*, 300: *Túnyyál*. Adatainkban az *u* nyúlása az *-ul* képzős visszaható igék¹ analógiájára (pl. *megbolondul*: *bolondul viselkedik* stb.) és az *l* nyújtó hatására következett be. Az utóbbit azért kell feltennünk, mert a vizsgált műben a szó végén éppen rövidítő tendenciák hatnak az efféle szókban: *háboruság*, *nyomoruság*, *hosszszu*, *lassu* stb. (vö. a mű első néhány lapjáról közölt adatokat). — A következő adatokban az *l* hatását másfajta analógia erősítette: 185: *alólla*; C1b, 168, 201, 240, 372: *hátul*, E3b: *Hátul*; 286: *vtól*, 398, 413: *vtóllya*, 211: *vtóllyára*, C1a, 286, 320: *Vtólsó*, 134, 313: *vtólsó*, 397: *vtólsóúá*. Bár ragja vitatott, talán ez is: 259: *artzúl*. SZINNYEI JÓZSEF a magyar ablativusrag fejlődéséről szólva megállapítja, hogy az *-l* ablativusrag előtti magánhangzó eredetileg — mint tövégi magánhangzó — rövid, és csak a *-ról*, *-ről*, *-ből*, *-ból*, *-tól*, *-től* ragok analógiájára nyúlt meg (MNY. VIII, 290). Később ugyan bizonyos mértékben módosítja a véleményét SZINNYEI (A Halotti Beszéd hang- és alaktana 42—3) úgy, hogy az *-l* előtti *u*, *ü*-t az *-ou*, *-eu*-re végződő szók ablativusragos alakjainak analógiája is megnyújthatja. Előbbi véleményét azonban ezzel nem adja föl. — Ezt a nyúlást mutatják a *távol* szó alakjai is: 402: *táúul*, 150, 162, 176, 191, 329: *Táúul*. Akad két rövid alak is: C2a: *táúol*, 258: *táúul*. A szó etimológiája vitatott: vagy belső keletkezésű, megszilárdult ragos alakulat, vagy finnugor eredetű (vö. SzófSz.). A nyúlásnak itt is a fentiekhez hasonlóan kettős oka lehetett.

A közölt adatokból azt állapíthatjuk meg, hogy az *l* nyújtó hatása hangsúlytalan szótagban ekkor még csak az analógiás hatásokkal együtt tudott nyúlást előidézni. Máshol a nyúlás még nem érvényesül: F10b: *titkolni*, 158: *Héuolkodók*, 175: *imátkozol*, 176: *kodáczol*, 181: *Pokolbais*, 202: *lakollyanak*, 222: *gondol* stb. Az *e* hangokban a nyúlás még kevésbé érvényesülhetett, hiszen az alábbi adatban az *-él* végződésű igék rendszerkénszere és az *l* hatása együttesen sem okozott nyúlást: D11a: *őztkelni*.

5. Vannak esteink, amikor a köznyelvi *ol* hangkapcsolat diftongikus eredetű, azaz *ou* kettőshangzóra (esetleg hosszú *ó-ra?*) megy vissza. Az *ou* diftongus fejlődése feltehetően három irányú: általánosabban *ó-vá* vagy *ü-vá* monoftongizálódik, ritkábban, de ugyanazon a területen *ol-lá* válhat. A műben *ou* diftongusra visszamenő *ó-t* és *ol-t* tartalmazó alakok egyaránt vannak:

¹ A hosszúság ezekben kivétel nélkül jelölt: 222: *fordúlt*; 290: *nyomorúlt*; 242: *tanúlok*; 256: *tanúlni* stb.

143: *bódog*, 146: *Bódog*, B1a: *bódogtalanok*; 299, 330: *ód* 'old'; 343: *ód* 'óvd' (vö. *oltalmaz*) ~ B3a: *óldoz*, vö. MA.: *mególdó* (NySz.); 296: *óltalmat*, 182: *óltalmánál*, 385: *óltalmazza*, F10a: *óltalmaználak*, 200, 261: *óltalmazni*, 362: *óltalmazom*, vö. Pázm: Kal. 455: *óltalom* (NySz.); D3a, 217, 397: *Hóld*, vö. MA: Bibl. I. 34: *hóld* (NySz.). A *hold* szóról PAIS DEZSÓ a következőket írja: „A *hold* eredetibb alakja u. i. *hód* volt, amelybe a *holt*, *volt*-féle formák analógiájára került *ou* : *ó* helyébe *ol*. Ez a *hód* pedig -*d* képzős kicsinyítő abból az alapszóból, melynek képzőtlen formája a *hónap* jelentésű *hó* : *havat* szóban . . . máig is fennmaradt“ (MNY. XVIII, 94). — Szerintem azt is fel lehetne tenni, hogy a *hold* alak nem a *hód* formán keresztül vált ki a *hou*d-ból, hanem közvetlenül. A SchlSzj.-ben már egymás mellett él a két alak: *hold* ~ *vyhod*, *hodzeges*, *fel hod*.

A korábbi *ou* diftongus tehát az említett szavakban *ó*-vá és *ol*-lá egyaránt válhatott. (A zártabb irányt mutató monoftongizálódás adatait nem említetem.) Az *ol*-t tartalmazó alakokban azonban még nyúlás is bekövetkezett. Elegendő lenne persze itt az *l* hatására gondolni, de mivel olyan adatok élnek egymás mellett, mint *óldoz* ~ *ód* és *óltalom* ~ *ó(d)* vagy *hold* és *bódog*, feltehetjük azt is, hogy a nyúlást az *ó*-vá monoftongizálódott alakok hatása is elősegítette.¹ Vagyis egy példán:

$$oud \begin{cases} \text{ód} \\ \text{old} \end{cases} \quad \text{ód} \times \text{old} = \text{óld}$$

6. Az *r* és a *j* nyújtó hatása még hangsúlyos szótagban sem mutatkozik, vagy legalább is jelöletlen: 186: *Buydosik*, 157: *aitón*, 157: *hailéka*, 137: *bort*, 256: *czorbáia*, F8b: *formálni*, F6b: *gyermeknek*, 137: *hordóba*, 173: *koporsó*, 204: *koporsóban*, 259: *korsó*, 229: *kuruasúgra* stb.

7. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a liquidák közül az *l* nyújtó hatása a legrégebb. Mutatkozik már a XVI. század első felében is, a század végére pedig — *Baronyai Decsi munkája* alapján — már aránylag fejlett formában láthatjuk. A másik két liquidának ilyen hatása ekkor még feltehetően nincs. Az *l* nyújtó hatását csak az *o*, *u* hangoknál észleltük, *e* esetében nincs, az *ö*, *ü* hangoknál pedig, ha lenne is, nyomdatechnikai okok miatt nem tudták feltüntetni. A tendencia leginkább hangsúlyos szótagban hat, máshol csak analógiás hatások jelentkezésével együtt mutatkozik.

Megállapításaink bizonyos mértékben SIMONYI ZSIGMOND elméletét is támogatják. „Die ungarische Sprache“ című művében ugyanis az *l* hang kiesésével foglalkozva megállapítja SIMONYI, hogy a jelenség 1500 körül kezdődött, még pedig az *ol*, *öl* + mássalhangzóra végződő tőszótagnakban (idézi LOSONCZI: NyK. L, 240). A két rokon tendencia tehát feltehetően hasonló körülmények közt indul.

TÖRÖK GÁBOR

¹ Mivel a különböző nyújtó tényezők összehatása itt a legerősebb, megkockázatom a feltevést, hogy a nyúlás éppen ebben a csoportban indult meg talán legkorábban.

A fél névszó finnugor és magyar alaktani vonatkozásaihoz

I.

1. A finn és osztják 'szem-fél' a. m. 'félszemű'-féle kifejezéseket — amilyenek a finn *silmä-puoli* = osztják *sēm-pēlek* 'félszemű', finn *jalka-puoli* = osztják *kur-pēlek* 'fállábú', finn *käsi-puoli* 'félkezű', finn *mieli-puoli* 'féleszű', — a *fele-más, välla-közös*-féle alanyos összetételek körébe vonja SIMONYI (Nyr. IV, 438, XXXVI, 102). — SIMONYI „A jelzők mondattaná“-ban (9–10) 1913-ban a követezőket írja: „A magyar jelzős kifejezés tkp. összetétel, a melyet a végén ragozunk: *jóember-t, jóember-nek* stb. Azért is válik olyan könnyen állandó összetétellé, mint pl. *jóember* > *jámbor, id-nap* > *ünnep*, vagy *kisasszony, nemesember, szépírás* stb. stb. — Vannak nyelvek, melyek hátravetik a jelzőt, de a két szóval szintén mint összetétellel bánnak, vagyis az egész kifejezést csak a végén ragozzák... néha a finnben is, pl. *tyttö parka* szó sz. 'leány szegény': *tyttö parka-na* 'leány szegény-ül' vagyis 'szegény leányul'; továbbá a vogulban *sāpāk pāl* 'fél csizma'; *sāpāk pālam* 'fél csizmám', szó sz. 'csizma-felem'. — A rokon nyelveknek közös tulajdona még egy ilyen érdekes kivétel s valamikor a magyarban is meglehetett. A *fél* szó ugyanis is jelzett főnév után áll az ilyen kifejezésekben: finn *silmä-puoli*, oszt. *sēm-pēlek* stb. szó sz. 'szem-fél' = fél szem, félszemű, *jalka-puoli* fél láb, fállábú... finn *isä-puoli*, lapp *ačče-pele*, cser. *ača-vel* szó sz. atya-fél = mostoha atya stb. Ez utóbbival egyezik a régi szójegyzékeinkben előforduló *aty-val* és *fial* (**fi-vel*), melyek szintén mostoha atyát és fiút jelentenek (l. Nyr. 23: 145, Szinyei és NyK. 26: 146, Szilasi). Talán ennek a használatnak maradványa az *éf-fél* is e h. 'fél éj', vö. cser. *iät-pel* (és *pel-jut*, mordv. *pele-öe*, finn *puoli-yö*) Beke, KSz. 13: 124, szl. *pol-noc*, ném. *mitter-nacht*, fr. *mi-nuit*."

BEKE (NyK. XLII [1913.], 383) arra mutat rá, hogy a finnben, mégpedig főleg a költői nyelvben jelzőül, illetőleg melléknévül szolgáló szerkezetek, amelyekben a jelzett szó bizonyos jelentéskörökbe vágó, pl. testrészt, ruhaneműt jelentő képző nélküli főnév, fordított szórenddel szerepelnek: azaz a jelző a jelzett szó után áll, a *puoli* 'fél' szó azonban a rendes beszédben is követi főnevét, amellyel együtt jelzői funkciója van, pl. *silmä-puoli* 'félszemű' stb. BEKE utal rá, hogy a többi finnugor nyelvekben a fordított jelzői szórend a 'fél' szóval alakult kifejezésekben a leggyakoribb. — BEKE, Übereinstimmende Zusammensetzungen in den finnisch-ugrischen Sprachen: KSz. XIII, 100 elfogadja azt a SZINYEI-féle (Nyr. XXIII, 145–8) véleményt, hogy az *atyval* és *fial* szók az *aty(a)* meg a *fi* szóknak a *fél*-lél való összetételei, s idézi az erre való finnugor nyelvi megfelelőket.

GOMBOCZ „Syntaxis“-ának a minősítő jelzőt tárgyaló szakaszában (1949. évi kiadás 164) a finnugor és magyar jelzős szerkezet szórendjéről kijelenti, hogy a finnugorban a jelző a jelzett szó előtt áll, továbbá, hogy a magyar jelzős szerkezet tulajdonképpen összetétel, amelyet a végén ragozunk s könnyen válik állandó összetétellé, mint *jámbor, kisasszony*. Majd ezt a megjegyzést teszi: „Érdekes kivétel a finnugor nyelvekben a *fél* szó, amely a jelzett főnév után áll: f. *isä-puoli* 'mostoha atya' ~ lp. *ähčče-pellē* 'ua.' ~ cser. *ača-wel* 'ua.' ~ m. *athual* BesztSzój., SchlSzój. és 1523: „Andrea *Atthwal*“ 'ua.' | *fial* ['fiúcska' és 'mostoha fiú'] | *éf-fél* | vog. *kät-pāl, sām-pāl, sāpāk-pāl* (vö. BEKE: KSz. XIII, 100)."

Az EtSz. (*éj* al. I, 1506) nyilván az imént jelzett nézeteket visszhangozza „talán“-nal az először a JókK.-ben előforduló *éf-fél*-lél kapcsolatban.

A fentebbiekből kitűnőleg tehát az a felfogás volt és — gondolom — van most is forgalomban, hogy az *éj-fél* alakulatban a *fél* jelző: tulajdonságjelző, s mint ilyen kivételesen második helyen áll. Vagyis így az *éj-fél* az volna, ami a *fél-éj*.

BEKE SIMONYI-nak „A jelzők mondattana“ című munkáját ismertetve (KSz. XIV [1914.], 322), ahhoz, hogy a finnugor nyelvekben a *fél* mint jelző a jelzett szó után áll, hozzát teszi, hogy a finn *silmä-puoli* és *isä-puoli*, továbbá a cseremiszi *išt-pel* 'Mitternacht' kifejezések eredetileg birtokviszonyt jelöltek, amint a magyarban az *éj-fél* mellett jelentkező R. *éj-fele*, továbbá a 'mostoha-ság' fogalmának csuvas birtokviszonyos kifejezései is erre vallanak. — Ilyen véleményét nyilvánította SIMONYI idézett munkájának az ismertetésében KERTÉSZ MANÓ (NyK. XLIII [1914.], 384—5). E szerint az az érdekes kivétel, hogy a finnugor nyelvekben a 'fél' szó követi a jelzett szót, „csak látszólagos: az osztj. *sēm-pēlek*-ben és a többi rokon nyelv hasonló kapcsolatában valószínűleg jelöletlen birtokos összetétellel van dolgunk“.

KISPÁL MAGDOLNA „Napszakok nevei az ugor nyelvekben“ című értekezésének (MNYTK. 39. sz.) „A sötét napfél közepe“ című szakaszában (i. h. 14) az *éjfél*-lel kapcsolatban az EtSz.-beli és a KERTÉSZ-féle véleményekre hivatkozik, de nem foglal állást vagy nem ad új magyarázatot.

KLEMM, TörtMondt. (289) szerint a jelzett szó után következő, az összetelt második tagjaként szereplő 'dimidium' jelentésű szó „tkp. époly erejevesztett állítmány, mint az értelmező; osztj. *kur-pēlak* 'fél láb'. Eredetileg *kur pēlak* 'a láb fél'“¹

2. Szerintem valószínűtlen, hogy az *éj-fél*-beli *fél* a jelzett szó után vetett tulajdonságjelző volna. Az *éj-fél* egész természetesen lehetett jelöletlen birtokos jelzős viszony kifejezője, s ekként a. m. *éj-fele*. A NySz. *éj-fél*, *éj-fele* tétele alatt felvett adatok között több a birtokos személyragozott *éj-fele* ~ *éj-feli*, illetőleg *éj feléhez*, *éjfelin*, *éjfelin után*, *éjfelekoron*, *éjfelin korig*, *éjfelikor* ~ *éjfelikor*, *éj felikort* forma (id. ZSIRAI, Feleség: MNY. XXII, 179), továbbá a népnyelvben is van *éjfelikor* ~ *éjfelikor* ~ *ifjalakor* (MTsz.). Ez is amellet szólhat, hogy az *éjfél* szintén birtokos jelzős összetétel volt, nem pedig szabálytalan szórendű tulajdonságjelzős szerkezet. Azért, mivel a szlavóniai nyelvjárásban van *fél-éjjel* 'éjfél' (MTsz.), ahol a *fél* az *éjjel* szabályosan elől álló tulajdonságjelzője, nem kell az *éj-fél*-ben is tulajdonságjelzős szerkezetet látnunk. — Az *éj-fél* éppen úgy birtokos jelzős szerkezet, amint ilyenek az *őszfél*, *tavaszfél* kifejezések (Erdélyi Történelmi Adatok. Kiadta Mikó Imre. 1855—1862. I, 34, 54 után idézi NySz. I, 797 és ZSIRAI: MNY. XXII, 179). A szövegekből kitetszőleg a NySz. értelmezései: '[medio autumnno; bis zur hälfte des herbstes]', illetőleg '[medio vere; in der mitte des frühjahrs, im frühjahre]' aligha lehetnek egészen helyesek. Kétségünket megerősítheti, hogy a Vadrózsák szerint Háromszékben *tavaszfél* a. m. 'tavasz felé' (MTsz.), a Szamosháton pedig *tavaszfélén* a. m. 'tavasszal' (SzamSz.). Sőt úgy látszik, az *éj-fél* eredetileg tulajdonképpen nem az éj közepére, vagyis nem egy időpontra, hanem az éjjeli napszakra vonatkozott.

MÉSZÖLY „Áldó az ágyú . . .“ című dolgozatában (Nép és Nyelv III, 174) hivatkozik a vogul *lū-máyl-päläl* a. m. *lő-mál-féllel* kifejezésre, mint amelyben

¹ KLEMM (uo.) KERTÉSZEN kívül NyK. XLII, 397 és KSz. XIV, 322 utalással BEKÉNEK tulajdonítja azt a nézetet, hogy eredetileg birtokviszony volt a *fél* második elemű kifejezésekben. Részben tévedés; mivel a 'tele' utótagú finnugor szerkezetekről vallja ezt BEKE (NyK. XLII, 397).

a *mál-fél* olyan összetétel, amelyen a magyarban az *éj-fél*. Kár, hogy nem mondja meg MÉSZÖLY, hogy szabálytalan szórendű tulajdonságjelzős vagy birtokos jelzős szerkezeteknek gondolja-e az alakulatokat.

A GOMBOCZ idézte magyar szók közül a *fial*-ról MELICH (Nyr. XXII, 174) és MÉSZÖLY (MNY. XXIX, 212—8) azt bizonyította, hogy a 'fiúcska' és 'mostoha fiú' jelentésű *fial* a *fi* szónak *-l* képzős kicsinyítője (vö. EtSz. II, 236—7 is). Nézetem szerint ebben igazuk van nekik. MÉSZÖLY (uo.) szerint a 'mostoha atya' jelentésű régi magyar *atval* szó ugyancsak *-l* képzős kicsinyítő egy **atu* 'atya' alapszóból. Hogy ez a magyarázat annyira „vitán felül állana“, amennyire kategorikusan MÉSZÖLY (215) kijelenti, nem hiszem. Nem hiszem pedig azért, mivel szerintem a nyelvészetben éppenséggel nem lehet „kétségtelen“-né érvelni, hogy „ez a mostohasági viszonyt kifejező két szó egy pár, egy szerkezet, egy képzős“, s nem hiszem, mivel kétségbevonom, hogy eredet vagy alakulás tekintetében egyáltalában fontos volna, hogy mindketten ugyanabban a XV. századi nyelvelmékekben fordulnak elő. Tehát: nem tartom ugyan lehetetlennek, hogy a 'mostoha atya' értelmű szó is *-l* képzős kicsinyítő, de valószínűbbnek vélem azt a magyarázatot, hogy *atval* volt a hangalakja (EtSz.) és elhomályosult összetétel (vö. EtSz. I, 177), úgyhogy az előtagja egy *ata-* tövű és 'atya' jelentésű szó, a második tag meg a *fél*, amelynek a *p*-je magánhangzóközi helyzetében — korán! — *v*-vé fejlődött: *ata-pel* > *ata-vel*, mert nem volt köteles *f*-fé válni, amivel a nyilván később keletkezett *al-fél* és *éj-fél* hangzanak. MÉSZÖLY (i. h. 214) a magyar *éj-fél*-nek cseremiszi *jöd-pel* megfelelőjét idézi maga mellett. Ez éppen ellene bizonyít: *p*-vel van benne a mi *fél* szavunk megfelelője, míg ugyancsak a cseremiszi *atša-bel* 'mostoha atya' és *erya-bel* 'mostoha fiú' van (NyH.⁷ 58), vagyis finnugor *p* helyén — magánhangzó közi helyzetben! — bilabialis *w* jelentkezik, amint a magyar **ata-val* > *atval* esetében is volna.

A finn, osztják, vogul 'szem-fél' a. m. 'félszemű'-féle alakulatokban szerintem is — mint SIMONYI szerint — kereshetünk alany-állítmányi szerkezetű összetételeket, amelyek azonban pontosabban nem a *fele-más-féle*, hanem az előtagjukban birtokos személyrag nélküli *menny-dörgő*, esetleg — ha elsődlegesen keltek — *szem-fájó*, *guta-ütött*-féle alakulatoknak felelnek meg. — Hasonlóan toghatjuk fel az 'atya-féle' kifejezések létrejöttét: lehettek eredetileg alanyos szerkezetek. Azonban gondolhatunk arra is, hogy jelöletlen birtokos szerkezetekből keletkeztek, s így ekként valami 'atya-féle' jelentésük volt. Így tehát olyan fajta alakulatok lehettek, amelyenek: vogul *mañsi-päl mirä* 'm.-féle népe' (NyK. XXV, 330) | vogul *vuj poäl* 'állat-féle' és *tawlan-poäl* 'szárnyas-féle' (id. EtSz. II, 190 l. *fél* al.). Akár úgy, akár így magyarázódnak, egész természetesen foglalhatja el a 'fél' szó a második helyet, nem kell rendkívüli sorrendű tulajdonságjelzőnek lennie.

II.

A képzőszerű *-féle* toldalékot BUDENZ (UA. 268—9) a *beli*-vel együtt *-je*: *-eje* deminutív képzővel alakult nomen possessivumnak magyarázza, amelyben *-i* helyett *-é* (*-e*) maradt meg, mint a *Pálé* és *Pálék* formákban. Ekként vélekedik SIMONYI (TMNy. 580—1)¹ és SZINNYEI (NyH.⁷ 100) is. ZSIRAI

¹ SIMONYI, MNyt.² 91 szerint a *másféle*, *háromféle* (régente: *más-fél-i*, azaz más félhez tartozó, más oldalra való). I. m. 92—3 szerint a *-beli* és a *-féle*, régente *-féli* elemű melléknevek „alapszava“ birtokos összetétel: *ágybeli*: az *ágybel*-hez, vagyis az ágy belsejéhez tartozó.

„Feleség“ című dolgozatában (MNy. XXII, 181) a *féle* és a hozzávont — alább szóbakerülő — nyelvelemek alakulásmódjáról nem nyilatkozik.

Én — mint BUDENZ, SIMONYI, SZINNYEI — szintén azt gondolom, hogy a *-féle* a birtoknév-képző *-i* ~ *-é*-vel függ össze, csak ezt és vele együtt a *-féle* és *-beli* toldalékok végződését nem kicsinyítőből, hanem lativus-ragból származtatom, abból a lativus-ragból, amely az ugyancsak a *fél*-nek *felé* ~ *fele* tartozékában, valamint a *belé*, *mögé* stb. határozószókban, illetőleg névutókban van meg.¹ Mégpedig azt hihetjük, hogy a *fél* 'latus, pars' jelentésben vette fel a lativus-ragot, s ez az alakulat egy főnévhez vagy névmáshoz járult mint névutó, de egyszersmind mint birtokos jelzős szerkezetnek is az utótagja. Birtokos jelzős szerkezet utótagjaként személyragokat is felvett, vagyis *én félelem*, *te féled*, *ő* vagy *maga féle* ~ *félejé* vagy *féle*, *mi félenk*, *ti féletek*, *ők* vagy *maguk félejük* formákat öltött, olyanokat, aminők *én félelem*, *te féled*, *ő* vagy *maga féle* stb. alakulatok határozói funkciójuk mellett állítmányokként vagy állítmányi kiegészítőkként is szerepeltek, felvették a '[Péter] az oldalamba, részemre stb. való' értelmet, s így átcsúsztva a melléknév kategóriájába, jelzői funkcióhoz jutottak. BUDENZ (268) a *féle* birtokos személyragos használatára a székelységi *félenk* 'zu uns gehörig' szóhoz zárójelben közli a „te is *félenk* vagy“ mondatot is. Egy ilyen mondatban a *félenk* lehetett eredetileg határozó: határozóból válhatott utóbb kiegészítő és a kiegészítői szerepe révén melléknév. Különben *félelem*, *féled*, *féle* > *fele* való formában is kifejezhettek jelzőt, amint az Udvarhelyről közölt *félenk* való (MTsz.) tanúsítja, amely ugyanott és a Székelyföldön így is megvan: *félenk*, *mi* vagy *mü félenk*: az is, ezek is 'mi hozzánk (a mi pártunkhoz, felekezetiünkhöz) tartozó' jelentéssel. A *félenk* való nyilván tapadással egyszerűsödött *félenk*-ké.

Az első adatokat a Münchener Kódexből mutathatjuk ki: 48: „lele éggét *o fele zolzac* kozzól: invenit unum de conservis suis“ Máté 18: 20. | uo.: „Latuā ke. *o fele zolzac*: Videntes autem conservi eius“ 18: 31. | uo.: „kegelmézned ke. ulla é *te feled zolganac*: oportuit et te misereri conservi tui“ 18: 33. | 193: „Monda azert tamas... *o fele taneituañocnac*: Dixit ergo Thomas... ad discipulos“ János 11: 16. (a legutóbbi HEXENDORF EDIT közlése). — ZSIRAI (Feleség: MNy. XXII, 180) ezeket a *fele*-barát-hoz hasonló alakulatnak magyarázza, vagyis olyan mellérendelő összetételnek, amelynek eredetileg mind a két tagja birtokos személyragozott forma volt. — Nem a mi esetünk a DebrK. 438: „Myndön madarak és myndön egeb allatok az *ő felókhöz* zerközne“: A NySz. 1. fél 4. '[par, seines gleichen]' jelentés alatt idézi. Mi szintén azt gondolhatjuk, hogy az *ő felókhöz* a. m. 'az *ő felúkhöz*: a velük egyenlőhöz, a hozzájuk hasonlóhoz', amint ugyanazon szakaszban előfordul a *feleközetit* is. Fel lehetne így fogni a MünchK.-beli *te feled zolganac* fordulatot is, de valószínűtlen, hogy így volna értelmezhető az ugyanott kétszer jelentkező *o fele zolzac*, mivel ilyen esetben *ő felei szolgák* szerkesztést várnánk. És ha ez *ő féle*, a másik is bizonyára *te féled* volt. — A *mi félenk* 'hozzánk tartozó' alakulat már Telegdi Feleletében megtalálható (NySz.), PP. 1.-ban pedig „Vestras: *Ti féletek*“ van. A többes 3. személyű birtokost és egy birtokot kifejező forma így merül fel Pesti Új Testamentumában: „Byzon tys [a. m. 'te is'] *ew feleek* wagy: vero et tu ex ipsis es“ (NySz. I,

¹ A magyar *-i* nomen possessivi képző és a lativus-rag viszonyához vö. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 443–7.

799 *félék* al.) olv. *féléék* a. m. *féléjük*, mint MargLeg. 3: *zenteknek erekleekhez* (SZINNYEI: Nyf. XVII, 150; TMNy. 714). Hasonló szerepben mostanság a *magam-féle*, *magunk-féle*, *maguk-féle* kifejezések járatosak.

Jelentkeznek ilyen adatok is: JordK. 798: „*azon felee* dolgokat“; ÉrdyK. 370 a: „*eellyen felee* kwlechokat“; JordK. 266: „*mynden felee* neepek“, 396: „*mynden felee* halak“, ÉrdyK. 541b: „*myndden felee* nyelwek“ (vö. TMNy. 580). Ezekben a *felee* elem olvasása *felé*, vagyis azt igazolják, hogy a *félé* ~ *féle* formának volt *felé* változata is. — Itt jegyezhetem meg, hogy szerintem a *fél* tőbeli magánhangzójának az eredetibb időmértékét a *féle* és nem a *fele*, *felől*, illetőleg a *fél* és nem a *felet*, *feles* alakok mutatják, mivel a finnugor megfelelők alapján eredetibb hosszúsággal kell számolnunk, vagyis a *fél* hangrövidítő és nem hangnyújtó, mint SZINNYEI (HB. hang- és alaktana 18) is ezt gondolja. — Ezekben az alakulatokban mutató névmásból vagy számnévből való jelzői szerepű előtagot követett a *félé*, illetőleg *félé* ~ *féle* olyanformán, ahogy a régiségből idézhető az *felé* (a *felé*), *mely felé*, *valamely felé*, *minden felé*, *sok felé*, *semmi felé*, *egy felé*, *más felé*, *két felé*, *három felé* stb., a *felől* (SIMONYI, MHat. II, 124, 142–3). Tudniillik amint az utóbbiakban eredetileg az *felé* a. m. 'azon oldalra, azon részre', a *felől* a. m. 'azon oldalól, azon részről', szintúgy az *azon felé* > *azon féle* eredetileg a. m. 'azon oldalra, azon részre', majd 'azon oldali, azon részi', a *minden felé* ~ *minden féle* a. m. 'minden oldalra, minden részre', majd 'minden oldali, minden részi', a *két féle* a. m. 'két oldalra, két részre', majd 'két oldali, két részi'. — Nyelvjárásokból kimutatható *i* végű forma: a Heves megyei Parádról *ki-féli*, *mi-féli* (MTsz.), továbbá Nyj. *eféli*, *aféli*, *sokféli*, *százféli* (NyH.⁷ 100). — Egy 1555-i levélben ez merül fel: „*affelejeth* rea ne Izennyének“ (RMNy. III/2, 13): a. m. *affélet* és olvasása *afféléjet* vagy *affélejet*.

Az előbbiekhöz hasonlóan ugyancsak mutató névmási vagy számnévi előtagú, többséget kifejező formák: 1559: „ne bantananak *ehfelejekkel*“ (LéVT. I, 329) ~ Frankovics: Hasznos könyv (1588.) b: *ez feleiek*; Tolnai: Vigasztalás (1632.) 225: *efféléiek*; Helt: Krón. 151b: *effélic* ~ Helt: Mes. 139: *effélieket* ~ Fal.: *efféliek* | MA: Tan. 1493: *illyen félejek* | Helt: ÚT. D 4: *minden felieic* | Toln: Vigaszt. 18: *két féleek* (TMNy. 580–1; NySz. *féle* al.). A felsorolt alakulatok második tagjában ilyen hangalakokat kereshetünk: *féléjek* vagy esetleg *félejek*, *féléek*, *féliek*. Ezek megfelelői a későbbi, illetőleg mostani *félék* formának, amelyre a NySz. (*féle* al.) Bornemisza Prédikációból (245) a „*tiz fele . . . masod felec . . . harmad felec . . . negyed felec*“ adatot közli.

A kéttagú *félék* meg az idézett háromtagú alakok viszonyát összevethetjük ezekével: *csőszék: csősziek* 'Csőszí helységbe valók', *Péterék: péteriek* 'Péterí helységbe valók'. Hasonló viszonyt vehetünk fel az *Istené* ~ *isteni* meg a JókK. 12: *ystenyét* 'istenit', 79: „*yelenszegsbelyet* es *keuzszegsbelyet*“, 79: „*ez vylaguyatt*“ (vö. TMNy. 580) alakok, valamint az *uré* ~ *úri*, illetőleg Nyj. *urés* 1. 'urias', 2. 'robot' (MTsz., NyH.⁷ 100) meg az *uriak*, *urias* között. Véleményem szerint az idézett formák úgy magyarázhatók, hogy az eredetibb lativusi-melléknévi tőalak *féleje-* és *uraja-* volt (vö. BUDENZ, UA. 267, 269) a *félé* ~ *féli* és *uré* ~ *úri* alanyeset mellett, majd az utóbbi alanyeseti alakoknak a formansós alakokba való analógiás behatolása következtében *féléjek* ~ *féliek* és *uriak*, *urias* lett.

Ami Bornemisza Prédikációiban kerül elénk: „Az töróc es sido meg öne ha az *ő felek* nec hirdetned, hogy *őc* tuelegnek hitekben“ (NySz. *félék* al.)

bizonytalan eredetű alakulás. T. i. lehet az előzménye birtokos személyragozott *ő félé(j)ék* a. m. *ő féljük* forma, amilyent Pestinél láttunk. Azonban lehet a *félé* lativusi ragos, illetőleg *-é* nomen possessi képzős formának a *-k* többesjellel való megtoldása, aminő a *Péterék*.

PP. 1. „Nostras: *Mi félükünk*, Hozzánk tartozó, Felekezetünk.“ „Vestras: *Ti félétek*, *Ti féléktek*.“ Ugyancsak székelyföldi adatokban — mert hiszen a PP.-félék is bizonyára ilyenek — találkozunk rokon alakulatokkal: *A mü félükünk* 'mi hozzánk (a mi pártunkhoz, felekezetünkhez) tartozó' | *féléke valakinek* vagy *valaminek* 'hozzá tartozó, vele egy fajtájú, pl. egyik juh féléke a másiknak: vele egy anyától való' (MTsz.). — BUDENZ (UA. 268) a *félé* helyett használt pluralis alaknak tartja a *mü félükünk*-et, de a létrejöttére nézve nem nyilatkozik. A *félükünk* és társai bizonyára úgy támadtak, hogy a *mi félénk*, *ti félétek*, *ő félé* formákba belekeveredett az *ő félék* forma.

*

SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 449—50) a vogul *pāl* 'fél' szóval alakult szólásmódok között felhívja a figyelmet a következőkre: „A *pāl* szó a jelző és a jelzett szó közt van (v. ö. m. *-féle*), az η képző vagy a jelző szón, vagy a *pāl* szón van kitéve: a) *part: partän pāl saw nāl* deszkából való sok fajdtör — *vuor: vuoren pogl, jujin pogl sēt šumlēx* erdőtáji, háztáji száz éléspajta; — b) *ulpā-jiw pālīn tūpél* cirbolyafenyőből való övezővel — *zgutän jiw pālīn āwi* jegenyefenyőből való ajtó.“ — Mindenestre más természetű szerkezetek, mint amilyenből a magyar *-féle* létrejött.

PAIS DEZSŐ

Ragtalan tárgy határozói igenév mellett

1. Köztudomású, hogy a határozói igenév mellett — mint a főnévi és a melléknévi igenév mellett is — régi nyelvelméleinkben gyakori volt a ragtalan tárgy használata. E megállapításon, valamint a történeti és a mai nyelvjárási adatok felsorolásán kívül azonban a használatnak olyan pontosabb megjelölésére, mint amilyenről például a főnévi igenév melletti ragtalan tárgy esetében tudunk (hogy t. i. ragtalan tárgyszó csak a célhatározó főnévi igenév mellett fordul elő), eddig még nem került sor (vö.: SIMONYI, TMNy. 647; GOMBOCZ, Syntaxis: „Ragtalan tárgyszó“ című fejezet; KLEMM, TörtMondt. 275). Pedig a tüzetesebb vizsgálat fényt deríthet arra, hogy a határozói igenév mellett előforduló ragtalan tárgy használatának is vannak bizonyos szabályszerűségei. Ez derült ki, amikor részletesen megvizsgáltam a Jókai- és a Bécsi Kódex igeneveit, s a kapott eredményeket összevettem a kódexfeldolgozásokban és az igenevekkel vagy a tárgyas szerkezetekkel foglalkozó tanulmányokban talált adatokkal.

2. A Jókai-kódexben igen gyakran előfordul tárgyi bővítémmel rendelkező határozói igenév (kb. 240 esetben). Ezeknek az igeneveknek a kódex latin eredetijében legtöbbször participium coniunctum felel meg (az esetek túlnyomó többségében participium imperfectum, néha participium perfectum), olykor gerundium, sokszor pedig (kb. 50 esetben) participium absolutum (ablativus absolutus). A participium absolutumnak megfelelő magyar szer-

kezetben az esetek többségében (35 esetben) ragtalan tárgyat találunk az igenév mellett. Viszont a ragtalan tárgyas magyar szerkezetnek mindig participium absolutum a megfelelője a latinban: JókK. 98: „*ky haluan* legottan el mene: *quo audito statim* ivit“; 60: „Es ezek megmonduan legottan elky mene: *Et iis dictis... exivit*“; 152: „*yo laba fel emeluen* ada hytytt: *levato pede dextero, dedit fidem*“; stb. Hogy a magyar ragtalan tárgyas szerkezetet mennyire a latin participium absolutum szerkezet fordítására használták, azt élesen mutatja egy olyan mondat, amelyben négy igenév közül csak egynek van ragtalan tárgya, éppen annak, amelyiknek a latinban participium absolutum felel meg: 137: „*kyt zent ferencz karitaffagban veuen: labayt meg mofuan es eledelt czynaluan Etek ueuen: frater Maffeust hyua erdewbe: quem sanctus... in caritate recipiens pedes abluendo refectionemque parando, et sumpto cibo vocavit eum*“.

A Bécsi Kódexben 14 esetben fordul elő a határozói igenév ragtalan tárggyal. A 14 eset közül csak egyben van a megfelelő latin szövegben participium coniunctum: 128: „*o zaria megnituā a: tüz közepiben monda: a peris que os suum in medio ignis, ait*“; a többi 13 esetben azonban participium absolutum van: 43: „*Dè fèic lehaituan* mēdēnc ēlhaguā ērokōdnčuala az eberecōl ēlzaladnioc: *sed inclināto capite, relictis omnibus evadere festinabant Hebraeos*“; 22: „*a tanalt megvēgēzuē viue otēt oħazaba: finito consilio, suscepti eum in domum suam*“; stb.

MÓCS SZANISZLÓ GYULA „A magyar gerundium-alakok történeti fejlődése“ című tanulmányában (Nyr. XX, 67, 112, 160, 203) 15 kódexből sorol fel 38 adatot ragtalan tárgyas határozói igenévre, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek többnyire ablativus absolutus értékűek (uo. 163). A Münchener Kódexből is idéz hat adatot latinjával együtt, ezek közül ötben participium absolutum van. A példaanyag gazdagságát ki kell emelnünk, de Mócs helytelenül látta a ragtalan tárgyas határozói igenévnél és általában a határozói igenévnél a participium absolutumhoz való viszonyát. A *-ván, -vén* képzős igenévről ugyanis így ír: „Leggyakrabban előidejűséget fejez ki s többnyire abl. abs. értékével bír. A *-ván (-vén)* vonzatja ilyenkor a) vagy ragos, vagy b) ragtalan.“ (Uo. 162.) Láttuk fentebb, hogy a Jókai-kódexben a tárggyal bővített határozói igenévnél a latinban az esetek túlnyomó többségében nem participium absolutum, hanem participium coniunctum felel meg, s ez még inkább áll a tárgyatlan igéből képzett határozói igenevekre. Ez a törvényszerűség érvényes a Bécsi Kódexre is, s valószínűleg összes — latinból fordított — kódexszövegeinkre. Mócs tehát nem vette észre azt a kölcsönös összefüggést, ami a latin participium absolutum és a magyar ragtalan tárgyas határozói igenév között fennáll. — Nem ide tartozik szorosan, s ezért csak melleleg jegyzem meg, hogy Mócs első megállapítása sem helyes a kódexirodalomra vonatkozólag, mert annak következtében, hogy a kódexekben a *-va, -ve* képzős igenév — ha nem is annyira, mint a fehér holló, de mégis eléggé — ritka, szerepét az egyidejűség kifejezésére is a *-ván, -vén* képzős igenév foglalja el.

A kódexek nyelvével foglalkozó monografikus művekben található adatok azt bizonyítják, hogy a kódexekben általában a ragtalan tárgyas határozói igenevek azokba a fogalomkörökbe tartoznak, amelyek a Jókai- és a Bécsi Kódex ilyen szerkezeteire jellemzők. (Később részletesebben kitérünk erre.) Mivel pedig a Jókai- és a Bécsi Kódex latinjának ismeretében megállapítottuk, hogy a magyar szerkezet mindig vagy majdnem mindig participium absolutum-

nak felel meg, elég nagy határozottsággal feltehetjük, hogy a többi kódexben is a latin participium absolutumot tükrözik a ragtalan tárgyas határozói igenevek. — Mivel pedig a latin participium absolutum szerkezetben a névszói rész gyakran határozott vagy többes számú, arra is magyarázatot kaptunk, miért fordul elő sokszor a határozói igenév mellett ragtalan határozott vagy többes számú tárgy.

3. Miért volt alkalmas a ragtalan tárgyas szerkezet a participium absolutum fordítására? Két okot látok.

A) A latin participium absolutumnak mint egységes, lezárt, kerek szerkezetnek a fordítására alkalmas lehetett a ragtalan tárgyas igenév, mivel a tárgyrag elhagyása egységesebbé, zártabbá teszi a magyar szerkezetet is. Azt mondom: zártabbá, de nem összetétellé (l. később).

B) A participium absolutum — mint neve is mutatja — olyan szerkezet, amely bizonyos fokig „független“ a mondat többi részétől, kis lezárt egység a mondaton belül, grammatikailag külön alannyal. Grammatikailag akkor is külön alanya van a participium perfectum absolutumnak, ha az igenévi részében kifejezett cselekvést a mondat alanya végzi, s a névszói része jelentéstanilag az igenévi cselekvés tárgyának tekinthető, mert a participium perfectum e szerkezetben mindig szenvedő jelentésű: BécsiK. 22: „*a bōjt megvégezūen egēmbē meghījdēlmēzēc magōkat: simul ex p l e t o i e i u n i o refecerunt*“. Ebben a mondatban a *megvégezūen* igenévnek, ha grammatikailag pontosan akarjuk a latin szerkezetet fordítani, szenvedő jelentése van, s ha e szenvedő jelentést alakilag is ki akarnók fejezni, így kellene lefordítanunk a latin szerkezetet: *a bōjt megvégeztetvén*. Tárgyas szerkezet helyett így tehát alanyos szerkezetet kaptunk. Van nem is egy adatunk arra, hogy a participium absolutum szerkezetet ilyen szenvedő alakú igenévvél fordítják: BécsiK. 84: „*azoc mégöltētūē alnolkodnēc mvmmagōkrol es: illis interfecit, insidiaretur nostrae solitudini*“; 86: „*Kic légottan méggēriēztētūen parāLola . . . nēlūēt ēlmētēni: quibus statim succensis, iussit . . . amputari linguam*“; 111: „*Azoc a- hazba zerzētētūen o zēmec a- bēmenoc laboknac porauall tēllēlec: constitutis illis in domo, oculi eorum pleni sunt pulvere a pedibus introeuntium*“; 116: „*Azonképpen es a- halot vētētūē a- fetetecbēn egēnlouēc o fa aran es ēzūst iftēnec: Similiter et mortuo proiecto in tenebris similes sunt dii illorum lignei, et inaurati et inargentati*“; Verb: MDecr. 17: „*Birságot az per elvégeztetvén* szedhetik ki, nem az előtt“ (id. SIMONYI, MHat. II, 317); stb. Ezekben a mondatokban azonban az igenévben kifejezett cselekvést nem a mondat alanya végzi, s így ezek nem azonosíthatók az előző típusú mondatokkal. A szenvedő szerkezet az utóbbi mondatokban éppen azt mutatja, hogy ezeket el akarja különíteni amazoktól.

Azokat a participium absolutum szerkezeteket, amelyeknek névszói része a mondat alanyának birtokát teszi (*aperto ore, capite inclinato* stb.), úgy fordítják, hogy a névszói részen kiteszik a birtokos személyragot (*zaya felnyituan, feje hanyttuan* stb.). Ez a magyaros fordításmód esetleg arra a következtetésre indíthatna minket, hogy a magyar szerkezetet olyan mondatból keletkezettnek lássuk, amelynek a birtokos személyragos névszó alanya, az igenév pedig állítmánya volt. Tehát: „*feje (le)hajtvā, engedelmességet fogad*“ > „*feje (le)hajtvā engedelmességet fogad*“ (sőt később: „*fejhajtvā engedelmességet fogad*“). Vagy: „*szeme behányva, jár*“ > „*szeme behányva jár*“ (majd: „*szem-behányva jár*“). D. BARTHA KATALIN szíves szóbeli közléséből tudom, hogy CSÚRY BÁLINTnak ez volt a felfogása a mai szemlesütve-féle szerkezetek kiala-

kulásáról, tehát alanyos összetételeknek tartotta őket. Ennek a magyarázatnak azonban azért nem tudnék hitelt adni, mert határozói igenév önmagában, létige nélkül állítmányként a kódexekben csak nagyon ritkán található: BodK. 12: „zeles es generőleges [út], demaga toluayokkal rakua“. Később ez általánosabb lesz. Például Petőfi műveiben VERESS IGNÁC 27 -va, -ve képzős igenévet talált állítmányként, létige nélkül (A magyar név- és igejelző II, 31–2). Az is lehet azonban, hogy a kódexekben a létige állandó használata latinizmus, a nép kevésbé élt vele, s a kódexirodalom után nagyobb számmal felbukkanó létige nélküli igenévi állítmányok nyelvjárási hatásra kerülnek be az irodalomba. Amíg azonban ez nincs bebizonyítva, nem tarthatom a *fejé lehajtvá* típusú szerkezeteket alanyos szerkezeteknek. Viszont ha az igenévben kifejezett cselekvést nem a mondat alanya végzi, nem beszélhetünk tárgyias szerkezetéről, még akkor sem, ha az igenév és bővítője között a jelentéstani viszony tárgyias. Alanyos szerkezetnek kell így tekintenünk a *szem bekötve* szókapcsolatot Petőfi következő mondatában: „fátyolt vetek rád, Hogy *szem bekötve* jöjj át a csatatéren“ (vö. VERESS i. m. 37), éppen úgy, mint ahogy az *agyafúrt* szót alanyos összetételnek tartjuk (vö. PAIS, Szóalaktan IV. Az alárendelő összetételek), annak ellenére, hogy az összetétel tagjai között a jelentéstani viszony tárgyias. — Szerkezetekben általában hasznos megkülönböztetni a mondattani és a jelentéstani viszonyt. *A fa nő* mondattanilag alany-állítmány viszony, jelentésanilag is. *A fa vágatik* mondattanilag alany-állítmány viszony, jelentésanilag tárgyias viszony. *A fát vág* mondattanilag és jelentésanilag is tárgyias viszony. *A szántó ember, szántóföld, lakóhely* mondattanilag jelzős viszonyok, jelentésanilag az első alanyos, a második tárgyias, a harmadik határozós viszony.

Nem tarthatom alanyos szerkezeteknek a ragtalan tárgyias határozói igeneveket azért sem, mert hiszen nem szabad megfelelkezni arról, hogy a ragtalan használat mellett a ragos is előfordul, sokkal többször annál, hogy kivételnek tarthatnók, nemcsak különböző, hanem ugyanazokból a szavakból álló szerkezetek esetében is: JókK. 134: „Es ezekett meg monduan: Et iis dictis“; 151: „Es ez monduan: Et iis dictis“; stb.; vagy akár ugyanabban a mondatban ugyanarra az igei állítmányra vonatkoztatva: VitkK. 58: „Soha ne alóg kezeidet kebeledbe vonuan auag terdeid zaraid fel emeluen, meg mezihtelenyntuen, hazas azonócnac moğa zerent“ stb. — A ragtalan használat különben is szórendi helyezethez van kötve: a tárgy csak közvetlenül az igenév előtti helyzetben ragtalan. Ha azonban nem is tartom alanyos szerkezeteknek őket, a latin szerkezetekhez való közelítést látok bennük: a fordító félig-meddig érezhette és éreztethette, hogy a ragtalan tárggyal álló igenév szenvedő jelentésű is lehet, s ezzel a szerkezetnek olyanféle önállóságot kölcsönzött, amellyel a latin szerkezet rendelkezik.

4. Ha a ragtalan tárgyias határozói igenévre vonatkozó adatokat jelentéstani szempontból megvizsgáljuk, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy azoknak a használata csak néhány fogalmi körre terjed ki. Ezek a fogalmi körök a következők: A) Mondást, érzékelést, észrebevést jelentő cselekvések (verba dicendi et sentiendi). B) Valamely téstrész mozgását jelentő cselekvések. C) Valamely ruhadarab vagy használati tárgy mozgását jelentő cselekvések. D) Tevést, elvégzést jelentő cselekvések. E) Hagyást, elhagyást jelentő cselekvések.

A Jókai-kódexben a ragtalan tárgyias igenevek jelentéstani szempontból a következő típusokba sorolhatók: A) *A mond, megmond, megjelent; lát, hall*

igéből képzettek: 19: „Es ez *monduan*. el enyezek: Et hoc dicto disparuit“; 160: „*ewuelteshaluan* oda mene“; 141: „*leuel latuan* Angelify zent Mariahoz fyes“; 124: „*kyk haluan* ewrele ygen zent fferencz“; stb. (összesen 15 esetben). — B) A testrészt mozgatását jelentő *felemel*, *felmagasztal*, *felnyit*, *hajt* igéből: 148: „Az *zewrnyew* farcas mindenestwifoguan *zaya felnyttuan* zent ferencz ellen futtuala: ... a *perto ore*...“; 148: „legottan magat *feye hayttuan* leteryezte zent ferencznek labayhoz“; stb. (összesen 10 esetben). — C) Nincs rá adat. — D) A *tesz*, *megtesz*, *megvégez* igéből: 57: „Es *tyztesleg teuen*: nemynemew egyhazba feltamada *pdicalny*: et *facta reverentia*... surrexit“ stb. (összesen 4 esetben). — E) Az *elhagy* igéből: 87: „*menden zemeremseg el hagyuan* mene: *ivit*... *deposita omni verecundia*“ stb. (összesen 3 esetben). — F) Egyéb igék (*vesz*, *hiv*, *eszik*): 3 esetben.

A Bécsi Kódex adatai: A) A *mond* és a *felemel* (szavát) igéből: 92: „*Èzec mōduan* legottan agétrèlmèkrè vōtatikuala: *His dictis*... trahebatur“; 2: „*kic zauoc felèmluèn* kèzdènc *firnoc*: *Quae elevata voce* flere coeperunt“; 2: „*9 zauoc èsmèg fel èmèluè* kèzdènc *firnoc*: *Eleuata igitur voce* rursum flere coeperunt“. — B) A testrészt mozgatását jelentő *lehajt*, *megnyit* és *befed* igéből: 43: „*Dè fèiec lehaituan*... èròkòdncuala: *sed inclinatio capite*,... *festinabant*“; 128: „*es o zaiia megnitua*... *monda*: *aperiensque os suum*... ait“; 62: „*fiètè mēni*... *es fèiè bèfèdvèn*: *festinavit ire*... et *operto capite*“. — C) A valamely ruhadarab vagy használati tárgy mozgatását jelentő *felfed*, *megnyit*, *elvet* igéből: 171: „*es az aitoc megnituan* ki zalada: et *apertis ostiis* exsilivit“; 145: „*az ablakoc meg nitua*... *haitauala o tèrdèit*: et *fenestris apertis*... *flectebat genua sua*“; 6: „*a palast felfedue* es o magat *vète*: *discooperto pallio*... *se proiecit*“; 57: „*a sac èluètuèn* reia *vènièiè*: *ablato sacco* indueret eam“. — D) A *tesz*, *megvégez*, *elvégez* igéből: 91: „*hog e teuen* halaltol mégzabadolna: *ut, hoc facto, a morte liberaretur*“; 22: „*a tanal megvègzèuè* viue *otèt*: *finito consilio, suscepit eum*“; 22: „*a boit megvègzèuèn* egèmbè *meghièdèlmèzèc*: *simul expleto ieiunio refecerunt*“. — E) Az *elhagy* igéből: 43: „*mèdènéc èlhaguà* èròkòdncuala: *relictis omnibus*,... *festinabant*“.

Mócs említett tanulmányában a felsorolt ragtalan tárgyias igeneveknek az előbb megadott jelentéscsoportok szerinti megoszlása, mellőzve a Jókai- és a Bécsi Kódex adatait, a következő képet mutatja: A) *hallván* (2),¹ *látván* (1), *megmondván* (1), (*hála*)*adván* (1). B) (*szája*)*megnyitván* (1), (*szája*)*meztátván* (1). C) (*ruhái*)*megszagatván* (1). D) *megvégezvén* (1), *elvégezvén* (4). E) *meghagyván* (3), *elhagyván* (2). Egyéb (9).

A Winkler-kódex adatai (vö. NYÍRI ANTAL, A Winkler kódex hangtana és szótana 26–7): A) *mondván* (1), *látván* (1). B) (*térd*)*hajtván* (1), (*keze*)*eltesztvén* (1). C) (*fejébe*)*tevén* (1). D) *tevén* (1). Egyéb (3). NYÍRI még a következőket jegyzi meg (i. h.): „Személyragozott főnevek az első és második személyben mindig felveszik a -t tárgyragot, de találunk jelöletlen accusativusra is példát. Feltűnő azonban, hogy mellettük mindig igenév van! Pl. ees nem hagyod *magad megh chalni* 127 | *Sòt fyam el hagwan*... 144 | *Ees feied lehayttuan* azon te zenth lelkòdet ky bochataad 24 l. ~ a te zenth *Feiedet* az ihusnak feiere le haytottad edòsdòn 345–46 | ees tahath *myndòn*

¹ A zárójelbe tett számok az előfordulás számát jelzik.

ferlemed el feledwen atyadath... ymadad 250 | ees vitezy czvcaual te
oldalad megh öklelwen mynekönk veerth ees vizeh fenkoleel 158 | ... ees
magam megh esmerveen ... 270 |.

A Nádor-kódex adatai (vö. ZOLTVÁNY L. IRÉN, A Nádor-codex nyelve: NyK. XIX, 49): A) *mondván* (1), *megmondván* (1), *hallván* (2), *látván* (3). B) (*térd*) *hajtván* (2), (*feje*) *hajtván* (1), (*keze*) *elertitvén* (1), (*kezei*) *elterjesztvén* (1), (*foguk*) *csikorgatván* (1). C) Nincs rá adat. D) *tevén* (1), *megvégezvén* (3).

A Vitkovics-kódexből a következő adatokat ismerjük (vö. SZAKÁCS BÉLA, A Vitkovics-codex nyelvi sajátosságai 44): A) Nincs rá adat. B) (*fejed*, *feje*) *lehajtván* (2), (*száraid*) *felemelvén* (1), (*kezei*) *kiterítvén* (1). C) (*ajtó*) *berekesztvén* (1). Egyéb (1).

A Lobkovitz-kódexből ismert adatok (vö. SIMONYI KÁLMÁN, A Lobkovitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai 73): *megmondván* (2).

A kódexirodalom utáni korból, a XVI – XVIII. századból alig áll rendelkezésünkre egy-két elszórt adat, azok sem rendszeres gyűjtés eredményei, s így következtetést nem vonhatunk le belőlük. Ellenben Arany és Petőfi nyelvéről van két tanulmányunk, amely a mi szempontunkból értékes adatokkal szolgál.

TELEKY ISTVÁN „A tárgyeset Arany Jánosnál“ című dolgozatában (NyF. 31. sz. 11) a következő adatokat találjuk: A) *e tudva*. B) *farkcsóválva*, *könnyhullatva*, *szembehunyva*, *keze-összedugva*, *eszed-összeszedve*. C) *fáklyahordva*. Egyebek: *kedveszegeve*, *engedelem-nyervén*, *kehelyáldozván*. (A *szárnyaszegve* szerintem nem ide tartozik.)

VERESS IGNÁC fent említett tanulmányában Petőfi nyelvéből idézi ezeket (uo. 37): *száj tátva*, *fej csóválva*, *szem lesütve*, külön írva egymástól a szerkezet tagjait (VERESS többi adata szerintem nem ide tartozik).

Nyelvjárási monográfiákban hiába kutatunk adatok után, mivel alaktani részük csak vázlatosan van kidolgozva, mondattani fejezeteket pedig jóformán csak függelékként csatolnak.

A köznyelvben ma is használatos szerkezeteknek (összetételeknek) tartom a következőket: *szemlesütve*, *fejcsóválva*, *szájtátva*, *könnyhullatva*, *térdhajtván*, *farkcsóválva*, *fogvicsorgatva*, *fogvicsoritva*; *vállonogatva*, *vállveregette*, *karöltve*; *vállvetve*, *fejlesztve*, *fogcsikorgatva*; *kalaplevéve*; *dolgavégezve*. Esetleg ide tartozik még a nyelvújítás korából való *közvetve*.

5. Mielőtt összegezném a tanulságokat, arról kell még szólnom, összetételnek kell-e tekintenünk e ragtalan tárgyas szerkezeteket, vagy nem. Ezt a kérdést nem lehet eldönteni a nyelvfejlődés egyes szakaszaitól s a nyelv rétegződésétől elvonatkoztatva. A kódexirodalom korában a ragtalan tárgyas határozói igenevek a nyelvtani rendszernek szokásszerűen jelentkező alakulatai, a nyelvtani szerkesztés széleskörűen alkalmazott eszközei. Ezért abban a korban e szókapcsolatokat csak szó szerkezeteknek foghatjuk fel, s nem szóösszetételeknek. Viszont a mai köznyelvben néhány megmerevült szókapcsolatot nem tekintve (*szemlesütve*, *vállvetve* stb.), a nyelvtani szerkesztésmód nem él a ragtalan tárgyas határozói igenevekkel, ezért ezeket ma a szóösszetételeknek veszem, s egybeírom őket. Valószínű, hogy a mai nyelvjárásokban is csak egyes elszigetelt szókapcsolatokban maradtak fenn a ragtalan tárgyas határozói igenevek. — A fenti megfontolás alapján a ragtalan tárgyas főnévi igeneveket a mai nyelvjárásokban — mivel azokban szabályszerűen és rendszerszerűen kimutathatók — nem venném szóösszetételeknek, de a mai köznyelvben, irodalmi nyelvben esetleg jelentkező alakulatokat (*háztűznézni*,

világlátni) igen. — Az egybeírás és a különírás módja nem alkalmas az összetétel-jelleg eldöntésére, habár a kérdés helyesírási oldala is figyelmet és tüzetesebb vizsgálatot érdemel. (Vö. PAIS; Szóalaktan IV. Alárendelő összetételek: Szószerkezet vagy szóösszetétel? című szakasz.) Az elmondottak alapján több olyan szó szerkezetet, amelyet SIMONYI összetételnek vesz (vö. Nyr. IV, 389), én nem vennék annak (vö. PAIS: i. h.).

6. Az igenév melletti ragtalan tárgy valószínűleg finnugor örökség (vö.: SIMONYI, TMNy. 650; GOMBOCZ, Syntaxis i. h.). A vogulban és az osztjákban a tárgyszó jelöletlensége miatt még ma is találhatunk olyan határozói igeneves szerkezeteket, amelyek teljesen megfelelnek a magyar szerkezeteknek. Vogul példák: *lovanl kensém khyjtates* 'lovait keresve futkosott' | *kít piš-pōχ vōjkhēm ti khaiti* 'két combját ütve fut' (vö. NyK XXXIV, 430). Ezekben a mondatokban az *-m* participiumképzőnek határozói funkciója van (vö. i. h.). Osztják adatok: *mà isi mosa li y m a n ollm* 'én csak valamit evén vagyok' | *oχ p o n m a n l o k t e m a l o t* 'fejet hajtva ugrándozik' | *uás-pōzēχ li y m a n ollm* 'réczetójást evén vannak' | *au lo η χ m a n sídi ēllem* '... ajtót betéve im kimegyek' | *au t o γ o r m a n sídi ēllem* '... ajtót bezárva im kimegyek' | *sidm li y m a n manà* 'ezt evén menj' | *iməl sēm-iηngəl m o η χ m a n noχ-lājamdas* 'a felesége a könnyét (szeme vizét) törülvén, hirtelen fölállott' (vö. NyK. XLII, 466–7).

Hogy az igenevek előtt mért maradtak meg a ragtalan tárgyas névszók, erre vonatkozólag idézhetjük PAIS megjegyzését: „Az igenévi utótagú alanyi és tárgyi viszonyt kifejező alakulatok előtagjának ragtalansága mindenesetre olyan tünetül tekinthető, hogy keletkezésükben és fejlődésükben nem tartottak fenn valami különösen szoros összefüggést a *-t* ragos tárgyi bővítőmennyű verbum finitumos alakulatokkal, s így őrizhették meg és szállíthatták tovább az igeneves utótagú szerkezetek, illetőleg összetételek a maguk körében az archaikus formát.“ (Vö. i. h.)

Valószínűnek tartom, hogy a kódexirodalom korára már csak kevés ragtalan tárgyas határozói igeneves szerkezet maradt fenn, elsősorban a legszemléletesebb jelentéstartalmúak, azok, amelyek a testrészt mozgatásával kapcsolatosak. Ezeknek az analógiájára a kódexirodalom korában a ragtalan tárgyas határozói igenév használata kiterjed, és bizonyos fokig a fordítói mesterség alkatelemévé válik, valahogy úgy, ahogy ezt az igeidőalakok és a szenvedő szerkezet esetében látjuk: két elemű igealakok és szenvedő szerkezet a magyar nyelv eredeti nyelvtani állományába tartoznak, a latin nyelvi formák lefordítására való törekvés azonban kiszélesíti és rendszeresíti használatukat, bizonyos latinos szerkezetek következetes tolmácsolására képesíti őket. Később azután, amikor az irodalmi nyelvnek — fejlődése magasabb fokán — sikerül levetkőznie az erős latinizmusokat, a nyelvhasználat e szerkezetek terén visszatér ahhoz az állapothoz, amely a latin hatás előtti idők nyelvhasználatához bizonyos mértékig közelebb van. Nem visszafejlődés ez, hanem a nyelvfejlődés belső törvényeinek a működése, amely a mesterséges túlzások ellen fellép. Valami ilyen fejlődést látok a ragtalan tárgyas határozói igenevek esetében is. A kódexirodalom kora után használatuk szűkül, végül jóformán csak az olyan szerkezetek maradnak meg, amelyek eredetileg is a legáltalánosabbak lehettek: a testrészek mozgatására vonatkozó kifejezések.

Az ebbe a fogalomkörbe tartozó, a mai köznyelvben is élő összetett szavakat (*szemlesütve, szájtátva* stb.) már fentebb felsoroltam. Ezek a kódexirodalom korában még nagyrészt személyraggal fordultak elő, az állandó

használat következtében aztán a személyrag lekopott róluk, és egységesebb szerkezetek lettek: VirgK. 54: „ez retenetes farkas *zaya meg tatuan* hertelen futamek zent ferenczre“ | CAL. 537: „inhio: *Szám, tátua* kéuanom, szorgalmassan kéuanom“ | KR. II, 248: *Száj-tátva* || NádK. 474: „mint a farkafoc az iohokra *fogoc cikorgatvan* esenec“ | BALASSA, A magyar nyelv szótára I, 229: *fogcsikorgatva* || KR. II, 189: *Szeme-le-sütve* | BALASSA i. m. II, 237: *szemesütve*.

KÁROLY SÁNDOR

Hasonlítást kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása

„A mellékmondat valamely mondatrésznek mondat alakjában való kifejezése. E szerint van tehát *alanyi, tárgyi, határozó, jelző* (értelmező) és *állítmányi* mellékmondat.“ Így szól az alárendelt mellékmondat meghatározása KLEMM ANTAL Magyar Történeti Mondattanában (456), és pár sorral lejjebb (457) ugyanez a gondolat folytatódik: „A . . . mellékmondatok mondatrészre átalakítva határozó-, alany-, tárgy-, állítmányul tehetők bele a főmondatba a tartalmatlan mutatónévmás helyébe; . . .“ — Az alárendelt mellékmondatok elemzése közben ez az elgondolás általában helyesnek bizonyul. Pl. *Azzal keresi kenyerét, hogy söprűt köt* (vö. KLEMM i. m. 457), illetőleg: *Söprűkötéssel keresi kenyerét*; azaz: *hogy söprűt köt* eszközhatározói mellékmondat, *söprűkötéssel* eszközhatározó. *Ki korán kel, az aranyat lel* (vö. KLEMM i. m. 457), illetőleg: *A korán kelő aranyat lel*; azaz: *Ki korán kel* alanyi mellékmondat, *a korán kelő* alany. — Sőt az is előfordulhat, hogy egy-egy mellékmondat jellegének a meghatározáskor éppen a fenti eljárás, vagyis a mellékmondat egyszerű mondatrészre való átalakítása jön segítségünkre.

Mindezekből természetesen következik, hogy a határozói mellékmondatok a főmondat határozóját fejtik ki részletesen, vagyis a helyhatározói mellékmondat a főmondat helyhatározóját, az időhatározói mellékmondat a főmondat időhatározóját fejezi ki egész mondat formájában, és így tovább. Ennek megfelelően elvárnók, hogy a hasonlító határozói mellékmondat a főmondat hasonlító határozóját fejtse ki, vagyis a hasonlító határozó, mint mondatrész, a következőképpen függjön össze az úgynevezett hasonlító határozói mellékmondattal: *Jancsi nagyobb a bátyjánál*, illetőleg: *Jancsi nagyobb, mint a bátyja*; azaz: *mint a bátyja* hasonlító határozói mellékmondat. — Ez eddig pontosan megfelel a szabálynak és eddigi tapasztalatainknak. Ha azonban jobban körülnézünk az úgynevezett hasonlító, illetőleg hasonlító határozói mellékmondatok portáján, akkor egyrészt úgy látjuk, hogy a szóbanforgó mellékmondatok nyelvtanainkban különféle címeken fordulnak elő, másrészt, hogy a különböző vagy olykor esetleg egyező című fejezetek sem minden nyelvtanunkban ugyanazokat a mondat típusokat tartalmazzák. A szabályos *Nagyobb, mint a bátyja. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök*: hasonlító határozói mellékmondatok mellett egyes helyeken ilyenféle mellékmondatok is olvashatók: *Ugy fizet, mint a köles. Ki mint vet, úgy arat. Amilyen a mosdó, olyan a törülköző. Ahány ház, annyi szokás. Mennél inkább igyekszik, annál többet ér el*. Stb. — Csak futólagos pillantást vetve is ezekre a mondatokra, rögtön látszik, hogy itt csak szemantikai-stilisztikai szempontból lehet szó hasonlításról, de szintaktikailag ezek nem tartozhatnak az úgynevezett hasonlító határozói mellékmondatok körébe, és így nem is alkalmazható rájuk az a

szabály, hogy a főmondat hasonlító határozóját fejezik ki egész mondat formájában. Ezeknek a mondatoknak inkább a mód-, állapot- és mértékhatározóhoz, illetőleg némelyiknek a főmondat állítmányához, jelzőjéhez van köze.

Ezt a jelenséget természetesen nyelvtaníróink is észrevették — ahogy majd az alábbi részletezésből kiderül —, de az ilyen természetű mondatokkal kapcsolatos állásfoglalásuk nem egységes és nem is megnyugtató. — Ezek a tapasztalatok készítettek arra, hogy leíró szempontból megvizsgáljam a hasonlító határozók és a hasonlító, illetőleg hasonlító határozói mellékmondatok kérdését.

Munka közben a következő műveket vettem figyelembe: SIMONYI, Magyar Nyelvtan. 1879., 1880., 1896. (továbbiakban: MNyelvt.), A magyar határozók I., II., III. (továbbiakban: MHat.), A magyar kötőszók I., II., III. (továbbiakban: MKöt.); SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan¹⁴ (továbbiakban: RMNyelvt.); KLEMM, Magyar Történeti Mondattan (továbbiakban: TörtMondt.); NAGY J. BÉLA, Magyar Nyelvtan a gimnázium és leánygimnázium III. és IV. osztályának. 1939. (továbbiakban: Nyelvtan); BENKŐ LORÁND — KÁLMÁN BÉLA, Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára. 1951., 1953. (továbbiakban: Nyelvt.); SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. II. rész: Mondattan. Könyvatos jegyzet, 1952. (továbbiakban: Mondattan).

Mielőtt nekivágnánk a hasonlító határozói, illetőleg a hasonlító mellékmondatok bonyolultabb kérdéseinek, tekintsük át röviden, hogyan vélekednek fenti nyelvészeink magáról a mondatrészről, a hasonlító határozóról. Ezzel kapcsolatban — úgy látjuk — három kérdést kell megvizsgálni: 1. a határozó elnevezésének, 2. kifejező eszközeinek, 3. hovatartozásának kérdését.

A nyelvtanírók meglehetősen szétágazó nézeteit a következő lapon levő táblázatban foglalom össze.

Az egyszerű mondatrész esetében az elnevezés — többé-kevésbé egységesen — hasonlító határozó (SZINNYEI, RMNyelvt. 88; KLEMM, TörtMondt. 195; NAGY J. BÉLA, Nyelvtan 89; BENKŐ — KÁLMÁN, Nyelvt. 162). SIMONYI (MHat. I, 236, 399, 411, 414, MNyelvt. 1879. 155, 1880. 170, 1896. 110) e téren tapasztalható ingadozása alighanem arra mutat, hogy a felsorolt ragos és névutós határozós szerkezeteket nem tartotta elég jelentős típusoknak ahhoz, hogy külön nevet kapjanak, hanem inkább beolvasztotta ezeket valamelyik nagyobb határozócsoporthoz. SZABÓ DÉNES (Mondattan 41, 54) „hasonlító módhatározó” terminusa már előremutat a harmadik, a hasonlító határozó hovatartozását tárgyoló részre.

A hasonlító határozó kifejező eszközeit, vagyis a ragokat és névutókat illetőleg kétféle nézet áll egymással szemben: egyrészt, amelyek csak a *-nál, -nél* (esetleg még a *-tól, -től*) ragot (SZINNYEI: i. h.; KLEMM: i. h.; NAGY J. BÉLA: i. h.; BENKŐ — KÁLMÁN: i. h.), másrészt, amelyek ezen (illetőleg ezeken) kívül a *-kép(pen), -ként* ragokat és a *szert, gyanánt* névutókat is a határozó kifejező eszközeinek tartja (SIMONYI: i. h.; SZABÓ: i. h.). — Nem nevezhető felfogásbeli különbségnek, hogy a középfokú melléknevek melletti *-tól, -től* rag csak a történeti szempontú munkákban található meg (vö.: SIMONYI, MHat. I, 239; KLEMM: i. h.), a leíró nyelvtanok pedig mellőzik, hiszen általános vélemény szerint ez csak a régi nyelvben volt gyakori használatú, az újabb időkben azonban már inkább csak egyes nyelvjárásokban (palóc, csángó) él ilyen jelentésben (SZINNYEI: NyK. XXXV, 449, XLVI, 299; KLEMM: i. h., MNy. XVIII, 14; BEKE: NyT. LIV, 51; stb.). — Vitat-

Szerző	Mű	A határozó		
		elnevezése	kifejező eszközei	hovátartozása
SIMONYI	MNyelvt. 1879. 1880. 1896.	összehasonlítás	-nál -kép(pen), -ként, szerint	állapothat. szoros ért. módhatározó
	MHat.	-nál és -tól ragok középfoknál -ként ragos módhat.k összehasonlító használata -kép ragos határozók	-nál, -tól -ként -kép, gyanánt	(képes helyhatározó?) módhatározó állapothatározó (essivus)
SZINNYEI	RM-Nyelvt.	hasonlító határozó	-nál, -nél	képes helyhatározó
KLEMM	TörtMondt.	hasonlító határozó	-tól, -nál (-ként, -kép[-pen], gyanánt)	képes helyhatározó (mód-, állapot-határozó)
NAGY J. BÉLA	Nyelvtan	hasonlító határozó	-nál, -nél	—
BENKŐ—KÁLMÁN	Nyelvt.	hasonlító határozó	-nál, -nél	módhatározó
SZABÓ DÉNES	Mondattan	hasonlító módhatározó	-nál, -nél, -kép(pen), -ként, szerint, gyanánt	módhatározó (kép[pen], gyanánt: állapot-határozó: essivus is lehet)

ható azonban, hogy a *-kép(pen)*, *-ként* rag és a *szerint*, *gyanánt* névutó idevonható-e, mivel ezek a köztudatban inkább mint a mód- és állapothatározók kifejező eszközei élnek (vö.: SZINNYEI i. m. 92; KLEMM i. m. 217; NAGY J. BÉLA i. m. 90). Bár kétségtelen, hogy a *virágként hervad el, ellenségkép(pen) bántak vele* és a *tetszése szerint cselekszik, tréfa gyanánt mondom* határozós szerkezeteknek szemantikai és stilisztikai szempontból van bizonyos hasonlító jelentésárnyalatuk, mondattani osztályozáskor talán mégis helyesebb lenne KLEMM (i. m. 216) eljárását követnünk, aki például a *-ként* ragot módhatározói ragnak ítéli, és a hasonlító határozó ragjai között nem is említi, de megállapítja, hogy a módhatározásból *összehasonlító*, állapot-, időhatározó stb. szerepe is fejlődött.

Legnehezebb dönteni a határozó hovátartozásának kérdésében. Nyelvészeink részint a képes helyhatározók (SIMONYI, egyes ragok esetében MHat. I, 239; SZINNYEI i. m. 88; KLEMM i. m. 195), részint a módhatározók (SIMONYI, MNyelvt. 1879. 166, 1880. 181, 1896. 113; MHat. I, 399; BENKŐ—KÁLMÁN, Nyelvt. 162; SZABÓ, Mondattan 41, 54; vö. még KLEMM i. m. 216), részint az állapothatározók (SIMONYI, MNyelvt. 1879. 155, 1880. 170, 1896. 110,

más ragok esetében MHat. I, 414; vö. még: KLEMM i. m. 217; SZABÓ i. m. 41, 54) körébe sorolják a hasonlító határozót.

E probléma megoldása a kifejező eszközök kérdésével függ össze. Máskép kell ugyanis beszélnünk a hasonlító határozó hovátartozásáról, ha csak a *-nál*, *-nél* (*-tól*, *-től*)-t tekintjük kétségtelenül hasonlító határozói ragnak, és máskép, ha ezek mellett még a *-kép(en)*, *-ként* és a *szerint*, *gyanánt* névutót is idetartozónak ítélnénk. Ez utóbbi esetben ugyanis például az állapothatározók, de még a módhatározók csoportja is sokkal súlyosabban esnek a latba, hiszen nyelvészeink elsősorban ezek miatt gondolhattak arra, hogy e határozót az állapothatározók vagy a módhatározók csoportjába sorolják (vö.: SIMONYI, MHat. I, 414; SZABÓ i. m. 41). Minthogy azonban valószínűleg csak a *-nál*, *-nél* (*-tól*, *-től*)-t tarthatjuk hasonlító határozói ragnak, így ebben az esetben is ezekből kell kiindulnunk. A rendelkezésünkre álló irodalom alapján már csak a képes helyhatározók és a módhatározók között kell döntenünk (máskép, de kevésbé meggyőzően: SIMONYI, MNyelvt. 1879. 155, 1880. 170, 1896. 110), mivel nyelvészeink a *-nál*, *-nél* ragos határozót általában ezek valamelyikébe sorolják. — A képes helyhatározók csoportja mellett szól a ragok helyhatározói eredete, valamint az a tény, hogy a finnugor nyelvek is különféle helyhatározói, főként ablativusi ragok segítségével fejezik ki a hasonlító határozót (SIMONYI, MHat. I, 239; BINDER: Nyr. XVIII, 194; SZINNYEI: NyK. XXXV, 449, XLVI, 299; KLEMM i. m. 195, MNy. XVIII, 14, NyK. XLV, 369; BEKE: Nyr. LIV, 51). Függetlenül attól, hogy a hasonlító jelentés kialakulását nyelvészeink eredetibb ablativusból (vö.: SZINNYEI: i. h.; KLEMM: i. h.; BEKE: i. h.) vagy adessivusból (vö.: SIMONYI: i. h.; KÖNNYE: Nyr. XII, 314; BINDER: i. h.) magyarázták, kétségtelen, hogy ez másodlagosan fejlődött az eredetibb helyhatározói jelentésből. Történeti szempontból tehát nincs akadálya, hogy a képes helyhatározók csoportja mellett döntsünk. A leíró szempontú elemzés során felmerül ugyan bennünk, hogy ezekben a szerkezetekben a localis szemlélet már elhalványult, de vajjon valóban jobban érezzük-e a helyhatározói eredetet a *nagyon a lelkére vette*, a *fukarságánál lehet megfogni*, a *látszat alá rejtette hibáit* kifejezések határozóiban, amelyeket habozás nélkül a képes helyhatározók közé sorolunk? S tovább menve, vajjon jobban beleillik-e a *-nál*, *-nél* (*-tól*, *-től*) ragos határozó a módhatározók csoportjába, amely a cselekvés módjára mutat, illetőleg meghatározza, hogyan, miképen, mi módon történik a cselekvés? (Vö.: SZINNYEI i. m. 92; BENKŐ—KÁLMÁN i. m. 162.) A *-nál*, *-nél* ragos hasonlító határozókat határozottan a módhatározók alfajának csak a BENKŐ—KÁLMÁN-féle nyelvtan ítéli, de megokolás nélkül. SZABÓ (i. m. 41, 54) szintén következetesen hasonlító módhatározóról ír, s e határozófajtát így határozza meg: „A determináns valamely dolgot nevez meg, amellyel egyező vagy amelyhez hasonló módon végzi az alany az igével kifejezett cselekvést.“ (I. m. 41.) Ez valóban igaz lehet a *-kép(en)*, *-ként* ragos és a *szerint*, *gyanánt* névutós szerkezetekre, amelyeket felsorol, amelyek azonban — legalábbis én úgy vélem — nem hasonlító határozók, csak hasonlító jellegű módhatározók. Aligha alkalmazható azonban e meghatározás a valóságos, *-nál*, *-nél* ragos hasonlító határozók esetében, mint ahogy ezek mellett már SZABÓ (i. m. 54) sem említi. Végső fokon tehát nyelvtanainkban nem találunk olyan helyet, ahol a szerző részlecesen megokolná, hogy miért sorolja a *-nál*, *-nél* ragos hasonlító határozót a módhatározók közé. Mielőtt magam is javaslatot tennék a hovátartozás kérdésében, talán még megemlítem, hogy TOMPA JÓZSEF szóban ismertetett nézete szerint úgy is vélekedhetünk, hogy a

-nál, -nél (-tól, -től) ragos határozó nem más, mint a középfokú melléknév állandó határozója, vonzata.

Minél tovább tanulmányozom a hasonlító határozók irodalmát, s minél többet kísérletezem a -nál, -nél (-tól, -től) ragos határozó valamelyik nagyobb határozócsoporthoz való elhelyezésével, s minél jobban igyekszem megfogalmazni az elhelyezés alapos, jó megokolását, annál inkább érzem, hogy ez a határozós szerkezet egyike azoknak a nyelvi jelenségeknek, amelyeknek pontos kategóriát találni (az eddigiek között) szinte lehetetlen. — Valahogy úgy látom, hogy ma a -nál, -nél ragos hasonlító határozó átmeneti kategória a képes helyhatározó és a képes helyhatározóból kialakult állandó vonzat között. Annál is inkább lehetséges ez, mivel az állandó vonzatoknak jelentős része képes helyhatározóból fejlődött, például: *gyönyörködik valamiben, ért valamiből, gondolkodik valamin; gondoskodik valamiről* stb.

A hasonlító határozóról mondottakat tehát röviden így foglalhatjuk össze: E határozó a képes helyhatározók körébe sorolható; vagy még inkább — tudniillik a fejlődés iránya szerint — középfokú melléknév mellett képes helyhatározóból fejlődött állandó vonzatnak tekinthető. Kinél? minél? kérdésre felel, ragja -nál, -nél és -tól, -től. Néhány mód- és állapothatározó ragnak és névutónak (-kép[en], -ként, szerint, gyanánt) összehasonlító jelentésárnyalata is fejlődött, ezeket azonban elsődleges jelentésüknek megfelelően helyesebb továbbra is a mód-, illetve az állapothatározók körében tárgyalnunk.

A fentiekből kitűnik, hogy nyelvészeink változatos állásfoglalása valójában a hasonlító határozó kifejező eszközeinek kérdéséből következik. A -nál, -nél (-tól, -től) és a -nál, -nél (-tól, -től), -kép(en), -ként, szerint, gyanánt kettőség okozza a csoportosításban tapasztalható ingadozásokat, véleménykülönbségeket is. Sőt önkéntelenül felvetődik az a gondolat, hogy a hasonlító, illetve hasonlító határozói mellékmondatokkal kapcsolatos egyenetlenség is részben — mégpedig alighanem nagy részben — ugyanennek a felfogásbeli különbségnek a következménye.

Ahhoz, hogy a nyelvtudósainktól hasonlító, illetve hasonlító határozói mellékmondatoknak nevezett alárendelések között valamennyire is tisztán lássunk, elsősorban azt kell megvizsgálnunk, hogy ilyen címen milyen mondatípusok kerülnek egymás mellé. A fenti művek gondosabb tanulmányozása során azt tapasztaljuk, hogy nyelvészeink általánosságban a következő típusokat különböztetik meg:

I. Egyfokúak összehasonlítása: 1. Két különböző cselekvés: *Ki mint vet, úgy arat.* — 2. Két azonos cselekvés: *Úgy fizet, mint a köles.* — 3. Két tulajdonság, mennyiség: *Olyan könyvet vettem, mint a tied. Olyan a kalapja, amilyen a ruhája.*

II. Egyenetlenek összehasonlítása: 1. Középfokú melléknév mellett: *Fényesebb, mint (vagy mintsem) a Nap.* — 2. Arányt kifejezők (mérték-hasonlító): *Minél szerencsésebb az ember, annál jobban elbizza magát.*

Megjegyzendő, hogy az egyfokúak és az egyenetlenek összehasonlításának megkülönböztetése csak SIMONYMÁL (MKöt. II, 96—108) és KLEMMNÉL (TörtMondt. 514—32) található meg, a mérték-hasonlító (arányt kifejező) mellékmondatok pedig a BENKÓ—KÁLMÁN (Nyelvt. 193) és a SZABÓ (Mondattan 92)-féle nyelvtanokban a hasonlító, illetve hasonlító határozói mellékmondatok köréből hiányoznak, egyébként azonban a kategóriák többsége kisebb-nagyobb, főként fogalmazásbeli és sorrendbeli eltérésekkel minden

megvizsgált munkában fellelhető. — Futólagos áttekintésre is látszik, hogy itt igen különböző természetű mondatok kerültek egymás mellé, de még nyilvánvalóbb lesz ez, ha a felsorolt típus-példamondatokat a KLEMMTÓL idézett, alárendelő mellékmondatokra vonatkozó meghatározás mércéjére állítjuk, vagyis elemzés útján megkeressük, hogy e mellékmondatok milyen főmondati mondatrészt fejeznek ki egész mondat formájában. Az elemzés eredményét táblázatba foglalva, a következő képet kapjuk:

Összetett mondat	Egyszerű mondat	Mondatrész	Mellékmondat
I.			
1. <i>Ki mint vet, úgy arat.</i>	<i>Kiki vetése szerint arat.</i>	<i>...vetése szerint: módhatározó</i>	<i>...mint vet: módhatározói mm.</i>
2. <i>Úgy fizet, mint a köles.</i>	<i>Kölesként fizet.</i>	<i>Kölesként: állapothatározó</i>	<i>...mint a köles: állapothatározói mm.</i>
3. <i>Olyan könyvet vettem, mint a tied</i> <i>Olyan a kalapja, amilyen a ruhája.</i>	<i>A tiedhez hasonló könyvet vettem.</i> <i>A kalapja a ruhája szerint való.</i>	<i>A tiedhez hasonló: tulajdonságjelző</i> <i>...ruhája szerint való: állítmány</i>	<i>...mint a tied: tulajdonságjelzői mm.</i> <i>...amilyen a ruhája: állítmányi mm.</i>
II.			
1. <i>Fényesebb, mint a Nap.</i>	<i>Fényesebb a Napnál.</i>	<i>...a Napnál: hasonlító határozó</i>	<i>...mint a Nap: hasonlító határozói mm.</i>
2. <i>Minél szerencsésebb az ember, annál jobban elbízta magát.</i>	<i>Az ember szerencséje mértékében bízza el magát.</i>	<i>...szerencséje mértékében: mértékhatározó</i>	<i>Minél szerencsésebb az ember: mértékhatározói mm.</i>

Amint látjuk, valamennyi mellékmondat más-más főmondati mondatrészhez tartozik, tehát szintaktikai szempontból aligha lehet helyes ezeket közös címen hasonlító, de még kevésbé hasonlító határozói mellékmondatoknak nevezni, mint ahogy ez nyelvtanaink jelentős részében történik (vö.: SIMONYI, MNyelvt. 1879. 206, 1880. 221, 1896. 160; KLEMM i. m. 514, 549; BENKŐ—KÁLMÁN i. m. 193; SZABÓ i. m. 92). Bár kétségtelen, hogy e mondat-típusoknak van olyan közös elemük, amely — főként szemantikai-stilisztikai síkon — bizonyos fokig összekapcsolja őket, tudniillik a bennük kifejezett összehasonlítás, és — igen gyakran — az azonos (többnyire *mint*) kötőszó, ez azonban — legalábbis nézetem szerint — nem elég erős vonás ezekben a mondatokban ahhoz, hogy a szintaktikai szempontból annyira heterogén mondatfajtákat egybefűzze. Fokozza a zavart az is, hogy a „hasonlító“, illetőleg „hasonlító határozói“ mellékmondatok név mögött elsősorban

— a többi határozói mellékmondatokkal kapcsolatos tapasztalatok alapján — a hasonlító határozónak mondat alakjában való kifejtését várjuk, s ezt például a fent felsorolt nyelvtanokban meg is találjuk, de nem önállóan, hanem olyan más mondatfajtákkal összefűzve, amelyeknek a hasonlító határozóhoz semmi közük. Nyilván ez a megfontolás vezette nyelvtaníróink másik részét arra, hogy különbséget tegyenek hasonlító mellékmondat és hasonlító határozói mellékmondat között (vö. pl.: SZINNYEI i. m. 112, 117; NAGY i. m. 105, 106). Az előbbi címen a *-kép(en)*, *-ként* ragos és a *szerint*, *gyanánt* névutós egyszerű határozónak megfelelő mellékmondatokat (illetőleg SZINNYEI még ezeken kívül az úgynevezett mérték-hasonlító mondatokat is) sorolják fel, az utóbbi elnevezéssel pedig kizárólag a *-nál*, *-nél* (*-tól*, *-től*) ragos hasonlító határozónak megfelelő mellékmondatot illetik. — Ez már némiképen közelebb visz az itt uralkodó zűrzavar eloszlásához, de a kérdést talán még mindig lehet egyszerűsíteni. — Nyelvészeink, akiknek munkáit vizsgálódásaim közben segítségül hívtam, csaknem valamennyien utaltak arra, hogy a hasonlító jellegű mellékmondatok alapjában véve rendkívül sokrétűek, és szinte lehetetlen őket közös elnevezés alá foglalni. Ha ezt nem látták volna, akkor nem történének meg, hogy ugyanaz a típusú mondat (pl. *Amilyen a munka, olyan a jutalom*) az egyik helyen a hasonlító mellékmondatok fejezetének jegyzetében, mint kiegészítő, illetőleg állítmányi mellékmondat (SZINNYEI i. m. 118; SZABÓ i. m. 92), a másik helyen a hasonlító mondatoktól teljesen függetlenül, mint állítmányi mellékmondat (BENKŐ—KÁLMÁN i. m. 189) szerepeljen. Ugyanez a hasonlítást kifejező tulajdonságjelzői és mértékhatározói mellékmondatokkal is előfordul. Ez az ingadozás részben az egyszerű mondatrészekkel, a hasonlító határozóval kapcsolatos állásfogalás különbségeinek tükröződése is. Valószínű ugyanis, hogy azok, akik csak a *-nál*, *-nél* (*-tól*, *-től*) ragos határozókat tartották hasonlító határozóknak, most a mellékmondatok körében is különbséget tesznek hasonlító határozói mellékmondatok és más hasonlító jellegű mellékmondatok között (vö.: SZINNYEI i. m. 88, 112, 117; NAGY i. m. 89, 105, 106), míg azok a nyelvészek, akik a *-nál*, *-nél* (*-tól*, *-től*) mellett a *-kép(en)*, *-ként* ragot és a *szerint*, *gyanánt* névutót is a hasonlító határozó kifejező eszközeinek tartották, a mellékmondatok körében is szívesen foglalják közös cím alá az ezeknek megfelelő mellékmondatokat (vö.: KLEMM i. m. 514, 549; SZABÓ i. m. 92); bár kivétel, amelyik e hozzávetőleges szabállyal szembehelyezkedik, itt is akad (vö. BENKŐ—KÁLMÁN i. m. 193). — Mivel e különféle mondatok közös címmel való elnevezése semmiesetre sem fedi a szintaktikai valószínűségeket, a nyelvtanainkban e téren uralkodó véleménykülönbségek elsimítására két lehetőség kínálkozik. Először is döntenünk kell afelől, hogy a táblázatba foglalt mondatfajtákban a szemantikai-stilisztikai hasonlító jelleget tekintjük-e uralkodó tulajdonságnak, vagy pedig azt a nyelvtani sajátosságukat, hogy melyik mondatrészt fejezik ki egész mondat formájában. Ha ugyanis a hasonlító jelleget tartanók uralkodónak, akkor leghelyesebb lenne SZINNYEI és NAGY módján megkülönböztetni hasonlító határozói és hasonlító mellékmondatokat. Az elsőbe csak a *-nál*, *-nél* ragos hasonlító határozónak megfelelő mellékmondatok tartoznának, a másodikba pedig összefoglalnók valamennyi hasonlítást kifejező mellékmondatot, függetlenül attól, hogy egyéb elemzési szempontból azok a mód-, állapot-, mértékhatározói, illetőleg egyéb mellékmondatok körébe tartoznak. Ez a megoldás kétségtelenül segítségül már a tájékozódásban, de nem oszlat el minden félreértést. Feltétlenül megbontja például a

mellékmondatok mondattani szemléletének egységét, ha ugyanazon a címen állítmányi, jelzői, határozói mellékmondatok szerepelnek. Melyik mondatrészhez tartozó mellékmondatok körébe kerülnek majd az úgynevezett hasonlító mellékmondatok? Mert teljes joggal nem sorolhatók egyik csoportba sem. Vagy a mondatrészek szerint csoportosított mellékmondatokon kívül, függelék-ként szerepeljenek? Ez megint logikátlan dolog lenne, hiszen valójában mindegyik kapcsolható valamelyik mondatrészhez. — Hiba az is, hogy ha a hasonlító jelleg ezekben a mondatokban a döntő szempont, akkor miért nem szerepel közöttük a hasonlíttást kifejező mondatok közül leggyakrabban előforduló hasonlító határozói mellékmondat? Ez az osztályozás tehát a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy pár mellékmondati típust, például a mód-, állapot-, mértékhatározói, állítmányi és jelzői mellékmondatok csoportját megcsonkítjuk, mert kiemeljük közülük a hasonlító jellegűeket, és létrehozunk egy olyan új kategóriát, amely a mondattannak egyik részébe sem illik bele igazán, hanem logikusan legfeljebb valamilyen függelékbe fér bele, azonkívül nem is teljes, mert például a hasonlító határozói mellékmondat — egyéb szempontok miatt — nem ebbe a csoportba kerül.

Közelebb jutunk talán a mellékmondatokkal kapcsolatos kérdések tisztázásához, ha a másik lehetőséget választva, az egyszerű mondatrész, a hasonlító határozó vizsgálata során nyert eredményeinket hívjuk segítségül. Mint tudjuk, itt megkülönböztethetünk hasonlító határozót és hasonlító jellegű mód- és állapothatározókat. KLEMM idézett, alárendelő mondatokra vonatkozó és az elemzésben jól bevált meghatározásából kiindulva tehát kereshetjük a mellékmondatok körében a *-nál, -nél (-tól, -től)* ragos hasonlító határozónak megfelelő hasonlító határozói mellékmondatot, amelyet a *Fényesebb, mint a Nap* típusú mondatokban meg is találunk, a hasonlító jellegű *(-kép[en], -ként* ragos és *szertint, gyanánt* névutós) mód- és állapothatározóknak megfelelő *Ki mint vet, úgy arat* és *Úgy fizet, mint a köles* típusú mondatokat pedig nevezhetjük egészen szabályosan hasonlító jellegű mód- és állapothatározói mellékmondatoknak. *Olyan könyvet vettem, mint a tied. Olyan a kalapja, amilyen a ruhája. Minél szerencsésebb az ember, annál jobban elbízta magát:* az ilyen típusú mondatok mindegyike az előzők értelmében természetesen abba a mellékmondati kategóriába kerül, amelyik a főmondati mondatrészt egész mondat alakjában kifejti, vagyis lesznek hasonlító jellegű jelzői, állítmányi és mértékhatározói mellékmondatok. A tárgyalásnak ez a módja — legalábbis úgy vélem — hozzásegít bennünket egyrészt ahhoz, hogy ne kényszerüljünk más-más eredetű mondattípusokat azonos címen összefoglalni, másrészt, hogy a hasonlító határozónak a megfelelő mellékmondatát éppenúgy megtaláljuk az alárendelő mondatok között, mint bármely más mondatrészét. — Amennyiben e felosztás javára döntenénk, akkor ezzel együtt önmagától megoldódnék az a kérdés is, hogy az előbb közölt táblázatban felsorolt mondatok a mellékmondatoknak melyik nagyobb csoportjába illeszthetők be. — Nyelvészeink közül azok, akik a hasonlító határozói mellékmondatot és a hasonlító jellegű, de egyéb főmondati mondatrészhez tartozó mellékmondatokat közös fejezetbe foglalják, ezeket általában a módhatározói mellékmondatok közé sorolják (vö.: SIMONYI, MKöt. III, 152, MNyelvt. 1879. 206, 1880. 221, 1896. 160; KLEMM i. m. 514, 549; BENKŐ—KÁLMÁN i. m. 193; SZABÓ i. m. 92). SZINNYEI azonban, aki különbséget tesz a hasonlító határozói mellékmondat és a hasonlító mellékmondatok között, az előbbit — az egy-

szerű mondatrésznek megfelelően — a képes helyhatározói mellékmondatok (i. m. 112), az utóbbit pedig a módhatározói mellékmondatok körében (i. m. 117) tárgyalja (kisebb eltéréssel ugyanígy: NAGY i. m. 105, 106). — A nyelvi tények valójában egyik felosztást sem igazolják. Az első csoportosítás szerint lehetnek ugyan módhatározói mellékmondatok a *Ki mint vet, úgy arat* típusok, de mi történjék az ilyen típusú mellékmondatokkal: *Fényesebb, mint a Nap. Úgy fizet, mint a köles*. A SZINNYEI-féle felosztásban viszont megvan a helye a *Fényesebb, mint a Nap* és a *Ki mint vet, úgy arat* típusoknak, de magyarázó jegyzetbe kerülnek az *Olyan a kalapja, amilyen a ruhája* és az *Olyan könyvet vettem, mint a tied* mondatok, és sehogyan sem férnek be a módhatározói mellékmondatok körébe a tőle mérték hasonlítóknak nevezett *Minél szerencsésebb az ember, annál jobban elbízta magát* mellékmondati formák sem. — A fentebb javasolt csoportosításból azonban önként adódik, hogy az egyszerű mondatrész esetében tapasztaltak szerint a hasonlító határozói mellékmondatok a képes helyhatározói, illetőleg az ebből keletkezett állandó vonzatokat kifejező mellékmondatok körébe, a hasonlító jellegű mód-, állapot-, mértékhatározói, jelzői, állítmányi mellékmondatok pedig abba a mellékmondati kategóriába tartoznak, amelyben egyébként is részletesen tárgyalásra kerülnek.

Csaknem valamennyi nyelvtanunk felvet a szóbanforgó mellékmondatokkal kapcsolatosan egy alaki problémát is: a teljes és a kihagyásos mondatok kérdését (vö.: SIMONYI, MKöt. III, 160, 179, MNyelvt. 1879. 207, 1880. 221, 1896. 160; SZINNYEI i. m. 112, 117; KLEMM i. m. 515; NAGY i. m. 105; SZABÓ i. m. 92). E kettősség mind a hasonlító határozói, mind a más mellékmondatok körébe tartozó hasonlító jellegű mellékmondatokra jellemző. Ha szabályszerűséget keresünk a teljes és a kihagyásos mellékmondat alkalmazásában, nyelvtanaink segítségével arra a megállapításra jutunk, hogy teljes mellékmondat két különböző cselekvés, illetőleg tulajdonság, mennyiség összehasonlításakor, kihagyásos mellékmondat pedig két azonos cselekvés, illetőleg tulajdonság, mennyiség összehasonlításakor használatos, vagyis amikor a mellékmondat állítmányát felesleges kitennünk, mert úgyis pontosan azonos lenne a főmondatéval. — A kihagyásos mellékmondati forma sokszor annyira beleolvad az egész mondat szerkezetébe, hogy szinte már nem is mellékmondatnak, hanem egyszerű mondatrésznek is ítélnétek. SZABÓ például a *tégedet, mint sportfelelőst* hasonlító módhatározó szintagmának (i. m. 65), az *Úgy mentem el innen, mint kisgyermek* mondat második részét azonban hasonlító mellékmondatnak (i. m. 92) tartja, mert szerinte ez utóbbi így egészíthető ki: *mint a kisgyermek megy el*. SZABÓnak azonban e kérdésben aligha lehet igaza, amint ezt éppen az *Úgy mentem el innen, mint kisgyermek* mondat *mint kisgyermek* részének tőle javasolt kiegészítése bizonyítja. Ebből derül ki ugyanis, hogy ez valójában nem is hasonlító határozói és nem is hasonlító jellegű mellékmondat, legfeljebb az *úgy* rámutatózó és a *mint* kötőszó miatt, tehát formai okokból gondolhatunk erre. A mondat ugyanis nem hasonlított vagy az alanynak valakiéhez hasonló állapotát, hanem magát az alanyt az állapotát fejezi ki, tehát itt valójában talán nem is mellékmondat, hanem inkább egyszerű mondatrész, mégpedig állapothatározóval van dolgunk. Mindössze az történhetett, hogy a *kisgyermekként* állapothatározót — talán éppen a hasonlító jellegű állapothatározói mellékmondatok (pl. *Úgy fizet, mint a köles*) analógiájára — a költő így fejezte ki: *mint kisgyermek*. A mondat jelentése tehát — ha magyarázni kívánóknak — ez lenne: *Úgy mentem el innen,*

hogy még kisgyermek voltam; nem pedig SZABÓ felfogása szerint: *Úgy mentem el innen, mint a kis gyermek megy el.* A mondatnak az előbbi elemzése viszont arra is rámutat, hogy ez a mondat típus közelebb áll a *Tégedet mint sportfelelőst hívtak meg* típusú mondatához, mint ahogy SZABÓ gondolja, s talán mindkettő inkább egyszerű mondatrésznek fogható fel, mint mellékmondatnak. Nemrég TOMPA JÓZSEF (Anyanyelvünk az iskolában I, 67) is arra figyelmeztetett, hogy a SZABÓtól említett példák között lehet ugyan bizonyos fokú finom különbséget tenni, de éles határt vonni közöttük aligha szabad; bár ő sem javasolta határozottan, hogy a *mint kisgyermek* szerkezetet egyszerű mondatrészként elemezzük.

A hasonlító határozóról és a hasonlító határozói, illetőleg egyéb hasonlító jellegű mellékmondatokról mondottakat tehát a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

A határozó, illetőleg a mellékmondat			Példamondat	
hovátartozása	elnevezése	kifejező eszközei	kihagyásos mm.	teljes mm.
M o n d a t r é s z				
Képes helyhatározó	Hasonlító határozó	-nál, -nél (-tól, -től)	<i>Fényesebb a Napnál.</i>	
Módhatározó	módhatározó Hasonlító jellegű	-kép(en), szerint	<i>Ki-ki vetése szerint arat.</i>	
Állapothatározó	állapothatározó	-ként, gyanánt	<i>Kölesként fizet.</i>	
M e l l é k m o n d a t				
Képes helyhat.-i mm.	Hasonlító hat.-i mm.	<i>mint, mintsem</i>	<i>Fényesebb, mint a Nap.</i>	
Módhatározói mm.	módhat.-i mm.	<i>mint, miként, ahogy, mintha</i>		<i>Ki mint vet, úgy arat.</i>
Állapothatározói mm.	állapothat.-i mm.	<i>mint, miként</i>	<i>Úgy fizet, mint a köles.</i>	
Mértékhatózó mm.	mértékhát.-i mm.	<i>minél...annál mennél...annál</i>		<i>Minél szerencsésebb az ember, annál jobban elbizta magát.</i>
Jelzői mm.-ok	jelzői mm.	<i>mint akkora, annyi, olyan [+ jelzett szó] ... mint, annyi... amennyi</i>	<i>Olyan könyvet vettem, mint a tied.</i>	
Állítmányi mm.	állítmányi mm.	<i>akkora, annyi, olyan ... mint v. amilyen</i>		<i>Olyan a kálapja, amilyen a ruhája.</i>

A mondatrész és a mellékmondat összefüggése, a pontos elnevezés és kategória problémája nem korlátozódik csupán a hasonlító határozóra és a hasonlító jellegű mellékmondatokra. Ugyanilyen nehézségekkel többször kell még megküzdenünk az alárendelő mellékmondatok, de különösen a határozói mellékmondatok vizsgálata során. Gondolok itt elsősorban a következőményes, a megengedő és a feltételes mellékmondatokra, amelyek ilyen szempontból szintén részletes tanulmányozást igényelnek.

B. LŐRINCZY ÉVA

A *nedv* szó és családja

1. A *nedű* ~ *nedv* szó eredetét a SzófSz. ismeretlennek jelzi. Képzett alakja *nedvesség* formában a XV. század végén jelentkezik (SzalkG1.). CALEPINUS 1585-i szótára a *nedves* szót így értelmezi: 'humidus, humectus, udus, uvidus, madidus, succosus, uliginosus, irriguus, subriguus, dyarrhyton'. További adatok, illetőleg értelmezések: SZIKSZF. (1590.): „pratum succosum: *Nedues* rét“ | MA.: *nedves* 'succidus' | PPB.: 'feucht, nass, saftig' | PPB. I.: 'leves, nedves, succidus'. — Főnévként: MA: *nedv* 'humor, liquor, succus' | PPB.: 'feuchtigkeit, safft'.

A szó a fenti jelentésekben fordul elő a kódexek korától kezdve a NySz. adatai szerint: JordK.: „az feld *nedves* leend“; ÉrsK.: „Az en zemöldökym *nedvesek* kenyhullatasoknak myatta“; TelK.: „Nehez alombol felserkenuen, az hó orcaiat *neduesön* lele“; TihK.: „Az nagh köuersek lezön embörbe az hidek es igön *nedues* termezettöl“; KNagysz. D.: „Pént(ek) tiszta, az-után felyhős és lassuan *nedves*“; Com: Jan.: „A föld alatt lévő *nedves* erekből ki-buzgó avagy bugyogó kútfejek“, „A föld szine néhol *nedves* avagy vizenyős, lápos és sombokos“.

A *nedves* szó 'vizes, nyirkos, folyékony, leves' stb. jelentésén túl már CALEPINUS is utal a 'lápos, mocsaras' jelentéshasználatra. A latin *uliginosus* szót a *nedues*, *seppedékes* szavakkal értelmezi. CALEPINUS és COMENIUS adatai azt igazolják, hogy a szónak ilyen jelentése a régi magyar nyelvben volt, s ez azért fontos, mert ezen keresztül kívánjuk követni a szó korábbi életét.

PAIS DEZSŐ *meddő* szavunkról írt dolgozatában (MNY. XXV, 345–57) gondosan összeállított adatokkal bebizonyította, hogy mindazok a magyarországi nevek, amelyekben *med* ~ *met* ~ *megy*, illetőleg *méd* ~ *mét* ~ *mégy* szavak lappanganak, víznevekre, folyók holt ágára vagy lápos, mocsaras területre vonatkoznak; és eredetüket illetőleg a *meddő* 'száraz, aszú, holt; időnként vizes; kevés vizű' szóhoz kapcsolta őket. Így: 1157/1230: „fluvius *Medus*“ (PRT. I, 604); 1271: „ad aquam *Medus* . . . fluium *Medus*“ (Árp-ÚjOkm. VIII, 349); 1336: „Nobiles de *Medus*, *Olsomedus*“ (CSÁNKI II, 775); ma: Nagy-, Kis-, Nemes-Kis-*Medves* Vas megyében. A *Medus* (későbbi *Medves*) tehát — írja PAIS (i. h.) — 'fluvius' meg 'aqua', vagyis víz név, amely a Nagycsákány mellett elmenő Vörös patak ágára vonatkozhatott; 1157/1230-ban vele együtt »fluvius *Zeca*«, vagyis *Szék* is előfordul. Az OklSz. szerint a *szék* 'sekély, mocsaras, iszapos hely'-et jelöl. Szomszédsága tehát világosan rámutat a *Medus*, *Medves* milyenségére.

A magam részéről a *Medus* (olv.: *medüs*), *Medves* víz- és helynevekben a *nedüs*, *nedves* szavunk pontos megfelelőjét, változatát látom, melynek 'vizes

sáros, posványos, mocsaras' jelentésköre CALEPINUS és Comenius adatai szerint természetesenek látszik. Magyarázatom támogatására felhozom a PAISTÓL is idézett (MNY. XXV, 356) összetett alakú hely-, illetőleg vízneveket: 1330, 1498: *Meduiz*, *Medwyz*; 1404, 1478, 1542: *Meduez*, *Medwez* Baranya megyében Szigetvár környékén (CSÁNKI II, 506). PAIS szerint „gondolhatunk arra, hogy a név előrése a *med* (*meddő*), utórése meg a *víz* szó“. Nézetünk szerint az összetétel első tagja *med* 'sár', a második pedig *víz*. A név Szigetvár dűlői között még ma is él, — amint arról személyes terepjárással meggyőződtem. Van *Alsó-* és *Felső-Medvíz*, melyet egyesek *Nedvíz* alakban használnak, s ma azt a körülbelül 250 holdnyi területet nevezik így, amely a Pécs felé vezető országút és a vasútvonal közé esik. Ma szántó, de az öregek szerint régen az egész környéke vízállásos hely volt. NÉMETH BÉLA (Szigetvár története. Pécs, 1903, 40) a dűlőt hajdani községnek tartja, és így ír róla: „e helyen kell megemlítenünk 2 községet, melyek *Gonáson* kívül Szigetvár mai határában voltak egykor, de ma már nem léteznek. Az egyiknek neve *Medvész*. Szigetvárról Pécs felé haladva az országút déli részén a határ utolsó dűlőjét ma is *Medvésznek* hívják.“ A terület a történelem folyamán mindig sáros, mocsaras volt, s a belőle kiemelkedő részen, szigeten épült Szigetvár. Éppen ez volt az oka annak, hogy a rómaiak a szigetvári részt *Limosa* névvel jelölték. TIMON SÁMUEL szerint (*Imago antiquae et novae Hungariae. Cassoviae, MDCCXLV. 24*) még előző kelta neve is ismert: „*Limusam* de limo appellatam paludibus circumcludit, eamque veteribus dictam fuisse *Motenum* ac *Mutenum*.“ Eszerint a kelta szó pontosan a *Limosa* jelentésű középnémet *mot*, középangol *mode*, mai angol *mud* 'Morast, Schlamm' előző megfelelője.

Egy 1270/1272-i oklevélben fordul elő: „locum lutosum *Medwyge* vocatum“ a „stagnum *Sartow*“ mellett (id. PAIS, ÁrpÚjOkm. VIII, 261 alapján) Bereg megyében a Szernye mocsár és a Tisza erdős-mocsaras területei között. PAIS (i. h. 356) a szó első részét szintén a *meddő* szóhoz kapcsolja, míg második tagját a *vigy* 'víz' (*igy* ~ *ügy*) szóval magyarázza. A terep fenti leírása és az előbb mondottak elfogadhatóvá teszik a *med* 'sár' + *vigye* 'vize' értelmezést.

A hely- és vízrajzi adatokból tehát világosan kitetszik, hogy *med* 'víz; iszapos, mocsaras víz, sár', *medüs*, *medes*, *medves* 'vizes, sáros, mocsaras' szavaink a *ned*, *nedüs*, *nedves* megfelelői, ugyanazon szó változatai. Itt tehát ugyanazzal a hangtani megfeleléssel állunk szemben, mint a *mevet* ~ *nevet* (Nysz.), *meder* ~ *neder* (CzF.), *mádra* ~ *nádra* (MTsz.), *medve* ~ *nedve* (MTsz.) esetében.

A tájnyelv egyébként *nedves* szavunk *medves* változatát is megőrizte. A MTsz. szerint ez az alak a palócság nyelvében általános (Nyr. XXI, 314; Heves m. Névtelen 1840.; Gyöngyös KASSAI III, 340; Borsod m. Névtelen 1840.; Ipoly völgye, Kovár vid. Nyr. XVI, 526, XVII, 425), és a *medves* szó 'sáros' jelentése is általános néhány nyelvjárásban: „Tyúszik a lábam, *medves* az agyig“ (Nyr. XVII, 425; Ipoly völgye, Kovár vid.).

De nemcsak a képzővel ellátott melléknévi alak van meg két változatban, hanem maga a tőszó is: *nedv* ~ *medv*. A Tiszaháton több helyt feljegyeztem, legutóbb pedig Hosszúpályiban (Hajdú-Bihar m.) került fel a magnetofonszalagra az aratásról folytatott beszélgetés közben. De álljon itt mutatóba a hangfelvétel idevágó részlete, melyből a szóalak és a jelentés határozott formában tűnik ki: „Tizenegy óra körül az idő, leváztunk hat-hét keresztet, esztet összerakjuk. De nem várjuk, hogy hét kereszt legyen, kivált hotyha ety kis

felleget látunk, megzendül az ég, szemetel az esőü. Akkor aszt kapkodni kel, hogy *medvét* ne *fogjunk*. Minél hamarabb összerakni. [H: Itt is monygyák, hogy *medvét fog?*] Igen. Hotyha ugyi jön ety kis esőü, hirtelen esőü, asz monygya a másik, ha ott a szomszídiba is aratnak mellettünk: 'Na *medve* lesz abból komám, e s ő ü! Jó, jó, megáj csak, monygyá megázunk, maj meglássá, hogy *medvét fogunk!*' A továbbiakban azt magyarázgatta Berényi József, hogy aki ilyenkor gondol az esőre, az „tagba teszi“ a learatott gabonát, aki pedig nem hisz a közeledtében, az úgy hagyja. Az ilyen ember azonban mindig megjárta, mert gabonája „meg is *fokta a medvét*“, a másiknak viszont „nem is lett vizes a búzája, vagy a keresztye“.

Nem lehet ezek után kétséges, hogy a *medve* ~ *nedve*, *medvét fog* ~ *nedvet fog* kifejezések a 'nedv, víz, folyadék' jelentésű szó régi változatát őrzik.

A palócság nyelvében megtaláljuk a *med* szó zöngétlen zárhangra végződő változatát is: *mét* 'posvány, pocsolya' Mátra vid. (Nyr. XXII, 335), *métely* 'piszkos, zsíros forrásvíz' Palócság (Nyr. XXII, 77).

A *met* szó alkalmasint összefüggésbe hozható és egybevethető a PATKANOV gyűjtötte következő osztják szavakkal: *méteŋ* 'kis tó, posvány, mély hely a folyóban; kleiner See, Wasserpfuhl, tiefe Stelle eines Flusses, wo es Wasserwirbeln giebt' | *Lulneŋ-méteŋ* 'Frosch Wasserpfuhl (Name eines Ortes 1½ Werst oberhalb der Bogdanow'schen Jurten, wo die Konda eine Biegung macht)' | ÉO. *malaŋ*, *malaŋ*.

2. A *mét-háló* jelentése 'kövellők nélkül való cötkényparás eresztőháló' Csongrád m. Tápé (MTsz.); a *mét-fa* jelentése 'a cötkényparás eresztőháló fölfűzésére való ágasfa' Csongrád m. Tápé (MTsz.). Ezt a halászeszközt ősi eredetűnek tartják, s nyilván neve is nagy múltra tekint vissza. GUNDA BÉLA (a LIGETI LAJOS szerkesztette MÓstört. 213) így ír róla: „Ugor és finnugor eredetű halászeszközeink között a lábó horgot, a különböző vejszéket, a boeskorvarsás cégét és a *méthálót* találjuk.“ Az eszköz nevével együtt kiveszőfélben lehetett már HERMAN OTTÓ gyűjtése idején is, mert az egész országban csupán egy öreg halász tudott számot adni róla: „a *métját* s ezen a soron a *méthálót* Tápén találtam igen öreg halász száján-kezén“ (HalK. I, 318–9). A NySz. nem hoz rá adatot, bár CALEPINUS 1585-i kiadásában is szerepel mint halászati eszköz: „sagena: Varsa auagy *met*“. A szót hasonló értelemben közli SZD., SI., KR., KASSAI és CZF. is. KASSAI a *mét* szót az *emelét* ige rövidített formájának tekinti s belőle eredezteti. MUNKÁCSI (Ethn. IV, 197–9) ugor eredetűnek véli, és a lozvai nyelvjárási *khulep máxti* 'az öreg hálót vízre bocsátja' kifejezéssel veti egybe. Hasonlítása azonban sem tárgyi alapon, sem pedig alak- és jelentéstani szempontból nem meggyőző. Nézetem szerint jelentése s alakja szorosan a *mét* szó fentebb megadott értelmezéséhez kapcsolódik. Különösen világossá válik ez a tény előttünk, ha idézzük HERMAN OTTÓ lényegbevágó leírását a *métháló* használatára vonatkozólag: „A *méthálóval* való halászat a következő: A halász felkeresi az állóvizet, tehát leginkább a folyó holt ágait, a vápákat és morotvákat, amelyekről tudja, hogy nem gyökeresek; ott beteszi a hálót, mely úgy, a mint fonalzata megszívja magát, lassan aláülyed; ekkor lehetőleg széthúzza.“ (HalK. I, 318–9.) Szerinte tehát a *métháló* álló víznek, folyók holt ágának, a vápának és morotvának sajátos halászeszköze. Ennek mondja BÁTKY ZSIGMOND is (NéprÉrt. XXX [1938.], 237): „A *métháló* a Tisza mentén állóvizekben két karó közé kikötött kövellő nélküli állító háló, inán a kikötéshez szükséges felfűzésre alakított gyékénypóttákkal.“

A *méd*, *mét*, *még*y szavak jelentése — amint a magyar víznévi adatokból kitetszik — 'víz; folyók holt ága, vápa, morotva; mocsaras, sáros víz'. Hasonló vízrajzi megjelölést figyelhettünk meg az idézett osztják megfelelőiben. Természetes tehát, hogy a *métháló* ezeknek a vizeknek sajátos hálófajtája volt, s nevét innen nyerte.¹

3. A *métely* (alakv. a MTsz. szerint *mété*: Bánffyhunjad Nyr. XVII, 143; *mető*: Székelyföld Kiss Mihály; *métő*: Székelyföld Nyr. IV, 236; Kiss Mihály, Győrffy Iván; Udvarhely m. Vadr.; *mete*: HEGEDŰS LAJOS, MoldvNépm. 333) szónak a nyelvjárásokban három jelentése van: 1. *métely* 'piszkos, zsíros forrásvíz' Palócság (Nyr. XXII, 77); 2. *métel* 'mérgező vízi bürök, gyilkos csomorika (cicuta virosa)' Szerencs (KASSAI V, 229); 3. *métely*, *métej* 'juhok, marhák máját emésztő féreg; a féreg okozta betegség'.

A *métely* eredetére vonatkozólag a SzófSz. azt írja, hogy valamely szláv nyelvből, valószínűleg a szerb-horvátból került a magyar nyelvbe (szbhv. *metilj* 'Egelwurm, Hirnblasenwurm; Schmetterling'). A *métely* 'betegségokozó féreg' jelentésű szavunkat PAIS is (MNY. XXV, 352) szláv eredetűnek tartja MIKLOSICH (Nyr. XI, 320) szerb-horvát összevetése és BERNEKER (EtWb. II, 42) alapján, bár megjegyzi, hogy „nem egészen világos előttem a jelentéstani kapcsolatot a szláv eredetű betegségnév, a vízínövények nevében előforduló *métely* (*mételyű* MTsz., Pallas N. L. XII, 565) szó meg a 'posvány' jelentésű *métely* között“.

A magam részéről a *métely* 'betegségokozó féreg' szerb-horvát származtatását elfogadhatatlannak tartom, mert a szerb-horvátban a szó csak kis területen, főleg a Magyarországgal határos közvetlen nyelvterületen ismerős; a szerb-horvátban a szó nyilván magyar kölcsönzés, s innen kerülhetett át a bolgár nyelvbe a *metil* 'Drehkrankheit der Schafe' alak (< szerb-horvát *metilj* 'Egelwurm, Hirnblasenwurm; Schmetterling'). Bizonyosra vehető, hogy magyarból került a szlovák nyelvbe is a 'Drehkrankheit der Schafe' jelentésű szó, mely a cseh nyelvterületen már ismeretlen. BERNEKER (EtWb. II, 42) szóegyeztetését más szempontból sem látom helytállónak. Összevetéséből ugyanis kitűnik, hogy az oroszban a метель szónak csupán 'Schmetterling; Eintagsfliege', a csehben a motyl szónak csupán 'Schmetterling' jelentése van. A 'Schmetterling' jelentésű indoeurópai szóalak és a 'Hirnblasewurm, Egelwurm, Drehkrankheit der Schafe' jelentésű szóalak azonos hangtani felépítése folytán egybeesett a beszélők tudatában, pedig valójában különböző eredetű szók voltak.

A szerb-horvát átvétel ellen szól egyébként az a tény is, hogy ott a *métely* szónak 1. 'piszkos, zsíros forrásvíz' és 2. 'mérgező vízi bürök, gyilkos csomorika (cicuta virosa)' jelentése — akárcsak a többi szláv nyelvből is — teljesen hiányzik, és csupán a 3. jelentésben ismeretes kisebb területen, ahol azonban a magyarból kölcsönzött szó azonos hangalakjánál fogva egybeesett a 'Schmetterling' jelentésű ősi szavukkal, s így ezt az eredeti jelentést is megőrizte.

A magyarban a *métely* szónak 'Schmetterling' jelentése egyetlen nyelvjárásban sincs, viszont 1., 2. és 3. jelentése a lehető legszorosabb kapcsolatban áll egymással.

Az 1. jelentésű *métely* 'piszkos, zsíros forrásvíz' szavunk a *mét* ~ palóc *mét* 'posvány, pocsolya' (Nyr. XXII, 335 után MTsz.) továbbképzése -ly kicsinyítő képzővel (PAIS: MNY. XXV, 352), s ugyanez a szó szolgált alapul a 2.

¹ A *mét* hálónévről újra és bővebben PAIS, Kecskemét: NéNy. II, 25–6. — P. D.

és 3. jelentés kifejlődéséhez is. De vizsgáljuk meg tüzetesen, mint függnek össze ezek a jelentések egymással!

A 2. jelentésű *métely* szavunk számos mérges vizinövény nevében is előfordul: „*mételykóró* *Oenanthe phellandrium* (bösövény, vízi kapor, vízi petrezselyem) . . . mocsaras helyen nő. Mérges“ | „*mételyfű* *Marsilia*, a *Marsiliaceae* család genusa. 52 faja közül legismertebb a nálunk is honos *M. quadrifolia* (négylevelű *mételyfű*, *vízi lóhere*). A többiekkel együtt víziharaszt. Szára az iszapban küszik és szétágazik . . . Álló vizekben, vizenyős réteken fordul elő“ (Révai Lex.) | *métel* 'mérges vízi bürök, gyilkos csomorika (*Cicuta virosa*)' Szerencs (KASSAI V, 229; MTsz.) | *métel-fű* 'mérges vízi bürök, gyilkos csomorika (*Cicuta virosa*)' Hegyalja (KASSAI III, 358) | *mételytorpa* helyesen *mételytorza* '*Cicuta virosa*' Ecsedi láp: HERMAN, PásztNyelv. 681) | *métöly-sás*: „Ha ezt a marha mögeszi, fölpuffad és megdöglik“ Kálmánca (HERMAN i. m. 681) | *métősás* (OrmSz.) | *métel* 'bürök' Győrben, 'víz, illetőleg mocsár.' Hontban (MNY. XXXI, 55).

Ha most botanikai szempontból vizsgáljuk meg ezeket a növényeket, megállapíthatjuk, hogy nem egyetlenegy növényfajt jelölnek: az *Oenanthe*, *Marsilia* és *Cicuta* genushoz tartozó növények nevében találjuk meg a *métely* jelzőt, amelyek csak tenyészhelyükre nézve egyeznek: mindegyikük a nedves helyet, állóvizet vagy éppen a mocsárt kedveli.

Vessünk egy pillantást neves botanikusunknak, KITABEL PÁLnak útnaplójába, és kísérjük figyelemmel a *métely*-ek lelőhelyét: „Den 11-ten giengen wir einen sehr merkwürdigen Morast durchsuchen, welcher der Etscheder See oder Etsedi Láp genannt wird . . . was die Morast-Flora im ganzen Lande zerstreut hat, findet man fast alles hier beysammen an: *Cicuta virosa* (ungarisch *Métely*)“ (Gombocz E., Diaria itinerum Pauli Kitaibeli. Bp., 1945. I, 65—6) | Hatvan—Bag útvonalon: „Gegen Bag zu die sumpfigen Stellen an den Wiesen voll . . . und in dem dabey gelegenen Teich wächst sehr viel Phalaris orizoides . . . auch das sehr gefährliche Gift, der Wasserschierling (*Cicuta virosa*) findet sich ein“ (I, 221) | Sarkad—Szalonta: „In einem Morast . . . *Cicuta virosa*“ (I, 276) | Pápa: „Die Tapolca verursachte hier einst einen grossen stinkenden Morast und ungesundene Luft . . . Es wächst hier sehr viel *Cicuta virosa*, die man auch *Kony-Gyökér*, und in der Biharer Gespanschaft *Csomorika* nennt; hier starben in wenigen Jahren 12 Ochsen daran“ (I, 377) | Iter Magnovariadiense: „*Oenanthe crocata* in pratis humidis ad Pecze Sz. Márton“ (I, 284) | Sárvíz környékén: „ . . . und gieng vormittag die sumpfigen Gegend um Kálocz zu durchsehen. Was in anderen morastigen Gegenden anzutreffen ist, findet sich auch hier ein: . . . *Oenanthe pimpinelloides*“ (I, 309—10) | Salgó közelében: „In Feuchten: *Oenanthe crocata*“ (II, 767) | Csákvár környékén: „*Oenanthe fistulosa* auf feuchten Wiesen“ (I, 335) | „Von Sóstó gegen Kővágóórs ist der Sumpf *Karnyéta*, welcher nur wenig offenes Wasser hat, sondern meist mit Rohr bewachsen ist . . . nebst Rohr und einigen Carabibus . . . sieht man . . . *Oenanthe fistulosa*“ (I, 395) | Zágráb felé: „Im Graben im Wasser *Oenanthe fistulosa* in Menge“ (II, 624) | Dalmácia felé, Medák: „Im Wasser war viel *Scirpus lacustris* . . . Nahe dabei *Oenanthe fistulosa*“ (II, 667) | Kalocsa felé: „auf trockenen Stellen viel *Festuca ovina* . . . auf feuchten aber . . . *Oenanthe peucedanifolia*“ (II, 488—9) | Szalatnya környékén: „In pratis humidis et paludosis: *Oenanthe peucedanifolia*“ (II, 870) | Zagyva mellett, Jákóhalmá: „Nahe an dem Dorfe wachsen auf den Wiesen . . . *Oenanthe pimpinelloides* . . . und im Sumpfe den ein vorbeifliessender Mühlen

treibender Bach verursacht“ (I, 30) | Alsó-Hamarod: „... Gleich nach dieser folgen feuchte Wiesen, auf denen wir folgende Pflanzen sammelten: *Oenanthe pimpinelloides*“ (I, 79).

Ismertek a *métely*-ek a Balaton nedvességet kedvelő flórájában is: „Sok vízi növényünk testét vagy legalább a levele visszáját jól kifejlődött szőrruha vonja be. Ilyen a *Marsilea quadrifolia* (*mételyfű*)“ (DEJTÉRI BOBBÁS VINCE, A Balaton flórája. Bp., 1900. 28) | „*mételyfű* (*Marsilea*)... az Alföldön Vésztő határában figyeltem meg... A Holt-Körösben a levélkéje szélesebb, a víz színén elterül, a nyele hosszabb és gyengébb. A *mételyfű* a Körös partján zömökebb“ (i. h. 107) | „Bizonyos helyről a víz lepadván, a sárban ott maradt növény alkalmazkodik és küzd... Így látjuk a lepadt talajon küzdve olykor-olykor a... *Marsileát* búza, len közt, tarlóban is“ (i. h. 112) | „A Balatonpart füvei közt az ernyős tű meglehetősen gyakori: a *mételykóró* (*Oenanthe aquatica*)“ (i. h. 117) | „A Balaton-part füveinek legnevezetesebbjei. A nedves vízmellék sajátja: *Cicuta angustifolia*, *Cicuta virosa*“ (i. h. 120—1).

A fenti adatok — úgy véljük — kellőképen igazolják, hogy a *métely*-lyel összetett növénynevek jelzőül szolgálnak, és a növények tenyészhelyére utalnak: *métely* 'víz, holt ág, posványos, mocsaras víz'. Egyébként szinoním népi nevük is elárulja ezt: *mételykóró* = *vízi kapor*, *vízi petrezselyem*; *mételyfű* = *vízi lóhere*; stb.

A tudományos kutatások megállapították, hogy juhok, marhák, sertések, lovak stb. *mételybetegség*-ének okozója a *mételyféreg* (*Distoma hepaticum*). Ez egy kb. 30 mm hosszúságot elérő, lándzsás levélhez hasonlítható lapos féreg, amely petéit állóvízbe rakja. A petékből a vízben csillangókkal fedett lárvák bújnak ki, melyek új gazdaállatot (többnyire csigát vagy kagylót) keresnek fel. Betokolt álcáit vízzel vagy vízből kiálló növényekkel nyelik le az állatok (TermtudKözl. XXI, 343, 516, XXXIX, 552, XL, 697, XLIX, 405, LIX, 341). „Az óvintézkedés a *Distoma* fejlődésmenetéből önkényt következik: nem szabad a nyájakat mocsaras területeken legeltetni, a mit különben a juh-tenyésztők, a nélkül, hogy ismerték volna a *Distoma* fejlődésmenetét, tapasztalásból régóta tudnak“ (TermtudKözl. XXI, 517). „Fiatal juhokon sokszor súlyos, sőt esős években, mocsaras vidékeken járványos alakot is ölthet [t. i. a *métely*]... Legfontosabb, hogy vizenyős, posványos legelőkre ne hajtsák az állatokat... Legbiztosabb mód a posványos rétek lecsapolása és kiszáritása, mert száraz területek alkalmatlanok a *métely* fejlődésére“ (Révai Lex.).

A *mételyféreg*-nek a posványos, mocsaras vízzel való összefüggését Leuckart Rudolf lipcsei zoológus ismertette meg a tudományos világgal 1847-től 1865-ig közzétett tanulmányaiban. Az állattenyésztő magyar parasztság azonban már évszázadok óta ismerte ezt az összefüggést, és a kórosokó férget tenyésző helyéről nevezte el. Népünk pontos megfigyeléséről a Leuckart felfedezése előtti idők írásai és néphagyományaink gyűjtései is tanúskodnak. A Tudományos Gyűjtemény 1833. évi évfolyamában például a következőket olvashatjuk: „a' *métely* attól van, ha a birka vizes, nedves időben kint jár, mert olly bolond állat, hogy tele issza magát: tehát nappal sohasem kell itatni 's így sohasem lesz *métely*“ (181). Majd: „A' vigyázatlan kihajtás, nedves, ködös időben; a' berkes nedves legelő, poros, sáros fű, a' homok hordta helyek, víz futotta iszapos rétek... az álló posványos vizek itatása... kifejti a' *mételyt*“ (uo.). Kissé tovább: „A' nedves alacsony legelő k többféle nyavalyákat okoznak a' birkáknak, úgy mint: *mételyt*, *víz-kór*-ságot, gugát 's több efféléket“ (195).

SZILÁDY ÁRON nyomán a Nagyalföldről SZILÁDY ZOLTÁN (MNy. XVII, 135) ezt közli a mételyről: „*Métöly* 'a marha bőre alatt élő légykukac, a melynek csíráját a marha a néphit szerint nedves legelőn falja be.“ További adatok: Moldva, Lészped: „A johóknak a *metését* ha abbó kapták, hogy nálunk vótak t ó s h e j é k, o j a n f ā j t a f ű t è r m è t t, améjiktől a johóknak a májő kapót *metét*. Hát, a *metétől* ugyé más orvos nem vót, csak mők túttuk szérézni ugyé a patikából“ (HEGEDŰS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 34) | „Akkor vót ez a *mete*. Esz szokott hotyha sok e s ő s n y á r vót, ez a *mete* ez bemént a tidejibe [t. i. a juhoknak]. Az úty hogy bent kerekedett a tüdejibe és akkor, ha nem vëttünk őrvosságot, beleposztuld, de vót őrvosság a patikágba Diszton, igën . . . úgy azokat a *metéket* mind mēgölte“ (i. h. 55–6).

Kétségtelen tehát, hogy a *mételyféreg*-féle jelzős szerkezetből vált önálló fogalommá a *métely* 'juhok, marhák betegsége', mely kicsinyítő képző nélküli alakban is él a moldvai csángók és székelység körében: *mete* 1. 'kórokozó kukac', 2. 'állatbetegség'. A szó eredetileg a betegségkókozó féreg tenyészőhelyét, az állóvizet, posványt, mocsarat jelölte. Ezt igazolja az olyan elnevezés is, amely például a Somogy megyei Buzsákon járja: *sármétőj-betegség*, amikor a *métőj* eredeti jelentésének elhalványulásával még a magyarázó *sár* szó is az összetételbe kerül (az adat a szerző gyűjtéséből).

Magára a *métely* szóra a NySz. csak a XVII. század első felétől kezdve közöl adatot: MA.: 'morbus ovium intereus, scabies'. MAGYARY—KOSSA (Magyar orvosi emlékek. Bp., 1929. II, 304) azonban a Könyvsz. (1904: 460) alapján a XV. század második feléből való adatot közöl, amely a *métely* betegség orvoslására való gyógyszerzt írja le: „Item contra *metel* debent eis contere [!] grana juniperii“. Képzett alakjára ugyancsak a XV. század második feléből közöl földrajzinévi adatot az OklSz.: 1470: „Vnum pratum in *metheles tho*“. A fentiek alapján világos, hogy a *metheles* jelző a tó mocsaras, esetleg betegségkókozó jellegét magyarazza. Így kell értelmeznünk a NySz. következő adatait is: 1663. Alvinczi Péter: Postilla I, 607: „Az juh pásztorhoz nem illik, hogy a nyáját *mételyes* helyen legeltesse“ | 1669. Czeglédi István: Japhetke 33: „Tsac kövessec a pásztor, ha *mételyes* helyre vezettedne-is“ | 1645. Geleji Katona István: Titkok titka 442: „*Mételyes* büzü“.

Mindezek az adatok tanúbizonyságai annak, hogy a *métely* 1. 'víz; posvány, mocsár' és *métely* 2. 'vízkezdő növény', 3. 'posványban tenyésző kórokozó féreg; állatbetegség' a magyar nyelvtörténet folyamán mint válik azonossá. A 3 jelentés tehát szorosan egybefonódik, s a magyar nyelvfejlődés termékeinek kell tartanunk. Nemcsak azért, mert a jelentések magyar nyelvtörténeti fejlődése a fentiek alapján világosan áll előttünk, hanem azért is, mert a szerb-horvátban nem él a szó ilyen gazdag jelentésváltozatokban, s kétségtelen, hogy a *metilj* eredeti 'pillangó' jelentése mellé azért került még az 'Egel, Egelwurm', mert a magyar szó alakja — amely ezzel a jelentéssel bírt — alakilag megegyezett vele.

Összegezve az elmondottakat: A régi magyar nyelv *med* (1157/1230: „fluvius *Medus*“, olv. *medūs*) szavát a *ned* (NySz.: XVI. sz. e. f.: *nedves*) megfelelőjének tartjuk. Olyan szókezdő megfeleléssel állunk itt szemben, mint a *mevet* ~ *nevet* esetében. A *med* szó változata a *met* 'víz; holt ág, pocsolya' vő. PAIS: MNy. XXV, 351), s ennek *-ly* kicsinyítő képzős alakja a *métely*.

HEGEDŰS LAJOS

A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból

1. A magyar lótenyésztési és lovasterminológiában mindazok a lovas népek, amelyekkel a magyarság története folyamán érintkezésbe jutott, nyomokat hagytak hátra. Az idetartozó szókészletet áttanulmányozva bizonyos meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy abban sokkal több a szláv származású szó, mint a honfoglalás előttinek mondható régi török jövevényszó. Ha semmiféle más adatunk nem volna a honfoglaló magyarság etnikai jellegére vonatkozólag, akkor már ez alapon is teljesen valószínűtlennek kellene mondanunk azt a felfogást, amely szerint a honfoglaláskori magyarság elugorosodott török törzsek konglomerátumának volna tekintendő.

A tulajdonképeni lovasterminológiáknak ugyanis csak három szava mondható régi török jövevényszónak: *nyargal* (*jargal*, *gyargal*), *béklyó*, *csökönyös*. Ezekhez járul az állattenyésztési műszókészletnek még két szava, amelyeknek a lótenyésztés körében is szerepük volt: *hurok* és *bélyeg*. Mindezekkel a szavakkal másutt majd behatóbban is szándékozom foglalkozni; ezúttal meglegésem azzal, hogy néhány szóval tárgytörténeti jelentőségüket vázoljam a magyar lovaskultúra szempontjából. Arra lehet következtetni, hogy a magyarok török nomádoktól tanulták el a poroszkáló ügetést, **nyargal* szavunk török megfelelőinek ugyanis ez a jelentése (vö. Moór, ActaLingu. II, 443—4). Tőlük tanulhatták a vasbéklyó használatát, korábban ugyanis csak a csepüből és lószórból készült nyűgöt ismerhették. Azután tőlük vehették át a pózna végére erősített hurok használatát az állatok befogásánál, korábban e célra csak a hajító pányva vagy lasszó szolgálhatott. Továbbá tőlük vehették át az állatok tüzes vassal való megbélyegzésének szokását, korábban ugyanis erre a célra csak füljegyeket használhattak. A *csökönyös* szó gyaníthatólag már „felesleges idegen szó” volt eredetileg, amennyiben valami ősi kifejezést szoríthatott ki a használatból.¹

Ezek szerint a lótenyésztés és lovaskultúra fogalomkörébe vágó régi török jövevényszavaink a *csökönyös* kivételével műveltségi jövevényszavaknak mondhatók, amennyiben tárgyi tekintetben is valami újonnan megismert eljárásnak, eszköznek megnevezésére szolgáltak.

2. Ilyen jellegű jövevényszó — amint majd látni fogjuk — lovasterminológiánk szláv elemei között is akad; azoknak javarésze azonban „felesleges idegen szó”-nak volna minősíthető, amennyiben olyan szavak ezek, amelyek ősi szavakat szoríthattak ki a használatból.

3. Ebben a vonatkozásban rögtön szembetűnhetik, hogy nyelvünkben a nősténylő megnevezésére csak szláv jövevényszavak vannak: *kabala*, *kanca*

¹ Bolgár-török jövevényszóként szerepeltette Gombocz a BTLw. függelékében (226) *kantár* szavunkat is. Azonban már Munkácsy rámutatott arra (Ethn. XLII, 13), hogy ez az egybeállítás nagyon kérdéses helyességű, tekintve hogy a *kantár*-ra a legrégibb adat 1607-ből való, holott a *fék* és a *zabla* szavakra korábban már sereggestől akadnak adatok. A *kantár* szó megfelelője mindenestre az összes középeurópai nyelvekben megvan; de nem lehetetlen, hogy a magyarban szerb-horvát származású (vö. SzófSz.), és eredetileg valami újonnan divatba jött fékféleség megnevezésére szolgálhatott. Mindenestre meg kellene vizsgálni, hogy melyik nyelvben vette fel az idő tartozó török szó a 'fék' jelentést, mert a legtöbb török nyelvben 'rövid vezető kötéll' vagy 'gyeplő' a *kantár*-nak megfelelő szó jelentése. — Török eredetű, de a kunok nyelvéből való *csödör* szavunk, valamint a 'hajítópányva' jelentésű nyelvjárási *árkány* szó.

és talán a már elavulófélben levő *kacola* is. Ezek közül talán a legrégebb a szintén már elavulófélben levő *kabola* ~ *kabala* (< szláv *kobyła* 'kanca'), mert földrajzinevekben is szerepel (vö. OklSz.). — *Kanca* szavunk vagy nyugati szláv **konica* vagy délszláv *końica* szóalak átvételéből származik: a kétnyelvűség hangtörvény értelmében az *i* a magyar szóalakból eltűnt, az *nc* hangkapcsolatból pedig *nc* származhatott volna, mint például a *möny-* (> *mögy-*) > *mönt*. — A *kacola* szóalak eredete homályos, de *c*-je alapján mindenesetre idegen származású: gyanításom szerint a *kobyła* és **końica* vagy *konica* szóalakok vegyüléséből jött létre, mert valami más alkalmas szóalak nincs középeurópai nyelvekben, amelyhez kapcsolható volna.

Nyilván volt a nősténylónak a magyarban már a szlávokkal való érintkezés előtt is valami neve; csak hogy ez a szó ebben a jelentésben kimehetett a használatból, bizonyára azért, mert kettős értelművé vált, amennyiben felvehette a 'gebe' jelentést is. A nősténylő tudniillik hamarabb vénül, mint a hímló, s ezért a németeknél is az eredetileg 'nősténylő' jelentésű *Mähre* szó a 'gebe' jelentést vette fel. Vagyis gyanításunk szerint ismeretlen eredetű *gebe* szavunk a honfoglalás korában 'Stute' és 'Schindmähre' jelentésekben lehetett nyelvünkben használatban. A beszélők világos, egyetlen értelmű kifejezésre való törekvésükben a kettős értelműség megszüntetésére az egyetlen értelmű szláv *kobyła* és **konica* (*końica*) szavakat kezdték el 'nősténylő' értelemben használni. A kettős értelműségnek ilyen módon való megszüntetése csak általános kétnyelvűség mellett volt lehetséges, mert hisz a beszélőknek fel kellett az idegen szó használatánál azt is tenniük, hogy a hallgatók a használt idegen szót meg is értik. — Ha valamely társadalomban nincs meg az általános kétnyelvűség, akkor a beszélő a kettős értelműség megszüntetésére már nem használhat adandó esetben idegen szót, hanem esetleg az egyetlen értelmű kifejezés elérése érdekében körülírást, magyarázatot összetélt vagy jelzős bővítést alkalmaz, vagy pedig esetleg valami új szó alkotásával éri el célját; ilyenformán pótolták nyelvünkben az újabb korban a 'Stern' és 'Urin' jelentésű *húgy* szót 'Stern' jelentésben a *csillag* szóval.

4. Hogy a szláv-magyar kétnyelvűség a honfoglalás utáni századokban a magyarság körében nagyon kiterjedt lehetett, azt egy más körülmény is tanúsítja. Jövevényszavakban az átadó nyelvnek azokat a hangjait, amelyek hiányoznak az átvevő nyelv hangrendszeréből, általában helyettesíteni szokták hasonló hangokkal (így tapasztalhatjuk ezt például nyelvünk német jövevényszavaiban is); csupán általános, de különösen gyermekkori kétnyelvűség esetén tapasztaljuk azt, hogy jövevényszavak révén az átvevő nyelv hangrendszeréből hiányzó vagy szokatlan hangtani helyzetben előforduló hangok is meghonosodhatnak valamely nyelv hangrendszerében. A korai magyar nyelv — ezen a néven a török-magyar érintkezés korának magyar nyelvét értem — hangrendszeréből például hiányzott a *ž* és a *c*, amely hangok a szláv nyelvek hangrendszerében megvannak, sőt a szavakban elég gyakoriak is. A magyar—szláv érintkezés kezdetén, amikor a magyarok szláv nyelvi tudása még csak nagyon fogyatékos lehetett, és egyáltalán nem volt még általános, ezeket a hangokat jövevényszavakban és jövevénynevekben még helyettesítették, és pedig a *ž*-t *š*-sel, a *c*-t *č*-vel vagy *t*-vel (pl. m. *Kenese* < szláv **Kneža*; m. *német* < szl. *nembec*; m. *császár* < szl. *čšarb*). Későbbi átvételeknél, amikor a magyarok szláv nyelvi tudása már előrehaladottabb volt, sőt általánosnak volt mondható, vagyis amikor már kiterjedt szláv—magyar kétnyelvűségről beszélhetünk, ilyen hanghelyettesítésre nem volt szükség, és így szláv

jövevényszavak révén az ómagyar nyelv hangrendszerében is meghonosodott a *ž* és a *c*.

Ezt láttuk már *kanca* szavunk esetében; de ez állapítható meg egyebek között két másik szláv jövevényszavunkban is, amelyek bizonyos tekintetben a lovasterminológia szavai közé tartoznak.: *pokróc* (< szl. *pokrovcb*) és a már elavult *lazsnak* (< szl. *ložbnikč*) 'Decke' (ez utóbbi csak az *ellazsnakol* továbbképzésben él). Persze e két szó már a régi nyelvben is nem csupán 'lótakaró' értelemben volt használatos. E két szónál a kétnyelvűség behatását nem csupán a *ž* és *c* hangok meglétéből állapíthatjuk meg, hanem abból is, hogy e két szavunk tulajdonképp „felesleges idegen szó“-nak mondható, mert valami lótakarójuk a régi magyaroknak is bizonyára volt már. A nomádok ugyan nem szoktak nagyon kíméletesen bánni lovaikkal, de arra ügyelnek, hogy ha meghajszolták őket, akkor a lenyergelés után megbéklyózva letakarják, és addig nem etetik és itatják meg, amíg az állat teljesen le nem hűlt. — Hogy milyen néven ismerhették a régi magyarok a lópokrócot, nem nehéz megmondani: *takaró* lehetett a neve (vö. NySz., OklSz.). Csakhogy ez a szó 'begyűjtő, arató', sőt 'takarékos' értelemben is használatos volt. Ez okból helyettesítették a kétnyelvű magyarok az egyetlen értelmű szláv *pokróc* és *lazsnak* szavakkal, amelyek aztán meg is gyökeresedtek nyelvünkben.

5. Lovasterminológiánknak még két nevezetesebb szava honosodott meg „felesleges idegen szó“-ként a szláv–magyar kétnyelvűség révén: *poroszkál* és *zabla* ~ *zabola*.

A *poroszka* szóra vonatkozólag a SzófSz.-ban a következő megjegyzést olvashatjuk: „... bizonyt. er., magyarították szlávznak, de megfelelő szláv szó nem mutatható ki“. Ez igaz; de ez már nem volna állítható *poroszkál* szavunkra vonatkozólag, amelyet a SzófSz. a *poroszka* szó származékának tekint. Csak-hogy a *poroszkál*-nak megfelelő ige már megvan a szerb-horvátban *prusiti*, illetve *prusati* 'poroszkálni' alakban (vö. MIKLOSICH, EtWb. 266). Az pedig ismeretes, hogy a szláv igék *-ál*-lal továbbképezve honosodtak meg nyelvünkben (pl. szl. *kopati* > m. *kapál*, szl. *činjati* > m. *csinál* stb.). Ezek szerint valami szláv *prusati* ige **pruszál* alakban került volna a magyarba. A ténylegesen meglévő *poroszkál* (< **pruszkál*) alak azonban egyáltalán nem mondható rejtélyesnek, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a mozgást jelentő igéket a magyarban nem *-ál*-lal, hanem *-kál*-lal szokták továbbképezni. Így tehát a *járkál*, *csúszkál*, *bújkál*, *máskál*, *úszkál*, *sántikál* igealakok mintájára a szláv *prusati* igealakot sem **pruszál*, hanem **pruszkál* alakban vették át őseink, bár az sem lehetetlen, hogy a **pruszál* alakban átvett igét az idézett mintáknak megfelelően **pruszkál*-lá alakították át a beszélők. — A *poroszkál* igéből azután a magyarban analogikusan éppúgy elvontak egy *poroszka* 'Passgänger, Zelter' főnevet, mint ahogy a szláv eredetű *kapál* igéből elvontak egy *kapa* főnevet. Ezekre az elvonásokra az adott lehetőséget, hogy nyelvünkben az *-l* képző nemesak deverbális, hanem denominalis származékokban is előfordulhat, aminek következtében olyan denominalis igék, amelyek a végződésű főnevekből vannak *-l*-lél képezve, ugyanazt az *ál* végződést látszanak feltüntetni, mint a deverbális *-ál* képzővel továbbképzett igék. Ilyen igék egyrészt *kasza* ~ *kaszál*, *beretva* ~ *beretvál*, másrészt *dob* ~ *dobál*, *ugrik* ~ *ugrál*, *csúszik* ~ *csúszkál* (vö. *csúszka*) stb. — Ha az itt felhozottakat tekintetbe vesszük, a *poroszkál* és *poroszka* szavaink szláv származása nem lehet kétséges.

A *poroszkálás* a lónak az a járásmódja, amelynél jobb-, illetve baloldali mellő és hátsó lábait egyszerre emeli. Ére a nem-természetes járásmódra

persze külön kell betanítani az állatot; az ilyen betanított ló a *poroszka* (német *Passgänger*, *Zelter*, horvát *prusac*, szlovén *prus konj*). Ennek a járásmódnak a lovas számára az az előnye, hogy a ló nem dobálja, mint az ügetésnél, hanem himbálja; így tehát ez a járásmód a vágatáshoz hasonlóan a lovast kevésbé fárasztja ki, mint az ügetés; ezért a lóháton való hosszabb utazásokat mindenképp előnyös poroszkán megtenni. A régi magyarok a lónak ezt a járásmódját törököktől tanulhatták el; legalább is a *nyargal* szavunkkal egybevethető török szónak mindenütt ez a jelentése, ahol megvan. A lovaglásnak ez az aránylag kényelmes módja a régi magyaroknál is — különösen hosszabb utazások esetén — nagyon divatba jöhetett, úgyhogy a 'poroszkál' jelentésű *nyargal* ige a 'lovagol' jelentést is felvette. Ezek szerint *nyargal* szavunk a honfoglalás korában már kettős értelmű lehetett; ez okból jöhetett a kétnyelvű magyarok útján divatba az egyetlen értelmű szláv *poroszkál* ige, majd az abból elvont *poroszka* főnév.

A másik, szintén a kétnyelvűségben gyökerező „felesleges“ szláv jövevényszava lovasterminológiánknak a *zabla* ~ *zabola* szó, amely valami délszláv *zobalo*¹ szóalak átvételéből származik (vö. SzófSz.). Ez a szláv szó esetleg a *zobati* 'enni' igével függ össze, bár a cseh-szlovák *zubadlo* alak inkább arra mutat, hogy az ószláv *zobъ* 'fog' szóhoz tartozik; ez utóbbi esetben a magyarban kétszeres nyíltabbá válással *u > o > a* hangfejlődés volna felteendő, ami egyáltalán nem mondható példátlan. A szláv szónak ez a származása mindenképp arra mutat, hogy ezzel a szóval eredetileg a féknek szájrészét nevezték meg. A fék e részének régi magyar elnevezése a R. *emik* 'szopik' ige származékának tekintendő *emlő* szó volt. Mivel pedig ez a szóalak kettős értelmű volt, a beszélők az egyetlen értelműség elérése érdekében részint a *fék* szóval tették össze, részint pedig a kétnyelvűek az egyetlen értelmű szláv *zobalo* szóval helyettesítették, amely azután idővel felvette a 'fék' jelentést is (*pars pro toto*).

6. A szlávoktól — úgy látszik — egy lószín-elnevezést is átvettünk; ez a már elavult 'tarka' jelentésű *peg* vagy *pég* szó, amely az adatok szerint csak lószínnévként szerepelt (az OklSz.-ban 14 XIII—XV. századi adat). Ez a szó mindenesetre az ószláv *pégs* 'tarka' szó nyugati vagy délszláv megfelelőjéből származik. Azt azonban már nem tudjuk megállapítani, hogy eredetileg „felesleges idegen szó“ jellege volt-e, vagy pedig olyan tarka lónak a megnevezésére szolgált, amilyen a régi magyarok lóállományában korábban nem volt meg. A használatból lószínnévként — úgy látszik — az *almás* és a *tarka* szorították ki.

7. Tenyésztett állatok bizonyos nyelvekben használatos elnevezései fajtagmegnevezésként néha igen nagy távolságra is eljutnak. Nálunk valószínűleg délszláv közvetítéssel honosodott meg az újjörög *παρίπι* 'mellékló, vezetőkló' szó *paripa* alakban.² Ez a szó *parip* alakban — úgy látszik — az egész Balkán-félszigeten elterjedt (a románban is megvan). A magyar szónak a szlávból való származása mellett legfőképpen a *paripa* egyszerű *p*-je tanúsodik: a görög szóalak *pp*-je csak a szlávban egyszerűsödhetett le, ahol tudni-

¹ Így a szlovénben; de régebben természetesen megjelent más délszláv nyelvekben is.

² A SzófSz.-ban olvasható feltevés, hogy szavunk kapcsolatban lehetne a késői kelta-iatin *paraveredus* szóalakkal, amelyből a német *Pferd* szó is származott, alaki szempontból is teljesen valószínűtlen.

illik hiányoznak a geminált mássalhangzók. A magyar, valamint a balkáni szláv és román szóalakok között a jelentés szempontjából azonban elég nagy a különbség, amennyiben a magyar szó 'hátasló' jelentésben használatos, míg a délszláv nyelvekben a *parip* szónak 'gebe' jelentése van. Azonban a feltehető eredeti 'vezeték-ló, mellék-ló' jelentésből mindkét jelentés egymástól függetlenül kifejlődhetett, amennyiben a délszlávoknál azokat a lovakat kezdték el ironikusan így nevezni, amelyeket már nem lehetett befogni, nálunk pedig azokat, amelyeket nem volt szokás befogni. Egyébként a lónevek terén hasonló jelentés-süllyedésekre és -ingadozásokra más nyelvekben is van példa; így például a német *Gaul* szó jelentése bizonyos vidékeken 'hitvány ló', másutt még 'prima ló' (vö. KLUGE, EtWb. 188), de a német *Ross* szó is az olasz *rozza*-ban a 'gebe' jelentést vette fel. — A magyar *paripa* alakban a szóvégi *a* bizonyára a 3. személyű birtokos személyragból vált nominativussá; érthető, hogy a hátsólovas tulajdonosának megnevezésével emlegették: például *Péter paripa*, amiből pleonasztikusan *Péter paripája* lett.

Végül van még egy nevezetes külföldi lófajta, amelynek a neve esetleg szintén délszláv közvetítéssel jutott el hozzánk. Ez az arabfajta ló, amelynek a neve a középkorban majdnem egész Európában elterjedt *faris* alakban (vö.: BERNEKER, EtWb. 279; SCHRADER—NEHRING, Reallex.² II, 177). Úgy látszik, hozzánk is eljutott ez a lóféleség és neve is. Legalább is a BesztSzf.-ben és a SchlSzf.-ben található 'equus dext(r)arius'-szal értelmezve egy rejtélyes *farib* szóalak. Ilyen alakban ennek a szónak persze semmiféle kapcsolata sem mutatható ki; gyanításunk szerint ez a szóalak íráshibából származhatik, amennyiben a másolók a hosszú *s* betűt (= *f*) *b*-nek olvashatták. E feltevés mellett ez a szóalak az elavult szerb-horvát *fariž* szóalakkal volna kapcsolatba hozható.

8. Amint már említettük, valószínűnek látszik, hogy a XVI. század folyamán délszláv közvetítéssel valami újszerű törökös fék is meghonosodott nálunk *kantár* néven, s ezt a szót azután általánosabb értelemben is használni kezdték.

9. A magyar lovasterminológia eddig tárgyalt szláv származású elemei közül tárgyi szempontból is valami újat csak a legutoljára tárgyalt két-három szó jelentett. E szavak semmiesetre sem tartoznak szláv jövevényszavaink legősibb rétegébe; de arról mindenesetre tanúskodnak, hogy a magyarság a honfoglalás utáni századokban élénk összeköttetésben állott a balkáni szláv népekkel, úgyhogy az ő közvetítésükkel még újjörög, arab, sőt török szavak is kerültek nyelvünk lovasterminológiájába. Van azonban a lovaskultúrával kapcsolatba hozható szláv jövevényszavainknak egy csoportja, amely egy nevezetes újítás átvételével kapcsolatos, és valószínűleg szláv jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozik. Ez a tárgyi szempontból való újítás a lovak patkolására vonatkozik. A régi magyarok ugyanis más mezősegi nomád népekhez hasonlóan lovaikat eredetileg nem patkolták, aminthogy a honfoglaláskori magyar sírokból lópatkó nem is került még elő. A kelet- és déloroszországi füves mezőségeken a lovak patkolására valóban nem is volt szükség; hogy azonban a régi magyarok „kalandozások“ néven emlegetett rabló portyáikon messze nyugatra vagy Bizáncig a köves római utakon patkolatlan lovakon el tudtak volna jutni (nyilván ezeket az utakat használták fel és nem árkonbokron keresztül mentek), azt már nagyon kétségesnek tartjuk, mert hisz a lovak körme ezeken az utakon hamarosan tönkrement volna. Ezért azt hisszük, hogy ezekre a portyáikra már patkolt lovakon indultak.

A lovak patkolását a régi magyarok *patkó* szavunk tanúsága szerint csak szlávoktól tanulhatták el. E szavunk szláv ősalakja *podkova* vagy *potkova* (így a szerb-horvátban) lehetett; az átvett szóalak szövégi a hangját a magyar beszélők egyes szám 3. személyű birtokos személyragként foghatták fel, és ezért egy **potkov* nominativusi alakot (*paikó* szavunk előzményét) vonhatták el belőle, amint az ilyesmire több példa is akad jövevényszavaink sorában: szl. *lopata* > m. *lapát*, olasz *piazza* > m. *piac* stb. Ezek szerint teljesen felesleges a SzófSz.-ral a magyar *patkó* szóalak megmagyarázására egy nem létező szláv **podkov* alakot feltenni, amire — azt hiszem — nincs is lehetőség.

A lovak patkolásával kapcsolatban a 'lópata' jelentésű régi nyelvi *kapta* szó is meghonosodott nyelvünkben, nyilván a kettős értelmű *köröm* 'emberi köröm' és 'lópata' szavunk pótlásaképen. Mivel azonban a *kapta* szó később nyelvünkben — valószínűleg a tótból — 'kaptafa' értelemben is meghonosodott, a *kapta* ismét kettős értelművé vált. Ezt a kettős értelműséget a beszélők — úgy látszik — megint csak egy 'lópata' jelentésű, egyetlen értelmű szláv szóalak átvételével szüntették meg. Ez *pata* szavunk, amelynek előzménye a 'sarok' jelentésű ószláv *peťa* szó megfelelője lehetett. Az átvitelt a délszláv *petaseti* 'kirüg' ige (így a horvátban; vö. MIKLOSICH, EtWb.) tehetette lehetővé, amelyet valamilyen délszláv nyelven beszélő magyarok valamilyen 'lópata' jelentésű szó származékának érezhettek. Ezek szerint a *peťa* < *pata* fejlődés a magyarban következhetett be hasonulás útján; így tehát nem okvetlenül szükséges annak a feltevése, hogy *pata* szavunk szlovák *pata* (~ ószl. *peťa*) szóalak átvételéből származott volna (vö. MIKLOSICH). Teljességgel azonban az sincs kizárva, hogy *pata* szavunk előzménye **papta* < *kapta* volt.

Érdekes, hogy több, a lópatkolással kapcsolatba hozható szláv szó is meghonosodott nyelvünkben. — A patkolást tudvalevőleg a *kovács* végzi, s a szó — amint ismeretes — szláv eredetű nyelvünkben. Ennek a mesterembernek régi magyar elnevezése **verő* lehetett. Ez a szóalak azonban a régi magyarban már többértelmű volt, amennyiben a következő jelentésekben fordulhatott elő: 1. 'agyonverő'; 2. 'leölni való'; 3. 'kovács'; 4. 'kalapács'; 5. 'napfény, napsugár', sőt a *kötélverő* kifejezés alapján — úgy látszik — még 6. 'sodró' értelemben is használatban volt. Az egyetlen értelműséget a 'kovács' jelentésű szóalak esetében magyarázatos összetételekkel is igyekeztek a beszélők elérni; ezeknek a nyoma megmaradt ebben a helységnévben: † *Vasverőszék* (vö. CSÁNKI II, 808) vagy az olyan családnévben, mint *Kardverő* (vö. OklSz.). Az egyetlen értelmű szláv eredetű *kovács* szó azonban csakhamar győzedelmeskedett a még mindig kettős értelmű ('kovács' és 'vaskalapács') *vasverő* szóalakon. — Mivel a *verő* szó 'kalapács' jelentésben a *kovács* szóalak meghonosodása után még mindig több értelmű maradt, a kétnyelvű magyarok beszédében a szintén szláv származású *kalapács* szó váltotta fel (< szl. *klepač* 'ua.'). De még 'napsugár' értelemben is a többértelmű *verő* hangor csak a *verőfény* magyarázatos összetételben maradt meg (vö. BENKŐ: MNy. XLIX, 466). Imitt-amott hallani lehet ugyan a *verődísznő*, *verőártány* összetételeket is, de a beszélők ezekben a *verő* értelmét már — azt hiszem — nem értik; de valószínűleg sohasem is szokták a dísznőt leszúrása előtt bunkózással elkábítani, hanem a *dísznő*-val a *verő* szó akkor kerülhetett már kapcsolatba, amikor a beszélők a *verőmarha* kifejezésben a *verő* szót 'leölnivaló'-nak értelmezték. — Természetesen nemcsak a *verő* igenév volt több értelmű régi nyelvünkben, hanem a *ver* ige is. Így nevezték meg eredetileg a kalapácsolás tevékenységét is; a többértelműséget a kétnyelvű beszélők itt is az egyetlen értelmű szláv

eredetű *kalapál* ige (< szl. *klepati* 'ua.') bevezetésével szüntették meg. Sőt — úgy látszik — a *kalapál* ige régibb a nyelvünkben, mint a *kalapács* főnév; legalábbis erre lehet következtetni az 1561-ben említett *kalapáló verő* kifejezésből, aminek talán nem is 'Hammer' az értelme (így OklSz.), hanem 'Hammerwerk; hámor'. — Egyszóval ez is azt tanúsítja, hogy a szláv—magyar két-nyelvűség Magyarország bizonyos vidékein századokon át tartott, és befolyásolta a magyar nyelvet is.

10. Kétnyelvű társadalomban könnyen megtörténhetik, hogy a beszélők az egyik beszélt nyelv valamilyen kifejezését szószerint lefordítják a másik beszélt nyelvre (tükörszavak). Egy szláv kifejezésnek ilyen utánaképzése — úgy látszik — a magyar lovasterminológia szavai között is akad.

A régi magyarok lovaikat más keleteurópai mezőségi nomád népekhez hasonlóan nem sarkantyúval, hanem valami kancsuka-féle lovaglóostorral ösztökélték. Ennek a lovaglóostornak csontfogantyúja néhány honfoglalás-kori lovassírból elő is került. Viszont azokban valami sarkantyúfélét eddig még nem találtak; ebből arra lehet következtetni, hogy ezzel a szerszámmal a magyarok szintén csak mai hazájukban, szlávok révén ismerkedtek meg, amennyiben nemcsak a patkót, hanem a sarkantyút is a kovács gyártotta. Eredetileg szíjjal erősítették lábbelijükhöz (mint nálunk korábban a lovas-tüzérek), és eredetileg valószínűleg csak féllábon hordták.

Sarkantyú szavunkat a *serkent* igével próbálták kapcsolatba hozni (vö. SzófSz.). Ez a származtatás azonban nem igen látszik kielégítőnek, mert sem a *serkent* igének nincs mélyhangú változata, sem a *sarkantyú*-nak magashangú alakja. Ezért tekintettel a sarkantyú eredeti megerősítési módjára — azt hisszük —, ez a szó a **sarkon kötő* kifejezésből, illetőleg annak előzményéből alakult a *t*-nek jésülésével, majd illeszkedés és egyszerezítés útján, tehát olyanformán, mint ahogy a **kez-tevő*-ből a *kesztyű* szó származott, vagy pedig a *kar-mentő*-ből *karmantyú*. Ennek a kifejezésnek a mintája a *peťa* 'sarok' szó származékának tekinthető őszláv *pečino* 'sarkantyú' szónak délszláv megfelelője lehetett (vö. román *pinten* 'ua.');

ez a szláv szó viszont esetleg a latin *calcar* 'sarkantyú' szónak a tükörszava (lat. *calx* 'sarok').

11. Az előadottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a régi magyarok lovaskultúrája a szlávokkal való érintkezés révén tárgyi tekintetben első-sorban is a lovak patkolásának megismerésével és átvételével gyarapodott, azután gyaníthatólag a szlávok révén került nálunk is használatba a sarkantyú. Végül pedig lehetségesnek látszik, hogy délszlávok révén új lófajtákkal is megismerkedtek őseink. Lovasterminológiánk egyéb szláv elemei tárgyi szempontból egyáltalán nem jelentettek újat, hanem átvételük a honfoglalás után kialakult szláv—magyar kétnyelvűségben gyökerezett, amely egyes vidékeken — úgy látszik — eléggé soká tartott. E kétnyelvűség révén kettős értelművé vált ősi kifejezések helyettesítődtek nyelvünkben és egyebek között lovasterminológiánkban egyetlen értelmű idegen (szláv) szavakkal. E „felesleges idegen szavak“ meghonosodása tehát a beszélők világosságra, vagyis egyetlen értelmű kifejezésre való törekvésével magyarázható, s e törekvés a nyelvi kifejezések alakulását az egynyelvű társadalomban is befolyásolni szokta — másféle módokon. Ilyen társadalomban a kettős értelművé vált ősi szavak egyetlen értelmű idegen szavakkal semmiesetre sem helyettesíthetők, mert nem értenék meg őket. Az egynyelvű társadalomban tehát a kettős értelművé vált nyelvi kifejezés egyetlen értelműsége csak magyarázatos össze-

tételek útján vagy újraképzéssel érhető el. Ebből is nyilvánvaló, hogy még a „felesleges idegen szavak“ használata is természetes nyelvi folyamatnak tekinthető, ha azok kettős értelművé vált ősi szavak pótlására szolgálnak. Ezek szerint semmiképp sem kárhoztható, ha valaki például a tudományos nyelvben kettős értelmű vagy esetleg nehézkes anyanyelvi kifejezések helyett egyetlen értelmű, többnyire görög-latin, illetőleg újlatin szakkifejezéseket használ. Az ilyesmi egyáltalán nem nyelvrontás vagy nyelvromlás, ahogy azt a túlzó puristák beállítani szokták.

Az a megállapítás, hogy lovasterminológiánk szláv eredetű jövevényszavainak java része „felesleges idegen szó“-nak volt a maga idején tekinthető, óvatosságra inthet bennünket a más fogalomkörökhöz tartozó szláv vagy régi török jövevényszavainknak művelődéstörténeti szempontból való értékelése tekintetében is, vagyis azoknak történeti forrásanyagként való felhasználását illetőleg. Hogy a jövevényszavakat művelődés- és társadalomtörténeti szempontból forrásanyagként felhasználhassuk, ahhoz a jövevényszó-tanulmányokban annak a megállapítása is szükséges, hogy valamely jövevényszó valamely újonnan megismert tárgy vagy eljárás megnevezésére szolgált-e, vagy pedig valamilyen kettős értelművé vált kifejezés pótlásaként honosodott-e meg nyelvünkben. Ez természetesen elsősorban is tárgytörténeti kutatások révén állapítható meg, amit jövevényszó-kutatásunkban korábban meglehetősen elhanyagoltak.

Amíg a tárgyi szempontból is újat jelentő szavak főként művelődéstörténeti szempontból lehetnek igen tanulságosak, addig a „felesleges idegen szavak“-nak főképpen mint nép- és társadalomtörténeti forrásanyagként van nagy jelentőségük. Ezek ugyanis — amint kifejtettük — csak kétnyelvű társadalomban lehettek alkalmasak több értelmű ősi kifejezések helyettesítésére.

A honfoglalás utáni kor szláv—magyar kétnyelvűsége nemcsak abból származhatott, hogy szlávok és magyarok egymás szomszédságában éltek, hanem — úgy látszik — főleg abból, hogy a honfoglalás utáni korban az előző háborús bonyodalmak következtében a nőkben szegény magyarok nagy számban léptek szláv nőkkel házasságra. Erről a folyamatról szókinszünkben a leghatározottabban a szláv eredetű rokonságnevek tanúskodhatnak: *déd, néne, unoka, mostoha, mátká, nyoszolyólány, koma* és (?) *bátya, bácsi*. Különösen figyelemreméltó, hogy török eredetű rokonságnév szókinszünkben egyáltalán nincs, aminek az a magyarázata — amint azt másutt behatóbban is kifejtettem (Acta Lingu. II, 437—9) — hogy török—magyar vegyesházasságok a honfoglalás előtti időkben csak az előkelők körében fordultak elő politikai okokból, vagyis a szövetségi hűség zálogaként.

A honfoglalás utáni kor szláv—magyar vegyesházasságainak természetesen a magyarság rasszösszetételének alakulásában, illetőleg változásában is nyoma maradt. Ennek tulajdoníthatjuk a dinári típusnak a magyarság összetételében való fokozatos előtérbe nyomulását, továbbá a honfoglaló magyarság egészére jellemző enyhén mongoloid jelleg fokozatos csökkenését és az europid vonások fokozatos megerősödését a magyarság egészének külső megjelenésében. Ennek mérhető eredménye a természet átlagos magasságának fokozatos növekedése, valamint a rövidfejűségnek mind általánosabbá válása lett. De a szláv—magyar együttélés bensőséges voltáról a magyar népszokások is a leghatározottabban tanúságot tehetnek, amennyiben azok javarészből szláv-jellegűek.

Azok a gyermekek, amelyek a honfoglalás utáni korban magyar férfiaknak szláv nőkkel kötött házasságaiból születtek, először természetesen anyáiknak szláv nyelvét sajátították el, és csak felcseperedve tanulhatták hozzá anyáik szláv nyelvéhez apáik magyar nyelvét is. Így érthető, hogy a gyermekkori kétnyelvűség révén olyan hangok is meghonosodtak a magyar nyelv hangrendszerében, amelyek abból korábban hiányoztak; de ez magyarázhatja meg legjobban a sok szláv „felesleges idegen szó“ meggyökerezését is nyelvünkben. E kiterjedt szláv—magyar kétnyelvűség következtében azonban nyelvünk hangrendszere lényegesebben mégsem változott meg, mert a szlávok hangképzésének módja nem különbözött nagyobb mértékben a hangképzésnek a korai magyarban szokásos módjától; vagyis a szlávok éppúgy viszonylag zárt hangrés mellett képezték a mássalhangzókat, mint a magyarok, és hangrendszerük sem különbözött lényegesebben a magyar nyelv hangrendszerétől. Ennek a körülménynek tulajdoníthatjuk azt is, hogy a szlávok aránylag jól tudják utánozni a mi kiejtésünket, nem úgy, mint a németek, akik viszonylag nyílt hangrés mellett képezik a mássalhangzókat, és ezért mássalhangzórendszerük is lényegesen különbözik a miénkétől.

Azok a szlávok, akiktől a magyarok a lovak patkolását és gyaníthatólag a sarkantyú használatát átvették, és akiknek a nyelvéből több „felesleges idegen szó“ is behatolt a magyar lótenyésztési és lovasterminológiába, nyilván maguk is lótenyésztők és lovasok voltak. Különösen a Tiszántúl lakhattak ilyen lovas szlávok, ahol tudniillik nyomaikkal földrajzinevekben még ma is találkozhatunk; olyan földrajzinevekre gondolok, mint *Konyár*, *Kanyár* (< szl. *konjar* 'lópásztor'), *Konyus* (szl. *konjuch* 'lópásztor' származéka) és *Konya* (a szláv *konj* 'ló' szó továbbképzett alakja).¹

Azok a lótenyésztő szlávok, akikkel a magyarok az Alföldön érintkezésbe jutottak, illetőleg velük összekeveredtek, részben esetleg elszlávosodott avarok utódai voltak; tudniillik a tiszántúli avarok — CSALLÁNY DEZSŐTŐL szerzett értesülésem szerint — általában az avarságnak nem-mongoloid rasszjellegű csoportjához tartoztak.

12. Az itt előadottakhoz hasonló megfigyelésekre és megállapításokra bizonyára más fogalmi körökhöz tartozó szláv jövevényszavaink is lehetőséget adnak majd. Azokat azonban majd csak akkor tudjuk nyelv-, nép-, társadalom- és művelődéstörténeti szempontokból megfelelően értékelni, ha majd kezünkben lesz szláv jövevényszavainknak legalábbis formalisztikus nyelvészeti szempontokból kimerítőnek tekinthető feldolgozása (tudomásunk szerint KNIEZSA ISTVÁNTÓL már a közeli jövőben várhatjuk ezt). Addig azonban még azt sem merjük állítani, hogy a magyar lovaskultúrának az előzőekben összeállított szláv származású szóanyaga tényleg teljesnek mondható-e.

*

Bizonyos, hogy nyelvünk szláv jövevényszavait romantikus politikai és álhazafias szempontoktól mentesen kell vizsgálnunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e vizsgálatok eredményei politikai szempontból is nem szolgálhatná-

¹ Ide tartozó alföldi földrajzineveink: 1. *Konyár*, község Bihar megyében; 2. *Kanyár*, község Szabolcsban; 3. *Konyár*, határrész Ónod közelében Borsodban; 4. *Kanyárda*, tanya Erdőd közelében Szatmárban (az -a román végződés); 5. *Konyus*, Ung m. déli részében; 6. *Konyaszék*, határrész Csongrád közelében; 7. *Konyahegy* Orosnál Szabolcsban; 8. *Konyagát* Esztár közelében Biharban. E nevekre vonatkozó adatokat l. Moór: Zeitschrift f. ONforschung VI, 27.

nak számunkra bizonyos iránymutatással. Ez pedig nem más, mint hogy „felesleges“ szláv jövevényszavaink tanúsága szerint azok a szláv népek, amelyekkel a magyarság a Duna és Tisza mentén egy évezreden át együtt élt, számunkra semmiképp sem idegen népek, és nemcsak szomszédok, akikkel jót-rosszat egyaránt mindig meg kellett osztanunk, hanem azonos népi kultúrával bíró vérszerinti atyánkfiái is.

MOÓR ELEMÉR

Oszmán-török eredetű kelme- és ruhanévek a magyarban

Történettudományunk mindezidáig nem tisztázta, hogy a másfélszázados török hódoltság alatt a magyarság kapott-e valami maradandó értéket az oszmán-törököktől, vagy csak veszített addigi értékeiből. Két szélsőséges vélemény alakult ki ebben a kérdésben, amelyek közül természetesen egyik sem tárja fel a valóságot. E kérdés megoldásában fontos szerepet kell betöltenie a magyar nyelvtudomány idevonatkozó kutatásainak.

Oszmán-török jövevényszavaink rendszeres feldolgozására a múltban nem került sor. Csak egyes szófejtések láttak napvilágot. Ezek közül nem egy, különösen az utóbbi évtizedekben megjelentek, nagyon sok olyan szempontra hívták fel a figyelmet, amelyek lényegesek oszmán-török jövevényszavaink rendszeres kutatására nézve. Így többek között arra, hogy ebben a kutatásban igen fontos szerepet játszik az oszmán-török hangtörténet. Régebbi kutatóink a mai oszmán-török adatok alapján próbálták megmagyarázni a magyar alakokat. Ez a módszer legtöbbször hamis eredményekre vezetett. Az utóbbi harminc év alatt azonban több oszmán-török nyelvtörténeti és nyelvjárási tanulmány jelent meg,¹ s ezek lehetővé teszik, hogy oszmán-török jövevényszavaink kutatásában jobban érvényesüljön a történeti szempont.

Oszmán-török jövevényszavaink legkorábbi kutatói is felismerték, hogy a balkáni szláv nyelvek közvetítő szerepet játszottak e jövevényszavak átvételében. Ennek a szerepnek a nagysága a rendszeres feldolgozás során egyre erősebben kidomborodott. A közvetítés kérdése azonban, megfelelő kritériumok hiányában, a legtöbb esetben eldönthetetlen.

Ezeket a szempontokat szem előtt tartva készítettem el a tárgyi kultúra körébe tartozó oszmán-török jövevényszavainkról szóló kandidátusi dolgozatot, amelyből az alábbiakban a ruházatkódás köréből közlök néhány szófejtést. E szavak nagy részével eddig nem foglalkozott a magyar nyelvtudomány.²

¹ Az előbbieik közül legfontosabbak az úgynevezett átírásos oszmán-török nyelvmemlékek feldolgozásai, az utóbbiak közül pedig a hozzánk legközelebb eső, balkáni török nyelvjárásokról szóló tanulmányok.

² A cikkben használt oszmán-török vonatkozású művek rövidítésének jegyzéke: BARB. = BARBIER DE MEYNARD szótára. — BERGSTR. = G. BERGSTRÄSSER, Zur Phonetik des Türkischen: ZDMG. LXXII, 233–62. — DERN SCHW. = H. DERN SCHWAM, Tagbuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien. 1553–1555. Kiadta BABINGER. 1923. — FERRAGUTO = PADRE PIETRO FERRAGUTO e la sua Grammatica turca. 1611. Kiadta A. BOMBACI. Publ. Instit. Univ. orient. di Napoli, Annali, N. S. I. (1940.). — GEORG. = B. GEORGEVITS. 1544–1548. Kiadta W. HEFFENING. Abh. DMG. XXVII (1942.) 2. — KOW. = T. KOWALSKI, Osmanisch-türkische Dialekte: EI. IV, 991–1011. — MEN. = MENINSKI szótára. — REDH. = REDHOUSE szótára. — ZENK. = ZENKER szótára.

Muszuj

Erdélyi tájszó. A régi nyelvben is csak két erdélyi írónál találok eddig vele. Thököly Imre naplójában és leveleskönyvében igen gyakran előfordul. Pl. 1691: „kalpokjok, posztajok, veres *muszulyl*yok és az hadak szükségire csizmájok volna“ (MonÍrók. XXXIV, 9) | 1693: „Vettük kézhez a *muszulnak* kétszáz hetven végét“ (uo. XXIII, 622) | „megadtad-é az posztót, *muszult*, kalpagot, abát, puskaport és ólmot s pínzt?“ (uo. XXIII, 700) | 1694: „Philippibűl 500 kalpagot, 200 vég *muszult* és 100 hosszú puskát rendelt“ (uo. XV, 401) | „hadaimnak penig abát, fegyvert, posztót, *muszult*, kalpagot rendelt“ (uo. XV, 402) | 1708: „Vékony fehér *muszulyt* vagy hat véget“ (uo. XXIV, 657). A másik író Apór Péter, akinek Metamorphosisában szerepel ez a szó. Az 1736-i prózai kiadásban: „Hosszú mentéket is viseltenek az akkori emberek, melyet boér mentének híttanak, az urak s fő emberek jó féle posztóból, róka bőrrrel megbérelve, az nemes emberek *muszulyból*, bárány bőrrrel bérelve“ (MonÍrók XI, 351). Az 1739-i verses formában így hangzik: „Boérmentéjek volt az köznemességnek, Az mely materiát *muszulynak* neveztek, Melyet bárány-bőrrrel hosszan megbéreltek, Azokat vették fel, mikor útra mentek“ (uo. XXXVI, 55). Szótározva először — Križa János alapján — CzF. és BALLAGI szótárában. A *muszuj* szót ma is ismerik Kalotaszeg és Torockó vidékén (MTsz.).

A *muszuj* a XVII—XVIII. században különböző minőségű posztót jelentett, aminek különösen a katonaság öltözetében volt fontos szerepe. A mai erdélyi népnyelvben egy ráncba szedett és korcra fogott, elől felhajtott, széles, színes szegélyű szoknyát jelöl. Eredetileg a ruhadarab anyagát jelentette.

Kelmenevek gyakran származnak helynevekből, elsősorban városnevekből. A *muszuj* kelmenév *Maysil* (*Mosul*, *Mossul*, *Musul*) arab város nevéből származik. *Moszul* a középkorban híres volt arról, hogy igen finom kelmékkel látta el mind az Európa felé, mind az Ázsia felé irányuló kereskedelmet (vö. W. HEYD, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge. 1886. I, 107, 167, 176, 705). A moszuli arany- és selyemszövetekről Marco Polo is megemlékezik (vö. H. YULE, The book of Ser Marco Polo the Venetian. 1871. I, 57).

Maysil város nevéből az arab -i képzővel keletkezett a *maysilī* ~ közny. *mosulī* 'moszuli, Moszulban készített' melléknév. Ez a melléknév meghonosodott az oszmán-törökben, ahol egy konkrétabb jelentése is keletkezett. Vö. REDH.: *mosulī* 'Mosul linen, cambric'. A *Mosul* városnév a 'kelme' jelentésű *bezz* ~ közny. *bez* szóval alkotott összetételben ugyancsak moszuli kelmét jelöl. Vö. MEN., ZENK.: *mosul-bezi*, alakv. *musul-bezi*, *mosul-bez*, *musul-bez* 'mosulsches Gewebe'. Valószínűleg ebből az összetételből vonódott el maga a *mosul*, *musul* név a 'moszuli kelme' jelentésre. Kelmenevek gyakran keletkeznek úgy, hogy gyártási helyük neve minden képző nélkül jelöli az ott előállított kelmét. Pl. *bagdát* (< *Bagdād*), *damaszt* (< *Damaskus*), *gránát* (< *Granada*), *londis* (< *London*), *pergamál* (< *Bergamo*), *rása* (< *Arras*) stb. Feltehető tehát, hogy a *Mosul* helynév, mint főnévi jelző, maga is jelölhette az ott előállított kelmét. — Az oszmán-török adatokban mutatkozó *o* ~ *u* váltakozás az arab *o* ~ *u* váltakozást tükrözi.

A *musul* kelmenév az oszmán-török hódítások idején elterjedt a balkáni nyelvekben. Vö.: szerb-horvát *musul*, *musula*, *musur*, *musura* 'finom szövet' (a XVII. századtól HASz.); albán *musul* 'Musselin' (MEYER, EtWb.); román *musul* 'vékony és ritka gyapotkelme' (SAINÉANU, InflOricnt. III, 87).

A magyar *muszuj*, elterjedéséből ítélve, talán román közvetítésű oszmán-török jövevényszó. Az *-l* palatalizációja oszmán-török eredetű jövevényszavainkban ritkán fordul elő.¹ Pl. *tesztemély* 'kendő' < oszmán-török, illetőleg délszláv *testemel*, *bulya* 'török nő, török kelme' < oszmán-török *bula*, vagy szerb-horvát *bula*. A mai erdélyi *muszuj* a *muszuly*-ból keletkezett.

A lengyel *musut* 'ua.' (Varsói Sz.) valószínűleg magyar közvetítésű.

A *Mosul* városnévnek egy másik származéka is megtalálható nyelvünkben mint kelmenév. Ez a *muszlin* 'könnyű, fátyolszerű szövet', amely a XVIII–XIX. században került hozzánk a franciából, valószínűleg német közvetítéssel (CzF.; ECKHARDT: MNy. XXVII, 246; CSEFKÓ: MNy. XXX, 309).

Bagdát

A XVII. század első felében többször találkozunk ezzel a kelmenévvvel. Pl. 1625: „*Bagdátot* vöttem tall. 6.“ (RADVÁNSZKY, Udvart. I, 117) | 1636: „jó erős kocsi s az fedelek posztós és *bagdátos*; annak is vagy kamuka, vagy *bagdád* legyen a béllése“ (MONTME. IV, 368) | ua.: „Az mely kocsiat hoztunk volt, annak egyikét veres igen jó skárláttal borítottuk be igen szépen, belől az fait megaranyoztattuk, az posztot *bagdattal* béllítettük meg; Az másikat is... az sziliktár passáét *bagdassal* béllítettük meg volt neki“ (uo. 386) | 1637: „az Mehemed pasa kucsijának az fedelét ha *bagdátal* akarja nagyságod megbérletni“ (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczi György és a porta 446).

Alakváltozata: *bagdád*. A *bagdas* adat íráshiba *bagdat* helyett.

Az adatok tanúsága szerint olyan kelmét jelölt, amivel az előkelők kocsijának posztóból készült fedelét béllítették ki.

E kelmenév *Bagdád* arab város nevéből származik. A oszmán-török szótárak csak az *-i* arab denominalis melléknévképzővel ellátott *bagdādi* 'Pertaining to Bagdad; of or from Bagdad: Lath and plaster work — bagdadisch, eine Art Mauerbewurf' (REDH., ZENK.) szót ismerik. Noha ez a szó sem alak, sem jelentés szempontjából nem felel meg pontosan a magyar adatoknak, mégis itt kell keresnünk a *bagdát* kelmenév eredetét. Ami az alaki nehézségeket illeti, a *muszuj* szónál mondottakra kell hivatkoznunk. Ami pedig a jelentést illeti, a magyar 'kocsi fedelének díszes béllése' jelentés könnyen leszármaztatható az oszmán-török 'mennyezet díszítésére alkalmazott stukkó-díszítés' jelentésből.

A magyar adatokban mutatkozó szóvégi *-d ~ -t* váltakozás oszmán-török hangtani jelenséggel magyarázható. Az oszmán-törökben ugyanis a szóvégi zöngés mássalhangzóik igen gyakran zöngétlenekké lesznek. Ez a változás mind a köznyelvben, mind a nyelvjáráásokban annyira általánossá vált, hogy a mai latin betűs török írás nem is ismeri a szóvégi *-b, -d, -dž* hangot, csak a megfelelő zöngétlen párját.² Ez a zöngétlenülési folyamat az oszmán-török–magyar érintkezések idején már megindult. A megfelelő szóvégi zöngés hangok *-b, -d, -dž, -z*-nek hangzottak, s az átvevő balkáni nyelvekben és a magyarban hol zöngés, hol zöngétlen hanggal jelentkeztek. Innen van a jövevényszavainkban mutatkozó szóvégi *-b ~ -p, -d ~ -t* és *-z ~ -sz* váltakozás.

¹ Ezzel szemben tendencia jellegű az oszmán-török *-ān*: magyar *-án ~ -ány* megfelelés.

² Ez a jelölés nem tükrözi a valóságos kiejtést, mert a mai oszmán-törökben általában szóvégi *-b, -d, -dž*-t ejtenek. Az írás azt akarja feltüntetni, hogy ez a kiejtés egyes esetekben már közelebb áll a zöngétlen, mint a zöngés hangokhoz.

Az oszmán-török szóvégi *-dz*-nek a magyarban mindig *-cs* felel meg. Nehéz volna eldönteni, hogy mely esetben ment végbe már az oszmán-törökben a *-dz* zöngétlenedése, és mikor van szó oszmán-török *-dz* > magyar *-cs* hanghelyettesítésről. — A szóvégi *-d* > *-t* zöngétlenülés az oszmán-török nyelvmélekekből, a mai köz- és népnyelvből egyaránt kimutatható (GEORG. 63, BERGSTR. 261, Kow. 35. §). Több oszmán-török jövevényszavunkban is mutatkozik. Pl. *murát nyereg* ~ arab *Murād* személynév; *peszmet* 'útravaló kenyér' ~ újgörög *παξιμάδι*; *szepet* 'kosár' ~ perzsa *seped*, *sebed*; *szerhát* 'végvár' ~ perzsa *serhadd*; *dervend*, *dervent* 'szoros' ~ perzsa *derbend* stb. — Mindebből az következik, hogy *Bagdād* város neve a XVII. században *Bagdāt*-nak is hangozhattott. Így is találjuk MEGISER Grammaticájában (1612.) „*Bagdat*: Babylon, Assyriae“.

A *bagdāt* szó 'mennyezetdísz' vagy 'kelme-féle' jelentésben a délszláv nyelvekből nincs kimutatva, ezért közvetlen oszmán-török átvételnek kell tartanunk. Hasonló jelentésben van meg a románban: *bagdadie* 'mennyezet, templomi mennyezetdísz' (SAINÉANU, InflOrient. II, 34) és az újgörögben: *βαγδάτιν* 'in Bagdad verfertiges Kleid' (MIKLOSICH, TE.).

Ugyancsak *Bagdād* város nevéből származik a *balдахin* szavunk; amely a XVII–XVIII. században a németből került nyelvünkbe.

Kürdi

A XVII. századi nyelvmélekekben többször találkozunk ezzel a szóval. A NySz.-ban között két adaton kívül a következő adatokat találtam: 1604: „Ismeth egi zeold atlaz *kürdieh* fejer Niul beorrel belloth. I.; Zeold poztobol valo *kürdieh* fekethe beorrel bellooth; Ismeth kwlomben egi zöld *kürdieh*“ (Nyr. XLII, 25, 26)¹ | 1661: „Hozattunk neki Gyórrül egy *kürdinek* való istmet posztót; *Kürdije*² váltása 1 ft.“ (MonTME. I, 291) | 1671: „*Kürdi* prémes aljú és szélü 1 ft. *Kürdi* prém nélkül 40 d.“ (uo. 402).

Alakváltozata: *kürdie*. Jelentése: 'ujjatlan, bélelt, női mellény'. Végső forrása az arab *kürdi*, nőnemben *kürdije* 'kurdisch' melléknév, amely az *al-Kurd* 'die Kurden' főnévből származik (WEHR). Az arab szó — valószínűleg perzsa közvetítéssel — átkerült az oszmán-törökre: *k'ürdi*, *k'ürdije* 'Kurdish'; A kind of woolen cloth or garment of Kurdish make; also a Kurdish carpet — eine Art Reitrock' (REDH., ZENK.). A rövid arab *u* hangnak az oszmán-törökben nem emfatikus hangok mellett szabályosan *ü*, kivételesen *u* hang felel meg. Hogy e hangmegfelelésben milyen szerepe van a közvetítő perzsa nyelvnek, az tisztázatlan.

Az oszmán-török *k'ürdi* meghonosodott a szerb-horvátban, ahol az oszmán-török palatalis *k'*-nak *ć*, az oszmán-török *ü*-nek *u*, a szóvégi oszmán-török *-i*, *-i*-nek *-ija* végződés felel meg. Vö. szerb-horvát *ćurđija*, dem. *ćurđijca*, augm. *ćurđijetina* 'der kurze Pelzrock, ein langer Frauenrock ohne Aermel' (HASZ., IVEKOVIC—BROZ). A *kürdi* tehát azon kis számú oszmán-török jövevényszavaink közé tartozik, amelyeken biztos hangtani kritériumok jelzik, hogy közvetlenül az oszmán-törökből kerültek nyelvünkbe.

¹ Az adatokban előforduló szóvégi *-h* írásjelenség. Ebben a forrásban más szavakban is gyakran előfordul a szóvégi *-h*. Pl. *kes Eleoh* a. m. *kéz elő*, *Monteh* a. m. *mönte*, *párna^h* a. m. *párna*, *Sargah* a. m. *sárga* stb.

² Birtokos személyragos alak.

A románban is megvan: *ghiorđie*, alakv. *ghiordea* 'ua.' (ŞAINEANU, Infl-Orient. II, 182).

A magyar adatok a különböző nemű oszmán-török alakokat tükrözik. Feltűnő, hogy a *kürdie* alakváltozatban, amelynek mai oszmán-török megfelelője *kürđije*, hiányzik a hiatustöltő *-i* hang. A XVI—XVII. századi oszmán-török nyelvre (GEORG. 56) és egyes mai nyelvjárásokra (KOW. 54. §) jellemző, hogy nem ismerik a hiatustöltő hangot, sőt néha az eredeti *i*, *v*, *h* hangot is kivetik. Ezt mutatja pl. a délmagyarországi *kaurma* 'pörkölt-hús' szavunk, amely az oszmán-török *qawurmaq* 'süt, pirít' igéből származik.

Tesztemény

A XVI. századi nyelvemlékekben gyakran találkozunk ezzel a szóval. A legelső adatot 1510-ből közli az OklSz., a legkésőbbit pedig 1607-ből a NySz. Az OklSz. és a NySz. adatait a következő adatokkal egészíthetjük ki: 1576: „Eg' aranyas *tesztenel* öreg; Ismet Eg' varrot *tesztenel* öreg; Eg' *tesztenel* elő kötő“ (RADVÁNSZKY, Csal. III, 109) | ua.: „Miskolczon az Török aszonnal vag'on egy elő ruha *tesztenel*“ (uo. 110).

Alakváltozatai: *tesztémén*, *tesztémél*(y), *tesztenél*, *tesztamény*, *kesztemény*, *kesztamény*.

A *tesztemény* egy díszesen szőtt vagy hímzett kendőt jelentett, amit leginkább keszkenőnek használtak, máskor kisebb tárgyakat — pl. leveleket — csomagoltak bele. Bizonyára a törököknél nagyon divatos ajándékozások révén terjedt el a magyar háztartásokban.

Régebbi szótáraink nem ismerik. Eredetéről eddig csak KÚNOS IGNÁC tett egy futó megjegyzést a szókezdő *t* > *k*-hangváltozással kapcsolatban (Nyr. XI, 543).

A *tesztemény* délszláv közvetítésű oszmán-török jövevényszó. Végső forrása a perzsa *dest-māl* 'A towel; a handkerchief — mantile', amely a 'manus' jelentésű *dest* és a 'fricare, terere' jelentésű *māliden* ige participiumából keletkezett (STEINGASS, VULLERS). A perzsa szó meghonosodott az oszmánliban: *dest-māl* 'A towel, cloth, handkerchief, apron; Handtuch, Taschentuch' (REDH., ZENK.). Az oszmán-törökben az összetétel két tagja között ejtés-könnyítő magánhangzó keletkezett: *destimāl*, *destemāl* (MEN., ZENK.). Az oszmán-törökben az idegen szókezdő *d*-gyakran *t*-vé változik (GEORG. 69, KOW. 30. §).¹ A *destmāl* szónak is vannak *t*-vel kezdődő alakváltozatai: *testmāl* (ZENK.), *testimāl* (BARB.). A magánhangzó-harmónia érvényesülésével a vegyes hangrendű szó palatalis hangrendűvé változott. A XVI—XVII. századi oszmán-török nyelvemlékekben *testemel* alakban találjuk (GEORG. 120, MEGISER, Gramm.). Ebből az alakból kell kiindulnunk a délkelet európai nyelvek adatainak magyarázatánál. Ezek a következők: szerb *testemelj* 'Handtuch' (MIKLOSICH, TE.); bolgár *testemél* 'kendő, zebkendő, törülköző' (GEROV); román *testemél*, alakv. *tistimel*; macedo-román *destemiale* 'négyszögű, fekete vagy vörös kendő, a szélén színes virágokkal' (ŞAINEANU, Infl-Orient. II, 358); újgörög *πρεστευέλι* 'mantile' (MIKLOSICH, TE.).

¹ Ezt a hangváltozást sok más oszmán-török jövevényszavunk is tükrözi. Pl.: *tabak* 'cserző, tímár' ~ arab *debbāg*; *tellák* 'fürdőszolga' ~ arab *dellāk*; *tellár* 'kikiáltó' ~ arab *dellāl*; *tulbendár* 'turbánhordozó' ~ perzsa *dūlbend-dār*; *tefter*, *defter* 'adóösszeírás' ~ újgörög *defter*; stb.

A magyarba — korai előfordulásából ítélve — délszláv közvetítéssel került. A délszláv alakokhoz legközelebb a *teszemél(y)* alakváltozat áll. A szóvégi *-ly* > *-ny* változásra vö. a MTsz. következő adatait: *jekély* > *jökény*, *harkály* > *harkány*, *lapály* > *lapány*, *mordály* > *mordány*, *vőfély* > *vőfény* stb. (BEKE: Nyr. LVIII, 81; BENKŐ: MNY. XLVIII, 204). A szókezdő *t* > *k*-változás elhasonulás eredménye (KÚNOS: Nyr. XI, 543). Feltehető, hogy e hangváltozásnál az azonos jelentésű *keszkenő* szó analogikus hatása is szerepet játszott. A *tesztamény*, *kesztamény* és *tesztenél* alakváltozat — ez utóbbit RADVÁNSZKY (i. h.) tévesen a *tercenell* anyagnévvel azonosítja — a kevéssé ismert *tesztamény* szó pontatlan reprodukcióján alapszik. Oszmán-török jövevényszavainknak abban a rétegében, amely csak az oszmán-török uralom fennállása idején volt ismeretes, s később kiveszett nyelvünkől, gyakran találunk olyan alakokat, amelyeket semmiféle szabályos hangváltozással nem tudunk megmagyarázni. E réteg szavait — elsősorban közigazgatási szavakra gondolok — népünk mindennapi életében állandóan használta bizonytalan hangalakban és sokszor bizonytalan jelentésben. Ilyen esetekben nagyon gyakori a népetimológia is.

Mahramán

Adatgyűjtésem során eddig csak egy alkalommal találkoztam ezzel a szóval. A „Budai basák magyar nyelvű levelezése” című kiadvány 10. lapján két 1560-ból való adatot találtam: „Kwldöttem te nads ayandekon egy igen szep kék *mahramant*; az *mahraman* felöl en nekem byzonyos valaszt tegyen keged”.

A *mahramán* eredeti jelentése 'selyembrokát'. A nyugateurópai nyelvekben ma is ebben a jelentésben ismerik. Vö. francia *marramas* (LAROUSSE), angol *macramé* (WEBSTER, Dict.), olasz *macramè* (ZINGARELLI). Szűkebb értelemben azonban a selyembrokátból készített kendőt jelöli, amivel értékes tárgyakat csomagolnak be. A törököknél gyakori ajándéktárgy volt. A török nők ma az arannyal hímzett, díszes fejkendőt nevezik *mahramá*-nak.

Végső forrása az arab *maḥrama* 'sorte d'étoffe, mouchoir' (DOZY, Suppl.). Az arab szó meghonosodott az oszmán-törökben: *māhrama*, *maqrama* 'A cloth used as an apron, towel, handkerchief etc., especially, a pocket-handkerchief; Taschentuch, Schweisstuch, Handtuch' (REDH., ZENK.), alakv. *marhama* (Anadilden derlemeler).

A török hódítások idején elterjedt a balkáni nyelvekben. Vö. szerbhorvát *māhrama*, szárm. *māhramica*, *māhramičica*, *māhramčina*, alakv. *mārama*, szárm. *māramica*, *māramičica*, *māramčina* 'das Tüchel, Tuch' (HASZ., IVEKOVIĆ—BROZ); — bolgár *mahramá*, *marama* 'ua.' (GEROV); — albán *marám* 'ua.' (MEYER, EtWb.); — román *marãmă*, alakv. *māhramă*, *naframă* 'ua.' (SAINÉANU, InfOrient. II, 248); — újgörög *μαχαμαῦς* 'fátyol' (SAINÉANU, uo.), *μαχαμαῦς* 'ua.' (BERNEKER). A következő északi szláv nyelvek is ismerik: lengyel *machram* (Varsói Sz.); — orosz *bahrama* (DALJ); — kisorosz *bachrama* (BERNEKER).

Kérdés, melyik nyelvben keressük a magyar *mahramán* adat közvetlen elődjét. Kétségtelen, hogy a szóvégi *-n* hang és az előtte lévő *a* hang megnyúlása magyar fejlemény az igen nagyszámú *-án*, *-ány* végződésű oszmán-török eredetű szavunk analógiájára. Hasonló analogikus bővülés és nyúlás

történt a *pasztormány* — népetimológiával *pásztormány* — 'száritott marha- és juhhús' jelentésű szóban, amelynek előzménye az oszmán-török *basdırma*, a nyelvemlékekben *pastarma* 'ua.' (REDH., GEORG.), valamint a 'töltött káposzta' jelentésű *szárma* szó ormánysági *szármánt*, *szármány* alakváltozatában, amelynek oszmán-török, illetőleg délszláv előzménye: *sārma*. Nyelvi és egyéb bizonyítékok hiányában nem lehet eldönteni, hogy a *mahramán* közvetlen átvétel-e az oszmán-törökből, vagy pedig délszláv közvetítésű török szó.

A *mahramán* egyetlen olyan oszmán-török jövevényszavunk, amelynél a *h* + mássalhangzó kapcsolatban a *h* megmaradt. Ez azzal magyarázható, hogy a *mahramán* nem honosodott meg nyelvünkben. A balkáni adatok vizsgálatánál azonban nem kerülheti el figyelmünket, hogy ott *h* nélküli alakok is vannak. Ezek azt bizonyítják, hogy a mássalhangzó előtti *h* a délszláv nyelvekben is kieshetik. Ezért oszmán-török jövevényszavainkban a mássalhangzó előtti *h* kiesését nem lehet minden esetben magyar hangfejlődés eredményének tartani, így ez a hangváltozás a szerb-horvát és magyar kölcsönzési viszonyban egyik részről sem használható kritériumnak. Ha ehhez hozzávesszük még az oszmán-török hangtörténet tanúságát, ez a kritérium minden súlyát elveszti. Az oszmán-török nyelvemlékek adatai, BERGSTRÄSSERnek a mai konstantinápolyi kiejtésre vonatkozó megfigyelései, de különösen az oszmán-török nyelvjárási kutatások eredményei azt bizonyítják, hogy a mássalhangzó előtti *h* hang az oszmán-törökben is gyakran kiesik. Jövevényszavaink közül a *kávè*, összetételben *kavalté* 'reggeli' ~ arab *qahve*, *mamuz* ~ arab *mahmūz* és *atnāme* 'megbízó levél' ~ arab *ahdnāme* az oszmán-törökből is kimutatható *h* nélkül. A *mámor* (~ arab *maẓmūr*) a szerb-horvátban van meg *h* nélkül. Így csak a *szattyán* ~ perzsa *saxtiyān* szóban kell a *h* kiesését magyar jelenségnek tartanunk, mivel ez a szó a rendelkezésünkre álló oszmán-török és délszláv forrásokból nem mutatható ki *h* nélkül.

Pacsmag

A XVI. század második felétől él nyelvünkben. Az első adatot 1577-ből közli az OklSz. Legrégibb szótáraink nem ismerik; a Tsz.-ban jelenik meg először. A MTsz. a Dunántúlról, Félegyházáról és Gömör megyéből közli. A köznyelvből kiveszett.

Az irodalomban két megjegyzést találtam róla. CzF. szótára utal a török *bašmaq* 'papucs' szóra. PROHÁSZKA JÁNOS (Nyt. LXXV, 286) a *pamacs*, *pamacsol* és *pacsmag*, *pacsmagol* szavak alaki és jelentésbeli keveredésével foglalkozik.

A *pacsmag* egykorú leírás szerint (GEORG. 114) egy olyan színes bőrből készített, a szokottnál jobban kivágott, vasalással ellátott női lábbeli volt, amit a nők csak az utcán használtak, otthonukba térve levetettek. A régi magyar nyelvben is valami papucsféle lábbelit jelenthetett. Mai népnyelvi jelentése: 1. 'posztószélekből összefont tágas téli cipő'; 2. 'elkoszpitolt rossz cipő v. papucs' (MTsz.).

Oszmán-török megfelelője: *bašmaq* 'A shoe, a slipper; Sandale, Pantoffel, Schuh' (REDH., ZENK.). A mai oszmán-török *bašmaq*-ból természetesen nehéz volna a magyar *pacsmag* szót megmagyarázni. Figyelembe kell azonban vennünk azokat a hangtani változásokat, amelyek az oszmán-törökben végbe mentek a XVI–XVII. századtól napjainkig. Ezek a következők:

1. A mai szókezdő oszmán-török *b*-nek a XVI—XVII. századi oszmán-törökben *p*-megfelelése is volt. Ezt a hangmegfelelést mutatják az oszmán-török nyelvemlékek és a mai nyelvjárások adatai (GEORG. 69, Kow. 30. §., KÚNOS: NyK. XXII, 276). A *pacsmag*-on kívül ezt a hangmegfelelést tükrözi a *pasztormány* 'szárított hús' szavunk, amely az oszmán-török *başdırmaq* igéből származik, és a *pekmez* 'lekvár' szavunk, amelynek oszmán-török megfelelője: *bekmez*, *pekmez*. Az oszmán-török *başmaq* MEN. és BARB. szótárában *paşmaq* alakban szerepel.

2. A mai *š* hangnak a XVI—XVII. századi oszmán-törökben — főleg szó kezdetén — *č* megfelelőse is volt. Pl. a *šerbet* 'hűsítő ital' a nyelvemlékekben *čerbet*-nek is hangzik (GEORG. 71), a *šeftali* 'friss, fiatal' FERRAGUTONÁL (216) *čeftali* alakban szerepel. A perzsa *šurbe* > oszmán-török *čorba* 'leves' stb.

3. A szóvégi oszmán-török *-k*, *-g* hang a korabeli nyelvben nagyon gyakran *-g*-vé változott. A nyelvemlékekben sok példát találunk ennek bizonyítására. Pl. Balassi török nyelvű verseiben és feljegyzéseiben a *-lik* képző mindig *-g* véghanggal szerepel (NÉMETH GY.: Acta Orient. Hung. II, 23). Ebből az következik, hogy az oszmán-török jövevényszavainkban gyakran előforduló szóvégi *-k* > *-g* zöngésülést nem lehet minden esetben magyar hangfejlődésnek tartanunk. Így magánál a *pacsmag* szónál sem.

Az elmondottak alapján egy XVI—XVII. századi oszmán-török *pačmag* alakot lehet kikövetkeztetni. Meg is találjuk ezt az alakot a XVI. századi átírásos oszmán-török nyelvemlékekben. Pl. GEORG. (114): *patsmagh* 'calciamenta', DERNSCHW. (131): *pacszchma* (a szóvégi *-g* hiánya csak íráshibának magyarázható). Ebből az alakból kell kiindulnunk a balkáni és magyar adatok magyarázatánál. Ezek a következők: szerb-horvát *pašmag*, *pašmaga*, *pačmag*, *pačmaga* 'eine Art Schuh' (HASZ.; IVEKOVIĆ—BROZ); bolgár *bašmaki* 'ua.' (GEROV); albán *pašmange* 'ua.' (MEYER, EtWb.); román *paşmac* 'ua.' (ŞAINEANU, InfOrient. III, 94).

Nyelvi és egyéb bizonyítékok hiányában nem lehet eldönteni, hogy a magyarba közvetlenül az oszmán-törökből, vagy délszláv közvetítéssel került.

Északi szomszédaink is ismerik. Vö.: cseh *pačmák* 'die Tatze, Kralle' (KOTT); — lengyel *baczmag*, *bačmag*, *baczmaga* 'Sandal' (Varsói Sz.); — orosz *bašmak* 'nizkaja obuv' (DALJ). Ezek közül a cseh és lengyel szó esetleg a magyarból való, míg az oroszba valamely török nyelvből került.

N. KAKUK ZSUZSA

Egy babona európai útja

Frászkarika

Manapság mind ritkábban használatos a *frászkarika* szó; mintegy 20—25 éve, ifjabb korban gyakran mondtuk valamire lekicsinylőleg, megvetőleg: „egy frászkarikát“, „egy frászkarikát sem ér az egész“, néha csak egész röviden: „egy frászt“. Ma mindjobban eltűnőben van ez a mondás, amely a tagadásnak felfokozott formáját mutatja, telve emfatikus elemekkel: „egy cseppet sem“, „egy tapodtat sem“ stb.

Van a *frászkarika* szónak egy másik jelentése is, ez csak árnyalatilag tér el a fentebb említettől; ilyenkor a feleslegesen, hiába történő cselekvést jelöli:

„Mondd, nem tudod, mi a *frászkarikának* ácsorgunk itt egyhelyben?“ Aczél Tamás: A szabadság árnyékában (1952. 84.) | „Biztonságrzést adott, hogy a nyilvánartóban a közéleti nagyságok között szerepel az én szerény nevem.“ [Erre válasz:] „*Frászkarikát!* — röppentette föl kedvenc kifejezését Zeliczky...“ | „Célzatosság volna benne? — *Frászkarikát!* — hessegette el magától az ernyesztő sejtelmeket [Zeliczky]“ K. Grandpierre Emil: Mérlegen (1950. 134 és 171). Itt kétségkívül 'feleslegesen', 'céltalanul' a *mi a frászkarikának* kifejezés értelme, a *frászkarikát!* felkiáltásé pedig 'semmit sem'. Ebből az is következik, hogy a *frászkarika* a beszélő értékelése szerint (egy fiatal, középosztálybeli nyegle hadnagy, illetőleg egy Horthy-korszakbeli képviselő mondja) valami olyan tárgy, ami semmit sem ér, nem segít. — Érdekes, hogy a *frászkarika* szót nem ismerjük sem a XIX. századi irodalomból, sem régebből; nem közöl régi adatot CzF., a NySz. és az EtSz. sem. A MTsz.-ban nem találunk rá adatot, nincs nyoma az Akadémiai Nagyszótár, valamint az Értelmező Szótár cédulaanyagában sem (ez utóbbiakat GÁLDI LÁSZLÓ, illetőleg BALÁZS JÁNOS volt szíves rendelkezésemre bocsátani). Ez a tény is figyelmeztet arra, milyen hiányosan ismerjük az elmúlt század magyar köznyelvét. A *frászkarika* szóra van etnográfiai adatunk: „Pecalakú sütemény, amelyen a 'frászos' csecsemőt gyógyulás végett átbújtatják.“ (MságNépr. II, 366). Az Aczél Tamás és Grandpierre Emil regényeiből idézett mondatokban találtam rá irodalmi adatot.

ZOLNAY VILMOS magyarázta a *frászkarika* kifejezés értelmét és eredetét (Nyr. LIX, 214 kk.). Szerinte a mondás egy — főképp a Dunántúlon alkalmazott — népszokásból ered. A gyermekkori rángógörcsöt, a *frász-t* (< német *Frais*) a nép kétféle módon gyógyította. A németlakta vidékeken egy nyomtatványról imákat olvastak fel, majd a cédulát: a *Frais-Segen-t* összehajtogatva a beteg mellére tették. A *frászcédula* fel is sorolja a *frász* tizenhárom fajtáját, többek közt az *ejtő-, rángatózó-, lököfrász-t*. Az ilyen „frászáldás“-sal a dunántúli németek felnőtteket is próbáltak gyógyítani. A magyarlakta vidékeken a *frász-t* az úgynevezett *frászkariká*-val kísérelték meg előzni. „A *frászkarika* nem egyéb, mint egy *kilenc* napon át *kilenc* helyről kért, szenteltvízzel gyúrt tésztából sültött, hosszúkás alakú akkora percc, hogy azon egy újszülött gyermek könnyen átfér. Ezen a perccen bújtatják át a frászos gyereket, és hitük szerint ettől meggyógyul.“ (ZOLNAY: Nyr. LIX, 215.) — Erdélyből Csíkszentdomokosról idézhetek újabb adatot, amely leírja az „agggyerek“ gyógyítási módját: „Hat hónapos koráig mind csak a hasa nőtt egy keveset és a feje és más minden vékony volt és kicsi. Akkor sütöttek egy nagy vakarót búzatésztából, meggyúrva keményen, amin a gyereket átal tudják dugni a közepin. Átdugják rajta, de előbb még a gyermeket belétették, megnyúztak egy juhot és a bündöbe belédugták a gyereket segvel, csórén, hogy a feje ki van, s akkor aztán tették belé egy nagy szapuló üstbe és aztán mintha tüzet tennének és egy asszony kerüli a házat és az ablakon bekiájt: mit főzsz te asszony. Aggot főzök, ifjut várok.“ (Feljegyezte DÉGH LINDA 1944-ben.)

Helyes a tények leírása ZOLNAY cikkében, helytelenek a következtetések: a világosan (a név szerint is) összefüggő két jelenséget szétszakítja, és míg a „sváb“ (azaz magyarországi német) szokásban, az imákkal történő gyógyításban keresztény hittel kevert babonás szokást lát, addig szerinte „a magyar (ember) szimbólum alakjában a természet erőit hívja segítségül, mintegy ezzel jelképezve ősi hitének eredetét“ (214). Igaz, hogy enyhítően hozzáfűzi:

„A magyar szokásba is keveredik egy kisebb, a kereszténységgel felvett szokás motívuma, de ez oly elenyészően kevés a némettel szemben, hogy az ősi pogány eredet tündöklően fénylik mellette.“

ZOLNAY szerint a szokás alapja az újjászületés hite; erre mutat a pereg alakja is, a kilenc helyről kilenc napon át kért liszt pedig a születés előtti anyaméhben eltöltött 9 hónapot, az átbújtatás az újrászületést jelezné. Az ősi pogány motívumba a gyúrásnál használt szenteltvíz vinné be az új hit, a kereszténység egy mozzanatát. — ZOLNAY magyarázatában szerintem helyes a *frászkarika* kifejezés és a tárgy egybekapcsolása, de alaptalan az ősi, bizonyára ósmagyar- vagy ugororbéli utalás, s helytelen a németek és magyarok hiedelmének külsőségei alapján való elválasztása.

Elsősorban is a *frászkarika* szót az ország egész magyarsága ismerte: én az Alföldről és a fővárosból ismerem, RADVÁNYI SÁNDOR a Nyírség vidékéről idézi (Nyr. LX, 92), ZOLNAY a Dunántúlról. Az összetétel maga német eredetű, etimonja a német *Fraising*,¹ *Fraiskette*; ebből a második tagot lefordították, így keletkezett a *frászkarika*. Tudom, hogy az ilyenfajta tükörszó elég ritka: *frakklevél* < német *Frachbrief* (MNY. XI, 396); *világliteratúra* < német *Weltliteratur* (A M. Tud. Akad. I. Oszt. Közl. I, 186); *szovjethatalom* 'szovjeturalom' < orosz *советская власть*; de előfordul. Az elnevezés tehát a babona német eredetére utal, ami valószínűsíti a két: frászkarikával és frászlevéllel való gyógyítás egységes eredetét.

Nem tagadjuk, sőt szívesen fedjük fel keresztény szokásokban, népi hiedelmekben, csillagászati véleményekben a pogány elemeket (vö.: ERDŐDI: Finnugorok és indogermánok 14—16, Nyr. LXXVI, 464; PAIS: MNY. XXXIX, 346; MÉSZÖLY: MNY. XLVIII, 46—66, Nép és Ny. III, 83—92, Ethn. LXII, 277—90), de csak szigorú bizonyítás alapján. Mindez elmaradt ZOLNAY cikkében: ő nem utal sem obiugor szokásokra, sem finnugorokra, vagyis semmire, amivel ősi pogány szimbólum feltevéseit megalapozhatná. — Véleményem szerint a *frászkarika* európai, a keresztény hitben gyökerező szokás, ősi hiedelmeinkhez semmi köze sincs.

A rángógörcsöt népiesen *frász*-nak is mondják, tudományos neve *eclampsia*. A MTsz. tanúsága szerint feljegyezték Nógrád, Zemplén, Borsod megye falvaiban, Debrecen, Gyöngyös városokban, és a nép a nyavalyatörést, az eskórt érti ezen a szón. Alakváltozatai: *frász* Gyöngyös, *fráz* Nógrád m.

A magyar szó hangalakja és jelentése bizonyítja, hogy kétségtelenül csak *ú j a b b* átvételről beszélhetünk. A német *frais* ~ *freis* az ó- és középfelnémetben 'veszély' jelentésű, és hangalakja ófn. *freisa*, kfn. *freise*; régi átvétele esetén a magyarban szóvégi magánhangzót remélnénk. Nem származhatik azonban a magyar *frász* szó az újfelnémet irodalmi nyelvből sem, mert a német irodalmi nyelv KLUGE (EtWb.¹⁰) szerint csak a R. Wagnertől felújított *freislich* 'szörnyű' szót alkalmazza. A GRIMM testvérek szótára megállapítja: „neuhochdeutsch erscheint aber der ausdruck weit seltner und wird, fast euphemistisch, sowol

¹ A *Fraising* szót nem tudtam kimutatni, de valószínű, hogy létezett. Idézem I. WEBER asszonyt; a berlini Humboldt-Egyetem Néprajzi Intézete munkatársának idevágó helyeslő levélbeli értesítését, és egyúttal itt mondok közléséért köszönetet: „Unter den vielen im Handwörterbuch des Aberglaubens (Bd. II, 1724. ff.) genannten, die Krankheit abwehrenden Amuletten wie Brief, Stein, Kette usw. findet sich leider nicht der gesuchte *Fraising*. Da der Ring aber in vielerlei Formen als Krankheits- und Schaden-abwehrendes Mittel gebraucht wird (s. hierzu Hdwb. d. Abgl., „Ring“, Bd. VII, insbes. Sp. 710, 711), ist die gedachte Benennung ohne weiteres anzunehmen, — neben den vorhandenen »Fraisenkette«, »Fraisenkreuz«, u. ä.“

von dem peinlichen gericht als von lebensgefährlichen Krankheitsfällen verwandt, namentlich von fallender sucht und krämpfen“ (a *Freis* címszó alatt). — Előfordul azonban a német tájnyelvben: (*die*) *Frais*, (*die*) *Fraisel* 'görcsökkel járó betegség, eskór, eclampsia'. Bajorországban ez a mondás járja: „*Der Hanfall und Frayssl sind Geschwister*: Az eskór és a rángógörcs egytestvérek.“¹ Van (*die*) *Fraisen* alakja is a felnémet (oberdeutsch) tájnyelvben, jelentése 'görcsös betegség' (Sprachbrockhaus⁵ 1949.).

Az újfelnémet *frais* ~ *freis* a magyarban **frájsz* vagy **frajsz* hangsort eredményezne; vö.: német *reissen* > m. *rajzol*, német *Bleiweiss*(*stift*) > m. *plajbász*, német *Federweiss* > m. *fédervájsz*. Ezért a magyar *frász* sok más társával együtt a német nyelv egyik nyelvjárásából származtatandó; vö. osztrák-bajor *fräs*, hosszú illabialis *á*-val ejtve (ÉtSz.).

A magyar nyelvben a betegséget (rendszerint „eclampsia infantum“-ot) jelölő *frász* szó csak a XIX. és a XX. század irodalmából mutatható ki (az Akadémiai Nagyszótár és az Értelmező Szótár anyagából), a legrégebb adat a XIX. század elejéről való: 1820: „Méreg a' megrontolt létel" Gyógyulhatatlan frázza“ Vályi-Nagy F.: Polyhymnia 821 | 1847: „fiascám tán frázt is kapott volna“ Lauka Gusztáv: Carricaturák 25 | 1859: „öt gyerek frázt kapott“ Abonyi Lajos: Az egyetem pallosa I, 133 | 1877: „lelje ki a fráz egy forró kacsó érintésétől“ Kvassay Ede: Egy világhi albuma² 70 | 1881: „meghalt . . . frázban [’ijedtében]“ Ábrányi Emil: Újabb költeményei 76 | 1898: „Frázt kap ez a gyerek“ Jakab Ödön: Komédiák 13.

XX. századi szótári adatok: „Hogy a frász törjön ki“; „töri a frász valakiért“ 'vagyik valaki után' BALASSA J., A magyar nyelv szótára I. | *frázt!* 'einen Dreck!', „Honnan a frászból?“ 'woher zum Teufel'; „Hogy a frászba ne menne!“ 'was zum Teufel sollte er nicht gehen; zum Kuckuck!'; „Törjön ki a frász!“ 'dass dich die Sucht!' BÍRÓ IZABELLA és SCHLANDT HENRIK, Szólások és fordulatok. 1937. — XX. századi irodalmi adatok: „Akkor is úgy volt: frász törhette ki | A Dal és Szépség nyugtalan magyarját“ Ady Endre: Néhai Vajda János: Összes Versei 176 (A vers 1908-ban jelent meg.) | „Minél jobban kacagott, engem annál jobban tört a frász“ Móricz: Életem regénye 216 | „a frász tudja, mi lesz belőle“ Veres Péter: Gyepsor 8.

A példák azt mutatják, hogy a *frász* frazeológiája hasonlít a *fene* szó frazeológiájához: „eszi a *fene*“, „egye meg a *fene*“, „honnan a *fenéből*?“ . Egyúttal az is kitűnik az adatokból, hogy itt a *frász* szó elsődleges jelentése 'betegség', másodlagos jelentése 'ijedség, ijedtség'; vö. „lelje ki a fráz egy forró kacsó érintésétől“ (1877.); ma is mondjuk, ha megijesztnek: „majd kilelt a frász!“ . — Egyúttal az is valószínűnek tűnik fel, hogy a tolvajok zsargonjában előforduló *frász* 'pofon' szó is ide sorolandó, bár az átvételnek megvan a maga külön útja; első lejegyzése — úgy látszik — 1888-ból: *Frass* 'pofon' BERKES KÁLMÁN, A tolvajélet ismertetése 113.

Ezek után térjünk vissza a *frászkarika* összetételhez és az ahhoz fűződő hiedelmekhez.

Tudjuk, hogy az őskereszténység gyógyító erőt tulajdonított szentéletű embereknek; ezek kézrátevással, érintéssel voltak képesek különben gyógyíthatatlan betegségtől megváltani a bennük hívőt. Ez volt éppen az ő üdvözítő, egészségessé tevő, megmentő erejük; vö. Jézus latin *Salvator*, német *Heiland*,

¹ E. HOFFMANN-KRAYER und H. BÄCHTOLD-STÄUBLI, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. 1927. II, 1724, 1725. A következőkben HWbAb.

magyar *Údvözítő* elnevezését, e szavak jelentésében benne van a gyógyító jelentés (ERDŐDI: Nyr. LXXVI, 463 és kk.). Így gyógyítja meg például Krisztus a bélpoklost stb. — Ezt a képességet később az uralkodóknak tulajdonították. Így a francia művelődéstörténet már a XII. század óta ismeri a királynak érintéssel gyógyító hatalmát, mellyel a tuberkulotikus eredetű scrofulát meggyógyíthatja (PAULUS CASSEL, *Le roi te touche*. Berlin, 1864. passim). Angliából a XII. század vége tájáról ismerünk adatokat az ilyenfajta gyógyításra (RAYMOND CRAWFORD, *The King's evil*. Oxford, 1911.). Azért hívták ezt a betegséget Angliában *the King's evil*-nek, Franciaországban *le mal du roi* ~ R. *le mal le roi* ~ *mal royal*-nak, mert csak a király volt képes meggyógyítani. Ilyen erőt tulajdonítottak a jezsuiták a Habsburg-házból származó magyar királyoknak is, ők állítólag a sárgaságot tudták volna gyógyítani; valószínűleg azért választották ezt a betegséget, mert ennek a klasszikus latin neve *morbus regius* 'királyi betegség',¹ bár egy XV. századi leírás szerint a Habsburg grófoknak is volt hatalmuk strumásokot (skrofulásokat) gyógyítani, ami annyit jelent, hogy ez a hiedelem európai méretűvé terjeszkedett (BLOCH i. m. 151). Gyógyító királyokról már a X. század óta tudunk Franciaországban (Jámbor Róbert), ezért járta ott ez a mondás: „Le roi te touche, Dieu te guérit“, azaz „A király megérint, isten meggyógyít“ (BLOCH i. m. 93); feljegyezve a XVI. században, de régebbi eredetű. — Ezek a hiedelmek természetesen mind azt szolgálták, hogy az „isten kegyelméből“ (dei gratia, aus Gottesgnaden) lett királyoknak nagyobb tekintélyt adjanak az akkor még kevésbé öntudatos és valóban műveletlen, hívő nép szemében.

Ezek szerint a király érintése gyógyító erejű. De másképp is tud a király segíteni: gyógyító gyűrűk (latinul *anuli medicales*) segítségével. Ennek a „gyógymód“-nak a megismerése visz el minket a *frászkarika* magyarázatához. Nagypénteken az angol király — a Plantagenet-háziak korától, II. Edwardtól kezdve — a királyi kápolnában odakúszott a kereszthez, majd a kereszt előtt felemelkedett, és az oltárra egy bizonyos számú arany-, illetve ezüstpénzt helyezett, majd ezeket visszavásárolta, azaz ugyanolyan értékű pénzt tett az oltárra, és a nemesfém-érméket visszavette. Ezekből gyűrűket készítettek, és különböző embereknek adták őket gyógyítás céljából: „anulx a doner pour medecine as divers gentz“ (BLOCH i. m. 160).² XV. századi szövegek bővebben megmagyarázzák, hogy ezek a talizmánok görcsoldóknak számítottak, és nevük *cramp-rings* 'görcs-gyűrűk' volt, az epilepsziát gyógyították velük (T. F. Tout, *The place of the reign of Edward II. in English history*. Manchester, 1914. 317). A gyűrűket egy bizonyos számú pénzdarabból készítik, így egy XV. századi német krónika szerint koldulással szerzett 32 dénárból kell 16 darabot a kovácsnak munkájáért adni, hogy az a másik 16 gyűrűből egy görcsgyógyító gyűrűt készítsen (BLOCH i. m. 160, 164 és HWbAb. V, 374).

Azt is tudjuk, hogy a németországi hiedelmek szerint a koldulással szerzett pénzből egy kovácsnak — meztelenül — nagypénteken kellett a görcsoldó gyűrűt (*Krampfring*) kovácsolnia. — Angliában azt tanácsolták, hogy nagypénteken a keresztimádáskor lehelyezett pénzajándékokból kell öt plébánia-

¹ MELCHIOR INCHOFER, *Annales ecclesiastici regni Hungariae* (1797-i kiadása, Pozsony, III, 288—9. Első kiadása 1644.). Idézi MARC BLOCH, *Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Strasbourg, 1924. 149.

² Sem E. LITTRÉ, sem E. HUGUET francia nyelvtörténeti szótára nem ismeri az *anneau médical* kifejezést. A *baque* címszóban sincs nyoma.

templomban egy-egy pennyt elvenni, és ebből kell más fém hozzáadása nélkül egy csodatevő gyűrűt készíttetni, pénteken kell az aranyműveshez menni, és öt Miatyánkot kell mondani stb. (BLOCH i. m. 168—9). Anglia némely vidékén még a nyolcvanas években is készíttetek a parasztok reuma-, illetve epilepsziagyógyító gyűrűket (G. BLACK, Folk-Medicine. London, 1883. 174; idézi BLOCH i. m. 169). Frankoniában reumától óvó gyűrűket készíttetek (*Gicht-ringe*), ezeket pedagra ellen hordották (STEMPLINGER, Antike und moderne Volksmedizin: Das Erbe der Alten II. Reihe X. 1925. 101; idézi W. PAX, Wörter und Sachen XVIII [1937.], 55). Ehhez hasonló eljárást ismerünk a XV. századi Németországból is, ahol templomból megváltott pénzekből készíttetek csodatevő gyűrűt (*Krampfiring-et*).

A *cramp-ring* babona nem állt meg Anglia határain: a XVI. században elterjedt Franciaországban, Skóciában, Velencében, Rómában, Spanyolországban; Németországban már a XV. század végétől ráakadunk a gyűrűkultusz nyomára (BLOCH i. m. 326 3. jegyz.). Azonban a gyűrűket ekkor már tömegesen gyártották, és kereskedelmi cikk lett belőlük; *Benvenuto Cellini* írja Emlékirataiban, hogy az Angliából érkező gyűrűk mindössze egy carlinot (csekély értékű aprópénz) érnek. A humanizmus, a természettudományok kezdődő kibontakozása a művelt emberek körében megindította ugyan a babona elleni harcot általában, de még humanisták (orvosok) is küldözgettek egymásnak gyógyító gyűrűket (*anneaux médicaux*).

A magyarországi *frászcédula* nyomait is megtalálhatjuk Nyugaton. A XVII. században Franciaországban uralkodó felfogás szerint a hetedik fiúgyerek (közben nem volt szabad leánynak születni) gyógyító erővel bír, meg tudja gyógyítani a „mal des écrouelles“-t bizonyos napokon; ezen napok során ott van *Saint Marcoul* (latin *Marculphus*) napja, nagypéntek. Egy párizsi kolostor vezetői még írást is adtak ki, amely imádságokat, előírásokat tartalmaz az eskór ellen. A gyógyítás abból állt, hogy Szent Marcoul kis szobra előtt egy ilyen hetediknek született fiú kilenc egymás után következő napon keresztvetéssel megérintette a betegeket, akik az eljárás befejeztével imádságokat, étkezési szabályokat tartalmazó cédulával, szentképpel ellátva tértek haza. Ez a szokás egészen a XIX. századig maradt fenn, és annyira ismert volt, hogy a hetedik gyermeket köznévként a *marcou* (< *Marcoul*) elnevezéssel illették.

Ennek a szokásnak az ismerete megadja a kulcsot a hazai németiség *frász-segen-jének* az eredetéhez. — Az ilyen cédulák német neve *Fraisbrief*; ezt a gyerek mellére helyezik, elolvassák a reá nyomtatott imádságokat, és ezzel „leimádkozzák“ (*abbeten*) a gyerek betegségét (HWbAb. II, 1728). Így védekeztek a rángógörcs és eskór ellen Ausztriában (uo. 1729). Hasonló a *Fraissegen*, *Krampfsegen*, *Gichtsegen* (uo. 1728), *Krampfzettel* (Zschr. f. öst. Volkskunde XIII [1907.], 108), a *Gichtzettel* (HWbAb. III, 838); ezt az ajtó fölé szegezték.

Mindebből kitűnik, hogy a *frászkarika* készítésének hagyományos szer-tartásában egyrészt az Európa-szerte ismert gyógyító gyűrűk értékben csökkent maradványát kell látnunk. Már a reformáció idején kereskedelmi cikké süllyedtek e gyűrűk, és tömegesen gyártották őket, de még mindig nemes fémből, kilenc templomból szerzett dénárokból stb. A szegényebb néprétegben a babona olcsóbbított alakjában terjedhetett csak el: a nemesfém helyébe lép a liszt, a csodatevő hatalmat a szenteltvíznek kellett volna adnia. A racionalizmus, a természettudományok fejlődése és a materializmus pusztító csapást

mért mind erre a babonára, mind társaira. De a legnagyobb csapást maga a tapasztalat mérte: az emberek látták, hogy a frászkarikát hordó egyén, a frászkarikán átbújtatott csecsemő esetleg továbbra is nyavalyatorós maradt, illetőleg nem gyógyult ki az eskorból. Így ez a babona éppúgy üres malaszt maradt, miként a *balázsolás*, e másik katolikus egyházi babona, amely a gyermek torkához keresztalakban odaértetett két gyertyával akarta a torokgyíkot (diftériát) gyógyítani szent Balázsnak, és nem a tudománynak a segítségével.

A *frászkarika*-ban tehát a gyűrűbe vetett mágikus hit nyomait találhatjuk meg. A babonás hívők gyűrűvel, koszorúval, körüljárással az ártó, démonikus elemeket akarták távoltartani, illetőleg a meglévő betegséget, bajt, rosszat elszigetelni, elűzni. Azt hitték, hogy távolmaradnak, izolálódnak a rossz elemek, ha köréjük kört vonnak ujjal, ha oda fémből vagy más anyagból készült gyűrűt, koszorút húznak. A *frászkarika* egyik formája a mágikus körbe vetett hiedelemnek. Ez a felfogás valószínűleg mediterrán eredetű; vö.: latin *circumferre* 'tűzzel körüljárni az örültet, hogy meggyógyuljon', *circumambulatio* 'falu, ház, szántóföld körbenjárása a baj megelőzésére'. A zsidóknál égési seb köré vontak kört, a németeknél a beteg testrésze köré ujjal vagy ökölrel (*das Abbringen*).

Plinius említi (XXVIII. 48.), hogy a beteg rész köré gyakran szalagot kötnek, hogy így lekössék a démont. Ezzel rokon a gyógyító gyűrűk (*anulus medicus*, *Heilring* stb.) alkalmazása. A sklepios úgy gyógyította az epilepsziát, hogy gyűrűjével a beteg száját, orrlyukát és fülét megérintette (vö. W. PAX: *Wörter und Sachen* XVIII, 54–5). Innen már rövid lépést kell tennünk, hogy ezt a mediterrán mágikus hiedelmet a fentebb leírt angol, francia és német szokásokban felismerhessük; sőt vannak e hiedelemnek keleti szláv kisugárzásai is.¹ W. PAX idézett tanulmányában a *circumambulatio* ról, a mágikus körről szólva mindebben „elementare Verwandtschaft“-ot óhajt látni. Ezt írja: „[wir müssen] bei allen Völkern mit einer gewissen Gleichheit der seelischen Grundlagen rechnen“ (83). A *frászkarika* történetéről írtak ellene mondanak W. PAX elemi rokonságról vallott idealista felfogásának, (s azt követelik, hogy a néprajzi kutatásokban erősen érvényesítsük a földrajzi elvet, azaz gondosan kutassuk ki, derítsük fel a hasonló jelenségek történeti és területi összefüggését).

E hiedelem történetének vizsgálata nyelvészeti szempontból arról tanúskodik, milyen fontos a tükörszavak és kifejezések tanulmányozása. Nyelvtörténeti kutatásaink — a népek közti érintkezés nyelvi emlékeivel foglalkozva — első helyre a jövevényszavak vizsgálatát tették, ami helyes is, mivel a sok országon át vándorló műveltségi tárgyakat, fogalmakat jelölő szavak hangalakja rendszerint jó fogódzó az átvétel végső tagjának megállapításában (így például a németen keresztül átvett francia szavak egy részében). A tükörszavak etimonjának meghatározása nehezebb munka; itt a történeti események alapos felderítésére van szükség, a nép, a nemzet életének alapos ismeretére, hogy az ilyen kifejezések, mint az angol *falling sickness*, francia *mal caduque* → német *Fallsucht* → magyar *eskór*; latin *morbis regius* → angol *King's evil* → francia *le mal royal*; angol *cramp-ring* → német *Krampfiring*, *Fraisring* (-kette) → magyar *frászkarika* terjedési irányát megállapíthassuk

¹ Egy beteg gyerek meggyógyítható általa, hogy egy tölgyfa törzsében levő nyíláson átdugjuk (DMITRIJ ZELENIŃ, *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin und Leipzig, 1927. 70).

(ez utóbbi sorozatból hiányzik a francia elnevezés, a feljegyzésekben az angol megjelölés, illetőleg *anneau médical* található).

Mindez azt bizonyítja, mily szorosan függ össze a nyelv történetének kutatása a nép e g é s z életének ismeretével.

ERDÓDI JÓZSEF

Szamárlétra

A magyar *szamárlétra* szólás jelentése kétségtelen: 'automatikus előrejutás a hivatali ranglétrán, amihez nem kell semmiféle szellemi képesség'. A szólás eredete azonban nincs tisztázva, magyarázatával eddig szótáraink és kutatóink nem is próbálkoztak. Az alábbiakban, úgy gondolom, sikerül megmagyaráznom, az eredete felé vezető utat megvilágítanom, és háttérét megrajzolnom.

A XIII. század utolsó harmadától kezdve a XVI. század végéig németországi,¹ majd franciaországi² és olaszországi³ héber kéziratokban — sőt egy Magyarországra elvetődött cseh eredetű héber kéziratban is⁴ —, később héber nyomtatványok kolofonjaiban nagyon gyakori kitétel a következő: „Befejeztetett. A másolónak ne essék baja soha, amíg fel nem megy a szamar a létrán, amelyről Jákob ősapánk álmodott.”⁵ Elvértve — s a szólás eredeti értelmét elhomályosítva — más állatok is szerepelnek: teve, elefánt, ökör, juh, oroszlán, hal, kutya, ló, macska, sült kappan⁶ stb. Néhány kézirat ábrázolja is a szamarat, amint fel akar jutni a létrára.⁷ A milánói Ambrosiana egy Szentírás-kéziratában (Cod. Milan. Nr. 7), Jeremiás X. 16.-nál (216a) a következő szöveg kíséretében látható: „Erősödj és erősödjünk! A másolónak ne essék baja. Jehúda másolót és családját ne lehessen megszámolni sokasága miatt. Ő (a másoló) Oroszlánnak neveztetik, örökké éljen, s menekedjék meg minden bajtól, amíg fel nem jut a tehén létrafokokon a mennyezetig.” A képen azonban az illusztrátor nem tehenet, hanem szamarat rajzol, amint a létrafokra akar lépni. Azt is írja alá héberül: **הַמֶּמֶר בְּסוּרִים** (szamar a létrán).⁸ A kopenhágai könyvtár egy 1410-ben másolt héber kódexének záradékában (Codex Hebr. Bibl. Regiae Hafniensis XXXVIII. 635a), amelynek fényképét közöljük, a következő szöveg ad alkalmat illusztrációra: „Erősödj és erősödjünk!

¹ ZUNZ, Zur Geschichte und Literatur. Berlin, 1845. 207; UA., Ges. Schriften. III. Berlin, 1876. 77–8.

² M. STEINSCHNEIDER, Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften². Jerusalem, 1937. 48–9; ELFFENBEIN: Hopeh X (1948.), 131, 163.

³ BLAU LAJOS: MZsSz. XVIII, 184; A. FREIMANN: Journal of Jewish Bibliography I, 1938. 9.

⁴ KOHN SÁMUEL, A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának héber kéziratjai. Budapest, 1877. 21. Nr. VI. = MKönyvsz. II, 99.

⁵ A. M. HABERMANN, Toldot hászéfer haivti. Jerusalem, 1945. 20, 22, 23, 25, 77. L. hozzá SCHEIBER: Az ORE Értesítője 1947. június 46. l.

⁶ CARLO BERNHEIMER, Paleografia Ebraica. Firenze, 1924. 151, 253–4, 278, 394, 395; A. BERLINER, Kötávim Nivcharim. II. Jerusalem, 1949. 93–6.

⁷ D. KAUFMANN, Ges. Schriften. III. Fr. a/M., 1915. 176; A. BERLINER, Ges. Schriften. I. Fr. a/M., 1913. 17; vö. hozzá: S. POZNANSKI: REJ. LXVII, 1914. 157; F. LANDSBERGER: HUCA. XXI, 1948. 85.

⁸ Codices Hebraici Bibliothecae Ambrosianae. Descripti a CAROLO BERNHEIMER. Florentiae, MDCCCXXXIII. 9–10; a képet közltem: Folia Ethnographica I, 1949. 99–101.

A másoló kántornak ne legyen bántódása, ma se, sohase, amíg fel nem megy a szamár a létrán. A „szamár“ szó helyébe a másoló szamarat rajzol. (A kódex-lap fotokópiáját Dr. R. EDELMANN, kopenhágai egyetemi tanárnak köszönöm.)

שלא לגרוע

שסו

מכל מיניה שבהיה כגון בארבע טטפה
לעשה שלש וכדמי' הסגנו' נכחה
ארבע ליהו שלש וכו' כל ביוע
כיה שגולא הגרע מיבני'

כרור תהו ליעכה כרור רחם
רהמיה רביסיעי סימיה יבניה
הלאויו כיום רה תמיו שנתה קע
לפוט חוק ותרוזק הסופרוזק
לא יודה לאהיס ודא לעילסע
על סלם

Ezt a szólást többen értelmezték. Általában azt hitték,¹ hogy a másolóknak a lehetetlenség kifejezésére alkotott önkényes hasonlata: A szamárnak nincs esze, a létrajárás ész igényel. A szamár sohasem juthat fel a létrára, tehát a másolóknak nem eshetik baja. Gyakran a lehetetlenség érzékeltetésére használt talmudi példaszóval hozták kapcsolatba. R. Séset (III. század) mondotta R. Amramnak: „Te bizonyára Pumbeditából való vagy, ahol átviszik az elefántot a tű fokán“ (Bába Mecia 38b). Rábától (IV. század) származik a mondás egy másik változata: „Nem mutatnak be az embernek (álmában) sem aranyból való pálmát, sem elefántot, amely átmegy a tű fokán“, — azaz ilyesmire senki sem gondol napközben, tehát nem is álmodik felőle éjjel (Beráchos 55b). Ezt a közmondást az Evangélium (Máté XIX. 24.;

¹ R. WISCHNITZER — BERNSTEIN: Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur. XXX (1936.), 92 — 3.

Márk X. 25.; Lukács XVIII. 25.) tevére változtatva népszerűsítette.¹ A Koránban (VII. 38.) ez az egyetlen egyenes idézet az Új Testamentumból.²

Közelebbi párhuzama, sőt forrása azonban megtalálható az aggádban, a zsidó folklorisztikus anyagban. A négy lehetetlenség gyakran kívánczik itt a következő sorba: „Négy dolgot mondtak a bölcsek: ahogyan az ember fehérre tudja mosni a zsákot, úgy lehet tudást találni a bárgyuknál; ha felmegy a szamár a létrára, akkor találsz értelmet a balgáknál; ha megfér a gödölye a párduccal, akkor fér meg a meny az anyósával; s ha fogsz találni teljesen fehér hollót, akkor lelsz egy rendes asszonyra is.“³ A második, bennünket érdeklő pont, néha módosul s a „balgák“ helyett „mosók“, „asszonyok“⁴, „fiatalok“⁵ szerepelnek. Háj Gáon (939—1038.) még néhány magyarázó szóval is tisztázza az értelmét: „Azaz: nem lehetséges ez, amint nem lehetséges amaz sem“⁶.

A közmondás a zsidóktól eljutott az arabokhoz is, ahol egészen hasonló alakban van meg: „Amíg meg nem őszül a holló s fel nem megy a szamár a létrára.“⁷ Aleppo lakóiról csodálatos és hihetetlen dolgokat meséltek. Ezért járhatta róluk a következő arab közmondás is: „Aleppóban a szamár fel tud mászni a létrára. Itt a szamár és itt a létra!“⁸ Idevonható a következő adat is: Al-Muktafi bagdadi kalifának (X. század elején) volt egy tornya, amelyet „Qubbat al-himár“-nak (szamár kupolájának) neveztek, mert spirálszerű járat vezetett benne, tehát könnyű volt oda feljutni; még egy szamár is felmászható volt rajta, ami rendszerint lehetetlen dolognak számított.⁹ Olyan kényelmes lépcsőről van szó bizonyára, amelyen az ész nélkül szükkölködő szamár is lépdelhetett.

Itt már egészen közel jutottunk a mi szólásunkhoz: A *szamárlétra* a hivatali előrejutás olyan módja, amihez semmi észbeli képesség nem kell. Még a szamár is megjárhatná. Érdekes, hogy héber forrás ismeri ezt az értelmét is, egészen úgy, ahogyan a magyar használja. Élijáhú b. Selómó Ábrahám Hákhóhén Szmirnából (a XVII—XVIII. században) így ír: „S ha őszitőd arra csábítana, hogy lázadozz sorsod ellen, mondván . . . : 'miért nem születtem olyan szerencsésnek, mint ama gazdagnak fia, mégha olyan üresfejű lennék is, mint ő; mivel üressége emeli őt, míg tökéletes tudásom engem a pokolra

¹ STRACK—BILLERBECK, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. I. 1. München, 1922. 828.

² Szellemes, de téves értelmezését említi ERIC F. F. BISHOP, The eye of the needle: The Moslem World XXXI (1941.), 354—9. Eszerint *κάμηλος* tevé, *κάμιλος* horgonykötelet jelent. A kettőt felcserélték. A szólás eredeti alakja ez lett volna hát: „Könnyebb a horgonykötélnek a tű fokán átjutni, hogynem a gazdagnak Isten országába bejutni.“ A talmudi forrás bizonyítja, hogy a „tevé“ olvasat a helyes. A Korán-kommentátorok között is van, aki így értelmezi (Ibn Miqsam). L. ARTHUR JEFFERY, The Qur'an readings of Ibn Miqsam. Ignace Goldziher Memorial Volume. I. Budapest, 1948. 37.

³ Chuppát Elijáhú; Pirgé Rábbénu Háqqádos; I. EISENSTEIN, Ócár Midrásim. New York, 1915. 171, 510. Romlott szövege olvasható: REJ. LXX, 1920. 146.

⁴ BRUNO ITALIANER, Die Darmstädter Pessach-Haggadah. Textband. Leipzig, 1927. 26, 191, 211.

⁵ Ócár Hágeónim. V. 2. ed. B. M. LEWIN. Jerusalem, 1932. 32.

⁶ Uo.; a közmondás középkori zsidó utóéletére I. S. LIEBERMAN, Shkiin. Jerusalem, 1939. 17, 98; J. BERGMANN: Háfolklór hájehudi. Jerusalem, 1953. 157, 252. L. hozzá megjegyzéseimet: REJ. CXII. 1953.

⁷ ELIESER BEN JEHUDA, Thesaurus Totius Hebraicitatis. III. 1911. 1617 2. j.

⁸ A. SOCIN, Der arabische Dialekt von Mösul und Märdin: ZDMG. XXXVII, 1883. 203. Nr. 631.

⁹ GOLDZIHNER, Mélanges judéo-arabes: REJ. XLIII, 1901. 9.

visz alá. Miért nem választom inkább a halált, midőn látom, hogy a számár felmegy a létrán, s én a siralom völgyében vagyok’.” (Sévet Muszár. Wien, 1864. V. fejezet 10a).¹

Egyelőre hiányzik a közbülső láncszem, amely magyar földre elvezette. Nyomok azonban vannak. Egy ősnymotatványnak a XV. század második felében, Bártfán készült kötéséből előtűnt egy négylapos, pergamenre írt Talmud-kézirat töredéke. Az 1a lapon olvasható a szóbanforgó, humoros, héber záradék-fodulat a számárlétráról. Ez a Talmud-példány a XV. században tehát már Magyarországon volt. (Ma az Orsz. Rabbiképző Intézet kézirattárában található.)² A héberből átjutott a német nyelvbe is. Johannes Pfefferkorn azt írja Handspiegel-jében (1511.) Reuchlinról, hogy úgy olvassa a héber szavakat, „wie wenn man einen Esel Trepp auftreibe”³. Valószínűleg megvan latin kéziratok és nyomtatványok záradékaiban is; innen vehette át a deákos műnyelv — pap vagy vándordiak közvetítésével. Erre lehet következtetni abból, hogy a régi magyar nyelv nem ismeri, s feltehetőleg csak a XIX. században kerül a magyar szókincsbe, ahol mindmáig népszerű, bár eredete és magyarázata feledésbe merült.

Néhány idézettel akarjuk illusztrálni ismeretét a magyar irodalmi nyelvben. Sz é c h e n y i I s t v á n „közönséges és annyiszor a hányszor felhasználta *számárlajtörjé*”-ről beszél 1857-ben (Nagy magyar szatirája: ÖM. VIII. Bp., 1922. 186). A B o l o n d I s t ó k N a p t á r á b a n ez áll: „Tzélszerű, ha az úr isten hivatalt ad. De tsak úgy mégysz felfele a szamarak Laitorjáján, ha eszet nem ad hozzá” (1882. 6). B e r c z i k Á r p á d n á l olvasható: „Ha politikai carrière-t akarsz csinálni, ne a számár létrán mászsz fel, mert akkor megpenészedel a várakozásban, hanem egy merész ugrással teremj egyszerre a hatalom polcán!” (A protectió. Bp., 1888. 36). K o z m a A n d o r n á l: „Nyolcz esztendeig csak lassan mászott feljebb a számárlajtörja legalsó fokain” (Próza. Bp., 1893. 78). A Berczikéhez hasonló gondolatot fejez ki K o z m a A n d o r következő versikéje (Szatirák. Bp., 1898. 11):

Számár-létra — mily unalmas!
Végig mászni — hosszadalmas.
Mint kiváló szellem szokott,
Úgrom mindig öt-hat fokot.

M ó r i c z Z s i g m o n d n á l található: „A magyar diák az életre készült, erre a szép, magyar életre, ahol mindenki csak a síma és egyenet utat szerette mindig. A protekcióval elérhető, a számárlétrán megjárható, a rokonság árnyas alléjával oly elegánssá tett utakat” (Forr a bor. Bp., 1931. 152). M á r a y S á n d o r n á l: „Nunu évtizedenként lassan előlépett, mint egy hivatalban, a számárlétrán” (Eszter hagyatéka. Bp., É. n. 19). D é r y T i b o r ezt mondja: „A szorgalom számárlétráján kapaszkodott fel a katedrára” (Felelet. I. Bp., 1951. 362); majd meg ezt: „tíz év óta nem bírt feljebb rugaszkodni a számárlétrán” (uo. II. Bp., 1952. 78). — A fentiekből jól érthetően a sorvezetőt is — alakját tekintve — *számárlétra*-nak hívják. Erre utal J ó k a i (ÖM. XCII. 305): „soha sem vette segítségül a ’gradus ad Parnassum’-ot, amit gyöngé diákok használatára számárlajtörjának is neveznek”.

SCHIEBER SÁNDOR

¹ J. L. ZLOTNIK, Research of the Hebrew Idiom. Jerusalem, 1938. 62—4; SCHIEBER: Nyr. LXXXIII, 249.

² SCHIEBER: Új Élet VI, 1950. 43. sz.

³ Idézi GRAETZ, Geschichte der Juden. IX³. Leipzig, 1891. 107.

A török paradicsom (*Solanum melongena*) magyar elnevezései

Adalékok a neologizmus kérdéséhez

Az utóbbi évek folyamán mind gyakrabban tűnik fel a piaci árusító helyeken, az üzletek kirakataiban az a tök- vagy uborkaalakú, liláskék zöldségféle, amelynek — adataim tanúsága szerint — legelterjedtebb neve a címben szerepel. A szóbanforgó mezőgazdasági termény, noha fűvészkönyvekből, kertészeti szakmunkákból már régen ismeretes, nagyobb arányokban csak az utolsó évtizedekben terjedt el nálunk. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy anyaggyűjtésem során — amely eredetileg csak egyik, Erdélyben elterjedt nevére vonatkozott — húszegynéhány különböző elnevezésével találkoztam.¹ Éppen ezért tanulságosnak ígérkezik, ha nyomon követjük a növény eredetét, európai elterjedését, tanulmányozzuk magyarországi neveit és ezek időrendjét.

I.

A növény kétségtől indiai eredetű. „Hazája Kelet-India“ — állapítja meg legújabb összefoglaló növénytani munkánk (SOÓ—JÁVORKA, A magyar növényvilág kézikönyve 544). Erre utal DE CANDOLLE (Der Ursprung der Kulturpflanzen 360), valamint sok egyéb kézikönyv mellett a Nagy Szovjet Enciklopédia is (IV, 67). A török paradicsom kultúrnövény, vadon termő fajtáját eddig még nem találták meg, azonban kapcsolatba hozzák a *Solanum insanum* nevű növényvel. Ennek hazája pedig DE CANDOLLE tanúsága szerint Madrasz és Burma (i. m. 361). A *Solanum melongena* indiai eredetét bizonyítja számos szanszkrit neve, valamint az, hogy ezek egyikéből, a *bhantāki*-ből (ROTH—BÖHTLINGK, Sanskrit Wb.) ered a növény neve több keletázsiai nyelvben, így a hindosztániban, bengáliában és a malájiban. Ebből a szóból származik egyébként egyik angol neve is: *brinjal*, amely portugál közvetítéssel került az angol nyelvbe (BERNAL—YULE, Hobson-Jobson, being a dictionary of Anglo-Indian colloquial words). Szanszkrit nevei közül meg kell említenünk azokat, amelyek a *vṛtta* 'rund' tőből származnak: *vārttāka*, *vārttākī* stb. (ROTH—BÖHTLINGK i. m.). Egyéb szanszkrit neveire nézve l. DE CANDOLLE i. m. 360.² Mindezek a szavak a növény magyar elnevezései szempontjából általában nem jöhetnek számításba. Nem hagyhatjuk azonban teljesen figyelmen kívül a *vātingana* alakot (ROTH—BÖHTLINGK i. m.). Ennek a szónak nem tudjuk a korát, és így könnyen meglehet, hogy nem eredeti óind szó, hanem valamilyen középind nyelvből származó visszaszanszkritisított alak, mint ahogy DU CANGE nagy latin szótárában is szerepelnek késő-középkori latin szavak. Biztos adatunk van azonban a perzsából: *bādingān* (REDHAUSE, Turkish-Engl. Lex.).

¹Értékes adatokat kaptam SZABÓ T. ATTILA (SZTA.) és GUNDA BÉLA (GB.) kartársaktól. Kérésre tanítványaik körében adatokat gyűjtöttek: RÉVÉSZ ANTAL (RA.) fiúgimnáziumi tanár, valamint a Teleki Blanka közgazdasági technikum nevelői kara (TB.). Fogadják közreműködésükért hálás köszönetemet. A nem jelölt adatok saját gyűjtéseimből valók.

²A keleti nyelvekre vonatkozó adatok összegyűjtésében segítségemre volt CZEGLÉDY KÁROLY, FEKETE LAJOS, RÁSONYI LÁSZLÓ, TELEGDY ZSIGMOND, URAY GÉZA és VEKERDI JÓZSEF. Szívességüket ez úton is köszönöm.

Ugyanerre a szóra hivatkozik LOKOTSCH is, aki az európai nyelvek keleti elemeivel foglalkozó szótárában a növénynek a nyugateurópai nyelvekben előforduló neveit innen származtatja (EtWb.). A perzsáktól veszik át nevével együtt a növényt az arabok: *bādinjān* (HÜBSCHMAN, ArmGramm. 274) és az oszmánli törökök: *patlijan* (RADLOFF, Wb. der Türk-Dialekte). Ez a sorrend csak a földrajzi tényezőkön alapszik, s nem lehetetlen, hogy az oszmánli az arabból vette át. Műveltségi szóról lévén szó, a hangtani megfelelésekből sem lehet egyértelműen kiindulni. A növénynek ez az indiai neve számos kis- és középzásiai, valamint indiai nyelvben megtalálható.

A növény indiai eredetével, szanszkrit neveivel azért foglalkozom ennyire részletesen, mert nemcsak a növény, hanem egyik Magyarországon elterjedt neve, a *padlizsán* — bár többszörös közvetítés eredményeképpen — végső fokon Indiából származik.

Hódításaik során a törökök a növényt elterjesztették a Balkán-félszigeten; erre utal a bolgár *патладжан* (GEROV, Речник на бълг. яз.), a szerb *patlidžan* (KARADŠCHITSCH, Lex. Serb.—Germ.—Lat.), a román *pătlaḡea* (TIKTIN, Rum.—Dtsch. Wb.). Ezekből a nyelvekből, de elsősorban a bolgár nyelvből került be a szó a mi nyelvünkbe. Egyébként a *Solanum Melongena* hasonló elnevezése megvan az albánban is. Szavunk vándorlása Indiából hazánkig hosszú évszázadokig tartott. ASCHERSON véleménye szerint a szó csak a középkorban jutott el Kis-Ázsiába és onnan még később Afrikába és Dél-Európába (idézi: LÖW, Die Flora der Juden, *Solanum melongena* címszó alatt). Megerősítik ezt a tételt DE CANDOLLE adatai is, melyek szerint a görögök és a rómaiak nem ismerték a török paradicsomot, és a XVII. század előtt Európában egy botanikus sem írta le. Az araboknál először RHĀZI, a IX. században élt híres arab orvos írt róla (DE CANDOLLE: i. h.). Az arabok Észak-Afrikán keresztül közvetítették a szót Európába, közvetlenül az Ibériai-félszigetre, majd az itt beszélt újlatin nyelvekből került át a nyugateurópai nyelvekbe (vö. MEYER-LÜBKE, REtWb.³ 876). Hazánkban is ismeretes a katalán *alberginia* szóból származó francia neve: *aubergine*. A katalán szó az arab *al-bādinjān* változata (BLOCH—WARTBURG, FEtWb.). A *Solanum melongena*-nak ebből a tőből származó neve az oroszban is megvan: *баклажан* (VASMER, RussEtWb. I, 43).

II.

I. *Padlizsán* szavunk egészen újkeletű, nyomtatásban először az 1930-as évekből származó szakácskönyvekben láttam. A magyar szótárirodalomban első ízben ORSZÁGH LÁSZLÓ angol-magyar szótárában (1948.) fordul elő, mint az angol *eggplant* magyar megfelelője. Szavunkat ebben az alakjában és *padlazsán* változatában alkalmasint a bolgár kertészekről vettük át, akik ennek a zöldségfélének fő elterjesztői voltak nálunk. A szónak *a* és *i* hangzós alakja a bolgár nyelvben egyaránt ismeretes: az irodalmi alak *патладжанъ*, a *патлиджанъ* nyelvjárási változat (MLADENOV, Етим. и правопис. речникъ). A gyűjtésem során nyert és közölt adatokból kitűnik, hogy ennek a szónak egy harmadik alakja is él magyarban: *padlezsán*. Ez szintén nem magyar nyelvi fejlődés, hanem feltehetően a bolgár *патладжанъ* külön átvétele. Szavunk tehát három alakban került be a magyar nyelvbe, azonban itt számos magyar nyelvi változatát ejtik. Ezek közül a leggyakoribbnak a *padizsán* látszik, ami azt mutatja, hogy a szó a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével

a magyar nyelv hangrendszerébe igyekeznek beilleszkedni. Több adatom van *zs > cs* változásra is, a szó ezáltal *padlicsán(y)* sőt *palicsán(y)* (GB.) alakot nyer. A *dl > l(l)* hangfejlődés nem ismeretlen a magyarban; vö. pl. szl. *vidlo > m. villa* stb., azonban itt is gondolhatunk közvetlen szláv átvételre, mert az eredeti *dl, tl* hangkapcsolat csupán a nyugati szláv nyelvekben maradt meg (KNIEZSA: NyK. XLIX, 351). A *dl*-es alakok mellett mindhárom magánhangzóval *tl*-es alakokat is hallottam: *patlazsán, patlezsán, patlizsán*. A fenti alakok mindegyike — a *palicsán(y)* kivételével — több forrásból származik. A felsoroltakon kívül a közgazdasági technikumból eléggé sok *dl > dr, tr* hangváltozást mutató alakot (pl. *padrizsán, patrezsán*) is kaptam, amelyek hangfejlődés szempontjából ugyan nem támasztanak nehézséget, de mivel csupán egy forrásból — mégpedig 14–18 éves leányoktól — származó adatok, ezeket a kellő elővigyázatossággal kell szemlélni.

A most tárgyalt változatok közül a rendelkezésemre álló adatok szerint a leggyakoribb a *padlizsán* alak. Az irodalmi nyelvben is ez az alak kezd meggyökeresedni. A tanulmányozott munkákban (lexikonok, szótárak stb.) egy kivételével ez az alak fordult elő. Két idegen nyelvből fordított munkában is ezzel az alakkal fordították le a szót (Spanov: Gyűjtőgyűjtők. Bp., 1951., ford. Gyöngyi László. Lope de Vega: A hős falu. Bp., 1952., ford. Gáspár Endre). Igen gyakori azonban a *padizsán* változat is. A szó földrajzi elterjedésére nézve a következőket közölhetem: 1—1 adatot kaptam arra nézve, hogy a *padlizsán* alakot Budakalászon, Pirtón (Bács megye, kiskőrösi járás), Dunabogdányban és Balassagyarmaton is ismerik. A szó idegenszerűségét, nehezen ejthetőségét mutatják azok az adatok, amelyek az eredeti alakot teljesen eltorzítva tükrözik. Valószínűleg ez vezetett a növény különböző magyar elnevezéseire.

Mint említettem, a *Solanum melongena* törökös neve nemcsak a bolgár nyelvben, hanem a ruménban is ismeretes. Konkrét adatok hiányában nem volt módom megállapítani, hogy a *pätllägea* szó az oszmánliból került-e a ruménba, vagy — mint nálunk — ott is a bolgár kertészek terjesztették-e el. Pusztán azt jegyzem meg, hogy a románoknál a növény igen elterjedt és közkedvelt nemzeti eledel, ami meglehetősen régiségre mutat. A rumén szó eredetileg csaknem mindig többes számban, jelzős szerkezetekben volt használatos: *pätllägele vinete* 'kék zöldség' (török paradicsom), *pätllägele roşii* 'piros zöldség' (paradicsom). Ma már azonban tapadás útján a melléknevek felvették az egész kifejezés értelmét, így a *Solanum melongena* a *vinete* 'kékek', a paradicsom a *roşii* 'pirosak' nevet nyerte (PUŞCARIU, Limba română I, 203). — Ezekből a rumén elnevezésekből származnak azok a nevek, amelyeket az erdélyi magyarok használnak a zöldségféle megjelölésére. Ilyen a teljes rumén alak átvétele, a *petlezele vinete* (SZTA.), majd a *vinete* jelző elhagyásával a *petlezele* (SZTA.). Ez az ellipszis teljesen érthető is, hiszen a magyaroknál felesleges volt a jelző kitétele, hiszen a *pätllägele* számukra csak a tárgyalt zöldségféleséget jelentette, mivel a paradicsomnak megvolt a maga magyar neve. A rumén *g* hang átvételére vö. rum. *gingaş > m. zsengecs* (TAMÁS: MNy. XXV, 56). Valószínűleg a rumén szó származéka a GUNDA BÉLÁTÓL közölt *padlocsel* alak is. Az ilyen hangátvételre is van példa, igaz, hogy itt a hang szóvégen fordul elő: rum. *covrigi > m. kovrics* (SZINNYEI: Nyr. XXIII, 250). A közgazdasági technikumból kapott anyag között is találtam *l* végű alakokat. Ezek egyike *patlezsál*; a szóvégi *l* megokolt, mivel az adatközlő erdélyi származású. A többi *l* végű alaknál (pl. *patrezsál?*) a már említett okoknál fogva feumtartással kell élni.

A *Solanum melongena* legelterjedtebb erdélyi neve azonban kétségtelenül a már említett rumén *vinete*-ből származó *vinetta*. Ez a szó Erdély egész területén ismeretes. A rendelkezésemre álló adatok tanúsága szerint legdélibb előfordulása Temesvár és Petrozsény, majd a régi Nagyküküllő megyén át felnyúlik Kolozsvárig és Désig. Használatos a szó a régi Torda-Aranyos megyében, azonkívül Nagyváradon és Nagyszalontán is, sőt a magyarországi Köröszegapáti (Bihar m.) községből származó két egyetemi hallgatótól is hallottam. Bár a Székelyföldről sem pozitív, sem negatív adatom nincs, a szó elterjedését — tekintettel arra, hogy a magyarság itt egységes tömbben él — nem tartom valószínűnek. — A *vinetta* is több alakváltozatban használatos. Van, aki rövid *t*-vel ejti; emlegetik az eredeti rumén alakban is: *vinete*. Jellemző az erdélyi rumén nyelvjárás erős palatalizáló tendenciájára, hogy ilyen magyar alakokra is bukkantam: *vinyetta*, *vinyéta*. Szavunk Erdélyből származó személyek közvetítésével szórványosan Budapesten is előfordul; itt azonban jelentésszűküléssel csak egy bizonyos elkészítési módját (kenyérre kenhető saláta) hívják így, különben *padlazzán* a neve. Az adatközlő édesanyja ezt az elkészítési módot erdélyiektől tanulta. — A zöldségféle és a vele együtt felsorolt elnevezések Erdélyben is újkeletűek. Erre lehet következtetni abból, hogy az idősebb korosztályba tartozók közül azok, akik már régebben elkerültek Erdélyből — hacsak Magyarországról nem — sem a szót, sem a zöldségfélélet nem ismerik. Valószínű, hogy az 1920-as évektől odatelepedett Kárpátokon túli románság révén terjedt el.

A török paradicsom idegen nevei között meg kell említeni a teljesen műnyelvi *lucullus* alakot is, amely a különböző mag-árjegyzékeken keresztül eljutott a termelőkhez és a piaci árusokhoz, onnan pedig a vásárlóközönséghez. A török paradicsomnak ez a neve igen ritka, egy kofától és két háziasszonytól hallottam.

2. A *Solanum melongena*-nak nemcsak kék, hanem fehér termésű fajtája is van (Soó—JÁVORKA: i. h.). Egyes nyugati nyelvekben erről a fehér színű, tojásnagyságú termésről is elnevezték a szóbanforgó zöldségfélélet; angol *eggplant*, *eggfruit*; valószínűleg ennek a tükörkifejezése a német *Eierpflanze*, *Eierfrucht*; jelentéstanilag ide tartozik az olasz *uovo turco* 'török tojás' is (HEGI, Illustrierte Flora von Mitteleuropa 2587). A magyar nyelvben is több olyan neve van, amely a növény ilyen termésén alapul. Ezek közül a legrégebb a *tojáscsucsor*. A *tojáscsucsor* szó a *Solanum* növénycsaládnak a botanikában régóta használatos műszava. Éppen ezért régi szótárainkban a burgonya (*Solanum tuberosum*) *csucsorka* néven is szerepel. A *tojáscsucsor* szó a szótáriróadalomban először KASSAI-nál fordul elő (II, 47). KASSAI forrásként a DebrFűv.-t adja meg, ahol a *Solanum*, azaz a csucsor-fajták között találjuk (176). LIPPAI „Posonyi kert“ című művében (Tyrnaviae, 1764.) a szót nem találtam meg. Így könnyen lehet, hogy maga a szó a fűvészkönyv szerzőinek alkotása, mivel — mint az előszóból kitűnik — a szerzők sok növénynek új nevet adtak (XII—XIII.). — KASSAI-tól azután átveszi a többi szótáríró. Műszó jellegét többek között a *tojáscsupor* [!] sajtóhiba (BALL.), valamint az is mutatja, hogy a *csucsor-t* KIRÁLYFÖLDI még 1846-ban is az „ujdon-uj szavak“ között sorolja fel. CzF.-nál a *tojáscsucsor* leírásából kitűnik, hogy a szerzők azt csaknem szó szerint a DebrFűv.-ből vették; az értelmezés 2. pontja alatt ugyanis ez olvasható: „ugyanazon növénynek földben termő almaforgyü-

¹ Én ritkítottam.

mölcs (Solanum melongena)⁴¹. Világos tehát, hogy a szerkesztők nem ismerték, hiszen a Solanum melongena termése a száron nő. A *tojáscsucor* legújabb előfordulásai: JÁVORKA „Magyar flóra“ című munkájában (Bp., 1924.), sőt SAUVAGEOT és ECKHARDT francia—magyar nagy szótárában is, mint a francia *aubergine* magyar megfelelője. Ezt az elnevezést adatközlőim nem ismerik, ma már nem él.

A növény magyarországi elterjedésének kezdetére vet fényt GALGÓCZY KÁROLY „Kertészet kézikönyve“ című, több kiadást megért munkája. Az első kiadásban (1854.) még nem szerepel, a második kiadás (1865.) már részletesen és helyesen írja le a *tojáscsucor* termését. Későbbi kiadásaiiban (1880., 1893., 1896.) — bár az átdolgozók magán a munkán kisebb-nagyobb változtatásokat végeztek — a minket érdeklő szövegrész változatlan.

A fehér termésfajta és a tojással való hasonlóság vezetett a *tojásparéj* elnevezésre is. Erre a szóra Arad vármegye monográfiájában bukkantam (I, 2, 214), s ez az egyetlen adat. A leírásból kitűnik, hogy a növénynek „tojásforma nagy fehér“ és liláskék termése ismeretes. A növény két névvel van megjelölve, a *tojásparéj* mellett zárójelben a *padlizsán* szó áll. Ez a mellett tanúskodik, hogy Arad megyében is az ott lakó bolgárok terjesztették el; feltehetően itt is a szerző névadásával lehet számolni.

A Solanum melongena termésének ma egyik legelterjedtebb neve a *tojásgyümölcs*. Itt nem annyira önálló névadással, mint a német *Eierfrucht* lefordításával van dolgunk. Erre mutat az, hogy GRAUMANN „Magyar növénynevek szótára“ című művében (1909.) a *tojásgyümölcs* mellett a *tojásvirág* (vö. *Eierpflanze*) is szerepel. Időrendben ez a legrégebbi adat. A *tojásgyümölcs* német mintára kialakult tükörfelfejezés volta mellett bizonyít, hogy e néven szerepel mag-árjegyzékekben (GB.), továbbá az, hogy egyik adatközlőm az iskolában tanult e néven a szóbanforgó zöldségfélééről. A *tojásgyümölcs* elnevezés ma még elég gyakori, a megkérdezett felnőttek jórésze ismeri, megtalálható néhány modern kétnyelvű szótárban, lexikonban, újabb botanikai munkákban, de a két iskolából mindössze három adat érkezett, s a fiatalabbaktól én sem igen hallottam. A *tojásgyümölcs* szó ismeretes Budapest környékén (Rákospalota, Dunapataj) és Sárosdon (Fejér m.), ahol uradalmi kertészetben termesztették.

3. A *tojásgyümölcs* elnevezés átvezet a Solanum melongena termésének azon neveihez, amelyek a 'gyümölcs' fogalmával vannak kapcsolatban, azaz amelyekben a *gyümölcs* szó fordul elő. A *tojásgyümölcs*-ön kívül négy ilyen szóval találkoztam. 1—1 adatom van a *paradicsomgyümölcs* és a *húsgyümölcs* elnevezésekre; az utóbbit adatközlőm 20—25 évvel ezelőtt hallotta Gödöllőn, az előbbi adat pedig egy pécsi születésű háziasszonytól származik. Előfordul a *húsgyümölcs* fordítottja is: *gyümölcshús* (TB., 2 adat). Észak-Erdélyben (Szatmár m.) román *gyümölcs* a neve.

4. Ezeknél a mesterkélt, műnyelvi szavaknál sokkal érdekesebbek azok a feltehetően népi ösztönzésű elnevezések, amelyek a Solanum melongena terméséhez vagy magához a növényhez hasonló zöldségfélék és a növény feltételezett vagy valóságos származásán alapulnak. Ebbe a sorozatba tartozik legelterjedtebb neve, a török *paradicsom*. Találkozhatunk ezzel az elnevezéssel nemcsak a beszélt nyelvben, hanem szótárak, lexikonok és szakácskönyvek hasábjain, éttermek étlapjain is. Szófeldrajzilag is ez a legelterjedtebb, adatközlőim szerint Budapesten kívül ismeretes ez a neve Gyöngyösön, Püspök-

ladányban, Cegléden, Kiskunmajsán, Szegeden és Makón. A paradicsommal való közeli rokonságra utalnak az egyéb hasonló elnevezések: *bulgár paradicsom* Dunakeszi (TB.), *rácparadicsom* Százhalombatta, Érd, *román paradicsom* Erdély (TB.), *olasz paradicsom* Jánoshalma (TB.), *kék paradicsom* (TB., SzTA.). A paradicsom a *Solanum melongena* közeli rokona, ugyancsak a *Solanum* családba tartozik, amit latin neve: *Solanum lycopersicum* is mutat. Ebbe a növény családba tartozik a paprika (*Solanum capsicum*) is. A paprikához hasonló alakjáról, leveleiről nevezhették el növényünket és termését *bolgár papriká*-nak, *török papriká*-nak. Ez utóbbinak neve Szigetszentmiklóson, Pécsen és Siklóson (Baranya m.) ismeretes; GUNDA adatai között is szerepel. A tök termésének alakja is hasonlít a török paradicsomhoz, bár növénytanilag más családhoz tartozik. E hasonlósága alapján kapta a *bolgár tök* (TB., 6 adat), *szerb tök* és *kék tök* (SzTA., GB., TB.) nevet. Az uborkával való hasonlatosság vezetett a *kék uborka* (GB.) névre.

Érdekes szóalkotás a *tökparadicsom* és fordított párja, a *paradicsomtök* (minkettő TB. anyagából). Az ilyen típusú szóösszetétel nem ismeretlen a magyarban. Így *paradicsompapriká*-nak nevezik a piros vagy zöld színű, paradicsom alakú paprikát, míg a *tökdinnye* vagy *dönnyetök* összetétel bizonyos dinnye- vagy tökfajtákra a MTsz. tanúsága szerint Dunántúl eléggé általános.

5. Itt kell megemlíteni — bár az előző pontban tárgyalt elnevezésekkel szemben nem élő szó — a *Solanum melongena* *egyiptomi alma* nevét is (Debr-Fűv.; innen KASSAI és CZF.). Ennek a homályos névnek az értelméről, az elnevezés okáról sejtet valamit MELIUS HERBÁRIUMA (1578.), mely szerint: „Az ötödik fele *Solanum mortale*, Halálos bolondító Eb bőlő... A e g i p t o m b ó l hozzác...“ (85. fol.). Úgy látszik tehát, hogy valami távoli kapcsolatról van szó a következő nyugati adatokkal: német *Tollapfel*; angol *mad apple* 'bolond alma'; olasz *melanzana* < újkori latin *mela insana* és *melongena*; az olasz alak talán a spanyol és portugál *berengena* 'Solanum melongena' népetimologikus átvétele (REtWb.³ 876; GAMILLSCHEG, EtWb. 604). Ezzel lehet kapcsolatba hozni a *bolondító almá*-t 'mela insana, Melanzan' is (Mel: Herb. 52; vö. NySz.). Lehetséges, hogy MELIUS két különböző növényről beszél; de feltehető, hogy mivel különböző forrásokból kapta adatait és a növényt nem ismerte, a két adatot nem tudta azonosítani. Ezt mutatja a Pallas Lex., ahol a *Solanum melongena* fajtáinak magyar nevei között egyaránt megtaláljuk az *egyiptomi almá*-t és a *bolond almá*-t. Mind az említett nyugateurópai jelentések, mind ezek a magyar jelentések utalnak a növényvel kapcsolatos babonákra, amelyek LÖW idézett munkája szerint a nadragulyával vagy a mandragórával való összetévesztéséből fakadhattak. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt sem, hogy a *Solanum* fajhoz tartozó számos növény mérgező hatású, pl. a már említett *Solanum insanum*.

6. A *Solanum melongena* ma élő neveinek gyakorisága — bár egyes ingadozások természetesen lehetségesek — kitűnik a RA. és a TB. révén kapott anyagból. Itt kétségkívül van bizonyos torzítás, mert a két iskola tanulóinak szociális megoszlása erősen elütő, az előbbi intézetbe túlnyomórészt polgári szülők gyerekei járnak, az utóbbi tanulóik között jócskán szerepelnek paraszt- és munkásszülők gyerekei. A kapott elnevezések megoszlása a következő:

<i>Török paradicsom</i>	67 (63+4)	adat	32,2%
<i>A paradicsom</i> egyéb szókapcs.	11 (8+3)	„	5,3%
<i>Tök</i> (rác ~, szerb ~, kék ~)	9 (3+6)	„	4,3%
<i>Paprika</i> (török ~, bolgár ~)	3 (2+1)	„	1,4%
<i>Padlizsán</i>	33 (28+5)	„	15,9%
<i>Vinetta</i>	4 (2+2)	„	1,9%
<i>Tojásgyümölcs</i>	3 (2+1)	„	1,4%
Egyéb	4	„	1,9%
<i>Török paradicsom + padlizsán</i> (alakváltozatok is!)	73 (65+8)	„	35,4%
Összesen 207 adat			99,7%

A statisztika összeállításánál azokat a feleleteket, amelyek egymás mellett több nevet adtak meg, szavanként külön adatoknak tekintettem.¹ Nem választottam azonban külön azokat a feleleteket, amelyek a *török paradicsom* és a *padlizsán* (+ alakváltozatok) közös ismeretét tükrözték, mivel ezek száma igen tekintélyes volt. A fenti összeállításból kitérünk, hogy a válaszadók 67,6%-a ismeri a *török paradicsom*, 51,3%-a a *padlizsán* nevet. A *török paradicsom* és a *padlizsán* név általánossá válására mutat az is, hogy a fiúiskolában csak ezt a két elnevezést ismerték, míg a lányiskola tanulói a zöldségféle elnevezéseinek egész sorát közölték. Itt kétségtelenül elsősorban a nemek közötti különbséggel állunk szemben, bár számolni kell a két iskola már említett szociális különbségeivel is. A megkérdezett felnőtteknél is tapasztaltam a nemek szerinti különbséget. Jellemző annak az adatközlőnek az esete, aki nem tudta megnevezni a zöldséget, de pár nap múlva jelezte, hogy felesége ismeri a tárgyalt zöldségféle nevét. Ez természetes is, hiszen a háztartásban sütés-főzéssel foglalatoskodó nők szókincse ezen a téren bővebb.

Az előbb közölt statisztikai adatok tanúsítják a *tojásgyümölcs* elnevezés kivesző tendenciáját, amelyre már előzőleg utaltam.

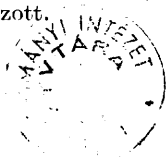
III.

A *Solanum melongena* termésére vonatkozó nevek számbavétele és gyakoriságuk meghatározása után nézzük meg, hogy ezekből milyen tanulságokat vonhatunk le.

I. Elsőnek az a kérdés vetődik fel, hogy mikor, milyen úton került el hozzánk a *török paradicsom*; kik terjesztették el hazánkban.

Bár GALGÓCZI idézett műve szerint már 1865-ben termesztették, a növény az utóbbi évtizedekben kezdett el komolyan terjedni. Ezt mutatja az, hogy az említett, műszó jellegű *tojáscsucor*-on kívül a XIX. század folyamán más elnevezést nem igen találunk, míg új nevei az utóbbi évtizedekben kezdtek terjedni: a Pallas Lex. (1893.) még csak *tojáscsucor*-ról, *egyiptomi almá*-ról, *bolond almá*-ról ír. A Révai Lex. (1925.) a *tojáscsucor* név mellett csak a francia *aubergine* nevet említi. Az 1942-ben megjelent Új Idők Lex.-ban és az 1948-ban kiadott kétkötetes Révai Lex.-ban a *tojáscsucor* mellett már új

¹ Ezek az adatok szerepelnek a zárójelen belüli második oszlopban. Ilyen, egyszerre több elnevezést megadó adat összesen 15 volt, ebből 5 adat két, 9 adat három, 1 adat négy különböző nevet tartalmazott.

neveit is megtalálhatjuk: *tojásgyümölcs*, *török paradicsom*, *padlizsán*. Ugyanezt a fejlődést tükrözik a szakkönyvek is. A Mezőgazdasági Lexikon (1909.) még csak *tojáscsucor*-ról ír. JÁVORKA 1924-ben megjelent „Magyar flóra” című könyvében a *tojáscsucor* és az *egyiptomi alma* mellett már megjelenik a *tojásgyümölcs*, míg 1951-ben megjelent növényteni kézikönyvében a *Solanum melongena* magyar neveként már csak a *tojásgyümölcs* és a *török paradicsom* áll.

A *Solanum melongena* magyar nevei történetére jellemző fényt vetnek a szakácskönyvek is. Az általam átnézett szakácskönyvek közül a századforduló korából származó kiadványok nem ismerik. Az első idevágó adatot DITTMAYER, Gasterea. Szakácsművészeti lexikon (Bp., 1925.) című könyvében találtam: *tojásgyümölcs* (78). Ettől kezdve gyakran találkozunk e névvel, valamint a *padlizsán* és a *török paradicsom* nevekkel is. Legújabb két nyelvű szótárainkban: ORSZÁGH angol-magyar szótárában (1948.) és HERCZEG olasz-magyar szótárában (1952.) a *tojásgyümölcs* és a *padlizsán*, illetőleg a *török paradicsom* és a *padlizsán* szerepel. Mindezek az adatok eléggé bizonyítják, hogy a *tojáscsucor* név elavult. Elavulásának oka nyilvánvalóan abban áll, hogy a zöldség-félének ez a neve műnyelvi volt, viszont újabb elterjedésével kapcsolatban szükséges volt valamilyen elnevezéssel megjelölni. Erre mutat JÁVORKA megjegyzése is: „... újabban azonban eléggé terjed a *török paradicsom* vagy *tojásgyümölcs*, *padlizsán* (*Solanum melongena*)”. (Viruló Természet I. Bp., 1947. 56.)

A török paradicsom magyarországi elterjesztői elsősorban a bolgár kertészek voltak. Ezt bizonyítja maga a *padlizsán* név, valamint a szóföldrajzi adatok. A növény magyarországi elterjedését tükröző első adatok szerint „Budapesten, Rákoson is termesztett kerti vetemény” (Pallas Lex. 1893.), valamint Arad megyében is ismeretes (Arad vm. monográfiája. 1897.). Kitűnik ebből, hogy a fővárosunk határában levő zöld övezetben termesztették, és köztudomású, hogy az itt elterülő konyhakertészetek művelői között igen nagy számú a bolgár nemzetiségű. Az Arad megyei adat ugyancsak az ott élő bolgárságra mutat. Mai elterjedése is e mellett tanúsodik. — Eredményeim szerint két főcsoportot lehet megkülönböztetni: 1. nagyvárosok és vidékük (Budapest, Szeged, Pécs), ami vitathatatlanul a bolgár kertészetre mutat; 2. zöldségtermeléssel foglalkozó községek (Gyöngyös, Cegléd, Makó). Tudomásom szerint Budapest környékén kívül Cegléd zöldségtermelői között is szép számmal akadnak bolgárok; ez a bolgár kertészetnek a magyar zöldség- és gyümölcsstermelés fejlődésében játszott közismert szerepével függ össze. A bolgár kertészek szerepére mutat egy adatközlőm megjegyzése is, amely szerint a századforduló táján a magyarországi bolgárok még csak saját fogyasztásuk céljából termesztették a növényt.

Mindezek ellenére nem állíthatjuk, hogy kizárólagosan a bolgároktól kaptuk a szóbanforgó zöldségfélélt. Erdélyben a románok termesztették el, a Dunántúlon, Fejér megyében a szerbek termelik. A *tojásgyümölcs* elnevezés, az, hogy ez meglehetősen könyvnyelvi forma, továbbá az, hogy ez az elnevezés főleg mag-árjegyzékekben fordul elő, és hogy uradalmi kertészetben (Sárosd Fehér m.) e néven ismerték, nyugati eredetre is mutathat (vö. a már említett angol *eggplant*, német *Eierfrucht* elnevezéseket). Ezt a feltevésünket támogatja STEIGERnek (Aufmarschungstrassen des Morgenländischen Sprachgutes: Vox Romanica X, 1948—1949.) az az elmélete, mely szerint a keletről származó fogalmak és elnevezésük több úton is elkerülhettek egy néphez; tanul-

mányában fő útvonalakként északafrikai—földközítengeri és keleteurópai—volgai közvetítéseket említi meg. STEIGER állításának igazát mutatják a *Solanum melongena* olasz és német nevei is. Az olaszban az arab—ibériai úton jött *melanzana* mellett megtaláljuk a tengeri útra mutató *uovo turco* 'török tojás' nevet is. A német nyelvben a francia eredetű *Aubergine*, *Albergine* mellett többet között még *Spanische Eier*-nek (HEG: i. h.) és *Melanzapfel*-nak (< olasz *melanzana*) is hívják. Mindezek alapján joggal tehetjük fel hazánkban is a *Solanum melongena* egyes nyugati (német) közvetítéseit is.

2. A zöldségféle magyar nevei rendkívül jellemzőek a gondolkodás menetére nézve. A magyar nyelvközösség tagjai előtt felmerült annak a szűkessége, hogy az új fogalomnak nevet adjanak, annál is inkább, mivel ebben az esetben a tárgyat előbb látják, mint ahogy nevét ismerik. Idegen nevét (*padlizsán*) egyrészt nyilvánvalóan nehéz volt kiejteni — mutatja ezt a nagyszámú alakváltozat, köztük egészen torz fejlemények —, másrészt éppen ezért joggal idegennek érezték. Számos olyan adatom van, amelyben a *padlizsán* és a *török paradicsom* egyaránt szerepel, és ahol a válaszadó megjegyzi, hogy a *padlizsán* idegen: „török“, „román“, „bolgár“ név, a zöldség magyar neve *török paradicsom*. Ilyen gondolatmenet eredménye lehet a *török padizsán* kontaminációs név, amely többször szerepelt a Marx-téri Tejvendéglő étlapján. Ez utóbbi elnevezés kontaminációs jellegét támogatja az, hogy ugyanannak a vendéglőnek az étlapján ezt megelőzően *török paradicsom* név állott.

A tárgyalt elnevezések három, eléggé elkülönülő gondolattársítási folyamatot tükröznek. Az első ilyen csoportnál az elnevező vagy elnevezők számára a *Solanum melongena* fehér termésének színe és alakja a növény legjellemzőbb sajátóságaként nyilvánult meg. Innen erednek azok az elnevezések, amelyekben a tojással való hasonlóság jut kifejezésre: *tojásacsucor*, *tojásparéj*, *tojásgyümölcs*. Ez utóbbinak a tükrökefezés jellegére már rámutattam. A másik két szó belső keletkezése mellett tanúskodik az, hogy XIX. századi magyar—német szótárainkban a *tojásacsucor* német megfelelőjeként nem az *Eierfrucht* vagy *Eierpflanze* szerepelt, hanem a *Nachtschatten* vagy a *Melanzapfel*. A *tojás*-előtagú szavak elavulásában alkalmasint nem elhanyagolható szerepet játszik az, hogy a lila termés egyre jobban kiszorítja a fehéret, és így az elnevezésben szerepet játszó asszociáció anyagi alapja is eltűnt: a szónak nem volt mihez kapcsolódnia, értelmetlenné, üressé vált.

A második csoport, amely bizonyos mértékig kapcsolódik az előbbivel, az új zöldségféle fogalmából a termény („gyümölcs“) sajátosságos jellegét ragadja ki és látja el különböző jelzőkkel. Ezt a folyamatot a legszebben a *paradicsomgyümölcs* mutatja: a névadó tudatában volt annak, hogy itt egy olyan sajátos „gyümölcs“-ről van szó, amely leginkább a paradicsomhoz hasonlít. A *hús-gyümölcs* és a *gyümölcshús* elnevezés alapjául — mint nevékből is kitetszik — a zöldségféle húspótlóként való felhasználása szolgált. Éppen ezért az ebbe a csoportba tartozó elnevezések valószínűleg városi eredetűek.

A *Solanum melongena* termésére vonatkozó elnevezések harmadik és legnépesebb csoportja a népi gondolkodásmódot tükrözi, az absztrakció legkisebb fokát itt találjuk. Ezekben az elnevezésekben ismét közös a gondolkodás menete: itt a termésnek vagy magának a növénynek más növényhez való hasonlósága, a termés színe vagy feltett eredete jöhetett számításba.

Ezen a téren a mi eredményeinkkel teljesen megegyezik LEO SPITZER tanulmánya (*Die Namengebung bei neuen Kulturpflanzen im Französischen: 1. Mais und Buchweizen: Wörter und Sachen IV [1912.], 122—46*). SPITZER

rámutat arra, hogy az újonnan felmerült kultúrnövényt valamilyen más, már régebben ismert növényvel azonosították: a franciák például a kukoricát a búzával, a kölessel és a cirokkal, a hajdinát a búzával és a kölessel (vö. olasz *sorgo turco* 'kukorica', szószerint 'török cirok'), illetőleg jelzőkkel különböztették meg tőle. Ez a megkülönböztetés utalhat a termés színére (francia *blé noir*, *mil noir* 'hajdina'; *blé rouge*, *mil rouge* 'kukorica'), vagy az új növény valóságos és vélt eredetére (a kukorica francia nevei között: *blé de Rome*, *blé de Barbarie*, *blé de Turquie*, *blé d'Italie* stb.). SPITZER ugyanakkor megemlíti azt is, hogy az elnevezés vonatkozhatik a felhasználás módjára vagy egyéb ismertető jelre (például a mi esetünkben a termés húspótlóként való felhasználására, illetőleg fehér fajtájának a tojással való hasonlóságára).

Azok közül a zöldségfélék közül, amelyhez a *Solanum melongena* termését az elnevezések hasonlítják, növénytanilag kétségkívül a paradicsom áll hozzá a legközelebb. Ezt elsősorban a latin elnevezések mutatják. LINNÉ rendszerében a török paradicsomot a *Solanum melongena*, a paradicsomot a *Solanum lycopersicum* név jelöli. Más botanikusok rendszerezésében viszont mindkét növény latin nevében az *esculentum* 'ehető' jelző szerepel: *Solanum esculentum* Dunal: török paradicsom; *Lycopersicum esculentum* Miller: paradicsom. A két növény elnevezésének kapcsolatát már a törökben megtalálhatjuk, ahol — éppen fordítva — a paradicsom az idegen eredetű: *firänk patlıđan* 'európai padlizsán' (RADLOFF i. m.). A balkáni szláv nyelvekben (szerb, bolgár) és a ruménban a török szó származékaival és jelzőkkel jelölik mind a két növényt. A bolgárban a *патльджанъ* szó a paradicsomot jelöli, ha a *синъ* 'kék' jelzővel látják el, már török paradicsomot jelöl (GEROV i. m.). A szerb nyelvben a *patlıđan* a *crveni* jelzővel ('crveno' 'rot') a paradicsomot, *modri* jelzővel ('modor' 'blau, indigoblau') a török paradicsomot jelöli (KARADSCHITSCH i. m.). A ruménben is — mint már láttuk — ez utóbbi a helyzet. PREOBRAZSENSZKIJ orosz etimológiai szótárából kitűnik, hogy a *баклажан* szó is jelentheti mindkét növényt. A két zöldségféle közeli hasonlatosságát mutatja az is, hogy az egyik megkérdezett tanuló a felmutatott termést paradicsomnak vélte (RA. gyűjtéséből). Ezek után érthető, hogy a magyar nyelvben is a *paradicsom*-mal kapcsolatos a legelterjedtebb neve. Anyaggyűjtésem során hat jelzős összetételét találtam meg; ezek közül öt népnév: *török*, *bolgár*, *rác*, *román*, *olasz*; egy színnév: *kék*. Ez utóbbi pontos megfelelője az említett balkáni nyelvekben meglévő elnevezéseinek.

A *paradicsom*-on kívül jelzős összetételeket találunk a *paprika*-val (a növény hasonlósága), valamint a *tök*-kel és az *uborka*-val (a termés hasonlósága). Ezekben a jelzős kifejezésekben a *török*, *bolgár*, *rác* népnevek és az említett *kék* színnév fordul elő:

	török	bolgár	szerb	rác	román	olasz	kék
<i>paradicsom</i>	+	+	—	+	+	+	+
<i>tök</i>	—	+	+	—	—	—	+
<i>paprika</i>	+	+	—	—	—	—	—
<i>uborka</i>	—	—	—	—	—	—	+

A *kék* színnévről sokat nem kell mondanunk, a zöldség sötétkék színére vonatkozik.

A népnevekkel kapcsolatos kifejezésekről a következőket jegyzem meg: A román paradicsom (2 adat, TB.): az adatközlők erdélyi származásúak, a növényt és termését nyilván a románoktól ismerik. — A rác paradicsom: az adatközlő szülőfalujában (Szászhalombatta) rácok, azaz szerbek termesztik; nyilván hasonló okok vezettek a szerb tök elnevezésre is (vö. a lecsó népi nevei között *rácporékolt*, *szerbgulyás*; I. MIKESY: MNy. XLV, 323). — A bolgár népnév — mint az előbbi táblázatból kitűnik — három zöldségféle nevével is összetévre szolgál a *Solanum melongena* megjelölésére. Ez világosan a növény termesztőire és elterjesztőire mutat. Számos adatközlő közvetlenül a bolgár kertészekről ismeri. — Az eddig tárgyalt három népnév az átadó néppel való közvetlen kapcsolatra utal. Láttuk, hogy a szó idegen nevét kimutathatóan két oldalról: a bolgároktól és románoktól vettük át. A szerb közvetítés lehetősége sincs kizárva, a már közölt adaton kívül azonban erre nincs bizonyíték.

Bonyolultabb a török népnévvel való összekapcsolás kérdése, hisz — mint láttuk — a növény nem a hódoltság korában került hozzánk, a zöldségféle közvetítői nem a törökök voltak. Ezt igazolja a következő megállapítás is: „A nyugatázsiai gyümölcsöt nem mindig közvetlenül a törököktől vettük át, hanem gyakran“ — mint részben a mi esetünkben is — „déli szláv közvetítéssel.“ (RAPAICS, A magyar gyümölcs 105.) Ugyanebből a munkából nyertünk felvilágosítást a török jelző értékelésére is: „Magyarországon is ebben a korban [XV — XVI. század] se szeri se száma a hasonló jelzőkkel (török, görög, spanyol, olasz) megkülönböztetett szőlő- és gyümölcsfajtáknak. Nálunk sem szabad ebből rögtön és vizsgálat nélkül az új fajta hazáját megállapítani.“ (102.) Ugyanígy vélekedik SPITZER a kukoricának a nyugateurópai nyelvekben eléggé általános 'török búza' jelentésű elnevezéséről is (i. m. 124). Ilyen körülmények között a mi korunkban is bátran számolhatunk a török szó 'keleti, idegen' értelmével.

3. Láttuk tehát, hogy a gondolkozás több úton is megteremti a nyelv számára az új fogalom elnevezéseit. A tárgyalt elnevezések vizsgálata megmutatja azt is, hogy ezek kivétel nélkül összetételek, jelzős kifejezések; ez megfelel a magyar nyelv azon mai belső fejlődési törvényének, amely szerint szóképzletünk gazdagodásának az összetétel az egyik legfőbb módja. Ha az összetételek elemeit közelebbről megnézzük, kitűnik, hogy csaknem valamennyi az alapszókinszből van véve. Nem kétséges, hogy olyan növénynevek, mint *paradicsom*, *tök*, *paprika*, *uborka*, hogy olyan népnevek, mint *román*, *török*, *bolgár* stb. az alapszókinszhez tartoznak, hogy ugyancsak ide sorolható a *tojás*, a *gyümölcs*, a *hús*. „Az alapszókinsz“ — állapítja meg VINOGRADOV — „befolyással van azokra a módokra, amelyek szerint a nyelv általános szótári szókézlete gazdagodik és meghatározza történelmi fejlődésének belső törvényszerűségét.“ (NyIK. II/5, 10.) Ez természetes is, hiszen az új fogalmaknak csak azon nyelvi anyag alapján tudunk nevet adni, amely már megelőzően birtokunkban volt. „Bármilyen gondolatok keletkeznek is az ember fejében, csak a nyelvi anyag alapján, a nyelvi kifejezések és mondatok alapján fejlődhetnek és létezhetnek“ — mondja SZTÁLIN.

A nyelv az érintkezés és a gondolatközlés eszköze. Éppen ezért zavaró, ha egy fogalomnak kellő okok nélkül több nyelvi kifejezés felel meg. Ez a helyzet a szóbanforgó növény és termése esetében is; a köznyelv számára felesleges, sőt káros lenne, ha valamennyi tárgyalt és ma is élő nevének megtartaná, ha mindegyiket egyenrangúnak ismerné el. A köznyelvben tehát az érthetőség elősegítésére kiválasztódásnak kell létrejönnie. A mi esetünkben

— amint ezt a statisztikai adatai mutatják — két forma került be a köznyelvbe: *padlizzán* és *török paradicsom*. Nem nehéz megérteni a kiválasztódás rúgóit. A bolgár kertészekkel való állandó érintkezés révén állandóan és lökészerűen halljuk a *padlizzán*-t. A másik oldalon viszont a beszélők ki akarják küszöbölni a nehezen ejthető, idegen hangrendszerű szót. Ezért jöttek létre magyar elnevezései, amelyekről dolgozatunkban adtunk számot. A *török paradicsom* alak meggyökeresedésében két tényező játszott komolyabb szerepet: a paradicsommal való közeli rokonsága és hasonlósága, másodsor az idegen jelleget általánosító *török* jelző, amely a *bolgár, román, szerb* stb. eredetjelzőkkel szemben az absztrakció magasabb fokát képviseli.

BAKOS FERENC

A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések

Évek óta tervezem egy a Tisza folyónév eredetéről szóló és e kérdés elég kiterjedt irodalmát megközelítő teljességgel feldolgozó cikk elkészítését, de másirányú elfoglaltság, betegség, különösen pedig a szükséges könyvek összeszedésének a nehézsége Szegeden lehetetlenné tette, s még ma is lehetetlenné teszi, hogy a tanulmányt nyomdakészen az *Acta Antiqua* számára beküldjem. E készülőben levő cikkem mondanivalójának egy részénél azonban nem akarok a közzététellel tovább — az egész tanulmány ki tudja mikor lehetővé váló befejeztéig — várni. Nem akarok várni azért, mert, úgy hiszem, itt következő megállapításaimmal esetleg megkímélhetek kutatókat attól a felesleges fáradságtól, hogy eleve helytelen kiindulási pontot alapul véve tegyenek újabb kísérleteket a Tisza legrégebb nevének megmagyarázására; elég, hogy több mint egy százada ez ismétlődött mindig újra és újra e problémával kapcsolatban.

A probléma és megoldásának téves kiinduló pontja az eddigi szakirodalomban

1. A Tiszát reá vonatkozó névvel a következő szövegek említik az I—X. századokban:¹

Strabo (VIII, 5, 2 = p. 313 C.) földrajzi munkájában (rec. GUST. KRAMER) 18. táján így ír: *Μέρως μὲν δὴ τῆς χώρας ταύτης ἠρήμωσαν οἱ Δακοὶ καταπολεμήσαντες Βοίους καὶ Ταυρίσκους, ἔθνη Κελτικὰ τὰ ὑπὸ Κριτασίῳ, φασκόντες εἶναι τὴν χώραν σφετέραν, καίπερ ποταμοῦ διεύρογτος τοῦ Παρισσοῦ, ῥέοντος ἀπὸ τῶν ὄρων ἐπὶ τὸν Ἰστρον κατὰ τοὺς Σκορδίσκους καλουμένους Γαλάτας*. Ebben a szövegrészben a dákokat és a boiokat egykor elválasztó folyót a múlt század közepe óta a tudósok túlnyomó többsége (Strabo's *Erdbeschreibung* übersetzt . . . von . . . A. FORBIGER III, 101; ROESLER, *Das vorrömische Dacien* 5; G. ZIPPEL, *Die römische Herrschaft in Illyrien* 216 stb.) — minden bizonynyal helyesen — a Tiszával azonosítja. Ugyanakkor a *Παρίσσοῦ* alakot ren-

¹ A folyóneveknek mindenütt a számomra elérhető legjobb szövegkiadásból vett olvasását és annak kézirati hagyományban meglevő varia lectiōit adom. Modern szövegjavítási kísérletet csak ott regisztrálok, ahol a kéziratokban található névformát ma általában romlottnak tekinti a tudomány.

desen romlottnak vélik, és általában a *Παθίσον* (esetleg *Πατίσον*) emendáció lehetőségével számolnak.¹

A 77. körül író idősebb Pliniusnál (IV, [25] 80) accusativusban így szerepel a Tisza (D. geogr. Bücher [II, 242—VI Schluss] d. Naturalis Historia d. C. Plinius Secundus . . . herausg. v. D. DETLEFSEN: W. SIEGLIN, Quellen u. Forsch. z. alten Gesch. u. Geogr. Heft 9, 70): *Pathissum* (varia lectio *Pathissim*). A hozzávaló nominativus bizonyosan hímnemű *Pathissus* volt.

A 151-et követő évek valamelyikében Ptolemaeus (Geogr. rec. C. MÜLLER) az *Ἰάζυγες οἱ Μετανάσται* és Dacia határfolyóját következőképen említi: III, 7, 1 *Τιβίσκον* (v. l. *τοῦ βίσκον*) genitivus és *τὸν Τιβίσκον ποταμὸν* (v. l. *Τιβίσκον/Τίβισκον, Τιβίσαιον*); III, 8, 1 *τὸν Τιβίσκον ποταμὸν* (v. l. *Τιβίσκον/Τίβισκον, Τίσβισκον*) és *τοῦ Τιβίσκον ποταμοῦ*, III, 8, 2 pedig *Τιβίσκον τοῦ ποταμοῦ* (v. l. *Τιβίσκον τοῦ/τοῦ Τιβίσκον, Τιβίσκον*). Az e helyekből adódó *Τιβίσκος* névalakkal kapcsolatban általánosan elterjedt — és minden bizonnyal helyes is — az a felfogás, hogy az valójában a T e m e s ókori neve, és Ptolemaeus szövegében tévesen szolgál a Tisza jelölésére. — Ptolemaeus: Geogr. III, 7, 2 szerint az *Ἰάζυγες οἱ Μετανάσται* egyik városa *Παρίσκον* (v. l. *Πάρτισκον*). A tudósok túlnyomó többsége, kétségtelenül helyesen, egy a Tisza közelében (esetleg Szeged tájékán?) fekvő városnak tekinti *Παρίσκον*-t, s joggal tételezi fel, hogy e városnak meg a Tisza folyónak a neve összetartozik.

A m m i a n u s M a r c e l l i n u s (rec. U. CLARK) a 380-as évek dereka táján így említi a Tiszát (XVII, 13, 4): *Parthiscus* (lejjebb a hímnemű „solus“ vonatkozik a szövegben e névre) és *Parthisci* (genitivus).

Priscus Rhetor 472. után befejezett *Ἱστορία Βυζαντιακή* című munkájában 448-as hun földi utazásának élményeit leírva szólt a Tiszáról (fr. 8 MÜLLER), s nála a Bátorban született Konstantin császártól (945—959.) készítettett kivonat tanúsága szerint (Exc. de leg. ed. C. DE BOOR 131) a Tisza neve *Τίγας* lett volna. E névalak, ma meglehetősen sok tudós által elfogadott és bizonyára helytálló nézet szerint, romlott; emendációjául *Τίσας* kínálkozik.¹

I o r d a n e s 551-ben kiadott Geticájában (178) Priscust (annak bizonyára éppen a fenti helyét) idézve, a Tiszát így említi (rec. TH. MOMMSEN): *Tisia* (v. l. *Tysia, Tysilia*). Ugyane mű egy másik helyén (33) folyónevünk nominativusára ez a szövegahagyomány: *Tisia* (v. l. *Tisiam, Tisianus, Thisia*). A szövegösszefüggésből nem derül ki, de valószínűnek látszik, hogy Iordanes nőneműnek tekintette a *Tisia* folyónevet.

A G e o g r a p h u s R a v e n n a s címen ismert névtelen mű végső alakját a IX. században kaphatta, de a benne található Iordanes-kivonatokat már a munka VII. századi (667—670. ?) szerzője valószínűleg a szövegbe illesztette. Ebben a földrajzi műben (IV, 14) a fentebb idézett Iordanes-hely

¹ A Strabo-féle *Πάριος* névalaknak a fent említettekén kívül más emendációi is előfordulnak a szakirodalomban; ezek egyike sem tekinthető azonban általánosabban elfogadottnak; egy részük talán sajtóhibának vagy elírásnak köszönheti létét. Ilyenek: *Παθίσον* genitivus (ORTVAY T., Magyarország régi vízrajza I, 270) | *Παθίσσος* (KIRÁLY P., Dacia provincia Augusti I, 45) | *Μάγισος* (CASAUONUS), *Παθίγος* (ORTVAY i. m. I, 267) | *ΠΑΡΙΣΟΥ/ΜΑΡΤΟΥ* vagy *ΜΑΡΤΟΥ* (GROSKURD). POLASCHEK (PAULY—WISSOWA, Realencycl. XVIII 2/3, 2163) a *Παρίσον/Παρθίσον* javítás lehetőségére is utal melleleg.

² *Τίγας* másfajta emendációi (amelyek egy része sajtóhiba vagy elírás is lehet): *Τίγας* (M. FLUSS, *Tisia*: PAULY—WISSOWA, Realencycl. VI a, 1469) | *Τίσας* (TOMASCHKE: Sitzber. Akad. Wien. Phil.-Hist. Cl. CXXXI/1, 95) | *Τίγα ~ Tisa* (RIEDL F., A Tisza régi neve: Századok XV, 515) | *Τίσαας* (DIETLESU, Die Gepiden I, 86).

(Get. 178) kivonata említi a Tiszát ilyenképen (ed. J. SCHNETZ): *Tisia* (v. l. *Tysia*). Hogy milyen neműnek kezelte folyóelnevezést a ravennai névtelen, nem derül ki a szövegösszefüggésből, valószínűleg nőneműnek.

Theophylactus Simocatta Heraclius császár alatt (610—641.) írt történeti művében (Hist. ed. C. DE BOOR) a Tisza neve négy ízben említődik így (VIII, 3, 8. 11. 13.): *τὸν Τίσσον*.

A Theophylactus most idézett helyét kivonatoló Theophanes Confessor 814—815-re elkészült Chronographiajában (rec. C. DE BOOR vol. I, 282) a Tisza neve így szerepel: *τὸν Τίσσον ποταμὸν* (v. l. *Τίσσον/Τίσσον, Τίσσον, Τίσσω, Τισσῶ, Τισσῶι*).

Theophanes hivatkozott részletét teszi át latinra 873—875-ben Anastasius Bibliothecarius „Historia tripertita“-jában, s nála (Theophanis Chronogr. rec. C. DE BOOR vol. II, 173) a Tisza nevének accusativusa *Tisso* (v. l. *Tysso, Tisson*). A szó valószínűleg romlott, mert ugyan milyen alakú és nemű nominativust képzelhetett volna a fenti accusativushoz Anastasius?

A frank évkönyvek közül Einhardi Annales (ad annum 796.) szól a Tiszáról (ed. G. H. PERTZ: MGH. SS. I, 183) így: „trans *Tizam* fluvium“ (a feltételezhető *Tiza* nominativus hímnemű lenne?).

Az Arnulf király (887—899.) alatt, 891-nél nem később Nagy Károly viselt dolgairól verses évkönyvet író Poeta Saxo, az Einhard-féle Annales most idézett helyét szedve versbe (ed. G. H. PERTZ: MGH. SS. I, 252), a Tiszát szintén említi „trans fluvium *Tizan*“ összefüggésben. Ph. JAFFÉ (Bibl. rer. Germ. IV, 719) szerint a nominativus is *Tizan* lenne. (Nem valószínűbb ennél azt feltenni, hogy romlott olvasás a *Tizan*, s azt *Tizan*-ra kell javítani?)

Paulinus Aquileiensis egy 799-i haláleset alkalmából írt gyászkölteményben (Versus de Herico duce 4) említést tesz a Tiszáról is (Einhardi vita Karoli Magni⁶, ed. PERTZ—WAITZ—HOLDER-EGGER 44) a következő néven: *Tissa* (nőnemű?).

Omurtag bolgár kán (kb. 814—830.) egy 827 táján (?) Tiszába fulladt vitézének emlékoszlopot állíttatott, s ez oszlop görög feliratán (Antike Denkmäler in Bulgarien... von E. KALINKA: Kais. Akad. d. Wissensch., Schr. d. Balkankommission, Antiquarische Abt. IV, 77 k.) folyónk neve így szerepel: *TH[N] TIIΣAN* (accusativus). A görög η betű kiejtése ekkoriban természetesen *i*-nek hangzott.

Bíborbanszületett Konstantin császár 951—952 utánra összeállított „De administrando imperio“-jában (40) a Tisza neve (kiad. MORAVCSIK GY.) *η Τιτσα*.

2. Felsorolásunk világosan mutatja,¹ hogy az V. századtól fogva mindig *Ti*-nek hangzott folyónevünk kezdete (s azóta is mindmáig így van ez a

¹ A fenti felsorolásból kihagytam mindazokat az auctor-helyeket, illetőleg elnevezéseket, amelyek vagy egyes modern kutatók téves interpretációja folytán a Tiszával kapcsolatba, vagy pedig úgy, hogy kezdetben a Tiszának a Maros-torkolattól délre eső részét is a Maroshoz tartozónak tekintették, s annak nevével nevezték. Ezek az elnevezések: *Μάρις* (Herodotus IV, 49) | *Τιβυσις* (Herodotus: i. h.; vö. RIEDL: Századok XV, 513) | *Κάρπις* (Herodotus: i. h.; vö. PICHLER, Austria Romana 130, 173 k.) | *Μάρισος* (Strabo VII, 3, 13 = p. 304 C.; vö. ORTVAY T., Magyarország régi vízrajza I, 270) | *Cusus* (Tacitus: Ann. II, 63; vö. KRONES, Handbuch d. Gesch. Oesterreichs I, 214) | *Δριήων* (Priseus Rhetor fr. 8 MÜLLER; vö. Priseus Rhetor fr. 14: *Δριήων*, Hesychius [hol?], Iordanes: Get. 178: *Dricca*, Geographus Ravennas IV, 14: *Drica* s mindezekhez a nevekhez C. Gooss, Studien zur Gesch. u. Geogr. d. trajanischen Daciens

magyarban, a románban és a legtöbb szláv nyelvben¹⁾, ezzel szemben a korábbi I–IV. századi alakokban ezt a *Ti ~ Thi*-t egy másik szótag is megelőzte.

A régi hosszabb és az új rövidebb névforma egymás melletti meglétének a problémája számos különféle megvilágítási kísérlet tárgya volt a nyelvészeti irodalomban. E kísérletek ezideig rendszeren két alapfeltevésből indultak ki. 1. A Strabo-féle *Παρίσιον* névformának vagy csak *Παρθίσιον*, illetőleg *Παρίσιον* emendációja jön számításba, vagy legalább is ezek a szövegjavítások nem rosszabbak a szintén lehetséges *Παρθίσιον*-nál. 2. Ha sikerül megmagyarázni, honnan való lehet a *t(h)i* előtt egy olyan *Pa*-szótag, amely később elmaradt a névről, akkor ezzel tulajdonképpen megvan a megoldása annak a problémának, amelyet egy hosszabb és egy rövidebb névalak előfordulása vet fel.

Szerintem mindkét alapfeltevés helytelen, s ehhez képest az a töméslen nyelvészeti fejtegetés, amely mind e feltevésekből indul ki, eleve melléje fog az igazi problémának. A következőkben a két említett téves alapfeltevésével szemben a meggyőződésem szerint egyedül helyes állásfoglalást fogom kifejteni. Azt megelőzőleg azonban nem felesleges talán egy — természetesen távolról sem teljes, de a főbb munkákat mégis magában foglaló — listát adni arról, hol épül nyelvészeti következtetés a Tisza régibb névalakjával kapcsolatban a két kijavítandó tételre, vagy legalább is azok egyikére: P. J. ŠAFAŘIK, *Slowanské starožitnosti*. Prága, 1837. 207, 408. — K. MÜLLENHOFF, *Deutsche Altertumskunde*. Berlin, 1892. III, 163 (vö. i. m. II²... besorgt durch M. RÖDIGER. Berlin, 1906. 378.) — H. КИЕРПЕРТ, *Formae Orbis Antiqui XVII (= Illyricum et Thracia)*, Text. Berlin, 1894. 4. — F. PICHLER. *Austria Romana: W. SIEGLIN, Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, Heft 2–4. Leipzig, 1902–1904. 197. — L. NIEDERLE, *Slovanské starožitnosti*. Prága, 1906–1910. II, 158 k. — L. NIEDERLE, *Manuel de l'antiquité slave*. Párizs, 1923. I, 58. — J. MELICH az előző műről szóló könyvismertetésben: *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* I (1923.), 211 kk. — MELICH J., *A honfoglaláskori Magyarország: A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6*. 1925–1929. 65 k. — TROMBETTI egy számomra csak másodkézből ismert cikkében: *Archiv za arbanasku starinu* III (1926.), 45. — P. DIELS a szlávok nyelvéről szóló cikkében: *M. ЕВЕРТ. Reallexikon der Vorgeschichte*. Berlin, 1928. XII, 285. — М. БУДИМИР, *Pathissus — ТИСА: Гласник историског друштва у Новом Саду* II (1929.). 1–15. — N. DRĂGANU, *Români în veacurile IX–XIV pe baza toponimei*

22) | *Τιφίσιος* (Priscus Rhetor fr. 8; vö. Iordanes: *Get.* 178 és Geographus Ravennas IV, 14: *Tibisiu* s ezekhez az elnevezésekhez THIERRY A., *Attila történelme*.³ Ford. Szabó K. 78) | *Flutausis = flu(vius) Tausis* (Iordanes: *Get.* 33; vö. Geographus Ravennas IV, 14: *Flautasis* s ezekhez a névalakokhoz WIETERSHEIM, *Gesch. d. Völkerwanderung* II, 139) | Tisianus (Iordanes: *Get.* 113 helyen ez a folyónév kiesett volna a szövegből DICULESCU, *Die Gepiden* I, 75 k. felfogása szerint) | *Ticinus* (Widukind: *Res gestae Saxonicae* II, 36; vö. W. GISEBRECHT, *Gesch. d. deutschen Kaiserzeit*⁵ I, 819) | *ТОУТЗА* (Omurtag bolgár kán egy görög nyelvű feliratán: *Изв. Русск. Арх. Инст. в Константинополе* X [1905.], 545 k.; a felirat magyar fordításában FENÉR Gézánál: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik: Archaeologia Hungarica* VII, 144 k. — mint a szerző szíves szóbeli felvilágosításából tudom — sajtóhibaként olvasható egy helyt „Tisza“, holott az eredeti görögbetűs tulajdonnév egy bulgáriai folyót, a mai Kancsiját jelenti). VIII–IX. századi *Tisa* névalaknak (említi MELICH, *HonfMg.* 64 és DRĂGANU, *Români în veacurile IX–XIV*... 399) nem talál-tam nyomát a forrásokban.

¹ORTVAY T., *Magyarország régi vízrajza* I, 267 kk.; MELICH J., *HonfMg.* 68.

si a onomasticeit. Bukarest, 1933. 399—403. — M. FLUSS, Tisia: PAULY—WISSOWA . . . , Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1936—1937. VI a, 1469. — E. POLASCHEK, Pathissus: PAULY—WISSOWA . . . , Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1949. XVIII 2/3, 2161—3.

A Strabo-szöveg *ΠΑΡΙΣΟΥ* szavának emendációja

Amennyire az irodalmat áttekinthetem, W. TOMASCHEK (Die alten Thraker II/2: Sitzber. Akad. Wien. Phil.-Hist. Cl. CXXXI/1, 95) az a tudós, aki arra látszik hajlani, hogy a Tiszával kapcsolatos régi névalakok közül a *Pa-* kezdetűt (ilyen *Pathissus* és a szerinte ennek mintájára korrigálandó *Πάρισος*) más etymonból fejtse meg („*pate-* 'sich ausbreiten'“), mint a *Par-* kezdetűeket (*Παρίσιον*, *Parthiscus*: „'Furth, Uebergang' zd. *peretu*“), s aztán a későbbi *Ti-* kezdetű névformáknak a korábbi *Pa-* és *Par-* kezdetűekkel való összetartozását is bizonytalannak tartsa. Szóval TOMASCHEK a Tisza különböző kezdőszótagú névformáinak szerves nyelvészeti összefüggését nem tekinti feltétlenül bizonyosnak. V. PÂRVAN (Getica o protoistorie a daciei. Bukarest, 1926. 269) csatlakozott TOMASCHEK felfogásához, amennyiben a *Pa-* és *Par-* kezdetű folyónévalakok különböző tövekből való levezetését magáévá tette, egyébként azonban mindenki, aki e problémakör vizsgálatába fogott, abból indult ki, hogy nem lehet véletlen a *t(h)is* szótagnak a névformák mindhárom fajtájában való felbukkanása, a különböző kezdőszótag ellenére valamiféle szerves nyelvészeti összefüggésnek kell lennie az egyes névalakok között. Meggyőződésem szerint csak ez az utóbbi — különben ma általánosan elfogadott — álláspont lehet a helyes: tudós nem építhet a véletlen ama páratlan tréfájának a feltételezésére, hogy ugyanannak a folyónak három egymástól független nevet adtak, s ezekben az egymáshoz nem kapcsolódó elnevezésekben, csudák csudájára mindenben, éppen a *t(h)is* tűnik fel. A Tisza különböző régi nevei tehát nem egymástól független, hanem összetartozó elnevezéseként kezelendők. Ennek kiemelése után menjünk egy lépéssel tovább!

Mint fentebb már utaltam erre, történeti földrajzi tudásunk mai állása szerint az a folyó, amely a dákok és a kelta boiok lakóhelyét a dák terjeszkedés megindulásakor (i. e. I. század) elválasztotta egymástól, mással, mint a Tiszával nem azonosítható. A hímnemű *Πάρισος* folyónév tehát, amelynek genitívusa a benniünket érdeklő Strabo-szövegben szerepel, minden bizonnyal a Tiszára vonatkozik. A következő idők ettől eltérő Tisza-elnevezéseivel való összevetés alapján két elfogadható feltevés kínálkozik ennek a névformának a megmagyarázására.

1. Strabo eredeti szövegében is *Πάριον* állott. Ebben az esetben arról lehet szó, hogy a barbár nyelvi folyónévet a görög-római írók egy része tökéletlenül adta vissza, s egy ilyen nem egészen pontos átírás eredménye a *Πάρισος*. — Ha így áll a dolog, az a kérdés vetődik fel, milyen lehetett a barbár nyelvi alak. Természetesen kínálkozik, hogy a barbár névben az *rt(h)* mássalhangzó-esoportnak kellett ott lennie, amit névformáink többsége tanúsít (*Παρίσιον*, *Parthiscus*), s amely hangsoport tökéletlen visszaadása kapcsán Strabonál a *t(h)* maradt ki: így lett nála *Πάρισος*, Pliniusnál viszont ugyanígy az *r* mássalhangzó esett el: így lett nála *Pathissus*.

2. Strabo eredeti szövegében nem *Παρίσσω* állott, e forma szövegromlás eredménye, emendálni kell. A tudósok zöme, alighanem joggal, ezt a feltevést teszi ma magáévá. A kérdés csak az, helyes-e az emendációnak általánosan elterjedt formája: *Παρίσσω* vagy *Παρίσσω*.

Másra, mint ama I–IV. századi névalakokra, amelyekben a *t(h)is* szótagot egy másik előzi meg, Strabo szövegének a javításánál nem támaszkodhatunk. Ezeknek az alapul veendő névalakoknak a többségében az $r \sim \rho$ éppen úgy megvan, mint Strabonál; ilyen körülmények közt a *Παρίσσω* közepén levő ρ -t, az emendáció kapcsán más betűre cserélve, eltüntetni nem szabad; ezt a betűt a rendelkezésünkre álló hagyomány észszerű mérlegelése esetén — ellentétben az eddigi teljesen indokolatlan eljárással — nemcsak meg lehet, hanem feltétlenül meg is kell hagyni a szöveg javításánál. Az emendáció kiindulási pontjául nem a ρ hibás voltának feltételezését kell tekinteni, hanem azt, hogy a sok viszontagságon átment Strabo-szövegből a ρ után egy betű kieshetett. Ezt a kiesett betűt kell a szöveg javítójának megtalálni és helyére illeszteni. Ilyenképpen az emendált névalak csak *Παρίσσω* (esetleg *Παρίσσω*) lehet.

A Tisza legrégebb elnevezéseinek kezdő szótagja

A Strabo *Παρίσσω*-jával kapcsolatban kifejtettek után röviden végezhetek annak kimutatásával, hogy azok a nyelvészek, akik a Tisza régi nevének magyarázatánál egy *Pa*- kezdőszótag meglétéből indultak ki, eleve tévútra léptek. Indokolás nélkül feltételezni t. i., mint ahogy ez máig szokásban volt, hogy a Tisza régi névalakjainak túlnyomó többségében (a négy közül háromban) előforduló *r* hang önkényes betoldás lehet, és viszont az ezekkel szemben magában álló *r* nélküli forma: *Pathissus* a hitelt érdemlő, — minden józan észnek ellene mond. A *Παρίσσω*, *Παρίσσω*, *Parthiscus* hagyományozott névalakok egybehangzó tanúsága éppen megfordítva abba az irányba mutat, hogy Plinius *r* nélküli névformája tért el a római császárkorban általánosan használt elnevezéstől,¹ amelyet mind a görög-római írók többségénél, mind a Tisza partján élő barbárok nyelvében *Par*- kezdetűnek kell elképzelnünk.

Így csak olyan, a Tisza régi hosszabb nevére vonatkozó nyelvészeti fejtegetéseket mondhatunk majdnem eleve elhibázottaknak, amelyek a jövőben *Par*- (és nem *Pa*-) szókezdettel számolnak.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

Mi a szólás?

A szóláskutatás jelentősebb eredményei a magyar szakirodalomban három tanulmányhoz fűződnek. Az első SZVORÉNYI JÓZSEF akadémiai székfoglalója (Akadémiai Értesítő 1847: 239–57); a második BAUER SIMON tanulmánya a lőcsei reáliskola értesítőjében (1891–1892. I–XXVI. l.); a harmadik ismét aka-

¹ Egészen alaptalannak így nem tekinthető URLICHSI vindiciarum Plinianarum vol. I. Gryphisw. 1853. 215 (idézve Plinius-szövegünk JAN–MAYHOFF-féle kiadásának apparátusában) eljárása, aki Pliniusnál a *Pathissum*] *Parthiscum* szövegjavítást ajánlja.

démiai székfoglaló előadás: a TOLNAI VILMOSÉ (MNYTK. 12. sz. és MNY. VI.). Noha ezek a tanulmányok szembetűnően tükrözik azt a jelentős fejlődést, amely a XIX. század közepének és századunk elejének nyelvtudományi módszere között van, bizonyos mértékben még TOLNAI dolgozatát is az jellemzi, hogy nyelvi jelenségeket a nyelvtől idegen, külső szempontok, nevezetesen a szellemi néprajz, illetőleg az ennek keretébe tartozó közmondáskutatás szempontjából vizsgál. Ez a főleg német ösztönzésekre támaszkodó módszer, amit a legalaposabban FRIEDRICH SEILER dolgozott ki „Deutsche Sprichwörterkunde“ című hatalmas művében (München, 1922.), és amit a nyelvi, valamint a művelődéstörténeti és „népkarakterológiai“ szempontok egyeztetésére való törekvés jellemez, meghatározza TOLNAI egy újabb dolgozatát is (Szólások: A Magyarság Néprajza² III, 350—84). Ez egyszersmind az utolsó olyan jelentősebb tanulmány, amelyik magyar nyelven a szóláskutatás elvi kérdéseivel foglalkozik.

TOLNAI a szólás gyűjtőnév alá foglalta a szólásmóddal és a szóhásonlattal együtt a közmondást is, vagyis egymáshoz kapcsolt olyan különböző nyelvi alakulatokat, mint amilyen a beszédhelyzettől függően mindig alkalmi kiegészítésre szoruló szólásmód és szóhásonlat, valamint a mindig teljes mondatértékű, a valósághoz való viszonyt, logikai ítéletet kifejező közmondás. TOLNAI eljárása rendkívül régi hagyományra támaszkodik: BARANYAI DECSI JÁNOSTÓL (1598.) MARGALITS EDÉIG (1896.) valamennyi szólásgyűjtőnk vegyesen közölt *adagium*, *példabeszéd*, *példamondás*, *jeles mondás*, *közmondás*, *szójárás*, *közmondásszerű szólás* stb. elnevezés alatt szólásmódot, szóhásonlatot és közmondást. Stilisztikai és művelődéstörténeti szempontból is tagadhatatlanul szoros a kapcsolat az említett három nyelvi alakulat között: mindhárom rendszerint olyan átvitt jelentésű, sajátos stilisztikai értékű, állandósult szókapcsolat, melynek hátterében valamilyen, eredeti jelentésében már rendszerint feledésbe merült és csak művelődéstörténeti kutatás útján felderíthető kép van. Mindezek ellenére azt hisszük, hogy közelebb jutunk a szólások nyelvi természetének a megismeréséhez, ha felhasználjuk ugyan TOLNAI eredményeit is, de mégsem a közmondások felől próbáljuk megérteni szólásainknak nyelvünk kifejezőkészletében elfoglalt helyét, hanem inkább a szókapcsolatok általános vizsgálatából indulunk ki, és azt a gyakorlati érdeket tartjuk szem előtt, hogy lexikográfiaiilag hasznosítható határvonalakat próbáljunk húzni egymással érintkező, de sok tekintetben egymástól mégis elkülönülő jelenségek közé.

Mivel hasonló alapról indult el a kérdés tisztázása felé a francia nyelvre vonatkozólag CH. BALLY (*Traité de stylistique française*². Párizs, é. n. 66—87) és az orosz nyelvre vonatkozóan behatóbb, alaposabb kutatással V. V. VINOGRADOV (*Об основных типах фразеологических единиц в русском языке.*— A. A. Шахматов. 1864—1920. Сборник статей и материалов. Москва—Leningrad, 1947. 339—64; magyarul: Szovjet nyelvtudományi értekezések. Bp., 1953.), bizonyos konkrétan látszó és a magyar nyelvre is alkalmazható eredmények máris adva vannak számunkra. Arról azonban, hogy akár a francia (vö. még különösen A. SECHEHAÏE, *Essai sur la structure logique de la phrase*. Párizs, 1926.), akár az orosz eredményeket minden további nélkül alkalmazzuk a magyarra, két ok miatt is le kell mondanunk.

Az egyik ok az, hogy a külföldi irodalomban lényegesen másképp tették fel magát a megoldandó kérdést. Nem a tulajdonképeni szólások lényegének a meghatározására, illetőleg más szókapcsolatoktól való elhatárolására töreked-

tek, hanem a sokkal általánosabb „frazeológiai egység“ fogalmát vizsgálták. BALLY például a szócsoportok kötöttségének, állandósult voltának különféle változatairól szólva mindössze két szélsőséges esetet különít el egymástól: a megalkotásuk után azonnal felbomló szabad szókapcsolatok csoportját és azokat a frazeológiai egységeket, amelyekben „a szavak annál fogva, hogy ugyanannak a gondolatnak a kifejezésére együtt alkalmazzák őket, teljesen elvesztik önállóságukat, nem lehet többé elválasztani őket egymástól, és csak a kapcsolatban van értelmük“. E két véglet között helyet foglaló közbeeső esetekre vonatkozólag pedig csak annyit tud mondani: „Magától értetődik, hogy e között a két véglet között a közbeeső eseteknek egész tömege van; ezeket azonban nem lehet sem meghatározni, sem osztályozni“ (68). VINOGRADOV szovjet akadémikus jóval tovább megy ennél, és a meghatározhatatlannak, osztályozhatatlannak hitt frazeológiai szókapcsolatok (фразеологические единицы) három csoportját írja le: az egybeforrt szókapcsolatokat (фразеологические сочетания), a frazeológiai egységeket (фразеологические единства) és a viszonylag legszabadabb frazeológiai csoportokat vagy kapcsolatokat (фразеологические группы или сочетания). Mivel az orosz nyelvtudományi irodalomban a „szólás“ nem tekinthető olyan terminusnak, mint — éppen TOLNAI kutatásai révén — a magyarban, félreértések elkerülése végett VINOGRADOV teljesen mellőzi is a magyar *szólás* szónak megfelelő orosz поговорка megjelölés használatát.

A másik ok, amiért a magyar szóláselméletnek némileg el kell térnie a külföldi kutatások irányától, módszerbeli különbség. Abban a pusztán csak leíró, szinkrón szemléletben, amelyik a külföldi frazeológiai kutatásokat jellemzi, valóban nincs is a szólásnak, mint önálló nyelvtudományi kategóriának létjogosultsága. Ezt csak akkor teremthetjük meg, ha sikerül legalább részben történeti alapra helyeznünk a vizsgálódást, és a „szólások“-nak nevezett frazeológiai szókapcsolatokat nemcsak a mai nyelvrendszerben betöltött szerepük szempontjából írjuk le, hanem kialakulásukat, keletkezésüket is tekintetbe vesszük, és ezen az alapon próbáljuk meg őket a rokon kifejezés-típusoktól elhatárolni. Csakis ez a történeti szempont adhatja meg a jogot ahhoz, hogy a szólásokat sajátos, önálló vizsgálatra érdemes nyelvi jelenségnek tekintsük. Ebben a vonatkozásban olyan komoly alapnak tekinthető magyar előzményekre építhetünk, mint a MNy. és a Nyr. százzszámra menő történeti jellegű szólásmagyarázatai, valamint két szólásmagyarázat-gyűjteményünk: a KERTÉSZ MANÓÉ (Szokásmondások. Bp., 1922.) és a CSEFKÓ GYULÁÉ (Szállógigék, szólásmódoak. Bp., 1930.).

I. Az állandó szókapcsolat és a szólás fogalma

A szólások fogalmi meghatározásában TOLNAI abból indul ki, hogy a szólások olyan közkeletű „állandó szókapcsolatok“, melyek tudatunkban éppoly egységben vannak elraktározva, mint az egyes szavak, s mikor szükségünk van rájuk, nem alkotjuk meg őket alkalmilag, hanem készen, alkotó elemeik szoros egységével merülnek fel tudatunkban“ (MNyTK. 12. sz. 11). A GOMBOCZ-féle funkcionális nyelvszemlélet alapján (MNy. XXX, 1—7) ezt azzal egészíthetjük ki, hogy olyan szószervezetekkel van tehát dolgunk, amelyek pusztán csak alakilag szószervezetek, funkciójuk azonban nem a viszonykeltés, hanem éppúgy pusztán csak képzetkeltő szerepük van, mint az

egyedül. Ez a szókapcsolat például: *zöldágra vergődik* — fogalmi tartalmát tekintve — teljesen egyenlő értékű ezzel az egy szóval: *boldogul*; ebben a hasonlatban: *szegény, mint a templom egere* a *mint a templom egere* szósor — csak e kifejezés jelentését és nem stílusértékét tekintve — teljesen azonos ezzel: *nagyon*. Gyakran nem lehet ugyan az állandósult szókapcsolathoz egyetlen szóból álló szinonimát találni, mégis nyilvánvaló, hogy az állandósult szókapcsolat csupán egyetlen fogalmat fejez ki. A *ráteríti a vizes lepedőt* szólásnak ez az ugyancsak több szóból álló egyértékű kifejezése: *ellátja a baját*. Mivel azonban ez az állandósult szókapcsolat tulajdonképpen mégis csak egyetlen fogalmat, a 'bajszerezés' fogalmát fejezi ki úgy, mint ennek a cselekvésnek a végrehajtását, konkrét szövegösszefüggésben rendszerint felcserélhető ezekkel: *megveri* vagy *elpáholja* vagy *leszidja* vagy *lehordja* stb.

Ezzel azonban odajutottunk, hogy az állandó szókapcsolatok tulajdonképpen szóösszetételek, hiszen „ha a szószerkezet elveszti viszonykeltő erejét, összetétellé válik, vagyis átsiklik a képzetkeltő kifejezések csoportjába“ — írja GOMBOCZ (i. h. 6). Noha más úton, de ugyanebbe a kátyuba már TOLNAI is belejutott, és más érdemlegesen nem is tud ebben a kérdésben mondani, mint azt, hogy „az összetett szó és szólás közt gyakran nehéz is a határt megvonni“ (i. h. 11). Azt hiszem, ennél valamivel tovább jutunk, ha PAIS DEZSŐ-nek a szóösszetételek keletkezésének feltételeire vonatkozó pontosabb és finomabb megkülönböztetéseket tartalmazó megállapításaiból indulunk ki. PAIS (MNy. XLVII, 143) megállapítja, hogy „a megszokás következtében bizonyos szócsoportokkal kapcsolatban ... eltűnik a képzetváltás mozzanata, s így ezek a szócsoportok elvesztik szószerkezet természetüket, és lélektani tekintetben szavakként hatnak“. Nos, a lényeg, ami a szóösszetételt az állandó szókapcsolattól megkülönbözteti, épp abban van, hogy „szavakként hatnak“ — e kifejezések, vagy pedig terjedelmüket, hangsúlybeli viszonyaikat, a kifejezést alkotó szavak képzetkeltő funkciójának bizonyos maradványait tekintve megmaradnak-e különálló egységeknek érzett szavak kapcsolatának. Ha „szavakként hatnak“, összetétel lesz belőlük, akár minden alaki változás nélkül: *agyon üt > agyonüt, tönkre megy > tönkremegy* stb., akár pedig úgy, hogy egy eredetileg predikatív funkciót betöltő kapcsolat jelöletlen tárgyat tartalmazó participiumos vagy más deverbális névszós összetétellé forr egybe: *hasogatja a szőrszálát > szőrszálhasogató, fordítja a köpönyeget > köpönyegforgató, bakot ló > baklövés* stb. Ha ellenben a morfológiai tagoltság erősebb a jelentésbeli egységénél, annak ellenére sem beszélhetünk összetételről, hogy a szókapcsolat viszonykeltő jellege pusztán formális, sőt lényegét tekintve már meg is szűnt. Hiszen az ilyenféle szókapcsolatokban, mint *kordában tart; vérszemet kap; hadilábon áll; ordít, mint a fába szorult féreg; iszik, mint a fejekötő* stb. olyan szavak, illetőleg szójelentések fordulnak elő, amelyek a szólás etimológiáját nem ismerő beszélőben már egyáltalán nem is kelthetnek semmitéle határozott fogalmat. Ezeket a szó és a szószerkezet között átmenetet alkotó, szemantikailag szónak tekinthető, de alakilag még szószerkezetnek ható kifejezéseket a külföldi irodalom „frazológiai egységek“-nek, TOLNAI pedig „állandó szókapcsolatok“-nak nevezi. Ennyiben tehát — némi kiegészítéssel — TOLNAI álláspontja még ma is elfogadható.

Teljesen el kell azonban térnünk TOLNAI felfogásától abban, hogy ő az állandó szókapcsolatokat azonosítja a szólásokkal, noha akkor, amikor a szólásokra példákat hoz fel, valóban jellegzetes szólásokat, nem pedig általában

állandó szókapcsolatokat említ. TOLNAI nem vette ugyanis észre, hogy szólás-meghatározásában a „közkeletű, állandó szókapcsolat“ megjelölés a frazeológiai egységeknek még egy egész sor olyan típusára is ráillik, amelyeket sem ő, sem mások nem tekintenek szólásnak. A szólás az állandó szókapcsolatoknak csak egyik faja, — noha stilisztikai szempontból a legfontosabb és keletkezését tekintve a legérdekesebb típusa. De a szólások mellett az állandó szókapcsolatok fentebb ismertetett jellemvonásai ráillenek még számos olyan szókapcsolat-típusra, amelyektől feltétlenül el kell határolnunk a szólást, ha lényeges jellemvonásait meg akarjuk határozni.

Nem térve ki most az ugyancsak teljes szemantikai egységet alkotó olyan állandó szókapcsolatokra, amelyeket sajátos egyéni jellegük, külön nevük vagy jelentésüknek erősen szintelen, tartalmatlan volta miatt senki sem téveszthet össze a szólásokkal — mint amilyenek például a vezényszavak: *hátra arc, jobbra át* stb., a több tagból álló kötőszók, illetőleg a mellékmondatra utaló szavak és a kötőszók kapcsolata: *nemcsak . . . hanem . . . is; annak ellenére, hogy* stb., az azonos szerepet betöltő állandósult indulatszó-kapcsolatok: *nocsak no, ejnye már* stb., a gyakoribb káromkodások: *az anyja mindenét, a frász törje ki* stb., a köszönések és köszöntő formulák: *jó napot, szállok az úrnak* stb. — csupán a legfontosabbakra utalunk.

1. Ilyen mindenekelőtt az állandó szókapcsolatoknak az a típusa, melyet az különít el a többitől, hogy az ide tartozó egész kifejezés fogalmi tartalma kifejezhető a szókapcsolat névszói eleméből képezhető igével: *váddal illet: vádol; próbát tesz: megpróbál; harcot folytat: harcol* stb., vagy még gyakrabban azzal az igével, amelyik a kifejezés névszói elemének alapszava: *beleegyezését adja: beleegyezik; haladást tesz: halad; írásba foglal: leír; támadást intéz: megtámad* stb. Egyik tagjuknak, az igei elemnek tulajdonképpen nincs is semmi önálló jelentése, csupán nyelvtani szerepe van: a mellette álló névszóban kifejezett cselekvés végrehajtását jelöli. Noha szemantikai jellegüket tekintve közel állnak ezek a kifejezések a szólásokhoz, mert szószerkezet létükre is csak fogalomképző szerepük van, keletkezésüket és stilisztikai jellegüket illetően mégis rendkívül különböznek tőlük. A színes és képszerű szólásokkal szemben ugyanis ezeknek a legnagyobb része olyan újabb nyelvi fejlemény, amely csupán azért keletkezett, mert a beszélő nagyobb nyomatókat érez a kifejezésben akkor, ha több szóval mond el valamit. Használatuk olykor valóban ünnepélyesebbé vagy hivatalosabbá teszi a fogalmazást, szint, zamatot azonban mégsem kap tőlük a stílus. Képszerűség sincs semmi az ilyen kifejezésekben, jelentésváltozás is csak annyi, hogy egyik elemük — az igei — teljesen elszíntelenedett, és elvesztette tulajdonképpeni fogalmi tartalmát.

2. Stilisztikai jellegüket tekintve közel állnak ezekhez a kifejezésekhez a szorosabb értelemben vett nyelvi klisék. Ezeket is állandó szókapcsolatoknak kell tekintenünk, mert nem a beszélő alkotja meg őket, és mert jelentéstartalmukat tekintve általában ezek is csak a szóval azonos értékűek. Olyan nem mondatértékű, szerzőjét felejtett szállóigék sorolhatók ide, mint például: *a jeledés játylát borítja valamire: elfelejti* (vö. CSEFKÓ i. m. 102); *a távozás hímes mezejére lép: eltávozik; a világot jelentő deszkák: színpad* (vö. TÓTH, Szájrul szájra 340); *lerója a hála adóját: meghálál* stb. Ezeket elsősorban az különbözteti meg a szólásoktól, hogy egyrészt érzik rajtuk az irodalmi eredet, vagy legalábbis az, hogy szándékolt nyelvi alkotásként jöttek létre, másrészt pedig

az, hogy csak a választékosságra törekvő, de a nyelvi szépség igazi eszközeit mégis nélkülöző stílusban vagy tréfás használatban: az ilyen stílust gúnyoló beszédben van helyük. Használatuknak ez a stilisztikailag erősen korlátozott volta valószínűleg összefügg azzal is, hogy a szólással ellentétben a klisé képes jellege sohasem a konkrét szemléletben gyökerezik. A klisének nincs történeti háttere, valamely írásműből vagy szóközi beszédből kiszakadt foszlány ez csak, amivel divat lehet a beszédet ékesíteni, de éppen azért, mert a klisé divathoz kötött stílusjelenség, a divattal együtt hamar ki is hal a nyelvből. Nincs meg benne tehát a szólásnak az a jellege, hogy csak a nyelvi változások általános törvényeinek, nem pedig a felépítmény változásainak alávetett nyelvi jelenség.

3. Az állandó szókapcsolatok harmadik típusába azokat a képes kifejezéseket sorolhatjuk, amelyek közkeletű voltukat és stílári szerepüket tekintve nagyon hasonlítanak a szólásokhoz, de alkat, illetőleg eredet szempontjából mégis lényegesen különböznek tőlük. Olyan képes kifejezések tartoznak ide, mint amilyenek egyrészt ezek: *úszik a boldogságban, sírva fakad, adósságba veri magát, gurul a nevetéstől, haragra lobban*, másrészt pedig az ilyenek: *kenyeret keres, valakinek a nyakába szó valamit, tőri a fejét valamin* stb. .

Ezek jelentésüket tekintve némileg hasonlítanak azokhoz az állandó szókapcsolatokhoz, melyeket azzal jellemeztünk, hogy az egész kifejezés fogalmi tartalma kifejezhető a szókapcsolat névszói elemének igei alakjával. Két szempontból mégis nyilvánvaló a különbség közöttük. Az egyik az, hogy a felsorolt és a hozzájuk hasonló kifejezések igei elemei jelentésüket tekintve éppen nem olyan elszíntelenedett, pusztán csak valamely cselekvés végrehajtását kifejező igék, mint amazokban, hanem éppen ellenkezőleg: színes és hangulatos szavak. Bizonyos szemléletességet, képes jelleget adnak az egész kifejezésnek, és ezáltal azokat a szólások közeli rokonaivá avatják. A másik, ami ebből következik, az, hogy itt nem helyettesíthető az egész kifejezés még fogalmi tartalmát illetően sem a kifejezés névszói elemének igei alakjával, noha itt is ez a fogalmi jelentés tulajdonképeni hordozója, mert egy egyszerű igével kifejezhető cselekvésnél többet jelent a szókapcsolat egésze. A *gurul a nevetéstől* például nem egyszerűen azt jelenti, hogy 'nevet', hanem hogy 'sokáig és olyan jóízűen nevet, hogy nevetését valamilyen testmozgás, hajladozás, forgás stb. is kíséri'. Itt tehát korántsem holmi henye vagy hivataloskodó szószaporítás a névszó és ige kapcsolata, hanem épp ellenkezőleg: meglehetősen bonyolult tudattartalom tömör és szemléletes kifejezése. Alkatukat tekintve ennek ellenére is lényegesen különböznek az ilyen kifejezések a tulajdonképeni szólásoktól. A legszembetűnőbb különbség itt az, hogy ezeknek a szókapcsolatoknak egyik eleme, a főnévi elem teljesen eredeti jelentésében szerepel a szókapcsolatban. Ezért az ilyen kifejezést egy kis következtetéssel megértheti az is, aki a szókapcsolatnak a tagok egybeszerkesztéséből adódó új jelentését nem ismeri, hanem csak a kifejezést alkotó egyes szavak értelmét tudja. Hogy a szólásokkal éppen nem így áll a dolog, azt jól mutatja például az, hogy ennek a szólásnak a jelentését: *kiveti a hasából a drágát*, soha ki nem találja, aki nem tudja, hogy ez annyit jelent, mint 'finom étellel jóllakik'. (Vö. Arany: ÖM. Voinovitchiad. III, 226: „Mintán hasából kiveté a drágát | Megereszté Csőri szíjjal a nadrágát“. Nyelvjárási adatok: Nyr. I, 179, III, 514, IV, 421, VI, 130, VII, 229, VIII, 513; MNy. X, 282; NyF. X, 49 stb.)

A *kenyeret keres, valakinek a nyakába szó valamit* stb. típusú kifejezések azonban már ebből a szempontból sem különböznek a tulajdonképeni szólá-

soktól. Olyan állandó szókapcsolatok ezek, melyeknek valamennyi tagja teljesen átvitt jelentésben szerepel a kapcsolatban, és a kapcsolat rendszerint nem is érthető annak a számára, aki a kifejezésnek csupán egyes szavait, de nem a kifejezés egészének a jelentését ismeri. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük ezeket a kifejezéseket, mégis lényeges különbséget találunk köztük és a szólások között. A különbség az, hogy noha ezekben a kifejezésekben is teljesen átvitt jelentésű szavak szerepelnek, a kifejezést alkotó szavak itteni jelentése független magától a kapcsolattól. A *kenyeret keres kenyér* szava ugyanebben a 'megélhetés' jelentésben szabadon használható számos más kifejezésben is: *meg kell dolgoznia a kenyéréért, kenyér nélkül maradt, nehéz kenyér a favágás* stb. Ugyanígy a *keres* ige 'munkájával meg szolgál valamit, megdolgozik érte' jelentésben az idézett kapcsolattól függetlenül is él tárgyias és tárgyatlan használatban egyaránt: *pénzt keres, havi ezer forintot keres; jól keres;* stb. A *valakinek a nyakába szó valamit* kifejezésben szereplő *nyak* szó is megvan ezekben is: *valaminek a gondját a nyakába veszi, leráz valakit* vagy *valamit a nyakáról, valakinek a nyakába varrja magát* stb. Szemmel látható, hogy ezekben a *nyak* magát az embert jelenti, mint valami tehernek, kellemetlenségnek a hordozóját. A kép eredete is világos. Nyilván az a járomba, igába fogott ökör vagy bivaly áll a szemlélet háttérében, amelyik látszólag minden terhet a nyakával húz. Világos tehát, hogy a *szó* igének eredetileg semmi köze sem volt a *nyak* szónak ehhez a jelentéséhez, a 'só' fogalmához kapcsolódó 'nehéz' fogalmi jegynek a tudat előterébe kerülése folytán ettől a kapcsolattól függetlenül alakult ki a 'valamilyen terhes, kellemetlen feladatot hárít valakire' jelentése (vö. *rászó valakire valamilyen munkát*, de más jelentésben is: *rászó valakire valamely árucikket*), és csak azután kapcsolódott az említett kifejezésben a *nyak* szóhoz, miután ez az új átvitt jelentése már megvolt. A *kenyeret keres, valakinek a nyakába szó valamit* típusú szókapcsolatok tehát olyan állandósult képes kifejezések, melyeknek alkotó elemei egymástól függetlenül jutottak az ezekben az állandó kapcsolatokban is szereplő, erősen átvitt jelentésükhöz, de nem magában az illető kapcsolatban alakult ki ez a sajátos értelmük.

4. Ezzel szemben a legtöbb szólás — alkotóinak lényegét tekintve — épp abban különbözik minden más állandó szókapcsolattól, hogy a jelentésváltozás már mint valamilyen szempontból egyiséget alkotó szókapcsolaton ment végbe rajta. Más szavakkal kifejezve: a szólás nem pusztán átvitt jelentésű vagy képes értelemben használt szavak állandósult kapcsolata, hanem olyan több szóból álló, gazdag hangulati tartalmú állandósult frazeológiai kapcsolat, melynek jelentéstani egységét, a szókapcsolatnak az élő nyelv szempontjából tekintett „elemezhetetlen“ voltát a szókapcsolat egységes fejlődése, történeti múltja igazolja.

II. Magyar szólás-típusok

Ha az iménti általános megállapításnak az érvényét egyes szólásokon akarjuk szemléltetni, eredet szempontjából a szólások két fő típusát különíthetjük el egymástól. Az első típusba tartozó szólásokra, a tulajdonképpeni szerves fejlődés útján létrejött alakulatokra minden megkötés nélkül érvényes fentebbi megállapításunk. A másik típusba tartozók keletkezésüket tekintve

némileg különböznek ezektől. Ide olyan anorganikus fejleményeket sorolhatunk, melyekben olykor jelentésváltozás sem ment végbe, és amelyekben a szólást alkotó tagok szemantikai egysége rendszerint csak nyelvi elavulásnak vagy valamely tájszó köznyelvvé válásának a következménye.¹

A tulajdonképpeni szólások

1. A szerves fejlődés útján létrejött szólások legjellegzetesebb csoportját azok a szólások alkotják, amelyek eredetileg az emberek egy bizonyos csoportjának a nyelvére jellegzetes kifejezések, mindhatjuk: **s z a k k i f e j e z é s e k** voltak.

Ilyen például ez a szólás is: *adja a bankot*. Köztudomású, hogy kártyajátékban az adja a bankot, aki kiteszi azt a pénzüsszeget, amit a játékosok megüthetnek. Hogy valaki ezt a műveletet végzi, hogy ilyen minőségben szerepel valaki, azt a kártyajátékosok rendszerint ezzel a szókapcsolattal fejezik ki. Az *adja a bankot* tehát a kártyások nyelvében kész kifejezés, szak-kifejezés. Mivel a játékban annak a személynek van a legfontosabb szerepe, aki a bankot adja — mert hiszen ha erre senki nem vállalkoznék, bizonyos kártyajátékokat nem lehetne pénzben játszani —, és mivel a bankot adó személy gyakran tudatában is van a maga „fontos” szerepének, az eredetileg csak a kártyások szaknyelvébe tartozó *adja a bankot* kifejezés szélesebb körű használatban elterjedve a ’fontoskodik, nagyképűsködik, nagyzol’ jelentést vette fel, és ebben a jelentésben már igazi szólásnak is tekinthető. Nyilvánvaló tehát, hogy itt nem külön az *ad* és a *bank* szó, hanem e két szó kapcsolata, azaz egy szaknyelvi kész kifejezés szenvedett az említett okból jelentésváltozást.

Ugyanerről tanúskodik régebben keletkezett szólásaink nagy tömege is, éppen azok a szólások, amelyekről rendszerint érdekes művelődéstörténeti háttérük miatt általában „szólásmagyarázatot” szoktak írni. TOLNAI és KERTÉSZ kutatásai óta például nem lehet kétséges, hogy a *horogra akad* (KERTÉSZ, Szokásm. 15), *zavarosban halászik* (uo. 17) eredetileg a halászat — a *lépre csal* (TOLNAI: MNy. XIX, 98), *törbe ejt* (KERTÉSZ i. m. 20), *hült helyét leli* (TOLNAI: MNy. VII, 276) eredetileg a vadászat — a *kötélnek áll* (TOLNAI: MNy. VII, 379), *kirúg a hámból* (TOLNAI: MNy. VII, 330), *összerúgják a patkót* (TOLNAI: MNy. XIV, 151) az állattenyésztés — a *dűlőre jut* (TOLNAI: MNy. V, 195; HORVÁTH E.: MNy. XXVIII, 241; vö. még NéprMúzÉrt. XXV, 33), *rendben van a szénája* (KERTÉSZ i. m. 49), *szalmát csépel* (uo. 48) a paraszti munka — a *cserben hagy* (DUGONICS, Péld. II, 278; TOLNAI: Nyr. XXVII, 145 és MNy. VII, 276; KERTÉSZ i. m. 154; másképp, de hibásan: P. THEWREWK: Nyr. II, 339; SIMAI: MNy. IX, 451), *egy kaptafára húz* (KERTÉSZ i. m. 157), *felönt a garatra* (uo. 159) a mesterségek — az *egy gyékényen árulnak* (TOLNAI: Nyr. XXXI, 504 és MNy. VII, 328), *amit a vámon nyer, elveszti a réven* (KERTÉSZ i. m. 178) a régi kereskedelem — a *visszafelé sül el a dolog* (KERTÉSZ i. m. 121), *fején találja a szöveget* (TOLNAI: Nyr. XXV, 501, MNy. V, 243, VII, 378),

¹ Eredetileg a szólások négy fő típusát különböztettem meg. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1954. január 12-i felolvasó ülésén elhangzott előadásomhoz történt hozzászólások (KELEMEN JÓZSEF, BALÁZS JÁNOS, DEME LÁSZLÓ, JUHÁZS JÓZSEF és KOVALOVSKY MIKLÓS értékes megjegyzései) azonban meggyőzték arról, hogy egységesebbé válik a rendszerezés akkor, ha az eredeti felosztásom szerinti három első szólás-típust az anorganikus szólásokkal szemben egyetlen főtípusnak tekintem.

kötéllal fogják az embert (TOLNAI: MNy. VII, 379) a régi katonáskodás — a *borsot tör az orra alá* (KERTÉSZ i. m. 55), *hosszú lére ereszt vmit* (KERTÉSZ i. m. 57) a szakácsmesterség egy-egy szakkifejezéséből vált szólássá. Így lehetne még folytatni azoknak a szólásoknak a felsorolását, amelyek az igazságszolgáltatás, különösen a kínvallatás (TOLNAI: MNy. IX, 193, 241, 289; KERTÉSZ i. m. 222; CSEFKÓ, Szállóigék 41 stb.), a boszorkányüldözés (O. NAGY: Nyr. LXXVI, 35), a pénzügy (KERTÉSZ i. m. 183), az adóügy (KERTÉSZ i. m. 177; CSEFKÓ i. m. 82), az orvoslás (KERTÉSZ i. m. 160), a szerencsejátékok (KERTÉSZ i. m. 203) stb. szaknyelvéből szakadtak ki, és miután mint kapcsolaton jelentésváltozás ment végbe rajtuk, széles körben elterjedve közkeletű szólásokká váltak. Hogy az ilyen és az ezekhez hasonló kifejezések a szólások legigazibb forrásai, annak az az oka, hogy a szakkifejezés eredeti társadalmi köréből kiszakadva minden más szókapcsolatnál hamarabb válhat átvitt jelentésűvé, hiszen az illető szakmai nyelvet nem ismerő beszélők számára nem támaszt a teljes jelentésátvitel szempontjából gátat a kifejezés — számunkra ismeretlen — eredeti jelentése. Lényeges jellemvonása ugyanis a szólásoknak a mai nyelv szempontjából az is, hogy bizonyos szakadásnak, ugrás-szerű különbségnek kell lennie az állandó szókapcsolat eredeti és szólásszerű, átvitt jelentése között. A 'nagyzol' jelentésű *adja a bankot* szólás eredetének feltárásához például nincs ugyan szükség különösebb művelődéstörténeti ismeretekre — mint számos más szólás esetében —, mégis a 'bankosként kártyázik → nagyzol' jelentésváltozás nem közvetlenül érthető, valami olyan kis ugrás van a két jelentés között, ami kevés gondolkozással áthidalható ugyan, de erre az áthidalásra általában mégsem gondol a beszélő. Igazi szólássá tehát csak akkor válik egy-egy szókapcsolat, ha a kifejezés használatakor nem merül fel a beszélőben teljes tudatossággal a szókapcsolat eredeti jelentése.

Épp ezért különösen azok a szókapcsolatok szolgálnak alapul szólások keletkezése számára, amelyek eredetileg szakkifejezések voltak, de mint ilyenek elavultak. Egy-egy elavult szakkifejezésben gyökereznek például ezek: *nagy feneket kerít valaminek* (MÉSZÖLY: MNy. XX, 73), *elveti a sulykot* (KERTÉSZ i. m. 61; CSEFKÓ: MNy. XLV, 132), *felszedi a sátorfáját* (TOLNAI: MNy. VII, 275), *valakinek a malmára hajtja a vizet* (KERTÉSZ i. m. 160).

2. Nyilvánvaló azonban, hogy nemcsak szakkifejezésekből keletkezhetnek szólások. Szólássá válhat bármely köznyelvi szókapcsolat is, ha azt a nyelvtudat alkalmasnak érzi arra, hogy vele az eredeti, konkrét jelentésen túlmenőleg valamit jelképesen fejezzen ki. Mivel a legtöbb szólás éppen köznyelvi kapcsolatból keletkezett, ennek a típusnak a bemutatása közben adódik a legjobb alkalom arra, hogy felépítésük, nyelvtani jellegük szempontjából is osztályozzuk a szólásokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy itt csak a főbb típusokat emeljük ki, és nem célunk, hogy valamennyi lehetőségre tekintettel legyünk. Az a körülmény, hogy épp a köznyelvi szókapcsolatokból keletkezett szólások tárgyalása szolgál alkalmul az alaki típusok bemutatására is, természetesen nem jelenti azt, hogy a keletkezésüket tekintve más csoportba tartozó szólásoknak nincsenek ugyanilyen típusai.

A) A legtöbb köznyelvi szókapcsolatból alakult szólás olyan igés szerkezet, amelyik a mondatba ragozás útján alakilag is beleilleszkedik. Mivel ezeknek a szólásoknak általában nincs különösebb művelődéstörténeti vagy néprajzi hátterük, legnagyobb részben olyan szókapcsolatok tartoznak ide, amelyek eredeti jelentésükben is élő fordulatok: *aprópénzzel fizet ki valakit*

szabad szókapcsolatként a. m. 'aprópénzt ad fizetési eszközül vagy fizetésül' szólásként 'kurtán-furcsán elintéz valakit'; *a kancsó fenekére néz egyrésről úgy néz bele a kancsóba, hogy a fenekét is lássa*, mint szólás 'alaposan beiddogál'; *letette a kanalat szabad szókapcsolatként a. m. 'kezeből valamire rátette a kanalat'*, de a népnyelvben mint szólás azt is jelenti, hogy 'meghalt'; *nem teszi az ablakba egyrésről 'nem helyezi az ablak párkányára'*, másrésről szólásként 'nem fog vele eldicsekedni' stb.

Meglehetősen gyakran előfordul azonban az is, hogy a szókapcsolat csak szólásként él a nyelvben, alkalmi kapcsolatként rendkívül ritka vagy éppen el sem képzelhető. Ennek lehet az oka az, hogy a szókapcsolat eredeti jelentésében egészen oktalan, értelmetlen és ezért szokatlan cselekvést fejez ki: *falra borsót hány 'hiábavaló dolgot végez', ítatja az egereket 'ok nélkül pityereg'* stb. Az ilyen szólásokat félig kifejtett hasonlatoknak tekinthetjük, melyeket szó szerinti értelmükben ilyenféle kiegészítéssel érthetünk meg: *éppoly hiábavaló (nevetséges stb.) dolgot végez, mint az, aki (falra borsót hány, ítatja az egereket stb.)*. Gyakoribb eset azonban, hogy a köznyelvi kifejezés szócseré vagy szócskeveredés útján válik eredeti jelentésében nem használatos szókapcsolattá. Ennek az eredeti jelentésében teljesen elképzelhetetlen szólásnak: *nyakába veszi a várost (a falut, a vidéket stb.)* kétségtelenül ez a szólás az alapja: *nyakába veszi a lábát* (vö. pl. Krúdy: Munk. V, 159: „ez elég volt, hogy Kakuk a *nyakába vegye a lábát* a rábizott üzenettel“). Ez utóbbi keletkezésének pedig az a megfigyelés a forrása, hogy hátulról nem egyszer úgy látszik, mintha a leszegett fejfel rohanó állat valóban a *nyakába vette volna a lábát* (vö. PAP KÁROLY: MNy. XXXV, 332). A *láb* szónak a *város (falu, vidék stb.)* szavakkal való felcserélését az teszi érthetővé, hogy a *nyakába veszi a lábát* szólásnak a tudatban való felmerülésével egyidejűleg rendszerint felmerül a 'bejárja a várost (falut, vidéket stb.)' képzelet is. Valószínűleg szólásvegyülés eredményeként keletkezett a *füle botját se mozditja* (vagy *hajtja rá*) szólásunk ezekből az elavult szólásokból: *fület se hajtja rá és botja fejét se hajtja rá* (vö. SZILY: MNy. VI, 78), és kétségtelenül ilyen fejlődés eredményei ezek a ritkább, népies szólásváltozatok: *mintha cöveket vert volna a lába (= áll, mint a cövek × mintha gyökeret vert volna a lába)*, *otthagynja a foga fehérét (= otthagynja fogát × kimutatja a foga fehérét)* (vö.: CSEFKÓ: MNy. XX, 75; BEKE: Nyr. XLIX, 9, LXXII, 119).

A szólásokon végbemenő ilyenféle változások természetszerűleg azt eredményezik, hogy a szólás szemléleti alapjául szolgáló kép teljesen elhomályosodik, úgyhogy az, aki a szólás etimológiáját nem ismeri, gyakran még fej-töréssel sem tudja felderíteni a szókapcsolat eredeti és szólásszerű jelentése között levő kapcsolatot. A köznyelvi szókapcsolatokból keletkezett szólások közül az ilyenek közelítik meg a legjobban az elemezhetetlenségnek azt a fokát, amelyiket az elavult szakkifejezésekből alakult szólásokon figyelhattunk meg.

Nagyon gyakori azonban, hogy az állandósult szókapcsolatok történeti alakulása nem vezet el addig, hogy az eredeti és a szólásszerű jelentés között ugrásszerű távolság jöjjön létre. Mivel pedig csak többé-kevésbé szubjektív alapon lehet megítélni, hogy közvetlennek vagy ugrásszerűnek éri-e a beszélő valamely átvitt értelmű kifejezés eredeti és átvitt jelentése között a kapcsolatot, gyakran vitatható az, hogy egy-egy állandó szókapcsolatot pusztán csak átvitt értelmű kifejezésnek vagy szólásnak kell-e minősítenünk. A szólásoknak más frazeológiai kapcsolatoktól való élesebb elhatárolása érdekében minden-estire helyesebbnek látszik az, ha n e m tekintjük szólásoknak az olyan általá-

nos szemléletből fakadó, átvitt vagy képes jelentésű szókapcsolatokat, amelyekben annyira természetesnek és egyszerűnek tűnik fel a jelentésátvitel, hogy a kifejezés — SEILER (i. m. 5) szellemes megjelölésével élve — nem hat olyan „talánynak“, ami a hallgató vagy az olvasó figyelmét és gondolkodását bizonyos fokozottabb munkára készítené, és benne az érdekes, a különös érzését keltené. Így például nem tekinthető szólásnak a *háttal fordít valakinek* vagy *valaminek* kifejezés ’hütlenné lesz hozzá, elpártol tőle’ jelentésében sem, mert az eredeti ’úgy fordul el, hogy háttal áll vagy ül valakinek vagy valaminek’ jelentéstől ehhez az értelemhez mindenki számára világosan átvezet ez az ugyancsak élő és elterjedt jelentés: ’az ellenszenv érzésével elfordul tőle és nem törődik vele’. Éppígy nem tekinthetők szólásoknak például ezek sem: *kezet emel valakire, megdöbben a szíve, számolja a napokat* ’nagyon vár valamit’, *lába alatt van valakinek, kezében tart valakit* ’hatalmában vagy szigorú felügyelete alatt tartja’ stb.

B) Az igés szerkezetek mellett a másik jellemző típust azok a párhuzamos felépítésű és gyakran megmerevedett alakú, azaz nem ragozható szólások alkotják, amelyek nem egy esetben az ikerszavak felé való fejlődés útján vannak. A németben ezeket el is szokták különíteni az úgynevezett „közmondásszerű szólásoktól“ és „sprichtwörtliche Formeln“ megjelölés alatt külön emlegetik őket. Keletkezésüket és stílusbeli szerepüket tekintve azonban egy tőről sarjadnak amazokkal. Egy részük ugyanis éppúgy valamely szakma vagy foglalkozás jellegzetes kifejezéséből lett szólássá, mint a felosztásunk szerint első csoportba tartozó szólások: *se pénz, se posztó* a végvári katonák nyelvéből (TOLNAI: MNy. II, 225, VII, 275; KÉRTÉSZ, MNy. XII, 390), *se hús, se hal* az egyházi szóhasználatból (TOLNAI: MNy. VII, 380). Másik részüknek, túlnyomó többségüknek a háttérben pedig valaminek a találó megnevezése, az egésznek résszel való kifejezése vagy más módon való szemléletes érzékeltetése áll, mint a köznyelvi szókapcsolatokból alakult szólásoknak általában: *se íze, se búze; le is út, fel is út; se inge, se gallérja; egyszer hopp, másszor kopp; se füle, se farka*; stb. Annyiban mégis szólássá fejlődésük módját illetően is különböznek amazoktól, hogy a párhuzamos kifejezések között sokkal több van olyan, amelyek nem tulajdonképeni jelentésváltozásnak, tehát nem a kifejezés képes voltának köszönheti szólásjellegét: Akad ugyan az igés kapcsolatok között is elliptikus szólás (pl. *embere válogatja; még neki áll feljebb* stb.), erre a típusra mégis — épp a ritmikus forma miatt — jellegzetesebbnek látszik az, hogy valamilyen kihagyás vagy nyelvtanilag szokatlan megoldás különíti el a szólást a vele rokon jelentésű szabad szókapcsolattól: *se szó, se beszéd; se ide, se oda* ’nem számít’ stb. V. V. VINOGRADOV (i. m. 354) az orosz nyelv hasonló jelenségeiről szólva kiemeli, hogy „a frazeológiai egység (фразеологическое единство) gyakran nem annyira egy szónak képes jelentése révén jön létre, hanem inkább valamely kifejezés szintaktikai specializálódása által, azáltal, hogy az illető kifejezés valamely mintarengetett nyelvtani formában válik használatossá“. Itt a formát elsősorban a párhuzamosság határozza meg. A kifejezés két ütemű volta mellett még olykor a rímes megoldásra (pl. *egyszer hopp, másszor kopp*) vagy az alliterációra való törekvés (pl. *se szeri, se száma*) szabályozza a kifejezés formai lehetőségeit.

Ezek közé a párhuzamos felépítésű szólások közé kell számítanunk a poláris kifejezések egy részét is. Azok, amelyek a *se . . . , se . . .* páros tagadószóval alakultak, ennek a csoportnak egyik legjellegzetesebb típusát alkotják: *se hideg, se meleg; se teste, se lelke; se éjjele, se nappala* stb. Azok azonban, ame-

lyekben a kifejezést semmiféle formaszó nem tagolja, már a mellérendelő összetételek, olykor az ikerszók határán állanak. Ilyenek például a régi nyelvben eléggé gyakori *keze-lába* 'mindenben segítője, mindenese': 1570. körül: „En azert 'k' keze laba wagyok Soha en el nem akarok 'k' zagadny'“ (MNY. XXVI, 76); de még Mikszáthnál is (Munk. XXVIII, 3): „az öreg grófnak van egy inasa, az a keze-lába“ (vö. még NySz., MTsz.); az eredetileg 'gazdag és szegény' jelentésű (KERTÉSZ: MNY. V, 272; KALLÓS: MNY. VII, 26) *boldogboldogtalan* 'aki csak számításba jöhet, bárki'; a főleg ragos alakban használatos *fű-fa* 'aki csak útjába akad, mindenki' és 'mindenféle, minden'; a *-stul, -stül* raggal megmerevedett *ebestül-macskástul* 'minden holmijával együtt'; stb. Ha azonban az ilyen poláris kifejezés önmagában nem használatos, és mintegy szükségszerűen kapcsolódik hozzá egy harmadik szó is, kétségtelen a kifejezés szólás volta, noha ezzel természetesen kiválik a kapcsolat a ritmikailag kötött, párhuzamos szólások köréből (pl. *égre-földre esküdözök*).

C) A köznyelvi szókapcsolatokból alakult szólások körébe tartozik a *s z ó l á s h a s o n l a t o k* tekintélyes része is. Azokról van itt szó, amelyek nem valamely megtörtént vagy adomaszerű esetre vonatkoznak, vagy valamilyen nemzedékről nemzedékre szálló hagyományt őriznek, hanem amelyek a nyelvközösség jellegzetes szemléletére vetnek fényt: *ismeri, mint a tenyerét; fehér, mint a fal; ritka, mint a fehér holló; szegény, mint a templom egere; szereti, mint kecske a kést*; stb.

TOLNAI szerint (MNYTK. 12. sz. 13) a szóláshasonlat „egyik része valamely fogalom, másik fele pedig a fogalom ismétlése vele tartalmilag egyértékű képben, a mely szemléletének eleveőbb voltánál fogva a fogalmat megvilágítja, hathatósabbá teszi“. Bármennyire tetszetősnek látszik is első tekintetre ez a megfogalmazás, mégsem üt a szeg fejére, sőt bizonyos szempontból nem is felel meg a valóságnak. Nem üt a szeg fejére, mert ezzel a meghatározással nem különíti el a *s z ó l á s h a s o n l a t o t* az *alkalmi hasonlattól*. Noha később hangsúlyozza TOLNAI, hogy szólássá csak akkor lesz a hasonlat, „ha közkeletűvé és állandóvá válik“, de ezzel még mindig nem találta meg azt a lényeges jegyet, amely a szóláshasonlatra sajátosan jellemző. Az pedig éppen nem felel meg a valóságnak, hogy a szóláshasonlat második fele a „fogalom ismétlése vele tartalmilag egyértékű képben“. Akiról ugyanis azt mondjuk, hogy *úgy ismer valamit, mint a tenyerét*, arról valójában egyáltalán nem tudjuk, hogy csakugyan olyan különösen jól ismeri-e a tenyerét, le tudná-e például az azon levő vonalakat látatlanban is rajzolni stb. Az a városi ember, aki egy nagyon sápadt emberről úgy nyilatkozik, hogy *fehér, mint a fal*, valójában egyáltalán nem gondol arra, hogy mennyire fehér a meszelt fal, hiszen talán színesre festett falak között élte le élete legnagyobb részét, azután meg emberi arc sohasem is szokott olyan fehér lenni, mint amilyen a meszelt fal színe, és így tovább. A lényegyet sokkal inkább abban kell látnunk, hogy mint a szólásokban általában, a szóláshasonlatban is valamilyen jelentésváltozás ment végbe, melynek során nem változott meg ugyan a hasonlatot alkotó egyes szavak jelentése (a *szegény, mint a templom egere* kifejezésben például a *templom* ténylegesen 'templom', az *éger* valóban 'éger'), de a hasonlat egészének mégis alig van már köze az egyes szavak külön-külön vett jelentéséhez, a hasonlat a maga egészében jelent valami újat: a *hasonlat alapjául szolgáló fogalom nyomósítását*. Az előbb felhozott példában tehát az egész *mint a templom egere* vesztette el azt a jelentését, ami ugyanannak a szókapcsolatnak például egy olyan mesében lehetne, mely egy templom falában

meghúzódó egérről szól. Hiszen ha homályosan, a tudat háttérében meg is jelenik valami a szóláshasonlat használatakor az *egér* és a *fal* fogalmi tartalmából, ez csak különös színt és érdekességet ad annak az önmagában színtelen, száraz fogalomnak, amit hangulati elemeitől megfosztva jelent a *mint a templom egere* szósor, tudniillik a 'rendkívüli mértékben, nagyon' fogalmának, de ettől tartalmilag eltérőt semmit sem mond. Ugyanígy — a stilisztikai szempontot figyelmen kívül hagyva és csak „tartalmilag“ vizsgálva a szóláshasonlatokat — az *ismeri, mint a tenyerét* csak annyit jelent, hogy 'nagyon jól ismeri', a *fehér, mint a fal*: 'nagyon fehér', a *ritka, mint a fehér holló*: 'nagyon ritka', a *szeret* gúnyos 'utál' jelentésével alakult *szereti, mint a kecske a kést*: 'nagyon utálja', *ártatlan, mint a ma született bárány*: 'teljesen ártatlan' stb. Ezzel szemben az alkalmi vagy költői hasonlatnak is lehet ugyan hasonló jelentéstani szerepe (pl. *úgy szereti, mintha a legjobb barátja lenne*), de ebben az esetben is sokkal inkább megmarad a hasonlatot alkotó szavak eredeti jelentése. (A fenti hasonlat például csak olyanféle érelemre vonatkozhat, amelyik valóban a baráti szeretettel kapcsolatos.) Általában azonban a nem szólásjellegű hasonlatok az egyszerű, bár hangulatilag tartalmaz nyomósításhoz sokkal többet jelentenek: valamilyen új fogalmi jegyet vagy jegyeket adnak hozzá a hasonlattal megvilágított fogalomhoz: Arany: Toldi I. 14.: *Mint komor bikáé, olyan a járása | Mint a barna éjfél, szeme pillantása, | Mint a sértett vadkan, jú veszett dühében ...* Előfordul természetesen az is, hogy a szóláshasonlat még „tartalmilag“ sem helyettesíthető pusztán a 'rendkívüli mértékben, nagyon' fogalmával. A *kerülgeti, mint macska a forró kását* szóláshasonlatnak például szegényes értelmezése lenne az, hogy 'nagyon kerülgeti', mert a szólásba — különösen, ha élő szöveggörnyezet nélkül elemezzük — beleérezzük még ezt is: 'óvatosan, félve, de mégis úgy, hogy nagyon szeretné'. Az élő használatban azonban ez a tudatos elemzés során felszínre bukkanó és a hasonlat szó szerinti értelmezéséből fakadó jelentéstöbblet rendszerint nincsen meg, vagy pontosabban kifejezve: a hasonlat szólás szerűségének fokozódásával egyre inkább háttérbe szorul; vö. például Déry: Felelet II, 139: „nem kerülgette gyáván, mint macska a forró kását, a helyénvaló szakkifejezéseket“. De még egy félszázaddal ezelőtt is határozottabban érezhető volt az említett mellékjelentés: Mikszáth: Noszty I, 11: „Nem kerülgetem a kását. Katonás egyszerűséggel fordulok hozzád, nem volnál-e szíves kétszáz forintot kölcsönözni?“

A *szidja, mint a bokrot* szólás magyarázatával kapcsolatban CSEFKÓ (MNyTK. 28. sz. 147—8) hoz fel érdekes és jellemző példákat arra, hogyan szorul a szóláshasonlatok fejlődése során fokozatosan háttérbe a konkrét jelentéstartalom; és hogyan válik pusztán nyomósító kifejezéssé a hasonlat. E szólás eredeti jelentésben: *úgy hull valami* (pl. a szilva a fáról), *mint a jégeső*; szóláshasonlatként: *káromkodik, mint a jégeső*; alkalmi használatban (Tömörkény-nél) már így is: *tagad, mint a jégeső*. Másik példa eredeti jelentésben: *vágja* (pl. a tököt a tökgyalu), *mint a répát*; szóláshasonlatként: *vágja a leckét, mint a répát*; de alkalmi használatban — egy újságcikkben — már így is: *feleségét csalta, mint a répát*. A szóláshasonlatnak minősíthető, viszonylag leggyakoribb mai forma mindkét esetben utal még halványan az eredeti jelentésre (az első esetben a káromkodás pattogó, gyors egymásutánjára, a második példában a lecke felmondásának fennakadás nélküli sima folyamatára), a fejlődés tendenciáját mutató újabb alkalmi változatoknak azonban már szinte semmi közük sincs az eredeti szemlélethez, ezekben csak pusztán nyomósításra szolgál a hasonlat.

Még világosabb ez a folyamat ennek a szóláshasonlatnak a fejlődésében: *olyan, mint a pinty* vagy *úgy* (tesz valamit vagy történik valami), *mint a pinty*: Arany: Lev. I, 172: *olyan hús akó borom lett, mint a pinty* | Mikszáth: Munk. VIII, 165: *olyan lakodalmat csapunk, mint a pinty* | Mikszáth: Fekete v. I, 238: *Olyan Gáspár bácsi lett belőle, mint a pinty* | Mikszáth: Noszty I, 52: *Olyan főispánt csinállok belőled, mint a pinty* stb. A *mint a pinty* hasonlat tehát teljesen különvált attól a fogalomtól, amellyel együtt eredetileg egységes szóláshasonlatot alkotott, és amelyiknek a nyomósítására tulajdonképpen szolgált. Ma mindössze annyit jelent: 'hogyan jobb se kell', és minden olyan állítás nyomósítására szolgálhat, amelynek kétségtelen voltát, bizonyosságát vagy teljességét hangsúlyozni akarja a beszélő. De van egy adat a szóláshasonlat teljesebb alakjára is: *Ugy elrepül tollunk az élet, mint a bincs* (MTsz. A *pinty* szó *bincs* alakváltozatához vö.: KASSAI IV, 121; NYK. X, 326: MTsz.). Ebből arra lehet következtetni, hogy a szólás eredeti alakja ez volt: *úgy* vagy *olyan jól repül, mint a pinty*. Miután azonban a *mint a pinty* hasonlat ebben a kapcsolatban a 'hogyan jobb se kell' jelentést vette föl, és teljesen elhomályosult a *pinty* madárnév önálló jelentése, a hasonlat kiszakadt az eredeti összefüggésből, és önálló életet kezdett.

A szóláshasonlatoknak ez a tartalmi elszegényedése egészen addig mehet, hogy a hasonlatból a végén minden külön fogalmi tartalom nélküli öncélú stilisztikai dísz lesz. A *heten vannak, mint a gonoszok* szóláshasonlatban például a *mint a gonoszok* szósornak már semmi külön jelentéstartalma nincs, pusztán csak annyit jelent az egész tréfás hangulatú szóláshasonlat: 'éppen heten vannak': Tersánszky: Kakuk M. I, 323: „ott ülnek, nagy beszédben, füstben, a szép meleg este, mitistudom, *tán heten is, mint a gonoszok*“. Itt is mint számos más szóláshasonlat esetében, az az oka a hasonlat pusztán nyomósító szerepének vagy éppen csak sajátos stílári színerezet adó, de szemantikailag tartalmatlan voltának, hogy idők folyamán feledésbe merült a hasonlat eredeti jelentése. Ugyanígy ezekben is: *megy, mint a karikacsapás; olyan okos, hogy majd elsül a feje*; stb.

A szóláshasonlat második felének, a tulajdonképpeni hasonlatnak a fogalmi elszíntelenedésével látszólag épp ellenkező irányú fejlődés az a sokkal ritkább eset, hogy a kifejezés első tagja sorvad el, vagyis annak a fogalomnak a megnevezése kopik ki a kifejezés egészéből, amelyiknek a megvilágítására, illetőleg nyomósítására eredetileg az egész hasonlat létrejött. *Olyan, mint egy falat kenyér* — mondjuk a nagyon jószívű és engedékeny emberről. Ebben a szóláshasonlatban — a mai nyelvhasználat szempontjából nézve a kérdést — a *mint egy falat kenyér* szósor maga hordozza azt a jelentést is, amit más szóláshasonlatokban általában a hasonlat előtt álló melléknév vagy ige tartalmaz, tehát nyilvánvalóan nemcsak nyomósító szerepe van. Történetileg nézve azonban a kérdést, nem kétséges, hogy az eredeti alak ez volt: *olyan jó, mint egy falat kenyér*, mint ahogy néha még ma is mondják. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM kéziratban maradt szólásgyűjteményében (M. Tud. Akad. kt. 8r. 47. sz. 22) is így találjuk: *Embernek ugyan olyan jó mint a' falat kenyér*. A fentebb ismertetett folyamat tehát itt is végbement, a hasonlat hangulatilag erősen színezett nyomósító kifejezéssé vált. Ezzel azonban nem állt meg a fejlődés; a hasonlat által nyomósított melléknév (a *jó*) elmaradt a kapcsolatból, mert a hasonlat (*mint egy falat kenyér*) ráértéssel magára vette annak a melléknévnek a jelentését, amelyiknek eredetileg csak a tartalmi fokozására, hangulati színezésére szolgált.

D) Az igével alakult, a mondatba morfológiailag is beleilleszkedő és a mondatban az igei állítmányhoz hasonló szerepet betöltő szólások, a párhuzamos felépítésű kifejezések és a hasonlító határozói mellékmondat jellegű szóláshasonlatok mellett külön csoportba kívánkoznak azok a szólások, amelyek alakjukat tekintve kiegészítésre nem szoruló teljes mondatot alkotnak. Formailag épp oly teljes egységek ezek, mint a közmondások, jelentésük szempontjából azonban mégis csak a szó jelentésével egyértékűek, tehát a tulajdonképeni szólások körébe tartoznak. Olyan kifejezésekről van itt szó, mint például *üsse kő, zszindely van a háztetőn, kotty-belé szilvalé, hogy vág a bajusz?* stb.

Eredetüket tekintve ezeknek a szólásoknak a legnagyobb része is egy-egy köznyelvi szókapcsolatból alakult, mégpedig olyanból, amelyiknek különleges kifejező ereje volt. Amit VINOGRADOV (i. m. 350) a frazeológiai egységek belső zártságáról mond, hogy tudniillik ezt gyakran az expresszív jelentés specializáló hatása hozza létre, az némi fényt deríthet ezeknek a szólásoknak a keletkezésére is. Általában ugyanis a többi szólás-típussal szemben ezeknek a szólásoknak sokkal határozottabb a kifejező, mint a közlő jellegük. Márpedig — ahogy VINOGRADOV is rámutat (uo.) — „az expresszív jelentés könnyen magába szívhatja és közömbösítheti a szavak, kifejezések tárgyi jelentését“. A szólásokra általában jellemző jelentésváltozás itt tehát sajátos módon úgy ment végbe, hogy az egyes szavak jelentése lassanként teljesen háttérbe szorult a szólás egésze által kifejezett, eredetileg csak alkalmi, expresszív jelentés mögött. A kifejezésben az egyes szavak elvesztették individualitásukat, és ezért a szókapcsolat mint szólás már csak az egységes indulat-kifejezés szerepét tölti be. Hogy a szólássá alakulás folyamata — legalábbis az esetek tekintélyes részében — így mehetett végbe, azt az is bizonyítja, hogy ezekben a mondatértékű szólásokban találkozunk a jelentésváltozásoknak a legmerészebb, a szólást alkotó egyes szavak külön-külön vett jelentéséből legkevésbé sem levezethető formáival; a *zszindely van a házon* például a. m. 'hallgass, most nem lehet a dologról beszélni' (PROHÁSZKA: Nyr. LXXVI, 139 és 479).

Mivel a szólásoknak ebbe a csoportjába csupa olyan kifejezés tartozik, amely alakilag teljes mondat, rá kell mutatnunk azokra a különbségekre, amelyek ezeket a szólásokat az alakilag gyakran hasonló, de lényegileg mégis másfajta nyelvi szerkezetektől, elsősorban a közmondásoktól elkülönítik. Azok, akik nyelvtudományi irodalmunkban a szólások és közmondások közötti különbség kérdéséhez hozzászóltak, egyrészt azt hangsúlyozták, hogy „a közmondás elv“ (RIEDL: Nyr. XVII, 260), mely „a nép bölcsességét“ fejezi ki (NÉVY: Nyr. XX, 226), „népies sententia“ (BAUER i. m. XVI.), mely „általános érvényű életigazságokat tanít“ (SZABÓ E.: Nyr. XXIII, 12), „viszonyított fogalmak kapcsolata, tehát zárt ítélet, melyet újra viszonyítani nem lehet“ (TOLNAI: MNyTK. 12. sz. 17); másrészt pedig azt, hogy „a szó-lás többnyire valami célzás“ (RIEDL), „népies tropus“ (BAUER), olyan „nyelvsajátság, mely mint kifejezésmód nem a gondolati tartalomtól, hanem a construálástól... nyeri bélyegét“ (NÉVY), egyes helyzeteket jellemző csupán, főbb részeiben állandó, de a beszédhez többé-kevésbé simuló teljes vagy csonka mondat (SZABÓ E.), azaz „fogalmaknak szókapcsolattal való helyettesítése“ (TOLNAI). Mindezek a megállapítások rá is mutatnak a kérdés lényegére. Csupán azt kell még itt kiemelnünk, hogy ezek a teljes mondatot alkotó szólások a g y a k o r l a t b a n leginkább talán úgy különíthetők el élesen a

közmondásoktól, hogy a közmondások általános érvényű, ténymegállapító logikai ítéletet közlő vagy valamilyen erkölcsi érdekű cselekvésre felszólító jellegével szemben ezeknek a szólásoknak az *i n d u l a t s z a v a k k a l* való jelentésbeli rokonságát hangsúlyozzuk. Az indulatszavak is rendszerint mondatértékűek, akárcsak ezek a szólások, és az indulatszavak is jellegzetesen az expresszió, nem pedig a közlés nyelvi eszközei.

Különösen szembetűnővé válik ez a jelentésbeli rokonság, ha a mondatértékű szólások néhány fontosabb típusát tartalmi szempontból vizsgáljuk meg. Kifejezhetnek ezek a szólások fenyegetést: *lesz még kutyára dér*; — a felelet megtagadását: *a verebek csiripolták; hogy a bolondok csodálkozzanak rajta; pap se beszél kétszer*; — ellenkezést: *nem oda Buda; nem úgy verik a cigányt*; — tréfás leintést: *kotty belé szilvalé*; — beletörődést valamibe: *üsse kő!*; — figyelmeztetést: *zsindey van a házon; most ugrik a majom a vízbe*; — csodálkozást, meglepetést: *Ádám látott ilyet kis inas korában*; — nem kívánatos személy eltávolítását: *arra az út, amerre a kerékvágás*; stb., vagyis csupa olyan lelkiállapotból fakadó megnyilatkozást, amit általában indulatszavakkal is ki tudunk fejezni.

A szólások és közmondások elkülönítésében nem egyszer az okoz zavart, bizonytalanságot, hogy több olyan állandósult szókapcsolat él nyelvünkben, amelyik hol mint szólás, hol pedig mint közmondás jelentkezik. A *kibújik* (régebben inkább: *kitetszik*) *a szeg a zsákból* szókapcsolat két jelentésben is használható. Jelentheti egyrészt azt, hogy 'minden titkolt dolognak ki kell egyszer derülnie' vagy ahogy régi szólásgyűjtőink értelmezték: 'a természetet nem lehet eltitkolni': KISV., Adag. 9: „ad mores natura recurrit“; uo. 118: „difficile est ingenitos occultare mores“; POMEY, Syntaxis ornata. 1754. 61: „naturam expellas furca etc.“, és ebben a jelentésben kétségtelenül közmondás. De jelentheti másrészt azt is, hogy 'valami titkolt vagy nem tudott dolog nyilvánvalóvá, ismertté lesz': 1724: Széchenyi Gy.: Lev. II, 1140: az „orvosságok adhibitíója után *kitetszett az vasszeg az zsákból*: megindult az fővenyfolys“; ugyanígy a mai nyelvben is: Tersánszky: Kakuk M. I, 159: „Kérdez, hogy: meg vagyok elégedve sorsommal? Már látom itt *bújik ki valami szeg a zsákból*“; itt pedig kétségtelenül szólás.

Ebben az esetben a közmondás feladta megmerevedett formáját is: szólásként ragozhatóvá vált a kifejezés. Más esetekben még alaki elkülönülés sincs közmondás és szólás között. A *könnyű Katót táncra vinni* például közmondásként azt jelenti: 'könnyű az akarót rábeszélni' (ERDÉLYI, Köz. 220; R. PRIKEL: MNy. II, 65), de szólásként jelentheti ezt is: 'kapható vagy te az ilyesmire'. Ez a szókapcsolat: *az tegye be az ajtót, aki utoljára marad* DECSI gyűjteményében (3., 10., 10., 10. sz.) közmondás 'földi kincset nem vihetünk magunkkal a túlvilágra' jelentéssel (vö. ERASMUS, Adag. 1234. sz.); Arany viszont szólásként használja ilyen értelemben: 'nem törődöm azokkal, akik utánam élnek' (ÖM., id. kiad. III, 269): „Nemes ember volt az, mindenét elperlé: | *Húzza be az ajtót majd valaki hátul*, | Ez volt az öregnek a szava járása; | Perlett is, ivott is; — a fia, ám lássa!“ (A szólás magyarázatához l. TOLNAT: MNy. XIII, 175). Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen szókapcsolatokat éppúgy tekinthetjük közmondásoknak, mint szólásoknak. Ez azonban egyáltalán nem teszi a szólások és közmondások elhatárolását lehetetlenné, mert lényeges és könnyen felismerhető különbség van ugyanannak a szókapcsolatnak közmondásszerű és szólásszerű jelentése között. Éppúgy, ahogy a több szófaji értékben jelentkező szavak esetében is a jelentés döntheti el a szófaji

hovatartozást, az ilyen szókapcsolatoknál is döntő, sőt egyedüli megoldást adó szempont a kifejezésnek jelentés szempontjából való elemzése.

Itt kell végül megemlíteni, hogy amint az igés kapcsolat, a párhuzamos kifejezés és a szóláshasonlat, éppúgy a mondatértékű, indulatszószerű szólás is keletkezhet nemcsak köznyelvi szókapcsolatból, hanem valamilyen tevékenységnek szakszerűen pontos megjelöléséből vagy valamilyen szakmai kifejezésből is. Ilyen például a fenyegetést tartalmazó *hátrakötöm a sarkad*, a visszautasítást kifejező *orrod tőle jokhagymás* (mindkettő a boszorkányhit kifejezőkészsletéből; vö. Nyr. LXXVI, 35) és a rendreutasításként használt *hátrább az agarakkal* (valószínűleg a vadászat szaknyelvéből; vö. M. HORVÁTH: MNy. XLVI, 81).

(Folytatjuk.)

O. NAGY GÁBOR

Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv

1. Az irodalmi nyelv, általában az írásbeliség a teljes szókincsnek és a nyelvtannak csak bizonyos elemeivel él. PAIS DEZSŐ a szegedi nyelvészkongresszuson tartott előadásában ezt így fogalmazta meg: „... az irodalmi nyelv egy nyelvközösség nyelvi változatait lényeges elemekben kiegyenlítő nyelvtípus, amelyen az illető nyelvközösség számára szóló vagy szólni hivatott irodalmi művek létrejönnek vagy létrejövendők.” (M. Tud. Ak. I. Oszt. Közl. IV/3—4, 425.) Ezt úgy értelmezhetjük, hogy annak, aki irodalmi nyelven akarja kifejezni közölnivalóját, bizonyos hagyományokat kell követnie, választania kell az egyes nyelvi kifejező eszközök között; tudnia kell, hogy a szókincsnek, a nyelvtannak mely elemei használatosak az irodalmi nyelvben s melyek nem. Minél tudatosabban és egyöntetűbben válogatnak az írók a nyelv kínálta sokféle kifejező eszköz és kifejezési lehetőség között, minél egységesebben követnek bizonyos kötelező normákat, annál egységesebbnek tekinthetjük az illető közösség irodalmi nyelvét. BÁRCZI GÉZA ezzel kapcsolatban egyik tanulmányában ezt írja: „Az irodalmi nyelv meglétének kétségtelen jele, ha az írók saját nyelvjárásukról lemondva, egy közös nyelvhez pártolnak át. G a u t i e r d' A r r a s a XII. században pikárd léteire ile-de-france-i nyelven ír, a lyoni A y m o n d e V a r e n n e s (1188.) szintén elhagyja saját tájnyelvét, mert, mint mondja, ez túlságosan „vadnak“ hangzik a francia (értsd ile-de-france-i) fül számára.” (Néprajzi tanulmányok I. sz. Bp., 1949. 96.) Azok, akik a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdéseiről eddig írtak, főleg azt kutatták, mely nyelvjárási elemek és milyen arányban tükröződnek a régi magyar írott szövegekben, s vizsgálódásaikban különösen (sőt majdnem kizárólag) hangtani szempontok (az *i-ző*, *ö-ző*, *ë-ző* stb. sajátosságok arányainak kutatása) uralkodtak. Ez természetes és helyes is. Emellett azonban nagy súllyal eshetnének a latba a régi magyar íróknak az irodalmi nyelv korukbeli állapotára vonatkozó megjegyzései is — ha vannak vagy voltak ilyenek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az efféle észrevételekből következtethetnénk az irodalmi nyelv eszközeinek akkori tudatos használatára, általában az irodalmi nyelv egységességének akkori fokára.

A francia irodalom — úgy látszik — már a XII. századtól kezdve fel tud mutatni ilyen nyilatkozatokat. A magyar írók közül alkalmasint SYLVESTER JÁNOS tett először hasonló, s eddig ilyen szempontból figyelemre nem méltatott

kijelentéseket, melyek rávilágítanak a — még korántsem egységes — XVI. századi magyar irodalmi nyelv tudatos használatának némely mozzanataira.

2. SYLVESTER magyar-latin nyelvtanában határozottan állást foglal a *penig*, valamint a *kedig*, *kediglen* kötőszókkal kapcsolatban: „Particula *penig* adverbium est optandi in nostro sermone, qua pro: *autem*, *kedig* vel *kediglen* (utroque enim modo loquimur) vulgus imperitum solet uti. Dicimus enim: *opto quod adueneris*: *penig* el iüttél, etc.“ (CorpGramm. 72).

KLEMM ennek a becses adaléknak a felhasználásával próbálta megfejtetni a *penig* ~ *pedig* kötőszó eredetét (TörtMondt. 430—3). Szerinte a *penig* eredetének nyomára olyan alakok vezetnek, mint a Nyj. *ëppenég*, *ëppenég*, *ippenig*, melyek az *ép* melléknév -n módhatározóragos alakjai, -g nyomósító elemmel megtoldva. Ebből mondatfonetikai helyzetben a szókezdő *ë*, *i* eltűnt, s így keletkezett *penég*, *penig*.

A SYLVESTER említette másik kötőszó, a *kedig* ~ *kediglen* SIMONYI szerint a R. *ezkedyg* időhatározóból rövidült, mint a *hát* a régibb *tehát*-ból vagy a német *weil* a *dieweil*-ből (MKöt. I, 140 és Magyar Nyelv² 475). A *kedig* alapszavát SIMONYI a R. *kéd* 'idő' szóban kereste (TMNy. 689 és Nyr. XXXI, 36). WICHMANN ezt nem tartja lehetetlennek, de hangsúlyozza, hogy a R. *kéd* jelentése 'stadium, circulus, circus'; a maga részéről mégis inkább a *kéj*, *kény* szóhoz kapcsolja az *ekkedig* *kéd* elemét (MNy. IV, 211). BEKE e *kéd*-et fenntartás nélkül egyezteteti a R. *kégy* 'stadium, circulus, circus' szóval, megjegyezve, hogy helyet jelentő szokat gyakran alkalmaznak időfogalomra (Nyr. LVIII, 31). HORVÁTH KÁROLY szintén hangsúlyozza, hogy e szó eredeti jelentése 'circus, kör', s egyben felsorolja a *kégy* finnugor megfelelőit, melyek közül többnek 'abroncs, hajlított fából való ív' a jelentése (MNy. XLV, 54). — Mivel a szóban levő R. *kégy*-nek van *kegy*, valamint *kéd* és *ked* alakváltozata is, éppúgy, mint ahogyan *kedig* mellett előkerül *kegyig* is, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *ekkedig*-ből rövidült *kedig* alapszava valóban az említett R. *kégy* ~ *kéd*, melynek jelentésfejlődése 'ív, kör → köralakú pálya → tér → idő' lehetett.

E kötőszónaknak vannak azonban egyéb alakváltozatai is. Ilyenek egyfelől Apork.: *tedeegh*, valamint LányiK.: *thedeek* ~ *tedeeek* ~ *thedygh* ~ *thedyk* ~ *tedyk* ~ *thethyk* ~ *theyyk* ~ *tegyk*; másfelől LevT. I, 34: *tenygh* (NySz.). Ezek KLEMM szerint „a *kedig*-, *kenig*-ből keletkeztek a szókezdő és a szóvégi mássalhangzó elhasonulásával“ (i. m. 431). Azt hiszem azonban, hogy ezeket az alakokat másként kell felfognunk. Ha ugyanis a *kedig*, *penig* eredetibb *ekkedig* ~ *ekkedig*-ből, illetőleg *eppenig*-ből rövidült, akkor feltehetjük, hogy a R. *tedeegh* ~ *tedeeek* ~ *tedyk*, valamint a R. *tenygh* teljesebb alakja is eredetileg **ettedég* ~ **ettedék* ~ **ettedik*, illetőleg **ettenig* lehetett. Ezeket pedig így tagolhatjuk: *ett* + *edég* ~ *ett* + *edék* ~ *ett* + *edik*, illetőleg *ettenig*. Tudvalevő ugyanis, hogy a R. *ett* a. m. 'itt', a feltehető R. *etten* pedig a. m. 'itten'; vö. OrmSz.: *etten* a. m. *itten*. A feltett R. **ettedig* ~ **ettedig*-ből azután szótageltolódással **e tedig*; **ettenig* ~ **etenig*-ből pedig ugyanígy **e tenig* lehetett (vö. *apatika* > *a patika*; *isót* > *söt*; *és* > *s* stb.). Az *itt* ~ R. *eth* és az *ez* mutatónévmás kapcsolatára vö. pl. JordK. 390: „Sem *eth* ez vylagon, sem az ez vilagon: neque in hoc saeculo, neque in futuro“ (NySz.). A mutatónévmási elemek halmozódása egyébként is igen gyakori. Gondoljunk csak az effélékre: BécsiK. 133: „*Ez eddeglèn* ninlen az heberec konuebe“ (NySz. nyomán). De felhozhatjuk a R. *ettegyen*, *ittegyen*, *ittegyin*, *ittigyen*, *ittegyel*-féléket is. (Ezekről l.: MÉSZÖLY, Nyelvtört. fejt. 54—6; MARTINKÓ: MNy. XLIX, 64.)

Némileg más lehet a R. *tenygh* eredete. A feltehető eredetibb, teljesebb **ettenig*-gel bátran egybevethető a Nyj. *itteneg*, *ittenek*, *itteniék*, *itenneg*, *itennég* (MTsz.). Az **ettenig*-ből azután a fentiekkel teljesen összhangban válhatott *tenig*.

Ilyen módon — úgy hiszem — elég világosan rajzolódik ki előttünk e rendkívül sok változatban tenyésző kötőszónak négy főalakja: *kedig*, *penig*, *tedig* és *tenig*. A többi változat ezek vegyüléséből keletkezhetett: *pedig*, *penyét*, *pegyét*.

Az imént elemzett négy fő változat közül SYLVESTER kettőt említ; ezek *penig* és *kedig* (~ *kediglen*). Idézett nyilatkozata szerint a *penig*-gel csak a „vulgus imperitum“ él.

Ezt bizonyára úgy kell értenünk, hogy a *penig* az ő korában még semmiképpen sem lehetett az irodalomban is használható szókinés eleme; irodalmi használatra csak a *kedig* (és a *kediglen*) volt alkalmas.

Kérdés, hogy ez SYLVESTER önkényes megállapítása-e csupán, vagy pedig az irodalmi nyelv akkori élő és kötelező normáinak lerögzítése. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy SYLVESTER koráig írott szövegekben e kötőszónk négy fő alakváltozata (*kedig*, *penig*, *tedig* és *tenig*) közül a kódexekben a *kedig* és ennek változatai a leggyakoribbak, sőt a XV. századi forrásokban szinte kizárólag csak ezek járatosak. A *penig* csak a XVI. század elejétől kezdve bukkan fel, a kódexekben — úgy látszik — még teljesen ismeretlen. A *penig* (*peniglen*) legkorábbi lelőhelyei: LevT. I, 47—62; RMK. II, 158; LevT. II, 184 (vö. NySz.). SYLVESTER korában tehát a *kedig* (*kediglen*) volt a közkeletűbb, az irodalomban használatosabb; a *penig* (*peniglen*) ehhez képest csak neologizmus számba mehetett. Lehet, hogy némely nyelvjárásban a kódexek korában is élt, de az irodalomba, az irodalmi nyelv szókinésébe — úgy látszik — csak a XVI. század második felében került be. A többi változat (*tedig*, *tenig* stb.) SYLVESTER koráig még ritkább volt. Mindebből azt következtethetjük, hogy SYLVESTER a szóban levő változatok közül korántsem egyéni ízlése alapján minősítette póriásnak, irodalmi használatra alkalmatlannak a *penig* változatot, hanem ítéletében az irodalmi nyelv akkoráig kialakult gyakorlatát követte. Nyelvtanában SYLVESTER maga is *kediglen*-t mond, két ízben is: „Abraham *kediglen* nemze Iſaakot . . .“ (CorpGramm. 56), valamint: „mert [a participium] az newtúl nemet es efetet uifen az ighitúl *kediglen* űdököt es ieczifeket, mind az kettőtül számot s ábrázatot“ (uo. 73).

3. Hogy SYLVESTER bizonyos szavakat és kifejezéseket nem tartott irodalminak, azt egyéb megjegyzéseiből is láthatjuk. Nyelvtanának egy másik helyén póriásnak, irodalmi használatra alkalmatlannak minősíti a *s monda* szókapcsolatot, valamint a *sincs* tagadószót: „*Monda*, vox est patria integra ac significans: /*monda* corrupta, ac omni prorsus significatione carens. Simile est iudicium de sequenti voce: lincz, et aliis quibusdam, qua vulgus vitur, pro eo quod est: efnincz, quae etiam scribi potest modo iam dicto: ef ninez; dissimile: de fem“ (i. m. 76).

Hogy a *s monda* szókapcsolatot SYLVESTER miért bélyegezte „romlott“-nak (corrupta), azt inkább csak sejtethetjük. E két szó — különösen elbeszélő művekben — gyakran kerülhetett egymás mellé; vö. például már JókK. 50: „Azert yelenek neky az gonoz kyfertett fezewlewt cristufnak zemelyben s *monda* . . .“. Az *s* mint kötőszó az *és* ~ *es* ~ *is* kötőszónak megrövidült alakja, s általánosnak mondható vélemény szerint ezekből úgy keletkezett, hogy

elszakadt az előtte levő hangsúlyos szótól, és a következő szó elé került (KLEMM, TörtMondt. 410). Az *és* ~ *es* ~ *is* eredetileg nyilvánvalóan nyomósító és hozzátoldó szerepet játszhatott, csak később, az előtte álló szótól elszakadva, simuló voltát fokozatosan feladva lett kapcsoló kötőszóvá. Némely nyelvjárásokban — mint ismeretes — a kötőszók kapcsoló szerepükben is simulók maradnak, így például a székelyeknél, valamint a moldvai csángóknál (KLEMM i. m. 411). Az *és* ~ *es* ~ *is*-ből, rövidült és a következő szóhoz szegődött *s* SYLVESTER korában még — úgy látszik — újszerűnek, neologizmusnak számított, s a konzervatívabb irodalmi nyelv a XVI. század első felében még idegenkedett tőle, bár a SYLVESTER szóban levő művénel valamivel korábbi forrásokból is van adatunk az *s*-nek mint kapcsoló kötőszónak a használatára: DebrK. 2: „Nem viseli az ő kereztet *s* engömet nem köuet“ | DebrK. 109: „Kristus kirali *s* Herodes“ | DebrK. 118: „*S* elfutanak *s* zozat lön“ | VirgK. 128: „Enne senne iozagot hozot“ (NySz.).

A *sincs* — mint ismeretes, s mint erre SYLVESTER idézett megjegyzése is rávilágít — elhomályosult összetétel, az *és* ~ *es* ~ *is* kapcsoló kötőszónak és a *nincs(en)* tagadósónak az egybeolvadásával keletkezett (SzófSz.). A *sincsen* már a Bécsi Kódexben, tehát a XV. század első felében előkerül, a *sincs* azonban csak a XVI. század második felében kezd közkeletűvé válni (vö.: NySz., SzófSz.). SYLVESTER a *sincs*-et póriásnak, irodalmi használatra alkalmatlannak minősíti („qua vulgus utitur“), mivel — feltehetően — olyan fejlődési tendencia jelentkezését látja benne, mely még nem bizonyult általánosnak, az irodalmi nyelvtől is szentesítettnek. A *sincs*-re SYLVESTER nyelvtanának megjelenése előttről csak elvétve van adatunk, például Johannes Petthew-nek 1515-ből való levelében: „Ugyan *sincs* csak egy is az én népembe“ (TörtTár 1904: 269; vö. MNy. XV, 77). Ebből arra lehet következtetnünk, hogy SYLVESTER korában a *sincs* csupán a társalgási nyelvnek s bizonyos nyelvjárásoknak lehetett a sajátja, használatától az írók még idegenkedtek, mivel vulgárisnak, póriásnak érezték. A *sincs* csak a XVI. század második felében kezd meghonosodni az irodalmi nyelvben: Mel: SzJán. 54: „ég mak szem ereie *sincz*“; Mon: Apol. 369: „Kiknek immar hirc *sinch*“ (NySz.). A XVII. században azután e tagadósó végleges polgárjogot nyer az irodalmi nyelvben; Pázmány műveiben is már lépten-nyomon ráakadtunk (vö. NySz.). — SYLVESTERnek a *sincs*-re vonatkozó idézett tanúvallomása tehát ezúttal is teljes összhangban van az irodalmi nyelv akkori állapotát tükröző adatokkal.

4. Végső tanulságként megállapíthatjuk, hogy a XVI. század harmincas éveiben feltétlenül volt már bizonyos köztudat, melynek SYLVESTER hangot adott, s mely bizonyos szavakat, kifejezéseket nem tartott irodalminak; más szóval ebben a korban a nyelvjárások szavaiból lassan-lassan kezd kialakulni az irodalmi használatra alkalmasnak ítélt szókincs, s ebből a neologizmusokat, a ritkábban használatos szavakat az öntudatosabb, műveltebb írók tudatosan kirekesztik. Ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy SYLVESTER korában az irodalmi nyelv szókincsében vagy hangtanában, nyelvtanában már kialakult. SYLVESTERnek idézett megjegyzései — melyeket még meg is szerezhetnénk egy-két hasonló adattal — az egységesülő irodalmi nyelv szókincsének kialakulásában csak az első állomást jelzik.

BALÁZS JÁNOS

Hozzászólások Sötér István doktori értekezésének vitáján*

I.

A bizottságban való részvételt nem azért vállaltam el, mivel másféle időöltésre ezen a napon és ezekben az órákban nem lett volna reményem. Azt gondoltam, a Tudományos Minősítő Bizottság titkárával, Tolnai Gáborral egyetértőleg, hogy ittlétemmel jelképezhetem az irodalom- és nyelvtudományok egymáshoz való közelállását, sőt bizonyos — nem jelentéktelen pontokon való — egységét. Talán ilyen jelképek elfogadhatóak vagyok, ha egy költő nem is választana kifejező eszközei közé.

*

Az én ösztönzéseimre volt hajlandó a múltkori, NAGY PÉTER-féle bizottságban¹ való jelenlétre és szereplésre LŐRINCZE LAJOS kar-, sőt — amint kiderült — bajtársam. LŐRINCZE — amint én is — komolyan vette, hogy úgy vihetjük előre az irodalom- és nyelvtudományok — szerintünk — sokban közös ügyét, ha méltányló vagy kritikai, esetleg kiegészítő észrevételeinkkel belekapcsolódunk az irodalomtudósok munkájába, ahogy szeretnők, ha ők is ezt tennék viszonzásul a mi munkánkkal szemben.

Sajnos, LŐRINCZÉVEL közös reményünk a múltkor nem nagyon teljesedett be. — Tessék megengedni, hogy néhány megjegyzést tegyek erről, mivel ez, noha múlt, talán mégsem egészen anakronizmus.

LŐRINCZE — megítélésem szerint — érdemleges és sokban megszívlelni való észrevételeket adott elő elsősorban MÓRICZ ZSIGMOND, másodsorban Nagy Péter nyelvére vonatkozólag. A disputának ezen a részén nem voltam jelen, s ezért, valamint azért, mivel a vitáról felvett jegyzőkönyv még nem készült el, az ellenmegjegyzések hiteles szövegét nem ismerem.² De többek tájékoztatása alapján mondhatom, hogy miképpen érthette a közönség vagy miképpen értette a közönség egy része MÓRICZ VIRÁG és NAGY PÉTER megnyilatkozásait.

MÓRICZ VIRÁG azzal háritotta el LŐRINCZÉNEK a fejtegetéseit, amelyekben MÓRICZ ZSIGMOND és a tájnyelv viszonyával foglalkozott, hogy MÓRICZ jobban értett a népnyelvhez, mint a nyelvészek. Én éppen úgy, mint LŐRINCZE, meg vagyok győződve, hogy MÓRICZ ZSIGMOND valóban elsőrendű ismerője és szakértője volt a magyar népnyelvnek. Egyetlen találkozásunkkor, amely ezelőtt negyven évvel, 1913-ban történt a ceglédi restiben Békési Gyula ceglédi tanártársam révén, egyik főtárgya a beszélgetésünknek — emlékezetem szerint — éppen a nyelv volt, különösen a szatmári tájnyelv, amelyből akkortájt gyűjtött Szaniszlón TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, továbbá abban az időben mondogatott érdekességeket a Szatmár megyei Adorjánból való ceglédi tanártársunk, Rorák Imre. — Tehát mit mondjak? Akármilyen nagyra értékelem a nagy írónak ritka nyelvi tudását és hatalmas nyelvalkotó tehetségét, a nyelvészetnek — kegyeleti alapon való — illetéktelenítését vele kapcsolatban sem tartanám szerencsésnek.

* A doktori értekezés címe „Eötvös József“. Vitája 1953. december 16-án.

¹ A kandidátusi értekezés címe „Móricz Zsigmond“. Vitája 1953. december 2-án. Könyvként megjelent a Nagy Magyar Írók sorozatban.

² Az elhangzottak rögzített szövegéhez azóta sem volt módomban hozzáférni.

Azt szintén nem tartanám szerencsésnek és célszerűnek, ha irodalomtudósaink egy illetékesen megfogalmazott álláspontra helyezkednének: a nyelvészek a Königsbergi Töredék elemzése helyett inkább M ó r i c z Z s i g m o n d nyelvvel foglalkozzanak és ne az irodalmároktól várják ezt. Aki így beszélne vagy így gondolkodnék, nem tudná vagy nem akarná tudni, miről van szó. Nem gondolom, hogy NAGY PÉTERnek vagy valaki másnak különösebben ártalmára lett volna vagy lenne, ha — kiváló előtanulmányai eredményeképpen bizonyára meglevő — nyelvtörténeti tudása birtokában maga közeledik M ó r i c z Z s i g m o n d nyelvéhez és nem utalja át ezt a feladatot a nyelvészeknek. Különös, — dehogyan különös, természetes: H o r v á t h J á n o s sohasem kívánta a nyelvészektől, hogy az írók, költők nyelvének, stílusának a kérdését ők intézzék el. Talán nem ártana őt követni legalább ebben az irányban. — Az író minden oldalról való megismerésének kötelezettségével aligha fér össze, hogy a „nem érdekel“ vagy „nem tudom“ kényelmes álláspontjára helyezkedjünk. Nem tudom, ki kell-e mondanom azt a bölcseséget, hogy nem minden nyelv irodalom, de minden irodalom nyelv. Bizonyára ilyen felfogásban bírálta 1951 januárjában F a g y e j e v mondatainak főlegesen szintaktikai bonyolultságát TARASZENKOV, aki nem nyelvész, sőt még nem is céhbéli irodalmár. — Minket, nyelvészeket igen is érdekel az írók nyelve, és amit lehet, próbálunk is megtenni ezen a téren. De gondolják meg ilyen irányú munkákra való kirendelésünk hívei, hogy a sürgősnél sürgősebb feladatok tömegével birkózunk öregek, kevésbé öregek és ifjak, — sőt ifjak éppenséggel nem túlzott számban, a nem nagyon nyelvészbarát közelmúltban rejlő okok miatt. Tehát bocsánatot kérünk, ha hirtelen nem tudunk nagyobb számban olyan nyelvészeket szállítani, akik pl. NAGY PÉTERnek vagy más irodalmároknak keze alá dolgozhatnak.¹

*

Eddig a kéthetes múltból beszéltem. A jelenleg napirenden levő disputához — sajnos, vagy a hallgatóság szempontjából: szerencsére — nem tudok sokat mondani. SÖTÉR kollégám és barátom doktori értekezésének a teljes kéziratához — nem egészen rajtam álló okokból — nem tudtam hozzáférni. A hozzám eljutott „tézisek“-ben négy helyet találtam, ahol nyelvi vonatkozású kérdés szóba kerül. — Az egyik az E ö t v ö s n e k Kazinczyhoz intézett levelében felvetett helyesírási nehézségeire vonatkozik (3. l.).² Nem tartanám lényegtelennek, ha ezt a panaszkodást helyesírásunk és irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetének adalékául lehetne hasznosítani. — SÖTÉRnek stilisztikai vonatkozású észrevételeit sejtem amögött, hogy a tételekben rámutat GYULAINAK arra a megjegyzésére, hogy „A karthausi“ oly kevésbé próza, hogy aki versbe szedné, prózaivá tenné (6. l.).³ — További nyelvi érdekű fejtegetést árul el — remélem — a tételeknek ez a részlete: „A regény stílusa a körmondatiság-

¹ Különben — amint az akadémikusoknak nem éppen túlzott részvételével megrendezett debreceni akadémiai napokról hírlik — nyelvtudományunk külön e célra belőlt nyelvész Kritikusának ott tett kijelentései szerint nem tudunk eléggé megfelelni feladatainknak, — még annak sem, amelynek nem is csekély ideig éppen ő „szerepelt“ a felelőseként, majd meglehetősen oroszlánrészt vitt el abban, hogy újra meg újra megismételtetett természetlen viták miatt a munka megkezdése és folytatása másfél évig elhúzódjék. [Utójegezet.]

² Az „Eötvös József“ címen akadémiai kiadványként megjelent munkában 18. l.

³ A megjelent munkában 55. l.

nak egy sajátos lírai, romantikus változatát mutatja. A körmondat Eötvösnél bizonyos mértékben a Kölcsény-hagyaték egyik eleme.“ (8. l.)¹ E ö t v ö s körmondatisága lírai jellegének kiemelésében — jelezhetem — SÖTÉR találkozik HORVÁTH JÁNossal, aki nemrég folytatott beszélgetésünkben szintén így jellemezte E ö t v ö s periodusait. — A negyedik a nyelvvel vagy stílussal összefüggő részlet a SÖTÉR-féle tételekben: „A regény [Magyarország 1514-ben] érett, magas fokon mutatja Eötvös ábrázolói művészetét. Ezt bizonyítja a regény stílusa is, mely leginkább közelíti meg a stilisztikai demokratizmus eszményét.“ (15. l.)² Igen érdekes, nagyon fontos és nem csekély távlatot nyitó észrevétel. Eötvös nyelve és stílusa aránylag nem hosszú idő múltán fejlődött, nyilván mivel változott az írói mű anyaga és az anyagra, az anyaggal kapcsolatos problémákra visszaható szellem.

TURÓCZI TROSTLER akadémikusnak opponensként tett hiányoló megjegyzéseit megszívlevélve, SÖTÉR most itt előttünk pótlást adott E ö t v ö s nyelvére és stílusára vonatkozólag.³

Engedjék meg, hogy a nyilvánosság előtt megdicsérjem magamat, azért, hogy a pótlás ismerete előtt ezeket akartam mondani:

„Közvetve arról értesültem, hogy SÖTÉR monográfiájában behatóbban nem foglalkozik E ö t v ö s nyelvével; mégpedig azzal a megokolással, hogy E ö t v ö s t nyelve és stílusa oldaláról nem tartja valami kiváló szerzőnek. Ha csakugyan ilyen okból nem bocsátkozott bele nyelvi és stílusbeli kérdések vizsgálatába, legyen szabad különvéleményt bejelentenem. Egyrészt azért, mivel E ö t v ö s t a nyelv és a stílus szempontjából tekintve sem tartom jelentéktelennek, tárgyalásra kevésbé érdemesnek. Másrészt meg, ha úgy volna is, hogy valóban nem éppen kedvező minősítést kellene adnunk E ö t v ö s nyelvére és stílusára nézve, olyan szabású egyéniségnél, amilyen E ö t v ö s, s amilyennek SÖTÉR a monográfiájában látja és látatja őt, feltétlenül megvilágítást és magyarázatot kívánna nyelvének és stílusának ki nem elégtő vagy kevésbé kielégítő volta. — Nem hiszem, hogy SÖTÉR, aki egyebek közt jeles stíluszakértő és joggal elismert szépíró is, üres szónak érezné B u f f o n több mint másfélszázados mondását: »Le style c'est l'homme.« Így »A karthausi« nyelve és stílusa mindenesetre az a k k o r i Eötvös lelkének vagy Eötvös a k k o r i lelkének a stílusa, s a kifejezés meg a kifejezendő kölcsönösen értelmezik egymást.“

Miután SÖTÉR válaszában E ö t v ö s nyelvére és stílusára vonatkozó részét hallottam, ezt teszem még az előbbiekhöz: Igen érdekes és valóban nyomós észrevételekben jellemezte az E ö t v ö s egyes műveiben jelentkező nyelvi és stílusbeli sajátosságokat. Bevallom, igen tetszett, amit mondott, de nem elégitett ki, — mégpedig azért nem, mivel többet szerettem volna hallani. És meg vagyok győződve, hogy jóval többet és a finom részletekbe mélyedőt hallhattunk volna tőle. Fölötte kívánatosnak tartom, hogy SÖTÉR még a munkájában nyújtsa nekünk — nemcsak a nyelvészeket értem — ezt a többletet. Ha ez nem lehetséges, a munkáján kívül közöljön beható tanulmányt E ö t v ö s nyelvről és stílusáról.

Nem folytatom tovább. Már csak azért sem, mivel úgy tudom, hogy egyik illetékes nyelvész és filológus kollégánk, SÖTÉR munkája teljes szövegé-

¹ A megjelent munkában 92—3. l.

² Vö. a megjelent munkában 228—31. l.

³ A megjelent munkának legutóbb idézett helyén?

nek ismeretében, tehát az enyénnél szilárdabb alapon teszi meg nyelvi és stílusbeli vonatkozású megjegyzéseit.¹

Azonban egy nem nyelvi vonatkozású kérdést! Foglalkozik-e SÖTÉR EÖTVÖS egyik legnagyobb szabású művével: a fiával, Eötvös Loránddal, egyetemünk névadójával és szellemi iránymutatójával? Hiszen a magyar tudományosság és szellemiség emez egyik legkiemelkedőbb képviselőjének nemcsak vérszerinti, hanem lélekszerinti szülője, kiformalója volt az apa EÖTVÖS. — Ugyancsak szeretnéna, és velem együtt talán nem kevesen szeretnék, ha néhány vonást szentelne Eötvös József utóélete egyik különösen értékes mozzanatának: az Eötvös-kollégiumnak, annak a visszavágyott és nélkülözött intézménynek, amely mint Eötvös József és Eötvös Loránd szellemének sikeres folytatója, többünknek — SÓRÉRnek is — sokban nevelője, egyéniségalakítója volt.

*

Hozzászólásomat azzal fejezem be: Kívánom, hogy a kandidátusi és doktori viták eredményesen járuljanak hozzá irodalomtudósok és nyelvészek összeműködéséhez. — És remélem, hogy így is lesz!

PAIS DEZSŐ

II.

1. Legyen szabad Sötér István kandidátus kiváló disszertációjához néhány nyelv- és stílustörténeti vonatkozású megjegyzést fűznöm. Eötvössel kapcsolatban e kérdések felvetése rendkívül jogosult, mivel olyan íróval van dolgunk, aki nemcsak regényeinek cselekvényét szerkeszti kitűnően, hanem határozott stílusszándékból kiindulva céltudatosan bánik nyelvi eszközeivel is. Tudománytörténeti szempontból e kitérésre nemcsak az az Eötvös-tanulmány ösztönöz, amelynek közlése most indult meg folytatásokban a Magyar Nyelvőr hasábjain (HERCZEG GYULA, Eötvös József körmondatai: Nyr. LXXVII, 165—179), hanem Sötér István értekezése is, amelyben számos megállapítást találunk Eötvös stílusáról. Megjegyzéseimet négy mag köré csoportosítom: szólnom kell dióhéjban először a fiatal Eötvös romantikus stílusáról, majd a híres eötvösi körmondatról, továbbá Eötvösnek a tájnyelvhez való viszonyáról, végül igen röviden Eötvösnek a nyelvújítással szemben elfoglalt álláspontjáról.

2. Sötér a fiatal Eötvös nyelvével nem foglalkozik behatóan, de rámutat romantikus gyökereire. Szerinte „a fiatal Eötvös a romantika stílusán nevelkedett; könnyedén, szellemesen, egyszerűen ír“ (15). Egy másik megjegyzése szerint Eötvös romantikus stílusa, amelyet elsősorban a Karthauzi képvisel, „Vajda Péter ritmusos, vers-szerű prózájával rokon“ (302/a). Addig is, amíg a stílustörténet elvégzi a megfelelő részletmunkát, meg kell állapítanunk, hogy Eötvös fiatalkori stílusában többféle elem keveredik. Az alaprétég — benyomásom szerint — tagadhatatlanul szentimentális fogantatású, vagyis olyanféle stílushasználat, amelyre már Kazinczy Bácsmegyeije a maga korában mély hatású példát szolgáltatott. Ezt a szentimentális, érzelmes stílust azonban, amelyre még távolról sem csupán az jellemző, hogy kedveli a körmondatot, át meg átszövi egy másik elem: a francia moralisták, a maximáirók öröksége,

¹ GÁLDI LÁSZLÓ hozzászólása II. alatt következik.

többek közt La Rochefoucauld-é, akivel tartalmi szempontból közös vonás Eötvösnél az önzés heves kritikája is. Eötvös aforizmáival kapcsolatban Sötér Kazinczyra utal. Messzebbre mutatna a francia örökség kiemelése, amely természetesen bizonyos mértékben német szűrőn át is eljuthatott a fiatal regényíróhoz. Mindenesetre egy olyan aforizmat, mint „vannak igazságok, melyeknek szívünk ellentmond“ (ÖM. I, 133), még tartalmilag sem lehet elválasztani a következő híres pascali mintától: „Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas.“ A romantikus Eötvös tehát abban különbözik francia mintáitól, Chateaubriand-tól Benjamin Constant-ig, hogy zenei fogantatású mondatainak hatását sajátos arányban módosítja egy másik örökség. Akkor jár tehát Sötér legközelebb az igazsághoz, amikor megállapítja: „a mélabús, lírai színezetű stílus... helyenként kiélezett, pointe-szerű, aforizmatikus modorral váltakozik“ (112). Kevésbé merném viszont stílustörténeti síkon alkalmazni Sötérnek egy másik megállapítását: „A Karthauzi sajátos reflexív jellege abból az »ars poeticából« is következik, melyet Victor Hugo nyomán alakított ki Eötvös.“ (109.) Victor Hugot, mint a nép költőjét méltán dicsőítette Eötvös, de oly nagy volt kettejük közt az alkati különbség, hogy Hugo stílusváltásaiból nem igen tudott Eötvös termékeny ösztönzést meríteni.

3. Az eötvösi körmondatról legvilágosabban akkor nyilatkozik Sötér, amikor ezt írja: „Később értekező stílusát Szalay körmondatos, bonyolult, helyenként nehézkes modorához igazítja.“ (15.) Érdemes lett volna pontosabban kifejteni, hogy itt egy hatalmasabb örökségről van szó, s elsősorban a Kölcsényéről. Eötvös értekező prózája természetesen még ennél is messzebb mutat: ha a szentimentálissal keveredő aforizmatikus stílus forrása lényegében véve a XVIII. század, akkor ennek a körmondatos szerkesztésnek forrását természetesen a magyarországi latin műveltség hagyományjaiban kell keresnünk. De szembefordulás volt-e ez az élő nyelvhasználat, amint Sötér megállapítja? Tanulmányának egyik helyén ugyanis ezt olvassuk: „Amiként Kazinczy—Kölcsény a nyelv polgárosodásáért folytatott harcukban szembefordultak a paraszti nyelvvel, ugyanúgy „A falu jegyzőjé“ nek bonyolult körmondatai is a nép nyelvétől idegenül hangzanak.“ (20.) A kérdés, azt hiszem, ennél többrétű. Van egy nemesi és jogi színezetű, a stylus curialishoz közelálló körmondatos stílus, amelyet maga Eötvös is támad, és van egy másik, a numerózus irodalmi körmondat, amelyből elsősorban Eötvös értekező prózája és szónoki nyelve sarjad, továbbá regényeinek egyik, de távolról sem legfontosabb, inkább leírásokban, elmélkedésekben használatos stílusváltozata. Nem szabad tehát v a l a m e n n y i körmondatot egy kalap alá vennünk, hanem funkcionálisan, bizonyos stílusok és műfajok keretében betöltött szerepük szerint kell vizsgálnunk a különböző típusokat. Csakis így juthatunk el az állandóan fejlődő, de a konkrét műfaji követelményeket mindig szem előtt tartó Eötvös körmondatoságának realisabb megértéséhez.

4. Ami a tájnyelv és Eötvös viszonyát illeti, ez a kérdés szintén további kutatást igényel. Sötér szerint Eötvösnél „hiányzik a népnyelv termékenyítő hatása“ (302/c). Vádként hangzik el az is, hogy „amúgyse túlságosan gazdag szókincse híján van a nép sajátos fordulatainak, szólásainak, még amikor népi alakokat beszéltet is“. Sőt végső eredménykép ezt olvassuk: „Az úri osztályok beszédétől a népé csak annyiban különbözik, hogy valamivel egyszerűbb, kevésbé körmondatos“ (i. h.). Mindezek súlyos állítások, s még súlyosabb feladat ilyen keretek közt, pár perc alatt ellenérveket hozni. Senki sem keresi Eötvös nyelvében azt a stílusrealizmust, sőt stílusnaturalizmust, amelyet más

paraszti tárgyú regényeinkben találunk. Ámde miért ne ismernők el, hogy például „A falu jegyzője“-ben igenis komoly törekvés történt egyrészt az író nyelvének a szereplők nyelvétől való elválasztására, másrészt a szereplők bizonyos fokú egyénítésére. Kitűnő mindjárt az első fejezetben Nyúzó megszólaltatása; semmiesetre sem tarthatjuk stilizáltnak azt a mondatot, amellyel Nyúzó Peti cigányra támad: „Ne ugass vagy úgy pofon nyallak, hogy még föltámadáskor is emlékezni fogsz reá.“ (II, 24.) Még arra is gondja van Eötvösnek, hogy valósággal kipontozza a főbíró durva káromkodásait, hiszen ezt írja róla: „Már most elég — szakítá félbe a főbíró Ákos enyelgéseit, egy pár szót ragasztva beszédjéhez, mely minden eredeti magyarsága mellett is a tudóstársaság szókönyvében eddig hiányzik.“ (23.) S a nép nyelvétől idegenül hangzik-e a következő fenyegetés: „Hallgass, átkozott barna kutya, mert úgy megrakatlak, hogy fél esztendeig ki nem hevered.“ (27.) A lovakat „farkasügetésre“ fogják (26), a pandúrok ígérik, hogy „megkerítik a madarakat“ (22); Kislakyné a táblabíró „méltóság“-nak szólítja, viszont „a vastag táblabíró“ így beszél: „míg a delinquens exequálva nincs, a statarialis sedriának együtt kell maradni“, rögtön utána azonban hozzáteszi: „és nálam holnap vetnek s krumplit szednek, okvetlenül haza kell mennem“ (II, 10). Egyetlen rövid mondatba — s távolról sem körmondatba! — Eötvös egész arképet tudott sűríteni. Persze kétségtelen, hogy a paraszti szereplők nyelve valamivel halványabb, mint a jobbágyokat tösgyökeres népies nyelven korholó nemeseké; mégis például Viola levele Tengelyihez majdnem hibátlanul hangzik, s azt is jellemzőnek tartjuk, hogy a feje fölött égő házban Viola ezt mondja: „Nincs *postánk* többé . . . puszkapor amennyi kell, a serét elfogyott“ (II, 395). Ezzel Eötvös, e szókincsében nem éppen gazdagnak mondott író, szolgáltatta az első ismert szövegpéldát *posta* szavunknak régi 'serét' értelmére. Egyetlen szótári adat korábbi ennél, a GYARMATHI SÁMUELÉ 1816-ban: *posta-selét*, (Voc. 61), valamint egy közvetett forrás, a román *postă* szó tanúsága, amelyet egy 1801-ben befejezett kéziratos román—latin szótárba egy olyan erdélyi román orvos jegyzett be, akit a XVIII. század nyolcvanas éveiben a Hóramozgalom lecsendesítésére küldtek a bihari hegyekbe (vö. SAMUELIS KLEIN Dictionarium Valachico-Latinum. Kiadta GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1944. 153). A szó egyébként a német *Posten* 'kleine Laufkugel, mittel Ding zwischen Schrot und Kugel' (francia *poste*) átvétele (GRIMM VII, 2025).

5. Végül — és ezzel eljutottam felszólalásom utolsó pontjához — érdemes lett volna rámutatni arra is, milyen lelkesen küzdött szókincsünk megmagyarosodásáért a nyelvújítás életre való alkotásainak elterjesztéséért az az Eötvös, aki hajdan Victor Hugót a költészet „culminatio“-jának tekintette, amely „*sympathiát* kell hogy találjon *individuumok*nál és *massáknál* egyaránt“ (id. Sötér 54/a). Itt kell helyreigazítanom azt a nézetet is, hogy *kétely* szavunkat állítólag Eötvös alkotta. PULSZKY a szó elterjesztőjét összetévesztette a szó megalkotójával: a Szófejtő Szótár utalása szerint *kétely* szavunkat *kétel* változatban már 1824-ben használta egy műkedvelő író, a felvidéki származású Malatides Dániel (TOLNAI: MNy. XIII, 26). 1835-ben Széchenyi is használta e szót, hiszen így írt: „látásom józansága, lelkem igazsága *kételynek* indulni látszik“ (Hunnia 98). Ezt az adatot az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből merítettem, s meg kell jegyezni, hogy több mint három millió XVIII. és XIX. századi irodalmi adatot magában foglaló gyűjtésünket szívesen bocsátjuk a jövőben olyan kutatók rendelkezésére, akiket érdekel egy-egy újabb szavunk igazi története.

GÁLDI LÁSZLÓ

Az újságírás nyelve 1848-ban*

A szabadságharc-kori újságírással több szempontból is hasznos foglalkozni. A nyelv húséges tükre lévén a gazdasági és társadalmi élet változásainak, a legnagyobb nemzeti küzdelmünk jelentette társadalmi és politikai változásokat, a vele kapcsolatos katonai törekvéseket, eseményeket is az egykorú nyelvi emlékekben, elsősorban a szabaddá vált sajtónak a tükrében vizsgálhatjuk legközelebbül.

A szabaddá vált, 1848 korabeli újságírásnak nagy feladatot kellett megoldania. Hogy eleven tükre lehessen a márciusban önállóvá vált nemzeti politikának, ki kellett fejlesztenie a magyar politikai nyelvet. Egyrészt a politikai élet szóhasználatának gyakorlatába be kellett vinni a reformkor folyamán létrejött politikai tartalmú nyelvújítási szóanyagot, másrészt pedig az újonnan felmerülő politikai fogalmak, események kényszerítő erővel követelték az új szavakat és kifejezéseket.

Hasonlóan nagy feladat várt a sajtóra a honvédség lábraállításakor a magyar katonai nyelv megteremtésében, a már meglévő, de elszigetelt katonai szókészletnek az elterjesztésében, nem is szólva az egymást érő, nagy fontosságú politikai, társadalmi, hadi események nyomában támadt — Kossuth Hírlapjának szavaival élve — „telhetetlen hívragy“ (97: 435) kielégítéséhez szükséges nyelvi eszközök: szavak, kifejezések megteremtéséről.

Majdnem azt mondhatnók, hogy 1848-ban minden valamire való újságíró egyúttal nyelvújító is, hiszen a nagy átalakulás folyamatában a változásokat tükröző nyelvnek lépten-nyomon új meg új fogalmakra kell megalkotnia a megfelelő új szavakat. Meg is jegyzi egy újságíró, jellegzetes neologizmussal élve: „... nagy szerepet játszik a politika az újságírók szóhajtásaiban“ (MJ. 5: 25). Sajátos megnyilatkozást idézhetünk a fentebbi megállapításra nézve a Kossuth Hírlapjából, amely egyrészt világot vet az újságíró feladatára, másrészt a nyelvújítás kényszerítő követelményeiről is megsejtet valamint: „Mult szombaton volt egy kis országgyűlési *krawallunk*. Bocsánat a szóért, de illy zenebona kifejezésére még nincs magyar szavunk, meghozza talán az idő a nevet, mint meghozta a dolgot. A francia *amunte*-t használni nem lehet, mert a mozgalom kisebbszerű volt, mintsem ez reá illenék“ (14: 60). Tegyük hozzá, hogy egyelőre — úgy látszik — nem hozta meg az idő a megfelelő magyar szót, 1848 politikai nyelvében ugyanis a gyakori utcai megmozdulások kapcsán igen sokszor felbukkan később is a *krawall* szó.

A rendelkezésre álló keretek közt nem vizsgálhatjuk most, hogyan és milyen mértékben járult hozzá a szabadságharc korabeli újságírás a magyar nyelv fejlesztéséhez, milyen mértékben segítette a beszélt és írott nyelvnek egymáshoz való közeledését, mit tett a forradalmi változásokkal, a szabadságharc katonai eseményeivel legszélesebb területen érintkező politikai és katonai nyelv megteremtése terén. Csupán magának az újságírásnak a gyakorlatára vonatkozó szó- és kifejezőkészletről szeretnénk — a teljesség igényét mégcsak fel sem vető — rövid ismertetést adni.

* Részlet „Az állami nyelv 1848-ban“ című nagyobb kéziratot tanulmányból, mely 1848 centenáriuma kapcsán tervezett [és meghíúsított — P. D.] akadémiai emlékkönyv számára készült. — Az idézett újságok: BpH. = Budapesti Hírlap; Haz. = Hazánk; Honv. = Honvéd; KossH. = Kossuth Hírlapja; Közl. = Közlöny; MárcT. = Március Tizenötödike; MJ. = Mult és Jelen; MunkU. = Munkások Ujságja; NemzU. = Nemzeti Ujság; PH. = Pesti Hírlap; Társ. = Társalkodó. A feltüntetett hírlapok 1848-i évfolyamúak. Az első szám az újság száma, a második a lapszám.

Ahhoz, hogy 1848 újságírása sokrétű feladatának megfelelhessen, hogy legdicsebb nemzeti küzdelmünk eseményeinek hű tükre lehessen, szükség volt, hogy a sajtószabadság nyomában nagy lendületbe jött újságírásunk általában maguknak az újságoknak a viszonyaira, az újságírás körülményeire, az újságszerkesztés gyakorlati módjára vonatkozó gazdag szókincset fejlesszen ki. Az alábbiakban tehát az újságírás több területéről összegyűjtött, jellegzetes egykorú nyelvi adatok türében igyekszünk bemutatni 1848 újságírási gyakorlatát.

Mielőtt az egykorú adatok felsorolásához fognánk, magukra a nyelvi adatokra támaszkodva röviden rámutatunk ennek a nyelvnek néhány jellegzetes vonására. Gyakran bukkannak fel benne egyrészt merész neologizmusok: *vészhrdetők, telhetetlen hírvágy, hírhajhász, hírharang, hírmadarak, magyarfaló cikk, holdugatók tollrágó serege* stb., melyeket csak a korviszonyok pontos ismerete értethet meg a mai olvasóval; másrészt olyanok, melyek a kor lelkesült légkörében gyökereznek, az érzelmességnek nem egyszer még biedermeyeres hangulatát viselik magukon: „A repülő híreknek egyedül hímporát közleni . . .”. Külön ki kell emelni a maradisággal, a reakciós — főkép bécsi — lapokkal folytatott hírlapi vitákban megfigyelhető ironia változatos nyelvi eszközeit. Ezek közt említhetjük a kor politikai életében szerepet játszó személyek nevének közszói használatát. Ilyen például a „*legapponyibb* cenzúra“. A gúny eszközei között találjuk idegen szavaknak, kifejezéseknek tudatos, nem egyszer hatásos alkalmazását: „*gemütlich* csiholások“, „*opponálgató* lap“, „*a grobes Geschütz*-öt is megszólaltathatom“, „*a zsebelést az ancienne régime* alatt *radicaliter* megtanulták“.

Miként a kor politikai nyelvét megszinesíti a népies nyelvi elemeknek: szavaknak, szólásoknak, szemléletmódnak a gyakori jelentkezése, ugyanazt mondhatjuk az újságírás gyakorlatának nyelvéről is: „*megszaggatott metternich háló*“, „*nyikorgó statusszeker*“ (KossH. 5: 17), „*a jégesó verné el őket*“ (t. i. a maradiakat), „*vízre viszi a hírlapi közönséget*“, „*lapocska . . . a szemétdombon kicsirádzik*“ stb.

Az újságírás nyelvében a latin kevesebb nyomot hagyott, mint a hivatalos állami nyelv egyéb területén. A latin és német mellett a francia nyelv hatására lehet rámutatni. Nemcsak az újságszerkesztésben merülnek fel francia eredetű szavak, mint *feuilletonista, journalista, journalistika*, hanem a hatáskeltés végett — főkép a maradiság kigúnyolására — gyakran vegyítenek írásaikba francia kifejezéseket is: „*Metternichet és suite-jét legazemberezzük. On ne prend pas le lièvre au tabourin*“ (PH. 75: 519). Ebben egyébként Kossuth hatására is gondolhatunk, aki újságírási gyakorlatában mesterien alkalmazta a gúnynak ezt az eszközét (vö. TERESTYÉNI FERENC: MNy. XLVIII, 43), de megfigyelhető ez ugyanakkor Széchenyi vitairataiban is (vö. GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXII, 158). Több más sajátosságra maguk az egykorú adatok utalnak. Csak azt említjük még meg, hogy az összegyűjtött szavak adatszerű, időrendi kérdésének értékelésében nem egyszer nehézségek támadtak. T. i. megfelelő nyelvészeti előmunkálatok hiányában csak a NyÚSz.-ra támaszkodhattunk; de számos esetben megbizonyosodott, hogy a NyÚSz. 1848 sajtójának a szóanyagát alig vette figyelembe; sok korjellemző szó kimaradt belőle (GÁLDI: Nyr. LXXII, 156). Adataink felsorolása közben — ahol mód nyílik rá — erre utalni fogunk.

Az újságírás feladata. A szabaddá vált sajtó feladatát az egykorú Társalkodó kissé mesterkélt hangon így határozta meg: „A szabad-sajtó nyomán a journalistika teendője lerántani a képzelgés és tekintély bitor álarczát: a túlbecslésnek a valódi érték kimutatása által véget vetni, az elbizottságot egész parányiségában és nevetségében előállítani, mert ezeket téve, mindinkább és inkább fogunk a férfias határozottság kikötőjében előre evezni . . . A multból fennmaradt tespedési nyomort addig kell sujtatunk gúny, satyra, elménczség és igazsággal, míg azt megunja és elpusztul. Testvériség, népjog, egyenlőség és szabadság mint cél lebegjenek szemeink előtt, s a jó ügy végett le kell tépnünk az álhímet mindazokról, kik azt érdemtelenül viselik . . .“ (14: 110). Eljött végre a pillanat: „A sajtó is már tettelegesen szabad . . .“ (BpH. 265: 789). A Hazánk ennek nyomában arról ír, hogy „a szabadsajtó már is meghozá az óhajtott sikert, buján fejlesztve ki az üdvosztó eszmék szellemvirágait . . .“ (213: 854). Előzőleg a bécsi kormány „a legapponyibb cenzurát gyakoroltatja“ (KossH. 10: 40). Annak idején *szabadon írás* miatt többen börtönbe jutottak. Így „Tácsics Mihály, ki a várbán *szabadon írás* miatt foglyoskodott“ (Társ. 11: 81). Március 15-e után „a sajtó semmi szín s esetben *elő-vizsgálat* alá nem eshetik“ — jelenti ki a Kossuth Hírlapja (2: 8). Az *elő-vizsgálat* a cenzúra nyelvújítási megfelelője. A cenzúra megszűnésének gyakorlati következménye a Kossuth Hírlapja szerint ez: „Mindenkinek joga van véleményét szóval, írásban, nyomtatásban s képies előterjesztésben szabadon nyilvánítani“ (50: 231). A jövőben előforduló „sajtóvétségek fölött . . . eskütszékek fognak ítélni“ (KossH. 50: 231). Ilyen esetről ad hírt a Kossuth Hírlapja: „ . . . című hírlapok vétkes izgatások és minden társadalmi rend ellen vívott harcok miatt bizonytalan időre ismét felfüggesztettek“ (52: 239). Akadtak lapok, melyek a hírlapi közönség jóhiszemét vétkesen kihasználták, ahogy az a következő szavakból kitűnik: „ . . . a hírt nemcsak valószínűtlennek tartjuk, de kitűnő hazugságnak is mondjuk, mellyel néha egyik vagy másik rosszakaró vízre viszi az egész hírlapi közönség jó hiszemét“ (KossH. 41: 186). Az is megesett, hogy „a hír ferde és nagyított alakban került a közönség elébe, . . . miért óhajtandó volna azon ármánynak törvényesen kivizsgálása s tisztába hozatala“ — olvashatjuk a Mult és Jelenben (10: 58). Ilyesmire utalnak Kossuth Hírlapjának figyelmeztető szavai: „Szükséges lesz, hogy magok a lakosok egy kis ellenőrség alatt tartsák ezen vészhirdetőket . . . és nézzenek szemükbe egy kevésbé ezen hírmadaraknak“ (59: 271). Jellegzetes neologizmus a *vészhirdető* és a *hírmadár* is; a NyÚSz. nem tartalmazza őket.

Hírlapok. Vannak különböző pártállású lapok: „Elveink lapunk homlokán díszlenek“ — írja a Budapesti Hírlap (265: 789). A hivatalos közlemények a *státusújság*-ban (Haz. 91: 228), a Közlönyben jelennek meg. Ez „naponta mutatja regalábrázatát“ (Haz. 91: 288). Híre járt, hogy „*néplap* létesülend“ (NemzU. 684: 1242). Akadnak *liberális* (MJ. 5: 25), *radical lapok*, azután *opponálgató*, továbbá *jesuitai lapok*, sőt olyanok is akadnak, melyek a *reakció közlönyei*. A Bécsben megjelenő szabadelvű lapok „mind mellettünk és igazságos ügyünk mellett nyilatkoznak“ — írja a Kossuth Hírlapja (54: 249). Viszont a „Pesti Hírlap a közönség előtt egy minden rendszer nélküli szüntelen *opponálgató lap* színében jelenik meg“ (MárcT. 46: 182). Némely lap sokat árt a nép ügyének. Így „A Presse és a Geisel¹ s egyéb piszkos lapok

¹ 1848-ban Bécsben megjelenő lapok.

távrolról sem ártnak annyit a nép és a szabadság ügyének, mert azok nyíltan a reakció közlönveitül jelenték be magukat: de ezen *jesuitai lap*¹ a szabadság, a demokrácia álarzával lépett fel a közpiacon“ (KossH. 59: 269). A lapok pártállásuk szellemében írnak: „A Reform nem volna egyébként rossz lap: de a radical epithetont nem lehet csupán azzal kiérdemelni, ha Metternichet és suite-jét minden számunkban legazemberezzük. On ne prend pas le lièvre au tabourin“ — olvassuk a Pesti Hírlapban (75: 519). Akadnak *zuglapok* is: „Általában az újonnan keletkezett apró *zuglapokon* többnyire a tavaszi zöldség érettlensége díszlik“ (PH. 80: 541). A lapok időnként a politikai eseményeknek megfelelően hangot változtatnak: „A bécsi lapok hangja egyszerre egészen a mi részünkre változott“ (KossH. 66: 301). Máskor pedig: „Megjuhászodtak az újságok is, s rózsaszínű kedélyben mutogatják magukat olvasóik előtt“ (KossH. 44: 201). Arról is olvashatunk, hogy egyes lapok „... iparkodnak a népek viszonyaink fölötti félszeg fogalmait elosztani s mindinkább szellőztetik a fátyolt, mely a reakció pokolműve fölött lebeg“ (KossH. 54: 249). Néha az újságok *piszkos fegyverekkel* dolgoznak. Imígyen leplezi le ezeket a Kossuth Hírlapja: „Becsületes embernek nincs fogalma azon *piszkos fegyverekről*, miket néhány hét óta a bécsi journalok egy része ellenünk: használni nem pirul. Minden lapocska, mely tegnapi és ma közt valami szemétdombon kicsirázdik, a legdühösebb magyar gyűlöletet prédikálja azon áhitatos reményben, hogy ezáltal néhány krajezáros gimpli csapdába kerül, vagy a szerkesztőnek valamely üres ministeri tarisnyát akasztanak nyakába“ (54: 249).

Hírlapi viták. — A lapok között gyakran támadnak viták, amikor is egyik vagy másik lap a rövidebbet húzza: „... meg is adta cikkeinek árát a kis szerb lapocska, mert a hatalmas Agramer² felöltvén ellene legerősebb fegyverét, a gorombaságot, össze-vissze gazemberezi amannak levelezőjét“ (KossH. 56: 255). Ilyen alkalommal *gúnyor* jelenik meg a lapban. „Olyan dolog ez, amiről *gúnyort* nem írni lehetetlen“ (NemzU. 9: 31). Ilyent találunk többek között a Március Tizenötödikében akkor, amikor a reakciós „Budapesti Hírlap arról panaszkodik, hogy a ministériumban nincs senkie! ... vannak bizott akármennyi gyönyörű legények, akiknek nincs ugyan tárczájok, de a zsebelést az ancienne régime alatt radicaliter megtanulták, hogy a jégeső verné el őket“ — teszi hozzá népies modorban a cikkíró (83: 332). A *gúnyor* 'szatira' az -r képzővel alakult; alapszava elvonás a *gúnyol* igéből. B a r t z a f a l v i kezdte használni; nem terjedt el, de továbbképzésben ma is ismeretes: *gúnyoros* (NyÚSz. 110). — Néha személyes viták zajlanak le az újságokban. Így a Hazánk elég vastag modorban figyelmezteti a társlap cikkíróját: „Ezen feleletből G. pajtikám barátságosan az következik, hogy ezentúl ránk teendő észrevételeidet jól megrágd és úgy köpd ki“ (68: 272). A vitatkozó újságíró — katonai műszóval élve — először *plaenkliroz* 'lövöldöz', azután jó elő a nagy ágyuval: „Ennyit előre *plaenklirozásul*; ha majd akarandja levelező úr, a grobes Geschützöt is megszólaltathatom“ (Haz. 78: 313). Vita közben, a gúny kifejezésére gyakran használnak népies nyelvi elemeket. Így a következőkben is: „A Honderű legközelebb az Ungarn-t majdnem *agyon ökör-szemezi*, de ötlet meg a Jelenkor s a Pesti Hírlap ujdondászai faggatják körben és négyszögben“ (Haz. 82: 328). Népies szemléletmód figyelhető meg a Kossuth

¹ Az Allgemeine Öst. Zeitung-ról van szó.

² A Zágrábban megjelenő Agramer Zeitung.

Hírlapjának a reakciós bécsi lapokról írt kritikájában: „Poloskára ágyut sütni! Kár; egy kis tiszta levegő és illy bűdös férges maguktól pusztulnak el. A sajtónak európaszertei szabad mozgása már nagyobb marhákat is leejtett lábáról. Im az augsburgi Allgemeine! Amaz undok s az abszolutizmus eloacáiban hízótt patkány, melly saját hazájában az augsburgi gemeine K-va név alatt ismeretes — miként voltunk vele március előtt? Hát csak úgy, mint az avas sajttal; bűzhödt volt és kukaczos, de mikor cenzura gazdaaszony nem engedett frissebb eledelhez nyúlunk, telhetetlen hírvágyunkat ezzel kelle csillapítanunk“ (97: 435). Az osztrák lapokban gyakran olvashatók *gemüthlich csiholások* (KossH. 36: 164) a magyar ügyekről. Így többek közt „A Presse-nek csupán illy modorú magyarfaló cikkei szereztek tizenhatezer előfizetőt . . . s hogy e sikerdús eredmény után azóta naponként tuczatszám növekedik a holdugatók tollragó serege a Rezidenz füvet és gombát tenyésző falai között!“ — állapítja meg a Kossuth Hírlapja (36: 164).

Ú j s á g s z e r k e s z t é s. — A *journalistika* (Társ. 14: 110) vagy nyelvújítási szóval *újdondászat* (Haz. 81: 323) irányításában legfontosabb szerepe van a szerkesztőnek, aki „a hírlapot vezérli“ (KossH. 65: 295), órkodik a lap *belbecse* (MárcT. 47: 189) felett, és a sikeres munka érdekében „rokonnemű elvbarátait *közremunkálásra* felhívja“ (MárcT. 47: 189). A *közremunkálás* „illendő tiszteleti díjjal fog jutalmaztatni“ (Haz. 155: 617). A levelezők a szerkesztőhöz fordulnak írásukkal: „*Fogja fel* cikketemet s adja ki lapjában“ — írja az egyik (MunkU. 19: 80); egy másik pedig így: „Néhány krasznai újsággal kedveskedhetem még önnek, ha . . . a győzelmi hírekből kedve lesz *becsúszokálni* hírlapjába“ (Honv. 33: 131). A levelező néha csak *signalementom*-át (MárcT. 78: 313) írja a szerkesztőnek, máskor pedig azt mondja írásáról: „ . . . ezen nyilatkozattal zárom e rövid papiros táborozást“ (KossH. 7: 25). A szerkesztő néha „ . . . csak azt szedegeté ki a levelekből, ami az ő céljához illet“ (KossH. 59: 269). Lássuk ezzel kapcsolatban a Kossuth Hírlapjának egy bécsi újság minősíthetetlen eljárására vonatkozó leleplező sorait: „Megkísértettük nem egyszer levelek által a tények valódi állásáról fölvilágosítást nyújtani, de a hűtlen szerkesztő csak azt szedegeté ki leveleinkből, ami az ő céljához illet, vagy olly perfídiával elferdítve közlé azokat, mint legújabbban Pulszky nyilatkozatát is, mellyben und thätig helyett unthätig-et nyomtatott, hogy ellenkezőjét olvastuk annak, mit eredetileg írtunk. Később elvetettük tollunkat s elhallgattunk végkép, bízván az örök igazságban, hogy aki észtehetségét embertársainak s nép-ember létére a nép megrontására használja, végre saját hálójában botlik meg. Reményünk nem esalt.“ (59: 269.)

A szerkesztőnek a *collega-lapok* szerkesztőségével folytatott *hírlapi csatá*-ban munkatársai sietnek segítségére. „A csatábekezdés előtt jó lesz, ha ön engem *plenkirozonak* előre küld, mert volna egy pár vaktöltésem“ — ajánlkozik egy újságíró (MárcT. 46: 181). A *plenkiroz* a német *plänkeln* 'csatároz, lődöz' igéből alakult; katonai műszó (vö. KISS KÁROLY, Hadi-műszótár), de — úgy látszik — újságírói csatározások, viták jelölésére is használták, mert ilyen értelemben többször is felbukkan. — A szerkesztő mellett dolgoznak a *hírlapírók* vagy *journalisták*. Kossuth is így nevezi magát: „Ismét *journalistának*, *hírlapírónak* vallom magamat; B. J. úr szerkesztése mellett hírlapomat magam fogom vezérelni, folytonos dolgozataimmal ellenőrizni az új kormányt, támogatni, ha jót teszen, ellenezni, ha rosszat vagy rosszul teszen, virrasztani a haza sorsa felett“ (KossH. 65: 295). Az újságírók

más néven *hírlapisták* (BpH. 750: 109). Ők azok „... kik szigorú lelkiismerettel csinálják a historiát“ — jegyzi meg róluk a Budapesti Hírlap (750: 109). — A hírlapírás nyelvújítási szóval *újdondászat*, a vele foglalkozók az *újdondászok*. „A budapesti hírharang élczes írója *újdondászaik* nestora lón, miután a múlt napokban ünneplé viszontagságos *újdondászatának* 10-ik évét“ — jelenti a győri Hazánk (81: 323). Az *újdondászok*, máskép *hírharajászok* száma igen nagy: „Ha a világon általános hiedelem szerint legtöbb az orvos, úgy ezek után számra nézve bizonyosan a legújabbán *újdondásznak* tisztelt *hírharajászok* serege jó“ (Haz. 1: 4). Mint e megjegyzésből is látszik, az *újdondász* későbbi alkotás, mint az ugyancsak nyelvújítási *hírharajász*. Az *újdondász* Pákh Albert alkotása; ígét is képeztek belőle: *újdondászni* (NyÚSz. 354). — Maga a *hírlapíró* szó a harmincas évek második felében jöhetett divatba, miután Helmecezy a *hírlap* szót használatba hozta (NyÚSz. 478). — Az *újság* 'Zeitung' jelentésben 1763-ban tűnik fel Thomas János Franciaia nyelvmeesterében: „Gazette, nyomtatott *újság*“. Az *újságíró* Rát Mátyás Magyar Hírmondójában (1780: 504) megtalálható. Rájnisonál *újságíró* helyett *hírközlő* fordul elő (NyÚSz.).

A „czehbeli vagy diplomatikus újdondászok“ (Haz. 1: 4) csoportján kívül vannak a *levelezők* (MárcT. 78: 313), hangzatos névvel *hírharangozók*. Utóbbiak *hírharang*-ot küldenek a szerkesztőnek. „*Hírharangozó* úrnak méltó örömeben mi is szívesen osztozunk“ — válaszolja a szerkesztő (BpH. 793: 283). Máskor meg a hírharangozó ír imígyen: „... épen, mikor *hírharangukat* bé akartuk egy vég tollvonással kondítani, hirtelen vészharang csendül a fülünkbe“ (MJ. 20: 118).

R o v a t o k, h í r e k, c i k k e k. — Az egyes rovatokat — francia szóval élve — a lap *feuilletonistái* vezetik. Ezeket *naplász* névvel is jelölik: „Eddigi *naplászunk* ... a pályáról visszalépett“ — olvashatjuk a Mult és Jelenben (30: 175); másutt: „Az Erdélyi Híradó darázsmodorú *naplásza* tudunkra épen most fáradoz hiteles adatok gyűjtésében“ (Haz. 158: 631). Van némelyik lapban *pletykanapló* is: „A *pletykanapló* szellemes és lovagias mázlóját amaz ifjú kritika ítélőszéke elibe állítván, megszapulja ... amin nem csak a múzsák pelyhesállú növendékei háborodtak össze ...“ — jegyzi meg gúnyos-szellemesen egy hírlapi vita során a Mult és Jelen (5: 25). A kezdő és csekély tehetőségű újságíró *divatironcz* névre hallgat: „A *divatironcz* egy neme azon örök kezdő írócska uraknak, kiket képzelgés ... ragadnak avatlanul az *iralmi* pályára“ (Haz. 175: 698). Az *iralmi* tipikus nyelvújítási képződmény az *iralom*-ból. A *naplász* újabb alkotás a *napló*-ból *-ász* képzővel. A NyÚSz. nem ismeri őket; ugyancsak hiányzik belőle a nyelvújítási *-oncz* képzővel alakult *ironcz* is (vö. *udvaroncz*, *újoncz* stb.).

Az újdondászok közt akad nő is: „Egy másnemű és kaczer újdondász, ki egy liberális lap pletyka-naplójának írására megbérelve volt, de mivel azt humanissimusi hírhordó modorban kezelé, obsitot kapott, közelebből azonban ismét azon laphoz szegődött, abban mint egy középkori lovag kardot köt ... vagy inkább tollat ragad a megtámadott szép nem mellett, az említett cikkért hatalmasan lehordja, még sárral is dobálja a rágalmazó ironczot“ (MJ. 5: 25).

A lapokban található rovatok közt legfontosabb természetesen a *vezércikk*. Ezt Kossuth fejlesztette művészi fokra a Pesti Hírlapban megjelent ilyennemű cikkeivel (vö. TERESTYÉNI: MNy. XLVIII, 43). Akad lap, mely egyenesen „a különbségek halmaza“ (Haz. 229: 915). Egyikben *Elegygtár* (MJ. 25: 150) rovat van, másikban *Eszme-fűzér* (Társ. 5: 33), még másikban *Pesti*

mis-más (Haz. 26: 104). Akadnak *Szerkesztői mondókák* (Haz. 60: 276) is. Néha *jamózus cikk* (Haz. 159: 636) jelenik meg, máskor meg *fekete-sárga cikk* (vö. *schwarz-gelb*) lát napvilágot: „Az Allgemeine Zeitung melléklapja egy *fekete-sárga cikket* közöl Magyarországról: feketét, mivel politikai sötétség szüleménye, sárgát, mivel epétől van előmlesztve (KossH. 31: 137). Néha „... a czudar tényeknek nuancirozás nélküli álladéka“ (Haz. 175: 698) olvasható. Máskor „... a tárgyhalmaz miatt kivonatban“ (NemzU. 8: 28) közlik az eseményt. Egy más lap viszont „bővebb *detail-irozatát*“ adja (Haz. 175: 698). A szabálytalanul elvont *-zat* képzővel alakult *irozat* ebben az időben keletkezhetett, de nem vált közismertté; a NyÚSz. nem említi, bár többet felsorol a *-zat*, *-zet* képzős származékok közül. A *detail-irozat* ma *részletes leírás* lehetne. Ha sok a közlésre váró anyag „... mellőzve az előadás szócazfrangjait, ezúttal sietünk a repülő híreknek egyedül himporát közleni“ — jelzi a szerkesztő (NemzU. 622: 1035). A körülményeknek megfelelően néha a lap „nyomósan szól“ (Társ. 12: 89) bizonyos kérdésekről, máskor híryanag hiányában csak *firka*, illetőleg *firkadalom* jelenik meg a lapban: „Bocsásson meg szerkesztő úr mai *firkámért*“ — kér elnézést egy levelező (Haz. 18: 71); másutt: „... daczára minden *firkadalomnak* Pesten meglehetősen folynak az építkezések“ (KossH. 59: 271). A *firka* nyelvújítási elvonás a *firkálni* 'gekritzen' igéből. Továbbképezve jött létre a *firkász* és a *firkadalom*. Utóbbi kimaradt a NyÚSz.-ből.

Hirdetés, előfizetés. — Időnként „nagyobb közhíradás“ végett a miniszter felhívja a lapokat „hirdetmény felvételére“ (Közl. 30: 119). Máskor meg magánszemély „a lapokba nyilatkozatot iktatott“ (KossH. 57: 264). Olvashatunk előfizetési felhívásokat: „A Márczius Tizenötödikére *prenumeráljanak!*“ (MárcT. 94: 376). Másutt: „Az *előfizetés* még e jelen évfolyamra is folyvást nyitva áll“ (Haz. 163: 653). Ha akad megfelelő számú előfizető, akkor „a lap már második évi folyamát kezdi meg“ (Haz. 155: 617). Néha az újság ára változatlan marad, bár „a lap *tömöttebben* fog megjelenni“ (Haz. 66: 261); ugyancsak: „Az előfizetési ár, mind a mellett, hogy a postai díj... feljebb emeltetett, s lapunk izletesb alakú jobb és így drágább papíron, az eddiginél *tömöttebben* fog megjelenni — csak az eddigi marad“ (Haz. 66: 261). Az előfizetők hiányában megszűnő egyik maradi lapról írja gúnyosan a Hazánk: „A Szemle — utoljára is kirugdalózta magát“ (157: 628).

TERESTYÉNI FERENC

Heftaliták, hunok, avarok, onogurok

I. A heftaliták mint hódító hatalom Irán északi és keleti peremén a mai türkmén területen (a Kaspi-tenger délkeleti kiszögélése és Afganisztán között), valamint Afganisztán területén 460 táján (a pontos dátumról vö. alább 149) léptek fel a történelemben. A következő évtizedek során kiterjesztették hatalmukat délen Északnyugat-Indiára (vö.: L. RENOÜ—J. FILLIOZAT, *L'Inde classique*. Paris, 1947. 183, 253—6; R. GHRISHMAN, *Les Chionites-Hephtalites*. Le Caire, 1948. 104—14), keleten a Tarim-medence északi és déli peremén lévő városállamokra (vö. W. M. MCGOVERN, *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill, 1939. 408, 455 16. jegyz., északon pedig az Amu-darja és Szir-darja közötti szogd területre, valamint a T'ien-san vidékére (Menandros, Exc. de leg. ed. DE BOOR 450₅₋₆; Theophanes Byz. ed. DINDORF

447₁₈₋₂₃; vö.: E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, 773; E. CHAVANNES, Documents 224—5). — Keleten a zsuán-zsuánokkal voltak határosak, északon pedig, Dzsungáriában, a későbbi ujgurokat is magába foglaló t'ie-lö, más néven kao-cs'ö (vö. MNY. XLV, 295) törzsszövetséggel (CHAVANNES: BEFEO. III [1903.], 404). — A középperzsa krónikák mohamedán fordításai, valamint a szír, bizánci és örmény források sokat beszélnek nyugati szomszédaiikkal, a perzsákkal és a perzsa zászlók alatt harcoló örményekkel folytatott háborúskodásaikról (vö.: A. CHRISTENSEN, L'Iran sous les Sassanides². Copenhague, 1944. 293—7, 348—51, 373; R. GROUSSET, Histoire de l'Arménie. Paris, 1947. 189—90). Északon a kao-cs'ökkel vívott harcaikról hallunk (McGOVERN i. m. 485). Keleten jó viszonyban voltak a zsuán-zsuánokkal, akikkel a kínai források szerint (CHAVANNES, Doc. 221) dinasztikus házassági kötelék is egybefűzte őket, s követeik gyakran megfordultak a kínai fővárosban is (E. SPECHT: JournAsiat. 1883/II, 342—5). — A zsuán-zsuánok végleges leverése (555-ben) után a türkök, Belső-Ázsia új urai összefogtak a perzsákkal. A szövetségesek együttes csapásai alatt 560 táján (a pontos dátumról vö. alább 151) összeomlott az akkor éppen száz esztendőös heftalita birodalom (vö. G. WIDENGREN: Orientalia Suecana I [1952.], 69—94). A heftaliták egy része türk fennhatóság alatt Afganisztánban maradt és újabb száz esztendő múlva harcolt a Perzsia megsemmisítése után Afganisztánba nyomuló arabokkal (vö. Balāduri ed. DE GOEJE 403₁₃). Az afganisztáni heftaliták követségei még a VIII. században is felkeresték a kínai udvart (CHAVANNES, Doc. 158—9), s ezekről a heftalitákról még évszázadokkal később is hallunk az arab forrásokban.

2. A heftalitákra vonatkozó igen nagyszámú forrásadat egységes képbe való tömörítését mindezeideig két körülmény tette lehetővé: egyrészt forrásaink a heftalitákat is több néven emlegetik, mint legtöbb nomád népet, másrészt a heftaliták antropológiai vonásairól, művelődéséről és földrajzi viszonyairól szóló leírásaikban összeegyeztethetetlennek látszó ellentétek mutatkoznak. Így a jól tájékozott Prokopios (ed. HAURY I, 11₃₋₁₆) szerint a heftaliták nem formátlan arcúak, hanem a többi „hun“-októl eltérőleg fehér testűek és nem „vad“ életet élnek, hanem rendezett monarchikus államuk van. Azt is hangsúlyozza Prokopios, hogy a heftaliták nem nomádok: *οὐ γὰρ νομάδες εἰσὶν ὡσπερ τὰ ἄλλα Οὐγγικὰ ἔθνη* (i. h. 10₂₁). A Bizánconban járt türk követek, Justinos császár egyik kérdésére válaszolva szintén világosan megmondják, hogy a heftaliták városlakók (Menandros: Exc. de leg. 452₂₋₁). Szung-jün (CHAVANNES: BEFEO. i. h. 403—4) kínai buddhista zarándok viszont, aki maga is megfordult a heftalita vezér sátrában, vérszomjas, vad nomád harcosoknak írja le őket, és említi évszakonkénti nomád vándorlásait is. — Egy eddig ide nem vont, Ptolemaiosból készített régi szír nyelvű kivonatos átdolgozás: *σκάριτος τῆς οἰκουμένης* (vö. J. P. N. LAND: Versl. en Meded. der. Akad. van Wetensch. Amsterdam. Afd. Letterk. III/3, 172) szerint a heftaliták a lovat részesítik kultikus tiszteletben, egy kínai forrás pedig úgy tudja, hogy az ég és a tűz szellemét imádják (SPECHT: i. h. 338). Más kínai források viszont arról tudósítanak, hogy a heftaliták buddhisták voltak, s a késői heftalita buddhizmusnak közvetlen bizonyítékai is maradtak (vö.: GHIRSHMAN i. m. 120; A. HERRMANN: Asia Major II [1925.], 577—80). Mindez nyilvánvaló ellentétben van egyrészt azzal, amit Kosmas Indikopleustes (ed. WINSTEDT 119₁₅) mond a heftalita keresztyénségről s azzal a ténnyel, hogy a heftalita uralkodó és nagyszámú heftalita keresztyén 550-ben követ-

séget küldött Mar Abához, a perzsiai nesztoriánus egyház vezetőjéhez (Mar Aba Vitéja ed. BEDJAN 266₁₅), másrészt pedig Szung-jün (i. h. 405) állításával, amely szerint a heftaliták nem buddhisták. — A heftalita érméken használt írásból, valamint néhány ugyanazzal az írással írt kéziratból (GHIRSHMAN i. m. 61—7; vö. azonban P. PELLLOT: T'oung Pao XXXII [1936.], 260—1) arra következtethetünk, hogy a heftalitáknak volt írásuk, s ez — bizonyos mértékig — a buddhizmus és a keresztyénség ismeretéből is következik. Szung-jün (i. h. 404) viszont világosan megmondja, hogy a heftaliták írástudatlanok.

Ezeknek az ellentéteknek a tisztázása kielégítő módon mindezideig nem történt meg. Így a kutatás holtpontra jutott a heftaliták történetének, történeti földrajzának és eredetének legfontosabb kérdéseiben. Egy fontos tanulság azonban az eddigi kutatásokból is adódik: minthogy főbb adataink egy igen rövid időszakra, az 520 és 560 közötti időre vonatkoznak, elhibázott volna olyan egyeztető magyarázatuk, amely a közöttük mutatkozó ellentéteket kronológiai sorrendbe való elrendezésük révén kívánja megszüntetni. — Van azonban nézetem szerint még két igen fontos, egymással szintén ellentétes adatpár, amelyet eddig nem vettek kellőképpen figyelembe, s amelyek fényt deríthetnek a többi adatokban mutatkozó ellentétekre is. Ezek közül az egyik a heftaliták történeti földrajzára vonatkozik. Prokopios szerint ugyanis a heftaliták Perzsiától északra: *πρὸς βορρᾶν ἄνεμον* (i. h. 17—8. sor) laknak, s Prokopios ezt az állítást a Kaspi-tenger délkeleti kiszögelésénél levő Gurgán város említésével is megerősíti. A kínaiak viszont — így a szemtanú Szung-jün is (i. h. 405) — egyhangúlag Tokharisztánban, vagyis a mai Északkelet-Afganisztánban jelölik meg a heftaliták országának a helyét. A másik adatpár a heftalita törzsszövetség etnikai összetételére vonatkozik. A *heftalita* név ugyanis a következő kapcsolatban fordul elő a heftalita érmék legendáiban: „H(A)Π(A)T(A)Δ(A) ŠAHO OIONO (o: *χyon*): Heftal, (a) *χyon*(o)-k király(a)“ (az olvasatról vö. utoljára E. HERZFELD, *Zoroaster II.* Princeton, 1947. 772; az érméket GHIRSHMAN i. m. 9—21 közli). Ezek a feliratok tehát mutatják, hogy a *Heftal* nevet a *χyon*(o)-k királya viselte. Annál különösebb a kínai források állítása, amely szerint a *Heftal* a *hua* nevű nép uralkodó nemzetségének a neve (a *hua* és a *χyon*(o) nevek azonosságáról, amint majd látni fogjuk, nem lehet szó) Mármost nézetem szerint döntő jelentőségű az egész heftalita-kérdés szempontjából, hogy a fenti ellentétes adatok természetesen csoportosulnak az említett két földrajzi egység köré. Prokopios, Mar Aba, Kosmas és a heftalita érmék városlakó, fehér habitusú és részben keresztyén heftalitái ugyanis a Kaspi-tenger és Afganisztán között ősi iráni területen laktak, ahol az iráni lakossággal való keveredés során antropológiai vonásaik ugyanúgy megváltozhattak, mint később a türkmenekéi ugyanezen a területen. Igen tanulságos ebből a szempontból Prokopios egyik megjegyzése, amely szerint a Perzsiától északra lakó heftaliták nem keverednek a többi „hun“-okkal és nem is érintkeznek velük: *οὐ μέντοι ἀναμίχονται ἢ ἐπιχωροῦσιν Οὐρῶν τισὶν* (i. h. 10₁₄₋₅). Az irániakkal való érintkezés során ismerkedhettek meg a *χyon*(o) heftaliták a keresztyénséggel is. A *χyon*(o)—iráni érintkezés színterén ugyanis már a heftalita korban keresztyén püspökségek alakultak. A szír zsinati iratok (J.-B. CHABOT, *Synodicon Orientale* 285, 310) 424-ben említik ezen a területen a mervi és heráti, 497-ben pedig a gurgáni püspökségeket. A keleti, „hua“ heftaliták viszont Tokharisztánban ősi buddhista földön éltek.

A heftalita törzsszövetség két nagy művelődési egységének földrajzi és etnikai elhatárolása, valamint a két néprész névszerinti meghatározása lehetővé teszi a steppei történelem több fontos, eddig nem tisztázott kérdésének megoldását is. Ezek a kérdések a két heftalita néprészt összefűző *heftalita*, valamint a *χyon(o)* és a *hua* nevekhez kapcsolódnak.

3. A *heftalita* név vándorlásának eddig alig tárgyalt kérdését itt csak röviden érinthetjük. A heftaliták középperzsa neve először Mar Aba Vitájában (i. h.) fordul elő. Itt a szír feljegyzésű *heftar/ljān* perzsa többes számú alakot találjuk. Ez az adat évszázadokkal megelőzi a késői pehlevi *heftālān* névalakot (Bundahišn: vö. H. W. BAILEY: BSOS. VI/4 [1932.], 946—7, BSOAS. XI/1 [1943.], 1).¹ A középperzsa **heftal* szabályos (vö. H. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I, 14) hangelytetésén alapuló átvétele az örmény *hep'tat* (először az V. század végén író Łazar P'arpec'inél, ed. Velence, 1933. 474₁₃), valamint a Van környéki örmény nyelvjárási *χep'tat* (a X. századi Thomas Arcruninál; vö. MARQUART, Die Entstehung der armenischen Bistümer. Roma, 1932. 205—6) névalak. Az örmény *t'etal* (először Sebeosnál, cap. 37) ezzel szemben nem a perzsa névalak „kaukázusi“ *t*- praefixummal ellátott alakja (így MARQUART, Ērānšahr 59), hanem a *Διαμερισμός τῆς γῆς*-nek (vö. A. GUTSCHMID, Kleine Schriften V. Leipzig, 1894. 613—9) a bibliai népszármazási táblázatba betoldott *Θετταλοι* nevével (vö. Hippolytus Werke IV. ed. A. BAUER, 54₆) azonos, amelyet az örmények hasonló hangzása miatt használtak néha a *hep'tat* szinonimájaként. — A középperzsa **heftal*-t a bizánciak *Ἐφθαλιται* alakban vették át. A *h*- elveszése szabályos a középgörögben (E. SCHWYZER, Griechische Grammatik I. München, 1939. 220—2). Az eponim *Ἐφθάλανος* (MORAVCSIK, ByzTurc. II, 118) neve a középperzsa *heftālān* többes -ος görögösítő végződéssel ellátott alakja. A *Νεφθαλιται* változat a Josephusnál használt *Νεφθαλιται* néprnévre (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 118), végső fokon a bibliai נַפְתָּלִי: Naftali törzsnévre megy vissza. — A középperzsa Xvatāināmak arab fordításaiban és a futūh-irodalom legrégibb hagyományaiiban is már feltűnt egyöntetűséggel használt arab *haiṭal* (plur. *hayāṭila*; > újperzsa *haiṭal*) talán megárbosított forma (vö. a *hatala* 'lente progressus est' [FREYTAG]jével összefüggő *haiṭal*, plur. *hayāṭila* 'vulpes, exiguum hominum agmen, cum quo praedatum excurritur in hostem' főnevet; ez a közszó alakban pontosan egyezik a *haiṭal* néprnévvel, kérdéses azonban, hogy *haiṭal* közszó már a VII. században is volt-e az arabban). A tokharisztáni *Haftal*, valamint a régi, már Yāqūtnál (IV, 1023₂₀) is említett *Yaftal* helynevek MARQUART (Ērānšahr 239; UJb. IX, 101) szerint szintén összefüggenek a *heftal* névvel. — A heftaliták türk nevét Theophylaktos Simokattes (ed. DE BOOR 257₇₋₈) *Ἀβδέλαι* alakban idézi a türk kagánnak Maurikios császárhoz küldött leveléből. Ennek az adatnak helyességét más forrásból nincs módunkban ellenőrizni. Ps. Zacharias Rhetor (ed. BROOKS II, 214₂₄₋₅) művének földrajzi függelékében szintén előfordul ugyan az '.b.d.l.: *abdel* névalak, ez azonban a rákövetkező '.f.t.lit.: < *Ἐφθαλιται* névalakkal együtt — amely mind a szókezdő *h*- hiányával, mind pedig végződésével elárulja bizánci eredetét — Theophylaktos művéből származik, nem pedig 555-ből való eredeti szír fel-

¹ A Se'erti Krónika (PatrolOrient. VII/2, 124³; IV/3, 224³) arab *haftarānīyūna*, illetőleg *kaftarānīyūna* változatainak névalakja (a kettős: perzsa és arab többes) világosan középperzsa eredetre és szír közvetítésre mutat (a pehlevi írásban a *h* és a *χ* jele azonos; a *χ*-t a szír *k* betűvel [o : χ] jelölte; a *h*- ~ *k*- váltakozást tehát nem nyelvi [így MARQUART, Wehrot 176—7], hanem írástörténeti okok magyarázzák).

jegyzés, amint azt MARQUART (Streifz. 356) nyomán gyakran hangoztatják. Egy nem teljesen meggyőző magyarázat (STEN KONOW: Festschrift til Professor Olaf Broch. Oslo, 1947. 77) szerint az *Abdel* névvel függene össze az afgán Durrāni törzs régi *Abdel* neve. További vizsgálatokat igényel még a tibetieknél (vö. F. W. THOMAS, *Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkistan I.* London, 1935. 273 6. jegyz.) említett *hab-dgal* név, amely THOMAS szerint a *heftal* név, vagy esetleg a mohamedán *Abd-allāh* megfelelője. Bizonyosan nem tartozik ide a Lop-nor környéki *Abdal* település-név, amely A. HERRMANN (*Southern Tibet VIII*, 338) szerint az *abdāl* 'Derwisch; besonderer Volksstamm in Ostturkistan' szóval függ össze. — A heftaliták kínai neve, a *je-ta* (vö.: CHAVANNES: i. h. 402—5; O. FRANKE, *Gesch. des Chinesischen Reiches III*, 311) talán a középperzsa *heftal*-hoz hasonló hangalakú eredetit rögzít, az egykorú szókezdő pontosabb meghatározása azonban még nem történt meg. Nem tudjuk, hogy a *je-ta* névalak összefügg-e az 516-ban uralkodó heftalita király, *Je-tai-ji-li-t'o* nevével. Ennek a névnek a heftalita eredetijét szintén nem ismerjük (az átiratról vö. O. MAENCHEN—HELFEN: *Byzantion XVII* [1944—1945.], 231 60. jegyz.), csak annyit tudunk, hogy egy *heftalita* követség révén vált ismertté Kínában (CHAVANNES, *Doc.* 223).

A bizánci *Ἐφθαλίται* és a kínai feljegyzésű *Je-tai-ji-li-t'o* nevekkel kapcsolatban W. HENNING (ZDMG. XC [1936.], 17 2. jegyz.) az iráni szogdok közvetítésének a lehetőségére mutatott rá: szerinte ugyanis a bizánci és kínai névalak egyaránt egy szogd **heftalit* többesszámú alakot ad vissza. Ennek a magyarázatnak azonban itt nem részletezhető nyelvi és történeti nehézségei vannak. Ami a görög névalakot illeti, figyelembe kell vennünk, hogy az *-ítai* végződés azzal a görögösítő *-ítai* végződéssel (vö. MORAVCSIK, *ByzTurc.* II, 47) is azonos lehet, amelyet a bizánciak más, nem szogd közvetítésű népszegek esetében is gyakran alkalmaztak (vö. például a *Πατρίωνοι* ~ *Πατρίωνοι* alakpárt: MORAVCSIK i. m. II, 213). A heftalita uralkodó nevének többes számú népszegei magyarázata pedig csak valamilyen félreértés feltevése esetén volna elfogadható. A szogd közvetítés legfőbb történeti nehézsége az, hogy a bizánciak már sokkal a bizánci—szogd kapcsolatok kiépülése előtt, Prokopios korában, sőt azt megelőzőleg is tudtak a heftalitákról.

4. A nyugati heftalitákat Prokopios nagyjelentőségű tudósítása szerint nemcsak általában kell a „hun“ népek közé sorolnunk, hanem igazi nevük is a *hun*, közelebről a *fehér hun*: *Ἐφθαλίται δὲ Οὐννικὸν μὲν ἔθνος εἰσὶ τε καὶ ὀνομάζονται* (ed. HAURY I, 10₁₃₋₄; vö. MORAVCSIK, *ByzTurc.* II, 200—1); *τὸ Οὐννων τῶν Ἐφθαλιτῶν ἔθνος οὐσπερ λευκοὺς ὀνομάζουσι* (uo. 10—1). Ez a megállapítás teljes összhangban van a heftalita érmék fent idézett felirataival, amelyek szerint a *heftal* a *χyon(o)*-k uralkodó nemzetsége. — Az *oñnoi* és a *χyon-* névalakok más forrásokban is szerepelnek a nyugati heftaliták nevéként. Így a középperzsa szövegekben, ahol mind a *χyon(o)* névalakhoz közel álló *χyōn* változatot, mind pedig a *λευκοὶ οὐννοι*-nak megfelelő *spēt χyōn*: *fehér χyōn* összetett névalakot megtaláljuk (Bahman Yašt: BAILEY: *BSOS.* VI/4 [1932.], 945—6; ugyanott szerepel a *karmīr χyōn*: *vörös χyōn* név is, amelyet BAILEY meggyőzően azonosít a bizánci *Κερμιχίωνες* változattal; vö. MORAVCSIK, *ByzTurc.* II, 142). A középperzsa *χyōn*, amely Xosrav Anōšarvān heftalita ellenségeinek nevéként is előfordul (vö. WIDENGREN: i. h. 94), a pehlevi kommentár-irodalomban általában mint az Aveszta késői fejezeteiben említett *hyaona* név (vö. H. S. NYBERG, *Die Religionen des alten Iran.* Leipzig, 1938. 295—6, 468—9) megfelelője szerepel. Minthogy

a *hyaona* és a *xyōn* nevek feltétlenül (vö. HERZFELD i. m. 771—9) összetartoznak, az avesztai *hyaona*-t is csatolnunk kell eddigi adatainkhoz. Az indiai feliratos és irodalmi források szintén gyakran említik a heftalitákat, mégpedig általában *hūna* (~ tibeti *hūna*: THOMAS i. m. 154—8) néven, de ismerik a *šveta hūna*: *fehér hun* nevet is (L. LA VALLÉE—POUSSIN, *Dynasties et histoire de l'Inde* [Cavaignac] II. Paris, 1935. 10—20; vö. MARQUART: UJb. IX, 101). A szír források közül is több beszél a *xyōnokról*. Különösen fontos Ps. Josua Stylites (ed. WRIGHT 9₁₆) tudósítása, aki Péroz perzsa király heftalita ellenfeleit jelöli meg a *χ(i)xyōn* névvel: „*בְּיַמֵּי דְהַנִּין דְּהַנִּין : xyōn-ok* vagyis *hūn-ok*“ (vö. MARQUART, *Erānšahr* 58). Amint a *xyōn*ok megjelenésének történeti körülményei bizonyítják, idetartozik az Ammianus Marcellinusnál (XVI, 9, 4 stb.) szereplő *chionitae* névalak is.¹

A *xyōn*oknak az Irán keleti határain való megjelenéséről egy kínai feljegyzésű, de szogd kereskedőktől származó tudósítás tájékoztat (vö.: LIGETI, Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 1940. 16—21; O. MAENCHEN—HELFEN: *Byzantion XVII* [1944—1945.], 224—31; vö. még F. ALTHEIM; *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden, 1951. 56 és F. ALTHEIM—R. STIEHL: *La Nouvelle Clio* V/5—6 [1953.], 295), amely szerint a délnyugatszibériai (vö. MCGOVERN i. m. 364—5) *hiung-nuk* 350. táján délre vonultak és elfoglalták Irán keleti peremterületén Sogdianát. Minthogy Ammianus Marcellinus szerint ugyanebben az időben (először 356-ban) a *chioniták* jelennek meg Irán keleti határain, a *hiung-nuk* és *chioniták* történeti azonosságához nem fér kétely. Ez egyrészt azért igen fontos, mert a *xyōn* név avesztai előfordulásai (*hyaona* formában) feltétlenül a 350 előtti időkből származnak. Így azonban nincs akadálya annak, hogy az avesztai *hyaona*-t a *hiung-nu*-kra, a pehlevi *xyōn*-t pedig a *hiung-nukkal* végeredményben azonos *chionitá*-kra vonatkoztassuk. Fontos azonban a *hiung-nu* név idevonása azért is, mert a heftalita *xyōn*-ok nevei között szerepel az ind *hūna* is, amely teljes egyezést mutat a szintén 350 után és ugyanerről a területről, Délnyugat-Szibériából a Volga irányába útnak induló európai hunok nevével. Ez az utóbbi egyezés különösen feltűnő és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a *hiung-nu* ~ heftalita *hūna* ~ európai *hun* nevek azonosságát általában igazoltnak tekintették (PELLIOT: *JournAsiat.* 1920. 141; LIGETI: i. h.). Az európai hunok *hun*- nevével bővült adatsort tehát most így alakul: *hiung-nu* ~ *xyōn(o)* ~ *xyōn* ~ *chionitae* ~ *hūna* ~ *oñvvo* egyfelől és *hiung-nu* ~ *oñvvo* ~ *hunni* másfelől. Ezt az adatsort W. B. HENNING (BSOAS. XII [1948.], 615) újabban egy szogd névalakkal is kiegészítette: a REICHELT-féle régi szogd levelekben ugyanis Lo-jang kínai fővárosnak 311-ben a *hiung-nuktól* történt elfoglalása történetében a párhuzamos kínai tudósítások *hiung-nu*-jának megfelelőjeként a *χwn* név szerepel. HENNING szerint minthogy a szogdban nem volt *h*, a szogd *χwn* egy idegen nyelvi *hun*, *hūn* vagy *χun*, *χūn* eredetit adhat vissza. HENNING hangsúlyozza az adat régiségét, és arra az eredményre jut, hogy a *hiung-nu* ~ *χwn* megfelelés döntően bizonyítja a *hiung-nu* ~ *hun* azonosság eddig is szilárdan hitt, de valójában talán naiv feltevését. HENNING fejtegetéseihöz a magam részéről csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a *hiung-nu* ~ *hun* azonosság ellenzői a két névalak közötti különbségre, valamint a *hiung-nukat* és a *hunokat* elválasztó idő- és térbeli távolságra szoktak hivatkozni. Ezzel a kétellyel szemben nem döntő a szogd *χwn*-ra való hivatkozás, hiszen a szog-

¹ Egyelőre kérdéses, hogy ide tartoznak-e a *saka hūna* és a khvárezmi *hūn* névalakok (vö.: HENNING: i. h. 615; BAILEY: *Asia Major* I [1949.], 29₃₈, 34, 48).

dok a közel lakó *hun* ~ *χυν*-ok nevét átvitel útján is alkalmazhatták a távolkeleti *hiung-nukra* (vö. még HARMATTA: Acta. Archaeol. II, 283). Többet mondanak ezzel szemben a *hiung-nu*—*chionita*—*χϋόν*-ok-ra vonatkozó fent idézett, részben szintén szogd eredetű adatok, amelyekből nemcsak a *hiung-nu* ~ *chionitae* ~ *χϋόν* ~ *hūna* ~ *hun* történeti azonosságra, de nézetem szerint az egyes névalakok egymáshoz való viszonyának kérdésre is fény derül.

Egy eredeti *χϋόν(o)* (**χōno*) alakkal ugyanis szorosán összefüggenek az archaikus kínai **χιung-nuo* (B. KARLGRÉN rekonstrukciója: idézi MAENCHEN-HELFFEN: i. h. 249; más, ősi etimológiai összefüggésre épített rekonstrukciót javasolt korábban G. HALOUN: ZDMG. XCI [1937.], 306 l. jegyz.), a heftalita érméken használt *χyon(o)*, az avesztai *hyaona* és a középperzsa *χϋόν* névalakok. A középperzsa *χϋόν*-t vették át a szírek a *χϋόν* és a bizánciak a (*Κερμ*)*χίον(ες)*, valamint a latin *chionitae* alapjául szolgáló **χίονίται* alakban. Az európai hunok nevét a bizánciak nem perzsa közvetítéssel ismerték meg. Ebben az esetben a *χϋ*- szókezdő helyén *h*-t (később *> ø*) találunk: *οὐννοι* (**οὐννοι* > latin *hunni*).¹ Ezt az *οὐννοι* alakot használta azután Prokopios a középperzsa *spēt χϋόν* és Kosmas Indikopleustes az indiai *svēta hūna* megfelelőjeként a *λευκοὶ οὐννοι*-ban. A bizánci **hun*- alak átvétele a szír *hūn* (Ps. Josua Styl. i. h.), a *λευκοὶ οὐννοι*-é pedig a szír *הַנִּינָא הַחֹרָא*: *fehēr hūn* (Ibériai Péter Vitéjében, ed. RAABE 5₁₈) névalak. Az indiai *hūna* szintén hanghelyettesítéssel alapuló alak, közvetlen eredete azonban nem világos. Lehet, hogy a szogd *χōn* régi átvétele, de lehet a heftaliták indiai hódításainak a korából való közvetlen [*< χyon(o)*] átvétel is. Hanghelyettesítéssel alapulnak még a szogd *χōn* (vö. alább) és a Kaukázuson át közvetített örmény *hon* névalakok is.

A *χϋόν* törzsek nevei közül forrásaink a Gurgán környéki *čol* (szír, arab és indiai források: vö. MARQUART: UJb. IX, 101), valamint a Herát környéki *qadiš* (bizánci, szír, arab és örmény források) törzs nevét jegyezték fel. A *qadiš* törzsnevet egy Irán nyugati határán, Moszul közelében élő nomád nép is viselte, amely a perzsák szolgálatában a mezopotámiai bizánci limes környékén végzett határőri szolgálatot (vö. E. HONIGMANN, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches. Bruxelles, 1935. 17). TH. NÖLDEKE (ZDMG. XXXIII [1879.], 157—63), aki először foglalkozott a két *qadiš* törzsre vonatkozó adatokkal, nem tartotta valószínűnek, hogy a két népet a névhasonlóságon kívül más kapcsolat is összefűzte volna. MARQUART (Ērānšahr 77—8) viszont ugyanazoknak az adatoknak az alapján határozottan azonos eredetűnek jelentette ki a két *qadiš* törzset. A kérdéssel kapcsolatban itt röviden csak annyit jegyezhetek meg, hogy mindkettőjük figyelmét elkerülte Barhebraeus szír egyháztörténetének (ed. LAMY III, 159^{9, 17}, 175^{12, 15, 18}) egyik adata, amelyből kiderül, hogy a Moszul környéki *qadiš*ok *χϋόν*ok voltak. Ez az adat különösen tanulságos, ha meggondoljuk, hogy a *chioniták* Ammianus Marcellinus (cap. 18—9) szerint is résztvettek a perzsáknak a bizánciak mezopotámiai limesén folytatott harcaiban.

5. A keleti heftaliták kínai *hua* nevét régebben a *hun* név megfelelőjének tartották (ezt a ma már elfogadhatatlan magyarázatot teszi meg GHIRSHMAN i. m. 115 is heftalita-monográfiájának az egyik alaptételévé). MARQUART

¹ A helyesen ékeztett *οὐννοι* alak mellett az *οὐννοι* gyakori kézirati olvasat (MORAVCSIK GYULA szíves szóbeli közlése.)

(Komanen 70—6) vetette fel először azt a gondolatot, hogy a *hua* az avarok *uar* nevével azonos. A „Komanen“ bírálatában (JournAsiat. 1920: 141) PELLIOU **γuaδ* formában rekonstruálta a *hua* egykorú hangalakját, a *hua* ~ *uar* kérdésben azonban nem foglalt határozottan állást. MARQUART magyarázatát később G. WESENDONK (Klio XXVI [1953.], 341—6) és FRANKE (i. m. III, 290, 312) is megismételte. A kérdéssel a M. Tud. Akadémián 1945. október 13-án tartott előadásában („Egy ismeretlen altaji nyelv ismeretlen írása“) LIGETI LAJOS foglalkozott újra, aki rámutatott arra, hogy a **γuaδ* szabályosan adhat vissza egy idegen nyelvi *uar* alakot is.

Hézagos forrásaink nem beszélnek arról, hogy a keleti **uar* és a nyugati *xyōn* törzscsoportok miként egyesültek. Minthogy azonban 460 után mindkét törzscsoport vezértörzse a *heftal* lett, ezt az egységet igen szorosnak kell képzelnünk. Magát a *heftal* törzset (nemzetséget) GHIRSHMAN (i. m. 64) *xyōn* eredetűnek tartja. Amint azonban MARQUART (i. h.) is hangsúlyozza, a *heftal* név első hiteles említésének ideje az **uar* vándorlás időpontjával (460 körül, vö. alább) esik egybe.

6. Tekintettel arra, hogy a keleti heftalita törzscsoport **uar* és *xyōn* elemei ugyanúgy egyetlen egységet alkottak, mint a pannóniai avarok hasonló nevű *Ováq* és *Xovvri* csoportjai, önmagától kínálkozik az a gondolat, hogy a pannóniai avarok heftalita eredetűek. Ez a feltevés ugyan abban a formában, ahogyan MARQUARTnál, WESENDONKnál és FRANKENál (i. h.) merült fel, ellentétben van a bizánci forrásokkal, ha azonban kritikai vizsgálatnak vetjük alá a bizánci forrásokat, és figyelembe vesszük a heftalita birodalom kettős tagozódásáról a fentiekben előadottakat, az ellentétesnek látszó bizánci adatok az **uar*—*xyōn* (keleti heftalita) ~ *avar* azonosítás fontos bizonyítékává válnak.

Theophylaktos Simokattes (VII. 7—9) szerint a türkök, mielőtt uralomra jutottak volna, először a heftalitákat, azután az avarokat és végül az ogorokat győzték le. A vereség után az avarok egy része Észak-Kína vidékére menekült, az ogorok néhány törzse pedig, amely az *Ováq* és a *Xovvri* neveket viselte, Európa felé vette útját. Ezek az ogor törzsek az onogurok és a szavirok volgai területén is áthaladtak, akik tévedésből a félelmes avaroknak tartották őket. Az *uar*—*χunni*-k meghagyták őket tévedésükben, és csaló módon később is „*avar*“-nak nevezték magukat. Az ogorok közül később még néhány más törzs is Európába jött, és csatlakozott az „*ál*“-avarokhoz. A menekülés előtt az ogorok keleten, a Til folyó vidékén laktak. — Theophylaktos tudósításának egy részét a kínai források (CHAVANNES, Doc. 222) segítségével ellenőrizhetjük. A kínaiak szerint a türkök először a *t'ie*-löket, azután a *zsuan*-zsuanokat, végül a heftalitákat győzték le. Észak-Kínába szerintük a *zsuan*-zsuanok egy része menekült. A bizánci szerző tehát, aki helytelen sorrendben mondja el az eseményeket, az *avar* nevet a *zsuan*-zsuanoknak, az *ogor*-t pedig a *t'ie*-löknek juttatja. A *t'ie*-lök és az ogorok közötti kapcsolatot más történeti vonatkozású adatok is valószínűsítik (MNy. XLVII, 266—7), ami azonban az „*ál*“-avarok névváltoztatását illeti, E. NORDEN (Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig—Berlin, 1920. 422—3; vö. Eurasia Septentrionalis Antiqua IX [1934.], 289—90) vizsgálataiból kiderült, hogy Theophylaktos itt egy minden motivumában, sőt fogalmazásában is ismert antik közhelyet utánoz, amelyet Tacitus is felhasznált a „Germania“ elején. Világos az is, hogy Theophylaktost az avarok iránt érzett mélységes gyűlölete vitte arra a gondolatra, hogy ily módon még nevüket is elvitassa. Nem hiteles

Theophylaktosnak az az állítása sem, amely szerint a pannóniai avarok a Til folyó menti ogoroktól származnak. Theophylaktos Til menti ogorjai ugyanis nyilvánvalóan azonosak Menandros (Exc. de leg. 453₁₉) Atil (Volga) menti ogurjaival, az onogur-bolgárok szomszédaival. Mármost nem valószínű, hogy az onogur-bolgárok a szomszédos ogurok uarχōn törzseit akármilyen távolkeleti néppel összetévesztették volna. Theophylaktos tévedésének bizonyára az az oka, hogy tudott bizonyos bolgár törzsek nyugati vándorlásáról, s arról is, hogy ezek a törzsek később Pannóniában az avarokhoz csatlakoztak (vö. MORAVCSIK: MNy. XXVI, 95–100, Szent-István Emlék 189 2. jegyz.). Minthogy Theophylaktosnak a pannóniai avarok névváltoztatásáról szóló elbeszélése toposznak bizonyult, nem kételkedhetünk tovább abban, hogy a pannóniai avarok joggal viselték az *avar* nevet.¹ Ami a két névadó őst (*Οὐάρ* és *Χοννί*), valamint az *uar* és *χunni* neveket illeti, az eponim hóstól való származtatás elbeszélése szintén történelmi érték nélküli közhely. Maguk a nevek azonban valóban az avarokat jelölték. Ezt Menandros (Exc. de leg. 205_{25–6}) egyik helyéből tudjuk, ahol arról van szó, hogy a türk kagán, illetőleg minden valószínűség szerint szogd tolmácsa *uarχōn*-nak nevezi azt a népet, amelyet Bizáncban *avar*-nak hívnak. Ezek szerint bár az *avar* és az *uar* nevek közötti esetleges összefüggést pontosabban nem tudjuk meghatározni, nem vonhatjuk kétségbe azt a tényt, hogy az európai avarok türk, illetőleg szogd neve az *uarχōn* volt.

Az *uarχōn* ~ **uar*—*χyōn* azonosítás ellenérveként hivatkozhatnánk arra, hogy a türk kagán különbséget tesz a heftaliták és az avarok között (Exc. de sent. ed. BOISSEVAIN 18; Exc. de leg. 452_{2–10}). Ez az érv azonban elveszti erejét, ha meggondoljuk, hogy a türkök világosan megmondják, hogy ők a városlakó heftalitákra gondolnak, akiket — az értekezésünk elején elmondottak értelmében — teljes joggal különböztetnek meg a keleti, nomád **uar*—*χyōn*-októl.

A pannóniai *uarχōn*ok és a keleti heftalita *uar*—*χyōn*ok azonosságából először is fény derül a hiung-nu—*χyōn*ok szogd nevének kérdésére. HENNING szerint, amint láttuk, ez a név a bizonytalan hangértékű *χwn*. Az **uar*—*χyōn* ~ *uarχōn* névazonosság alapján magától adódik ennek a betűcsoportnak a teljes olvasata, ami csak *χōn* lehet. Nem lényegtelen azonban a két név, illetőleg nép azonosítása a nyugati forrásoknak a megítélése szempontjából sem, amelyek — úgy látszik — nem ok nélkül használják a „*Huni qui et Auares*“ kifejezést.

¹ Ez azonban nem jelenti egyszérszind azt is, hogy a kínai források zsuau-zsuaujaiban is igazi avarokat kell látnunk. Theophylaktosnak voltak bizonyos értesülései a belsőázsiai eseményekről, az egyes népek neveit azonban, amint az „ál“-avarok történetéből látjuk, önkényesen felcserélte. — Az avarok és zsuau-zsuauok megkülönböztetése nyelvi szempontból is igen fontos. Az európai avarokat, névanyaguk alapján, ΝΕΜΕΤΗ ΓΥΛΑ (HonfKial. 103) köztörök nyelvűnek mondta. PELLLOT, aki szintén elfogadta az avar ~ zsuau-zsuau azonosítást, ismételten annak a nézetének adott kifejezést, hogy az avarok mongol nyelvűek voltak (utoljára: Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232, 1. jegyz.; vö. azonban LIGETI: Acta Orient. Hung. I, 149). — A kínaiak szerint a kao-cs'ök közül kiváló **uar*ok nyelve sem a kao-cs'ökével, sem pedig a zsuau-zsuauokéval nem egyezett. — A *χyōn*ok nyelvéből eddig csak iráni eredetű tulajdonneveket ismerünk (vö. GHIRSHMAN I. m. 66–7); vö. még a moszuli qadiš *G.d.r* személy- és *T.š.m.q.t* csillagneveket). Elhamarkodott volna azonban ezeknek a tulajdonneveknek az alapján a *χyōn*okban GHIRSHMANNAI irániakat keresnünk. A „heftalita“ iratok megfejtése után talán majd világosabban látunk ezekben a kérdésekben. — A hiung-nuk nyelvét illetőleg vö. LIGETI: i. h. 142–5.

Van azonban az *uarχōn* ~ *uar—*χyōn* azonosításnak még két ragyogó bizonyítéka. Mindkettő kronológiai természetű. A heftalita birodalom felbomlásának időpontját ugyanis régebben CHAVANNES (Doc. 232—3) nyomán általában az 563. és 568. évek közötti időszakban szokták megjelölni. Amint azonban E. STEIN (i. m. II, 518; de vö. már korábban: TH. NÖLDEKE, Aufsätze zur persischen Gesch. 117) rámutatott, CHAVANNES nem vette figyelembe Menandros egyik töredékét, amelyből kitűnik, hogy a heftalita birodalom felbomlása már 561 ősze előtt megtörtént. Minthogy az utolsó heftalita követség 558-ban érkezett Kínába (FRANKE i. m. II, 234), STEIN úgy gondolja, hogy a heftalita birodalom 558 után bomolhatott fel. Tekintettel arra, hogy a kínaiak (SPECHT: i. h. 345) szerint az utolsó követség után a türkök megsemmisítették a heftalitákat, ez az okfejtés helytálló. Az 558-ban Kínába érkező heftalita követség 557-ben indulhatott távoli útjára. Pontosan 557. azonban az avar-uarok menekülésének esztendeje is, akik 558. elején (STEIN i. m. II, 542) küldték el követeiket a Kaukázus vidékéről Bizáncba!

Még súlyosabban esik latba a másik bizonyíték: a kínaiak szerint (vö. CHAVANNES: BEFEO. i. h. 402 3. jegyz.; SPECHT: i. h. 340, 342; MARQUART, Erānšahr 59 3. jegyz.) a kao-cs'ö törzsszövetségből kiváló hua-*uarok 460 táján vonultak le az Altajtól déli irányba, kelet-tokharisztáni hazájukba.¹ Mármost ha a hua-*uarok valóban azonosak a pannóniai avarokkal, akkor ennek a dátumnak egyeznie kell Priskos dátumával, aki az avarok vándorlásáról szintén beszámol (vö.: MORAVCSIK: MNy. XXVI, 4—10; LIGETI, A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 66—7).² Nos, ez az adat is pontosan egyezik: az avar, szabir és ogur vándorlást Priskos a 461 és 465 közötti események során említi. Quod erat demonstrandum!

A heftalitákkal kapcsolatban folytatott vizsgálódásaink tehát olyan kérdés megoldásához juttattak bennünket közelebb, amely már évtizedek óta foglalkoztatja a magyar őstörténet kutatóit. Egyelőre azonban egy földrajzi vonatkozású megjegyzéssel le kell zárunk fejtegetéseinket: az *uar vándorlás útiránya, amint láttuk, az Altajtól délre vezetett. Ez azt jelenti, hogy az *uarok a T'ien-san nyugati és a Szir-darja középső folyásának vidékén át, vagyis a belsőázsiai nomád népek ősi országtáján érkeztek kelet-tokharisztáni hazájukba. A szabirok tehát eredetileg szintén ezen a területen, Dzsungária és a Szir-darja középső folyása között laktak. Az ogurok Priskos szavaiból ítélve ettől a területtől nyugatra laktak, vagyis ott, ahol később a mohamedán források szerint az oguzok. Az oguz terület délen a Szir-darja középső folyásának szogd településeivel érintkezett. Ide kell képzelnünk az onogurok déli határát is: Theophylaktos ugyanis azt mondja, hogy az onogurok egyik régi városát, amelyet a földrengés döntött össze *Βακαθ*-nak hívták, a *-καθ* (szogdul 'város') elem pedig a szogd városnevek többségének második eleme.

CZEGLÉDY KÁROLY

¹ A kao-cs'ök varkocsot viseltek (vö. K. SHIRATORI: Memoirs of the Toyo Bunko IV, 26). A hua-*uarok Tokharisztánban a helyi iráni lakossággal keveredtek (CHAVANNES, Doc. 155). Az együttélés során egy részük bizonyára antropológiai vonásaiban és viseletében is iránivá lett, ugyanúgy, mint a nyugati heftaliták Irán északi végein. Varkocsot viseltek a zsuán-zsuánok és — úgy látszik — az európai avarok is.

² Priskos elbeszélésében a herodotosi kereten kívül topos az avarokra vonatkozott *μεταβάσαι* kifejezés is (vö. K. TRÜDINGER, Stud. zur Gesch. der griechisch-röm. Ethnogr. 131: a parthus őstörténetben Strabonnál és Justinusnál *μεταβάσαι* ~ *exules* formában).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *meg* igekötő a Jókai-Kódelexben. Ennek a kérdésnek a vizsgálata egy láncszemet ad csupán az igekötők történetéhez, annak az érdekes nyelvi folyamatnak a megrajzolásához, amelynek során a konkrét jelentésű, önálló határozószókból elvont jelentésű módosítóelem-féle válik. A JókK. a legelső olyan nyelvemlékünk, amely elegendő anyagot nyújt az igekötők vizsgálatához. Itt már nemcsak egyes felbukkanó igekötőket találunk, hanem megkapjuk az igekötők egész akkori rendszerét, amely alapot ad az összehasonlításra is.

A JókK. 162 lapnyi szövegében 878 igekötős és 43 igekötőszerű határozós kifejezés van. Az előforduló igekötők: *be (bel), el, fel, ki, le, meg*; igekötőszerű határozószók: *által, egybe, eleve, elől, félre, ide, környül (kewrnewl), oda, össze (ewzue), tele*. Az igekötők közül a leggyakrabban előforduló s a fejlődésben is legelől járó a *meg*. Az igekötők megoszlása ugyanis abszolút számokban és százalékokban a következő:

<i>be</i>	40	4,5 %
<i>el</i>	165	19 %
<i>fel</i>	87	10 %
<i>ki</i>	52	6 %
<i>le</i>	31	3,5 %
<i>meg</i>	503	57 %

E táblázatból kitűnik, hogy az igekötős kifejezéseknek több mint fele a *meg*-hez tartozik. Ez a számbeli elsőbbség a *meg* szerepének fontosságára nyomatékosan rámutat.

A *meg* a JókK.-ben *megy, meg* alakokban fordul elő. Vö.: HB.: *mige* (ÓMOLv. 69); KTSz.: *mege* (ÓMOLv. 185); MünchK.: *meg, ÉrdyK.: Megh, DebrK.: meg, TelK.: megy, ThewrK.: megy, LevT. II, 69: megy, Born: Ján.: megy* (NySz.). Bár a *megy* alak egészen a XVI. századig elég gyakran előfordul, a JókK.-ben már csak egyetlen példa van rá: 31: „allonk hogy *megy* nyttaffek nekewnk“. Valamennyi más esetben forrásunk a meg-rövidült *meg* alakot használja.

A *meg* igekötő — mint ismeretes — a *megé, mögé* 'hátra, vissza' határozószóból fejlődött, amely a finnugor eredetű *meg, mög* 'hát, hátulsó rész' főnévnek lativusi ragos alakja. Megfelelőire vö.: finn *myö* 'vissza', cseremisiz *mönge* 'után', lapp *månñáj* 'mögé'. A fejlődés folyamán az igéhez kapcsolódó, önállóságát elvesztett határozószó hangalakjában megrövidült, azaz lativusi ragja lekopott. Ez a megrövidülés először valószínűleg az ige után álló, kevésbé hangsúlyos helyzetben levő igekötőkön ment végbe: *szakasztja megé > szakasztja meg* (BUDENZ: NyK. II, 178; SIMONYI, MHat. II, 58, Nyr. II, 434, TMNy. 91; SZINNYEI, NyH.⁷ 48, MNy. XXII, 256; MELICH: MNy. VI, 154; HORGER: Nyr. XXXIX, 295—6; MÉSZÖLY: MNy. XII, 67; BÁRCZI: MNy. XLII, 49, SzófSz.; KLEMM: TörtMondt. 254—5).

Az igekötő elsődleges jelentése tehát irányjelölés: 'hátra → vissza'. Ebből magyarázható egyéb, később kifejlődött funkciója is: a perfektiválás, a cselekvés, állapot beállásának kifejezése, jövőben befejeződő cselekvés jelölése stb. (BUDENZ: i. h.; KLEMM i. m. 255—6).

I. A JókK. írója még használja a *meg*-et irányjelentésben 'vissza' értelemben. Ez a jelentése a *meg*-nek a *megad, megemlékezik, megfordul, meghivat, megtart, megtér* igékben: 100: „Az ewkrewn ygen ewrevlenek ky *meg adatottuala* pekyk“ | 92: „mend ew elétyben *meg emlekezek* az yrgalmassagnak... dolgaral“ | 106: „*meg*-

fordolnak Es azonkeppen tewnek az barátok“ | 122: „Paranczola meg hyuattatny az elfew kewuetett“ | 148: „es fytamafat meg tarta [lelassítja, visszatartja futását] yfthen ewrewnk myatta“ | 48: „Es tery meg te celladba“ | 17: „megteruen erdebwel“ | stb.

Ma már a *megad*, *meghív*, *megtart*, *megtér* igékben hasonló helyzetben többnyire vissza igekötőt használunk: „*visszaadja* az ökröt“, „*visszahívja* a követet“, „*visszatartja* futását, rohanását“, „*visszatér* az erdőből“ stb. A *meg* nem fejezi ki már a cselekvés irányát. A JókK.-ben viszont még a *vissza* igekötő egyáltalán nem szerepel.

2. A legtöbb esetben azonban már a JókK.-ben is a cselekvés befejezettségét jelöli a *meg*. Ez a funkció az irányjelölésből fejlődött ki. A *megé* > *meg* irányhatározó eredetileg mozgást kifejező igékhez kapcsolódott, és az illető cselekvés irányát jelölte. Az ige előtt álló hangsúlyos irányhatározó azonban egyúttal befejezetté is tette a cselekvést: „*megé járta* az utat“ > „*megjárta* az utat“ befejezett cselekvés, a járás által mögém kerülő út *megjárt*, elvégzett út. Az igekötőnek ez a funkciója lehetővé tette, hogy más, nem mozgást kifejező igékhez is kapcsolódjék, s az irány-jelentés elhalványulásával pusztán a perfekció kifejezője legyen (BUDENZ: NyK. II, 180–1; KLEMM i. m. 255; DEME: NyK. LIV, 23).

A) A JókK. legtöbb *meg* igekötős igéje ilyen perfekciós ige. Ilyenek: *megagg*, *megakaszt*, *megalszik*, *megáld*, *megállat*, *megapol*, *megbán*, *megbánt*, *megbeszél*, *megbocsát*, *megcsal*, *megcsalat*, *megcsókol*, *megeléged*, *megeszik*, *megfárad*, *megfed*, *megfejt*, *megfertőz*, *megfeszül*, *megfizet*, *megfoglal*, *megfogyatkozik*, *meggondol*, *meggyón*, *meggyötör*, *meggyőz*, *meggyújt*, *meggyülekezik*, *meghal*, *meghallgat*, *meghat*, *meghatalmaz*, *meghírdet*, *meghírheszik*, *megír*, *megírat*, *megiszik*, *megjegyez*, *megjelenik*, *megjelent*, *megkáromol*, *megken*, *megkeres*, *megkémlél*, *megkérde*, *megkínoz*, *megkiált*, *megkötelez*, *megközelít*, *meglátogat*, *meGLEL*, *meGLÓN*, *megmar*, *megmond*, *megmos*, *megmutat*, *megnevel*, *megnevet*, *megnyer*, *megnyit*, *megnyom*, *megnyomorít*, *megnyomvad*, *megold*, *megolvas*, *megolvaszt*, *megöl*, *megőriz*, *meGRÁG*, *meGRUHÁZ*, *megsegít*, *megseper*, *megsért*, *megsír*, *megsötétül*, *megszabadít*, *megszabadul*, *megszentel*, *megszerez*, *megszégyentel*, *megszidalmaz*, *megtagad*, *megtanít*, *meGTÉLIK*, *meGTÉLJESEDIK*, *meGTÉLJESÍT*, *meGTÉLJESÜL*, *meGTESZ*, *meGTILT*, *meGTISZTÍT*, *meGTOLVAJOL*, *meGTÖKÉL*, *meGTÖR*, *meGÜL*, *meGÜZEN*, *meGVÁDOL*, *meGVÁLÍK*, *meGVÁLTOZTAT*, *meGVÁR*, *meGVER*, *meGVESZ*, *meGVEZ*, *meGVÉGEZ*, *meGVÍGASZTAL*. Például: 153: „az farkas *meg aguan* meg hala“ | 48: „es *megaldam* yfente: ky nekem ada“ | 157: „legottan az ember *meGBANA* . . . gonozfagat“ | 132: „Es azutan *meg bezelle* tarfynak“ | 54: „ezebeuewue hogy ewtet . . . ag ellenfeg *meg czaltauolna* . . .“ | 17: „kemenen *megfegye* frater ylyeft“ | 123: „en agyamat *neferteztelle meg*“ | 13: „nem voltakolna *megfoglalt* helyek“ | 53: „eregyel fyam es gyouonyal *meg*“ | 58: „mend ferfyw es azonember kyk ottegyel *meg gylekeztenek* . . . kezdenek fyryna“ | 106: „az toluayok . . . *meg halgatak* ygerewl ygere“ | 90: „es ytelew helycn mendennek *meg hyrdettete*“ | 153: „halalnac poharat *yum meg*“ | 60: „*segehetek meg* yf-tenzegenet“ | stb.

B) A befejezett cselekvést kifejező igék külön jelentéscsoportját adják az *-ul*, *-ül*, *-ít*, s olykor az *-ódik*, *-ődik* képzős igék. Ezekben — az egyszerű ige jelentésétől függően — valamilyen állapotba jutást fejez ki az igekötős ige. Az alapige jelentése többnyire valami hosszabb folyamat: *betegül*, *éPÜL*, *sárgul*, *nehazedik*, *erősít*, *éPÍT* stb.; a *meg* igekötővel kapcsolódva az ige befejezetté válik, a folyamat befejeződését, azaz az állapot létrejöttét fejezi ki. Ilyen igék: *megbetegül*, *megelevenül*, *megéPÜL*, *megháborul*, *megkeményedik*, *megkergetegül*, *megmelegül*, *megnehazedik*, *megsárgul*, *megsötétül*, *megszabadul*, *meGTÉLJESÜL*, *meGVÍDUL*, *meGVILÁGOSUL*; *megenyhit*, *meGERŐSÍT*, *meGÉKESÍT*, *meGÉPÍT*, *megkeményít*, *megmeztelenít*, *meGPÍRÍT*, *megszabadít*, *megszomorít*, *meGÚJÍT*, *meGVERESÍT*, *meGVILÁGOSÍT*. Például: 158: „Byzonyoyta magát . . . *meg eleueneultnek* lenny“ | 93: „latna ew barattyat valamenye *meg haborotnak* lenni“ | 52: „te zyued *megkemenedett* menden gonofagra“ | 162: „es tagy *meg melegewluen* eleuenen“ | 2: „penitencyaert mende-

neftewl... *meg fargolott*“ | 127: „lekeben egezen *meg wydoluan*“ | 70—1: „alazatofflag ewtett *meg zentelyuala es meg erewfewtyuala*“ | 53: „zyuett *meg nem kemeneyty*“ | 68: „az ver... *meg verefeyte*... arczayat es kezet“.

C) Azokban az igékben, amelyekben a cselekvés vagy állapot nem fokozatos fejlődéssel vagy hosszabb nekikészüléssel történik, inchoatív színezetű a perfektív *meg* jelentése; a cselekvés hirtelen beállása, első mozzanatának a befejeződése hangsúlyozódik inkább (KLEMM i. m. 255). — Ide sorolnám a JókK.-ből a következő igéket: *megáll, megért, megérez, megfog, meggerjed, meghall, megharagszik, megijed, megillet, megismer, megiszonyodik, meglát, megölel, megörül, megretten, megsebhed, megszorodik, megszőnyed, megtud, megutál, megvigad*. Például: 144: „*meg erzene* mykoron zent fferencz fel kelne“ | 155: „kezet nywytuau kewnuen *meg foga*“ | 54: „az Ewrdeg *megharaguauk*“ | 103: „latuan ezt egyeb barátok ygen *meg zomoroduan*“ | 77: „kyfalafat annak elewte *meg tuda*“ | 18: „engemett *meg wta* halgatnya“ | stb.

D) Külön meg kell említenünk a *megmarad, megtart* igéket, melyekben — úgy érezzük — a *meg* tartós, folyamatos cselekvést fejez ki. Ezekben a kapcsolatokban azonban magának az egyszerű igének van folyamatos, huzamos jelentése, a *meg* csak nyomósítja, perfektív funkciójából következően teljesebbé teszi ezt. Például: 54: „egezen bekefegeft *meg marada*“ | 75: „kyuana *megtartany*... kenerekett“. — A *meg* igekötő perfektív funkcióban tehát kifejezheti, hogy a cselekvés valóban megtörtént, befejeződött, hogy valamely cselekvés, állapot létrejött, megkezdődött.

E) A befejezett cselekvést jelölő igék legtöbbször valamiféle múlt idejű alakban állnak, kódexünkben leginkább elbeszélő vagy összetett múltban. Az igekötővel perfektívált jelen idejű igealak kevés. Az ilyen befejezett jelen idejű ige igen gyakran jövőben történet, jövőben befejeződő cselekvést jelent. Például: 149: „menden el mult vetkedett *megboczatyak* [azaz *meg fogják bocsátani*]“ | 104: „neky voltak *meg yzentek* angyalnak myatta... hogy kewfdeu fratereknek zertzete es elfy *nem foygadcoznak meg* [nem fognak megfogyatkozni] ytellet napiglan“ | 147: „Atyamfya ferencz az kapukewl ne mennye Mert az farkas ky ymmanan fok embe- reket megmart mendenewtfoguan tegedet *meg ewl [meg fog ölni]*“ stb.] — A *meg* igekötőnek ez a jelentése a cselekvés befejezettségének következménye. Jelen idejű ige- esetében a cselekvés a múltban még nem fejeződhetett be, így már csak a jövőben történhet *meg* a befejeződés (BUDENZ: NyK. II, 187; vö. még: KLEMM i. m. 256; GYOMLAY: NyK. XLI, 347).

3. A cselekvés befejezettségét nemcsak a *meg*, hanem a többi igekötő is kifejezheti a JókK.-ben: 24: „kyk aldandnak tegeu aldomafoquau *beltelyenek*“ | 148: „legottan... *bel rekezte ew zewrnyew zayat*“ | 156: „es vrban boldogfagofst *el aluwak*“ | 67: „az kepnek alataualo mezeytys *el romta*“ | 148: „zaya *felnyttuan zent ferencz ellen futtuala*“ | 59: „ferencz *fel ewltewztete* frater rufent“ | 162: „ez bezedeket *ky kayalta*“ | 150: „mykoron *ky teryetzetteuuala zent ferencz kezet*“ | 68: „az prior... *magat le uetkezettuen zent fferencznek kepe elewt*“ | stb.

A *betelik, berekeszt, elalszik, elront, felnyit, felöltöztet, kikiált, kiterjeszt, levetkeztet* stb. befejezett állapotú igék, de mindegyik igekötőnek a perfekciós jelentésben is megvan a sajátos, eredeti irányjelentéséből következő színe.

4. Már a JókK.-ben a *meg* igekötő az, mely legtávolabb jutott eredeti jelentésétől, hiszen irány kifejezésére már csak elvéve használják. Éppen ezért a többi igekötőhöz viszonyítva a *meg* elvontabban, határozottabban perfekciós jelentésű. Valószínűleg ez az oka annak, hogy oly széles körben használják, s a legkülönbözőbb igékhez kapcsolódik.

A mai nyelvhasználattal egybevetve viszont a JókK.-ben a *meg* elevebb, teljesebb perfektiváló elem, mint ma. Azonfelül még az irányjelölésre is használják olykor, noha perfektiváló funkciójában a képszerűséget (mint ma pl. *kivissza a borát*) talán már nem érezték, mint ahogy mi sem érezzük. Elevenségét azonban mutatja az is, hogy a JókK. jónéhány *meg* igekötős kifejezését ma más igekötővel mondanók. Számszerűen nézve a *meg* helyett *be* 5 esetben, *el* 15 esetben, *fel* 9 esetben, *ki* 23 esetben, *le* 2 esetben, *össze* 1 esetben állna.

Így a *megteljesül*, *megvégez* igékben ma *beteljesül*, *bevégez*: 134: „te kyvanatod vagyon *meg* *tellyefewlt*“ | 97: „predicacio *meg* *vegezuen* ewzue gewytyuala mend az papok“. — A *megagg*, *megállat*, *megbeszél*, *megfárad*, *megfoglal*, *meghatalmaz*, *meghírheszik*, *megtelik*, *megvégez*, *megolvas* helyett ma inkább *elagg*, *elállat*, *elbeszél*, *elfárad*, *elfoglal*, *elhatalmaz*, *elhírheszik*, *eltelik*, *elvégez*, *elolvas*. Például: 132: „Es azutan *meg* *bezelle* tarfynak“ | 13: „meglen nem voltakoulna *meg* *efoglalt* helyek“ | 63: „*hatalmazak* *meg* *mendenewt* oly nagy ehleg“ | 77: „*megvegeze* ew zyueben ewhozza menny“ stb. — A *megakaszt*, *megékesít*, *megépit*, *meggerjed*, *meggruház* helyett ma *fölakaszt*, *fölékesít*, *fölépit*, *fölgerjed*, *felgruház*. Például: 1: „egy d tizenkettewbelewl tewrben magat *meg* *akasztotta*“ | 120: „*kellene* yokewfde baratokat *meg* *ekesleyteny*“ | 131: „*mendenewtewfogan* *meg* *geryede*“ | 92: „*hogy* *meggruhazna* nemynemew ven azont“ | stb. — A *megkémlél*, *megnevet*, *megnyit* helyett ma *kikémlél*, *kinevet*, *kinyit*: 144: „*uete* ew zyuebe . . . *ewtett* *meg* *kymleny*“ | 57—8: „*mykeppen* bolondott *meg* *mewuetykuala*“ | 14: „*mene* frater maffeus az kappuhoz es *megnyta*“. — A *meggyőz*, *megmeztelenít* helyett ma *legyőz*, *lemezte-lenít*: 59: „*ewnmagokot* *meg* *gyewztekuala*“ | 57: „*haragyaban* *meg* *mezeytelenyete* magat“. — A *meggyülekezik* helyett ma *összegyülekezik*: 58: „*mend* ferfyw es azonember *kyk* ottegyel *meg* *gylekeztenukuala*“.

Az iménti példák mind azt mutatják, hogy a *meg*-et ezekben a kapcsolatokban ma már nem érezzük elég kifejezőnek, ezért más, szemléletesebb igekötőkkel fejezzük ki a perfekciót. A *megagg*, *megakaszt*, *megfárad*, *megnevet*, *megnyit* igéket ha használjuk is ma, csak részleges, félperfektív a jelentésük, s mellettük az *elagg*, *fölakaszt*, *elfárad*, *kinevet*, *kinyit* fejezi ki a teljes befejezettséget. „*Megnyitja* az ajtót“ ma azt jelenti, hogy valamennyire kinyitja, éppen csak kinyitja (vö. DEME: NyK. LIV, 24.).

A JókK.-ben még általában szűkebb az igekötők használati köre, mint ma. Gyakran találunk olyan kifejezéseket, amelyekben az ige mellé még odakiváncozik nyelv-érzékünk szerint valamelyik igekötő. Körülbelül 50 olyan mondatot jegyeztem föl, ahol ezt a hiányt *meg*-gel pótolnók. Néhány példa: 23—4: „*Algyon* [*áldjon meg*] tegedet my vronk iefus cristufnak attya“ | 56: „*Tyztelendo* attyam *boczas* [*bocsáss meg*] nekem es ne kewlgy ez dologra“ | 18: „Es *kewzenne* [*megköszönné*] frater Bernaldnac tula ydon nyeluen“ | 13: „*lelenek* nemynemew felden egy betteget *kyn* *kenyereule* [*megkönyörüle*] zent ferenc | 12: „Azert tehatt zent fferenc *ozyawala* [*megosztja*] vele valo . . . laka fat“.

KOVÁCS TERÉZ

A *v* és az *f* hang mozgása a dentilabialis és a bilabialis képzésmód között. A nyelv-tudósok eddig a hangok számtalan kölcsönhatását figyelték meg, irták le és magyarázták. Soraimban egy eddig talán kevésbé érintett területen, a bilabialisatio és dentilabialisatio kölcsönhatásának területén budapesti lakosok kiejtésében tett apró megfigyeléseimet kívánom ismertetni.

Ezek szerint dentilabialis spiransaink (*v*, *f*) környezetüktől függően a bilabializálódás különböző fokozatait mutatják egészen a teljes bilabialis spiransá válásig. E fokozatoknak három fő határesetét a következőképpen lehetne meghatározni: 1. E r ő s d e n t i l a b i a l i t a s. Itt az alsó ajak hátrahúzódik, és a rés a felső fogsor s az alsó ajak csukottan érintkező felületének külső peremvonala között képződik. — 2. G y e n g e,

rejtett dentilabialitas. Itt a rés a felső fogsor és az alig hátrahúzódsó alsó ajak csukottan érintkező felületének belső peremvonala között keletkezik. — 3. Tiszta bilabialitas. Itt a résalkotásban a felső fogsor egyáltalán nem vesz részt, csupán a két ajak.

Az első és a második fokozat közötti átmenetek figyelhetők meg a *v* és az *f* kiejtésében magánhangzó közti helyzetben. Itt bizonyára a szomszédos magánhangzók képzésének függőleges irányú (ajaknyílásváltoztató) mozgása gyengíti a *v* és az *f* dentilabialitáshoz szükséges vízszintes ajakmozgást.

A magánhangzó közti helyzet megítélésében azonban még két szempontot kell figyelembe venni: 1. A hátrahatás a következő hang képzésére való előkészület miatt sokkal erősebb az előre hatásnál. — 2. A labialis magánhangzók közötti helyzet a magánhangzók labialitas-fokával arányosan felülmúlja az illabialis magánhangzók közötti helyzet gyengébben bilabializáló hatását.

A dentilabialisból bilabialisba való átmenet fokozódásának példasora tehát: *ivik, hévér, evett, pávák, csavar, lovon, uvuláris, mufurc*. (Az utóbbiban az *u* hangok előre- és hátrahatását erősíti az *m* hang bilabializáló előrehatása.) Az erős labialitású *o* és *u* hang közötti *v* és *f* ejtésében a rejtett dentilabialitas és a tiszta bilabialitas közti átmenetek figyelhetők meg.

A hátrahatás erősebben bilabializáló voltát vegyes környező hangú szavak példazzák: *halkszavú, évődik, avul, kifúr* — szemben a *szuwasodik, sövény, fuvar, kuvik* szók kevésbé bilabialis *v* hangjával.

A labialis magánhangzó bilabializáló hátrahatásához hasonlóan a bilabialis mássalhangzó függőleges ajakmozgására való előkészület az előtte álló *v* és *f* hang kiejtésében szintén a bilabialitas felé való eltolódást idéz elő: *Hoffman, griffmadár, elvből, révbe ér, évben, egy év múlva, megóv minket* stb. — A *h* előtti helyzetben hasonló eltolódás figyelhető meg: *dőfhet, őv helyett, óvhatatlan, zsiráfhoz* stb. Ennek oka az előbbiekhöz hasonlóan talán szintén abban a függőleges irányú ajakmozgásban keresendő, mely a *h* képzésének egyszerű ajaknyitásából adódik, s amely itt is ellensúlyozza a dentilabializáló vízszintes mozgást.

A fentiekből következik, hogy a *v* és az *f* hangnak nem bilabialis és nem laryngalis mássalhangzó előtti helyzete általában dentilabializáló tényező. Itt ugyanis a magánhangzók, illetőleg a bilabialis és laryngalis mássalhangzók függőleges ajakmozgására való előkészület hiányzik, s így nem zavarja a dentilabializáció kifejlődését. Tiszta dentilabialitas figyelhető tehát meg ezekben: *nyelvtisztaság, defter, k. f. t., év kezdete, névtelen* stb. Ha azonban a *v* és az *f* utáni magánhangzót labialis magánhangzó követi, akkor ennek a labialitas fokával arányosan bilabializáló hátrahatása többé-kevésbé elnyomja a szigetelő mássalhangzó semlegesítő hatását: *frufu, front, névrokon, sevró, könyvtulajdonos* stb.

A bilabialisatio, illetőleg dentilabialisatio foka végeredményben nem más, mint ezen hatások + — értékeinek egyenlege, mintegy fegyverszüneti vonal a két egymással küzdő hatás harca között.

LADÓ JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szaka. A felsőöri nép nyelvében *szaka* a neve egyrészt az erdőkben található lehullott levélnek, száraz fűnek, amit összegereblyélnek, s alomnak, *hintis*-nek használnak, különösen olyan években, mikor gyengébb volt a szalmatermés (vö. IMRE, A felsőöri földművelés 40), másrészt a fenyő tülevelének (VARGA IGNÁC: Nyr. XXXV, 177; IMRE i. m. 84).

A MTsz.-ban három *szaka* címszót is találunk, s ezek jelentése a következő: 1. a) 'kerék falából a csapnál vagy abroncsból a rovásnál kitört darabocská'; b) 'abroncs rovatéka'; c) 'a késnek a nyelve és éllapja közötti nyakrovatéka'; 2. 'szigony vagy horog hegyének visszája (visszhorga)'; 3. a) 'vmi toroknyavalyája a disznónak'; b) 'a disznó ínye v. szája szélének vmi baja'; c) 'orrgyík (disznó nyavalyája)'. Ezekon kívül közli a MTsz. a *szaka-fű* 'scrophulana nodulosa' növénynevet a Székelyföldről. A szó hasonló jelentéseit megtaláljuk CzF.-nál is. A köznyelvben és az irodalmi nyelvben önálló szóként a *szaka* nem használatos, népköltészeti termékekből azonban ismeretes. Kőműves Kelemenné balladájának ebben a sorában: „Vessen a hintómnak négy kereke *szakát*“, minden bizonnyal az 1. a) alatti jelentést kell keresnünk.

A *szaka* szó fenti jelentései közül egyik sem azonos vagy hasonló a szónak a felsőöri nyelvjárásban élő jelentésével, s a szónak ilyen jelentését nem közlik más szótárak (Tsz., SzamSz., OrmSz., NySz., OklSz., CzF.) sem, így minden valószínűség szerint a szó ebben a jelentésében felsőöri tájszó.

VARGA IGNÁC idézett közleményében a szó etimológiáját is megadja, s a *szaka* alakot a *szálka* szóból magyarázza. Véleményem szerint azonban VARGA magyarázata téves. A *szálka* szó *száka* alakban ma is él a felsőöri nyelvben, s jelentése pontosan ugyanaz, mint a köznyelvben: 'fáról lehasadt vékony, hegyes szilánk'. Ebből aránylag könnyen elképzelhető ugyan a 'fenyőtű' jelentés kialakulása, hangtani szempontból azonban a *száka* > *szaka* változás szerintem teljesen valószínűtlen, így a szó magyarázatát más oldalról kell megközelítenünk.

A MTsz. a nyugati nyelvjárasterületről közli a *szak* szót 'apró darab, rész, törmelék' jelentésben. Régebbi szótáraink közül MA., PP. a szónak ezt a jelentését nem közlik, de SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában már megtalálható 'rész, táj, szakasz' jelentésben. R. (= régi) jelzéssel 'pars' jelentésben közli SÁNDOR ISTVÁN, majd az ő nyomán KRESZNERICS és a NySz. is. A SzófSz. 'darab, rész' jelentéssel, mint tájnyelvi szót közli, sőt tájszóként felveszi BALASSA is „A magyar nyelv szótára“ba. Összetételekben megtalálhatjuk az *észak*, *éjtszaka*, *hetetszaka* stb. szavakban a köznyelvben is (vö.: SzófSz., EtSz.). Ezekben a szó 'rész' jelentése eléggé világos. A nyelvújítás a *szak* szót ismét felújította, s összetételeket alkotott vele. Ennek a kornak a terméke a ma is általánosan használt *évszak*, *időszak*, *korszak*, *versszak* stb. (vö. NyÚSz.). Az EtSz. és a SzófSz. szerint ugyanez a *szak* szó található meg *erőszak* szavunkban is, mely már a XVI. század elejétől kezdve előfordul nyelvemlékeinkben. Én azonban az *erőszak* szó második tagjában nem látom a 'rész, darab' jelentést, sőt még csak a jelentésváltozás útját sem tudom követni a mai 'vis, violentia' jelentésig, így valószínűbbnek látom KERTÉSZ MANÓ magyarázatát, melyet az EtSz. is megemlít. KERTÉSZ szerint: „Rokonértelmű, kötőszónélküli szópárból való keletkezése világos abból a népnyelvi adatból, amely szerint a *szak* szó az Őrségben és Sopron vidékén 'erőszak, bosszúállás' jelentésben használatos: *szakot tett rajta* (Tsz.).“ (Nyr. LIV, 107.)

A *szak* szó finnugor eredetű. Megfelelője megvan a vogulban: *sak* 'darab' és a finnben: *sukku* 'törmelék' (vö.: NyH.7; SzófSz.; NyK. XLI, 236). A felsőöri nyelvjárásban maga a *szak* szó nem él ugyan, de néhány olyan, a köznyelvben nem ismert származéka, melyekből az alapszó fenti jelentése világosan felismerhető, ma is megtalálható: *össző-*

szakogat 'apró darabokra szétnyomkod (pl. egészben megfőtt krumplit a kismalacoknak, baromfiaknak)', vagy *összszakul* 'összenyomódik (tojás, gyümölcs)'. A két szó hasonló jelentésére a nyugati nyelvjáróterületen szintén találunk adatokat (vö. MTsz.). Ebbe a szócsaládba tartozik a felsőöri (de sok más nyelvjárásban, sőt a köznyelvben is élő) *szakaszt*, *szakad*, *szagat* is. Aránylag későbbi fejlemény a *szakit* (vö. SzófSz.). — Ennek a *szak* szónak a származéka szerintem a felsőöri *szaka* is, csupán az a kérdés, hogy miféle elem a szó végén található *-a* suffixum. Ennek a magyarázatára három eléggé valószínű feltevést is megkockáztathatunk.

Tekinthetjük az *-a* suffixumot kicsinyítő képzőnek. Az *-a*, *-e* kicsinyítő képző ugyan elsősorban régi és mai becézett keresztneveinkben gyakori, de néhány közszóban is előfordul (vö. BÁRCZI, TihAl. 142; B. LŐRINCZY ÉVA, KönTör. 90). A szó eredeti jelentése e szerint a magyarázat szerint tehát 'apró darabocska, részecske, apró törmelék' lehetett. Ebből az eredeti jelentésből jelentésszűküléssel alakulhatott ki a *szaka* szónak 'erdőben található apró törmelék, lehullott száraz levél' jelentése. Mivel pedig Felsőőr határában elsősorban fenyőerdők vannak, s csupán lomblevelű fákból álló, számottevő erdő nincs is, az 'erdőben található apró törmelék, száraz levél' elsősorban lehullott fenyőtűt jelentett. A sűrű fenyőerdőkben ugyanis még aljnövényzet is alig van, füvek, cserjék, bokrok napfény hiányában nem igen tudnak megélni. Támogatja ezt a feltevést az a nyelvi tény is, hogy például a gyümölcsöskertekben található lehullott levelet nem nevezik *szaká*-nak. Ebből a másodlagos, szűkebb jelentésből alakulhatott ki a szó 'fenyőtű' jelentése, vagyis a már száraz, lehullott rész elnevezését átvitték a még élőre is.

Tekinthetjük azonban az *-a* suffixumot elhomályosult birtokos személyragnak is. A birtokos személyrag funkciójának az elhomályosulásával alakultak ki *vese*, *poja*, *gége*, *tompora*, *zusa*, *orja* stb. szavaink (HORGER, MSzav. 45–6); így magyarázza az *epe* szó *-e*-jét az EtSz. is. Igaz, hogy a fenti szavak kivétel nélkül testrésznevek, de a birtokos személyrag funkciójának az elhomályosulására a köznyelvből és nyelvjárásainkból egyaránt találhatunk más példákat is. Az ilyen mondatokban: *ez a java*; *az apraja nem ér semmit*; *a nagyja már elfogyott*; *levágjuk a sását*; stb. a birtokos személyrag funkcióját vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kevésbé érezzük, a birtok tudatunkban nem kapcsolódik konkrét birtokoshoz. Ez a változás mehetett végbe a *szaka* szóban is. Egy efféle mondatnak: *összegereblyéljük az erdőben a szakát* eredetileg valószínűleg az volt a jelentése, hogy 'összegereblyéljük az erdőben az apraját, a törmelékjét', majd a birtokos személyrag funkciójának az elhomályosulásával maga, az eredetileg birtokos személyragos *szaka* szó vette fel az 'apró rész, törmelék' jelentést, amihez hozzájárult nyilván az is, hogy a *szak* alapszó kihalt. A szó jelentésének a változása a továbbiak során azután úgy mehetett végbe, ahogy fentebb vázoltam.

Mivel az *-a* kicsinyítő képző megléte minden kétséget kizáróan csak becézett keresztnevekben mutatható ki, s közsavak mellett inkább csak képzőbokokban fordul elő, a két felvetett lehetőség közül én az utóbbit tartom valószínűbbnek.

Felmerülhet még egy harmadik magyarázat is. BÁRCZI szerint *szak* szavunk nomen-verbum (vö. TihAl. 140 I. sz. jegyz.). BÁRCZI feltevése mellett szól a képzett igéknek az a gazdag rendszere, ami például a felsőöri nyelvben is kifejlődött a *szak* tő körül. Ha a *szak* tő nomen-verbum voltát elfogadjuk — ami ellen pedig szinte semmi érv nem szól —, a *szaka* szó lehetne ennek a tőnek *-a* képzős igeneve, tehát a *kajla*, *hulla*, *finta*, *lenge*, *szüle*, *pörge* stb. alakok közé tartoznék (vö. BÁRCZI, TihAl. 170). Ez a magyarázat alaki szempontból elfogadható volna, nem tartom azonban valószínűnek jelentés-tani szempontból. A nyelvjárásokban vagy a köznyelvben élő *-a*, *-e* képzős igenevek jelentős része ma is melléknév, a főnevesülés, mint például *szüle*, aránylag ritka. (A *hulla* szó mai jelentése a nyelvújítás terméke, s a nyelvjárásokban a szó még ma is inkább

melléknévi értelmű; vö.: NyÚSz., MTsz.) A felsőöri nyelvjárásban pedig — úgy látom — ezek az *-a*, *-e* képzős igenevek melléknévi jelentésben sem nagyon használatosak. A fent idézett hat példa közül csak a *pörge* él, s ez is — tudomásom szerint — csak gúnynévként.

Mindezek alapján a legvalószínűbbnek azt látom, hogy a felsőöri *szaka* szó alapszavának a felsőöri nyelvjárásban ma már nem élő, de a nyugati nyelvjárás területén a MTsz. szerint még megtalálható 'apró darab, rész, törmelék' jelentésű *szak* szót tekinthetjük, a szóvégi *-a* pedig eredetileg birtokos személyrag volt. A szó jelentésváltozásának a menete pedig a következő lehetett: 'valaminek a törmeléke, apró darabocskája → apró darabocská, apró törmelék → erdőben található apró törmelék, főképen lehullott száraz fenyőtű → fenyőtű'.

IMRE SAMU

Győz. Ezt a szavunkat BUDENZ a finn *jaksa*- 'bír, erejénél fogva képes; pollere, posse, valere', észt *jaksa*- 'vermőgen, können', lapp *jokse*- 'hózzáfér, utolér; assequi, attingere' szókkal egyezteteti (NyK. VI, 410; MUSz.). Ezt a magyarázatot elfogadja BADICS is (NyK. XV, 392), SZILASI is (NyK. XXIV, 198), BALASSA is (NyK. XXIV, 278). — VÁMBÉRY szavunkat az oszmánli *jauz* 'hatalmas, erőszakos, megférhetetlen, vad' szóval hozza kapcsolatba (NyK. VIII, 148), de BUDENZ ezt a jelentéskülönbség miatt elfogadhatatlannak tartja (NyK. X, 118, XVII, 429, 456, XVIII, 33). — CzF. szerint a szó a *dől*, *dönt* igék családjába tartozik, s rokon vele a görög *δαίτω*, arab *dsáz*, szanszkrit *dsi*. — MUNKÁCSI nem fogadja el BUDENZ egyeztetését a finn, észt és lapp szókkal, hanem CzF.-hoz hasonlóan ő is a szanszkrit *ži*- 'siegen, besiegen, überwältigen, überflügeln, übertreffen' igéből eredezteteti a *győz* szót (ÁKE. 314). — MOÓR ELEMÉR szerint szavunk nem finnugor eredetű, de a török nyelvekkel sincsen kapcsolata (Nyr. LXXIII, 20). — A SzófSz. ezek után azt kénytelen megállapítani, hogy a *győz* szónak nincs elfogadható magyarázata.

Ha a magyar *győz* ige forrását meg akarjuk közelíteni, véleményem szerint azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen szókkal függnek össze a 'győz' jelentésű szavak más nyelvekben. A finn *voitta*- 'győz' szó a *voi*- 'vermőgen; valere' ige származéka. Ugyanígy az észt *võitma* 'siegen' alapszava *võima* 'vermőgen, können, imstande sein'. A votják *vormi*- jelentései: 1. 'bír, képes, tud'; 2. 'legyőz, lever, lebirkóz, meghódít, diadalt arat' (MUNKÁCSI, Votják Szótár). A német *Sieg* 'győzelem' szó összefügg az ó-ind *sahas* 'Kraft, Macht', görög *ἔχειν* (aor. *ἔσχοι*) 'haben' szókkal (KLUGE¹¹ 563). A latin *vincere* 'győz' a gót *weihan* 'kämpfen', litván *viėkas* 'Kraft, Leben', ó-szláv *věkz* 'Kraft, Lebensalter' szókkal tartozik össze (WALDE, EtWb. I, 233). A görög *νίκη* 'győzelem' többek között a lett *nikns* 'erőszakos, gonosz' szóval rokon (BOISACQ, DictÉty. 670). Az ószláv *poběditi* 'besiegen' az ószláv *běditi* 'zwingen' igéből származik (BERNEKER, SIEtWb. 54; WALDE, EtWb. II, 185).

A felsorolt adatokból láthatjuk, hogy a 'győz' jelentésű szók 'erő, hatalom' jelentésű szókkal függnek össze. Ugyancsak 'erő' az alapjelentésük a harcot, birkózást kifejező szóknak is. Az osztjában *тэҕэмэһэ* 'besiegen (jmdn in einer Schlägerei, beim Ringen)' ige mellett van *тэҕэнттэ* 'ringen' jelentésű ige is (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 988—9); PAASONEN—KAI DONNER feljegyzése szerint *тэҕэнттэм*, *тэҕэнттэм* 'ringen' és *өллэ тэҕэпэм* 'im Ringen oder der Schlägerei siegen' (OstjWb. 231). A votjában a *hurjask*- jelentése 'birkózik, küzd' és a *hurjal*- jelentése 'lebirkóz, legyőz, leküzd' (MUNKÁCSI, Votják Szótár). Az orosz nyelvben a *бороться* jelentése 'harcol', a *поборть* jelentése pedig 'legyőz'. — De a magyarban is az 'erő, hatalom' jelentésű szók összetartoznak a 'győz' jelentésű szókkal: *bír* 'validus esse, valere' és *megbír* 'devincere' (pl.: „Ne hagyjad magadat az haragnak megbírni“; „Katerina megbírja sok ellenségét“; „Íme Görögországot török megbírá“: NySz.). Az *erő* 'vis' szó családjába tartozik az *erőt venni*

'devincere' kifejezés (pl.: „Erőt nem *vehetnénk* az ellenségén“; „*Erőt vesznek* . . . az indulatok“: NySz.). A *hatalom* 'pollentia' származéka a *hatalmazik* 'invallescere' (pl. „A betegség nem *hatalmazhatik*“: NySz.). Ilyen összefüggés van még a *küzd* és a *leküzd*, a *vív* és a *megvív* (*várat*) igék között is. A *győz* jelentésével rokon *diadal* (a régi nyelvben *diadalom*) is a *div-* 'hatalmasnak, erősnek lenni' igető származéka (l.: EtSz.; SzófSz.).

De magának a *győz* 'vincere' igének is van 'posse, valere' jelentése (pl. „Nem *győz* vala Volter eleget csudálni“; „Nem *győzi* ember azt az csudát megírnia“; „Annyi földé vagyom, hogy szántani sem *győzi*“: NySz.), és BUDENZ helyesen jegyezte meg — az előbb idézett példából is nyilvánvalóan —, hogy a magyar *győz* igének első jelentése 'posse, valere' és csak második jelentése 'vincere' (NyK. VI, 410).

Most, hogy a *győz* szónak eredeti jelentését megállapítottuk, kísérjük meg a szónak elemekre bontását. Ebben az esetben a -z végzetet igeképzőnek kell tartanunk. Kétféle igeképzőnk van: egy igéből igét alkotó és egy névszóból igét alkotó képző. Az igéből igét alkotó képzőre példáink (hogy a *győz* szóhoz hasonlóan csak az egytagú szóknál maradjunk) a *néz* és a *nyúz*, melyeknek alapszava megvan a finnugor nyelvekben (NyH.⁷ 63). A névszóból igét alkotó képzőre példáink a *főz* (*fővő* igenév + -z; l. MNy. XXXII, 123), a *tűz* (ezt a szót a ma már kihalt *tővik* 'szűr' igéből magyarázzák, l. SzófSz., de lehet a *tű*, *tő* 'acus, Nadel' főnév származékának is tartanunk); s megvan e képző az ilyen szókban is, mint *forróz* vagy *forráz*, *vesszőz*, *ásóz*, *vésőz* stb. — Ha most meggondoljuk, hogy a *győz* igéből kikövetkeztethető **győ* alapszó jelentése a magyar és az idegen nyelvi példák alapján 'erő, hatalom', akkor a *győz* -z elemét névszóból igét alkotó képzőnek kell tartanunk: *főz* 'fővővel tesz valamit', *tűz* 'tűvel tesz valamit', *forróz* vagy *forráz* 'forróval tesz valamit', *vesszőz* 'vesszővel tesz valamit', *ásóz* 'ásóval tesz valamit', *vésőz* 'vésővel tesz valamit', és ezek mintájára: *győz* '*győ-vel, azaz 'erővel, hatalommal tesz valamit'.

A **győ* tehát egy ma már nem élő régi magyar szó, amely azonban megvan a *Géza* néven ismert *Gyejcsa*, *Gyeücsa* név **gyeji*, **gyeüi* alapszavában, hiszen tudjuk, hogy ennek a névnek latin fordítása *Magnus* 'Nagy', s megvan PAIS szerint a *Győ* helynevekben is (Magyar Anonymus 117). Az 'erő, hatalom → erős, hatalmas, nagy' jelentésfejlődést nem szükséges bővebben magyarázni. Ezt a **gyeji*, **gyeüi* alapszót pedig NÉMETH a török nyelvekből való *jäg*, *jeg*, *jig* 'fő, előkelő, nemes' szókkal egyeztetni (MNy. XXIV, 149, HonfKial. 292). Ezt a magyarázatot már csak azért is elfogadhatjuk, mert a *győz* igének van a régi nyelvben *jöz*, a *győzedelem* főnévnek *jőzedelem* változata is (NySz.; MNy. X, 253).

Csak mint érdekességet említem meg, hogy a nyelvújítás idején FARKASFALVI FARKAS FERENC Napoleonnal, a marengói csata győztesével kapcsolatban a *Géza* nevet a latin *Victor* névvel azonosította: „A' Marengói Géza“ (l. SIMAI: Nyr. XLIV, 111). FARKASFALVI a fent elmondottak alapján nem is mondott olyan megmosolyogni való együgyűséget.

Meder. A *meder* szót csak a XVIII. század végén jegyezte fel először SzD.² 146: „*Meder**, a víznek leg mélyebbje, a' medre“ (l. még TOLNAI, A nyelvújítás 47, Nyr. LIII, 23). CzF. szerint a szó jelentése 'a folyó víznek teknőforma ágya, melyben a víz tovább foly'. Ezt a szavunkat MUNKÁCSI a *mádra*, *nádra* 'uterus, anyaméh' szavunkkal azonosította, és az ószláv *nědra*, újszlovén *nědra*, *nedra*, cseh *nádra*, rutén *nadro*, orosz *nedro* 'sinus' szóból magyarázta (Ethn. IV, 190). De ezt a magyarázatot nem tartja elfogadhatónak sem MOÓR ELEMÉR (UngJbb. VII, 139), sem a SzófSz. Pedig a magyarázatnak nem volna jelentésbeli akadálya, mert — amint MUNKÁCSI is említi — a latin *sinus* jelentése 'kebel' is, 'öböl' is, a vogul *jā-kakr* jelentése 'folyó-has, folyó-kebel', azaz 'meder' (i. h.)

Van egy másik 'anyaméh' jelentésű szó is, amely hangalak tekintetében közelebb van *meder* szavunkhoz, s ez az oszmánli *medre, metre* 'anyaméh, Gebärmutter', amely KUNOS szerint a görög *μήτρα* 'anyaméh' átvétele (NyK. XXVII, 401). Ez a görög szó pedig többek között a következő szókkal függ össze: ófelnémet *muodar* 'Bauch einer Schlange', óalnémet *modar* 'Brustbinde der Frauen', mai német *Mieder* 'Kleidungsstück vor allem der Frauen' (BOISACQ, DictÉtym. 636; KLUGE¹¹ 390).

Kellő ismeretek híján nem tudom eldönteni, hogy a *medre, metre* oszmánli-török szó közvetlenül, vagy valamelyik balkáni nyelv közvetítésével került-e nyelvünkbe, s hogy miképpen lett a szónak nálunk 'Flussbett' jelentése. Csak a figyelmet szeretném felhívni az oszmánli szóra, amely hangzásban közelebb van a *meder* szóhoz, mint a szláv szók.

JUHÁSZ JENŐ

Véd. A *véd* ige eredete a SzófSz. szerint ismeretlen, finnugor származtatása (MUSz.; NyK. XXIV, 265) nem fogadható el. A MUSz. (568) a *-d-t* képzőnek számítja, és a szót a finn *väki* (BUDEZS szerint *väge* 'vis, robur, potentia') szóból és ennek finnugor megfelelőiből származtatja. BALASSA (NyK. XXIV, 265) — valószínűleg a MUSz. alapján — a *véd* ige „ugor“ alakját *v.g.d*-ben állapítja meg. Abban csatlakozom a SzófSz. véleményéhez, hogy a BUDEZS-féle magyarázat nem kielégítő. A szót azonban továbbra is finnugor, illetőleg ugor eredetűnek tartom.

Igénkre a legrégebb adatokat a NySz. a XVI. század első feléből hozza: ÉRDYK.: „Meg *vegyech* az arwakat és ózwegyőket az hamyss pathwarosoktvl“ és „Bohasad en segedelmemre zent Myhal arkangyalth, ky engemet odyon es *vegyen* mynden ellensegymtvl“. Nem sokkal későbből valók az ige továbbképzett alakjai: *védelem, védelmez, védő* stb. A nyelvújítás is számos új szó alkotására használta föl a XVIII. század végén és a XIX. században a pusztá igetövet: *védenc, védnök, védtelen, véderő, honvéd, hátvéd, ügyvéd* stb. Az ige jelentése első felbukkanásától kezdve nem változott: MA. szerint 'propugno, defenso', PPB. szerint 'ich verfechte, schützte, beschirme', SAUVAGEOT szótárában pedig 'défendre, protéger'.

Az obi-ugor nyelvekben van egy szó, amely mind hangalak, mind jelentés szempontjából érdemlegesen szóba jöhet, mint *véd* szavunk megfelelője. Így nem is leszünk kénytelenek a szóvégi *-d-t* leválasztani. Ez a szó a következő: manyisi: (HUNFALVY: NyK. IX. Szót. 177) *vanteml* 'vezet' | (AHLQV.) *vānttam, vāntjmlam, vānttālem* 'leiten, führen' | (MUNK.—SZIL.—TRÓCS.) É. *vānt, KL. voānt* 'falka'; É. *vāntti, KL. voānti, AL. vantenī, P. vānēpti* 'vezet'; K. *voāntli* 'költözik'; É. *vāntāls* 'vándorútra indult'; *vāntaxti* 'vonul'.

Az igéknek itt megadott jelentései azonban megtévesztők lehetnek, ha nem a szövegösszefüggésben vizsgáljuk őket. Ha megnézzük a SZILASITÓL és TRÓCSÁNYITÓL idézett helyeket, ott a következőket találjuk: VNGy. II, 111 egy gyermekhez szól a gazdája, hogy fogjon ki a rénszarvascordából kettőt. A gyermek pányvával kifogja a két rénszarvast: *pūwsayā, nēysayā, jūw-vantšayā* 'megfogta, megkötötte, hazavezette [kettejüket]'. Egy istenidéző igében pedig (II, 327) egy áldozatra szánt lovat: *nañ nāñk-pjy-jūw titāns ti vānttāsam*: 'a te veresfenyő-csemetéd tövéhez vezettem im'. Az AL. adat (VNyj. 174) *lū vānttām* 'lovat vezetek'. A IV. kötetből idézett alak: *tūja xār vāntaxti jorns* | *tān vāntaxtimot*... 'tavaszi rénbika amint csapatosan vonul, | oly csapatosan vonul...' (VNGy. IV, 48). Vagy: *jāron kwolā jol-pattostā, sāhianā puyāsānā, kērχats, ta vāntāls* 'szamojéd sátrát lerontotta, rénjeit összefogta, befogta, s avval elindult vándorútra' (i. h. 81). A középlozvai adat szövegösszefüggése pedig: *ton jūi-poālt k'anjē a k'umna* | *assā tōnpā koāt sārta* | *naiwēñ lū taijēñ voāntal* | *voāntāmtaum?* 'azután kicsoda az a férfi, | ki engem vékonyinas kezemszáránál fogva | nyerges ló egész csapatával¹ | elvezet?' (uo. 99).

¹ MUNKÁCSI kézíratos javítása saját példányában.

A fenti példákat azért tartottam szükségesnek közelebből szemügyre venni, mert kivüláglik belőlük, hogy a *vántti*, *voánti* 'vezet' stb. ige szerves kapcsolatban van a *vānti* 'falka, csorda' szóval.

A szó megvan a chantiban is: (AHLQV.) *vontiltalem* 'führen, leiten' | (Patk.) *vantem* 'kér; egybehív; vezet'; *vantedem*, *vantetem* (iter.) | (PAAS.—DONN. 2942) K. *vānttam*, *vānttatam*, J. *wānttam*, *wāntta-llam*, *wānttam*, *wāntlam* 'leiten, führen' | (KARJ.—TOIV. 229/b) Kr. *vānttattā* 'führen, lenken, an der Hand leiten (z. B. ein Pferd, einen Blinden), Trj. *vān'tā'ā'vā'vā* 'an der Hand leiten, führen (ein Pferd, Renntier, einen Blinden, ein Kind); ein Boot treideln'.

A chanti szót PAASONEN (i. h.) összekapcsolja a fenti manysi és a lapp *a,nte*-szóval. HUNFALVY (NyK. IX, Szót. 177) a manysi *vant*-eml igét összeveti a magyar *vez-et*-tel. Az utóbbi összevetés hangtani szempontból nem fogadható el.

Az előbbieken említett obi-ugor igéket a MUSz. és ennek nyomán a NyH.⁷ összekapcsolja a manysi *βοᾶnap* (~ m. *vonó*), *βοᾶntp* 'horog, csáklya', chanti *vānap* 'ua.' és a magyar *von* szóval. Szerintem ez két külön szó, a *vántti* stb. ige nyilvánvalóan a *vānt* 'falka' szóval van kapcsolatban, és *t*-je a szó tövéhez tartozik. Jelentésanilag a 'csordát vagy állatot (vakot, gyermeket) vezet' jelentésből kifejlődhetett a 'véd, oltalmaz' jelentés, hiszen a 'vezetés' ilyen esetekben éppen védő, oltalmazó céllal történik.

A szavak egyeztetése a mássalhangzók szempontjából kifogástalan. A magánhangzó-megfelelés nem egészen szabályos. A magyar *véd* igének ugyanis *i*-ző alakjai is vannak: *videlmez* (NySz.), *vid* Hosszúpályiban (MNépn. V, 31), *megvit* Földesen, a Hajdúságban és a Nagykúnságon (MTsz.). Igaz, hogy ugyanakkor az ugyancsak erősen *i*-ző Komárom megyei Perbete vidékéről a MTsz. *vétt* alakot jegyez föl. Mivel a szó csak a XVI. században bukkan föl, nehéz az *i*-zés előzményeit földeritenünk. Lehetséges ugyanis, hogy a szó csak később került az *i*-ző csoportba egyes *i*-ző nyelvjárásokban, mivel nem volt nyílt *e*-vel való váltakozása, és így a *néz*, *kér*, *ér*, *lép* analógiájára ez is az egytagú igék *i*-ző csoportjába vándorolt át. Az *i*-ző *é*-knek ugyanis az obi-ugor nyelvekben rendszerint *i* vagy *e* felel meg: *fészek* ~ manysi *pit'i*, *lélek* ~ manysi *lilit*, *né-z* ~ manysi *nēyiti* stb. A manysi *ā*-t a nyíltabb, az *e*-vel váltakozó szavakban találjuk inkább: *ér* ~ manysi *tār*, *kéz* ~ manysi *kāt*, *jég* ~ manysi *jāḡk* stb. (vö. STEINITZ, FgrVok. 78, 88).

Föltevésünk tehát az, hogy *véd* igénk mássalhangzója nyíltabb *ē* volt, és később — mivel nem váltakozott rövid hanggal — egyes nyelvjárásokban átcsapott az *i*-ző alakok közé. Ilyen későbbi, egész újonnan *i*-ző szavakról megemlékezik FÜR ISTVÁN (Az *i*-zés állapota 94) és SULÁN BÉLA (MNyj. I, 26—9) is: *gip*, *míter*, *bíles*, *kizbesít*, *heril*, *cserip* stb. SULÁN (i. m. 29) hangsúlyozza az analógia hatását. Minden olyan *é*-tövű szó, amelynek nem volt világos kapcsolata nyílt *e*-ző alakpárokkal, könnyen sodródhatott az *i*-ző csoportba nemcsak a legújabb időben, hanem akár a XVI. században is.

Oltalmaz. Az előbbivel rokon értelmű szavunk az *oltalmaz*, *oltalom*. A szóról a SzófSz. annyit ír — a MUSz.-ra hivatkozva —, hogy az *óv* ige származéka, ezt pedig ismeretlen eredetűnek jelzi, nem fogadva el a szónak a MUSz. és NéNy. I, 229 ajánlotta származtatást. BUDENZ (MUSz.) az észt *vāta*- 'néz', mordvin *on* stb. szavakkal, CSEFKÓ pedig (NéNy. I, 229) a magyar *óválszik* szóval veti össze.

Ha az *óv* és *oltalom* szavakat nem kapcsoljuk szükségképpen össze, és az *oltalom* szó *t*-jét a tőhöz tartozónak vesszük, akkor a képző *-alom*, *-elem*, mint a *védelem*, *bántalom*, *számalom*, *kérelem* stb. szavakban. Így marad egy *olt*-tövünk. Az nem zavaró tény, hogy a szó a XV. és XVI. században előfordul *l* nélkül is, hiszen hasonló hangtani helyzetben etimologikus *l* is kieshetett: *által* ~ *átal*, *áld* ~ *ádáz* ~ *átkoz*, *volt* ~ *vót* stb.; a bizonytalan eredetű *oldal* és *old* is igen korán jelentkezik *l* nélkül is.

A manysiban találunk olyan szót, amelyet összefüggésbe lehet hozni ezzel az **olt* igénnel. МУНКАЦИ kéziratosszótári anyagában a következő adatokat találjuk: „É. *vās-āltiʷ, lant-ā., šopar-ā.* одно гне до, мать цыплятами, когда переперыватся и летать не может [egy fészekalj], anyamadár a csibéivel, mikor tollasodnak, repülni még nem tudnak]; *lunt-āltiʷ, χātiŋ-ā, vās-ā.* Табун гусят с матерью [libafalka (hattyú-, réce-) az anyával]; *vās-ālti* v. *āltiti* около цыплят, хлупат, манит, в перед собаку или человека [ha kutya v. ember közeledik, a lúd v. réceanya elébe v. másfelé repül, hogy távol tartsa fiaitól]; KL. *ālti* женка медвежья [nösténymedve]; *lunt, pat-ōlti* трепещатся (крыльями) когда маленьких цыплят прячет [remeg(?) a szárnyával, mikor a kicsibéit elrejtji]; *āltiti: nēwə pat, nēwə lunt-ā.* [nöstény réce, lúd] a fiókáit hívva összegyűjti s vezeti őket]; AL. *lunt-ālti* стадо гусей [libafalka], *šūš-āltiti* звук ревер [a lile kiált] de talán nem a hangja, hanem *ālti*-ból.“ Hónapnévként is szerepel: „FL. *ālti-nāltar-jāŋχər* szeptember [költő-búvárkacsa-hónap]; KL. *ālti-nāltar-jōŋχər* после страду, когда крахали падают [aratási idő után, mikor? . . . esnek] = augusztus; AL. *ālti-jāŋχər* август, K. *ōlti-jōŋχər* август [a récék kiköltötték fiókáikat]“. — Mindezeket az adatokat kiegészíti még két magyarázat: „*āltχatsət: āltiʷ* 'madárfalka, különösen az anyamadár (lúd, kacsa, fajd, fogoly, daru) utána haladó csibéivel' (*lunt-āltiʷ, vās-ā.*); innen: *āltχati* 'falkává alakul, sereglik'. Egyébként *ālt-* 'hozzácsatol, megtold'“ (VNGy. I, 196), valamint „KL. *ālti* = É. *āltiʷ* 'madárfalka, csoport'. [Mikor a réce fiókáit neveli és fiókaival vesződik,¹ úszik, úgy mondják: *āltiʷ-vās; āltiti* csapdos, fölé repül, tovább repül fiaitól, hogy a kutyát félrevezesse, a fiait így elrejtji когда утка детей растит и с детьми водится, плавет, говорят: *āltiʷ-vās; āltiti* бьется, над имя летат, дальше летат от детей, чтобы собаки манит, боронит детей.“ (VNGy. III/2, 297.)

Noha mindezen példákból nem világosodik meg egészen egyértelműen az *ālti* ~ *āltiti* jelentése, kétségtelenül olyasmint jelent, hogy 'az anyamadár hívja, vezeti, betakarja, védelmezi kicsinyeit', így tehát az **olt* igénnel való kapcsolása nem utközik nehézségbe. A magánhangzó-megfelelésre vö. manysi *āli, χāli* ~ magyar *volt (val-), holt (hal-)*. Ezzel természetesen nem oldottuk meg az *ó* ~ *ov*, R. *od* igékhez való kapcsolatát.

KÁLMÁN BÉLA

Német *harom batza*. 1815-ben jelent meg HÖFER MÁTYÁS bencés papnak, a Linzhez közel eső kremsmünsteri kolostor tagjának „Etymologisches Wörterbuch der in Oberdeutschland, vorzüglich aber in Oesterreich üblichen Mundart“ című szótára. A becses munka főképpen Ausztria német részeinek sajátos kifejezéseivel foglalkozik. II, 30 alatt ezt írja: „*Harom* [így] *batza*; Drey Streiche z. B. will ich dir geben! Ein in Ungarn üblicher Ausdruck, wodurch man drohet, einen zu prügeln. *harom* heisst Drey: ter vapulabis. Es ist dieses Wort auch hier bekannt, wird aber sehr unrichtig gesprochen.“

Az EtSz. szerint a valószínűleg gyermeknyelvi *baca* tájszóként ismeretes (vö. még: Tsz., MTsz., CzF. stb.). Jelentése az időben HÖFER szótárához legközelebb álló 1838-i Tsz. szerint 'együgyű, de mégis erkölcsös, azért igen kedves nevendék, leginkább a szelíd, alázatos, békességszerető gyermekeket nevezik így'. A német *batza* és a vele hangtanilag egyező magyar *baca* jelentése között tehát ki nem egyenlíthető ellentét mutatkozik.

Megtaláljuk nyelvjárásainkban az északi szláv nyelvek egyikéből átvett *bacsa* szót is (vö. EtSz., Tsz., MTsz., SzD.² stb.). Hangtanilag megmagyarázható a magyar *bacsa* > német *batza* származtatás. Amde ezt az egyeztetést is lehetetlenné teszik jelentés-tani okok: a *bacsa* jelentése ugyanis 'öreg juhász, birkás'.

¹ Helyesen: tanyázik.

A magyar *bot* szót többen a szláv nyelvekből magyarázzák. A SzófSz. is valószínű-nek tartja a szláv *bat* 'fustély, bot, furkós' átvételét, jóllehet a hangtani megfelelés szokatlan. A NySz. azonban kimutatja a *bató* 'baculus, Stab' alakot is, Melius 1568-i könyvéből idézve az alábbi: „Isten *batoy*, *palczay*“. A *bato* *o*-ja vagy kötőhangzó vagy kicsinyítő képző. Elképzelhetők azt is, hogy a *bat* alapszóból *-ca*, *-ce* kicsinyítő képzővel **batca* alak fejlődött ki, ennek az alaknak pedig megfelelna a német *batza*. Jelentéstani akadályai sincsenek az egyeztetésnek, annál kevésbbé, mert hiszen a régi időben a botozás volt a testi büntetések legközönségesebbike. Mégis el kell vetnünk ezt az egyeztetést: alig képzelhető el ugyanis, hogy nyelvünkben ne legyen nyoma annak a szónak, amelyikről HÖFFER megállapítja, hogy „ein in Ungarn üblicher Ausdruck“.

Azt tartom, hogy a *batza* a *pálca* népnyelvi *páca* alakjának az átvétele. Az *l* kiesése ebben a helyzetben nyelvjáráásainknak annyira közönséges jellegzetessége, hogy nem szorul bizonyításra. De az írott nyelvből is ki tudjuk mutatni a *páca* alakot. Az OklSz.-ban 1581-ből fordul elő (*pacza*), a NySz.-ban pedig kétszer a XVII. századból (*pácztát*, *megpáczáztatnak*), egyszer a XVIII. század elejéről (*páczáztassa*). A magyar *p* > német *b* föltevésének pedig nincs akadály.

Művelődéstörténeti okok szintén megerősítik ezt az eredeztetést. NAGY GYULA „Három pálcá“ című cikkében (MNy. IX, 233) azt mondja, hogy a Corpus Statutorum tele van a testi fenyítékre vonatkozó adatokkal; belőlük megállapíthatók a verésnek következő fokozatos eszközei: *ostor* vagy *korbács*, *vessző*, *pálca*, *bot*, *furatos*. Háromtól háromszázig emelkedett a pálcá-ütések száma. NAGY a statutumokból idézi az alábbiakat: 1642: „három pálcával megveretessék“ | 1678: „három pálcákkal megpáczáztatik“ | 1735: „40–40 pálcával... megveretessék“ | 1773: „... 40 pálcáütésekkel... büntettetnek“ | 1785: „... 24 pálcával fog büntettetni“. — A pálcával való büntetésnek tehát a *három pálcá* volt az egysége, akárcsak a botozásban a huszonöt. A *három batza* e szerint egy magyar szólás átvételét jelenti. — CSEFKÓ: MNy. XXIV, 55 rámutat arra, hogy „A falusi nótárius“-ban az egyik részeg vasas német ezzel fenyegeti meg a nótáriust: „Morblé! nem tántzolik, sok *három pátz* adik“. Más magyarázattal szemben megállapítja CSEFKÓ, hogy ennek a mondatnak jelentése: 'meghárompalcázzák a nótáriust, ha nem táncol'.

A *három batza* azt az esetet mutatja, amikor egy nyelv nem szót, hanem szólást vesz át. Más nyelveknek nyelvünkben való átvételei között nem találtam rá ezen kívül példát. Az is figyelmet érdemel, hogy a szólás HÖFFER főntebb idéztem magyarázata szerint a XIX. század elején eléggé el lehetett terjedve Ausztriában, mégpedig a beszélt nyelvben.

Nyelvünk aránylag elég szép számban adott át szókat a németnek. A legismertebbek ezek: A) Katonai kifejezések: *Husar*, *Heiduck* (*hajdú*), *Tolpatsch* (*talpas*), *Pandur*, *Gatje* (*gatya*), *Tschismen* (*csizma* többes száma), *Dolman* (*dolmány*), *Schoitasch* (*sujtás*), *Tornister* (*tarisznya*), *Tschako*, *Fokosch*, *Tschakan* (*csákány*), *Kandare* (*kantár*), *Schabracke* (*csáprág*), *Pallasch* (*pallos*), *teremtette*. B) Egyéb fogalmi körökből való kifejezések: *Kutsche* (*kocsi*), *Pufzta*, *Tschikosch*, *Kanaßz* (*kanász*), *Tscharda*, *Paprika*, *Gulasch*, *Pörkelt* (*pörkölt*), *Fogosch* (*fogas*), *Tschardasch*. — Az átadott szók egy része nyelvünkben is jövevény.

Úgy vélem, hogy akárcsak a fentebbi katonai kifejezések zömét, a *három batza*-t is az 1657-ben föllállított állandó császári hadseregnek Magyarországra telepített német és német területre került magyar csapatai honosították meg Ausztriában (vö. LOVÁNYI: MNy. XXXIX, 398).

LOVÁNYI GYULA

Axaméthy. A budapesti rendőrségi bejelentőhivatal névtömegében kutatva tűnt fel nekem a címül írt név. Kérdéseimre Axaméthy Gyula nyug. tanár szíves volt felelni. Az ő leveléből idézem a következőket: „A Felvidékről származunk, apám Nagy-

szombatban született, ahol még ma is van egy »Axaméth-y-udvar«-nak nevezett épület. Apám szülei 1852-ben Pestre költöztek, azóta itt élünk, de családunk már régen szerepelt Pest és Buda történetében. Családunk római katolikus vallású. A név eredetéről semmit sem tudok. Arra emlékszem, hogy nagyszüleim a pesti görög családokkal (Harris, Sax-lener, Mannó) voltak állandó összeköttetésben.“

Fenti nyomon indulva Pest és Buda alkalmazottai és tisztviselői között valóban találkozunk a név viselőivel. Pesten: 1733-ban szerepel *Axamet* drabant, 1741-ben *Axamethy* István drabant (nyilván ugyanaz a személy), 1778-ban *Axamethy* Imre hídvám-ellenőr (SCHMALL LAJOS, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez I, 186). Budán: *Axamethi* Imre 1759. május 3-án nyert polgárjogot, *Axaméthy* István 1772-ben járuló, 1782-ben kancellista, 1787-ben telekhivatali igazgató, 1802-ben tanácsnok († 1803.), *Axamethy* Ignác 1824-ben kórházi ellenőr, 1828-ban alkamarás, 1843-ban városgazda (SCHMALL i. m. II, 289). — A görög származás valószínűtlen. Egyrészt azért, mert a pesti városi tanács nem-katolikus nem alkalmazott (márpedig a görögség óhitű volt), sőt polgárjogot is csak kivételesen kaphatott görög, másrészt mivel a görögök hazánkban kizárólag a jól jövedelmező kereskedelemmel foglalkoztak, s így elképzelhetetlen, hogy közülük valaki városdrabantnak szegődött volna. A pesti görög (= törökországi) kereskedők összeírásaiban sem találjuk az *Axaméthy* nevet. (L. GÁRDONYI ALBERT, Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. Itt egyébként az említett nevek közül csupán a *Manno* szerepel.)

Mivel a család származása északnyugat felé mutat, meg az a körülmény, hogy a név legrégebb pesti említése (1733: *Axamet*) még nem végződik *i* (*y*) magánhangzóra, biztossá tesz, hogy a név összefügg a hazai történelemből is ismert *Axamith* Péter híres cseh huszita vezér nevével. 1450 körül és 1455-ben *Axamith*, 1456-ban *Axamit* alakban írják (IVÁNYI BÉLA, Bártfa szab. kir. város levéltára I, 100—1, 103, 113, 135—6, 145). VÁCLAV VÁŽNÝ „Glossarium Bohemoslavicum“-a szerint *Axamif[y]nt* változata is volt (1455., az adatok Plaveč nad Popradom: Palocsa, Sáros megye jelzéssel). Nevének *e-s* változata is lehetett, mert 1453-ban V. László király a Szepességben „sub ducatu cuiusdam *Axameth*“ garázdálkodó rablók ellen szólítja hadba Bártfa városát (IVÁNYI i. m. I, 114). (Vö. HÓMAN—SZEKFŰ, MTört. II, 447, 638.)

A név cseh eredetű. A 'holosericum, axamithum' jelentésű cseh *aksamit* szóval függ össze. Ez az *aksamit* (alakváltozatai: *eksamit*, *ekzamit*) a középlatin *exametum*-ból ered, amely viszont a görög *ἔξιμτος*-ból származik (J. GEBAUER, Slovník staročeský). Első adat rá a XIV. század második feléből: „(Bohatec) oblácišě se w *aklamyt* i u postavě: purpura et bysso“ (Lukács 16: 19.), a második 1400 tájáról: „Plášt' *aklamyta* nový“. GEBAUER a szó vezetéknevi használatára két, bizonyára ugyanarra a személyre vonatkozó, de a fentieknél fiatalabb adatot közöl: 1494: „Mikuláš *axamit*“, 1501: „Nicolaus *axamit*“. — PAIS DEZSŐ egyetemi előadásában 1949. decemberében a NySz. *bársony* címszavának tárgyalásakor az ott található német *sammt* származásával kapcsolatban ezeket mondta: „A *Samt* vagy *Sammet* 'bársony' az ófrancia *samit*-ből való, tehát a két szótagos alak az eredetibb. Az utóbbi a középlatin *xamitum*-ból, ez pedig a közép-görög *ἔξαμιτον* olv. *hezamiton* 'hatfonalú, hat fonalból való' szó átvétele.“ — Úgy sejtem, hogy a német *Sammet* (> *Samt*) nem az ófranciából, hanem közvetlenül a középlatin *exametum*-ból, illetőleg ennek *xametum* változatából való. Ez az *é-s* alak jelentkezhethet az 1453: *Axameth*, 1733: *Axamet* adatokban és a vezetéknevi mai formájában is.

Egyébiránt az *axamithum* szó a hazai latinságban is előkerül (MLatSz.). IPOLYI ARNOLD „Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázolata“ című 1874-ben megjelent értekezésében (Századok VIII, 689) szövetnevek érdekessége miatt közli a legkisebb városi egyház: a kórházkápolna némely casuláinak (= miseruháinak) nevét egy 1545-i

összeírásból. Ebben olvassuk: „duo ex *axamitho rubro*, . . . unus ex undula nigra vulgo zamlatt, unus ex bysso tenuiori vulgo Kenchin vagy Kenchir“.

Az *Axaméth*y családnév e szerint cseh eredetű és egy 'bársony' jelentésű kőszóból való, tehát olyanféle, mint a mi *Bársony* vezetéknevünk; vö. 1421: „Sebastianus dictus *Barson*“ (Oklsz.). Valószínűleg a viselőik által szívesen hordott anyagról elnevezve.¹ (Ilyen lehet a *Karmazsin*, *Korcovány* és *Kardeván* név is.) Szóvégi magánhangzója a helységnévből képzett nevek közé sorolja (pl. *Verpeléti*, *Kecskeméth*y), s így hangalakilag tökéletesen beilleszkedett a mi neveink közé. De hogyan magyarázható a végső magánhangzó? Ez az *-i* (*-y*) lehetne latin genitívusi rag, de ez csak kereszt- és foglalkozásnevekhez járul: *Augustini*, *Jacobi*, *Fabri* stb. A XV–XVI. századi összeírások lefordítják ugyan a neveket: *Parvus* = *Kis*, *Magnus* = *Nagy*, *Cocus* = *Vak* stb., de ezek genitívusi alakjai nem igen váltak családnévakké, mint a fentebbi esetekben. Marad még az a lehetőség, hogy ez is olyanféle — igen ritka — analógiás képzés, mint amilyenre HORGER ANTAL gondolt az *Eskeréti* névvel kapcsolatban (MNy. XXXV, 254), meg amilyennek az *Asvári* és *Ozsváry* vezetéknev szóvégi magánhangzója látszik (szerintem mindkettő az *O(z)svár* névből, s ez végső fokon az *Oswald* keresztnevből).

*

Névmagyarázatomnak ilyen alakban való megírása: 1949 májusa után azonban olyan adatok kerültek előm, amelyek az előadottakat módosítják, és melyek nyomán már nem állíthatjuk egész bizonyosnak a cseh eredetet. Történeti névgyűjteményem bővítése során ugyanis kiderült, hogy a név nálunk is megvolt! Lehetséges, hogy az úgynevezett „műveltségnevek“ közé tartozik, azaz egy bizonyos korban egyszerre több országban is keletkezhetett. Mivel a latin szó és a vele jelölt ruhaanyag nálunk is ismert volt, nem átvételre, hanem egyidejű és azonos keletkezésű névadásra kell gondolnunk. Úgy kell elképzelni, mintha ma Közép-Európa több országában *Nylon*, *Tropikál*, *Kardiván* stb. ragadványnevek születnének egymástól — de nem az évszázadtól — függetlenül. Ilyen név például az *Apostol* is, amelyet lengyel, magyar, román stb. családok viselnek, de nem valószínű, hogy csak az egyik nyelvben eredeti keletkezés, a többiben pedig jövevénynév.

Három adat: János pécsi püspök 1472-ben *Agzamyth* Jánosnak és társának Szigetvártól keletre három birtokban: a Mozsóhoz tartozó Szentgálpusztán, Botykapeterden és a hozzá tartozó Sebespusztán földet ad. 1478-ban *Agzanyth* (!) János a társa halálával reá szállott részeket tovább adta (CsÁNKI II, 538–9). — Nem lehetetlen, hogy kapcsolat van e között és az 1457-ben Szilágyi Mihály alatt szolgáló *Axamit* közt (Zichy-Okm. IX, 586). — A XV. század végén, 1493 körül a krakkói magyar bursa tagja „Benedictus *Agzanyth*“ (Magyarországi tanulók külföldön III, 5). A kiadó SCHRAUF KÁROLY ki nem mutatható földrajzinévként véli (i. m. 111).

Van egy 'akkurátus, hajszálíg pontos' jelentésű és az EtSz. szerint ismeretlen eredetű *akszamétos* szavunk is. A szót csak a Jugoszláviában élő tisztai magyarság nyelvéből ismerjük: Adáról (MNy. I, 92) és *akszametos* alakban Óbecséről (Nyr. XXIX, 190). TALLÓSY ISTVÁN barátom, aki Bácsföldváron és Adán töltött hosszabb időt, most pedig Óbecsén lakik, közli velem ezzel kapcsolatban a következőket: „Az *akszamétos* szót itt többféleképpen magyarázzák: kényelmesnek, rendesnek, de viszont rendetlennek, hanyagnak is mondják. Van aki rátartinak értelmezi; rátarti arra, hogy finomakat

¹ „*Axamith* Péter alacsony származású, de igen vakmerő és éleseszű ember volt. Saját gazdáját is meglopta, és nevét is egy gazdájától ellopott selyemruha után nyerte“ (VERSÉNYI KLÁRA, Hunyadi László élete és a pártgyűlölségek fejlődése Hunyadi János haláláig. Debrecen, 1927. 64). — Hogy a lopás igaz-e, és VERSÉNYI honnan vette, nem tudom.

eszik, hogy mindig csinosan és jóminőségű ruhákba öltözködik stb. Így tehát pontos meghatározást nem tudok adni.“ — Úgy látszik, hogy a szót lent általánosan használják ma is, s nem csak tudálékoskodó beszédjéből jegyezték fel (vö. MNy. i. h.).

MIKESY SÁNDOR

Magyar tábor, török tapqur. NÉMETH GYULÁnak „Neuere Untersuchungen über das Wort *tábor* 'Lager'“ című legújabbban megjelent közleményével (Acta Linguistica AcSH. III, 431–46) meg saját „Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád“ címen 1935-ben (NyK. XLIX, 295–313; németül is: Die Wortfamilie des uralischen und altaischen *tap* 'fassen': UngJb. XV, 601–19) napvilágot látott dolgozatának egyik részletével kapcsolatban tennék néhány észrevételt.

1. A NÉMETH közleményének 4–9. szakaszaiban (432–6) felhozott adatokból véleményem szerint elegendőképpen beigazolódik, hogy az oszmánli török *tabor* > *tabur* és *astabor* > *astabar* (*istabur*) magyar jövevényszó, az utóbbiak magyar *az tábor* kifejezésből (i. h. 435–6).

2. NÉMETH a 10–1. szakaszban (i. h. 436–7) adatokat közöl arra, hogy a mongolban van *dabqur* — több alakváltozatú — szó, amelynek a jelentései: 'Schicht, Reihe, doppelt, aus mehreren Reihen, Schichten bestehend usw.', továbbá az oszmán nyelvtörténeti szótárból idézhető adat szerint 'eine Heeresabteilung'.

NÉMETH a 12. szakaszban (438) a csagatájából idéz *dapqur* ~ *tabqur* ~ *tapqur* szót ilyen jelentésekkel: 'Heeresreihe, Linie, Truppe; eine Truppenabteilung, die auf Recognoscirung oder Raub ausgeschickt wird' — 'botte, bouquet; Bündel, Strauss' — 'courroie qu'on passe par le milieu de la selle; Gürtel am Pferde'.

NÉMETH a 14. szakaszban (439) hivatkozik adatokra, melyek szerint az oszmánliiban jelentkezik *tapkur* 'petite sangle qui retient la housse d'un cheval' — 'cingula superior, seu supra ephippium; Obergurt, sopracinghia; sangle par dessus la selle; surfaix' szó és *diz tapquru* 'Strumpfband' kifejezés, továbbá a fentebbieken kívül a 16. szakaszban (440–1) idézett adatok szerint *tapqur* 'ligne ou cerele des chevaux attachés (pour paître) [vö. RADL.: 'die Reihe, die Linie, besonders Pferde oder anderes Vieh in Reihen aufgestellt']; sangle, surfaix'.

RÁSÄNENT követve NÉMETH a 10. szakaszban (436) kijelenti, és utána többször (438, 443, 444) megismétli, hogy a csagatáj és oszmán *tapqur* ~ *tabqur* (*tabqur*) a mongol időből való mongol jövevény.

3. NÉMETH dolgozatának 20. szakaszában (443) következőképpen nyilatkozik: „A turkológiai bolygótüzek, amelyek az oszmán szótárak szerzőivel, majd Melich professzorral és velem olyan gonosz játékot űztek, nem kímélték meg Pais Dezső kollégámat sem. Ő éppúgy, mint mi, meg volt győződve a két szó azonosságáról, azonban — tőlünk eltérően — a *tapqur*-ban és a *tabur*-ban a *tap* 'finden, erhalten, erwerben' igének az ismert *-qur* és *-ur* képzőkkel alakult származékát látta. (UJ. XV [1936.], 608 kk., NyK. XLIX [1935.], 302 kk.) E mellett a származtatás mellett főképen a következő adatok látszanak szólni:

alt. stb. *tabiš* 'sich vereinigen';

csag. *dabir* 'Knie' (Pais szerint eredetileg nyilván 'Glieder, Gelenk', a *tap*-igéből való származék);

tel. Radl. *tabir* 'egy játék neve; két pártra oszlanak, mindegyik párt kézen fogja egymást és énekelve szembe megy az ellenféllel; aki egy ellenséget átérészt, át kell mennie az ellenfélhez' (Pais szerint eredetileg 'anfassen [fogó, fogódzó] → Reihe, deren Glieder sich bei der Hand anfassen [fogódzó sor]', ugyancsak a *tap*-igéből);

kaz. *tapqur* '-mal' (vö. magyar *-szor* '-mal' [-szér, -ször, -szor] a *szér* 'Reihe' szóból; a *tap*-igéből való származék eredeti 'Reihe' jelentéssel).

Ez a magyarázat az első olvasásra nagyon tetszetősnek látszik — és látszott nekem is —, ha azonban a fentebb előadottakat tekintetbe vesszük, tarthatatlannak bizonyul.

Tulajdonképpen felesleges volna már ehhez a magyarázathoz további megjegyzéseket tenni, de mégis teszek, mégpedig azért, mivel a tárgyalandó kérdések összefüggének fejtegetéseimmel. Ugyanis elsősorban némely turkológiai források megbízhatatlanságának és a mongol *dapqur* további török nyelvi képviselőiténél dolga forog szóban.“

4. Mindenesetre enyhítő körülmény, sőt megtiszteltetés számomra, hogy MELICH JÁNossal és NÉMETH Gyulával együtt, sőt az ő nyomukban jártam bizonyos mértékig lidércfények után; azonban azt hiszem, hogy „Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád“ című dolgozatomnak török vonatkozású részleteiben nem csupán lidércfények villódnak.

A csagatáj *dabir* 'térdf' hiba voltára vonatkozólag elfogadom NÉMETHnek ТИОУН alapuló megjegyzését, hogy az sajtóhibából keletkezett és vándorolt szótárakon át. A többire nézve azonban nem látok, legalább egyelőre nem látok elegendő okot arra, hogy korábbi dolgozatomban jelzett nézeteimtől elpártoljak.

Amit NÉMETH így tüntet fel: „alt. usw. *tabiš-* 'sich vereinigen'“; ott én a következő szócsoporthoz állítom össze: „Az 'összeilleszt, összeillik' jelentés fonálán tartoznak a *tap* 'fog' igéhez: kel. nyj.-ok *tabyš* 1. 'sich vereinigen'; 2. 'sich versöhnen' (R. III, 974) ~ kirg., szag., kojb. *tabys* 1. 'sich vereinigen'; 1. 'sich versöhnen' (R. III, 972): alakulásáról és egyéb jelentéseiről fentebb; e jelentések lehetnek ugyan a 'találkozik' elváltozásai is, azonban valószínűbb, hogy az 'összeilleszkedik' értelemről fejlődtek | alt., tel. *tabyštyr* 'vereinigen, zusammenbringen, sich vereinigen, anwöhnen lassen' (R. III, 975): alakulásáról és más jelentéseiről fentebb; az itt idézett jelentésárnyalatok keletkezésére nézve ismételnék azt, amit az előző szóval kapcsolatban jegyeztünk meg | oszm. *tapa* 1. 'Pfropfen'; 2. 'Spund'; 3. 'Zünder (einer Bombe oder Granate)' (R. III, 948) ~ oszm. *typa* 'Pfropfen, Stöpsel' (R. III, 1340): -a képzős igenévének magyarázható (vö. ZAJACZ. 105—7); jelentése a 'beleillő' értelemnek lehet a folytatása | oszm., krími *typqy* 'genau, ganz übereinstimmend' (R. III, 1341): -qy deverbális névszóképzővel (vö. DENY 573—6); vö. 'finden' *tap* : > *tapqy* | ujkK. *tabyš* 'gegenseitiges Vertrauen': -yš deverbális névszóképzővel; jelentés tekintetében vö. fentebb a *tabyš* ~ *tabys*, illetőleg *tabyštyr* igéket | ujkK. *taby* 'Einverständnis'¹ ~ ujkK. *taby* 'mässig': -y deverbális névszóképzővel (vö. DENY 576—8); a 'mässig' jelentésnek nyilván 'ami beleillik a mértékbe' értelem volt az előzménye | ujkK. *tablat* 'einverstanden machen': < **tabylat*, s így az előző *taby* alakulat -la denominalis igeképzős származékának a műveltetője | kirg. *taby* 'Anhang, Familie' (R. III, 969): -y deverbális névszóképzővel (vö. DENY 576—8); a szó alak- és jelentéstani tekintetben egész simán megfejthető a törökből; ezért is, továbbá mert kirgiz nyelvi elem, valószínűtlen, hogy — amint RADLOFF hiszi — arab eredetű volna | kaz. *tabyn* 'Herde' (BÁLINT 107): -yn deverbális névszóképzővel (vö. DENY 571—3)² | oszm., krími *tabym* 'Schar, Herde' (R. III, 975): -ym deverbális névszóképzővel (vö. DENY 550—2) | alt., tel. *tabalya* 'Strophe' (R. III, 968): lehet -al deverbális igeképzővel (vö. ZAJACZ. 126—7) és -ya deverbális névszóképzővel (vö. DENY 925—6) alakult származék, azonban mivel a jelentéstani összefüggést nem látom világosan, az idetartozás dolgában némi kétségeim vannak.“ (NyK. XLIX, 303—4 és UngJb. XV, 609—10.)

Szerettem volna, ha az idefoglalt szavakról mondottakkal kapcsolatban, akár pozitív, akár negatív irányban állást foglalt volna NÉMETH, mivel szerintem ezek alkotják a sarkot, mely körül a *tapqur*-féle szók és gyökerében *tábor* szavunk etimológiája, mégpedig törökből való etimológiája megfordul.

¹ R. III, 969 szerint ujk. *taby* a. m. 'Ergebnheit' és arab eredetű. BROCKELMANN szerint az értelmezés is, a származtatás is téves.«

² LIGETI figyelmeztet, hogy a szó átment az oroszba: *tabun* 'ménés'.«

Említett dolgozatomban az 'erhalten—finden' jelentéskörben használt *tap* igéből kihajtott alakulatok, illetőleg jelentésárnyalatok között felsorolom: tel., bar., kyz., kirg., kaz. *tapqyr* I. 'erfinderisch, scharfsinnig' (RADL. III, 952) ~ tel. *tapqyr* 'Allegorie, Fabel' (RADL. III, 952): deverbalis névszói alakulat -*qyr* képzővel (NyK. XLIX, 302). — Űgy sejtem, NÉMETH (441, jegyz.) elfogadja ezt a megfejtést.

A 'sor, vonal, csapat' értelmű csagatáj és oszmáni *tapqur* ~ *dapqur* szóról most is az a nézetem, amit idézett dolgozatomban jeleztem: ez a kazáni *tapqyr* ~ *tabqyr* számnévi határozóval együtt a *tap* 'fog — illeszkedik' igéből való névi származék (i. h. 305—6) (nem — mint NÉMETH félreérti — a 'finden, erhalten, erwerben' értelmű *tap*-igéből). A képzőről és a vele alakult más származékokról láss többet egykori dolgozatomban (NyK. XLIX, 306—7). Ott mutatok rá arra, hogy a képzőnek jelentkeznek -*gur* és -*ir* meg -*ur* változatai. — Hogy így vélekedjem, abban megerősítenek azok a csagatáj és oszmáni adatok, amelyeket NÉMETH közöl „megbízható” forrásokból és szótárakból, s amelyeket tömörítve fentebb én is jeleztem.

Hogy a teleut *tabir* 'játék . . .' szóban, valamint a NÉMETHTől idézett *tabir-qoʒon* 'ének két kórusra' [!] (NÉMETH szerint 'zweistimmig') *tabir* elemében a 'kéthangúság' volt az eredeti indíték, nem pedig az 'összefogózkodás', egyáltalában nem tűnik fel előttem természetesnek, tehát a török *tap* igével való rokonítást nem tartom a mongol eredeztetés javára elvetendőnek.

NÉMETH nézetét (438, 444), mely szerint a kazáni *tapqir* (*tabqyr*) '-mal' és a Seik Szulejmán-féle csagatáj *tapqur* 'ua.' mongol eredetű volna, éppen annyira kétségbe vonhatóan tartom, mint a többi *tapqur*-ok mongol származását, hozzá véve még azt is, hogy a NÉMETHTől megfelelő gyanánt idézett kalmük kifejezés értelme 'dreifach', vagyis 'háromas, háromszoros' és nem 'dreimal', vagyis 'háromszor', ami nem lényegtelen különbség.

Általában nem látom be, hogy az egymással csakugyan kapcsolatba hozható török és mongol nyelvelemek esetében miért kellene szükségszerűen a mongolt felvenni forrásnak, különösen akkor, amikor a mongol nyelvben nem kínálkozik számukra etimológia, vagy legalábbis NÉMETH sem javasol ilyent, — ellenben a törökben — az a benyomásom — egészen rendes családot keríthetünk nekik. — Kérdem: az 'erfinderisch, scharfsinnig', illetőleg 'Allegorie, Fabel' értelmű szókkal együtt ezeket eredet szempontjából miért ne igényelhetnők a törökségnek?

5. Ami most már a magyar *tábor* szót illeti, én azt igen is török, mégpedig régi török — honfoglalás előtti vagy középső rétegbeli török — eredetű jövevénynek tartom, amelynek az eredetijéül akár török *tabyr*, akár *tabur* felvehető.

*

Remélem, egy újabb hozzászólással NÉMETH GYULA lehetőségeket teremt az itt felvetett és ezen kívül is felvethető kérdések tisztázására. PAIS DEZSÓ

Sít. Csak Érolasziban jegyeztem fel 1943-ban. A község egyik részének neve (belterületi név) *Sitóudál*: „Mér valamikör sít terved benne. Még az ény gyērmekkoromba nádat váktag benne.“ (Adatközlőm HASZNOSI KÁROLY kisbíró volt; szül. 1904-ben.) Ebből az adatból arra lehetne következtetni, hogy a *sít* jelentése 'nád' vagy esetleg valami más réti, vízi növény, és kapcsolatba lehetne hozni a szláv megfelelőjének alapszavával (vö. SzófSz.). — Azonban a szláv *sitŭ*-nak minden szláv nyelvben *s* kezdetű megfelelőjét találjuk, és csak a kisoroszbán van *sytnyk* mellett *sytnyk* is (vö. MIKLOSICH, EtWb.). Ezt az egyeztetést tehát hangtani okok miatt el kell vetnünk, bármily kecsesgatózó volna is egyébként a jelentésbeli megfelelés.

Érolaszinak az 1888—1892-ben készült kataszteri térképén a község melletti rét neve *Keresztyén sidja*. A *Sitóudál* földrajzinév, és a *sít* főnév ezzel a *sid* adattal magya-

rázható meg. Ez véleményem szerint azonos az okleveleinkből jól ismert és a dunántúli tájnyelvből is kimutatott *séd* 'rivulus, fluentum; Bach' szóval. Már legrégebb adataink is arra mutatnak azonban, hogy ennek a szónak a középkori földrajziveinkben sem kizárólag 'rivulus, fluentum' a jelentése, hanem 'fons, fonticulus; pratum; vallis piscina' vagy csak egyszerűen 'locus' (OklSz.). — Alaki szempontból tekintve legrégebb adatainkat, azt találjuk, hogy az OklSz. közölte 20 adat közül 4 *i* (*i*)-zű, de mindnek *d* a végső mássalhangzója. Nem okleveles régi adatunk csak a BesztSzej.-ből van: 251: „fons: *seg*“; 252: „fonticulus: *kis seg*“ (vö. MELICH: Nyr. XXII, 119—20). Szövegemlékből nem idézi sem a NySz., sem — tudtommal — más forrás. További adataink a múlt századból való nyelvjárási adatok, valamennyi a Dunántúlról, nem számítva a szegedi *séd-gát*-at (vö.: Tsz.; KR.; KASSAI IV, 289; CzF.; Nyr. II, 93, 186, VI, 192, 522, VII, 234; MTsz.). — Hogy azonban nemcsak dunántúli szó volt valaha, bizonyítja a SZABÓ T. ATTILÁTÓL idézett 1228/1378. évi, a Kolozs megyei Széplak határjáró leveléből való adat: „... iuxta alium rivulum qui vocatur *Ofoio lyd*“ (MNY. XXXV, 51—2), továbbá a Szilágy megyei *Nyírsid*, melynek a régiségből a következő alakváltozatait ismerjük: 1385: *Nyírsed*, 1411: *Nyrsyd*, 1423: *Nyírsegh*, 1475: *Nyrsewd*, 1543: *Nyrsyd*, 1548: *Nyírszeg*, 1549: *Nyrsica* (!), 1564: *Nyrseed*, 1570: *Nyrsyd* (SZABÓ T. ATTILA: MNY. XXXII, 47). Ezekhez csatlakoznak érolaszi adataink.¹

A szó eredete nem tekinthető eldöntöttnek (vö.: EDELSPACHER ANTAL: Nyr. V, 193—7; BUDENZ, MUSz.; MUNKÁCSI: Nyr. XII, 444, ÁKE.). Ha feltesszük, hogy az alapalak magánhangzója *i* volt, ebből érthetők volnának az *é*-zű, *i*-zű és *í*-zű alakváltozatok, van azonban *ó*-s (*ew*-s) alakváltozatunk is. SZABÓ T. ATTILA ugyan a *Nyírsid* régi alakváltozatait részint az oklevélíró nyelvjáráásával, részint elírással magyarázza (MNY. XXXII, 47), mégis inkább azt gondoljuk, hogy valamely *šiyd(t)* alakból érthető meg legjobban minden hangtani változat. A szóvégi *t ~ d* megfelelés kérdése nem dönthető el a szó eredetének ismerete nélkül, a történeti adatok azonban arra mutatnak, hogy a *d* az eredetibb. A szóvégi *d > t* változásra számos példát idéz FEKETE ANTÓNIA (A magyar zárhangok története 22).

Most már csak az a kérdés van hátra, hogyan jelent a *sít* a mai érolaszi népnyelvben nádat vagy valami más vízi növényt. A MTsz. idéz egy *sét-fű* adatot. — A *Keresztyén sidja* földrajzinev megengedi, hogy az érolaszi tájnyelvben is feltegyünk valami hasonló *sít-fű*-féle alakot. Ebből tapadással keletkezett a *sít* 'nád; vízi növény' (vö. GOMBOCZ, Jelentéstan 104.).

Baliga rovás. Az EtSz.-ban *balita* címszó alatt azt olvassuk, hogy a szóra első adat a XVII. századból van. Azonban CALEPINUSNÁL (1585.) a *tesserula* magyar megfelelőjéül a *Balita, iel* szavakat találjuk. Ami a szó eredetét illeti, minden bizonytalanság helyes az EtSz. magyarázata. Az alakváltozatok felsorolásában azonban hiányzik az EtSz.-ből a rosszemlékezetű *boletta, bolettás világ*. (Legalább is Hosszúpályiban így ismerték és így mondták a harmincas évek elején.) Utal ellenben az EtSz. a *balyiga* palóc tájszóra, melynek *baliga* alakváltozatát — mint amely nyilván összefügg a *balita* szóval — „Karancs vid.“ helymegjelöléssel közli a MTsz. Ez az összefüggés ugyan nagyon valószínűnek látszik, de a *balita ~ baliga* hangtani viszonyát magyarázni kellene.

A *baligá*-ra, illetőleg az EtSz. szerint *balyigá*-ra vonatkozó adatokat is megszerizhetem eggyel. Az oroszlányi bányákban hivatalosan *baligá*-nak nevezik azokat a kis, számjegyekkel ellátott bádögörméket, amelyeket vékony drót segítségével a csillékre erősítenek. Ez a *baliga* — amit azonban a bányászok maguk csak *plé*-nek neveznek — szolgál az elszámolás alapjául. A *baligák* alapján írják a csapatok javára, hogy hány

¹ Vö. még BENKŐ: MNYTK. 74. sz. 20.

csille szenet termeltek ki egy-egy műszakon. A *baliga* neve akkor is *plé* Oroszlányban a bányászok nyelvében, ha az anyaga nem pléh, hanem vékony deszkalapocska, amelyre tintaceruzával írják rá a csapatszámot és a műszakszámot. — Különböztetve ezt a csillejelet nevezik a pécsi bányákban *rovás*-nak, a brennbergi bányákban *roubaš*-nak. Tárgyi vonatkozásban a *rovás* ~ *roubaš* annyiban különbözik a *baligá*-tól — amelyet, akár pléh, akár fa, mindig dróttal erősítenek a csille oldalára vagy végére —, hogy a *rovás* ~ *roubaš* mindig fából van, és csak beleszúrják a csillébe levő *készlet*-be, *fórat*-ba. PAPP LÁSZLÓ

Pajtás, bajtárs. 1. A SzófSz. a *pajtás* szóról a következőket írja: „... a közfelfogás szerint összevont, második tagja a *társ* fn., első egy *pajk* 'gyermek, inas' fn., ez az oszmán-török *pejk* 'inas' átvétele, vszleg déli szláv közvetítéssel; az egyeztetés gyengéje, hogy külön *pajk* fn.-et a m.-ban nem tudunk kimutatni.“ — A „közfelfogást“ alighanem P. THEWREWK EMIL alapozta meg, aki a *pajtárs*-t, *pajtás*-t és *pajkos*-t a finn *poika*-ból próbálta levezetni, s ehhez a származtatáshoz az aránylag későn előforduló *pajktárs* adatok látszólag legtöbb alapot nyújtani (HelyMagy. 32). — A finn *poika*-val való rokonságot elvetette, de a *pajktárs* adatok eredetibb voltát elfogadta ALBERT JÁNOS, amikor egy török *pajk* szóból próbálta a *pajtárs*, *pajtás*, *pajkos* új etimológiáját megalkotni (Nyr. XXII, 241). — A szóban forgó magyar szavakat ALBERT előtt (és után is) többen tartották török eredetűnek, de ezek nem a török *pejk* 'gyermek, inas', hanem a török *bej-taş* 'főtárs', *padaš*, *pajdaš* szavakhoz kapcsolódtak (a kérdés korábbi irodalmát idézi ALBERT: i. h. 242). — ALBERT, aki legalaposabban foglalkozott a kérdéssel, ezeket a származtatásokat több szempontból nem tartotta elfogadhatóknak. Egyik kifogása az volt, „... hogy a magyar nyelvemlékekben egyetlen egyszer sem fordul elő a mai, az egyeztetett tör. *pajdaš*-nak leginkább megfelelő *pajtás* alak; se a régibb, se az újabb kútfők nem ismerik, hanem valamennyi 'pajtárs'-nak írja.“ (I. h.) ALBERT cikke óta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (MNy. X, 187) 1570-ből új adatot közöl a *pajtás*-ra, s a *pajtárs*-ra vonatkozó adatokat is az addig ismerteknél korábbi, ugyancsak 1570-ből való adattal bővíti.

A *pajtás* és a *pajtárs* írásos emlékeinkben tehát ugyanabban az időben jelenik meg. A NySz. idézeteiben több ugyan a *pajtárs*-ra vonatkozó adat, de a *pajtás* is tővébb él, s nem egy származéka van: 1748: *pajtkodik*, 1749: *pajtkosság* (NySz.). — ALBERT azt állítja, hogy a *pajtárs* az eredetibb, s ebből lett a *pajtás*, „mint a régi *nyárs*, *nyers*-ből a mai tájszólásos *nyáss*, *nyess*“. A török *padaš*, *pajdaš* szóval az eredetibb *pajktárs* utótagját szerinte nem lehet megmagyarázni. — ALBERT harmadik kifogása a *pajk*-előtag érdekében hangzott el. P. THEWREWK és ALBERT a *pajk-társ* adattal MOLNÁR ALBERT szótárára hivatkoznak, de úgy látszik, csak a NySz.-ből ismerték, illetőleg csak onnan idézték a szót. Mindketten ingadozás nélkül *pajktárs* > *pajtárs* > *pajtás* fejlődési sort képzelnek el. ALBERT szerint a *pajktárs* az eredeti alak, „a *pajtárs* ugyan régibb és több forrásból ismert, de ez nem döntő körülmény...“ (i. h. 243).

ALBERT a törökkel való egyeztetést hangtani nehézségek miatt nem fogadja el, mert a szerinte eredetibb *pajktárs* k-ja és r-je nem magyarázható meg ezekből. A *pajtás*, illetőleg *pajtárs* alakokból hiányzó r-t, k-t a *nyárs* > *nyáss* fejlődéssel, illetőleg a hármas mássalhangzó-torlódásnak olyan kiküszöbölésével magyarázza, amikor az egyik, a középső mássalhangzó kiesik.

A szóra vonatkozó első nyelvtörténeti adat: MA^{1,2}: „*Paytárs*: Socius, Contubernalis | Contubernalis Egy kamarástárs, Lakotárs, *Paytárs*“. — A *pajtárs* származékai közül egy tudtommal nem említett korai adat: CAL. 1585.: „Contubernium: Egy sárorba (!) lakó tized allya. Kinyeres társaság, *pay társaság*“. Későbbi, ismert adatok: MA^{1,2}: „Contubernium... *Paytársaság* | *Paytársaság*. Contubernium.“ A NySz.-ből még sok XVII. század első feléből való adatot idézhetnék a *pajtársaság*-ra. A NySz. 1659-ből *pajtársi* 'familiaris; freundschaftlich' származékot is közöl. MA³: „*Paytárs*, Socius,

Contubernalis | socius: Tars, Munkas tars, Fele tars, *Paytars* | Contubernalis: Egy kamaras tars, lakotars, *Paytars* || *Paytársaság*: Contubernium.“ — P. THEWREWK, ALBERT és mások kiinduló pontul használt *pajktárs*-a — melyet a NySz. alapján idéztek — MA.³-ban jelenik meg először, ott is csak a m.-l. részben, közvetlenül a *pajkos* után és az idézett *Paytárs*, *Paytársaság* tételektől a *Payta*, meg *Paytácza* tételekkel elválasztva: „*Payktars*: contubernalis, Sodalis.“ Ezen kívül csak egy adatunk van a *pajktárs*-ra: 1723: „Maga lévén gyilkossa magának a gehenna tűzében nem lőtt örökös *pajktársa*“ (NySz.). A *pajk-társaság*-ra összesen egy adatunk van: 1723: „Némellyek, a kik viszállkodó garázdával koczkodnak vagy új *pajk-társaságot* iván a billikomok és tágas szerlegek borzódnében szenvednek hajó-törést“ (NySz.).

Nem gondolom — éppúgy mint ALBERT —, hogy akár MA.³ *pajktárs*-a, akár a Csúzy idézett szövegéből való *pajktárs*, illetőleg *pajk-társaság* sajtóhiba volna. Valószínűbb, hogy a MA.³ m.-l.-ban a *pajtárs* helyett álló *pajktárs*-ra a közvetlenül előtte levő *pajkos* szó hangalakja és jelentése hathatott; lehet, hogy ö n t u d a t l a n (?) szóalkotás, lehet hogy MA. etimologizáló hajlamának köszönhető. Csúzy adatai szerintem még világosabban mutatják a tudós népetimologizálás hatását, mert nála mindkét szöveg tartalmilag közel jár a 'latro, Schelm' jelentéshez. Itt tehát maga a szöveg sugalmazhatta Csúzynak a 'latro; Schelm stb.' jelentésű *pajkos* szónak a nem egészen világos etimológiájú *pajtárs*-sal való egyeztetését, de az is lehet, hogy MA.³ népetimológiás vagy tollhibás (?) *pajktárs*-át használja.

Ha nem *pajktárs* > *pajtárs* > *pajtás* a fejlődés iránya, hanem éppen fordítva, akkor mi a *pajtás*, *pajtárs* körül a helyzet? Hogy közvetlenül a törökből vagy valamelyik délszláv nyelven keresztül jutottak-e a magyarba, azt most nem tudnám megmondani. Sem török, sem szláv megfelelőinek nem tudtam utánuk nézni. Azt is meg kellene vizsgálni, hogy a déli szláv nyelvek melyikében és mikor jelentkezik először. Sőt azt sem tudom, hogy a törökség melyikében jelentkezik zöngétlen és zöngéző szó-belseji mássalhangzó, vagy ha nem így van, történhetett-e zöngétlenülés. — P. THEWREWKnek — hogy a finn *poika*-val azonosíthassa a *pajkos*-t és a *pajtárs*-at — a *pajktárs*-ból kellett kiindulnia, s jelentésben is a *poika*-hoz kellett közel hoznia. Ugyanez az alak ALBERTnek már körülményessé tette a törökből való egyeztetést. ALBERT és vele együtt HORGER (MSzavak 22), valamint a SzófSz. a meglétét is kétségbe vonható török *peik* 'inas' szót tartják a *pajtárs* elötagjának, mely a déli szláv nyelvekben *peik* 'Eilbote', *paik* 'Läufer', *pajoku*, *pajuk* 'Laufbursche' alakban és jelentésben van meg. A magyarban a *pajk*, *pejk* önálló szóra egyetlen adat sincs. Az 'inas' jelentés az összetételekből is hiányzik, s ezt HORGER 'inas → gyermek', illetőleg *pajktárs* 'játsszótárs' jelentésváltozással, a *pajkos*-t 'gyerekes → csintalan' fejlődéssel magyarázza (uo.).

Úgy érzem, leghelyesebb volna a törökre visszamenni, de nem a *peik*-ből, hanem a *bei-tas*, *pajdas* vagy a PATRUBÁNY LUKÁCSTÓL (Nyr. XXVI, 393) közölt *bojdas* 'gyakorú, kortárs' szóból megközelíteni a megoldást. — A *pajtás*, *pajtárs* az írásos emlékekben egyszerre jelentkezik. Könnyen elképzelhető, hogy a török eredetű (akár egyenes, akár délszláv közvetett kölcsönzésű) *pajdds*, *pajtás* alak mellé mindjárt az átvételkor *pajtárs* alak fejlődött. E fejlődés lehetett tudálékos szófejtés eredménye annál fogva, hogy a kölcsönvett szó jelentésében is benne van a 'társ' jelentés, s a magyar nyelvben ebben az időben számtalan *-társ* összetétel volt ebben a fogalomkörben: *vitéztárs* és *vitézlőtárs*, *kenyerestárs*, *cimborástárs*, *tisztitárs*, *lakotárs*, *kamarástárs* stb., de más fogalomkörben is: *leánytárs*, *fogyolytárs*, *asszonytárs* stb. Azonban keletkezhetett a *háss*, *nyáss*, *fassang*, *tassoly* hangváltozások analógiájára is. Kezdetben mindkét alakot egyforma terheltséggel használják, később a *pajtárs* — látszólagos érthetősége miatt — a *pajtás* fölé kerekedik. Az is lehet, hogy csak írásban, míg az élőbeszédben a *pajtás* is éppoly gyakori, hiszen származékai az utóbbinak is szép számmal vannak.

Végül a *pajkos*-ról csak annyit, hogy első adata körülbelül másfél századdal későbbi, mint a *pajtás*-é, *pajtárs*-é, s körülbelül egyidős a vele azonosított előtagú *pajtárs*-sal. Ezzel nem akarok többet mondani, mint azt, hogy jó volna ennek az etimológiáját is felülvizsgálni, márcsak a jelentéstani nehézségek miatt is.

2. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (MNy. X, 187) a *pajtás*-ra vonatkozó legrégebb adatok között megemlíti, hogy „ezidőtájt már előfordul a *tisztbetárs*, *tisztbentárs* collega — Verantsitsnál a következő alakban: *Tiztbotars*, Dictionarium (1595.) 20. lap.“ TRÓCSÁNYI valószínűleg íráshibának tartja, illetőleg tartotta a *Tiztbotars* alakot. — Már CALEPINUS-nál is így, és nem *tisztbentárs*, *tisztbetárs*. Hasonlóképen: MA.¹: „Collega: *Tiβtitars* | *Tiβtβl-tars*: Collega“ MA.³: „Collega: *Tiβtitars*“ alakok szerepelnek. Vajjon VERANTIUS és LODERECKER azonos adatait okvetlenül sajtóhibának kell-e tartani? Nem lehetne-e a *Tiztbotars* három adatát (VERANTIUS-nál egy, LODERECKER-nél két adat 'collega, compagno, tovaris' jelentésben) hangtani és jelentéstani homályossága ellenére a *bajtárs* szóval összekapcsolni?

A *bajtárs* szót P. THEWREWK EMILTől a SzófSz.-ig „új“ szónak tartják, a *pajtás*-ból való „tudákos szófejtés eredményé“-nek. A SzófSz. szerint 1754-ből való a legkorábbi adat. A NyÚSz. I. kizárja a *bajtárs* szó régiességét, szerinte a régi magyar nyelvben ilyen összetételek, mint „*bajtárs*, *iskolatárs*, *pályatárs* stb. épp oly furcsák lettek volna, mintha ma azt mondanók: *betegségtárs*, *úttárs*, *gimnáziumtárs*“ (327). A NyÚSz. II.-ben (583) már ez van: „A *bajtárs* féle összetételek már a régi nyelvben is előkerülnek, de a NySz. nem tud róluk. Így *személytárs*, Geleji Katona István 1645 . . . *vezértárs*, Gyöngyösi 1683 . . .“ A NyÚSz. *iskolatárs*, *pályatárs* példáit jelöletlen határozós összetételnek tarthatjuk, a *személytárs*, *vezértárs* stb. példákat minősítő jelzős összetételnek érzem, amilyenek jóval korábban is feltűnnek: MA.²: *Szolgatárs* 'conservus, adminifter, comminifter' | *Tutortárs* 'contutor' | *Deáktárs* 'condiscipulus' | „Confeius: *Tanáczlo titoktárs*“. Ezek előtagja többnyire foglalkozást jelent, a *titoktárs* és a *személytárs* kivételével. Talán el lehet képzelni, hogy a *bajtárs* sem jelöletlen határozós, hanem főnévi jelzős összetétel 'viadaltárs, harctárs' jelentésben.

Hangtani és jelentéstani szempontból sem világos VERANTIUS és LODERECKER *tiztbotars* adata. Magyarázatra szorulna a *botars* alak. Az *o* jelentkezése a helyett a VERANTIUS Dictionariumának dalmát részében található *boy*, *boyiti* stb. alakokkal, illetőleg a szerző kétnyelvűségével megmagyarázható, azonban a *j* kiesését megmagyarázni és az előtte álló *o* vagy *a* megnyúlását bizonyítani nem tudnók egykönnyen. VERANTIUS-nál találkozunk ugyan ilyen alakokkal: „Vagari . . . *Budosni*“, „Erro-nis . . . *Budoso*“ | „Paniculari . . . *Nyutozni*“, „Paniculatio . . . *Nyutozás*“ | „Agregare . . . *Gyűteni*“ | „Scala . . . *Latoria*“. LODERECKER-nél: „Vagari . . . *Budolmi*“ stb., de: *Bodolo*. Kérdés, hogy a *bajtárs* VERANTIUS ejtésében hangozhatott-e *bótárs*-nak. — A *collega* szláv nyelvi megfelelői VERANTIUS-nál, illetőleg LODERECKER-nél *tovaris* stb. MIKLOSICH szerint a *tovaris* szó 'castra' jelentése után 'Lagergenosse' jelentést vett fel a *tovaris* (vö. BUDENZ: NyK. VI, 314). Amennyiben MIKLOSICH-nak igaza van, VERANTIUS *Tiztbotars*-áról is fel lehet tenni, hogy nemcsak a *társ*, de a *tiszt* is katonai, és nem más, általánosabb jelentésben szerepel.

SIMON GYÖRGYI

Sánta, séta. 1. A *sánta* 'claudus, lahm, hinkend' szó eredetével nyelvészeti irodalmunkban eddig nem foglalkoztak, így a SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelzi.¹ — A *séta* 'ambulatio, Spaziergang' szóról tudjuk, hogy valószínűleg nyelvújítási elvonás

¹ DANKOVSKY (Lexicon critico-etymologicum) tévesen szerb-horvát, illetőleg szlovén eredetűnek mondja, és az itt meglevő *šantav* melléknévvel veti egybe; ez azonban kétségkívül a magyarból való.

a *sétál* 'spacio, incedo, spazieren' igéből (NyÚSz.; Nyr. XXV, 373, XXXII, 472), ez pedig a szerb-horvát *šetati* vagy újszlovén *šetati se* 'ambulo, obambulo, spazieren, wandeln' ige átvétele (MIKLOSICH „Die slavischen Elemente im Ungarischen“ című művének magyar fordítása: Nyr. XI, 457; továbbá SzófSz.).

Véleményem szerint a *sánta* : *séta* szópár a magyarban párhuzamos szóátvétel eredménye; vagyis olyan szavak ezek, amelyeket különböző időpontban valamely szláv nyelvből, illetőleg nyelvekből vettünk át: a *sánta*, amely még őrzi az eredeti nasalist, korábbi, a denasalizált *séta* pedig későbbi átvétel eredménye. A *sánta* : *séta* szópár esetében tehát olyan párhuzamos átvétellel van dolgunk, mint a *donga* : *duga*, *lanka* : *lok*, *munka* : *múka*, *pank* : *pók* stb. szópárok esetében.

2. Mindkét szavunknak kiterjedt szláv rokonsága van. Az ide tartozó adatok nagyjából két csoportot alkotnak.

A) A keleti és a nyugati szláv nyelvekben a tőmagánhangzós igéket és deverbális származékokat találunk, amelyeknek alapjelentése 'ingadozó mozgás, bizonytalan járás'. Vö. orosz *шатать* 'schütteln, rütteln, schaukeln' | *шататься* 'wanken, schwingen, wackeln; taumeln; sich herumtreiben, müssig gehen' és származékai: *шатание* 'Schaukeln, Schwanken; Herumtreiben, Herumbreiberei; Unschlüssigkeit, Zaudern' | *шаткий* 'wackelig, schwankend, unsicher; wankelmutig, unbeständig, veränderlich' | *шатнуть*, a *шатать* mozzanatos változata | *разшатать* (~ся) 'losrütteln, lockern, wacklig machen; untergraben, zerrütteln, kaputt machen, erschüttern; wacklig werden, sich lockern' | *шатуи* 'тот кто шатается, ходит без дела, бродяга', azaz 'csavargó' (A. Б. Лоховиц—А. А. Лепинь | Русско-немецкий словарь, Огиз. Москва, 1948.; Ушаков); továbbá orosz nyelvjárási és r. *шатала* ~ *шатила* 'lödörgő, csavargó' | *шатать*, 'lödörgögni' | *шатунь* ~ *шатунья* 'naplopó, csavargó' (DALJ.⁴) || ukrán *шатати ся*, 'sich tummeln, sich sputen' | *шатнути ся* 'hin und her sich werfen entw. nachsuchend' (Е. Желеховский і С. Неділский, Малоруско-німецкий словарь, Львів 1886.) | *шатувати* 'siet' | *шатати ся* 'futkos, siet' | *шатати ся* 'ide-oda jár, futkos' (Б. Д. Гринченко, Словарь украинского языка. Киев, 1909.) | *одшатнуть ся* 'sich abwenden, шатується 'sich beeilen' (MIKLOSICH, EtWb.) || bjelorusz *шататься* ~ *шатальці* 'forog, kering; dörgölözik' | *шаткий* ~ *шаткийі* 'ingadozó, állhatatlan, bizonytalan' (И. И. Носович, Словарь белорусского нарѣчя. Санктпетербургъ, 1870. | *шаткий* 'schwankend', *шциу* 'schnelle Bewegung' (MIKLOSICH: i. h.) || cseh, illetőleg lach (északmorma) nyelvjárási *šetati* 'sich bewegen' (MIKLOSICH: i. h.), *šatať, -ám, -cu* 'lassan jár, csámborog' (tehénről: *kráva šata*) | *ušatať se* 'elfárad, sántára járja magát' (tehénről: *ve sněhu se brzo ušace* 'uchodí, unaví; a hóban hamar elfárad') | *šatavý* (baromról) 'lassú járású, sánta' (FRANTIŠEK BARTOŠ, Dialektický slovník moravský. Praha, 1906.).¹

B) A déli szláv nyelvekben e tőmagánhangzós igéket és deverbális származékokat találunk, amelyeknek alapjelentése 'ambulare'. Vö. szerb-horvát *šetati*, *šetam* 'wandeln, ambulo' ~ *šetati se* 'spazieren, wandeln, obambulo' és származékai: *šetanie* 'das Spazieren, ambulatio' | *šetnica* 'der Spazierplatz' | *šetnja* 'der Spaziergang' (KARADZICS) || újszlovén *šetati se* 'ambulare' (MIKLOSICH: i. h.) || bolgár *prošetat se*, *prošetam* 'herumführen' | *šeta*, *šetam* 'bedienen', *šetiti* 'spazieren' (MIKLOSICH: i. h.) | továbbá *шетан*, *шетаница*, *шетба*, *шетня* 'járás, utánjárás; vesződség' (С. Б. Бернштейн, Болгарско-русский словарь. Москва, 1953.).

¹ Egy morvaországi szlovák (ú. n. valach) nyelvjárásból ismeretesek még a következő, csak látszólag ide tartozó adatok: *šantaň, -cu* 'sántít' (tehénről: *kráva šance*) | *šantavý, -á, -é* 'sánta' (tehénről: *kráva je šantavá*) | *šantaňa, -e, f.* 'nehéz járású, sánta, csámpás nő vagy tehén' | *šantáč, -a* és *šantala, -y, m.* 'sánta, nehéz járású, csámpás férfi' (BARTOŠ: i. h.). Ezek azonban — a nasalisra való tekintettel — csak a magyarból eredhetnek.

Mind a keleti és a nyugati szláv *šat-*, mind a déli szláv *šet-* tő egy ószláv *šent-* tőre (vö. óegyházi szláv *šetati se* 'fremere') megy vissza (l.: MIKLOSICH: i. h. *šat-* és *šent-* címszó alatt; továbbá Etymological Dictionary of the Russian language, By A. G. ПРЮ-БРАЗХЕНСКИЙ. Columbia University Press. New York, 1951.). A keleti és a nyugati szláv nyelvekben az *a*, illetőleg az *á* (az előtte álló mássalhangzó lágyságának megőrzése mellett), valamint a déli szláv nyelvekben az *e* az ószláv *ę* és a saját nyelvi egykori nasalis **ę*, **ą* szabályszerű fejleménye.

3. Ezek szerint a magyar *sánta* szót hangtani szempontból kifogástalanul származtathatnók mind a keleti és a nyugati szláv *šat-* előzményét képező **šet-*, **šat*, mind a déli szláv *šet-* előzményét képező *šet-* tő megfelelő származékából, ez utóbbi esetben figyelembe véve a magánhangzóilleszkedés törvényét. A *sánta* jelentésénél fogva azonban kétségtelen, hogy az átadó nyelvi előzményt a keleti, illetőleg a nyugati szláv nyelvekben kell keresnünk, ahol a **šet-* > **šat-* > *šat-* tő származékainak alapjelentése ma 'i n g a d o z ó mozgás, b i z o n y t a l a n járás'.

A *sánta* *n*-je igen korai átvételre utal, minthogy az eredeti nasalisokat a keleti és a nyugati szláv nyelvek közül maig egyedül őrző lengyelben a szó nem mutatható ki, s a szóba hozható keleti szláv (orosz, ukrán) és nyugati szláv (cseh, szlovák) nyelvekben a nasalisok a X. század közepe előtt (Л. П. Якубинский, История древнерусского языка. Москва, 1953. 134), illetőleg a XI. században (V. VÁŽNÝ, Historická mluvnice česká, díl I. hláskováni. Praha, 1950. 39 — egyetemi jegyzet) eltűntek.

A *sánta* szótörténeti adatai a korai átvételt igazolják.

Nyelvemlékeinkben először 1367-ben találkozunk a szóval, amikor is személynévként fordul elő: „Ladislai dicti *Santha*“ (Oklsz.). A *Sánta* személynévre az Oklsz. a XIV—XV. századból különböző helyekről még 22 adatot idéz. A személynév ilyen széleskörű elterjedettsége a XIV—XV. században arra vall, hogy maga a *sánta* köznév — amelyre irodalmi adataink ugyan csak a XV. századtól kezdve vannak (l. NySz.) — a XIV. században és bizonyára korábban is közhásználható szó volt, s ez a köznév tulajdonság-, illetőleg értelmező jelzőként való gyakori használata folytán vált személynévvé. Szövegméleink aránylag késői megjelenésével és a csak szórványemlékeket tartalmazó írásos anyag sajátos rendeltetésével magyarázhatjuk azt, hogy a köznévre nincs az első nagy szövegméleket megelőző századokból adatunk. A *sánta* köznévként az irodalmi emlékeknel korábbi elterjedettsége mellett szól azonban az is, hogy különböző származékai — az irodalmi adatok szerint — szintén általánosan használatosak voltak már a *sánta* köznév irodalmi előfordulása idején (l. a NySz. és az Oklsz. adatait a *sántán*, *sántaság*, *sántul*, továbbá a *sántít*, *sántikál* származékokra vonatkozólag); ezt bizonyítja végül az is, hogy a *sánta* és származékai több régi szólásban és közmondásban szerepelnek (l. NySz.).

Igen korai átvételről tanúskodik az átvétel egyedül valószínűsíthető módja is.

A *sánta* köznév ugyanis már a magyarban keletkezett: nem vehettük át közvetlenül ezt az alakot, mert egy **šenta* ~ **šanta* köznévi (vagy igei) alak az átadás szempontjából számba jövő szláv nyelvekben nincs és nem is lehetett. Az átvett alak csak egy szláv **šetal* (-a, -o) ~ **šatal* (-a, -o) múlt idejű melléknévi igenév hímnemű alakja lehetett, amit a magyarban *-l* képzős igetőnek fogtak fel, és így is terjedt el.

A *sántál* 'hinken, lahm sein; claudico' ige a régiségben valóban megvolt: a NySz. a Debreceni Kódedtől kezdve BARÓTI SZABÓ DÁVIDIG 17 példát idéz rá; az erdélyi, illetőleg székelyföldi nyelvjárásokban ma is él (l. MTsz.), és ide tartozik az ormánysági *santallázik* 'oldalóg' ige is (OrmSz.). Ebből a *sántál* igéből lett a képzőnek vélt *-l* elvonásával a *sánta* köznév ugyanúgy, mint szláv *kopal* > m. *kapál*: > *kapa*, szláv *poročil* > m. *parancsol*: > *parancs*, szláv *pražil* > m. *parácsol*: > *parázs*, szláv *šetal* > m. *sétál*: > *séta*, szláv *vadil* > m. *vádol*: > *vád* stb. (vö. ASBÓTH: Nyr. XXV, 373). Minthogy a *sánta*

köznév a fentiek szerint a XIV. században már általánosan elterjedt szó volt, a *sántál* igéből való elvonása és elterjedése a XIV. század előtt történt. A *sántál* igét pedig — a szláv nasalisok történetének tanúsága szerint — csak a XI. század végé előtt vehettük át, mégpedig vagy az ószlovákból, vagy az óoroszról. Tekintettel arra, hogy óorosz jövevényszavunk mindössze néhány van, és azok egyike sem kapcsolható valamilyen fogalomkörön (testi tulajdonságok elnevezései; állattartás műszavai) át a *sánta* szóhoz, a szlovák eredetet kell valószínűbbnek tartanunk. A *sántál*-nak és családjának az egész magyar nyelvtörténeten és nyelvterületen végigvonuló egységes 'claudicare; lahm sein, hinken' jelentés alapján azonban feltehetjük, hogy ez lehetett az alapszó jelentése már az átadó szláv nyelvben is.

4. Fejtegetéseinket a következőkben foglalhatjuk össze:

A) Az ószláv **šet-* (vö. óegyhszl. *šetati* 'fremeré') igetéből a keleti és nyugati szláv nyelvekben egy 'ingadozva mozog, bizonytalanul jár' alapjelentésű (**šet-* >) *šet-*, a déli szláv nyelvekben pedig egy 'ambulare' alapjelentésű (*šet-* >) *šet-* igető fejlődött, amelyek az egyes szláv nyelvekben máig számos igében és származékban élnek. A magyar adatok jelentéstani tanulságai alapján feltehetjük, hogy a **šani-* tö 'claudicare, hinken' jelentése már az ószlovákban, illetőleg az oroszban kialakult.

B) A magyar nyelv a XI. század vége előtt valószínűleg az ószlovákból, de lehet az is, hogy már a X. század előtt az óoroszról átvett egy **šantal* igealakot, és azt -*l* képzős igeiként használta. A *sántál* igéből a képzőként felfogott -*l* elvonásával jött létre a *sánta* köznév, minden bizonnyal már a XIV. század előtt. — Később valamelyik déli szláv nyelvből (talán a szlovénből) átvettük a *sétál* igét, amelyből a *sántál* > *sánta* fejlődéséhez hasonlóan az -*l* elvonásával alakult ki a *séta* köznév.

A *sánta* és a *séta* szó tehát különböző szláv nyelvekből különböző időben történt úgynevezett kettős szóátvétel eredménye.

C) A DANKOVSKYNÁL idézett szerb-horvát, illetőleg szlovén *šantav* mn., valamint a BARTOŠNÁL kimutatott morva-szlovák nyelvjárási *šantař*, -*cu* ige és *šantavj* (-*á*, -*é*) melléknév a magyarból való.

SULÁN BÉLA

Istória — istóriás. Szociális otthonokban, faluvégi szegényházban vagy cigányok között még ma is akadhatunk olyan koldusra, aki fiatalabb korában mint énekes a vásárokat, búcsúkat járta, és nótákat, énekeket, históriákat árult. A századfordulón még sok volt belőlük: nem múlhatott el vásár, hogy ott ne lettek volna, sokszor négy-öt is. Az első világháború után azonban számuk nagyon megcsappant, és ma már csak mutatóba maradt belőlük egy-kettő. Általános paraszti elnevezésük: *istóriás*. Ezek az énekesek ugyanis, amellet, hogy divatos dalokat, búcsúi énekeket árultak, elsősorban *istóriákkal foglalkoztak*, azokat írták és árusították, azokkal *istóriáztak*.

A (h)istóriák pedig mindig a legújabb események — gyilkosságok, rablások, természeti katasztrófák, szerelmi tragédiák stb. — verses lenyomatai voltak, így tehát azonkívül, hogy „műfajilag“ verses történetek, énekelt szövegek voltak, s mint ilyenek bizonyos kulturális élményt is jelentettek a hallgatók számára, egyúttal újság-funkciót is betöltöttek. De egyébként is e műfaj átmeneti jelleget mutat: a szöveget lenyomatták, tehát olvasásra is szánták, de ugyanakkor énekszóval terjesztették. Dallamát is, szövegét is elsősorban előadás révén tanulta meg a közönség. A (h)istória tehát egyfajta változata a *verses újság*-nak, *Zeitungslied*-nek, amely nyugaton már a XV. századtól megtalálható, s mindig olyan rétegeknél jelentkezett, amelyek éppen ismerkedni kezdtek az írás-olvasással. Így érthető, hogy a korábbi szóhagyományból — például a XV. században a hősmondákból, balladákból — sok elemet magába szívott, ha magán is viselte a polgári kultúra több jellegzetes vonását is. (Vö.: SEEMANN, *Neue Zeitung und Volks-*

lied: Jahrbuch f. Volksliedforschung. Berlin-Leipzig, 1932. 85—89; PAUL ROTH, Die Neuen Zeitungen in Deutschland im 15. und 16. Jahrhundert. Leipzig, 1914. 1—9; R. E. PRUTZ, Geschichte des deutschen Journalismus. Hannover, 1845. I, 99—123.) S érthető az is, hogy nálunk a parasztságnál akkor tűnt fel, amikor az már ismerkedni kezdett az írásos kultúrával; főképpen tehát a múlt század közepétől.

Nem szándékunk, hogy most a történelmi költészet kialakulásával, életével vagy felbomlásával foglalkozzunk. Ezúttal csupán e két szó: *(h)istória* — *(h)istóriás* elterjedését, illetőleg tartalmi változását szeretnők megvizsgálni.

A *(h)istóriás* alapszava a *(h)istória*, amely az irodalomban régtől fogva jelölt verses történetet. A paraszti szóhasználatban ma kettős jelentése van: egyrészt jelöli az énekes, verses történetet, amelyet hallgatni lehet, például vásáron, búcsún, de jelöli másrészt már azt a két- vagy négylappos papírlevelet is, amelyre a történeteket lenyomatják. A következő megjegyzésekből e szóhasználat világosan elő is tűnik: „A vásár közepén mondta egy ember az *istóriát*, zengett a hangja, sokan hallgatták. Szerettem én is hallgatni, hát odamentem. Kicsi ember vót, aki mondta, érces hangú. Ahogy aztán elhallgatott, fölmarkolt egy csomót az *istóriákból* és osztogatta. Aki elérte, vette: tetszett mindenkinek, meg olesó is volt, 3 krajcár.“

A szó második jelentése kibővült: nem csupán az istóriákat tartalmazó nyomtatványokat nevezték így, hanem mindenfajta apróbb nyomtatványt is, olyanokat, amelyeket vásáron, búcsún, hetipiacon — tehát nem állandó üzletben —, asztalon, ponyván árultak. „Ki volt rakva az asztalára sok sok *istória*: vőfény*istória*, kalendárium, mifene! Itt imakönyvet hiába is kerestem“ — mondta egyik pócsi asszony a számunkra is jellemző megjegyzést. — A fentiekben szembe is van állítva az istóriával az imakönyv. Az, hogy ez a paraszti gyakorlatban így szétválik, nyilván új fejlemény, és csak azóta van meg, mióta párlasson istória terjedt el nagyobb mértékben.

Ha viszont most e történelmi költészetet vesszük kézbe, azt tapasztaljuk, hogy ma már csak a legkritikább esetben találjuk e nevet a nyomtatványokon. Ha meg is van, akkor is inkább a régieken. (Például: „1860-ik év Január havának 30-ik napján Szolnok városban kivégzett Rendes Pista és Gyalog Miska betyárok halálukról való *história*. Ára 6 kr. Nyomattatott ebben az esztendőben.“) Előfordul egy-két esetben a *krónika* név is („Iszonyu rémtettek *krónikája* . . .“). De többnyire csak e szóval jelölik, hogy *nóta*, vagy méginkább azzal: *történelmi dal*. (A Felső-Pusztaszeri meggyilkolt Szöllösi János és neje szomorú *nótája* . . . Kecskés Sándortól. Kiadja Szabó József, 1891. Szeged. Legujabb *történelmi dal* Fodor Eszti 18 éves leány Ráckevében atyját, anyját és három testvérét meggyilkolta szeretője biztatására; a legujabb *történelmi dal*, mely történt 1898. évi december hó 8-án Hajdu megye Sámson községben. Összeszedte Szedlák Károly, Nyiregyháza, 1898.) Máskor egyszerűen e szóval jelzik: *történet* vagy *szomorú történet*. (Például: A gyöngyösi tüzvész *szomorú története*. É. n. Nyomatta Szabó József; Legujabb *szomorú történet*, mely történt 1899. május 1-én Heves vármegye Hort községben. É. n. Eger.) De igen gyakori az is, hogy a címben csak egyszerűen az esemény tartalmát közlik. (Czékus János szomorú halála Miskolcon 1864-ben. Budán 1865. Bagó Nyomda. Vagy: Hármass halálitélet, vagy Rózsa Sándor rabló-vezér véghurokra kerülése. Budapest, 1874. Bartalits Nyomda.)

A *(h)istóriás* szó pedig általában azt az embert jelöli, aki e történelmi költészetet készítette, énekelte, terjesztette, árulta. Ebben a jelentésben használatos az egész Alföldön, főképpen annak keleti részén. Tarpán pl. csak *história-árust* értettek rajta, míg viszont Tiszaigaron annyival bővült a jelentése, hogy a ponyvaárust, ki a *histórián* kívül *nótát*, vőfény-*históriákat* is szokott árusítani, nevezték így. Móricz Zsigmond ugyancsak ponyvaárus értelemben említi az *istóriásokat* az Alföld keleti részéből. (L. „Éjjeli szállás“ című novelláját a Magyarok kötetben. Bp., 1939. 2—3.)

Ha viszont a Dunántúlra megyünk, egyes helyeken nagy meglepődéssel kell tapasztalnunk a szónak egészen új értelmét. Nagyatádról pl. értesítést kaptam, hogy él még *istóriás*, Csieskó György. Amikor aztán meglátogattam, csodálkozva kellett látnom, hogy Csieskó históriát soha nem árult, nem is tud énekelni, s különösen nem verset szerezni. „Hát akkor milyen *istóriás*?“ — kérdeztem végül is tőle. „Mint a többi, aki portékát árult“, — felelte. Kiderült ugyanis, hogy itt *istóriás*-nak a bazárosokat nevezik, akik kést, kanalat, villát, borotvát, függőt, gyöngyöt s minden efféle csecse-becsét árultak. „Szokták ám a magunkfajta embereket csecséseknek is mondani — magyarázta ugyancsak Csieskó —, csecsés, *istóriás*, egy az!“.

A szónak ezzel az új jelentéstartalmával függ össze e vidéken az ilyen kifejezés: *pakol*, *mint az istóriás*, tudniillik rakodik, tesz-vesz, mint a bazáros a vásárokon.

De van e szónak éppen Somogyban még tágabb jelentése is. Ez tűnik ki abból a megjegyzésből, amit Öllében egy népnepély alkalmával hallottam. Az ünnepélyt ugyanis egy szedett-vedett városi zenekar nyitotta meg, amelyik hegedűsből, kürtösből, dobosból állt. A zenészek igen kopott külsejűek voltak. Amint megjelentek, az egyik ember nevetve jegyezte meg: „Ezek éppen olyanok, mint az *istóriások*“. Lehetséges, hogy vándor komédiásokra gondolt, kóbor, vándor emberekre mindenestre. Hogy a szó jelent mindenféle vándornépet, az egyéb adatokból is kiderül. Somogyban pl. a búcsú igen nagy ünnep, és ez alkalommal nemcsak a falubeliek rokonai és ismerősei jönnek össze nagy számban, hanem a különböző *árusok*, *cukrosok*, *bazárosok*, *ringlisések*, *köszörűsők*, *késdobálók*, *csalók* és *cigányok* is. E furcsa népség már egy-két nappal a búcsú előtt szállingózni kezd, és a falu végén, piactér sarkán telepszik meg. Ott tanáznak, tüzelnek, legeltetnek. Ezeket látva, szokták mondani: „Na, most már biztosan lesz búcsú, mert megjöttek az *istóriások*“ (Mesztegyő Somogy m.).

A vándoréletre utal még az olyan kifejezés is, amit egy vidéki villanyszerelőtől hallottam, aki napról-napra más helyre ment, és huzamosan sehol sem maradt: „Olyan az életem, mint az *istóriásé*“. (Nak Tolna m.)

A szó jelentésében azonban még további változás is tapasztalható. Míg az előbbieken a szó tartalmi köre általában bővült — ha csak a dunántúli példáknál maradunk — s a vándorkereskedőkön kívül mindenfajta vándornépet e szóval illettek, újabban e körnek éppen szűkülése tapasztalható. Ha például ma Somogyban *istóriások* után érdeklődünk, legtöbbször azt a feleletet kapjuk, hogy menjünk Inkére, Dencsre, Nemesdédre vagy Nagyszakácsiba, ott van belőlük elég. Elmentem tehát Nagyszakácsiba, de egyet sem találtam belőlük, éspedig azért, mivel holmi sonkalopás miatt valamennyit lecsukták. Rossz híruk azonban megvolt: a falubeliek szidták, gyalázták őket, s mondani-valójukat általában ezzel szokták összefoglalni: „Ezek csak *istóriás-cigányok*“. Ezzel egyszersmind megvetésüket is kifejezték.

Az *istóriások* tehát már *cigányok*, s nemcsak Nagyszakácsiban, hanem a többi említett falukban is. A vásári vándornépből tehát ezekre megy át a kifejezés. Ezek azonban már egészen más emberek, mint a falusiak, külsejükben is — fekete, göndörhajú, olajbarna szemű népek —, de méginkább viselkedésükben: *kiabálva* beszélnek, *perlekednek*, *veszekednek*, ha már kettő-három is van belőlük együtt. Ezzel a jellemvonással függ össze az ilyen kifejezés: *Veszekednek, mint az istóriás cigányok* vagy *Kiabálnak, mint az istóriások* (Andocs Somogy m.).

Amint tehát látjuk, az *istóriás* szó igen különböző tartalmi jelentéssel él a parasztság között. Általában két nagy csoport különíthető el: az egyik az alföldi, amelyik még tartja az énekes-árús foglalkozással való kapcsolatát, a másik a dunántúli, amelyik már nem tartja, és az *istóriás* szó itt csak vándor-árúst, illetve vándorembert jelöl. A szavaknak ez a különböző jelentéstartalma természetesen nem véletlen, hanem hű tükre annak a változásnak, ami a jelenségekben vidékenként végbement. Az Alföldön pl.

a históriázás úgyszólván napjainkig fennmaradt. A ma még élő históriások mind az Alföld-ről valók: Albók Gyula Nyíregyháza vidékéről, Faliznyó István Miskolc-Nyíregyháza vidékéről, Labancz János a Duna-Tisza közéről, Oláh István Jászberény környékéről és Vak Emány Heves és Szolnok megye területéről. A Dunántúlról viszont már nincs tudomásunk egyetlen élő históriásról sem.

E dunántúli-alföldi különbség természetesen mutatja azt is, hogy az ország nyugati része előbb kapcsolódott be az írás-olvasásba, az írásos kultúra ott előbb lett általánossá, és ez az átmeneti műfaj is előbb háttérbe szorult. De az a tény, hogy az *istóriázás* szokása csak az Alföldön maradt fenn a mai napig, nem magyarázható csak ily módon. Oka volt annak egyéb körülmény is, olyan például, hogy az Alföldön több és nagyobb vásárt szoktak tartani, mint a Dunántúlon, hiszen éppen a vásár volt egyik legfőbb éltetője az istóriának. Az alföldi, egymástól messze élő ember a vásárban szerezte be úgyszólván minden szükségletét, és ott vette meg olvasmányát is. Meg tudtak tehát itt élni az istóriások.

Ugyanakkor a Dunántúlon, ha voltak is nagyobb vásárok, a népnek több más könyvvásárlási alkalmja is adódott a sűrűbben eső falvakban, városokban. De itten az írás-olvasás is gyorsabban terjedt. Így tehát az istóriások csak az istóriából nem igen tudták magukat fenntartani, kellett mással is foglalkozniok: egyéb füzetet, egyéb portékát is árulni, sőt az is bekövetkezett, hogy az istória egész érdektelenségben maradt, és így az istóriásnak el is kellett hagyni a füzetek árulását. A neve viszont továbbra is megmaradt, annál is inkább, mivel a vásári árusok is szokták tréfás énekekkel kínálni portékáikat.

Mint hogy aztán együtt éltek, együtt jártak az istóriások a többi vándor kereskedővel, kóbor emberrel, a kifejezés ezekre is átment, annál is inkább, mivel az eredeti jelentése elhomályosult. Így lett minden vándor ember a nép szemében *istóriás*.

Ellenben újabban, hogy a cigányokat kezdték megrendszabályozni, ezek sietve kerestek maguknak legalább is valami látszatfoglalkozást. A legtöbbjük bazáros, csecsés lett, mivel az egyébként is szokásos vándorlást ennek örve alatt tovább is folytathatták. Ezek lepték el tehát a vásárokat, búcsúkat, és így természetes, hogy a hasonló foglalkozásukat jelölő szó rájuk is értetődött. Ugyanakkor azonban a szónak ők új színezetet is adtak, azt, ami a veszekedős embert jelölte. Sőt, hogy a nem-cigány bazárosok egyre ritkábbak lettek, például Somogyban, a szó: *istóriás-cigány* össze is kapcsolódott, sőt majdnem azonosult is.

Így változott tehát az *istóriás* szónak a jelentése, a jelenség különböző alakulásának megfelelően. Ha másért nem, már azért is érdekes lehet ennek nyomon kísérése, mivel figyelmeztet bennünket arra, hogy hasonló jelentésváltozás korábban is, más szavakkal kapcsolatban is végbemehetett.

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Megjegyzések néhány időszerű helyesírási kérdéshez

I.

1877 óta a hivatalos magyar helyesírási szabályzatok — „A magyar helyesírás szabályai“ 8. kiadásáig bezárólag — helyesírásunknak általában négy fő elvét szokták emlegetni: a kiejtésre, a szóelemzésre, a hagyományra és az egyszerűsítésre alapuló írás-módot. KNIEZSA ISTVÁN helyesírástörténeti munkájában ezt a négy fő elvet elfogadja,

csupán az elvek sorrendjében változtat a fontossági sornak megfelelően; szerinte a hagyomány elve a legfontosabb, aztán jön a kiejtés, majd a szóelemzés, végül pedig az egyszerűsítés elve (A magyar helyesírás története 22–3).

Az elvek felsorolásával, sőt a KNEZSA nyújtotta sorrendezéssel is nagyjából egyeztetetünk, csupán a negyedik elvül említett egyszerűsítő írásmódnak a többi hárommal való viszonyáról kell néhány szót ejteni.

Úgy vélem, hogy a helyesírás általában és a magyar helyesírás különösen három fő elven, három úgynevezett alapelven épül föl: 1. tekintetbe veszi a korábbi írásgyakorlat szokásait (hagyományos írásmód); 2. tükrözteti az átlagos kiejtést (fonetikus írásmód); 3. törekszik az alaktani elemek minél hívebb feltüntetésére és a szókép állandóságára (szóelemző írásmód). Ez a három alapelv az, amely szinte minden nyelv helyesírásában jelentős súllyal szerepel, s egymáshoz való viszonyuk, érvényesülésük aránya valóban alapvetően határozza meg egy-egy nyelv helyesírási rendszerének jellegét.

A három helyesírási alapelven kívül természetesen még egyéb elvek is érvényesülnek az írásrendszer kialakításában. Ilyen például a könnyebb olvashatóságra való törekvés elve: ennek alapján írhatjuk például külön vagy kötőjellel a túlságosan hosszú összetett szavakat. Ilyen a két- vagy többalakúság kiküszöbölésére való törekvés elve; ennek alapján léphetünk föl a túlzott helyesírási liberalizmus ellen. Ezek az elvek — bár el nem hanyagolhatók — mégis csak másodrendűek, csekélyebb hatóerejük, s a három említett alapelvvel azonos típusba nem sorolhatók. Ugyancsak a csekélyebb jelentőségű helyesírási elvek közé kell iktatnunk az egyszerűsítés elvét, amely a hosszú mássalhangzókat jelölő többjegyű betűk írásában érvényesül. Ez az elv hatóerejében, jelentőségében szintén nem hasonlítható össze a helyesírási alapelvekkel, s írásunknak csupán egy meglehetősen szűkkörű részterületére vonatkozik. Az 1877 óta megjelent akadémiai helyesírási szabályzatok — a 8. kiadásig bezárólag — viszonylag sok írássajátságot sorolnak ennek az elvnek a körébe — helytelenül. Hogy csak néhány példát említsünk, nem tartozik az egyszerűsítő írásmód körébe az *épen ~ éppen, -képen ~ -képpen* kettőség (itt a szóelemző és a fonetikus írásmód küzd egymással); a *benső, fenséges* típusú szavak egy *n*-es írása (ez fonetikus írás); a *lesz, egy, kis, új* szavaknak, valamint a *magas, erős* típusú szavaknak az írásmódja (itt szóelemző írásról, a szókép állandóságának a megőrzéséről van szó); stb. Az *egy*-nek és bizonyos toldalékos alakjainak, valamint a *magas, erős* típusú szavak bizonyos toldalékos alakjainak az írását — úgy látszik — KNEZSA is kivieszi az egyszerűsítés elvének köréből (vö. i. m. 23). — Helyesen járt el tehát „A magyar helyesírás szabályai“-nak 9. kiadása, amikor szakított a korábbi gyakorlattal, és az egyszerűsítés elvét nem sorolta helyesírásunk alapelvei közé.

Azt hiszem, az elmondottak után nem megokolatlan a magyar helyesírásnak csupán három alapelvről: a hagyománynak, a kiejtésnek és a szóelemzésnek az elvéről beszélni. Írásrendszerünk elemei túlnyomóan nagy többségükben e három alapelvet tükrözik, s csak viszonylag ritkábban találunk írásunkban olyan megoldásokat, amelyek egyéb elvek beszüremkedésére vallanak. A három alapelv természetesen egymást váltva érvényesül írásrendszerünkben, úgyhogy egyes elemekben az egyik, másokban a másik, ismét másokban pedig a harmadik alapelv a döntő (igen sokszor persze nem zárják ki egymást). A magyar helyesírásnak nagy előnye az, hogy a három alapelv rugalmas összecsiszolására, meglehetősen harmóniájára épült, s az arányok benne nem tolódtak el túlságosan egyik alapelv javára sem. A bármelyik irányban való erősebb eltolódás ugyanis több szempontból nem mondható kedvező állapotnak (vö. például az angol és a francia helyesírás alapelveinek eltolódását a hagyományos írás javára). A magyar helyesírásnak az a sajátossága, hogy benne a három alapelv bizonyos egyensúlyban van — kérdés nélkül elmondhatjuk —, igen kedvező lehetőségeket teremt helyes-

írásunk jelen és jövő fejlődésére, állapotára nézve. Ez biztosítja ugyanis azt, hogy írásunk fokozatosan lépést tud tartani nyelvünk fejlődésével, s emellett nem szakad el a korábbi nemzedékek íráshagyományától sem.

Most, midőn „A magyar helyesírás szabályai“ 10. kiadásában a korábbi állapothoz viszonyítva bizonyos módosításokat hajtunk végre, nem árt számot vetni ezekkel a kérdésekkel, hiszen az elmondottak tulajdonképpen megszabják a helyesírási ügyekben való ténykedésünk irányvonalát. Mindenekelőtt arra kell törekednünk, hogy helyesírásunknak minden bizonnyal igen egészséges egyensúlyát továbbra is megőrizzük, tehát az elhatározott változtatásokban ne tolódjunk el túlságosan egyik helyesírási alapelv irányában sem, hanem azokat — az egyes problémákban adódó lehetőségekhez mérten — rugalmasan váltogassuk. Ez persze azzal a módszerbeli ténykedéssel is együtt jár, hogy szükség szerint meghozandó döntéseink előtt a legnagyobb részletességgel vessünk számot vizsgálódásainkban a három helyesírási alapelv körébe vágó kérdésekkel, s a változtatásokat elsősorban az említett alapelvek szempontjából ítéljük meg, egyes különleges esetekben természetesen nem feledkezve meg a magyar helyesírásban érvényesülő kisebb hatóerejű elvek számbavételéről sem. Mielőtt tehát bármilyen kis részletkérdésben döntést hozunk, a három alapelv szempontjából együttesen kell mérlegelnünk a felmerülő problémákat.

Persze, az alapelveknek egy-egy konkrét helyesírási kérdésben megnyugtató módon való számbavétele külön-külön sem könnyű dolog. Elvben kimondhatjuk ugyan, hogy a lehetőség szerint ne szakadjunk el a korábbi nemzedékek íráshagyományától, azaz a beidegzett formákat igyekezzünk megtartani. De mit csináljunk olyankor, amidőn nincs egységes íráshagyomány, hanem a múlt örökségeként egy-egy részletterületen (pl. a földrajzi nevek írásában) meglehetősen nagy zűrzavar maradt reánk? — Elvben kimondhatjuk ugyan, hogy a lehetőség szerint írjunk fonetikusán, azaz írásunkat igyekezzünk a ma használatos köznyelvi kiejtéshez igazítani. De a köznyelv, illetőleg a köznyelvi kiejtés nem könnyen megfogható valami, normái legfőljebb körvonalakban élenek, s az apróbb részletekben — amelyeknek pedig a tisztázását a helyesírás megkövetelné — sok a bizonytalanság a nyelvtudomány berkein belül is, hát még magában a nyelvben. — Elvben kimondhatjuk ugyan, hogy írásunkban a lehetőség szerint igyekezzünk föltüntetni az összetett és a toldalékos szavak alaktani elemeit, s a szavak és a toldalékok írásképén más-más összefüggésekben se változtassunk. De az alaktani elhomályosulásnak igen különböző mértéke miatt nehéz megállapítani, hol van az a határ, amelyen belül a szóelemző írásmódot még alkalmazhatjuk, s hol kell róla már más elvek javára lemondanunk.

A három alapelv külön-külön való alkalmazásának nehézségei természetesen sokszorosan hatványozódnak az együttes számbavétel során, akkor, ha arról kell döntenünk, hogy egy-egy konkrét esetben melyik alapelv mellett foglaljunk állást. Nagyon sokszor adódik olyan helyzet, hogy a három alapelv gondos számbavétele után a legnagyobb határozatlanságban maradunk, mert a hagyományos, a fonetikus és a szóelemző írásmód síkján egyaránt megvizsgált kérdésben belső ellentétek mutatkoznak: az elvek keresztezik egymást, s az egyiknek alkalmazása a másikkal való összeütközés veszélyével jár.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a három alapelv gondos mérlegelésének és együttes számbavételének kétségtelenül helyes szempontja nem jelentheti azt, hogy a gyakorlati munka, a szükségszerű helyesírási változtatások során minden egyes konkrét esetben a fonetikus, a szóelemző és a hagyományos írásmód teljes összhangjának a jegyében járhatunk el. Számot kell vetnünk azzal, hogy bizonyos esetekben az egyik alapelvre támaszkodva többé-kevésbé megsértünk egy másik alapelvet, s így döntésünk a leggondosabb megfontolás ellenére is bizonyos önkényesség látszatába keveredhetik.

Ez azonban voltaképpen mégis csak látszat, mert addig nincs komolyabb baj, amíg egy-egy helyesírási kérdés megoldásában valamelyik alapelvre szilárdan támaszkodhatunk. A baj ott kezdődne, ha a megoldással mindhárom alapelvünket megsértenők, s olyan irányban kísérelnék meg haladni, amely mind a hagyománynak, mind a kiejtésnek, mind pedig a szóelemzésnek mereven ellentmond.

Az, hogy a helyesírási változtatásokban döntő mértékben a három alapelvre támaszkodunk, s a határozatokat mindenekelőtt ezek figyelembevételével hozzuk, természetesen nem zárja ki a kisebb nyomatékú helyesírási elvek számbavételét sem. Abban a kérdésben például, hogy egy-egy konkrét esetben melyik — esetleg egymással szembenálló — alapelv alkalmazása felé billenjen a mérleg nyelve, jelentőséggel bírhatnak a kevésbé fontos helyesírási elvek körébe vágó szempontok is.

E néhány gondolat előrebocsátása után térjünk át a konkrétumokra, és vegyünk vizsgálat alá egy pár helyesírási részletproblémát, korántsem törekedve arra, hogy az utóbbi időben, „A magyar helyesírás szabályai“ 10. kiadásának előkészítése során felmerülő vitás kérdések tömegét kimerítsük. A most kiválasztott néhány részletkérdés inkább arra van szánva, hogy betekintést engedjen a helyesírási változtatások problematikájába, s megvilágítsa a fentebb kifejtett három helyesírási alapelv alkalmazásának, együttes számbavételének egy-két konkrét esetét.

II.

1. Eddigi helyesírásunkban a *t* végű igékből képzett műveltető igék írása akképpen volt megoldva, ahogy azt „A magyar helyesírás szabályai“-nak 9. kiadása a 81. pontban megjelöli: „A *-t* végű igékből képzett műveltető igék írásáról a következőket kell megjegyeznünk: Ha a *t*-t magánhangzó előzi meg, akkor *-tat*, *-tet* a képző; ezeket a műveltető igéket tehát a *tő* és a végződés határán két *tt*-vel kell írunk: *arattat*, *épttet*, *taníttat*, *nevettet*, *futtat* stb. Ha a *t*-t mássalhangzó előzi meg, akkor *-at*, *-et* a képző; ezeket a műveltető igéket tehát a *tő* és a végződés határán egy *t*-vel kell írunk: *hajtat*, *sejtet*, *gyűjtet*, *teremtet*, *osztat*, *olvasztat*, *fejlesztet* stb.“

E helyesírási szabály második része vitára adott okot a 10. kiadás előkészítése során. A helyesírási bizottsághoz ugyanis több oldalról javaslat érkezett be arra nézve, hogy a *t* végű igék műveltető származékait írjuk ezután kivétel nélkül két *t*-vel, tehát az *arattat*, *épttet*, *taníttat* stb. mellett legyen *hajttat*, *sejtet*, *gyűjtet* stb. Ez a javaslat — amelynek különben a bizottságon belül is voltak szószólói — kétségtelenül nem teljesen alap nélküli. Arra az évrre támaszkodik, hogy a magas hangrendű, illabialis magánhangzókat tartalmazó igék (*értet*, *fejtet*, *festet*, *keltet*, *sejtet*, *vesztet* stb.) egy *t*-s írásmódja értelmi zavart okozhat, mivel a cselekvő és a műveltető értelmű alakoknak írásban való megkülönböztetésére több esetben nem nyújt lehetőséget: *festettem* (= a festést magam végeztem): *festettem* (= a festést mással végeztettem) stb. Nem lehet tudni tehát, hogy az ilyen mondatokban ki a cselekvő alany: *A szobát kifestettem. A gyereket korán felkeltettem. Jöveteledet már előre sejtettem.* Stb.

A helyesírási bizottság a módosító javaslatot nem fogadta el, hanem az eredeti szabály mellett döntött. Kérdés, hogy helyes volt-e ez az állásfoglalás, vagy sem.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az újonnan javasolt két *t*-s írásmód helyesírásunk mindhárom alapelvével merőben ellenkezik. — Az *ért*, *fejt*, *fest*, *kelt*, *hint*, *sejt*, *veszt*; *dönt*, *gyűjt*, *önt*; *bánt*, *fojt*, *gyűjt*, *hajt*, *oszt*, *ront*, *szánt*; *ereszt*, *fejleszt*, *olvaszt*, *szakaszt*, *vírraszt*; *felejt*, *veszejt*; *csőppent*, *pattant*, *lebbent*; *teremt*; stb. típusú igék jó része eredetileg műveltető értelmű volt, s végső *t*-jük nagyrészt a *-t* műveltető képzővel azonos. Ezek az igék csak azután vettek magukra újabb műveltető képzőket, miután műveltető jellegük elavult; de az újból hozzájuk járuló műveltető képző persze

nem a *-tat*, *-tet* volt, hanem a *-t*, illetőleg az *-at*, *-et*. A szóelemzés alapján állva elhibázott lenne tehát bennük a *t* végződéshez járuló *-tat*, *-tet* képzőt keresni, s ezt az írásban megjelölni. — A kiejtés törvényszerűségeinek megfelelően az *épitet*, *futtat*, *láttat* stb. igékben hosszú *t-t*, az *értet*, *festet*, *gyűjtet* stb. igékben rövid *t-t* mondunk. A 9. kiadás idézett helyesírási szabálya tehát híven tükrözi a kiejtést, s teljesen megfelel a fonetikus alapelvnek. Így a fonetikus írásmód szempontjából szintén elhibázott lenne a két *t-s* megoldás, mert semmibe venné azt az önként kínálkozó lehetőséget, hogy ha a *t* végű igék műveltető képzős származékában hosszú *t-t* ejtünk, akkor két *t-t* írunk, ha pedig rövid *t-t* ejtünk, akkor egy *t-t* írunk. — Ha a korábbi magyar írásgyakorlatban a mássalhangzó + *t* végű igék műveltető származékainak utánanézőnk, akkor azonnal szemünkbe ötlük a következőket egy *t-s* írásmód. Az erősebb bizonyítás kedvéért ragadjunk ki néhány olyan korábbi példát, amely a „szabályozott“ helyesírás előtti időből való, abból az időből, amikor a nyelvi és helyesírási érzék spontán érvényesülését még nem bontották meg holmi „körmönfont“ írásszabályok. Íme a NySz. adatai a tárgy körünkben legproblematiszababnak látszó magas illabialis hangrendű igékre vonatkozóan: TihK. 10: *meg értetőd*, MonIrók. VIII, 111: *értetni*; WF.: *felejtetni*, VitK. 31: *el felejtetet volna*, Pázm: KT. 482: *feleites el*, Fal: SzE. 554: *el felejteti*; Helt: Krón. 105b: *entetee*; Mik: MN. 177: *elveszteté*, Mik: MN. 308: *vesztetett el*, Veresm: Lev. 170: *ember vesztetés-is*; ÉrdyK. 443: *hymtetee*, DabrK. 180: *hintete el*; MA: Scult. 1005: *el inteti*. Hasonlóképpen persze a magas labialis hangrendűek, valamint a mély hangrendűek is: Zvon: PázmP. 303: *dűytet*, ÉrdyK. 525: *gyűytetee*, RMNy. II, 95: *keulttetet*, ÉrdyK. 520b: *oztataa*, RMNy. II, 2: *ontatiuk* stb. A két *t-s* írásmód tehát nyilvánvalóan semmiféle hagyományra sem támaszkodhatik.

Az elmondottak rávilágítanak arra, hogy a *t* végű igékből képzett műveltető igék hagyományos írásmódja helyesírási szabályaink egyik legszilárdabban megalapozott tételének felel meg, mivel azon esetek közé tartozik, amikor a hagyományos, a fonetikus és a szóelemző írásmód teljesen egyértelmű megoldást kínál. Világos, hogy e tényekkel szemben a javasolt változtatásnak már eleve nem sok esélyt adhatunk. De nézzük meg egy kissé közelebbről azt az értelmi zavar lehetőségére hivatkozó érvet, amelyre a reformjavaslat támaszkodik.

Nem vitatható, hogy az írás elsőrendű funkciója azonos a nyelvvel: az írás is a gondolatközlés, a megértetés eszköze. Ha tehát írásunk félreértésre ad alkalmat, elsőrendű funkciója forog veszélyben, s ezt az állapotot nem szabad tétlenül nézünk. Ebből következik, hogy ha helyesírásunkban a *t* végű igék műveltető származékainak jelenleg érvényes megoldása a megértésben komolyabb zavarokat okozhat, akkor helyesírási alapelvek ide vagy oda, a félreértés lehetőségét valamilyen formában ki kell küszöbölünk. Igen ám, de helyesírásunk alapelveivel szemben ilyen erőszakot csak akkor van jogunk elkövetni, ha a félreértés veszélye valóságos, s ha az ennek elkerülésére alkalmazott változtatás kihatása helyesírási rendszerünk egyéb elemeire nem káros. — A félreértés lehetősége azonban a jelen esetben egészen csekély, számba igazán alig jöhet. A félreérthetőség köre a következőképpen szűkül: a műveltető igék közül csak a *t* végűek jöhetnek számba; ezeken belül is csupán azok, amelyekben az alapige *t-jét* mássalhangzó előzi meg; ezeken belül is csak a magas hangrendűek; ezeken belül is csak az illabialis magánhangzót tartalmazók; ezeken belül is csak néhány ragozási alak. Mindez azonban még mindig csak elmélet, hiszen az egyes igealakok nem elszigetelten, szótárszerűen fordulnak elő a nyelvben, hanem természetes környezetükbe beágyazva, s a mondatösszefüggés, a természetes beszédhelyzet még a fennmaradó töredékben is általában világosan eloszlatja az önmagában tekintett szóalakkal kapcsolatban talán adódható félreértést. Mesterségesen összeeszkábálni kétségtelenül lehet olyan elszigetelt mondatokat, amelyekben kétféle értelem rejtőzhetik, a valóságban, beszédünk és

írásunk környezetösszefüggésében azonban ezek a talányok rendszerint semmivé lesznek. A környezetösszefüggés, a természetes beszédhelyzet nemcsak annyi félreértést szüntet meg az élőbeszédben és az írásban, mint amennyi a tárgyalt néhány műveltető igealakban rejtezik, hanem annál — az azonos alakúság területén — köztudomásúan sokkal többet.

Nem lehet tehát kétséges, hogy néhány — jórészt mondvacsinált s a természetes beszédhelyzetben igazán fehér holló számba menő — félreértési lehetőség miatt nem változtathatjuk meg a *t* végű igék műveltető származékainak szilárd alapelveken felépülő és jól beidegzett eddigi helyesírási szabályát. De még ha a félreértési lehetőségek a valóságban sokkalta nagyobbak is volnának a mondottaknál, a *Kifestettem a szobámat*-féle esetek miatt nem volna észszerű létrehozni a műveltető igék írásképeinek — a javasolt módosítás szerint előálló — ilyen láncolatát: *gyűjtet, önttet, ronttat, szánttat, olvasztat, felejtet, teremtet* stb.¹

A helyesírási bizottság állásfoglalása a kérdésben tehát föltétlenül helyesnek mondható.

2. Az 1915 előtti akadémiai helyesírási szabályzatok az egy megoldású *lakzi* írásmód mellett a *lélezkzik* ~ *lélegzik* kettősséget helyénvalónak tartják. A SIMONYI-féle „Iskolai helyesírás“ (1903.) a *lélekkzik* ~ *lélegzik* kettősségen kívül a *lakzi* ~ *lagzi* kettősséget is megengedi. 1915 óta azonban az Akadémia helyesírási javaslata, majd szabályzata kiküszöböli e szavakban a kettős megoldás lehetőségét, s szigorúan a *lélekkzik, lakzi* formákat írja elő. — „A magyar helyesírás szabályai“ 10. kiadása újabb változtatást fog tartalmazni, mivel bevezeti az egyöntetű *lélegzik, lagzi* írásmódot. Kérdés, mennyiben megokoltak ezek a változtatások.

Az 1915 előtti kettősség a — kérdéses esetben egymással szemben álló — fonetikus és szóelemző alapelvre támaszkodó megoldásokat tükrözi, s a kívánatosnál nagyobb liberalizmust jelent. Az 1915-i változtatást előremutató lépésnek kell tartanunk annyiban, hogy az addig fennálló szabadosságot egyértelmű megoldással kiküszöböli. Nem ítélnéljük azonban helyesnek az 1915-i javaslatot abban a vonatkozásban, hogy a *k-s* írásmódot teszi kötelezővé. A két szóval kapcsolatos körülményeket tekintetbe véve ugyanis nem csak manapság, hanem már 1915 táján is a *g-s* megoldást kellett volna választani. De vizsgáljuk meg kissé részletesebben a kérdést.

Készülő nyelvatlaszunk tanúsága szerint a *lagzi* palóc tájszó, nyelvterületünk más vidékein nem ismeretes. Föltehető, hogy a palócságból került be a köznyelvbe a XVIII. században: 1753: *lagzit* (Nyr. XLIV, 126), Fal: NÚ. 303: *lagzi*, SzD.² 132: *Lakzi* stb. Az átlagos nyelvérzék számára nyilvánvalóan nem volt felismerhető a szónak a *lakik* 'eszik' igével való összetartozása, mint azt a gyakran feltűnedező korábbi *g-s* írásmód is igazolja; így például Aranyánál is többször: *lagzi* (Hamlet ford. 26.), *lagzik* (Buda Halála XI. 54.) stb.²

A *lélekkzik* : *lélegzik* az előbbi szónál jóval nagyobb irodalmi múltra tekinthet vissza. Az adatok tömege bizonyítja, hogy — legalábbis a beszélők egy részének a tudatában — ez a szavunk is elszakadt etimológiai törzsétől, a *lélek* szótól: WinkIK. 94: *lelegzetheth-es*, Helt: Bibl. I, Uuu: *lelegzeti* (NySz.); GyöngySzt. 1418: *leleghszeth*, 2245: *lelegetzett*; Born: Evang. III. 310: *lelegzetet*, Mel: Herb. 50: *lelegzetést*, Beythe: FivK.

¹ Az elméletben feltett félreértések kiküszöbölése kedvéért két *t*-vel írni a *sejt*, *rejt*, *fest*-féle igék műveltetőjét: semmivel sem megokoltabb, mintha azt javasolnók, hogy ilyen megkülönböztetést tegyünk: *sejtettem: sejtettem, rejtette: rejtette, festettük: festettük*. Az utóbbi legalább a magyar nyelvközösség jelentékeny részének az ejtését tükrözné. — P. D.

² Az itt és a továbbiakban közölt múlt századi irodalmi adatok legnagyobb része az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából való.

87b: *lelegzetet* (NySz.); CAL. 70: *lélegzetet*, 999: *lelegzetőt*; SZIKSZF. 92: *Lelegzet*, 169: *lelegzetőt*; MA.³: *Lélegzet*; PP: PaxC. 29: *lélegzet*, Balassa: Ének. 51: *lélegzetet* (NySz.) stb. Ugyanígy Jókainál: *lélegzik* (Hétköznapiak 24); Eötvös Józsefnél: *lélegzet* (Magyarország 1514-ben III, 105); Tolnai Lajosnál: *lélegzet* (A nyomorék 150); stb. A kiejtés szerinti, *g-s* írásmód mellett természetesen több esetben találkozunk a szó etimologikus, *k-s* írásával is.

Az idézett néhány adatból látható, hogy a hagyományos írás elvének alapján sem a *lakzi*: *lagzi*, sem a *lélekkzik*: *lélegzik* írásmódja nem dönthető el megnyugtatóan. A *k* vagy a *g* javára tehát kizárólag a szóelemző és a fonetikus elv számbavétele alapján dönthetünk. Nem lehet kétséges, hogy a józan megfontolás csakis a fonetikus írás javára billentheti a mérleg nyelvét. A *lagzi* etimológiáját ma már jórészt csak a nyelvész tartja számon, s a jelenlegi nyelvérzék alapján a *lélegzik* etimológiai hovatartozása sem mondható világosan felismerhetőnek. A *k-s* írásmód tehát ezekben meglehetősen alap nélkül marad, s erőtetése nem számíthat sikerre. — A *lélegzik*-kel különben egyéb problémák is vannak. A szó ma gyakran használatos ilyen formáiban: *lélegezget*, *lélegezzék*, *lélegezhet* stb. A köznyelvi kiejtés teljes figyelmen kívül hagyása volna az, ha ilyen esetekben a magánhangzó előtt a *k-s* írásmódot próbálnánk meghonosítani.

Jobb lett volna tehát már 1915-ben — vagy még előbb — a kizárólagos *g-s* írásmódra áttérni, amelynek helyesírásunkban — mint láttuk — amúgyis komoly hagyománya volt. De amit akkor elmulasztottak, azt most jóvá lehet és jóvá kell tennünk, mert különben abba a látszatba keveredünk, hogy sajátos nyelvtörténeti szempontjainkat a józan megfontolás elébe helyezük. Mostani döntésünk az 1915-inél minden bizonytalanság nélkül, sőt talán tudományosabb is.

3. „Néha minden nyom nélkül elvész az alapszó végső magán- v. mássalhangzója; ilyenkor szintén nem írjuk ki, pl. *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* (e. h. *bólintgat*, *kacsintgat*, *tekinget*); . . .“ — mondja „A magyar helyesírás szabályai“ 8. kiadásának 57. pontja. Az említett igékben a korábbi akadémiai szabályzatok is a *t* nélküli írásmódot teszik kötelezővé; csak SIMONYI „Iskolai helyesírás“-a enged meg bizonyos kettősséget, bár meglehetősen határozatlan formában. A szabályzati részben ugyanis *kacsingat*, *tekinget* írásmódot ajánl SIMONYI (8. §), a szójegyzékben azonban a *tekinget* egyértelmű *t* nélküli megoldása mellett *bólingat* ~ *bólintgat*, *kacsingat* ~ *kacsintgat* lehetőségre utal, bár a *t-s* formákat zárójelbe teszi, azaz kevésbé ajánlja. — A közelmúlt tárgyalások során a helyesírási bizottság úgy döntött, hogy a 10. kiadás kitart az akadémiai szabályzatok korábbi megoldásai mellett, s csak a *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* formákat engedélyezi. Kérdés, mire alapult ez a döntés.

Nagyon hosszú kitérés eredményezne itt annak az igecsoporthoz az alakotani problémáival foglalkozni, amelybe az említett három gyakorító ige tartozik. Csupán röviden utalhatunk arra, hogy az igecsoport keletkezésében különböző analógiás hatások játszottak közre, s az *ngat*, *nget* végű: *borongat*, *egyenget*, *sikongat* típusú igék eredetükben igen sokrétűek. Egyesekben eredeti *n* végű vagy *-n* képzős alapige gyakorító továbbképzésével állunk szemben: *üzen*: > *üzenget* stb. Másokban az eredeti *-gat*, *-get* gyakorító képzős származékokba analógiásan behatolt a mozzanatos *-n* képző: *borogat*: > *borongat*, *kurjogat*: > *kurjongat*, *tereget*: > *terenget*, *szépeget*: > *szépenget* stb. Ismét másokban korábbi *-ng* és *-gat*, *-get* képzős igék kontaminációjából álltak elő újabb igealakok: *borzong* × *borzogat*: > *borzongat*, *feszeng* × *feszegat*: > *feszenget*, *téreng* × *tereget*: > *térenget*, *ujjong* × *ujjogat*: > *ujjongat* stb. Vannak végül olyanok, amelyek már eredetileg is az *-n* mozzanatos és a *-gat*, *-get* gyakorító képző összekapcsolódásából keletkezett *-ngat*, *-nget* képzőbokkal jöttek létre: *sikongat*, *szorongat* stb. Az egész igecsoport jellemző sajátossága azonban e változatos eredet ellenére is az, hogy az *-n* után *-t* mozzanatos képzőt nem tartalmaz. Ebbe az igecsoporthoz tartozik a *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget*

gyakorító igecsoport is. Közöttük — úgy látszik — a *kacsingat* és a *tekinget* régebbi keletkezésű. A *kacsingat* azonban ezt az alakját csak a múlt században kapta, régebben *kacsongat* volt: PP.: *Katsongatni*, PPB.: *Katsongatni*, SzD.²: *Katsongat* stb. (A szóban lezajlott *o > i* átváltásra vö. HORGER szellemes magyarázatát: MNy. XXV, 174.) A *kacsingat* > *kacsingat* igében kétségtelenül *-n* mozzanatos és *-gat* gyakorító képző rejlik. A *tekinget* alakтана az előbbihez hasonló; első előfordulása: Zrinyi I, 33: *tekinget* (NySz.). A *bólingat* egészen fiatal keletkezésű, a múlt században jóformán még szótározva sincs, CzF. sem említi. Először Aranynál: *bólingat* (Buda halála XI. 51. és Családi kör I.). Valószínűleg a korábbi *bólogat* alapján keletkezett, s születésében esetleg analógiásan közrejátszhatott a nem sokkal idősebb — először KRESZNERICSNÉL szótározott — *bólint* is. — Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a kérdéses iger *t-s* írásmódjának a szóelemző alapelv ellene mond. Ugyanakkor persze nyilvánvaló az is, hogy a korábbi akadémiai helyesírási szabályok megokolatlanul beszéltek az alapszó végső mássalhangzójának elveszéséről, hiszen nem veszhet el az, ami nincs.

A fonetikus alapelv szempontjából a *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* igeror vallomása meglehetősen egyértelmű. Ez igék kiejtése a régiségben és manapság is — etimológiájuknak megfelelően — *t* nélküli. De tegyük hozzá, hogy *t* nélküli volna az átlagos ejtésmód föltehetően akkor is, ha *bólint* + *-gat*, *kacsint* + *-gat*, *tekint* + *-get* etimológiából kellene is kiindulnunk, hiszen a hármas mássalhangzótorlódásból minden bizonnyal kiesnék a középső *t*.

Ha a kérdéses igéket a hagyományos írásmód szempontjából vizsgáljuk meg, az előbbieknél lényegében megfelelő képet kapunk. Soroljuk fel itt — a már közölt alakokon kívül — csupán a *kacsingat*-ra összegyűjtött adatokat: MÁRTON I, 730: *Katsongatni*, Német-Magyar Szókönyv II, 258: *Katsongatás*; KRESZNERICS I, 287: *Kacsongat*; Tzs. I, 359: *Kacsongat*, *Kacsingat*; CzF.: *kacsingat*; Vörösmarty: *kacsingat* (Csongor és Tünde: ÖM. III, 396); Arany: *kacsingass* (Elveszett alkotmány IV. 173.), *kacsingatna* (Hátrahagyott prózai művei 313); Jókai: *kacsingasson* (A jövő század regénye I, 31), *kacsingatott* (Hétköznapi 29), *kacsingatnak* (Dekameron 78); stb. Egyszer Aranynál *kacsintgatnék* (Levelei I, 164). A túlnyomóan *t* nélküli írásmód mellett a *bólingat*-ban és a *tekinget*-ben is fel-feltűnik ritkábban egy-egy régebbi *t-s* alak: Gvad: FNót. 48: *tekingettek*, SzD: MVir. 313: *le-tekinget* (NySz.); Tzs. I, 691: *Tekintget*; Vörösmarty: *tekingeti* (Cserhalom: ÖM. II, 215); Arany: *tekinget* (Murány ostroma III, 82.); Jókai: *bólingatni* (Szegény gazdagok I, 20). A hagyományos írásgyakorlat vallomása azonban egészében ezen esetek ellenére sem támogatja a *t-s* írásmódot.

A felsorakoztatott kétségtelen tényekkel szemben mi az, ami a *t-s* írásmód mellett szólhat. Semmi más, mint a laikus etimologizálás, mely az előbb felsorolt bizonyos *t-s* írásváltozatokat is szülte. A laikus nyelvérzék hajlandó ez igéket — a *bólint*, *kacsint*, *tekint* származékok erős analógiás hatására — *bólint* + *-gat*, *kacsint* + *-gat*, *tekint* + *-get*-nek értelmezni, s ezt írásban is rögzíteni. Világos azonban, hogy a tudálékos etimológia helyesírási alapelveink meglehetősen egyöntetű vallomásával szemben nem képviselhet egyenlő súlyt, s a *t-s* írásmód lehetőségét nem hozhatja előtérbe. Döntésünk tehát — mely az írásból a *t-t* továbbra is kiküszöböli — igen megokoltnak látszik.

4. A hivatalos helyesírási szabályok több mint egy évszázad óta szigorúan előírják az *éjtszaka* írásmódot, s e téren SIMONYI sem enged egy jöttányit sem. A szabályozás e következetessége ellenére a közgyakorlat egyre jobban elhajlott a *t-s* írásmódtól. Ez az ellentét azután azt eredményezte, hogy a szó írásmódja körül gyakori viták zajlottak, sőt — bizvást mondhatjuk — nincs helyesírástörténetünkben még egy olyan szó, amely körül ekkora lett volna a zaj. — „A magyar helyesírás szabályai“ 10. kiadásába — a helyesírási bizottság döntése alapján — az *éjtszaka* írásmód fog bekerülni, s e döntés

remélhetőleg pontot tesz a hosszú vita végére. Vizsgáljuk meg kissé közelebről a kérdést: helyénvaló-e a *t* nélküli írásmódot hivatalosan is bevezetni.

Mindenekelőtt helyesírásunk három alapelve szempontjából kell a kérdést fölvetnünk. Hogy ezt megtehesük, legjobb lesz, ha a szó nyelvünkben élő régi alakváltozatait vesszük előbb szemügyre, természetesen az írott formák alapján, mivel az ejtett változatokra a korábbi időkből nincsenek teljesen megbízható fogódzóink. A szó íráshagyományára is fényt vető adatokat persze itt nem sorolhatjuk mind fel, mert a nagy adathalmaz sok helyet foglalna el. Így inkább a típusok bemutatására törekszünk, s ezeken belül a korábbi adatok nagyobb részletességére.

Az *éjtszaka* írásmódjában hat típust különböztethetünk meg: 1. a *tsz*-es írásmód: JordK. 86: *eethzaka*, ÉrdyK. 642: *eetzaka*, ÉrsK. 522: *ethzaka*, TihK. 85: *etzaka*, Szék: Zsolt. 4: *etszaka*, Helt: Bibl. I, AAa: *étzaka*, ÚT. P6: *étszaka*, Helt: Krón. 175: *étzaka*, Tel: Evang. II, 498: *étszaka*, MA: Bibl. I, 44: *éttzakai* (az eddigi adatok mind a NySz.-ból); MA.¹: *Eltzaka*, PP.: *Éltzaka*, PPB.: *Étβaka*; Pázm: Préd. 61: *étszakán*, Alv: Post. I, 54: *étszakáján*, MHeg.: TOSzl. Címl.: *étszakáján*, Bercs: Lev. 341: *étszaka* (az utóbbi adatok újra a NySz.-ból). — 2. A *jtsz*-es típus: KolGl. (ΑΥΤΑΙ—ΒΟΛΩΝΙ): *éjtzaka*; Tel: Evang. II, 54b: *eitszaka*, Mih: ÖrökÉ. 55: *eytzaka*, GKat: Titk. 1117: „Éjten-ejtszaka quasi éjjet szaka“, GKat: Válts. II, 414: *éjtszaka*, Hall: HármH. II, 42: *éjtszaka* (az adatok a NySz.-ból); PP.: *Éjtzaka*, PPB.: *Fjtzaka*, SzD.² 38: *ejtzaka*; Gvad: FNót. 24: *éjtszaka*, Kónyi: HRom. 9: *éjtszaka*, SzD: MVir. 31: *ijtszakállók* (az adatok a NySz.-ból); MÁRTON I, 297: *Éjtszaka*, Német-Magyar Szókönyv II, 74: *Éjtszaka*, KRESZNERICS I, 136: *Éjt-szaka*. — 3. A *c-s* írásmód: MünchK. 120: *eczaka*, VirgK. 40: *eczaka* (NySz.); CAL. 786: *eczaka*; RMNy. II, 209: *ichakára*, Zrínyi I, 46: *éczakát*, Szeg: Aqu. 110: *ehczaka* (NySz.). — 4. A *cc-s* írásmód: MünchK. 117: *ecchaka*, WinklK. 174: *eezczaka*, CornK. 94: *hetcchaka*, DomK. 19: *ecchaka*, Mel: SzJán. 522: *Ecczaka* (NySz.); SZIKSZF. 223: *Ecczaka*. — 5. A *jsz*-es írásmód: Mik: TörL. 24: *éjszakát*, MonÍrók XVIII, 16: *Éjszakáló*, Gvad: NTest. 52: *éjszaka* (NySz.); KASSAI II, 50: *Éj-szaka*, Tzs. I, 149: *Éjszaka*. — 6. Az *sz*-es írásmód: Lép: PTük. I, 280: *északa*, Hall: Paizs. 19b: *északanak* (NySz.). — Ebben a felsorolásban a múlt századi irodalmi adatok már nincsenek benne, az egymásba olvadó határozószói és főnévi adatok pedig nincsenek különválasztva.

Az *éjtszaka* szó eredetéről régebben azt tartották, hogy olyan összetétel, amelynek első eleme: az *ét* ~ *éjt* birtokosjelző, s ebben a *t* a birtokosjelző ragja, második eleme pedig a *szak* 'darab, rész' szó birtokos személyragos alakja (SIMONYI: Nyr. IX, 370; ZOLNAI: Nyr. XXV, 281; MÉSZÖLY: MNY. XXIII, 150; HORGER, MSZav. 47; stb.). A szó azonban eredetileg vitathatatlanul határozószó volt, s így az előbbi feltevésnél sokkal helyesebbnek látszik PAIS magyarázata, mely szerint az összetétel alkotó tagjainak végén *t* és *a* (> *a*) határozóragokat kell keresnünk, s az összetétel értelme: 'egész éjjelen át szakadtig, végig' (így egyetemi előadásában, valamint röviden: Magyar Nemzet 1950. IV. 9. 10. 1.).

A szó etimológiájának és régi alakváltozatainak ismeretében most már a benne lezajlott különböző irányú hangfejlődéseket is világosan ki tudjuk bogozni. A szó hangtörténetében két fejlődési vonal figyelhető meg: egy *j* nélküli és egy *j-s*. Az előtag eredeti *i* ~ *é* alakjának (vö.: MÉSZÖLY: MNY. XXIII, 150; EtSz.) megfelelően a legkorábbi forma az *étszaka*, amiből az adatok tanúsága szerint szintén elég korán válik *éccaka* (nyelvjárásaink ma is jórészt ezt a formát őrzik) ~ *écaka* (mai nyelvjárási meglétére vö. pl. CsángSz.: *žtsáká*). A nyelvtörténeti adatok alapján bizvást mondhatjuk, hogy a *j-s* formák az előbbinél fiatalabb típust képviselnek; itt az *éj* előtagot tartalmazó *éjtszaka* alak szolgál még későbbi fejlődések kiindulásául: a hármas mássalhangzó-torlódás középső elemének kiesésével *éjszaka* lesz belőle, majd ez utóbbiból *éjszaka*¹ fokon keresztül

¹ A *j-t* és az *í-t* nem tartom fonetikailag teljesen azonosnak.

északa. Persze e hangfejlődéseket az *éj* > *é* változás lehetősége egyébként is bonyolította: a korai *északa* ~ *éccaka* ~ *écaka* típus *éjtszaka* > *éjtszaka* > *északa* változási sor révén is gyarapodhatott.

Az elmondottakból az látható, hogy mind a szóelemzés, mind az íráshagyomány alapján t ö b b f é l e k é p p e n is lehetne a szót írni, hiszen a szó etimológiáját, valamint a korai ejtés- és írásformákat tekintve aligha lehetne valamelyik írásváltozat kizárólagossága számára erős érveket kovácsolni. A hosszú időn keresztül „hagyományos“-nak kikiáltott *éjtszaka* forma tehát ilyen alapon aligha biztosíthatná a maga számára az egyeduralmat; viszonylag nem is olyan régi alakulat, a régiségben számszerűleg is kisebbségbe szorul az *északá*-val szemben, s végül nem is közvetlen előzménye, sőt jórészt egyáltalán nem előzménye a mai nyelvjárási *éccaka* formának. (Csak mellesleg jegyzem meg, hogy az *éjtszaka* védelmezői rendszerint arra szoktak hivatkozni, hogy a mai *éccaka* ejtésformát az *éjtszaka* írásforma magyarázza meg; holott erre a szerepre akkor már inkább a — régiségben különben is legáltalánosabb — *északa* írásmód lenne hivatott.)

Az amúgy sem valami szilárd alapokon álló *éjtszaka* írásmódnak azonban kétségtelenül a fonetikus alapelv adja meg a kegyelemdőfést. Ma a magyar beszédben nincs ilyen alakváltozat, sem a köznyelvben, sem a nyelvjárásokban, s ezért a hivatalosan előírt *éjtszaka* írás és a ma valóságosan ejtett formák között kiáltó ellentét van. Ez az ellentét okozta, hogy a közvélemény elfordult e számára mesterkéltnek ható írásmódtól, sőt bizonyos bosszankodással vette tudomásul az Akadémia hajthatatlanságát. Nyelv-tudományi folyóirataink levelezései a tanúbizonyosságai annak, hogy ez a pör a nyelv-tudósok és a nagyközönség között évtizedek óta folyik. Bár a nyelv-tudósok — talán kellően meg nem gondolt — hajthatatlansága e téren hosszú időn keresztül tartott, az utóbbi időben bizonyos engedékenység jelei kezdtek mutatkozni. NAGY J. BÉLA ismételtelen fölvetette, hogy az *éjtszaká*-hoz kár mereven ragaszkodni, s föl lehetne eszerélni *éccaká*-val (Msn. XII, 31, XVII, 13, 86; MNy. XLVII, 303). Újabban PAIS DEZSŐ is azt jelezte, hogy az *éjtszaka* helyében az *éccaka* írásformát el tudja képzelni (Magyar Nemzet: i. h.). Érdekes, hogy mind NAGY J. BÉLA, mind PAIS csak az *éccaka* formába volnának hajlandók belemenni, az *északa* megoldást nem tartják lehetségesnek: „az *éjtszaka* hibás szóelemzésből lett hibás írásmód és ebből származott hibás kiejtés“ (MNy. XLVII, 303); „az *éjtszaka* új keletű tudóskodásnak a szüleménye, mai írása és ejtése meg finomkodásnak a következménye“ (Magyar Nemzet: i. h.).

Bár kétségtelen, hogy mai nyelvjárásainkban jórészt az *éccaka* ejtémód járja, úgy hiszem, az sem vitatható, hogy köznyelvünkben az *éjtszaka* ejtémód jutott döntő túlsúlyra. (Ha ez az állítás egyáltalán bővebb bizonyítást kíván, alkalom adtán készségesen szolgálok statisztikai adatokkal. Vö. egyébként a négy évvel ezelőtti helyesírási körkérdésre beérkezett válaszokat: Nyr. LXXV, 194.) Mivel a korábban elmondottak alapján világos, hogy vitatott szavunk írásmódja csakis a fonetikus alapelv figyelembevételével dönthető el, a köznyelvi *éjtszaka* forma egyértelműen adva van számunkra. A fonetikus alapelv győzelme még abban az esetben is aligha lehetne vitás, ha a szó köznyelvi kiejtése valóban kimutathatóan hibás szóelemzésre, tudóskodásra, finomkodásra való törekvésre menne vissza. Az *éjtszaká*-ra azonban véleményem szerint nem is lehet teljes joggal rásütni a „hibáság“ bélyegét. A korábbi *éjtszaka* alakból — mint említettük — a hármas mássalhangzó-torlódás középső elemének a kiesésével szabályos hangfejlődés útján is keletkezhetett *éjtszaka* alak, s nyilván keletkezett is még a XVII—XVIII. század folyamán. Az *éjtszaka* tehát éppen olyan spontán hangfejlődéssel létrejött ejtéváltozat lehet, mint az *éccaka*, s köztük csupán annyi lehet a különbség, hogy más-más közvetlen előzményre mennek vissza. A múlt században az *éjtszaka* ejtéváltozat már annyira elterjedt, hogy a köznyelvben uralkodó formává vált. Az lehetséges, hogy egyes tudá-
lékos etimológizálásra, finomkodásra hajló egyének ezt az ejtéváltozatot megnyergelték,

és az *éj* + *szaka* 'éj darabja' értelmet magyarázták bele (valószínűleg hasonlóképpen néhány szótáríró is, vö. KASSAI: *Éj-szaka*). Noha könnyen elképzelhető, hogy ez a tény az *éjszaka* ejtés mód további kiterelvényesedését elősegítette, semmiképpen sem szükséges úgy felfognunk a dolgot, hogy ez volt a kiindulási alap. — Múlt századi irodalmunkban az *éjszaka* már jelentős súllyal képviselteti magát, s legjelesebbjeink is igen gyakran használgák: Vörösmarty: *éjszaka* (Fekete szem); Petőfi: *éjszaka* (Falu végén kurta kocsmá), *éjszakára* (A téli esték), *éjszakáján* (Lenkei százada); Arany: *éjszaka* (Murány ostroma III. 10.), *éjszakát* (Toldi Estéje I. 37., V. 6., Levelei I, 367), *éjszakáz* (Kevházá), *éjszakázol* (A világ); Jókai: *éjszakát* (Szeretve mind a vérpadig I, 45), *éjszakája* (Bálványos vár 118, Dekameron II, 88), *éjszakáján* (Virradóra 152, Akik kétszer halnak meg II, 88, Szegény gazdagok III, 122), *éjszakai* (Hangok a vihar után 17, Szomorú napok 140); stb. Hasonlóképpen újabb irodalmunkban is: Mikszáth: *éjszakába* (Szent Péter esernyője 202), *éjszakától* (A Noszty fiú esete 228); Ady: *éjszaka* (Emlékezés egy nyár-éjszakára), *Nyár-éjszakán* (A grófi szérűn), *Éjszakás* (A vörös nap); Móricz: *éjszakával* (Életem regénye 284); József Attila: *éjszakán* (Egy kisgyerek sr); stb.

Mindent egybevetve, mai köznyelvünk *éjszaka* ejtés módja természetes nyelvi fejlődmény, s amellet nyelvi eszményképünk: a klasszikusoktól kicsiszolt irodalmi nyelv öröksége. Nem láthatjuk tehát semmi akadályát annak, hogy végre helyesírásunkban is polgárjogot nyerjen. Vele szemben a nyelvjárási színezetű *éccaka* nem lehet egyenlő esélyű vetélytárs.

5. A hivatalos helyesírási szabályzatok 1901-ig az *ép*, *épen* (határozószók) és a *-kép*, *-képen* formákat írják elő, megtiltva ezek két *p-s* megoldását. 1901-től kezdve meglehetősen zűrzavar válik uralkodóvá. Az 1901. évi akadémiai szabályzat az *ép*, *épen* mellett már — mint kevésbé ajánlatos, de megengedett formát — fölveszi az *épp*, *éppen-t* is, a *-kép* ~ *-képp*, *-képen* ~ *-képpen* alakokban pedig teljes kettősséget engedélyez. SIMONYI „Iskolai helyesírás“-a — a változatosság okáért — az *ép* ~ *épp*, *épen* ~ *éppen* alakokat tartja egyformán helyeseknek, de *-kép* alakot ír elő a *képen* ~ *képpen* váltakozás mellett. Az Akadémia 1915. évi javaslata visszatér a korábbi egyértelmű megoldáshoz, s az egész sorban az egy *p-s* írásmódot teszi kötelezővé. 1922 óta a megoldás ez: *ép* ~ *épp*, *épen* ~ *éppen*; *kép*, de: *-képen* ~ *-képpen*. — „A magyar helyesírás szabályai“-nak 10. kiadása — a helyesírási bizottság döntése folytán — az egyöntetű két *p-s* írást vezeti be. Kérdés, mire alapozható ez a döntés.

Az utóbbi évtizedeknek e kérdésben való nagymértékű helyesírási bizonytalansága nem éppen ok nélküli, mert olyan esettel állunk itt szemben, amely egyik helyesírási alapelvünkre támaszkodva sem oldható meg teljesen megnyugtatóan.

A kérdéses szóalakok írásának hagyománya erős ingadozást, hullámozást mutat. A XIX. század elejéig általában a két *p-s* formák járták, s csak elvétve bukkanhatunk itt-ott egy *p-s* megoldásra (így SermDom.: *kilembkilembkepen*, *chodalatus kepen*, *harumkepen*). A két *p-s* formák túltengésére jellemző, hogy a NySz. igen sok, jórészt kódexekből való *-képen* adata közt csak egyetlen egy *p-s* változat tűnik föl. De a NySz.-ban nem szereplő régi adatok is ugyanezt a képet mutatják: KTSz.: *ozun keppe(n)*, SermDom.: *hathkeppen*, *kylemb keppen*, GyöngySzt. 618: *Egyenlő keppen*, CAL. 891: *Valami keppen*, MA.¹: *képpen* stb. Hasonló a helyzet a régi *éppen* határozószónál is: a NySz. például csupa két *p-s* adatot közöl. Sőt érdekes, hogy a határozószó etimológiai előzménye, az *ép* 'integer, incolumis stb.' melléknév még alapalakjában is gyakran szerepel két *p*-vel: KolGl. (AJTAI—BÖLÖNI): *épp*, CAL. 547: *Épp*, MA: Bibl. I, 59: *épp* (NySz.), 1630—1648: *épp* (OkI Sz.), PP.: *épp* stb.; 'integre, incorrupte stb.' jelentésű *-n* határozóragos alakjában pedig a két *p-s* írásmód szinte kizárólagos: a NySz. adatai például mind ilyenek, továbbá: 1556: *éppen* (OkI Sz.), KolGl. (AJTAI—BÖLÖNI): *éppen*, CAL. 29: *Eppen*, PP.: *Éppen* stb. — A XIX. század elejétől kezdve a két *p-s* írásmód korábbi majdnem teljes

kizárólagossága megszűnik, s a továbbra is gyakori két *p-s* alakok (pl.: MÁRTON I, 382: *Épp*, *Éppen*; NÉMET-MAGYAR SZÓKÖNYV II, 109: *Épp*, *éppen*, 264: *másképpen*, *sokféle-képpen*; KRESZNERICS I, 512: *Elég képpen*, *Fő képpen*; stb.) mellett egyre nagyobb számban tűnnek föl az egy *p-s* alakok: KASSAI II, 92: *Épenn*; Tzs. I, 191: *Épen*, 474: *Máskép*, *Másképen*; CzF.: *Épen*, *ekkép*, *akképen* stb.; de főként az irodalomban: KÖLCEY: *épen* (Parainesis); VÖRÖSMARTY: *épen* (ÖM. VIII, 300); PETŐFI: *épen*, *emlékeképen* (A TISZA), *hizelgéskép* (TOMPA MIHÁLYHOZ); ARANY: *épen* (TOLDI VI. 7., PÁZMÁN LOVAG), *máskép* (TOLDI V. 12.), *olyaténképen*, *adomány-képen* (TOLDI IV. 22., VIII. 11.) stb. — A használat a XX. században is erősen ingadozó, amit igen sok irodalmi példával lehetne igazolni. — Bár a régebbi hagyomány még így is inkább a két *p-s* írásforma mellett szólna, s bár kétségtelen, hogy a XIX. század közepe óta az egy *p-s* írás elharapódzásában a hivatalosan szabályozott helyesírás is közrejátszott, a kérdés rendezésében a hagyomány egységére nem támaszkodhatunk.

A készülő nyelvatlasz tanúsága szerint a mai magyar nyelvjárásokban az *épp*, *éppen* határozószónak általában a geminátás ejtése járja, s csak a középső és keleti palóc vidékeken él a rövid *p-s* változat. A *kép* alapszóból lett határozószó nyelvjárási ejtésére már nincsenek ilyen megbízható adataink. A köznyelvben — tapasztalásunk szerint — inkább a geminátás ejtés az uralkodó (ez talán csak a *-kép* ~ *-képp* esetében lehet némileg vitás), bár meg kell adni, hogy a mind jobban szaporodó betűejtők és a palóc nyelvjárási beütéssel beszélők ajkáról gyakran lehet hallani a rövid *p-s* változatokat is. — Ha tehát a mérleg nyelve a fonetikus alapelv szempontjából is inkább a két *p-s* írásmód felé hajlik, egyöntetű megoldást a ma szokásos kiejtésre támaszkodva sem lehet elérni.

A szóban forgó határozószó és határozórag annyira elszakadt már etimológiai törzsetől, az *ép* melléknévtől, illetőleg a *kép* főnévtől, hogy a szóelemző alapelv ez esetben az írásbeli megoldásra szintén nem adhat megfelelő támpontot.

Mivel három helyesírási alapelvünk együttes számbavétele nem adott kielégítő alapot a kérdéses szóalakok egyértelmű írásbeli megoldásához, látszólag be kellene érniünk a legutóbbi állapot: bizonyos helyesírási kettősség fönntartásával. Ha azonban megfontoljuk, hogy az ilyen kettősség mennyi további bizonytalanság forrása lehet, mennyire nem megfelelő megoldás didaktikai, nyomdai és más egyéb szempontból, mégis csak el kell jutnunk a korábbi liberalizmus felszámolásához, s a kettős szóalakok közül vagy az egy *p-s* vagy a két *p-s* sort egyértelmű megoldásként kell választanunk. Ha viszont ezt meg kell tennünk, akkor — a fentebb mondottak alapján — inkább a két *p-s* alakok felé kell hajolnunk. Ilyen egyértelmű kényszerű döntésünk helyességében legfőljebb a rövidebb formájú *-kép* ~ *-képp* határozóraggal kapcsolatban volna okunk némileg kételkedni, — ha ezt a formát önmagában szemlélnénk. Az *épp*, *éppen*, de különösen a *-képpen* írásforma azonban a *-képp* megoldást természetesen vonja maga után, s ezáltal egységes és egyértelmű sor létrejöttét érhetjük el. — Az adott lehetőségekhez viszonyítva tehát a helyesírási bizottság határozata eléggé megokoltnak látszik.

6. Az akadémiai helyesírás 1915-ig a *kevesbé* ~ *kevesbbé* kettősséget engedélyezte, s ugyanez volt az álláspontja SIMONYI-nak is az „Iskolai helyesírás“-ban. 1915 óta a *kevesbbé* írásmód egyeduralomra jutott a hivatalos helyesírási szabályzatokban. — Mivel „A magyar helyesírás szabályai“-nak 10. kiadása a *kevesbé* forma mellett foglal majd állást, szükségesnek látszik e döntés okairól egy-két szót szólni.

A kérdéses határozószó a *keves* ~ *kevés* melléknév régies *kevesb* ~ *kevesb* közép-fokának nem *-vé*, hanem egyszerű *-é* lativus-ragos alakja.

A kiejtés törvényszerűségei alapján a kérdéses határozószóban rövid *b-t* ejtünk.

Az előbbi tényeknek megfelelően a szót a régiségben mindig egy *b*-vel találjuk írva: WINKLER. 319: *keuesbe*, VIRGIL. 94: *keuesbe*, CIS. H4: *Keuesbe*, ILLY: Préd. I, 55: *kevesbé*, ILLY: Préd. I, 414: *kevesbé* (NySz.) stb.

A helyesírásunk három alapelvének körébe vágó tények számbavétele tehát egyöntetűen a szó egy *b-s* írásmódja mellett szól. Hogy ennek ellenére a két *b-s* írásmód el tudott terjedni, annak oka a múlt század etimologizáló helyesírási törekvéseiben keresendő. A szót ugyanis *-vé* ragos alakulatnak tekintették, tehát *kevésb-vé* > *kevésb-bé* elemekre bontották. E felfogás — mely nyelvtudományunkban is sokáig tartotta magát — többek között az analógiául kínálkozó *kevéssé*, *többé-féle* alakulatokra támaszkodott, melyeknek geminatáiban szintén *-vé* ragot sejtettek (valójában ezek is *-é* ragosak, vö.: R. *kevésé*, *tübé* stb.). Ennek a nézetnek a jegyében fogant Arany János ismert megjegyzése is, amit tanár korában egy iskolai dolgozatra tett: „*Kevésbé*: egy bé kevés bé“ (idézi Nyr. XXIX, 475). A két *b-s* írásmód múlt századi íróinknál sokszor felbukkan, bár szótározva először csak CzF.-ban van így: „*Kevesbbé* v. *kevésbé*“. De a közgyakorlatba a két *b-s* írásmód nehezen vert gyökeret; a Nyelvőr szerkesztőségi cikke 1885-ben például így panaszodik: „Nem látjuk át, hogy a magyarul írók $\frac{9}{10}$ -e, köztük még gondosabb íróink is, micsoda szabály alapján kimélik meg az egy *b-t* most, mikor helyesírásunk szóelemzési inkább, mint hangoztatási.“ — Az Akadémia 1915-i javaslata, majd későbbi döntése a *kevésbbé* forma kizárólagossága mellett tehát kétségtelenül támaszkodhatott bizonyos irodalmi íráshagyományra, de nem egészen felelt meg sem helyesírási alapelveinknek, sem az ezek jórészt öntudatlan alkalmazásából fakadó közszokásnak, s éppen ezért bizonyos pozitív jellege (t. i. a kétalakúság helyett az egyalakúság bevezetése) mellett sem volt alkalmas a kérdés végleges rendezésére. Hasztalan volt azonban a nagyközönség méltatlankodása (vö. nyelvtudományi folyóirataink levelezései), s hasztalan mutattak rá a két *b-s* írás visszásságára még a nyelvtudomány művelői is (vö. ZOLNAI GYULA: MNY. XIX, 89), Arany tekintélye mindig elégnak bizonyult a *kevésbbé* forma megvédelmzésére, s a két *b-s* írásmód lassan egészen fölmagasztosult. SZILÁDY ZOLTÁN például így ír róla: „Aranyunk klasszikus nyelvérzékét ezzel a tétellel külön pontban is meg kell örökíteni és becsülni. Nyelvrombolónak tartom azt az író, aki e szót körülmetéli.“ (MNY. XXIII, 583.)

» Arany Jánosnak valóban klasszikus nyelvérzékét mi, mai nyelvészek jól ismerjük és igen nagyra becsüljük. De azért meg merjük mondani, hogy a *kevésbbé* nyelvi jellegének megítélésében a nyelv e halhatatlan mestere — másokkal egyetemben — tévedett (ami különben kora nyelvtudományi ismereteit tekintve teljesen érthető is). Úgy gondoljuk, aligha leszünk Arany nyelvi géniuszának semmibevevői azáltal, ha a tekintélyével fenntartott írásmód megváltoztatását — helyesírási elveink józan megfontolása alapján s helyesírásunk könnyebbé, egyszerűbbé tétele érdekében — ajánlatosnak, sőt kívánatosnak tartjuk.

III.

Az itt érintett helyesírási kérdéseket korántsem merítettem ki ugyan, de mégis a szokásosnál talán kissé nagyobb részletességgel adtam elő őket. Ezt előre megfontolt szándékkal tettem, sőt ilyen szándékkal választottam cikkem tárgyául a nagyobb, átfogóbb problémák tárgyalása helyett inkább kis részletkérdéseket. Ezzel akartam ugyanis minél szembeűnőbben bemutatni azt, hogy a helyesírás területén nem lehet vagy legalábbis nem ajánlatos kellen át nem gondolt nézetek, pillanatnyi ötletek, első látásra talán tetszetős, de nem szilárd talajon nyugvó elméletek, pusztán érzelmi mozzanatok stb. alapján tényekedni: változtatásokat eszközölni vagy változtatási törekvéseket elhárítani. A helyesírás kétségtelenül nem a nyelvtudomány belső ügye, hanem annál jóval több: közügy. De a benne felmerülő kisebb-nagyobb problémák megoldása nem nélkülözheti a nyelvtudományi módszert: a gondos körültekintést, a kérdéseknek részletekbe hatoló, aprólékos vizsgálatát, az alapos filológiát. Meghozott döntéseink csak

akkor tudják jövő nemzedékek kritikáját kiállani, ha e módszerbeli követelményeket helyesírási ténykedéseinkben soha nem hagyjuk figyelmen kívül.

Mindezt természetesen korántsem azért fűzöm cikkem végére, mintha azt gondolnám, hogy a tőlem fentebb vázolt néhány helyesírási probléma bemutatása az abszolút követelményeknek mindenben eleget tett, s az érintett kérdésekhez már nincs több hozzátenni való. Csupán az egyes helyesírási kérdések részletes elemzésének módszere mellett akarok lándzsát törni, mert ezen a téren — néhány kivételt, például NAGY J. BÉLA cikkeit nem tekintve — még mindig komoly hiányosságaink vannak.

BENKŐ LORÁND

Éjtszaka — éccaka — éjszaka

1. Amikor „A magyar helyesírás szabályai“ 1950-ben megjelent 9. kiadása készülöben volt, a Magyar Nemzet című napilap a helyesírási reform dolgában nyilatkozatot kért és adott közre tőlem 1950. április 9-i számának 10. lapján „Éjtszaka, éjszaka, északa, vagy éccaka? A megújhodott Tudományos Akadémia új, korszerű helyesírást ad a népnek“ címen (a cím nem az én alkotásom).

Ebből idézem: „*Éjtszaka, éjszaka, északa, északa, vagy éccaka?* — köszöntünk be hozzá [már mint énhozzám] a stílusos üdvözlettel. [A történeti hűség kedvéért jelzem, hogy a »beköszöntés« nem egészen ekként hangzott el.] Mert az *éjtszaka* (írjuk le most, utoljára még a régi ortográfiával) a legtöbbit vitatott szavak egyike, mely körül nem egyszer kapott hajba egymással a józan ész, az Akadémia, az író, a korrektor, az olvasó meg a kisdíák.“ Ezután egy „Tudományos magyarázat“ című szakaszban a „beköszöntő“ ezt közli: „Feleletében először tudományos magyarázatát adja, miért szerepelt az Akadémia régi szabályzatában az *éjtszaka* szó, noha az *éjszaka* kiejtés az általános.“ Erre következik, amit én „mondtam“, illetőleg írtam:

„Az *éjszaka* kifejezés éppenséggel nem általános, sőt tapasztalatom szerint sokkal inkább az *éccaka* ejtés járja. Kevésbé mondjuk, vagy mondják azt is, hogy *jó éjszakát*, mint azt, hogy *jó éccakát* vagy *jóccakát*. Azonban az *éjszaka* alak, amelyet egyébként múlt századi jeles költőink, íróink is használnak, csakugyan terjedőben van. A nyelv-történeti adatok arra vallanak, hogy az *éjszaka* új keletű tudóskodásnak a szüleménye, mai írása és ejtése meg finomkodásnak a következménye. Régebben az *éjtszaka* mellett *étszaka* formában is előfordult a szó. Az *éjtszaka* vagy *étszaka* egy *éjt* vagy *ét* és egy *szaka* elem összetétele. Az *éjt* vagy *ét* olyan -t ragos határozó volt, amilyen az *oldalt*, *földszint*, *helyt*, *hosszat*, *Fehérvárt*, csak nem hely-, hanem időhatározó. A *szaka*, eredetiben *szaká* ugyancsak határozói forma, amilyen az *alá*, *hozzá*, *hová*, illetőleg rövidült véghangzóval *hova*, *oda*, *haza*, — a *szakad*, *szakít* igék *szak-* alapszavával összefüggő *szak* névszóból, amelynek 'szakadás, darab' volt a jelentése. Vagyis az *éjtszaka* összetételnek — régen többnyire *mind*, vagyis 'egész' jelzővel — ez volt az eredeti értelme: 'az egész éjjelen át *szakadtig*, *vóigig*', tehát határozószó volt. Így élnek a régiségben a *napot-szaka*, *nyarat-szaka*, *telet-szaka*, *esztendő-t-szaka*, többnyire *egész* jelzővel. Az *éjtszaka* határozószóból azután úgy lett főnév, ahogy például az *éjjel*, *reggel* ugyancsak határozószóból vált főnévvé.

Ezek tudtával talán kevésbé látszik magától értetődőnek az *éjtszaka* felváltása a nyilván mesterségesen készült *éjszaka* formával, annál kevésbé, mivel az előreszül alkalmazott *éj* meglehetősen kiszorult a mai nyelvhasználatból az *éjjel* ellenében. Szinte azt mondanám, ha mindenáron fel akarnók cserélni a most előírt formát, akkor inkább *éccaka* léphetne a helyébe és nem *éjszaka*.“

2. Midőn ekként nyilatkoztam, meglehetősen ismertem a BENKŐTŐL felsorakoztatott adatanyagot. Most, hogy elég tüzetesnek tekinthető fejtegetés alapján ő állásfoglalást javasol az idevágó kérdésekben, nem tartom feleslegesnek, hogy adataival

és következtetésével kapcsolatban néhány helyreigazítást és kiegészítő megjegyzést tegyek.

3. Az időrend, amelyben az írott és a mögöttük levő ejtett formák feltűnnek, a következő: A) 1466. MünchK. 117: „mend ez *éćaka*: per totam noctem“ olv. *éćaka* | uo. 120: „mend *éćaka*: pernoctans“ olv. *éćszaka* | 1506. WinklK. 174 (1. kéz): „eethen *eecczaka*“ olv. *éćaka* | 1517. DomK. 19: *ecchaka* olv. *éćaka* | MA. 1604., 1611., 1621.: „*Ettzaka*: Nox. *Ettzakai*: Nocturnus.“ olv. *éćaka*, *éćakai*. 1621.: „*Ettzac*: Nox, vide *Ettzaka*. *Ettzakai*: Nocturnus.“ — B) A XVI. század első negyedéből VirgK. 40: *eczaka* olv. *éćaka* vagy *éca* | 1585. CAL. 786: „pernox: Eges *eczaka* tarto“ olv. *éćaka* vagy *éca*? WICHMANN, Csángó Szt.: „*étsáká*: éjtszaka, Nacht; in der Nacht“. MA. 1604., 1611., 1621. I.: „Noctu: *Ettzaka*, Ejel.“ olv. *éćaka* vagy *éca*? — C) 1516–1519. JordK. (kiad. 86, 135: „mynd *eethzaka*“ | 1526–1527. ErdyK. 642: *eetzaka* | 1530–1531. ÉrsK. 522: *ethzaka* | 1530–1532. TihK. 85: *etzaka*: ezek mind olv. *étszaka* | MA. 1604., 1611., 1621. I.: „Nox: Éy, *Ettzac* (Eyjel.)“ olv. *étszak*. — D) Az 1577 tájáról való Kolozsvári Glosszák Ajtai–Bölöni-féle részében: „*ejtzaka*: pernox“, ami háromszéki nyelvjárás emléke lehet (vö. PÁLFI: Nyr. XXXVI, 14) | Telegdi: Evang. II, 54b: *eitszaka*: először 1577–1580., de II. kötetét az 1631-i második kiadás szerint a NySz.¹ | 1603. Mihálykó: Az örök életről. . . 55: *eytzaka* (NySz.)¹ | 1645. Geleji Katona: Titkok 1117: „*Éjten-ejtszaka* quasi *éjjet szaka*“ (NySz.)¹ | Geleji Katona: Váltság II, 414: „egész *éjten éjtszaka*“ (NySz.)¹.

4. Az *éjten éjjel* ~ *étén-éjjel* vagy *ét(t)én éjtszaka* ~ *éjten éjtszaka* kifejezések első tagjában a *t* elem az EtSz. (I, 1506) szerint „eredetileg tárgyrag (hasonlóan БЕКЕ, Nyr. XLIII, 38), ez viszont a *t* ~ *tt* locativus-raggal azonos (vö. BUDENZ, UA. 387, SIMONYI, MHat. I, 350).“ — Az *éjtszaka* stb. -*t*-jének mivoltát illető véleményemmel tehát nem állok egyedül.

Az egyik adat, amit a NySz. után BENKŐ a *cc*-s írásmód példái között idéz: CornK. 94: *heteccchaka*, nem tartozik ide, hanem átteendő a (*mind, egész*) *hetet-szaka* 'egész héten át' adatai közé (I. NySz. III, 23, nem egész szabatosan).

A MünchK. 50: „mend *é napot esteg*: tota die“, vagyis 'ezen az egész napon át estig' analóg szerkezet a MA: Tan. 186b: *napot-szaká*-val és az *éjtszaká*-val abban, hogy az első tagja ezekkel egyező -*t* ragos határozó, a második tagja meg -*ig* ragos latívus. GKat: Titk. 1117: „*Napot-szaka* nem mondjuk, hanem *napot-nap-estig*“ (NySz.).

5. Az „*éj*“ szó alaktörténetére vonatkozólag SZINNYEI (HB.: MNy. XXII, 161) *év* ~ *éj* töváltakozást tesz fel. MÉSZÖLY (MNy. XXIII, 150) szerint: „E szónak [*éj*] nyelvelméleinkből alakváltozatai közül ezeket találjuk eredetibbeknek: *é* ~ *i*, amint-hogy az alsólozvai vogulok máig is úgy ejtik ki: *i*. Nyilvánvaló, hogy az *éćaka* ~ *iccaka* szóban nem az *éj*, hanem az *é* ~ *i* alak van meg.“ Az EtSz. (I, 1506) ilyen véleményt nyilvánít: „A magyar szó legrégebb történeti alakja *é*; az *éj* nóm. elvonás az **é-e*, **é-ek* > *é-é*, *é-é-ek* ragos alakokból. Az *é* ősmagy. előzője *év* ~ **év* lehetett (vö. *őszak* az *észak* c.-ben).“ Utánuk indul BENKŐ is, amikor azt mondja: „Az előtag eredeti *i* ~ *é* alakjának (vö. MÉSZÖLY: MNy. XXIII, 150; EtSz.) megfelelően a legkorábbi forma az *étszaka*, amiből az adatok tanúsága szerint szintén elég korán válik *éćaka* (nyelvjárásaink ma is jórészt ezt a formát őrzik) ~ *éca* (mai nyelvjárási meglétére vö. pl. CsángóSz.: *étsáká*).“ — A magam részéről nem látom be, hogy kategorikusan egy *é* ~ *i* eredeti kellene felvennünk. Miért? Mert a vogulban nincsen *j*, illetőleg *í*? De hiszen van vogul АНЛQV. *jei*, és van az osztjában is: D. *éj* 'Nacht' / *éjne* 'nachts', továbbá van *j* vagy *í* a permi nyelvekben meg a lappban is. Tehát miért ne tarthatta volna magát ez az eredeti finn-

¹ Nem ellenőriztem.

ugor hang a magyarban is? Miért lehetett volna a *j*-s forma csak késői elvonás? — A *j*-s vagy *ǰ*-s alakból való kiindulásnak éppenséggel nem mondanak ellen, sőt könnyen hozzájuk illeszthetők a régi nyelvben elég gyakran előforduló *u*-val, *v*-vel, *w*-vel írott formans és formanstanalakok (l. összeállítva EtSz. I, 1505). Tudniillik az *éjel* ~ *éjel*, *éji* ~ *éji* stb.-efféle alakulatokbeli magánhangzóközi *j*-nek — hiátuson át — *v* léphetett a helyébe, s így lett *ével* (JókK. 3, 41, 143; *eu*; uo. 27: *euel*); *éj* vagy *évi* (SermDom. II, 543: „*euuariw* ~ *ewj* warjv“, míg uo. II, 281: „*ej* variu“; WinklK. 259: „*ewy* ees napy“; XVI. sz.: „*ewy* waryw“). Ezekből vonódott el toldalék nélküli formaként *év*, és ilyen *év* tőhöz járultak az újabb ragok, pl. a *-nek* (JókK. 74: „*ez evnek*“; SermDom. I, 134: „*Ewnék* orayt“; WinklK. 101: „*ewnek* sethetseghe“; uo. 236: „*ewnek ew* vadaban“). SIMONYI a SchLSzj. kiadásában (14) a 113: „australis: *wzak*“ tételhez tett jegyzetében ezt mondja: „Kérdés, ez az *wzak* nem *őszak*-nak olvasandó-e?“ Hivatkozik arra, hogy Ozorai: De Christo . . . (1535.) 421: „*őzaktol* fogua nap tamadatiglan“ van, s arra, hogy a WinklK.-ben *őnek* *ővadaban* található, sőt talán a JókK.-beli *evnek* is így olvasható: *őnek*. Hogy a fentebb jelzett *év* forma *ö*-vé elváltozhatott, nem tagadhatjuk, de azt sem állíthatjuk, hogy az idézett írásformákban csak *ö* olvasható, *év* vagy *éu* nem. Az Ozoraiból való adat *ö*-je nyilván *ö* akar lenni, de lehet egy *év*-nek éjtett *ev* nyomdai átalakítása is. Azt, hogy a SermDom. (II, 483): „in lateribus aquilonis: *ewzac* felwl“ adatban ez olvasandó: *őszak* (így kiadás I, 613; ZOLNAI: Nyr. XIV, 255, XXXIX, 469), nehezen hiszem, amint Mészöly (MNy. VI, 405) is hibás olvasatnak tartja az *őszak*-ot meg az *öji*-t. A SchLSzj. *wzak* tételével most nem kívánok foglalkozni.

JordK. 391: kétszer „*harom eeh* és *nappaa*“: az adatbeli *eeh* olv. *éh*; magyarázata az lehet, hogy a magánhangzóközi helyzetben álló *j* nem *v*-vel váltódik fel, hanem *h*-val, s formans nélküli alakul nem *év*, hanem *éh* vonódik el. Ilyen lehet Szegedi: Aquila (1736.) 110: „*Karácson éhezaka*“ (NySz.) is.

6. Az A)–D) alatt felsorolt adatok időrendben való előfordulása — nem férhet hozzá kétség — nem felel meg az alakok keletkezési vagy fejlődési menetének. Nem merném azt állítani, hogy a körülbelül hat évtizeddel korábbi adatolható *eethzaka*-féle vagy a körülbelül száztíz esztendővel előbből ismert olv. *éccaka* alakok eredetibbek, mint a KolGh.-beli *eijtzaka* stb. Azt hiszem ugyanis, nyelvjárási változatokat láthatunk bennük. A kialakulásukra az alábbi lehetőségeket jelölhetjük meg. A finnugor megfelelők alapján magyar *éje* (*éjü*) formából indulunk ki. Ennek a *-t* ragos határozója *éjet* > *éjet*. Az *éjet*-ből *éjt* > *éjt* vagy az *éjet*-ből *éjt*. Más irányú fejlődéssel: *éjet* > *éet* > *éet* > *ét* vagy *éjet* > *éjet* > *éet* > *ét*. Azonban lehetséges *éjt* ~ *éjt*, illetőleg *éjt* ~ *éjt* > *ét* fejlődés is. Az *éj* > *éj* kettőshangzó más irányú elváltozásával *ít* is lehetett az eredmény, amire az első adat 1569: *Ichakara* (RMNy. II/2, 209).

7. A tárgyalt nyelvelemről *ttz*, *tz*, *tsz*, *ttsz*, *jtsz* írású XVII. századi adatokat közöl a NySz. és a NySz. után BENKŐ. Nincs módomban az adatok pontosságát ellenőrizni. Ez pedig nagyon elkelne, mivel a gyűjtő többnyire K ö n n y e N á n d o r, vagy a forrás pl. Pázm: Préd., márpedig Pázmány Prédikációinak nem a forrásjegyzékben feltüntetett 1636-i, hanem az 1768-i kiadását dolgozták fel a NySz. számára. — Megint olyan eset, amikor a NySz.-ral, ezzel a nagyszabású, rendkívül hasznos, sőt nélkülözhetetlen alkatással kapcsolatban be kell jelentenünk a csődöt. (Tudunk-e különbet adni, még nem is kérdés.)

Forráscsoport, amely a XVIII. század elejétől a XIX. század elejéig terjedő időközre nézve tájékoztat bennünket: PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „*Étlzak*: Nox. vide *Éjtlzaka*. | *Étlzaka* vagy *Éjtlzaka*: Nox. | *Étlzakai*: Nocturnus.“ PP. 1708., PPB. 1767.,

¹ Az ilyen magyar formához hasonlóan hiátustöltő *w*-vel lett az osztják Kond., Jug. *ǰwon*, *ǰowon* stb. 'nachts' a. m. *éjen*.

1801. 1.: „Noctu: *Éjtzakán*, Éjjel. — Nox: *Éj*, *Éjtzaka*.“ — WAGNER, PHRAS. 1750., 1775.: „Noctu: *Éjtzakán*, éjjel, éjjeli údőben. — Nox: *Éj*, *éjtzaka*.“ BÉL 1777.: „Nox: *Éjtzaka*, éj. Noctu: éjjel, *éjtzakán*.“

Néhány adat a XVIII. század második felének és a XIX. század elejének irodalmából: Faludi Ferenc novellagyűjteményének, amelyet Révai Miklós adott ki 1787-ben, a címe: „Téli *éjtzakák*“. — „Yung *Éjtzakáji* és egyéb munkáji melyly magyar nyelvre fordítottak Pétzeli Jó'sef Rév-Komáromi prédikátor által. Győrben. 1787.“¹ Ugyancsak *Éjtzakáji* az 1795. évi pozsonyi kiadásban.* Olvasásuk *éjczakáji*. — Gvadányi: Fal. Nót. 1790. 6.: „El műla az *éjtzak*, másnap virradóra A' veres toronyba négyet ütven óra:“^{*} | uo. 16.: „Füredre érkezvén még-is *éjtzakára* Hallal bővelkedő Tifzának partjára“^{*} | uo. 24.: „A tar várju vak fekete madár, *éjtzaka* rút kiáltással fozokott fzóllani.“^{*} — Gvadányi: Fal. Nót. Elmélk. 1796. 52.: „Tekintse-meg kérem, légyen hogy mi baja, Mert *éjten étzaka* nem fzuínik a' jaja.“ — Csokonai: Az én poesisom természete 1. vsz.: „Te szívborzasztó *éjtzaka*!“ (Lilla: Olcsó Könyvtár. 1877. 20 és ÖM. Franklin 56; *éjtzaka* Harsányi—Gulyás I/2, 456 nyilván „modernizálás“) | Csokonai: Szegény Zsuzsi: „Egy szép tavaszi *éjtzakán* Zörgettek Jancsim ablakán.“ Csokonai egy Sandler-fordításának szövegében *éjtzaka* van; a címében és a mutatóban is „Az *éjtzaka*“ (Franklin-kiadás 727—8, 1738), a tartalomjegyzékben *t*-vel (1732).

A velük egykorú szótárakból: SzD.²: „*Éjtenn éjtzaka* (egélsz *éjtzaka*)... *Éjtzakázni*“, — de a világtáj *Éj-szak* | MÁRTON, Magyar-német. 1800. „*Éjtzaka*, v. *éjtzaka*: die Nacht. — *Éjtzaka*: die Nacht, v. *éjtzaka*.“ MÁRTON, Magyar-német. 1816.: „*Éjtzaka*, *Éjtzaka*: die Nacht; nox.“, — de a világtáj: *Éjszak*, *észak*. DANKOVSKY szótára. 1833.: „*Éjt-szaka*, *éjtzaka*: nox, die Nacht 2. per noctem, nächtlieh.“

8. BENKÓNÉL az úgynevezett *sz-es* írásmód példái között szerepelnek: Lépes: PTük. 1617. I, 280: *éten északa* | Haller: Pais 19b: „*északának* idején“. Hogy ezek az adatok formailag hitelesek-e, ezúttal nincs módomban megállapítani. Nyr. XXXIII, 476, jegyz. szerint a Haller-adat helyesen: *éczakának*.

BENKŐ szerint az *éjtzaka* írásmódjában megkülönböztethető hat típus között: „5. A *jsz-es* írásmód: Mik: TörL. 24: *éjszakát*, MonÍrók XVIII, 16: *Éjszakáló*, Gvad: NTest. 52: *éjtzaka* (NySz.); KASSAI, II, 50: *Éj-szaka*; Tzs. I, 149: *Éjtzaka*.“ — Itt némi igazítani valók merülnek fel.

A NySz.-ből vett „MonÍrók XVIII, 16: *Éjszakáló*“ adatról a következőket kell figyelembe venni: Tököly Imrének az 1676—1678. évekből való naplójából 1676. december 20.: „az másik *éjtzaka* viradta felé“ (MonÍrók XVIII, 5) | december 25.: „múlt *éjtzaka* igen nagy dér lőn“ (6) | január 4.: *éjtzakára* (8) | február 10.: *éjtzakával* (16) | február 11.: „*éjtzakáló* helyre“ (16). Az *éjtzaka* egyébként az *éjjel*-lel váltakozva mint határozó sűrűn fordul elő a kötetben. Az 1676—1678-i naplórészletet a kiadó TORMA KÁROLY — előszava szerint (VIII. 1.) — a Tökölytől sajátkezűleg írott és Enyeden volt eredetiről készült másolatból közölte. A másolat a XVIII. század derekán, legkésőbb pedig a vége felé kelt (V. 1.), nagyobbára az erdélyi tájszólás kiejtése szerint (VIII. 1., X. 1.). TORMA (XI. 1.) jelzi, hogy „lehetőleg a mai helyesírás szerint adta“ a rendelkezésre álló szöveget. Így az *éjtzaka* alakú adatok korbeli hitelessége legalábbis kétséges. — Tökölynek 1693—1694. évekről szóló — NAGY IVÁN kiadta (MonÍrók XV.) — naplójában: 1693. január 29.: „*éczaka* is mulattam“ (30) | szeptember 9.: „az elmúlt *éczaka* és ma reggel“ (170) | szeptember 16.: „Az *éczaka* eset“ (177). NAGY IVÁN bevezetése szerint (VI. 1.) valószínűleg tollbamondás után iratott és egykorú, — „amennyire lehetett, a mai helyesírás szerint, de az eredeti hangoztatáshoz vagy kiejtéshez híven“. —

¹ Azoknak az adatoknak, amelyek után * van, I s t v á n f f y E r z s é b e t volt szíves utánuk nézni az eredetiben.

Ezek számbavételével nem tudom, valószínűnek tarthatjuk-e, hogy az 1676–1678-ból származó naplórészekben eredetileg is *éjszaka* volt.

Az, amit a NySz. után BENKŐ így idéz: „Gvad: NTest. 52: *éjszaka*“, — mint fentebb láttuk — valójában így van: *étszaka* olv. *écsaka*.

A „Mik: TörL. 24: *éjszakát*“ adathoz a következőket kell megjegyeznünk: Mikes 1718. április 27-i keltű, 12. levelében ez van: „Jó *étszakát*, édes néném.“ (Az 1906-i emlékkiadás 13. lapjáról.) A Mikes-féle formával vö. MA. 1611.: „*Ettzaka*: Nox.“ Az így jelölt hangalak *écsaka*.

9. A NySz. a forrásjegyzék szerint is a Kultsár István-féle 1794. évi kiadásból dolgozta fel a Törökországi Leveleket. És ebben a 24. lapon — amint Istvánffy Erzsébet megállapította — csakugyan *éjszakát* van.¹

Kassamál 1833. az *éjjel* tételben (II, 50) ezt olvashatjuk: „*éj* ítéletem-ként meg-rövidültt szó *Setét* szóból; (tenebrae) mertt az üdönnek *setét* részét *Éj*-szakának is mondjuk, melj az üdönnek *éj* részét, *éjjeli* részét tész; mondják *Éjt*-szakának is ebből m. r. [megrövidítve] lett *Ét*-szaka, szaka szót elhagyvann: *Ét* szó egygy *Éj* szóval betű tserével (a' j-betű t-vel feltserélve . . .“ Alább még: *Éj*-szaka és *Ét*-szakánn-ként tételek (50–1).

Itt vethetjük fel az *éjszaka* forma keletkezés módjának kérdését. Az ez idő szerint rendelkezésünkre álló adatok ismeretében ez a legkésebb feltűnő s minden valószínűség szerint a legfiatalabb forma is. Azt, hogy hangtani úton keletkezett az *éjtszaká*-ból: a *jtsz* hármas mássalhangzótörődés középső elemének a kiesésével (BENKŐ), nem tartom valószínűnek, annál kevésbbé, mivel erre nem tudok (más igen?) példát. Szerintem inkább arra lehetne gondolni, hogy az *észak* világtáj-jelölőnek vele egy időben megjelenő *éjszak* változatával keverték össze vagy egyenlítették ki. Az *Éj*-szak-ot közli SzD.² 1792. és *éjszaki szelet* találunk a Kultsár-féle Mikes-kiadásban 1794.*, míg az emlékkiadás szerint az 1731. december 24. keltezésű 96. levélben *északi* van.

10. Vörösmarty 1830-ból való „Fekete szem“ című költeményéből idézhetjük: „De a barna szem sugára Emlékeztet *éjszakára*, A sötétes *éjszakára*, Boldog szeretők napjára S nekem nappal *éjszaka* van, Fényes delem éjféltájban.“ Így Vörösmarty Minden Munkái. 1845.* és a Gyulai-féle kiadás (I, 82). A „Csongor és Tünde“ I. felvonásának elején Mirigy mondja: „És mikor közelget a Szép borongó *éjszaka*, És az *éjjel*, a gyilkosnak Denevérek, és tolvajnak, S kósza szellemnek dele Száll, mint holló szárnya le . . .“ Így az 1831-i első kiadás* és a Gyulai-féle (III, 295).

A Magyar Tudós Társaság 1832-ben kiadott helyesírási szabályzatának „Igehatározók“ című szakaszában (32) ott van *éjszaka*, *éjjel*, mint olyan, melynek „írás módja felől kérdés támadhatna“ (31). — A szabályzatot készítő helyesírási bizottság előadója, tehát minden valószínűség szerint az „értelmi szerzője“: Vörösmarty Mihály.

A Tzs. magyar-német részében 1835. a „Nacht“-nak *éj*, *éjjel*, *éjszaka* a megfelelője, az „es wird Nacht“ magyarul „*éjeledik*, *éjellik*; *éjjel* v. *éjszaka lesz*“, a „gute Nacht“ *jó éjszakát!* — ellenben a „beider Nacht, in der Nacht“ magyarjaként *éjjel*, *éjtszaka* szerepel. A Tzs. magyar-német részében 1838. ezt találjuk: „*Éjszaka*: die Nacht“; „*jó éjszakát*: gute Nacht“, — ellenben „*Éjtszaka*: bei Nachtzeit“. — Tehát meg van különböztetve a névszó és a határozószó. — Figyelmet érdemel, hogy a Tzs. a világtáj nevét *éjszak* alakban veszi fel.

¹ Nyr. XXXIII, 476 „A szerkesztőség“ jelzésű közlemény jegyzete figyelmeztet arra, hogy a NySz.-ban „hibás a Mikesből való idézetben *jó éjszakát* e. h. *jó étszakát*.“ Nem világos, milyen alapon kelt a megjegyzés.

A Tzs. = A Magyar Tudós Társaság Zsebszótára öt tagú szerkesztőségéből az irányítók és a szerkesztők V ö r ö s m a r t y és Schedel, a szerző elsősorban V ö r ö s m a r t y (vö. VISZOTA: MNy. VII, 63—71).

Mindez nem egészen ingatag alapul szolgálhat arra a feltevésre, hogy az *éjszaka* szóalaknak, ha nem is a megteremtése, de az irodalmi nyelvbe való bevezetése V ö r ö s m a r t yhoz fűződik. De úgy látszik, nem költészetében való alkalmazásával mozdította elő annak a terjedését. Arra ugyan, hogy az *éjszaka* szempontjából teljes pontossággal végigkutatassam Vörösmarty műveit, nem volt és nincsen érkezőm, azonban a Zalán Futásán kezdve eléggé utána néztem azoknak a helyeknek, ahol előfordulására számitani lehetett. És . . . ezeken a helyeken nem az *éjszaka* jelentkezett, hanem főképen *éj* és ritkábban *éjjel*. A BENKŐTől idézett egy *éjszaka* adaton kívül csak még egyet: a „Csongor és Tünde“-beli találtam. — Gondolom, nem tévedek, ha azt mondom, hogy Vörösmarty nemcsak az „éjjel vagy éjtszaka“ motivumnak volt — bizonyára a magá romantikájából kifolyóan — kedvelője, hanem vele kapcsolatban a Zalán Futása előhangjától kezdve fő része lett abban is, hogy az *éj* szó, illetőleg az *éj* alak irodalmi, különösen költői nyelvünk elemévé erősödjék fel. A pusztá *éj* főnév tudniillik — úgy látszik — a XVII—XVIII. században az *éjjel*-el és az *éjtszaká*-val szemben félreszorult, azonban teljesen nem kopott ki, amint PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „*Éj*: Nox.“ és „Nox: *Éj*, *Éjtszaka*.“ címszavai, továbbá a fentebb idézett WAGNER- és BÉL-féle adatok is tanúsíthatják.

II. „Múlt századi irodalmunkban az *éjszaka* már jelentős súllyal képviselteti magát, s legjelesebbjeink is igen gyakran használják“ — így nyitakozik BENKŐ. Azt hiszem, Katona „Bánk-bán“-ját BENKŐ szerint is joggal sorolhatjuk irodalmunknak legklasszikusabb emlékei, illetőleg hatóerői közé. — Eredetileg nem volt szándékom a BENKŐTől bevontakon kívül más „klasszikus“-okat megidézni ehhez az „*éjtszakai*“ vitához, azonban HORVÁTH János, aki az irodalom miatt érdeklődik a nyelv iránt, míg mások jóval kevesebb eredménnyel a nyelv miatt érdeklődnek az irodalom iránt, közölte velem és az ő közlése után adom tovább, hogy a „Bánk-bán“ 1821-ből való I. kiadásában *jtsz*-szel fordul elő a szó, mégpedig az I. és II. felvonásban 13-szor: *éjtszaka* (13, 43), *éjtszakát* (14, 59, 61), *Éjtszakám* (46), *jó éjtszakát* (13, 18, 63 háromszor), *Jó-éjtszakát* (48, 63). Ugyancsak HORVÁTH János után tudatom, hogy a „Bánk-bán“ következő, Horváth Döme-féle 1856-ban megjelent kiadásában *éjszaka* stb. alakot ölt a szó, s így találkozunk vele későbbiekben is. WALDAPFEL József az 1946. évből való „Bánk-bán“ kiadásában (Új Könyvtár) helyreállítja az *éjtszaka* stb. formát. Ezek után felvessük-e a kérdést, hogy Katona műve önmagára klasszikus, vagy pedig Horváth Döme és kiadó utódjai révén vált azzá?

Hogy Petőfi az *éjszaka* alakot használta, a legújabb, akadémiai kritikai kiadás (szerkesztette Varjas Béla) igazolja. Petőfi ebben valószínűleg — elsősorban Vörösmarty tekintélyénél fogva — a helyesírási szabályzatot és a Tzs.-t követte.

Arany János *éjszakai*-hoz kétség fér: a legújabb akadémiai kritikai kiadás (Voinovich) amellet bizonyít, hogy Arany *éjtszaka* formában írta a szót. Murány Ostroma III. 39. sor: I. kiad. 1848.: *éjtszaka* ~ Összes Költ.: *éjszaka* (Voin. III, 61, 296) | Katalin 2: 73.: kézirat 1850.: mindenütt *éjtszaka* ~ Szilágyi-féle kiad. 1850.: *éjszaka* (Voin. III, 107, 302) és 11: 73.: „Ki jár ily késő *éjtszakán*?“ (i. h. 125) | Ráchel. 1851. 19. sor: „Oh, a rémséges *éjtszaka*! (Voin. I, 146, 452) | „A világ egy kopott szekér“. 1852.: kézirat: *éjtszakázol* ~ Összes Költ. 1867.: *éjtszakázol* (Voin. I, 158, 455) | Keveháza. 1853. 23. vsz.: *éjtszaka* (Voin. IV, 12) | Toldi Estéje. 1848—1854. I. 37. vsz.: „neked jó *éjtszakát*“ (Voin. II, 166) | Kóbor Tamás. 1868—1873. 72. és 78. sor: *éjtszakán*; az első kéziratban a 78. sor: *éjtszakán* [?] (Voin. I, 314, 523) | Hídatavás. 1877. 2. vsz.: „Indul a késő *éjtszakán*“ (Voin. I, 354).

12. CzF.-t nézzük meg az *éjszaka* és *éjtszaka* alakokra, illetőleg szókra vonatkozólag. „*Éjszaka*, (éjszaka) ösz. fn. Azon időköz, melyet rövidebben *éjnek* hívunk. V. ö. *éj. Téli, nyári, hosszú, rövid, sötét, holdvilágos, csillagos éjszaka. Jó éjszakát! . . . Szabatosan véve, különbözik: éjtszaka*, l. ezt.“ „*Éjtszaka*, (éjt-szaka) ösz. i. h. Éjjel, éj folytában, míg az éj tart. Olyan mint: *nyaratyszaka, telef[]szaka* stb. *Éjtszaka elszöktek a foglyok. Éjtszaka utazni. Egész éjtszaka tánczolni*. Egyébiránt használják főnevel is: *éjtszakát, éjtszakák* stb. lásd: *éjszaka*. — A közbe eső *t* vagy határozói rag, mint *n*-vel együtt *éj-ent* szóban is, vagy pedig az *idő* szó öszvehuzása; az első esetben teljesen kiegészítve volna: *éj-ent szaka*, a másodikban *éj-idő-szaka*. Mindkettő helyes értelmű; de a 'szak' szónak ragozott minősége (szaka) azt látszik mutatni, hogy inkább az utóbbi öszvetétel áll. Egyébiránt 'szaka' alanyeset szintén vétethetnék határozónak, mint *kor* (éjfélkor, tavaszkor), *nap* (minap, tegnap, holnap) szók is.“ Megjegyzem még, hogy CzF.-nál a világtáj neveként csak az *éjszak* van meg. — Idéztem CzF.-t, mivel szemléltetni akartam, hogy a „tudomány“-nak, a feliben-harmadában helyes nyelvészkedésnek ez esetben milyen szerepe volt vagy lehetett az *éjtszaka* — *éjszaka* sorsában. Ennek figyelembevételével még erősebb alapunk lehet arra a gyanúra, hogy korábban is hasonló tényezők játszottak bele az *éjtszaka* „megreformálásába“.

13. Nem kívánok monográfiát alkotni az *éjtszaka*—*éjszaka* ügyében, ámbár véleményem szerint éppenséggel nem volna érdektelen és haszontalan az idevágó kérdések részletes felderítése, mivel elősegíthetné irodalmi nyelvünk nem lényegtelen mozzanatainak a tisztázását.

BENKŐ az *éjtszaka*—*éjszaka*-val kapcsolatos fejtegetéseinek befejezéséül ezt írja: „Mindent egybevetve, mai köznyelvünk *éjszaka* ejtismódja természetes nyelvi fejlődmény, s amellet nyelvi eszményképünk: a klasszikusoktól kicsiszolt irodalmi nyelv öröksége. Nem láthatjuk tehát semmi akadályát annak, hogy végre helyesírásunkban is polgárjogot nyerjen. Vele szemben a nyelvjárási színezetű *éccaka* nem lehet egyenlő esélyű vetélytárs.“

Mindazt egybevetve, amit fentebb előadtam, én másképen, legalább is kevésbé határozottan fogalmaznék, mint BENKŐ. Valahogy ilyenképpen: Ízlés dolga! Neki és némelyeknek nagyobb gusztusuk van az *éjszaká*-ra, nekem és másoknak — kevesebbeknek vagy többeknek: kérdés — nagyobb gusztusunk van az *éjtszaká*-ra.

PAIS DEZSŐ

A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez

1. DEME LÁSZLÓ „A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről“ című tanulmányában (MNy. XLIX, 140—56) igen gondos és módszeres vizsgálattal szemügyre veszi ezeknek az összetételeknek megengedhető vagy elítélendő voltát; vizsgálódásának eredményeképpen végül is általában polgárjogot kér nekik. Azt hiszem, sem a világos fejtegetésekben, sem a végső következtetésben lehetetlen egyet nem értenünk DEMÉVEL. Ezúttal azonban még néhány grammat szeretnék helyezni a mérlegnek DEMÉTŐL is gondosan figyelembe vett „Ne!“ feliratú serpenyőjébe, továbbá azt is megemlíteném, hogy éppen DEME módszeres és rendszeres ténymegállapításaiból helyenként talán más tanulság is adódhatik, mint amelyekre DEME az olvasót elvezeti.

DEME kérdésfelvetésének harmadik pontja szerint (i. h. 144) megvizsgálendő, nem ellenkeznek-e nyelvünk törvényeivel ezek az összetételek. Megállapítja, hogy ezek „alapvetően eltérnek a magyarban szokásos összetételektől abban, hogy olyan mondat-tani helyzet, olyan konkrét beszédfordulat, amelyből mint mondattagok összetapadva kiválhattak volna, a magyarban nincsen. Látszólag még olyan analógiák sincsenek, amelyeknek mintájára elfogadható alakulatoknak tekinthetnők őket“ (i. h. 145). Azok

a példák, amelyeket ennek a nehézségnek az elhárítására DEME a kérdéses összetételek védelmében megemlít, vélekedésem szerint nemcsak a történeti és a leíró nyelvtanok, hanem jórészt a mai nyelvérzék nézőpontjából sem tekinthetők határozós összetételeknek. Igaz, hogy az *aranygyűrű* = 'aranyból való gyűrű', de a körülírásban szereplő *ból* rag nem az *arany* és a *gyűrű* között teremti szintagmatikus viszonyt, hanem az *arany* és a *való* között; az *aranyból való* pedig éppen úgy jelzője a *gyűrű*-nek, mint az összetétel előtagjaként szereplő *arany*. Az *aranyból való gyűrű* szerkezetet persze csak értelmezésnek, érzékeltető körülírásnak szánja DEME, de az összetétel szerkezetére nézve mégis jellemzőnek tarthatjuk azt a módot, amellyel az összetétel jelentését körül tudjuk írni. Ha a *kenyérliszt* = 'kenyérnek való liszt' — ami logikusan helyt is áll, de ez nem változtat az összetétel jelzős jellegén — akkor az *asztalláb*-at is elemezhetnők így: 'asztalhoz tartozó láb', vagy a *gyomorbántalom* összetételt így: 'gyomorban fellépő bántalom', s ekkor a körülírási lehetőségek egyikében szereplő *-hoz*, illetőleg *-ban* rag miatt az összetétel határozós is lehetne. — Igaz, hogy az *idegbeteg*, *gyomorbeteg* stb. csak a felületes elemzés számára jelzős összetétel, de vajjon nem távolodnánk-e el éppen a lélektani folyamatoknak megfelelő nyelvi valóságtól, ha a logikailag felületes elemzés helyett logikailag pontos elemzéssel határozósnak tekintenők az ilyen összetételt, s így elemeznők: 'idegeire nézve beteg', 'gyomorával beteg'. — A *zseb-kés* nyelvérzék szerinti elemzése inkább *milyen kés?*, mint *hová való kés?*, mert a többi késtől megkülönböztető fogalmi jegyek közül inkább a magán a tárgyon fellelhető sajátos tulajdonságok csillannak meg a szó kimondásakor. Az összetétel jelzős voltát történetileg sem cáfolják a DEME közölte *zsebbe való* . . . adatok: ez a szó szerkezet jelzője a kérdéses tárgyat jelölő főnévnek, s nem tarthatjuk indokoltnak azt az elgondolást, hogy amikor a *zsebbe való* vagy *zsebbeli* helyét a *zseb*-foglalta el, ez egyszersmind jelzős szerkezetnek határozós szerkezet-tel való felcserélését is jelentené. — Az ARANY védelmezte *hattyúnyak*-ra nem mondanám biztosan, hogy 'hattyúéhoz hasonló nyak' (legfeljebb csak nagyon pontos logikai elemzéssel mondhatjuk ezt), hanem a kép közvetlenségével, élénkségével számolva egyszerűen így értelmezném: 'hattyú nyaka, hattyúi nyak'. Valószínű, hogy az illető egyén nyakában nem hattyúéhoz hasonló emberi nyakat, hanem egyszerűen és metafora-szerűen hattyúnyakat láttak. A *kökényszem*-re és a *darázsderék*-ra ugyanezt merném mondani. Egyébként a logikai felbontás is csak jelzős szerkezetre vezet!

2. Úgy vélem, hogy vizsgálódásának harmadik mozzanatában DEMÉnek nem sikerült teljesen elhárítania a nehézségeket: valószínűnek látszik, hogy a jelöletlen határozós összetételek elterjedése majdnem kizárólag a kalkokból, tükörfelfezésekből indul ki. A vizsgálódás első két mozzanatának: a meghonosultságnak, valamint a már meglévő szavak kiszorításának kérdésében DEME világos okfejtése meggyőzhet bennünket arról, hogy ezeknek az összetételeknek általában polgárjog jár. Meg is honosodtak, nagy mértékben nem szorítottak ki magyar szavakat vagy szerkezeteket, szükség van rájuk. Azonban a mondottak alapján még egy tanulságot s egy következtetést említhetünk meg:

Ha ezek az összetételek igen sok esetben a szókészlet nélkülözhetetlen gyarapodását jelentik is, ebből nem okvetlenül következik az, hogy az összetétel szabálya nem idegenből való, s hogy csak az egyes esetek valók idegenből (DEME: i. h. 149). Nem bizonyos, hogy a gazdagodás é módja éppen úgy megfelel a magyar nyelv természetének, mint amilyen kívánatos maga a gazdagodás. Óvatosnak kell lennünk abban a következtetésben, hogy nyelvünk új nyelvtani szabállyal gazdagodott. A kérdéses összetételek meglétéből inkább csak a nyelv nagy rugalmasságára, engedékenységére és — a nyelvművelés elvi kérdéseit nézve — alakíthatóságára lehet következtetni. S ha ezeknek az összetételeknek a nyelvművelés polgárjogot ad, ezt inkább gyakorlati kényszerűségnek és célszerűségnek, mint elvi megfontolásnak tekinthetjük. A nem egészen jól össze-forrott csontot az orvos már nem választja újból széjjel, hogy jobban forrassza össze,

ha a beteg így is használhatja tagját, és a szervezetén mutatkozó deformálódás csupán szépséghiba már.

Ott, ahol még lehet, s ha egyáltalán lehet, talán jobban meg kellene rostálni — még akkor is, ha egyébként jóváhagyjuk az összetételeknek ezt a fajtáját — nemcsak a *-dús*, hanem az egyéb utótagú összetételeket is. Talán szigorúbb mérce is elkelne, mint DEME kívánja (i. h. 156). Például a *-teljes* utótagúak ellenőrzésére nem elég a *mivel teljes?* kérdés. A mi *-s* nomen possessoris képzőnknek a németben nagyjából megfelelő az *-ig* képző: *trotzig* 'dacos', *dreckig* 'sáros, piszkos', *spitzig* 'hegyes' stb. Azonban a németben nem lehet ezt a képzőt minden főnévhez hozzátenni, s ilyenkor a német nyelv összetétellel vagy más körülírással segít magán: *verhängnisvoll* 'végzetes', *geistreich* 'szellemes', *behaart* 'szőrös', *der Mann mit dem braunen Hut* 'a barnakalapos férfi' stb. De mindez csak annak a körülírása, amit a valamivel való ellátottságot jelentő *-ig* kifejez. Mi szükségünk van tehát arra, hogy német mintára összetételt használjunk, holott a magyarban az *-s* képzőt majdnem minden főnévhez és melléknévhez hozzátehetjük? — A fogalom nem csorbul meg, ha a *jelentőségteljes-t jelentős-sel* vagy *jelentőséggel* helyettesítjük (vö. *jó* : *jóságos*, *gyönyörű* : *gyönyörűséges*, *hű* : *hűséges*, *mély* : *mélységes* stb.). Ha *méltóságteljes fejtartás*-ról, *reményteljes ifjú*-ról beszélünk, többnyire csak arra gondolunk, hogy a fejtartás méltósággal van ellátva, azaz *méltóságos* (a cím úgyszólván kiveszett), az ifjú pedig reménnyel van ellátva, azaz *reményes* (ilyen származék még úgy sincs, tehát nem okozna zavaró poliszémiát). A *felelősségteljes* is nyugodtan lehetne *felelőséges*, ha már többet akarunk mondani a *felelős*-nél. A *vizbő rét*-nél nem rosszabb fogalmilag a *nedves* vagy *vizes rét*. — DEME szükségesnek tartja, hogy a kérdéses összetételeket egyenként megítéljék, s ehhez hasznos fogódzót is ad (i. h. 156); egyébként ezt a vizsgálatot nem tűzte ki dolgozata céljául. A megítélés szempontjaihoz azt lehetne hozzáfűzni, hogy az egyes szavak mérlegelésekor nem szabad a kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítani egy-egy jelentésárnyalatnak, amelyről — túlzott óvatossággal — csak sajnálkozva mondunk le. Meg kell nézni: Vajon valóban önálló jelentést vagy jelentésárnyalatot hordoz-e az alakilag kárhóztatható összetétel a szabályosabb alakulattal szemben? Vagy csak hangulati árnyalatban különbözik, s e hangulat forrása éppen a hangalak? Több olyan összetétel akad a kérdésesek között, amely nem azért van, mert kell, hanem azért kell, mert van: valami misztérium fonódik hangalakja köré, s ez a hangalak szinte szuggeralja az embert, hogy önálló jelentést tulajdonítson a szónak; de gondosabb szemrevételekor kiderül, hogy éppen semmi különbség sincs az ilyen szó értelme és a megfelelő, magyarosabb szerkezetű szó értelme között, ha csak az nem történt, hogy az előbbi kiszívta az utóbbinak színeit.

Kívánatos volna, hogy DEME fontos tanulmánya a nyelvművelés illetékes köreit minél előbbi állásfoglalásra — ha némileg tartózkodó állásfoglalásra is — készítetné, már csak azért is, mert a pedagógiai gyakorlatban igen gyakran állást kell — vagy kellene — foglalnunk.

KUBINYI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék

A gyöngyösi volt ferences könyvtár ősnymotatványainak jegyzékelése során kezembe került a külön kezelt, régi anyag 91. jelzetű kötete. Az 1762. évi gyöngyösi ferences műhelyből származó és barna egézbőrbe kötött könyv gerincének felirata: CHRONOL | OGIA * | BREVIS | V. CON. | GYÖN. | ORD. MIN. | 1762 |.

A kéttagú ősnymotatvány-kolligátumot a nyomtatásban is megjelent Index¹ a 18., illetőleg 42. lapon a következőkben írja le: „Fasciculus temporum. Chronica etc. Venetiis 1479. Nr. BB. 9. Írásbeli jegyzetekkel.“ — „Thomas ab Aquino. Ars sive modus praedicandi. 1473. Nr. BB. 9. A kötet 2-ik része.“

A fentiek könyvészetileg pontosabb leírása: Coll. 1. Rolewinck, Werner: Fasciculus temporum. Velence. 1479. Georgius Walch. Hain 6924, illetőleg BMC. V. 274 IB 20883. Hiányzik az első üres levél. — Coll. 2. Ars vitae contemplativae . . . (Nürnberg, Friedrich Creussner) 1473. Hain 1822, illetőleg GW 2672. Hiányzik az 1—4 és a 30—32 levél.

A kolligátum második tagja: „Ars vitae contemplativae . . .“ szerző nélküli összeállítás. A XV. századból csak ezt az egy kiadását ismerjük. A mű tagozódása: Ars vitae contemplativae. — Modus meditandi in generali. — Ars memorativa. — Thomas de Aquino: Ars praedicandi. — Modus formandi arborem.

A nyomtatvány 14. levelének versóján, az „Ars memorativa“ részben található az emlékezőtehetség gyakorlására szolgáló szójegyzék.² Az ehhez tartozó fametszetes képek — sajnos — példányunkból hiányzanak. A folytatólágosan következő 50 latin főnév közül 42 mellé ugyanaz a kéz a következő megfelelő magyar szavakat írta:

Sartor	<i>zabho</i>	Pannifex	<i>pozthometho</i>
Pictor	<i>kephiro</i>	Tinctor	
Faber	<i>kowazh</i>	Pellifex	<i>zuzh</i>
Cocus	<i>zakaz</i>	Pileator	<i>zuveggartha</i>
Simeus	<i>majum</i>	Ursus	<i>medwe</i>
Thaurus	<i>bicha</i>	Leo	<i>voroznal</i>
Pincerna	<i>kolcharh</i>	Ollifex	<i>fazezgartha</i>
Stultus	<i>bolond</i>	Cerdo	<i>thimar</i>
Pistor	<i>kenezrutho</i>	Currifex	<i>zekergartha</i>
Sequester		Doleator	<i>hordogartha</i>
Rusticus	<i>parantz</i>	Carnifex	<i>hoherh</i>
Lusor	<i>hijazo</i>	Venator	<i>vadaz</i>
Sutor	<i>vargha</i>	Balneator	<i>feredus</i>
Lapicida	<i>kemies</i>	Lictor	
Lupus	<i>farkas</i>	Cervus	<i>haruas</i>
Asinus	<i>zamar</i>	Equus	<i>lo</i>
Cantrifusor	<i>kanna ga / rthiwo</i>	Vitrifex	<i>viueggartha</i>
Scriptor	<i>ijroh</i>	Textor	<i>takasz</i>
Auceps	<i>madaraz</i>	Componator	
Piscator	<i>halazo</i>	Mango	

¹ Index Librorum Saeculi XV. et XVI. Bibliothecae P. P. Franciscanorum Gyöngyösi. Budapest, 1830.

² Vö. HAJDU HELGA, Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters. Pécs, 1936.

Laqueator	<i>kotelgarto</i>	Cattus	<i>mazka</i>
Molitor		Rasor	<i>barbelh</i>
Dimicator		Tubicinator	<i>trom bitas</i>
Histrío		Joculator	<i>pakokalo</i>
Canis	<i>ebebh</i>	Preco	<i>vueltho</i>

A szavak bejegyzésének pontosabb meghatározására szolgál egyrészt a nyomtatás éve: 1473., másrészt a könyvben levő többi bejegyzéssel történő összevetés. A nyomtatványban három kéz írását lehet megkülönböztetni: Időrendben az első a fenti magyar szavak írója. Ugyancsak tőle származnak a fent említett lap margóján látható és az 1762. évi kötés során erősen levágott sorok: „...escodus | ... querit lucrum | ... ecisse facere sumptum |“. — A második, az előbbtől jól megkülönböztethetően későbbi kéz az első, meglevő üres levél versójára 18 soros latin nyelvű, de magyar vonatkozású levélfogalmazványt írt. — A harmadik — az előzőknél is későbbi — kéz ehhez a szöveghez tette marginális megjegyzését: „Ista epla | falsa!“ Ugyanez az írás szerepel a 10. levél versójának alsó margóján: „Fr. gallus De Lipsowia | Anno dni 1 . 5 . 5 . 1“.

Figyelembe véve, hogy a magyar szavak beírása után még két későbbi kéz is tett bejegyzéseket 1551-ig, joggal feltehető, hogy a szójegyzéket 1480. és 1530. között írták.

A könyv 1762-ben — ahogy ezt a kötése bizonyítja — már a gyöngyösi ferences könyvtárban volt. Korábbi provenienciájáról mindössze a fent említett „Fr. gallus De Lipsowia | Anno dni 1 . 5 . 5 . 1“ bejegyzés tanúskodik. Az ő személyére vonatkozólag a következőket sikerült kiderítenem. A Zólyom megyei adózó plébánosok jegyzékén szerepel 1543. február 15-én „Gallus plebanus de Bachwr“ (Bachwr = Baczúr, község Zólyom megyében, ma Bacúrov) (vö. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 1902—12. I—V. kötet. A IV. kötet 208. lapján a 172. tétel); Lipszén pedig (Zólyomlipcse, azelőtt Tótlipcse, ma Slovenská L'upča) 1551. szeptember 17-én egy tizedbérleti fizetésnél tanúskodik „Gallus plebanus de Badin“ (Badin = Erdőbádony, község Zólyom megyében, ma Badín) (uo. az V. kötet 586. lapján az 563. tétel).

Hogy miként kerülhetett a könyv Gyöngyösre, csak következtetni lehet. A bejegyzés „frater“ kitétele bizonyítja, hogy Gallus valamelyik koldulórendhez tartozott. Zólyomlipcsén 1503 és 1559 között kimutatható egy zárda (JURKOVICH EMIL, Zólyomlipcse várának és uradalmának története. Pécs, 1929. 21), nem tudni azonban, hogy ez melyik rendhez tartozott. KARÁCSONYI JÁNOS (Szt. Ferencz rendjének története I, 196—7) szerint Zólyomlipcsén volt ferences rendház, amely azonban a huszita háborúk során elpusztult. Feltéve, hogy a két zárda azonos és csak a reformáció idején szűnt meg teljesen, elképzelhető, hogy Gallus ferences volt, és a zólyomlipcsei rendházból került a könyv Gyöngyösre.

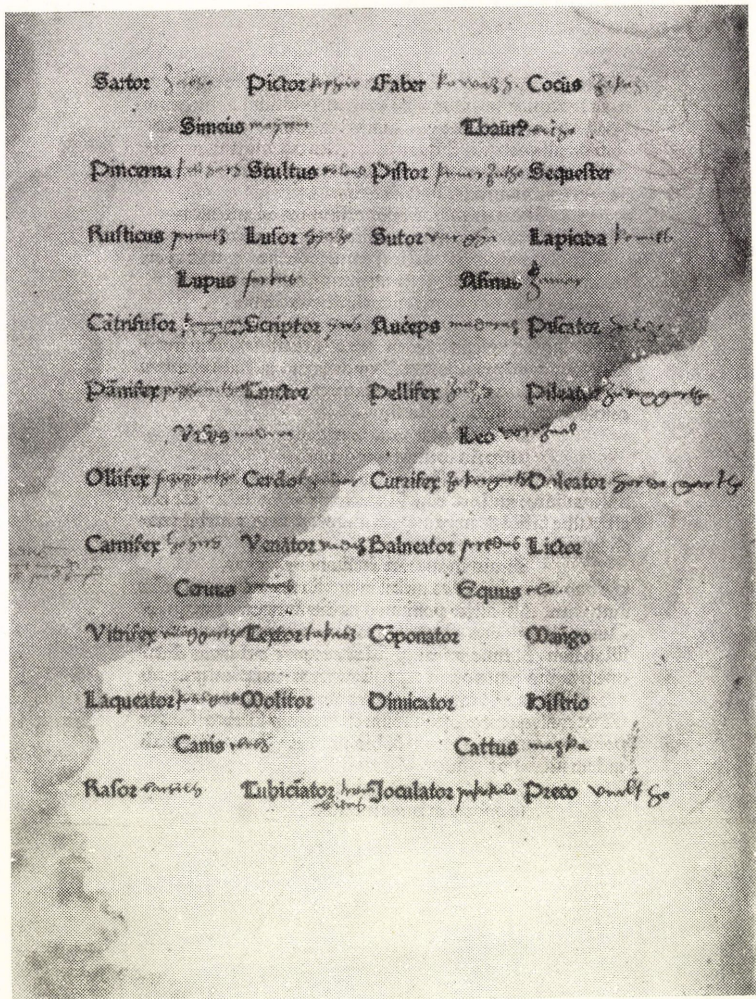
A fent ismertetett bejegyzéseket tartalmazó kötetet az Országos Széchenyi Könyvtárban a régi és ritka nyomtatványok tára őrzi. BORSA GÉDEON

Jobbhágylevelek a XVI. század második feléből

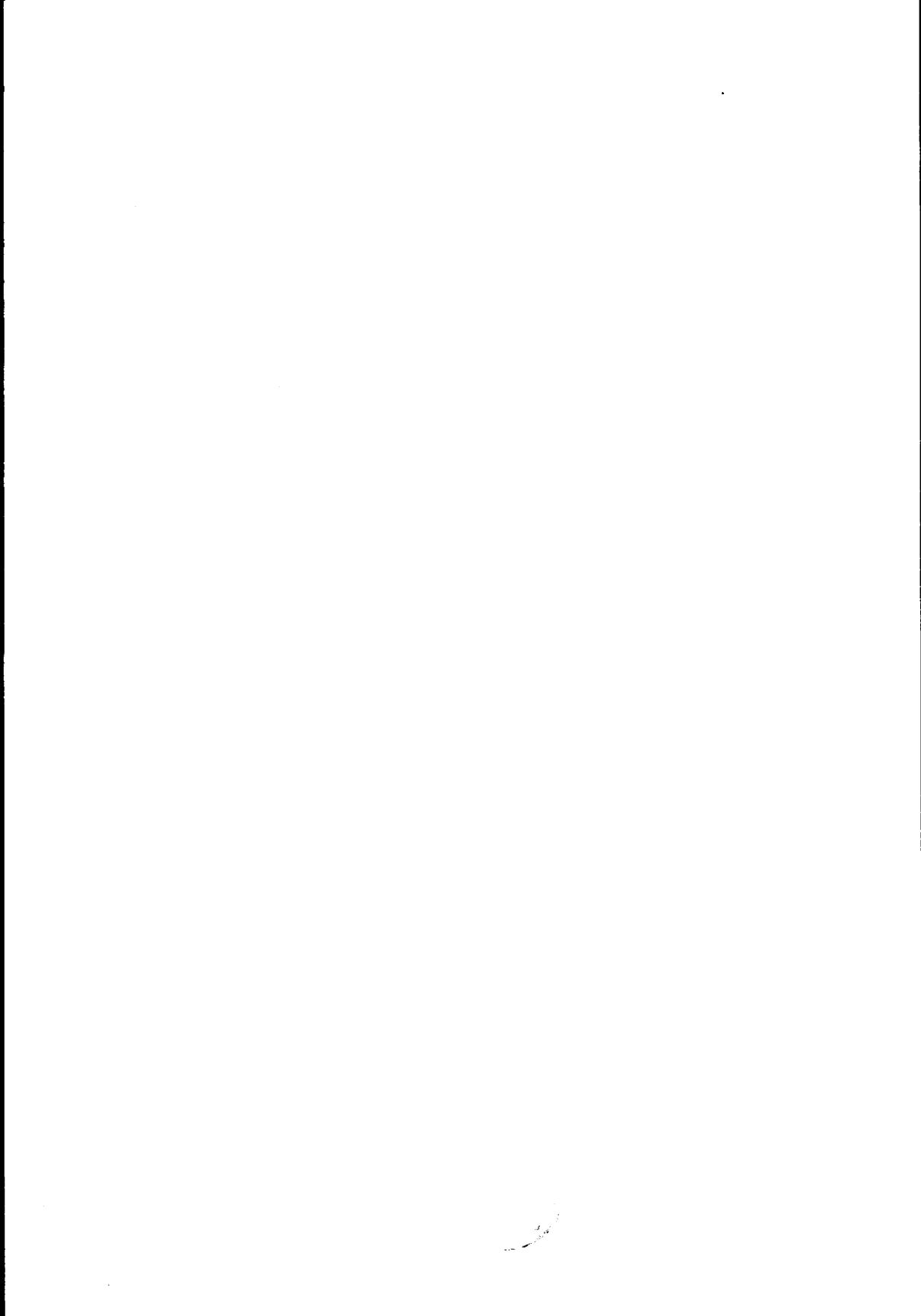
Az agyonsarcolt Ete és az embersütés¹
1562 előtt

Mj k̄yk wagwnk Ethēyek zegen̄y megh n̄y[o]morodot nepek k̄oz̄onetwnket es
ōrokke valo zolgalatwnkat Jr̄ywk mj te Naḡfagodnak M̄ynt Mj Nagh: kegelmes wronk-
nak: Touaba megh ertottwk az nagh lewelebolj az nag: parancsolat̄yat holot te Nag:

¹ A mai Tolna megye határán fekvő és elpusztult Ete község lakóin utolsó jalkiáltása ez a levél. A levélben említett ezüsthorgok halásznépre vullanak.

Egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék

azt parancsollja mj nekwnk hogh ez el mwlt eztendobe menj füzeteswnk vot azokat te Nag: twdaffara adnoywk es te Nag: be kwldywk Irwan Regiftrumba, Mi kezok wagwnk az Nag: parancholatyanak engednj mynd örökke: Touabba ezt te Nag: twdaffara adywk legh elozor Jwe Reank Nagh Gafpar reank Izenye hogh ha megh nem farcolwnk nekj tehat reank yw es varafwnkat megh egetj es megh dwlya anak wtanna valamolyet kaphat Bennwnk mynd zablyara hanya nagh gafpar vot vot raytwnk ket zaz harmyne ot forjntot ket Istamet mentet Barany Borelj Belotet negh ezwt horgot rea, ket koponyegot, nagh sebestyen Reank ywe az wtan az megh Ilyen fenyögeteffelj fenyögetot, azys vot Raytwnk nyole heyan zaz forjntot keet Koponyegot két fekot yot, annak wtanna Ismet Reank Jwe Balog tamas Almaffi gwrkowlj varafwnkat megh dwtak es meg egetek votek raytwnk zaz tyz forjntot egh ezult horgot, fwrottas domotor es kalmar andras reank Jzenenek [ak] azok vottek raytwnk otweny negh forjntot, annak wtanna Ismet reank Jzenek Morfolo mate es fekete bence, Mayor Amborus azok vottek Raytwnk hwzonot forjntot ket Ruhara valo Jstamet poztot egh Jstamet dolmant Sarkozi Boltiffar vot raytwnk nyole forjntot Im latya te Nagh: menemw nyagh farcollassalj farcoltatanak ez el mwlt eztendobe mynket es menj lok nyomorwafogat tottek Raytwnk, hogy Jmaran az varafnak Job reze el puztwlt es az kyk Rayta laknakys annyra Jwtottak oket hogh az kynek tyz okre vot negh maradot benne az kynek hat okre wot ketto vagion benne. Az kynek okre vot egh synchen benne ennj Sok fuzetesnek myatta, wgh annyra hogh zegenyek folj kertek az Sidotwlj es hazukal zolojwkelj sem gyeeozyk folj fuzetnj az nagh fuzetesft, zegenyok de mynd ennj [fuzetesft] fuzetesfely sem elegodenek Nadafdj Amborus huzon negh okrwket hayta elj

Towaba holot te Nag: az parancholya hogh aztys meg Jrjwk menytt attwnk farkafit gergelnek es az w waydayanak, mj farkafit farkafit gergelnek es az w hoza tartozoknak mj chak egh penzt sem attwnk es azokttwlj sem bantafwnk nem vot de maftanaban Balogh tamaf Jsmet Reank Jwt es ot varafwnk korwlj forgolodyk eros fenyögetefokelj fenyöget hogh warafwnkat megh dwlya es megh egetj es mj magwnkat mynd zablyara hany megh fogot eget kozolwnk eroffen megh kotozte kotozwe vele hordoza [azt p] Jlyen fenyog[e]tesselj fenyogat ha megh nem farcolunk nekj tehat az embert meg swti fwtelj be kwldj Reank Jlyen nagh fenyögeteffelj fenyöget hogh foha nem [twdom] twdonk howa lonnj Azert kerwnk az hatalmas Istenert ogj te Nagh: vyfelion gondot Reank mort el pwzwtwlt az waras el kolj rolja fwtnwnk pwztan kolj hadwnk az waraft mort foha ennj fok fuzetesft el nem gyozwnk

Maftanaban ker raytwnk Balogtamaf, elj zaz forintot egh granat dolmant hagytot nekj harmad napot es mongya magat Nadafdj tamaf zolgayanak hogh mongywk nekj hogh meg hattwk mj az folleges kyralj adojat arra o ezt felelj hog az en wram Nadafdi tamaf porolyenek wele en ezt megh vezom raytatok, es hogh [Nagh] ezt mongwk nekj hogh Nag: hyrre tezuk ez az folleges kyralnak panafw[n]k tehat erre oly rutlagos feleletoket tezon Nagfagtokra hogh kytt Ingen sem zuk[segh] nekwnk az rutlagat megh mondanwnk tj Nagh:

Kogelmes es Nagh: wronknak
 horuat Markonak az folleges
 Kyral kepenek zygetbe lakozandonak
 adaffek ez lewelj etc

(Orsz. Lt. Acta div. fam. 22. Horváth de Sziget. Keltezés nélkül, de mivel Nádasdy Tamásra történik benne hivatkozás, csak ennek halála éve, 1562. elé tehetjük.)

Kétfelé adózás¹

Nagyszöllő (Nógrád megye), 1574. március 8.

Zegeny megh nyomorodot Nagy Zeoleyek keonyergife.

Eorekke walo zolgalatunkat ayanlyok the Nagtöknak. Mynth kegmes Wrwnknak. Thowaba the nagtönak ezt ackarank thwtara adnonk. hogy Balaffy Janos myat es az eo zolgaý myat mynemeo nagy Infigben es Nyomoruffagban wagyonk az el mwlt böretkorth. Eomaga tompa ferench wram. Týzartontk ott wolt kekoben. Amykor rá köldette uala Balaffy Janos zolgaýt. Es el witette tolonk erővel. az Boor dezmat. kyerth hyzök. hogy megys talalta ez ideygh . the nagtokat ferench Wram. Mostan efmegh az Bwza Dezmath . megh kerý raytonk. hogy megh wýgok neký. Wywarbol efmegh Týzartontk. Tompa ferench Wram. megh kerý raytonk. az kýnek adot wolt. azzegeny megh holt. Erfek wrwnk. Azert az ket koßben. *nem*. thudunk howa lenny. merth Wdwar býroýs ýrtón ýr reank. hogy meghneaggýok kekoben. Merth keppen [!] megh wezy raytonk. The Nagtöknak. konýergonk. az hatalmas Istenýrth. hogy aggyon modot benne. myth kelleffonk mywelonk. merth *nem*. tudhonk howa lenny. az fok Infigh myath. oda kekobenys býnten wgýan Bolgaltattnak bennonket. Mýnth ha oda walo Jobagyok wolnank. Maga regenten soha. mallowa *nem*. zolgaltonk hanem. az erfek kezehez. The nagtok. az hatalmas Istenýrth legyen oltalmonk es gonduífclonk mynd ezekbol. Merth *nem* [!] kiketellen pwftan kel hadnonk. az zegeny falut. merth nyluan wagyon nagnal. hogy býnten az thoreknek torkaban wagyonk. De megý az sem chelekeffik welonk oly ektelenol. mynth az Balaffy Janos zolgaý. Wgýan el oftoth bennonket zolgaýnak mynth Jobbagyi. wgý zolgaltattnak welonk. az mynth ackaryak. My melletonk. az eo Jobagyat megh kimýlli Azerth the nagtok. wagý wywarbol bakaffon el bennonket, wagý hogy kekoben ne zolgaltassanak welonk. merth puftan marad az zegeny falu. Moft chak hogy. megh *nem* ackartok. Elozer ýelentenok the nagtönak. hogy wifelje gondunkat. Towaba az buza Dezmath megh kerik raytonk. hogy kekoben wigýok. Wýwarban týzartontkys kerý tolonk. azerth the Nagtök. wagý azt rendelye. hogy Balaffy Janosnak aggyok megh. Wagý hogy [hogý] týzartontknak. merth az ket rezre *nem* geößok meg adny

Towaba megh *nem* Eligeßnek. mynd ezekkelys. hanem az Balaffj Janos haydwýth reank bohattyak. Es wgý wýtettnek. Nyakon keöttwe bennonket. Annak felette. amýt kaphattnak hazwnk taýan. myndent el wýßnek. Jllýen nagy Infigben wagyonk. Towaba Wýwarban efmegh eröltettnek hogy palanknak walo faath hoßonk. az ket kößben *nem* thudonk howa lenny. Merth kekobol nýnch Nyugodalmonk.

Az mynt. az Warmegye rendelte woltýs. hogy myt zolgalýonk oda kekoben azt regen megh zolgaltok. Maga my azt sem thwgýok. rendelteý wagý *nem* chak hogy tollok hallotok. Azth rendelte wolt. hogy ha keßlettnok welonk tahat egy embernek egy napra. týz penzt aggyanak. Es ha egy zeker zenat fel wýzonk. az Warban. attolýs týz penzt aggyanak. Ez ideigh soha femýt *nem* attanak. hanem. mynth. thulaydon. Jobagywal. megý Jncab. wgý zolgaltattnak bennonket. Azert nagtok. az Istenýrth. oltalmazon megh bennonket. Mynd ezektol. merth *nem* [!] kikittelen elkeß wessonk. es pwftwlonk. Ez fok nyomorwffagban.

Towaba nagtöknak. azonys konýergonk. mynth kegmes Wrwnknak. hogy Balaffy Janosnak. wagyon. egy faluya. Bußanak hyak. ký Dýwinhez tartoßo. az my falunknak zomzedfagaban wagyon. Regý ween emberek wannak kößtonk. kýk soha *nem* emlytik, hogy kölemb hatarak leth wolna. az ket falunak. hanem mynd egy wolt. Az

¹ Az ügy hátteréről l. könyvemet: Az ismeretlen Balassi Bálint 28. kk.

baromillő folden wgyan eggjöth eörzettek. ha egy bokorban járth Eggköknnek barma. Az maffik falunak. megý az maas Bokorban járth. foha egy sem bantotta egy maas barmath. Most Immar megh fogyak barmonkat. es penzen aggyak ky. ky foha nem wolt kööbetönk. sem lenky nem emlyttý kööbetönk. Azerth könyergonk. the nagtoknak. abbolýs. hogý [nagtok] the Nagtok oltalmazzon megh abbolýs bennonket. parancholna megh. Balaffý Janoffnak. hogý ne bolgattnanak bennonket. Merth foha nem wolt az kööbetönk. ezideigh. The Nagtoktol. mynth kegmes Wrwnktol. Jo walazt waronk.

Az Egez. falu Nagý Zeoleýek. Eo felsige Zegený megh nyomorodot. Mostan [!] Jobbagý.

[Címzés:] Humillima supplicatio totius villae. Nagý Zeoleö In Comitatu Neugradiensi.

[Kamara jegyzése:] 8. Martý. Ao. 74. Contra Dom. Jo. Balaffa.

(Orsz. Lt. Acta Cameralia. Ser. I. 13 [fasc. 38 b, 39 a].)

Árvíz, aszály, éhhalál¹

Vágszerdahely, 1586.

Eöreeöke ualo szolgatunkath, ayanlywk thý nagý: minth kegyelmes vrunknak es patronusunknak thý nagý: kezeretettunk illien nagý nyomorufagunkban megh thalalnunk es thý nagý: folyamnunk, hogý Nagý: megh emlekezhettýk¹ arrol az mi kylseö vetemeniwnketh, az az Bwzankot es egiebfele uetefwnketh, az harmadiuý Nagý Aár wýz teliefegel el uetzeth, ez el mult Ebtendeöben megh azonkepen az Nagý aßalynak miatta, femmi eletwnk nem leon, sem magunknak sem marhanknak taplalasara, ugi anira hogý foka kezöwlnk ez Ebtendöben az Ehfegh miat Beörnýw halallal kelletýk megh halný gyermekestwl, szolgatwnk penig es egieb fizeteswnk, az regý szokaswnk Berenth, femiuel nem kißebedik, seöth az Decma borok[n]ak be hordasa miath teliefegel marhankbanis el fogýatkoztunk, es megh mostanis ueget annak nem ertwk. Azokaert hagi fok Boual thý Nagý: ne banchwk keöneörgenenk thý Nagý: az egy Eleö Iftenre tekintuen ky mind gazdagert es szegeniert holt megh, keöneörwlna raítunk, es az Szent Mýhali adoiath Karachon adoyat ky mindenestwlis. 24 Rf tenne, engednie megh, mert ha minyaiunkath Týsztartonk Eöreeöfs teömlöczre uetis, de mi megh nem adhatýuk: chelekegyek thý Nagý: oly Isten szerenth minth az szomszedfaghbelý feöldes Vraktol latwnk chelekeödny, ky effele adonak megh engedeseuel, ky pedig egynehany szaz mercö buzának ky oftogatafaual taplalýa szegený Jobagit, minekwnk penigh abol femny remenfegwnk, mert ez Eztendeöben ighen keues bwza iwft be, az dezmakbolis, uzert az Istennek irgalmasagos uolta thý Nagý: ezeben iwftson, legien nekwnkis ualami keöneiefegwnkre es fegetfegwnkre. kyrwl thý Nagý: kegyelmes ualaßt uarwnk.

Mý megh nyomorodoth szegeny Jobagiok Vaga Szerdahelyek

[Címzés:] Hummilima Supplicatio miseroru[m] Colonorum Ár[cis] Szerdahely.

(Orsz. Lt.; Pozsonyi Kam. Lit. ad Cam. exar. 1400; a dátumot a ráírt beérkezési keltezés adja meg: 1586. febr. 3.)

ECKHARDT SÁNDOR

¹ A levél írástudó ember kezétől való. — A Nyitra megyei és a Vág mellett fekvő Szerdahelyről (Streda) van szó.

² Jav. *emlekezik*.

Szótörténeti adalékok

Dib-dáb. SzófSz.: XVII. sz. e. — 1597: „Item az mikor Gialogh hatos kolmar, mely apro *Déb Dabott* uifen, az minemótt uifen tartozik egy egy stukhal“: Hegykői András diák soproni vámtarifája (vö. HÁZI JENŐ, XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. 236).

Elemózsia. IMPLÓM JÓZSEF (MNy. XLVIII, 207) szavunk (alakv. *elemózsina*) 'ennivaló, élelem' jelentésére az első adatot 1860-ból idézi, de megjegyzi, hogy régebbi jelentése 'alamizsna' volt. E jelentésre a legkorábbi adatot 1642-ből ismeri. A szó azonban 'ennivaló, élelem' jelentésben korábban is megvolt. Joó László, „sopron varmegyének Raŵoŷa“ (dicatora) 1596. július 4-én nyugtázza Sopron jobbágyfalvaira kivetett 351 forintnyi adó kifizetését s hozzáteszi: „Az *Elemosinathys* Megh attak fl. 3 den. 90.“ A nyugta hátlapján megtalálható az egykorú német regesztza, amelyből az *elemosina* jelentése világosan kiderül: „quittung wegen anschnit auf die dörfer von ieden 9 fl., thuet 351 fl. vndt auf die *zerung* von der statt 3 fl. 90 den. de anno 1596-isten“ (HÁZI, Levelek 230). Vö.: kfn. *zerunge* 'Nahrung, Ausgaben dafür, Aufwand, Unkosten; Zehr-geld, Reisegeld'; korai úfn. *zerung* 'Kosten, Schmauserei'. Ezek után kétségesnek tartom, hogy az IMPLÓM idézte 1642. évi adatban az *elemosina* 'alamizsna' jelentésű volt.

Javas. SzófSz.: 1831.; de *jós, javában, javall.* XVI. sz. — Az 1392-ben elfogott Wolfhart von Unden soproni polgárok kirablásában résztvett társai között német szövegben szerepel „*Joasch* Thomas, frater Petri perigmaister de Schepregen“ (HÁZI JENŐ, Sopron sz. kir. város története. Sopron, 1921. kk. II/1, 4). Az olvasatra vö. a *Koatzsch* 'Kovács', *Roas* 'Rovás' neveket (1392.; i. h. 6).

Kolbász. SzófSz.: „? hn. összet. 1352/1405., 1373. (Oklsz.), kn. XV. sz. e. SchlSzj.“ — Az 1391-ben a Sopron megyei Ükecs (ma: Nikitsch Burgenlandban) környékén garázdálkodó rablók vezére volt *Kolbas* ~ *Kolwas* Thomas, akiről 1392. évi német nyelvű forrásunk azt mondja, hogy fivére volt „*Würusch* Janusch“-nak (HÁZI, Sopron város tört. II/1, 4).

Móres. SzófSz.: XVII. sz. — Lackner Ádám soproni polgár Kolb Gáspár soproni polgár vádaskodásaira válaszolva 1594. február 4-én írja a soproni tanácsnak: „wgý bewntesse megh kegyelmetek hogy *morest* tanwllýon“ (HÁZI, Levelek 205).

Orgazda. SzófSz.: XVII. sz. k. — 1639: „Kutas Lőrincz nilvan tutta hagi nem saiatuik az guliassoknak az faggia, azért tudvan megh vette, mint ha tulaýdon többire or *gazda* volna“ (MAJLÁT JOLÁN, Egy alföldi civis-város kialakulása. Bp., 1943. 147).

Pestis. SzófSz.: 1585. — 1585: „Azert korem kegyelmeteket mint býszott Vraimat, hog' kegyelmetek azt a' töruent hallasztana ualami oly alkalmas wdore mikorra ez *pestis* miat az eégh meg týsztulna . . .“: Megyery Imre alispán a soproni városi tanácshoz (HÁZI, Levelek 151).

Rovás. SzófSz.: „? szn. 1469., kn. XVI. sz. e.“ — 1392-ben felakasztott Michel von Unden rablótársai között szerepel a бүki (ma Vas m.) származású *Roas* Jacob (HÁZI, Sopron város tört. II/1, 6). Az olvasatra vö.: *Koatzsch* 'Kovács', *Tumbos* 'Dombos', *Janus* 'János' (az idézett helyen német szövegben).

Sik. SzófSz.: „mn. XVI. sz. m. f., fn. XVI. sz. m. f.“; de: *sikos* „hn. 1351., mn. XV. sz. m. f.“ — A fent említett (vö. *kolbász*) Kolbász Tamás emberei között van 1392-ben „Mertt *Schykch* de Vüketzsch“ ~ „*Schyk* Mert de Vüketzsch“ (HÁZI, Sopron város tört. II/1, 4).

Taglal. SzófSz.: 1819. — Ez az első adat a NYŰSZ.-ból való, s szavunk mai jelentését mutatja. A szó azonban 'üt, ver' jelentésben korábban is megvolt: 1582: „ . . . el ném szenvedem, Mýnth ollýan embernek, ký tholwaý modon szolgálmyra thamadwan, ewketh *le thaglaltha*, fegwereket es egýeb partekayókath el wonattha“ | 1583: „Gottnar Deómeter

azhokai az nepekel akarya bizonytanÿ, az kjkel az mi barbelÿwnkat *tahglalta* es werthe“ Lósi Viczay György levelei a soproni városi tanácsához (HÁZI, Levelek 126, 131). A fenti jelentésekben eddig csak a *tagol* igét ismertük (XV. sz. e. SchlSzj.; mai jelentésére 1793. NyÚSz.), most ehhez a *taglal* igét is csatolhatjuk. A *taglal* tehát nem nyelvújítási alkotás, csak mai jelentését köszöni a nyelvújító mozgalomnak. Az idézett *letaglal* igére vö. *etagol* CAL.: 'deartuo'; 1613: 'occido, totschiagen' (NySz.). MOLLAY KÁROLY

NYELVJÁRÁSOK

Megjegyzések az egyezményes hangjelöléshez

A magyar nyelvjáráskutatás mai gyakorlatában, elsősorban a legnagyobb eddigi magyar dialektológiai vállalkozásnál, a Magyar Nyelvtasz gyűjtőmunkájában igen sikeresen használható az úgynevezett egyezményes hangjelölési rendszer. A DEME LÁSZLÓ készítette és az I. Országos Nyelvész Kongresszuson megvitatott és elfogadott hangjelölés (I. DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése: MNyj. II, 18–37) teljes mértékben kielégíti a célul kitűzött két fő feladatot: a minél nagyobb tudományos pontosságra és a minél könnyebb olvashatóságra való törekvést (i. m. 21), ezenkívül igen használhatónak bizonyul didaktikai szempontból is (vö. BÁRCZI GÉZA, A nyelvjárési hangjelölés kérdéséhez: MNyj. II, 38), mert a budapesti egyetem nyelvjáráskutató tanfolyamain a fonetikus lejegyzés alapelemeinek elsajátítására általában sikerrel alkalmaztuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a gyűjtőmunka gyakorlata, amint eddig is, ezután is fel fog vetni olyan fonetikai problémákat, amelyek — alapos megfontolás, illetőleg megvitatás után — apróbb módosítások végrehajtását, vagy a jelölési rendszer egy-két utasítással való kibővítését indokoltá tennék. A következőkben egy-két olyan problémára hívnám fel a figyelmet, amelyek, ha nem is gyűjtés közben, de gyakorlati munkában, egyetemi hallgatók lejegyzési gyakorlatainál merültek fel.

1. A mássalhangzók részleges hasonulására az utasítás többek között ezt tartalmazza: „A részleges hasonulást palatalizáció tekintetében nem jelöljük . . . A részleges hasonulás esetei azonban gyakran nem tiszták, nem egyértelműek: a palatalizáció tekintetében hasonult zárhangoknak pl. hiányzik a zár-felpattanási része, az *l* nem hasonul¹ stb. Az egyes hangkapcsolatok pontos fonetikai értékét a köznyelvből ismerjük, és a köznyelvi kiejtéssel azonos esetekben az irodalmi helyesírás jegyeivel írjuk. Így — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — a hangcsoportok jele *nty*, *ngy*; *ny*, *dny*; *lgy*, *lty*, *lny*.” (DEME i. m. 36.)

Az *l* + palatalis mássalhangzó jelölése érthetetlenül került az utasítás idézett részébe. Egy korábbi cikkében (MNY. XLVI, 69–70) éppen DEME bizonyítja be a HORGER-féle *lygy* ejtés fonetikai képtelenségét, az utasítás idézett helye szerint is „az *l* nem hasonul“, ha tehát nem történik hasonulás, akkor a jelenségnek nincs sok keresnivalója a részleges hasonulás jelölési problémái között.

Az *nty*, *ngy*, *tny*, *dny* hangkapcsolatok jelölése — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — az irodalmi helyesírás megoldása szerint történnék. BÁRCZI kifogása az idetartozó hasonulások jelöletlensége ellen, azt hiszem, erősen indokolt (i. m. 41), sőt érvei („ha a zöngésségi hasonulást jelölni kell, miért nem szabad jelölni a jésített hanghoz való hasonulást, holott ez mellékjellel nem jár, még kevésbé tesz új betűt

¹ Én emeltem ki.

szükségessé, s az olvashatóság szempontjából jelentéktelen⁴⁾ még egynéhánnyal meg is toldhatók. Az első az, hogy felesleges didaktikai problémákat okoz. A hallgatók a mássalhangzók teljes és részleges hasonulását már az első gyakorlatok alkalmával igen könnyen felismerik és jelölését megszokják. Így észreveszik az *n*, *t*, *d* palatalizálódását is, és a nehézséget éppen az okozza, hogy a jelenség nem jelölését erőltetjük. A *j e l c s o p o r t = h a n g c s o p o r t* elvét természetesen vita nélkül elfogadják, azonban a hibalehetőséget mégis csak fokozza az a tény, hogy a hasonulások egy részét jelölni kell, más részét nem. Ennél nagyobb probléma is akad azonban, ha az elvet következetesen próbáljuk érvényesíteni. Az *n + gy*, illetőleg *n + ty* hangkapcsolatok ejtése nem vitatott, fonetikai irodalmunk következetesen elismeri a hasonulást és *nygy*-vel, *nyty*-vel is jelöli (l.: DEME i. m. 69; SZABÓ DÉNES, Az első magyar népryelvkutató értekezéslet határozatai 28). Ha azonban az utasítás szerint ezekben az esetekben *nty*, *ngy* jelölést alkalmazunk — a jelcsoport = hangcsoport elve értelmében — az *asszony gyereke*, *asszony tyúkja*, *aranygyűrű*, *hány gyerek* feléket *asszon gyereke*, *asszon tyúkja*, *arangyűrű*, *hán gyerek*, alakban kellene írunk, ami didaktikai szempontból jelentős nehézséget, a gyűjtőmunkában pedig legalább is kényelmetlenséget okozna. Tehát azt tekintve, hogy az *n* hasonulásával kapcsolatban fonetikai aggályok nem merülnek fel, a hasonulás jelölése az olvasást nem nehezíti, illetőleg külön jel vagy mellékjel alkalmazását nem igényli, a nem jelölés pedig nemcsak didaktikai, illetőleg lejegyzési nehézségeket okoz, de a kompromisszumok számát is feleslegesen szaporítja, a jelcsoport = hangcsoport elvének alkalmazása ezekre az esetekre nem látszik célszerűnek.

Maradna tehát az idetartozó esetekből a *t + ny* és *d + ny* hangkapcsolat, ahol a jelcsoport = hangcsoport elvét alkalmazhatnók. Az utasításnak a részleges hasonulás nem jelölésére adott indokolása ugyanis csak erre a két esetre érvényes: „a részleges hasonulás esetei azonban gyakran nem tiszták, nem egyértelműek: a palatalizáció tekintetében hasonult zárhangoknak pl. hiányzik a zárfelpattanási része...“ (MNYj. II, 36). Az a didaktikai nehézség, amit fentebb jeleztem, hogy tudniillik a jelenség nem jelölését külön meg kell tanítani, itt is fennáll. A hallgatóság a *satnya*, *lúdnjak* szavakat minden irányítás nélkül *satynya*, illetőleg *lúgnyak* alakban írta át, vagyis az *ny* előtt ejtett *t-t* és *d-t ty*-vel és *gy*-vel azonosította. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a *t + ny*, illetőleg a *d + ny* hangkapcsolatok fonetikai jellege felvet bizonyos problémákat. Kérdés azonban, hogy ezek ellene mondanak-e a *tyny*, *gyny* jelölésnek. DEME elemzése szerint (MNY. XLVI, 70) a képzéshelyi hasonulás bekövetkezik, csak a *ty*, illetőleg *gy* zárhang exploziója nem linguális, hanem pharyngo-velaris, pontos fonetikai átírása: *t' n* [és *d' n*]. Ha tehát az *ny* előtt ejtett *t* és *d* a képzés helyében és a képzőmozzanatok nagy részében megegyezik a *ty*-vel és *gy*-vel, azt hiszem, a *tyny* és *gyny* jelölés ellen komolyabb kifogás nem tehető. A *t-s* jelölést DEME szerint is „sem a képzés helye, sem a képzés módja nem indokolja“ (i. h.), meglepő azonban, hogy mégis ezt a jelölést ajánlja. Megokolása, hogy tudniillik „ha *satynya*-nak jelölnék, az olvasó az íráskép hatására esetleg megpróbálná *ty-ny* kapcsolatnak, explozív hangnak ejteni“ (i. h. 71), úgy gondolom, nem kifogástalan, hiszen egyrészt szerinte is itt a hasonulás fiziológiailag kényszerű, másrészt az ejtést félrevezető íráskép veszélye a *ty*-es jelölés esetében ugyancsak fennáll.

BÁRCZI bírálatában (i. m. 41) a kompromisszumok egy részének megokolására szánt állandó hangkapcsolat — állandó betűkapcsolat (DEME-nél hangcsoport — jelcsoport) elvét feleslegesnek ítéli. Úgy gondolom, kár lenne elejteni a DEME-féle ötletes elvi indokolást, hiszen jó néhány jelölési probléma megoldására kifogástalanul használható (*ŋ*, *m*, *ʒ*). A veszélyt, azt hiszem, nem is az elv, hanem az elv alkalmazásának mértéke rejti magában. A jelcsoport = hangcsoport elvet nyilván csak ott érdemes használni, ahol valamilyen haszonnal jár, például új jel vagy mellékjel használatát

teszi feleslegessé. Csak azért azonban, hogy az amúgy is alkalmazott jelek megterhelésének növekedését kerüljük el vele, nem érdemes a már úgyis eléggé megrövidített fonetikai elv (egy hang = egy jel) rovására a kompromisszumok számát gyarapítani.

2. Annak a folyamatban levő hangváltozásnak fonetikai jelölésére, amely a magyar nyelvjárások egy részében a szóvégi zöngés mássalhangzók fokozatos zöngétlenülését eredményezi, az egyezményes hangjelölés a következő megoldást ajánlja: a zöngétlenülés gyenge formáját jelöljük a megfelelő nagybetűvel (*zaB, méZ, haD*), az erős zöngétlenülést a megfelelő zöngétlen hang jelével (*zap, mész, hat*). Azt hiszem, a nagybetűknek a jelzett hangértékben, tehát az *enyhe* vagy *részbeni zöngétlenülés* jelölésére való felhasználása zavart okozhatna, hiszen egy jól bevált hagyományt borítana fel, azt tudniillik, hogy a nagybetűkkel a fonetikai irodalomban eddig a laza ejtésű (media, lenis) *zöngétlen* mássalhangzókat jelöltük. Az ide tartozó jelek egyértelműségét erősen veszélyeztetné, ha — eddigi hangértékükkel szemben — ezután a zöngétlenülés gyenge formájának jelölésére használnók fel. Ez utóbbi jelenség jelölésére új megoldást kellene találni, esetleg mellékjellel lehetne kísérletet tenni.

KÁZMÉR MIKLÓS

A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből*

üveges. — 1788: „*üvegesnek* ... 12 f“.

üvegtartó. — 1807: „*Üvegtartó* fogas“. *

vadálló erdő. — 1780: „oly sok száz esztendőök alatt mind ez ideig is mindenkor *Vadálló* Tilos erdőnek tartatott régi ősi eleink által is, vagy általunk tovább is annak fog hagyattni“. *

vadász. — 1785: „minden *vadásznak* harmadnapj keserves fáradsága után, midőn haza jön, egy ittze bor, egy funt hus és minden tiz személyre egy kenyér adatik“.

vadászbíró. — 1753: „Malom, Bor, *Vadász*, és Mak *Birák* ... meghitesztessenek“ | 1785: „*Vadász Bíró* Ur citáltatta Fejér Jóseffet“ | 1785: „*Vadász Bíró* ... az erdő kerülők és fa lopók eránt való vigyázásával ... ezen candidatióra magát méltóvá tette“ | 1800: „panaszt tett *Vadász Bíró* Ur, hogy Szijj fát hozatott volna tilalom ellen“. *

vadászbüntetés. — 1785: „Budai Mihály a *vadászbüntetés*t nem akarja megfizetni“. *

vádol. — 1802: „makk szedéssel *vádoltatott*“.

vágatás. — 1770: „ölfa *vágatásért*“. *

vágódeszka. — 1807: „*vágó deszka*“. * +

vájó. — 1805: „egy pár kesztyü egy árral és kalán *vájóval* edgyütt“.

vakaró. — 1797: „5 *vakaró*“.

-val határozórag. — 1806: „egy szij hámot két *istránggol*“.

valag: 1. podex, 2. vagina. — 1780: „az a bunta *valogu* Anyád az udvaromra ne jöjjön“ | 1795: „ugy öszve rugódozlak hogy segged *valagad* öszve ragad“ | 1801: „motskolta, a fene egye meg a ... fonyat *valagát*“.

választ. — 1815: „ej Baszom a Lölke az is Huntzfut volt aki engem az *Vadászoktól* el *válosztott*“.

vall. — É. n.: „Mihály Fijam ... azt *vajja* hogy még Toth néven sem neveztetni magát“ | 1771: „le tett hite után *vallya*“.

vállal. — 1816: „általunk el *vállott* ... esküdt személyek“.

* L. MNy. XLV—XLIX.

- vállalás.* — 1815: „minden törvényes terheknek fel *vállolásával*“.*
- való.* — 1799: „agynak *való* fát is vitt néki“ | 1814: „kües utt ajai földről *valo* Levél“.
- váltság.* — 1800: „azt felelte hogy, ha pokolig mennek is halálíg meg nem békéll velek, ezért nyelv *váltságba* . . . büntetéssel terheltetett“ | 1800 k.: „a vádló 4 forintra Nyelv *váltságért* büntetessék . . . ha igaztalanul vádol“.
- vályú.* — 1786: „*valunak* valo faját el vitte“ | 1795: „*válunak* való fára hamisan czédulát vett“ | 1800 k.: „*etető válló* deszkából“ | 1806: „ujj Szitás malmunkhoz szükséges silip *váluk*“.
- vámoltatás.* — 1788: „a kétszeri *vámoltatás* által Ptendált karosittatását“.*
- van.* — 1780 k.: „az helység jövedelme többnyire akkor mégyen valamire midőn mak *vagyon*“ | 1802: „ugyan az ökerme szomszédságába *vagynak*“ | 1814: „Toth Adám föl szélről valo Épületes fundusra, al Szelről pedig Gombás Pál ház ülése között *vagyon*“.
- vánkos.* — 1818: „egy cifra varró *vánkos*“ | 1820: „tizennyolcz kötött *vánkost* hagvok István fiannak“.
- vánkoshéj:* vánkoshuzat. — 1807: „egy fehér varrásos *vánkos héj*“ | 1819: „két *vánkos héj*, madaras *vánkos héj* kettő“ | 1831: „egy pár *vánkos hejba* való“.
- varróvánkos.* — 1818: „egy cifra varró *vánkos*“.* +
- vas.* — 1797: „5 pár kengyel *vas*“ | 1800 k.: „eke mindenestül, ekefej, laposvasal csoroszlával“ | 1800 k.: „billegelő *vas*“ | 1805: „Kétt kerék . . . egy első es egy hátulsó *vas* ala való“ | 1806: „két csatló *vas*“ | 1806: „két vésű es gerendő *vas*“ | 1806: „Kovácsdul egy cimzer *vasat*“ | 1807: „pálcza és karika *vas*“ | 1807: „szegvessző *vas*“ | 1807: „egy szántó *vas*“.
- vasárnap.* — 1785: „fákat hozott még pedig *vasárnapon*“.
- vasas.* — 1800 k.: „két sarágja első es hátulsó *vasassak* Lántzos“ | 1802: „egy ujj *vasas* kerék el lopatott a szekerekből“ | 1807: „Egy kisebb *vasas* vendel“.
- vasfazék.* — 1790: „egy kisebb *vas fazék*“.
- vasfogas.* — 1800 k.: „*vas fogas*“.* +
- vaskanál.* — 1800: „egy *vas kalán*“.
- vasláb.* — 1800: „egy három lábu *vas láb*“.
- vaslapicka.* — 1818: „*vas lapotzka*“ | 1832: „*vas lapitzka*“.*
- vaszínü.* — 1821: „egy *vas színü* priszler szoknya“.* +
- vastag:* sűrű. — 1800 k.: „kell főzni *vastag* Levét Lisztből vagy korpából“.
- vastepsi.* — 1807: „*vas tepszi*“.* +
- vasvilla.* — 1759: „*vasvellákkal* es más afféle ártalmas eszközökkel az Határ Széle jöven“ | 1800 k.: „három águ *vas vella*“ | 1800: „egy szakács *vas villa*“ | 1815: „az faluból két águ *vasvellával* menvén ki“.*
- vászon.* — 1802: „14 réf *vásznát* a szározto helyről el lopta“ | 1808: „ezenkívül . . . *vásznokat* es minden külső es belső házi eszközöket“ | 1831: „félrefé tsöppü *vászonny*“.
- vatallér:* víztartó edény? Vö. MTsz. — 1800 k.: „*vatallér*“.
- vég.* — 1785: „őhajtott célunkat s *végünket* el nem érhetjük“ | 1807: „az esztendő *véginn* tartozik befizetni“ | 1831: „alsó *véginn* Hat öll szélességü“.
- végett.* — 1785: „Bereczk György . . . panaszt tett Patai János . . . ellen a *végett*, hogy dehonesztálták“.*
- végez:* határoz. — 1784: „Deső Ferentz a' Szarvas bőrért citáltatván mellyet Veszprém-ben el adott, az *végeztetett*, hogy a' bőrt hozza vissza“.
- végrendelet.* — 1837: „Osváld Péter es felesége Beretz Judith *Vég Rendelések*“ | 1849: „Önn akaratomból . . . tett *végrendeletem*“.*
- vékony.* — 1818: „egy ilyen avult pamukos *vékon* vesszős párna“.* +

- vele.* — 1788: „felelte: Hogy kételen volna *véle*“ | 1795: „Két nap aratott *véle* és a nap-számát meg nem akarja fizetni“ | 1801: „egy ujj gatyát akart *véle* kitoldatni avét gatyából“.
- vele hál.* — 1809: „már egy asszonymnak száz ftot ígért csak egy éjjel *hájjon vele*“.
- velük.* — 1795: „mivel sokat vesződtek és hurcolódtak *velek*“ | 1800: „azt felelte hogy ha pokolig mennek is halálíg meg nem békél *velek*, azért nyelv válcságba . . . büntetéssel terheltetett“.
- vendégfogadó.* — 1800 k.: „bé ment volna Selymégi *vendég fogadóba*“.
- vendégszój.* — 1806: „az loggos gyeplüre *vendég szíjjat* vartam“. * +
- véndely.* — 1776: „egy lisztes *véndő*“ | 1800 k.: „egy szalonnás *véndől*“ | 1801: „egy szalonnás *véndel*“ | 1807: „Egy kisebb vasas *véndel*“ | 1832: „egy szalánnás *véndő*“. +
- ver.* — 1809: „a hordoba bele *verte* a csapat“.
- verejték.* — 1755: „számos földeket és réteket kemény erdőből magunk véres *verőttek*ünkkel . . . irtottunk“.
- verés.* — 1758: „Somogyi Pálnak . . . nád *verésért*“.
- verő:* kalapács? — 1796: „egy öreg *verőt* mutatott néki Nemes János és azt mondotta felőle hogy a többi szerszámnak becsüjéből az ki is maradt“.
- vért bocsát.* — 1801: „a fejét gerebjével be *verte* és *vért bocsátott* rajta“. *
- vész.* — 1800 k.: „egyesen *vésü*“ | 1806: „egy füles *vésü*“ | 1806: „két *vésü* és gerendő vas“ | 1807: „Hat apró *vésüt*“.
- vessző.* — 1807: „szegvessző vas“ | 1819: „mindenütt *vesszőből* álló abrosz egy“.
- vesszős.* — 1818: „egy igen avult pamukos *vesszős* párna tollas“ | 1821: „egy sűrű *vesszős* pamukos párna“ | 1821: „egy egyes *vesszős* pamukos párna“ | 1821: „egy kik [!] fonalas kerek aly öt *vesszős*“ | 1831: „edgy Tót himes kendő és egy *vesszőlős* kendő“.
- veszt.* — 1785: „boszorkánynak mondták, ezen okból hogy kis gyermekét meg-*vesztette*“.
- vetés.* — 1811: „fél kiláruul való *vetes*“ | 1818: „Nyotz *vetesig* adom bírásó alá“.
- vetéses.* — 1780: „Ami pedig a mostani *vetéses* mezzöt nézi [!], azoknak osztására most ki nem mehetünk“.
- vetőabrosz.* — 1806: „Herendről egy *vető abroszt*“. *
- vezér.* — 1815: „az Ekevezérekéből ők kapkodták ki gonosz szándékkal a baltákat“.
- világosság:* belső méret. — 1800 k.: „belül az *világosság* 6 sug“.
- villa.* — 1757: „Márkói Kleizner Mártonynak engedünk *villa* csinálásra szabadságot“ | 1800 k.: „három águ vas *vella*“ | 1800 k.: „Törzsököket akár csutorának akár *Vellának* . . . el adni nem szabad“.
- vinkulum:* büntetés? — 1802: „30 forint leszen az *vinkulumja*“. * +
- virágos kender.* — 1831: „a kenderből minden Atyafi tiz marok *virágost* tiz marok magost [ad]“. * +
- viselt.* — 1819: „*viselt* selem keszkenő“ | 1831: „egy *viselt* sajtár“ | 1831: „két *viselt* löts kávák egy kerék szeg“.
- vissza van:* hátra maradt. — 1800 k.: „ammi még *vissza van* az sertésből, se vissza nem adjuk, sem az árát meg nem fizetjük“.
- vitel.* — 1799: „Csapó Pali is ugyan tilalmas cserfa *vitelért*“.
- vizes.* — 1785: „a bort . . . *vizessen* mérték“.
- vizeskerék.* — 1802: „Ha a Mettzőre ujj *vizes kereket* csinál“. * +
- vonás.* — 1815: „Bizonyítom ezen kézem kereszt *vonyásával*“. +
- vonó.* — 1806: „Foltoztam az *vonyokat* [szíjjártó]“.
- vonogó:* szalmahúzó horog. — 1800 k.: „*vonyogo*“.

- vonókés.* — 1798: „Gujás Ferentz feleségét... *vonyo* késsel megvagdalta“ | 1800 k.: „*vonyo* kés“ | 1806: „Görbe *vonó* kés“.
- vontató.* — 1800: „egy réj Gyepüben, egy *vontató* Petrenczét termő“.
- vő.* — 1729: „Bodnár András Uram *Vei* lévén“ | 1791: „az Angyal Josef *veje* megfizeti“ | 1799: „*vejei* törvénytelen cselekedtek vele“.
- vörös.* — 1795: „az ördögök bujjanak a *veres* pofájába“ | 1797: „8 lat *vörös* Czérnáért“.
- zabola.* — 1797: „5 vakaró, 2 pár patkó, 7 darab *zabla*, 7 darab Lo kefe, 5 pár kengyel vas“.
- zálog.* — 1799: „mellyért a hosszu szüre el hozattatván *zálogban*“.
- zálogol:* zálogba ad. — 1799: „egy rétet *zálogolt* Tiszaiba“.
- zálogos.* — 1799: „nem akarja visszaadni a *zálogos* rétet“ | 1799: „szemrehivattatván a *zálogos* levelet megmutatta“.
- zár:* tilt. — 1817: „csupán az egy bor méréstől *zárattatván* el“.
- zenebona:* veszekedés. — 1753: „az Helységben *zenebonát* indító személyek“ +.
- zsák.* — 1852: „avult kittölös *zsák*“.
- zsellér.* — 1800 k.: „Az Tilos Erdőkben való Gombázások birtokos lakosoknak 4 forint büntetéssel, az *Zsellérek*nek pedig Szolganéknak és kanásznéknak vagy más pásztor-néknak 25 kemény korbács ütással tilalmaztatik“ | 1800 k.: „a Helységből ki tiltották a rossz életükörül esméros *sellereket*“.
- zsidó.* — 1800: „Kis György panaszt tett Samu *zsidó* ellen“ | 1805: „átol ment a Ferentz *Sidóhoz* ser innya“.
- zsilip.* — 1806: „meg egyeztünk... Szitás Malmunkhoz szükséges *silip* váluknak meg csinálása eránt“.
- zsendély.* — 1802: „ezer cserép *sindöl* árat“.
- zsupp?* — 1800 k.: „*supra* való pengő“.

LÓRINCZE LAJOS

A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga.*

A következő tájszógyűjtemény nem foglalja magában a hét község teljes tájszóanyagát, mert elsősorban abból az anyagból állítottuk össze, amit a Magyar Nyelvatlasz kérdőívének I. és II. része tartalmaz, ezen kívül természetesen felhasználtuk azokat a tájszavakat is, melyeket gyűjtés közben a kérdőívektől függetlenül lejegyeztünk. A két kérdőív anyagát sem közöljük teljes terjedelemben, csupán azokat a szavakat, melyek a köznyelvben egyáltalán nem ismeretesek vagy amelyeknek a hangalakja, jelentése nagyobb mértékben eltér a köznyelvitől.

A szavak után zárójelbe tett rövidítések a következő községeket jelzik: H. = Nemes-hodos; I. = Izsap; V. = Vága; N. = Nagyhind; G. = Nyitragerencsér; B. = Zsitvabesenyo; Ö. = Nagyölvéd. A községnevek rövidítése mellett található r betűvel a már elavulóban levő, régies alakokat jelezzük, Nagyölvéden a * jel csak a reformátusoktól, a † jel pedig csak a katolikusoktól használt alakokat jelöli.

Mivel a szógyűjteményünk jelentős része a gyűjtés közben mellékesen feljegyzett anyagból került ki (ügynevezett orvanyag), egy szónak csupán egyes községekben való előfordulása nem jelenti mindig azt, hogy a kérdéses szó a többiben feltétlenül ismeretlen.

* L. MNy. XLIX, 514—23.

- abakoc* (H.): dadog.
áblá l. *záblí*.
ablavas (H.): zablavas.
ábor (G.): zár a kilincs alatt.
ábroszká (N.): abrosz.
ádámcsupka (H., I.), *ádámcsupká* (V.):
 ádámcsutka.
ágács (V., N., G., B., Ö.): akác.
ágácsbáb (G.): az akác termése.
ágyácská (V.): 1. veteményes ágy, 2. prices.
ágyázó (V.): alom.
ágyiká (N.): prices.
áják (Ö.), *ájka* (N., G., B., Ö.): az áll eleje.
ajtórágasztó (H., I.), *ajtórágasztó* (V., G., B.,
 Ö.): ajtófélfá.
ajtóveré ~ *ajtóverő* (N.): ajtófélfá.
akú (I.): akol.
álitás (V.): vesszőkerítés.
állá káptájá (G.): állkapocs.
álló (G.): olló.
álsócihá (B.): vánkos- vagy dunyhatok.
ánygálbille (G.): nudli.
ápá (N., G.): násznagy.
ápára (G.): ajak.
áptojás (G.): záptojás
árcá, árcájá (G.): arc.
arpa (H.): árpa.
ásztri (G.): eresz; vö. *isztri*.
áttjá, áttjácská (Ö.): nagyapa, dédapa.
ázság (V.): piszkafa.
báb (I.), *báb* (V., G.): kendercsomó a gu-
 zsalyon.
bábá (B.): kukoricaüszög.
bábafálát (Ö.): ballankóró, ördögsekér.
bábásütő (G.): eseréptepsi.
bagla (H.): boglya; vö.: *bugja, bugla,*
goblyá.
baglás (B., Ö.), *baglos* (H.), *baglos* (V.):
 kócos.
bagó (N.): bögöly.
bájúc (N., G., B.), *bájca* (N., Ö.), *bájúca* (V.):
 bajusz.
báká (G.): boka.
baktat (H., I.): szundikál, bóbiskol.
ballóka (G.): kaszakocs.
báltjiká (N.): balta.
bámbusz (V.): kákabuzogány.
bandzsa (I.), *bándzsá* (B.), *bándzsál* (N., G.):
 kancsal.
bánká (V.): egyfülű kosár.
- bápká* (N.): kaszaüllő.
báráksz (G.), *báracká* (V.): barack.
báránkó (V.): kukoricacímer.
bátok (H.): bádog; *bátok* (N., G.): zománcos
 bögre.
baúgat (H., I.): vonít.
bécsibicsák (Ö.): bugylibicska.
begő (Ö.): bögöly; vö. *bögű*.
békahajmá (V.): kígyóhagyma.
békahinár (H.): békanyál.
bérce (V.): hámfá.
bezúc (I.): búg (a disznó).
bí, bívén, bíveBB (H.), *bí, bíven, bívebb*
 (I.): bő.
bicék (G.): bige.
biciklő l. *vicigli*.
bicke (N.), *bickéce* (G.): egres; vö. *piszke*.
bicság (N., G.): bicska.
bídeszká (B.): bélfá (a jármon).
billég (H., I., V., N., G., Ö.), *billég* (B.):
 bélyeg.
birgés (G.), *birgöss* (N.): rühes.
birke (B., Ö.): birka.
bócfá (N., G.), *bocfá* (B.): bodza.
bocskó (N.): boka; (G.): csüd.
bocsorá (B. r.): vacsora; vö. *vocsora*.
boddzá (V.): orgona.
bogács (N.), *bógáncs* (I.): bojtortján.
bóha (H.), *bóhá* (V.): bige.
bók (H.), (I.): hámfá.
bórfá (N., G.): egy fenyőfajta; vö. *búrfá*.
borsó (H., V.): bab.
borsókás (I.): libabőrös.
botos (N.): magasszárú női cipő.
bozégán (G.): a káka termése.
bögő (Ö. †): nagyereblye.
bögű (H., I.): bögöly; vö. *begő*.
bőregér (H.): denevér.
bőrmádár (B.), *bőrmádár* (Ö.), *bérmádár*
 (N.): denevér.
bőrök (H.): bürök.
bradá (N.): szakáll.
buborka (H.): uborka; vö. *uhárká*.
buckó (H., I., B.): bütyök (a lábon); vö.
bückő.
budabácsi (H.): katicabogár.
búde (G.): juhakol.
búg (B.): zümmög.
bugja (Ö.), *buglá* (V.): boglya; vö. *bagla,*
goblyá.

- bugyogó* (H., I., V., B.): hosszúnadrág.
burbungyija (N.): marharépa.
búrfa (V., B., Ö.): egy fenyőfajta; vö. *bórfá*.
burgungyija (G.): marharépa.
bursli (H.): dísznósját.
búzászárító (V., G.): kukoricagóré.
bückő (Ö.): bütyök (a lábon); vö. *buckó*.
büdösszájó mututká (G.): búbos banka.
büdösszajtó (V.): búbos banka.
cájk (Ö. r.): élesztő.
cáp (N.): kecskebak.
cápotáll (V.): mosófával ütöget, sulykol.
cé (B.): bál.
cicá ~ cická (P.): hajfonat, copf.
cicérél (I.), *cicérél* (Ö.): párizs (a kakas).
ciklá (B.): cékla; vö. *cviklyá*.
cilinder (H., I., V., N., G., B., Ö.): lámpa-
 üveg.
cilinderpucoló (B.): a káka buzogánya.
cince (V.): cinke.
cinibugár (H.): cincér.
cirká (N., G.): kénesgyufa.
cohánya (V.): süldőlány.
cukkor (H.), *cúkor*, *cúkort* (N., B.): cukor.
cupáka (H.): kavics.
cviklyá (N.): cékla; vö. *ciklá*.
csácsog (G.): hápog (a kacsá).
csácsogó (Ö.): egy kis feketefehér-tarka
 énekesmadár.
csüdé (B.): ostorhegy.
csája (G.), *csalá* (Ö.): cserebogár.
csalós (N.), *csalés* (Ö.): a baloldali ökör.
csécséss (G.): nőstény (kútya).
cserebugár (N.): cserebogár; vö. *cserebó*.
csemé l. *csömény*.
csépák (N. r., B.): kancsó.
csépögő (B.): eresz a cserepes házakon.
csérdá (G.): csorda.
cserebó (H., I.): cserebogár.
cserpés (H.): cserepes.
csészlá (N., B.): ácsfejze.
csétrés (B.): csős, sáros, lucskos (idő).
csevetüll (I.): fecseg.
csigaliga (H., I.): csiga.
csik (N.): metélt tészta.
csikmák (H., I.), *csikmák* (V., G., B.):
 metélt tészta.
csingér (I., G.), *csingír* (V.), *csengér* (N., B.,
 Ö.): csiger.
csipká (V.), *csipke* (Ö.): csipkebogyó; vö.
sipká.
csiport (H.): morzsolt kovász.
csiribü (H.), *csiripól* (Ö.): fecseg.
csiró (V.): csikó.
csíve (H.), *csív* (N., Ö.): kályhacső; vö.
csöv.
csizsma (I. r.), *csizsmá* (V., N., G., B., Ö.):
 csizma.
cslónok (Ö. †): vetelő (szövőszéken); vö.
csúnnyik.
csolszok (Ö.): colstok.
csoszogó (Ö.): papucs.
csövány (N., G.), *csövány* (V., B., Ö.),
csóvány (I., Ö.), *csóváj* (H.): csalán.
csök (I.): tuskó.
csökkött (Ö.): csenevész.
csömcsöc (H., I.): csámcsog.
csömény (H., I.), *csömih* (I.), *csemé* (B.):
 darázs.
csömöcsinc (H.): szemölcs; vö. *szemőcse*.
csöv (G., Ö.): kályhacső; vö. *csív*, *csíve*.
csüklyik (N.), *csuklik* (Ö.): csuklik.
csúnnyik (B.): vetelő; vö. *cslónok*.
csurgó (N.): eresz.
csusza (I.): csipetke.
csuszko (V.): nudli.
csutkó (I.): kukoricacsádé (szárvágás után
 a földben maradó rész).
csúzgorál (H.), *csuszkoráll ~ csúzgoráll* (I.):
 csúszkál.
csücsörgő (I.): egy énekesmadár (valószínű-
 leg búbospacsirta).
csüg (G.), *csüg* (B.): csüd.
csülök (I.): csüd.
dádárog (Ö.): hápog (a kacsá).
darázs (H.), *darázs* (B.): poszméh.
dédelle (G., V., N., B.): derelye.
deregle (H.), *derelle* (V.): derelye.
dérnye (V.): ásott árok, csatorna.
dízslá l. *tízslá*.
doká (H.): kiskabát.
dolká (N.): talkedli.
dómány (N.): nagykabát; (Ö.): kabát.
dorozsbá (N., G., B., Ö.): vőfély.
döbön (H., V., G.), *döböny* (V., B., Ö.):
 bödön.
dömök (G.): zömök.
döncőszekér (G.): göncőszekér.
dörgöncs (V.): egy tüskés halfajta.

- dörömből (V.): dorbézol, tivornyáz; dö-
römbő (B.): dorombol.
- döröngő (G.), döröngé (N.): mángorol.
- döröngölő (G.): 1. mángorló, 2. henger.
- drápcsar (V.): denevér.
- düb (N., G., B.): méhkas.
- dudáll (I.), dudáll (V.), dudā (Ö.): dorombol.
- dudu (H.): nagyanya; (G.): nagyapa.
- dúc (H., I.), dúg (V.): zümmög.
- dúgicsál ~ dúgicsál (H.): zümmög.
- dutká (B., Ö.): búbos banka.
- donyha (H., I.): dunya.
- durúzsól (H.): dorombol.
- ébódúll (I., V.): eltéved.
- ébolog (H.), ēbolog (B.), ēbolog (Ö.): eltéved.
- écsell ~ écsell ~ écsell (N.), écsel (G.): gere-
benez.
- écsel ~ écsel (N.), écsel (N., G.): gereben.
- egerfa (H.), egerfa (I.), egerfa (V.), egerfa
(G.): égerfa.
- égüttyá (V.): tejút.
- ekekődök (G.): ekefej.
- ēlappad (I.): leapad (daganat); vö. le-
lappad.
- ēlővengāt (B.): élősvény.
- elevenkerítettis (I.): élősvény.
- eleventővis (V.): iglice (Ononis spinosa).
- elgyāvó (N.): elbágyad.
- elwäg (N.): megver.
- ēphal (H.): ebihal.
- eplín (I.): a szánkó lába.
- ēstrāng l. istērānc
- ēsszeirátkozás (Ö.): eljegyzés.
- ēsszekaráll (H.): összeszed, összemarkol.
- ētárácsóll (V.): eltereferél.
- evetke (G.): mókus.
- fágyóká (G.): ólmoseső.
- fál (G.): harap (a kutya).
- fálállá (V., B.), fálállá (N., G.): tornác
korlát nélkül.
- falmellike (I.): tornác.
- fámol (V.): szú.
- fanāl (N.): fonal.
- fánk (I.), fánk (V., B., Ö. †), fánká (N.):
forgácsfánk.
- fapinna (I.): vetelő (a szövőszéken).
- fáragóbáltá (B., Ö.): bárd.
- fáragókés (Ö.): vonókés.
- farka (H., I.), farká (B.): a kukorica
címere.
- fárok ~ fark (V.): hajfonat.
- fársáng (Ö. *): forgácsfánk.
- fátying l. pátýing.
- favágó (H.), fāvágó (I.), fāvágó (V., N., G.,
B., Ö.): harkály.
- fázicská (V.): bögre.
- fécskefá (V.): kakasülő.
- féháj (Ö.): félszer.
- féheny (N.): folyóvízi homok.
- fehírrípá (G.): petrezselyem.
- fejkariká (G.): agykarika (keréken).
- fejku (H.): sírkő.
- fejő (I.): fejősajtár.
- jentő (V.): szőlőfürt.
- jeszestej (N.), jeszestéj (G.): főcstej, előtej.
- jeszoknyá (Ö.): szoknya.
- ficsitúll (I.): lubickol.
- fikető (H., I., V., G., B., Ö.), fikető (B.),
fiketé (N.): fejkötő.
- fílkás (N., Ö.): füleskosár.
- firnek adó lēán (H.): férjhez adó leány.
- firől (V.): farol.
- fiskārius (B. r.): ügyvéd.
- fityől (V.): füttyül.
- fogacs (H.): díszítés a párna szélén.
- fogla (H., I.), fogja (I.): kaszakocs.
- folyat (N., G.), folát (N., B.), foját ~ fojátik
~ folátik (Ö.): üzekedik.
- fonyás (H.): hajfonat.
- fosnyá (V.): palló.
- fosos téj (B.): főcstej, előtej.
- fölostököm (H., I. r., G. r., B.), fölestékem
~ fērestékem (N.), förostököm (H.),
früstök (I., Ö.), fristik (N.), fristik
(G. r.): 1. reggeli, 2. reggeli a tejes-
kávé kivételével (Ö.).
- föveny (V.): homok; (G.): folyóvízi homok.
- fűjárás (H.): padlásajtó.
- fűbillentyű (I.): a fül puha alsó része.
- fűles (I.): vesszőkosár.
- gādzsēr (B.): gácsér; vö. kácsēr, kácsēr.
- gāgāl (V.): gágog.
- gāgor (N.): gége.
- gāmbá (N.): ajak.
- gānáj (V.): 1. trágya, 2. genny.
- garādics ~ grādics (I.), garādics (V., B., Ö.),
gārāgyics (G.): lépcső.
- gāt (N. Ö.): élősvény.
- gátor (H.): léckerítés.
- gátyélina (N.): löhere.

- gājz* (N., G., B.): gyom, dudva.
gājz (V.): petróleum.
gēbre (G., B.): cserépbögre.
gegec (H.), *gegēc* (H., I.): gágog.
gégü, birt. *gégüle* (I.): gége
gelegonya (I.): galagonya.
gēlētá (G., Ö.*): zsíros bődön.
gēlva (B., Ö.), *géva* (Ö.): golyva.
gereblélík (N.), *gerebjélík* (Ö.): gereblyével
 összehúzott gabonaszálak.
gereblélő (Ö.*): nagygereblye.
gereblyézis (G.): gereblyével összehúzott
 gabonaszálak.
gērēndöl (G.), *gērēndő* (B.), *gērindü* (H., I.):
 gerendely.
gērīcs (G.): gerinc; vö. *hātágerīccse*.
gērīn (I.): görény.
gīgá (G.): ádámcsutka.
gīrgēs (G.): girhes.
gīrindü l. *gērēndöl*.
glén ~ *glény* (V.): mézga (cseresznyefa,
 szilvafa törzsén kiforrt, barna színű,
 ragadós anyag); vö. *macskaméz*, *hán-
 gyáméz*.
goblyá (N.): boglya; vö. *bagla*, *bugjá*, *buglá*.
gondoskod (V.): gondolkodik.
gōncōnszekér (H.): gőncőlszekér.
gōrōc (H., I.): pázrik (a disznó).
gōrōnc (Ö.): göröngy.
gōzō (B.), *gōzsú* (H., I.): güzü.
gōzōpocik (B.): güzü.
gubās (N.): kócos.
guga (H.): golyva.
gúgyělá (V., N., G., B., Ö.): csepűcsomó
 a guzsalyon.
gunarászokgyík (N.): pázrik (a gúnár).
gunāroz ~ *gunārāzik* (Ö.): pázrik (a gúnár).
guzsál (N., G., B., Ö.): guzsaly.
gyaló (B.): gyalu.
gyam (H., I.): gyom.
gyamlál (I.), *gyēmlál* (H.): gyomlál.
gyārīrīpa (B.): cukorrépa.
gyārtvāny (N.): gyertyánfa.
gyārtvānyfá (G.): gyertyánfa.
gyāvá (N.): ügyetlen.
gyēdó (Ö. †): disznósajt.
gyerēcske (Ö.): kisgyerek.
gyētyēlīnā (G.): lucerna.
gyívó (N., G.): dió.
gyug (Ö.): dug.
- gyujtóká* (Ö.): aprófa, gyújtós.
gyún (N., G., B.): gyónik.
gyűkör (V., B., Ö.): tükör.
gyüle (Ö.): összegereblyélt gabonaszálak.
gyürke (I.): a kenyér kidudorodása.
gyüt té (I.): főcstej, előtej.
hadnagy (H.): bíró.
hajtóká (G.): gatyakorc.
hālāl (Ö.): hál.
háluská (Ö.): kockatészta.
hambit (V., N., G., B.): tornác korláttal.
hāmpuláz (B.): fal, habzsol.
hāngyāméz (G.): mézga (cseresznyefa, szilva-
 fa törzsén kiforrt, barna színű, ragadós
 anyag); vö. *macskaméz*, *glény*.
hānkárik (G.): kútgém az ostorral együtt;
hānkálík (B., Ö.): kútgém.
hānslógozgyujtó (B.): kénesgyufa.
hāpsó (B.): evés közben beszél.
hārāpās (V., N., G.), *hārāpās* (B.): falat.
hārīt (H.): gereblyével összehúzza a szét-
 hullott gabonaszálakat.
hārmādebíd (V., N., G. r., B. r.): uzonna.
hārodík (I.), *hūrodék* (V.): összegereblyélt
 gabonaszálak.
hasogató (H.): bárd.
hātágerīccse (N.), *hādgerīcc* (V.), *hādgerīcs*
 (G.): hátgerinc.
hebrég (V.): dadog.
hēgnyiz (N., G.): hátrál (az ökör).
héhō (Ö. †), *hél* (Ö. *) : gereben.
héhōl (Ö.): gerebenel.
hejgöll (V.): hátrál (az ökör).
hél l. *héhō*.
hēlāndík (H.): halánték.
hembölgő l. *hōmbölgő*.
heréll (V.): pázrik (a kakas, gúnár); *heréll*
 (I.): pázrik (a kakas).
herikédík (H.): pázrik (kakas, gúnár); *heri-
 kēgyík* (N., G.): pázrik (a kakas).
hērnýú (V.): hernyó.
hetes (I.): a gabonakereszt fele.
hévér (G.): lopó.
hībál (H.): öblöget.
hībáz (B.): hiányzik.
hīdeg lövi (Ö.): hideg leli.
hīmez (Ö.): pázrik (a gácsér).
hīmkácsó (I.): gácsér.
hīnár (I.): békanyál.
hofér (G.): nagygazda.

- hojcos* (B., Ö.): a jobboldali ökör.
hónyal (V.): hónalj.
horog (Ö.): szarufa; *horoc* (H.): kútostor.
horogléc (I.): kútostor.
horokfű (N., B.): szarufa, ollófa.
horsog (V., N., G., B., Ö.): horkol.
horsúll (I.): horkol.
hószmány (G.): nyurga.
hótsont (V.): büttyök a lábon.
hóttető (I.), *hóttetem* (Ö.): kinövés (fejen, testen).
hökküll (H.), *hükkő* (B., Ö.), *hükköl* (Ö.): hátrál (az ökör).
hömbölgő (I., V.), *hembölgő* (H.): henger.
hörmöbüll (V.): zörög (a disznó az ólban).
hugám ~ hugam (B.): húgom.
húndos (N.): pislog.
húnyogászsi (B.): bújóska.
hurkálánc (B.): gúzs (az ekén).
huzakogyik (N.): nyújtózkodik.
hükkő, hükköl l. *hökküll*.
hüvők (H., I.): 1. kukoricacsó, 2. hüvely (babé, borsóé stb.).
ígevényes (H.): homokos szántó (5–6 centiméterre alatta már kavics van).
ígik (V.): ég.
ihár (B.): juharfa.
iharfa (I.): juharfa.
ihas (H., I.): szomjas.
in (Ö.): hátsó térdhajlat.
ina kásájo (I.): lábikra.
ingát (B., Ö.): ringat.
istembülléje (I.): nudli.
istembugárkája (N.), *istenkéje bugárka* (V.), [helyesen valószínűleg *istenkéje bugárka*]: katicabogár.
istentehenkéje (Ö.): cineér.
istéránc (H., I.), *istéránc* (I.), *éstránc* (G.): istráng.
iszke (N.): üsző.
isztri (Ö.): eresz; (B.): eresz (csak a zsuppos házakon); vö. *ásztri*.
izgó (V.): parázs.
izzadás (Ö.): izzadság.
izzó (Ö.): parázs.
jálsá (N.): égerfa.
járó (N.): lépcső.
jóság (G., B., Ö.): gabona.
juhocska (N., B.): a koci juha.
juss (I.), *jus* (B.): hozomány.
kábát (G.): női blúz.
kácá (G.): 1. női mellény, 2. a kisgyerekre adott ruha.
kácábáj (Ö.*): téli női blúz.
kácábájka (V.): végig gombolós kabát.
káci (B.): 1. blúz, 2. kiskabát; (Ö. †): téli női blúz.
kácsér (V., N., Ö.), *kácsér* (G.): gácsér; vö. *gádzsér*.
kácsó (H., I.), *kácsó* (V.): kacsa.
kacsa (H.): középfinom kenderszál.
kácsurka (B.): katicabogár.
káhittyúl (H.): köhéssel.
kájdász (B.): kiabál.
kájmó (V.): háritó az aratókaszán.
kákics (H.), *kákics* (I.), *kákics* (N., Ö.): gyermeklánefű.
kákukfánál (G.): herefojtó aranka.
kálámáz, *kálámász* l. *kulumász*.
kálász (V., N., G., B.): 1. gabonafej, 2. kukoricacsó.
kálimista (N.): kálvinista.
kálomista varju (I.), *kálomista varjú* (Ö.): szürkevarjú.
kámár (G.): karmol.
kámárzó (N., G.): karmol.
kánnó (I.): vödör.
kápár (Ö.): karmol.
káparkóddzik (N.): vakaróddzik.
kapocs (H.): teknővájó fejsze.
kapocska (I.): bárd.
kápusznyik (V.): egyujjas kesztyű.
karamzso (B.): karmol.
káré (H.), *káré* (I.), *káré* (V.), *káré* (N., G., B., Ö.): kétkerekű taliga.
kárfa (B.): oldalzáp.
karikka (H.): karika.
kártyahátú bogár (G.): bodobács.
kás (G., B.): kétfülű kosár.
kaszrol (H., I.), *kaszlor* (I.): lábas; *kaszt-rony*, *kasztony* (N.): vaslábas.
kátalínka (G.), *kátalínka* (Ö.): katicabogár.
kátyú (H.): tokmány, féntok.
kemímmág (Ö.): köménymag.
kenő (H.): törülköző.
kenecs (Ö.): kenőcs.
kengyē (B.): ostortelek.
kepe (I.): gabonakereszt.
kepickell (I.): lubickol.
kerékfej (V., G.): kerékagy.

- kerítettis (I.): a disznó kifutója.
kese ~ *kése* (I.): 1. kesely ló, 2. simaszőrű disznó.
keseré (N.): epe.
keszkenyő (H., G.), *keszkenyő* (I.), *keszkenyő* (B.): fejkendő.
ketény (H.): kötény.
ketrec (I.): a disznó kifutója.
kézy-llír (G.): kezelő.
kézvonó (N., B.), *kézvonyó* (H., V.), *kézvonyó* (I.): vonókés.
kibli (N.): vödör.
kicibaklik (H.): kibicsaklik.
kicsiklik (H.): kiskiklik.
kicsírzik (I.): kicsirásodik (a gabona).
kicsukik (B., Ö.): kificamodik; vö. *csútklyik*.
kihúbáz (V.): fonalat kimos, ruhát kiöblöget; vö. *híbal*.
kikísirtém (V., N., G.): kikisérem.
kilicske (G.): kilincs.
kilincs (V.): 1. kilincs, 2. kaszakocs.
kiményül (H., V.): kificamodik.
kingyertyázs gyufa (I.): kénes gyufa.
kingyertyázs gyujtó (H.): kénes gyufa.
kinyaklik (I.): elferdül.
kisírt (H.): kísér.
kiszebbik urám (B.): a férj öccse.
küllü (N.): vászonkabát.
kivéskázál (N.): asztag.
klébētáz (N.): fecseg.
kocúr (G.): erős pálinka.
kocsikenyec (G.): kocsikenőcs; vö. *kenecs*.
kocsonnya (H., I.): kocsonya.
koccs (B.): kaszakaacs.
kódóskása (N.), *kódúskása* (B.): kásával kevert és megsütött disznóvér.
kohulá (N.): konty.
kokotszég (G.): gúztartó szeg a gerendelyen.
kollít (I.): a disznó kifutója.
kolomáz 1. *kulumász*.
komp (V.): kukoricacsutka (mörzsolás után).
konty (G.): kis fejkötő; (Ö.): 1. konty, 2. ostortelek.
korbács (V., B.): bőrből készített ostor.
korc (V.): csomó a vászonlepedő négy sarkán, ha batyunak használják).
korhásúll (I.): a torkát köszörüli.
korhoc (I.): korog.
kormándészka (I.), *kormándészka* (B.): eke-kormány.
kóró (G., B.): kukoricacsutka (mörzsolás után).
kórótörccs (V.): kukoricacsádé (szárvágás után a földben maradó rész).
korrog (I.): korog.
kótér (B.): falbavájt fülke.
kotúcs (B.): ballankóró.
kotykal (V.): kotlik.
köbdöskögyik (G.): köpköd.
köldök (H.): 1. köldök, 2. ekefej.
kökörics (Ö.): kikirics.
köls (Ö.): kelés.
könyvezik (G.): könnyezik.
köpöz (V.): köpköd.
körmáll (H., I.): karmol.
kötődő (N., G., Ö.), *kötődő* (B.): csökönnyös.
kövec (B.), *kövéc* (I.), *kövéc* (V.), *kövéc* (Ö.); *kövecske* (N.): kavics.
kövesített szalonna (I.): abált szalonna.
krápog (V.): a torkát köszörüli.
kresztony 1. *kaszol*.
krétyog (Ö.): a torkát köszörüli.
krumpinyú (I.): pajor.
kubli (H., I.): falba vájt fülke.
kucséra (N.): mangalica.
kúdústető (H.): egy apró, ragadós termésű növény.
kuhickol (V.): a torkát köszörüli.
kukucsina (V., N.): herefojtó aranka.
kukurics (G.): kikirics.
kulumász ~ *kolomáz* (G.), *kálamáz* (V.), *kálamász* (N.): szekerkenőcs.
kurumpi (H.): krumpli.
kussog (G.): szundikál.
kusza (I.): összegereblyélt gabonaszálak.
kuszállik (Ö.): összegereblyélt gabonaszálak.
kuszált (B.): összegereblyélt gabonaszálak.
kutács (V., N., B.): piszkavas.
kútrovás (I.): kútkáva.
kutyahál (N., G., B., Ö.): ebihal.
kutyülegin (H.): suhanc.
külü (H.): kendertörő.
külü (H.), *külü* (I.), *küllő* (V.), *küllő* (N., G., B., Ö.), *küllé* (N.): küllő.
küpi (B.), *küpi* (Ö.), *képé* (N.): köpül.
kvakog (Ö.): hápog.
lābitó (B.): a szövöszék pedálja.
lādír (G.): radír.

- ladóll* (Ö.): zabál.
lados (Ö.): mohó.
laftika (I.): könnyű, kétkerekű kocsi.
lajbi (H.): kiskabát; *lajbi* (N., B., Ö.),
lajbli (Ö.): mellény.
lajtorja (H., I.): létra.
lámvas (V.): kocsihágó.
lánykik (N.): gyík.
lanyházik (I.): szítál (az eső).
lapátji (G.): lepke.
lapicka (H., I.): lapocka.
lárma (G.): álarc.
látka (N.): zsírosbödön.
lé (G., B., Ö.): leves.
lebbentyű (Ö.), *leppentyű* (B.): a szarvas-
marha nyakán lelógó bőr.
lebénye (I.): a szarvasmarha nyakán
lelógó bőr.
léc (V.): kútsudár.
ledagad (V.): lepad (daganat).
lészik (N.): elesik.
leguksó (Ö.): leguggol.
lehéc (I.): liheg.
lehicsköl (Ö.): liheg (a kutya).
lelappad (H., I.), *léláppad* (Ö.): lepad.
léméc (B., Ö.): kézelő; *líméc* (V.): gatyakorc.
lemény (H.), *lemő* (I.): a szarvasmarha nya-
kán lelógó bőr.
lencse (G.): 1. *Lens culinaris*, 2. orgona
(növénynév).
lendék (H., I., V., B.), *lennék* (N., G.),
lennék (Ö.): bükköny.
lepedő (V., N.), *lepedé* (N.): 1. lepedő,
2. a szarvasmarha nyakán lelógó bőr.
lepencs (H.): lepke.
lepiny (N., B.): lángos.
lepőke (Ö.*): nyári női blúz.
leppentyű l. *lebbentyű*.
letérbityó (G.): letérdel.
líméc l. *léméc*.
lipillott (V.): jelentéktelen.
lipityke (N.): nyári női blúz.
lipityő (Ö.†): nyári női blúz.
lipó (I.): mécs.
lisaj (V.): lepke.
lisz (N.): az orrán fehérfoltos ló.
locskító (B.): lubickol.
locsókögyik (N., G.): lubickol.
lolotáll (V.): dadog.
lód (*lódök*, *lőce*) (V.): ló.
lubicskul (H.): lubickol.
lúccság l. *rúccsác*.
lúdbőrös (Ö.): libabőrös.
lúdhúsos (N.): libabőrös.
lücskötől (H.): lubickol.
lyukász szédér (G.): málna.
mácska (N.): lánertartó szeg a kocsiúdon.
macskamiz (H., I.), *macskamiz* (B., Ö.):
mézga (cseresznyefa, szilvafa törzsén
kiforrt barnás színű, ragadós anyag);
vö. *hangyaméz*, *glény*.
mádár (B.): veréb.
madibicsak (I.): bugylibicska.
madónyica (V.): kankalin.
magyáriak (N.): magyarországiak.
mákfa (G., Ö.): tölgyfa.
málacká (B.): lábikra.
máltá (V., N., G., B.): malter.
mamusz (I.), *mámusz* (B.): kötött papucs.
mámuszká (Ö.): szöresizma.
mancs (I.): kenderből font ostor.
mándarinká (G.): kolorádóbogár.
mándli (I.): kiskabát.
mángul (H.), *mángull* (I.), *māngó* (Ö.):
mángorol.
mānyi (N., G.): nagyanya.
márkózó (G.): marokszedő.
mártás (H.): főzelék.
mártó (I.): főzelék.
mási (N.): dédanya; (B.): nagyanya.
mási apa (B.): nagyapa.
masina (H., I.), *masiná* (N., G., B., Ö.):
cséplőgép; (Ö.): pirosfejű gyufa.
matólla (H.): motolla.
médécina (B. r.): orvosság.
medence (I., Ö.): fatál.
mezbuk (V.): vízbe fullad.
meggazdú (V.): meggazdagodik.
megmaricskál (I.): megmarkol.
mégnyúkásodik (I.): nyúlós lesz.
mék, *mēn* (G.): megyek, megy.
mékcserkésodik (Ö.): megdohosodik.
mécsömörösodik (Ö.): megcsömörlik.
mékfokaszt (H.): folszúr (hólyagot).
mékpilisznyédik (H., I.), *mékpilisznyéd* (V.),
mékpilisznyégyik (N.), *mékpényszlégyik*
(G.), *mékpilisznyédik* (B.), *mékpirisznyé-
dik* (H.): megpenészedik.
mekszólít (V.): fölkér (táncre).
méncs (V.); *mīncs* (H., I., V.), *mīcs* (I.): mécs.

- ményekző* (H.), *menyekző* (I. r.), *ményegző* (V., G.): lakodalom.
ményistrás (G.): ministráns.
mesézík (H.): mesél.
meszterkarika (I.): sípkarika (a szekéragyon).
méte l. *miúte*.
mézivo l. *mlézivo*.
mező (B.), *mezző* (H.): rét, kaszáló; (V.): fű.
mács, *míns* l. *ménc*.
míhkálács (G.): lép, sonkoly.
miúte (H., I.), *móte* (V., G., Ö.), *móte* (B.), *méte* (N.): mióta.
mlézivo ~ *mézivo* (V.): főcstej.
mocsolá (G.): kis tó.
mógor (G.): disznógyomor.
moharegér (H.): cickány.
mondá (G.): mondogat.
mór (H., I.): vályog.
morzsüllik (N., B.): száraz kovász.
morzsol (N.), *morzso* (G.): dörgöl (ruhát mosáskor).
morzsótká (Ö.†): morzsolt kovász.
mostánya (N.): mostohaanya.
mostha (H., I.), *mosthá* (B.): mostoha.
mőre (G., B., Ö.): merre.
mőte l. *miúte*.
mucisipká (G.): micisapka.
muhá (N.): moha.
murár (N.): kőműves.
muská (N.): zsiszik.
muza (H.): összegereblyélt gabonaszálak.
muzsiká (V., G.): bál.
mübagó (Ö.): rágógumi.
nagyúj (G.): hüvelykujj.
nápásszony (Ö.): anyós.
nevelenűj (Ö.): gyűrűsujj.
nízik (V.): néz.
no (N., G.): igen.
nyakcsík (H.), *nyakcsig* (V.): tarkó.
nyávczog (Ö.): nyávog.
nyerít (H., I., G.): 1. nyerít (a ló), 2. sziszeg (a gunár); *nyérit* (N.): nyerít (a ló).
nyérvog (H., I.): nyávog.
nyispolyá (G.): naspolya.
nyív l. *nyű*.
nyomdokó (Ö.): a szövőszék pedálja.
nyomfá (Ö.): a koci juha.
nyomó (N.): a szövőszék pedálja.
nyoszoló (H., I.): nyoszolyólány.
nyoszorúlány (V., B.), *nyoszorólány* (N.), *nyoszorújány* (Ö.): nyoszolyólány.
nyudli (I.): nudli.
nyújtóközök (H.), *nyújtóckogyik* (G.): nyújtózkodik.
nyújtószárok (I.): szekérágas.
nyű (H., I.), *nyív* (V., N., G., B., Ö.): kukac.
ódádorong (B.), *ódáldorong* (Ö.): a szekér-
 oldal vastag fája.
okullár (N., Ö.), *okulárom* (G.), *okumlaré* ~
okullárjom (B.): szemüveg.
olász (V., B.): kelkáposzta.
olaszkáposzta (I.): kelkáposzta.
olló (I.): kakasülő.
omácská (N., B., Ö.): főzelék.
oringlá (N.): fülbevaló.
oszténgát (G.): azután.
otlág (V.): tyúkszem.
öcsel l. *écsell*.
öcset l. *écsét*.
öklel (N., G.): nyilallik; (G.): öklöz.
ölvözsölészka (H., I.): kaszapánt.
ömel (H., I., V., B.): emel.
ördöglápátyi (G.): esti lepke.
ördögodal (G.): bogáncs.
öregbik urám (B.): a férj bátyja.
öregdisznó (B.): anyakoca.
öregmási (B.): dédanya.
öregúj (I.): hüvelykujj.
örekyatya (H.): nagyapa.
ősziszóró szárká (G.): gébics.
összegyúr (B.): eltapos.
pábugár (V.): mezei poloska.
pájócossán (Ö.): palócosan.
pálacká (Ö.): százlábú.
pálacsintá ~ *pálacsinká* (V.), *pálacinká* (N.):
 palacsinta.
páláng (N., Ö., B.): palánk.
pálécúj (N.): hüvelykujj.
pálmá (V.): jegenyé.
pálmafa (H.), *pálmofa* (I.), *pálmáfá* (Ö.):
 jegenyefa.
palozsna (I.), *polozsnyá* (V., B., Ö.), *polozsnyik* (N.): szoktató tojás (amit a tyúkfészekbe tesznek, hogy a tyúk odatojjék).
páncsóckogyik (G.), *páncsóckodik* (Ö.): lü-
 bekol.
pándravá (V.): a cserebogár pajorja.
pánkhárt (N.): a kukorica fattyúhajtása.

pántallón (N.): pantalló.
pap (I.), *páp* (V., N., G., B., Ö.): a kereszt
 legfelső kénéje.
pāpā (V.): dédapa.
pāpāsēm (B.): okuláré.
pāpátykā (G.): kisliba.
pāpērjā (N.): a búza sása.
pāpista varjú (I.), *pāpista várjú* (Ö.): fekete-
 varjú.
papkíve (H.): a kereszt legfelső kénéje.

pāpmácskā (N., G., B., Ö.): hernyó.
pāprākogyik (N.): ineselkedik.
pāprikāshūs (G.): pörkölt.
pāráz (H.): liheg (a kutya).
pārkāny (V.): deszkapalánk.
pártázot (H.), *pártázot* (I.): gatyakorc;
pärtázát (G.): ajtófélfá.
parzséta (H.): bíborhere.
 (Folytatjuk.)

IMRE SAMU ÉS KÁLMÁN BÉLA

KÜLÖNFÉLÉK

Nagy J. Béla hetven éves

Ha ma tudományunknak a gyakorlati élet szolgálatában való alkalmazásáról és továbbfejlesztéséről beszélünk, olyankor vagy egész tudatosan, vagy félig-meddig öntudatlanul — de mindig Nagy J. Béla jár leginkább az eszünkben. Most, születésének hetvenedik évfordulóján jól esik egy kissé részletesebben is magunk elé idéznünk munkásságát.

Nagy J. Béla a szónak legtisztább értelmében nevelő-oktató egyénisé g. Legtöbbször a nyelvészet problémáit is az iskolai nyelvtanítás, a helyesírás fejlesztése, a társadalomnak helyes nyelvhasználatra nevelése szempontjából (vagy abból is) nézi. Minden sora, melyet nyomtatásban közlétesz, dicsérve vagy korholva oktat, segít, javít. Nem egyszerűsíti ugyan írásaiban a valóság bonyolult összefüggéseit, pompás rávezető módszerével mégis szembeűnő egyszerűséggel, szinte kitapintható érzékletességgel mutatja meg a rendszerüket — öregnek és fiatalnak, tanultnak és kevésbé iskolázottnak egyaránt könnyűvé téve az áttekintést. Nem is használ valami külön tanári, oktató hangnemet, s mégis mindig valami sajátos, kedvesen magyarázó nyelven szól olvasóihoz, mint a valóban tehetséges pedagógusok általában: olykor nemzeti klaszilikusaink pompázó színeivel; olykor az idősebb barátoknak békésen derűs fölényével; de ha kell, maró gúnyt áraszt a szava; máskor — ritkábban — tudásának fényével csak a hideg értelemhez fordul. Pusztán két vonás állandó a fogalmazásában: az, hogy mintaszerűen ízes, magyaros, s hogy egyszerűségében is hatásos. Így aztán nagyon-nagyon sokan többé vagy kevésbé tanítványának érezzük magunkat (bár ő talán nem mindenben vállalna el bennünket annak): egykori egyetemi évfolyamtársai és hivatali vagy szakmai munkatársai csakúgy, mint középiskolai vagy egyetemi diákjai; sőt „egyszerű“ olvasói sem kevésbé. (Hogy jó vagy rossz tanítványok-e, azt ítélje meg ő maga, vagy inajdan az utókor!)

Élete is szorosan összeforrt a pedagógiával. Atyja a Heves megyei Gyöngyöshalász tanítója volt, mikor ő 1884. március 16-án megszületett. Az ifjú maga is pedagógusnak készült, s egyetemi évei alatt a Tanítók Házában lakott. Bár magyar és francia szakjában is kitűnt, fő munkaterülete a nevelés és a neveléstudomány lett. 1906-ban jelent meg „Fleury Kolos“, 1914-ben „Diderot pedagógiája“ című tanulmánya; későbbi kisebb-nagyobb didaktikai vagy pedagógiatörténeti írásait pedig nem is tudnók hirtelenében számbavenni. Közben reáliskolai tanárként dolgozott: előbb Körmöcbányán, majd Székesfehérváron. Nem sokkal azután pedig, hogy világháborús katonai szolgálatából visszatért, a budapesti (V. kerületi) Markó-utcai reáliskolába került,

s 1919-ben átvette (s 1939-ig kezében tartotta) a Magyar Paedagogia című szakfolyóirat szerkesztését is. Néhány esztendő múlva a középiskolai katedráról a budapesti Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság hivatalába kerül, de adminisztratív munkája mellett a Tanárképző Intézet megbízásából stílgyakorlatokat és a magyar szakos tanárjelölteknek módszertani előadásokat is tart. Nagy elméleti és gyakorlati tudását, tapasztalatait egyéb úton is tovább adja: mintaszerűen szabatos s egyben derűs világú magyar nyelvtani tankönyveket ír az akkori nyolc osztályú középiskola számára (előbb, 1927-től az I–III. osztály számára, majd 1938 és 1941 közt mind a nyolc osztálynak), közreműködik az 1938-i új tanterv és módszeres utasítások kidolgozásában stb. 1936-ban a M. Tud. Akadémia levelező tagjának választja. 1942-ben — szolgálati idejét betöltve — már gimnáziumi igazgatói címmel megy nyugdíjba. Azóta Veszprémben él, s legfőként a helyesírás meg a nyelvművelés terén igyekszik folytatni magasabb szempontú nevelő munkásságát, s busásan kiveszi részét a népiünk anyanyelvi műveltségének fejlesztésére vonatkozó, korszerű feladatokból.

A magyar nyelvészetrel a század küszöbén: egyetemi évei alatt, főképp SIMONYI ZSIGMOND vezetésével ismerkedik meg. Talpraesett nyelvhelyességi megfigyeléseit, nyelvtörténeti magyarázatait professzora alig egy év múlva már a Nyelvörben való közzétételre is méltónak ítéli, sőt olykor (XXXIII, 170) „nagyon helyes“ megjegyzéssel is fémjelzi. A NAGY JÓZSEF jelzésű közlemények sora tehát már a XXXI. kötetben megindul, s folytatódik egész a XLVIII–XLIX. kötetig (immár NAGY J. BÉLA aláírással). Ettől kezdve a Magyar Nyelvben (a XIX. kötetől) jelennek meg az írásai. Folyóiratunkban kifejtett munkásságát mindjárt az elején a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1929. évi Szily-jutalmával méltányolta (I. MNY. XXVI, 237–8). Sokat dolgozik a Magyarországon is. Az utóbbi folyóirat I–II. és XIV–XVII. kötetének társszerkesztője, s persze a közbülső évfolyamokban szintén sok okos és eleven cikke található. Egyre fontosabb szerepet vállal a helyesírásunkat és nyelvművelésünket irányító akadémiai bizottság munkájában. Nagyobb nyelvtudományi tanulmánya jelenik meg a Budenz-Emlékben (NyK. L, 312–20: „Hangváltó ige-ötvek“) és a Melich-Emlékkönyvben (276–85: „Alakegyezés“). Különösen fontos „Köznyelvi kiejtésünk“ című összefoglaló értekezése, mely akadémiai székfoglaló előadása volt (megjelent MNY. XXXVII, 82–94), továbbá a nyelvművelés alapjait tisztázó tanulmánya: „A nyelvművelés elvei“ (Msn. I, 29–39). Gyakorlati vonatkozásai miatt is kiemelném emellett „Az iskola a nyelvművelés szolgálatában“ című cikkét (Msn. VI, 97–104) meg sok-sok szép helyesírási tárgyú írását. (A legutóbbi: Helyesírási kérdések: MNY. XLVII, 299–310). Sokat dolgozott az akadémiai Nagyszótárnak. A nagyközönség körében is elterjedt téves nézetek elleni harcát legjobban minapi értekezése mutatja: „Nyelvhelyességi babonák“ (a „Nyelvművelésünk főbb kérdései“ című 1953-i tanulmánygyűjtemény 241–65. lapján). Mondanom sem kell, hogy nyomtatásban közzétett munkáin kívül még számtalan fontos és hasznos írásával segíti Nagy J. Béla ma is a magyar szellemi élet fejlődését: helyesírásunknak, nyelvművelésünknek szinte valamennyi átfogó elvi és apróbb gyakorlati kérdésében készít szakvéleményt, bírálatot, javaslatot; vidéki lakóhelyén is állandó, eleven kapcsolatban van Akadémiánk egyes bizottságaival, régi és újabb munkatársaival, egyes folyóiratainkkal stb. — Az Akadémia megbízásából a negyvenes évek elején elkészítette a magyar nyelvnek 50 ív terjedelmű tüzetes helyesírási szótárát. A kitűnő és rendkívül hasznos mű már a nyomdai munkálatok előhaladott menetében Budapest ostromakor elpusztult. Most az Akadémia közvetlen kiadási tervének egyik legfontosabb tétele.

Lehetetlen minden fontos és jellemző elvét, szempontját, módszerét, eredményét clemlegetnem, mégis szeretném legalább egyik-másik gondolatát idézni: ha másért nem, hogy a legifjabb nemzedék is lássa, milyen időállóak, szilárdak például az ő nyelvművelé-

sének alapjai. Szigorúan vallja, hogy a nyelvgondozás ügyét „csak úgy lehet diadalra vinni, ha a lelkesedés és a jó szándék hozzáértéssel párosul“ (Msn. VI, 104). Tudja, hogy sok újonnan kiütköző szerkezetünk rossz, csunya, magyartalan, fölösleges, s ezekkel szemben nincs helye megalkuvásnak; de azt is, hogy „a nyelv változásának nem lehet gáttat vetni“, hogy „élő nyelvről sohasem mondhatjuk, hogy minden ízében végleg megállapodott“, s bár a „lélektan szempontjából meg lehet érteni, hogy az új változások nem kedvesek előttünk, ... következetességet nem igen láthatunk ebben a magatartásban“ (Msn. I, 30—31). Voltaképen tehát ő is két irányban harcol. Egyfelől kíméletlenül — Kazinczy szavaival élve — „csípi, döfi, rúgja“ a „kores lator“ újat (s ennek könnyelmű, fogadatlan prókátorait); jogos haragjában szinte törvényben mondatná ki, hogy „csak annak szabad írni, aki tud“ (Nyr. XLIX, 44). De másfelől éppúgy küzd a téves vagy túlzó, fölösleges tilalmak, szabályok ellen. Az utóbbi típusú vitairatai közül például ma is tanulságos és módfellett szórakoztató, hogyan cáfolta meg a különben derék HALÁSZ GYULÁNAK azt a „szabályát“, hogy a mondat élén csak felszólító módú állítmány lehet, kijelentő módú nem: „Az állítmány helye a mondatban“ (MNy. XXXIV, 256 kk.); „Szórend és hazaárulás“ (uo. 331. kk.). Főleg az utóbbi cikk mutat rá gazdag bizonyító anyagának szellemes tanúságaképen, mint vetemednek néha rosszszemű vádaskodásra olyanok, akik maguk sem ismerik helyesen nyelvünknek igazi nyelvtani törvényszerűségeit. Egyébként is: „Senkinek sincs hozzá joga, még kevésbé hatalma, hogy a maga egyéni felfogását vagy ízlését rákényszerítse az egész közösségre“ — hirdeti Nagy J. Béla (Msn. I, 35).

Hasonló harciassággal száll szembe a helyesírásban is egyrészt azokkal, akik nem hajlandók elismerni a nyelvfejlődésből folyó újítások, egyszerűsítések szükséges voltát (emiatt egy időben a MTA Helyesírási Bizottságában is sok vitája volt), másrészt azokkal, akik a nyelvi jelenségeket nem ismerve, a szabályok rendszerének belső logikáját, összefüggéseit nem értve hol itt, hol ott javasolnak céltalan, következetlen, megfontolatlan változtatásokat. A hangzatos: „Így írunk helyesen“ címmel megjelent helyesírási könyvecskét ismertette például jogosan vonta le egykor a csattanós következtetést: „Nem is azt a címet kellett volna neki adni, hogy »Így írunk helyesen«, hanem ezt: »Így írunk összevissza!“ (MNy. XXX, 246).

Érthető, hogy akik csak ismerjük a hetven éves Nagy J. Bélának sikeres, gazdag munkásságát, ma mind meleg szeretettel és hálás nagyrabecsüléssel köszöntjük őt. Tiszta szívből kívánjuk: folytassa még sok-sok éven át töretlen erőben közérdekű, fontos tevékenységét, a maga mesteri módján segítsen továbbra is mélyíteni a magyar nyelvi műveltséget; egyaránt védeni Petőfi és Arany nyelvének értékes, ma is időszerű elemeit, meg természetes és szükséges újabb kifejezéseinket; úgy fejleszteni helyesírásunkat, hogy megtartsuk a célszerű egyensúlyt az egészséges hagyományseretet és a szükséges újító lendület közt!

TOMPA JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Nagy József Béla választmányi tag üdvözlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1954. évi március 17-i felolvasó ülésének megkezdése előtt emlékezett meg az elnöklő Lőrincze Lajos Nagy József Béláról, aki azokban a napokban töltötte be hetvenedik évét. Nagy József Béla, mondotta az elnök, ma is résztvesz nyelvemléseink és helyesírásunk ügyének irányításában, nincs olyan fontosabb kérdés vagy állásfoglalás, melyhez ő hozzá ne szólna.

A felolvasó ülésen résztvevők az elnök javaslatára egyhangúlag kimondták, hogy a Társaság elnöke küldjön üdvözlő táviratot az ünnepelthez.

Kniezsa István, a Társaság elnöke, a következő táviratot küldte Nagy József Bélának:

„A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében hetvenedik születésnapod alkalmából meleg szeretettel köszöntelek. További munkásságodhoz erőt, egészséget és sok sikert kívánok. Kniezsa István, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke.“

Az ünnepelt március 19-én Veszprémben kelt levelében hálás köszönetet mondott az üdvözlésért, viszonzásul azt kívánta, hogy éljen és virágozzék a magyar nyelvtudomány és a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottsága ugyancsak meleg üdvözléssel kereste fel a hetven éves Nagy József Bélát mint a magyar helyesírásnak évtizedeken át és a jelenben is irányadó és kivételes teljesítményű szakértőjét.

LEVÉLSZEKRÉNY

Nagy József Bélának: Folyóiratunknak ebben a jó néhány éven át elmaradt rovatában üzenek a régi, de mindig friss munkatársnak és barátnak. „Az utóbbi időben több napilapunk tartja nyitva hasábjait nyelvhelyességi közlemények számára. A nyelvi kérdések iránt való fogékonyságnak ilyen terjesztését és ébrentartását szívesen látjuk ugyan, azonban kívánatosnak tekintjük, hogy a nagy nyilvánosságba szétáradó vélemények szigorú megrostáláson menjenek keresztül, nehogy nyelvünk fejlődése szempontjából káros egyéni eredetű tévedések vagy túlzások kapjanak lábra és gyökerezzenek meg. Ilyen felfogásban írta Nagy a múlt évfolyamban »Nyelvművelő újságcikkek« című sorozatát. A nyelvtörténetnek, a népnyelvnek, a nyelvi élet lehetőségeinek, a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban érvényesülő stilisztikai mozzanatoknak, az irodalmi alkotásoknak kiterjedt és biztos ismerete, valamint a finom megkülönböztető érzék képesítik őt arra, hogy javalló és hibáztató észrevételeiben egyaránt mindenkor józanul ítéljen. Ehhez járul, hogy a nyelvhelyességre példát adva, mondanivalóit valóban »helyes«, minden ízében ép, sőt hatásos nyelven adja elő. Mikor mindezt elismerjük, egyszersmind azt a reményünket nyilvánítjuk, hogy továbbra is támogatni fog bennünket, s így folyóiratunkkal e téren is valóban eredményesen szorgálhatjuk a magyar nyelv ügyét.“ Ezt írtam ezelőtt majdnem negyedszázada, 1930. január 14-én kelt, a Társaság 1929. évi Szily-jutalmának odaitélésével kapcsolatban készített jelentésemben (MNy. XXVI, 238). — A nagyméretű és magas színvonalú munkásság, amelyet üzenetem címzettje azóta kifejtett, fényesen megerősített abban az értékelésben, amit akkor nyújtottam róla, s ami abban az időben, de később is nem csupán az enyém, hanem igen sokaké volt. S a hetven éves Nagy József Béla tudományos „Ősziké“ legalábbis méltók a mögöttünk levő nyár terméséhez. Kívánom, hogy ez az ősz — mint a magyar ősz szokott — minél tovább tartson.

Az egykori és keserédesen — félig — még mindig jelenlegi szerkesztő:

PAIS DEZSÓ

MAGYAR NYELV

L. ÉVF.

1954. DECEMBER

3—4. SZÁM

Mutatvány „A magyar nyelv kézi szótára“-ból

CZUCZOR GERGELYNEK és FOGARÁSI JÁNOSNAK 1862—1874-ben kiadott hat kötetes nagy műve: „A magyar nyelv szótára“ óta szókészletünk szótári feldolgozása nem tartott lépést nyelvünk fejlődésével. Ma nincs egyetlen olyan mű sem, mely korszerű és hű képet adna a magyar szókincsről, szavaink jelentéséről, fontosabb ragozott alakjairól, stiláris értékükről, mondatbeli használatuknak legjellemzőbb formáiról.

E hiány pótlása céljából nyelvtudományunk két szótári mű megalkotásán fáradozik. Egy nagyobb és egy kisebb magyar szótár elkészítése, illetőleg szerkesztése folyik a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. A nagyobb műnek, az Akadémiai Nagyszótárnak tervéről folyóiratunkban már volt szó. A kisebb műnek, „A magyar nyelv kézi szótára“-nak munkálatairól a Magyar Nyelvőr 1953. évi 387—407. lapjain jelent meg részletes tájékoztatás. Az alábbiakban e kisebb szótárnak nyers kéziratából közlünk szemelvényeket annak bemutatására, milyen módszerrel fogja a Kézi Szótár (KŠz.) a magyar szókincs kiválasztott anyagát ábrázolni, értelmezni.

A szótár szókincsünk magját, legfontosabb 55—60 000 szavát dolgozza fel. Mint a szemelvényekből látható, a szócikk élén megadja a címszót, annak szófaját, esetleges, még köznyelvinek tekinthető alakváltozatait és néhány fontosabb ragozott alakját. Ha szükséges, szögletes zárójelben jelzi a szó kiejtését (pl. az *e* hangok nyíltságát vagy zártságát), és gömbölyű zárójelben a címszó vagy az alakváltozatok stiláris stb. értékét, ha az az egész szócikkre vonatkozik. — A szócikk érdemi része a címszó fő jelentéseit és értelemárnyalatait közli. A jelentésváltozatokat arab számmal, az értelemárnyalatokat kisbetűkkel választja el egymástól. A szám, illetőleg betű után az *e* kis egységre vonatkozó stiláris, szaknyelvi stb. minősítés található, majd a szó (jelentésváltozat, értelemárnyalat) jelentésének körülírása, a tulajdonképpeni értelmezés. Az értelmezés elején, kettőspont előtt, némely esetben az értelmezés szövegében csúcsos zárójelek közé foglalva megadja a fogalmi, használati kört, ha a szójelentés erősen korlátozott használatú. Az értelmezésben néha két elem található, egy viszonylag hosszabb körülíró rész és ettől pontosvesszővel elválasztva egy vagy két megközelítőleg azonos tartalmi értékű szinonima.

Az értelmezés szövege igyekezik világos és egyszerű lenni. Ahol ez megvalósítható, az értelmezés fogalmazása olyan, hogy behelyettesíthető a szószervezetekbe, tehát az értelmező szöveg mondat szerkezete a címszó szófajával azonos értékű. Tartalmi elemeit tekintve az értelmezés filológiai jellegű és nem enciklopedikus, azaz nem törekszik lexikonszerű szakmai pontosságra, hanem inkább a közérthetőségre. Ezért a lehetőségig kerül a csak szaknyelvi szavak használatát. — Az egyes szójelentések sorrendjé-

ben a szótár az általánostól halad a speciális, a köznyelvitől a szaknyelvi felé, ahol csak erre mód van.

A szó jelentésváltozatának, illetőleg értelemárnyalatának nyelvünkben való életét a szótár köznyelvi példákkal és irodalmi idézetekkel szemlélteti, ahol erre szükség vagy mód van. A dőlt betűs példaanyag tipikus szószekereket, többé-kevésbé állandósult szókapcsolatokat, nyelvi kliséket, szóláshasonlatokat tartalmaz. Egyes szókapcsolatokat, ha szükséges, a szótár értelmez is. Az egyes jelentésváltozatok alá be nem osztható szólásokat és a közmondásokat a szócikk végén közli. — Az irodalmi idézetek megfelelő elválasztójel után következnek, és a szónak alkalmi használatát mutatják be. A szótár idézetanyagát a XIX. és XX. század magyar irodalmi klasszikusai-ból veszi. Szögletes zárójelben az idézet kiegészítő szavai találhatóak. Idegen szerzőtől csak akkor idéz, ha a fordító nyelvünk elismert művésze. Élő író-t a szótár nem idéz, a műveikből vett szövegeket a tipikus szóhasználati példák megalkotásánál értékesíti.

A szótár a szócikk végén értelmezés nélkül felsorolja a címszónak néhány olyan származékát, melyek a szótárban önálló szócikkben nem szerepelnek, s amelyekben a képző szokásos szerepét tölti be, azaz a származék az alapszóból megérthető.

A szótár kidolgozott címszóanyagában sok ezer összetett szó is van. Ezek a maguk abécérendi helyén találhatók meg. Egy részüket a szótár **Ö**: jel után megemlíti az alapszónak (pl. *fa*) megfelelő jelentésváltozata alatt is. A címszóval mint utótaggal alkotott és kidolgozva a szótár más helyén található összetételeket a szótár **Ö**: jellel a címszó megfelelő jelentésváltozata után vagy a szócikk végén **Ö**: 2. jel után sorolja fel. A címszóval mint előtaggal alkotott összetételek közül a szócikk végén **Ö**: 1. jel után csak azok kerülnek felsorolásra, melyek a szótárban terjedelmi okokból, tér hiánya miatt nem kaptak önálló szócikket, de nyelvünkben aránylag gyakorinak tekinthetők. Ezek megemlítésével a korlátozott terjedelmű szótár nyelvünknek egyik fontos szóalkotó eszközére kíván esetről esetre legalább rámutatni.

A helyvel, térrel való *tekercskodás* céljából a szótár sok rövidített kénytelen alkalmazni. A címszót a példaanyagban tildével pótolja, ha nincs hangátvetés vagy helyesírási módosulás (kivéve az idézeteket). Az írók nevét és a gyakoribb utalásokat, jelzéseket is rövidítve közli. Az e mutatványban alkalmazott rövidítések jegyzéke a szócikk szemelvények után található.

A szótár nyers kéziratából az alábbi anyagot közöljük: négy főnevet (egy anyagnévet: *fa*; egy mértéknevet: *liter*; egy viszonyfogalmat: *dél*; egy származékot: *rakás*), két melléknevet (egy színnevet: *sárga*; egy származékot: *színtelen*), egy számnevet (*három*) és egy alapigének (*ad*) négy igekötős származékát. Az itt közölt szemelvények a KSz. kéziratát az 1954. januári, a lektorálás előtti állapotban mutatják be.

A KSz. előreláthatóan három kötetben fog megjelenni, nonpareillel szedéssel.

fa fn *fát, fája*

1. Magas növéssű, hosszú életű növény, melynek vastag, kemény törzse csak bizonyos magasságban fejleszt ágakat, lombzatot. *Erdeti, lombos, tülevelű ~; alocsony, magas, törpe, terebélyes ~. Ö: akác~; bükk~; cser~; fenyő~; fűz~; gyertyán~; hárs~; nyár~; nyír~; tölgy~*

stb. *A ~ gyökere(i), törzse, ágai, kérge, levelei, lombja, virága(i), termése. A ~ kihajt, kizöldel, lombosodik, virágozik, kiszárad. A ~ lehullatja levelét, virágát. Felmászik a ~ra. Leesik a ~ról. Kivágják a ~t. ~t ültet. ~val ültették be az utak mentét. □ A fán a levelek lassan lengenek. Józs.*

a) Szük. ért.: gyümölcsfa. **Ö:** alma~; barack~; cseresznye~; dió~; körte~; meggy~; szilva~ stb. **Ápolja, metszi, permeterzi a ~kat.** Kertjébe ~kat ültet. A ~k az idén szépen termettek. Ez a ~ az idén hozott először gyümölcsöt. **Leszedi a ~ról a gyümölcsöt.** **□ S én csüggtem ajkán... szótlanul... Mint a gyümölcs a fán.** Pet.

b) Karácsonyfa. Májusfa. **Feldíszíti a ~t.**

c) Rendkívüli tulajdonságokkal bíró, képzeletbeli fa. (**Népr**) **Égig érő ~.** (**Vall**) Az → élet ~ja, a → tudás ~ja.

2. E növénynek, valamint cserjéknek törzsében, ágaiban, gyökerében a kéreg alatt levő kemény szövet, mely a tápláló folyadék szállítását végző sejtekből áll. A cseresznye ~ja pirosas színű. A dió ~ja szépen erezett.

a) A kivágott fa (1) (feldarabolt) törzse, a gallyaktól megfosztott vastagabb ágai, gyökerei, ill. ezeknek anyaga, amely kül. ipari célra v. tüzelőanyagként haszn. **Nyers, vizes, száraz ~.** **Ö:** apró~; dorong~; épület~; hasáb~; kemény~; puha~; tűzi~. A nedves ~ nem éj jól. ~ból nyelet, teknőt, vályút farag. Ezen a ~n nem régen még rigó füttyült: nyers, vizes. ~t aprít, fűrészel. A ~t gyalulja, megmunkálja, pácolja. ~t tesz a tűzre. **Szh:** (áll, fekszik, ül stb.), mint egy darab ~: mozdulatlanul, tehetetlenül, érzéketlenül, ill. ügyetlenül (á. stb.). **□ A száraz fa mindjárt tüzet fogott.** Mik. **Sír, mint a holt fa, melyet tűz emészt.** Józ.

b) (**biz, kissé tréf**) **Az ember nincsen v. nem lehet ~ból:** a természet rendje, hogy a férfi ember nem (lehet) érzéketlen a női nem iránt.

3. Vmely tárgynak, eszköznek, szerkezetnek ebből az anyagból készült alkatrésze. **Az ablak, a ceruza ~ja.** A tetőzet ~ja már korhadt. **□ Megöleled kapum fáját, Úgy siratod a gazdáját.** Népk. **A hegedű száraz fája, Beh szomorú a nótája.** Ar.

4. Olyan eszköz, tárgy, amely (részben) fából (2 a) van. **Ö:** akasztó~; fej~; kapta~; kapu~; kapufél~; kereszt~; piszka~; sám~; sas~; szaru~; talp~ stb. **A cipő már kész, de még ~n (= kapufán) van.** A labda ~t (= kapufát) ért.

5. mn-i ért (rends. ö-ben) Ebből az anyagból készült. ~ építőköcka, ~ lámpakar. **Ö:** ~kanál; ~pad; ~szindely.

6. (**Sp**) **«A tekézésben haszn.»** báb. **Hány ~t ért el? Kézen ~t ütött.**

7. Érzéketlen, magával tehetetlen személy. **□ Lapaj egy korcs, egy darab fa, ki nem érez.** Mik. **Bandi fává vált. Mó.**

|| **Szh:** ordít, mint a ~ba szorult fereg:

elkeseredetten, kétségbeesetten, kegyetlenül o.

Sz: nagy ~ba vágta a fejszét v. (rég) nagy ~t mozgat: nehéz, erejét szinte meghaladó nagy vállalkozásba fogott; ~ból vaskarika: képtelen, lehetetlen dolog, főleg állítás, amelyben logikai ellentmondás van; kemény ~ból faragták v. van faragva: szilárd, határozott egyéniség, hajlíthatatlan, megingathatatlan jellem; nem olyan ~ból faragták: nem olyan ember, (aki könnyen beadja a derekát v. megijed); mi ~n terem?: miféle dolog, micsoda, mi lehet?; rossz ~t tesz a tűzre: csinyt, helytelenséget követ el, tiltott dolgot cselekszik; ~t lehet vágni a hátán: igen jámbor, nagyon türelmes, elnéző; maga alatt vágja a ~t: saját érdekei ellen cselekszik, magának okoz kárt; nem látja a ~tól az erdőt: nem látja a dolog lényegét, mert elvesz a részletekben.

K: Egy ~ nem erdő: egyetlen dologból nem lehet az egészre, vmely általános tényre, igazságra következtetni. A ~k nem nőnek az égig: a hatalmaskodásnak, érvényesülésnek, sikernek is megvannak a maga természet szabta korlátai, határai. **Ne mássz a ~ra, nem esel le róla:** ne keresd a veszélyt, nem fog baj érn. **Addig hajlítsd a ~t, amíg fiatal:** fiatal korában kell az embert nevelni.

Ö: 1. ~áru; ~berakás; ~bódé; ~épület; ~kéreg; ~piac; ~tolvaj; ~tüzelésű; 2. bodza~; fű-~; hajító~; isten~; nóta~; orgona~; rózsá~; tilalom~; uborka~.

liter [ē] fn -t, -ek, -je v. -e [ē, e, e]

1. (**Tud**) Egy köbdeciméter mint folyadékok, apró részekből, szemecskéből álló anyagok kisebb mennyiségének mérésére haszn. mértékegység, az úrmérték alapegysége. Rövidítve: l (pont nélküli). ~jével, ~számra: egyszerre több liter mennyiségben (olyan anyagból, amelyből az jelentékeny mennyiség). ~számra áll a kamrában az olaj.

2. mn-i ért (szn-vel) Ilyen úrtartalmú, mennyiségű, térfogatú. **Két ~ bor; három ~ mák.**

3. Ekkora mennyiség vmiből. ~je v. ~enként tíz forint.

4. Ekkora úrtartalmú, szabványos formájú edény. **A piacon kölcsönadja, kölcsönkéri a ~t.**

|| **Ö:** deci~; hekto~.

liternyi.

dél fn delet, dele [e-e, e-e] (csak egysz)

1. A nappalnak az az időpontja, amikor a Nap pályája legmagasabb pontján áll; nappali 12 óra. ~felé; ~tájban; ~ben; ~ig. **Elmúlt ~.** ~re jár az idő. **Delet harangoznak:** harangszóval jelzik, hogy d. van. **Delet üt az óra.** **□ A torony-**

ban delet harangoznak. Pet. Harangoznak délre, Udvari ebédre. Ar.

a) A nappal közepe, mely rendsz. az ebéd és rövid pihenő ideje. □ *Cudarok, zsviványok, ... Kik az embert fényes délbe[n] megtámadják.* Ar.

b) Déli étkezés, ebéd. *Mi lesz ~re?* Maradt ~ról egy kis főzelék vacsorára. c) (*ritk. irod.*) Nyáron a napnak ebben a középső szakaszában uralkodó forróság. □ *Meleg dél van itt kinn a mezőben.* Pet. *Valamíg a hév nap dele járt az égen.* Ar.

d) (*ritk.*) A Nap napi pályájának legmagasabb pontja; az a pont, ahol a Nap delel. □ *Míg ezen nap, mely most délen áll, Hatszor bevégzi a pályát.* Vör. *Tudom, hogy a nap, miután delet ért, aláfelé megy.* Jók.

2. (*átv.*) *Az élet dele v. vki életének dele:* az emberi életnek az ifjúkor és öregkor közé eső szakasza, amelyben a testi erők és a szellemi képességek rendsz. a legnagyobbak. *Elérte élete delét. Túl van élete delén.*

3. Az az égtáj, amerre az északi félgömbön a Napot legmagasabb pontján látjuk. *Merre van. ~? ~ felől v. ~ről fúj a szél. ~nek v. ~re néz vmi. ~re, (hat-ként, fokozható is) ~ebbre, leg~ebbre [e-e, e-e-e]; a) vhol ebben az irányban, b) vmerre ebbe az irányba. ~re fekszik; terül el. ~ebbre megy. □ *Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!* Józs.*

4. Ebbe az irányba eső <meleg, buja növényzetű tenger melléki> táj. *Lent ~en. ~en terül el. ~re költöznek a madarak.* □ *Délre sóhaj [= vágyik] e kebel.* Vör.

||| Vö: észak, kelet, nyugat.

rakás fn -t, -ok, -a

1. A rak igével (I. 1—12) kifejezett cselekvés. Ö: *akna~; asztag~; fal~; fészek~; tűz~; ujj~.* Az áru vagonba ~a. *Siettek a kazal ~ával. A méhkirálynő peték ~ával biztosítja a család fennmaradását.*

2. Különösebb gond nélkül egymásra hányt v. rakott tárgyak kisebb-nagyobb halnaza. *Jókora, nagy ~; sok apró ~.* Ö: *fa~; kő~; máglya~; téglá~.* □ *Szaporán, hé! nagy a rakás [tengericsövekéből]; mozogni!* Ar.

a) (Gyak. *rosszalló* is) Tárgyakról v. (*biz, rosszalló*) személyekről: ~on (~ban) v. egy ~on: rendetlenül együtt, egy csoportban, tömegesen összezsúfolva; ~ra: egymás után, tömegesen; (*ritk.*) egy ~ra: úgy, hogy egy kupacot alkotnak. *Rengeteg kő volt ott egy ~on. Ott ázott, rozsdásodott egykor a vas ~on. Csak hord-*

jatok ide mindent egy ~ra! □ *Házoknál temérdek kőncs hevert rakáson.* Ar. *Messze földről rakásra hozatta az orvosokat.* Mik.

3. Egynemű dolgoknak akkora tömege, amekkorát egy csomóba szoktak rakni v. bizonyos alkalommal egy csomóba raknak. *Már megint hiányzik a tából két ~.*

4. mn-i ért (szn-vel) Annyi, amennyit egynemű dolgokból egy csomóba szoktak rakni, vagy egy bizonyos alkalommal egy csomóba raktak. *Három ~ fa; négy ~ (csöves) tengeri.*

a) Együtt szembe ötlően sok <tárgy v. (kissé *rosszalló*) személy>; jókora mennyiségű. *Egy ~ könyv; egy ~ gyerek.* □ *Reggeli 4 óra tájban jön a fogdmegetés [= pandúrok parancsnoka] egy rakás zsandárral.* Táncs.

|| rakásnyi.

sárga mn és fn

I. mn *sárgán, sárgább*

1. A szivárvány színei között a zöld és a narancsszín közé eső, olyan, amilyen az érett citrom v. a szalma színe. *Élénk, világos ~; (rég, tréf) ~ csikó: arany-péncz; ~ festék; ~ folt:* a) (*Él*) a legérzékenyebb hely a szem ideghártyáján; b) (*Tört*) a zsidóüldözések idején a zsidók ruhájára megkülönböztető megbélyegzésül felvarrt ilyen színű folt; (*átv*) a ~ földig. <~ ruha, virág; a petróleumlámpa ~ fénye; a lemenő nap ~ korongja. □ *Mely föld ez ... , melyen sárga kalász rengedez? Vör. Ahol álltam, sárga fővenyszőnyeg Volt terítve. Pet. A fán a levelek lassan lengenek. Már mind görbe, sárga.* Józs.

a) Olyan <állat>, amelynek szőre v. tolla sárgásbarna színű; a pejnél világosabb, sárgásbarna szőrű <ló>. ~ borjú, tyúk, ló.

b) Világosbarna, világos vörösbarna <lábbeli>. ~ cipő, csizma, papucs.

2. A halványsárga színre emlékeztetően sápadt, vértelen <test- v. arc-szín>. ~ az arca. •Szh: ~, mint a → viasz. □ *Sárga voltam és sovány és mindig rosszkezdű.* Mó.

a) ~ faj: <a reakciós fajelmélet szóhasználatában> a kínaiak, japánok, koreaiak, mongolok és egyes hátsó-indiai népek.

3. (*kép*) ~ irigység: nagyfokú i. A ~ irigység eszi. *Elfogja a ~ irigység.*

4. (*átv, Pol*) <A munkásmozgalomban> a kizsákmányolás és a nagytőke szolgálatában álló, munkásáruoló ~ sajtó, szakszervezet.

II. fn *sárgát, sárgája*

1. Sárga szín. ~ba hajlik; ~ra fest. *Nem szereti a ~t.*

a) Sárga festék. *A festő a zöldet ~val keverte.*

2. Sárga (I. 1. a) ló. *Gyi, te ~!* □ *A kis szekér, két izmos, sallangos sárgával a konyha-ajtó előtt állt meg. Eőt. Lőrinc befogatta a négy sárgát. Ju.*

3. (Főleg tbsz) A sárga fajhoz (I. 2. a) tartozó személy. *A ~k: ilyen személyek v. népek.*

4. (*átv, Pol*) A munkásmozgalom árulója. *A ~k elárúrták a munkásságot.*
||| *Vö: sárgája.*

színtelen [e-e] mn -ül, -ebb [e]

1. Olyan, aminek nincsen színe v. ami nem színes. ~, *szagtalan gáz; ~ üveg.*

2. Olyan <tárgy>, amelynek nincs meg a szokásos v. kellő színe; nagyon halvány. *De ~ ez a leves, miért nem tétlél bele egy kis paprikát?*

a) (*ritk*) Határozatlan, nem élénk színű; színtelen. ~ *szürke felhők.* □ *Az anya-föld színtelen Fekőjén megnyugszik szemem. Ar.*

b) Olyan <arc, ajak>, amelynek nincs meg a természetes, egészséges piros v. pirosas barna színe; halvány, sápadt, fakó, vértelen. ~ *ajkak, arc.* □ *Őszinte derűtlenség terjedt el a kórlista úr sovány, színtelen arcán. Tol.*

3. (*átv, vál*) Jellegtelen, bágyadt, erőtlenségre <művészi alkotás, színészi alakítás>. ~ *nyelven ír; ~ stílus. A színész játéka erőtlenségre ~ volt.* □ *A IV. ének helyenkint színtelenebb. Ar.*

a) (*átv*) Az érzelem melegségét nélkülöző <emberi hang v. hangszer hangja>; tompa, fakó, lélektelen. ~ *hangon beszélt.* □ *Eljöttem hozzád, rebegett a férj tompa, színtelen hangon. Jók. Hanika dudolt nekünk csukló, színtelen kis cérnahangján. Kaf.*

b) (*átv, ritk, vál*) Elvi állásfoglalástól idegenkedő; határozatlan. ~ *politikai magatartás.*

||| **színtelenség.**

három szn

I. mn-i haszn.

1. Kettőnél eggyel több; 3. ~ *darab, forint, gyermek.* (*Vall, nép, csak ebben a kapes.*) ~ *királyok napja: január hatodik; ~ kívánság, méter.* □ *Három alma meg egy fél, Kérettelek, nem jöttél. Népk.*

2. (*helyt*) Harmadik. *A ~ b) pontban; a ~ c)-be jár; a ~ kerületben; a ~ paragrafus idézett bekezdésében.* Helyesen: *harmadik.*

II. fn-i haszn *hármat*

1. Az a szám, amely kettőnél eggyel több egységet foglal magában. ~ *meg ~ az hat.*

2. Három dolog v. személy. *Hármat jegyezz meg magadnak! Az öt vendégből ~ hamar elment.*

3. (*biz*) Három a forgalomban lévő pénzegységből. ~ *ért vettem: 3 forintért; ~ ötven az ára: 3 Ft 50 f az á.*

4. Hármás számú épület, lakás, helyiség. *Rákóczi út ~; második emelet ~.*

5. A megnevezett hónap harmadik napja. *Január ~. Helyesebb: harmadika.*

6. Az a számjegy, amellyel a három egységből álló mennyiséget jelöljük. *Főlirom a hármat.*

7. *Egy, kettő, ~!:* gyorsabb mozgásra v. cselekvésre serkentő kifejezés. □ *Lódulj, fordulj, egy, kettő, három! Mik.*

a) Vezényszó, főleg gyermekek körében, versenyt futók indítására. *Egy-kettő, há-rom!*

8. *hármuk, hármójuk, -at.* Három, már említett személy. *Hármunk v. (ritk) hármónk:* én meg két másik, már említett személy együtt; *hármatok v. (ritk) hármótok:* te meg két másik, már említett személy együtt. *Hármatok közül senki sem látogatott meg.*

Sz: ~ *a magyar igazság:* legyen kereken három; legyen ki vmből a három; ~ *a tánc!:* vig kurjantás szilaj tánc, mulatozás közben; *úgy tesz, mintha ~ig se tudna számolni:* butának, tájékozatlannak, ártatlannak tettei magát.

háromság.

elad ts ige

1. Pénzért, esetleg más ellenértékért vkinek a tulajdonába átenged, juttat vmit. *Áron alul nem adhatom el; szabott áron adja el; drágán, feketén, olcsón adta el. A legtöbbet ígérőnek adta el. Sokat ~tunk már belőle. □ Eladom a jussomat, pénzzé tesszük. Tol. Arra volt jó az adó és a drága ipari áru, ... hogy [a földműves] termését az utolsó szemig eladja. Mó.*

a) (*rég*) <Leányt> férjhez ad. □ *Ne menj lányom, ne menj, Eladlak én téged. Kihez, anyám, kihez? Egy kovácslegényhez. Népk.*

b) (*rosszalló, szoc e*) ~ *ja magát v. a becsületét:* haszonért v. anyagi előnyért képességeihez nem méltó v. eredeti meggyőződésével össze nem egyeztethető szolgálatra vállalkozik; <házasuló> olyan személlyel köt házasságot, akit anyagi érdek nélkül nem vállalna házastársának. ~ *ta a lelkét v. a lelke üdvösségét az örlögnék:* végképpen elaljasodott, minden gonoszságra kapható. ~ *ta magát az ellenségnek. Az áruló munkásvezérek ~ták magukat a tőkészeknek. □ Vesd meg, kik egy jobb falatért Eladják magokat.*

Pet. *A lelkek üdvösségét is eladják, ha nyerni lehet rajta.* Mik.

2. <Vkit v. vmely ügyet> pénzért, jutalomért v. más anyagi előnyért elárul, hűtlenül cserbenhagy. ~ja a hazáját, népét, a tömegek érdekeit. □ [Kontot és társait] *Mint pártútokeket hitlenül Eladta Vajdafi. Gar. Igen! elárultok, haszonért eladtok.* Ar.

3. (*Sp, Ját, ritk, biz*) <Játszma sikerét> gyenge ellenféllel szemben v. vesztételen helyzetben kiengedi kezéből. *Ezt a mérkőzést ~ták. Ezt a partit ~ták.*

|| Sz: *öt már nem lehet* (vmilyen idegen nyelven) ~ni: már megtanulta a nyelvet annyira, hogy meg tudja magát értetni, és nagyjából megérti, amit ezen a nyelven mondanak.

eladat; eladatan; eladható; eladott.

felad ts ige

1. Vmit felvéve, felfelé nyújtva átad vkinek. ~ja a zsákokat vkinek a vállára. □ *Elejti a krétát: Egy kis deák ... feladja.* Ar.

a) <Felső ruhadarabot> segít felvenni, felhúzni; ráad. ~ta apjára a kabátját. □ *Áll mögötte, hogy feladja* [a köpönyeget]. Ar.

2. (*vál*) <Ételet, italt> felszolgál, feltálat, az asztalra tesz. ~ja az ebédet, a bort, a süteményt. □ *Elaludtam elébb, mint a vacsorát feladák.* Ar. *Asztalukra recés golyócskákban adta föl a vaját.* Ko.

3. (*nép, ritk*) <Folyadék, talaj vmit> kivet magából a felszínre. *A tej ~ja a színt.* *Reggelre a tó ~ta a vízbe fült hulláját.* □ *Földét addig forgatom, Míg föl nem adja, ami rejtve van.* Vör. *A szikso feladta magát tenyérnyi vastagon a föld színe.* Jók.

4. (*Vall*) ~ja vkinek az utolsó kenetet: <katolikusoknál a pap> haldoklónak v. nagybetegnek kiszolgáltatta ezt a szentséget.

5. Szállítás, továbbítás végett eljuttat vmit a vasútra, postára, és ott az illetékes személynek átad. ~ja a csomagot; gyorsárúként adja fel a küldeményt; pénz, poggyászt ad fel. *Ajánlva add fel a levelet!* □ *Ebben a postahivatalban adtam fel azokat a leveleket.* Kar.

6. <Feladatot, megoldásra váró kérdést> megoldás, kifejtés végett kijelöl v. közöl. *Feladatot, (találós) kérdést, rejtvényt ad fel vkinek:* megfejtés céljából közöl vkivel. (*biz*) ~ja a leckét vkinek: vkire nehéz ügy elintézését bizza. □ *Nehéz kérdést adtam fel úgy-e?* Jók.

a) <Leckét> megtanulásra kijelöl. *Mi van ~va (földrajzból)? Sokat adtak fel holnapra? Mit adott fel a tanár magyarból?*

7. (*nép, biz*) <Vmely hatóságnál felettesnél, tanítónál> feljelent, bevádol. ~ta a csendőröknek. *Megfenyegte, hogy ~ja a szolgabíróknak.* □ *Az ördög se kereste már, de nyilvánvaló ... föl-adta valami gazember.* Mik. *Megállj, feladlak a tanítónak.* Mó.

8. Lemond vminek a birtokáról, védelméről; kiszolgáltatta az ellenségnek. ~ja a várat, a várost. *Az ellenség ~ta korábbi állásait.* □ *Áruló az, ... Aki Budát kettő közül egynek is feladja.* Ar.

a) <Küzdelmet, versenyt> vereségét elismerve abbahagy; lemond arról, hogy folytassa. ~ja a harcot, a játszmát. *Sérülése miatt ~ta a versenyt.* □ *Megvert reménnyel induljunk csatába? Hitben feladjuk már a diadalt?* Ar.

b) Vmely állapotról, eredményről, lehetőségéről lemond, nem küzd érte tovább. ~ja álláspontját, elveit, függetlenségét; ~ta a reményt. *Jogainkat nem adjuk fel. Az orvosok már ~ták: lemondtak felépüléséről, gyógyulásáról.* □ *Nagy vívmány ez, barátom, melyet feladni bűn!* Koss.

|| feladat ige; feladatlan; feladható; feladogat; feladott.

kiad ige

A. ts

1. Vmit kezével vhonnan kifelé nyújtva átad. *Add ki a kulcsot!* ~jam a sapkádát?

a) <Vmit, amihez engedély nélkül csak bizonyos személyek juthatnak hozzá> átad ezen a zárt körön kívül álló személynek, ill. vmely anyagból bizonyos mennyiséget kimérve odaad vkinek felhasználás végett. ~ja a szerszámot a raktárból, a könyvet a könyvtárból. *Az aktát betekintésre ~ta a félnek.* *A szakácsnak ~ták a zsírt, a lisztet.* □ *Elfeledtem Borcsának kiadni a kamra kulcsát.* Csiky. *A kamrát mutatta* [a lány-nak]. — *Ez zárva van. Minden reggel kiadom a lisztet, zsírt, cukrot.* Ko.

b) (*biz*) <Ételet> kiadagol. *Az étkezében a levesből korlátlanul lehet enni, de a tésztát, húst ~ják.*

c). (*Ját*) <Kártyalapot> ütőkártyaként az asztalra tesz; kijátszik, kihív (3). ~ta a makk ászt. *Miért nem adod ki az alsót?*

d) (*Sp*) ~ja a labdát: a pálya széle felé juttatja.

2. <Járandóságot, bért, vkit megillető részt> átnyújt, kiszolgáltatt, rendelkezésre bocsát vkinek. ~ták a bérét, fizetését, járandóságát, részét. *Az aratóknak ~ták a részt. ~ták nekik a napi adagot.* □ *Add ki a jussomat: pénzt,*

paripát, fegyvert. Ar. *Két nap múlva ... kiadják a karácsonyi vakációt.* Tol.

a) <Díjat, jutalmat> hivatalosan odaítél és átnyújt, átad vkinek. *Mikor adják ki a jutalmakat? Az első díjat nem adták ki.*

3. <vél> <Lenyelt ételt v. italt> kihány. *Amint megette, mindjárt ki is adta. Mindent ~ott magából.*

4. <Hangot, szót> hallat, kimond. *Egy hangot sem tudott ~ni.* □ *Hat darabba vágatná előbb magát, mint egy szót kiadjon!* Mó.

5. <Erőt, hatást, képességet> magából a környezetére kiúraszt, kifejt (3). *A kályha ~ta melegét.* □ *Pedig az erejét nem is adja ez [=Toldi] ki.* Ar.

a) <Heves szenvedélynek, indulatnak> szabad folyást enged, s így levezeti, megszabadul tőle. *~ja a bosszúját: kitölti; ~ja a haragját, mérgét: kidühöngi magát; (átv) a tél, a vihar ~ta a mérgét: nincs már ereje.*

6. <Pénzt> elkölt, vmire fordít. *Mennyit adott ki könyvekre? Sok pénzt ~ott erre az útra.*

7. <Bérleményt> bérbé, bérlétre ad. *Egy szobát ~ott. Nyaralóját ~ta bérbé.* □ *Kiadta az összes földet ... a kocsmárosnak.* Mó.

a) <elav> <Pénzt> kamatra elhelyez vkinél, kölcsön ad vkinek. □ *A felek pénzeit kiadta nagy kamatokra.* Tol.

8. <Írásmű szerzője> nyomtatásban, a sajtóban v. könyv alakban közzétesz, kibocsát vmit. *~ta új regényét.*

a) <Kiadó> kinyomat, megjelentet vmely írott művet. *Folyóiratot, könyvet, lapot ad ki. A művet az Akadémia adja ki.* □ *Elofvasta cikkemet, s visszadobta, hogy nem fogja kiadni.* Pet. *Próbáljunk újságot kiadni.* Jók.

9. <Pénzt, bélyeget> kibocsát, forgalomba hoz. *A Nemzeti Bank új tízforintosokat adott ki. Új bélyegeket ad ki a posta.*

10. <Hivatal, párt, személy> szóban, írásban, nyomtatásban az érdekeltekkel v. a nagy nyilvánossággal közlő <vmely rendelkezést v. állásfoglalást>. *~ja a jelszót; nyilatkozatot, parancsot, rendeletet, utasítást ad ki. A kormány rendeletet adott ki a takarékoságról.* □ *Hazatér bosszúsan, adja ki parancsba: Hogy térdig a kobzost verjék neki vasba.* Ar.

a) <nép> Elrendel, megparancsol; parancsba ad vmit. *Ki van adva, hogy ...* □ *Aszerint cselekedtem, amint ki volt adva.* Pet.

b) <Hivatali vezető> vmely előterjesztett rendelet tervezetének szövegét jóváhagyja, aláírásával megerősíti

és közzétételét elrendeli. *Az ügyiratot maga a miniszter adta ki.* Vö: kiadmány, kiadványoz.

e) <Vmely elvégzendő munkát> kioszt, ill. elvégzésére hivatalos megbízást ad. *Add ki gépelésre ezt a kimutatást! ~ták a közmunkákat. A műveket ~ták a bírálóknak. ~ták a vizsgáteleket.*

d) <Hivatalos iratot> kiállít, rendsz. vkinek a részére. *Bizonyítványt, igazolványt, oklevelet ad ki vkinek. ~ták a kedvezményes igazolványokat.*

11. <Vkit v. vmit> hatalma, fennhatósága, felügyelete alól kienged, kibocsát. *~ja a hadifoglyokat, kezeseket, túszoikat. ~ vmit a kezéből: vmely hatalmat, előnyt, (főleg nyerési) lehetőséget másnak átenged. Kár volt ~ni kezedből a vezetést. (nép, rég) ~ja a leányt: <szülő, násznagy> a leány szüleinek házában tartott lakodalmon a menyasszonyt jelképesen átadja a vőlegénynek. □ *Meg is kérte rögtön, s Toldiné kiadta [a leányt].* Ar.*

a) <Hatalma, felügyelete alatt levő személyt> büntetés v. további eljárás végett az illetékes hatóságnak, más országnak átenged, kiszolgált. *~ták a háborús bűnösöket annak az országnak, ahol gaztetteiket elkövették. A körözött gonosztevőt ~ták a magyar hatóságoknak.*

b) <szocé> <Hatalma, felügyelete alatt levő személyt> ideiglenesen vmilyen célra átenged vkinek, vminek. *Az első világháború alatt a hadvezetőség a hadifoglyokat ~ta mezei munkára a földbirtokosoknak.*

12. Bizonyos rendeltetésnek megfelelő; bizonyos mennyiséget kitesz; kitelik tőle vmi v. vmennyi; elér, kielégít vmely követelményt. *Ez a szövet nem ad ki két ruhát. Egy öl fa ~ húsz mázsát. A búza keresztje az idén ~ egy mázsát is.* □ *A ... sor tisztán és szabályosan kiadja a jambust.* Ar. *Valamennyi királyi város követeinek a szavazata „egy” szavazatot adott ki.* Jók.

13. <átv, biz> *Kiadja magát vkinek v. vminek: igazi kiletét eltitkolva, másnak tünteti fel magát, hogy ezzel vkit megtévesszen. A szélhámus orzosnak adta ki magát. Nőtlennek adta ki magát.* □ *[Ki igazolja], hogy az vagy, akinek magadat kiadod? Mik.*

B. tn

1. <Vmely anyagot> felhasználás végett kiszolgált, átnyújt. *Ő a raktáros, ő fog ~ni.* □ *Jókainé épen a konyhára adott ki.* Jók.

2. ~ vkin: a) Elutasít vkit, megszabadul vkitől, aki terhére van, kellemtelen neki. *Jól ~tál ezen a tolakodó fráteren.* □ *Kiadok minden kérőn, vároknak a tíz esztendő leteltéig.* Jók. b) <rég, költ>

Elárul, leleplez vkit. □ *De egy léleknek se szabad ám tudni azt; Soha rád se nézek, hahogy [= hogyha] rajtam kiadsz. Ar.*

Sz: ld. lélek, pára, út, ütőkártya.
kiadatlan; kiadható; kiadogat; kiadott.

meg ad ts ige

I. Úgy cselekszik, hogy vki megkapja a neki szükséges, őt megillető dolgot.

1. Odaad, odajuttat vkinek vmit, ami megilleti, ami hozzá tartozik; részesít vkit vmiben. ~ták neki, ami járt a munkáért. Mindent ~tak gyermeküknek, ami csak tőlük telett. ~ja az ízét: a) vmi vminek: izletessé, élvezetessé teszi; b) vki vminek: izletesen főz. □ *Ez a ... remek erős paprika, ez megadja az ízét az ételnek. Mó.*

a) (Tárgy nélkül) ~ja neki, (ritk tárgyasán) ~ja neki a magáét: a) megtorol vmit vkin; b) tapintatlanul v. talpraesetten megfelel vkinek, odamond neki. *Ennek jól ~tad. □ A kis doktor elképedt. Ennek ugyan megadtam. Jók.*

2. ~ vmit a földnek, a növénynek: elvégzi mindazt a mezőgazdasági munkát, amit a jó termés, a növény fejlődése megkíván. ~ja a földnek a magáét. *Az őrszki mélyszíntást nem tudták ~ni a borsónak. A fáknak ~ták, ami kellett.*

3. <Pénzt, árat> teljes egészében megfizet v. hajlandó megfizetni. ~ta, amit a ruháért kértek. *Sok pénzt ~nék ezért. □ Hozz bort, kocsmárosné, megadom az árát. Népk. Ugyse tudom én az árát megadni! Kaf.*

4. <Adósságot, tartozást> kiegyenlít, megfizet. ~ja a kölcsönt. *Mikor adod meg a pénzemet? ~ta a kiló lisztet, amivel tartozott. ~ták a szövetkezetnek a vetőmagot. □ Kölcsönt is adott Pistának ... , bár sohasem tudta megadni. Mó.*

a) <Vetőmagot a föld v. vmely vetemény> termésével visszaszolgáltató, visszafizet. *Az árpa a vetőmagot sem adta meg. A zab tízszeresen is ~ja a magot.*

5. (átv) Hozzájuttat vkit vmihez, vmi kívánatos v. vmihez szükséges dolgot a kívánt mértékben biztosít. ~ja vkinek a biztonságérzetét; ~ja a kulcsot vmihez: megoldást, magyarázatot ad vmihez, megmutatja vminek a nyitját; ~ja a lehetőséget vmihez v. vmire.

a) Elvégzi azt a cselekvést, amelyre a névszó utal. ~ja az engedélyt: engedélyez; ~ja a felmentést, a jelt vmire; ~ja az első lökést vmihez v. vmire; minden segítséget, támogatást ~; ~ja

neki a megillető tiszteletet; ~ja az utasításokat; ~ja a választ a feltett kérdésre; ~ja vkinek a végtiszteletet. □ *Ő is megadta a maga részéről a szentesítést. Mó.*

II. Hozzájárulásával, segítségével lehetővé teszi vminek a megszerzését, előállítását.

1. Engedélyez, jóváhagy. *A miniszterium ~ta a kért hitelt. ~tak minden kedvezményt. ~ták az ürlevelet, a vizumot. (Sp) A bíró ~ta a gólt: vitás esetben úgy döntött, hogy a gól érvényes. □ Ünnepelesen kérem: adja meg a képviselőház a 200 000 főnyi katonát. Koss.*

2. Lehetővé tesz. *A sors ~ta, hogy ezt megérjem.*

3. *Meg kell adni, hogy ... : el kell ismerni; kétségtelen; az már igaz, hogy ... □ Meg kell adni, hogy gyönyörűen beszél ez a Póltáry. Mik.*

III. Adatokat pontosan meghatározva közöl.

1. Minden szükséges részletre kiterjedve közöl, tudtára ad vkinek vmit. ~ja a szükséges adatokat. ~ta a címét. *Add meg a méretet! Meg van adva a háromszög két oldala és egy szöge.*

2. Vmely mértékegységben számítva, ill. vmilyen pontossági fokig menve rögzít, közöl. *Az eredményt két tizedesnyi pontossággal adja meg. A távolságot mérőföldekben adta meg. Az alkoholtartalmat fokokban szokták ~ni.*

IV. Másnak hatalmába enged.

1. ~ja magát: meghajol más(ok) akaratára, véleménye előtt. a) Vmely küzdelmet úgy hagy abba, hogy kiszolgáltatta magát az ellenség v. ellenfél kezébe; meghódol vki előtt. *Feltétel nélkül, kényre-kegyre ~ja magát. Nem adom meg magamat, inkább meghalok! □ Add meg kegyelemre, jó Szondi, magad! Ar. Magasba tartotta két kezét, jelezve, hogy kegyelmet kér, megadja magát az ellenség előtt. Ko. b) (átv) Vitában meggyőzve elfogadja a másik fél igazát. *Meggyőztél, hogy igazad van, ~om magam. Olyan erőszakos volt, hogy kénytelen voltam ~ni magam. □ No hát megfogott! Megadom magamat. Mik. c) (ritk) Vmely állapotba, helyzetbe belenyugszik, beletörődik. □ Nyomorgok a szellemi mankón, ahogy lehet. Nem adom meg könnyen magamat. Ar. d) ~ja magát a sorsnak v. sorsának: belenyugszik.**

2. (rég) <Ostromlott helyet> felad. □ *Megadta a várost éltre-halálra. Ar.*

Sz: ld. ár, bors, kegyelemdőfés, mód.

K: Könnyű megígérni, de nehéz ~ni.

megadat; megadható; megadó.

A szócikkekben előforduló rövidítések jegyzéke

Ar.	Arany János	(<i>ritk</i>)	ritka, ritkán
(<i>átv</i>)	átvitt értelemben	ritk.	ritkán
(<i>biz</i>)	bizalmaskodó	(<i>rosszalló</i>)	rosszalló(an)
Csiky	Csiky Gergely	(<i>Sp</i>)	sport
[<i>ë</i>]	zárt <i>e</i> hang	Szh:	szóláshasonlat(ok)
egysz	egyes szám	Sz:	szólás(ok)
(<i>Él</i>)	élettan	szn	számnév
(<i>elav</i>)	elavult	(<i>szoc e</i>)	a szocializmus kora előtti szó- használatban
Eöt.	Eötvös József	szókapcs.	szókapcsolat
ért.	értelemben	Táncs.	Táncsics Mihály
fn	főnév	tbsz	többes szám
fn-i	főnévi	tn	tárgyatlan
Gar.	Garay János	Tol.	Tolnai Lajos
gyak.	gyakran	(<i>Tört</i>)	történettudomány
haszn	használat	(<i>tréf</i>)	tréfás(an)
haszn.	használatos(an)	ts	tárgyas
hat	határozó	(<i>Tud</i>)	tudományos nyelvben
(<i>helyt</i>)	helytelen	v.	vagy
ill.	illetőleg	(<i>vál</i>)	választékos(an)
(<i>írod</i>)	irodalmi nyelv	(<i>Vall</i>)	vallásügy
(<i>Ját</i>)	játék	vhol	valahol
Jók.	Jókai Mór	vki	valaki
Józs.	József Attila	vmely	valamely
Ju.	Justh Zsigmond	vmerre	valamerre
K:	közmondás	vmi	valami
Kaf.	Kafka Margit	vmilyen	valamilyen
Kar.	Karinthy Frigyes	vonatk.	vonatkozó(an)
(<i>kép</i>)	képes használatban	Vö:	vesd össze
Ko.	Kosztolányi Dezső	Vör.	Vörösmarty Mihály
Koss.	Kossuth Lajos	~	a címszót helyettesítő jel
köv.	következő(en)	~	a címszót (ékezettel a vég- hangzón) helyettesítő jel
kül.	különösen	□	az utána következő szöveg- rész idézet
ld:	lásd	→	a szókapcsolat értelmezése a nyíllal jelölt címszónál talál- ható
Mad.	Madách Imre	[]	címszó v. ragos alak után: kiejtés; idézet előtt, után
Mik.	Mikszáth Kálmán	[=]	v. közben: értelmi kiegészít- tés
mn	melléknév	[=]	az idézet vmely szava után: az illető szó magyarázata
mn-i	melléknévi	< >	az értelmező szövegben: a tárgykör, amelyben az illető szó v. kifejezés hasz- nálatos
kapcs.	kapcsolatos(an)		
Mó.	Móricz Zsigmond		
(<i>nép</i>)	népnyelvi, ill. népies		
Népk.	népköltés		
(<i>Növ</i>)	növénytan		
ö	összetétel		
Ö:	összetételek		
Pet.	Petőfi Sándor		
(<i>Pol</i>)	politika		
(<i>rég</i>)	régies(en)		
rends.	rendszerint		

A szótár szerkesztősége megbízásából közlésezi.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

„Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái“

Irodalom- és történettudományunk körében kivételes figyelmet és meleg elismerést érdemlő jelenség IFJ. HORVÁTH JÁNOSnak az Akadémia kiadásában a fent idézett címmel nemrég megjelent könyve. Érdekelheti az folyóiratunk közönségét is. Hiszen azok a szövegek, melyeket végigvizsgál, a magyar nyelvtudomány munkásainak is mellőzhetetlen kútfői; megállapításai, mint látni fogjuk, közvetve nyelvünk történetét is érintik; módszere pedig, legrégebb nyelvemlékeink tanulmányozására alkalmazva, a maga új szempontjaival új tanulságokat ígér. Újdonsága és ereje stíluskritikai módszerében rejlik. Árpád-kori latin nyelvű szövegeink korábbi tanulmányozói is voltak már le következtetéseket azok nyelvi jellegéből, de csak szórványosan és alkalmilag. Horváth János azonban a középkori latin nyelv korszerű sajátosságait fő-fő alapjává teszi meg szövegkritikai elemzéseinek, s ily szempontú vizsgálódását valamennyi Árpád-kori latin emlékünkre kiterjeszti: oklevelekre, törvény-szövegekre, legendákra, gesták- és krónikákra. Ily módon az eddigénél nagyobb bizonyossággal sikerül megállapítania azok korát, hitelét, szerzőit, s egyéb, alább szóba kerülendő határozmányait. Eredményei sokszor megerősítik az eddigi kitűnő kutatókét, kivált DOMANOVSKY SÁNDORét, de néha ellentmondanak nekik, — DOMANOVSKYNak is. De nem ítélni önhitten és elhamarkodottan; tényeket és érveket higgadtan megfontol, a tartalmi, tárgyi alapú eddigi megállapításokon komoly ok nélkül nem változtat, sőt örül, ha a maga módszerével igazolhatja azokat. Vannak csupán feltevészerű kombinációi, azok hitelesítését azonban maga is alaposabb vizsgálódásoktól várja.

Hogy irodalom- és történettudományi előzményeit lehetőleg felhasználja: mondani sem kell. Az a fontos, hogy új szempontja tárgyi alapját: a középkori latin nyelvűségnek koronként változott gyakorlati formáit, s az azokat részint regisztráló, részint szabályozó elméleti könyveket, az ú. n. „ars dictandi“-kat: tökéletesen ismeri. Ezekről a nyelv-, stílus- és retorika-történeti jelenségekről előre is bocsát néhány nagyon tanulságos tájékoztató fejezetet („A latin stílus“, — „Rímes próza“, — „Ritmikus próza“ címen). E fejezetek nemcsak az ő további fejtegetéseikhez szolgálnak tárgyi és elvi alapot: tanulhat azokból a nemzeti nyelv bűvára is.

E fejezetekben a középkori latin nyelv formaságainak történeti leszármazásáról is tájékoztat, az antik példaadóktól (Cicero, a két Seneca stb.) Augustinusig, kinek hatása aztán az egész középkorra kiterjedt. Futólag jellemzi a középkori kézikönyveket, melyek a könyvirás, szerkesztés magasabb tudományát, az „ars dictandi“-t, az „epistolaris sermo modus“-t, a „dictamen metricum“ és „ritmicum“ szabályait hagyományozták tovább, lényegileg változatlanul. Ilyenek Itáliában keletkeztek a XI. század második felében, Franciaországban a következő század közepén, hogy aztán a XIII—XIV. században szerte elszaporodjanak. Bologna maradt azonban fő tűzhelye az „ars dictaminis“-eknek, minthogy az ottani jogi stúdiumok érdekében az oklevél-szerkezet titkainak ismertetéséről is gondoskodott. A pápai kancellária sem maradt el e részben; ott egyenest titkolták saját stílusformáik nyitját, mert azok révén meg tudták különböztetni saját hiteles okleveleiket a hamisaktól. Szerzőnk tud egy adatot 1275-ből, mely szerint a magyar kancellária is figyelembe vette egyebek közt a stílust oklevelek valódiságának bizonyítékaként.

Hazai állapotainkra térve át, számba veszi mindenekelőtt a külföldről jötték nyelvi hozományait. Olasz származásúak latinságán érezhető vulgáris nyomot hagyott anyanyelvük latin fajúsága: Gellért Deliberatio-ja pl. legszabálytalanabb latinságú a mieink között. Nagyarányú olasz hatás érzik a Krónika egy XIII. századi írójánál. Mások is (Albericus, Hartvik) hoztak otthonukból különleges nyelvi árnyalatokat, de mindazzal keveset változtattak a hazaiakon, kivált stílus tekintetében.

A magunkéban időjártával a jogi szókinés tett szert némi magyar színezetre. A latint igen korán már hazai iskolákban is kifogástalanul meg lehetett tanulni; példa rá Mór pécsi püspök, a lengyel remeték életírója. Egyháziaktól törvények is megkívánták a jó nyelvismeretet. Íróinknak nemcsak nyelvtudása, hanem (mint már Mór püspöknek) retorikai és stilisztikai műveltsége is nyilvánvaló. Megtalálni náluk e műveltség műszavait, de tényeit is: az egyenlőségre törekvő kólonokat, mondattani párhuzamosságot, chiasmust, antithesist, egyező kihangzást, alliterációt, s egyéb műformákat.

Az Árpád-kori latin műpróza két fő, egymást felváltó forma-típust (alakzatot) ismert: a r í m e s p r ó z á t, m e g a r i t m i k u s t. Amaz a XI–XII. századi műpróza egyedüli stílusfaja volt, emez a XII. század végétől fogva vált általánossá, szinte teljesen kiszorítva a megelőzőt. A rímesre mindenki tud, akár Anonymusunkból, példát; rendszerint a mondatvégek párhuzamos mondattani elrendezése járt vele, sőt rímei is nem egyszer ez elrendezés folyományai voltak, akárcsak a mi régi verseinknek jól ismert ragrímei. Leggyakoribb képletük a párosríműség volt, de kereszt, sőt ölelkező elrendezésű sem volt példátlan. A ritmikus próza szabályait Albertus de Morra (a későbbi VIII. Gergely pápa) foglalta írásba „De forma dictandi“ címen a XII. század végén. Innen e válfajnak „stilus Romanus“, vagy „stilus Gregorianus“ neve. Tudnivaló, hogy a középkori prózaritmus, a c u r s u s, a szótagnak nem időméretén, hanem a hangsúlyon alapult, egy-egy „láb“-at (spondeust, daktylust) lehetőleg osztatlan egész szóval töltve ki. Ritmusos alakzatot mondat elején és belsejében kevésbé kedveltek; fontosnak a mondatvégek (kólonvégek) ritmusát érezték. Ennek három fő-változata volt: a c u r s u s p l a n u s (— | — —), t a r d u s (— — | — — —) és v e l o x (— — — | — — —).¹ Legtöbbre ez utolsót becsülték. Nem szerették, szabálytalanak érezték a két, vagy három spondeusszal záruló mondatvéget (a d i - és t r i s p o n d e u s z t). A XIII. században megállapodott szabályosság már a XIV.-ben meglazult, s a XVI.-ra teljessé vált a felbomlás. Egy bizonyos ritmusforma (a s t i l u s H i l a r i a n u s) viszont túllépte a próza kereteit, valósággal tiszta vers hatását tette; s gyakoroltak oly hangidomot is, melyben a prózát helytel-közzel versek szaggatták meg. Ezt a változatot nevezték a kézikönyvek d i c t a m e n m i x t u m vagy p r o s i m e t r u m néven.

Ily hasznos bevezető tájékoztatások után következik most már, műfajonként csoportosítva, Árpád-kori szövegeink stílusának részletekbe menő vizsgálata, nem szoros időrendben, hanem tanulságaik lépésről-lépésre továbbvezető kalauzolása szerint.

*

² Egy-egy vonalkán (—) szótag értendő, vesszővel ellátott vonalkán (—) hangsúlyos, vesszőtlenem nem-hangsúlyos szótag.

Az okleveleken kezdve, nem csupán egyenként vizsgálja végig azokat, hanem összefoglalólag megismerteti az Árpád-kori oklevelezés korszakos változatait is: az István-korit, az azt követőt, a XI. századvégi zavarokat, a II. Géza-, a III. és a IV. Béla-korit. E legutóbbit megelőző időkből okleveleinket általában a rímes próza kultusza jellemzi; prózaritmus tudatos gyakorlata csak az 1240-es évektől fogva állapítható meg bennük, s ha korábbi keltezésűekben fordul elő, az már hamisítás jele.

Az István-koriak prózai stílusa teljes mértékben korszerű, holott a hazai latin nyelvű irodalomnak ezek legelső termékei; fogalmazásuk gondos; a rímes prózára határozottan törekednek, az azzal rendszerint együttjáró mondat-parallelizmus keretében; de különösebb, ekkor még a császári és pápai kancelláriákban sem gyakorolt retorikai-stilisztikai fogásokkal nem élnek. — Az ezt követő évtizedeket, szegényes oklevéltermésük miatt, hanyatlás korának nevezi az oklevéltudomány; a tihanyi alapítólevél (1055.) fejlett művészi stílusa ez elnevezést nem igazolja. — A XI. század végét nem is annyira hanyatlás, mint zavarosság jellemzi, részben francia, részben dalmáciai oklevelek tarkító befolyása következtében. Jól látható ez a Pannonhalma javainak összeírásával foglalkozó (1093-i?) oklevélben, melyet okleveleinkben egyetlen előfordulású leoninus hexameter, *adnominatio-halmazás*, már-már komolyan sem vehető játékos szóhalmozás tesz a hazai átlagos gyakorlatól elütővé. A dalmáciai eredetű oklevelek pedig általában sem a rímes, sem a ritmusos próza szabályaihoz nem igazodnak. — Kálmán után jó ideig ritka a művészi stílus, a II. Géza-kori oklevelek közül is csak a magánjellegűek törekedtek arra, a királyiak nem. — III. Béla kancelláriai oklevelei szinte egészen mellőzik a rímes prózát, de talán francia vagy pápai oklevelek ismeretében olykor prózaritmussal is próbálkoznak; viszont a káptalaniak ugyanakkori csoportjában, kivált az esztergomiakban, melyek Péter esztergomi érsek kezéből kerülhettek ki, még él a rímes próza. (Tudvalevőleg e Péterrel azonosítják Anonymusunkat, kinek Gestájában szintén nem hiányoznak rímes prózai részletek.) — IV. Béla alatt, főleg a tatárjárás után állandósul aztán a prózaritmus, s leggyakrabban annak legművészebb neme, a *cursus velox*. Így marad ez az Árpád-kor végéig, sőt az olasz hatás erősödésével az Anjoukorba is átterjed. Az említett ritmus-nem mellett a XIII. század második felében szaporodik el a *di- és trispondeusi* ritmusképlet, melyet a kézikönyvek nem tanítottak, de melyben magyar fül talán a nyolcas sorra emlékeztető hangidomot vélt felismerni. A rímes próza pedig most már fokozottan hátraszorul, s 1240 körül végképp eltűnik.

Ami az egyes okleveleket illeti, szerzőnk stíluskritikai eredményei többnyire megegyeznek a korábbi, diplomatikai alapú megállapításokkal. Egy esetben úgy véli, kiegészítheti azokat a maga módszerével. Vonatkozik ez a bakonybéli 1037-i oklevélre, melyről már korábban megállapították, hogy hamisítvány. Ő is annak tartja; de minthogy a szöveg egyes részei határozott rímelési szándéokra vallanak, e tényből azt következteti, hogy csak a rímes próza korszakában hamisíthatták, tehát nem később a XIII. század elejénél (80). Azonban, ha a kétféle stílus korszakai oly határozottan elkülönülnek egymástól, hogy a stílus vallomását maguk az oklevélkiállító helyek is a hitelesség ellenőrzésére használhatták fel: a hamisítónak is lehetett annyi stílustörténeti tájékozottsága, hogy koholmányának a fiktív keltezés korában divatozó stílusjellemet igyekezett és tudott is adni. Koholhatott, tudatosan, rímes prózát, a prózaritmus virágkorában is! — A tihanyi alapítólevél íróját

stíluskritikai alapon szerzőnk bizonyára helyesen azonosítja az I. András-kori *Gesta* („*Gesta Vetera*“) szerzőjével, de hogy az — mint egy helyt maga is csak valószínűnek mondja — Miklós püspök lett volna, az PAIS DEZSŐ újabb hozzászólása (Száz. 1944: 232—40) után még felülvizsgálandó lesz.

*

A legendák és krónikák nagyobb fejezete előtt közbevetőleg néhány elszigetelt vagy stílus szempontjából kisebb jelentőségű szöveg-egység átvizsgálása következik. Ezek közt a törvény-szövegek természetesen inkább szabatosságra törekedtek, mintsem stiláris szépségekre, bár szerzőnk a maga módszerével azokról is tud jellemzőt, sőt kormeghatározó érdekűt mondani. — E törvénysszövegekkel ellentétben éppen nem gyakorlati szükségletet kíván kielégíteni Gellért püspöknek e típust egyedül képviselő, szubjektív részleteket is tartalmazó *Deliberatio*-ja, mely retorikai és stilisztikai tanításoknak ismeretere vall ugyan, de nem, vagy nem a maguk helyén érvényesítésére; zilált, nehezen érthető stílusa nyelvi vulgarizmusoktól sem mentes. — Nem úgy az *Intelme*k, e magyar földön legkorábbi (1013—1015 közt szerzett?) irodalmi alkotás; benne, kivált fejezetek elején, a rímes próza nagymértékű használata, azonos nyelvtani szerkezetű, olykor chiasztikus elrendezésű felsorolások, szójátékok, egy-egy, még később is igen ritka, igealakot főnévvel összecsendítő rím: oly stílus-elemek, aminők magyar szerzőtől ily korán még alig, inkább valamely nagyműveltségű idegen klerikustól származhatnak; még oly nem szabatos szóhasználata is, amely miatt VIII. fejezetének hitelességét vitatták, a rím kedvéért tudatosan elkövetettnek bizonyul.

*

A legendákban a legtöbbszor tudatos művészetet mutathat ki szerzőnk, bár némelyiket jobbra tartalmi szempontokból vizsgálja. A kisebb *István-legenda*ban az *Intelme*kéhez fogható szép stílust, Horatius-idézetet, olykor rímhalmazást, ölelkező és kereszttrímek kombinációját, csaknem azonos szótagszámú, parallelisztikus kólonokat talál figyelemre méltóknak; tartalmilag pedig a nagyobb *legenda* szent királyával szemben itt a kemény, államszervező uralkodó ábrázolását tartja jellemzőnek, s arra következtet, hogy Álmos megvakíttatása (1109.) után szereztetett, Vászoly példájával Kálmán eljárásának igazolása végett. — *Hartvik*, a harmadik *István-legenda* írója, aki az előbbi kettőt ellentmondásaik elsímítésével olvasztotta össze, kora legjobb stilisztái közé tartozik. — Alapos retorikai képzettség jellemzi az *Imre-legenda* (1109—1116.) szerzőjét, tartalmilag pedig értékes utalások kora társadalmára és osztályellentéteire. — A két *Gellért-legenda* közül az aránylag késői kisebbik hibátlan, olykor klasszikus előképekre emlékeztető nyelve miatt érdemel figyelmet, noha művészi stílusra nem törekszik; a nagyobbat Kálmán tudósainak egyike írhatta, de vannak XIV—XV. századi interpolált részei; azokban, így a híres „*Symphonia Ungarorum*“ról szólónak „ars“-dícsérő két mondatában, nincsen rímes próza; forrásai élő hagyományok voltak, meg egy, még XI. századbeli *gesta* (DOMANOVSKY szerint a *gesta* merített a *legendából!*). — Végül a *László-legenda* írója Anonymusnak nagyműveltségű, jogi tanultságú kortársa volt; a rímes prózájába beszótt ismert verses részlet azonban („*consolator afflictorum*“ stb.) nem az ő alkotása; azt a krónikából vette át.

*

A *Gesták és krónikák* csoportjában az első és az utolsó: Anonymus és Kézai kapta a legterjedelmesebb fejezetet.

Anonymus elbeszélő stílusa különös ellentétet tüntet fel: hol művészi kiválósága, hol gyarló dőcögése lep meg. Ezért származtatták jobb helyeit idegen szövegekből, holott minden alakzatát Hugo Bononiensis XII. századi stílustanító könyvéből is eltanulhatta, s művészibb készsége általában inkább stilisztikai tanulmányokon, mintsem külföldi olvasmányokon alapulhatott. Szerzőnk azonban oly tulajdonságát emeli ki, amely nemhogy később, de még a középkorban sem volt a történetírás stílusa, amelyet tehát nem idegen történeti művekből, hanem valami más forrásból sajátíthatott el. Nagyszámú ismétlései értendők ezen. Ismétél egész mondatokat, esetleg ismétléskor beiktatott bővítvényekkel; ismétél néha terjedelmes szakaszokat, harcok elbeszélése közben azonos harci mozzanatokot. Szerzőnk primitív népi epikus stílust, jocularor-énekektől, parasztko fabuláitól ellesett modort, bizonyos fordulatokban népmesei emléket vél felismerni. S ezek igénybevételét annyira tudatosnak, sőt irányzatosnak gondolja, minőt, azt hiszem, sokkal későbbi szerzőknél is ritkán találhatni. Anonymus ugyanis a földtulajdon kérdésében saját kora jogrendjét vetíti vissza a honfoglalás és a vezérek korába, és ezt a mérész tartalmi újítást akarja (a szerző feltevése szerint) elfogadhatóvá tenni a naív modor hiteles látszatot szuggeráló alkalmazásával. Formával hitelesíteni a tartalmat: ekkora tudatosság (írói csalafintaság?) Anonymusról még nem tehető fel, nem is szólva arról, hogy latin szövegben él e „naív“, e „népi“ formákkal, tehát oly szövegben, melyet naívhoz szokott közönség megérteni sem tud. — Nagyon kérdéses az „ismétlés“ alakzat népi, népmesei, naív költészeti jellege is. A jocularor mintát bizonyítani szerzőnk szerint is bajos volna (222). Viszont szó szerinti szöveg-ismétlésekkel tele van a biblia, s mindjárt legelső könyvében, a Genesisben egész csokorra való szedhetni össze belőle. XVI. századi bibliai tárgyú epikánkban is nem egyszer magyar naív költészet hatását volnánk hajlandók sejteni, pedig a kérdéses részletek (ismétlések) benne vannak a biblia azon szövegében, melyet az énekes forrásul használt. Különösen szép részletek olvashatók Batizi Andrásnak Izsák házasságáról szóló énekében (1546-ból; HORVÁTH JÁNOS, *A Reformáció Jegyében* 42). Anonymus is, mint ekorbeli íróink, clericus volt, a bibliát ismerte, akár csak közeli kortársa, III. István Névtelenje, kinek a bibliában alapos jártasságát a szerző később külön is kiemeli.

Rogerus műve, a „Carmen Miserabile“, voltaképp nem „carmen“ („ének“), s nem is igazi „epistola“ mai értelemben, holott forma szerint „levél“ volna. De szerzőnk felvilágosít róla, hogy a középkori stílustanítók jóformán csak levélműfajt ismernek, s a mi irodalmi igényű középkori műveink is (Hartvik, Anonymus, Kézai) levélformával kezdődnek, s Rogerus e levélforma ellenére több olvasóra (közönségre) számít; a „Carmen“ minősítést pedig Boethiusnak, a középkor nagy tanítómesterének egy versére utalva alkalmazza címül. Genetikus történetpszichológus, előadásában a skolasztika dialektikus módszerének alkalmazása: valósággal új történetírói típust jelent. Műve emellett művészi irodalmi alkotásnak is elsőrangú. A ritmikus próza egyik legelső, következetes képviselője; szövegromlás eseteiben a ritmikus mondatvég helyreállításával az eredeti ép szöveg is helyreáll, s ezzel korábban gyanúsnak tartott helyek hitelessége is igazoltá válik.

K r ó n i k á i n k szövegeinek egymáshoz való viszonyát az eddigi kutatás nem tisztázta egyöntetűen. Szerzőnk veti alá őket stíluskritikai vizsgálatnak. Árpád- és Anjou-kori szerzéseket különít el, s általában DOMANOVSKY eredményeit erősíti meg. Az egyes szövegrészek szerzetetésének időrendjében haladva általánosabb érdekű megállapításai következőképpen vázolhatók.

A krónika X—XI. századi része két szerzőtől származik: egy I. András-meg egy Kálmán-koritól. Számos érvel támogatja azt a meggyőződését, hogy amazt valóban I. András-kori író szerezte, s az nem más, mint Miklós p ü s p ö k, a tihanyi alapítólevél írója. E személyi kérdést fentebb már érintettem. Maga e legkorábbi gesta csak későbbi, XIII. századi betoldásokkal bővült szövegezésben ismeretes: a jövevényekről szóló lista, a kalandozások mondái nem lehettek benne, s a vezérnévsor is alig. E toldalékokban (pl. a Botond-szakaszban), trispondaikus formációk is előfordulnak, amiben szerzőnk, mint már említettük, magyaros hangsúlyú ritmusrendszer felbukkanását sejtí a latin mondatok burkában. — A K á l m á n - k o r i krónikák szövegét aránylag hézagtalanul megőrizte Kálti Márk a Képes Krónikában. Ez a rész 1109 után keletkezett, szerzője tehát nem lehetett Koppány püspök (kivel azelőtt azonosították), mert az már Kálmán 1099-i orosz hadjáratában elpusztult. Maga a szöveg I. Béla fiainak uralkodásáról szól, ismert, költői szépségű részletekkel, de nem oly művészi egységű kompozícióban, minőre NÉGYESY LÁSZLÓ gondolt (Bp. Szemle 1913.). Ezt nem ártott volna kissé közelebből meghányi-vetni! Szólhattak — szerzőnk szerint — bizonyos történeti énekek oly egykorú eseményekről, mint a várkonyi jelenet, a „korona és kard“, s ez énekek magukban kerek egységek lehettek, de magasabb szerzetbe összefűzve nem voltak. Belőlük merített a gesta írója, s előszóbeli forrás állandó használata fel is ismerszik stílusán; díszítő jelzők, állandóan visszatérő kifejezések egyazon hőssel kapcsolatban, részben népies szemléletre mutató hasonlatok, stereotíp harcleírások, elbeszélésben motívumok ismétlése: lehetnek ily szóbeli forrásra, esetleg történeti énekekre emlékeztető nyomok. — Rímes prózája egyébként nem versenyezhet az I. András-kori szerzőével. Hogy a Lászlót dicsőítő vers innen került a legendába (s nem megfordítva), azt már említettem. — HÓMAN óta a krónika egész XI. századi részét „Szent László-kori Gesta Ungarorum“-nak nevezik; hogy azonban az két különböző korbeli szerzemény, a fent közölteken kívül könyvünk alapos bizonyítékokkal is nyilvánvalóvá teszi. — III. I s t v á n N é v t e l e n j e 1169—1171 közt írhatta a Szent Lászlótól III. István haláláig terjedő részt, még a László-legenda íratása előtt. Oly mértékben mint ő, egyik krónikaíró sem aknáztá ki a bibliát. Stílusát iróniába át-átmenő humor, meglepő fordulatokat kedvelő, csipkelődő modor jellemzi. — Á k o s m e s t e r, V. István korában királynéi kancellár és budai prépost kezéből származnak a krónika X—XI. századi szakaszában előforduló, fentebb jelzett interpolációk, melyek anyagát részben régi énekekből meríthette. Róla leginkább GYÖRFFY GYÖRGY nyomán szól Horváth János: jellemzi Árpádház-ellenesnek mondható felfogását, mely szerint nemcsak a hét vezér és családtagjai hódították meg az országot, s azokkal az Ákos, Bor és Aba nemzetségek is egyenlők; az Árpádokat szinte a hódolt vagy csatlakozott törzsek rangjára süllyeszti. Stílusa nem igen gondos; jobbak a Lehelről, Botondról és a Hunt-Pázmány nemzetségről szóló fejezetek. A tőle kiállított oklevelek közt egy sem hibátlan ritmikájú. A hun-történetet nem ő írta, hanem: K é z a i. DOMANOVSKY régebbi, GYÖRFFY GYÖRGY újabb megállapításai ellenében szerzőnk itt nyomós

érvekkel bizonyítja, hogy a hun-történet nem származhat egy föltett V. István-kori szerzőtől, hanem Kézai műve. Bizonyítékai részben nyelvi adatok, (nagyobb olasz nyelvi hatás csak a hun-történetben és Kézai magyar történetében, speciális jelentésű szó — „tribus“ — is csak Kézainál fordul elő, az Ákos-tól származó fejezetekben nem), részben tartalmiak (a hun és magyar történet időbeli összekapcsolása is csak Kézainál maradt fenn; ő a honfoglalás utáni magyar történetet csak vázlatosan viszi le a maga koráig, nyilván, mert Ákos amazt már ő előtte megírta, s így ő csak a hun-történetre vetett súlyt). Ily felfogású történet csak a pogányságba visszaeső Kun László korában érthető, s ugyanoda vall a Kun Lászlóhoz intézett Prologus, meg a két végső, Kun László uralmát dicsőítő fejezet. Kézai szerzőségére vall a II. Appendixében a szolgarend keletkezését és a szolgák felszabadítását római minta (Justinianus szerint) elképzelő jogi gondolkodásmód is. E kérdések végső eldöntéséhez meg kell várnunk DOMANOVSKY és GYÖRFFY GYÖRGY esetleges hozzászólását. — Kézai ritmusát éppúgy, mint Ákos mesterét (ezét következetesebben) jellemzi a külföldiektől e korban nem ajánlott, de mint már említettük, a di- és trispondeuszoknak talán magyar ritmusérzéktől sugalmazott használata.

*

A könyv időkorét túllépve ugyan, de kapunk belőle némi kitekintést a krónika Anjou-kori folytatásaira is. A magyar történetnek IV. László utáni előadása mintaszerű ritmosos prózában van megszövegezve, mi maga is már Anjou-kori szereztetésre vall. Ez 1332-ig haladó rész szerzője valószínűleg egy budai minorita volt, s tőle származhatnak némely (például a Bánk bán történetére vonatkozó) betoldások is a még Árpád-korban kelt szakaszaiban a krónikának. Vannak rímes részletei is: legsikerültebb a Zách-fejezet végén. Ő szötte be előadásába, „szép“-nek mondva, a IV. Béla sírkövére vésett, valóban szép leoninusokat („Aspice rem caram“ stb.). A szerző elfogulatlanságára vall, hogy némely részleteket ritmosos fogalmazásuk ellenére sem tulajdonít az említett minoritának (267).

*

A gazdag tartalmú könyv olvasójában nem egyszer merül fel az az óhaj, vajha a kitűnő szerző legrégebb magyar nyelvű szövegeinkre is kiterjeszteni stíluskritikai vizsgálódásait! Ő volna leghivatottabb ily természetű tudós munkára. Láttuk, hogy a latin szövegek közvetítésén át is meg-megsejtett némi magyar jellegű ritmikumot, népi, sőt népmesei eredetűnek tetsző stílus-elemeket, s fennmaradt verses emlékekben (Csáti Demeter énekében, Szabács Viadalában) örömet mutatott rá a latin nyelvűekével párhuzamos szerkezeti és stílárius jelenségekre. De mindez csak ráadás volt az ő saját hozományára, s nem is mindig alapulhatott konkrét szövegeken, vagy olyanokon alapult, mint Csáti verse, mely csak nagyon késői, XVIII. századi másolatokból ismeretes, s mint Szabács Viadala, amely ha hitelesen XV. századvégi termék is, teljesen költőietlen mű, minden népi színezet nélkül. Ami meg a joculatorokat illeti, kérdés: az ő történeti énekeik népinek, naívnak gondolandók-e? Arany „szakemberek“-nek mondja őket, kik századok során ápolva, fejtvé, tökéletesítették a „naiv eposzt“ (Össz. Munk. 1884. V, 344).

Ha már a latinra fordított figyelemmel is megbolygathatott ily különleges magyar érdekű problémákat, elképzélhetni, mily gazdag aratással járna

módszerének közvetlenül magyar szövegekre, a középkori egész anyagra alkalmazása. Ott is, a legtöbb esetben latinból való fordításokkal lévén dolga, többnyire latin szövegek útmutatását vehetné figyelembe. Azok csaknem kivétel nélkül egyházi latin szövegek, a bibliai stílus-képleteket átvevők, s a magyarnak továbbadók. De az ő szakértelme bizonyára felismerne azokban is oly jelenségeket, melyek vagy ama stílustanító kézikönyvek ismeretére vallanak, vagy egyeznek azok tanításaival. Ha pedig latintól független formációkra bukkanna, akkor azoknak különleges magyar jellege minden bizonyítás és következtetés nélkül, tényként megállapítottnak volna mondható.

Mindjárt a Halotti Beszéd-ben találni oly szó- és mondat szerkezet-ismétlést („Vimágygyuk“ kezdettel, négyszeresen!), s háromszoros adnominatiót („halálnék haláláál holsz“), melyre a Pray-kódexben olvasható latin minta-szöveg nem adott ösztönzést.¹ E legrégibb szövegemlékünk stílusértékét finom érzékkel méltatta NÉGYESY LÁSZLÓ (EPhK. 1923 : 201). Az időrendben következő Gyulafehérvári Distinkciók meg a Königsbergi Töredékek alkalmat adnának szerzőnknek, hogy műformájuk sokat vitatott kérdését a maga módszerével vizsgálja felül, s talán döntse is el. Verses szövegek-e azok, vagy rímes, esetleg ritmusos prózai szövegek? Az ő könyvéből nyert okulással a Distinkciókat most már hajlandók volnánk nemcsak parallel mondat szerkezeteik jóvoltából, hanem szándékoltan, tudatosan megrímeltnek, latin eredetijüket pedig vers-szándékkal készülteknek (emlékeztető versseknek) tekinteni. Érdekes, hogy csak a két első Distinkciónak van latin eredetije, a harmadiknak elemeit a magyar szerző szedezette ki a megfelelő latin prédikációból, s öntötte formába a két elsőből szerzett gyakorlattal. — A Königsbergi Töredékek latinja nem ismeretes, a magyar szövegben azonban vannak rímes és vannak ritmusos részletek; rímeseek pl. a II. töredékben (mai ejtésre átírva): „ihol vagyon szűz leánynak lakadalma, királyi magzatbelől támadatja, dicső Áron ágbelől áradatja“; sőt már az I.-nek is mindjárt az elején: „hogy szűz leány fiat szűlhessen, szűzségnek tüköre tisztán maradhasson, és nekünk hírünk benne ne lehessen“ (ezek egyszersmind a felező tizenkettes ritmusára is emlékeztetnek). Ritmusos alkatúak: „ki öleben tart csudáltos fiat, fűriszte mosja, eteti, imleti, úgyhogy anya szülöttét“. Ismét más ritmusú az I. töredék vége: „Ez az isten mint őt esmerjük“ stb., melyet úgy volt szokás — de az őt kihagyásával — emlegetni, mintha az volna az egész szövegnek a ritmusa (versritmusa!), holott e végső mondatokon kívül a Töredékek semmi más részletére nem illik. Érdekes volna tudni, mi a véleménye szerzőnknek az ily vitás helyekről.

Csak futólag utalok középkori szövegeink némely, stílus szempontjából figyelemre méltóbb helyére (ugyancsak A M. Próza Könyve lapszámai szerint). Bibliafordítási részlet a Müncheni Kódexből: a Hegyi Beszéd: „Bódogok a lelki szegények, mert . . .“ stb.: ismételt mondatformák (41. l.). Ugyanonnan a Miatyánk szövegében: „Szenteltessék te neved. Jöjjön te országod. Legyen te akaratom“: parallel szerkezetek (42. l.). A Nádor-kódexből Philibertus Látomásában: „No hol vannak a nagy telkők, kiket győjtöttél, a széles paloták, a magas tornyok, kiket rakatál, a gyöngyök, firisök (= nyak-ékek), a kőöntyők, a násfák, a gyűrűk, kiket újjjodba viseltél?“: parallel mondat szerkezetek (45. l.). A Kazinczy-kódex Elek-legendájában: „O jaj énneköm, én szerető

¹Szöveg-közlésem PAIS DEZSŐ olvasását követi; I. azt A M. Próza Könyve I. kötet, szerk. Kerecsényi Dezső, 36. lapján.

fiam, én szömeimnek világossága, lelkömnek vigasztalója“; stb.: mondattani viszonyok ismétlése (61. l.). A Margit-legendában: „kit kíván vala, kit szolgál vala, kit mindeneknek felette szeret vala“; stb. (69. l.). A Példák Könyvéből a „Vado mori“ magyarja (lírai értékű ismétlések: 72. l.). A Döbrentei-Kódexből az Énekek Éneke gyönyörű fordítása szinte a maga egészében (85. l.). A Peer-kódexből az „Imádság nyíl ellen“: „Ó nyíl, állj meg Szent Illés prófétának hatalmának miatta! Ó nyíl, állj meg mi Urunk Jézusnak hatalmának miatta“; stb. stb. (86. l.).

Ilyen s hasonló szövegek stíluskritikai vizsgálata becses új adatokat tárna fel irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetének ez első korszakához, s akkori szerény, névtelen íróink (fordítóink) helyesebb értékeléséhez is jelentékenyen hozzájárulna.

GALGÓCZI GYÖRGY

A régi magyar könyvek kézírata, kiadása és nyelve

PAIS DEZSŐ ezt írja: „... ne gondoljuk azt, hogy a magyar nyelvemlékek sora az első magyar nyelvű nyomtatvány megjelenésével lezáródik!... A magyar nyelv azzal nem változott meg hirtelen, hogy könyveket... nyomtattak rajta. Ezek az első nyomtatványok bizonyos változásoknak... csak a csíráit hordozták magukban, amelyekből fontos fejlemények nőttek ki, legfőképpen a magyar irodalmi nyelv. De ez mind egyáltalában nem ok arra, hogy a XVI. század későbbi hét évtizedéből vagy a XVII—XVIII., sőt akár a XIX. századból származó nyomtatványokat... ne értékeljük nyelvemlékeknek“ (Irányelvek a m. hangtört. tárgyalásában 5).

Amit PAIS a XVI—XIX. század nyomtatványairól mint nyelvemlékekről helyesen megállapított, elfogadjuk. A régi magyar könyvekről mi is régóta valljuk: azért, mert SZABÓ KÁROLY a régi magyar könyv korhatárául 1711-ét, *C z v i t t i n g e r D á v i d* Specimenjének megjelenési évét választotta, ez az évszám nem határa a régi magyar könyvnek, sem alakjában, sem papirosában, sem betűiben, sem nyelvében. Ezt egyébként SZABÓ KÁROLY maga is nagyon jól tudta, de határkövet kellett állítania, „nehogy, a köz példabeszéd szerint, sokat akarva markolni keveset szorítsak“ (RMKTár I, VII. l.).

A kérdés könyv- és művelődéstörténeti részét nem tekintve, ez alkalommal nyelvemlékségük, forrásértékük, használhatóságuk és tanulmányozásuk módszere szempontjából kívánunk foglalkozni a XVI—XVII. század néhány nyomtatványával.

K o m j á t h i B e n e d e k Zenth Paal fordításával (Krakkó, 1533.) kezdjük. Ebben három, egymástól jól elkülönülő nyelvjárás váltakozik az egy fordító neve alatt megjelent szövegben: *e-ző* (*ē-zō*), *i-ző* és *ō-ző*. Felesleges elismételni azt, amit e fordításról s készülésétől körülményeiről megállapítottunk (MNY. IV, 406—10). Ezúttal a szerző nyomdai kéziratának kérdése érdekel bennünket. Lemásolta-e vajjon Komjáthi azokat a szövegeket, amelyeket Perényiné Frangepán Katalin nyalábvári udvarában készen talált, vagy a belőlük változatlanul felhasznált részeket a készen talált szövegrészek fordítóinak kezeirésében adta nyomdába? Lehetséges-e, hogy ő, aki *e-ző* (*ē-zō*) nyelvjárású volt, az *ō-ző*, *i-ző* szövegrészeket ne írta volna át a saját maga által használt nyelvjárásra? Bizonyos, hogy önkéntelenül átírta

volna. A másolás abban a korban, sőt még később is, — a lúdtoll, fagygyúgyertya és mécsvilágítás korszakában fáradságos és szemrontó munka volt, s Komjáthi a helyesnek talált, régi fordítás-részeket nem másolta le, hanem úgy adta nyomdába, ahogyan találta. Ha vannak is — szórványosan — szavak, amelyek az *i-ző* vagy *ö-ző* nyelvjárásban nem illenek bele, ez nem bizonyítja azt, hogy ő az *i-ző*, *ö-ző* szövegeket lemásolta, legfeljebb azt, hogy ő a kész szövegeket gondosan átnézte, s a hibásnak ítélt szavakat kijavította. A magyar nyelvtörténet szerencséjére nem az ő nyelvjárását beszélő, hanem *i-ző* és *ö-ző* nyelvjárású fordító elődei voltak, s így a XVI. század negyedik évtizedéből, egy nyomtatványban három, elég pontos, egymással még össze nem vetett nyelvjárási szöveg maradt fenn. A krakkói Vietor-nyomda magyar korrektora, aki bizonyára volt, szintén nem látta szükségesnek egységesíteni a fordítás nyelvét.

Már ebből az egy nyomtatványból is levonhatjuk azt a tanulságot, hogy nem elegendő egy-egy régi magyar könyvnek egy lapjáról kijegyezni valamely szóalakot, sőt az sem elegendő, hogy néhány ívet átolvassunk belőle a kiírt szóalak helyességének igazolására, mert az a szó a könyv vége felé esetleg más alakban használatos. A régi időkben, amikor az írástudás, a másolás is tudomány volt, nem minden mű volt egészben azé a szerzőé, akinek a neve alatt megjelent, hanem, amint azt Komjáthi Zenth Paal-fordítása esetében is látjuk, lehetett kompiláció is.

Az ugyancsak 1533-ban, Krakkóban megjelent *Murmelius*-féle latin-német-magyar Lexiconnak sem egységes a nyelve. E szótárban a kor magyar nyelvjárásainak igen sok, az akkori írással lejegyezhető sajátossága megvan, de a három fő nyelvjárás: az *e-ző*, *i-ző* és *ö-ző* kihámozható magánhangzóinak zűrzavarából. Ugyanazon szavak írása következetlen. Pl. *Fódel, Fedel, Fedelleczke, Bóyt, Beit, lelkús, lelkus, lelk-es; Temien, Tömienőző; gyirgia, Geergia, gergia; disno, Gezno*; stb. (l. bővebben MNy. VII, 364–6).

Fölmerül a kérdés, hogy megvolt-e már az első kéziratban is ez a zűrzavar, vagy a nyomdai kézirat másolói rontották el, tették következetlenné az eredeti kézirat helyes szövegét, avagy a krakkói magyar korrektorok (Krakkóban tanult magyar diákok?) javították bele a maguk nyelvjárásának hangalakjait? Avagy a szótár magyar részének elkészítése munkamegosztással készült? Vagy talán a szerkesztőnek rendelkezésére állottak különféle nyelvjárású iskolai szószedetek, amelyeket felhasznált?

E két utóbbi feltevés látszik a legvalószínűbbnek, s a szótár szerkesztője (SZAMOTA ISTVÁN, MAURER MIHÁLY, MELICH JÁNOS véleménye szerint: Komjáthi Benedek) vagy kiosztotta a címszavakat munkatársainak, vagy a korábbi iskolai szószedeteket olvasztotta bele abba a kéziratba, amely a szerző megnevezése nélkül nyomtatásban megjelent. Komjáthiról tudjuk, hogy kompilált (Zenth Paal fordítása): szerzői módszere a kompiláció. A korábban Krakkóban dolgozó *Sylvester*ről ez nem mutatható ki. Az ő nyelvkönyveibe és *Vj Testamentum*-fordításának első kiadásába (1541.) nem tévednek bele az ő nyelvjárásától idegen elemek.

A nagyterjedelmű biblia-fordítások a XVI. században — a *Sylvester*ét kivéve — munkatársak közreműködésével készültek vagy jelentek meg. — *Pesti Gábor* „A fordításnál igénybe vette a legjelesebb emberek segítségét“ (HARSÁNYI ISTVÁN, A magyar biblia 22). — *Heltai Gáspár* bibliafordítása is — saját közlése szerint — munkatársak közreműködésével készült. A „Biblianac első része“-ben (Kolozsvár, 1551.), e szavakkal emlé-

kezik meg munkatársairól: „Niha harman, s niha negyen is voltunc e munkába. Helthai Gaspar Coloswari Fő lelki Pásztor. Gyvlai Estvan Magyar Predicator. Ozorai Estvan: Es Wizaknai Gergely Scola Mester.“ A bibliafordítás első része tehát munkaközösségben készült. De a második rész sem Heltai egyéni munkája. Ennek kéziratát Heltai Tolnárról kapta, valószínűleg *Zigericus Imre* és *Tövishi Mátyás* tolnai protestáns lelkésztanítóktól (HARSÁNYI 32). Heltai lektorizálásra Gyulainak adta ki a kéziratot, s ez bizonyára nem hagyta jóvá minden szavukat: javított, kihúzott, beleírt helyesebbnek vélt szavakat és mondatokat. Azután vette kézbe a kéziratot Heltai Gáspár, akinek neve alatt a fordítás megjelent. Nyilván ugyanígy készült a harmadik és negyedik kötet is. Heltai, aki meg volt győződve arról, hogy egyedül az általa használt nyelv és helyesírás alkalmas a gondolatoknak nyomtatás útján való közvetítésére, bizonyára még maga is átjavította a már lektorizált kéziratot, mint ahogy átjavította az újra kiadás előtt Verbőczy Decretumának előző debreceni kiadását is (l. részletesen NyK. XXXVIII, 58–9). De hogy ő, a bizonytalan nyelvérzékű, szász anyanyelvű író, aki felnőtt korában tanult meg magyarul, az előző fordítók és lektorok nyelvéből mennyi nyelvjárási sajátosságot felejtett benn a nyomdába szánt kéziratban, azt csak a bibliafordítás igen részletes átcédulázásával lehetne kimutatni. Fel kell tételeznünk, hogy a nyomtatás pontosan a kézirat szerint történt, amelyet Heltai, a mesefordító és a Részegségről írt könyv szerzője stilisztikailag mindenestre, hangtanilag talán átjavított.

Az Új Testamentumot *Félegyházi Tamás* is lefordította, de kiadását nem érte meg. Kéziratát *Gönczi György* a hiányzó részletek lefordításával kiegészítette és sajtó alá rendezte (Debrecen, 1586.). Tehát a nyomdai kézirat — legalább is teljes egészében — nem annak a munkája, akinek a neve alatt nyomtatásban megjelent. Gönczinek, a kiegészítő rész fordítójának, a nyelvjárása talán más volt, mint a Félegyházié, s bizonyos nyelvi következtelenségeknek ez a magyarázata.

Károlyi Gáspár teljes bibliafordítása munkaközösségben készült. „Élemedett ember volt már, mikor 1586-ban e nagy vállalkozásba fogott. Éppen ezért egynehány . . . tudós férfiakat választott maga mellé munkatársakul, akik segítségére legyenek. E munkatársak közül csak Pelei Jánosnak . . . nevét ismerjük.“ (HARSÁNYI 49.) — Hogy az „élemedett ember“ mennyire tudta ellenőrizni munkatársai fordításának hűségét és stílusát, mit javított rajtuk, nehéz megállapítani. De amire — akkor, amikor Károlyi nyelvéről először írtam — nem gondoltam, most nyomatékosan rá kell mutatnom: ennél a hatalmas műnél sem elegendő csupán egyes nagyobb részletek vizsgálata. Gondosan át kell nézni az egész szöveget abból a szempontból, hogy vajjon egyik vagy másik munkatársnak a munkája nem különül-e el nyelvileg a többi részekétől, s vajjon olyan következetes-e a Károlyi bibliafordításának nyelve, mint amilyennek én 1917-ben, egyes nagyobb részeinek végigcédulázása alapján láttam.

A Károlyi-féle bibliafordítás a következő századokban többször is megjelent, többek közt Amszterdamban, 1645-ben, a Belgiumban tanuló magyaroknak „forgolódások által“, azaz munkaközösségében. Ezeknek a Belgiumban tanuló diákoknak a fordítás szövegében aligha volt még csak lektori részük is, de a korrektúrát kétségtelenül ők végezték — amint azt alapos átcédulázás alapján megállapítottam — gyalázatos felületességgel, igen rosszul. Nem ügyeltek az ékezésre és tömegesen találunk hosszú magánhangzót rövid

matőle kérdend. Az ű Consequentiájoké helyeseb, (mellyeket nagy maimoskodva, világ nevétségére, a Szent Iráson erőszakot tévén, hoznak ki) vagy mellyeket a Calvinisták, (ebben mellettek lévén sok Romai Catholicusok is) a Sz. Biblia címéjéből? Ezek Papistás Consequenciák:

1. (d) A' Vizekben meg vontatad a Sirkánynak feje; azért a Papokent bintetvén (zenes vízzel, el űzetnek az űrádők.

2. (e) Mind örökké meg erősítem az ű Országának székét; azért, azt eszelekezem, hogy mindenkor meg maradjon a Pápa Orszaga.

3. (f) Ama böke Sáfart, az Úr az ű szolgálai, sűve refzi; azért a Pápa, a Christus egész eszeledgyének, (Anyaszentegyházának) Feje.

4. (g) Egy királyi szék tétetes vala lo menyben, &c. azért; a vitelkedő Anya. szentegyházban ű a Pápa, kőnyűlőtte lévén 24. székekben, 24. Cardinalok

5. (h) Imé el jót az Orozlsőn tudq Nemzettségéből; mert Tézeder Advezirő ű várunk ő Szentséges LEO Pápa!

(i) 9

(g) Titk. 4 2 Idem, libr. 1. cap. 8 (h) in Contil. Lat. ran. Roma Coacto scilicet. 6. Simon Bagnius ad Leonem

(d) Solr.

74. 13.

Vulg. Din

scip. de

tempore

form. 110.

(e) 2. Kir.

7. 12. Vulg

Ioannes

de Turrec

libr. 1.

Summa

de posse

Ecci. cap.

22.

(f) Luk 12

42.

Idem lib.

2. cap. 30

ezem: Csak ot lehet a Christus Ecclesiája, bol, sok különböző Tagoknak egygyezése vagy? Miben állatod it az edgyesítség, mond meg, hajo vagy? Merthaz igyizol-
 lafz: (p) Az az igaz Ecclesia, mely mind (p) Bellar
 Tagjaiközöt nem veszekedik, s-mind penig lib. 4. de
 a Romai Papaval edgyesítség tart, ezt nem Ec. c. 10.
 igazlom. Mert: (q) Nagyob Edgyesítség S.
 vagyon mostan a Pogányok hogy sem a Keresz- (q) Ioan.
 syének közöt. Vallyon s-mégis igaz Ec- Férüs in
 clesia-e? Aze írja Egygyiteek: (r) Szent Postill. ser.
 Pál, s Barnabás közöt, veszekedés volt; de 3. de Cana
 mégis, Christus Ecclesiájából valok valának. (r) Thom.
 Ha ugy, harag lehet hát néha, a Tükös Hardin.
 Test közötti; mégis igaz Ecclesia Tagjai in Confut
 Hová lehetet nagyob veszekedés, mint ti Apol. An
 közöttetekis néha? (s) Némely, a maga glican.
 Barátnak czivodásokrul, könyvet it. part. 3. c.
 A' Franciskánusok, állatják Szűz Mari- 6. divis.
 ának, eredendő bűn nélkül valóságát, (s) Henri
 a Iesuitákkal edgyüt; de, tagadgyák a Do- cas de
 minicánusok. Catharinus, Ambrus, Közön- Hatisia.
 ségis irásával, Caietanus ellen támadot. An. 1410
 (t) Ferns Iános, a Veronai Püspököt csap- (t) Teste
 dofta. (u) Sextus Senensis, Bodius Hor- Sixto Se-
 mánt tarozta. Szórnyü veszekedés va- nonfi lib.
 la
 6. annot. 39. (u) Idem lib. 9. Biblioth. annot
 199. etc.

helyén és fordítva: (*jélt, kereszt, tést, tédd el, fényés, szeretlek, — mágat, kiáltván, masikat, beszeld, iget, disznok* stb.). Nagy hiba volna, ha a Nyelvtörténeti Szótár cédulázója efféle szóalakokat, mint alakváltozatokat bevenne cédulái közé. — S ez a figyelmeztetés vonatkozik számos XVII—XVIII. századbéli műre is, amelyekben — amint az a „A sajtóhibák történetéhez“ című cikkemben (MKszle 1937 : 162) látható, tömémenten sok a sajtóhiba. — Csúzy Zsigmond Evangéliomi Trombita című (Pozsony, 1724.) művében a „Tabula seu Cathalogus Erratorum“ négyszáznegyvenhat sajtóhibát igazít ki, de még igen sokat hagyott benne. — Illyés András „Megrövidítettet ige“ című művében (Nagyszombat, 1691.) a „A Nyomatásban eset fogyatkozásoknak Jobbitása“ kereken százötven jobbitást tartalmaz, kéthasábosan közölvén a „Fogyathozások“-at (így!) és a „Jobbitások“-at. De tömémenten sajtóhibát kijavítatlanul hagy. Ezért egy-egy szóalakjának megállapításához nem elegendő egy adat kijegyzése, mert lehetséges, hogy éppen a kijegyzett szóalak a sajtóhiba. A gondatlan korrektúra, illetőleg a korrektúra végre nem hajtása vagy a kikorigált hiba helyett másik hiba ejtése gyakori lehetett, mert a legtöbb régi nyomtatványban számtalan sok a sajtóhiba, olykor talán olyan is, mint a *süveg ~ főveg*.

De térjünk vissza a szerzői kéziratokhoz.

A szerző megírta vagy lediktálta művét. Átjavította, átstilizálta, és újra lemásolta vagy lemásoltatta a nyomda számára. Vagy a nyomdász másoltatta le olvashatóbb írással. A másoló más vidékről való is lehetett, mint a szerző, s a maga nyelvjárása szóalakjait vitte bele a másolatba. Ha a szerzőnek fennmaradt a kézírata, vagy az általa kijavított másolat is, nagy eltéréseket láthatunk a kettő között. — Ez a helyzet Z r í n y i költői műveinél, melyeknek fennmaradt a Zrínyi által kijavított vöttai kézirati másolata és az 1651-i bécsi nyomtatott kiadása. A két szöveg nyelve között igen lényeges eltérések vannak. Ezzel más helyütt szándékozom foglalkozni, most csak néhány példára szorítok. A vöttai kéziratban: *szób, szöb, szöbben, tiször ezer, körösz, köröszvény, lölköddel, lölke, röstés, röttenik, szeginnek, szegint mast, mastan* stb., — az 1651-i bécsi (első) kiadásban: *szebb, szebben, tiszor ezer, kereszt, keresztény, lelkeddel, lelke, restség, rettenik, szegénnek, szegént, most, mostan* stb. Persze nem bizonyos, hogy a másoló változtatta meg a kézirat szóalakjait. A bécsi nyomda magyar korrektora is átjavíthatta a kéziratot, ami sokkal egyszerűbb volt, mint a kiszedett szöveg levonatán kereken ezerötyszáz betűt kijavítani, a szedésből az ólombetűket kipiszkálni s helyettük másikat beszorítani. (A két szöveg összes eltéréseit felsorolja a SZÉCHY—BADICS-féle és a NÉGYESY-féle Zrínyi-kiadás.)

Nem lehet minden hibáért a korrektort felelősségre vonni. C z e g l é d i I s t v á n református hitvitázó nemesak képzett teológus, hanem képzett nyelvész is volt, aki Baratsaghi Dorgalas (Kassa, 1663.) című művében a képes kifejezéseknek bőséges és alapos magyarázatát írta meg. Bizonyos, hogy tudott helyesen írni, — a maga módja szerint következetesen. S a Baratsaghi Dorgalasban helyesírása feltűnően következtelen. A c-t felváltva írja c-vel, cz-vel, tz-vel, ttz-vel, olykor ugyanazon szavakban. Az egy szót hol *egy*-nek, hol *egj*-nek, hol *eggy*-nek, hol *egygy*-nek, hol *edgy*-nek írja. A g hang jele általában az egyszerű g betű. De az 523 lapos mű elején ritkábban, a vége felé igen gyakran *gh*. Ez a szellemes vitatkozó, aki a nehéz stiliztikai trópusokat meg tudta magyarázni olvasóinak, lehetett-e annyira felületes, gondatlan, hogy a helyesírásra ne ügyelt volna. De a nyomdászról

vagy korrektoráról sem tétélezhetjük fel, hogy a különféle *egy, eggy* stb. írásokat ő korrigálta volna bele. Helyesírási következetlenségének nem lehet más magyarázata, mint az, hogy a mű sajtó alá rendezése munkaközösségben készült. Éspedig a már kész kéziratot többen írták le diktálás után, vagy Czeplédi fogalmazványáról másolva. A szedők kiszedték az előttük levő kéziratot, a korrektor pedig már, ha akarta volna sem tudta a levonatban egységesíteni a helyesírást, s benne hagyta az *egy* szó ötféle alakját. (Vö. MNy. L, 18.)

A XVII. század vége felé jelent meg a *S z a t h. N é m e t i M i h á l y* Halotti Centuria (1683.) című műve, azaz száz prédikáció, nem vigasztaló, inkább kegyetlenül marcangoló, zord kálvinista elmélkedés a halálról. Ezt a könyvet Németi nem egyfolytában írta, hanem különböző alkalmakkor, különböző időszakokban, s amikor már együtt volt száz, saját elhatározásából vagy a kolozsvári nyomda felkérésére sajtó alá bocsátotta. Kinyomtatott könyve azt a gyanút kelti, hogy a sajtó alá rendezésben többen működtek közre. Oly egymástól eltérő szóalakokat látunk a Halotti Centuriában, amelyeket művelt ember, még ha különböző nyelvjárású vidékeken élt is, és anyanyelvjárása más nyelvjárásokkal keveredett is, aligha ír le szövegeiben. Van nála *fogontat* és *fogantat*, *fokad* és *fakad*, *poroncsolat* és *parancsolat*, *kéncs* és *kincs*, *éppét* és *épit*, *remínség* és *reménség*, *nagyubb* és *nagyobb*, *büjt* és *böjt* (e két alakváltozat számtalanszor) stb. A 708 lapos (a lapszámozás ismételt eltévesztése folytán a könyv utolsó lapszáma 596) könyvben az elején általában *szertint*, az első két íven 18 *szertint* és 1 *szertént*, — a könyv második felében általában *szertént* és néha *szertint*. Ez nem a szerző következtelen helyesírására mutat, hanem inkább két másolót sejtet, akik a kéziratot a nyomda számára lemásolták. A korrektor vagy a korrektorok maguknak okoztak volna felesleges munkát, ha okoskodtak volna és helyesírási meggyőződésüket bele erőszakolták volna a kiszedett mű levonatának szövegébe.

Jegyezzük meg, hogy e két utóbbi református könyv helyesírása fonetikus. A XVII. században még a reformátusok is nehezen szakadtak el a hagyományos fonetikus helyesírástól.

Dolgozatunk tanulsága az, hogy nem mindig a korrektor vagy korrektorok okolandók a nyelvi és helyesírási következetlenségért. Igen sok esetben a nyomdai kéziratot másoló íródeákok az okai a nyelvi és helyesírási zűrzavarnak.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

Beythe István nyelvéről

1. XVI. századi nyelvjárásaink elhelyezkedéséről nagyon keveset tudunk. Biztos adatok híján, s a nagy időbeli távolság következtében a XVI. századi homályon alig-alig világít át egy-egy földéritett tény. Arra az esetleges kifogásra, hogy akkori nyelvjárásaink elhelyezkedését kutatni fölösleges, hisz a mai helyzetből régi nyelvjárásaink is lokalizálhatók, azt felelhetjük, hogy az ellenkezőjére van példánk, hiszen a mai pesti nyelvjárás sem egyezik kimutatott XVI. századi elődjével (vö. MNy. XLIX, 341).

A következőkben egy nyomtatványokból és levelekből többé-kevésbé jól rekonstruálható nyelvjárást próbálunk helyhez rögzíteni, a *Beythe István*ét.

Beythe származásáról, születésének helyéről semmi biztos adatunk nincs. Életrajzírója, FABÓ ANDRÁS (Beythe István életrajza. Pest, 1866.) az addigi rá vonatkozó irodalmat összegyűjtve megállapítja, hogy sem ZWITTINGER (Specimen Hungariae literatae. Frankfurt és Lipcse, 1711. 51), sem BOD (Magyar Athénás. 1766. 33), sem HORÁNYI (Nova memoria Hungarorum. Pest, 1792. 479), sem RIBINI (Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae I. 1787.), s még többen nem tudnak születésének helyéről semmit. KLEIN (Nachrichten von dem Lebensumständen und Schriften evang. Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn II, 1789. 114) s utána TÓTH FERENC (A helv. vallástételt tartó túl a dunai főtiszt. Superintendenciában élt Superintendensek vagy ref. Püspökök élete e jelen való időkig lehozva. Győr, 1808. 37) a Vas megyei Németújvárt állítják születése helyének, de kútfőt nem idéznek. Meglehet, igazuk van, meglehet, hogy állításuk csupán B e y t h é nek Németújvárott való hivatalkodásán alapul. Mások ismét — írja tovább FABÓ — mint HRABOVSKY GYÖRGY („Az Augustana Vallástételt tartó Túl a Dunai Superintendensek vagy Evangélikus Püspökök élete 1796-ig lehozva“. Kézirat, lemásolva FABÓ birtokában.) és GAMAUF („Ueber den ungarischen Superintendenten Stephan Beythe“. Kézirat, mely az ágost vallású egyetemes levéltár budai osztályában őriztetik.) valószínűbbnek tartják, hogy Kői lévén a Beythe család előneve, István is a Baranya megyei Kő helységben született. SZINNYEI JÓZSEF (Magyar Írók) egyformán lehetségesnek tartja a németújvári és a kői származást. RÉVÉSZ IMRE (Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938.) szerint „született 1532-ben valószínűleg a baranyai Kő helységben nemesi családból“. HORVÁTH JÁNOS (A reformáció jegyében 340) már ingadozás nélkül a kői (Baranya megyei) születésű Beythe Istvánról beszél. Beythe maga egyetlen széljegyzetben beszél születésének évéről (vö. FABÓ i. m. 4), de a helyet akkor sem mondja meg. Nincs tehát bizonyító adatunk sem a Baranya megyei, sem a Vas megyei származásra.

Nyelvi tényekhez kell tehát fordulnunk. Ha megvizsgáljuk Beythe nyelvét, és biztos Vas, illetőleg Baranya megyei forrásokkal összevetjük, akkor a nyelvi egyezések és eltérések vallomása alapján kideríthetjük, hogy a két megye közül melyik Beythe születési helye. Beythe nyelve viszont — kiegészítve az illető nyelvjárásra vonatkozó ismereteinket — hozzásegít ahhoz, hogy e nyelvjárás körvonalait az eddiginél határozottabban meghúzzuk.

Beythe fiatal koráról szintén nem sokat tudunk. További életéről annyit (vö. HORVÁTH J.: i. h.), hogy a Dunántúl több helyén, de legállandóbban (1576-tól haláláig, 1612-ig) Németújvárt, Battyáni Boldizsár városában működött, mint annak udvari papja. Megelőzőleg tanítóskodott Szokolcán, Alsó-lendván és Sárváron; volt pap Alsó-lendván és Sopronban.

Irodalmi működését 1592-ben kezdi meg. SZINNYEI tíz nyomtatásban megjelent munkájáról tud. Ezek a C l u s i u s K á r o l y botanikustól összeállított Stirpium Nomenclator Pannonicus kivételével — amelyhez a magyar értelmezéseket Beythe adta —, mind Németújváron jelentek meg M a n l i u s J á n o s nyomdájában. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Leibachból Magyarországra menekülő Manliusról tudjuk, hogy nem változtatott a szövegen, hiszen nem tudott eléggé magyarul (vö. MNy. XLIX, 30). Beythe minden nyomtatásban ránk maradt munkájában annyira egyöntetű a nyelv, hogy csak arra gondolhatunk, hogy e művek az író nyelvét őrzik változtatás nélkül.

2. Lássuk mármost a jelenségeket.

Hangtani szempontból a labialis és illabialis, a nyíltabb és zártabb alakokat vizsgáltam főként a mai köznyelvhez viszonyítva. Az alaktan keretein belül a *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től*, valamint a birtokos személyragozás és az igeragozás *-uk, -ük, -unk, -ünk* ragjaira voltam tekintettel. Ugyanis a XVI. században ezek mutatják a legnagyobb változatosságot. Az itt következő adatok Beythe két munkájából valók: 1. „Az zentök fő innepiről való evangeliomok, magyarazattyokkal özue Eztendő által az zegeny egy igyő Köröztyenöknek értelmére / iratott Beythe Iftuan Praedicator által 1584.“; 2. „Eztendő által való vasarnapi epistolak. Magyarazattyokkal özue, irattanak Beythe Istvan Praedicator által 1584.“ (A továbbiakban SzI. és VE. rövidítéseket használom.) Az *ö*-zésre vonatkozó adatok: A) *ö*-zés hangsúlyos szótagban: VE. 1: *föl fürkenneunk*, 2v: *föl fürkényenek*, *föl görjeztötte*, *föl görjeztuen*, *nömös*, 3r: *löt*, 3v: *köröztyeni*, 4r: *zömérmétfőség*, 4v: *vöggyetök*, *föl vöt*, 5v: *vötte föl*. SzI. A3r: *köröztyen*, *köröztyeni*, 2v: *löt*, 3r: *zömely* 3v: *böchöllýök* — B) *ö*-zés hangsúlytalan szótagban: VE. 1r: *eköfyteséről*, *legyön*, *el közelytöt*, *fitétfegők*, *cheleködetijt*, *eköfsen*, *rezögösködésökben*, 1v: *rendölefeben*, *titöket*, *nektök*, *mindön*, *tiztöllýetök*, *zentök*, *eletöt*, *engödelömrre*, *felelömnek*, *Mértékletőségöt*, 2r: *ezök*, *emlékötetni*, *embörök*, *figyelmetösb*, 2v: *el vezöt*, *nömös*, *törüenyöknek*, *fenytfégöknek*, *meftöre*, *iduőségöt*, 3r: *hitöt*, *dichöfegöt*, *mindönök*, *ertötték*, 3v: *közönségös*, *köröztyeni*, *gyöleközettel*, *kellyön*, *vetkös*, *fejgerök*, *zikfégfések*, *felelömnek*, *vetkös*, 4r: *iegyöz*, *visellyetök*, *eletötöknek*, 5r: *enöklök*, *egyetömben*. SzI. A3r: *nemzetös*, *etök*, *meftörenek*, *köröztyen*, *emböri gyöleközetnek*, A3v: *cheleködek*, *vezödelömnek*, *közepötte*, *Ierusalemöt*, *ezör*, *gyözödelömmel*, *az ellensegöknek*, *mindön*, *kegyötlen*, *eretnökdök*, *gyermököt*, *Ezöket*, *helöztetöt* 1r: *tengöre*, *Petörnek*, *köueffetök*, *engömet*, *titöket*, 1v: *el vetötteket*, *kellyön*, *engödelmet* (de: *engedgyenek*), 2v: *tiztöfegben*, *ellyenök*, *erdömböl*, *dicheködnek*, *iduőségnek*, *zikségöfsek*, *rendölése*, 3v: *zentök*, *lelökkel*, *kellöt*, 4r: *revidedön*, *kegyös*.

Ezek az adatok kellően igazolják, hogy igen erős *ö*-zéssel van dolgunk. Igen erős, bár nem teljes *ö*-zéssel. Mint látjuk, szabályosan a szó vége felől terjed e labializáció, azonban találunk néhány tőszót, ahová még nem hatolt be. Így a *rend*, *nemzetös*, *kell*, *egyetömben*, *kegyös*, sőt a *revidedön* szavak hangsúlyos szótagjában még illabialis a magánhangzó. Az *ö*-zés tehát igen fontos, alapvető sajátossága Beythe nyelvének. S abból, hogy az *ö* hangok elsősorban hangsúlytalan szótagokban vannak, az is következtethető, hogy e nyelvjárásban kialakuló, itt induló *ö*-zésről van szó, nem pedig más, *ö*-zó nyelvjárások külső hatásáról (vö. BÁRCZI, Magyar hangtörténet 36). — A labializálásra való hajlamot árulják el a következő adatok is: Az *ö* ~ *ü* (sőt *é*) variánslehetőségek közül Beythe nyelvében leggyakrabban *ü*-t találunk. Bár emellett igen eleven az *ö* is, de soha sincs *é* változat. Az egyes szám 3. személyű személyes névmás például a SzI.-ben az első öt lapon több mint hússzor *ü* (írva *eu*) alakban fordul elő, az *ö* (írva *ö*, *o*, *o*) csak háromszor. (Meg kell jegyezni, hogy az *ü* hangot egyébként is általában *eu*-val, az *ö*-t pedig *ö*, *o*, *o*-vel jelöli Beythe.) Körülbelül ez az arány a VE.-ben is. Ez csak úgy képzelhető el, hogy az eredeti *iü*-ből itt labializációval *üü*, majd *ü* lett, nem pedig nyíltabbá válással *eu* > *öü* > *ö*.

Jellegzetessége viszont e nyelvjárásnak az is, hogy a mai *ü*-k helyett gyakran illabialis alakot mutat, sőt így van ez a hosszú *ü* esetében is. Így VE. 1: *iduőségueunk*, 2r: *zikfég*, *ziletéfe*, *ziztöl*, 2v: *dihöfegyuel*, *binettetik*, *kilömben*, *el izöye*, 3v: *tyrés*, *kilö*, 5r: *eg igyeu*, 101r: *meg fitue*, 102v: *innepöt illyönk*.

Sugyan ezek a SzI.-ben: A3r: *kilfő*, 1v: *zikseg*, *iduőségöt*, *zikós*, 2r: *pispököktől*, 2v: *kildöm*, 4r: *tirhesd*.

Ha a hangok nyíltságát, illetőleg zártságát vizsgáljuk, az *i*-zés tekintetében azt állapíthatjuk meg, hogy ez a mai köznyelvivel azonos. Csupán néhány szóban (a *szelíd*, *irigy*, *kiván* és *kín* szavakban) találunk *é*-t mai *i* helyett. VE. 1: *iregyfegben*, 2r: *zeléd/égöt*, *keuan/ágoknak*, 101r: *kénzenuedését*; SzI. A3r: *keuan*.

Az *i* nyíltabbá válik *é*-vé a *világ* és *ilyen* szavakban: VE. 1: *velagofságnak*, 1v: *velagnak*, 2r: *elleyen*, SzI. A3r: *velag*, *velági*, 1v: *elleyen*, 2v: *elleyenök*. Megmarad viszont a régi *i* a *kinyér*, *sitét* és *igyenlő* szóban: VE. 1: *fitétsegök*, 3r: *igyenlő*, 100v: *kinyerek*. Az *ü* helyett néha *ö*-t találunk, de ez még ugyanabban a szóban sem következetes: SzI. A3r: *gyöleközetnek*, de: 2r: *gyeuleközetteul*, 3r: *gyeuleközetnek*; 3v: *böchöllyök*, de 3r: *böcheuletben*. Az *u* > *o* állandóan az Evangéliomban és a VE. 4r: *ondok* szavában. Az *o* ~ *a* előfordulása: VE. 2r: *Apastal*, 2v: *Maftis*, 3r: *maft*. Viszont *a* helyett *o*: SziI. 1v: *morhayokat*, *morhaynknak*, 3v: *morhankat*.

Alaktani sajátosságok közül a következőket figyelhetjük meg:

Határozóragok: A) *-ból*, *-ből*: VE. 2r: *alomból*, *fitetsgyéből*, *el feledeséből*, *gond vifeletlenfégből*, *zabafágból*, 3r: *hitből*; SzI. A3v: *veteleből*, *hadból*, 2r: *bokorból*, 2v: *Miből*, *kegyelmességéből*, *erdőmből*. Tehát állandóan *-ból*, *-ből*. — B) *-ról*, *-ről*: VE. 1: *fogadafárol*, *ekőyfeséről*, 1v: *hitiről*, 2r: *tanusagrol*, *melyről*, 3v: *tetemenyről*, *Azokrol*, 4v: *haznarol*, *zenuedésyrol*, *hiuatallyárol*; SzI. 1r: *hiuatalarol*, 1v: *Azokferol*, *attyafayerol*, *Petőreről*, 2v: *kikről*, *ezökről*. Mindig, *-ról*, *-ről*. — C) *-tól*, *-től*: VE. 1v: *hiuekteul*, 2r: *zistől*, 3r: *binteul*, *haragyatul*, *halaltul*, 4r: *iffyaktul*, 5v: *Euangeliomtul*, *peldayatul*; SzI. A3v: *ellensfegyttől*, 2r: *tudomanytul*, *Apostoloktul*, *Gyeuleközetteul*, *pispököktől*, 2v: *azok utan valoktul*, 3r: *magatul*, *Azontul*, *töle*, 4r: *teuled*. Következetes *-tül* mellett *-tól* és *-tül* vegyesen fordul elő. — Valószínűleg a *-tül* és *-tül* lehetett az eredeti. Bizonyára a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* hatására indult meg a *-tül* ~ *-tól* keveredés. Érdekes megfigyelni, mennyire nem hat párhuzamosan, egyöntetűen az analógia: a velaris párra még nem hat a *-ból* és a *-ról*, ugyanakkor a *-ból* és a *-ról* hatása szemmel látható.

Birtokos személyragok: VE. 2v: *emböröknek* *hitetlenfégök* és *haladatlanfagok*, 3v: *chelekődnýök*, 5v: *magokat*, *magasztalnyok*, *vtalnyok*, *mind nyayokat*; 1: *nekeunk*, *föl förkenneunk*, *iduőségseunk*, 1v: *eleteunknek*, *nékeunk*, *életeunk*, 2r: *vrunk*, 2v: *mi benneunk*, 3r: *Vrunk*, *vrunknak*, *nékönk*, *iduözölneunk*, 3v: *eletönknek*, 4r: *nékeunk*, 4v: *remensfegönk*, *vrunk*, 5v: *mind nyayunkat*, *nékeunk*, *zenuedneunk*, 102r: *zömönk*, 102v: *mettofagunkert*, *baranyunk*, *erőtönk* SzI. 1r: *haloyokat*, *eu attyokat*, 1v: *morhayokat*, 2r: *magoknak*, *magokat*, 2v: *hiuatallyokban*, *ezökben* (eszükben), *bennök*, *neuök*, 3r: *eu ideyökben*, *hayoyokat*, *apyokat*, *felefegök*, *gyermökök*, *attyok*, 3v: *peldayok*; A3r: *gondolkodatunk*, 1r: *Vrunk*, 2r: *közzeuleunk*, *ziueunk*, 3v: *veleunk*, *köuetneunk*, *Eleteunket*, *engedneunk*, *valogatnunk*, *alaztatnunk*, *előttönk*, *tenneunk*, *gondolnunk*, *Vrunkat*, *menneunk*. — Az egyes számban tehát következetes az *-ok*, *-ök*, a többesben állandó *-unk* mellett ingadozás van az *-önk*, *-ünk* között.

Igei személyragok: VE. 1: *tuggyok*, *hizzók*, *Vefsók el*, 2v: *Ismeryök*, *vtallyok*, *fogadgyok*, *örizzók*, *teryezzök*, 3r: *lattyok*, 3v: *lafsok*, 4r: *biryok*, *veggyök*, *kőuesfök*; 1: *öltözseunk*, *iaryunk*, 2r: *hallunk*, 3r: *iduözseuleunk*, 3v: *zollunk*, *iaryunk*, 4r: *ellyönk*, *meg maradgyunk*; SzI. 1v: *nezzök*, *lafsok*, 3v: *imadgyok*, *fogadyok*, *böchöllyök*, *igazgassok*, *hadgyok*; A3v: *el remeulönk*, 2v: *tudunk*,

3r: *engedeunk, adunk*, 3v: *tulaydonihunk, maradgyunk, el meheteunk*, 4r: *el hadtunk, követteunk*. — Itt is, mint a birtokos személyragoknál, állandó -ok, -ök és -unk mellett váltakozó az -önk, -ünk. Az analógia nem egyöntetű hatása tehát itt is látható.

3. Beythe Istvánnak minden nyomtatványában ugyanezen jelenségek vannak. S ezek figyelhetők meg leveleiben is. Tóth Endre debreceni teológiai professzor birtokában van két Beythe-levél (1601-ből és 1605-ből), ezekből a következő adatokra hivatkozhatunk: *ö-zés: embörök, meg fenjögeti, keröm, emböröknek, lezön, hizöm, igön, betegös, legyön, neköm, vegyön, egyetömben* | a 3. személyű névmás: *eu, öket*; (kétszer) | *ü > i: kildöm, kidg'e, kigyön* | -ból: *irtásbol* | -tól: *k'töl* (kegyelmedtől).

A levelekben található nyelvjárás tehát teljesen egybevethető a könyvek nyelvjárásával. Így aggodalom nélkül állíthatjuk erről a — főként a nyomtatványokból — elég alaposan ismert nyelvjárásról, hogy Beythe István nyelve.

4. Beythe nyelvének megvizsgálása után kéressünk először Baranya megyei forrásokat, s hasonlítsuk őket össze Beythe nyelvével.

Sajnos, XVI. századi irodalmunkban nem akadunk olyan íróra, akiről biztos a baranyai származás, s egyben a könyvében talált nyelv is változatlanul az ő nyelvjárását őrizné. Kákönyi Péterről annyit tudunk, hogy Hercegszöllősen lelkészkedett, de egyrészt nem tudjuk, hol született, másrészt művei olyan nyomdákból jelentek meg, ahol nem hagyták változatlanul az író szövegét.

Körül kell tehát néznünk XVI. századi levelezésünkben. A Levéltári Közlemények I–II. kötetében MÁLYUSZ ELEMÉR teszi közzé a Nádasdy-levéltár magyar leveleit, gondos jegyzetekkel ellátva. E levélírók között találjuk *Beche Istvánt*, akiről MÁLYUSZ (LtKözl. II, 59) Csánki alapján (Magyarország történelmi földrajza II, 541) megállapítja, hogy Baranya megyei birtokos nemes család fia. Ugyanettől a Bechétől találunk több levelet a Leveles Tár I.-ben. E levelek egymással azonos nyelven íródtak. A következő adatok találhatóak bennük:

Az *ö-zés* adatai: A) *ö-zés* hangsúlyos szótagban: LevTár I, 190: *zöreth thehetöm, költh, zörözkehne, zörzöttem*, 194 *rond*. — B) *ö-zés* hangsúlytalan szótagban: 188: *ertotte, Benedök, ezöket, Keddön, wezöth, igön, pentökön, ezor, yo newön*, 190: *thehetöm, kjldenöm, embör, keröm, embörth, feltöm, mindön, emlököznek* (!), *neköm, hjwön, cheleközjk, chetörtökön, Érthöm, erközjk*, 191: *welnöm*, 192: *felök, erközny*, 193: *zighetöth*.

Az *ö ~ ü ~ é* variánsok közül a névmásban az *ü*, de egyebütt gyakran az *é* él: 189: *ewketh, ewh*, 190: *ewh*, 193: *az ewh panaza, ewh*, 194: *ewh*, 196: *ewh*, 204: *ewketh*. Meglepő a gyakori *é*: 189: *töb fhe nepek, kesen kele*, 193: *hethfen, fhee embör, fhe törökel, fhe nepek*, 194: *len* (lön), *fhe rabya*.

Megtaláljuk az *ü > i* változatot: 191: *kjldöth, kjltem*, 194: *el yztek*, 196: *yzenth*, 204: *kjlge*, 110: *ynnepothes, kyld meegh*. — Az *i-zés* itt is a mai köznyelvvel azonos, csupán egy *é-ző* adat van: 194: *mek kesertjk*. Az *i* helyett *é* van ebben: 190: *walamene*. Néha *ö* helyett *ü-t* találunk: 191: *ewromest*, 193: *ewh ewrek algyw*, 196: *ewthwen*, 204: *ewketh*. (Beythénél erre nem találtunk példát.)

A ragok: 190: *birodalmabol*, 192: *Zighetbhöl*, 193: *taborbol*, 196: *yelökböl* 204: *chordabol, zenerböl*, 226: *Tömposwarbol* | 190: *ygeretjrol*, 193: *arrol, kalman-*

cherol, 194: *rola*, 204: *Merkrol* | 189: *malomtwl*, 190: *közsegtewl*, *neptewl*, 192: *ättwl*, 194: *kegelmedtewl*, *kjtewl*, *tewlökes*, *tewlök*, 204: *magatwl*. — Tehát *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ról*; *-túl*, *-tül*. Itt a ragok eredeti alakjukban analogikus keveredés nélkül élnek.

• Birtokos személyragok: *-ok*, *-ök*; *-onk*, *-önk*: 189: *közewlök*, *ellenök*, 194: *ewh tewlök*, 196: *elöttök*, 204: *nalokes*, *miattok* | 192: *dolgonk*, 196: *Az my emborönk*.

Igei személyragok: *-uk*, *-ük*-re nincs példa; *-onk*, *-önk*: 194: *hallotonk*, 195: *hallonk*, 196: *erthonk*, *lewönk*.

Amint látjuk, ez a nyelvjárás szinte minden lényeges jelenségében megegyezik Beythe nyelvével. Kivétel az *é*-s változat az *ü*-s mellett, s az *ö*-nek ritkán zártabb formája. Ezek a különbségek azonban azzal a távolsággal magyarázhatók, amely területileg van Kő és Bechefa között. Beche kimutathatóan baranyai származású, bátran állíthatjuk tehát, hogy Beythének is kő-i születésűnek kell lennie.

5. Ahhoz azonban, hogy a kérdést megnyugtatóan lezárjuk itt, szükséges az is, hogy körülnézzünk Vas megyei forrásaink között is. Vannak-e komoly eltérések ezeknek nyelve és a Beythéé között. Sajnos, nyomtatványainkra most sem támaszkodhatunk. Ellenben van egy kódexünk, amelyet felhasználhatunk, a Keszthelyi Kódex. Velikey Gergely másolta Lékán, 1522-ben. Mind Velikey, mind Léka Vas megyei helységek, amaz a szentgotthárdi, emez a kőszegi járásban (vö. VOLF GYÖRGY: Nytár. XIII, XIX. l.). Léka nem fekszik messze Németújvártól, ahonnan Beythét származtatják egyesek, így feltehető, hogy e két egymáshoz közel eső hely nyelvjárása is azonos volt. Velikey és Beythe nyelvét összevetve tehát fontos összehasonlítást végezhetünk. A Keszthelyi Kódexben többek között a következő adatokat találjuk:

Az *ë* ~ *ö*: 1: *terwenyeb*e (kétszer), *gywemelcheth*, *feldnek*, 2: *erekw*l *erekke*, *Feeldy*, 4: *meg kernekeztene*k, *meg tere*d, 3: *erwendyete*k.

A névmás mindig *ü*-nek hangzik, másutt gyakori az *é*: 1: *w* (háromszor), 3: *wketh*, 10: *w*, *wteth*; 2: *dychefeeg*, 4: *dychefegem*, *een welem yngerkedeketh*, 6.: *eleted*, *elette*, 186: *meg erefeyteteel the eredd*el.

Az *ü* > *i* esetei: 1: *bynefeknek*, *yltete*h (ültetett), *bynesek*, *ydwefeeg*, 4: *ydwezeh*, *bynefeknek*, 162: *fyfth*.

A névszóragok: 3: *een twem*, 4: *ezeretwl*, 5: *gyemelchetwl*, 179: *tengertewl*, *vyztwl*, 185: *kezdettwl*, 439: *azoktwl*, 444: *zyleektewl*: *-tül*, *-töl* ~ *-tül* | 3: *wthbol*, 4: *menyorzagbol*, 180: *kegyetlenfegebwl*, *aranbool*, *kewerfegebwl*, 186: *kezepybowl*: *-ból*, *-ből* ~ *-bül* | 2: *myrolonk*, 185: *gywlekezese*drel: *-ról*, *-rél*. — A birtokos személyragok: 181: *halalokra*, *ferelmekbe*, *mukajokba*, 182: *zajokath*, 183: *w kegyzatenfegekerth*, 185: *kewelfegekre* | 2: *myrolonk*, 5: *raytonk*, 186: *kyralyonk*, *ydweffegenketh*, 446: *nekenk*: *-ok*, *-ek*; *-onk*, *-enk*.

Az igei személyragok: 186: *lattok*; *legyenk*: *-ok*; *-enk*.

Látjuk, hogy lényegbe vágó eltérések vannak Beythe és e kódex nyelve között. Hiszen épp a legjellegzetesebb ponton, az *e*-zés, illetőleg *ö*-zés kérdésében térnek el. A kódex nyelve igen erősen illabializáló nemcsak az *ö* fonémával szemben, hanem még a ragok között is *-rél*, *-enk* alakokat találunk.

Sajnos azonban, a Keszthelyi Kódex nem tekinthető biztos forrásnak. Fennáll az a probléma, valóban saját, Vas megyei nyelvén írta-e át a szoltárokat másolás közben Velikey, vagy betűről betűre másolt. VOLF GYÖRGY (i. h.) megállapítja, hogy a Keszthelyi s a Kulcsár-kódex szóról-szóra meg-

egyeznek. Valóban. Ugyanazon szavak ugyanazon sorokban, ugyanolyan *e-ző*, *é-ző* hangalakban szerepelnek. A Kulcsár-kódex másolója Pápai Pál 1539-ben készítette művét, tehát 17 évvel később, mint Velikey, de az sem igazolható, hogy ő a Keszthelyiről másolt volna. VOLF egyenesen azt a feltevést kockáztatja meg, hogy mindkettő egy ismeretlen harmadikról való másolat. Így azonban a Keszthelyi Kódex nyelvének lokalizálásához nem tudunk érdemlegesen hozzászólni.

Vitathatatlanul Vas megyei forrásunk nincs. Az egy Martonfalvy Imre, Török Bálint íródeákja vasi születésű ugyan, de ő — amikor öreg korában megírja a gazdájánál töltött esztendőik történetét — már az egész Dunántúlt bejárta, sőt mondhatjuk, nagyobbára más megyékben élt. Nyelve — amely inkább *ő-zőnek* mondható — tehát nem tükrözheti hívei a Vas megyei ejtést. Ez a kéziratban ránk maradt munka szintén nem segíti tovább a kérdést.

A levelekhez kell tehát fordulnunk felvilágosításért. XVI. századi levelezésünk, valamint magán- és közokirataink nyelvjárási szempontból való feldolgozásával BÁRCZI GÉZA foglalkozott, s akadémiai székfoglalójában addigi kutatásait összefoglalva elsősorban hangtani jelenségek alapján térképet rajzol a nyelvi jelenségek elhelyezkedéséről. A minket érdeklő területről BÁRCZI megállapítja, hogy illabialis területet találunk Németújvár környékén. Ehhez ugyan kapcsolódik egy labialis terület, a labializálás foka azonban jóval gyengébb, mint Beythe *ő-zése*.

Természetesen e leveleket nagy óvatossággal kell kezelnünk. BÁRCZI utal a különböző nehézségekre. Nehéz annak megállapítása, sajátkezű-e a levél, s ha igen, hol született és hol nevelkedett az illető stb. Ő biztos forrásként hivatkozik Sybryk Osvátra, kinek két sajátkezű levele Szarvaskendrőről van datálva; a levélből kiderül, hogy Sybryk ott is lakik, s tudjuk, hogy ez a falu e nemesi családnak már a XV. században birtoka volt (BÁRCZI, XVI. századi nyelvjárásaink kérdéséhez: akadémiai székfoglaló. 1947. kézirat).

Sybryk leveleiből a következő adatokat idézzük: *e-zés*: LevTár I, 3: *euremembe, kewethy, kewethekéth, erwmemben, bewczéltetem*; LtKözl. I, 136: *Sokfer, erkeulczemeth* | *ő-zés* csak a *kewlth* szóban és LtKözl. I, 136: *kerkewttem* | *ő ~ é*: LevTár. I, 3: *menyegzeyeben, eleth* (kétszer), *elewth* (háromszor); LtKözl. I, 136: *hethjfejen* | *ü > i*: LevTár I, 3: *kylde, kyldessewel, kyldenny, kylthek*.

A legszembetűnőbb sajátság tehát valóban az erős illabialitás. S ha megvizsgálunk még egy pár több-kevesebb bizonyossággal Vas megyébe tehető levelet, ugyanezt tapasztaljuk. BÁRCZI Németújvárra, illetőleg ennek környékére helyezi Battyány Ferenc sajátkezű leveleit. Ezek közül egy csupán találmorra kiragadott levelet elemezzünk (MNY. XXXVII, 204): *e-zés*: *tertenik, yevek* | *é-zés*: 204: *zerethe leaniom* (háromszor), *az penz felel*, 205: *ydeben*.

Úgy gondolom, Vas megyeinek tarthatjuk Nádasdy Márton nyelvét is, akinek a MÁLYUSZ ELEMÉRTŐL közölt Nádasdy-levéltárban megjelent levelei 1532 és 1549 között datálódtak, s két Sopron megyei kivételével mind Vas megyei falukból íródtak (Körmend, Monyorókerék, Nádasd). Azt is tudjuk (LtKözl. IV, 99. 16. jegyzet), hogy 1545–1547-ben, összesen 26 hónapig Nádasdy Tamás a monyorókeréki uradalom vezetését Nádasdy Mártonra bízta. Leveleiből is az derül ki, hogy ilyen gazdatiszti szerepet tölthetett be mindig a gyakran távollevő Nádasdy Tamás birtokán, hihetőleg tehát állandó jelleggel tartózkodott Vas megyében. A LtKözl.-ben megjelent leveleiből valók az alábbi adatok: I, 139: *eremfeft, kezlem, chetertheken, kezel, terek, thereken*,

ala ther, eurdeghnek, 140: Kermendhen, 294: chetertheken, 291: megh feredet, feredny; II, 306: kewerek, IV, 122: faaz keblet. Az ő névmás ew-vel vagy w-vel van jelölve. Nem tudni biztosan, ez ő-nek vagy ű-nek a jele-e: I, 291: ew, 306: feret:ew, ewkegelme, ew; IV, 117: w, w, 122: ew. Az ű > i adatai: I, 139: yzenth, 140: ydwessfeghtheke, 146: kylje, sykseghe(m).

Ugyanazok a hangtani sajátságok fordulnak tehát elő bennük, mint az előbbieken. Így a nyelvjárás is támogatja azt a feltevést, hogy Nádasdy Márton nagyobbára Vas megyében élt.

S végül nézzünk meg egy jegyzőkönyvet, mely a Magyar Országos Levéltárban a Batthyány család körmendi levéltárának úriszéki jegyzőkönyvei közül való, Szalonak helységéből (Szalonak a kőszegi járásban van). 1582 januártól ápriliséig egyazon kéz tollából ilyen *e*-zéseket olvashatunk: 41r: *wtedyk, therwin*, 42r: *therwin, eregh*; az *é*-zésre példa: 41r: *erdebol, Erde Ispanyok, Erde*; az *ő* ~ *ű* közül az *ű* él: 37v: *wketh, wth*.

Jóllehet a következő, más kézzel írt jegyzőkönyvekben már elszórt *ő*-zés is akad, nem lehet véletlen, hogy éppen Németújvár környékén, ahol az eddigiék szerint illabialis nyelvterület tehető fel, ilyen nyelvjárást találunk. Sajnos, a jegyzőkönyv írójáról semmit sem tudunk, még a nevét sem ismerjük, így csak az eddigi adatok támogatják azt a feltevést, hogy Szalonak nyelvére a fenti jegyzőkönyv sajátságai lehetnek jellemzők.

Noha a Vas megyei levelek feldolgozása nagyon messze áll a teljességtől, mégis kaptunk néhány gócot az eddgiekből. Így Szarvaskend biztos pontja körül Nádasdy tartózkodási helyei: Körmend, Nádasd a megye közepén, Nyugaton Németújvár közelében Monyorókerék, s ugyanerről a vidékről a Batthyány-levelek és a szalonaki jegyzőkönyv is.

6. Megpróbáltunk tehát a Beythe szempontjából kritikus területen nyelvi jelenségeket keresni. Hasonlítsuk most ezeket össze Beythe nyelvvel, akiről tudjuk, hogy egyesek németújvári születésűnek tartják. A két nyelv közötti ellentét önként adódik: Az erősen *ő*-zó Beythe semmiképpen nem származhatott ilyen illabialis vagy legalább is alig labializáló vidékről. Beythe nyelvjárása tehát Baranya megyére jellemző, annak is inkább déli részére. S ezt nemcsak az támogatja, hogy ott ma is erős *ő*-zést tapasztalhatunk, hanem az a sok Beche-levél is, amely a baranyai nemes sajátkezü írását őrzi. E levelek — mint láttuk — akárhol íródtak is, egyöntetű nyelvet mutatnak, s olyan nyelvet, mely épp legfőbb sajátságaiban azonos a Beythéével.

7. Egy probléma marad még fenn: Beythe István fiának, Andrásnak a nyelve. B e y t h e A n d r á s életéről már többet tudunk, mint az apjáról. Az ő Vas megyei származása már bizonyos. Sárváron született 1564-ben, Surányon és Németújváron volt prédikátor. Ugyanitt nyomatta „Fives könyv“-ét 1595-ben M a n n e l J á n o s műhelyében. Nyelvét a következő adatok mutatják: *ő*-zés hangsúlyos szótagban: 1r: *röttögesőkrúl*, 2r: *szömmek*, 4r: *zömdödet*, 6v: *vöd ki*, 46v: *görizet*, 57r: *fözlöttö*, 49v: *özüö töröd* | *ő*-zés hangsúlytalan szótagban: A2v: *engömet*, *meg kesfertetöt*, *ez helyöt*, *le tefzöm*, *köröztyen*, *Embör*, *lelök*, 1r: *nedueffegöket*, *betegfegök*, *betegfegöt*, *eczötben*, *röttögefökrül*, 1v: *seböt*, *igön*, *gyermökök*, 2v: *hegyökön*, *tengöri*, *ezöket*, *teröm*, 4r: *lelegzetöt*, *vezöd*, *zömdödet*, *zedölgeft*, 4v: *mindön*, 6v: *efzöd*, 46v: *ketször*, *szereöldmre*, 47r: *fözlöttö*, 47v: *lelökzetöt* | *ő* ~ *ű*: A1: *fd*, *ö*, *ö*, A2r: *ö*, *ö*, 59v: *üket*, 60r: *úmagat*, 62r: *bürben*, 111r: *beuön* (az *ő* tehát váltakozik *ű*-vel, nagyon

ritkán *é*-vel) | $\ddot{u} > i$: *fiues*, A1: *szikfeghert*, A2: *nala nekil, kilomb kilomb*, 59r: *dihős*, 60r: *tiddnek* (de 63v: *tüddöt*), 76r: *szilő, figeuel*, 76v: *bidős, fil, rihet*. — Ragok: A1: *irafokbul, földből, A2: nemzetből, aiandekabul, A2v: irafokbul, melyből*, 59r: *Az zonyallatabul, embőrbül, effesbül, veresbül*, 60r: *gyomorbul, zaiabul, febbül*, 62v: *gyökereből*, 63r: *hidegből*, 64r: *szarabul (-bül, -ből ~ -bül)* | A1: *nevőkről, természetökről, hasznokrul*, 59r: *faiasrul*, 60v: *Szomijh/agrul, Hurutrul*, 62v: *rula*, 63r: *orrarul, tefterül*, 63v: *orcadrul (-rül, -ról ~ rül)* | A1: *Istentől, kiralyoktul*, A2v: *kitől, I/tentől*, 26: *leveletől, magoftul*, 76v: *tüled*, 61v: *viragoftul*, 109: *maguatul*, 111r: *tüle (-tül, -től ~ tül)*. Az analógia tehát igen érdekesen mindenütt a velaris változatot csiszolta egyenlőre, a palatalis alak mindegyikben ingadozik. Birtokos személyragok: A1: *nevőkről, természetökről, hasznokrul, tekintettyök*, A2r: *irafokat, könyvöket, nevezettyök, oltalmok*, 62v: *innyok*, 109: *my nalunk (-ok, -ök, -unk)*. Igeire csak egy adatom van: 109: *elhetünk*.

Azt látjuk, hogy Beythe András nyelve (nem tekintve a ragok különböző analógiás alakulását) teljesen azonos Beythe István nyelvével. Nehéz elképzelni, hogy valaki, aki születésétől illabialis jellegű nyelvjárásterületen él, ettől ennyire elütő nyelven beszéljen. Nem tudunk más magyarázatot adni, mint hogy Beythe András apjának nyelvét tanulta és őrizte meg, még-hozzá épp olyan erős konzervativizmussal, mint apja, hiszen életük végéig sem hátott egyikőjükre sem az őket körülvevő illabialis nyelvjárás. Mindkettőjük nyelvére az igen erős baranyai *ö*-zés jellemző. (Hasonló jelenséget ma is tapasztalhatunk. SOLTÉSZ KATALIN nyelvész aspiráns az édesanyjától tanult dél-somogyi nyelvjárás színeit használja, jöllehet ő maga Budapesten született, s azóta is Pesten él.)

8. Így támogatja az adatoltan Baranya megyei Beche István nyelve Beythe baranyai születését; így segít hozzá mindkettőjük nyelve Baranya megye erősen labializáló nyelvjárásának helyhez kötéséhez. Azok az adatok pedig, amelyek elutasítják Beythe István Vas megyei származását, további biztos tények felbukkanása esetén hasznosak lehetnek Vas megye illabializáló nyelvjárásának lokalizálása szempontjából. ABAFFY ERZSÉBET

Egy hangfestő igecsoport

I.

Mielőtt a címben jelzett szócsoport tárgyalásába belekezdének, a hangfestő szavak etimológiai vizsgálatával kapcsolatosan néhány általánosabb jellegű megjegyzést bocsátok előre.

1. Hangfestő (vagy ha tetszik: hanggal festő, esetleg: hangulatfestő) szavaink vizsgálata terén érdekes helyzet alakult ki nyelvtudományi irodalmunkban. CzF.-nak hangutánzó-hangfestő „gyökök”-re alapuló naiy — bár korántsem mindig helytelen — származtatásaival szembeni ellenhatásképpen a múlt század végén és századunk elején nem éppen volt divatban nyelvünk belső szóteremtéseit felfedni, s nyelvészeink szívesebben keresték a finnugor

vagy idegen nyelvi összefüggéseket, még olyankor is, amikor ezek felderítése”-re kisebb-nagyobb hangtörténeti vagy jelentéstani bűvészműtávkönyvekre volt is szükség. GOMBOCZ „Hangutánzás és nyelvtörténet” című cikke (MNy. IX, 385—91), valamint az EtSz.-nak a belső magyar szóteremtés tekintetében kedvező állásfoglalása azonban fordulatot hozott e téren, s nyelvészeink azóta egyre jobban észrevették, hogy a hangutánzó-hangfestő jellegű szavak számra és súlyra nézve milyen jelentős helyet foglalnak el nyelvünk szókészletében. E felismerés — mely többek között a SzófSz.-ban is tükröződik — az újabb időkben számos jó és részletes, belső magyar alapon megoldott etimológiának lett a forrása. Figyelemre méltó azonban, hogy a belső szóteremtés egyik speciális területén, a hangfestő szavak vizsgálatában viszonylag nem jutottunk sokat előre. Ma már ugyan sok magyar szónak közhelyként szerepel a hangfestő eredete, de e szavak problémáit általában még nem vizsgálták meg alaposabban, s szép számmal van közöttük olyan, amelyeknek az etimológiája még CzF. megjegyzésére épül, s azóta sem támasztották alá semmivel.

Ez a helyzet természetesen nem véletlen. A finnugor vagy az idegen nyelvi anyag ismeretében, a szabályos hangtani megfelelések, a szokásos jelentéstani változások tekintetbe vételével, a művelődéstörténeti, szóföldrajzi és egyéb kritériumok fölhasználásával viszonylag biztosan lehet meg támogatni egy-egy ősi szavunk vagy jövevényszavunk etimológiáját. Belső keletkezésű szavaink bizonyos típusainak az etimológiai megítélésében sincs túlságosan kedvezőtlen helyzetben a szófejtő. A szóalakítással keletkezett szavak csoportjában a magyar nyelv szülötte elhomályosult képzések és összetételek; megszilárdult ragos alakulatok, hangrendi átcapások stb. felismerése a találgatással rendelkező nyelvész számára általában nem kényelmetlen feladat. Mindez esetekben az etimológusnak konkrét fogódzók állanak rendelkezésére, s rendszerint bőven van mivel bizonyítani. A szóteremtéssel keletkezett szavak (indulatszók, gyermeknyelvi szók, hangutánzó és hangfestő szók) területén az etimológia valós bizonyításának már jóval kisebbek az esélyei. De még itt sem minden szócsoporthoz körül egyforma a helyzet. Mint ismeretes, hangutánzó szavainkban a hangalak és a jelentés viszonya oly közvetlen, hogy a szó hangutánzó eredetéhez az etimológia szokásos bizonyító anyagának a híjával is kevés szó férhet. Különben is a természet, az élőlények élelénkebb képzetű hangmegnyilvánulásait nemcsak a magyarban, hanem minden más nyelvben általában olyan szavak fejezik ki, amelyek a természeti hangok beszédhangokkal való visszaadása alapján fogantak. Egy-egy hangképzetet tehát sokszor a nyelvek egész sorában hasonló hangalakú szavak tükröznek, s így a közvetlen etimológiai összefüggés hiánya ellenére is van velük kapcsolatban bizonyos összehasonlító nyelvi anyagunk. Nem véletlen például, hogy a magyar *sikít* ~ *sikolt* szónak ilyen idegen nyelvi megfelelői vannak: német *schreien*, angol *shriek*, francia *crier*, olasz *squittire*, orosz *визгачь*, horvát *vrištati*, finn *kirkua* stb.; vagy hogy a golya, daru hangját utánozó *kelepel* szavunk ilyen idegen szavakkal állítható párhuzamba: német *klappern*, angol *clatter*, francia *craqueter*, olasz *gloterare*, orosz *хлѳнаем*, finn *kalista* stb. — Nagyjából azonos a helyzet az indulatszók etimológiai vizsgálatának terén is. — Egészen másképp állunk azonban a hangfestő szavakkal. E szavakban tudvalevőleg nincs közvetlen összefüggés a hangalak és a jelentés között, mivel a hangfestő szavak elsősorban mozgás- vagy állapotképzetek „hangulatát” igyekeznek megfelelő nyelvbéli hangsorral visszaadni. Itt tehát a szó hangalakja nem elég konkrét

bizonyító erejű, s összehasonlító nyelvi anyag is alig áll rendelkezésünkre, mivel az egyes nyelvek vagy nem hangfestéssel, vagy egészen különböző jellegű, vajmi kevés összefüggést mutató hangfestéssel oldják meg a kérdéses fogalom nyelvi kifejtését. Így például a magyar *pepecsel* idegen nyelvi egyenértékesei: német *basteln*, angol *piddle*, francia *bricoler*, orosz *BOZUMB*, finn *kuhnailla* stb. nemigen alkalmasak a magyar ige eredetére vonatkozó valós következtetések levonására.

A hangfestő szócsoport etimológiáját módszeresen bizonyítani akaró nyelvész tehát szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Nem lehet csodálni, még kevésbé nehezményezni, hogy hangfestő szavaink forgalomban levő etimológiai legtöbbször csupán bizonyító anyag feltárása nélküli „tény”-megállapítások, amelyekkel kapcsolatban föltétlenül felvetődik az a gondolat, hogy mondja, aki akarja, s higgye, aki akarja. Azt hiszem, ezen a téren nem is tudunk egyhamar döntő fordulatot létrehozni, már csak azért sem, mert az előzőekből következően hangfestő alapon megoldott vagy inkább állított etimológiát manapság még jóval könnyebb rombolni, mint bizonyítani vagy megvédeni. Hiába állítanánk például a *guggol*, *kuksol*, *kuporodik*-féle igék hangfestő eredetét, nem egészen alap nélkül lehet rájuk mondani, hogy etimológiailag inkább a R. *kukorodik* > *kunkorodik* 'szűk térre összeszorul' igével (vö.: MÉSZÖLY: MNY. VII, 387; BENKŐ: MNY. XLIII, 30) függenek össze, s így csak ma érezzük őket — sajátos, nem egészen szabályos képzésmódjuk miatt — hangfestő jellegűeknek, eredet szempontjából azonban aligha ilyen a tövük. Hiába állítanánk, hogy az *alamuszi* nem csak ma tűnik föl nyelv-érzékünk előtt hangfestő jellegűnek, hanem eredetében is ilyen, s az *alszik* tövéhez csak annyi köze van, hogy ennek hangalakja a rokon jelentések miatt besugárzott, behatolt a szó tövébe, konkrét tények és ezekre alapuló szilárd érvek hiányában eme felfogásunk talán még az *alszik* tövével kapcsolatos közelebbi etimológiai rokonság (vö. EtSz.) nem valami szilárd tételével sem vehetné föl a versenyt.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az elénk toluló nehézségek láttára meghátráljunk, s etimológiai kutatásaink során hangfestő jellegű szavak részletesebb tárgyalásába ne merjünk bocsátkozni. Inkább arra kell törekednünk, hogy hangfestő szavaink etimológiai számára olyan fogódzókat találjunk, amelyek a lehetőségekhez mérten biztosítani tudják szófejtéseink hitelét, még akkor is, ha e támasztékok nem is képesek számunkra olyan biztonságot nyújtani, amelyet szófejtéseink egyéb területein már többnyire megszoktunk.

GOMBOCZ idézett cikkében a hangutánzó-hangfestő eredetnek a következő kritériumait adja meg: a) a szó rendszerint csak kis területen él; b) viszonylag kevés esetben emelkedik közszóvá; c) legtöbbször nincsenek rá régi adatok; d) nagyszámú alakváltozatai nem mindig szabályos hangmegfelelések. GOMBOCZ e kritériumaival „A magyar sókincs eredete” című egyetemi tankönyvében BÁRCZI is foglalkozik, részben megerősítve, részben módosítva őket (16—8). Főlölesleges volna e kérdéseket itt újra előhozni, már csak azért is, mert az említett kritériumok közül csak az utolsó az, amelyiktől a hangutánzó-hangfestő szavak etimológiai vizsgálatában valóban komolyabb támogatást remélhetünk. Van azonban hangfestő szavaink körül még egy-két olyan mozzanat, amelyekre külön ki kell térni.

2. Ha hangfestő szavainkban nincs is olyan nyilvánvaló összefüggés hangalak és jelentés között, mint amilyen a hangutánzó szavakban észlelhető,

a kapcsolat a legtöbb esetben mégsem annyira laza, hogy felismerése teljességgel lehetetlen volna. Ezért elsősorban arra kell törekednünk, hogy a jelölt képzettartalom és a jelölő hangsor kapcsolatát minél behatóbban megvilágítsuk.

Ez többnyire azokban a szavakban sikerülhet legjobban, amelyeknek hangalakja az erős mozgásképzet mellett bizonyos hangképzetnek is kifejezője. A mozgás és a hangmegnyilvánulás összefüggése meglehetősen szoros: hang csak mozgás folytán keletkezhetik. Hangutánzó szavainkban is hang- és mozgásképzet egyaránt tükröződik, s az utóbbi jelenléte magyarázza meg azt az egyáltalán nem véletlen tényt, hogy hangutánzó szavaink túlnyomóan nagy többsége igei alakulat. A hangfestőknek vehető szavaink túlkörzte hangképzet természetesen már nem erős, illetőleg visszaszorult az uralkodó mozgásképzettel szemben. Voltaképpen a hang- és mozgásképzet viszonya alapján vonható meg bizonyos határ vagy inkább sáv hangutánzó és hangfestő szavaink között: egy-egy szó annál inkább hangfestő jellegű, minél jobban előtérbe nyomul benne a mozgásbenyomás utánzása a hangbenyomás utánzásának rovására. Ha ilyen szempontból végiggondoljuk a következő hangfestő ige-sort: *lehel, viháncol, riszál, nyüzsög, surran, settenkedik, piszkál, matat, cihelődik, tesped, pepecsel, hömpölyög, baktat, kullog, duzzad*, akkor az egymás után következő szavakban a hangképzetet kifejező képességnek egyre kisebb mértékét észleljük. A *lehel, viháncol, riszál* és társai viszonylag élénk hangképzetükkel az említett átmeneti sávba tartoznak: legalább annyira hangutánzók, mint hangfestők. A *baktat, kullog, duzzad* és társai már sokkal valószínűbb hangfestők, mert hangsoruknak alig-alig van hangképzetet kifejező ereje. Nyilvánvaló, hogy a *lehel, viháncol, riszál*-féle szavak eredetét a hangfestés síkján jóval könnyebb valószínűsíteni, mint az utóbbiakét. Így a sokszor rejtett hangmozzanatok felderítése komoly segítséget nyújthat a szófejtésben. — Persze a szó történeti fejlődésének: korábbi hangalakjának és korábbi jelentésének a beható vizsgálata gyakran még közelebb visz ilyen tekintetben a felismeréshez, hiszen nem egy szavunk a hangutánzók közül esüszott át idővel a hangfestők csoportjába (vö.: GOMBÓCZ: MNy. IX, 389; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete 16).

Vannak bizonyos fogódcóink az olyan hangfestő szavak etimológiai vizsgálatában is, amelyekben a hangbenyomás érzete csekély vagy egyáltalán nincs meg, mozgásutánzó mivoltuk azonban erős. Itt különösen a szájmozgások számításba vétele látszik fontosnak. A száj (csőr stb.) okozta hangoknak és mozgásoknak uralkodó szerepük van hangutánzó és hangfestő szavaink létrejöttében, hiszen köztudomású, hogy ilyen jellegű szavaink igen nagy hányada a száj kiadta hangok vagy a száj okozta mozgások tükrözője. Ha a vizsgált szó hangtani felépítésében valószínűsíteni tudjuk a szó jelölte szájmozgás utánzását, a hangfestő eredet bizonyítását nagy lépéssel visszük előre. Aligha lehet kétségbe vonni például *tát* szavunk szájmozgást kifejező jellegét, s ezzel együtt hangfestő eredetét. Nagyon valószínű, hogy ősi hangfestő a *fú ~ fúj* ige is, s természetesen rokonyelvi megfelelői szintén: vog. *puββ-*, oszty. *poγ-, poγ-*, cser. *pu-*, mord. *puva-* (vö. NyH.⁷ 25). Egyáltalán nem látszik lehetetlennek *okád, majszol* vagy *gége* szavunk eredetének hangfestő alapon való megoldása sem. — Egy-egy szó korábbi jelentéseinek behatóbb vizsgálata nyomra vezethet bennünket olyankor is, midőn a mai helyzet alapján már nem gondolnánk hangfestő eredetre. A *vicsorog ~ vigyorog* jelentése korábban 'ajkait széthúzva fogait mutogatja' volt, a kettős hang-

alakhoz idomuló jelentésváltozás, illetőleg jelentéshasadás későbbi benne (vö. LOVAS RÓZSA: MNy. XXVI, 131). A szó tövének hangképe a maga dentilabialis kezdőhangjával, majd arra következő erősen illabialis magánhangzójával világosan tükrözi az ajkak mozgásának, széthúzódásának képét, s e képet jól egészíti ki az *i* után következő affrikáta.

Persze hangfestő szavainknak nem mindegyikénél vagyunk abban a helyzetben, hogy a szó kifejezte hang vagy mozgásképzet segítséget jelenthet az etimológia megítélésében. Az állapotképzeteket kifejező hangfestő névszókban (*bukcsi, csámpás, gyüge, hebehurgya, nyápic, pipogya* stb.) például nem sok eredményre vezetne az alak és a jelentés viszonyának részletesebb bogozása. Az ilyen jellegű szavak etimologizálásában eshetünk bele leginkább abba a hibába, hogy a mai nyelvérzékünk számára hangfestőnek tetsző szóba különösebb fogódzó nélkül belemagyarázzuk a hangfestő eredetet.

3. Igen sokat elárulhat a szófejtés számára a hangfestő szó alaktani felépítése. — Legtöbb hangfestőnk viszonylag hosszabb hangalakú szó, s hangtestében alapszónak látszó előtag és képzőknek látszó végződésnek ismerhetők föl. E felismerést még jobban elősegíti, hogy ilyen jellegű igéink egy részének többféle képzős változata is él nyelvünkben: *fütyeg, füttyen, (? fütymél); hömpölyög, hömpölyödik, hömpölyöget; billeg, billen, billent, billeget*; stb. — GOMBOCZ szerint hangutánzó-hangfestő szavaink alapja egy-egy indulatszó: *ropp!, cup!, vitty!* stb. volt, amelyre analógia útján képzők rakódtak (MNy. IX, 388). BÁRCZI — bár részben elismeri GOMBOCZ elméletének helyes voltát — rámutat arra, hogy hangutánzó-hangfestő szavaink egy része rögtön képzős formában lép be a nyelvbe, s nem korábbi indulatszó továbbképzése (i. m. 18). De e téren még BÁRCZMÁL is jóval tovább mehetünk, hiszen hangutánzó szavaink óriási többségének „alapszava” a régiségben önmagában nem élt, legfeljebb újabb elvonással keletkezett (pl. *fütyöl, füttyent*: > *fütty* stb.), s így maga a „képzős” alakulat az elsődleges jellegű, mely legfeljebb csak „képzői”-ben, helyesebben végződéseiben függ össze analógiásan korábbi nyelvelemekkel, „alapszavá”-ban nem. Hangfestő szavainkkal kapcsolatban ezt a tényt még nagyobb határozottsággal állíthatjuk, hiszen köztük úgyszólván egy sem akad olyan, amelyikben indulatszóból vagy másfajta szóelemből való képzést valószínűsíteni tudnánk.

Hangfestő szavaink tehát nem igazi képzések, s végződéseik sem igazi képzők. Az analógiás keletkezés révén e végzések nagy része természetesen alakjában és funkciójában teljesen azonos nyelvünk képzőelemeivel, s úgyannyira képzőként viselkedik, hogy a nyelvérzék vélt alapszavához más képzőt is csatolhat, noha az ilyen alakulat természetesen szintén analógiás beleilleszkedés eredménye. A *pislog* (első előfordulása a XVI. századból, vö. NySz.) például így adott helyet később a *pislant* (első előfordulása a XVIII. század végéről, vö. SzD.) alaknak, anélkül, hogy *pis* vagy *pisl* „alapszó” valaha is élt volna. — Eppen az analógiás keletkezés az oka annak is, hogy hangfestő igéink végzéseként általában a legéleterősebb, legaktívabb, gyakran ma is élő igeképzőkkel azonosak.

Eme ál-képzésekkel szemben igazi képzett szavainkban rendszerint nyomon követhetjük a képzés útját az elsődleges alapszótól a többszörös továbbképzésig: *tűr*: > *türelem*: > *türelmetlen*: > *türelmetlenkedik*: > *türelmetlenkedő* stb. Persze, az igazi képzéseknél is nem egyszer találjuk szemben magunkat olyan helyzettel, hogy maga az alapszó kimutathatatlan: *ürül*,

ürit; örül, örvend; stb. Hlyenkor azonban többnyire kéznél van egy-egy olyan névszói származék is, amely közvetlenül a gyökérszóból keletkezett: *üreg*, *üres*; *öröm* (képzőjére vö. *álom*); stb.; s az igevégződésnek sem föltétlenül azonosak legaktívabb igeképzőinkkel (vö. *örvénd*). Ezzel szemben hangfestő szavainkban rendszerint nem találunk az igék mellett közvetlenül a gyökérszóból eredő névszói származékot, csupán magának az igei alakulatnak névszóvá való továbbképződését: *cammogás*, *pepecselés*, *somfordálás* stb.

Ha tehát egyes szavakban a látszólagos alapszó és a képző viszonya nem felel meg képzős szavaink általános jellegzetességeinek, hanem benne a fentebb említettekhez hasonló mozzanatok tudunk felfedezni, a hangfestő eredet valószínűsítéséhez közelebb kerülhetünk.

Az elmondottakból a hangfestő szavak szófejtésére vonatkozóan két eljárásbeli tanulságot is leszűrhetünk. Az egyik az, hogy hangfestő szavaink első részét: alapját ne keressük valami korábbi önálló nyelvelemben, például indulatszóban vagy más egyébben (mint később látni fogjuk, ez az eljárás mód nem éppen szokatlan), hanem a szó egészében olyan részlegnek tekintjük, amely a szó hangfestő jellegét elsősorban megadja, amelynek a szó testén belül a „hangfestés” a kizárólagos funkciója. A második tanulság a hangfestő szó második részére, végződésére vonatkozik: a végződés alaktani elemeinek boncolgatásában legyünk óvatosak, vegyük tekintetbe, hogy ezeknek az elemeknek nem a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk, hanem csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beleillesszék nyelvünk igei vagy névszói alaktani rendszerébe, s éppen ezért gyakran teljesen összeolvadnak a szó elsősorban hangfestő előrészével, attól el sem választhatók, azzal együtt alkotnak egészet. Kár volna tehát olyat firtatnunk, hogy a *kecmereg* *m*-je vagy a *bóbiskol* *s*-e a toldalékhoz tartozik-e, s ha igen, milyen funkciójú, milyen valódi képzőelemnek felel meg; sőt tovább menve azt is be kell látnunk, hogy az idézett példák végén szereplő *-reg* és *-kol* elemek gyakorító funkciója sem valódi, bár az egész alakulat maga kétségtelenül gyakorító ige.

4. GOMBOCZ említett negyedik, nagyobb súllyal latba eső kritériumához még néhány szót. Teljesen igaz van abban, hogy a *cammog* : *csammog* : *kammog* vagy a *babrál* : *babirkál* : *buborkál* : *babrász* : *babernyál* : *bafrál* : *papirkál* : *bibir-kál* : *bibirtél* : *bibarász*-féle nyelvjárási változatok voltaképpen nem egymás alakváltozatai, hanem jórészt külön szók, melyek eredetükben nem függenek közvetlenül össze egymással, nem egymásután következő, egymásból fejlődött alakok, hanem nagy részüket csak mi kapcsoljuk össze (i. h.). Valami azonban itt még megmagyarázatlan. Ha igaz az, hogy az ilyenféle változatokat kisebb közösségek belső nyelvteremtő ereje egymástól függetlenül hozta létre, hogyan magyarázható a köztük fentálló kétségtelenül erős alaki egyezés? Ne feledjük, hogy itt hangfestő jellegű szavakról van szó, amelyekben a hangalak és a jelentés viszonya aligha lehet olyan szoros, hogy a függetlenül keletkezett szavak ilyen nagymértékű hangalaki hasonlóságát elfogadhatóan megokolná! Az azonos fogalomra vonatkozó, de születésükre nézve egymással össze nem függő szóalakok erős alaki hasonlóságának főoka hangfestő (és hangutánzó) szavaink egyik jellegzetes és eddig kellően nem hangoztatott tulajdonságában: a keveredésre és egymásra hatásra, egymásba való alaki és jelentésbeli besugárzásra való erős hajlamosságban keresendő.

Alaki és jelentésbeli keveredésre természetesen nyelvünk másfajta szó-elemeiben is találunk példákat. Nem véletlen azonban, hogy a keveredés

éppen hangutánzó-hangfestő szavainkban ölt a többi szócsoporthoz lényegesen nagyobb méreteket. Effajta szavainknak éppen az a sajátossága, hogy azonos vagy rokon fogalmak kifejezésére egymástól függetlenül nagy számban keletkezhetnek, az okozója a nagyarányú keveredésnek. Egészen természetes, hogy nagyszámú, azonos vagy rokon fogalmat kifejező, a hangutánzás jellegéből folyóan alakilag is erősen hasonló, illetőleg a hangfestés jellegéből folyóan alakilag is némileg hasonló szó nyelvi élete folyamán nagy intenzitással hat egymásra: alakilag és jelentésbelileg még jobban egymáshoz idomul, s az egymástól független keletkezés folytán fennálló különbségek egy részét — az analógiás hatásoknál szokásosan alkalomszerűen, szabálytalanul — kiküszöböli. Az így összekeveredett szóalakok azután természetesen azt a látszatot keltik a mai szemlélőben, hogy itt azonos töről fakadt szavak „szabálytalan” változataival van dolgunk. — Sajnos, kellő mennyiségű nyelv-járástörténeti adat híján az ilyen fejlődéseket nehéz, sőt szinte lehetetlen nyomon kísérni, s adatokkal lépésről lépésre bizonyítani. De ha egy-egy hangfestő szócsoporthoz jobban megpiszkálunk, e fejlődések eredményeivel, az alaki és jelentésbeli ráhatások, keveredések, kontaminációk (*vihancúroz* 'nevetgélve, vihogva kergetődzik, huzakodik, ugrándozik, hancúroz', vö. MTsz. <: *vihácol* × *hancúroz* ~ *hancúroz*; *visolyodik* : *elvisolyodik* 'elmosolyodik', vö. MTsz. <: *mosolyodik* × *vigyorodik*; stb.) tömegével lépten-nyomon találkozzunk.

A nagymértékű alaki és jelentésbeli keveredések, egymásrahatások során létrejött „szabálytalan” hangtani „változatok” meglepte, a gyors változás, nagy mozgékonyság kimutathatósága tehát szintén kritériuma lehet a hangfestő eredetnek. Az elmondottak azonban hangfestő szavaink etimológiai vizsgálatával kapcsolatosan még egy-két módszerbeli útmutatással is szolgálnak. Ráirányítják a figyelmünket arra, hogy ne keressünk mindenáron közvetlen etimológiai rokonságot a sokszor azonos alakú és jelentésű hangfestő tövek között; s figyelmeztetnek egyúttal arra, hogy hangfestő szavainkat nem célszerű egyenként vizsgálni, hanem bizonyos vonatkozásokban összefüggő, egymásrahatásokat mutató csoportokat ajánlatos felölelni.

5. Egyes szavak hangfestő eredetét az elmondottak alapján több irányból is meg lehet támogatni. Nem állítható természetesen, hogy bármelyik kritérium perdöntő lehet az etimológia megítélésében, sőt még esetleges egybehangzó vallomásukra sem bízhatjuk rá magunkat teljes egészében. De a körülményekhez képest mégis jelentős útmutatásul, fogódzoul szolgálhatnak, számításba vételük tehát a hangfestésre gyanús szavak etimológiai vizsgálatában mindenestre föltétlenül kívánatos.

Hangfestő szavaink általánosabb kérdéseivel talán kissé részletesebben foglalkoztam, mint amennyit látszólag egy bizonyos hangfestő szócsoporthoz etimológiai vizsgálata megkíván. Az elmondottak azonban aligha fognak haszontalannak bizonyulni a soron következők megítélése szempontjából, s egyúttal fölmentenek attól, hogy egy-egy szóval kapcsolatban ismétlésekbe, hosszabb magyarázatokba bocsátkozzam.

Az alább következő szófejtések még így is nagyon hosszúra nyúlnának akkor, ha a rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatokat mind beléjük akarnám építeni. Hogy a terjengősséget elkerüljem, az azonos jellegű adatokból csak a korábbiakat vagy az időrendileg fontosakat említem, s a szófejtések körül új mozzanatok megvilágítani már nem tudókat mellőzöm.

II.

1. Elsőnek az *ájul* igét és családját vesszük tárgyalás alá.

Ha a latin értelmezések gyakran homályos kuszáltságában nem is lehet jól eligazodni, s ha a magyar értelmezésekre használt szavak többjelentésű volta folytán sokszor tanácstalanok is vagyunk, az *ájul*, *elájul* ige régi jelentéseit nagyjából a következőképpen csoportosíthatjuk:

A) 'Elbámul valahova, rácsodálkozik, álmélkodik valamin': Born: Evang. IV, 899b: „Ha látta hogy a paraszt aszonyoc az vizen mosnac [mindent] elfelelytuen, *elaiult* az moso aszonyoc labara” (NySz.); Born: Préd. 129b: „Az kemeny sziuuc avagy kelletlen halgattyac Isten igeiet, auagy masuaa aiulnak” (NySz.); Born: Préd. 620: „Mikor az wr. vaczora:at eszankis szam-talanszor musua *aiulunc* es el ragattatunc” (NySz.); MA.¹: „*Ajuloc*: Stupeo, Stupefco”; PP.¹: „*Ajulok*: . . . Stupeo, Stupefco”; PPB.: „*Ajulok*: . . . Stupeo, Stupefco”. — B) 'Áhítozik, kívánkozik, vágyódik': Pázm: KT. 247: „[Felségednek] nagy-voltán *el-ájul* az én lelkem” (NySz.); Pázm: Préd. 996: „*Ajulva* kívánkozik tehozzád az én lelkem” (NySz.); Mad: Evang. 190: „Kévánkozik és *el-ájul* az én lelkem az ur pitvari után” (NySz.). — C) 'Megrémül, megijed': CAL. 397: „externatus: El remwlt, meg bolondult, *el aiult*”; BrassSzt.: „el almiikodott auagi *el alliuult*: attonitus . . . tonitruo stupefactus . . . territus confusus perturbatus”; Com: Jan. 151: „Megrémülvén, *el-ájulván* futnac” (NySz.); Com: Orb. 370: „Fél, rettéj azoknak hallására, avagy *ajulni* kezd: pavescit, trepidat ad ea . . .”. — D) 'Eszméletét veszti, elájul': Mel: Herb. 111b: „A maiorána succussa *el aiultakat*, hauasokat felkölt” (NySz.); CAL. 606: „linquens: El halyo, *el aiulo*”; CAL. 214: „collapsus: *El aiult*, ina szakat, megesöt”; Pázm: Préd. 993: „Ottan *elájula* és földre esék: cecidit porrectus in terram et robur non erat in eo” (NySz.); vö. még: NySz. későbbi adatai, MA., PP., PPB., MÁRTON, NMSzőkönyv, KRESZNERICS, DANKOVSKY, KASSAI, Tzs., CzF. stb.

Az *ájulás*, *elájulás* névszó körülbelül alapigéjének jelentéseit tükrözi. A korábbi adatok KolGI. (AJTAI—BÖLÖNI): *el aiulás* (értelmezés nélkül); CAL. 301: „deliquium: Fogyatkozás vetkőzés. *El aiulás*”; CAL. 607: „lipothymia: *El aiulás*”, „lipopsychia: *El aiulás*”; Fél: Bibl. 197: „Essek ő reia *aiulas*: cecidit super eum mentis excessus” (NySz.); MA.¹: „*Ajulás*: Stupor, Animi deliquium, Lipothymia”; Com: Orb. 370: „Innév vagyon az iszonyodás, ijetség, reszketés avagy *elájulás*, álmélködés, tompulás: inde horror pavor trepidatio vel stupor” (NySz.); stb. A PPB.-ben még így: „*Ajulás*: Stupor, Animi deliquium, Lipothymia”, de innen kezdve a szótárak már csak 'eszméletvesztés, *ájulás*' jelentésében ismerik.

Az *ájul*, *elájul* műveltető párja korán feltűnik: CAL. 397: „externo: El remitóm, meg bolonditum, *el aiultom*”; MA.¹: „Externo: *El-rémítóm*, *el-ájítom*”. Megvan mai nyelvjárásainkban is: *el-ájít* 'ájulásba ejt' (MTsz.).

A többi alaktani változat késői: 1833: *ájuldozás*, 1834: *ájuldozni* (MNY. II, 181); CzF.: *ájulat*, *ájultság*.

Az *ájul*, *ájít* stb. eredetéről többen nyilatkoztak. CzF. szerint gyöke „a nyilást, szájtátást jelentő *áj*, minthogy az *ájult* szája rendesen tátva marad”. A MUSz. 734 szerint a szó az *alszik*: *álom* tövéből való. A MUSz. e magyarázatát GOMBOCZ—MELICH először nem tartja valószínűnek (MNY. II, 304); de vö. később EtSz. SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND CzF. pártján áll, azaz a szájtátás mozzanata alapján indul el, de azzal a különbséggel, hogy ő nem az 'ájul', hanem az 'ámul' jelentést tartja eredetinek. Az EtSz. vissza-

tér a MUSz. véleményéhez, s a szót az *al-* 'dormire' igetővel, illetőleg ennek egyik származékával, az *alél*-lal rokonítja. SIMONYI kételkedik az EtSz. állásfoglalásának helyességében, s más etimológiát ajánl: < vogul nyj.-i *aji, ajwa, oji* 'alszik' (Nyr. XLIII, 183). A SzófSz. valószínűnek tartja, hogy az *ájul* az *alszik*-kal rokon, illetőleg, hogy az *alél* alakváltozata, de a „bár más magyarázat is lehetséges” megjegyzés és a „Nyr. 43: 183” utalás arra mutat, hogy nem veti el teljesen a SIMONYI ajánlotta megoldást sem.

Bármennyire előtérbe nyomult is azonban az utóbbi időben az *al-* igetővel, illetőleg az *alél*-lal való rokonítás. elég egy pillantást vetnünk az *ájul, ájút (ájult)* régi alakjaira. s meggyőződhetünk a származtatás valószínűtlenségéről. Igaz ugyan, hogy van a szónak a BrassSzt.-ben *ly*-es adata is, de ez az egyetlen előfordulás nyilvánvalóan a nyelvzéknek vagy az íráskészségnek — a kezdődő keleti *j*-zés okozta — olyan megtévedésből fakadt, amilyent nem egyet idézhetünk: DöbrK. 441: *hely hely* 'hej!, hej!', KolG1. (AJTAI—BÖLÖNI): *tarelia az tiknak* stb. Ha a szóban valóban *l > ly > j* változás ment volna végbe, akkor a keleti nyelvemlékekben — köztük a BrassSzt.-ben — esetleg már várhatnánk *j*-t a XVII. században, de máshol a szónak *l*-es és *ly*-es adataira kellene bukkannunk, nem pedig minden más esetben *j*-re — már a XVI. században, s csak egy *ly*-re — éppen a BrassSzt.-ben! Egy korai, az adatok szerint már a XVI. században általánosan befejeződött **álul > ályul > ájul* változásra a *j*-zés általános történetének ismeretében (vö. BENKŐ, A magyar *ly* hang története 66 kk.) különben is teljességgel lehetetlen gondolnunk. — A szó hangtörténetének ezt a határozott vallo-mását a jelentéstan oldaláról is támogatni lehet, hiszen az *ájul* régi jelentései közül az első három aligha magyarázható egy korábbi 'alszik' vagy 'alél' jelentésből, azaz egy 'alszik → alél → ájul → rémul → csodálkozik → bámul' jelentésfejlődés nehezen elképzelhető. A súlyos hangtani nehézségek mellett e miatt nem jöhet komolyan számításba a SIMONYI-féle származtatás sem.

CzF. látszólag primitív magyarázatát nem lehetne sem hangtörténeti, sem jelentéstörténeti mozzanatokra hivatkozva elhárítani, de erre nincs is szükségünk. mivel a magyarázat kiindulási alapja: a hangfestő, mozgás-, illetőleg állapotutánzó eredetre való utalás teljesen helyesnek látszik. Persze nem kell föltétlenül, illetőleg kizárólagosan az *ájult* ember szájmozgására vagy szájállapotára gondolnunk, de az ige *á* kezdőhangja mindenesetre szájmozgás vagy szájállapot utánzása. A csodálkozást, a rémületet, az ájulást stb. gyakran kíséri azonos szájhelyzet: a száj erős eltátása, s ezt az együttes hang- és mozgásképzetet az erősen illabialis *á* hanggal lehet a legjobban visszaadni. Az *á* hangnak ez a szerepe különben másféle természetű szájnyitogatások kifejezésére is közismert: pl. Biró. 61: „*Á. Á. Á* megnémulván *ááá*gat Jeremiás” (NySz.) stb.

Aligha lehet eldönteni, hogy az *ájul* előbb közölt négy jelentése egyazon szó jelentésváltozásainak különböző fokozatait tükrözi-e, vagy pedig eredetükben közvetlenül össze nem függő szavaknak a hangfestésen alapuló hasonló alakja és jelentése között történt keveredés, analógiás kiegyenlítődé. — A 'száját tátva bámul, csodálkozik' alapjelentésből egyik irányban az 'áhít-zik, kívánczozik', másik irányban a 'megrémül, megijed' jelentés könnyen fejlődhetett; az ilyen jelentéstani összefüggésre a később tárgyalandó igék is bőséges analógiául fognak szolgálni. A 'megrémül, megijed' jelentéselágazás 'a rémülettől elájul, eszméletét veszti' jelentésen keresztül a 'bármely okból ájulásba esik' jelentésig fejlődhetett. Közrejátszhatott e fejlődésben esetleg

az *alél*, *elalél* jelentéstani hatása is. — Másrésztől viszont lehetséges, hogy mivel az említett négyféle jelentésnek, illetőleg cselekvésnek a szájtátás mozzanatával a kapcsolata kétségtelen, a cselekvést kísérő szájmozdulatot hasonló vagy azonos alakú, eredetükben össze nem függő szóalakokkal utánozták. Mint a továbbiakban látni fogjuk, az illabialis velaris kezdőhangnak a szájtátás mozzulatát tükröző nyelvbéli szerepére éppen a bámulást, csodálkozást, kívánczóságot, rémülést stb. kifejező igék között találunk nem egy példát. — Természetesen elképzelhető olyasmi is, hogy mindkét említett lehetőséggel számolnunk kell: a 'bámul, csodálkozik', az 'áhitozik, kívánczósít' és a 'megrémül, megijed' esetleg azonos ige jelentésfejlődései, míg az 'elájul, eszméletét veszti' jelentésű ige külön alakulás. Mindezt kellő fogódzó híján eldönteni ma már nem lehet.

Az *ájul*-nak csupán negyedik: 'eszméletét veszti' jelentése jutott köznyelvi színvonalra, s maradt fenn napjainkig. Az újabb képzések: *ájuldozik*, *ájuldozás* stb. is már csak ezt a jelentést hordozzák magukban. A másik három jelentés elerőtlenedése, majd teljes kihalása (mai nyj.-i adatunk nincs rájuk) a XVII—XVIII. század táján következett be; e jelentésekben az ige könnyen pótolható volt, hiszen nyelvünkben a bámulás, csodálkozás, rémülés kifejezésére igen sok szó szolgált és szolgál:

Az igealád alaktani vonatkozásairól csak annyit, hogy az *ájul* és az *ájít* igealakok — mint a szócsalád első hajtásai — nyilvánvalóan analógiás beleilleszkedések a visszaható és a műveltető igék alakrendszerébe; lehet, hogy eredetibb alakjuk **ául* és **áit* (< *áoit* ~ *áeit* stb.) volt (vö. később, az *áhit*-ről mondottakat), s a *j* csak hiátustöltőként járult a hangfestő *á* tő és a képző közé. A CAL. említette műveltető funkciójú *ájult* 'ájít' igealak az *ájul* és az *ájít* kontaminációjának eredménye. Az *ájuldozik*, *ájultság* és társai viszonylag fiatal továbbképzések.

2. Az *áhit* ige és származékai rendkívül sokféle hangtani és alaktani változatot mutatnak, s jelentéstani változatosság dolgában sem maradnak sokkal az *ájul* és családja mögött. Sajnos, a latin és a magyar értelmezések itt sem adnak a régi jelentésekre kellő felvilágosítást. Annyi bizonyos, hogy az *áhit* és származékai leggyakrabban az alapige 'kíván, óhajt, sóvárog, vágyakozik' jelentését tükrözik, s ez a jelentés vált uralkodóvá az irodalmi nyelvben is. A 'kíván, óhajt stb.' jelentés jórészt vallási tartalmat is kapott, mivel az igét és származékait gyakran alkalmazták a vallásos rajongás, sóvárgás, az istenség utáni vágyakozás kifejezésére. Valószínű azonban, hogy e fő jelentésen kívül: előtt, illetőleg mellett volt az *áhit*-nak másféle, bár a (vallásos) vágyakozással, kívánczósággal lazábban vagy szorosabban összefüggő jelentése is. CAL. egyik adata az *áhit* 'szájtátva vágyakozik' jelentésárnyalatát sejteti: 537: „inhiatio: *Ahytatos* kéuánság”. Nem egy olyan adatunk van a szócsaládra, melyben a latin *spirare*, *aspirare*, *suspirare* szók szerepelnek értelmezésként. Ezek az adatok az alapige 'lehel' vagy 'sóhajt', illetőleg 'lehelve, sóhajtva kívánczósít' jelentését is magukban rejthetik, bár nehéz őket elválasztanunk az egyszerű 'kíván, óhajt' jelentésű adatoktól, mivel az *aspirare*, *suspirare* ez utóbbi jelentést is tükröztetheti: SermDom.: „orando spirant idest anhelant: *ájeytoznak*”; Ver: Verb. Szót. 3: „Kevanni, *áhitani*: *aspirare*”; MA.1: „*Áhétozom*: *Aspiro*”; PP.1: „*Áhétozom*: *Aspiro*, as, *Devotè precor*”; SIMAI 129: „*Áhitom*: *Aveo*, *opto*, *suspiro*”; KASSAI I, 131: „*Áhitatos* ember: *Devotus*, *Pius*, *qvi ingeminat*, *et suspirat*: *Áh! Oh! . . .*”; stb.

Az *áhit*-nak és származékainak régi hangtani és jelentéstani változatait megvilágítandó, álljanak még itt a következő korai adatok: BécsiK. 62: „kit kiral *aireit* tisztelni: quem rex honorare cupit”; MünchK. 102: „ő ellenségeg *aieitacuala* ő véreket: inhiabant sangvini” (NySz.); ÉrdyK. 498: „Az isteny zolgalatot felette yghen zerety es ayo'ttya” (NySz.); NagyszK. 106: „*Ayttya* es zomehozyavala” (NySz.); Misk: VKert 179: „A farkas főképen: az ember húst szokta *áhéletani*” (NySz.); stb. | ÉrdyK. 558: „*Ayoytozyek* az meenyeyekre” (NySz.); ÉrsK. 55: „Mykent *aytozyk* az za. was a wyzeknek forrasara wgyan aytozyk en lekem te hozyad” (NySz.); stb. | ÉrdyK. 649: „Dychőseegre *ayoytozas*” (NySz.); ÉrsK. 245: „Az kewanat awagy egymashoz valo *aytozas*” (NySz.); stb. | BécsiK. 157: „mert *aieitatoknac* wag ferfia: quia vir desideriorum es”; DöbrK. 420: „Mikoron mi *aytatonkot* fogadandod” (NySz.); stb. | JókK. 8: „Cristusnak *ayoytatos* zolgaya: devotus” (NySz.); SermDom.: „fides devotione fervida: *ayaitathos*”; CAL. 393: „expeto: *Ahitatossan* kéuánom”; GyöngySzt. 4264: „Celiber: festuius solemnis: deuotus: sanctus: Vydam: tyszteletós: *aytatos*”; stb. | ThewrK. 181: „A vegre imadkozik, és *ayétatoskodik*...” (NySz.); stb. | JókK. 5: „Zent Ferencnek *ayoytatossaga*” (NySz.); BécsiK. 159: „Daniél *aieitatos/agoknac* ferfia èr2èd az igeket: Daniel, vir desideriorum, intellige verba”; stb. | DebrK. 234: „Lankat zunadozo hivolkodo az zent misen *aitatlan*” (NySz.); NádK. 396: „Zolosmath tuán es *aytallan* mongok” (NySz.); stb. | ÉrsK. 322: „Zwnek *aytallansaga*” (NySz.); Tel: Evang. 261b: „Megmutatun az ű sziuieknek dolyfös voltat es *aitallansagat*” (NySz.); stb. — Az *áhit* egyéb származékaira: *áhítás*, *áhíttatás*, *áhítós*, *áhítatoskodás*, *áhítatoságtalanság* (vö. NySz.) a XVII. századnál korábbi adataink nincsenek. Az *áhítokzik* 'óhajtózik, kívánkozik, vágyakozik' származék még fiatalabb (vö. MTsz.). — Az *áhítatos*-nak és további származékainak *ájtatos* változatát még PPB., SzD.², MÁRTON, SIMAI és a Német-Magyar Szókönyv sem ismeri; először: KRESZNERICS I, 18: *Ájtatoskodik* (Faluditól idézi); KASSAI I, 131: *Ájtatos*; stb. Az *áhítatos* és az *ájtatos* között újabban némi jelentésmegoszlás is történt: az utóbbi bizonyos pejoratív jelentéstartalmat kapott.

Az *áhit* ige eredetéről többféle nézet volt forgalomban. KASSAI I, 131 véleménye az, hogy az „*Áh*, *Óh* igéből származik”. CzF. szerint az *ah* „kedélyszó” az alapja. A MUSz. 757 — az *ásít*-tal való rokonságára utalva — egy ugor *ang-* 'aprire' alapigéből eredezteti *-ajt* képzővel. SZINNYEI némileg hasonló nyomon jár: egy régi *ajv-* 'felnyílik, nyitva van' alapigéből kiindulva *ásít* > **áxit* > *áhit* fejlődést tesz fel (Nyr. VIII, 101). Az Étsz. szerint a KASSAI — CzF.-féle gondolat elfogadható, s az ige eredeti jelentése 'ore hiare, suspirare' lehetett. HÖRGER az *áhit* és az *ásít* között — a MUSz.-hoz és SZINNYEI-éhez hasonlóan — szoros összefüggést lát, de mindkettőt az *áh* indulatszóból vezeti le; szerinte az *áhit* eredeti jelentése '(*áh* hangsor kíséretében) sóhajt' volt, s mai „lelki” jelentése másodlagos fejlemény (MSzavak 19). A SzófSz. az *áhit*-ről ezt mondja: „valószínűleg az *áh* indulatszó szárm.-a”. E magyarázatot BÁRCZI újabban megerősíti, és az *áh!*-ből származtatott *áhit*-ot és családját az indulatszók továbbképzésének példájaként hozza föl (A m. szókinés eredete 16).

Mindegyik említett magyarázatban van bizonyos részletigazság. — Az *áhit* és az *ásít* a hangfestés síkján valóban összefüggenek, mivel azonos hang- és mozgásképzetek tükrözői (az *ásít*-ről l. később). A két hangfestő ige közötti szorosabb etimológiai összefüggés keresése azonban mind hangtani, mind jelentéstani szempontból erőszakoltnak, igen kevésbé lehetségesnek látszik. — Az *áhit* és az *áh!* (fonetikailag inkább *á!*) kapcsolatának alapja

szintén az azonos hang- és mozgásképzet kifejezése, a közvetlenebb etimológiai kapcsolat: az egymásból való eredés azonban nem valószínű. Az *áhit* keletkezésének nem feltétele egy megelőző *áh ~ á!* indulatszó, s a továbbképes tényét többek között jelentéstani okok sem valószínűsítik. Az *áh ~ á!* indulatszónak a régiségben (vö. NySz.) és ma többféle funkciója ismeretes: kifejezhet csodálkozást, meglepetést: „*Á, megjöttél!*” (ebben a jelentésben az *ájul*-lal mutat rokonságot, ami persze még nem jelenti a szorosabb etimológiai összetartozást); bosszankodást, türelmetlenséget: „*Á, hagyj békén!*”; tagadást: „*Á, dehogy!*”; lemondást: „*Á, nem lesz abból semmi!*”; stb.; óhajtaást, vágyódást kifejező szerepére azonban nincs természetes példánk. KASSAI I, 131 ugyan így ír: „*Áhitatos ember: Devotus, Pius, qvi ingeminat, et suspirat: Ah! Oh!*”, s nyilván erre alapozza az EtSz. az *áh!* másodikul megadott 'vox cum desiderio precantis, optantis' jelentését; de KASSAI idézett helyét aligha értékelhetjük másként, mint amelyik az *áhit* tőle elképzelt etimológiájának a kedvéért jött létre.

Leghelyesebbnek látszik, ha az *áhit*-ot egyszerű hangfestő eredetű és jellegű igének fogjuk föl, olyannak, amelynek első része a tulajdonképpeni hangfestő tő, második része pedig valamely magyar képzővel azonos. — Hangfestő tőként világosan kínálkozik az *á*, amely — mint már az *ájul*-nál utaltunk rá, s még később is lesz alkalmunk említeni — tükrözője a szájtátásnak, s az ezt gyakran kísérő hangmegnyilvánulásnak. Kétségtelen, hogy az *áhit*-nak szórványosan volt a régiségben (vö. MA., MÁRTON 1807., Tzs., CzF.) *ahít* változata, s ezt tükrözi az MTsz. Csallóközből való *ahít*kozik 'óhajtozik, kívánkozik, vágyakozik' adata is (a kódexek korának *a*-s írásmódja természetesen nem kritériuma az *a*-s olvasatnak). Ez az *a*-s változat azonban erősen háttérbe szorul az *á*-sok mellett, s nyilvánvalóan másodlagos fejlemény, föltehetően a palóc nyelvterület széléről való kiindulással (vö. pl. Nemes-hodos (Csallóköz): *arpa* 'árpa': MNy. L, 213). — Az *áhit* végződése az *-ít* (< *-sít* < *-syt*) műveltető-mozzanatos képzővel azonos, persze az igealak nem a műveltető, hanem a mozzanatos igék sorába iktatódott be analógiásan (érdekes azonban, hogy nem jött létre később *-int* végződésű változata is, mint legtöbb társának). — Az *áhit* *h*-ja világosan hiátustöltő szerepű, mellette a régiségben a hiátusos *ait* típusú és a *j*-s, *v*-s hiátustöltős *ajít*, *avit* típusú alakok is igen gyakoriak; az utóbbiakra vö. Forró: Curt. 543: *avitasa*; Fely: SchSal. 38: *ávitós* (NySz.). A *h* hiátustöltős változatok mellett *j*-s és *v*-s alakokra mai nyelvjárásainkból is nem egy példánk van: „A beteg *ájitja* a bort”, „A gyerek *ajitozik* a szöllőre” (Nyr. XVII, 131); „Ügy megávitottam egy kicsi tyukhúst, hogy . . .” (MTsz.); stb. Főként a hiátusos helyzettel és az *-ít* képző ismert változatos hangtörténetével (vö. LOSONCZI: MNy. XXI, 102 kk.) magyarázható tehát az *áhit* rendkívül nagy számú hangtani változata. Az *áhitatos* viszonylag fiatal *ajitatos* változata nem a régi *ájaitatos*-ból keletkezett egyszerűjéssel, mint ahogy eddig magyarázták (vö. HORGER, MSzavak 14, MNy. XXX, 70), hanem a hiátusos *aitatos*-ból akkor, amikor az *-ít* képző *i*-jének rövidülése bekövetkezett. A XVIII. század végén és a XIX. század elején ez a rövidülés már az irodalmi nyelvben is megvolt: Faludi: Udvari ember (1772.) 18: *téritik*, 132: *bátorittya*, 141: *igazitani* stb.; Katona: Bánk bán (1821.) 21: *ordittya*, 123: *megszabadítá*, 127: *szoritani* stb.

Mielőtt az *áhit* ige jelentéstani vonatkozásairól szólunk, térjünk ki röviden az *áhé ~ áhi* névszó kérdésére; az idézett és idézendő igealakok mellett ugyanis a szókezdő *á* hang szájtátást utánzó szerepére e névszó igen

jó például szolgál. A rá vonatkozó adatok: GKat. VTitk. I, 947: „Tunya, áhi, szája-tátott szunyáta tisztviselők” (NySz.); KASSAI I, 131: „Áhé ember (székely szó) . . . : Homo stupidus”; áhi ’tátott szájú, hülye, bamba; ügyetlen, élhetyen’ (MTsz.); Áhé ’tátott szájú’ (Nyr. XLIV, 220). Nem akarok most annak a kérdésnek a boncolgatásába fogni, hogy az *áhé* ~ *áhi* névszó mint föltehető melléknévi igenévi származék mennyiben veti föl egy korábbi ’száját tát’ jelentésű *á* ige létét, s hogy ez az *á* ige és névszói származéka mennyiben függhet össze a jelen cikkben tárgyalt igealakokkal; mindez túlságosan nagy kitérést jelentene, s a hangfestés bonyolult vonatkozásait tekintve konkrét megállapításokat amúgy sem igen ígérne. E névszót csupán azért említem, mert ha nem is igazolható közvetlen etimológiai összefüggése az *áhit*-tal vagy akár az *ájul*-lal, szókezdő *á* hangjának teljesen azonos a hangfestő szerepe az *áhit* és az *ájul á* hangjával, s így alaki és jelentésbeli vonatkozásaiban egyaránt nagy hasonlóságot mutat az említett igékkel.

Az *áhit* jelentéstani fejlődését fölösleges volna bővebben részleteznünk. Az *áoit* ~ *áait* ~ *áéit* ~ *áét* ~ *áit* ~ *áit*, illetőleg hiátustöltővel: *ájoit* ~ *ájait* ~ *ájét* ~ *ájét* ~ *ájít* ~ *áhét* ~ *áhit* ~ *áhit* ~ *ávit* stb. ige eredeti jelentése a szájtátást kifejező *á* előrésznek és a mozzanatos *-it* képzővel azonos funkciójú végződésnek megfelelően nyilvánvalóan ’száját tátja’ vagy kevésbé tágan: ’száját tátva sóhajtozik, vágyakozik’ lehetett, úgy, ahogy ezt lényegében már az EtSz. is gondolta, s ebből a korábbi jelentésből nőttek ki a későbbi, részben vallási térre áttolódott jelentései. — Egy kérdés azonban itt még nyitva maradt. Vajjon nem függ-e össze közvetlenebbül egymással a ’száját tátva vágyakozik’ jelentésű régi *ájoit* ~ *ájait* ~ *ájít* stb. ige az ugyanilyen jelentésben is használatos *ájul* igével. Sajnos, e kérdésre nem lehet határozott választ adni. Bármily csábító volna is e szavakban ugyanazon hangfestő ige kétféle „képzős” változatát, illetőleg a megfelelő igealakok rendszerébe való analógiás beleilleszkedését látnunk, a két szócsalád hangfestő jellege figyelemzet bennünket arra, hogy ne menjünk tovább annál a megállapításnál, mely szerint az *ájul* és az *áhit* eredetileg azonos jellegű szájmozgást a hangfestésnek megfelelően azonos hangalakú előrésszel kifejező szavak.

Még valamit az *áhit* családjáról. Mint a felsorakoztatott adatokból kitűnik, a szónak feltűnően nagyszámú származéka van, ezek azonban természetesen már nem elsődlegesen hangfestő jellegű analógiás fejlődmények, hanem valódi képzőket tartalmazó igazi képzések, sőt nem egy esetben többszörös továbbképzések: *áhit* : > *áhitat* : > *áhitatos* ~ *ájtatos* : > *áhitatoskodik* ~ *ájtatoskodik* stb. Az *áhit* alapszó viszonylag sok és eléggé életerős származéka nyelvészeinknek már korábban feltűnt. Elfogadható TRÓCSÁNYI-nak az a nézete, mely szerint a nagyszámú származék létrejöttében komoly szerepe volt annak a magyar nyelvű egyházi írásbeliségnek, amely a kódexek korában a latin egyházi kifejezéseket csak új magyar szavak alkotása árán tudta nyelvünkben visszaadni (vö. MNy. XV, 133).

3. Az *ásit* ige családjába tartozó nagyszámú alaktani változat közül vegyük először sorra magának az *ásit*-nak és származékainak régi adatait.

Az *ásit* jelentésváltozatai a régiségben két csoportban kristályosodnak ki: A) ’Ásít, álmisságában száját tátja’: SchlSzj. 359: „osscito: *assoijtoch*”; JókK. 160: „Kezde az gyermek *asoytani*” (NySz.); CAL. 741: „oscito: *Asitok*”; Born: Evang. I, 4: „Isten igeiet csak szunyadua *asitua* halgattya” (NySz.); stb. Ez a jelentése az igének mindmáig él. — B) ’Vágyakozik, kívánczik’:

Komj: SzPál. 372: „Eektelen nyereseegek *asoitoyt* kyuanoit: turpe lúcrum sectantes” (NySz.); Mel: SzJán. 558: „Ez világot *asettia*, ez világi marhatol el nem szakadhatt” (NySz.); Pázm: Préd. 58: „A kiben alázatosság vagyón, . . . nem *ásít* a felső poltzra” (NySz.); stb. E jelentésre a legutolsó adatok: Fal: BE. 595: „Gyakorta az, a mi után *ásítunk*, tsak gondolom szerint jó” (NySz.); Tzs.: „*Ásít*: . . . nach etwas trachten”; CzF.: *ásít* „Néha am. valamit áhít, óhajt, kíván: Hiába *ásítasz* rá, nem kapod meg.” Ma a szónak e jelentése nem élő.

Az *ásít* származékai közül az *ásítózik* az előbbi jelentésbeli kettősséget mutatja: A) 'Ásít, álmoságában száját tátja': KolGl. (AJTAI—BÖLÖNY): „*asitozni*: oscitare”; CAL. 476: „Bor italtul *ásítózo*, szunnyadoz”; stb. — B) 'Vágyakozik, kívánczik': Matko: BCsák. 355: „Egér játékra *ásítózó* macska” (NySz.); Fal: NU. 278: „Többre másra soha sem *ásítózott*” (NySz.); Tzs.: „*Ásítózik*: . . . nach etwas trachten, etwas zu erlangen wünschen”; mai nyj.-i *ásítózik* 'áhitózik' (MTsz.), vö. még MNy. XLIV, 72: „Még van itt egy kis kávé. ára *ásítózik*”. — A többi származék: *ásítás*; *ásítgat* az alapigének csak az 'ásít' jelentését tükrözi; mindkettő először CAL.-nál: 741: „oscedo: *Asit-gatas* gyakorta való *asitas*”.

Az *ásít* családjába tartozó különböző alaktani változatok a következő jelentéstani képet mutatják: *ásingol* 'ámuldoz' (MTsz.) | *ácsánkodik* ~ *ácsánykodik* 1. 'erősen vágyakozik, sóvárog, áhítózik', 2. 'irigykedik' (MTsz.) | *ácsingózik* ~ *ácsinkózik* 'erősen vágyakozik, sóvárog, áhítózik' (KASSAI I, 213; MTsz.; SzamSz.; OrmSz.) | *pássadoz* 'valamit erősen kíván' (KASSAI I, 202) | *ácsong* 'ácsorog, álldogálással tölti az időt' (MTsz.). — Külön kell említenünk a többszörös jelentésváltozáson átment *ácsorog* ~ *ácsorog* ~ *ácsorog* ~ *ácsorog* ~ *ácsorog* igét. Az igének ilyen jelentései voltak, illetőleg vannak: A) 'Vágyakozik': Kem: Élet. 75. „Itt láttunk mi magyarok elsőbben olyan asszonyemberi öltözetet . . . mellyekre . . . az szegény Mikó Ferenc sokat *ácsorga* . . .” (NySz.); Lászl: Petr. 120: „Mására *ácsorog*” (NySz.). — B) 'Bámul': Kazinczy: „Az ellent *ácsorogták*” (idézi Nyr. XLVI, 18); ilyenfajta jelentésében még: SzD.², MÁRTON, KASSAI, NMSzókönyv, Tzs. — C) 'Száj tátva, báméskodva, tétlenül álldogál' (CzF., MTsz., SzamSz.). — Az *ácsorog* igenévi származéka az *ácsori* 'vigyázatlan; ácsorgó, báméskodva álldogáló; vigyorgó' (MTsz.; az EtSz. GYARM. Voc. 97 és 105 alapján is idézi) és az *ácsori-vicsori* 'száj tátó, vicsorgó' (CzF., MTsz.).

Az *ásít* eredetéről eddig mondottakat a következőkben foglalhatjuk össze. KASSAI I, 117, 202 az *ásít*-ot, mint „vox onomatopoeicá”-t az *áhit*-tal együtt egy *áh* ~ *ás* „hang szó”-ból eredezteti. CzF. szerint a szó hangutánzó *ás* „gyök”-ből való, amely rokon az *áhit* *áh* „gyök”-ével. A MUSz. 756 — utalva az *áhit*-tal való rokonságra — az *ásít*-nak több finnugor megfelelőjét sorolja föl (két nem ide tartozó alak kivételével ezek SZINNYEI NyH.-ában is megtalálhatók). SZINNYEI szerint a szó egy régi *ajs*- 'felnyílik, nyitva van' ige gyakorító -s és -j + mozzanatos -t képzős származéka, s az így keletkezett *ájs-sojt* > *ásít* lett a kiindulási alap az *áhit* létrejöttéhez is (Nyr. VIII, 101). SZINNYEI később a MUSz.-szal jórészt azonos finnugor megfelelőket ad: vog. *ösint*-, osztj. *ús*-, *ös*-, cser. *ušt*-, votj. *vušil*-; mindegyik 'ásít' jelentésű (NyH.⁷ 147). Az EtSz. elfogadja a MUSz. és a NyH. finnugor eredeztetését, és a szó eredeti 'hiare, oscitare' jelentése alapján létrejött complicatio jelentésváltozásra utal. HORGER szerint a régi *h*-s *áhsít* írásmód is azt bizonyítja, hogy az *ásít* — az *áhit*-tal egyetemben — „az ásitáskor hallatszó *áh*-féle

indulatszóból keletkezett a gyakorító *-s* és a mozzanatos *-ít* képzőkkel' (MSzav. 19). A SzófSz. a szót vitatott eredetűnek mondja, s a finnugor származtatást és az *áh* indulatszóból való eredeztetést egyaránt megadja, jelezve azonban, hogy az előbbi valószínűbb. — Az *ácsorog*-nak, *ácsinkózik*-nak és társainak az *ásít*-tal való összefüggését SZINNYEI (Nyr. VIII, 101) és a MUSz. nyomán GOMBOCZ fedte föl (MNY. IV, 80); korábban az *ácsorog*-ot az *áll* ige származékának tartották (SIMONYI: NyK. XVI, 268; HORGER: MNY. IV, 39).

Aligha lehet kétségbe vonni, hogy *ásít* igeinknek kapcsolata van a MUSz. és a NyH. említette mai finnugor szóalakokkal. A pontos jelentéstanai megfelelés mellett a magyar szó *ás*- tövének a hangtani megfelelése is szabályosnak mondható: a magyar *szókezdő á* ~ obi-ugor és volgai finn *o, u* (*vo, vu*) megfelelés egészen közönséges: m. *áll* (főnév) ~ vog *ülš*, osztj. *onol*, cser. *onlaš* stb.; m. *álom* ~ vog. *üləm*, osztj. *ōlam*, votj. *um*, cser. *om* stb. | a magyar szóbelseji és szóvégi *s* ~ obi ugor *s*, volgai finn *š* megfelelésre is van néhány példánk, ha nem is ugyanazokban a szavakban: m. *esik* ~ vog. *is-*, osztj. *ést-*; m. *festik* ~ vog. *pēsaml-*; m. *mos* ~ cser. *mōšk*; m. *hasad* ~ cser. *k.šked-*; m. *-s* kicsinyítő képző ~ cser. *-š: odraš, eryš* stb. (vö. NyH.⁷) Ősi szókincsünknek tehát föltehetően tartozéka volt egy *ás*- tövű, 'ásít' jelentésű ige, amelynek viszont nyilvánvalóan köze van az *ásít*-hoz.

Ugyanakkor azonban nem lehet szó nélkül elmenni a mellett a tény mellett, hogy *ásít* szavunk alakilag és a jelentésárnyalatok szempontjából egyaránt feltűnő rokonságot mutat az eddig tárgyalt, s az ezután tárgyalandó hangfestő igékkel. Persze, ilyen vonatkozásban nem jöhet számításba az *ásít*-nak az *áh!* indulatszóból való származtatása. HORGER e származtatás igazolására régi *áhsít* írásmódot említ (i. h.). Valóban van is két ilyen írásmódú alakunk: Gyöngy: Char. 65: *áhsítással* (NySz.); Dugonics: *áhsítózik* (EtSz.); de ez a két késői és az adatok nagy többségében elszigetelt változat nemigen lehet egyéb, mint tudatos etimologizálásra való törekvés eredménye, vagy egyszerű hangérték nélküli írássajátság tükröződése. — HORGERnek KASSAIRA és CZF.-ra visszamenő magyarázata alaktanilag is súlyos nehézségekbe ütközik. Az *-s* gyakorító képzőnek (vö. *keres*, R. *futos*, *szökös* stb.) ilyen jellegű kapcsolódására nincs példánk, s ugyancsak hiába keresnénk nyelvünkben az ilyen *-s* képzős igei alakulat mozzanatos *-ít*-tel való továbbképzését is.

Az *ásít*-nak az említett hangfestő ige csoportba való tartozása nézetem szerint másképpen magyarázható meg. Az ősi, fgr. eredetű *ás*- előtagú s lchet, hogy *uxt* > *oít* > *ít* stb. végződésű, 'ásít, álmodásában száját tátja' jelentésű ige keveredhetett itt az előzőekben tárgyalt magyar hangfestő eredetű *úoít* ~ *áait* ~ *áejt* ~ *áit* ~ *ájít* ~ *áhit* ~ *ávít* stb. alakú, eredetileg 'száját tátja' vagy 'száját tátva sóhajtozik, vágyakozik', később 'kivánczik, vágyakozik' jelentésű igével. A keveredésre az alakhi hasonlóság mellett jelentéstani alapon is nagy lehetőség kínálkozott: a szájtátás képzelet mindkét igében igen erős volt. Az *ásítás* műveletét nyelvterületünk egyes nyugati vidékein ma is a *tátogat* (*túogat*) igével fejezik ki nyelvileg (vö. a nyelvAtlasz gyűjtéseit Sajtoskálról, Reziből, Viszákrol stb.). — Az eredetileg két külön igéből eggyé vált *ásít* igeinek korábban — az előzmények jelentéséből folyóan — lehetett egyszerű 'száját tát' jelentése is. Így érthető meg, hogy az *ásít*-ot, illetőleg névszói származékát a köhögés, hákogás kifejezésére is használták: SZIKSZF. 110: „Screatus: *Aasitas*”, 172: „Screatus: Köhögés, vag *asytas*” (vö. még PPB. lat.: „Inhio . . . : *Reá-áfitok*, Számat reá-tátom”). Az *ásítás* szájtátást,

szájnyitást kifejező jelentése ment keresztül további jelentésváltozáson, s vált egyszerűen 'nyílás' jelentésűvé ebben a szóban: *ásítás* 'a rúd ágának a nyílása' (SzamSz.). Az *ásít* korábbi 'száját tát' jelentésárnyalata néha még alaktani változataiban is tükröződik: „Ti láttátok az én bölcsőmnek ringását, s *ácsorgó* ajakam első mosolygását” (Berzsenyi: Búcsúzás Kemenesaljától; idézi Nyr. VIII, 101). — Az *ásít* hangalakban megállapodott szókeveredés természetesen többi jelentésváltozatában is tovább hordozta a két korábban külön ige jelentéseit. A régiségben egymás mellett élő 'ásít' és 'vágyakozik, kívánczik' jelentés közül az első inkább a finnugor eredetű, a második inkább a belső magyar keletkezésű hangfestő ige eredeti jelentését tükrözi; a szájtátás közös, összekapcsoló képzetén túl tehát elsősorban a két keveredett ige korábbi jelentése az okozója az *ásít* későbbi jelentéstani kettősségének. Az 'ásít' és a 'vágyakozik, kívánczik' jelentést egyazon ige keretein belül nehéz volna úgy összefüggésbe hoznunk, hogy az egyik jelentés közvetlenül a másikkól megnyugtatóan magyarázható lenne. Nem véletlen, hogy az *ásít* szófejtői az ige jelentéstani kérdéseit általában nem bolygatták, sőt a 'vágyakozik, kívánczik' jelentésről többen említést sem tesznek. A szókeveredés tényének a feltevése e jelentéstani nehézségeken is kétségtelenül átsegít.

Az *ásít* említett alaktani változatainak a többretű jelentéselágazása az ige régi 'száját tát', illetőleg 'vágyakozik, kívánczik' jelentéséből sarjadt. E jelentésváltozásokra főlegesen volna itt bővebben kitérni, az idézett GOMBOCZ-cikkkel meggyőzően fölfedte (vö. még SZEREMLEI CSÁSZÁR LORÁND: MNy. IV, 387). — Az alaktani változatok alaki vonatkozásai sem szorulnak különösebb magyarázatra: az *s > cs* bennük közönséges affrikáció, végződéseik pedig a magyar gyakorító képzős igealakok rendszerébe való analógiás beleilleszkedések. A KASSAI közölte *pássadoz* a nyelvjárási **ásadoz > *ássadoz* ikerítés útján létrejött változata lehet.

4. A következőkben vegyük vizsgálat alá az *ámul, ámit, álmétkodik* stb. szócsalád eredetét. Mivel az ide tartozó szavak vizsgálatában a jelentésváltozatok mellett a különféle alakváltozatoknak is fontos szerepük lehet, viszonylag több adat felsorakoztatására lesz szükség.

Az *ámul ~ álmél* stb. jelentésváltozatai: A) 'Megrémül, megijed, szörnyülködik': SermDom.: „obstupuerunt: megrežjedenek vel ijedenek auag *elamelanakh*”, „stupor enim circumdederant eum: *elamelas* mert [a réműlet] megh kernekezte uala: *elamvlas. elamulas*”, „stupor: *elij amulas*”; NádK. 68: „Ezön el amelcodic zen Ieronimos doctor, es vgmond Zörnűkódóm az eleuen halalon, *el amuloc* fergekõn, igõn felõc efnõm az eleuen halalnak kezeben”; VERANTIUS: „Attonitus: *El-almulth*”; Zvon: Post. I, 23: „*Elamulnac* a félelem-nec miáttá”; stb. — B) 'Csodálkozik, bámul': VirgK. 18: „Mind oth kik valanak csak *el amulanak* ez codalatos dolgon” (NySz.); CAL. 718: „obstupitus: El bawlt, *el amult*”; Tin: MF.: „Feiet hajtogatá az Frater György dolgán ugyan *el améla*” (NySz.); stb. Így később is (MÁRTON, DANKOVSKY, Tzs., CzF.). — C) 'Elbágyad, eltompul, megnyugszik, megállapodik stb.': NagyszK. 102: „Lelkõm *el amult*, es elmembe meg fogatkoztam” (NySz.); Tel: Evang. I, 88: „Természet *el almol*” (NySz.); MA: Tan. 744: „*Elamult* ostobaság” (NySz.); Tör: Ján. 11: „Helyedbõl ki ne mozdully, hanem menten *megámully*: mint imez kõ te mindgyárást meg némully” (NySz.); Jekoniás (1750. körül): „E kõ-falak szólhatnak helyettünk: de a' nyelvem *el-ámul*, meg-tompul illy vakmerõ tselekedeten . . .” (idézi MNy. IV, 340); stb.

Az *ámít* jelentésváltozatai: A) 'Rászed, félrevezet': DöbrK. 26: „Binef vrat *el almeita*: exacerbativ Dominum peccator” (NySz.); Tel: Evang. III, 301: „Nem chak a tudatlan kösseget, hanem még a tudosokatis *el almetottac*” (NySz.); Álv: Itin. 51: „*Amító* beszéd” (NySz.); Czegl. Dag. Előb. 18: „Edgyik így *ámét*: hogy az angyal jelentette-meg . . .” (NySz.); Fal: UE. 501: „A külső meltóságos tekintet sokat *ámét*” (NySz.); stb. Így később is (MÁRTON, KASSAI, DANKOVSKY). — B) 'Elbódít, elbágyaszt': NagyszK. 141: „Fyadnac ken-vallasanac keserűsege sok ayetatosokat *elamith* es elmetelenne tezen” (NySz.); MA: Tan. 171: „Az álom az embert *elámittyta* és érzekenségnélkül valová teszi” (NySz.); Fal: UE. 450: „Mikör madarakat fogunk éjjel, gyujtott világgal *ámétjuk* őket” (NySz.); stb.

Az *álmélködik* jelentésváltozatai: A) 'Megrémül, megijed, szörnyülködik': NádK. 68: „Ezön *el amelcodik* zen Ieronimus doctor, es vgmond Zörnüködöm az eleuen halalon, el amuloc fergekõn, igõn felõc efnõm az eleuen halalnak kezeben”; JordK. 398: „Nag: *ameelkodassal* es feelelemmel kowetyk hwtet” (NySz.); DebrK. 32: „az õ õt meli Sebeit meg mutata kirõl *el amolkoduan* Arani zaiu zent Janof fel kaialt”; Komj: SzPál. 214: „Akar *amelkogyunk*, el remwltesswnk istennek, istenert *amelkodunk el*, remwltetwñkel” (NySz.); Komj: SzPál. 460: „Meg iyetem, *el amelkottam* es meg rettentem: exterritus sum et tremebundus” (NySz.); KolGl. (AJTAI—BÖLÖNI): „*almelkodo*: attonitus” CAL. 348: „ecstasis: El rettenésből (auagy) *ámélkodásból* valo maga felejtése . . .”; CAL. 718: „obstupeo: El remwlek *el amelkodom*”; BrassK.: „*el almilkodot* auagi el al'liult: attonitus . . . tonitruo stupefactus . . . territus confusus perturbatus”; stb. Hasonlóan: VERANTIUS, MA., PP., PPB. stb. — B) 'Csodálkozik, bámul': GuaryK. 43: „Codalatos fizetes es *el amelkodo* kocõnseg” (NySz.); WinklK. 347: „*AMElkodo* nagh choda”; LobkK. 24: „. . . oly nagi bõlchen kezde zolnia, hõgi mind *el amelkodanak* raita”; JordK. 710: „*Ameelkodnak* raytta es czodallyak” (NySz.); JordK. 617: „*Elamelkodwan* ennen magaban az leth dolgot: mirans quod factum est” (NySz.); JordK. 381: „*Elalmelkodanak* raytta az sereghek” (NySz.); VirgK. 33: „choda kepen elmerwle, es *el almelkõdek* czodalkoduan”; VirgK. 307: „*el amelkodua* es el chodalkoduan”; ÉrdyK. 48b: „O *ameelkodo* es chodalatus zentsseeg” (NySz.); TelK. 37: „a papoc edolgon *elalmilkodanac*”; TihK. 287: „*amilkodo* ez choda: stupendum est hoc miraculum”; Pesti: NTest. 118: „*Amelkodnak* wala bewlchesege” (NySz.); KolGl. I.: „*el amelkodo*: stupidus, stupefactus”; CAL. 303: „demiror: Igõn tsudalkozom, fõlõtte tsudalom, *ámélkodom*”; stb. Hasonlóan: VERANTIUS, MA., PP., MÁRTON, KASSAI, Tzs. stb. — C) 'Elbágyad, eltompul (az elme)': NagyszK. 210: „Bodogultaknac *el amelkõdasoc*” (NySz.); TelK. 64: „hog engõmet *elalmilkodotat* taniçatoc meg erre”; VirgK. 71: „Oly minth elmeeknek vionnan valo *el amelkõdasara* fordulanac” (NySz.); ÉrsK. 160: „Elmeeyekben megh zõndõredwen az az *el amekodwan* czodallyak” (NySz.); MURM. 953: „Extaticus: *El amelkodo*”; stb.

Az *ámolyog* jelentésváltozatai: A) 'Tétovázik, ácsorog, az idõt tölti': PPB.¹: „*Amolyogni*: Cunctari . . .”; SzD.²: „*Amolyogni, ámolygani*: tétovázni, átsorogni, átsorgani; magát-felejtve múlatozni”; MÁRTON: „*Ámolygás* . . . : szájongás, átsorgás: das Zaudern, das Herumgaffen”; stb. Hasonlóan: DANKOVSKY, NMSzókönyv, Tzs., CzF., MTsz. stb. — B) 'Csodálkozik, bámul': KASSAI I, 172: „*Amolg* . . . : Frequenter Stupet, et Stupidus fit; miratur . . .”; *ányolog* 'ámolyog, báméskodik' (MTsz.); stb.; vö. *ámóji* 'báméskodó, csodálkozóva bámuló' (MTsz.). — C) 'Bódorog, ténfereg, támolyog': *ámolyog, ámojog*,

ábolyog, ámbolyog, ámbojog 'céltalanul bolyong, bódorog, ténfereg' (MTsz.); vö. *ámolygás* 'ámulva, szájátva ide-oda járás' (CzF.). A MTsz. egy-egy adatban közli még a szó 'ábrándozik', 'immel-ámmal tesz valamit' és 'föltápaszkodik' jelentését is.

A szócsaládba tartozik még: *áméltat* 'félrevezet': Mon: Írók III, 141: *el-améltatta* (NySz.); *ámítgat* 'félrevezet': Biró: Micae. 172: *ámítgatván* (NySz.); *áméskodik* 'bámul, tátog, eltátja a száját' (MNY. I, 92); *ámmog* 'ámolyog, lebzsel' (MTsz.).

A szócsalád eredetére vonatkozóan a következő nézeteket ismerjük: KASSAI I, 117, 220 az *á!* > *ám!* csodálkozást kifejező szócskából eredezteti. CzF. hasonlóan nyilatkozik: „gyöke a csodálkozásból fakadó indulathang *á!*”. A MUSz. 744 szerint töve azonos az *alszik*, *alél* ugor eredetű *al-*, *ol-* 'dormire' tövével. SZINNYEI a szócsalád egyik tagját, az *ámolyog*-ot a már többször idézett *ajs-* 'aprire' alapige származékának fogja föl (Nyr. VIII, 101). SIMONYI az *álm*, *álmódik* stb. szavakkal való rokonítás mellett foglal állást; véleménye az, hogy az igecsalád eredeti jelentése 'elalszik, elalél, eszméletét veszti, álmyszerű csodálatba merül' volt (Nyr. X, 320). MUNKÁCSI az *ámul* (ő *álmul*-nak írja) vogul *alm-* megfelelőjét említi (NyK. XXV, 178). SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND elfogadja az igecsaládnak az *alszik* tövével való összefüggését, s viszonylag nagy példaanyaggal azt igyekszik bizonyítani, hogy a 'csodálkozik', 'megréműl' és egyéb jelentések — az ige származásának megfelelően — korábbi 'alszik', illetőleg 'megmerevedik, megdermed' jelentésből fakadtak (MNY. IV, 339). Az EtSz. szerint az igecsalád közös igei-alapszava az **álm*- (~ *alm-* > *ám-* ~ *am-*), mely az *al-* (~ *ál-*) 'dormire' igének -*m* mozzanatos képzős származéka. SIMONYI — az EtSz. *álmél*, *ámul* szóicikkéhez hozzászólva — helyteleníti a rövidhangzós *alm-*, *am-* tövek felvételét, rámutatva, hogy egy *almél* > *amél* fejlődés hangtanilag lehetetlen (Nyr. XLIII, 219). A NyH.⁷ 68 — a magyar mozzanatos -*m* képző finnugor megfelelőiről szólva — a magyar *ámul*, *ámít*-ra ilyen ugor egybevetéseket ad: vog. *álm-* 'álmélkodik', *álmált* 'ámulathat ejt', *álm* 'álmélkodó'; osztj. *olam* 'elbámul'. KALLÓS ZSIGMOND az *alszik* tövével való egyeztetést jelentéstanilag elfogadhatatlannak tartja, s az *ámul*-t és társait — „gesztusi eredetű” szónak mondva őket — az *ím*-mel és *igy*-gyel hozza összefüggésbe (Nyr. LXIII, 118). A SzófSz. az *alszik*-kal való rokonítást vallja, s az ugor megfelelőkkel kapcsolatban az ige ugor kori kialakulására utal, bár megjegyzi, hogy az ugor alakok a magyartól független képzések is lehetnek olyan elemekből, mint a magyar igék.

Kétségtelen, hogy a fenti származtatások közül csak az *alszik* tövével, illetőleg az idézett ugor szóalakokkal való egybevetés érdemel figyelmet, sőt ez a származtatás első látszatra kifogástalannak tűnik föl. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a kérdést, kitűnik, hogy e származtatás nem oldhatja meg az *ámul* családjának eredetét.

Vegyük előbb a kérdés hangtani oldalát. Mindjárt az egybevetett ugor szóalakok *l*-je körül súlyos nehézségek adódnak. Közismert dolog, hogy a magyar szóbelseji és szóvégi *l*-nek vogul és osztják *l* és nem *l'* felel meg; ezt finnugor eredetű *l*-es szavaink tömege tanúsítja: névszók: *al* 'alj', *el* 'elő', *falv*, *fél*, *hal*, *háló*, *holló*, *lélek*, *meleg*, *mell*, *nyél*, *nyelv*, *nyíl*, *nyolc*, *öl*, *szél* 'perem', *tele*, *toll*, *velő* stb.; igék: *fal*, *fél*, *hal*, *hál*, *hall*, *kel*, *nyel*, *öl*, *szel*, *val-* ~ *vol-* 'van', *vál(ik)* stb. (kivével a *fül*, amelynek az osztják *l*-es mellett vogul *l*-es megfelelője van, ez a kettősség azonban tükröződik a magyar *fül*: *figyel* szópárban; vö. GOMBOCZ: MNY. XII, 19; UngJb. X, 6; BENKÓ, A magyar *ly* hang törté-

nete 9). Ugyancsak tudjuk, hogy a vogul és osztják szóbelsei és szóvégi *l*-nek *gy* vagy esetleg *lgy* a magyar megfelelője: *ágy, fagy, hagy, hagymáz, meggy, négy; hölgy, tölgy, szőlgy, völgy*; stb. (vö. BENKŐ i. m: 9—10). Az egybevetésül ajánlott, 'álmélkodik' jelentésű, *l*-es ugor szók tehát már ez okból sem lehetnek a magyar *ámul, álmélkodik* stb. szócsalád megfelelői. Ehhez még vegyük hozzá azt, hogy az *alszik* tövével való egyeztetés és a kérdéses ugor igékkel való egybevetés önmagában is ellentmondást mutat, hiszen az *alszik* ugor megfelelői (vö. NyH.⁷ 37) — az ige magyar *l*-jével összhangban — *l*-esek.

Nincs minden rendben az egybevetés körül a kezdő magánhangzó tekintetében sem. Mellőzve most már az *alszik: álom* ugor megfelelőivel a kezdő magánhangzó tekintetében sem egyező 'álmélkodik' jelentésű ugor igéket, vegyük ebből a szempontból csupán az *alszik, alél, álom* stb. ~ *ámul, ámit, álmélkodik* stb. egyeztetést. Először is szögezzük le, hogy semmi jel nem mutat arra, hogy az *ámul* családjába tartozó szavaknak valaha is volt a kezdő hangja. Az EtSz. *alm-, am-* föltevését (amit már SIMONYI sem hisz el) aligha tekinthetjük másnak, mint olyan kikövetkeztetésnek, amely elsősorban az *al-, ot-* 'dormire' tövel való egybevetethetőség kedvéért született. Így mindjárt szemünkbe ötlük az a különbség, amely az *alszik* családjának szókezdő *a* ~ *á* kettőssége és az *ámul* egyöntetű szókezdő *á*-ja között fennáll. Az *alszik: álom* csoportban az ómagyar *á* általában a labializáló tendencia hatását mutatja, az *áloom á*-ját föltehetően az *álmu* tövéghanzójának lekopása hozta létre (vö. *harmu > három* stb.). Ha az *alszik* és az *ámul* töve valóban azonos volna, az utóbbi ige nagyszámú alakítani változata közt a szókezdő *a* hang felbukknását joggal várhatnánk. Ilyennek azonban nincs nyoma.

Az *alszik: ámul* egybevetés szempontjából komoly jelentősége van annak is, hogyan értékelhetjük az *ámul, álmélkodik* stb. igékben jelentkező *ám* ~ *álm* kettősséget. Elég egy pillantást vetnünk a szócsalád régi adataira, valamint a különböző származékok későbbi alakváltozataira, s nyilvánvalóvá válik, hogy az *l*-es alakok csak másodlagos fejlemények lehetnek. A szócsaládra vonatkozó régi adatok több mint háromnegyed része *l* nélküli, a legkorábbi adatok pedig szinte kivétel nélkül ilyenek. Még a mai nemzeti nyelvben *l*-lel meghonosodott *álmélkodik* régi alakjai is többnyire az *l* nélküli formát mutatják, a többi alakítani változatban pedig az *l* még ritkább vagy egyáltalán nincs meg. Mivel az *l* kiesése nyelvünkben viszonylag nem túlságosan régi folyamat, a szócsalád *l*-es eredete esetén a régi adatokban semmiképpen nem ezt a képet várhatnánk. Tovább menve: mai nyelvjárásainkban az *álmélkodik* ~ *álmélkodik* kettőségen kívül a többi alakítani változatnak csak *l* nélküli formái vannak, márpedig *l*-es eredet esetén az *l*-t megőrző nyelvjárásokban ma is meg kellene találnunk az *l* nyomait.

Vessünk még egy pillantást a kérdés jelentéstani oldalára. Az *ámul* családjának különböző jelentésváltozatai közül legfőljebb az 'elbágyad, eltompul; megnyugszik, megállapodik' s esetleg a 'rászed, félrevezet' jelentést lehet az 'alszik' jelentés alapján megnyugtatóan levezetni, a többi jelentés-változat: 'megrémul, megijed; szörnyülködik', 'csodálkozik, bámul' stb. azonban sokkal élelnebb képzeteket tükröz annál, hogyszem kialakulásához az alvás: a teljes testi és szellemi megnyugvás, elernyedés képzele elfogadható kiindulási alapul szolgálhatna. Különben az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a korai adatok inkább az élelnebb képzeteket tükröző jelentéseket mutatják, tehát az eredetinek föltett 'alszik' jelentésből kiinduló jelentés-változások sora időrendileg is nehezen volna igazolható.

Az elmondottak jogot adnak arra, hogy a magyar *ámul*, *álmélkodik* stb. szócsaládot ne kapcsoljuk össze az *alszik*, *álmom* stb. családjával (mint ahogy a kétségtelenül ősi eredetű *alszik* régi finnugor előzménye sem igen lehet az egybevetésül ajánlott, 'álmélkodik' jelentésű ugor igék alapja), hanem a szócsalád etimológiáját más irányban kíséreljük meg keresni. — Fölösleges külön fejtegetni, hogy az *ámul* és családja mind alaki, mind jelentésbeli vonatkozásaiban feltűnő rokonságot mutat az eddig tárgyalt — közvetlen eredetükre nézve egymástól jórészt független, de a hangfestés síkján, a hangfestés jellege alapján mégis erősen összefüggő — hangfestő igékkel. Önként adódik tehát, hogy az *ámul*-nak és társainak az eredetét is az előzőekhez hasonló úton: a hangfestés alapján próbáljuk megoldani.

Az imént már érintettük azt a kérdést, hogy az *ámul*, *álmélkodik* stb. szócsalád tagjaiban előtűnedező *á* utáni *l* nem eredeti, nem etimologikus, hanem későbbi fejlődmény. A korábbi *ám*- szókezdetbe való behatolása az *l* zárt szótag végéről történő kiesése reciprocumaként következett be, mint ezekben: *boldog*, *bölcs*, *bölcső*, *gyümölcs* stb. (vö. LOSONCZI: MNy. XIV, 129). Míg azonban az *l*-nek az *o*, *ö* után viszonylag korán és nagy területen induló kiesése (vö. LOSONCZI: NyK. I, 240) a fordított irányú változásban is erősen hatott, s a *boldog*, *bölcs*-féle alakok *l*-jét a nyelvterület nagy részén megszilárdította, addig az *l*-nek *á* után az előbbinél valamivel később induló s nem oly nagy területen érvényesülő kiesése a fordított irányú változásban sem hozott létre nagyobb számú s a nyelvterület nagyobb részén állandósult *á* utáni *l*-betoldódásokat. Az *ács* > *álcs*, *tanács* > *tanálcs* stb. változások tehát jobban megőrizték nyelvjárási jellegüket, s *l*-jük a nemzeti nyelvben sem tudott diadalra jutni. Ez utóbbi változások sorába tartozik bele az *ámul* ~ *ámol* ~ *ámél* > *álmul* ~ *álmol* ~ *álmél*, *ámét* ~ *ámít* > *álmét* ~ *álmít*, *ámolkodik* ~ *ámélkodik* < *álmolkodik* ~ *álmélkodik* fejlődés is, amely a kódexek korában indulhatott, de csak némely nyelvjárásban, bizonyos szórványos jelleggel érvényesült, s a szócsoport tagjai közül csupán az *ámélkodik* ~ *álmélkodik* pár második tagjában tudott nemzeti nyelvi színvonalra emelkedni.

Az igecsalád eredeti *ám*- „tövében” hangfestő funkciójú hangkapcsolatot lehet keresnünk, amelynek kezdő illabialis hosszú velarisa ugyanazt a szerepet: a szájtátás képzetének érzékeltetését tölti be, mint az *ájul*, *áhit*, *ásít* stb. igékben. Az *m* elemet fölösleges valamiféle képzővel azonosítanunk; szerepe egyszerűen a minden különösebb funkció nélküli pusztá hangfestés lehet. A labialis, valamint a nasooralis hangoknak a hangfestő szavakban való jelentős szerepük közismert; csupán az *m* szóbelseji, minden különösebb „funkció” nélküli előfordulására egész sor példánk van: *cammog*, *hempereg*, *hőmpölyög*, *hemzseg*, *kalimpál*, *kecmereg*, *sompolyog*, *piszmog*; *alamuszi*, *csámpás*; stb.

Az *ámul* ~ *ámol* ~ *ámil* ~ *ámél*, illetőleg az *áméit* ~ *ámét* ~ *ámít* az *ám*- hangfestő „igetőnek” a visszaható, illetőleg a műveltető igék alakrendszerébe való beleilleszkedése (az *-ul*, *-ol* ~ *-il*, *-él* megfelelésre vö. SZINNYEI: MNy. XXII, 255, NyH. 77). Az *ámul*-nál és *ámít*-nál jóval fiatalabb *ámog* (< *ámog*) a gyakorító *-g* képzős igealakokba való beleilleszkedés. Az *ámolkodik* ~ *ámélkodik* ~ *ámilkodik* ~ *álmélkodik*, illetőleg az *ámolog* ~ *ámolyog* ~ *ámójog* ~ *ámolyog* ~ *ányolog* stb. már valódi visszaható, illetőleg gyakorító képzésnek látszik a korábbi *ámul* ~ *ámél* stb. alakból, bár a képzőbokros visszaható (*leselkedik*, *gyűlölködik* stb.) és gyakorító (*szédeleg*, *tévelyeg* stb.) igék analógiájára való korai beleilleszkedés sincs kizárva. Az *áméskodik* a gyakorító *-sz* + visszaható *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* képzős igék (vö. R. *rugaszik*

> *rugaszkodik*; R. *törleszkedik* 'törleszkedik'; stb.) alakrendszerébe való viszonylag késői beleilleszkedés lehet. Az *áméllat*, *ámítgat* valódi deverbális műveltető, illetőleg gyakorító igeképzések.

Az *ám-* előrészű igei alakulatok jelentésfejlődése a következőképpen történhetett. A korai visszaható jellegű alakulatok 'száját tát', illetőleg 'bámulatában, csodálkozásában száját tát' jelentésűek, míg a műveltető jellegűek '(beszédével, cselekedetével stb.) szájatátást okoz', illetőleg szájatátásra készítet a bámulat, csodálkozás miatt' jelentésűek lehettek. Mint az előbb tárgyalt igék esetében, itt is hamar bekövetkezhetett az ijedség, rémület kifejezésére szolgáló jelentéselágazás. A szájatátásnak egyrészt a csodálkozás, másrészt az ijedség képzetével való szoros kapcsolatára az eddigieken kívül még több ma is járatos szólást idézhetünk: *csodálkozásában (ijedtében) tátva maradt a szája; majd leesett az álla a csodálkozástól (ijedségtől); majd elájult [ti. száját tátott] a csodálattól (ijedségtől)*; stb. — Az igecsalád több tagjában jelentkező 'elbágyad, eltompul' jelentés az előbbiekből kinövő későbbi fejlődésnek látszik; vö. *ijedtében földbe gyökerezett a lába; mozdulni sem tudott a rémülettől; szinte megbénult a csodálkozástól (rémülettől)*; stb. Bár e jelentés a 'csodálkozik' és a 'megrémül' alapján kifogástalanul megmagyarázható, nem lehetetlen, hogy kialakulásában az *álom*: *alszik* szócsalád jelentésének a hatása is közrejátszott (az *l* betoldódásával keletkezett *álmul* ~ *álmél-félék* közvetítésével). — Az *ámít* és *áméllat* 'félrevezet, rászéd' jelentése az említett műveltető jellegű alapjelentésből könnyen érthető. — Az *ámolyog*-ban és *ámmog*-ban viszonylag későn felbukkanó 'tétovázik, ácsorog, az időt tölti', illetőleg a 'bódorog, ténfereg, támolyog' jelentés az igecsalád korábbi jelentései alapján, de valószínűleg más igék (*áll*, *ácsorog*, *támolyog* stb.) jelentésével való keveredés folytán alakult ki.

5. A jelen cikkben tárgyalt hangfestő eredetű igék sorába a legszorosabban (bár nem egészen úgy, ahogy jelenleg köztudomású) beletartozik a *bául* ~ *bámul* ~ *bámul* stb. ige és családja. Noha az egész hangfestő igecsoportra jellemző hang-, alak- és jelentéstani sajátosságokat ez az igecsalád mutatná meg talán a legzsembeötlőbben, mostani fejtegetéseimben nem térek ki rá. A *bául* ~ *bámul* ~ *bámul*-nak az előbb tárgyalt igéknél jóval kiterjedtebb családja, közelebbi és távolabbi rokonsága ugyanis viszonylag nagyobb méretű adatközlést és a különleges problémák részletesebb bogozgatását igényli, s ez föltétlenül szétfeszítené jelen cikkem kereteit. A kérdéses igecsaláddal kapcsolatos kérdések tárgyalására ezért a legközelebbi jövőben külön cikkben fogok sort keríteni.

BENKŐ LORÁND

Példák a hangutánzó ikerítésre

„Kettőztetés, ikerítés a magyar nyelvben“ című értekezésemnek egyes részleteit a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1942. évi május 4-én tartott ülésén mutattam be rendes tagsági székfoglalóként. Más részleteit „Az ikerítéssel összefüggő jelenségek“ címen a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1942. évi június 9-i felolvasó ülésén ismerttettem. Az értekezés alapján az idevágó kérdéseket ismételten tárgyaltam egyetemi

előadásaimban. Az ikerítésre vonatkozó felfogásomat erősen vázlatosan „Magyar Szóalaktan I. Szóösszetétel“ című 100 példányban kinyomtatott közlemény részleteként 1949 májusában tettem közzé, majd ugyanennek „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához“ című kiadásában (MNY. XLVII. 1951.) a „III. A mellérendelő összetételek“ feliratú fejezet 2. szakaszaként, amelynek a címe: „Az elemek hangalaki vonatkozása alapján felvehető alosztály: az ikerítés“ (i. h. 146–8).

Hogy az értekezésnek egészben való kiadására belátható időn belül sor kerülhetne, illetőleg én sort tudnék rá keríteni, kevésbé valószínű. Ezért talán nem felesleges, ha egy-két mutatványt közlök belőle.

*

A mássalhangzó-különböztető ikerítő alakulatok második csoportjaként azokat az eseteket jelölhetjük meg, amelyekben az előtag is, az utótag is mássalhangzóval kezdődik, mégpedig az utótag labialis mássalhangzóval.

Ebben a csoportban az 1. alcsoportot azok az ikerítések szolgáltatják, amelyekben két etimológiailag önálló szó csatlakozik egymáshoz. Ilyenek: *locs-pocs* | *ront-bont*, *csetlik-botlik*, *hëgyës-bëgyës* és *hëgykë-bëgyke* | *ken-fen*, *told-fold* és *toldoz-foldoz*, *nyal-fal*, *hül-fül*, *dül-fül*, *locs-fëcs* és *locska-fëcske* meg *locsi-fëcsi*, *lityëg-fityëg* | *csillog-villog*, *tész-vész* és *tësz-i-vësz-i (ember)* | *töre-mora* a. m. 'törmelék': a *tör-ből* és a *morzsol* alapszavából, *tutyi-mutyi*, *cica-maca*. — Amennyire a rendelkezésre álló adatokból telik, megvilágítom, hogyan vált ezek esetében két önálló szóból ikerítés. Behatóan foglalkozom a következőkkel: *csig-big* és a nézetem szerint vele összefüggő *csiga-biga* | *zene-bona* | *csiri-biri* a *csiri-csáré*-val együtt | *kákom-bák* és vele az *ákom-bákom* | *torzon-borz* | *csere-bere*.

Négy hangutánzó eredetű ikerítést választottam ki. Arra akarom ugyanis felhívni a figyelmet, hogy az ikerítésben jelentős szerepet játszik a hangutánzás, illetőleg fordítva: a hangutánzásban fontos szerepe van az ikerítésnek.

zenebona

A köznyelvben is használatos a *zenebona* szó. A mostani nyelvérzék számára egységes szónak tetszik, ezért a Helyesírási Szabályzat joggal íratja egybe. Ha nyelvészetileg iskolázatlan embertől az iránt érdeklődnénk, hogy melyik szóval kapcsolná össze, nyilván a *zene* szót említené. És ebben igaza is volna. Csakhogy olyan értelemben nem volna igaza, hogy a mi mostani 'muzsika' értelmű *zene* szavunkból lett a *zenebona*, mivel fordítva éppen a *zenebona* szóból vonta el a *zene* szót 1832-ben a gyakran nagyon is merész, de nem ritkán szerencsés ösztönű nyelvújító HELMECZY MIHÁLY (NyÚSz. I, 384). És HELMECZY ebben az esetben is fején találta a szöveget: a *zenebona* szóból egy régi nyelvelemet hámozott ki.

A *zene* nem más, mint a *zëng* ~ *zënëg*: *zöng* ~ *zönög*, továbbá a *zëndül*, *zëndt* igék **zën*- ~ **zön*- (!*szönög*, *szöndül* NySz. III, 1280) hangutánzó alapszavából való igenévi alakulat. A másik rész: a *bona* éppen úgy hangutánzó eredetű nyelvelem, mint a *zene*: a 'bombilo' jelentésű *bong* ige **bon*- alapszavából képződött az -ó : -a képzővel. A *bong* a méhek hangjáról magában is előfordul már CAL.-nál és MA.-nél. De szerepel a R.-ben a *zeng*-gel együtt is: PPB. I.: „Bombilo: *Zengek*, *Bongok*, mint a' méh.“ (NySz. III, 1280, I, 281) |

zëngő-bongó | *zëngés-bongás* (NySz. I, 281). Van *csëng-bong* ikerítés is, a. m. 'tintinno' (EtSz. I, 933). A *zene-bona* alakulat már a R.-ben az 1470 tájáról való SermDom.-tól sok adatban jelentkezik (NySz.). Helt.-nál van *zennebonna* változata. A SermDom.-ban (I, 387, II, 191) *zanabana* 'fabulae et rumores', illetőleg 'dissensiones' megfelelője; a XVII. század első ha madából *zanabona* alakban tűnik fel. A *zana* mélyhangú változata a *zene* alaknak, s összevethető ezzel a kifejezéssel: *zongó-dongó* 'húst beköpő légy' Gömör megye (MTsz. II, 1048). Ugyanílyen velaris változat mutatkozik e kifejezésekben: székelyföldi *zene-zuna* 'zaj, szózaj, zajongás', valamint 1. szolnokdobokai és 2. székelységi *zenge-zunga*: 1. 'zenés mulatság, víg tor'; 2. 'zaj, szózaj, zajongás' (MTsz. II, 1042–3). A Tokaj vidéki *zsongol* 'dúdolgat, danolgat' (MTsz.) *z > zs* váltással. Tzs. 1838.: *zsongani* 'summen, summsen'. Vajjon a nép nyelvéből?: NyÚSz. 388.

csiribiri

A *csiribiri* szóra az első adatot 1736-ból BÉL MÁTYÁSTÓL ismerjük. Általában ilyen jelentésben használatos: 'apró-cseprő, csekély értékű, jelentéktelen, haszontalan (ember, állat, tárgy)'. Azonban találkozunk a Nagykunságban 'sokat beszélő' jelentéssel is. És ez az utóbbi értelme a szónak az, aminél fogva etimológiát kereshetünk a számára.

Az EtSz. (I, 1096–7) a rávonatköző adatokat összeállítva hangfestő szónak mondja, de közelebről nem jelöli meg, hogy honnan és hogyan származik. Ellenben utal arra, hogy hasonló hangalakú ugyancsak hangfestő eredetű szavak a rokon nyelvekben is vannak, így a vogulban *sirü-pirü* 'klein-fein', a votjakban *tširi-pširi* 'sehr klein, Krume: lim-lom, Brocken: törmelék'. Hasonló hangutánzó szavak nem rokon nyelvekben is előfordulnak, pl. a németben.

Úgy láthatjuk, hogy az előtag alapjául szolgáló hangutánzó a *csörög* ~ *csëreg* (*csiri*pp|*jel*) ige rokonságába tartozik, közelebről a *csirég-csörög* ikerítés előtagjával függ össze: a *csir*-hangutánzó alapszó -i képzős igeneve. A második *biri* elem valószínűleg nem változata ennek a *csiri* előtagnak, hanem egy másik hangutánzó elemre mehet vissza, s ez a *bërrég* szóból (vö. EtSz. I, 374–5, BÁRCZI, SzófSz.) szóból kielemezhető **bër*- ~ **bir*-. Érdekes, hogy Vörösmarty a Csongor és Tündében szereplő három ördögfi egyikének a nevét a *bërrég* vagy *bërrog* 'morog' szónak megfelelő *bër*- ~ *bërr*-alapszóból teremtette meg: *Berreh*, — míg a másiknak a nevét: *Kurrah* egyebek közt a pulyka hangjára vonatkozó *kurrog*-ból alakította. Vörösmarty itt is — amint különben sokszor szokta — a hangfestéssel érzékelteti személyei fő jellemvonását: a folytonos dühösködést. (A harmadik ördögfi neve *Duzzog*.)

„*Csiribiri* kan veréb, ha megúntad, küdd odébb!“ Margittáról 1885–1890 közti emlékeként közölte velem HECRVÁTH JÁNOS ezt a gyermekmondókát. Bele a *csiribiri* bizonyára az eredetibb hangutánzó jelentéssel került.

A hangutánzó eredetű *csiri-biri* ikerítő alakulat esetében a **csergő-berregő* vagy az idézett 'sokat beszélő' jelentés olyanformán mehetett át a 'haszontalan, jelentéktelen'-féle értelembé, ahogy — amint látni fogjuk — az *ákom-bákom*, *kákom-bákom* hangutánzók a 'hangzavar, tökéletlen beszéd' jelentés után vették fel a 'rendetlen, kezdetleges írás vagy rajz' értelmet.

csiricsaré

Az 1794-ben felmerülő *csiri-csaré* vagy *csiri-csári* előtagja egyezik és etimológiailag is összetartozik a *csiri-biri* előtagjával; a második rész pedig: a *csaré* vagy *csári* a Nyj. *csárog* ~ *csárrog* a. m. 1. 'fecseg, lármáz, rikácsol' és 2. 'károg' hangutánzóval (EtSz. I, 871) családosítható, amivel az EtSz. I, 1097 összeveti. Egyébként a **csir*-**csár* hangutánzó, illetőleg a *csiri-csaré* vagy *csiri-csári* alakulat egy hangrendváltó ikerítésre vezethető vissza. A *csiri-csaré*[i] jelentéseit a jelzett alapon így sorakoztathatjuk fel: 1. 'csacska, fecsegő, sok beszédű'; 2. 'haszontalan fecsegés'; 3. 'szeles, szeleburdi, könnyelmű, bolondos'; 4. 'rikító, össze nem illő színű' (ez az általános jelentés); 5. 'cifraság, díszítés'; 6. 'ákom-bákom, irka-firka' (CzF.); 7. 'haszontalan, jelentéktelen, csekély értékű, apró-cseprő'. Hasonló szokat idéz az EtSz.: a németből: nyelvjárási *tshiritschari* 'Gekritzel; Geschnörkel: ákombákom; cikornya'; a szláv-ságból: szlovén *čiričare* 'ua.' és cseh *čiryčary* 'Krickel-krackel, Gekritzel; Schnörkelwerk, -zeug: irkafirka, macskakaparás; cikornya, cifraság'. GOMBOCZ (MNY. VI, 29) a *csiribiri*-vel foglalkozva azt írja, hogy legalább az 'irka-firka, ákom-bákom' jelentésű magyar *csiricsaré* „kétségtől” jövevényszó, az idézett szlovén és osztrák-német szók átvétele. Ezt a nézetét az EtSz. *csiricsaré* cikkében (I, 1097) nem tartja fenn, legalább abból kitetszőleg, hogy az 'ákom-bákom'-ot az EtSz. a szó 7. jelentéséül osztja be.

A *csiribiri* és *csiricsaré* eredeti elemei a magyar nyelvnek; a magyarban éppen úgy létrejöhetnek, mint más nyelvekben: szótani, alaktani, jelentéstani tekintetben egészen természetes etimológiájuk van.

Az 'ákombákom' értelem fellépése a jelentésváltozásoknak abba a típusába tartozik, amelyikbe a hangot jelentő *rikít* ige *rikító* igenevének vagy a *rikít ri* alapszavának, illetőleg az alapszó *ki* igekötős összetételének (a *ki-ri valamiből* szerkezetben) látási, színeképzetek kifejezésére való alkalmazása. Ez az úgynevezett komplikációs jelentésváltozások egyik faja, az, amelyben érzéki érzetek nevét visszük át egyik területről másra, hangulati velejáróik rokonsága következtében (vö. Gombocz, Jelentésan 82). — Hasonló jelentésváltozás történt a fentebb szóba került *zenge-zunga* kifejezésben is; az idézett 'zenés multság' és 'zaj' jelentéseken kívül van neki a Székelységben 'holmi, lim-lom, cókók' értelme is (id. MTsz. II, 1043, de külön választva a 'hang' jelentésű *zenge-zungá*-tól).

ákombákom

Az *ákom-bákom* szó a jelenlegi nyelvérzék számára homályos alakulat; csak azt a benyomást kelti, hogy egy magánhangzós meg egy *b* kezdetű elemből ikerítődött.

A Tsz. közli rá az első adatot, mint baranyai és kemenesaljai szóra. Az EtSz. (I, 50) a székelyföldi *ákombák* és a régebbi *kákom-bákom* szavakat idézi hozzá alakváltozatként és hangfestő szónak tartja, összevetve a tót *hakybaky* 'ua.' kifejezéssel. — A *ká[a]kombákom* jelentése MA. 1621. és PP., PPB. szerint: 'buttubata [nb.: „Buttubata, orum ge. n. pl. Semmire kellő beszéd, vagy dolog. Iktzu Biktzu.“ MA. I. 1621.; „battologia: haszontalan szószaporítás PPB.I.], titivillitium [„ruhaszélről lemetélt esőlék“ PPB.I.], tatapatata [gyermekes beszéd?]. Azokból az adatokból, amelyeket a NySz. (II, 81) a

kákom-bákom szóra, valamint a *kákom-bák* főnévre-melléknévre és a belőle lett *kákom-bákol*, *kákom-bákos*, *kákom-bákság* származékokra közül, hasonló jelentéseket vehetünk fel. A Balaton melléki népnyelvben *kácombák* a. m. 'ákombákom' (Tsz.). A Tolna megyei népnyelvben a *kákom-bákom* a. m. 'ákombákom', de a Marcal mellékén a. m. 'érthetetlen beszéd'.

Az első: *kákom* elem a R. *kádog* vagy *kádog* igével függ össze, amely emberre vonatkoztatva 'blatero, fecseg' jelentésben szerepel, de kifejezi a varjú és holló károgását, a tyúk karicsalását, a béka hangját is (NySz. II, 80). A *kádog* egyébként -g gyakorító képzős alakulat a Czeplédi Istvánnál 1669-ben felbukkanó *kák* igéből (NySz. II, 79), amely a torockói népnyelvben 'tát' értelemmel is jelentkezik (MTsz.). Az 'ostoba' jelentésű *kákó* Matkónál, Illyefalvinál, Sámháznál (NySz. II, 80). A második *bákom*, illetőleg *bák* elem rokonságára szintén rámutathatunk. A székelységben és a Mátra vidékén *bakog* a. m. 'dadog, hebeg, akadozva beszél' (S: D., MTsz.), vagyis az, ami más vidéken a *mekeg* velaris párja: a *makog*. A *bakog* ~ *bekeg* szót hangutánzó-nak tartja az EtSz. (I, 243). — A *kádog* meg a *bakog* vagy első szótagjában megnyújtott *á*-val hangzó *bádog* igét ikerítve találhatjuk meg a régiségben egy 1602-ből való adatban Eszterházi Tamásnál, így: „az mineműnec [az papistac] *kakogiac bakogiac* lenni“ (NySz. II, 80). Balásfínál 1616-ban van: „Valami egynehany arkos papirossat *kakolt bakolt* be“; Misk: VKert. pedig *kakabakló* fogolyadárrol beszél (NySz. II, 81, 80). Czeplédi *kák* és *bakol* igéket szerepeltet együtt: nem egészen világos fordulatban (a NySz. I, 162 az utóbbit a *bák* állatnév *bakol* tétele alatt veszi fel '[aggredior, oppugno; bocken?]' értelmezéssel). — Pósházi ezt írja: „A Valdenses keresztyének ellen hamisan *kákogsz* és *kácombákolsz*“ (NySz.). Ez is a mellett tanúskodik, hogy a *kákom-bák*-ban érezték a hangjelentést, illetőleg a *kádog* igével való összefüggést. — Az igei funkcióban szereplő *kák* hangutánzóból való deverbális -m vagy a *bák* elem *b*-jéhez hasonló -n képzős alakulatnak tekinthető a *kákom*, illetőleg *kákum*, minthogy Sámháznál *kákumbák* van. A *bak* vagy *bák* mint névszói hangutánzó képzőtlenül jelenik meg a *kákom-bák*-ban és deverbális -m, illetőleg -m-mé vált -n képzővel megtoldva a *kákom-bákom*-ban.

Így megvilágíthatjuk a *kákom-bákom* és a *kákom-bák* szavak keletkezését, de még nincs megmagyarázva az *ákom-bákom* és *ákom-bák*. Annak a feltevésére, hogy a *kákom* előtag szókezdő *k* hangja esett el, nincs elegendő alapunk. Ellenben arra meglehetősen valószínűséggel gondolhatunk, hogy a **bákom-bákom* kettőztetés első eleméből vészett el a *b*. De még nagyobb a valószínűsége annak, hogy az *ákom* egy a *bák*-tól és a *kák*-tól független **ák* hangutánzóra nincs adatunk, azonban következtethetünk a megváltára a palóc *ákorog* igéből, amelynek a jelentése: 'erős mély hangon nyikorog, hamis hangon dalol' (EtSz. I, 51). Ez a feltett **ák* hangutánzó egyébként összevethető a biblia egyik Jeremiás-részletének Biró Mártontól (1754—1756.) való megfelelőjével: „*Á, Á, Á* megnémulván *ááágat* Jeremiás: Et dixi *Á, a, a* domine Deus: ecce nescio loqui, quia puer sum“ (NySz. I, 1). Itt az *ááágat*, még ha a bibliát utánozza is, arra vall, hogy a magyarnak sem volt idegen a dadogásnak az *á* hanggal való hangutánzó kifejezése (vö. EtSz. I, 1). Hogy az *á* hang alapeleme lehetett a szájtátás kifejezésének, nem kell másra hivatkozni, csak arra, hogy amikor az orvos bele akar nézni a szánkba, *á* hangot mondhat velünk. Az *ákom-bákom*, illetőleg *ákom-bák* kisebb körben élhetett, mint a *kákom-bákom*, illetőleg *kákom-bák*. A NySz.-ban nincs. Lehet, hogy csak vala-

melyik székely nyelvjárásban volt meg; onnan kaphatta fel az irodalmi nyelv, de elég későn.

Kákombak írás van Matkó: BCsák. (NySz.). És 'irkafirka' értelmében járja az *ákombákom*, *ákombák* is. Az, hogy egy 'dadogás, hebegés, fecsegés, zavaros, értelmetlen beszéd' jelentésű kifejezés felvehette a 'zavaros, rendetlen, kezdetleges írás vagy rajz' jelentését, nem szorul bővebb magyarázatra.

A *kákom-bák*, *kákom-bákom*, valamint az *ákom-bákom*, *ákom-bák* ezek szerint megint egy olyan esete az ikerítésnek, amelyikben két önálló szó csatlakozott egymáshoz: első elemük mássalhangzós, illetőleg magánhangzós kezdetű, a másik *b*-vel, vagyis ajakhangú mássalhangzóval kezdődik. — Egyébként azért is foglalkoztunk az *ákom-bákom* szóval, mivel arra szolgálhat például, hogy ha most nem is értjük egy összetételnek az elemeit, azért az összetételnek lehet, sőt ha megfelelő módon vallatjuk, van is etimológiája.

PAIS DEZSÓ

Siheder, zivatar, viheder

I. A SzófSz.-től ismeretlen eredetűnek jelzett *siheder* szó származása abban a pillanatban világosodott meg előttem, amikor a Bihar megyei Nagyrábén *suheder* változatát hallottam. Ekkor vált nyilvánvalóvá számomra, hogy ez a szó is annak a rendkívül kiterjedt szócsaládnak a tagja, amelynek életét egy ősi *su- ~ si-* hangutánzó igetöből eredeztethetjük (ebbe tartoznak — a gazdag népryelvi rokonságon kívül — olyan szavaink, mint a *sóhajt*, *sudár*, *sűg*, *sugár*, *suhog*, *sürrán*, *susog*, *suttyó*, illetőleg *sikít*, *sipít*, *sír*, *sivít*, *sivatag* *süvölt*, *süvölvény*, *zsivány* stb.), jelentése pedig 'suhogó', 'zúgó'. — Ismeretes, hogy a fák, különösen a fűz és akác friss hajtása szép sudáregyenes, hajlik is, de amellett szívós is, erő van benne. A 15—17 éves legénykéek — akik ebben a korban nyúlnak meg és érik el a férfimagasságot — szintén ilyen karcsú vesszőhöz hasonlóak. A hasonlat ősrégi és irodalmunkból is bőven lehet rá idézni. Csak egy példa a régiségből, Balassitól:

Igyenesen felnőtt
Szép nyers ciprus vesszőt
Jegyez mert ő termete

(a Margaréta című versből: ÖM. I, 115).

Sok példa van a hasonlat mai irodalmi és népryelvi használatára is. Ebből is csak egyetlen egyet: Butler Jánosról mondja a gyámtyja: „— Szikár *jegenye* gyerek” (Mikszáth: *Különös házasság* I, 61). — Miután pedig tudjuk, hogy jónéhány szavunkban igazolható a 'suhogó → suhogo vessző → serdülő, suhanc' jelentésfejlődés (vö. erre MÉSZÖLY GEDEON, A *fattyú* szó eredete: MNy. X. és az ott érintetteken kívül még több más is), a magyarázat jelentés-tani része megoldottnak tekinthető, s a nehézség inkább alaktani térre csúszik át. A magyarázat helyességét, vagyis a 'süvítő, suhogo' jelentésből való származtatást megerősíti az ormánysági *suheder* 'vihar' (OrmSz.), amely nyilván az erős széllel járó zúgásra vonatkozik. Vö. *suhé* a Székelyföldön 'suhogó eső'-t, Arad és Bihar megyében 'suhanc'-ot jelent (MTsz.).

Idegen nyelvi analógiák is akadnak. Nem régi nyelvünkben a *svihák* szó. TELEKI SÁNDOR 1879-ben megjelent Emlékeiben olvassuk: „Még abban az időben [t. i. 1849-ben] az Andrássy-iskola nem találta fel a *svihákot*, s mi magunk között csak pakfong-mágnásnak hívtuk [Szabó Nándort, aki szerette adni az urat]“ (I, 144). Teleki szerint tehát a múlt század hatvanas éveiben „találtatott fel“ a *svihák* fogalma; a szó is akkortájt terjedhetett el. Első adat rá KECSKEMÉTHY AURÉL 1874-ben kiadott „A mi nagy férfaiink“ című könyvéből való, aki ott a *svihák*-nak oly kitűnő jellemzését is adja, hogy TÓTH BÉLA érdemesnek tartotta újra közölni (Szájru-l-szájra 375—6). Nos, a *svihák* a szlovák *švihák* 'piperkóc' (JANCSOVICS), 'divatbáb, fenegyerek' (LOOS), 'uracs, arszlán, divatmajom' (BRÁBEK), 'szélhámos' (HVOZDZÍK) szó átvétele, ez pedig a *švihati* 'suhint, suhogtat' ige származéka (így már TÓTH BÉLÁNÁL, bár megkérdőjelezi). KÁLAL szótárában a *švihacek* 'hajlékony ostor', *svihák* 'ostor', HVOZDZÍKNÁL a *švihák* első jelentése 'suhogó, ostorvég', JANCSOVICS-NÁL pedig a második 'suhang, suhogó'.

A *siheder* szótári nyelvünknek nem régi szerzeménye, mert a magyar címszóanyagban csak 1838-ban bukkan fel (Tzs.). Eldugva azonban megvan már MÁRTONNÁL: 1818: „*oéletizon*... lovat futtató, lófuttató ifju vagy *siheder*“ | 1823: „Aufschöbling... ein aufgewachsener junger Mensch; *siheder*; suhantz; felserdült ifju“ és „Bauerjunge... paraszt gyermek; *siheder*; puer rusticus; agrestis“. Úgy látszik, MÁRTON nem ismerte a szót (előző szótárai nem hozzák), és csak az 1817-ben megjelent Ludas Matyiból jutott tudomására. A Fazekas-féle költemény negyedik „levonás“-ára utal ugyanis a 'lófuttató, műkedvelő zsoke-féle' jelentés, amelyet máshonnan nem ismerünk, és így másként magyarázni sem tudjuk. Vö. mégis 1834: „hogy ülik meg lovaikat a' *sihederek*“ (Jakab István: Falusi lakodalom 15). — Hiába keressük a NySz.-ben is. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyaga segítségével azonban első előfordulását a XVIII. század harmadik negyedébe sikerült visszavinni és néhány más kérdésre is feleletet kapni. 1774: „a' Falufi Oskolákban tanuló otromba és bárdolatlan Paraszt *Siederkékre*“ (a szerző, Wiegand János Bézeverésében) és „[a trágyát] nagy Kazalokra rakják, a' mit Szarvasoknak neveznek. Mellyeknek ritkán vagyon egyéb hafzna, hanem hogy kivált a' Paraszt *Siederek* reájok ki-feküfznek, 's gyakran a' munka idején-is rajtok nyújtóznak, heverésznek“ (a fordító előszavában, mely Debrecenben 1772 júniusában kelt; ifj. Szilágyi Sámuel: Az austriai paraszt ifjúságot a' jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvvetse) | 1798: „Adolescentulus: Ifjatska, *siheder*“ (CELLARIUSBÓL — amelynek magyar értelmezései BUDAI ÉZSALÁSTÓL származnak — IMPLÓM JÓZSEF: MNY. XL, 246) | 1804: „a' hegyek' oldalainak egynéhány *sihederjeivel*... el-indult“ (Peretsényi Nagy László: Orithia 50); „a' leg-kisebb *Sihederben*-is“ (i. h. 99) | 1813: „a' mikor netalán valami buja *siheder*“ (Ajtai Sámuel: Erkölcsmesítő való és költött történetek) | 1816: „Hat Regimentre való *sihedert* Lithvánia felrótt“ (Peretsényi: Gallias 25) | „Midőn osztán felcseperedett, és tizenhat esztendő *sihederré* lett“ (Czövek István: Európai híres zsványok, utonállók, tolvajok... 9, 52) | 1817: „Matyi vólt a neve a' *sihedernek*“ (Fazekas a költeményt még 1804-ben írta. Az 1815-i első kiadás a szerző tudta nélkül jelent meg. Igazán népszerűvé az 1817-i kiadással vált. Az idézet az első levonásból való, a negyedikben még négyszer előkerül a szó.) | 1818: „ott engemet egy *sihedernek* átaladott, hogy magamat annak parancsolatjához alkalmaztassam“ (Czövek István: A gallyás-rabszolga 64), két *siheder* adat P. Nagy-tól (Tibullus 55,

83) | 1820: „Itt *siheder* fitzlkó“ (P. Nagy L.: Ovidius 15); „vonz *sihederkori* éltem“ (i. h. 69); „*sihederke* Legény“ (i. h. 169) | 1825: „*Siheder*. Sutyó, fiatal ember, vagy állat. *Siheder* malatz“ (NÁTLY JÓZSEF, Némely vélekedések a magyar nyelv ügyében 37). — Mivel Szilágyi, Budai, Ajtai, Fazekas bihari, (Hajdú megye későbbi) Peretsényi aradi, NÁTLY szegedi (Czövek is keletmagyarországi), úgy látszik, hogy — legalább is 'suhanc' jelentésében — tiszántúli szó. Dunántúli és erdélyi írók később, irodalmivá lette után sem nagyon használják. Az irodalmi nyelvben a nagyszótári adatok szerint főként Peretsényi Nagy László révén terjedt el (nyolcszor van adatolva). Ő sem különösebben tehetséges, sem nem népszerű, de igen termékeny s a maga idejében eléggé olvasott költő, aki helyes érzékkel választotta ki a népnyelvből az irodalmi nyelv gazdagítására alkalmas szokat (TOLNAI: NyT. XXXIII, 341, A nyelvújítás 98). Mégis, mivel Peretsényi Nagy szerepe a nyelvújításban nem számottevő, elfogadhatóbbnak látszik az a vélemény, hogy a szó elterjedését nem egyének hatása, hanem a tiszántúli köznyelvbe való bejutása okozta. — Az 1825 utáni idők adataiból érdemes még annyit megemlíteni, hogy a század további folytatában a *süheder* jutott többségre (BALL. 1872-ben a *siheder* még utalásként sincs meg), míg a XX. században a *siheder* került fölénybe, majd véglegesen uralomra.

Bár a szó első előfordulását csak 1774-ből ismerjük, sokkal régebbi. Erre mutat, hogy 1774-ben már képzős alakban jelentkezik, továbbá az, hogy a Hegyaljától az Ormányságig ismeretes, valamint hogy sok alakváltozata van. *Suhader*: 1892: „az öreg mâ jaó nem látott, me'llopták eőt a *suhaderek* minden éjjel“ (Ethn. III, 357); — *suhadér*: 1893: előbbivel együtt mátravidéki (Nyr. XXII, 335 után MTsz.); — *suheder*: 1951: Nagyrábé (saját gyűjtésem); — *süheder*: 1804: Peretsényi Nagy Lászlótól (l. fentebb), bár a többi helyen *siheder*-t ír, Tzs., BLOCH 1844., CzF. stb.; — *sühedér*: 1885: „Mint meztelen s kent testü *sühedérek* Előnyük' és gyöngéik' kémelek Még mielőtt csapást egymásra mérnek“ (Szász Károly — Dante: A Pokol 242). Két okból nem hiszem, hogy a csupán egyetlen adattal képviselt *sühedér*-t ki kell iktatnunk az alakváltozatok közül. 1. Szász Károlyról nem tehető fel, hogy ilyen „hamisítás“-hoz folyamodjék. 2. Bár erdélyi születésű, hosszú időn át élt az alföldön és fülébe juthatott egy ilyen változat. A vers rímes, a megfelelő helyen *-dérek*—*mérnek* csak ebben a formában elfogadható, tehát sajtóhiba nem lehet. — *siheder*: 1798: IMPLOM fenti adata, ma ez a köznyelvi; — *si(j)eder*, *si(j)ederke*: 1774: l. fentebb.

Alaktani magyarázatára két lehetőség kínálkozik:

1. A *suh*-hangutánzó igetöből *-d* képzővel képzett *suhod* 'korbácsol, vesszőz' (NySz.) igének *-r* névszóképzős származéka. (Ez az ige azonos a *suhad*, *suwad* és az 1617: *suadalom*-ból kikövetkeztethető *suad* igékkal.) A *siheder* szó eredetibb mélyhangú alakja tehát képzésére nézve is azonos a **suhadár* > *súdár* > *sudár* (de fa *sudara*) szavunkkal. Az *-r* előtti — másodlagos — nyúlás megvan a *sühedér*-ben is. A szóvég elhasonulására vö. a mélyhangú *komondor* Gömör megyei *komendér* változatát (MTsz.).

2. A *suh*-igetöből *-der* ~ *dér* képzővel alakított melléknév. Erre a feltevésre az indított, hogy van néhány adatunk olyan *-dér* képzésű szóra, amelynek *-d* képzős igéjét nem tudjuk kimutatni. Ilyen például a páprádi *Szüendér* erdőnév (OrmSz.), ami az erdővel kapcsolatban igen természetesen alkalmazott szó ige származéka (vö. *szüő* 'szövészék' i. h.). Az *-n*-je olyan másodlagos fejlemény, mint a R. *nevedékeny* mellett a *nevendékeny*-é (NySz.), vagy hogy

közelebbi példánál maradjunk, a *folyondár*-é, amelyet én nem **folyond* igéből eredeztetek, mint — igaz, hogy ?-lel — SIMONYI, TMNy. 499, hanem a *foly(ik)* ige *-dar* ~ *-dár* képzős olyan származékának tartok, amelyhez később orrhang járult. Bár a *folyondár* nincs benne a MTsz.-ban, nincs okunk nem népi szónak tartanunk, annál kevésbé, mert van szintén a 'folyó' alapjelentésből fejlődött jelentésekkel *folyár*. Ugyancsak ez a *-der* képző van meg szerintem a BesztSzőj. óta ismert *heveder* szóban (amelyről talán lesz alkalmam kimutatni, hogy 'fekvő' jelentésű), s ez a szó — a képzőazonosság révén — a *siheder* valószínű régiségére is rávilágít, bár feltehető, hogy ez a képzésmód hosszabb időn keresztül lehetséges volt. Úgy gondolom tehát, hogy lehetett egy *-dër* ~ *-dër* képzőbokr (a rövid hang van meg a *tünik* igéből származó *tündër* 1571-ből való *tündöres* adatában, Nyr. XXX, 429), amely a külön is meglevő *d* és *r* elemből áll.

Az első lehetőséget jóval valószínűbbnek tartom, mint a másodikat, tehát ige + *-d* ige képző + *-r* névszóképzőből kell kiindulnunk, ahogy ezt pl. a *tündër* és *csapodár* esetében BUDENZ (MUSz. 501), a *sudár* esetében MÉSZÖLY (MNy. X, 161), a *fondor* esetében — egyik lehetőségként — PAIS (NyK. XLVIII, 280) meg is tette. Ilyen alapon valóban fel lehet tenni egy **szüöd*, **folyod* igét. Azonban mégis nyitva kell hagynunk a lehetőségét annak, hogy néhány ízben a szavégek analogikus hatása érvényesülhetett. Mindenesetre a *-d* + *-r* megindulhatott azon az úton, hogy olyan összetett képzővé váljék, mint az *-atag*, *-eteg*, csak nem került annyiszor alkalmazásra.

Eredetileg azt gondoltam, hogy a többi *-der* ~ *-dër*, *-dar* ~ *-dár* képzős szóhoz hasonlóan *siheder* szavunk is melléknév volt (mint pl. a szintén deverbális *-deg* ~ *-dég* ~ *-teg* képzős származékok: *hideg*, *vendég*, *rengeteg* stb. is), amelyből jelzős kapcsolatokban kezdett a kategória-váltás megindulni. L. a *zivatar* ilyen kapcsolatait: 1779: „E szomorú *zivatar* fellegek világunk színén borongván lelkének országai alá esnek“ (Bessenyei György: Holmi 342) | 1793: „egy *zivatar* szél neki kerekedett a' Somos-nak“ (Magyar Mercurius 255) | 1807: „ma nagy *zivatar* időben egyszerre tölünk... elindultak“ (Kultsár: Hazai és Külföldi Tudósítások 58) | 1818: „Annyira hordja be majd a' porhavat a' *zivatarszél*“ (Horváth Ádám: Helikon 6). Azonban helytelen volt már maga a kérdés felvetése: indogermanisztikai hatásra vall. Abban az időben nem voltak nyelvünkben szigorúan elhatárolt kategóriák, mint ahogy ma sincsenek. E „főnévi és melléknévi szerepű nyelvelemek“-re vö. PAIS, *Sivatag*: MNy. XLVIII, 143.

A *siheder* „mellékalak“-ja a Pápa vidékéről (Tsz.) és Gyórszentmártonból (MTsz.) ismert *rüheder* 'csavargó, dologtalan'. Úgy viszonylik a *siheder*-hez, mint a *sír* a *ri*-hoz, vagy képzését is illetőleg a *rivatag* a *sivatag*-hoz, illetőleg a *sugatag*-hoz (erre vö. PAIS: MNy. XXXIX, 235—6) és *zuhatag*-hoz, a *rivancs* 'jégeső' a *zuhancs* 'zapor'-hoz, a *rohonc* 'siheder' a *suhanc*-hoz (MTsz.) stb.

2. A fentiek után olvasóink nem fognak meglepődni, ha a SzófSz.-tól szintén ismeretlen eredetűnek jelzett *zivatar* szavunkat a *zúg* hangutánzó igetövével hozzuk kapcsolatba. (Tehát a *zeng*, *zihál*, *zörög*, *zötyöl*, *zubog*, *zuhog*, *zummög* stb. szintén igen kiterjedt rokonságába tartozik.) Első előfordulását MA. 1621.-ből ismerjük: „*Zivatar*, Fragos strepitus“, vagyis 'zörgés, recsegés, ropogás, esattanás', stb. Vö. SzD.¹: „*zivatar*—zér-zúr, tsörgés-börgés“. E hangutánzó első jelentésből fejlődött a mai 'fergeteg, szélvész, kavargó széllel járó hófuvatag, égháború' jelentés, amelyre három adat található a NySz.-ban.

Alakváltozatai: *zuhatar*: 1636: „20. januarii reggelre viradólag villámás és szörnyű nagy *zuhatar*, szél lön“ és „7. febr. oly nagy *zuhatar*, szél lön, hogy sok károkat tött házakban, csűrőkben is; az óvári templomnál is a kakast levetette“: Segesvári Bálint kolozsvári polgár feljegyzéseiből közli JAKAB ELEK (Mikó Imre szerk. ErdTörtAd. IV, 210; lehetséges, hogy a *zuhatar* és a *szél* közé a vesszőt valamelyik másoló tette). — Jókai 1870-ben megjelent „Fekete gyémántok“ című regényében úgy nyilatkozott, hogy a *zuhatar* szót ő alkotta a *zuhan* + *zivatar*-ból (vö. TOLNAI: MNy. XXI, 92). A második kiadás megjelenése után ez az állítása vihart támasztott. A Nyelvőr 1881-ben csúfondáros hangú cikkben — egyebek között — megróttta ezért a neologista eljárásáért, mire a Vasárnapi Ujság (1881. 46. szám 734. l.) „Nyelvőri tarkaság“ címen kaján örömmel jelenti, hogy beküldtek egy valószínűleg XVII. századi nyomtatványt, amelyben e sor fordul elő: „*Zuhatar* módgyára szegény lelkem busult“. „Ezzel a Nyelvőr nagy triumfusa — írja a V. U. — sárba esett; mert ha Jókai úgy csinálta is a *zuhatar* szót a maga használatára, hogy a szó jól van képezve, kétségtelen; sőt a szó régi használt szó, amit Nyelvőréknek tudniok kellett volna“. A Nyelvőr elismeri az adatot (X, 563) és a NySz. is felvette. Bennem azonban él a kétely, hogy SZARVAST akarták megtréfálni vele. Mindenesetre gyanút kelt, hogy semmi közelebbit nem közölnek róla, még azt sem, hogy milyen könyv táblájából áztatták ki, továbbá a megtaláló miért a V. U.-ot szerencséseltette felfedezésével. Talán attól félt, hogy nem közli a Nyelvőr? Furcsa a versben a *zuhatar* módgyára *búsul* kifejezés. Bár elképzelhető, hogy a lélek *vi h a r o s a n* háborog, a *búsul* mellett nem igen szokott előfordulni. THALY-féle tréfának látszik (ugyanis ő közölte az alábbi *zuhatar* adatot 1866-ban a Rákóczi Tárban, de BALL. 1872. nyomán tudott volt az előbbi, Segesvári-féle adat is), ezért az új NySz.-ből ezt az adatot kihagyandónak tartom. | 1885: „Téli *zuhatar*“ található a Szatmár megyei születésű Bartók Lajos Kendi Margit című történeti drámájában (90). Bartóknál a *zuhatar* lehet irodalmi hatás, de lehet magával hozott tájnyelvi sajtáság is, mert a szó megvan a SzamSz.-ban is. — *zuhatár*: 1708: „[július 11-én] Érsek-Ujvári határba érkezvén, olyan *zuhatárral* való jégeső vert, hogy az egész Hadaknak meg kellett állani, sőt alighogy némely Lovakot el is nem döjtött“ (a felvidéki származású Beniczky Gáspár naplójából: Rákóczi Tár I, 143). A fentebbi Jókai-vitával kapcsolatban hívta fel erre az adatra a figyelmet ANGYAL DÁVID (EPhK. VI, 366), azonban a NySz. elnézésből nem használta fel. Mikor később SIMONYI észrevette a tévedést, kételkedését fejezte ki a szóvég hosszú *á*-jára vonatkozólag (Nyr. XXVIII, 123), jóllehet szerintem nemcsak nem lehetetlen, hanem nagyon valószínű ilyen alakváltozat fellelése. — *zuhadar*: 1895: „A hegy méhében itt is meg-megdördül a pusztító *zuhadar*, fekete sziklák halálos terhét omlasztva a munkásra“ (Ágai Adolf: Vizen és szárazon I, 175). Nyilvánvaló Jókai-hatás. — *zihatar*: Kolozs megye Sztána, Mohács (Nyr. IX, 503, XXVII, 67 után MTsz.). — *zihadar*: 1859: „Zihar, *zihadar*: székely tájszó; azonban különösen hangfestőileg kifejezőbb a vele egy jelentésű... viharnál“ (Thaly Kálmán: Zengő liget I, 59). — *ziheter*: Drávafok, Baranyaózd vidéke (Nyr. II, 473, XXVII, 286 után MTsz.). — *züeter*: a Baranya megyei Patacs vidékéről (MTsz.). Az utóbbi két alakváltozat nagyon emlékeztet a *siheder*-re.

Más képzéssel: *zirhatag*: Gyergyószentmiklós (MTsz.). — A Kóré Zsigmond 1790-ben megjelent Kotzebue-fordításában előkerülő *zivatag* („Zúgjon bár a' *zivatag* kívülről, tsak a' szív légyen tsendes“, Az ember-gyűlölés és a

megbánás 57) lehet — a fordító székely származására való tekintettel — ritka tájszó (vö. *sivatag*), de tekinthető egyszerű sajtóhibának is *zivatar* helyett.

Amint a *siheder* mellett van vele azonos eredetű és — a *-d-* képző kivételével — azonos képzésű dunántúli *csuhér* (1. 'karcsú', 2. 'kóborló, korhely pajtás, hitvány ember' MTsz., nyilván elsősorban legényekről, fiatalokról mondvá) és rimaszombati *csiher* ('jött-ment, sehonnai, paraszt' MTsz.), ugyanúgy van a *zivatar* mellett: *zivar*: Szamoshát (SzamSz.). — Van aztán *zivar*: 1814:

„Imé le küldöm sárga virágocsom,
Mellyet haló őszünk *zivarján*
Szedtem egy haldokló berekben“

Egyházy Dávid Pozsonyban kiadott „Az ifjúság képzeletjei“-ben (61). 1838: Csík megye (Tsz.). 1846: „egy koldus állott az útfélen jánkli nélkül *zivargó* időben“ (Kuthy: Hazai Rejt. I, 62). 1847: „kettőzött hévvel eredvén meg most a *zivar* s havas eső“ (Jósika Miklós: Jósika István I, 118). 1863: Udvarhelyszékről közli Kriza János (Vadrózsák 524; Erdélyi tájszótár). 1870: „Üvölt a lég, a vész, szél és *zivar*“ a Zemplén megyei Fejes István Troilus és Kressida fordításában (Shakspeare Minden munkái X, 24). Baranya, Pest, Bihar, Szatmár, Szilágy megye: *zivar* (MTsz.); Beregszász: *zivár* (TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás 67); Szamoshát: *zivár* (SzamSz.). — *zihar*: 1838: Székelyföld (Tsz.). Ezt a székely szót — mivel „hangfestőileg kifejező“-nek érezte (l. fentebb *zihadar* al.) — megkedvelte és többször használta Thaly. Ime a „Zengő liget“-ből:

„Éjnek éjszakáján,
Ziharos éjfélben“ (I, 59).

„S míg a *zihar* zenéjét hallgatom:
Csókolja szám nőm édes ajkait“ (II, 54).
„Régóta dacol már záporral, *ziharral*“ (II, 112).

Székelyföld (MTsz.). Megvan Berze-Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok III, 37. — *zihar*: Baranya megye (MTsz.).

A *zivatar* szláv származtatásai nem fogadhatók el (GYARMATHI, Voc.; MELICH: Nyr. XXIX, 145; az utóbbi ellen ASBÓTH: Nyr. XXIX, 193). SIMONYI „az ormánsági *ziheter*“-t (az OrmSz. nem ismeri!) a *zivatar* + *viheder* kombinációjának tartja (Nyr. XVIII, 5), MELICH hátraható illeszkedéssel keletkezettnek (i. h. 149). — Szerintem magyar, mégpedig *-r* névszóképzős alakulat a *zuh-* igető *-d* ~ *-t* képzővel alakult *zuhad* ~ *zuhat* származékából. Ilyen ige egykori meglétére joggal következtethetünk a „*rivad* a szél“-féle kifejezések-ből (Csallóközből Nyr. I, 332). Mindenben azonos képzés a *suhader* > *siheder*-re, csupán a *-t*-je állandóbb, mivel MA. 1621. óta ezt másolták szótárról szótárra, s vált ezáltal köznyelvivé. Egyébként a romantika igen felkapta mind a természeti jelenséget, mind magát a *zivatar* szót (pl. szívesen használta Kazinczy, de mások is, s a Hymnus címe alatti sor is: „a magyar nép *zivataros* századaiból“).

3. Van még egy tájszavunk, amely 'vihar, szélvész, fürgeteges *zivatar*' jelentésű, a *viheder*. TudGyüjt. 1832. III, 81 nyomán közli a Tsz. Göcsejből, majd a Tsz. nyomán IPOLYI ARNOLD 1854-ben megjelent Magyar Mythológiá-

jában: „A szél különemű fokai kifejezésére szolgálnak: szél, szellő, fergeteg, szélvész, zivatar, zihar, zegernye, vihar, *viheter*, *viheder*“ (299²) és CzF. Használja a szót 1870-ben Lőrinczi Zsigmond Shakespeare VI. Henrikjének fordításában:

„Sötét vihart támasztok Angliában,
Mely égbe vagy pokolba ezeket
Lökjön s az ádáz *viheder* zuduljon“ (II, 65).

Ugyanabban az évben Jókai említett „Fekete gyémántok“ című regényében a bányalégre alkalmazza a *viheder*-t, s ilyen értelemben közli BALL. 1872. is.¹ Ezt a Jókai-féle újabb árnyalatot tükrözi a következő adat: 1880: „a barlang falai . . . feltartóztatták a *viheder* erejét“ (Beksics Gusztáv: Barna Arthur I, 257) és Tóth Árpád „Elégia egy rekettje bokorhoz“ című költeményének e sorai:

„Túrjétek kedvesen, ha lelkének komor
Bányáiból a bú *vihedere* kereng fel“.

Jókai 1898-ban megjelent „Öreg ember nem vén ember“ című regényében *hahota-viheder*-nek mondta a nagy nevetést (vö. Tolnai: MNy. XXI, 93). Újabb népnyelvi adatokat idéz a MTsz. — 1905: „a csunya *viheder* agyon szokta vernyi [a griffmadár fiait]“ és „Hogyan, mikép menekütetők mög attul a csunya *vihedertül*?“ [!] egy a Somogy megyei Hetesről való mesében (Népk-Üjt. VI, 341).

Alakváltozatai: *vihatar*: Kazinczyból idézi Nyr. XXIX, 321. Kazinczy Széphalmon 1815. december 28-án kelt levelében Kis Jánosnak megküldte „Vida Lászlóhoz“ című epistoláját (K. F.' Eredeti munkái. Második osztály. Levelek. [1842.] II, 174). A vers így kezdődik:

„Hah, melly idő! a' feldühült *vihar*
Kéményeimben kínosan sipít,
Mint a' Charybdisz' vinnyogó csudáji“.

A *vihar* szóhoz lapalji jegyzetet csatolt: „Janua Linguae latinae Comenii: vihar, Sturm. Úgy látszik egy a' zivatarral, mert a' Sturmot minap egy napszámos is *vi h a t a* rnak nevezé velem beszélvén a' kerti kapálás alatt“. Ugyancsak Abaújból való a második *vihatar* adat is (Nyr. V, 272 után MTsz.). — *vihadar*: 1793: a Balaton mellől (a Magyar Hírmondót idézi Nyr. LXXVI, 307). 1830: Bajza József „A' gyűrű“ című Schröder-vígjáték fordításában mondja Linka „komornokné“: „Már hét országon túl jár [a kapitány]. mint a' *vihadar* úgy rohant-el“ (némileg népies beszéd utánzásában, Külföldi Játékszín 189). Thaly Kálmán 1859-ben kiadott „Zengő liget“-ében kétszer:

„Búg a *vihadar* a bércek üregébe“ (I, 117).

„A szent földön, a szent hareban
Világverő *vihadarban*
Vészlobogó vérben ragyog“ (II, 35).

1864: „A zugó *vihadar* kedves idóm nekem“ (Ágai Adolf Montépin fordításá-

¹PÉCH ANTAL 1891-ben megjelent Bányászati Szótárában nem találjuk a Jókai-féle szókat; nála: „böse Wetter = rossz levegő, *schlagende Wetter* = durranó lég“.

ban: Egy örült szerelmei II, 33). 1877: „szónok, kinek ajkáról . . . zug a vád *vihadarja*“ (Ágai Adolf: Porzó tárcza-levelei I, 393). 1879: „A kerülő mongol hadnak *vihadarja* előzúg“ (Szabó Dávid: Béla futása 200). Jókai 1882-ben „Egy játékos, a ki nyer“ című regényében a bórát nevezte *vihadar*-nak (vö. TOLNAI: MNy. XXI, 92). — *viheter*: Somogy-Baranya megye (MTsz., OrmSz.). — *vihetör*: 1826: Ormányság (TudGyüjt. II, 45 után Tsz.). — *vihedör*: Baranya megye (MTsz.). — *viheter*: Somogy megye (NYÍRI ANTAL, Szenna és vidéke nyelvjárása 183). — Ezek az alakok is nagyon emlékeztetnek az elébb tárgyalt hangutánzó eredetű szókra. Nem volna éppen lehetetlen a *vijjog*, *vijár* 'veszekedő' (Szenna), *vinnyog*, *visong*, *visít*, *vív* és *viódik* 'veszekedik', *vihog* (van *vikog* is, vö. SzófSz.), *vihorog*, *vihorász*, *vihároz*, *vakog* (vö. *zokog*), *vakkan*, *vekken* stb. igék alapján egy **vu* > *vo* ~ *vi*- kezdetű hangutánzó töből való származást feltennünk, azonban számolnunk kell a *vihar*-szónak, illetőleg népnyelvi változatainak és a fent tárgyalt szók keveredésével.

A *vihar* szó nem régi eleme nyelvünknek: a NySz.-nak csupán egyetlen adata van rá COMENIUSBÓL. Azt gondolhatnók, hogy COMENIUS nyilván a zemp-léni tájnyelvből vette, amit a pataki iskolában is ismertek, és oda a szlovák-ból vagy a ruténből kerülhetett. Azonban a *vihar* szónak az északkeleti népnyelvben nyomát nem találjuk (a NyÚSz. idézte Nyr. XI, 565 a Tsz.-re utal). Kazinczy sem ismerte (l. fentebb, vö. még Munkái VII, 355), Szemere Bertalan is örömmel fedezi fel COMENIUSBAN (vö. NyÚSz.), s ezidőtájt jelenik meg HELMECZYNÉL is, ott is COMENIUS hatására. Szótárban először MÁRTON 1823.-ban (*Sturm* és *Wust* alatt), azonban nem mai 'Wetter, Gewitter, Sturm' értelemben, hanem 'zaj, zsiabj, zúrzavar' jelentésben. MALOVECZKYNÉL (1827.) csak *Wust* alatt. 'Sturm, Sturmwind' értelmezéssel először Tzs. 1835., FOGARASI (1836.) és Tzs. 1838. Hamarosan felkapott szó lett, mert a romantikának szüksége volt az égháború minél több megnevezésére. Toldy 1823-ban a *Wetterleuchten*-t *viharfény*-nyel fordítja (Haramják 101, 214), 1824-ben Kisfaludy Károly Mohácsában a *viharoz* ige és Bajzánál „*vihsötétes* felleg“ fordul elő. Ilyen előzmények után jelenik meg Balaton melléki szónak jelezve a Tsz.-ban.

Alakváltozatai: *viher*: 1826: Ormányság (TudGyüjt. II, 45), Balaton melléke és Baranya megye (MTsz., Berze-Nagy: Baranyai magyar néphagyományok III, 36, OrmSz.). — *vihér*: Órség (MTsz.). — *vihir*?: Göcsej (MTsz.). — *vihér*: Göcsej (MTsz.). — *vihornya*: Baranya megye Kopács (MTsz., vö. *zegernye* 'zivatar, fürgeteg' Kemenesalja uo., *zekernye* KRESZNERICS.) A dunántúli magashangrendű alakok és a kopácsi *vihornya* nyilván a szlovén-horvát *vihér*, *vihor*-féle alakok átvételei (vö. MELICH: Nyr. XXIX, 146). A *vihér* magyar fejlemény lehet, mint a *vihornya* végződése is.

Mivel az abaúji *viatar* és a dunántúli *viheter* sem a szlávból (MIKLOSICH: Nyr. XI, 565), sem a németből (SZARVAS: Nyr. XII, 529; ugyan ő később Nyr. XXIV, 326 elfogadja a kontaminációs magyarázatot, a németből való eredeztetés tovább él: vö. MNy. III, 36, 132, XXI, 92) nem származtatható, SIMONYI amazt a *vihar* + *zivatar*, emezt pedig a *vihar* + *ziheter* keveredéséből magyarázta. Igen ám, de előbb a *ziheter*-t magyarázta a *zivatar*-ból a *viheder* hatására létrejött alaknak. Az alakvegyüléssel való magyarázatnak az a hibája, hogy fel kell tennünk, ami nem nagyon valószínű, hogy ugyanez a két szó egymástól függetlenül más-más vidékeken is összetapadt, és új formákat hozott létre mindig a második tag (a *zivatar*) helyi ejtésének megfelelően. — Mivel pedig köztudomású — GOMBOCZ ZOLTÁN hívta fel rá nyomatékosabban a figyel-

met —, hogy leginkább a belső keletkezésű elemek jellemzője az alakváltozások tarkasága, a magyarból való képzés felé kell hajlanunk. Természetesen az alakvegyülés is feltehető, különösen a Dunántúlra. De az abaúji *vihatar*-t addig a *zivatar* példájára a *vih-* tőből képzett alaknak kell magyaráznunk, míg nem mutatják ki, hogy az északkeleti magyarság nyelvében megvan a szláv eredetű *vihar*.

Talán nem az én maradiságom, hanem CzF. helyesnek bizonyuló rátapintása, hogy a fenti szókat *viheder* alatt ő is összehozza.

MIKESY SÁNDOR

Az *-i* birtokos személyrag

1. A magyar, több birtokot jelölő *-i* birtokos személyragnak két számba vehető magyarázata harcolt eddig egymással. Az egyik szerint a magyar *-i* egy finnugor, sőt uráli eredetű *-i* többesjelnek a folytatása, azonos tehát genetikailag a finnben formansok előtt, valamint a lappban formansok előtt és a genitivusban található *-i* (*-i*) többesjellel, eredeti funkciója tehát a többesjelölés; továbbá — egyes vélemények szerint — ugyanez az *-i* többesjel volna meg a magyar *mi*, *ti* személyes névmásokban, továbbá mordvin és zürjénvotják személyes névmások többes számában (BUDENZ, MUSz. 194, UGA. 311—14; SIMONYI, TMNy. 540; SZINNYEI, NyH.⁷ 106, Nyr. XVII, 241, NyK. XLIII, 123, XLVI, 150, MNy. XVIII, 201, XXII, 247, 309; BUBRICH: OES. Toim. XXX, 103—110; stb.). — E felfogással szemben többen (MELICH: MNy. XIV, 230; MÉSZÖLY, A HB. hangtört. sajtáságai 8; BÁRCZI, TihAl. 189; stb.) rámutattak bizonyos meggondolkodtató nehézségekre. A *mi*, *ti* személyes névmásokban semmi esetre sem kereshető *-i* többesjel (ZSIRAI: Melich-Eml. 487), úgyhogy az *-i* csak birtokos személyragként, illetőleg e személyrag egy elemeként, továbbá birtokjel után és birtokos névmásokban használatos. E két utóbbiban nyilván viszonylag kései, analogikus eredetű (MELICH: i. h.). Minthogy az *-i*-t gyakran találjuk egy birtok jelölőjeként is — így a régiségben: HB.: *szentii*, *lilki* stb.; GYULS.: *miuin(e)c ielenetuiiben*; szórványokban: 1256: *Kyralmezey* stb. (Oklsz.); kódexekben: Jókk. 15: *feleletyt*, 20: *zemeremsegyt*, 26: *ewrewmyre* stb., BécsiK. 12: *o zèkire 'per . . . thronum suum'*; *o vitèzinc feiedelmit 'principem militiae suae'* stb.; mai nyelvjárásokban: *eszi 'esze'*, *kezi 'keze'* (NyF. XIV, 238—9; Nyr. XVII, 2; TMNy. 709; HOPFER, M. Nyelvj. 138) — természetesen kínálkozik az a gondolat, hogy az *-i* birtokos személyrag nem egyéb, mint az *-a*, *-e* (*-ja*, *-je*) szabályos változata. A 3. személyű birtokos személyrag ugyanis feltehetőleg eredetileg nem fejezte ki a birtok számát, azaz egy birtok és több birtok jelölésére ugyanaz a formans szolgált. A 3. személyű birtokos személyrag a tővegi magánhangzóból és a 3. személyű személyes névmásból alakult, úgyhogy ezek az elemek eredetileg *i*-s kettőshangzóvá forradtak össze: *-s + *si*, *-ÿ + *si > -*sÿ*, *-*ÿÿ > -*sÿ*, **-ÿÿ*, s ez a szokásos kétirányú fejlődéssel *-é* (*~ -á*) *~ -i*-t eredményezett. Az alakgazdagság és a kettős funkció gyakran bekövetkező eredményeképpen hasadás, elkülönülés állt be, az *-é*, *-á* (*> -e*, *-je*, *-a*, *-ja*) egyes számi (egy birtokot jelölő) funkcióban állapotodott meg, míg az *-i* (*< -i*) lassanként a többes számi funkció jellegzetes jelölőjeként mind jobban elszigetelődött. Amióta RAVILA meggyőzően kimutatta, hogy a finn *-i* többesjel nem volt eredetileg a többes

szám jelölője, hanem valamihez tartozót (nomen possessi-t) alkotó képző (mint pl. *házi*), s innen a birtokos jelző ragjává lett (*házi cseléd* → *a ház cselédje*), majd genitivusból partitívus s innen a többes szám jele (FUF. XXIII, 53, 66), azóta az első felfogás tarthatatlanná vált, s a második elképzelés határozottan fölülkerekedett.

2. Ez ellen a nézet ellen azonban újabban FARKAS GYULA (Ural-Altäische Jahrbücher XXV, 52–72) egy harmadik megoldást ajánl, amely, más módon ugyan, de újra összekapcsolná a finn és a magyar többes számi *-i*-t. Okfejtése részben cáfoló, főleg az én, a fentebbiekben egészen röviden összefoglalt megformulázásom ellen (vö. TihAl. i. h.), részben új elméletet ajánl: Nézzük előbb a cáfoló részt.

Farkas azt a föltevést, hogy a birtokos személyrag a tövéghangzó és a 3. személyű személyes névmás összetapadásával keletkezett, nagy kétkedéssel fogadja (i. h. 55). Fölveti azt a kérdést, hogy mikor történhetett az *-i*-s kettőshangzók egyszerűsödése, mert erről a problémáról — mint mondja — sohasem esik szó, holott fontossága kétségtelen. Nézete szerint az *i*-s kettőshangzók egyszerűsödése kevéssel a XI. század előtt kellett, hogy végbe menjen, hiszen — mondja PAISRA (NyK. XLIV, 326 kk.) hivatkozva — még a XII–XIII. században is van példa ilyen monoftongizálódásra. Márpedig ha az egyszerűsödés mondjuk, a X. században történt csak meg, meglepő a TihAl.-ben az *-a*, sőt *-ja* személyrag általános volta, de még kevésbé lehet fölteni, hogy a HB.-ig elegendő idő lett volna arra, hogy az *-vi*, *-ši* > *-é* ~ *-í* > *-i* megtörténjék, hogy az *-i* (< *-i*) többes funkciót vegyen föl, s hogy analogikusan behatoljon az 1. és 2. személy birtokos személyragok elé is (pl. *bratim*), sőt a mai alakok (pl. *feleym*) kialakulhassanak. Nos, az *-i*-s kettőshangzók keletkezésének a koráról igenis esett szó a magyar nyelvtudományban, noha kétségtelen, hogy az ősmagyar korban végbement folyamatok kronológiája megfelelő adatok híján a legnehezebb kérdések egyike, olyan, amely csak közvetett és sokszor igen bonyolult okoskodásokkal közelíthető meg. E kettőshangzók egyszerűsödése idejének kérdését magam is ismételten fölvettem (MNY. XLVI, 229, XLIX, 325), és úgy vélem, hogy ez az egyszerűsödés közel sem halasztható a X. századig, hanem eléggé mélyen visszanyúl az ősmagyar korba (vö. még MÉSZÖLY: MNY. XXII, 88). Nem akarom itt az említett cikkekben előadott okfejtést megismételni, de az kétségtelen, hogy a 3. személyű birtokos személyrag a TihAl.-ben ugyanúgy *-a* alakban (az én olvasásom szerint *-á*, ezzel Farkas nem ért egyet) fordul elő, mint a lativusrag (*rea. baluuna*), melyet másképp, mint *-i*-s diftongusból keletkezettnek néhez volna fölfogni, és az *-i* kicsinyítő képző a tövéghangzóval együtt ugyancsak *-a*-t eredményezett (*ursa*), márpedig ezeknek kettőshangzós múltját Farkas is vallja. Hozzátehetem, hogy az *eleuui* *-i*-je nézetem szerint ugyancsak *-i*-s kettőshangzóra megy vissza, ez az *i*-s fejlődés azonban a TihAl.-ben egészen kivételes. Megvallom, számomra az a körülmény, hogy az *-i*-s kettőshangzók egyszerűsödése a XII–XIII. században még folyik, egy cseppet sem meglepő és a legkisebb mértékben sem mond ellent annak, hogy a monoftongizálódás ekkor már többszáz éves múltra tekinthetett vissza. E kettőshangzók egyszerűsödése a XIII. századdal sem zárult le, ma is vannak még nyelvünkben ilyen ősi kettőshangzók szó végén: *tolvaj*, *szilaj*, vagy az egytagúak: *vaj*, *haj*, *háj*, *hēj* stb. A *i*-s diftongusok monoftongizálódása közel sem ment végbe egyöntetűen az egész nyelvterületen, sőt ugyanazon a területen is megtalál-

hatók egymás mellett a diftongikus és a monoftongikus változatok, így például az *-ít* képző *-sít*, *-sít* változata nemcsak a XVI. században gyakori, de elvégre mind máig egymás mellett áll a *szakít* és a *szakajtó*, s a *szalajt*-nak **szalít* változata még ma sincs kimutatva, tudomásom szerint nyelvjárásokból sem. Semmiképpen sem valószínű, hogy a *létra é*-je a X—XIII. században jött volna létre, vö. 1493: „*laytrarwdath*“; 1616/1643: „*Laitras szekér*“ (OkI Sz.), és nyilván a legújabb századokba tartozik a *cajj* > *cők*, *bordély* > *bordé*, *bordi*, *burdé* (MTsz.) féle változatok keletkezése, hogy csak néhány példát említsek e különben ismert tényről. A magyar nyelvtörténet bővelkedik olyan tendenciákban, melyek igen-igen hosszú idő óta hatnak, de általános és teljes érvényre nem tudtak jutni. Hogy csak még egyet említsek, az *l* > *ly* palatalizálódás a finnugor kortól a mai napig ható tendencia, mely több ezer éven át sem zárult le (vö. BENKŐ, Az *ly* hang története 36). Meglepő, hogy éppen Farkas itt is, egyebütt is, mintha merev dogmatizmusról tenne tanúbizonyosságot, holott éppen ő vet — mondanom sem kell, milyen kevés alappal — a magyar nyelvészek szemére oktan maradiságot, azt állítva, hogy mi mind máig sem vettünk igazán tudomást a ráértésről, hanem, mint makacs újgrammatikusok, csak az agglutinációban hiszünk, és azt várjuk, hogy minden egyes funkciónak meglegyen a maga jól elkülönülő alaki kitevője (Ural-Altäische Jb. XXIV, 51). Talán fölösleges hivatkozni arra, hogy a mi magyar nyelvtudományunk mennyire sűrűn él a ráértéssel, mint magyarázó elvvel, de azonfelül mennyire számon tartja a nyelvjárási különfejlődést és a visszautést (regressziót), majd a nyelvjárások egymásra hatását és vegyülését, s általában mennyire másképpen látjuk az úgynevezett hangtvörvények kivételtelenségét, melyeket nem is nevezünk törvényeknek, hanem csak tendenciáknak. Legyen szabad ezzel kapcsolatban a sok közül csak PAIS Irányelvek című munkájára, a magam „Magyar hangtörténet“-ére és „Bevezetés a nyelvtudományba“ című munkámra, valamint legújabban DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások néhány kérdése“ című könyvére utalnom. Én tehát az *-i*-s kettőshangzóknak az egész adatolt koron végig húzódó egyszerűsödésében semmi akadályát sem látom annak a föltevésnek, hogy ezek az egyszerűsödések egyáltalában nem a X. században kezdődtek, hanem jóval korábban, s a kérdéses fonetikai változásoknak, valamint az analogikus alakulások sorozatának bőven lehetett idejük arra, hogy a HB. koráig végbemenjenek, ha nem is minden ponton végleg lezárt, ingadozástól mentes állapotig. A nyelvtörténetnek egy forrongó, átalakulásokban gazdag korszakában néhány száz év alatt igen sok minden történhetik.

3. Érdekes, hogy Farkas hosszú időt követel az *-i* több birtokot jelölő birtokos személyrag kifejlődéséhez, ugyanakkor azonban a *-k* többesjel kifejlődését meglepően csekély időre szorítja vissza. Nem szabad félremagyarázni ilyen kijelentéseit: „Eine durchgreifende Verbreitung der nominalen Pluralbildung fand erst im Schrifttum des 15 Jhdts. statt, als die Übersetzer die lateinischen Konstruktionen sklavenhaft ins ungarische übertrügen“, vagy azt, hogy „das *k*-Suffix seine ausgedehnte plurale Funktion erst in der historischen Zeit der ungar. Sprachentwicklung und zwar vorwiegend unter dem Einfluss europäischer Sprachen übernommen hat“ (Ural-Altäische Jb. XXIV, 54, 55). Ezen ugyanis Farkas azt érti, hogy ekkor kezdenek számnév után többes számot használni, vagy páros testrészek nevét többes számba tenni, és más hasonlókat. Persze, ha ez így volna, akkor azt kellene mondanunk,

hogy a *-k* ma sem vált igazi többesjellé, mert idegen nyelvi szemlélethez nem hajlandó mindig igazodni. De Farkas valóban azt tartja, hogy a *-k* egészen későn lett csak a többes szám jelölője, hiszen a HB.: *mend . . . gimilcicutul, mend angelcut, mend szentucut* stb.-ben a *-k*-nak még kollektív képző funkciót tulajdonít, és érveket kovácsol abból is, hogy például az ÓMS.-ban a *-k* többesjelre csak egy példa akad. Viszont teljesen megfélekedezik arról, hogy a HB.-ben a *-k* már nemcsak nominális többesjel, nemcsak a birtokos személyragozásban a több birtokos következetes jele (*zumtuchel, isemucut, uimad-sagucmia, uromchuz, cuzicun*), de az igeragozásban is elfoglalta végeleges szerepét (*vogmuc, latiatuc, Wimagguc, uimaggonoc, legenec, keassatuc, tumetuc, uimaggomuc*). A *-k*-nak ilyen többesjel használatában semmi ingadozás, semmi kétség, márpedig ahhoz, hogy a névszókról az igékre is átterjedjen és teljesen megszilárduljon ez a jel, szükséges, hogy a névszókból többesjelölő funkciója tökéletesen megszilárdult lett legyen. Itt tehát leküzdhetetlen ellentmondás van a *-k* többesjel funkciójának kései kialakulásáról szóló föltevés és a tények között. Viszont a körülbelül félezer évre tehető időbe, amely a kettőshangzó egyszerűsödésétől a HB.-ig eltelt, azok a változások, melyeket mi az *-i* több birtokot jelölő funkciójával kapcsolatban felteztünk, nagyon is elférnek, annál is inkább, minthogy a folyamatot a HB. idejében teljesen lezárt-nak nem tekinthetjük (bár Farkas nekem azt a nézetet tulajdonítja), ugyanis az *-i* még egy birtokot jelölő funkcióban tovább is előfordul.

4. A következőkben Farkas nagy lépésekkel végig megy az egész magyar nyelvtörténeten, különös figyelmet szentelve a grammatikusoknak. Így (rövid bizonyítását még rövidebbre fogva) azt találja, hogy a HB.-ig az *-i* mint egy birtok jelölője teljesen hiányzik. Először a HB.-ben bukkan föl 3 példában (*ildetuitvl, lilki ert, szentii*¹ 12 *-é*-vel szemben (Farkas szerint *-e, -é*). Ugyanakkor az *-i* — mint a több birtok jelölője — többször előfordul: *bratim, sőt szentii, unutteii, feleym*. Az ÓMS.-ban csak *-a, -ja, -o* van, egy birtokot jelölő *-i* nem fordul elő (több birtokot jelölő sem). A GyulS.-ban 8 *-e, 6 -a, 4 -ja* fordul elő, ellenben *-i* egy birtok jelölőjeként csak kétszer: *miuin(e)c ielenetiiben*. A KönTör.-ben és Sz.-ban egy birtok jelölőjeként 8 *-e, 8 -a, 5 -ja* és 2 *-i* van, egy pedig kétes (*gukeritul*), mely egyes és többes is lehet². A XIV. századi szórványokban *-a, -e* gyakori, többes számi jelentésben csak egy *-i*-t talált, egyes számban egyetlen egyet sem. — A XV. századi kódexekben a többes *-i* gyakori, de az egy birtokot jelölőre is több példa van (idézetek a JókK.-ból, BécsiK.-ból és ÉrdyK.-ból). — A XVI. századtól a nyelvtanírókra támaszkodik: SYLVESTER (Farkas szerint ERDŐSI) a több birtokot jelölő *-i*-ről nem vesz tudomást (CorpGramm. 53), az egy birtokot jelölő 3. személyű birtokos személyrag nála *-a, -e*, illetőleg rag előtt *-i*, nyilván hosszú *i*. MOLNÁR ALBERTNél az *-i* a több birtok jelölője, ellenben több birtokos több birtok: *urai* és *urok, kezei* és *kezek* esetében (CorpGramm. 145, 161) kettős alakokat enged meg, melyek mindegyike több értelmű. Szövegeiben azonban az *-i*-t egy birtok jelölésére is használja (pl. 258: *tifti az ember nec* stb.). A több birtokos több birtok *-aik, -eik* jelét GELEJI KATONA hozza be elsők a nyelv-tanba (i. m. 308). CSIPKÉS KOMÁROMI *-i*-ben látja az egy birtok jelét, melyet azonban több birtok jelölésére is használnak, főleg ha előtte magánhangzó

¹ Itt és a következőkben az eredeti alakot én állítom helyre, Farkas olvasatot ad.

² LŐRINCZY ÉVA egy birtokot jelölőnek tekinti (KönTör. és Sz. 144).

van (i. m. 507), s többesjelnek csak a *-k-t* tekinti.¹ PERESZLÉNYI PÁL az *-i-t* az egy birtok-jelölő *-e, -je* paradigmatiság változatának tartja, az *-i-nek* egyébként a 3. személyű, egy birtokot jelölő birtokos személyraggal együtt többes értéket tulajdonít, s ha e személyrag hiányzik (pl. *beszédi*), ezt syncopenak tartja (i. m. 448, 453). A *lábaik* alakot azonban helyteleníti, s helyette *lábok-at* javall. A XVII. század végén amilyen mértékben a grammatikusok tiltakozni kezdenek ellene, olyan mértékben terjed az egy birtokot jelölő *-i*. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS panaszkodik az egy birtokot jelölő *-i* miatt (i. m. 610—13), GYARMATHI viszont szabályt állít föl az egy birtokot jelölő *-i* használatára (Okoskodva tanító magyar nyelvmester 142). A r a n y J á n o snál gyakran fordulnak elő *rendin, szörin, térdin, iziben*-féle alakok, és SIMONYI Die. ung. Spr.² 394) ragok előtt az *-i-t* mint az egy birtok jelölőjét (*szemít, (szemin)* a beszélt nyelv általános alakjának tartja.

5. Igyekeztem a sommás áttekintést, bár nagyon megrövidítve, lényegében híven s Farkas szempontjait, bizonyításának célját tiszteletben tartva tolmácsolni. E megállapítások egy-két ponton helyesbítésre szorulnak. Hogy a HB.-ig az egy birtok jelölésére a birtokos személyrag *-i* változata sohasem fordul elő, az tulajdonképpen úgy volna megfogalmazandó, hogy a TihAl.-ben az egy birtokot jelölő birtokos személyragnak *-i* változata nem fordul elő. Azt hiszem azonban, alig akad olyan magyar nyelvész, aki a TihAl. nyújtotta hézagos nyelvi képet az egész XI.-századi magyar nyelvterületre érvényesnek vallaná, vagy akár úgy vélné, hogy e becses emlék egy szűkebb nyelvjárás birtokos személyragozásának minden alakváltozatára elegendő adatot tartalmaz. Márpedig többi XI—XII. századi szórványainkban nem nagyon nyüzsögnek a birtokos személyragok. S ahol jóformán egyáltalában nem fordul elő birtokos személyrag, ott persze az *-i* változat sem fordulhat elő. Az 1156: *Saulscekei* (MonStrig. I, 10), ha valóban birtokos személyragot tartalmaz (MELICH: MNy. VI, 156; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 86; kétkedéssel KNEIENZA: Száz. LXXIII, 183) régies csökevény, s ha birtokos személyragnak elfogadjuk (ezt különben lehet mint bizonytalan értelmezésű adatot kétkedéssel nézni, de ellene érvet felhozni nem lehet), egyáltalában nem támogatja Farkas felfogását. Birtokos személyragok nagyobb számban a HB.-től fordulnak elő, s a HB.-ben az *-i* egy birtokot jelölő változat több példányban is előfordul. — Téves az az állítás, hogy az egy birtokot jelölő *-i* a XIV. századi szórványokban nem fordul elő. Bizony előfordul az, nemcsak XIV., de XIII. századi szórvány- emlékeinkben is: 1308: *Scentadrianfeldy*; 1321/1328: *Capulnafeldy*; 1322/1394: *Petirke Fewldi*; 1342/1393: *Kalmanfeuldy*; 1353: *Sebehodnogfeldy*; 1206: *cuhnamezei*; 1231/1397: *Cukynmezey*; 1256: *Kyralmezey*; 1292: *Nyresmezey*; 1315: *Bachamezey*; 1318: *Tulucmezey*; 1321: *Poharilamezey*; 1327/1374: *Thulukmezey*; 1326: *Posamezey*; 1335: *Isthenmezey*²; 1254: *Hegin teluqui*; 1270: *Zoych telky*; 1294: *Tranteleky*; 1348: *Chypeuteluky*; 1296?, 1315, 1322: *Myhalhazatetey*; 1339: *Nosáheri*; 1281: *Hygmuguy*; 1372: *Magyalmuguy* stb. (OklSz.). Hasonlókat különben már SZINNYEI is közöl adatfölsorolásban (Nyr. XVII, 241 kk.). Persze az *-e* ezeknél jóval gyakoribb, de — anélkül, hogy pontos statisztikát

¹ Farkas itt megjegyzi, hogy ez látszólag az én felfogásomat támogatja. Sietek helyesbíteni, hogy eszem ágában sincs CSIPKÉS KOMÁROMI nyelvtani nézeteiben keresni a honfoglalás előtt végbement folyamatokra igazolást.

² Ha ezek közül egy-két példában lehetséges volna is, hogy a *mezei* szónak *mezei* változatát lássuk, a zömében kétségtelenül birtokos személyrag rejlik.

állítanék össze — az arány mintha nem volna kedvezőtlenebb az *i* kárára, mint ma, tekintettel arra, hogy itt ragtalan alakokról van szó, s a mai nyelvjárásokban is az egy birtokot jelölő *-i* személyrag szó végén elég szűk körre korlátozódik (HORGÉR, M. Nyelvj. 138).

Lehetne még talán kifogásolni, hogy miért korlátozza Farkas megfigyeléseit a XVI—XVIII. században kizárólag a grammatikusokra. Hiszen az ezekből levonható tanulságokat már MELICH összegyűjtötte (MNY. XIV, 248), és rámutatott arra is, hogy a szövegek egyéb tanulságokkal is szolgálnak. Például a MOLNÁR ALBERTTŐL jelzett állapot, hogy a több birtokos több birtok kettős módon fejezhető ki: *házok és házaí*, kimutatható a XV. századtól: BécsiK. 15: *9 varosokat 'civitates eorum'*, 16: *9 nemberiec 'mulieres eorum'* stb., de 14: „menden varasoknac lakozoy fejedelmi τ tisztelendobi: universarum urbium habitatores, principes et honorati“, 15: „hégekne mēden tētēt: omnes vertices montium“ stb. (egyéb példákat l. MELICH: MNY. XIV, 248), sőt a *házaik* típus is előfordul, ha nem is gyakran GELEJI KATONA előtt is: BécsiK. 174: „*fiaiktol* megvaluan: exceptis ... filiis“ (egyéb példákra l. MELICH: i. h. 250). Ez azonban nem változtat a lényegen. A nyelvi tények eléggé ismeretesekek, s Farkas érvet kovácsol abból is, ha vannak ilyen *-i* alakú egy birtokot jelölő birtokos személyragok, és abból is, ha nincsenek, pontosabban: régen nem voltak.

6. Nézete szerint annak a föltevésnek, hogy a több birtokot jelölő *-i*-nek és az egy birtokot jelölő *-a*, *-e*, *-ja*, *-je*-nek közös, diftongikus eredete van: tővéghangzó + személyes névmás, s hogy az *i* csak ráértéssel kapta több birtokot jelölő szerepét, ellene mond az a körülmény, hogy az *-i*-nek az egy birtokra mutató funkciójára a HB. óta találunk példákat, így magában a HB.-ben több birtokot jelölő *-i* mellett egy birtokra mutató *i*-k is vannak (i. m. 55, 61). Farkas ugyanis, ha egyáltalában elfogadhatónak tartaná a mi magyarázatunkat, azt kívánná, hogy az esetben az *-i* több birtok jelölőjévé való válásával egy birtokra mutató szerepét teljesen és nyomtalanul elveszítse. Ez a felfogás meglepő, nem is annyira azért, mert SZINNYEI (Nyr. XVII, 57, 149 stb.) is, de főleg MELICH (i. h.) már régen rámutattak az *i* ilyen kettős szerepére, sőt MELICH részben éppen erre alapította azt a föltevését, hogy az *-i* több birtokot jelölő szerepe másodlagos, hanem a nyelvi történéseknek e felfogás mögött rejlő elképzelése miatt. Van-e valaki, aki úgy képzel el a nyelvi fejlődéseket, hogy azok az egész területen egységesen peregnék le, hogy ilyen funkcióhasadás után, amikor több alakváltozathoz több funkció társulván, az egyik funkció az egyik alakkal, a másik a másikkal lép szorosabb kapcsolatba, akkor ez szükségszerűen záros határidő alatt a nyelvterület minden pontján teljes egyöntetűséggel bekövetkezik, s aztán többé ingadozás nincs. Kétkedem abban, hogy maga Farkas elméletben ilyen fölfogást vállalna. A nyelvi valóság ellenkező. Nemcsak egy nagyobb területen nem folyik le egyöntetűen egy ilyen változás, de szűkebb körben, esetleg magában a változás gócéban is igen sokáig küzdhetnek a régi rendszer maradványai az új rendszerrel. A nyelvjárások keveredése növeli a tarkaságot, sőt megeshetik, hogy a már eltemetettnek látszó alakváltozatok valamilyen okból újra terjedni kezdenek. A mi véleményünk szerint — amelyben igaz. Farkas szintén nem osztozik — az *-é* birtokképző és az *-i* nomen possessi képző közös eredetűek, és *-i*-s diftongusból fejlődtek (KALMÁR: Nyr. XXVII, 400; SIMONYI, TMNy. 580; MELICH: MNY. X, 156, NyK. XLIII, 71; PAIS: MNY. XXXII,

110; BÁRCZI, TihAl. 194; stb.). Nos, a hasadás ugyan megtörtént igen régen és a nyelvterület jó részén, mégis előfordul szórványosan a melléknévképzőnek *-é* változata is: *Télé virága*, Nyj. *nádékasza* stb. (MELICH: MNy. XI, 417), *urés beszéd*, *Felső-tóé rétek* (TMNy. 580), másrészt a birtokképző is előfordul *-i* alakban: CzechK. 23: *Viktoriay*; ACsere: Enc. 158: *aluoí* (TMNy. 580); stb., hogy a már elszigetelődött *-e* változatról (a *féle*-ben) ne is szóljunk. Mi e kései csökevényeket természetesnek találjuk, s ezek csak megerősítenek bennünket abban a hitünkben, hogy az *-i* és az *-é* valóban közös eredetűek, mert ezt a magyarázatot sokkal egyszerűbbnek és világosabbnak, valószínűbbnek tartjuk, mint az elhomályosult lativusrag és az *-i* melléknévképző holmi kései keveredését (Ural-Altäische Jb. XXV, 66). Mi tehát a birtokos személyragok esetében is természetesnek találjuk, hogy az *-i* továbbra is előfordul — egészen mind máig — mint az egy birtokos egy birtok jelölője, sőt azt is, hogy másrészt az *-i* mint a több birtok jelölője csak lassan hatolt a több birtokosra mutató paradigmába, ahogy azt MELICH igen gazdag példatára kétségtelenül igazolta (MNy. XIV, 235 kk.); s még az sem lep meg, hogy talán az egy birtokos, több birtok személyragjai is egy-két kései példában nélkülözik az *-i*-t; JókK. 94: „en yo tetemet: beneficia mea“; Döbr.K 437: „minden papok *fejedelme*: omnes principes sacerdotum“ stb. (MELICH: MNy. XIV, 241), noha készsággel elismerjük SZINNYEIVEL, hogy ezek a példák nem okvetlenül döntők (NyK. XLVI, 153), bár viszont SZINNYEI maga is a *fiad* alakot — véleményünk szerint téves okoskodás alapján — a több birtokú paradigmába tartozónak vélte (NyK. XXXV, 446).

7. Egy másik érve tudós ellenfelünknek az a megállapítás, hogy ha az *-i* több birtok jelölőjévé alakult, lehetetlenség, hogy behatolhatott volna az 1. és 2. személyű birtokos személyragokba (*barátim*, *barátid*, *barátaim*; *barátuid*), mert a magyarban az affixumok mindig követik a birtokos személyragokat, s nem előzhetik meg, mint például a finnben (i. m. 61). Ez az érv azonban teljesen erőtlen. Talán nem szükséges arra sem hivatkozni, hogy a rag, képző, jel sorrendje nem állandó (vö. GYÖRKE: MNy. XXXIX, 177), s hogy nemcsak a kétségtelenül igen régi *belőlem*, *tőlem*, *belém* stb. típus mutat arra, hogy a mi nyelvünkben sem volt a formansok sorrendjének teljesen merev, egyetlen lehetőséget megengedő szabálya, de erre mutatnak olyan jóval későbbi, noha múló formák, mint DöbrK. 47: *ti kapuktokat*, vagy az irodalmi nyelvben is élő *uraimék*, továbbá a nyelvjárásokban előforduló *tehenemék*, *lóankék* stb. alakok (MELICH: i. h.). De annak a kiemelése sem szükséges, hogy az *-i*, mely véleményünk szerint a *kezi*-féle alakokból először hatolt be az *-m*, *-d* elé (*kezim*, *kezid* és nem a *kezeim*, *kezeid* elsődleges formaként, amint vitatkozó felünk gondolja), nem egyszerű többsjel, hanem egyszersmind birtokos személyrag, kizárólag a birtok többségének jelölője. Nézetem szerint ezekre a megfontolásokra itt nincs is szükség. Hogy a 3. személyű több birtokra mutató formans igenis behatolhatott a maga egészében az 1. és a 2. személybe, mégpedig az *-m* és a *-d* elé és nem utána, arra világosan mutatnak a *kertjeim*, *karjaim* alakok, melyeknek *j*-je nehezen volna másképpen, mint a 3. személyből magyarázható. Az ilyen analogikus hatások nem mindig engedelmeskednek a grammatikusok szemében oly kedves szabályszerűségnek, noha itt még csak azt sem mondhatni, hogy ellentmondának neki. E magyarázat mindenesetre természetesebb, mint az az elképzelés, melyet Farkas helyébe ajánl (i. m. 66). Amikor *kerté* > *kerte*. (egy birtok)

alakokkal szemben a 3. személyű *kerti* (több birtok) jelentkezik, és a kettő között funkcionális és alaki ellentét alakul ki, a birtok többségének megkülönböztetése lehetővé válik az 1. és 2. személyben is. Így az *-im, -üd ~ -im, -id* változatok keletkezése természetes, másvalami (pl. **-ümi, -üdi*) legalább is meglepő volna. Amikor a 3. személyben *kerti ~ kertei, kertjei* alakváltozatok keletkeztek, ezek analogikus hatására a *kertim, kertid* mellé más, mint *kerteim, kerteid, kertjeim, kertjeid* aligha keletkezhettek volna. Az elemek sorrendje tehát pontosan beleillik a fejlődés vonaláról alkotott föltevésünkbe.¹

8. Egy másik érv, melyet Farkas ellenünk szegez, a következő megfontolás. Lehetetlen, hogy a birtok többségét jelölő nyelvi elem előbb alakult volna ki, mint általában a többség fogalmának a jelölője, a *-k* többesjel. Mint-hogy pedig Farkas szerint a *-k* többesjel, mint láttuk, igen későn alakult ki, az *-i* többes értéke nézete szerint ennél csak fiatalabb lehet, vagyis mindazok a változások, melyek a több birtokot jelölő személyragrendszer kialakították, nem fejlődhetek ki.

Láttuk, hogy Farkas a *-k* többesjel kialakulásának is részletesebb fejtegetést szentel (Úral-Altäische Jb. XXIV. 51–58). Ennek fő eredménye az, hogy a *-k* többesjel nem eredeti finnugor többesjel, hanem gyűjtőnév-képzőből fejlődött. Ebben szívesen egyetértünk vele, hiszen ezt már évtizedek óta mi is így tanítjuk. Abban azonban már sehogyan sem tudok egyetérteni, hogy ennek a *-k*-nak többséjévé való alakulása igen későn történt (Farkas szerint talán török hatásra!), és átnyúlik a történeti korba. Láttuk, hogy ez a föltevés nemcsak nem valószínűsíthető, de a tények ellene mondanak, mint-hogy a HB. korában a *-k* a névragozásban (a több birtokos jelölésére); sőt az igeragozásban is teljesen szilárd, s ez az állapot szükségszerűen hosszú fejlődést tesz föl, melynek kezdetét nincs módunkban meghatározni, de ha a *lát-(j)uk, kér(j)ük*-féle alakokat figyelembe vesszük, igen réginek, a személyes névmásokból keletkezett igei személyragok végleges rögzítődését megelőző időbe tartozónak kell tartanunk. Az, hogy a névszói állomány egyezése még nem alakult ki véglegesen a mai szabályok szerint (vö. HB.: *iarov*, de számos későbbi példában is), természetesen mit sem jelent a *-k*-nak többest jelölő funkciója szempontjából, annál kevésbé, minthogy a HB.-ben már az egyezés is megtalálható: *kic ozuc*. De ha föltennők, hogy e jel kialakulása oly kései, mint Farkas gondolja, akkor azt is föl kellene tennünk, hogy az *-i* több birtokot jelölő funkciója még fiatalabb, mint a *-k*-k többesjelölő szerepe. S ezzel nehéz volna összeegyeztetni a HB.-ben szabályosan és következetesen jelentkező több birtokot jelölő *-i*-ket: *feleym, szentit, unuttej, bratim*.

9. Fentebb foglalkoztam ellenfelemnek azon érvelésével, hogy ha az *i* számmegjelölés nélküli birtokos személyragból hasadással vált volna több birtok jelölőjévé, akkor nem volna szabad *-i*-t találnunk egy birtokot jelölő funkcióban. Ez azonban Farkas érvelésének csupán egyik oldala. Másrészt és főleg abból indul ki, hogy a HB.-ig az *-i* egy birtokot jelölő funkcióban nem fordul elő, s a nyelvemlékek, majd a grammatikusok tanulmányozása arról győzik meg, hogy az egy birtokot jelölő *-i* a középkorban általában ritka, s

¹ Farkas elgondolása szerint (l. később) a *kertei* alak régibb a *kerti*-nél, talán ezért véli természetesnek, hogy a *kerte ~ kerte-i* analogiájára *kertem-i, kertet-i*-féle alakoknak kellett volna keletkezniük.

viszonylag később kezd terjedni az *-e* (helyesebben az *-é*-) rovására. Véleménye szerint ezt a képet csak úgy lehet magyarázni, hogy az egy birtokot jelölő *i* nem etimologikus, hanem fonetikus, másodlagos, és éppen a több birtokot jelölő *i* hatására kezdett terjedni, mégpedig azért, mert a kódexek fordítói a latin szövegeket szolgai módon utánozva számnevek után is többes számot használtak: *két fia*, *sok népei*, s a páros testrészeket is többes számúnak fordították: *szemei*, *lábai*. Az öröklött magyar nyelvérzék azonban ezekben az alakokban egyes számot látott, s így az *-i*-t egy birtokot jelölő funkciójának érezte.

Nem világos, hogy mit ért Farkas azon, hogy az egy birtokot jelölő *-i* fonetikus, de a „másodlagos“ megjelölés arra mutat, hogy véleménye szerint az *-i* *e*-ből lett, s talán nem tévedek, ha úgy magyarázom gondolatát, hogy nem egyéb, mint maga a tővégi magánhangzó, minden külön, birtokosra mutató kitévő nélkül. Azaz — ha szavait jól értem — visszatér SZILASI MÓRIC-nak régen eltemetett felfogásához (Nyr. XI. 299 kk.). Ha valóban így volna, a *kezét*, *karját* hosszú magánhangzója, valamint a *j* nehéz magyarázatot tenne szükségessé. Az a nézet azonban, hogy az *-i*-nek mint egy birtokot jelölő személyragnak az elterjedésében része volna a fordítók ügytelenségének, nem hiszem, hogy tüzetesebb cáfolatot igényelne. Mindenesetre ezzel az okoskodással meglepő, hogy a *kertim*, *kertid*, továbbá a *kertjeim*, *kertjeid*, *kertjei* soha egy *kertet* nem jelentett.

Arról, hogy a HB. előtt az *-i* egy birtokot jelölő funkcióban miért nincsen adatolva, már beszéltem. Ami azt a megállapítást illeti, hogy az egyes számú *-i* eleinte igen ritka, majd az idők során szaporodik, Farkas ezt statisztikákkal nem támogatja. Állítása, ami a szóvégén álló *-i*-ket illeti, nem győzött meg, de én sem végeztem erre vonatkozólag statisztikai számításokat, tehát nincs jogom az ellenkezőt sem állítani. Tegyük föl, hogy úgy van, s legalább ragok előtt valóban úgy látszik, hogy az egy birtokot jelölő *-i* (*kezit*, *szemin*) nyelvjárásaink nagy részében honos (HORGER, M. Nyelvj. 138), sőt a pongyolább köznyelvben is valóban nem ritka. Mindebből azonban semmi okunk sincs azt a következtetést levonni, amit Farkas egyedül lehetséges magyarázatnak tart. A helyzetet a következőképpen értelmezhetjük.

Az *(-é >)* *-e* ~ *-i* széthasadása következtében előálló *-i*, mint több birtok jelölője nem tüntette el az egész nyelvterületen és minden egyes alakban az *-i*-t, mint az egy birtok jelét. Ez a HB. óta állandóan kimutatható, de mindig mint sokkal ritkább alak. A több birtokot jelölő *-i* közben állandóan terjed; a több birtokos alakokban nehezebben vet lábat, mert ezek *k*-jának a nyelvérzék kettős (több birtokost és több birtokot jelölő) értéket tulajdonít, illetőleg e kettő között ingadozik, s a világos, egyértelmű kifejezőmód lassan alakul ki. Legtovább az *-aik*, *-eik*, *-jaik*, *-jeik* megszilárdulása késik. A több birtok jelölőjeképp *-i* és *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* szintén küzdenek egymással, mint egyértékű alakváltozatok. A kódexek idejében *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* már túlnyomó (SZINNYEI: Nyr. XVII, 241), de az *i* még gyakoribb, mint ma, noha állandóan csökkenő arányú. Amilyen mértékben visszahúzódik az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*-vel szemben az egyszerű *-i* mint a több birtok jelölője, olyan mértékben terjedhet újból az addig háttérbe szorult (csak bizonyos alakokban gyakori vagy néhány nyelvjárásra szorítkozó) egy birtokot jelölő *-i*, mert az *-i* és az *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei* között megvan a félreérthetetlen alaki ellentét. Készséggel elismerem, hogy itt van még magyarázatra szoruló tény: a *keze* ~ *kezit* viszonya, minthogy ez utóbbinak területe ma közel sem fedi a *kezi* alak területét; más-

részt egyes nyelvjárásokban *kezi áll kezét*-tel szemben. Mindez még tüzetesebb vizsgálatot igényel, valamennyi nyelvjárás és a nyelvtörténeti adatok tömegének számbavételével.

10. Noha így tarthatatlanná válik az az állítás, hogy a több birtokra mutató *-i*-nek tölem vallott származtatása „ganz und gar unmöglich“, kétségtelen, hogy birtokos személyragozási rendszerünk kialakulásáról vallott nézetünk mégis csak föltevés, mely a nyelv általános élettanával összhangban van, és amely valamennyi magyar nyelvi (nyelvtörténeti) tényhez hozzáillik. De minthogy nem konkrét, lépésről lépésre adatokon igazolható megállapítás, ha valaki jobbat ajánl, olyat, amely nagyobb mértékben bizonyítható, kevesebb részhipotézissel hidalja át az adatok hézagait, akkor az eddig helyesnek látott föltevésnek vissza kell húzódnia. Lássuk tehát, hogy milyen megoldást ajánl Farkas a mienk helyett.

Farkas úgy véli, hogy a több birtokot jelölő *-i* birtokos személyrag teljesen független az egy birtokot jelölő *-i*, *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* személyragoktól, ellenben azonos a nomen possessi képző *-i*-vel (*házi, emberi*), illetőleg ez utóbiből fejlődött sokszoros funkcióváltozással. Ez utóbbit, az *-i* nomen possessi képzőt pedig némileg eltérően SZINNYEITŐL (NyH.⁷ 100) és másoktól (vö. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 32, ugyanott irodalom; továbbá LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 55), nem finnugor **i*-re vagy **j*-re, hanem egy finnugor **i*-re viszi vissza (i. m. 62). A lativusragból való származtatást kereken elutasítja.

A tanulmány szerzője itt is végigmegy nagy vonalakban az *-i* magyar nomen possessi képzőre vonatkozó adatokon, sorra veszi a HB.-et, a GYULS.-at, a KÖNTÖR. és SZ.-t, a JÓKAI-, BÉCSI-, ÉRDYK.-et, MOLNÁR ALBERTET. Rövid áttekintése azonban a kérdéshez nem szolgáltat fogódzót, azért itt mellőzöm, illetőleg egy megjavítandó pontjára később rátérek. Érdekesebb annak a bizonyítása, hogyan vált a magyar képző több birtokot jelölő birtokos személyraggá. Farkas megállapítja, hogy ennek a folyamatnak az ősmagyar korban be is kellett fejeződnie (abgespielt haben muß). Mihelyt a tiszta többes szám a *-k* jellel kifejezhetővé vált, szükségét érezték annak is, hogy a birtok többességét a birtokszón is kifejezzék.

11. Kiindul abból a tényből, hogy a birtokviszony a magyarban eredetileg jelöletlen volt. Ennek következtében a *-k* többesjel kialakulása után ilyenféle összetett birtokviszonyok, mint 'a kazárok asszonyainak sátrai', vagy 'az ő fejedelmeik lovai' ilyenféleképpen alakultak: *a kazárok asszonyok sátrók* (vagy *sátrák?*) és *az ő fejedelmek lovók* (*lovák?*). A sok *-k* többesjel elkerülése végett a második birtokosjelző helyébe nomen possessi került: *a kazárok asszonyi sátrók*, *az ő fejedelmi lovók*. Ehhez a kódexekből egy-két példát idéz: JÓKK.: „szent atyának szent sebi helyét“ (Farkas átírásában) stb.¹, s ebben — mint mondja — a magyar nyelvérzék számára a *sebi* melléknév is lehetne. Később viszont úgy magyarázza a folyamatot, hogy ha a birtokosjelzőre nyomaték esett, akkor a birtokviszony jelöletlensége megszűnt és a birtokost nomen possessi-vel fejezték ki, ha pedig ez több birtokosra vonatkozott, akkor a többes jelentést vette föl, noha ekkor már a többes számnak

¹ A BÉCSIK.-ből idézett „hivattatván az írástudókat s királ leveli írókat“ nyilván elnézésből került ide, a *leveli* itt ugyanis az *írókat* tárgya.

megvolt a maga kikristályosodott *-k* jele. — Másrészt az ómagyarban (!) az *-i* képzős melléknevet főnévnek és többes számnak (tehát többes számú főnévnek) is lehetett fölfogni, mert a szókategóriák ekkor még nem váltak világosan el egymástól, s ezért 1. és 2. személyű birtokos személyragokkal is elláthatták. A fejlődés tehát: nomen possessi → genitívus → birtok többese. Hivatkozik RAVILANAK már említett fejtegetésére, és különösen arra, hogy két finnugor nyelvben teljesen hasonló folyamatok mentek végbe, mert az *-n* genitívusragból a birtok többesét jelölő elem lett.

Megjegyzendő még, hogy ezt az *-i* melléknévképzőt, melyből a több birtok jelölője ez elmélet szerint kifejlődött volna, Farkas nem kettőshangzóból vezeti le (úgy látszik, nem hiszi, hogy a magyar nyelvterület egy részén az *i*-s kettőshangzók *i*-vé fejlődhetnek, s PAIS, SULÁN BÉLA ÉS PAPP LÁSZLÓ kutatásai ellenére kitarat amellett, hogy az *i* mindig *é*-ből alakult, hanem eredeti, a szó végén álló finnugor rövid *-i*-t lát benne, s ezért elválasztja az *-é* birtokképzőtől, mely szerinte is diftongikus eredetű és lativusragból fejlődött. Az 1268: *Mogorey* (HO. III 13), 1292: *Halmai* (ÁrpÚjOkm. XII, 533) 1279: *Vrsey* (MonStrig. II 118)¹ stb. alakokat *Mogyorei*-nek, *Halmai*-nak, *Űrsei*-nek olvassa, külön szótagot alkotó *-i*-vel. Viszont az *-i* nomen possessi képzőnek a régiségben „olykor“ előforduló *-e* változatának semmi fontosságot sem tulajdonít: ezt egyszerűen helyesírási változatnak minősíti.²

12. Tudós ellenfelemnek ez az ötlete kétségtelenül érdekes és szellemes, de a föltevéseknek — és sokszor minden eddigi tudásunknak ellentmondó, bizonyítatlan föltevéseknek — olyan halmazát teszi szükségessé, hogy kénytelenek vagyunk elutasítani.

Lássuk előbb az alaki kérdést. Farkas szerint — mint említettük — a több birtokot jelölő rag *-ai*, *-ei* formája (*házaí*, *kezeí*) nem másodlagos az egyszerű *-i*-vel szemben (*házi*, *kezi*), hanem ez az eredeti, s szerkezete: tövéghangzó + *-i* nomen possessi képző. A példának fölhozott mondatok tehát voltaképpen így hangzanának: *ő fejedelmei* (és nem *fejedelmi*) *lovok*, *a kazárok asszonyai* (és nem *asszonyi*) *sátrok*. Hagyjuk azt a kérdést, hogy Farkas itt *lovok*, *sátrok* alakokat használ, hogy tetszetősebb legyen a példája, mert ezekben minden magyar birtokos személyragot, a birtokviszony határozott kitevőjét érzi, nem pedig személyragtalan puszta többes számot (a *fejedelmek* ebből a szempontból, legalább írott alakjában kényelmes). Ez elvégre ártatlan fogás. Ellenben a fenti módon átjavított mondatokban még így sem érezné semmilyen magyar nyelvérzék a *fejedelmei*, *asszonyai* szókat melléknévként. Az *-i* nomen possessi képző ugyanis a szótó mássalhangzós változathoz szokott járulni (s a mi nézeteink szerint ez természetes, hiszen az *-i* < *-si*, *-ši*-ben benne van a tövéghangzó), mégpedig első fordulásától: 1113: *Crali* (MNnyv. VI, 10), s ha van kivétel: *mennyei*, de vö. HB.: *munhi*, ez szorul magyarázatra. Ezek a tények azonban sehogyan sem vágnak Farkas magyará-

¹ Farkas az *Vrsey*-t 1269-ből idézi, ezen a dátumon ezt az alakot nem találok (vö. 1269: *Vrsci* FEJÉR IV/3, 523), s minthogy ő adatainak lelőhelyére nem utal, és alakjait rendszerint átírásban adja, sokszor nehéz utánuk nyomozni. Lehet, hogy ő más adatra gondolt itt.

² Ezzel kapcsolatban említ egy 1141—61: *Bache* alakot, melyet *Bácsi*-nak olvas. Megvallom, ezt sem találok, de ha véletlenül azonos volna az 1111, 1113: *Bache*-val, akkor természetesen nem képzős *bácsi*, hanem puszta *Bácsi* (? *Bácsə*)-nak olvasandó. (Vö.: KNEZSA: MNnyv. VI, 30; BÁRCZI: Acta Lingu. I, 29.)

zatához, hiszen ha az *-i* több birtok-jelölő csak az ősmagyar kor végén kezd alakulni a melléknévből, a melléknév pedig *-ai*, *-ei*, *-ői*, *-ui*-ra végződött, lehetetlen, hogy ennek nyomai ne maradtak volna az erre a képzőre vonatkozó nem éppen szűkös példatárban. Ezért kell Farkasnak *Mogyorei-t*, *Halmai-t*, *Urai-t*, *Űrsei-t* olvasnia *Mogyorei*, *Halmaj*, *Uraj*, *Űrsei* helyett. Hagyjuk most azt a legalább is vitatható pontot, hogy mind e példákban valóban az *-i* nomen possessi képző rejlik-e. Tegyük föl, hogy igen. Antagonistám azt a kérdést föl sem veti, hogy ha az ő olvasásmódja helyes, hogyan viszonyulnak ehhez az ezekre a szavakra vonatkozó egyéb adatok, például az 1279: *Mogore* (HO. III, 31): vagy itt az *-e*-ben az *-ei* (két szótag!) helyesírásváltoztatát kell látnunk? Hogyan lett a *Halmaj*-ból *Halmaj*, hogyan függ össze az *Urai* a különféle 1221: *Vroy*, 1237: *Vrey*, 1270: *Wra* stb. (MNY. X, 131) változatokkal és a mai *Uraj* helységnévvel, milyen viszonyban van az 1379: *Vrsey* az 1295: *Wrsee*-vel (ÁÜO. XII, 581) stb. S ez összefüggések megemlítésének mellőzése annál meglepőbb, mert hivatkozik PAISnak idevágó tanulmányára (MNY. X, 131), mégis kijelenti, hogy a melléknévben a régi oklevelekben „*-i* folgt immer dem Auslautsvokal“. Hogy az *-ai*, *-ei*-ből hogyan lett *-i*, arról világos képet nem kapunk, de úgy látszik, az elképzelés az, hogy a szóvéghangzó lekopása után a hagyományos teljes alakok (**hazai*, **emberei*) egy szálig eltűntek, és csupa újraképzett alakok keletkeztek, melyekben az *-i* már a mássalhangzós csonka tőhöz járult.

De e föltevés szükségessé tesz sok egyéb föltevést. Így Farkas metsző gúnnyal egyszerűen dogmának minősíti azt az elgondolást, hogy a szóvégi rövid magánhangzók a magyarban eltűntek, hogy a mai szóvégi hosszú magánhangzók kettőshangzókából fejlődtek (az analogikus eseteken kívül). S nem kétséges, hogy mint hamis dogmákat ezeket az áltanokat elveti. Az utóbbival (a szóvégi hosszú magánhangzókkal) kapcsolatban csodálkozását fejezi ki, hogy az én nézetem szerint egészen korai jövevényszavainkban szóvégi *-a* helyébe hanghelyettesítéssel, azaz a quantitasnak az akkori magyar fonetikai és szórágosági rendszerhez való igazodásával *á* lépett, holott a magyarban volt rövid *á*. A mondat után tett fölkiáltójel külön is hangsúlyozni akarja e föltevés képtelenségét. Igen ám, de a mai magyar nyelv a XV. század óta, de legújabb keletű jövevényszavainkban is az idegen szóvégi *o*-t *ó*-val honosítja meg, (pl. *filkó*, *eszpresszó*) holott a mai magyarban csakúgy, mint a XV. században nagyon is van rövid *o*. Tehát mégsem olyan képtelenség ez a föltevés, vagy ilyesmi csak ezer év előtt volt abszurdum, amikor igazolni nem lehet?

Farkas a szóvégi rövid magánhangzók eltűnését, az *-i*-s szóvégi kettőshangzó kétirányú fejlődését tehát dogmának minősíti, melyek tisztán látásunkat megzavarják. Nos, ezek egyáltalában nem dogmák, és például a kettőshangzók fejlődésére vonatkozó tétel valóban csak ideiglenes rendszerezése ismereteinknek, melynek igazolása, kiegészítése bővebb vizsgálatra vár. Mégis azt hisszük, hogy e tételeket, melyek sok száz adat figyelembe vételével szakemberek egész sorának munkája nyomán keletkeztek, egy teljesen bizonyítatlan, sőt bizonyíthatatlan elmélet kedvéért egyszerűen tagadni azért, mert nem vág a kérdéses elmélethez, nem egészen megfelelő módszer, s a meggyőzésnek aligha lehet termékeny forrása. Hasonlóképpen, valahányszor egy változat kellemetlenné válik, egyszerűen kijelenteni róla, hogy ez csak helyesírási változat, szintén nem elegendő bizonyíték, annál kevésbé, mert egyébként átírásai arról tanúskodnak, hogy Farkas nem vallja SZINNYEI

régebbi fölfogását Árpád-kori nyelvünk olvasásáról. El tudom képzelni, hogy valaki visszatér a régi gondolathoz, és az *i*-ben az *ë* jelét is látja, már nehezebben azt, hogy az *e*-ben *i*-t olvasson, de akkor legalább próbálja meg ezt a tételt hatalmas, eddig a tárgyalásba be nem vont anyagon igazolni. Így megint csak nem tud az ember szabadulni attól a gondolattól, hogy itt egy elmélet, mely egy egész adatsorozatot nagyvonalúan, egyszerű állítással elhárít, csak azért született, hogy egy másik, bajban levő, a tényekhez nehezen igazítható elméletet támogasson. Amellett önkéntelenül fölkívánkozik az a kérdés, mi hát a 3. személyű egy birtokos egy birtokra mutató *-a*, *-e*, *-i* eredetije. Határozott feleletet ugyanis erre sem kapunk, s csak inkább következtünk arra — mint már említettem — hogy Farkas visszatér SZILASI fölfogásához.

13. Ami mármost a funkció kialakulását illeti, elsősorban mintha némi időrendi ellentmondást látnánk a *-k* és az *-i* viszonyában. A *-k* többesjel alakulását Farkas késeinek, az adatolt korba átnyúlónak tekintti, az *-i*-ét az ősmagyar korban lezárták, holott az *-i* többesi funkciója keletkezésének föltétele a *-k*-nak mint többesjelnek megléte. Igaz, a *-k* keletkezésének idejére vonatkozólag Farkas mintha kissé ingadoznék, mert egy későbbi helyen a *-k*-nak többesjeli funkciójában való megszilárdulását az ősmagyar kor végére teszi (Ural-Altäische Jb. XXV, 61), ami talán a IX—X. századot jelenti. Fogadjuk el ezt a kevésbé szoros dátumot. Ámde egy másik megjegyzése szerint az ősmagyarban már az *-i* többesjelnek is ki kellett alakulnia, márpedig az *-i* ilyen funkciójának alapfeltétele a többes számnak következetesen *-k*-val való jelölése, hiszen nézete szerint a *kazárok asszonyok sátrok*-ban őseink soknak találták a *k*-t és (eufonikus szempontokból?) helyettesítették az egyiket *-i*-vel. Nem hiszem, hogy ezen a nehézségen segít az a bizonyítatlan és aligha bizonyítható állítás, mely később jelentkezik a tanulmányban, hogy az *-i* mégsem többes számot jelentett, hanem gyűjtőnév-képzővé vált előbb. Persze gyér anyagunkon vajmi nehéz tisztázni, hogy ilyen mondat: *ezek az ő fiai* valaha csak akkor volt lehetséges, ha valamennyi fiú jelen volt . . .

De hagyján e kronológiai nehézségek. Farkas úgy véli a fejlődést, hogy a jelöletlen birtokviszony fölborult, ha a birtokosra különös hangsúly esett, akkor ez jelöletlenségéből kilépett és nomen possessi képzőt kapott. Ha viszont több birtokosról volt szó, akkor egyszersmind az *-i* többes számi jelentést vett föl. Az *-i*-ből így genitivusrag valóban keletkezhetett volna. Ámde mégsem keletkezett, legalábbis ennek a legsekélyebb nyoma sincs. Farkas azt állítja, hogy a birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragja indoeurópai hatásra keletkezett. Ezt ugyan alig hiszem, de az valószínű, hogy szövegeinkben eléggé széleskörű használata a latin utánzásának tulajdonítható. Kérdés azonban, miért kellett az indoeurópai minták utánzására egy *-nek* ragot kinevezni genitivus-ragnak (mellesleg a latinban a genitívus és a datívus ritkán esik alakilag egybe), ha kéznél volt még az ősmagyar kor végén kialakult genitívusi rag, az *-i*, melynek ez a funkciója ekkor még nem tűnhetett el annyira, hogy utánzásra hajlamos íródeákjaink meg ne ragadták volna ezt a lehetőséget.

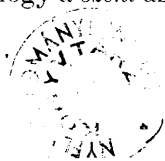
De tegyük fel, hogy az *-i* genitívusi raggá lett, s hogy ezen felül még többes számi jelentést is szívott magába. De hogyan keletkezett harmadik funkciója, a birtokosra való rámutatás? Nem hinném, hogy valaki elhinné Farkasnak, hogy a kettős birtokviszonyokban. Vajjon az ilyen kettős birtokviszonyok, melyekben a középső tag többes számú, olyan gyakoriak voltak a

nyelvben, hogy ilyen nagyon fontos funkciójú, széles körben rohamosan alkalmazáshoz jutó formans belőlük válhatott ki? Régi nyelvemlékeink ilyen föltévére persze semmi alapot sem adnak. Ahol esetleg kettős birtokviszonyt találunk, persze nem csupa többes számú szóból állót, ott az *-i*-nek nyoma sincs: TihAl.: *mortis uuasara kuta rea*; *petre zenaia hel rea*, ha ez utóbbit összetett birtokviszonynak fogjuk föl; HB.: *iv uimadsaguc mia* stb. Pedig ezek a sokszoros funkcióváltások: nomen possessi képzőből genitívusrag, genitívusragból többes genitívusrag, többes genitívusragból több birtokosra mutató többes genitívusrag, majd ebből több birtokosra visszamutató többes szám jele, s aztán egy birtokosra visszamutató többes szám jele (a genitívusi jelleg elveszésével) mind az ómagyar kor legvégén, a *-k* többesjelnek Farkas szerint igen kései kialakulása után folyt le. Igazán csodálatos, hogy e sok változatnak némi csökevényei nem maradtak fenn a történeti korban.

14. Látszólag legerősebb érve Farkasnak, hogy két rokon nyelvben a tőle föltetthez hasonló folyamat játszódott le: genitívusragból több birtokra mutató személyrag lett. E föltévést ismerem, de nem érzem magam hivatottnak véleményt nyilvánítani e kérdésben. Föltéve azonban, hogy e magyarázat helyes, annál helytelenebb az ott lejátszódott folyamatokat a magyarral párhuzamba állítani. A kérdéses finnugor nyelvekben a fejlődés maga elvben igen szépen elképzelhető (bár nem úgy, ahogyan Farkas a magyarra fölvázolta): a genitívusból partitívus válhat, a partitívusból többesszám jelentés fejlődhetik ki, s a jelöletlen birtokviszonyból a jelölt birtokviszony kialakulása-kor más többesjellel szemben a partitívusragból keletkezett többesjel a birtokviszonyos kapcsolatokban rögzíthető. Mondom, mindez elméletben elképzelhető, s az is érthető, hogy e folyamatokról esetleg semmi adatszerű bizonyosságunk nincsen, hiszen e nyelvekre adataink csak a közelmúltból vannak, s az ezt megelőző nyelvi történéseket többezer éves homály fedi. Ám a magyarban vannak nyelvemlékei, s a kérdéses funkcióváltások éppen Farkas szerint a nyelvemlékes kort közvetlenül megelőző időben folytak le. S mégis a magyarban nyoma sincsen az *-i* genitívusnak, az *-i* partitívusnak, az *-i* többes számnak. Az *-i* mindig és makacsul csak birtokos személyrag.

15. Azt persze nehéz volna bizonyítani, hogy egy *-i*, akár mint genitívusrag, akár mint többesjel nem előzhette volna meg az 1. és 2. személyű birtokos személyragot. De mindenestre nehezebb elképzelni, mint a mi föntebb vázolt elgondolásunkat, mely egy birtokos személyrag analogikus továbbterjedését teszi föl más birtokos személyragokra. Hogy a 3. személyű birtokos személyrag, mégpedig éppen a több birtokra mutató alak hathat az 1. és 2. személyre, arról már megemlékeztünk, a *-jai*, *-jei* kiterjedéséről szólva. Ha újabb példákat szabad volna a régiségbe kivetíteni, inkább azt mondhatnók, hogy az *-i* melléknévképző gyakran követi a birtokos személyragot, vö. *gyermekkoromi*, Ny. *legéntemi*, *leántai* (TMNy. 578). De ebből valóban nem lehet ősmagyar (akármily kései ősmagyar) folyamatokra következtetni. E kérdés azonban az egész problémának csak egy részlete. S ha elesik az *-i* funkcionális fejlődésének Farkastól vázolt menete, ez a részlet is elesik.

16. Nem folytatom. Ezzel ugyan nem reflektáltam Farkas minden egyes részletállítására (pl. hogy az ősmagyar kor végén a magyarban a szókatégoriák elválása még nem volt befejezve, hogy a *szent* az óegyházi szlávból való átvétel.

hogy szerintem a 3. személyű birtokos személyrag egybeesik a tövéhangzóval, hogy a HB.-ben *paradiszumut* kell olvasni stb.), csupán azt emeltem ki, amit lényegesnek tartottam, de úgy vélem, máris jogtalan mértékben vettem igénybe folyóiratunk lapjait. A birtokos személyragozásnak, sőt ezen belül az *i*-nek még több problémája, vitatható részletkérdése van, ezekre most nem térhettem ki. Csak igazolni akartam, hogy Farkas szellemes magyarázatával szemben miért tartom továbbra is helyesebbnek azt a magyarázatot, amelyet eddig is vallottam, s amelyet — néhány részletben esetleg eltérően — talán mások is vallottak velem együtt.

BÁRCZI GÉZA

Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről

Nyelvészkongresszuson, nyelvtanítási konferencián, különféle iskolákban tanító pedagógusok megbeszélésein, a készülő tudományosabb igényű leíró nyelvtan munkálatáival kapcsolatban gyakran jut kifejezésre a tanító és kutató szakemberek óhaja: ideje volna egységes nyelvtani terminológiát teremteni. Ez a feladat csupán egyetlen, de nem jelentéktelen része annak a munkának, amelynek célja a különböző fokon folytatott nyelvtanítás összehangolása. A feladat megoldása azonban nemcsak az oktatómunka érdekében volna kívánatos. A szakkifejezések közötti ingadozás, a megállapodottság hiánya gyakran annak a jele, hogy a tudomány a megnevezendő jelenséggel kapcsolatos kérdéseket nem tisztázta kellőképpen. Remélhető, hogy a tankönyvek számára megfelelő elnevezések kiválasztása során az illető jelenséggel kapcsolatos kérdések tudományos vizsgálatban is részesülnek.

Ebben a cikkben az *emberé*-féle alakok *-é*-jének mivoltával és elnevezéseivel foglalkozom. A nyelvünkben szereplő toldalékok közül éppen ez az, amelyet tankönyvekben és tudományos szakmunkákban a legtöbbször névvel szoktak megjelölni. Célom elsősorban a zűrzavar bemutatása, magában a nyelvi jelenségben és a jelenség szemléletében rejlő okoknak a feltárásával. Természetesen az egyéni véleménynyilvánítástól sem tartózkodom, de nem annak kedvéért foglalom írásba a mondanivalókat. A cikk terjedelmének korlátozott volta miatt a régebbi nyelvtanok megfelelő részleteinek ismertetését csak vázlatosan nyújthatom, s egyenkénti elemző bírálatukat elhagyom.

I.

A Corpus Grammaticorumban kiadott nyelvtani munkákban az ilyen *-é* toldalékos szók latin genitivus-alakok fordításaként tűnnek fel, illetőleg mint magyar genitivusragos alakok szerepelnek. Ragozási soron kívül *possessivum*-oknak nevezik őket. A birtokos névmásoknak az *-é* toldalékos alakokkal való kapcsolatát, vagy legalább mondatbeli funkciólehetőségeik egyezését a régi nyelvtanírók nem veszik észre.

A régi nézetet, amely szerint az *-é* genitivusrag, a TMNy. szerint (581, jegyzet) VERSEGHY vetette el először. Szerinte az *-é* toldalékos szó nominativus, különféle ragokat vehet fel, amelyek genitivushoz nem járulhatnak.

Nagyobb figyelmet ennek az *-é* elemnek a kezelése attól az időtől fogva érdemel, amikor a szavakhoz kapcsolható suffixumok között különböző funkciójuk alapján kezdenek belsőbb csoportosítást kialakítani.

FOGARASI JÁNOSnak 1843-ban megjelent „Művelt magyar nyelvtan”-ában az addig általában *rag*-nak nevezett toldalékokon belül tehető megkülönböztetésről a következőket olvashatjuk (64): „Nyelvtanítóink, főleg az újabbak, a ragokat szorosabb értelemben, megkülönböztetik a képzőktől. Amazok a hajlítások mellett a többféle grammaticai formákat vagy módosulásokat adják, ezek pedig szószármaztatások vagy szóképzések által új, önálló (szótári) szókat alkotnak: amazok hajlításai, ezek képzési ragok. [Bekezdés.] Ezen megkülönböztetés alapos és szükséges ugyan* [Lapalji jegyzetben: „Grammaticai szók alakításához minden nyelvtanulóknak kell értenie, de szótári képzés nem minden ember dolga...“]; egyébiránt, általában szólván, minden rag képző, és viszont; mert minden rag újabb (nyelvtani avagy szótári) szót képez, és mindenik szóképzés rag által is történik. A szabályokra nézve sincs a kettő közt lényeges különbség. A mely közönséges szabály a nyelvtani ragozást tárgyazza, ugyan az áll rendszerint a képzésről is.”

Ebben a nyelvtanban FOGARASI a ma birtokos névmásoknak nevezett szókat *birtokos szók*-nak mondja, zárójelben említve a mai megjelölést is (84), a ma általában birtokos személyragoknak nevezett toldalékokat pedig *birtokragok*-nak, *birtokmutató ragok*-nak (88). — A mi *-é*-nk elnevezéséről a következőt olvashatjuk (89): „... ezen *é* ragot némelyek, nem tudom mi okbul, független birtokos ragnak nevezik, mi szabatosabban: birtokhelyettesnek hívjuk.” Megmagyarázza, miért. Mert az *é* helyett tehetünk valamely tárgyat, birtokot, pl. a ház szót, s ekkor *barátomé* helyett *barátom háza* lesz.

A világos fejtegetésekkel szemben a ragozási példákban (122—3) kevérednek a szempontok. A „Birtokos szók az ejtésekkel” cím alatt a birtokos névmásoknak és a birtokos személyragos szóknek ragos alakjait találjuk, tehát *s z e m é l y r a g o s* szók (névmás és főnév) ragozását. A „Birtokragok az ejtésekkel” alatt az *-é* toldalékos gyökérszavaknak és az *-é* toldalékos birtokos személyragos szavaknak a ragos alakjait veszi sorra FOGARASI, tehát végeredményben *-é* toldalékos szavak ragos alakjait, holott ő elvben nem az *-é*-t nevezi *birtokrag*-nak, hanem a birtokos személyragokat. E teljesen hibás rendszerezéshez alapot talán csak az *-i* többesjelnek a suffixumok sorrendjében elfoglalt helye szolgáltatott (*enyéim, fáim és jáéi, jáméi*), illetőleg az, hogy a birtokos névmásokban levő személyragelem megtévesztette FOGARASIT, s eltérítette a szók szerkezetbeli funkciója alapján épült rendszerezéstől. — Alább viszont többször is az eredeti elgondolás tükröződik (125, 300).

FOGARASINAK e munkájából a továbbiakra nézve két észrevételt kell különös figyelemre méltatnunk: kifejtette, hogy a birtokos szók (= birtokos névmások) *t u l a j d o n k é p p e n a b i r t o k o t j e l e n t i k*, — világosan látta, hogy az *-é* nem „független birtokos rag” (85, 89).

„A magyar nyelv rendszere” (1847.) a névragozásban alapul szolgáló alanyeseten belül megkülönböztet tiszta, azaz rag nélküli alanyesetet és ragozottakat: többesraggal, személyraggal, *birtokrag*-gal ellátottakat. A birtokragos alanyeset számtalan újabb alanyeset forrása lehet, magához veheti ugyanis a *-k* vagy *-i* többesjelet, újra az *-é*-t stb. (153—4). Az egyszerű „belviszonyragok” közt (155) pedig *birtokos rag*-nak mondja az *-é*-t, ezzel szemben

a birtokos jelző *-nak, -nek* ragját *sajátító-nak*. Alább (162) újra *-é birtokragú nevek*-ről van szó, mégpedig többszámukról, a „család- és tisztnemek“-nél szereplő *-k-s* alakról (*Kovácsék, tisztartóék*), s a több birtok *-i* ragjával alakult többséről (*kiéi, Péteréi*).

RIEDL SZENDE „Magyar nyelvtan“-ában (1864.), hasonlóan „Kisebb magyar nyelvtan“-ában (1866.) a toldalékokról ezt írja (65, ill. 26): „A mint a ragok szóképzésre vagy szóviszonyításra használtak, a szerint képzőknek, vagy viszonyítóknak is neveztetnek.“ A rag tehát átfogóbb kategória lévén a képzőnél, nem is tarthatjuk nagy következtelenségnek, hogy az *-é-t* hol *képző-nek* (97, ill. 43), hol *rag-nak* (81, ill. 37) nevezi RIEDL. A főnevek tárgyalása során a névszóképzésen belül beszél még az *-é*-ről (81, ill. 37): „... a magyarban általános birtokragul használtatik s a főnebb említett *i* képzőtől annyiban különbözik, hogy csak főnévi törzsekhez járul; pl. *Péter-é, ember-é, atyá-é* stb. Az *-é* rag általában a törzshöz, mint birtokoshoz tartozó birtokot képviseli, s mint ilyen a magyarban hiányos sajátítót pótolja mindazon esetekben, midőn a birtok különös önálló szó által nincs megjelölve.“ — Minket érdeklő kifejezések még nála: *birtok-ragozás* (100—9, ill. 46—51, = birtokos személyragozás), *birtoknévmások* (137—8, ill. 73—4, = birtokos névmások).

SZVORÉNYI JÓZSEF 1866-ban megjelent „Magyar nyelvtan“-ában a *rag* szóval mint a toldalékok közös megjelölőjével találkozunk. Az *-é*-vel mint alanyeseti raggal foglalkozik a szerző (64—5). A *nevező* ugyanis tisztán vagy viszonyítva nevezheti meg a mondat alanyát. Számviszonyára nézve lehet egyes vagy többes. Birtokviszonyára nézve lehet *birtokos nevező* és *birtoknevező*. „Birtokos nevezőnek azt mondjuk, mely az alanyt, mint birtokost azaz valamivel bírót, nevezi meg. Az ily nevező birtokviszonyát az *é* rag jelöli, melyet azért *birtokosra* gnaak nevezünk. Pl. *Andoré* (t. i. madara) szépen énekel, — itt *Andoré* a birtokos nevező, melyben *Andor* birtokviszonyát, azaz hogy valamivel bír, az *é* rag jelöli. [Bekezded.] A birtokos *é* rag egyedül 3-ik személyű (egyes v. többes) alanyhoz járul, s annak elhallgatott birtokára mutat... A birtokos nevező tehát nem egyéb, mint a birtokos és birtok egybevont kifejezése, melyet azért birtokosra (sajátítóra...) és birtokalanyra lehet feloldani, mint: *Péteré* szépen énekel, — feloldva: *Péter* madar-*a* szépen énekel...“ *Birtok nevező* néven a birtokos személyragos szók szerepelnek, toldalékjuk neve *birtokrag* (67). Egy-két érdekes részletre pusztán utalok: az *-é* és a 3. személyű birtokos személyrag kérdése (59, 272—3), a birtokos névmások tárgyalása (60), az *-ék* képző magyarázata (65). Az ezekben kifejtett gondolatok nem újak SZVORÉNYINÁL, de nála részletes magyarázatokkal találkozunk. E magyarázatok során mindenütt megfigyelhető a szigorú ragaszkodás a választott kifejezésekhez. Az, hogy némely magyarázat helyes, némelyik viszont helytelen, jelenlegi szempontunkból mellékes.

SIMONYI ZSIGMOND munkálkodásának hosszú és példátlanul termékeny időszakán keresztül mindvégig lényegében azonos felfogást vallott az *-é* körüli kérdésekben, de az elnevezésekben nem volt következetes. Pillantsunk be egy-két munkájába, megjelenésük sorrendjében.

Egy 1879-i tankönyvében (Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak és magánhasználatra) az *-é* toldalékos szókat a hozzátartozást kifejező képzett szók között veszi számba. A rendszerben a névszóból képzett melléknemek közé kerülnek ezek a *birtokos szók*, a következő megjegyzéssel (98): „Csakhogy a birtokos szót nem melléknéviileg használjuk,

hanem főnévileg, t. i. csak olyankor, ha a birtok neve nincs mellette megmondva; p. az anya neve Mária az *atyáé* József; vagy (ragokkal): az *atyáé-t* nem tudom, az *atyáé-ról* megfeledeztem. Ilyenkor a birtokos szó egészen egyre megy az *-i*-képzős melléknévvvel... — Magát az *-ét birtokos képző*-nek nevezi (95), amikor az utána használatos *-i*, illetőleg *-k* többesszámot jelölő elemekről ír. Ezeket egyébként szintén képzőként szerepelteti e nyelvtanban, a többesszám alakítását a szóképzés körében tárgyalja.

Mondattani alapon írt „Kis magyar nyelvtan“-ának különféle kiadásai-ban (pl. 1882., 1884.) a főnévi jelzőről írt fejezetben beszél az *-é* toldalékos alakokról. Az 5. kiadásból idézem: „... az elhallgatott birtokot az *-é* jelöli meg. De az *atyáé* már nem jelzőnek van véve, hanem állítmánynak; lehet alany is... vagy tárgy... vagy határozó... Ha a jelzett szó nincs kifejezve, akkor a birtokos jelzőhöz egy *-ét* teszünk, és éppen úgy használjuk mindenféle mondatrész gyanánt, mint a melléknévi jelzót, ha el van mellette hallgatva a jelzett név. [Bekezdés.] Ezt az alakot *birtokos* szónak nevezhetjük. [Bekezdés.] Birtokos szót minden alanyesetből képezhetni...“ (50). Megemlítem még, hogy SIMONYI e munkájában a birtokos személyragokat *birtokos személyképzők*-nek nevezi (uo.).

„Önállósított határozók“ címen a Budenz-Albumban (1884.) megjelent dolgozatának bevezető részletében SIMONYI érdekes bíráló megjegyzést fűz egy HUNFALVYtól vett idézethez. Az idézet (49): „Egy külső ismerve van a ragnak, az, hogy a szó végén álls képzőket nem fogadhat el. A már ragozott szót nem lehet tőnek venni s további képzők által új értelem-minősítésnek alá vetni.“ SIMONYI megjegyzése (uo.): „Ez a tétel áll ugyan általában véve, úgy hogy ma elmaradt embernek tartjuk azt, a ki pl. ragnak nevezi a többes szám képzőjét vagy a középfok jelét vagy az *emberé* alak *é*-jét. De vannak esetek, melyekben egy vagy más okból még ma is tétovázunk; így p. nem csoda, ha nyelvtanaink a *kapá-m*, *kapá-ja* alakokban, noha kétségtelen nominativusok és ragozhatók, a végzetet nem képzőnek nevezik, mert ennek útját állja a *vára-m*, *vár-ja*-féle igealakok analógiája. De viszont fogjuk látni az alább következő kimutatásokból, hogy számtalan esetben a kétségtelen rag után még képzőt is fogad el a névszó...“

„A magyar nyelv“ első, 1889-ben megjelent kiadásában az *-é* képzős szavak a következőképpen helyezkednek el: A névszóból való névszóképzésen belül az egyik csoportot az összetartozást jelölő névszók alkotják (II, 125–7). Ebbe a következő típusú szók tartoznak: 1. *vízi*, *vízé*; 2. *vizes*; 3. *erdőm*, *erdőd* stb. Az *-i* és *-é* képzős szavak hasonlóságáról, illetőleg különbségéről ezt olvashatjuk (II, 125–6): „A *víz-i*-féle szavak térben vagy gondolatban való hozzátartozást s az utóbbi esetben gyakran valóságos birtokviszonyt jelölnek, pl. *királyi pálcza*, *vezéri hatalom*; és a *vízé*, *királyé*, *vezéré*-féle birtokos szók eredetileg azonosak velök s csak azért tartották meg a hosszú hangzót, mert önállóak, nem jelzők, mint amazok...“ A *birtokszó* és a *birtok-képző* nem az *-é* képzős, hanem a birtokos személyragos szók körében alkalmazott kifejezések.

A Tüzetes Magyar Nyelvtanban (1895.) az *-é* képzős szók helye körülbelül az, ami SIMONYI korábbi munkáiban volt. Megváltozik azonban a régiebb nyelvtanokhoz képest a képző pontosabb neve: „Birtok-képzőnek nevezhetjük, mert a vele képzett szók annak birtokát jelölik, a ki az alapszóban van megnevezve...“ (581). Az *-é* képzős szókat főneveknek mondja, amikor a számképzésen belül foglalkozik az *emberé*-féle alakok

kései megjelenésének problémájával (537). — Mellékesen megemlítem, hogy a TMNy. birtokos személy *ragos főnevek*-et tárgyal, és nem *birtokos személyképző*-ről beszél (707).

Az elnevezéseket illetően a későbbi nyelvtanokban változást veszünk észre a TMNy.-beliekhez képest, illetőleg bizonyos visszakanyarodást a korábbiakhoz. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy SIMONYI a TMNy.-ban az akkor általánosabban uralkodó elnevezésekhez ha nem is kénytelenségből, de mintegy hivatalból közeledett, s nem számolta fel végleg a régebben használt neveket, illetőleg a forgalomban levő megjelölésekkel szemben élő kételyeit. „A magyar nyelv“ 2. kiadásában (1905.) az elsőnek a megfelelő részletei változatlanul ismétlődnek (309—10). Hasonló, sőt helyenként szó szerint ismétlődő szövegrészeket találunk ezidőtájt megjelent tankönyveiben is (pl. Magyar nyelvészet [középiskolák és tanítóképzők számára]. 1905. 74).

Végül „A jelzők mondatná“-nak (1913.) idevágó részleteit kell számba vennünk. A birtokviszonyt jelölő kifejezésekről beszélve többek között ezt írja (136): „...egy szóval is kifejezhetjük a birtokviszonyt: 1) Van úgy, hogy a birtokost nem fejezzük ki külön szóval, hanem csak a birtok nevéhez függesztett személyraggal... [Példák.] 2) Máskor meg a birtokot nem kell megnevezni s ilyenkor a mi nyelvünk egy külön képzést alkalmaz: *magyarok-é* (holott más nyelvekben a rendes birtokos eset szerepel...)“. „A birtokos szerkezetnek alakja“ című fejezetben „a birtokos nevéből alkotott *é*-képzős birtokszó“-ról ír (141); a 193—4. lapon részletesebben foglalkozik ezzel, „Az *-é*-képzős birtokszó“ címen. Ebben a fejezetben összefoglalja mindazt, amit az *-é* toldalékos szókról akkoriban mondani lehetett, különösen hangsúlyozva, hogy (193): „a mi nyelvünkben ez alak határozottan alanyeset és más helyzetekben akármelyik viszonyragot is fölveheti...“.

Megállapíthatjuk, hogy SIMONYI munkái, ha kisebb elnevezésbeli ingadozásokat elárulnak is, lényegében megállapodottságot mutatnak abban, hogy az *-é*-t képzőnek tekintik.

Az iskolai nyelvtani terminológia kialakításában talán SIMONYI nyelvtanainál is nagyobb szerepet játszottak SZINNYEI JÓZSEF tankönyvei. Ezek az 1930-as évek végéig használatban voltak.

SZINNYEINEK egy korai iskolai nyelvtanából idézem (Iskolai magyar nyelvtan, mondatnani alapon. 1884. 86): „Némelykor elhallgatjuk a birtokszót, s ilyenkor a birtok-jelölő *é* járul a birtokos jelzőhöz: *polgárok-é*; ezt a birtok-jelölő *é*-vel ellátott birtokos jelzőt *birtokos-szónak* nevezzük. [Bekezdés.] Birtokos-szót minden névszónak alanyesetéből lehet képezni...“ — „A magyar nyelv rendszere“ című, 1887-ben megjelent tankönyvében a névszóból képzett, valamihez való hozzátartozást kifejező névszók közt, az *-i* képzős szavak mellett találkozunk az *-é* toldalékosokkal (21). „Rendszeres magyar nyelvtan“-ában jónéhány kiadáson keresztül *-é birtokképző*-ről ír (pl. 4. kiadás, 1894. 32, 8. kiadás, 1901. 41), — magának az ilyen képzővel alakult szónak a neve előbb *birtokos-szó* (4. kiadás 31), később *birtokszó* (8. kiadás 41). E nyelvtankönyv későbbi kiadásaiban (pl.: 14.: é. n.: 16.: 1926.; 17.: 1933.; mindháromban 41—2. l.) a főnevek ragozásáról szóló részben háromféle alanyesetről olvashatunk: pusztá, személyragos és birtokjeles alanyesetről. A *birtokjeles alanyeset* az *-é birtokjel*-lel alakul. Mindemellett SZINNYEI ezekben a későbbi időkben sem idegenkedett az *-é*-nek a képzők közé sorolásától. „A magyar nyelv“ című, szintén számos kiadást megért tankönyvében

az *-i* nomen possessi képzős szavak tárgyalásához ezt fűzi hozzá (pl.: 7. kiadás, 1909. 38; 15. kiadás, 1935. 36): „Ide tartoznak a BIRTOKJELÉS alakok is, pl. papé, másé, magyaroké, fiamé. (A BIRTOKJEL u. i. szintén képzőféle.)“ — A mondattani alapon készült „Iskolai magyar nyelvtan“ számos kiadása közül csak kevéshez jutottam hozzá, ezekben az *-é* toldalékos elemeket nem találok.

Valószínűleg SZINNYEI nyomán meglehetősen elterjedt a *birtokjel* kifejezés alkalmazása. Az ezt mutató idézeteket most mellőzöm.

SIMONYI és SZINNYEI tankönyveiről szólva az iskolai nyelvtanok során kissé előre futottam. Most egy kicsit vissza kell kanyarodni.

Tudományos „megvitatás“ tárgya voltaképpen csak egyszer volt, vagy inkább lehetett volna az *-é* mibenléte és elnevezése. 1898-ban a Nyr. XXVII. 397—402. lapján jelent meg KALMÁR ELEK és GERGULECZ GÁBOR két külön kis cikke, „A birtokos *-é* rag“ címen. Mai szemmel nézve a két cikket igen különböző értékűnek ítélnék. A kortársak véleményét — SIMONYI szerkesztői megjegyzéseit nem számítva — nem ismerjük, hatása egyiknek sem volt.

KALMÁR elutasítja a *képző* elnevezést, azon a címen, hogy (397): „A képző jelentéstani kitevője a szónak, minden mondatrészen végig megmaradhat a szóban és minden mondatrész befolyásától független.“ Az, hogy az *-é* toldalékos szók ragozhatók, szerinte nem elég ok arra, hogy az *-é*-t ne tartsuk ragnak. A *rag* elnevezést pozitív oldalról nem indokolja KALMÁR, csupán azt, miért nevezi *birtokos rag*-nak és nem *birtokrag*-nak (397—8): „Ragjaink arról a szóról veszik nevüket, melyhez járulnak, illetőleg arról a mondatrésztől, melyben a szavuk velük szerepel: van helyrag a helyneven, tárgyrag a tárgyon, részes határozó rag a részes határozón, okhatározó rag az okhatározón; tehát az *-é*-t, mely a birtokos jelzőn van, szintén birtokos ragnak kell nevezni.“ Hogy ne legyen keveredés a birtokos személyraggal, ez utóbbiak megjelölésére az egyszerű *személyrag* kifejezést ajánlja. — Bár az *-é* eredetére vonatkozó feltevésekkel külön nem foglalkozom, csak amennyiben az elnevezését befolyásolhatták, megjegyzem, hogy a lativusragból való származtatás KALMÁRNÁL merült fel először. Ez azonban akkor csak SIMONYI tiltakozását váltotta ki.

GERGULECZ fő törekvése, hogy az *-é*-nek a birtokos személyrag *-a*, *-e*, *-ja*, *-je*-vel való azonosságát bebizonyítsa. Mindkettőt *birtokrag*-nak nevezi. Az *-é* toldalékos szót mintegy összetételként kezeli, s egy érdekes megjegyzést tesz nevére vonatkozólag (401): „Az összetett szók elnevezése az alapszó után történvén, nem lehet az *-é* birtokraggal összetett szót *birtokos névnek* vagy *birtokos névmásnak* nevezni. *Birtoknév*, vagy *birtoknévntás* az ilyen szónak a jellemző neve. A birtokos szó és a birtokszó is együtt ketten egy birtoknevet képeznek.“ Egyébként ő a *-nek* ragot sem a birtokos szóhoz járuló ragnak tartja, szerinte a *-nek* ragos határozó csak a birtokos szó kihagyása folytán kerül a birtokszó mellé: *Péternek a (-z ő) ruhája szűk*.

Noha SIMONYI lapalji jegyzetekben közölte ellentmondásait, kétségeit és másokat is buzdított hozzászólásra, a két kis cikknek nem volt visszhangja. Az *-é* helyes származtatására a későbbi kutatók (MELICH és nyomában mások) valószínűleg KALMÁRTÓL függetlenül jutottak el. A személyraggal való azonosítást már a cikk megjelenésekor is tudománytalannak ítélték nyelvészeink, — egyébként ez a magyarázat éppenséggel nem volt új. Az ajánlott elnevezések nem kerültek forgalomba, maga a *rag* megjelölés a tudományos irdalom-

ban hosszú időre teljesen háttérbe szorult. A Nyelvőr a továbbiakban *birtokképző*-ről beszél (pl.: SIMONYI: XLV, 180; BEKE: LIV, 111–2).

A Magyar Nyelv megindulása óta legtekintélyesebb szava az elnevezés kérdésében ennek a folyóiratnak lehetett. Az I–XXV. kötethez készült mutató tárgymutatói részében „birtokjel“ alatt utalás van a névszóképzőkre. A folyóirat köteteit és a MNyTK. számait forgatva az *-é*-vel valóban általában mint *képző*-vel találkozunk. A közelebbi megjelölés már nem egyforma. Egy-két példa:¹

MELICH írja a nomen possessivum *-i*-jéről (X, 156): „... kétségtelen, hogy egyeredetű a *birtokképző -é*-vel... Szerintem az *-i ~ -é* képző egy a lativusi *-é*-vel...“ Az *-i* többesképzővel foglalkozó cikkben (XIV, 230–52) következetesen *-é képzős névszó*król beszél, ezen belül *-é képzős főnevekről* és névmásokról. — KEMENES PÁL² a népnyelvi *harmadévé, negyedévé* kifejezések magyarázatában ezt mondja (XII, 24): „Itt még [?: *meg* — H. E.] jelzős összetétel a szó, a melyben az *-é* birtokosító képző.“ — MÉSZÖLY *unuttei*-cikkéből egy-két részlet (XXIII, 152–3): „A zürjének és votjának több élő helyhatározóragja is van olyan, mely lehet birtokosjelző ragja is, sőt birtokszó képzője is, olyan értékű képző, mint a magyar *-é* ezekben: *királyé, enyém, övé*... [Példák.] Látjuk e példákön azt az utat, melyen a helyhatározórag eljut odáig, hogy nem más mondatrész bővítményének (birtokosjelző) a ragja, hanem önálló birtokszó képzője. Fölvethetjük tehát azt a kérdést, hogy nem lett-e magyar helyhatározóragból is birtokképző, mint ahogy lett a zürjén *-li* irányragból...“ „Ime, rábukkantunk tehát ezekre az *-é* helyhatározóraggal alkotott alakokra: *enyém, tied, övé*, — ezek pedig már csakugyan birtokszók. Tehát nemcsak zürjén irányraggal, hanem magyar irányraggal is származtak birtokszók.“ — CSONKÁS MIHÁLY (XXIV, 338): bizonyos nevet úgy is le lehetett volna fordítani, „hogy a birtokviszonyt a birtokoson az *-é ~ -i* birtokra mutató képzővel jelölték...“ — PAIS (XXXII, 110) egy *Chehw* adat *w*-jéről: „... Ellenben, ha a MELICH: MNy. X, 156 érintette felfogás szerint az *-é* állítmányi birtoknév-képzővel együtt az *-é* lativusraghoz kapcsoljuk hozzá, az *-ü ~ -ü*-s változat nem okoz nehézséget...“ — CSÚRY BÁLINT (XXXIV, 339) a népnyelvi *övéké* alakot *birtokképzős* birtokos névmásnak mondja. — GALAMBOS LÁSZLÓ (XXXVIII, 280) a „villa *Marcusy*“ *y*-járól azt tartja, hogy *birtokképző*. — GYÖRKE JÓZSEF (Tő, képző, rag 30) a *madár-tő*höz kapcsolható *képzők* között említi az *-é*-t: *madár-é*.

A húszas–harmincas években a pesti egyetemen elsősorban a SZINNYEI és GOMBOCZ használta terminusok lehettek ismerősek. SZINNYEI, aki — mellesleg megjegyezve — az *-é* toldaléknak lativusragból való származtatását soha nem fogadta el, hanem mindvégig kitartott a kicsinyítőképzős magyarázat mellett, „néma könyv“-ében az *-i* nomen possessi képző alakváltozatakat kezeli az *-é*-t, de a jelek közt is számon tartja, utalva a nomen possessi *-i*-jére (NyH.⁷ 100, 101, 107).

GOMBOCZ alaktanában a képzők közé nincs felvéve a nomen possessi *-é* képző, noha Syntaxisában (az 1951-i sokszorosítás 92) felkiáltójellel hangsúlyozza, hogy *képzők* kell tartanunk. Itt egyébként úgy foglalkozik az *-é* képzős szókkal mint a birtokviszony egy szóval történő kifejezésének

¹ A kifejezések kiemelése mindenütt tőlem való. — H. E.

² Ugyancsak MELICH. — P. D.

egyik lehetőségével. A birtokos jelző alaki vizsgálatánál (97—8) megint találkozunk az emberé-féle alakkal, mint „A birtokos nevéből -é képzővel alkotott birtokszó“-val.

KLEMM ANTAL a Magyar Történeti Mondattanban két helyen foglalkozik az -é toldalékos elemekkel. Először a névszói állítmányok példái közt (45) szerepeltet ilyen szokat: *kié, kiéi, enyim, enyimek*. Nyilván tőszóknak tekinti őket, minthogy az e szakaszba sorolt példákat ezzel a címmel vezeti be: „1. Főnév, melléknév, számnév, névmás t ő a l a k j a“ [a ritkítás tőlem való]. „A birtokosjelzős szerkezet alakja“ című fejezetben a birtokoszókat határozóragos megjelölése közt említi a -nek ragos szókon kívül az -é lativusragos szokat (344—5). De a továbbiakban mai szemléleten alapuló szóhasználatlallal élve *birtokjel*-nek mondja az -é-t (345).

*

A jelenlegi helyzet ismertetése előtt a múltbeli elnevezések rövid összefoglalásaként lássuk a pusztá felsorolást:

a) Az -é neve: *genitivusrag, birtokhelyettes, birtokrag, általános birtokrag, birtokos -é belviszonyrag, -é képző, -é rag, birtokos -é rag, birtokosrag, birtokosképző -é, birtokképző -é, birtokjelölő -é, birtokjel, birtokosító képző, birtokra mutató képző, állítmányi birtoknévképző* és egyéb körülírások.

b) Az -é toldalékos szó neve: *genitivusban álló szó, birtokragos alanyeset, -é ragú birtokos állítmány, birtokos nevező, birtokoszó, birtokszó, -é képzős főnév, összetartozást jelölő -é névszóképzős szó, -é képzős birtokszó* és egyéb körülírások.

E sokféle elnevezésből adódó zűrzavart régebben fokozta még az is, hogy több elnevezés egybeesett a birtokos személyragnak, illetőleg a birtokos személyragos szónak egy ideig szintén ingadozó nevével, pl. *birtokrag, birtokképző*, illetőleg *birtokszó*, — egy pedig a birtokos névmás nevével: *birtokoszó*. A grammatikai birtokviszonnyal kapcsolatos legtöbb kifejezés használata már évtizedek óta megállapodott. Újabban viszont megint ingadozás mutatkozik a birtokos személyrag és a birtokos személyjel terminusok között. Ezt az ingadozást szintén meg lehetne szüntetni.

*

Amint láthattuk, az -é körül mindig volt bizonytalanság, zavar. Jelenleg pedig még nagyobb ez, mint húsz-harminc évvel ezelőtt.

A ma használatban levő általános iskolai és gimnáziumi tankönyvek az -é toldalékról, illetőleg az -é toldalékos elemekről nem beszélnek. Ez azt jelenti, hogy az -é sorsa az iskolákban teljesen a nagyon is különböző képzettségű pedagógusokra van hagyva. Remélhetőleg akadnak értelmes gyerekek, akik érdeklődnek az -é mivolta iránt. Sajnos azonban, jelenleg még nem lehetünk nyugodtak afelől, hogy minden megkérdezett tanító vagy tanár tud megfelelő tájékoztatást adni. Amennyiben mégis adnak, akkor pedig különféle nevek, magyarázatok lehetnek forgalomban egy-egy iskolán belül is, az egymásra épülő iskolafajokban is.

Az egyetemi vagy főiskolai hallgató a toldalék eredetét illetően egységes magyarázatot kap, amint ezt az eddigi tudományos kutatások lehetővé is teszik: az elem eredetileg lativusrag volt, bizonyos fordulatokban, elsősorban az -é toldalékos szó állítmányi szerepén keresztül a toldalék eredeti funkciója elhomályosult. Ezek alapján joggal gondolják, hogy az eredeti funkció elhomályosultával régebbi kategóriájából is kilépett az -é, hasonlóan más funkció-

árnyalatban elkülönült alakváltozatához, az *-i* nomen possessi képzőhöz. Azonban az *-é* mai funkciójának meghatározásában és ennek alapján elnevezésében már nem tükröznek egységes állásfoglalást az előadások, jegyzetek, tudományos szakmunkák. Ezt természetesen nem lehet az oktatók hibájául felróni. Az azonban már hibáztatható, ha az elnevezések körüli ingadozásról nem adnak tájékoztatást és saját választásukat nem indokolják meg. — Mikor a forgalomban levő elnevezéseket számba veszem, kézirat gyanánt sokszorosított jegyzetekre és szóbeli előadásokra is kell hivatkoznom. Meg kell jegyezmem még, hogy csak azokat a jegyzeteket néztem meg, amelyek a budapesti tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében megtalálhatók.

1. A *birtokrag* elnevezést mai nyelvészeink közül BÁRCZI GÉZA alkalmazza következetesen. Például az *eleui* kategóriaváltozásáról szólva ezt írja (TihAl. 132): „A határozónak ilyen névszóvá válása a magyarban gyakori jelenség, vö. *tele, messze, -é birtokrag; oly ~ ugy; meztelen, eleven* stb.“ A lativusragról olvassuk (i. m. 194): „Kétségkívül ez a ragunk van meg azonfelül az *-ig* határvető ragban . . . , az *-é birtokragban*, valamint az ezzel azonos *-i* melléknévképzőben . . .“ Egy 1953-ban sokszorosított szóalaktani egyetemi jegyzetében így ír: „Hosszú váltóhangú lappangó teljes *tő* van a lativusrag és fejleményei (melyek elszigetelődtek a lativusrágtól), valamint azon ragok előtt, melyek lativusragot tartalmaznak (*-é birtokrag, -i* nomen possessi képző, *-vá* translativus, *-ig* határvető rag stb.) . . .“ — BÁRCZI bizonyára nem megdöbbenés nélkül illeti e toldalékot ezzel a névvel. Megvallom, hogy engem, aki hallgató koromban a pesti egyetemen a *birtokképző* megjelöléshez szoktam hozzá, igen meglepett nála a *birtokrag* név. Éppen az idézett részletek irányították rá tartósabban is figyelmemet az *-é* elnevezése körüli zavarokra.

TEMESI MIHÁLYNAK pedagógiai főiskolai használatra készült, 1950-ben sokszorosított mondattani jegyzete a birtokos szerkezetekről szólva tárgyalja a viszony jelölt vagy jelöletlen voltát. Mint egyik lehetőséget említi (40): „A birtokosozón határozórag jelöli a birtokviszonyt, pl. a zürjén-votjában ablativus vagy adessivus rag, míg a magyarban *-nak, -nek* részeshatározórag vagy *-é* lativusrag.“ A jegyzet a névszói állítmánynál *-é* toldalékos szókat nem említi. — E főiskolai jegyzetnek az alárendeléssel szerkesztett összetett mondatokkal foglalkozó része (szerzőjét nem tudtam kideríteni) a birtokosjelző mellékmondat tárgyalásakor az *-é* toldalékos szót *birtokosozó*-nak mondja (27, — egészen régi terminus).

2. A pesti egyetemen jelenleg használt SZABÓ DÉNES-féle jegyzet, „A mai magyar nyelv“ című, több helyütt is foglalkozik minket érdeklő kérdésekkel. Az *-é*-t a névszókhoz járuló jelek között tartja számon (az 1952-ben sokszorosított változat, szótani rész, 164). Ezt olvashatjuk: „A birtokjel a birtokos szóhoz járul és a birtokszót helyettesíti, illetőleg valamely dolognak a megnevezett birtokoshoz való tartozását jelenti. Utána más jel, mint az *-i* többesjel, amely a helyettesített birtokszó többes voltát jelöli, nem következhetik . . .“ A jegyzet mondattani részében azok a megjegyzések fontosak, amelyeket a *birtokos személyjel* elnevezés megokolásával kapcsolatban tesz a szerző (62): „A birtokos személyjeleknek azonban nem egyetlen funkciója a birtokviszony közvetett jelölése. Hogy ezt megérthessük, különbséget kell tennünk a »birtokviszony« és a »valamihez való tartozás« fogalom között.“ 63: „A valamihez való tartozás, vagy a valamivel való ellátottság logikai

viszonyát egyébként más alaktani eszközökkel is kifejezhetjük..."; ezek között említi az *-é* birtokjelet is, hangsúlyozva, hogy nem birtokviszonnyal van dolgunk, az *-é* birtokjeles szó nem birtokosjelzős szintagmában szerepel. Megjegyzi, hogy SIMONYI és GOMBOCZ „birtokviszonynak tekinti a magára álló birtokos személyjeles névszót és az *-é* birtokjeles névszókat és nem különbözteti meg a fentebb említett két kategóriát“ (uo.). Erre a megjegyzésre alább visszatérek még. — Szóbeli közlésben SZABÓ DÉNES „erősen képzőszerű jel“-nek mondta az *-é*-t.

BENKŐ LORÁND egy mostanában készített történeti alaktani előadás-tervezetében az *-é*-t a jelek közé sorolja, *birtokjel* néven.

3. PAIS DEZSŐ egyetemi szemináriumi óráin az *-é*-t mint *birtoknév-képző*-t, esetleg mint *állítmányi birtoknév-képző*-t szokta megjelölni.

D. BARTHA KATALIN leíró magyar nyelvtani jegyzetében (1953.) denominális nomen possessi képzőként tartja számon az *-i*-t és az *-é*-t. Az *-i* képzős szavakat „jelzői használatúak“-nak mondja. Az *-é* képzősöknek szintén csupán a leggyakoribb szerepéről tesz említést: „állítmányi használatúak“, s jelentésüket így határozza meg: „jelentésük valakinek a birtoka“.

II.

Cikkemnek most következő szakaszában több ponton is észrevételeket fűzök PAPP ISTVÁN „A szó nyelvtani jellege“ című dolgozatának (MNy. XLIX, 359—70) egyes részleteihez. Előre kell bocsátanom, hogy PAPP tanulmányával kapcsolatban felmerülő kérdéseim, kételyeim, kifogásaim talán nem merültek volna fel, ha nem folynék évek óta vita a nyelvi jelenségekkel foglalkozó tudomány egyes ágainak elnevezéséről, feladatainak kijelöléséről. Ez a hosszas és jelenleg is befejezetlen vita eleinte nem keltette fel különösebben érdeklődésemet, mert azt vallom, hogy különféle felosztásoktól függetlenül is lehet jól dolgozni. Azonban odáig jutottam, hogy kénytelen vagyok bevallani: egyre inkább nehézségeket támaszt egyéni munkámban, különösen vizsgálódásaim eredményének közlésében a jelenlegi zűrzavar. Legszívesebben laikus, de félreérthetetlen körülírással dolgozom. Szavakat, mint „viszony“, „grammatikai“, „lexikális“, „jelentéstani“, „szintaktikai“: ilyeneket félek kiejteni, vagy agyonmagyarázok egy-egy kifejezést. Mintha nem segítséget jelentene a szakmai műnyelv, hanem akadályt. Amit cikkem következő részében elmondok, azt tíz-húsz sorban is közölhetném, de nem érezném biztosítottak a megértetés sikerét. Magam ugyanis mások írásainak olvasásakor sokszor hiányolom egy-egy alapvető fogalom kellő megvilágítását, vagy teljességgel helyteleníték bizonyos szóhasználatokat. Úgy látom tehát, hogy az egyszerű dolgok magyarázatáért nem a magam nevében kell bocsánatot kérnem, hanem a magyarázatok szükséges volta a mai nyelvészet, a jelenlegi szaknyelv rovására írandó.

*

A képzőnek és a ragnak egymásétól eltérő funkcióját már jó száz éve igyekeznek nyelvtaníróink meghatározni, s ennek alapján e kétféle suffixumot világosan megkülönböztetni. Ez a törekvés sikerrel is járt: képzőnek azt a toldalékot nevezzük, amely az alapszó jelentését módosítja, ragnak azt, amely a szónak más szóhoz vagy más szavakhoz való viszonyát jelöli. —

Viszont be kell vallanunk, hogy a később kialakított jel kategóriába olyan elemeket sorolunk, amelyeket teljes határozottsággal sem a ragok, sem a képzők között nem tudunk elhelyezni. A jeleknek közös jellegzetes vonásuk nincs. Újabban szokás a jelnek kettős funkciójáról beszélni. Ezzel a kérdéssel legutóbb éppen PAPP ISTVÁN idézett tanulmánya foglalkozott (i. m. 369—70). Úgy vélem, határozottan tiltakoznunk kell a grammatikai viszonyítás fogalmának olyan értelmezése ellen, amelynek értelmében a jelnek szintaktikai funkció is tulajdonítható. Hogy PAPP példájánál maradjak: a középfokú melléknevet nem csupán hasonlító határozói determinánssal alkalmazhatjuk. De még ha kizárólagosan így szerepelhetne is, akkor sem a *-bb* lenne a két szó közötti grammatikai viszony feltüntetője, hanem a határozó determináns ragja. A *-bb* önmagában csupán a fokozás eszköze, a szónak csupán jelentéstartalmát illeti, s nem grammatikai viszonyítását. A többi „jel” esetében még nyilvánvalóbban ez a helyzet. Például *megyék* vagy *mennék* vagy *menjek*: ez a kifejezendő tartalom szempontjából és a valósághoz való viszonyítás szempontjából igen fontos különbség, de a szónak szintaktikai szerepére semmi befolyása nincs. Részemről tehát csatlakozom azoknak a véleményéhez, akik a jel kategória megkülönböztetését indokolatlannak találják, s az általában idesorolt elemeket képzőknek tekintik.

Minthogy szerintem az *-é*-nek jelként való minősítése bizonytalanságról, óvatosságról vagy egyszerűen kényelmességről tanúskodik, nem foglalkozom vele, elterjedt volna ellenére sem. Amit ellene mondhatnék, az különben a „rag” elnevezés bírálatában sorra kerül.

Állítsuk szembe egymással az *apám* és az *apámé* szót, és nézzünk végig az ilyenféle lehetőségeken: *az apámé itt van | az apámét nem találok | az apáméhoz hasonlít | az apáménak a színe más | ez az apámé*. Világosan láthatjuk, hogy az *-é* olyan toldalék, amely a szó jelentéstartalmát megváltoztatja, mégpedig lényegesen: az *apámé* más fogalmat idéz fel, mint az *apám*. Viszont nem szerepe az *-é*-nek a *s z a v a k k ö z ö t t i g r a m m a t i k a i v i s z o n y* jelölése: a vele alakult szók az *-é* toldaléktól függetlenül, további toldalék nélkül vagy különféle viszonyt jelölő toldalékokkal ellátva többféle funkciót is betölthetnek, különböző viszonyú szerkezetek tagjai lehetnek. Grammatikai vagy nyelvtani viszonyon csak szintagmatikus viszonyt értek. A szintagmatikus viszony a gondolkodásbeli résztartalmak logikai viszonyításának nyelvi tükrözője. Olyan viszony, amely a több elemű kifejezés tagjait fűzi össze, — azaz két tagú szószerkezetben: alapszintagmában szereplő egyes szók között, bonyolultabb szerkezetekben az alapszintagmák között vagy szók és alapszintagmák között, összetett mondatokban a tagmondatok között fennálló viszony. A kérdésre még visszatérek. [A szintagmatikus kapcsolat ilyen értelmezése megfelel a GOMBÓCZ-féle szintagma-fogalomnak (vö. PAPP i. m. 363—4). GOMBÓCZ „szintagmatikus szerkezet” fogalmába nem lehetne beilleszteni sem a ragozott, sem a képzett, sem az összetett szókat, — az egy szó által felidézett gondolati egység nem tartalmazza a képzetváltás mozzanatát. Minden, ami a rag fogalmának tisztázása során eredményre vezetett, a grammatikai viszony ilyen értelmezésének jegyében történt, az esetleges zavarokat az ettől való eltérés okozta, már akkor is, amikor a kérdés még fel sem vetődött nyelvészeink előtt.]

Az *-é*-nek tehát nem grammatikai viszonyjelölés a funkciója. Ezért *birtokrag*-nak mondani helytelen volna. Körülbelül annak felelne meg ez

az elnevezés, ha a *-nyi* melléknévképzőt *mértékrag*-nak, a melléknév közép-fokának toldalékát *fokrag*-nak vagy éppen *hasonlító rag*-nak neveznök, vagy az *-ú, -ű*-t a *jelzett szó ragj*-nak, az *-i*-t pedig a *valamihez tartozás ragj*-nak.

Kérdés: Ha ennyire könnyen felismerhetővé kristályosult már az *-é* funkciója, akkor miért volt és van is megjelölése körül annyi ingadozás, bizonytalankodás? Miben kereshetjük a zűrzavar végső okát?

A felületes szemlélő az elnevezéseket és az eredetre vonatkozó magyarázatokat a kérdés egészétől elszigetelné, és könnyen arra a feltevésre juthatna, hogy akik a *rag* elnevezést alkalmazzák, azokat a történeti szempont túlzott érvényesülése akadályozza a jelenlegi nyelvallapot szemléletében. Nem így van. A történeti szemlélet nem olyan korlátozott, hogy csak a megközelíthető legrégibb állapotot, a „kiinduló” pontot tartaná szem előtt, — akkor nem is nevezhetnök „történeti”-nek. A fejlődés során bekövetkezett funkcióváltást, kategóriaváltást általában éppen azok a kutatók látták legtisztábban, akik az eredet kérdésében helyesen foglaltak állást. Legszebb példát láthatunk erre MÉSZÖLY fentebb idézett soraiban. Szigorú nyelvtani rendszerezés talaján állva szemléli MÉSZÖLY a múltbeli és mai jelenségeket egyaránt, és ezért a történeti szemlélet éppen nem akadályozza abban, hogy a *mai -é*-t *jelenlegi* funkciója alapján helyezze el a tiszta kategóriahálózatban. Figyelemre méltó, hogy a *birtokszó* nála szemantikai terminus, nem a birtokviszonyú szószerkezet alaptagjának neve. A tisztánlátás alapja ugyanis a szemantikai és szintaktikai szempontok világos megkülönböztetése.

Ezeknek a szempontoknak a megkülönböztetését vagy összetzavarását tükrözik nemcsak az elnevezések, hanem az is, hogy az *-é* toldalékos alakok milyen nagyobb összefüggésben kerülnek tárgyalásra, a nyelvtani fejezeteken belül hol helyezik el őket. A szempontok összetzavarását látjuk SIMONYINÁL, GOMBOCZNÁL, KLEMMNÉL is. Hiába nevezik *képző*-nek vagy *jel*-nek az *-é*-t, ha a birtokosjelzős szerkezeteknek vagy a birtokosjelzőnek az alakjairól szóló szakaszokban tárgyalják az *-é*-vel alakult szokat. Már egészen hozzászoktunk ehhez, fel sem tűnik a furcsaság: hiszen éppen csak jelzők nem lehetnek az *-é* képzős elemek, illetőleg ha néha birtokos jelzők, akkor *-é*-jüktől függetlenül azok (az említett példa: *az apáménak a szőne más*). Az úgynevezett birtokos névmások is, az *-é* toldalékos szók is egymagukban birtokos szerkezet helyettesei, — s mint ilyenek, éppen lényegüknél fogva nem lehetnek determinánsok birtokos szerkezetben.

A nyelv és a gondolkodás, a nyelvi jelenségek szemlélete és a gondolkodásbeli jelenségek szemlélete szoros összefüggésben áll egymással. A nyelvi jelenségek vizsgálatában mutatkozó szempontkeverés tehát a gondolkodás vizsgálatában elkövetett hasonló jellegű hibának a megfelelője lehet. Az említett kutatók nem tettek világos különbséget a *gondolkodás tartalmi és formai elemei* között. Példával világítjuk meg, hogy ez a megkülönböztetés milyen fontos a nyelv kutatója számára.

„Hány diáknak a szobája ez?” — *Ötnek* vagy *Öt* vagy *Öté*. — A feleletek tartalmilag azonos, de formailag más módon szerkesztődő gondolatot tükröznek, mondhatnám: *azonos gondolatot, de különböző gondolkodást*. Az egymástól eltérő kifejezések a gondolatformálódás más-más módjának eredményei, illetőleg eszközei. A feleletek a gondolatnak nem egyforma megmunkáltságát mutatják. A felvillanó résztartalmak nem egyenlő számúak, nem egyenlő fokú világossággal jelentkeznek, nem azonos viszonykategóriákba rendeződnek, illetőleg rendeződnének a részletesebb kidolgozás

esetében. Legmegfelelőbbnek az *Öté* feleletet találjuk, bár a legszabályosabb nem ez lenne. Az *Öt* vagy *Ötnek* felelet ugyanis a kérdező mondatában tükröződő gondolatformálódás pontosabb megfelelőjének a kifejezője. Az egy-
szavas feleletek az úgynevezett lélektani állítmányt tartalmazzák. A mögöt-
tük sejtető gondolat részletezőbb kidolgozása és több szóval, teljesebb
mondatban való kifejeződése esetében az *öté* változatlan alakban gram-
matikailag is állítmány maradna, viszont az *öt* és az *ötnek* mint jelzői funkciójú
determinánsok alsóbb rangú kategóriába bújtatva tartalmazzák a mondani-
való legfontosabb, új részét.

Egy bizonyos gondolati tartalomnak meglehet a sajátos formája, de
a tartalom nincs szükségszerű kizárólagossággal ahhoz az egy formához kötve.
Minthogy a grammatikai szerkezetek a gondolkodás formai elemeinek a meg-
felelői, természetesen egy tartalom kifejezésére nem csupán egy nyelvi forma
áll rendelkezésünkre. A tartalmi birtokviszonynak például sajátosan meg-
felel a nyelvben a birtokosjelzős szó szerkezet, de nem kizárólag csak abban
fejeződhetik ki. Kifejeződhetik más, esetleg ennél bonyolultabb szó szerkeze-
tekben, de kifejeződhetik egyetlen szóban is. A gondolkodási folyamatok
megkönnyítése és meggyorsítása szempontjából különös jelentősége van annak,
hogy a kifejezés tömöríteni tudja a tartalmi elemeket. Lehetővé válik, hogy
bizonyos tartalmi elemek formai összeszerkesztésével nem bajlódva, ezek
együttesét *m i n t e g y s é g e t* kezelhetjük egy nagyobb egésznek egyetlen
résztartalmaként. Kérdés, hogy amikor egyetlen szóval idézünk fel egymással
bizonyos logikai viszonyban álló tartalmi elemeket, olyan viszonyban állókat,
amely viszony bizonyos grammatikai szerkezetben is kifejeződhetik, a tar-
talmi egészet felidéző egyetlen szót nevezhetjük-e szerkezetnek.

A „Melyik ruhát veszed föl?” kérdésre adott *A kéket* felelet, a „Milyen
óra van a szobátokban?” kérdésre adott *Fali* felelet, a „Kié ez a könyv?”
kérdésre adott *Apámé* felelet egy-egy szava szerkezet-e azért, mert az általa
felidézett tartalmat szerkezet ugyancsak felidézheti?

A „Péter járt itt?” kérdésre válaszul adott *Ő* — kicsoda? Kétségtelenül
egy mondat mondattani szempontból, egy szó szótani szempontból, egy hang
hangtani szempontból. Vizsgálhatom, hogy milyen mondat, milyen szó,
milyen hang. A mondattani belül felvehető szó szerkezeti szempont itt fel
sem merül, mert az *ő* nem szó szerkezet. Ezt természetesnek találjuk, nem
zavarja ítéletünket, hogy szó szerkezetből vagy szó szerkezetekből álló mondat-
ban is megadhattuk volna a választ.

PAPP ISTVÁN a szó és szó szerkezet között nem a jelentéskülfüggő szem-
pontjából lát különbséget, hanem csupán a forma szempontjából (i. m. 360—1).
Jentéskülfüggő helyett inkább beszédbeli alkalmi szereplést mondhatnánk,
hiszen nemcsak alakítani, de jelentéstani szempontból sem közömbös, hogy
egy fogalmat egyetlen szóval, vagy egymással logikai viszonyba állított,
külön jelentéssel bíró elemekkel idézünk-e fel. A szó és szó szerkezet között
jelentéskülfüggő szempontjából húzható válaszfal lebontását nem találom indo-
koltnak. — A modern mondatfelfogás értelmében valamely nyelvi meg-
nyilvánulás mondat vagy nem-mondat voltát alkalmi funkciója alapján dönt-
hetjük el. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a mondatot
nagyobb minőségi különbség választja el az alsóbb rangú nyelvi egységektől,
mint azokat egymástól. A többi egység nem reális egysége a beszédnek.
Ezért amikor meghatározásukkal foglalkozunk, nem tarthatjuk szem előtt,
hogy az eleven beszédben, bizonyos alkalmi körülmények között, külső és

belső mezőbeli adottságok mellett milyen más egységet helyettesíthetnek. Mivoltukat nem az élőbeszédbeli alkalmi funkciójuk alapján dönthetjük el, hanem az elvont egységre sajátos jellemző funkció alapján. Ezen az alapon pedig a képzetkeltő elemet tartjuk szónak. A viszonykeltés, amely képzetváltással jár, nem lehet funkciója az egy képzetet keltő elemnek.

A szószerkezet szavakból épül. Nem foglalkozhatom itt az úgynevezett hiányos vagy kihagyásos szószerkezetek kérdésével. Röviden: ilyenekről csak akkor beszélhetünk, ha a szerkezetet helyettesítő szó olyan elemmel van ellátva, amely e szónak a hiányzó taghoz való grammatikai viszonyára utal, ha ezt a szót a szerkezet nem-kihagyásos formájában változatlanul szerepeltetni lehetne, és ha a többféle kiegészítés lehetősége nem áll fenn. Például jogosan nevezhető ilyennek a *megyek*, vagy kétszeresen is a *látlak*. De már a „Melyik ruhát veszed föl?” kérdésre adott *A kéket* felelet, vagy a „Kinek a könyve ez?” kérdésre az „*Apámé*” felelet szava nem kihagyásos szószerkezet, noha szószerkezetet helyettesít. Olyan mondatot is választhattunk volna ugyanis feleletül, amely egyszersmind szószerkezet is, vagy több szószerkezet szövedéke.

Foglalkoznom kell röviden PAPP ISTVÁN tanulmányának alapjával: a lexikális és grammatikai szófogalom megkülönböztetésének kérdésével, hogy azután arra is rátérhessek, amit PAPP a képzőről mond.

Mint hogy az utóbbi időben nyelvtudományunkban a *grammatiká*-nak egy tágabb és egy szűkebb körű értelmezése van forgalomban, PAPP ISTVÁN-nak egész világosan ki kellett volna fejtenie, milyen alapon beszél grammatikai szófogalomról. Ez tudniillik a bevezető idézetek ellenére nem világos számomra. A tanulmány szerzője a kétféle értelmezésről nem beszél, viszont olyan nyilatkozatokra hivatkozik, amelyekre egyesek a szűkebb körű értelmezés jogosultságának igazolása végett szoktak hivatkozni.

Szerintem így áll a helyzet:

Ha minden nyelvi jelenség vizsgálata a grammatika tárgya, akkor a lexika vagy lexikológia egy része a grammatikának, tehát a kétféle fogalom megkülönböztetésének nincs értelme, mert ami lexikális, az egyben grammatikai is. Ebben az esetben egyrészt a szónak önmagában való vizsgálatáról, a szókészleti állomány tagjaként való vizsgálatáról és a szerkezetbeli felhasználatosság szempontjából folytatható vizsgálatáról lehetne beszélni, másrészt jelentéstani és alaktani szempontok érvényesítéséről a szótanon belül. Mint hogy PAPP nem egy fogalom több szempontú vizsgálatáról beszél, hanem két fogalmat különböztet meg, feltehető, hogy a grammatika szűkebb értelmezésének alapján áll. — Azonban ha a nyelvi elemek összeszerkesztésének vizsgálatán kívül minden egyebet kirekesztünk a grammatikából, akkor a nyelvi egységek mibenlétének kérdése is kívül esik azon. Ebben az esetben a szó fogalma lényegénél fogva nem grammatikai, hanem lexikális fogalom. Ami miatt szónak nevezem ezt az elemet — fogalmat felidéző hangsor a nyelv anyagraktárában, — az maga már nem grammatikai szempont. Mert semmiképpen sem mondanám, hogy a grammatikai szófogalomnak „sajátos jellegét éppen viszonyjelölő szerepe adja meg” (366). Bizonyos (viszonyvonatkozásokat magában foglaló) fogalomra utaló szó felidézhet tartalmi viszonyokat, alkalmi használata során a szó kifejezheti a valósághoz való viszonyítást. E két viszony közül azonban egyik sem grammatikai, tehát egyiknek a vizsgálata sem a grammatika tárgya. Fentebb hangsúlyoztam, hogy grammatikai viszonynak a szavak közötti viszonyt nevezem.

A szó jelentéstartalmában rejlő viszonyra utalás, a tudattartalmi elemek asszociatív vonatkozásai, a lexikális vagy a grammatikai asszociációs sorok tagjait egybefűző kapcsolatok, a valósághoz való viszonyítás: mind olyan vonatkozások, amelyek a nyelvi élet szempontjából igen fontosak, de vizsgálatuk nem a szűkebb értelemben vett grammatika tárgya. Nyelvtani viszonyításnak csak az olyan nevezhető, amely a gondolkodásbeli tartalmi és formális viszonyítás mozzanatának tükrözője. Ismétlem, hogy sem a viszonykeltés, sem a viszony feltüntetése nem sajátos szerepe a szónak. Grammatikai viszonyjelölés csak a „valódi“, azaz képzetjelentéssel bíró szavak közül kirekesztett „álszavak“ egy csoportjának lehet a funkciója. — Természetesen a valódi szavak vizsgálata is helyet kaphat a szűkebb értelemben vett grammatikában. Vizsgálhatjuk, hogy az egy fogalmat felidéző nyelvi egység milyen elemekre bontható, milyen a felépítettsége, esetleg hogy a jelenlegi egésze milyen régebbi belső viszonyítások kövülete, és vizsgálhatjuk, hogyan illeszthető bele a viszonykeltő funkciójú, nagyobb nyelvi egységekbe.

Ami a képzett szavak, illetőleg a képzők keletkezését, történeti alakulását illeti, abban tökéletesen egyetérthetnek a tanulmány fejtegetéseivel (367—8). Fokozottan hangsúlyozandónak találom azonban, hogy a fejlődés mai fokán a képzett szavak csupán alkalmi szereplésük szerint lehetnek egyértékűek a szintagmákkal. Nem elég azt mondani, hogy a képzőnek a lexikális szerepe „áll előtérben“, véleményem szerint szerepe ma már csak ilyen van. A mai nyelvállapot szempontjából nem tükröznek szintagmatikus viszonyt a képzők. A mai nyelvállapot szempontjából szintaktikai viszonyításnak csak azt tarthatjuk, amit PAPP „kifelé viszonyítás“-nak nevez. Csak a testet öltő: formálisan is szerkesztődő és így a képzetváltás mozzanatát magában foglaló gondolkodásbeli viszonyítás az, amely szintaktikai viszonyítást tartalmazó kifejezéssel jár. Ahol ez nincs meg, ott nem beszélhetünk szintaktikai viszonyításról. PAIS DEZSŐ az összetett szavakról beszélve nem hiába hangsúlyozta fokozottan, hogy ezek történeti alakulásuktól függetlenül, kész állapotban egyszerűen szavak (MNy. XLVII, 141). Akármilyen bonyolult és összetett — és így bonyolultabb nyelvi formákkal, szerkezetekkel, körülírásokkal is kifejezhető — valamely fogalom, a kifejezésére szolgáló egyetlen szó lehetővé teszi, hogy a gondolkodásnak ugyanolyan elemi egysége legyen, mint akármely „egyszerű“ fogalom, hogy a gondolkodásfolyamat egészében a formális alakulás egyetlen mozzanataként szerepeljen. Az összetett és képzett szók alakulása a gondolkodás és a nyelv kölcsönhatása jegyében folyik. Ha az egy szóval jelölhetőség megvalósul, szükségtelemmé válnak a belső elemezgetések, viszonyítások a gondolkodásban, — és viszont: ezek kiküszöbölődése, átugrása, mellőzhető volta elősegíti, hogy egy tagjaiban eredetileg szintaktikai viszonyításokkal megszerkesztett kifejezés egyetlen szóvá egyszerűsödjék. A képzett szó az alapszó által felidézett fogalomtól különböző, de vele tartalmi összefüggésben álló fogalmat idéz fel, mégpedig anélkül, hogy szerkezeti viszonyítás mozzanatokat tartalmazó gondolkodás lefolytatására kényszerülne a beszélő és hallgató.

Történeti alakulásától függetlenül tehát csak a jelentéstartalom szempontjából van funkciója a képzőnek. Természetesen a ragból vált képzők esetében is így van ez.

Mindezeket meggondolva tehát az lehet a véleményünk, hogy az *-é* nem rag, hanem képző, és az *-é* képzős szavak nem grammatikai birtokviszony kifejezői, hanem szerkezetbeli szerepüktől függetlenül jelentéstartalmukban rejlik a tartalmi birtokviszonyra utalás.

Az elmondottak bizonyára többünk véleményét képviselik. A most fejtegetett kérdés gyökerére az *-é*-vel kapcsolatban SZABÓ DÉNES tapintott rá először, fentebb idézett megjegyzésében, midőn maga *jel*-nek nevezte ugyan az *-é*-t, de bírálta SIMONYI-t és GOMBOCZOT, akik grammatikai birtokviszony kifejezőjét látták az *-é* képzős szókban. A bíráló és a megbíráltak felemás terminológiája rendkívül jellemző a kérdésszövevény összekuszált voltára.

A következő feladat: meghatározni, hogy közelebről milyen képzőnek tarthatjuk az *-é*-t.

Ami a jelentést illeti: a többi képző megnevezésében érvényesülő szokásnak megfelelően a származék alapján kell nevet választanunk, tehát inkább *birtokképző*-ről beszélhetünk és nem *birtokosképző*-ről. Azért csak „inkább“, mert a *birtokképző* név sem megtámadhatatlan: az *-é* képzős szó a birtokra vonatkozólag közöl valamit, de nem a birtokot nevezi meg.

Az alap és származék szófaji kategóriáját tekintve nem vitás, hogy denominalis nomenképzővel van dolgunk. Az alap lehet főnév, melléknév, számnév, névmás egyaránt. De minek tartsuk a származékot? Megváltoztatja-e az *-é* az alapszóhoz képest a szófaji kategóriát?

Láttuk, hogy az *-é* képzős szó megjelölésére elég következetesen alkalmazták a *birtokszó* kifejezést. Ez szinte a különféle szófaji kategóriákkal egyenrangú kategória nevéként szerepel. A név azonban lefoglalódott már mint szintaktikai terminus, a birtokos jelzős szószerkezet alaptagját: a jelzővel determinált tagot jelöli.

A szófaji kategóriák közötti válogatás során felmerülhet egy első pillanatra furcsának látszó lehetőség is, az tudniillik, hogy valahová a névmások közé lehetne külön alfajként beiktatni az *-é* képzős szokat. Nem számítva a személyrag-elem hiányát, ezek a szavak minden szempontból egyezést mutatnak a birtokos névmásokkal. Az utóbbiaknak a nevről is kell néhány szót szólnunk, természetesen nem azért, mintha jól bevált nevüknek felcserélésére gondolhatnánk. Az *enyém*, *tied* stb. szokat valószínűleg a személyes névmás alapszó mentette meg a tartósabb terminológiai zavar átkától. Maitól eltérő elnevezéssel csak régen és szórványosan találkozunk. Mint láttuk, FOGARASI *birtokos szók*-nak nevezi őket, RIEDL és GERGULECZ *birtoknévmások*-nak. MUNKÁCSI a magyar *birtoki névmások* fogul megfelelőiről beszél (NyK. XXI, 334). Korántsem akarom RIEDL-nek vagy MUNKÁCSINAK azt a véleményt tulajdonítani, hogy az *-é* miatt tartották ezeket a szavakat névmásoknak, — GERGULECZNél esetleg lehetne erre gondolni. Az elnevezésekben mindenesetre annak felismerése tükröződik, hogy a szavak nem a birtokos nevével helyettesítik, hanem a birtokét. A *birtoki névmás* vagy *birtoknévmás* elnevezés azonban csak akkor logikus, ha a szónak az *-é* miatt tulajdonítunk névmásjelleget. Mert vagy csak az alapszó miatt névmások ezek, és akkor a személyes névmások egy alfajaként kezelendők, — vagy pedig birtoknévmások, de akkor minden *-é* képzős szó birtoknévmás, hiszen mintegy „birtokos szerkezet“-más. A gondolat csak szokatlansága miatt látszik képtelennek, de nem jogos

alap nélkül való. Persze vannak bökkenők. Ezekkel most nem foglalkozom, minthogy nem akarom védelembe venni az új kategória bevezetésére irányuló esetleges törekvést, csak megemlítem, mert ezt sem tartom lehetetlennek.

Az *-é* képzős szavaknak jelentésükben és mondatbeli alkalmazásukban valóban vannak különleges jellemzőik. De vajjon olyanok-e ezek, hogy miattuk nem helyezhetők el az *-é*-vel alakult szók a szófajták eddig megszo- kott kereteiben? Nem találjuk őket olyanoknak. Hiszen ugyanazon szófajtan belül a különböző képzővel alakult szók mind sajátos árnyalatot képviselnek, s arra is akad más példa is, hogy bizonyos képzővel alakult szavak mondat- beli szereplésének más korlátai vannak, mint az illető szófajnak általában (pl. az *-ú*, *-ű* képzős melléknevek, a személyragozott *-t* képzős igenevek, általá- ban a megfelelő névszói kategóriához számítandó igenevek).

Az egyes szófajok jelentéstani meghatározóit figyelembe véve arra a megállapításra juthatunk, hogy az *-é* képzős szókat ott kell számon tartanunk, ahol az *-é*-vel eredetére nézve azonos *-i* nomen possessi képzővel kelet- kezett szavakat, azaz a m e l l é k n e v e k k ö z ö t t. Az igaz, hogy a mel- léknevek legsajátosabb funkcióját, a minősítő jelzői szerepet nem tölthetik be, minthogy erre a tőlük elkülönült *-i* képzős szavak szolgálnak. A szó által felidézett tartalom alapján azonban, ami a szófaji kategória kérdésében leíró szempontból a legfontosabb, mellékneveknek kell tartanunk őket. Ugyanis annak ellenére, hogy a mondatban csakis dolog nevét helyet- tesíthetik, önmagukban nem dologra, hanem tulaj- donságra utalnak. Az *apámé* hallatára éppúgy nem dologi fogalom merül fel bennem, mint a *kék* vagy a *fali* hallásakor. Sokféle dolog lehet, ami *kék*, ami *fali*, vagy ami az *apámé*. A *kék* valaminek egy tulajdonságára, kékségére utalhat, melléknév. A *fali* attól még melléknév, hogy valaminek a falhoz tartozására utal, s nem nevezem „hozzátartozás-szó“-nak, amint a benne levő *-i*-t sem nevezem „hozzátartozási rag“-nak. Hasonlóképpen az *apámé* valaminek azt a jellemző körülményét, mintegy tulajdonságát jelzi, hogy az apám birtokában van, *-é*-je melléknévképző.

A hasadással elkülönült *-i* és *-é* képző között a különbség az, hogy az *-i* képző jelentésmódosító árnyalatokban gazdagabb, és a vele alkotott származékok a mellékneveknek minden általában szokásos szerepét betölthetik, — az *-é* képző viszont egy jelentésmódosító árnyalatban elszigetelődött, és a vele alakult szók mondatbeli szerepe — részben éppen a sajátos jelentésárnyalat, részben az *-i* alakváltozattal keletkezett szavak megvolta miatt — korlátozott.

Úgy gondolom tehát, hogy az *-é* képzős szókat főnévi értékben alkalmazható mellékneveknek tarthatjuk.

*

Mint előjáróban emítettem, e cikk megírásával nem az volt a célom, hogy a magam állásfoglalását — amely egyébként nem csak az enyém — kifejtsem, vagy éppen hogy az általam helyeselt elnevezést, kategóriába sorolást elfogadásra ajánljam. Elsősorban érdeklődést akartam kelteni a tárgy iránt. Kívánatos, hogy az egyes elnevezések mögött rejtőző különböző véle- mények képviselői indokolják meg a maguk állásfoglalását, az illetékes szakemberek pedig ennek alapján válasszák ki a nyelvtanok számára leg- megfelelőbb elnevezést. Szerintem a szóbanforgó kérdések nem annyira tisztázatlanok, hogy egy ilyen választást idő előtt kierőszakoltnak tart- hatnánk.

A fejlődés, változás, a szaknyelv életében is az egymás mellett létrejövő, alakuló, egyidejűleg fennálló változatok harcából adódik. Az elnevezések, kategóriák nem örökvényűek. A tudomány fejlődése elé vetne gátat, aki ilyeneknek szánáa őket. Viszont az elnevezéseknek, rendszerezéseknek tan- könyvekben jelentkező különbségei, főleg említés nélkül hagyott össze- ütközései zavarhatják a nyelvtannal most ismerkedőket, a felnövő nemzedé- ket, a leendő szakembereket is. Az egységesség hiánya tehát a tanulás meg- nehezítésével megint csak a fejlődést hátráltatná. Időnként ideiglenes rendet kell teremtenünk. Gondos vizsgálatot kell tartanunk a felmerült nézetek között, s döntenünk kell a tudomány jelenlegi ítélete szerint legjobb elnevezé- sek és rendszerezések mellett. Meg kell találnunk a módot arra, hogy amikor egészséges nyelvtani terminológia kialakításán dolgozva az egyes részlet- kérdésekben állást foglalunk, ne kerékkötői, hanem segítői legyünk szak- nyelvünk és ezzel keresztül szaktudományunk fejlődésének.

HEXENDORF EDIT

Át — által, óta

A finnugor *u ~ *o mutató névmás tartozékaihoz

I.

A finnugor *u ~ *o mutató névmás eddigi családosítása

A finnugor, illetőleg magyar nyelvészet, mint az *o ~ *u távolra mutató névmás tartozékait — tudomásom szerint — az alábbi rokon nyelvi elemeket tartja számon.

I. PAASONEN (FUF. VI, 212, 116) veszi fel a magyar az névmás finnugor megfelelői közé ezeket a cseremisiz elemeket: *umbal* 'túlvaló, túlsó rész; ulterior, ulterior pars'; *umbalnâ* (loc.) 'túl, -n túl; ultra, trans'; *umbakâ, umbak* (lat.) 'túl, túlra; in partem ulteriorem' (BUDENZ, CserSzót. 14). — BEKE ÖDÖN (NyK. XLII, 227—8) szerint „a legutoljára idézett cseremisiz adat“-nak [csak az *umbakâ, umbak* értendő itt, vagy az *umbal* és *umbalnâ* is? — P. D.] a magyar, votják és mordvin névmással való összetartozása nem állapítható meg egész kétségtelenül. BEKE nézete az, hogy a magyar, votják és mordvin névmásoknak inkább a cseremisiz *onâš ~ a-nêš* szó kezdő magánhangzója felel meg, amely szónak a jelentése 'oda', s a szóvégi *š*-e lativusrag, az ez előtt levő *n*-nek pedig valami képzőnek kell lenni BEKE szerint. Hogy a cseremisiz *onâš ~ a-nêš* a szóban forgó finnugor távolra mutató névmás tartozéka, azt én is elfogadom. Azt is elfogadom, hogy a végső *š*-ben a finnugor -s lativusragot láthatjuk (FgrSprw.² 59). Ami az *n*-et illeti, BEKE nem tartja lehetetlennek, hogy az — mint a cseremisiz *tenâš* 'ide' szóban is — azonos a finn *tänne(k)* 'ide'-féle alakulatok megfelelő elemével. Talán felvethetem, hogy nem lehet-e egyeztetni a finnugor -n névmásképzővel, amelynek a cseremisizben *n* a meg- felelője, pl. *mân, min, minâ* 'én' (NyH.⁷ 105).

A SZINNYEI-féle „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft“ a finnugor nyelvek „közös“ mutató névmásai sorában egy ilyen tételt állít össze: „Jener”:

md. *o-*: *ombo* 'anderer'; tsch. *u-*: *umbal* 'jene Seite'; votj. *o-*: *o-tjn* 'dort', *o-tjš* 'von dort', *ož* 'so'; ung. *á, o, ū*: *a-z* (St. *á-zo-* ~ votj. *o-tj-*) 'der, jener', *ott* 'dort', *odá* 'dorthin', *ūd* 'so'.¹ (I. m.¹ 113, ² 96.)

Az EtSz. *az, a* címszavában (I, 199) ezt jegyzi meg: „Az az névmás fgr. megfelelőinek kérdése sincs véglegesen tisztázva. Legvalószínűbb PAASONEN FUF. VI, 212, 116, SZINNYEI, Fgr. Spr. 113 és BEKE NyK. XLII, 227 magyarázata, akik a köv. magánhangzós kezdetű fgr. névmásokat vonják ide: cser. *umbal* 'túlvaló, túlsó rész; ulterior, ulterior pars'; *umbalnâ* loc.; *umbakâ*, *umbak* lat. (*-mb-* a középfok képzője; *-l* vmihez tartozást jelölő képző) BUDENZ, Cseremisiz szótár 14 | votj. *ò-tjn*, *o-tjn* 'dort, da'; *o-tjš*, *ò-tjš* 'von dort, daher, davon'; *o-tšj*, *o-tšj*, *o-tššj* 'dahin'; *i-tše*, *i-tše*, *ò-tše* 'solcher (wie jener)'; *o-ž*, *o-ži*, *o-žj* 'so, also' WICHMANN, Wotj. Chrest. 89 | mdE. *o-mbo*, M. *o-mbâ*, *o-mâ* 'anderer, zweiter' PAASONEN, Mord. Chrest. 102 (a *tó o-*; a képző a középfok képzője, l. BUDENZ, UA. 282). — BEKE NyK. XLII, 227 szerint talán nem a cser. *umbal*, hanem a cser. *oněš*, *aněš* (*o-něš*) 'oda' tartozik össze a felsorolt névmásokkal.“

A NyH.⁷ (108) szerint a mordvinban *ombo* 'más, másik, túlsó'. Ugyancsak a NyH.⁷ (108) szerint a cseremisizben *umbal* 'túlsó, túlsó oldal', *umbalne* 'túl' (loc.), *umbak* 'túl' (lat.) 'a túlsó oldalra'; ugyanilyen alakulatok tartoznak a *tə* 'ez' és a *tu* 'az' mutató névmásokhoz. — A névmásokban szereplő középfokképzőről FgrSprw. (1 86, ² 73). Az *-l* végződésről, amely eredetileg képző, i. m. (1 73–4, ² 63–4).

A NyH.⁷ (58) a magyar az névmáshoz ezt az összevetést adja: „md. *o-*: *ombo* 'más, másik, túlsó' || cser. *u-*: *umbal* 'túlsó oldal' || votj. *o-*: *otjn* 'ott', *otsj* 'oda', *ož* 'úgy“.

2. A magyar *oz* ~ *az*, illetőleg *od-* és az idézett votják elemekből kihamozható *otj-* eredetében bizonyosan azonos alakulat. Az alakulat mivoltára vonatkozólag az egyik lehetőség az, hogy a magyar és votják névmási elemek képzős származékok, a másik lehetőség pedig az, hogy összetételek. A magyar *z* ~ *d*, valamint a votják *tj* az a *-ts* ~ *-ds* névmásképző lehet, amelyre BUDENZ hívja fel a figyelmet (vö. UA. 288–9). A SETÄLÄ–PAASONEN–SZINNYEI-féle összetételes megoldás (vö. EtSz. II, 115) meg a képzős származékul való magyarázat korántsem zárják ki egymást, ahogy erre már BUDENZ (i. h. 289) helyesen rámutatott: „e [pronominalis *-d*] képző eredete szerint mutató névmás“¹: hozzátéhetjük, valahogy ilyeténképpen: *az-az*, *ez-ez* vagy *ez-az*, *mi-ez?* vagy *mi-az?*

3. BEKE (MSFOu. XCVIII [Toivonen-Emlék], 13–25; ism. Sz. KISPÁL MAGDOLNA: NyK. LII, 366–7) a magyar *innen*, *onnan*, *honnan* határozószók kérdésével foglalkozik. Azt a nézetét fejti ki, hogy az *innen* és *onnan* nem az **id-* (< **äd-*), illetőleg **od-* tőből vezethető le, hanem az *i-* (< *ë-*), illetőleg *o-*tőalakból, s bennük az *-nn-*, mint a *honnan*-é is, egyszerű fonetikai nyúlás eredménye. BEKE szerint **ilél* (< **ëlel*), **olal*, **holal* ragisméltléses formákból kell kiindulni, s ezeknek szóbelseji *-n-je l-l* elhasonulás következménye. — Egy ilyen magyarázatot éppen nem tekintek lehetetlennek, sőt a magam részéről elvállalnék *i-nen*, *o-nan*, *hu-nan* eredetieket is, de hogy az **id-nen*, **od-nan* előzményből való kiindulás szükségképpen el kellene vetni, nem tartom

¹ BUDENZRE való utalással hasonlóan MUNKÁCSI: NyK. XXV, 279.

indokoltnak. Azt, hogy két locativusi *-n* ragot tartalmazó formák ablativusi funkciót vehetnek fel, talán nem kell bővebben magyarázni. De ha már itt vagyunk, közlöm, hogy mivel szoktam egyetemi óráimon megvilágítani az *onnan* „locativus“-nak az „ablativus“-ba való átmenetét. Van egy deszkakerítés és azon van egy lyuk. A kutya jön és . . . á t b ú v i k a *lyukon* vagy *k i b ú v i k a lyukból*, aszerint, hogy bennem, aki látom a műveletet, milyen szemlélet-mozzanat tolul előtérbe. Vajjon nehéz mármost elképzelni, hogy az ilyen szemlélet-váltások következtében a *lyukból* v a l ó k i b ú v á s r a a *lyukon* v a l ó á t b ú v á s nyelvi kifejezése, — tehát az azt kifejező szerkezetbeli, eredetében locativusi ragos *onnan* forma adaptálódott? Azt hiszem, nem kell különösebben körmön fenni az indítékokat, hogy megértsük vagy megértessük, miképpen lett az 'ott' *onnan*-ból 'onnan' *onnan*, vagy miképpen cserélt funkciót az ablativusi *hul* ~ *hol* meg a locativusi *hun*-ból bővült *hunnan* ~ *honnán*.

4. MÉSZÖLY GEDEON „A HB. *vvl* szavának magyarázata“ című cikke elején (MNY. XXXV, 150) ezt mondja ki: „Az *ul*-ból lett az *ol*, az *uly*-ból az *oly* alak. Az *úl*- > *úly*-ból lett az *ügy*.“ Lejebb valamivel: „Van módhatározó *-l* rag nyelvünkben (pl. *jó-l*). . . Ebből az *-l* határozóragból lett az *oly* szónak *ly* végzete és az *ügy* szónak *gy* végzete.“ (Uo.) MÉSZÖLY azt fűzi ehhez, hogy az *oly* és *ügy*, valamint az *ily* ~ *ély* és *igy* szavakban a szótó ugyanaz az indulat-szó eredetű magánhangzó, mely az *ott*, *onnan*, *oda*, valamint *itt* ~ *ött*, *innen*, *ide* ~ *éde* határozószóknak is töve és az *oz* > *az* és *ez* mutató névmásoknak szókezdő eleme.

Azt jegyzem meg ehhez, hogy az *u*- ~ *o*- távokra mutató névmásnak *-l* ablativus-ragos tartozékából: az *ul*-ból az *oly* és az *ügy* valóban egyaránt levezethető, amint a *hul* folytatásának tekinthető a *hol* is és a *hogy* is. A HB.-ben van *vvl* is és *hug* is: ugyanabban a nyelvállapotban az *l*-ező vagy *ly*-ező meg a *gy*-ző formák mint nyelvjárási eltérések keveredhettek, hasonlóan, mint ahogy az ómagyar korban volt, sőt már ezt megelőzőleg is lehetett a *volt* ige esetében is *vol* meg *vogy* tőváltozat. Azonban amikor elfogadom, hogy *-l* ragból válhatott az illető nyelvelemeknek nemcsak az *ly*, hanem ezen át a *gy* végződése is, nem merném kereken elutasítani a névmási adverbiumok *gy* végződésének külön ragból való magyarázatát, melynek megfelelői: zürjén *-dz*, *-dži* | votják *-z*, *-zi*, *-zi* | cseremis *-ze* ezekben: zürjén *kudž*, *kidži* 'wie' | votják *kíži* 'ua.' | cseremis *kuže* 'ua.', — illetőleg votják *ož*, *oži*, *oži* 'so, also' (SZINNYEI, HB.: MNY. XXII, 246; ő itt képzőnek mondja ezeket az elemeket). Különbösen a votják *ož*-félék a most tárgyalt, több finnugor nyelvből kimutatható *o*- ~ *u*- névmási tőből valók.

Azonban akárminek tekintjük is a szóbanforgó *-gy*-t, az nem érintheti azt a nézetünket, hogy az *oly* ~ *uly* adverbiumnak *ul* előzménye az *u* névmásnak *-l* ablativus-ragos tartozéka. — Ennek a kijelentése lényeges a következők szempontjából.

II.

Át — által

1. Az *által* szórványadatban 1258-tól, szövegadatban a JókK.-tól meg a Bécsi és MünchK.-tól kezdve fordul elő. — Az *ált* az 1519-ből való LányiK.-ben és az ugyanezen év tájáról való DebrK.-ben jelenik meg. A NySz. még Thököly naplójából idézi (MonIrók XV, 20 stb.), később Gvadányitól.

Az *ált*-ra mint igekötőre Gyöngyösi Murányi Venusából idéz adatokat SIMAI ÖDÖN (MNY. VI, 165).

2. Az EtSz. (I, 166–7) *át* címszavában ennek és „alakváltozatai”-nak megfelelőeként a következő összeállítást adja: „vogÉ. *ültta* ’által, keresztül’ (loc.), névutó; *ültä* ’át’ (lat.), névutó és igekötő; *tül-ült* ’azután’ (*tül* ua.) VNYj. 18, 20; KL. *ültä* ua. VNYj. 114; AL. *ult*, mint önállósított határozó jelzői alkalmazásban is előfordul: *ult sëtap* ’a (vászon) szélében menő fonalak’ VNYj. 160; T. *ülti län* ’kereszt-utca’; *ültkän äitäm* ’nem ide való, átmenő ember’ VNYj. 278 | osztjFD. *yoittä*, Trj. *ü Ati*, Ni. *uütz*, Kaz. *yo Ati*, O. *yöldi* (~ *uldi*) ’quer über’, igekötő és névutó, KARJALAINEN, MSFOu. XXIII. 100, 297.“

A NyH.⁷ (156) az *által*, *át* (*ált* R.) megfelelőiül az osztják *ü Ati*, *yo Ati*, *yattä* meg a vogul *ültta* elemeket veszi fel.

MÉSZÖLYNél (Nytöt.t. fejt. HB. 39) olvassuk: „A magyar ’által-gerenda’ összetételhez hasonló megvan a vogulban is az *által* ~ nyelvjárasi *áté* ~ *áti* megfelelőjével: *ültiy-nar* (Vog. Népk. Gy. IV, 403).“

3. BUDENZ (MUSz. 740) az *által*-hoz osztják és vogul összevetésekkel áll elő, s ezek részben helyesnek bizonyultak, úgyhogy az iménti felsorolásban szerepelnek is.

BUDENZ (MUSz. 742) arra gondol, hogy az *által* egy *általá* lativusi formából lett az *á* lekopása útján, s erre az *általá* alakra rá is mutat az *általán fogva* ’omnino’ kifejezésben.

SIMONYI (MHat. II, 163) szerint az *-l* elemet BUDENZ nem tudja kielégítően magyarázni. SIMONYI úgy vélekedik, hogy a vogul-osztják *ulte*, *ulti*-val egyező alakot az őrségi *áti* őrizte meg (ugyanolyan lativusi *i*-vel, mint *neki. messzi*), s az *által* talán összetétel útján keletkezett **álti-el*, **ált-el*-ből. Ezzel egyébként nem egészen vág össze, amit előzőleg (162) írt: „Hogy az egytagú alak a kéttagúból utólag rövidült-e vagy pedig eredetibb emennél, azt nehéz eldönteni.“

SIMAI (MNY. VI, 165) az igekötőként szereplő *által* rövidülésének tartja a Gyöngyösinél előforduló *ált* formákat, s ezt teszi hozzá: „Mint tudjuk, a XVIII. század végén kezdődik tömegesebb rövidülése és *át*-ra való változása az irodalomban. Alkalmassint népnyelvi kurtulások.“

4. BEKE ÖDÖN 1910-ben „*át* és *által*“ címen közölt szófejtésében (Nyr. XXXIX, 361–4) néhány ponton érdemlegesen előre vitte e határozószók – névutók – igekötők származtatásának dolgát, azonban – mint látni fogjuk – teljes tisztázást nem nyújtott.

BEKE szerint: „CzF. és Budenz (MUSz. 742.) a hosszabb *által* névutót tartják az eredetibbnek, az *át* alak pedig szerintük ebből rövidült.“ CzF. (I, 288) csakugyan „összevont”-nak mondja az *ált* vagy *át* szókat. Azonban BUDENZnek ilyen irányú nyilatkozatát ott nem találok, sőt az *ált* ~ *át*-ról ő egyáltalán nem beszél. A nyugati nyelvjárások *áté*, *áti* elemeit – SIMONYI-hoz hasonlóan – lativusoknak tartva világosnak nyilvánítja BEKE, hogy az *ált* „igekötő”-ben ezekből való „ugyanolyan kopott alakkal állunk szemben, mint a *föl*, *be(l)*, *meg* igekötőkben“ (i. h. 362). Hozzáteszi: „Az *át* lativusi eredetét bizonyítja két legközelebbi rokon nyelvünk is, a vogul és az osztják, melyekben pontos mását találjuk igekötőnknek.“ Idézi is a szerinte idevonható osztják és vogul anyagot (362–3). Azután rámutat arra, hogy „a vogulban

nemcsak latívusi raggal fordul elő ez a névutó, hanem a lokatívus *té* jelölőjével is“ (363). „Ez a jelenség azt a gondolatot keltette bennem — írja —, hogy a magyar *által* névutóban is valami más ragot kell keresnünk. Lehetne arra gondolni, hogy ebben is a lokatívus ragja veszett el, mint a *hol* (< *holt*), *-kor* (< *kort*) alakban, de ily módon ismét megfejtés nélkül maradna a végső *-l*.“ (363.) BEKÉNEK az a nézete, hogy az *átul* (*átú* stb.) és *átul* formákban az ablatívus *-l* (*-ól*, *-ul*) ragjával van dolgunk, s „az *által*-ban az *-al* rag magánhangzója valamiképp különfejlődött nyílt hanggá, éppúgy mint a *közel* határozószóé (Nyr. 39: 275).“ (Uo.) Hozzáteszi: „Hogy az ablatívusi alak latívusi jelentést vett föl, az nagyon közönséges jelenség.“ (Uo.) Az *által* szinonimájára: a *keresztül*-re, valamint a *túl*-ra hivatkozik, továbbá arra, hogy a vogulban ennek fordítottjára van példa, arra, hogy a latívusi alakok ablatívusi jelentéssel is használatosak (uo.).

Végső állásfoglalását ekként fejezi ki: „A magyar *át* és *által* határozószók tehát egy **ált-* tőnek két különböző alakja, melyek közül az elsón eredetileg a latívus *-á* ragja volt, de ez lekopott, a másodikon pedig — a rendestől eltérő magánhangzóval — az ablatívus *-l* ragja van.“ (364.)

BEKÉNEK ezt a magyarázatát „valószínű“ minősítéssel ismerteti és vállalja az EtSz. (I, 166).

BÁRCZI (SzófSz.) szerint az *által*, *átal* „ugyanannak a r. *ált-* tőnek a származéka, mint az *át*, e tő ugor er., vö. vog. *ültä* 'ua.', o. *uldi* 'ua.'. Vö. *át* (EtSz., NyH.).“

KLEMM, TörtMondt. 234 ezt írja: „*Által*. Régen ritkán *ált*, *át* is előfordult. Az első egy *ált*-tő *-l* abl., a másik pedig *-é* lat. ragos alakja. EtSz. SzegFüz. 2: 101 NyH.⁷ 156 MÉSZÖLY MNy. 11 : 293 BEKE Nyr. 39 : 361. 59 : 240.“

5. Saját véleményem kifejtését azzal a megjegyzéssel kezdem, hogy a magyar *ált* (*át*) és *által* (*átal*) meg az idézett vogul-osztják nyelvelemek egy eredetre összefüggő ugor szócsoportot képeznek, s ez a szócsoport a tárgyalásunkban forgó *u- ~ o-* távokra mutató névmásból sarjadt ki.

Az az *-l*, amely a magyar szók *ál-* részében, valamint a vogul-osztják szók *ul-* (> *ül-*, *uoA-* stb.) részében van, a finnugor *-t ~ -δ* ablatívus-ragnak ugor változata (FgrSprw.² 57—8). Tehát tulajdonképpen ugyanaz az alakulat, amelynek formans nélküli folytatását a magyar *ul* > *uly ~ oly* határozószóiban fentebb láttuk.

Az *ul* névmási adverbium tovább bővíthetett a *-ts* > *-t* locatívus-rag felvételével *ults*-vá, illetőleg *ült*-tá. Ez megtörtént mind a két obiugor nyelvben. — Így lett osztják *toA-ta* 'onnan' | *táA-ta* 'innen' | *nōmāA-ta* 'fölülről' (FgrSprw.² 58, NyH.⁷ 132): az *-l* + *-tā* ragok kapcsolatával. A locatívusi rag mind a két obiugor nyelvben magánhangzós és magánhangzótlan végződésel egyaránt jelentkezik (FgrSprw.² 63). Ennélfogva egy vogul-osztják *ulta*, illetőleg *ult* — jelzett eredetű — adverbium volta hangtani szempontból sem kifogásolható. — A vogul *tül-ült* 'azután' és *xgtél-ült* 'minden másodnap' BEKE (i. h. 363) szerint: „lekopott raggal“. Szerintem az *ult* nem éppen okvetlenül ragvesztett forma,¹ hanem bátran lehet olyan, amely még csak *-l* és *-t* ragok kapcsolatát viseli. A *tül-ült* szókapcsolat előtagja egy másik távokra mutató finnugor névmásnak *-β ~ -γ* névmásképzős formájából való ablatívus:

¹ A BEKE „Ragtalan határozók a vogulban“ című értekezésében (NyK. XXXVII, 119—23) közölt anyag és megjegyzések ellenére sem.

tül < *tufl* 'onnan' (NyH.⁷ 156—7, 105), vö. magyar *tül* és *taval* ~ *tavaly*. A vogul alakulatban vagy a második elem veszi fel a *-t* ragot, vagy pedig az egységesnek érzett kifejezéshez járul a ragtöbbslet.

BUDENZ (MUSz. 740) szerint a vogul *ulte* egy *ul-ts*-féle tőnek lativusragos alakja, s az *ul-te* — „végekopással“ *ult* — *ul* alapszótól való. — A fentiek értelmében azt hisszük, hogy BUDENZ — mint annyi másszor — eléggé közel járt az igazsághoz.

A finnugor *-k* ~ *-γ* lativus-rag a vogulban *-γ* és a tövégi magánhangzóval összeolvadva *-ä*, *-ä*, *-i*, *-ü*, az osztjákban meg *-γə* és a tövégi magánhangzóval összeolvadva *-ä*, *-ä*, *-i* (FgrSprw.¹ 67,² 58; vö. még MÉSZÖLY: MNy. XXII, 88, 90).¹ Ilyen végződésű, vagyis ilyen ragos formái jelentkeznek a BEKÉnél és az EtSz.-ban idézett vogul-osztják anyagban. Azonban BUDENZnek és BEKÉnek azt a nézetét, hogy a nem magánhangzóra végződő *ult* alak lekopással jött volna létre, az előbbieik számbavétele alapján nem látom eléggé megokoltnak, illetőleg harmad-negyedrendű lehetőségnek tekintem.

A vogul AL. *ult sətəp*-féle kifejezésben az adverbialis *ult* jelzői alkalmazásban szerepel, és alig van érdemleges alap arra, hogy ragvesztett alakot lássunk benne. — Nem értem, miért mondja BEKE (Nyr.: i. h. 363 2. jegyz.), hogy „a tavidai vogulban a névutónak alapszava is előfordul, *ülti län* 'keresztutca'“. Az *ülti* ugyanis a lativusnak a változata (FgrSprw.² 58), olyan változata, amilyenből SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 443—7) szerint a vogulban denominális névszóképző (nomen possessi) is fejlődött, pl. T. *numi päl* 'felső fél' (i. h. 444).

A vogul-osztják *ult* határozószónak pontos megfelelője a magyar *ált* (*át*), vagyis még ugarsági alakulat. — Az, hogy *-l* ragos forma *-t* ragot vesz fel, tapasztalható a finnugor kérdő névmásból való *hol*-lal kapcsolatban is, amelynek a régiségben és a nyelvjárásokban is szintén feltűnnek *-t*-vel megtoldott *holt*, összetételben *néholt* ~ *néhult* stb., *sehult* stb. (*sehont* stb.) alakjai (NySz., MTsz.).

Az előzőkből érthetőleg BEKÉvel egyező véleményre jutok el abban, hogy az *által* *-l* ragos ablativusi forma, csak ezt természetesen kiegészítem azzal, hogy az *által*-beli *ált* tőre vonatkozólag a kifejtett etimológiát vallom, tehát azt, hogy az *o* ~ *u*- névmási gyökérhez *-l* + *-t* + *-l* ragbokor járult.

6. Hogy mutató névmásnak határozóragos tartozékából fejlődhetett névutó, azt a magyarból az *innen* vagy *innét* és a *tül* példája igazolhatja. — Egy 1555. évi levélből: *Dunan eneid* és *dunan ineid* (LevT. I, 160—1); egy 1577. évből: „te feolsegteknek *duna Innet* Vice Capitannya“ (RMNy. III/2, 107); tehát *-n* ragos és rag nélküli főnév után egyaránt (vö. SIMONYI, MHat. II, 180). A *tül* ilyen szerkezetekben jelentkezik korábban: a) ÉrdyK. 66: „Az *Iordan* *vyzeenek tül* maas felől nem mezzee“; Helt: Krón.: *annac tül*; 1606: *Kassának tül* (LevT. II, 163) || b) JordK. 364: *Jordan* *vyzenek thwlljarol*; Helt: Bibl.: *Szerechen ország vizeinec tulyan* (vö. MHat. II, 177—8, 341). — A *tül* és *innen* mutató névmási eredetét megvilágítja SIMONYI (MHat. II, 341); a *tül*-hoz analógiaként a német *jenseits*, a latin *ultra* [*ulter*: *illeg*] és a francia *au de-là* praepositiókra hivatkozik: tulajdonképp a. m. 'arról (a félről, azon az oldalon)', amint az *innen* meg a. m. 'erről (a félről, ezen az oldalon)'.

¹ ZSIRAI, Obi-ugor igekötők 15—6 és FgrRok. 66; BABOSS, Az uráli *-k*(*o*) lativusrag: Melich-Emlék 24—31, küll. 29.

Az által korai szerkesztésmódjai: a) JókK. 3: *Asisiaaltal menuen*; MünchK. 27: „*tenger által mènnièc: ire trans fretum*“ || b) JordK. 412: *yewee Jordan wyzeenek atala*; uo. 478: *Jewe Sydonnak atala*; ÉrdyK. 532: „az nemes aran kapw ky atal ez vylaghnak Idwessege ky hozzattateek ... az feenes nap reank ky bochattya az ew vylagossagaat az tyztta eeghnek atala“ || c) NádK. ? : *Cedron vize általa* (vö. MHat. II, 163—4). Az -n ragos főnevű szerkezet első leelőhelyei: JordK. 388, DebrK. 345; vö. ÉrdyK. 133b.: *en rayttam atal* (NySz.). Az a) alatti szerkesztésmód az átvitt értelmű: eszköz vagy módhatározóként, valamint szenvedő ige mellett való használatban ma is él.

A kifejezések fejlődésének kezdő mozzanatai valahogy ilyeneknek tehetők fel: *víz által, víz túl* a. m. 'víz »az«-ról' vagy 'víz »az«-on' — *víz innen* a. m. 'víz »ez«-en' vagy 'víz »ez«-ről': úgy, hogy valószínűleg a megfelelő taglejtés kísérte a mutató névmást. Ehhez csatlakozhatott a birtokviszony: a hozzátartozás fogalma: 'víz »az«-áról' vagy 'víz »az«-án' — 'víz »ez«-én' vagy 'víz »ez«-éről'. A birtokviszony eleinte jelöletlen volt, utóbb jelölt formát öltött. Megjegyezhetjük azonban, hogy a *Kassának túl*-féle fordulat nem éppen fogandó fel egy félig-meddig kiformált birtokviszonyos szerkezetnek.

7. A szócsoportban jelentkező alakok összeállítása: *által* ~ JordK. — ÉrdyK.-tól kezdve R., Nyj. ejtve *átal* ~ Nyj. *átal* ~ Nyj. *áttajjába, áttallába* — KolGl.: *altol ut* olv. *áltol ut* ~ Nyj. *átolja, átollába* (MTsz., EtSz.) — székely *ától* (HORGERTŐ? EtSz.) — Nyj. *átul* — Nyj. *átül* — Nyj. *áta* — Nyj. *áto* — Nyj. *átú* — Nyj. *átu* — Nyj. *áté* — Nyj. *áte* — Nyj. *áti* (*átji*) — R. *ált* ~ *át*.

Felmerül a kérdés, hogy milyen viszonyban vannak ezek egymással: hangtaniak vagy alaktaniak-e a vonatkozásaik. — Mindjárt megjegyzem, hogy az *lt*-s és *t*-s formák szerintem nem jelenthetnek különösebb problémát, mivel az *l*-nek az előtte való hosszú magánhangzóra való felszívódásával jöhetnek létre. Éppen ezért a felsorolásban nem különítettem el, hanem az *lt*-alakok mellett ~ jellel vagy *lt*-s alakok nem léteben magukra idéztem őket. A többieket — jellel választottam el, minthogy ezek viszonyának felfogására nézve eltérések voltak vagy lehetnek.

BEKE fentebb ismertetett cikkében az *átul, átú, átu, áto, átül* meg az *által* formákat ablativusi -l (-ól, -ul) ragos alakokként egymás változatainak tartja, az *áté* és *áti* formákat pedig ezektől elkülönítve lativusi alakoknak s mint ilyeneket az *ált* ~ *át* előzményének. Miután azonban egy göcseji közlésben ezt találta: „*áti*: át, által; *átülabb*: »üsd *átülabb* aszt a széget«: beljebb, jobban keresztül“ (MNY. IV, 432), „*Át* és *által*, *orcé* és *arcál*“ címen (Nyr. LIX, 240) módosítja nézetét, olyaténképpen, hogy az *áté, áti* az ablativusi *átél, átül* rövidülése, mint ahogy az *arcál* ~ *orcél* mellett is van *orcé, orcí*.

HORGERTŐ „A szövegi *á*, *é* rövidülése és a *ja*: *ját, epe*: *epét*-féle hangviszony“ című közleményében (SzegFüz. II, 100—11) ezt írja: „N. *áté* (az *át* határozószónak illeszkedés nélküli lat. alakja) > N. *áté* (Nyr. XXVI. 95; a MTsz.-beli *áte* valószínűleg csak tökéletlen írásmód) > N. *áti* (ez, valamint a fennebb említett N. *orcí* BEKE: Nyr. LIX, 240 szerint az abl. *átül* és *orcül* rövidülése, de ez aligha helyes) ~ N. *áta*, valamint N. *toé* > N. *tohi* ~ N. *tova*“ HORGERTŐ itt arra vél példát idézni, hogy „ha egy vegyes hangrendű

¹ Nem ártott volna itt jelezni, hogy a *tova* adverbiumról van szó. Sőt a N. *toé* elé is elkelt volna egy csillag, mivel ez bizonyára a hétfalusi *toébb*-ből való kikövetkeztetés, ahogy azt MÉSZÖLY: MNY. XV, 86 fel is tünteti.

alaknak végső $\acute{e} > \acute{e}$ -je helyettesítődik egy fokkal zártabb i -vel is, meg egy fokkal nyíltabb e -vel is, akkor az i változatlanul megmarad, de az e a -vá hasonul.“ HORGÉR a *hajdan* magyarázatában (MNY. XXXVI, 44) ilyen „fejlődések“-et állít oda: **áltél* > (**átél* > N. *áté* ~) *által* (> N. *átal*) | (R. *arcél* >) *arcél* 'arcul, szembe, szemtől-szembe' > R. *arcal* | R. *ottogyél* 'ott' > R. *ottogyal* (az alábbiakról l. MÉSZÖLY: Nyr. XLVII, 125).

Nem tudtam és ma sem tudok annak a divatnak hódolni, hogy egységesen velaris meg vegyes hangrendű alakok fennforgása esetén okvetlenül a vegyes hangrendűből illett az egységes hangrendűnek fejlődnie. Azt sem hiszem el, hogy i másodelemű kettőshangzós formansoknál, illetőleg \acute{e} vagy i (i) elemű formansoknál szintén kizárólagosan elsődleges vegyes hangrendűség feltevésével kellene boldogulni.

Ismételten megmondtam, hogy az adatok feltűnésének kronológiáját nem tekintem a történeti fejlődés menetének eldöntő bizonyítékául. Azt is vállalom, hogy ősi mozzanatok — korai mozzanatok előzményei — nyelvjárásban, nyelvjárásokban meghúzódva a legújabb időkig fennmaradnak. Azonban csekély, igen csekély valószínűséget látok abban, hogy az 1258-tól kezdve hat századon át jelentkező *által* vagy — mert bizonyos korban ilyen ejtése is lehetett — *altal* forma hangtani fejlemény volna a HORGERTŐL feltett *áltél* vagy *áltil* formákból, amelyeket először a múlt század hatvanas éveiből adatszolgált nyelvjárási *áté* és *áti* formákból lehet kikövetkeztetni.

Az *által* és *ált* hangtörténetével kapcsolatos kérdésekre még visszatérek.

III.

óta

I. BUDENZ (MUSz. 742—3) a magyar *ólta*, *olta*, *óta* névutóban egy *ól* elemet fedez fel, s azt jegyzi meg, hogy az *által*-lal való rokonságuk példákból könnyen „kivehető“, sőt azt veti utána, hogy „az *ólta* mindenestül = *által* (*általá*), mert a Müncheneri codex még fönntartotta a teljesebb *óltol* (= *által*) alakját: *mi-óltol*“.

SIMONYI (MHat. II, 285) számbaveendő körülményként emeli ki, „hogy az *óta* a régi nyelvemlékekben majdnem mindig *fogva* névutóval összekötve fordul elő, mégpedig kétféleképp: vagy *óta fogva* vagy *ótától fogva*“. Utóbb (286) ezt teszi hozzá: „A XVII. század közepéig *fogva* nélkül úgy látszik csak a *mióta*, *azóta* adverbiumokat mondták (*mioltól* MünchC. *azolta* TelC.). Ez arra a gondolatra. vizs bennünket: hátha e határozó szók, melyek oly gyakori használatuak, már rövidülések e. h. *mioltól fogva*, *azóta fogva* . . . Ez nagyon valószínű; akkor pedig az is valószínű, hogy a MünchC. *oltol*-jában a *-tól* rag lappang. Mindazonáltal rejtvénynek marad még, mi volt az alapszó, melyhez itt a *-tól* rag járult. Talán a *taval*-beli *val*? (vö. Nyr. VIII. 201).“

MELICH (MNY. IX, 396) — úgy látszik — számbavehetőnek ítéli a SIMONYI-féle ötletet, amikor azt jegyzi meg, hogy a régi magyar *vo-*, mai magyar *vo-* esetei közé talán odavaló az *olta* ~ *ilta* névutó is, utalva SIMONYIRA (MHat. II, 284), továbbá hivatkozva a Szolnok-Doboka megyei Domokos nyelvjárásából közölt *mivóta* formára (Nyr. XLII, 15).

„Hogy kutatásunkban mentől előbb célhoz érjünk, mellőzzünk olyan fejtegetést, mely az *óta* eredetét tévesztett úton kísérti földeríteni, vagy pedig önkényesen magyaráz rávaló adatokat, hogy azok valahogy ellene ne mondja-

nak az elfogadott hibás elméletnek.“ Ezt olvassuk „Az *óta* névutó eredete“ című cikk elején (MNY. XI, 193). Remélem, a cikk szerzője, aki nem egyszer hatott rám, megengedi, hogy most is kövessem: nem ismertetem és nem cáfolom, amit 1915-ben ebben a tárgyban közreadott. Abban térek el tőle, hogy nevét megemlítem: MÉSZÖLY GEDEON.

2. Én még azt sem mondom, hogy MÉSZÖLY tévesztett úton jár, amikor fejtegetéseiből ezt az eredményt vonja le: „az *óta* névutó nem egyéb, mint az ablativusi *-ól, -öl* ragnak mélyhangú alakja, megtoldva az időhatározószók *-ta* ragjával“ (i. h. 196): tehát ragnak, illetőleg ragkapcsolatnak bizonyos fokú önállósításával van dolgunk. BÁRCZI (SzófSz.) szerint is az „*óta*, r. *ólta* . . . a fgr. er. *-ól* rag és a *-ta* időhat. rag összetapadása (MNY. 9 : 396; 11 : 193).“ — Anélkül, hogy egy ilyen lehetőség — különösen MÉSZÖLY megvesztegető érvelése után — kizártnak nyilvánítanék, a felderítést egy másik — „tévesztett“? — úton kísértem meg, olyanon, amelyre MÉSZÖLY előtt és MÉSZÖLY tudtával (i. h. 200) már BUDENZ felhívta a figyelmet.

Tudniillik én szintén azt gondolom, hogy az *óta* összefügg az *ált*-tal és az *által*-lal. Régi nyelvi és nyelvjárási, sőt a XVIII—XIX. század irodalmából is idézhető adatok (l. MHat. II, 284—8) szerint a nyelvelem korábbi és bizonyára eredetibb alakjai: *ulta > últa ~ olta > ólta*. Az *ulta ~ olta* alakulatban az *u- ~ o-* mutató névmásnak *-l + -t* ragos *ult ~ olt* tartozéka lehet megtoldva lativusi *-á > -a* raggal. Ekként pedig a vogul *ültä* és *ültj* 'át', továbbá az osztják *ūtā, 'ūtī, ūlti* stb. 'quer über' lativusi formáknak a pontos — genetikusan is összetartozó — megfelelőjét láthatjuk benne. A Münch-K.-ben fennmaradt *oltol* az ablativusi *-l* rag hozzáfűggesztésével keletkezett az *olt*-ből, vagyis pontosan olyan alakulat, amilyen az *által*, sőt amint alább megvilágítjuk, szerintünk genetikusan egy vele.

3. Hogy a *mioltol*-beli *oltol* kezdő időpont meghatározására szolgál, természetesnek tekinthetjük, hiszen ablativusi alaknak fejthető meg:

Az *olta ~ óta* ilyen irányú problémája bonyolultabb.

BUDENZ, aki — amint láttuk — az *olta ~ óta*-t „mindenestül“ azonosítja az *által*-lal, az *óta* jelentésfejlődésére nézve ezt jegyzi meg: „Más szint nyert [az *óta* elemű] kifejezés az *által*, hogy a jelenig számítandó időtartam csak a kezdőpontjával jelöltetik; t. i. eredethatározónak tűnik föl (*óta* = von . . . an^a) . . .“ (MUSz. 742.)

Ha a fentebb előadottakon alapuló felfogásunk szerint az *olta ~ óta* lativusi forma, a BUDENZ-féle magyarázatot a jelentésfejlődésre vonatkozólag nem tarthatjuk kielégítőnek.

Vegyük az *-ig* ragos időhatározókat. Ragjuk az *-é ~ -i + -g* lativusragok kapcsolata. A *hét napig vártam* vagy *várok* kifejezés értelmezhető és ennek megfelelően átalakítható kétféleképpen: a) 'a hét nap végéig': a végső időponttal való határvetés (vö. MHat. I, 340); b) 'a hét nap folyamán, hét napon át, hét nap alatt': időfolyamattal való határvetés (vö. i. h. 341). A kezdő időpont meghatározásának szerepében nem jelentkezik az *-ig* ragos forma, legföljebb ha a tárgyi helyzetből adódik ez a mozzanat: *m o s t* kinyilvánítom, hogy *hét napig várok*, és a helyzetből érthető, hogy a várás *m o s t a n tól* számítandó. — A *hét nap óta várok* kifejezés-képessége jóval összetettebb: meghatározza — mégpedig együttesen — a kezdő időpontot, az időfolyamatot és a befejező időpontot: Meg kell azonban állapítanunk, hogy az *óta* kifeje-

zés-képessége, illetőleg használati köre bizonyos szempontból meg van szorítva; tudniillik a beszélés időpontjához viszonyítva a kezdő időpont csupán *múltra* vonatkozhatik, a befejező időpont pedig egybeesik a beszélés idejével (vö. MHat. II, 287). Még azt jegyezhetjük meg, hogy a befejező időpont nem okvetetlen az „objektív” befejezettség értelmében veendő, mivel például a *hét nap óta várok* nem jelenti szükségszerűen azt, hogy nem várok a nyolcadik, a tizenegyedik, ötvenhetedik, százharminckettedik napon is.

Azt próbáljuk megvilágítani, hogy az *óta* miként juthatott az előbb jellemzett kifejezés-képességhez.

4. Hogy a távolra mutató névmás vagy valamely tartozéka a múlt meghatározásával kapcsolatban valóban szerepet játszhatott, igazolja a *tavaly*, amely a távolra mutató finnugor *to-* 'az, amaz' névmástő *-v* névmás-képzős származékának *-l* ragos ablativusa, vagyis a *-túl* alakváltozata (l. fentebb 323).

A latin *tum* a *to-* névmástő singularis accusativusa, és mint ilyen eredetileg a múltnak bizonyos időpontjára mutatott majd egyedül állva, majd pedig vonatkozásban a *cum*-mal, vagy ellentétben a *nunc*, *hodie*-féle határozókkal (MENGE, LatWb.). — A német *dann* 'akkor' a *der*, *das* névmástővel függ össze mint ablativus: ófelnémet *da-na* 'von da aus: onnantól' (KLUGE—GÖTZE¹¹, EtWb.).

A kódexekben és a későbbi régiségben sok adat van az írva *ezten* vagy *eszten*, ejtve bizonyára *eszten* szóra, mégpedig ilyen kifejezésekben: *eszten nap*, *eszten napig*, *eszten napra*, *eszten nappal*; *eszten ez napon*, *eszten ez napra*; *eszten péntekre*, *eszten vasárnapra*, *eszten szerdátul* stb.; *ez ki vasárnap jó esztenre* (vö.: NySz.; OklSz.; EtSz.).

Ilyenféle értelmezések jelentkeznek: JordK. 19: „Teleek be az vtan *ezten nap*: impleti sunt s e p t e m d i e s“ | MA., PP.: „*Eszten ez nap*: Octavo ab hinc die.“ Az *eszten* az ez közelre mutató névmásnak *-t + -n* határozóragos alakja (vö. EtSz. II, 75). Tehát eredetileg ez lehetett a jelentése: 'ekkor'; vonatkozott azután a következő hét megfelelő napjára. Utóbb ilyen értelemben vagy magára vagy az *ez* névmással együtt jelzőként járult a *nap* szóhoz vagy valamely napnévhez. Ugyanez az *eszten* előzi meg mint jelző az *idő* szót az *esztendő*-ben, ahogy az *esztendő ez napig*, *esztendő ez-korra*, *esztendő az nap* 'hoc ipso anni die' kifejezések (NySz.) tanúsítják (vö. EtSz. II, 75 és 76).¹

5. A tőlünk nyújtott etimológia szerint az *olta* ~ *óta* rokonértelműje volt az *oda* határozószónak. Ez: *hét nap olta várok* előbb így lehetett: *hét nap olta* [mondat], *várok*, vagyis a. m. *hét nap oda (van, ment), várok*: 'hét nap a múlté (hét nap elmúlt), várok'. Az *olta* elemű kifejezés mondaterejének visszafejlődésével a szókapcsolat határozói bővítőmennyé fokozódhatott le.

Még egy magyarázat felvehető a *hét nap olta várok* fejlődésével kapcsolatban. Észert a kezdeti értelmezés: 'oda, vissza, a múltba visszafelé számítva hét napot, várok'. Természetes ugyanis, hogy a kezdetleges ember, sőt a kevésbé kezdetleges is a múltat, a letűnt időt a konkrét jelenből kiindulva a kevésbé elhomályosodott közelmúltot át *v i s s z a f e l é* számolta,

¹ Hasonló alakként közölhetjük: NádK. 666: „*esztendő ez hufvet napan* hozzad nekem ez helre cristufnac zent testet“; uo.: *Be telven az eztendő hufveth nap'a*: 'a jövő, következő húsvét napja'.

mérte, fogta fel. Így érthető meg a lativusi alak elsődleges alkalmazása: *olta* 'oda, addig, vissza', minthogy a kiindulás a „most”-ból történik, a felfogó művelet a múltba irányul és ott fejeződik be.

Az *ulta* ~ *olta* 'oda' jelentése utóbb szemléletváltás következtében, részben talán az 'onnan, attól' értelmű *oltol* hatása alatt is ment át az 'onnan' jelentésbe.

6. Hogy az *ulta* ~ *olta* névutó önálló szó ragos alakjából, nem pedig ragkapcsolat leválásából származik, nézetem szerint határozottan tanúsítja, hogy a legkorábbi adatokban a *mi* kérdő névmással összefüggésben így jelentkezik: JókK. 98, 119: *myolta*; JordK. 25: *Myolta fogva*; uo. 546: *my vltta*; uo. 574, 914: *myolta* (vö. MÉSZÖLY: MNy. XI, 198), illetőleg MünchK. 125: *mioltol*. Teljesen valószínűtlennek tartom, hogy a palatalis hangrendű *mi* névmás illeszkedés nélkül velaris formában vette volna fel az állítólag az *azolta* alakulatból leválnak képzelhető *olta* és *óltól* névutókat. Nem egyszerűbb és természetesebb vajjon a nyelvjárási *miöte*, *möte*, *müte* formákat egy legalább hatodfélszáz esztendeje adathozható *mióta* eredetiből illeszkedéssel levezetni? Különben egy leválásos etimológia támogatására kívánatos volna az az névmásnak egy csupán -ól ragos, -ta nélküli *azol* alakját idézni.

Hogy az *olta* ~ *ulta* több korai adatban meg az *oltol* is egyetlen adatában hozzá van írva a névmáshoz vagy főnévhez, nem bizonyít amellet, hogy ősi ragokból származnak. Ha ez érv volna, akkor például a JókK. 99: *mykeppen* is azt bizonyíthatná, hogy a *képpen* csupa ősi ragból állt össze.

A MELICH idézte *mivóta v*-je nem eshet latba az etimológia eldöntésénél, mivel az éppen úgy hiátustöltő a *mióta* két elemének találkozó magánhangzói között, mint ahogy a nagykunsági és székelyföldi *mihóta* alakban (MTsz.) ugyancsak hiátustöltő *h*-val van dolgunk.

7. Az *olta* ~ *óta* elemű kifejezések bizonyára főleg a másféle szemlélet folyamányaként létrejött *-tól*, *-tól fogva* szerkezetek hatása alatt szintén a *fogva* vagy *fogván* határozói igenévvvel, illetőleg ebből vált névutóval bővültek, mint például: JordK. 380: *tyzen ket eztendo vltta fogva*; uo. 403: *harmadnap-vltta fogva*; MargL. 216: „*my jdetevl fogva* eze emlekezete volt. az *vta fogva* mendenkoron lakozót ez keet clastromban“; 1554: „*en gyermekseghem vta fogva* szolgaltam“ (LevT. I, 137); stb. (vö. MHat. II, 285). — Az *olta* ~ *óta* meg a *-tól*, *-tól fogva* elemű kifejezések vegyülése útján olyan alakulatok is támadtak, amelyekben az *olta* ~ *óta -tól*-ban folytatódik, majd erre a *fogva* következik, mint például: Balassi: *rigultátul* [?] *fogva*; Pázmány: *regútátul fogva*; MA., PP.: „*Azolta*: Ex eo tempore.“ és „*Azóltátul fogva*: Idem.“ Haller: HHist.: *Mi óltától fogvást* és *Az óltától fogva*; stb. (vö. MHat. II, 285–6). — Régebb *azótától* kapcsolatot is őrizhet, de újabb alakulat is lehet a nyelvjárási *azótátú* (MHat. II, 286; MTsz.). — Előfordul *-tól*, *-tól óta* is. Göcsejből: *reggeltül uta*, *keddétül uta* (Nyr. XIV, 216 után MHat. II, 216). A moldvai csángó *mitölte* (Nyr. IX, 453) és *mitöltä*, *mitülte* (Wb. Csángó) a *mitől oltá* összevonásával és illeszkedésével keletkezett (vö. MHat. II, 284, 286). Ezek aligha újonnan költ alakulatok. — Az egri nyelvjárás sajátosságai között (Nyr. XIX, 314): A) Az *óta* névutó legtöbbször *-tól* ragos névszókhoz járul, például „*Annyi esztendőttü óta* szeretyik má egymást. *Szerdátú óta* koplalok.“; de mindig rag nélkül: *tennap óta* (vö. MHat. II, 314). B) A mutató névmással egybekötött *óta* névutó gyakran maga is fölveszi a *-tól* ragot, s ilyenkor vagy még egyszer

ismétlődik, vagy a *fogva* névutó, olykor meg a *kezdve* határozó igenév járul utána: *azútátú óta* vagy *azótátú fogva* vagy *azótátú kezdve* (szokottabb: *attú kezdve*). Ez az egri közlés mindenestre érdekesen világítja meg a különféle alakulatok keveredését.

8. Még a szócsalád hangtana kíván néhány észrevételt.

Az *ulta* stb. ~ *olta* stb. ~ *óta* stb. e tekintetben nem támaszt különösebb problémákat. Az *u* ~ *o* váltakozás úgy van meg benne, mint az *u* ~ *o*-névmás egyéb tartozékaiban is tapasztalhatjuk.

A szlavóniai *iltá*, *áziltá*, „*áziltátú* fogvá“, *mltá* 'mióta', *régiltá*, a Dráva melléki Kopácsról való *míta* 'mióta' és *íta* 'óta', az eszéki *azita* (vö. MTsz.): mindezek elhasonulásos alakok (vö. BALASSA, A szlavóniai nyelvjárás: Nyr. XXIII, 265). A szlavóniai nyelvjárásból közölt *mltó* 'mióta' és *áziltó* 'azóta' alakokban (uo.) valószínűleg a MűnchK.-beli, vagyis az e tájon keletkezett Huszita Biblia *mioltol*-ja, illetőleg egy korábbi *az-oltol* lappang (a szó végén álló *l*-t a nyelvjárás *által* alakban megőrzi: Nyr. XXIII, 213).

A Medgyesi Pál Dialogusából (1650.) idézett *az ultátul fogva* (NySz.: MHat. II, 285) adatbeli *ultál*-, ha nem KÖNNYE NÁNDOR hibája vagy ditto-graphia, lehet — amint SIMONYI (i. h.) vélekedik — „teljesebb“ forma: szerintem esetleg az *oltol* szórványos folytatásának az emléke.

Fogósabb hangtani kérdések vethetők fel az *ált* és *által*, illetőleg szókezdő *á*-juk körül.

Amennyiben a finnugor *u* ~ *o*-névmással kapcsolatos etimológiánk helytálló, a magyarban *u* ~ *o* ~ *a*, a votjában *o*, a mordvinban ugyancsak *o*, a cseremiszen *u* váltakozik vele. Ilyen hangmegfelelési viszonyokhoz a magyarban *u* ~ *o* és — nem rendszeresen — *a* váгна. És ilyen megfelelés az, amely csakugyan tükröződik az *ulta* ~ *olta*, valamint az *oltol* — szerintünk — családtagokban. Ezekhez viszonyítva még *alt* és *által* vagy *altol* alakokat várhatnánk, „szabályos“ magyar hangtörténeti feltételek mellett. Természetesen nehézséget okoz, hogy az *ált* és *által* vagy *altol* írású formák esetében bizonytalan, hogy a szó elején az *ó*- és középmagyar korban is már *á* hangzott-e vagy pedig *a*.

Mármost az obi-ugorságból rokonított elemekkel összefüggésben az a helyzet, hogy az *ált* és *által* *á*-jával a vogulban *ū* ~ *u* áll szemben, a magyar *ál(t)* hangkapcsolatnak pedig az osztjában *ù 1* ~ *uò 1* ~ *uəl* ~ *uò(t)* ~ *u(t)*, a megfelelője.

Nézzük a rokon nyelvi megfeleléseit néhány szavunknak, amelyek első szótagjukban *á*-t tartalmaznak vagy *á*-val kezdődnek: m. *ágyék*: vog. *ūns*, *ūns*, *onšal* 'far' (NyK. XXV, 178; EtSz. I, 33) | m. *márt*: vog. *mūr*- 'merül' (NyH.⁷ 151) | m. *szárad*: vog. *sūr*- 'szárad'; osztj. *sūr*- 'ua.'; cser. *šurany*- 'elhervad, elsötétül'; f. *surkea*- 'elhervad stb.' (i. h. 65) | m. *három*: vog. *kūrəm*, *χūrəm*, *kōrəm*; osztj. *kūrəm*, *χōləm*; zürj. *kujim*; votj. *kūin* (*kūim*); cser. *kum*, *kām*; md. *kolma*, *kolmo*; f. *kolme*; lp. *kol mo*, *kolm* (i. h. 24) | m. *háló*: vog. *χūlv*, *kuap*; osztj. *χōlap* (i. h. 39) | m. *áll* (testrész): vog. *ūš* 'állkapca'; osztj. *orəl* 'ua.'; votj. *arles* 'állkapca, pofacsont'; cser. *orlaš*, *orəlaš*; md. *ula*, *ulo*; lp. *delōl*: gen. *ōllula* 'ua.' stb. (i. h. 139) | m. *tál*: vog. *tūl* (NyK. XXV, 178) | m. *hál*: vog. *χūl*-; osztj. *χō 1*-; votj. *kəl*-; zürj. *kolal*- (NyH.⁷ 150) | m. *álom*: vog. *ūləm*; osztj. *ōləm*, *ōtəm*, *ōnəm*, *āləm*: *o 1*- 'alszik'; zürj. *un*, *on* (*unm*-; *onm*- < **ulm*-, **olm*-); votj. *un*, *un* (*unm*-, *unm*- < **ulm*-); cser. *om*; md. *udomo*, *udəm* (*udo*-, *udā*- 'alszik'); lp. *orōdi*- 'alszik' stb. (i. h. 37).

MUNKÁCSI, aki „A magyar magánhangzók történetéhez“ című dolgozatában (NyK. XXV, 178—9) ilyen felirattal: „A) Magy. *á* = urali ugor *ū*, *ō*“ a fentebbi felsorolásunkban szereplő vogul és osztják összevetéseket és rajtuk kívül még másokat is az *által*-lal együtt idézi, s utánuk még két megfelelés-csoportosítást közöl, azt a tanulságot vonja le, „hogy a fölismerhető rokonságú adatok jelentékeny részében a tőszótagbeli *á* hosszúsága *ő s e r e d e t i*, azaz nem a magyar nyelv külön életében keletkezett fejlemény, továbbá, hogy ezek fejlődésének iránya részben egy zártabb hangzóból indult ki (valószínűleg *ō*-ból, mely *oa*, *oa*, *qa* diphthongusokon át juthatott az *á* hangfokáig).“

Ezt így természetesen nem fogadhatjuk el. Az mindenesetre figyelmet érdemel, hogy az esetek javarészában *r* vagy *l* előtt van a vogul és az osztják *ū* vagy *ō*, illetőleg a magyar *á*, tehát a következő mássalhangzó nyújtó hatásával számolni lehet. De legalább egyelőre kérdés marad, hogy mikor és miért történtek a legalább három, sőt négy mozzanatú nyiltabbá válások.

Az *ulta* ~ *olta*, *oltol* meg az *ált*, *által* hangtörténeti külön fejlődését elvégre meg lehet érteni: jelentés-, illetőleg funkcióbeli szétágazásuk okot vagy lehetőséget teremtett alaki elkülönülésükre is.

Hasonló eset az övék, mint az ugyancsak finnugor mutató névmási kapcsolatu *tova*, *túl*, *tavaly*, *távol*¹ szócsoporté: a *to* ~ *tu* névmás *o* ~ *u*-ja benne *u* ~ *o* ~ *a* ~ *á* megfelelőekkel van képviselve.

A II. fejezet 7. szakaszának az elején ezt írtam az *által*-lal kapcsolatban: „A szócsoportban jelentkező alakok összeállításá: ...“ Ott még nem akartam az *által* „alakváltozat“-airól beszélni, mivel ez a műszó állásfoglalást fejezett volna ki abban az irányban, hogy a felsorolandó alakok hangtani, illetőleg hangtörténeti viszonyban vannak egymással, s a tárgyalásnak azon a pontján egy ilyen állásfoglalást jelezni elsiertettnék ítéltém. Most azonban, miután fejtegetéseimben idáig jutottam, ebben a kérdésben is nyilatkoznom kell és talán nyilatkoznom lehet.

Vegyük kiindulásul a fentiek szerint megfejtett *által* vagy *altal* alakot. Ami a második szótag magánhangzóját illeti: hogy az *által* (*altal*) alak *a*-ja vagy az *áltol* (*áltol*) alak *o*-ja-e az eredetibb, arra nézve aligha foglalhatunk állást egész határozottan, még ha számba vesszük is, hogy az *altal* forma 1258-tól kezdve gyakran és kizárólagosan fordul elő hatszáz éven át. míg az *o*-zó forma az 1577 táján keletkezett Kolozsvári (Ajtai—Bölöni-féle) Gloszszakban merül fel: *altol ut*, de ugyanott *altal ut* is. Az *által* (*altal*) és *áltol* (*altol*) alakok viszonyára nézve vö., hogy a *távol* legkorábbi adatai között a JóKK.-ben a 97: *tavol*, 114: *tavolualo* mellett előkerül 160: *tavol (nezuen)*. Az *áltol*-ból a végső *l* előtti *o* közönséges megnyúlásával lett **áltól* > Nyj. *ától*. Az *áltol* meg az **áltól* > Nyj. *átul* formák olyanképpen váltakozhatnak, mint ahogy a *távol* meg a R., Nyj. *távul* (NySz., MTsz.), az *u*-zó forma már korán: JordK. 1516—1519. 351: *tavol* | KeszthK. 1522. 271: *tavul* (38: *tavol*) | Sylv. ÚT. I, 55: *Távul* | Pázm: Préd.: *távul*, *távulb* | Zrinyi: *távulról*. Az *áltol* ~ *átol* vagy *áltul* ~ *átul*, esetleg *által* ~ *átal* formából a második szótagbeli velaris magánhangzó elhasonulásával lett a vegyes hangrendű kopácsi *átul*. A következő alakoknak közös sajátosságuk, hogy a végső *l* elmaradt bennük. Így lett *által* ~ *átal*-ból *áta* Göcsejben, ahogyan ott az

¹ A *távol*-nak és *távozik*-nak ilyen származtatásában (vö. SzófSz.) én nem látnék bizonytalanságot.

úgynevezett *-val, -vel* rag végén sem hangzik az *l*. — Az *áta* folytatása a Sopron megyei Horpácsról való *áto*, mint pl. *lába* ~ dunántúli *lábo*. — Az *átul u*-jának megnyújtásával lett **átúl* fejleménye a dunántúli *átú* és az *ú*-nak a Dunántúl közönségesen helyébe lépő *u*-val a Balaton melléki és szőke-dencsi *átu*. — Egy elhasonulásos *átül* formára megy vissza a zalai és vasi tájszólásokból közölt *áti* (*átji*). — Az *átül*-hoz hasonlóan elhasonulással keletkezett, mégpedig *által* ~ *átal*-ból **átél* > *átél*, s ebből vált a göcseji *áté*. Az *áté*-ből változott el a Körmend vidéki *áte*: olyanféle fejlemény, mint a *halk*-hoz tartozó *l* ragos *halkal* 'halkan' határozószóból a göcseji *hakké* vagy *hakke* (saját tudomásom).

*

Ez alkalommal talán elég lesz a finnugor *u- ~ o-* mutató névmás családi viszonyainak a bogozgatásából. Néhány elemnek és kérdésnek a megbeszélésére máskor kívánok sort keríteni. Más alkalommal akarnék előállni az *által-út* jelentéséhez, illetőleg jelentéstörténetére vonatkozó észrevételeimmel is.

PAIS DEZSÓ

Kérkedik

I. E szavunk eredetéről a SzófSz. úgy nyilatkozik, hogy „valószínűleg a *kér* ige szárm[azék]a, de a jel[entés]ek összefüggése nincs tisztázva“. Irodalmi utalást nem ad. Lényegileg ilyen eredetűnek tartotta e szavunkat ZOLNAI (GYULA is „A kevélység kifejezései a magyar nyelvben“ című tanulmányában 1895-ben: „*Kérkedékeny*: arrogans (Wagner: Phraseol[ogia]; a *kérkedés* kifejezéssel egyébként is rokon a latin *arrogans*, minthogy a *kér* ést jelentő *rogo*-ból származik“ (Ethn. VI, 100). A *kér*, *kéri* 'rogat, petit, precatur, poscit' (MA.) ige szócsaládjába sorolta a *kérkedik* 'gloriarur, jactat se' (MA.) igét és származékait KRESZNERICS FERENC is (I, 1831. 312—3).

Másutt kereste a *kérkedik* eredetét CzF: E szerint a szó alapszava „*kér* alkalmasint össze van húzva 'kevély' szóból, mely törökül: *kibir*, az arab *kebir* pedig am. nagy . . .“ (III, 591). Ezt az egyeztetést a későbbi kutatás teljesen figyelmen kívül hagyta. A *kevély* szót BUDENZ (MUSz.) finnugor eredetűtől származtatta, s a finn *keimeä*, *keimiä* szóval hozta kapcsolatba.

Úgy látszik, SIMONYI ZSIGMOND, a Nyelvtörténeti Szótár *k* betűs címszavainak szerkesztője nem fogadta el a *kér* 'rogo, peto' igéből való származtatást, mert nem vette be a *kérkedik* 'glorior, jactare se' (MA.), 'sich rühen' (PPB.), 'prahlen' igét és származékait a *kér* 'rogo, peto, deposco, depestulo, quaero, exigo, procieo' (CAL.), 'precor' (MA.), 'bitten, fordern, begehren' (PPB.); 'freien' ige családjába (vö. NySz. II, 211, 241). Ugyanő négy évvel később egyrészt „Az *sz* vagy *d* hanggal bővülő *v*-tők“ közé sorolja a régi *kérkeszik*, *kérköszik*, *kérküdik* igét (TMNy. 263, 267—8), másrészt a kikövetkeztetett *kérküszik* alakban *-küsz* képzőt lát (i. h. 448), de sem a *kérk-* tő, sem a *kér-* alapszó eredetéről nem nyilatkozik. — Hasonlóan jár el BALASSA JÓZSEF is, aki a *kérkedik*, *kírkedik* szót (TMNy. 63) a *kér*, *kír* (i. h. 62) szótól elválasztva említi.

¹ A kiemelés tőlem.

2. Mivel a KRESZNERICSTŐL, ZOLNAITÓL és a SzófSz.-tól képviselt *kér* igéből való származtatásnak jelentéstani nehézsége szembeszökő, azért előbb a *kérkedik* ige jelentésviszonyait vizsgáljuk meg, figyelembe véve a belőle képzett, valamint a *kérk-* töből való származékok vallomását is. Eljárásunk elvi alapja az a megfontolás, hogy a szócsalád egészének vallomása jobban rávilágít a jelentésviszonyok összefüggésére, mint a szócsalád egyik-másik tagjának elszigetelt vizsgálata.

3. A *kérkedik* ige jelentését CzF. szótára három pontban foglalja össze: 1. 'Maga felől szép tulajdonságokat mondogat, azokkal dicsekedik, kevélykedik, s magát ez által nagyobbítani, emelni törekszik'. Példái: *Nemességével, őseivel, szépségével, tudományával kérkedni. Azzal kérkedni, mily kedves a társaságokban. Nagy urak barátságával kérkedni. Erejével, vitézségével kérkedni.* — 2. 'Oly tárgyak birtokosának hirdeti magát, melyek rendesen kedvesek az emberek előtt.' Pl. *Pénzzel, gazdagsággal kérkedni. Rangjával, előmenetelével kérkedni.* Ehhez a jelentéshez kapcsolja CzF. a „Thúry Gy. éneke 1548. (Thaly K. gyűjt.)“ forrásjelzéssel közölt átvitt értelmű idézetet is: *Végházunk kérkedjen sok pogány fejekkel.* — 3. 'Képzelt, koholt jelességekkel dicsekedni, magát háynyi vetni' (III, 591; erre a jelentésre nem ad példát).

Amint látjuk, CzF. értelmezésében a „szép tulajdonság“ — az emberek előtt kedves „tárgy“ — a „képzelt, koholt jelességek“ különbsége a megkülönböztetés alapja, tehát egyrészt valóságos, másrészt csak elképzelt „értékek“ emlegetésére, illetőleg a valóságos „értékek“ (értékesnek tartott dolgok) különbségére kell gondolnunk e szótár jelentés-elemzése nyomán. Mind a három jelentésben közös elemnek látszik az „érték“ hangos emlegetése, a tetszésvágy, a dicsekedés mozzanata. Ezzel e szótárunk a *kérkedik* igének évszázadokon át igazolható legállandóbb elemére irányítja a figyelmet. — A megkülönböztetési alap az 1. és 2. jelentés között kevésbé szerencsés: ha ti. a „tulajdonság“ és a „tárgy“ különbsége a megkülönböztetés alapja, akkor is vitatható például a nemességre, az ősökre hivatkozásnak az 1., a rangra. előmenetelre hivatkozásnak a 2. csoportba utalása; ha pedig a „birtokos“ fogalma a megkülönböztetés alapja, akkor is kétségbe vonható, miért lehet valaki inkább birtokosa a rangnak, előmenetelnek, mint például a szépségnek, tudománynak. Ezt a megkülönböztetést valószínűleg csak a „kevély“ jelentésű töből való származtatás sugalmazta, de ez sem okolhatja meg eléggé. — Jellemző, hogy CzF. a *kevély* közvetlen származékának, a *kevélykedik* igének értelmezésében nem él hasonló megkülönböztetéssel. Ezt vonzat nélkül (valószínűleg abszolút használatra célozva) így értelmezi: 'folyamatosan kevélyen viseli magát'. Vonzatai közül külön értelmezi a *-ben* és a *-vel* raggal való használatát: „Különösen valamiben kevélykedni am. bizonyos dolog miatt, melynek valaki birtokában van, vagy magát abban lenni véli, sokat tartani maga felől, túlbecsülni magát, kérkedni, dicsekedni“ (ide tartozó példái: *Termetében, szépségében, nemességében kevélykedni*). „Valamivel kevélykedni, am. fitogtatva, mutogatva dicsekedni, kérkedni“ (III, 649). — Ugyancsak hiába keresnök CzF.-ban a *kérkedik* ige egyik legközelebbi szinonimájának, a *dicsekedik*-nek értelmezésében a „tulajdonság“-ra, illetőleg „tárgy“-ra hivatkozás és más-más jelentés alapjává, mint a *kérkedik* cikkben. A *dicsekedik* igét ugyanis így értelmezi e szótárunk: „Kérkedik, azaz valódi vagy nagyított, vagy költött érdemeit ön maga mondogatja, s magát az által

nyomatossá [mai szóhasználat szerint: jelentőssé], tiszteletessé [mai szóval élve: tiszteletreméltóvá, tiszteltté] tenni iparkodik“. Példái közül a legtöbbet akár a *kérkedik* igével is mondhatjuk: *Más tollával dicsekedik. Vitéz tetteivel, pénzével, nemességével, őseivel dicsekedik. Mit dicsekedel a gonózságban?* (I, 1223).

4. A „tulajdonság“ és a „tárgy“ különbségén alapul BALLAGI jelentésmegkülönböztetése is, de ő már összefoglalta a valóságos vagy költött jó tulajdonságot, így: *kérkedik* I. 'szerencsáját, való v. költött jó tulajdonságait dicsekedve emlegeti, dicsekszik': *szerencsésével k., jámborságával k.*; 2. 'dicsekszik, hogy oly tárgynak van birtokában, mely másnak is kedves': *pénzével, vagyonával k.* (TeljSzót. II, 31). A *kevélykedik* értelmezésében itt is feloldódik az előbbi különbség, s itt is a vonzat nélküli, abszolút használat és a vonzattal (ezúttal csak *-ben* ragos vonzattal) való használat értelmezése lép előtérbe: *kevélykedik* 'magát kevélyen viseli, másokat lenéz'; szój[árás]: *vmiben kevélykedni* 'kevélynek érezni magát, hogy vminek képzelt v. valódi birtokában van' (példái: *termetében, szépségében, tehetségében k.*) (II, 40). Ebben a szótárban sincs meg a *kérkedik* két jelentésének éles megkülönböztetése a *dicsekedik* értelmezésében: 'szerencsáját, való v. költött jó tulajdonságát, érdemeit kérkedve maga mondja el, kérkedik' (példája: *mindig dicsekedik jámborságával*) (I, 212). — Látható az idézett részletekből, hogy BALLAGI nagy mértékben CzF. értelmezéseire támaszkodott, de itt-ott (nem mindenütt!) helyesen vont össze vitatható különbségeket, s az értelmező szöveget helytel-közzel kiegészítette és modernizálta.

5. Messzire vinne kitűzött célunktól a *kérkedik* jelentésviszonyainak a szinonimák széleskörű bevonásával való elemzése, azért itt csak annyit állapítunk meg, hogy a *kevélykedik* a 'kevély embernek inkább a m a g a t a r t á s á t emeli ki, mint a szavait, beszédét, a *dicsekedik* és a *kérkedik* inkább — akár valóságos, akár képzeletbeli, koholt — „érdemek“, „értékek“ emlegetését és a tetszeni vágyást hangsúlyozza. A *dicsekedik* ige a két utóbbi közül jobban kötve van a szóval történő tetszeni vágyáshoz s az „érdemek“, „értékek“ emlegetéséhez; a *kérkedik* ige használata a magatartásra, viselkedésre is kiterjed: öltözködéssel, mosollyal, büszke körülnézéssel is lehet kérkedni. Jól szemlélteti ezt az utóbbi használatot I l l y é s G y u l a „Három öreg“ című versének az a részlete, amelyben leírja nagyapja furulyajátékának hatását:

Hallgattam, hallgattam s úgy éreztem mintha
a dalok a fényes, csillogó gyepen s a
ragyogó lombokon ugrándoztak volna.

Körénk gyűlt a puszta egész gyereksége.
Kérkedve pislogtunk nagyapánk kezére,
amely járt, járt fürgén, fonogatta csodás
szallagát a dalnak ...

(Összes Verse I, 94.)

Másrészt a *dicsekedik* és a *kérkedik* között fokozati különbséget érzünk: a *dicsekedik* az „érdemek“, „értékek“ emlegetésének valamivel kisebb fokát jelenti, mint a *kérkedik*; a *dicsekedik* közvetlenebb hangnemre

vall, a *kérkedik* viszont inkább a patetikus stílus szava, választékosabb. Jól beleillik a *kérkedik* szó például Vörösmarty „Salamon király“ című tragédiájának következő soraiba, melyekben Sophia a fejedelmek (Géza és László) ellen ingerli Salamont:

... rokon
 Fejedelmeid, mi tetszik, azt teszik,
 S te még királyi névvel kérkedel?
 De *kérkedjél* bár, elfogyott erőd. (ÖM. III, 50.)

Természetesen, mint általában közeli szinonimák esetében, van a *kérkedik* szónak is meglehetősen kiterjedt használati köre, amelyben félreértés, sőt nem ritkán a stílis érték veszélyeztetése nélkül helyettesíthető a *dicsekedik* igével.

Ritkábban ugyan, de előfordul a *kérkedik* és *kevélykedik* egyértékű használata is. Vörösmarty Zsigmond című színjátékának V. felvonásában a pártütő Horvát János szájába a *kérkedik*, Simontornyai szájába a *kevélykedik* szót adja Gara jellemzésére, a ritmusnak megfelelően, lényegesebb jelentésbeli különbség nélkül:

Horvát...:
 Tudom, többé nem *kérkedik* Gara;
 Mert észre hozza kapcsolt [= egyesített] fegyverünk.
 Simontornyai:
 Úgy adja Isten, mint ohajtom; én —
 Ugyan boszut viszek megvettetéseért,
 S Istenemre mondom, nem *kevélykedik*
 Harczával, mellyet víni fog velünk. (ÖM. VIII, 341.)

Ilyenkor sem tűnik el ugyan teljesen a *kérkedik* és a *kevélykedik* sajátos jelentéstartalma, de bizonyos mértékig háttérbe szorul, s a két szó jelentése nagymértékben közeledik egymáshoz. A különbség is, a közelítés is hozzátartozik a szöveg hatásához.

6. A *kérkedik* ige jelentésének a szótári értelmezésből és a szinonim kapcsolatokból kikövetkeztethető fő jelentése, a valóságos vagy nem létező érdemeknek tetszésvágyból eredő emlegetése — úgy látszik — több évszázados múlttal bír nyelvünkben, mert Nyújtódi András fráter, a Székelyudvarhelyi Kódex egyik részének fordítója és leírója már a XVI. század második negyedének elején körülírta ezt, a „kevélység“ következményeként leírt *kérkedés*-ről szólva: 180: „ma'lyk lyaña az kevel'fegnek, az *kéérked'fégh* azaz, ky ol'akwal *kerkedyk*, az my ő benne, awa g ő nala va g on, ho g čak dyčertel'fék, awa g gonozban, ho g ky az ol'akwal haña magat, ky v g nynčen ő benne, de hamyffan onón magat dyčery, es meltatlan.“¹

7. A *kérkedik* igének ez a fő jelentése a szócsaládnak szinte minden tagján igazolható több mint négyszáz éven át. Lássunk néhány jellemző

¹A kiemelések tőlem.

példát, megjelölve, mennyiben igazolják az adatok CzF. jelentés-megkülönböztetését, mennyiben mutatnak más jelentésmozzanatokra és más tagolási szempontokra.¹

A) *kérkedik* (*kérkődik*, *kérküdik*) ~ *kérkészik* (*kérköszik*; ? *kérküszik*, vö. KRESZN. I, 313a; KRESZN. kikövetkeztetett alakjának látszik): Pesti G.: Fab. 57—58 facs. Az rokarol ees wadmachkarol: „MYkoron az roka a wadmachkawal bezellene, *kerekedijk* wala azzal ew elewtté hogij az ew ezenek edeniyebe ees erzeniyebe fok kijlemb kijléb fele okoffagok wolnanak“. (CzF. 1. jel.) | Helt: Mes. 36—37. XII. A Kéffeléről, Variuról és Czigáról: „Etzer egy nagy cziga *kérkőfzic* wala az ő keuűfégeben; műuel hogy ő félelem nélkül wólna, miért hogy jó és erős haza wólna, melyet fenki meg nem bomhatna“. (a CzF.-féle 1. és 2. jelentés-ugyanazon mondatban) | Helt.: Mes. 211. XCI. A Páuáról, és Daruról: „ez a gyarlo embereknek, kikben semmi erű és tehetűég ninczen az ő terműfzetec, hogy focat tudnac czacogni és *kérkűdni*“. Uo. 415. „Sénki... nem becűli a te tollaidat [, páva]; hanem hogy legyűzét czinálnac belűle. Eregyel immár, és *kérkűdgyél széplűgűddel*: Bizony szépen vagy vele“. (CzF. 1. jel.) | Mon: Apol. 351—2: „a hazug ember, nag szentelenűl aual *kerkefzic*, hogy ű chac Apofstoli es Chriftus tudomannyat tanettya, melytűl bizony im lattya minden ember, hogy nagy meűze szakadot“. (a CzF.-féle 3. jelentéshez áll közel) | Mon.: Apol. 369—70: „[az eretnekek] versengesece által nem igyekeznee igazfagot kerefni, hanem chac diadalmafűknek, es nyerteseknee lattatni: de hogy ne *kerkűdhelsenec*... rűuideden im meg ielentűm haműsfagokat“ (*kérküdik* alakban ezt az adatot szűtározta KRESZN. I, 313a; CzF. 3. jel.) | Mon.: Apol. 421: „De Tertulianus meg mondotta, mely haműfsan *kerkedgyetec* az Apoftolokkal: ... Meg ielentem (vgy mond) minden iofzagokat; mert ez leg nagyob, mely által haműfsan *kerkednec* az Apoftolokkal, miuel hogy azoc, az meg holtakbol eleueneket szereznee wala, ezec penig az eleuenecbűl holtakat chenálnac: ez az ti széűp Apofstoli tudomantoc, mellyiel szűntelen *kerkeztec* de maga az rűc tűmlűchre witevec magatoc...“ (CzF. 3. jel.) | Decsi: Adag. 70: „Ad populum phaleras, ege te intes et in cute noui: Máfut *kérkedgyél*, mert temagad sem ifmered iobban magadat nálamnál“ (CzF. 3. jel.) | Decsi: Adag. 20: „Fumos vendere: Heában walű dologgal *kérkedni*“ | MA.: Bibl. I, 144: „[Az amalechiták] azzal *kerketec* hogy űk eűf b waloc minden poganyoknál“ (CzF. 1. jel.) | MA.: Bibl. I, 569., Példab. XXV, 14: „Mint az kűdűce és az szél, kikben ninczen eűsű, olyan az férűi ki *kerkedic* haműs ajándékwal.“ (CzF. 3. jel.-hez áll közel) | Petki: Virtus 19: „[A mai nemes ifű] Akar mint *kerkedgyek* ottan eleivel, Nagy Barofaganak hirevel neuevel, Ha draga széűp Virtus ninczen elmeieivel, El czuz urafaga mind eggyűt penzevel“ (CzF. 1—2. jel. ugyanazon mondatban) | Páz: Kal. 159 (az 1. kiadásból): „olyanok [a mi atyánkűiai], mint az melly Száfz azzal *kérkedik* wűl, hogy szűz Tűrűkűt wágot. De addűg fogdosák szűwal, és addűg mondák neki, Hadd aláb jű Száfz, hogy wűgre egyre szűlla Sűt arrűlis kűtelkedni kezde, mwel hogy az sűrű bokor kűzt futáfában hátra tartotta kopiáját, és nagyon sűhogott az kopia; de nem tudta, ha belű űtkűzűttű az Tűrűk, vagy cfak az ágak sűhogtak.“ (CzF. 3. jel.) | Zvon.: Pázmp. 297: „mikor immár iol lakot wólna Barát Vram, nagyob merűzfűgeet wűszzen az io Bortul, és ottis nagy merűszzen azzal mert *kérkedni*... Hogű semmi nem wólna oly az szent iráfban, melyet ő nem tudna.“ (CzF. 1. jel.) | MA.: Tan. 1084: „ezec [= a katoликus papok] az ő régenyi [= régi] eredeteckel *kerkednec*“ (CzF. 1. jel.) | ExPrinc. 234: „Igen bizik ez-is [= Pompejus] nagy méltofagában jo szereznesűjében, azzal kezde

¹ A továbbiakban közűlt nyelvtűrtűneti idűzetek jűrészt az idűzett eredeti forrásból walűk. Az Arany-idűzetek forrásjelzűsűében az I—VI. kűtet a legűjabb, kritikai kiadásra utal.

kérkedni, hogy egy lába tompantásával [így] egész Italiát meg tölthetné néppel. vegre rea kele az dologra, es minden népétől el hagyaték.“ (CzF. I. jel.) | GKat: Titk. 334: „... azt tsak egy helyes és illendő bizonyfágból-is meg nem mutatta [Enyedi György], a' mivel olyan fennyen *kérkedik* ...“ (CzF. I. v. 3. jel.?) | Land: ÚjSegíts. I, 85: „... Illés tizenkét csudát tett, Elizaeus pedig, hufzon négyet, annak okáért nem kellett ezzel *kérkedni*, ...“ (CzF. I. jel.?) | Amade L.: Vers. 184: Csak azon vagy ... 4. vsz. (némileg eltérően: NÉGYESY-kiad. 1892. 237—8): „A' mit nyertél Kereskedd el, Tied a' győzedelem; Dicsekedjél 'S kevélykedjél, Hogy triumphálsz szíveken; Illyen laurus' koronáját Nem kívánom, vitéz ágát, Csak *kérkedjél* illyekben!“ (CzF. I. jel.) | Fal: NE. 188—9 (a 2. kiadásból; TOLDYNÁL 92. l.): „Mire véljük már, mikor nem a' magad féle, hanem ama' fertelmes Úrfiak egymás között verfent mernek ditsekedni, ki 's hol gyalázott a' pártákban ... talán vétett benne a' természet, 's nyilván makkra 's moslékra akará alkotni, mikor ember lett belőlek, más különben vagy meg-útálnák a' fertőt, vagy nem *kérkednének* véle“ (CzF. I. jel.-éhez áll közel) | OroszF.: Vita moriens 5: „Az Ifjak közül, főképpen a' kik a' gyönyörűségekben el-merültek, nem kesen *azzal kérkednek*, ... hogy édes a' jelen való élet“ (NSz.) (CzF. I. jel.-hez áll közel) | Orczy: KöltH. 149: Régi és újabb szerelem 35. vsz.: „... ha el tsábítod tudatlan fzéségét, Mikor el rontád lelki tsendességét, Újabb Szeretőknél titkos kegyességét, Fetsaged *kérkedve* meg nyert gyengeségét.“ (CzF. I. jel.) | Orczy: KöltH. 71: Richvaldszky Prepost Úrnak 6. vsz.: „A' gazdag természetnek minnyájan örülnek, Meg pezsdült édesebb musttól dülöngöznek, Szomszéd fzsomfédjának vígadva *kérkednek*, Mit adott az Isten, 'zámmal ditskednek“ (CzF. I. jel.) | Fal: UE. II, 88 (az első kiadásból; a NySz. a TOLDY-féle kiadásból, hibával): „avval *kérkedvén*, mintha ő volna feje 's oka néked pedig f emmi ré' zed azokban, a melyet fel kapot.“ (CzF. 3. jel.?) | M.Hírm. 395: „az Ánglusok sem *kérkedhetnek* véle, hogy az ő kereskedések ebbenn a háborúbann gyarapodott volna“ (NSz.) (CzF. I. jel.) | SÁNDOR I., Sokf. VII, 115: „mi is a fizittyai Eredettel tsak annyiban *kérkedhetünk* ... a mennyiben a Németek vagy Tótok“ (NSz.) (CzF. I. jel., 3. jel.?) | Csokonai: A varázsfuvola 452: „ne *kérkedjél* oly dolgokról, melyek az asszonyi elmének megfoghatatlanok“ (NSz.) (CzF. I. jel.) | VerseghyF.: Az igaz bölcs 3—4: „*Kérkedik* éretlen kincsével az iskolagyermek, Míg a teljes eszű bölcs megalázza magát“ (Magyar Versek Könyve? 215)

Vörösmarty ford.: Shakespeare: Julius Caesar III. V. „Elestem akkor [= Caesar halálakor] én, ti és mi mind, Míg véres ármány *kérkedett* fölöttünk.“ (ÖM. V, 224) | Vörösmarty: Az emberek III, 1—4: „És jöttek a dicsők, hatalmas Lábok törvény felett. Volt munka: pusztított a vas! S az ember *kérkedett*.“ (ÖM. I, 334) | Arany: Toldi VII, 11: „[A cseh vitéz] *Kérkedik* nagy fennen, magát hányja-veti, A magyar nemzetet csúfra emlegeti“ (ÖM. II, 128; a *fennen* alakja Arany helyesírása szerint *fennyen*, id. kiad. 258) (CzF. I. jel.; az 5. sort LEHR A. 1882. Toldi-magy., 252 így értelmezi: 'beszédjével, magaviseletével mutatja kevélységét, döllyfét; dicsekedik, hánykolódik, hánytorgatja magát, hetvenkedik, fitogtatja az erejét') | BRD. Km. 45: „Bolond azzal is *kérkedik*, mit szégyelnio kellene“ | Arany: Rendületlenül 2: „Sokban hívságos elme *kérkedik*, Irányt még jóra, szépre is az ád; Nem mondom: a hont ők nem szeretik; De jobban a tapsot, mint a hazát ...“ (ÖM. I, 297) | Arany: Grammatika versben: „Van ki írt száz könyvet, s *kérkedik* hogy soha Egybe sem tevé ez ártatlan szót: noha!“ (ÖM. VI, 152) | Arany: Vásárbán 5: „Így — vézna, ügyetlen testi dologra — Adtam fejem a bölcs tudományokra, Barázda helyébe' szántván sorokat, Nem *kérkedem* ezzel, mert azt se sokat.“ (ÖM. I, 325) | Arany: ToldiSz. IV, 82: „E prágai dolgot keresed hiába — Nem íratta bizony császár krónikába; Nem *kérkedik* ezzel a cseh, sem a német, Csak rám ne kiáltás: nem igaz történet!“ (ÖM. V, 77) (CzF. I. jel.-hez áll közel) | Arany: ToldiSz. VIII, 13: „Tudom — a királyné fele ily zok-szóval [a fia érdemét is emlegető Toldi Lőrincének] — »Mit *kérkedel* itt a sírfosztogatóval? Tudom a szép hírét, micsodás ember ő: Asszony-elcsá-

bító, gyilkos, szentségtörő.“ (ÖM. V, 159) (Nem fér bele a CzF.-féle 1—3. jelentésbe: az anya ti. nem a saját, hanem fia érdemeit említi!) | Arany: Arisztophanész III, 50: „nem is-viszed ezt haza ép bőrrel, Sem szárazon el nem onosz innét *Kérkedni*, mi nagy dolgot mivelél.“ (CzF. 1. jel.) || *elkérkedik vmivel* 'kérkedve elmond vmit, kérkedve elbeszélget vmiről': Arany: Hírlap-áruló 5: „[A vén újságárus] *Elkérkedik* negyvennyolccal, S nem hiszi, hogy hihetlen, Hogy ő akkor több hírlapot Árult el a »szigetben.«“ (ÖM. I, 358).

B) † *kérkedékény* (melléknévként 1536 óta; melléknévi és főnévi értelmű szótári adatok 1585 óta: CAL., MA. stb.; főnévi értelem szövegben 1750—1846): Pesti: Fab. 63v. facs. [Mese-cím]: „Az *kerkedeké* emberrewl“ (a jelző jelentése kitűnik a mese tartalmából: 'olyan, aki ellenőrizhetetlen nagy tetteket tulajdonít magának') | Huszti: Aen. Fűjv: „Edgy kis példa befzed kit ti költöttetek, *Kerkedekény* Leanyok hamarab meg efnek“ | Decsi: Adag. 141: „Nos decem Rhodienses, decem naves: *Kérkedékény* leány, tudod tántzban mint jár.“ (Ugyanerre a közmondásra egyéb adatok: MA.; Kisv: Adag. 366; Fal: KöltM. II, 131; Rájniz: Kalaúz 62; Kovács P.: Közm. 38; Szabó D., MVir. 258; KRÉSZN. I, 313a) | WAGNER, PHRAS. 612: „Solet se insolenter jactare. Mód nélkül *kerkedékény* ember: fölőtte igen ditséri magát: er pflęgt sich recht unverschämt zu prahlen.“ | Heptalogus 13: „Illik *kerkedékényhez* [hogyan jó tettét emlegetse]“ (NSz.) | Péczeli: Jung. II, 452: „azzal a *kerkedékény* mütogatással bőven meg-fizet magának.“ (NSz.) | Máriafi: Frazeol. I. el. A4: „a' máfik [német hazafi] azt vítátja, hogy a' moftani [zéllel-béllett új módi Böltsekhez, 's *kerkedékény* tudomkaknak [= tudóskáknak] minden böltsefségek, és tudományok nem másból áll, hanem merő tsátóságából, fetsegéből, 's hijába- való [zó-fzaporításból]“ | Noszkó: Virág-szótár 331: „Maga efzét, 's itéletét imádó, és bőreben meg nem férhető *kerkedékény* ember“ | Takáts J.: Oktatások 78: „Illyen hitvány ditsősségre vezet a' meggondolatlan embert a' nyelvesség, a' *kerkedékény* hívság“ (NSz.) | Virág: Cic.lél. 12: „ha *kerkedékény* katonák nem volnának“ (NSz.) | Sándor: Sokf. X, 80: „Valamint egyéb Nemzeteknek, úgy nékünk is vannak tulajdon Gaszkónyi *Kerkedékényink*“ (NSz.) | Kis János: Társalk. I, 9: „Ez a' tapasztalás tanítja a' fennhéjazot [igy] 's a' *kerkedékényt* arra, hogy magát nagy tekintetben lévő embernek hazudja a' köznép előtt.“ (NSz.) | Szabó I.: Aesop meséi 21: „A *kerkedékény*“ (NSz.) — Az adatok szerint a *kerkedékény* melléknév és főnév a *kérkedik* ige jelentésének azokhoz az árnyalataihoz kapcsolódik, amelyek CzF.-nál 1. és 3. jelentésként szerepelnek: a valóságos vagy vélt érdemek emlegetéséhez.

C) † *kérkedékénység* (adatok 1585 óta, CAL., MA. stb.; utolsó élő adat: 1859. Tompa M., l. alább): Fél: Bibl. II, 144: „Diczeködtők az ti *kerkedekensegtőkben*: exultatis in superbiis [!] vestris“ (NySz.) | Rádai Pál: Lelki hódolás el. A2: „ennek ki-hotsáttatása... tsak az Authornak *kerkedékénységére* való“ (NSz.) | Bertalanffi: Ker. Bölcsesség 71: „a' *kerkedékénységnek* gyalázatos hazugsága“ (NSz.) | Péczeli: Jung I, 48: „Az ő igaz szíve nem esmérte soha a' hazugságot 's a' *kerkedékénységet*.“ (NSz.) | Rájniz: Virgilius Eklogái 122: „Mopzus... végig meg-tartván *kerkedékénységét*, nagyon ditséri... ajándékát.“ (NSz.) | Dessewffy J.: Taglatat 219—20: „legbátoroságosabb... tudásunk' kis körét... alázatos érzés mellett megismerni, ez megment minket a' tudás' *kerkedékénységétől*“ (NSz.) | Tompa M.: Egyh. besz. 100: „mindezekben sem talál semmi okot hiú *kerkedékénységre*“ (NSz.).

D) *Kérkedél* (adatok 1522 óta): HorvK. 246: „*keerkedelt* vagy magad hanyaft nagy zereml el tauoztaß. fe akary hev faggal nagy heyaban dychekevndned Mert aleg lehet benned valam ydychyrendev io. hog kyt egyebek [= mások] eß megnem ertnek vagy meg nem efmernek“ (a szóra BALLÁGI A., RMNy. 218 is utal) | Fal: UE. III, 152: „A' *kerkedés* mindenkor hívság, némelly dolgokban utálatos tsufság“ (NSz.) | Verseghy: Rikóti 3: „Alkalmatlan hangod a hízelkedésre, valamint kis tárgyad a' tar

kérdésre“ (NSz.) | Kisfaludy S.: Hunyady 186: „Nem *kérdésből* mondom én ezt” [ti. hogy minden tehetségemet, vagyonomat, legkedvesebb indulataimat, örömet, gyönyörűségemet, magamat, övéimet, életemet és véretem a hazának szentelem] (Itt tehát a *kérkedik* ige CzF.-féle 1—2. jelentésével szolgált alapul a származék képzéséhez.)

Szabó J.: Aesop meséi 105: „Annak igen szavára a nemzeti szülékkel *kérdésére* . . . kérde“ (NSz.) | Arany J. ford.: Shakespeare: A szentivánji álom I. f. 1. szín: „... vagyonra vére nem vagyok Alábbvaló [a vetélytársamnál]; szerelmem gazdagabb; Van birtokom, csak olyan jól rendezett, (Ha nem különben) mint Demetriusnak; És a mi több mint mind e *kérdés*, Engem szeret szépséges Hermia.“ (ÖMunk. Ráth-kiad. VI, 9—10) | Lőrinczi Zs. ford.: Shakespeare: VI. Henrik II, 54: „*nemességével* hangos *kérdése* Bujtá fel örült hitvesét, királyunk Vesztére törni“ | Gyulai Pál szövege, a jegyzetekben: „[Bónis Samu] *kérdéssel* emlegette, hogy Szabolcsban is terem jó bor s Vörösmarty elébe tétetett egy palaczkot saját terméséből.“ (Vörösmarty: ÖMunk. I, 423). — Az adatok szerint a *kérdés* is tartalmazza mindazokat a jelentésárnyalatokat, amelyeket CzF. a *kérkedik* 1—3. jelentéseként megállapított.

E) † *kérkedézik* (adatok a XVIII. századból, a NySz.-ban származékok nélkül): László: Petr. 22: „Szabadsággal *kérkedezel*“ (NySz.) | Kolumbán S.: Vida hist. 50: „A’ kardot . . . Telekitől tsalta! azzal *kérkedezik*.“ (NSz.) | Gombási I.: Préd. II, 10: „*Bólts Ember’ Fija* vagyok, *igy* *kérkedeznek* a’ Faraóval“ (NSz.).

F) † *kérkedezés* (két adat a XVIII. századból): Kis Gergely: Halotti Oratio El. 3: „Látván azért mindenek az ilyen eszközökkel való biztatásokat helytelen szóbeli *kérkedése*eknek lenni“ (NSz.) | Esopus Meséi II, 14: „*büszke* *kérkedését* számba se vévén, azt felelé nékie“. (NSz.)

G) † *kérkedézett* (igenév 'aki kérkedett' jelentéssel; egy adat a XVIII. századból): Kamarási György: Emlékezet Kövei 1724/47. 53: „A’ magának fokát állított, *kérkedezett*, de tsak egy gyenge szolgálótskától-is meg-ejtettetett Péterrel . . . egyben, magunk erőnkhez bizván, magunknak fokát ne állítsunk . . .“ (az 1766-i kiadásban ugyanígy; a kihagyott részek bibliai helyekre utalnak, amelyek szavunk értelmezéséhez nem visznek közelebb; a szöveg elejét idézi Nyr. XLII, 161):

H) † *kérkedező* (melléknévi és főnévi értelmű igenév a XVIII—XIX. században): BodP.: Sz. Hilarius 99: „Sókrates hogy feddette meg a’ gazdagságával *kérkedezőit*?“ (NSz.) | Fejérvári HB. 4: „hogya a’ magok érdemekkel *kérkedező* Emberekkel az Idveségnek utában a’ magok semmisségeket esmértesse“ (NSz.) | LázárJ.: Florinda 95: „Bár láttassék vizen túl roppant tér mező; De nem találtatott még által-evező: Sem hogy próbált volna, azzal *kérkedező*“ (NSz.) | Gyöngyösi J.: Magyar vers. 122: „nem sisakos Nyulak között való, Kiknek *kérkedező* nyelveken Márs fetség.“ (NSz.).

I) *kérkődő* (melléknévi jelzőként 1521 óta, főnévi értelemben a XVII. század óta): ApostMélt. 33: „Ygen alazatos leegh myndenben mygh nagyob vagh: mynd zwuédben, nagyob bwnöft ne alytwan töllednel: mynd zadban: neh zolwan nehez: kemen: [kerd] *kérkődő*: maga hanyo: bozzo: haragh: gonoz: bezedeth . . .“ | Zvon: PázmP. 296: „Galeotus ir zép dolgot egy Iohannes Gattus neűü Dominicanus Barátról, ki fűlőtte maga hánio [*kérkődő* Ember volt, ki azt merte mondani, hogy az [zent írásból való vetekedé] fekre, ex tempore, mindenekre meg tud felelnij.“ (a CzF.-féle 3. jel.-hez kapcsolódik) | Zvon: PázmP. 297: „mond az *kérkődő* Barátnak, Mathias Király“ | Könyi: Democritus I, 78: „egy *kérkődő* Doktor is jelen vólt“ | Csokonai: A magánossághoz 5: „A *nagyravágyót* *kérkődő* *hiszemmel* A lárma közzé kergeted.“ (ÖM. 200) | Versegly: Ung. Spr. 460: „Éggy *kérkődő* mesterlegény sém írni sém olvasni nem tudott.“ | Vörösmarty: Az ősz bajnok I, 3: (Az olasz bajnok kihívó szavai): „*Kérkődök* ti ezimertekkel, Könnyű győzdelmitekkel, Büszke magyarok!“ (ÖMunk. I, 125) | Vörösmarty: Árpád ébredése: „De nézzük őket [= a bennünket hazafiatlansággal vádoló férfiakat]; lássuk, hány van

itt, S ha nem hiú-e *kérkedő* szavok?“ (ÖM. IV, 295) | Jókai: Szomorú napok: „A mint az ajtón belül volt [az idegen ifjú], egészen eltűnt arczáról az iménti könnyelműség *kérkedő* mosolya“ (ÖM. Díszkiad. XVIII, 78) | Jókai: Szomorú napok: „Vannak [a lakók között] ismét daczos, *kérkedő* jellemek, a kik pompáznak azzal, a mi másoknak félelem, de a szív fenekén ugyanaz a féreg mindenütt“ (i. h. 80) | Jókai: Politikai Divatok: „[Történetünk kezdetének ideje] Valódi ezüst korszak; nem a fényes *kérkedő* arany idő, de a valódi szilárd, komoly ezüst időszak“ (id. kiad. XVII, 3) | Arany J.: Arisztophanész I, 197: „Majd meglakoltatom ma őket én, Ha még oly nyegle *kérkedők* is!“ (NSz.) | i. h. II, 277: „Nem ugratám ki [a nézőket]... A józan észből *kérkedő*; dagályos nagy-szavakkal“ (NSz.) | Jókai: Lélekidomár: „Aztán ez a nemzetí viselet is fiatalít. Ez a kevély, *kérkedő*, bogláros, sujtásos, vitézkötéses jelmezek [!], a tomport verő kardok, a pengő sarkantyúk, az arany czafrangos nyakkendők, mind fiatalítanak, még a kinek szürke feje van, az is fiatal számba megy, a kopasz fej meg épen nagyon hozzá illik a magyar ruhához“ (id. kiad. LXXVII, 3). — A *kérkedő* melléknévben és főnévben az adatok szerint a *kérkedik* igének CzF.-féle 1. és 3. jelentéscél tovább, de a melléknévi jelentéstartalom sajátos elemei rendszerint határozottabban jelentkeznek a többi (igei) jelentésárnyalatnál. (Vö. *kérküvő*.)

J) † *kérküdség* (adatok 1522 óta; utolsó szövegbeli adat 1827-ből) ~ *kérkütség* (adatok 1566 óta) ~ *kérküdség* (egy adat 1617-ből); ~ *kérkütség* (egy adat 1628-ból): HorvK. 253 „Ime azert az edes iduezeytev iefus... az *kerkedlegevt.* maga hanyaft, es kyualt keepnek efmeretyt tauoztata“ | SzékK. 180: „mafyk lyaña az kevel'fegnek, az *kéérkedlégh*“ | Helt: Mes. 208: „A bolond iffiuság bátor, és nagy fockat tulaydonyit magának: de ha rea iút annac vtánna, vgy vében bißonságot magáról, hogy semmi vólt az ő dolga, és heiába valo minden *kérküdsége*.“ (a NySz. idézete hibás) | Helt: Mes. 211: „E fabula aßt ielenti, Melly heiába való legyen a *kérküdség* a czelekedet nélkül“ | Helt: Mes. 418—20: „én [= a fenyőfa] Bép egyées és magas vagyoc, annyéra hogy teteiem a fellegöket fel eri. Nagy beczületben is vagyoc: Mert engemet a haiókbán kezep aránt fel állatnac; és az árboß fát czinálnac belðlem: és én hozám köttic a vitorlákat, és ugy beczületbe vagyoc: ... [A galagonya válasza:] „Mit haßnál ez okaert teneked a te *kérküdséged*?“ (A NySz. lapszam-adata hiba) | EsztT.: IgAny. 356: „az Romai Papa cz titulust *kerket'egből* koporitya maganac es azzal hányta magat, hogy ő az egefz vitezked ania'zentegyhaznac közdñfeges pafztora“ | MA: Bibl. I, 569: „[Salamon] Megtiltya az *kerkedséget*, vérfengést, titkoknak megjelentését, ...“ | Zvon: PázmP. 299: „Haßomloképpen nagy Pázmánban az *kerketlég*, mint ha már ő minden böltfieféget, el nyelt volna. Ezenközben hallom, hogy fok helyen, chak aßztal fölöttis, oly együgyű meg fogia niha az szent irálban, az ki felði femmít nem áléttannál. Sőt chak egy elmés Af'zonis szabadon dictálhat ő kegyelmeuel. Hafenreffer kényue felði nagy föl fuualkodua, azt meri irnia: Igazán tudatlan köz Embernek kel lenni, az ki ebből valamit tanulhat.“ | Zvon: PázmP. 300: „Ezeket chak azért irám, mint guggol [= gúnyol] minden Rendet Pázmányunk, hogy héufágos *kerketléggel* magának hoharmatos böczületet nyerhessé, maga ha tekentiuk, mind az régi fő Praelatus Vraimtul, nagy meße-efet. f- mind peng az mi Doctorinknak, ingyen chak armiékokban fem álhat, noha tudom eléggé szegyenli, hogy chak egy tudatlan Harangozótul, és Ifcola por Soczétul, meg gyözzettetik, az igállág által“ | Bal: CsIsk. 172: „[Luther] az szabad akaratot valoság nélkül való titulúnak, és chak költőnek mondotta, (de bizony az ő Theologusága vólt valóság nélkül való titulus, és cfak *kerkedséggel* való maga költéfe)“ | Lép: PTük. II. Második könyv: Az menyországról. 166: „mit haßznalt nekünk az kevelyfeg? es az *kerküdséggel* való gazdagságok mit haßznaltanak nekünk“ | Prág: Serk. D3 (a margón): „Minden *kerketlég* gyűldíffeges, es magánakis gyűldíffe, Fab. lib. 11.“ | Prág: Serk. D3 (a margón): „Nem illik nagy elméhez az bankodó *kerketlég*, Sym. lib. 10, cap. 22.“

Prág: Serk. 198: „az jó Fejedelemnek tífjühez illic, hogy az kevély partolkodó embereknek *kérkülfégeknec* fúgár fájnyokat kifjaggaffa“ | MonOkm. XXIV, 507: Rákóczi György levele anyjának: „Barkóczi uram bizony nem látta az irást, nálunk sem volt Vesseléni urammal való békélés után; csak helytelen *kérkedése* az Barkóczi uramnak“ (A 'dicsekvő hazug állítás' jelentés világosan kiderül a szövegből, s így a *kérkedik*-nek a CzF.-féle 3. jelentéséhez kapcsolódó származék) | MolnF.: LTárh. 103: „[Bölcs Salamon] Verfengéft s' refjégseget mindenekben tiltja, Kép mutatokat es az refteket vádollya, *Kérkedéséget* és hamis mértéket gyalázza“ (az 1. kiadásból; a NySz. az 1692-i kiadásból idézi) | Sámb: 3 Fel. 634: „A Luttereknek erről *kérkedések* szerént tudományok vagon“ (NySz.) | Matkó: BCsák. 124: „Az üres hordó kongás, és ezterhán termett gabona fő felemelkedve való állása, Pharisaeusi *kérkedésednek* jeles czimerei...“ | VárM: Égő Szöv. Mutato Tablacska XXI: „Az ő Vallások [= a pápisták vallása] Reghifégével való *kérkedéseknek* meg czafoláfáról“ (az idézett fejezet címe a szöveg előtt: „A' Pápifták, Vallások reghifégével való méltatlan dítfekedéseknek, [így!] meg-czafoláfáról.“ i. m. 97) | ITK. III, 455: Halotti Oratio: „*kérkedés* nélkül mondanom lehet“ (NSz.) | Vetsei: Geográfia 228: „ez haszontalan *kérkedéségek* ellene mondottanak“ (NSz.) | Dániel I.: Egyenes ut aj. 5: „távúl légyen részemről a' *kérkedés*“ | ITK. V, 407: Aranyasrákosi Székely Sándor lev.: „illendő... *kérkedés*... nélkül írni“ (NSz.) — Az adatokból látható, hogy a XVI—XVIII. században a *kérkedés* (*kérketség*) ~ *kérküdség* (*kérkütség*) főnév jelentése mindazokat az árnyalatokat magában foglalta, amelyeket CzF. a *kérkedik* igéről 1—3. jelentésként megállapított.

K) † *kérküt* (*kérküdt?*; melléknévi igenév, csak jelzőként; 3 adat ugyanabban a XVII. századbeli műben; jelentése, úgy látszik: 'kérdéséről ismert, köztudomás szerint kérkedő, magáról nagyokat állító'): Zvon: PázmP. 297: „az Király [ti. Mátyás] Eltergamban meg fzal és ot ebállik, oda hiuattia ez *kérküt* Baráratot [értsd: barátot: Johannes Gattust]“ | Uo. 298: „Kezd az Barát izzadni, és befzédében tétouázni, f = végre illyen feleletet kottijanta, az *kérküt* Ember: Hoc non pertinet ad hominis intelligentiam...“ | Uo. 298: „El haragzik az *kérküt* Barát, f = mond az Királynak pirult orcaual:“.

L) † *kérkövékony* (1 adat a XVI. századból; a *kérkedékeny* előzményének látszik): Beythe: Epist. 157: „mindön keuélyők... Gond nékil valok, nem felik haragyat es iteletit Iftennek, *kérkövékonyok*, tisztófség keuánok, bozzu allók, iregyők, fok felé kapók, zuggolodok, gálázok, bekételenök az nyomorusagban, haboru zörzök, hadiak tamaztoij mind az kőrtzyenségben es mind az birodalmakban.“

M) † *kérküekénség* (1 adat a XVI. századból; a *kérkedékenység* előzményének látszik): Kár: Bibl. II, 273: „[A fáraó] vakmerő engedetlenfeggel és nyeluéne *kérküekenlégeüel* fel fualkodott vala.“

N) † *kérküés* ~ *kérkövés* (2 adat a XVII. sz. elejéről; a *kérkedés* előzményének látszik): EsztT. IgAny. 356—7: „ki-uanom meg hallani mi moddal fendezitethetic le az őszemtelen *kérküese* es mint fzegyenitethetic még az ő maga hanyafa? [ti. a pápának]“ | Lépes B.: PTük. II. Második könyv: Az menyországról. 137: „az fugallásbol vagy ingerlésből, támad az gondolat;... az ketfégeben efésből, az bünnek mentegetése; az mentésből diefekedes; az *kérküésből*, karhozát'fag.“ (a *dicsekedés* szót teljes értékkel helyettesítő szinonimaként!).

O) † *kérküvő* ~ *kérkövő* ~ *kérkövé* (5 adat a XVI—XVII. századból; a *kérkedő* igenév előzményének látszik): Born: Préd. 460: „Senki magat czac *kérküe* szoual meg ne czallya“ (NySz.) | Kár: Bibl. II, 273: „Az számláhatatlan hadáual *kérküvő* Sennacherib“ (NySz.) | Zvon: PázmP. 299: „Mathias Király elő hozattia fzent Ieronymus könyuót, Iouinianus ellen, és abból [így!] vallata kuarczot, az *kérküvő* baráttal.“ | Prág: Serk. D3: „gyakorta történeic hogy fok könyveknek hiteles meltofágoe el véfj,

nem azért, hogy az kik azokat irták *kerküődő*, elméjeekkel hankodóc és maga mutogatóc voltanac“ (nyilván ez az adat van meg KRESZNERICSNÉL 'gloriator' értelmezéssel: I, 313a) Prág: Serk. 198: „Azt is kel tudni az Fejedelmeknek, kie legyenec orf ágában *kerküődők* és gonozfághra okot adó emberec“. — Az adatokból kivehetően a *kerküődő* mindazokat a jelentésárnyalatokat magában foglalta, amelyeket CzF. a *kérkedik* 1—3. jelentéseként megállapított. (Vö. *kérkedő*).¹

8. A *kérkedik* igének eddig vizsgált fő jelentése, amelynek több mint négyszáz éves történetét adatokkal igazoltuk, számos névszói és igei származékban élt tovább, s részben él máig. Néha határozottan a valóságos érdemek emlegetésére értik, néha csak képzeletbeli, célzatosan állított nem létező érdemek „hazug“ hirdetésére. Aránylag ritkán jelentkezik a tekintélyt biztosító birtok emlegetése értelmében. Nem egyszer e mozzanatok közül egyszerre többet is jelent a *kérkedik* ige is, egyik-másik származéka is. És láttuk (5. pont) azt is, hogy jelenthet a *kérkedik* ige a szóval vagy írással, tehát nyelvi kifejezéssel történő dicsekedés és tetszésvágy mellett hasonló célú viselkedést, magatartást, valamely értékesnek tartott dologra való rámutatást nem szorosabb értelemben vett nyelvi eszközökkel, hanem valamely gesztussal, taglejtéssel, tekintettel vagy egyéb módon.

9. Van a *kérkedik* igének még egy jelentése, amely a vizsgált fő jelentés képe s, illetőleg átvitt értelmű használatában fejlődött ki, s amely mindmáig az irodalmi nyelvben s annak hatása alatt álló választékosabb stílusban él, kötött kapcsolatban, rendszerint ilyen szerkezetekben: *valamely közösség, valamely dolog valamivel (valami nagyszerű, kitűnő dologgal, valamiben) kérkedik*, s ez azt jelenti: 'a szóbanforgó kitűnő, fontos dolog birtokában van, s ezzel maga is értékesebb, nevezetesebb'. Legközelebbi szinonimái ebben az értelmében: *dicsekszik, pompázik*. — Adatok a XVIII. század harmadik negyede óta: Mihályt J.: Major II, 39: „Magyarország finom borokkal *kérkedik*“ (NSz.) (= Magyarországon finom borok teremnek, s ez az ország díszére, dicsőségére válik) | Decsy: Osmanografia I, 64: „Ezen anya-városá Zsidó országnak . . . sok fejedelmi épületekkel is *kérkedett*“ (NSz.) | Kazinczy Gészner 6: „a' galagonya mint *kérkedik* veres termésivel“ | Csokonai Művei II, 242: „*kérkedjen* sok kincsekkel a te reményed“ | Sándor I.: Sokf. V, 81: „Azon egy fa . . . Gyümöltstsel is Virággal is *kérkedik* egyszersmind“ (NSz.) | Sándor I.: Sokf. VII, 93: „Illyen az egyik ama három [ti. pénzdarab] közül, mellyekkel a kis Gyűjteményem *kérkedik*“ | Sándor I.: Sokf. X, 162: „azon a' helyen . . . egygy jó népes Helység állott, melly . . . egygy Apátursággal *kérkedett*“ | Aurora I, 159: Kisfaludy Károly: „az évkönyvek *kérkednek* nevökkel“ (NSz.) | Aurora I.: Rézmetszetek magyaráz. IV. Füred: Kultsár I.: „Minden Ország *kérkedik* Orvos-vizeivel“ (NSz.) (Itt eredetibb és átvitt értelemben egyaránt

¹ Figyelmen kívül hagytuk ebben az összeállításban azokat a származékokat és alakváltozatokat, amelyek nem visznek kézzelfoghatóan a *kérkedik* szó és a vele kapcsolatos szócsalád jelentésvizonyainak tisztázásához, s amelyeknek a nyelvben élő volta kérdéses. Figyelmet érdemel azonban ezek közül a *kérkeszni* főnévi igenév, amelyet SÁNDOR ISTVÁN következtetett ki az ő korában már elavult s csak nyelvemlékekből ismert jelenidejű alakokból (vö. *kérkeszem, kérkeszik*), és ő szótározott először (Told. 194). Nyilván tőle került ez a főnévi igenévi igealak SIMAI KRISTÓF kéziratos Gazdag Szótárába (1825—1826.), tehát egyrészt bizonyítékul szolgál arra, hogy SIMAINAK egyik forrása SÁNDOR szótára volt, másrészt arra figyelmeztet bennünket, hogy XIX. század eleji szótáraink címszó-adatait kellő kritikával kell fogadnunk.

érthetjük az igét!) | Aurora II, XXI: „Tágas külvárosai számos bányász-épülettel *kérkednek*“ (NSz.) | Széch: Vil. 342: „Mi Magyarok . . . tengertelen 's valóban mostoha geographiai helyzetünk következtében a' vetélkedési ösztönnek csak felette kevés áldásával *kérkedhetünk*“ (NSz.) | Helmezy: Jelenkor I/I, 40: „Angliában . . . egy ujság annyi . . . részvevőit képes nyerni, a'mennyivel . . . az ausztriai birodalom minden időszakirási öszveleg [= együttesen] nem birtak . . . egész századig . . . *kérkedni*“ (NSz.) | Nagy E.: Eszmék 41–42: „Franciaország . . . kevéssé *kérkedhetik* . . . lelkészek bőségében“ (NSz.) | Szabó I.: Aesop meséi 49: „ki másoknak jövendőt mondhatni *kérkedel*“ (NSz.) | Salamon: Zrínyiek 97: „Ugrinon és az esztergomi érseken kívül alig *kérkedhettek* párttal“ (NSz.) | Kazár E.: Ősök 318: „A tetőzet vas ereszeit . . . újra festették vörössel, s azok messze ellátszó körvonalban *kérkedtek*“ (NSz.) | Jókai: „Fegyverzetük, vértetetik a legnagyobb fényűzéssel *kérkedett*“ (id. kiad. LXXXVII, 4). — A példák meggyőzhetnek bennünket arról, hogy ez az átvitt értelmű használat kapcsolatban van a CzF.-nál 2. jelentésként meghatározott jelentéstartalommal (vö. *pénzzel, gazdagsággal kérkedni*), s az átvitel szoros kapcsolatban volt az irodalmi nyelvben nagyobb szerepet játszó „megszemélyesítő“, metaforás, képes kifejezésmóddal.

13. A *kérkedik*-nek és származékainak eddig megvizsgált jelentései és jelentésárnyalatai szerint a *kérkedik* ige és a szócsalád „alapjelentés“¹-nek ezt tarthatjuk: 'olyan — akár valóságos akár nem létező — érdemeit emlegeti, amelyekkel mások előtt nagyobbak, értékesebbek akar feltűnni'. Ennek az alapjelentésnek több évszázados múltja van nyelvünkben: az adatok nagy száma az egész szócsaládra vonatkozólag olyan súllyal mutat ebbe az irányba, hogy kimondhatjuk: a *kérkedik* ige alapjelentése évszázadok óta nem változott. Ebben a vonatkozásban „alapjelentés“-en azt a jelentést értjük, amely a nyelvtudatban a többi jelentésnek, jelentésárnyalatnak *alapként* él, s amely a származékok jelentését is meghatározza annyiban, amennyiben a származékot az alapszó meghatározza. Más szóval: a *kérkedik* igének ez az alapjelentése a *kérkedékeny, kérkedés, kérkedő* stb. származékok jelentéseinek és jelentésárnyalatainak is alapul szolgál, s ez a származék tövéhez tartozó jelentésként él a nyelvtudatban: *kérkedékeny* 'a maga — valóságos vagy nem létező — érdemeit (szívesen) emlegető s ezzel mások előtt nagyobbak, értékesebbek látszani akaró'; *kérkedés* 'az a magatartás, amikor valaki — akár valóságos, akár nem létező — érdemeit emlegeti, hogy ezzel mások előtt nagyobbak, értékesebbek tűnjék'; stb.

Az a tény, hogy valamely szónak vagy szócsaládnak ilyen értelemben vett alapjelentése évszázadokon át nem változik, nem jelenti azt, hogy ez a szónak legeredetibb jelentése, azaz *etimológiai értelemben* vett „alapjelentése“. Így a *kérkedik* ige használatában is kimutathatunk olyan eredetibb jelentést, amely megelőzte a mai összes jelentéseket és jelentésárnyalatokat, beleértve a mai, több évszázados múlttal bíró „alapjelentés“-t is. Ezt az eredetibb jelentést látjuk a *kérkedik* igének egyik legrégebb, vagy talán éppen legrégebb adatában, a Virginia-kódex következő szövegrészében: 24: „Negied rendbeli zentek vannak meniorzagba az apaftalok kik diczeretnek azért hogy wk ez vilagi iozagokat crifufert el hatak, es ez zegeny crifu't zegenlegbe kwuetek. kirwl neki [=Krisztusnak] wwnw magok *kerkedenek* monduan. Ime mij mindene ket el hatunk. es

tegedet kwuetunk. Azert mÿ lezen nekwnk mÿnd ezert.¹ — Ebben az idézetben együtt találjuk az érdekem emelgetését a kéréssel, tehát megtaláltunk benne egy olyan láncszemet, amely alkalmas a *kérkedik* ige mai jelentésének és a *kérkedik* feltett alapszava, a *kér* jelentésének összekapcsolására. Ha a *kérkedik* ige azt jelentette valamikor, amit az idézet sejtet, hogy 'érdemeire hivatkozva kér', akkor érthetővé válik a jelentésváltozás iránya is: 'kér → úgy kér, hogy érdemeire hivatkozik → érdemeire hivatkozik, hogy kérését támogassa → érdemeire hivatkozik → nem létező érdemeit emlegeti ~ (valóságos vagy nem létező) érdemeit emlegetve önmagát dicséri, dicselkedik'.

Az a tény, hogy a Virginia-kódex idézetével szemben szinte kizárólag a 'dicselkedik' jelentéshez nagyon közel álló értelemben találtuk a *kérkedik* igét, és származékaiban sem találkoztunk az 'érdemeit emlegetve kér'-féle összetettebb jelentéssel, óvatosságra inthet ugyan bennünket a Virginia-kódexbeli adat perdöntő volta kérdésében, de magában még nem zárja ki a fenti jelentésváltozás lehetőségét, sőt valószínűségét sem. De azért kívánatos lenne újabb bizonyító, megerősítő adatok felkutatása.

Ennyire meggyőző másik adatot ez idő szerint nem ismerünk, de idézhetünk még egy adatot, amely közvetett módon hasonló tanulsággal szolgál. Zrínyi egyik Idilliumára gondolunk, amelyet röviden „A vadász” címen szoktak említeni. Ebben vetélytársára érte használja a *kérkedhetik* igét a következőképpen:

O haragos viola, én ellenfégem,

Csak azt mond meg igazán, kérlek, énnékem,

Licaon mivel győz, uagy tud győzni engem,

Mivel *kérkedhetik* igazán ellenem?² (ASyr. Bv. Idillium. Az hól égy vadász violának kegyetlenségéről panaszolkodik 55, első kiadás.)

Sem az előzményből, sem a következőzményből nem tudjuk közvetlenül, miben állt a vetélytárs „kérkedése”, de figyelemre méltó, hogy a közvetlenül ez után következő versszakokban, Zrínyi saját érdemeinek részletezésében (56—62. vsz.) s az ezt követő kérés és ígértet részletezésében (63—67. vsz.) felismerhető a kérkedésnek az a kettőssége, az érdekem emlegetésének és a kérésnek összekapcsolása, amit a Virginia-kódex szövegében is tapasztaltunk. Ha kissé hosszú is ez a részletezés, érdemes bemutatni, mert ez is egy bizonyíték lehet a *kérkedik* igeének a *kér* igéből való származtatása mellett, s talán egyéb, műfaj- és stílustörténeti tanulsággal is szolgál. Az 56—67. versszak szövege az 1651-i kiadás szerint:

56. Mufáknál laktam én Apollót szolgáltam,
Verfemmel mindenkor nagy fát mozdithattam,
Es noha te veled zerenchéten voltam,
Kegyetlenségednek tulajdonithattam.

57. Verfent verlet Licaon ha mond én velem,
Ugy jár mint Marfias az Apollo ellen.
Hogy ha penig akar verfent futny uelem,
Ugy jár mint fok másis Atalanta ellen.

¹ A kiemelés tőlem.

58. Hogy ha kételkedik ű az én erőmben,
Ugy jár mint Acheolus Hercules ellen.
Valtozzék bár mindenné az én kezemben
Nem lesz tagosság én erős öblemben.
59. Es noha úgy gyűlölz, mint Sárkánt engemet,
Nem vagyok én oly rút, hogy lércsem szemedet,
Mert nem régen láttam magam személyemet,
Az febes Drávában minden termetemet.
60. Ha engemet nem chal az én hamis képem,
Külömb Licaonnál én deli termetem:
O, hányzor kívánnak az szép Nymphak engem,
Hányzor chokot hánnak rám úton mentemben.
61. Eskűzsem, te néked az szűz Diánára,
Eskűzöm Cupidora s — az ű nyilára;
Hogy mint szalma lángon, úgy ég szép Berleba
Miattam, úgy éget, és égis heába.
62. En pedig előtte, mint kőd az szél előtt:
Mint te én előttem, mint árnyék nap előtt:
Ugy futok, és bujok szép szemei előtt,
Mégis én rút vagyok az te kedued előtt.

(Id. kiad. Bv—B2.)

Részletezi tehát költői érdemét, előadó-készségét, futásban való ügyességét, erejét, szépségét, deli termetét, emlegeti nők előtt elért sikereit, kiemeli állhatatosságát: íme a kérkedés szokásos tárgyköre. S ezután rögtön áttér a kérésre és ígéretekre:

63. Szály lé szép Violám mint harmat az égből,
Vetközzél lé immár kegyetlenfégedből:
Szály az én kezemre, mint Karvoly folyhóból,
Szánd meg azt az szegényt, kit gyűlölz szűvedből.
64. En sok mulatfágot te néked találok,
Madarat, uagy vadat, mindeneket találok.
Madar fogó hálóchkat ollyat chinálok,
Hogy láthatatlanak léznek cérna szálak.
65. Hogy ha hoszu náddal halat chalni akarz,
Abbanis én nálam mefterféget találz,
Nálam fikos angvillát ha akarz foghatz:
Egy szoual, mind úgy léz az mint meg gondolhatz.
66. Szály lé szép Violám, és szeres engemet,
Neked othon tartok két szép heüz kőlyköt,
Minap szerenchédre jártam az erdöket,
Annnyokat meg öltem meg fogtam kőlykőket.
67. Ugy meg szelédöltek hogy járnak utánnam,
Sok játszáfokat nézny ugyan kívánom
Sokan kértek tülem senkinek nem adom:
Néked édes violám azokat tartom. (Id. kiad. B2—B2v.)

Az érdemek, a kérés és ígélet ilyenféle összekapcsolásának nyilván műfaji hagyományja is hatott Zrínyire, de másrészt természetesnek kell tartanunk

azt a gondolatot, ha vetélytársa „kérkedéssel“ hajlította magához Viola szívét, ő is „kérkedéssel“ akarja visszahódítani. Ha pedig az idézett részlet érdemet emlegető és kérő részletei (az ígérettel együtt?) egyaránt hozzátartoztak a *kérkedés* fogalmi jegyeihez, akkor az idézett részlet is bizonyítéka a *kérkedik* és *kér* igék összetartozásának, s akkor nem véletlen, hogy a vetélytársra vonatkoztatott „Mivel *kérködhetik*“ után éppen ezek a részletek következnek.

II. A *kérkedik* igének a *kér* igével való jelentéstani kapcsolata emlékeztet — mint már ZOLNAI GYULA (i. h.) megjegyezte — a latin *arrogans* melléknév és főnév, az *arroganter* határozószó és az *arrogantia* főnév jelentéseinek végső fokon a *rogo* 'kér' igével való kapcsolatára. Az *arrogans* jelentése 'elbízott, önhitt, magáról sokat tartó' (FINÁLY, A latin nyelv szótára), illetőleg egyrészt 'maganak vakmerően és szemtelenül olyasmit tulajdonító, amivel nem rendelkezik (olasz: arrogante)', másrészt 'büszke, gőgös, magát nagyra tartó (olasz: superbo, altiero)' (FORCELLINI); az *arroganter* ugyanezt a tárgyi jelentéstartalmat határozó(szó)ként, az *arrogantia* főnévként jeleníti meg. Az *arrogatio* ige jelentése szintén mutat ugyan valami eltávolodást a *rogo*-tól, de némileg más irányban. FINÁLY például a 'hozzá kíván vagy követel' értelem mellett a következő származtatott jelentéseket említi: 1. 'melléje ad'; 2. 'tulajdonít, tulajdonává tesz, elsajátít, bitorol'; 3. (költ. 'szerez, kerít, megszerez'; 4. (Pl.[autusnál]) 'kérd, kérdez'; 5. (törvt. msz.) 'gyermekül fogad'. A latin szavak ide tartozó tárgyi jelentése tehát a 'kér → hozzá kíván → eltulajdonít': → 'magáról sokat tartó' irányú jelentésváltozásra mutat. Latin-magyar szójegyzékeink és szótáraink közül több valóban a latin *arrogans* egyértékeseként vagy egyik megfelelőjeként közli a *kérkedékeny* szót: GyöngySzt. 2084: „Arrogans: qui sibi temere: atque insolenter tribuit: quae in eo non sunt: *kérkedékön*, ky maganak tulaýdonit am my nala ninchen“ | SZIKSZF. 106: „Arrogans — *Kérkedékeny*“ | Nom.² 219: „*Kérkedékeny*: Arrogans“ (id. KRESZN. I, 312c) | PPl.: „Arrogans ... *Kérkedékeny*, Maga nagyzó“ | WAGNER, Phras. 112: „Arrogans ... *Kérkedékeny*, kevély, negédes, büszke, hegyke, felfuvalkodott, maga-hitt, nagyra vágyó, nyalka, dőlős, fenn-hejázó, púposkodó ...“ — De nem teljesen egynemű a szótári hagyomány ebben a kérdésben sem. Például CALEPINUS szótárában (1585.) az *arrogans* magyar megfelelője *Fól fualkodot, keüely*, viszont a *kérkedékeny* szót a latin *aretaologus, gloriosus, gloriabundus, iactator, iactuosus, phanias* szavak (egyik) magyar megfelelőjeként találjuk.

A latin *arrogans, arroganter, arrogantia* idevágó tárgyi jelentéstartalma hathatott ugyan némileg a magyar szócsalád melléknévi, határozó(szó)i és főnévi tagjainak jelentésére, de a magyarban az ige és az igei származékok jelentésváltozása a latintól függetlenül és attól némileg eltérő irányban is végbemehetett. (A magyar *kérkedik* ige képzésmódja is más szemléletre utal, mint a latin *ad + rogo* összetétel!) A fejlődés részletes menetét s a latin és magyar jelentésváltozás egymáshoz való viszonyát ma még nem határozhatjuk meg pontosabban. A magyar *kér* és *kérkedik* igék, a latin *rogo: arrogatio* igék és az *arrogans, arroganter, arrogantia* származékok közti jelentésbeli különbség azonban áthidalható.

12. A 'kér': 'kérkedik (dicsekedik)' jelentések összefüggése az adás-vevés fogalomkörben is közeledhet egymáshoz. Aki elad, az minél többet

akar kapni az eladott dologért; viszont ha sokat „kér“ érte, akkor „dícsérnie“ kell az eladásra kínált árut. Ha mármost saját magát árulja, akkor magát kell dícsérnie, hogy minél nagyobb árat kérhessen. Ha tehát CALEPINUS szótárában a *venditare se cuiquam* magyar értelmezéseként ezt találjuk *Arulom magam, kerkedem*, s tudjuk, hogy a latin *vendito* egyik, átvitt jelentése 'földicsér, kitrombitál, mutogat, fitogtat' (FINÁLY), akkor megerősítve láthatjuk a Virginia-kódex szövegének vallomását s a *kérkedik* és a *kér* ige jelentéstani összetartozását.

13. Az Akadémiai Nagyszótár anyagában van még egy érdekesnek látszó adat, amelyből arra következtethetünk, hogy 'adósságot követel' (?), ráfog'-féle értelemben is használatos volt a *kérkedik* ige, és az ebben a jelentésben használt igének is voltak névszói származékai: Cházár: Törv. 51: „Hogyha a 'kérkedő' a néki tulajdonított *kérkedés* iránt ... vagy feleletet; vagy Panász-Irást adánd bé“. A gyűjtő megjegyzése szerint a *kérkedés* jelentése itt 'valakire adósságnak ráfogása'. A műhöz sajnos nem juthattam hozzá, mert időközben eltűnt az a példány a Széchenyi-Könyvtárból, amelyből az idézett részt kiírták, s más könyvtárban sem találtam meg. Lehetséges, hogy itt a 'kér → eltulajdonít → (az eltulajdonított dologgal) dicsekedik' irányú jelentésváltozás egyik elágazásának nyomára bukkanunk majd, ha a műhöz hozzájuthatunk.

14. A *kérkedik* ige eredete és története szempontjából is, a történeti alaktan és a nyelvtörténet általánosabb tanulságai érdekében is figyelmet érdemel a *kérkedik* (*kérkődik*, *kérküdik*) ~ *kérkészik* (*kérköszik*, ? *kérkűszik*) igeik alaktani viszonya s a szócsaládba tartozó származékokban megfigyelhető kettősség. Láttuk a jelentésbeli viszonyokat vizsgáló rész adat-anyagában, hogy a szócsaládban a XVI—XVII. században *kérkő[ü]-* (esetleg *kérkő-*), *kérkő[ü]v-* ~ *kérkő[ö,ü]d-* váltakozás figyelhető meg. A tőváltozatok megoszlása a származékokban (zárójelben megadva a legrégebb, illetőleg — ahol nincs több — az egyetlen adat évszámát): *kérkéd-ik* (1500—25: elb. m.; 1526—8: jelen idő) ~ *kérkő-sz-ik* (ö-ző változatban 1566.; ë-ző változatban, e-vel 1588.) ~ *kérkü-d* (*hessenek*, 1588.) mellett ilyen származékokat találunk: *kérkéd-ékény* (1536.) ~ *kérkőv-ékény* (1584., egy adat); *kérkéd-ékény-ség* (1585.) ~ *kérkü-ékény-ség* (1590., egy adat); *kérkéd-és* (1522.) ~ *kérkőv-és* (1617., egy adat) ~ *kérkü-és* (1602., egy adat); *kérkéd-éz-ik* (1720.) (**kérkü-z-ik*-féle származéokra nincs adat); *kérkéd-ő* (1521.) ~ *kérkőv-é* (1584., egy adat) ~ *kérküv-ő* (1590.) ~ *kérkőv-ő* (1615., egy adat); *kérkéd-ség* (1522., ö-ző) ~ *kérkő-t-ség* (1566.) (ha nem fonetikai alakváltozat); *kérkü-d-ség* (1617.) ~ *kérkü-t-ség* (1628.) (ha nem fonetikai alakváltozat); (? **kérkéd-ött*: igenév, nincs adat rá) ~ *kérkü-t* (igenév, 1615.).

Amint látjuk, a XVI—XVII. században egymás mellett élt a *kérkő[ö, ü]-* magánhangzós végű tő, a *kérkő[ü]v-* ún. *v-tő* és a *kérkő[ö, ü]d-* ún. *d-tő*; a szócsalád alapigéje a XVI—XVII. században ún. *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* ige volt, amilyen például az *alkuszik*, *alszik*, *eskűszik*, *fejkszik*, *haragszik*, *nyugszik*, az elavult *szerkeszik*, *tiloszik* (TMNy. 267—8, 448; HORVÁTH KÁROLY, Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* igeik története 3). Az a tény, hogy a *d-tövű* alakok egy származék kivételével mindenütt megelőzik időrendben az *ö- ~ ü-* ill. *v-tövű* alakokat, úgy is magyarázható, hogy a *kérkő[ü]-*, *kérkő[ü]v-* alakú tövek létrejötté másodlagos a *kérkő[ö, ü]d-* tővel szemben, s nem tudtak

elterjedni; de magyarázható úgy is, hogy a régibb tóalaknak időrendileg későbbi előfordulása pusztán véletlen eredménye, vagy hogy hiányos nyelvtörténeti ismereteinkkel egyelőre nem tudjuk régibb előfordulását kimutatni. Nem ez a szó és szócsalád lenne az egyetlen, amelynek alakváltozatai közül az eredetibb, illetőleg ahhoz közelebb álló alak későbbi keletű adatokkal igazolható, mint az újabb, illetőleg a nagyobb mértékben megváltozott alak. Például a mai *rĕá* ~ *rá* határozószó eredetibb *rajá* alakját, illetőleg ennek *rajá* változatát csak 1508 óta tudjuk adatokkal igazolni: DöbrK. 523: *rayad*, ebből fejlődött *rĕá* alakjára már 1055-ből van adatunk: TihAl.: *rea*; a *három* számnévnek eredetibb szókezdő *χ*-hangját tükröző *ch*-írásváltozatát csak 1200 tájáról idézhetjük: HB.: *charmul*, a *χ*-hangnál későbbi *h* hang jeleként szereplő *h* betűt már 1055-ből: TihAl.: *harmu*; stb. (vö. SZINNYEI: MNy. XVIII, 148, XXIX, 141–2). Feltűnőnek kell tartanunk, hogy a most vizsgált szócsaládban nyolc váltakozás közül hét esetben az archaisztikus változatra vannak későbbi adataink. De másrészt enyhíti ezt a tényt az a körülmény, hogy a kétféle alakváltozat felbukkanása közt aránylag nem nagy az időbeli távolság.

Ha a *kĕrkü(v)*-tő valóban régibb a *kĕrkĕd*-tónél, akkor a *kĕrkü(v)*-tő szórványos adatainak az a magyarázata, hogy a *kĕrkü(v)*- > *kĕrkĕd*-, illetőleg *kĕrkĕszik* > *kĕrkĕdik* változás a nyelvterület nagy részén lezajlott már a XVI. századig, s a XVI–XVII. századi *kĕrkü(v)*-tővű származékokban a kihalt alakváltozatok utolsó nyomait őrizték meg egyes nyelvmélekeink. Ilyen fejlődés feltevése mellett a nyelvtörténeti változást röviden úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tővű *kĕrkĕszik* igét felváltotta a XVI–XVII. században az egyszerűbb alaktani szerkezetű *kĕrkĕdik* ige. Ebben az esetben tehát alaktani egyszerűsödés történt.

15. Visszatérve a *kĕrkĕdik* és *kĕr* ige összefüggésére, a *kĕrkĕszik*, *kĕrkĕvékény*, *kĕrkĕükény*-féle változatok figyelembevételével ezt mondhatjuk, hogy a *kĕr* igéből képeztek a XVI. század előtti időben egy **kĕrk(ü)*-igét, amely a jelen időben *sz*-tővű **kĕrkĕszik* alakban állapotott meg, s amelynek többi alakjait és származékait a **kĕrk(ü)*- ~ *kĕrküv*-tőváltozatok valamelyikéből képezték. A **kĕrk(ü)*-ige *-k* képzője feltehetően a visszaható igék jelentésváltozatainak megfelelően módosította az ige jelentését: 'magának, a maga számára *kĕr*' (vö. a VirgK. idézett helyét), 'magának, a maga számára elismerést, megbecsülést stb.-t *kĕr*, követel', majd **érdemeit emlegetve elismerést, megbecsülést stb.-t *kĕr*, követel* (a maga számára)' s még később '(valóságos vagy nem létező) érdemeit emlegeti; dicsekedik' stb. A *-d* képzővel bővült *kĕrkĕdik* alak megtartotta a visszaható igék jelentéskörével való kapcsolatot (vö. a *-kod-ik*, *-kĕd-ik*, *köd-ik* képzős visszaható igéket), s némileg nyomósította az ige jelentéstartalmában amúgy is benne rejlő gyakorító jelentésárnyalatot.

Ha a *kĕrkĕszik*, *kĕrkĕvékény*, *kĕrkĕükény*-féle változatokat a nyelvtörténeti adatok vallomásának megfelelően újabbaknak, másodlagosaknak tartjuk is a *kĕrkĕdik*, *kĕrkĕükény*-féle változatokkal szemben, a *kĕr*: > **kĕrk(ü)*:- > **kĕrkü-d-ik* > *kĕrkĕdik* igék alaktani viszonyát akkor is magyarázhatjuk a fenti módon: *-k* és *-d* képzővel

A mai *kĕrkĕdik* igének a *kĕr* igéből való származtatását tehát jelentéstanilag és alaktani szempontból egyaránt elfogadhatónak tartjuk.

KELEMEN JÓZSEF

Az egyenlő és egyenes jelentéstörténetéhez

1. Van alapszókinsünkben egy gazdag szócsalád, amelybe a régebbi *egyenes*, *egyenlet* (ige), *egyenletlen* ~ *egyenetlen*, *egyenlő*, az újabb *egyenget*, *egyenlet* (főnév), *egyenlít*, *egyenetlen*, *egyen-* (*egyenruha* stb.), valamint ezek régi és új származékai: *egyenesség*, *égyenesít*, *egyeneseül*, *egyenget*, *egyenlőség*, *egyenlítés* stb. tartoznak.

A szócsalád alapszavául kézzelfoghatóan egy **egyen* szó kínálkozik. E szónak — mint az *egy* 'unus' -n ragos származékának — megléte a NySz. és az ÓMS. adatai alapján ugyan igazolható (vö. még SIMONYI, MHat. I, 219, 323), de az egész fenti szócsaládnak ebből való származtatása olyan nehézségekbe ütköznék, hogy SIMONYI is, az EtSz. és a SzófSz. is egy másik, nyilvánvalóan rövid *gy-s*, *egyen* szóban látják a szócsalád alapszavát. Ezt a szót azonban mindezt ideig nem sikerült „vegytisztán“ előállítani, illetőleg az eddigi megoldásokat az EtSz. és a SzófSz. nem találta kielégítőnek. Azt ugyan mindkét szótár kétségtelennek tartja, hogy kellett lennie *egyen* szónak, s hogy ez csak finnugor eredetű lehet, de „fgr. megfelelői nem mutathatók ki“.

A szót persze sokan keresték. SIMONYI — óvatosan „névszó“-nak nevezi, s — a BirkK. 1. lapján található *egenent* 'aequaliter' adatban véli felfedezni (Nyr. XXXV, 7, jegyz.). ZOLNAI GYULA (MNy. XII, 29—30) részletesebb indokolás nélkül azonosnak veszi az *egenent* (olv. *egenént*) *egyen* alapszavát a kódexekben sűrűn előforduló, 'simul, una' jelentésű *egyembe(n)* < *egyenbe(n)* alak tőszavával; talán elkerülte a figyelmét, hogy már DÖBRENTAI is ezt vallotta, s gazdag anyaggal dokumentálta is (RMNy. III, 284). Ezek a magyarázatok tehát egy tovább nem elemezhető **egyen* névszót keresnek. Ismét és ismét előkerül a szó KALLÓS ZSIGMOND cikkeiben (Balassa-Emlék 70; Nyr. LIX, 108, LXIV, 27, 134); szerinte az *igy* „gesztus szóból“ alakult az *egyen* „gesztusavesztett“ forma, melyből újabb határozóraggal *egyenént* lett. Szerintem KALLÓS, bár végső soron helyes nyomon, de hibás (kissé marrista ízü) elvi alapokon keresi a megoldást, s nem tud sem kielégítő alak- vagy mondattani, sem megnyugtató jelentéstani magyarázatot adni.

De nézzünk kissé régebbre! Az EtSz. határozottan elutasítja DAN-KOVSKYNAK s KASSAINAK egyazon évből (1833.) származó, valamint CzF.-nak későbbi, őket követő magyarázatát. DANKOVSKY (Lex. 290—1) az *egyen* szót a tájnyelvi *mind egyen* 'omnes simul, allesamt' alapján az *egy* 'unus' határozói alakjának tartja. Ebből származtatja — további magyarázat nélkül — az egész szócsaládot, benne jó néhány, valószínűleg csak kikövetkeztetett alakot: *egyenleni*, *egyenlés*, *egyenelni*. KASSAI (Szók. II, 26—32, 40—2) egy rövid *gy-s egy* s egy hosszú *gy-s egyy* alapszót különböztet meg, melyek közül az előbbi jelentése 'similis', az utóbbié 'unus'. Az *egy* alakváltozata *igy*, ebből „toldalék n-nel“ „*Egyen* vel *Igyen*“. Elgondolkoztató megjegyzése az, hogy az *egy* „hason szótskája“: az ez mutató névmás (a *hason*-é pedig szerinte — nyilvánvalóan tévesen — az): „*Egy*, *Has*, *Egyen*, *Hason*, értelmökre-nézt is: a mik egyenlők, és hasonlók: azok alkalmasint ugyan tsak azonok -is, sunt Similia, analoga, quasi eadem“ (27). A fejlődés szerinte: *ez* > *ezen* > *egyen* (vö. *buzog* ~ *bugyog*) > *egyenlik* > *egyenlő* ~ *igyenlő* („ex Verbo *Egyenlik*“: 29). Hasonló álláspontot képvisel a RMNy. (i. h.).

2. *Egyen* : *egyenlő*. — Önálló *egyen* főnevet mi sem tudunk — de nem is akarunk — kimutatni, minthogy ilyen sohasem volt. Ezért lenne rend-

kívül nehéz „fgr. megfelelőit” is megtalálni. A szó — mint az előbb említett nyelvészek közül többen helyesen látták — magyar fejlemény, és — egyelőre csak ezt a vonalat tekintjük — nem más, mint az *igy* (~ *igy*) mutatónévmási határozószónak -n (loc.-i > módhat.-i) raggal megtoldott — s valószínűleg rövidült tőhangzós — alakja: *igyen* (~ *igyen*; vö. *ügy* ~ *ugyan*), amilyen az *azon*, *ezen*, *ilyen*, *olyan* és főleg az *ugyan*. A mutató névmásoknak ilyen továbbbővítésével — főleg CSÚRY és MÉSZÖLY kutatásai alapján — egy korábbi dolgozatomban (MNy. XLIX, 61) részletesen foglalkozom, ezúttal nem térek ki rá. Kitűzött célom szempontjából ugyancsak mellőzhetőnek tartom annak vitatását is, hogy az -n rag eredetileg milyen mutató névmásthöz járult: hogy vajjon *ilyen* (~ *ilyen*) > *igyen* (~ *igyen*) fejlődéssel állunk-e szemben (MÉSZÖLY, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján 54, NyK. XVIII, 51, MNy. XXX, 157), vagy az eredeti *e* ~ *é* ~ *i* névmásthöz -gy képzővel, majd -n raggal lett-e *igyen* ~ *igyen*, illetőleg hogy KASSAI (i. h.) és ORBÁN GÁBOR (A finnugor nyelvek számnevei 30) szerint akár *z* > (*d* >) *gy* változást tételezünk-e fel.

A döntő kérdés ezúttal a könnyen igazolható *igyen* mellett az *egyen* alak meglétének bizonyítása. Kétségtelen mármost, hogy a közelre mutató névmás töve egy *e* (~ *é*) ~ *i* (~ *i*) váltakozású hangzó (GOMBOCZ: NyK. XXXV, 496; EtSz.); az *igy* (~ *igy*) mellett kellett lennie *égy* (~ *égy*) formának is, ahogy az *ily*, *ilyen*, *itt*, *ide* esetében is kimutatható *e* (? ~ *é*) kezdőhangzó (NySz.). Erre mutat a Katalin-legenda 451: „Ez wtan a kiraly *egy* tewn, hogy tanaczywal egibe lewn”.¹ A keresett *igyen* ~ *egyen* maga is megvan — mint MÉSZÖLY (i. h.-ek) fejtegetései nyomán tudjuk — a kódexekben gyakori *ittigyen* ~ *ittegyen* kétszeres 'hic, ibi' jelentésű határozószók második -*igyen* ~ -*egyen* tagjában: ÉrsK. 299: *ettegyen*; Szék: Krón. 104: *ittégen*; LobkK. 209, 259, 288: *hyttegyen*; LobkK. 27, 178: *hittegin*; Pós: Igazs. I, 364, 517, 612, II, 307: *ittegyen*; Szék: Krón. 48: *itigen*; Dáv: Ker. 12: *ittigen*; Helt: Krón. 108: *ittigyen* (NySz.; NyK. XVIII, 59; MNy. XXXV, 150, XLIX, 64). Az a körülmény tehát, mely a korábbi kutatókat megtorpantotta, hogy ti. *igyen* mellett nincs *egyen*, a fentebbiek alapján csak úgy módosítva igaz, hogy ő n á l l ó m u t a t ó s z ó k é n t nem mutatható ki. Származásának másik vonalán — mint később látni fogjuk — nagyon is közönséges volt. A mutatónévmás vonalán az *egyen* alak háttérbeszorulása a nyelvnek abból a tendenciájából magyarázható, hogy igyekezett az *igy*, *égy* ~ (? *iggy*) *égygy* 'unus' > (*igyen*, *iggyen* ~) *egyen*, *eggyen* és *igy*, *égy* 'ita, sic' > (*igyen*, *égyen* ~) *igyen*, *egyen* alakok egyelőre mondjuk így: homonimikus kollízióját megszüntetni, lefoglalván az *e*-s alakot az 'unus', az *i*-s alakot az 'ita, sic' jelentésre.

Az *igyen* ~ *egyen* alakulatnak természetesen először helyhatározó funkciója volt (vö. *itt-egyen*), majd törvényszerűen módhatározói funkciót kapott. Amikor azonban a 'sic, ita' jelentésű módhatározó a létigével együtt (vagy a nélkül) állítmányi szerepet tölt be (*igy van*, *igyen van*), könnyen megtörténik, hogy a gondolkozás az állított állapot- vagy módelemet minőség-elemként: nem az ige, hanem az alany meghatározójaként fogja fel. Azaz: az *igyen* ~ *egyen* 'sic, ita' *ilyen* 'talis' lesz. Nyilván hozzájárult ehhez a kategóriaváltáshoz a határozónak jelző-értékű szintagmában való gyakori előfordulása is: *a föld messze van: messze levő föld: messze föld*. Így törté-

¹ Hogy a két tő váltakozása a nyelvérzék számára természetes volt, arra érdekes példa Sztárai eljárása, aki általában *egyembe* alakot használ (RMKT. V, 12, 116, 169, 193 stb.), de a versfő kedvéért (FIDELISSIMI) gátlás nélkül *Igyemben*-t ír (uo. 169).

nik aztán, hogy az ilyen mondatokban: JordK. 465: „ezenkeppen vagon az ystennek orzaga“, DöbrK. 474: „mikent liliom tovis kozott: Vgan en baratom leanok kozott“; DöbrK. 245: „Uram, ha ig vagon elet“; stb. a módhatározó tényleges jelentése melléknévi. Még további lépést mutat Bornemiszanak (Evangéliumok . . .) PAIS idézte (MŰy. XLVIII, 149., jegyz.) mondata: „Az ördög *igyen* [= ilyen, olyan] nyughatatlan allat mint az siuo oroszlan es az dihos eb“. Egyébként a határozó melléknemesülése (*azon, ezen, külön, hason, vadon, minden, közel, tele, messze* stb.) olyan régen s olyan jól ismert tény a magyar nyelvtudományban (vö.: MÉSZÖLY: MŰy. VI, 211, XII, 65, XV, 341, NYt. XLVII, 123; BALÁZS JÁNOS: MŰy. XLVIII, 160), hogy ezúttal elég csupán utalni rá. A melléknemesült *igyen* ~ *egyen* jelentése az előbb mondottak alapján csak ez lehetett: 'ugyanígy levő', azaz: 'egyazon, ugyanaz, ugyanolyan, azonos, egyenlő: par, aequus, aequalis'. Csak az a kérdés: megvolt-e ez a melléknév, megtörtént-e a teljes kategória-váltás. Nyilvánvalóan nem, hiszen a fejlődés eredménye a 'talis' jelentés lett volna, ez pedig megvolt a nyelvben *ilyen* alakban. Az *igyen* ~ *egyen* melléknévi névmásra tehát nem volt szükség. Szükség volt azonban egy jelentésében az *ilyen*-nel azonos, de formájában a névmásoktól eltávolodott, talán el is szakadt, névszó i jellegű szóra, mely — a névmásoktól eltérően — alkalmas a legkülönbözőbb nomen- és verbunképzők felvételére. Erre az *ilyen* nem volt alkalmas, mert névmás képzőt csak funkciója-vesztett formában képes felvenni. Annál alkalmasabb volt az *igyen* ~ *egyen*, mely határozóvá válva, mutató-kijelölő funkcióját az azonosító-minősítő, logikai funkcióval felcserélve átlépett a fogalomszók kategóriájába. Ezért nem szerepel tehát — törvényszerűen! — az *igyen* ~ *egyen* önálló melléknévi névmás, és ezért szolgálhatott viszont alapul a névszó- és igeképzésekhez.

3. Kísérreljük meg jelentéstani szempontból igazolni gondolatmenetünk helyességét az *igyen* ~ *egyen* származékain:

Egyenít: DöbrK. 292: „hoziank űket *egeneited*“; SzékK. 364: „wketh hozyank *egyeneyted*: pares illos nobis fecisti“ (vö. *közelit, távolit* stb.). L. még: *megegyenit, leegyenit* (NySz.).

Egyenlet: AporK. 41: „Kyk valamelh zenteketh meerneken *egyenletny* az apostolokkal“. A NySz. az igét 'comparo, assimilo' jelentéssel értelmezi; ez kissé félrevezető, az ige jelentése valójában: 'ugyanannak vesz, egyenlőnek tekint, azonossá tesz'. Az ÉrdyK. 55 világosan beszél: „[Krisztus] myhozyank *yyenlettetee* ennen magaat“.

Már ez az ige is felveti — s később az *egyenlő* még inkább — az *-l* igeképző szerepét, illetőleg az **egyenl* ige kérdését. Ilyen ige nem mutatható ki, bár DANKOVSKY, KASSAI, SÁNDOR ISTVÁN (Told.) említi. Az EtSz. *-gal jelöli. Elvben persze nem lehetetlen, hogy az *egyen* tőből képeztek **egyenl* igét a lépten-nyomon előforduló hasonló képzésű (*vesztegl, undokl, igazl, ostorl, károml, tékozl, hangosl, kölcsönl, országl* stb.) igék mintájára (NySz.; Nyr. XI, 151; NyK. XVI, 239). Megléte mellett szólna a fenti *egyenlet* 'egyenlít' alak is, ha ugyan nem analógiás alakulás a *hasonlat* mintájára (l. alább). A *-l* denominalis igeképző egyik szemantikai funkciója ma is abban áll, hogy a nomen szubsztancia- vagy minőség-tartalmát mozgásban (*fénylik, hírlík*), alkalmazásban (*ostorl, országl*), mozgásszerű létezésben (*sötétlik, fehérlik*) mutatja. Az **egyenl* ige tehát ezt jelentette volna: 'ugyanilyen módon, ugyanez: ugyanilyen; ugyanennyiként van, ilyen érvényben létezik, hat', azaz: 'egyenlő

valakivel, valamivel'. Éppen ez a pusztán ugyanolyannak („igyen levőnek“) minősítő, ilyen érvény meglétét hangsúlyozó jelentéstartalom teszi valószínűvé — mert fölöslegessé — az **egyenl* ige meglétét. A vele való állítás mindenkor pusztá minősítést tartalmazna, erre pedig egy minősítő szó sokkal inkább alkalmas. Igaz, hogy volt *hasonlik* ige, igaz, hogy ma is vannak pusztán minősítést, érvényt kifejező igék (*illik, jár* valakinek, *ér* valami stb.), de egyrészt ezek egy ősbib mozgás- vagy cselekvés-, tehát változáselemet tartalmaznak, másrészt a *hasonlik* is — elvesztve eredeti igei tartalmát — törvényszerűen kiveszett. A *hasonlik* mellett azonkívül volt *hasonl* tranzitív ige is, s ennek megléte is erősítette a *hasonlik* rendszerbeli jogosultságát. Talán volt kísérlet *egyenl* tranzitív ige megteremtésére is, én legalább így értelmezem a NySz.-nak Mon: Kép. 131-ről idézett s *egyenl* alatt hozott „kihez *hasonletotoc* es *egyenlöttoc* ti engemet“ példamondatában az *egyenlöttoc* (= *egyenlettek*) alakot.

Véleményem szerint azonban nincs föltétlenül szükség egy **egyenl* verbum finitum feltevésére. Az *egyenlő* analógiásan, valóságosan létező alapige nélkül is létrejöhetett, akárcsak az *egyenlet*, a ténylegesen megvolt *hasonl(ik)* ige származékainak mintájára. A *hasonlik* analógiája azért döntő, mert ennek szócsaládja és az **egyenl* szócsaládja évszázadokon át keveredett, küzdött, igyekezett magát a másiktól elkülöníteni vagy annak szemantikai funkcióját is kisajátítani. A *hason* ugyanis eredetileg a 'similis' és 'par, aequalis' jelentést — szételemezetlenül — egyként tartalmazta (vö. MünchK. 173: „en iauaimnac *hasonfelét*: dimidium bonorum meorum“ ~ JordK. 594: „mynden yozagomnac feleeth“), de mint eredetileg is nomen, könnyen igésült, s képszerűbb, kevésbé absztrakt eredeténél fogva mozgékonyabbnak, életszerűbbnek, gyakorlatibbnak bizonyult, mint a névmási eredetű s így eleve elvontabb, nehézkesebb, mesterkéltőbb *egyen*. A két szócsalád keveredésére néhány példa a száz meg száz adat közül: MünchK. 143: „Kiuel *egyenlő* istennec orzága, es kiuel alaitom azt *egyenlő*nec, *egyenlő* mustar manggal“ ~ JordK. 575: „kyhez *hasonlatos* ystennek orzága, es kyhez *hasonlom* hwtet? *Hasonlatos* az mustar maghoz: Cui simile est regnum Dei, et cui simile aestimabo istud? Simile est grano sinapis . . .“ | DöbrK. 154: „ki lezen hoziad *egellő*“; AporK. 45: „Ki *egyenlő* teueled“ ~ KulcsK. 205 (KeszthK. 217): „Ky lezen *hasonlatws* te hozjad: quis similis erit tibi“. — A már idézett „pares illos nobis fecisti“ (Mát. 20. 6) fordításai: JordK. 416: „hozaynk *hasonlatossaa* teed hw|ket|“ ~ MünchK. 50: „velönc *egyenlő*cke“ (NySz.). *Egyenlő*-t mond az ÉrdyK. 130, SermDom. I, 320 is. Érdekes a JordK. 545, mely egy mondaton belül váltja a két szót: „Kyhez mongyam ez nemzet bely neepeket *hasonlatos*nak és kyhez *ygenlők*?“ MünchK. 124: „kihez *hasonl'am* . . . es kihez *hasonlandoc* . . . Cui ergo similes dicam homines generationis huius et cui similes sunt“ | MünchK. 177: „teuén önmagat *egyenlő*ve istennel“; JordK. 639: „ystenhez *hasonlattvön* ennen magat: aequallem se faciens Deo“ | CAL. 516: „inaequalissimus: Igön *igenetlen*, *hasonlatlan*“; GyöngyTör.: „aequiparo: comparo: *hasonlatossa*: *egyenlő*ve teszöm“ | stb.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a *hason(ló)* és az *egyen(lő)* eredetileg egyazon fogalmat fejezik ki, melyben a teljes azonosság és a megközelítő, részleges azonosság nem válik szét.¹ Ez természetszerűleg megfelel a gondol-

¹ A kettősség rendszerint kódexek (azaz tájak, tűzhelyek) szerint áll fenn, ritkább a keveredés egyazon kódexben. Megfigyelhető, hogy a Bécsi, Müncheni, Döbrentei-kódex inkább *egyenlő*-t mond ott, ahol a Jordánszky-, Kulcsár-, Keszthelyi Kódex *hasonló* (v. *hasonlatos*) mellett foglal állást.

kozás egy kezdetlegesebb fokának, melyen a 'teljesen, lényegileg azonos, egyazon mivoltú' és a 'részlegesen, külsőleg azonos, olyasféle' fogalmi jegyek ellentmondás nélkül megférnek egy jelentésben. A fejlődés során azonban egyszer felmerül a pontosabb, differenciáltabb fogalmi megjelölés szüksége (gondoljunk csak a *homouszion* ~ *homoiuszion* vitára). Ekkor — később még megokoljuk miért — az *egyen(lő)* egyre inkább az előbbi, a *hason(ló)* pedig az utóbbi fogalmi tartalom kifejezésére szolgál. Az elvétválas persze nem megy simán: nemcsak az *egyenlő* tartja meg sokáig a „similis” jelentés elemeit, hanem a latin *similis*-t is az adekvát *hasonló* helyett gyakran a konkrét mutatód, azonosító *olyan*-nal, illetőleg a latin *similiter*-t: az *akképpen*, *azonképpen*, *ugyan*, *ígyen* szavakkal fordítják, tehát ugyanúgy, mint — logikailag helyesen — a latin *ita*, *sic* szavakat általában: „Ero, similis vobis, mendax”: MünchK. 188: „lezeć *egyenlő* hazug tú ueleteć”; JordK. 657: „hozyatok *hasonlatos*” hazwgh léezek“ ~ DöbrK. 312 (és Helt: Bibl.): „lezek *oll'an* hazog mikent ti“ | „secundum autem simile est huic”: MünchK. 55: „Masod keđeg ehhez *hasonló*“ ~ DöbrK. 379: „Masod keđeg meg *ill'eten*“ | „Similiter et ex piscibus”: MünchK. 179: „*azonképpen* es a' halacban“ ~ DöbrK. 309: „meg *vgan* a halakbol“ | „Vade et tu fac *similiter*“: MünchK. 135: „Meñ el te *es azonképpen* teg“ ~ DöbrK. 369: „Meñel teg tes *igen*“ | stb.

A keveredés, illetőleg differenciálatlanság mellett azonban nyomon követhető az elemezetlen 'azonos, olyas' fogalmi tartalomból a 'lényegileg azonos' jegynek az *egyenlő* szóalakra való ruházása. Szójegyzékeink, kódexeink az *aequalis*, *par* szókat szinte következetesen *egyenlő*-vel fordítják, csak ritkán fordul elő magyar megfelelőként *hasonló*. Főleg olyankor, ha a latin ad. praed. szerkezetet magyarra i g é v e l fordítják, amikor is az *egyenlő* hiányában s *egyenlet* alkalmisága miatt a *hasonl*, *hasonlít*, *hasonlat* igéket veszik elő. Sokszor azonban még nehézkesség árán is *egyenlő*-t mondanak: „Ut recipient aequalia”: MünchK. 121: „hog veđeneć *egyenlő*ket“ ~ JordK. 540: „vala myt *gygyenlőt* varyanak“. (Az analógia itt is nyilvánvaló; vö. DöbrK. 370: „es ezekhez *hasollok*: et his *similia*“). — Az *egyenlő*-nek ez a fogalmi tartalma különösen akkor nyilvánvaló, mikor a teológiai fogalmazásban az isten — szentek — ember viszonylatában az azonosságról, teljes egyenlőségről, illetőleg annak lehetetlenségéről van szó: DöbrK. 312: „aleita magat: istennek *egjellő* lenni; Komj: SzPál 311: „aloitotta (veele) hogy *egyenlőképpen* volna az elwistenuel (*egyenlő*nie volna az istennek): arbitratus est esse se aequalem Deo“; DöbrK. 57: „Harom zemel... egbe örökök es *egyenlők*“; DöbrK. 58: „Istensegint att'ahoz *egyenlő*“; DöbrK. 237 (és Apork. 123): „Orók at'ahoz *egjellő*“; Apork. 129: „[Krisztus halála után] At'aual *egyenlő* ualuan“; KeszthK. 54: „*Egyenlew* atya ystennel“; ÉrdyK. 114: [Krisztus] semmiképpen nem volna *ygyenlew* az ew zent attyawal [?]; stb.

Az *egyenlő*-nek ez a szemantikája világosan mutatja, hogy az *egyen*-ben akkor még etimológiailag élő volt a mutatónévmási, abszolút azonosító tartalom, hogy a jelzői-állítmányi *egyen* ~ *ígyen* jelentése 'ígyen' (~ egyen) levő → ugyanolyan → ugyanaz, azonos'. Az *egyenlő* jelentése ezzel pontosan megegyezik: GuaryK. 25 (NySz. hibásan 14): „Mind az teuo, mind az neki engedő *igenlő* kinnal kinzatnak“; MA: Bibl. I, 77: „Végy aromokat, balsamokat *egyenlő* mérteckel“ (NySz.); TelK. 41: „*egyenlő* newel ket yfiu mariakat“; GyöngyTör.: „*egyenlő* new allatok“; XVI. sz. OrvKönyv 70: „egyenlő mertekkel“; stb. Gyakran meg éppen mutatónévmás egyenértékesekeként szerepel: a Ján. 5. 9: „Filius *similiter* facit“ fordítása: JordK. 639: „az ffyu *azonképpen*

azt tezy“; Helt: Bibl.: „a Fiu is *egyenlőkeppen* czelekódi; GyöngyTör.: „aequaliter: similiter: pariter: *Egyenlőkeppen: azszonj keppen*; CAL.: „Aeque: Azon képpen, *Igyenlő képpen*“. Egyes esetekben pedig félreérthetetlenül mutató névmást fordítanak vele: JordK. 35 és 601: „*Egyenlew* tórwen leegyen az lakosnak es az yeweveének: E a d e m lex erit indigenae et colono | Pál Róm. 12. 6: „i d i p s u m invicem sentientes“ fordítása: Komj: SzPál. 91: „*engyenlő* egy akaratum egy masual legyetek“; Helt: Bibl.: „Egyenlő szuuel legyetek egymáshoz“ | ÉrdyK. 88: „es mynd Nyayan azon lelky eeledelt ettenek Es mynd nyayan *ugyenlew* ytalt yttanak: et omnes e a n d e m escam spiritualem manducaverunt, et omnes e u n d e m potum spiritualem biberunt“ (vö. Komj. i. m. 158: „*azon egy* . . . es azon . . .“; Helt. i. m.: „*Vgan azon* . . . es azon . . .“).

Az *egyenlő*-nek az előzőekben bemutatott mutató névmási tartalma az *egyen* töben gyökeredzik. De mért nem lett általánossá maga a *tő*? Milyen szükség vagy hatás magyarázza az *egyenlő* létrejöttét? Volt már szó arról, hogy az *igyen* ~ *egyen* melléknévi névmás teljesen összeesett volna az *ilyen*-nel, s aligha lehetett volna az 'aequalis, par' névszó jelentés hordozója. Másrészt, amikor a módhatározó *igy(en)* ~ *egyen*, *ugy(an)* állítmányi funkcióban szerepel, melléknevesül ugyan, de természetesen az állapot-, módelem marad a prédikáció lényege, és csak másodlagosan érvényesül a minőségmozzanat. Amikor a gondolkodás nem elégszék meg ilyen felemás megoldással, hanem kizárólagosan a minőséget kívánja állítani, olyan nyelvi formát teremt, mely ezt nemcsak funkcionálisan, hanem alakilag is kifejezésre juttatja. Az *egyen* ~ *igyen*-nel szemben az *egyenlő* ~ *igyenlő* már egyértelműen minőségsszó, sőt ezentúl képes a létige gyámkodása alól is felszabadulni s egymagában predikatívummá válni. Figyelemre méltó azonban, hogy az *egyenlő* gyakran szerepel kijelölő (névmási) jelzőül, sőt módhatározói funkcióban is: MünchK. 188: „*égenlő hazug*“ [= olyan hazug]. Igen tanulságos a már idézett Komj: SzPál 311, ahol a fordító az „esse se aequalem“ fordítását valójagosan határozás állítmánnyal: „*egyenlőkeppen* volna“ és melléknévi állítmánnyal: „*egyenlővé* volna“ is adja. De mért nem melléknevesült az *egyen* ~ *igyen* a szokásos melléknévképzőkkel (pl. -i, -s stb.)? Mért kapta az alakilag igenévi formát? Az első kérdésre azt felelhetjük, hogy keletkezett az *egyen*-ből -s képzővel is melléknév: az *egyenes*, és ennek jelentése — mint később látni fogjuk — eredetileg szintén 'aequalis' volt. Kettőjük küzdelméből az *egyenlő* került ki győztesen, s az *egyenes* más jelentések hordozójaként élt tovább. Ami az igenévi formát illeti, itt a *hasonló* analógiás hatását kell hangsúlyoznunk. A jelentésbeli rokonság, a gyakori keveredés révén az eredetileg is igei származék *hasonló* tartalmi analógiája nyelvtani analógiás változást hozott létre, s az *egyen* ~ *igyen*-ből közvetlenül — azaz valóban létező *egyenlő* ige nélkül — igenévi formájú melléknév keletkezett. Az, hogy a nyelv egy-egy fogalmi vagy funkciókörön belül igyekszik az alaki egyformaságot is megteremténi, a legismertebb nyelvi törvényszerűségek közé tartozik (vö. GOMBOCZ, Nyelvtört. módszertan: MNyK. I/1, 10). Arra pedig, hogy igenév képződhetik az ige megléte nélkül is, elég ilyen példákra hivatkozni: *nyaklő, maglő, tarlő, vitézlő, naplő*, vagy *leányzó, menyegző* stb. Az persze előfordulhat, hogy egyes esetekben utólag, az igenév alapján megképezzük magát az igt is. Ebből a szempontból érdemes lenne újabb vizsgálat alá venni az úgynevezett „elhomályosult igevek“ kérdését (vö. MÉSZÖLY: MNy. VII, 246) abból a szempontból, valóban az alapige kiveszésé-

vel bekövetkező „elhomályosulás“-ról van-e szó, vagy esetleg igenélküli igenevekről. Gondolok a *szeplő*, *himblő*-féle, a *-tyű* ~ *-tyű* végű és hasonló igenevek esetére.

4. *Egy* ~ *egyen*. — Próbáljuk meg most az *egyen* ~ *igyen* tőt, illetőleg az *egyenlő*-t egy másik oldalról megközelíteni. Ismeretes, hogy 'unus' jelentésű *egy* ~ *igy* (vö. HB: *ig*, *igg*; VeszprK. 131: *ygeb*, 'egyéb' NySz.) szavunknak volt és van 'idem, aequalis' (helyesebben talán 'idem → aequalis') jelentése: NémGl. 191: „*Eg* az istenségl: est in aequalitate Dei“; JankTör. 17/a: „yme mynd az neep *egy* es *egy* nyelvő“ (l. még NySz., EtSz.). Ha visszagondolunk arra, hogy az *egyen* (lő) ~ *igyen* (lő) jelentéstartalma ezzel teljesen megegyezett, elgondolkoztató SÁNDOR I., DANKOVSKY, KASSAI, CZF., újabban ORBÁN GÁBOR (i. m. 9, 28, 30) feltevése, hogy az *egy* ~ *igy* 'unus' és az *igy* (~? *égy*) 'sic, ita' esetében a nagyfokú alaki és jelentésbeli hasonlóság talán egy etimológiailag is azonos töre vezethető vissza. Ez a közös tö — ORBÁN (i. h.-ek) tetszetős fejtegetései értelmében — mutató névmási eredetű (ε ~ i) lenne, melyből egyfelől ez, másfelől *eg(g)y* alakult. A nélkül, hogy az etimológiai, valamint a felmerülő hangtörténeti nehézségek (ε ~ e megfelelés, z [$>$ t ~ d] > gy változás, a gy ~ ggy viszonya) kérdésében állást akarnék vagy tudnék foglalni, a jelentéstörténet vonalán szeretnék néhány olyan jelenségre rámutatni, amelyek egy ilyen feltevést támogatni látszanak. — A hangtörténet területén legfeljebb arra a — tárgyalásunk szempontjából nem közömbös — megállapításra hivatkoznék, hogy az *egy* 'unus' esetében is valószínűen a rövid *gy* az eredeti (HORGER: MNy. XXI, 215; vö. még EtSz.).

Az *egyen* ~ *igyen* alak — mint láttuk — származhatott az *igy* (~ *égy*) alapból, viszont az *egy* (~ *igy*) 'unus' szóból származott is. Érte a finnugorságba menni tehát fölösleges és bizonyára hiábavaló lenne. Ilyen alak van már az ÓMS.-ban: *eggen yg*; a 'singulatim' jelentésű *eggyen* (~ *egyen* ~ *igyen*) formára meg számos adatot közöl az NySz., SIMONYI (MHat. I, 219) és az EtSz. is: JókK. 136: *egyen egyen*, KulcsK. 74: *gygyen gygyen*, MA: (CorpGramm. 169): „*eggyen*: singulatim“ (vö. még: *eggyen-eggyig* NySz.). Ez az *egyen* van meg nyilvánvalóan a *tizenegyen*, *huszonegyen* stb. (vö. MünchK. 133: *ketten es ketten* [= kettésével] és az *egyenként* alakokban is. Aligha kimerítő azonban az ezen alakokhoz fűzött 'singulatim' értelmezés. Az *eg(g)yen* nemcsak — sőt elsősorban nem — azt jelentette: 'külön-külön, egyenként', hanem: 'egyként', azaz 'az egyes esetekre, személyekre vonatkozóan egyazon módon, egyenlő érvényen'. Nemcsak osztó, különítő, hanem egybefoglaló számnévi határozó is volt, amelynek ugyanakkor természetesen mutató névmási határozói jelentése is volt: 'ugyanúgy, egyenlő képpen':¹ ÉrsK. 475: „Mind *eggyen* el karhoznan“ (NySz.).

Ez a számnévi névmási határozó — további raghalmozódással gyakran *egyenten* alakban (vö. *sebten*, *mostan*, R. *egyeten* > *egyetem*, *ilyeten* stb.) igen korán főnevesült, noha ez utóbbi csak ragos alakokból mutatható ki. Ennek magyarázata pedig az, hogy az *egyen* 'singulatim' főnevesült formában is csak határozói funkcióban szerepelt s ennek (mód-, helyhatározói) raggal, raggokkal való megjelölése mindig szükséges volt. Ezen alakok közé tartozik

¹ Az ÓMS.-beli *eggen ig* nem ilyen jelentésű határozó, hanem arra a fokra mutat, amelyen az *egyen* már pusztán, ismétléses-nyomósító kifejezés, mint *ugyan*, *igyen*; vö.: *ugyan úgy*, NagyszK. 5: *igyen ez vagy egyetlen egy*. Talán hasonló nyomósító szerepben van az *egy* itt is: ÉrdyK. 391: „*luciper ees eeggyeert azeert* vettetek lee onnan“.

a Birk-kódex híres *egenent* adata, melynek jelentése — most már elég alappal mondhatjuk —: 'e g y a z o n' módon, mértékben, arányban, egyformán; pariter, aequaliter'.¹

Több jelentéstani tanulsággal szolgálnak az *egyen*-nek ezek a nagyon gyakori határozóragos formái: *egyenbe(n)* ~ *igyenbe(n)* > *egyembe(n)* ~ *igyembe(n)*, illetőleg *egyentenbe(n)* > *egyentembe(n)* ~ *egyentembe* (NySz.; MNy. XXXI, 151). Ezeket már a RMNy. III, 284 és ZOLNAI GYULA (i. h.) is az *egyen*-ből magyarázta. Nyilván ez az alapszó van az ÓMS.-beli *egembelu* formában (PAIS: MNy. XXXII, 110) is.

Végső konklúzióink szempontjából ki kell emelnünk, hogy az *egyembe* nemcsak idő- és helyhatározó 'simul, una; egy helyen, egy helyre, együtt, együvé, össze' jelentéssel, hanem m ó d h a t á r o z ó is 'pariter, aequaliter; zugleich; egyazonképpen, egyformán, egyenlőképpen' jelentéssel. Már az ÓMS. *egembelu*-je sem csupán azt jelenti, hogy 'i d ő b e n egyszerre' vagy 'egyazon helyen'; hanem azt is: 'ugyanúgy, hozzá hasonlóan, azonképpen'. Ugyanígy JókK. 61, 86: „*Egyenbe* menének: pariter incesserunt“; MünchK. 111: „*egembe* meg halnom te veled“; RMKT. V, 169: „[Hiszünk Atyában, Fiúban] *Igyemben* mi hiszünk az szent lélekben“; RMKT. V, 262: „*Egyemben* országostul az vérszopó pápának Úk mind ellene mondának“; stb. Hasonlóképpen az *egyenként* jelentése sem csupán 'singulativum, singillativum, unum ad unum', hanem összefoglaló módhatározói 'egyformán, egyként, mind' is: ÉrsK. 482: „Ezeket mynd meg gyewzed es mynd *egyen kent* zenthe tezed“; Pös: Igazs. 465: „Doctörink *egyenként* meg-eggyeznek abban“ (NySz.). — Ez a tartalmi elemezhetlenség az összes 'simul, una' jelentésű *egy*-származék esetében megfigyelhető. Az *egybe(n)*, *egytembe(n)* ~ *igyetembe(n)* ~ *igyetömbe(n)*, *egyedembe(n)* ~ *egyedömbbe*, *egyetlenbe*, *egyentembe(n)* ~ *egyentembe(n)* esetében ugyancsak megvan a 'pariter' jelentés is: JókK. 12: „Vr ystent *egyetlenbe* gyyzerek: pariter laudaverunt“; JordK. 61: „Felele az neep *egytembe*: respondit populus una voce“; CornK. 81: „*Egyetemben* zyueddel és zaddal enekeluen“; Tel: Fel.27: „Tartoztattya magát eleségtől, es *egytembe* minden féle dologtól, ki à testet gyönörkötteti“; stb. (l. NySz., EtSz.).

Az előzőek alapján annyi talán joggal mondható, hogy az *egyen* határozó(szó) éppen úgy származtatható a mutató névmásból, mint az *egy* számnévből, s hogy jelentése mindkét származtatási vonalon 'pariter, aequaliter' lesz vagy lehet, továbbá, hogy a névszóvá válásra vagy igésülésre mindkettő egyaránt hajlamot mutat. Az *egyen* történeti életének egy szakaszában e g y i d e j ű l e g tartalmaz számfogalmat és rámutatással kifejezett azonosításfogalmat is: számnévi határozó 'mint egy, egyként, egy módon' jelentéssel, s ugyanakkor mutató névmási határozó is 'így, ugyanilyen módon' jelentéssel. Ez a differenciálatlanság a gondolkodás fejlődésének egy korai formájában nem jelent ellentmondást, sőt a valóság felfogásának folyamatában természetes, szinte kikerülhetetlen fokozat. Az egyes jelenségek, személyek, tárgyak külön-külön véve valamely nagyobb csoport, közösség e g y - e g y tagjai, melyek tehát „egy“ mivoltukkal külön bö z n e k, válnak el a másiktól, a többitől, de mihelyt a szemlélet központjában nem egyediségük,

¹ Érdekes megfigyelni a Birk-kódex egész passzusát; hogyan küzd a fordító az *egyenént* és *egyenlő(képpen)* között: „Es oztassek feiedelm azzontol < azaz priorissatol > (minde)nteknek elet es ruha nem *egenent* médedének: mert né me(nd) *egenlő* <(egen) ent > [hazonra vattok] egessegbe <erőbe > vattok“.

hanem csoportba, „egybe“-tartozásuk áll, akkor már valamely közös jegy kapcsolja őket össze: az egyből *egyazon*, *ugyanaz* vagy *ugyanolyan*, *egyenlő* lesz; vö. ÉrdyK. 390: „[Krisztus emberré lett] Azeert hogy my welwnk *eeggyee* lehetne *egy akaro* lehetne *eegy lekew* lehetne . . . my es azonkeppen tegywnk ha Cristus Jesussal *eeggyee* akarwnk leenny“.¹ Másrészt — mint a ’simul, una’ jelentésű szavak esetében láttuk — a helyi, időbeli azonossággal az egyneműség, ugyanolynság fogalma természetesen velejár vagy belesugárzik. Akik egy helyen, egy időben mennek, esznek, kiáltanak stb., azok cselekvésében valamilyen módbeli azonosság is föltétlenül megnyilatkozik, vagy a szemléllő legalábbis beleérti. Szinte kézzelfogható szemléletességgel igazolja ezt a lélektani törvényszerűséget a CALEPINUSZÓTÁR néhány adata: 242: „coniuncte: *Egyyut, igyenlő kèppen*, egy akarattal“; 243: „conrei: *Egyyút* vádoltattak, *igyenlő* bwnősök“. Egyhelyűség s a mód azonossága érdekesen van együtt az *egyembe* (*egybe*) tartalmában, amikor jelentése ’mutuo’ vagy ’ad invicem’ azaz ’az egy helyen, egy időben levők azonos módon’: BécsiK. 9: „Es felkèlè mièlòt èmbèrec *egembè* egmast megesmèrnèc: Surrexit itaqua, antequam homines se cognoscerent mutuo“; JordK. 612: „Ellenseghesek valanak *egybe*: inimici erant ad invicem“; SztÁgReg. 91: „*egembe*-nezessel: aspectu mutuo“; MA: Bibl. I, 84: „Artzal *egybe* valának: se mutuo respicientes“ (NySz.).

E szakasz befejezéséül — csak ízelítőül — hadd mutassak be néhány idézetet, mely igazolja, hogy a latin ’unus’ tartalmát számnévi, mutatónévmási vagy módhatározói funkcióban egyaránt milyen gyakran az *egyenlő* szóval fordítják. Ezzel csak azt akarom alátámasztani, hogy a kódexek korabeli fordítók tudatában az *egyenlő* jelentése egyként tartalmazta az ’unus’ és az (’idem’ →) ’aequalis, aequus’, azaz a számnév és mutató névmás fogalmi tartalmát: ÉrdyK. 8: „hogy *egyenlő* lelekkel es *eegy* zayal tyztòllyetek istent: ut unanimes uno ore honorifices Deum“; CAL. 1132: „unanimiter: *Egy* akarattal *igenlő* zivuel“; SermDom. II, 664: „unanimis: mynd *egembe*“ (NémetujvG1.: „mend *egbe*“); DebrK. 31 (NySz. helyt. 30): „*Igienlő* akarattal pispókòke valaztak“; Helt: ÚT. h6: „*Egyenlő* szúbòl: unanimiter“. Az ApCsel. 2. I: „erant omnes pariter in eodem loco“ fordítása: JordK. 700: „valanak mynyayan *egyetembe* azon helyen“; a Telegdi- és Heltai-Bibliában: „*egyenlő* akaratból“ (ez utóbbi két fordítás így tolmácsolja a Luk. 14. 18: „simul omnes“ kifejezést is); BécsiK. 77: „mend Israel *ègenlő* èlmèuèl vùòltò vrhoz: parimente et obsecratione clamavit“; ÉrdyK. 202: „Es mynd *egyenlő* zowal keaytтыak vala“; MA: Bibl. I, 77: „*egyenlő* szóval: una voce“ (NySz.); BécsiK. 25: „*Egèlmeiòc* légetec: aequo anima estote“; TörtT. I, 183: „*egenlő* akarattal“; SztÁgReg. 20: „non aequaliter valetis: nè *egarant* valo ereuel vattok“; BirkK. I: „nem mend *ègenlő* . . . egessegbe . . . vattok“. — Az *egyaránt* ~ *egyenlő* viszonyára: CAL.: „aequilibrium: *Igyenlő* mérték“; „aequilibris: *egyarant* nyomo“; „aequalis: *Egyarányú, Igyenlő*“.

Az etimológia terén természetesen csak igen széleskörű, alapos kutatás után lehetne — ha lehetne — a végső szót kimondani, hogy vajjon konvergencia esete áll-e fenn (*egy* ~ *igy* > *egyen* ~ *igyen* és *így* ~ *égy* > *ígyen* ~ *egyen* > *igyen* ~ *egyen*), vagy éppen ellenkezőleg a gondolkozás differenciáló-

¹ Ebből a szempontból alapos jelentéstörténeti vizsgálatot érdemelnének az ilyen alakulatok: *egyáltalán*, *egyéb* (= nem ez, hanem más!), *azonegy*, *mindegy*, *egyre-másra* stb.

dásával egy eredetileg közös tő divergált a számnévi és mutató tartalom megkülönböztetése felé. Kétségtelen, hogy az olyan adatok, mint JordK. 653: „En vagyok *egy*, ky bizonsagot tezek en magamrol: Ego sum qui . . .“ (vö. MünchK. 186: „En va^goc, ki“) — melyekben az *egy* jelentése kétségkívül 'az' — elgondolkoztatók. Az pedig — úgy vélem — bizonyosra vehető, hogy az *egyen*-nek az *egy* ~ *igy*, illetőleg *igy* ~ *égy* tövektől való elszakítása s egy önálló *egyen* tőszónak feltevése (EtSz., SzófSz.) nem megokolt. A KASSAI-tól (meg a NySz.-tól is következetlenül) követett szétválasztás *eggy* 'unus' és *egy* '?' tőre ellentmondásokra, következetlenségekre vezet, de nem igazolja a szétválasztást sem a nyelvtörténet (vö. *egyéb*, *egyembe*, *egyetem* stb.), sem a széles körben érvényes tájnyelvi ejtés (*egyenlő*, *egyenlet*, *egyetem* stb.); l. még ORBÁN i. m. 27, 31).

5. Az *egyen* származékai között legtanulságosabb az *egyenes* ~ *igyes*. A szó a kétségtelenül a névszói funkciójú *egyen* -s képzős származéka (vö. *bizonyos*, *hasz(o)nos*, *vagyonos* stb.).¹ Közte s az *egyenlő* között olyan a megfelelés, mint *ünnepi*, *hétköznapi* ~ *ünneplő*, *hétköznapló*, *tar* ~ *tarló*, *szép* ~ *szep^lő* s legfőképpen, mint *hason* ~ *hasonló* között. Magyarán mondva: *egyenes* eredetileg a. m. 'egyenlő', illetőleg a. m. melléknévesült (*egy* ~ *igy* >) *egyen* (vö. MTsz.: *egyenül* 'egyesedik'): PeerK. 85: „Az égezz keñyr ő kézékben keeth *egenes* resre walek“; AporK. 44—5: „Ki *egenesletetik* kődökben vrral, *egenes* lezen vrral: quis in nubibus aequiabitur Domino: similis erit Deo“ (a DöbrK. 162 *egellő*-t, a KulcsK. 217 [KeszthK. 233] *hasonlatos*-t mond ugyanazon szöveg fordításában); DöbrK. 354: „legetek mind *egenesek* elmetegben: unanimes“ (~ JordK. 850: „Hytben kedegh mynd *egyenlők* legyetek“); Zvon: Post. II, 243: „Téged a földdel *egyenessé* tesznc“ (NySz.; vö.: „a földdel *egyenlővé* tesz“); CAL.: „adaequare: Igyenlőue, *igyesessé* tenni; „aequo: Meg *igyesesítöm*, igyenlové teszom“, „coaequo: Meg *igyesesítom*, hozzá igyengetom, igyenlővé teszom“; GyöngyTör.: „Aequalitas: similitudo: paritas: Egyenlőség: *Igyenőség*“, „aequitas: *egyesesegh*, *Igzsag*“. — Az *egyenes* azonban — úgyszólván minden jelentésében — nemcsak *egyenlő* felé mutat, hanem a világosan *egy* 'unus' származék *egyes* felé is. Természetes ez, hiszen az *egyes* és *egyenes* közt csak annyi volt a különbség, mint itt: *itten*, *ily*: *ilyen* vagy *igy*: *igyen* között. Az *egyes*nek a NySz.-ban adott 3. jelentése 'aequalis; gleich' (!); uo. idézve (Born: Ének 15): „*Eggyesse* istenuel az embereket semmi teremtettt allat nem tehete“. Az *egyenes* (és *egyes*) ezt a jelentését már a kódexek korában is túlnyomórészt csak származékaiban őrizte. — Az *egyesesség* rendszert a latin aequitas fordítása: DöbrK. 28: „ö zine *egyesesegeket* lata: aequitatem vidit vultus eius“ ~ KulcsK. 18: „*igyesesegeth* latoth w szeme“ | DöbrK. 126: „mert nepeket *egyesesegbe* itilsz“ ~ KulcsK. 155: „mert yteelz nepeket *egyesesegbe*“; DöbrK. 222: „te *egyesesegbe* meg eleveneitez engem: in aequitate tua vivifica me“ ~ KulcsK. 306 (KeszthK. 40): „the *egyesesegbe* eeltess engemet“. A KeszthK. 434 azonban világosan mutat az eredeti 'azonosság, egység; egyenlőség' jelentésre: „ky mynden nyelweknek kylembezesewel nemzeteket hithnek *egyesesegbe* gyeytettele“.

Az *egyenés*-nek 'egy(azon), közös, azonos, egyenlő' alapértelmére mutat a szónak gyakori 'coequalis' megfelelése: SermDom. II, 770: „Licet enim

¹ Helytelenül KALLÓS (Balassa-Emlék 71, Nyr. LX, 142), aki szerint elvonás az *igyenöst*-ből.

christus sit filius, tamen patri est coequalis: *egenes* vele“. Nem meglepő, hogy hasonló értelemben *egyenlő* és *egy* is előfordul: BécsiK. 118: „Tū zemēltec oztouerbek egeb ifiaktol tŕ *ejenlōitektōl*: prae ceteris adolescentibus c o a e v i s“ (NySz.); CAL.: „aequaeuus: *Egy* ideiw“; „coequalis: *Egy* ideiw, *egyenlō*“. Figyelemreméltó a GyöngyTör. adata: „Aequaeuus: coetaneus: aequalis: Enny [!], *egyenlō* Ideyw: *egy* korw“. Az *egyenes*-nek a számnévi *egy*-gyel való rokonsága mellett szól az is, hogy az *egyenes*nek van a NySz.-tól és az EtSz.-tól nem ismert 'egy' ~ 'együtt' → azon(t)' jelentése is: Döbr. 284: „de alazatosokkal *egenes*et erēctek: sed humilibus c o n sentientes“.

Az *egyenes*-nek ebből az eredeti 'egyenes; *egyenlō*' jelentéséből fejlődött aztán az 'igaz, igazságos, becsületes, helyes, őszinte' jelentés-komplexus. *Egyenes* = aki mindenkivel szemben *egyenlō*, nem részrehajló, egyazon, ugyanaz: *rectus, aequus, iustus, simplex*. Éppen azért az *egyenes* gyakran keveredik is az *igaz*-zal: DöbrK. 22: „*egenes* zivōkōt: *rectos corde*“ ~ KulcsK. 11: „zywbeli *ygazakat*“ | DöbrK. 192: „vket kivezete *egenes* vtra: in viam *rectam*“ ~ KulcsK. 266: „Ees hoza wketh *ygaz* vtra“ (*Igaz*-t mond a megfelelő helyen az AporK. és KeszthK. is) | DöbrK. 367: „es zol vala *egenesen*: et loquebatur *recte*“ ~ JordK. 479: „es *ygazan* zol vala“ | CAL.: „*recte: Igazan, igyenesen, iol*“ — Persze nemcsak az *egyenes* keveredik az *igaz*-zal, hanem az *egyenlō* és az *egy* is: BécsiK. 25: „*Eg*lmeiōc legētēc: *aequo animo estote*“; BécsiK. 33: „*Igaz* lmeiōc lēg: *aequo animo esto*“; CAL.: „*directum: Igynōs*“, „*directe: Egy* átallyába, *igazán*“; GyöngyTör: „*aequanimis, Egyenlō* lelkw“.

Az *egyenes* 'planus, planum' jelentése igen korán kialakult: BécsiK. 299: „*egēnesse: in planum*“; SermDom. I, 419: „*Templum erat planum egenes*“; stb. A jelentésváltozás alapja ezúttal is a számnévi-névmási 'egyazon, *egyenlō*' jelentés volt, ebből fejlődött a 'különbség, kiemelkedés nélkül való, (mindenütt) *egyenlō*' tartalom (vö. a már idézett „földdel *egyenes*essé tesz“ fordulatot): BécsiK. 109: „minden heget és vōlgeket betōlteni foldnec *egenes-seiglen: replere in aequalitatem terrae*“ (NySz.). Ékesen beszélő, s a változás történeti lefolyása tekintetében is eligazító a CAL. adata: 744: „*peraequo: Eggyarant* [!] ualoua, *igy* zentōue [= egyszintűvé] tezőm“. Hasonló szemlélet alapján alakulhatott ki (a függőleges viszonyában) a későbbi s viszonylag kevésbé dokumentálható 'rectus, directus, irretortus; nem görbe' jelentés is: Sylv. PuerColl. 41: „*Egyenyesen* eully: *erectus sede*“ (vö. még NySz., CAL.). A fejlődés — KALLÓS magyarázatával szemben — ezúttal semmi-képp sem képzelhető *egy* „konkrét“, mutatással is kifejezett 'sík, sima' alapjelentésből. Nem azt jelenti ez, hogy itt a jelentésfejlődés absztrakt → konkrét irányú lett volna, vagy hogy az *egy* ~ *igy* legvégső fokon nem egy mutatással kísért fogalmi tevékenység nyelvi eredménye lenne (MÉSZÖLY, Fejtegetések... 44 szerint a mutató névmás töve „indulatszó eredetű magánhangzó“) hanem azt, hogy a gondolkozás folyamán korábbi fokot képvisel az (esetleg) számnévi és mutató névmási tartalmat differenciálatlanul egyesítő fogalom, illetőleg az ezt kifejező egységes mutatószó, mint a felszínformák már fejlett elvonó készséget kívánó fogalmának megalkotása. Az *egyen* így az *egy*-nek elemezetlen számnévi és névmási tartalmával a gondolkodásnak olyan fokára mutat (már saját korából is persze) vissza, amikor mutatószó már bizonyly volt, a felszínformák fogalmi viszont feltehetőleg még aligha.

Ha az *egyenes* alapjelentése 'sík, sima' lett volna, nehéz lenne megmagyarázni a szónak főleg származékokban élt 'egyező, azonos, összhangzó,

békés, egyetértő' jelentését: SermDom. II, 192: „non es concors [*egenes*] cum deo“; GuaryK. 67: „Legön bekessegos istent zeretó es att'afiaual *igenős*“; Zvon: Post. I, 60: „Nyelvünc cselekedetünckel *egyenes* légyen“ (NySz.). Az *egyen* számnévi mutató névmásból viszont természetesen következik ez a jelentés. Meg is van az *-n* képző nélküli *egy* többől képzett azonos származékokban is: ÉrdyK. 125: „Hywsseeges tarssassagban *egyese* valanak“; ÉrdyK. 390: „[Szt. László] Wr ystenneel kedeeg nagygal nagyobbban *egyese* vala mert soha semmy nemew bynnel meg nem bantotta vala“¹. Figyelemre méltó az *egyenetlen* alak is, mely valószínűleg nem az *egyen* fosztóképzős alakja, hanem *-s ~ -tlen* megfelelés mintájára az *egyenes* alakból analógiásan alakított forma.¹ Jelentése eredetileg: 'nem egyenlő, nem azonos': CAL. 509: „impariter: Feletlenol, *igyenetlenul*“ stb., majd ebből: 'nem igaz': CAL. 509: „iniuus: Hamis (awagy) *igyenetlen*“ stb. Jelentése még a XVII. században is sohasem 'nem sík, hepehupás' stb., hanem 'discors, inconciliatus; nem-egyező, nem-azonos, együtt nem megférő': Zrínyi I, 6: „Nem *egyenetlen* az szerelem vitézséggel“; Pázm: Kal. 45: „Az evangelisták írásában nincs semmi *egyenetlenség*“ (NySz.). Különösen erősen sugallók a zenei jellegű példák, melyekben az 'összhang' fogalmát kell kifejezni: CAL.: „asymphonia: *Igyenetlenség*“², „asyndeton: *igyenetlen*“, „symphonia: Az eneklesbe valo *egyenlő* zenges“; GyöngyTör: „absonó, discordare: nem *egyenlő* képpen zolua“³. — Az *egyesít* — *egyesül* (~ *egyesél*) uralkodó jelentéstartalma ennek megfelelően: 'hasonlóvá, egyenlővé, ugyanolyanná, egygé tesz (lesz)': SermDom. II, 229: „nostram voluntatem c o n f o r m e m u s eis: ho;ya;ok *egeneseljenk*“; SermDom. II, 700: „nec fratri obtemperat *egenesul*“; DomK. 123: „[Szt. Domonkos idegen konventben] *egyeseytuen* evmagat az conuenthez etekben es asztalban“⁴. Com: Jan. 15 szerint is: „A város földig le-vonatic, földel *meg-egyesittetic*“ (NySz.). Az *egyen* és *hason* kapcsolata, illetőleg az *egyen* jelentése szempontjából figyelemre méltó, hogy a *conformare* igét igen sűrűn *hasonlat*, *hasonlatja* magát szavakkal fordítják: Pál Lev. Róm. 12. 2: „Nolite *conformari* huic saeculo“⁵. DöbrK. 280: „ne *hassol'*atok magatokat ez vilaghoz“ ~ ÉrdyK. 67: „Es ne akaryatok *hasonlatatny* ez yelen valo vylaghoz“ ~ Helt: Bibl.: „Es ne szabiatic tū magatokat è világnac abrázattyához“.

A mondtak alapján természetes, hogy az *egyesít* jelentése is nemcsak 'unio, coniungo' (vö. NySz.), hanem 'assimilo, aequo' is: ÉrdyK. 368: „[Krisztus lejött a földre] az gyar'lo embery nemet meg keresse es ennen magához *eggyeseytee* nagy zeplótelen zeretettel“; ÉrdyK. 389: „Istenhez *éeggyeseytew* akarát“; FéI: Tan. 11: „A magiarazat melle kiuantatik az ertelemnek es az valasztanak lelke, hogy az mellyek latatnak külömbözni, azokat meg *eggyesicze* (NySz.).

Hasonlóképpen az egység és azonosság fogalma tükröződik az *egyenésedik*, *egyesül* 'megegyezik, megállapodik, kibékül', illetőleg az *egyenesség* 'egység, megegyezés' jelentésében: DöbrK. 358 (MünchK. 24): „meñ el *egenesöl* meg te att'ad fiaual: vade reconciliari fratre tuo“ (NySz.); 1555: „Hogýha esz asztalgýarþho janos Meg nem *ýggenesednek*: Nagý myhalý janossal mely *ýggenessegben* . . .“ (MNy. XIII, 252); TörtT. I, 183: „*Egenessegre* mentonk *egenes* akaratal az my hassank jawaerth“; Helt: Krón. 95: „Minnyaian meg

¹ De vö. *egyenletlen*: ÉrdyK. 328: „zent zyzek ymattanak eertewnk migh hozyank *gyyenlök* romlandok voltanak; haat myth gondolhatwnk ymaran mykoron myndenben my hozyank *igyenletlenne* lettenek“ (NySz.). Az *egyenletlen* ~ *egyenetlen* képzés között — úgy látszik — küzdelem folyt: RMNy. II, 33: „Ha jobbgyuk kewzewth walamy (*egyenletlenség*) *egyenletlenség* thewrtennek“.

*egyenese*dénc rayta, hogy László lönne magyar király“ (NySz.; l. még uo.: *megegyenesít*, *összeegyenésít*). Az *egyenese*dik, *egyenese*ül tehát a. m. (*meg*-, *össze*)*egyesedik*, (*egybe*-, *meg*)*egyesül*, *megegyez*. Ezeknek a NySz.-ban ilyen jelentéseit találjuk: 'convenio, concordo', sőt 'par sum, similis sum' (vö. még PP. is: „*igyenese*dik: convenio“). Az *egyenese*ség pedig a. m. *egység*, *egyes*ség, illetőleg: *azonosság*, *megegyezőség*, *egyenlőség*, *egyetértés*, *béke*: DöbrK. 251: „*hog* *egenesse*gben: eg zaval tiztell'etek istent: ut u n a n i m e s, uno ore . . .“; ÉrdyK. 565: „Yrygseg nynchen de zeretet es *yygenesse*egh“ (JordK. 659: „Nem vala azert *yyenlőse*gh hw keztek: Et schizma erat inter eos“); SztÁgReg. 21: „Concorditer: *egenesse*g; MA.: „concordantia: *egyenesse*g“. — Érdemes ugyanakkor megnézni a NySz.-ban: *egyes*ség: . . . 2. 'concordantia, concordia', 3. 'aequalitas', 4. 'pactum, conventio' — vagyis mindenestül megegyezik az *egyenes*ség-gel; *egyes*séges pedig: 'uniformis, concors [!]'. A kétféle tő azonos értelmű származékai keverednek is: CAL. 234: „concorditas: *Egyes*ség“, „concorditer: *Igyenlő* képpen, egy akarattól“.

6. Hogy a szócsalád minden (régi és mai) jelentése világosan álljon előtünk, valamivel még ki kell egészíteni a fentieket. Az *egyen* származékainak bonyolult jelentéskörében a fordítás—visszafordítás—nyelvi műveletével keletkezett jelentésekkel is számolni kell. E nyelvi tevékenységben éppúgy hatnak bizonyos törvényszerűségek, mint a gondolatnak nyelvi formában való megvalósulása folyamán. A szócsalád egyik vagy másik tagjával kapcsolatban megállapodott szemantikai kör hat, kisugárzik a család többi tagjára is. Az egyik nyelv szemantikai-morfológiai összefüggései a másik nyelvben is hasonló — de etimológiailag nem megalapozott — rendszert igyekeznek létrehozni. A latinban például egyrészt bizonyos kapcsolat van a *dirigo* : *directus* : *rectus* között, másrészt a három szó mindegyike valami külön szemantikai vagyonnal is bír a másik kettővel szemben. A *rectus* a magyarban *b i z o n y o s e s e t b e n* lehet 'egyenes', a két szó szemantikai-logikai köre azonban korántsem fedi egymást. A fordító viszont az egyetlen konkordancia ürügyével áthozza a magyarba a 'rectus' egész latin nyelvi szemantikáját, s ráruházza az *egyenes*-re vagy annak magyar nyelvi rokonaira. A „*rectas facite semitas eius*“ fordítása például: JordK. 361: „*yygenese*yczetek meg hw esweñet“ (ugyanígy JordK. 526, MünchK. 113, Helt: Bibl.); ÉrdyK. 24: „*yygenese*őheetők meg . . .“; — viszont MünchK. 18: „*igazacka* [!] tegetec ő osuenit“. Pedig etimológiailag — mint láttuk — *egyenesít* a. m. 'egyenlővé, azonossá tesz; aequare, conformare'; vö. BécsiK. 299: „*o malaztot egenseit o malaztahoz: exaequabit gratiam gratiae eius*“. Az „erunt prava in *directa*“ kifejezés fordítása: JordK. 526: „es az gonozok *yygenese* leznec“ (NySz.); — amit a MünchK. 113. sokkal szerencsésebben így fordít: „es leznec gonozoc *igazacka*“. (A *dirigo* megint más irányba visz: JordK. 621: „*Ygazassatok* vrnak hñ vtat: dirigite viam Domini“.) — Csak a fordítással magyarázhatók az ilyen jelentések: DöbrK. 284: „En zivemnek *egenseitese*be vallok neked: in *directione* cordis“. Hasonlóképpen csak a fordításban jutnak az *egyen* igei származékai az 'irányít, irányul' jelentéshez, amely belső jelentéskörrel az algha megmagyarázható. Különösen az *egyenes*ül- és *egyenet* ige ment át ezen a változáson: DöbrK. 219: „Te elődbe en imaçagom *egense*ől on: mikent temien fñst“. Az *egyenet* pedig a *rectus* = *egyenes* × *igaz* keveredés hatására 'igazgat, irányít, vezet', illetőleg más irányban 'igazit → helyes formába hoz, javít' jelentést vett fel: TelK. 48: „Te *egenge* engömet“; DebrK.

246: „Ammendónható istenhoz *igengetessec* . . . a te fohazkodasot [!] es siralmad“. Alighanem ilyen etimologizálás eredménye az *egyenes* = *simplex* azonosítás is; feltehetőleg a *simplex* : *simul* tövében érzett 'egy' számnév hatására (vö. ma is: *egyszer* : *egyszerű*).

MARTINKÓ ANDRÁS

A ballada és a románc szó történetéhez

Simonyi Zsigmond emlékének

Az irodalmi műfajok nevei — a maguk hangalakjával, etimológiai rokonságával és korok, társadalmak szerint változó jelentésével — beletartoznak a nyelvtörténetbe is.¹ A ballada azok közül a műfajok közül való, amelyek leginkább hozzá voltak kötve a korok és népek változásaihoz. A *ballada* szó váratlanul bukkan föl és gyújt világot az európai irodalom egén, mikor 1765-ben P e r c y kiadja a régi angol költészet emlékeit (Reliques of ancient english poetry). Az új műfaj első irodalmi remeke a népies-romantikus beállítottságú Németországban már 1773-ban megszületik (B ü r g e r : Lenore). A racionális-arisztokratikus hagyományokon élő Franciaország akkori vezető esztétikusa, a nálunk is (C s o k o n a i) jól ismert CHARLES BATTEUX — aki „Principes de la littérature“ című hat kötetes munkájában (1777.) a századforduló Európája számára kodifikálta és közhelyekbe foglalta a klasszikus irodalmakon alapuló modern irodalomszemléletet — még semmit sem tud a balladáról.

Hozzánk nem az angol, még kevésbé az epikus balladát nem ismerő francia, hanem a német irodalom közvetítette az új műfajt és nevét, a *ballada* szót. Ezt maga a műfaj elnevezés nyelvi eredete is igazolja: a *ballada* szó a német *Ballade*-ből keletkezett, tudatos átalakítással (EtSz.) és azzal a szokásos latinositással, amire már BARSÍ (RIEDL) FRIGYES utalt (MNy. XII, 404). A „Felelet a Mondolatra“ (1815. 74) még németre utaló alakban írja a *ballada* szót: „S ez új nép *Romanzot* 's *Balladékat* betsül“ (vö. TOLNAI VILMOS: MNy. XII, 133). K ö l c s e y egyik Szemeréhez írt levelében (1823. ápr.) a németes *Balladéjaim* alak mellett a *Ballád* franciás (vagy angolos?) alakot is használja. A r a n y még 1863-ban is *románczát* ír (Naiv eposzunk: ÖM. V, 355).

A szó megmagyarosodása nem történt az átvétel pillanatában, de a *románc* és a *ballada* akkor mindenképpen modern műfajt jelentett a maradisággal szemben. A régiségben a NySz. nem ismeri a *ballada* szót. G v a d á n y i a *romantzokat* a meséskönyvekkel azonosítja. F a l u d i a Nemes Asszonyban a *romantzia*-írások (azaz regények) ellen hadakozik . . .

A német *Ballade* formailag a francia *ballade* szóból származik (EtSz.), de tartalmilag az angol *ballad* hatása alatt keletkezett (H. SCHÜLZ, Deutsches Fremdwörterbuch. 1913.).

Az alábbiakban a *népballada*, *néprománc* műfaj-megjelölésekről külön nem szólunk, minthogy ezeknek sorsa azonos a (*mű*)ballada, (*mű*)románc

¹ SIMONYI JÁNOS az *irodalom* szó történetét írta meg (NyF. 68. sz.), de a szónak csak külső történetét. — Vö. még a *rege* és *monda* vitáját (VÉGH ENDRE, SZARVAS GÁBOR ÉS PRIKKE L. MARIÁN: Nyf. XXII.)

szavakéval, tekintettel arra, hogy a nép nem ad műfaji címet költeményeinek, és ezek a jelölések az etnográfusok és esztétikusok kelléktárából valók.

1. A *ballada* mint költeményforma.

A német *Ballade* már megszületésekor oppozícióba került a francia *ballade* és a francia *romance* elnevezésekkel és műfajokkal. Ez a fogalmi bizonytalanság a magyar nyelvhasználatban is hozzákapcsolódik a *ballada* szóhoz. Kétféle ballada van: költeményforma és epikus. És kétféle román: lírai és epikus. Az epikus román az epikus balladával állandó versengést mutat, egészen napjainkig.

A francia nyelvhasználatban és poétikában nagy szerepet játszik a *ballade* műszó, mint egy határozott költeményformának a neve. A *ballade* itt strófászerkezetet és zárt kompozíciójú verset jelent. Lírai keretet, amilyen a szonett, a madrigál, a rondó stb. Három strófa és a hozzájuk fűzött versküldő ajánlás (*envoi*) a lényege ennek a keretnek, amelyben a legkülönbözőbb tárgyi, világnézeti tartalmak helyezkedhetnek el. VAPEREAU irodalomtörténeti szótára (*Dictionnaire universel des littératures*, 1884.) a *ballade* címszó alatt csupán ezt a forma-balladát tárgyalja, az epikus balladát pedig külön cikkben az angol irodalomra korlátozza.¹

A francia forma-balladának nyomai a magyar irodalomban csak a XX. század eleje óta jelentkeznek. Főleg akkor, mikor divatba jött Villon „balladái“-t fordítani (Szabó Lőrinc: Villon: Tíz ballada. 1933.; Faludy György átköltései. 1937.; Vas István 1942.; Mészöly Dezső 1944.; József Attila, öt Villon-ballada: ÖV. 1947.). Francia értelemben vett „balladái“-t tudtommal csak — a „lázát“ ötvözött formák alá rejtő — Babits Mihály és a franciás műveltségű József Attila írtak. Babits csak egyet, „Ballada Irisz fátyoláról“ címmel (1909.). Akkoriban az epikus ballada halottnak látszott, úgyhogy a balladát megtagadó modern líra (vö. erről alább) — részben esztétikai játékból, részben politikai állásfoglalással — az addig jobbra feudális eszmekörben mozgó balladával szemben megkockáztathatta a *ballada* elnevezést egy nálunk új műfaj megjelölésére. Babits „balladája“ lírai variáció a régi téma-húron: a Tavasz, Nyár, Ősz és az évszakokat lezáró Tél impresszionista leírását adja. — József Attila a *ballade* artistikus kereteit nem az öncélú „difficulté vaincue“ szellemében használja föl, hanem fokozott önkifejezésre, amit a mesterkéltségű műforma és a formarobbantó tartalom ellentéte hevít. (Ez az ellentét a tárgy, intellektuális, évszázadokat átvészelt szonettforma és a tagadás szelleme között már Baude lairenél megvan; vö. Fleurs du mal. 1857.) József Attilának két ilyen formaballadája van. Az egyiknek címe: „A tőkésék hasznáról“ (1933.), amelynek egyik gépirásos szövege a „Tőkehaszon-ballada“ címet viseli (ÖM. II, 92 és 393). Refrénje — „a tőkéséké a haszon“ — az Ajánlás-ban is szabályszerűen ismétlődik. A genrekép-szerű, de nem „idilli“, hanem osztályharcos Bér munkásballada (i. h. 107 és 396) erre a refrénre van fölfűzve: „bérünk van, nincsen örömünk“.

A német *Ballade* szó a francia *ballade* 'forma-ballada' fölött könnyen győzedelmeskedhetett. Ez az utóbbi költeményforma akkor Franciaországban

¹ Mikor egy francia nyelvű publikációban megjegyzéseket fűztem a ballada európai történetéhez, a dolgozat címéül kénytelen voltam a magyar *ballada* szónak körülbelül megfelelő *La ballade épique* megjelölést adni (Helicon. Amsterdam, 1939. II, 156).

is mélypontra jutott. Hiszen már az előfutár Molière kijelentette egyik hőse útján (Femmes savantes. 1672. III, 3), hogy a *ballade* elavult műfaj, unalmas, avatag költeményforma... Csak a XIX. században éled újra a zárt formájú *ballade*, mint lírai keret, igaz, hogy szinte már keretnélküli formában, Victor Hugonál, Mussetnél, a parnasszista Th. de Banvillenél (1873.), egészen Paul Fortig. Musset balladának titulált 25 versszakos költeményének (Ballade à la lune) — magyarul inkább „Óda a Holdhoz“ lehetne a címe.

2. A ballada és a románc mint „rokonneműek“.

Nehezebb volt, de szintén 1770 körül Németországban dőlt el a *románc* és a *ballada* elnevezések vetélkedése. Az ingadozás kompromisszummal végződött: a *ballada* győzött és másodrangú szerepre szorította a *románc*-ot, de megmaradt a két név váltakozása.

A *románc* műfajnév eredetileg népi, azaz spanyol nyelven írt krónikás és lírai költeményt jelentett.¹ Sok tudós elem van a spanyol románcokban és műköltők: Lope de Vega, Cervantes utánozták a műfajt. A XVIII. századi francia *romance* Rousseau fogalmazása szerint könnyed modorban, dallamra írt, verses szerelmi történetet jelent, gyakran tragikus véggel.² De a zenés színdarabokban dalbetétként alkalmazható *romance*-nak ezt a tragikumát nem kell a ballada „Shakespeare“-jének, Arany Jánosnak értelmében vennünk. A spanyol Gongora gyöngéd-burleszk románcaira visszavezethető francia *romance* aufklárista szentimentalizmusa³ és pasztorálnépieskedése távol áll attól az erőteljes népiségtől, amely a Percy-féle balladákban megnyilatkozik, és ami a német ballada talajában, mint ősi kincs szunnyad. Moncrif, Favart, Marmontel, Berquin, Senecé sokszor frivol, ironikus románc-típusának mégis akadtak követői Németországban (Gleim, a „Romanzen der Deutschen“⁴ című gyűjtemény, 1774.). Műló divat, de a fogalmakat teljesen összekavarta. Bürger még töprengett rajta, vajjon a tréfás műfajt nevezze-e balladának és a tragikust románcnak, avagy megfordítva... A Lenore és Goethe, Schiller balladáit végképp eliminálták a „franciás“ német románcot, amely frivol alkatában a magyar irodalomig el sem jutott.

Hozzánk Herder elromantizált Cid-románcai hozták el a *románc* nevet, amelynek presztízse azonban sokkal kisebb lett, mint a balladéé. A ballada és a románc definíciója körüli elméleti vita irodalmunkban ismeretes, TOMPOS JÓZSEF könyve óta (A m. ball. tört. Kolozsvár, 1909.). Valamennyi

¹ Vö. pl. Silva de romances. 1550. (Ph.-A. BECKER, Gesch. d. span. Lit. 1904. 29 stb.). — A spanyol *romance* a provanszálból (< *romans*). Utóbbi azonos a francia *roman* szóval, amely (< *romant*, XIII. sz. < *romanz* XII. sz.) a vulgáris latin **romanice* szóra vezethető vissza. A jelentésfejlődés: 'rómaiul — latinul — népi (román) nyelven (szemben az irodalmi latinnal)'. Vö. DÁUZAT, Dict. Étym. 1946. — SÁNDOR ISTVÁN Toldalék-ában (1808.) még egynek veszi a *román* és a *romántz* szót 'fabula romanensis, milesia', azaz 'novella, regény' jelentéssel. — BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisdud Szótárában (1792.) csupán a *román*-t említi: 'költött játszi eset, történet' (= regény).

² Szöveg és zene szoros kapcsolatára jellemző GOUGELOT könyvének már a címe: La Romance française pendant la Révolution et l'Empire. Choix de textes musicaux.

³ Forradalmiság és érzelgősség szintézisére vonatkozóan vö. LUKÁCS GYÖRGY, Goethe és kora. 1946. 20—3.

⁴ Ez a cím ma pathetikus-hazafias asszociációkat kelt bennünk. Akkoriban csak azt akarta jelezni, hogy a németek is tudnak „franciás“ románcokat írni...

esztétikus és szóelemző megegyezik abban, hogy a két fogalom voltaképpen azonos a nagy különbségek ellenére is, de éppen ezeknek a különbségeknek a meghatározása nem sikerült.

BEÖTHY ZSOLT „Magyar balladák“ című könyvében (1909. 19) dogmatikusan kijelentette: „a különbségek ellenére itt egy műfajról van szó, melyet angol névvel balladának, spanyolul románcknak hívnak“. Ha ez igaz volna a XIX. század első felében, akkor miért tesznek különbségeket a magyar költők a balladák és románckok között, és miért léteznek egymás mellett párhuzamosan a két elnevezés? Erdélyi János igen gyöngé Kötteményeinek 1844-i kiadásában gondosan megjelöli, melyik verse ballada, melyik románck (kétszer *romancz*-nak írja, ami talán nem is sajtóhiba). Persze, nem lehet eldönteni, miért *románc* a rövid „Harcz' ifja“, amely arról szól, hogy a zsenge ifjú apja után haretérre indul, szörnyű bosszút állani. Hol van itt a derültebb hang, a szélesebb előadás, amit HEINRICH GUSZTÁV (Német balladák és románckok. 1896.) tulajdonít a románcknak?

Minthogy e vázlatos hozzászólásban nem műfaj történetet akarunk adni, hanem szótörténetet, állapítsuk meg, hogy Herder hatása alatt a spanyolos *románc* jelentése többé-kévesbé a *ballada*-éval azonosult. Maga GREGUSS utalt „A balladáról“ című (1865.) könyve elején arra, hogy Uhland és Garay hasonnemű költeményeiket kettős gyűjteménycím alá foglalták, külön szét nem választva őket. Hozzátehetjük: Heine *Romanzero*-nak azaz románck-gyűjteménynek nevezte 1846 és 1851 között írt balladáinak sorozatát (vö. NAGY ANNA, Heine balladaköltészete és hatása: NPhD. XXVI. 1919.). Joh. Nep. Vogl osztrák költő publikációi: „Balladen und Romanzen“ (1835.), „Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden“ (1864.) Utóbbinak a *ballada* és *románc* egy kalap alá kerül a *monda* és a *legenda* név — Tompából és Aranyból ismert — műfajokkal, amik szintén kisebb epikus költemények. Kölesegy Ferenc Minden Munkáinak kiadása TOLDY FERENC által (1859.² I, 107) szintén közös szakaszban adja a kétféle balladát, *Románcok, balladák s rokonneműek* címmel. A tudós kiadó az olvasóra bizza annak eldöntését, melyik közöttük a románck. A kiválasztás valóban nem nehéz. De meglepő és a szokástól eltérő, hogy TOLDY az első helyet nem az akkor már csúcsműfajként tisztelt balladának, hanem a románcknak juttatja . . .

A ballada körüli ingadozás még a század végén és a népköltészetrel szemben is fennáll. KÁLMÁNY LAJOS három kötetében (Szeged népe. 1881—1891.) az első csoport mindenütt a „Balladák és rokonneműek“ címezést viseli. A *ballada* tehát nem kielégítő elnevezés valamennyi kisebb epikus költeményre. Nyilván nem balladák, hanem csak „rokonneműek“, legjobb esetben románckok KÁLMÁNY népi gyűjteményében a „Bújdósó“ című lírai monológ, valamint a „Gyalázatba kevert“ és „Rabságba kevert“ önsírató rabénekek.

Az egyetlen, aki tudatosan különválasztja a balladát a románcktól, és nem hagyatkozik a ködös rokonneműségre, maga Arany János, a „Méh románca“ (1847.) írója.¹ Arany nyilván finom disztinkcióval el akarta különíteni ezt a virágrege-szerű történetet, amely játékosan szomorkás,

¹ Arany *néprománc*-nak nevezi Oláh Géro ismert énekét (A m. nemz. versidom. 1856.: ÖM. V. 278. talán szubjektív-lírai kezdőstrófái miatt. Thalynál (Vit. Én. 1864. I 213) „Oláh Geczi“ a vers címe, műfajmegjelölés nélkül.

a méhre nézve tragédia, az esküvőre készülő leányt pedig tragikomikus büntetéssel sújtja: elkülönítette a hősi és tragikus balladáktól, amelyek között a „Rozgonyiné“ diadalmas és a „Pázmány lovag“ humoros története is — az előbbi kifejezetten *ballada*, az utóbbi *víg ballada* jelzéssel — helyet kaptak. A r a n y alcímében *balladák*-nak nevezi a „Tengerihántás“-t, nehogy az olvasó kétségben maradjon. Jellemző A r a n y tudatosságára, hogy azokat a balladákat, amelyeknél kétségtelen a balladai műfajhoz való tartozás (V. László stb.), nem látja el semmiféle műfaji megjelöléssel. Ellenben azoknál, amiket nem akar balladának tekinteni, — mint a *legenda* alcímű Hegedű és a Szent László — kifejezetten jelzi ezt a szándékát.

GREGUSS ÁGOST a „Szépészet alapvonalai“ című munkájában (1849.) közös nevet ajánlott az „egynemű“ két műfajnak: a *regedal*-t, nyilván a *rege* szónak újabb, 'mese, monda, hitrege',¹ nem pedig régebbi 'vetus cantilena' (SÁNDOR ISTVÁN, Toldalék. 1808.) értelmében. Ami a ballada és románc közös nevéül javasolt *regedal*-t illeti, a fogalomzavar illusztrálása kedvéért utaljunk arra, hogy pár évvel GREGUSS előtt (1841., vö. NyÚSz.) PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR ugyanezt a szót a *romance* magyarítására ajánlotta . . . Fontos ez a javaslat témánk szempontjából, mert a balladáról nem tesz említést, és külön műfajnak tekinti a románcot.

3. A románc mint lírai műfaj.

Honnan került a XVIII. századi francia *romance* szó a reformkori közíró tollára? Úgy látszik, ez a szó: a francia liriko-epikus *románc*, mégsem volt ismeretlen Magyarországon. Bizonyítani lehet a *románc* szónak ezt a *balladától* határozottan elkülönülő jelentését az esztétikai-poétikai irodalomból, valamint K ö l c s e y gyakorlatából és a francia *romance* XIX. századi továbbélésének tényével.

Hogy ez a francia mintákra visszavezethető lírai románc nálunk ismeretes volt, arra tanúnak a száz év előtti poétika egyik tanítómasterét, TATAY ISTVÁNT idézhetjük, aki 1847-ben megjelent chrestomathijában (Költészeti és szónoklati remek . . . nem és fajok szerint osztályozva) külön balladaosztályt és románcaosztályt (sic) állít föl.² Magyarázó bevezetésében megjegyzi TATAY, hogy „a románc és ballada annyira megközelítik egymást“, hogy a két faj „egybe téveszteték“. Mindazonáltal „a románcnak rövidebb alakját és lantiabb ömlengését jellemi különbségnek tekinthetni“. Tiltakozik TATAY a két „rokon“ műfaj összeeserélése ellen, mert — úgymond — „a románc dalian ömleng s éppen nem mutat valami elbeszéleti készülletet és modort [!], míg a ballada már sokkal inkább lebeg a tulajdonképpeni elbeszélés hangján“. A *románc* tehát epikaiatlanabb, szinte már tiszta líra . . . Ez a definíció teljesen ellenkezik GREGUSS és BEÖTHY balladát-románcot egységesítő értelmezésével, ráillik ellenben K ö l c s e y lírai románcaira, sőt az általában epikusnak tartott spanyol románcok egy részére is.

A *románc* ebben a fölfogásban: szelídebb tárgyú, kevésbé patetikus és nem-hősi, bár ballada-féle, de önálló műfaj. Nagyszerűen fején találta erre vonatkozóan a szöveget a szépiró Molter Károly egy odavetett megjegyzésével a „Bolond kisváros“ (1942 körül) című novelláskötetében:

¹ Cox György, A mithologia kézikönyve. Ford. SIMONYI ZSIGMOND. 1886. 15: „A mythologia olyan *regék* gyűjteménye... Némely népek még most is hisznek a régi *regék*ben.“

² Ez a *románca* a német *Romanze* latinosa magyarítása a *Ballade* > *ballada* analógiájára.

„Csete Jancsi, a vidék szavalóbajnoka, minden balladát románcná édesített...“
A *románc* elnevezés eszerint enyhébb, édesített adagolású „balladaiságot“
takar. Ez a jelentés-definíció azért értékes, mert *románc*-nak ilyen értelemben
a spanyol epikus-harcias románcok semmiképpen nem nevezhetők.

Nyilvánvaló, hogy a *románc* nem azonos jelentéstartalmú a *ballada*-val.
Több közös vonásuk miatt helytelenül keverik össze a két terminust. Van
teljesen balladaiatlan románc is. Ezt megerősíti az a tény, hogy a francia
irodalomban — ahol epikus ballada nincs vagy más név (*romance*, *légende*)
mögé rejtőzik — még a múlt század közepén is virágzik a R o u s s e a u
jellemzte szentimentális, énekszóval előadott *romance*. Ezeknek egyik gyűjte-
ménye 1850 körül jelent meg „Les *Romances populaires*“ címmel, DUMERSAN
és NOËL SÉGUR gondozásában (Paris, Gabriel de Gonet, s. d.).

Ami a *romance populaire*, „népi“ románc elnevezést illeti, — ezeket
a románc-dalokat a kiadók egy nagyobb keretbe sorolják „Chansons popu-
laires“ („nép“-dalok) címmel — a *populaire* (népi) a francia irodalom szellemé-
ben és a francia nyelvhasználatban nem falusi, népi eredetű népiességet jelent,
hanem csupán könnyedebb műfajt, népszerű, populáris modort, amely inkább
városi és legfőlőbb rokokó-értelemben pásztorkodó, de sohasem „tájnépi“,
vagy a magyar irodalom műszavának megfelelően *népies*. Ezt bizonyítja,
hogy a legtöbbnek a szerzője ismeretes, köztük olyan nevekkel, mint az
arisztokratikus Chateaubriand, a tudós La Harpe vagy éppen
IV. Henrik király [!], a neoklasszikus Casimir Delavigne, Mus-
set, Scribe stb. Valamennyi *romance* dallamra való utalással jelent meg,
ami lényeges sajtóság, mert az irodalmi *ballada* kezdettől fogva zene nélkül
lép a porondra, és komolyságát látta volna veszélyeztetve, ha ilyen támoga-
tásra szorul. A német és magyar *ballada* olvasmány; a francia *romance* színpadi
műfaj: előadás nélkül nem él. A *romance* jelentése ebben a keretben sem több,
sem kevesebb, mint 'énekelhető költemény'. Természetesen a pusztán lírai
darabok mellett a *romance*-ok nagy részében van epikus elem: történetek
nélkül nem képzelhető el érzelem. Magyar terminológiával *helyzetdal*-nak vagy
genre-kép-nek nevezhetnők ezeket.

Nem lehet itt célunk jellemezni a XIX. századi francia *romance* műfaját,
de a magyar terminológiai vita megértéséhez szükséges bemutatnunk egy
ilyen darabot, amelyre alkalmazhatjuk némi variációval GREGUSS meghatáro-
zását, ilyenformán: „életkép, dalban elbeszélve“.

A „Jenny l'ouvrière“ című *romance*-ra (1847.) utalunk. A költő mint
női eszményt jellemzi a munkásleányt: lakása szegényes, de ablakában virágok;
szíve elégedett, mert kevéssel beéri; lehetne gazdag is, de megelégszik azzal,
amit Istentől kap; kertjében dalos madárka vigasztalja; kenyerét gyakran
megosztja a szegényekkel... Ötsoros refrén élénkíti a „csinos“ dalocskát,
amelynek politikuma a rezignáció, a sorssal-megelégedés, a világrendbe való
belenyugvás prédikálása. Biedermeier édeskészség, filantróp-szociális elérzéke-
nyülés jól megfér a R o u s s e a u jellemzte *romance* hagyományaival. Pár
képet ábrázol a költő. Verse nem balladai „dráma“, de képek sorozata, és
van benne utalás cselekvésekre is.

A francia románc továbbélése is magyarázza, hogy a magyar költészet-
ben a románc nem szűnik meg a ballada köreit zavarni. A *románc*, amely
ma is él, bár irodalmon-kívüli életet, a francia énekes-kávéházak, kasszínházak
dobogóin, nálunk a XX. századeleji kabarében (német-osztrák inspirációk,
Brecht, Kästner nyomán) bukkant föl új tartalommal, de nem *románc*

néven, hanem a *modern* dalok rovatában, sőt néha *ballada* megjelöléssel is . . . Rendszerint a tartalom komolyságához illő feketeruhás dizőzők énekelték ezeket az érzelmes dalokat, Zerkowitz, Tarnay, Reinitz zenéjére. Jellemző ezekre a franciás *romance*-jellegű, de már szociális eszméket realiztikusan, szuggesztive propagáló balladákra a „Cseresnyés Mária“ című, Szávay Gyulától:¹

Nem lesz ez *ballada*,
Nem lesz szerelmi dal . . .
Színhely a kefégyár,
Hová munkába jár,
S hol harminc éve küzd
Ezer más társa közt
Cseresnyés Mária.

A múlt század eleji francia *dalrománc*-cal kapcsolatban — mint párhuzamos jelenséget is — említsük még meg, hogy a melódiához kötött epikus-lírai költeményt gyakran már kevés választja el attól, hogy lerázva a beszéd kötelékeit, föllendüljön a zene szféráiba, ahol *Lied ohne Worte*, *romance sans paroles* vagy csak egyszerűen *ballada* lesz a neve. Schubert, Mendelssohn-Bartholdy „dalai“, Chopin „balladái“, Csajkovszki „románcai“² ebbe a kategóriába tartoznak: rövid, „epiko-lírikus“ zeneművek, melyek a muzsika eszközeivel „elbeszélnek“ valamely tragikus vagy játéki témát. Ismét Greguss definícióját alkalmazva, műfajuk: „dráma zenében elbeszélve“. Valószínűleg ilyen *német ballada*-ra gondolt Balzac, mikor egy modern lakásberendezést így jellemezte: „C’était amoureux et vague comme une *ballade allemande*“ (La Peau de chagrin).

4. A ballada mint elavult irodalmiság.

A ballada Goethe-Schiller-i és Arany János-i apoteózisa után a századvég felé elkövetkezett a ballada letaszítása a trónról. REVICZKY GYULA jelenti be a ballada halálát „A ballada-járvány“ című c.kkében (1884., új kiadása a VAJTHÓ LÁSZLÓ szerk. Irodalmi Ritkaságokban, 49. sz. I, 62), amely már a címevel is pejoratív értelmet ad a *ballada* szónak. REVICZKY a „nem tiszta értékű“ műfajt „irodalmi korcs“-nak tartja, és a ballada kultúrájában a irodalom betegségeként látja . . .

Teljes szakítás nyilvánul meg a balladákkal szemben Ady Endrénél, mely világnézetű indokolással, a „Vér és arany“ című kötetének (1907.) „Menekülj, menekülj innen“ című versében, amelynek mind a négy strófája az ő személyes ballada-problémáját vitatja meg. A költő emigrálni készül, mert nem tudja megváltoztatni a politikai és irodalmi múltjához ragaszkodó országot:

Rossz a világ itt: dacos Hunnia
Álmodva vívja a régi csatát.
Veri a Jövőt: *balladát* akar,
Balladát, balladát.

¹ Magyar kabarét. Gyoma, Kner, 1911. 78.

² A szovjet Akadémia új szótára szerint a *ballada* elbeszélő jellegű zenei mű. USAKOV értelmező szótára szerint (1939. III, 1382) a *románc* kisebb vokális mű, költemény szövegére vagy kisebb instrumentális zenemű, énekelhető lírai jellegű melódiával. (GÁLDI LÁSZLÓ szíves közlése.)

A pejoratív intencióval Hunniának nevezett ország tehát a Jövő ellen harcol, vagyis vissza akar térni a régi álmokhoz, amiknek szimboluma a háromszor is fölpanaszolt *ballada*. Ez a *ballada* nemcsak műfajt, A r a n y - utánzó költészetet,¹ műformát, „politikátlan“ (ha van ilyen) esztétikai megnyilatkozást jelent, hanem lényegét. A *ballada* szóban sűríti össze A d y a régi Magyarország önkifejezését. Ezért nem hajlandó ő balladát írni. A ballada tehát világnézet, államszervezeti, társadalmi és egyéni alkotottság megnyilatkozása. Ebben a balladai világban a nem csupán költőnek, hanem „mindennek“ jött A d y nem találja meg hazáját. Ezért kell új verseivel, sorvadó testével, jövőt váró életével menekülnie innen... Soha még irodalmi műfajt nem azonosítottak politikummal, világnézetrel ilyen éles kontúrokból, mint A d y E n d r e, mikor elhárította magától és az ő eljövendő országától a balladát.

A d y versével egyidejűleg a *ballada* szó pejoratív jelentésváltozását állapíthatjuk meg más költők nyilatkozataiból is. A ballada, mint a régi Magyarország kikristályosodott, hivatalos és elavult műformája jelerik meg K o s z t o l á n y i Esti Kornél című regényében (1933.). Az önéletrajzszerű mese a század elején játszódik. A főhős az önképzőkörben „egy költeményről azt állította, hogy *ballada*. A vezetőtanár a kérdést vita alá bocsátotta s... úgy döntött, hogy az illető költemény nem ballada, csak *románc*...“ A század elején az önképzőkörökben még mindig írtak balladákat, románcokat, és — K o s z t o l á n y i ironikusan állapítja meg — műfaji és a műfajok keretein belül alfaji kérdések kerültek megvitatásra, gyakran súlyosnak hitt, életbevágó következményekkel... A XII. fejezetben a hős német diákéveiről hallunk. Főélménye a Germania nevű közművelődési egyesület üléseinek látogatása volt. Az üléseken „titkos és udvari tanácsosok szabályos balladákat, hőskölteményeket olvastak föl“, — nyilván az öregebb nemzedék tagjai. A *ballada* jelentése itt — K o s z t o l á n y i szordínó-hangjaiból kihallhatóan — : 'hivatalos, szabályokhoz igazodó, tehát belső ihlettségét elvesztett, epigon, komikumba hervadó, elavult műfaj'.

A *ballada* műfajt gyakorta enyhe humorral emlegetik századunk közepén. Ezt a fölfogást tükrözi az a paródia, amit D a r v a s S z i l á r d írt S z a b ó Dezső modorában (A csodálatos papagály. É. n. 52). A parodisztikus regényrészletben szerepel egy Anda János nevű epikus költő, aki „hivatásos balladairó és elismert epikai szaktekintély lett“. Balladairás, mint hivatal: ez a gúnycsúszó világnézetileg is megbélyegzi és megtagadja a ballada műfaját.

Korunkban a leghatásosabb visszautasítása a románcnak M a j a k o v s z k i j (1894—1930.) részéről történt. Nyilvánvaló, hogy a nagy szovjet költő, a forradalmi M a j a k o v s z k i j, nem írhatott régimódi balladát, sem *dálrománc*-ot, amely utóbbi 'dalszerű fölépítésű, szerelmi-lírai jellegű könnyedszentimentális vers'.² „Teli torokból“ című (1930.), megszállottságtól ihletett, ars poetica-szerű versében (Vál. versei. Bp., 1947. 265) M a j a k o v s z k i j a saját költészetét jellemzi, egyúttal harsogó lírai megnyilatkozást is adva:

¹ Vö. BENEDEK MARCELL, Ady-Breviárium II, 20 (1925.). — FÖLDESSY GYULA (Ady-tanulmányok. 1921, 130) nem költeménynek, hanem cselekménynek értelmezi a *ballada*-t. Erre itt nem terjeszkedem ki. Nem is értek vele egyet, de így is azonosul A d y szövegében a ballada-műfajra jellemző cselekmény a jövő-ellenességgel, tehát az elavultsággal.

² USAKOV orosz szótárának értelmezése szerint. A szótár utal a spanyol epikus románcokra is.

Írnék románcokat¹
magam is, mint mások:
kedvesebb ez, s többet is hoz a konyhára —
de én megfékezem magam,
megállok. nem fuvolázok,
dalomnak torkára hágvá.
Hallgassatok csak utód elvtársak.
szól az agitátor, a rikkancs vezér!
... versem az élőkkel
élő nyelven beszél.

M a j a k o v s z k i j tudatosan és programszerűleg szembehelyezkedik a románc-írással, elítéli a merengés „fuvolázó“, archaizáló témáit és nemelő nyelvét. Állásfoglalása egyúttal a *románc* szó jelentéstörténetében is jelentős állomás.

5. A ballada mint szomorú történet.

Az ódon ballada² halála után, mielőtt megszülethetett volna a balladának új, XX. századi formája és jelentése, a *ballada* és *románc* szavak annyit megőrzöttek régi presztizsükből, hogy a legkülönbözőbb, sokszor műfajtan műfajok érdeklődés-főlkeltő cégeréül szolgáljanak.

Guillaume Apollinaire, az anarchisztikus, formaledöntő költő (1880—1918.) írt egy költeményt műfajmegjelölés nélkül, „La Loreley“ címmel. A vers nem más, mint Clemens Brentano (1778—1842.) „Die Lore Lay“ című balladájának átdolgozása. *Ballada* megjelölést nem kaphatott a francia vers, *romance*-nak pedig túlságosan személytelen és epikus. Az ellenkezőjét konstatálhatjuk Heine részéről, aki a Heimkehr-ciklusban (1823—1824.) dolgozta föl a témát, cím nélkül illesztve egy sorozatba: a Loreley téma mint „Märchen aus alten Zeiten“ a költő személyes élménye, a ciklus második darabja...

Van azonban Apollinaire-nak egy költeménye, amely kifejezetten *romance* akar lenni, a mottó és a szöveg utalása szerint. Ez a „La chanson du mal aimé“ című *romance* szétfolyó líraiságával, 52 ötsoros strófájával sehogy sem illik bele az eddig definiált románcok közé. Értelem, műformá föloldódni látszanak a látomások és melódiák egymásutánjában.

Wilde Oszkár hiába nevezi *ballada*-nak a „Readingi fegyház balladája“ című versét (1898.): művének semmi köze a balladához. Legföljebb „szomorú történet“ lehetne a magyarázó alcíme.

Faludy György 1934-ben tett közzé egy epikus költeményt a Független Szemle hasábjain (II, 60), „Ballada F. Gy. egyetlen szerelméről“

¹ Az eredetiben valóban *románc* van, 'mű-népdal' jelentéssel.

² Vö. Kosztolányinak „Ilona“ című versét.

címmel. A költő tehát önmagáról írt „balladát“, amely voltaképpen nem ballada, hanem szerelmeinek sorozatos elmesélése. Mindenesetre azonban a címadás azt a kísérletet jelzi, hogy a szerző át akarta menteni modern tartalommal a ballada műfaját: a XX. század nagyvárosi, szocialista eszméktől inspirált világába.

Füst Milán is írt balladának nevezett költeményeket (Szellemelek utcája. 1948.). Van közöttük egy skót ballada és egy bantu-néger „ballada“ fordítása. Irodalomtörténeti szempontból csakat lehetne beszélni róluk, de jelentéstartományilag a *ballada* szó konvencionális használatát célozzák.

Berczeli Anzelm Károly *Románc* című verse (?1934.) szomorúság történet, némi méla humorral, a költő saját élményét meséli. Berczeli írt egy „Esti balladát“-t is. Nem akar folytatása vagy újraélesztése lenni a romantikus balladának. A költő a saját szomorú világérzését írja meg, epikum nélkül. A *ballada* jelentése itt: 'elmélkedés a lét tragikumáról'.

Radnóti Miklós is írt egy *Ballada* című verset. Mindössze 6 sor. Mintha a „balladás“ cselekmények összesűrített lényegét akarta volna egy fölvilanó jelenetben megörökíteni. A téma nem konkrét történet, hanem a gyilkosság, a maga halálos meztelenségében. Van Radnótinak még egy kisebb epikus költeménye: „Ének a négeréről, aki a városba ment“ (1933.). Nem ballada, a költő *ének*-nek is nevezi. Talán a *tragikus idill* elnevezés illenék rá. Tendenciája — a néger proletárok melletti részvételtetés — szintén elválasztja a régimódi balladától. Az új hősiesség motívuma a *mártírballada* felé mutat (vö. alább), és megelőzi ezt az új műfajt.

Szabados András 1947-ben publikált egy 183 soros epikai verset, „Varga Péter balladája“ címmel. Ez is a „szomorú történet“ kategóriájába tartozik. A szerző azonban balladának akarja elfogadtatni terjedős költeményét, amelynek szociális tartalma az újfajta ballada felé mutat.

Ide kell sorolni Jiri Wolker cseh költőnek epikus versét, amelyet József Attila „*Ballada* a fűtő csemeiről“ címmel fordított magyarra.¹ Témája: Antal, a fűtő huszonöt éve dolgozik a villanytelepen. Egyszer fölordít: megvakult. Antal haldoklik, a villanyfény zenél, az asszony sír.

A „szomorú történet“ mindinkább politikai cselekmény lesz a régi műfaji elnevezés keretében. József Attila „Szegény ember *balladája*“ című verse (1925.) valóban *ballada* a szónak régi és új értelmében: a szegényember a tóba hajítja csecsemőjét, hogy kiszabadítsa a rossz világból...

A *ballada* — úgy látszik — mégsem halt meg, sőt nem is alszik... Körét kiterjesztette a prózai műfajokra is.²

Az első, aki tudtommal prózában írt balladát, Kassák Lajos. *Ballada* című novellája 1918-ban jelent meg a „Khalabresz csodálatos püppje“ című kötetben. Ebben a novellakörnyezetben — amely a maga groteszkpatológiás figuráival, véres naturalizmusban tobzódó vagy bizarr elképzelésekkel játszó fantáziájával szinte minden irodalmi hagyománytól, még az akkor

¹ Megjelent — érthetetlen módon — minden megjegyzés nélkül az Irodalmi Szemle 1949. évi februári számában. — Wolker balladája magyarul megjelent már a „Cseh és szlovák költők antológiájá“-ban is (Renaissance. 1936.).

² Törs KÁLMÁN írta Mikszáth „Jó palócok“ című könyvének megjelenése (1882.) alkalmából, hogy Mikszáth sok helyt „mint lírai költő lép elének prózáiban, s egy-egy *idill*, *románc* vagy épen [!] *ballada* némely műve melyből még a ritmus, a zengzet sem hiányzik hogy vers legyen.“ Idézi RUBINYI MÓZES, M. K. élete és művei. E. n. 63. — Mikszáth diákkorában maga is írt középkori tárgyú, lovagi balladákat (RUBINYI i. m. 101—2)!

élenjáró Nyugatétól is merészen elüt (vö. róla ZOLNAI BÉLA: Irtört. 1919: 79). — mit keres egy „ballada”? Nyilván nem véletlen. K a s s á knak nem volt szándékában novelláját a letűnt ballada-műfajjal rokonságba hozni. De átvette a nevet, amelynek hagyománya pátoszt adott a modern történetnek. Mintha azt jelezné a címe, hogy: íme, ez is *ballada*, ilyenek a mai kor *balladás* történetei! A novella hét szakaszból áll, hét jelenetből, miként gyakran a régi balladák zárt kompozíció helyett filmszerű sequentiát adnak... Az első kép: a falubeli katonák háborúba indulnak, az asszonyok jajgatnak. Második kép: két gyerek elhatározza, hogy éjjel megszökik a faluból és beáll katonának. A kisebbik sirva meggondolja magát és hazaszalad. Harmadik kép: a nagyobbik fiú befurakodik a kaszárnnyába. Negyedik kép: a menetszázad nótázva indul a frontra. Ötödik kép: Jóska levelet ír az otthon maradt Matyinak („látod te számár, én má itt vagyok a híres csatamezőn...“). Hatodik kép: roham mindkét részről. „Ágyúszó! Kürtzengés! Villanó acél! Vér“ — jelzi az író, kissé frázisosan, mint a régi harcias *könyv-ballada*-k egynémelyike. A befejező jelenet: Jóska megsebesült. Nagy szemét lecsukja tudatlan vak-ságra... Ennyi a „ballada“. Csak annyiban különbözik a XX. századi elkövetkezendő új, *hősi ballada*-tól, hogy prózában van írva. De ez a forma-különbség lényegyet jelent. Azt a lényegyet, ami az eposzt is elválasztja a regénytől.

Karinty Frigyes egyik novellájának ezt a címet adta: „*Ballada* a néma férfiakról“. A groteszk, tragikus vízió azokról a férfiakról szól, akik elsüllyedtek a hajóval, míg az asszonyok megmenekültek a mentőcsónakokban. A *ballada* cím sötét aláfestésül szolgál a témához, amely önmagában is fátumszerű vádként hat.

Kuriózumnak említsük meg Friedrich Schreyvogl ötfelvonásos drámáját (Johann Orth. 1928.) a szomorú véget ért Johann Salvator osztrák főhercegről: a szerző „österreichische *Ballade*“ alcímet ad művének, nyilván értéknövelő céllal, — és összekötve a *ballada* fogalmát a nemzeti megkülönböztetéssel... Howards Fast „Névtelenek balladája“ című műve: regény (ford. Ottlik Géza, 1951.)!

Marie Majerová cseh írónő „*Bányászballada*“ címmel írt regényt (magyarul: Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952.). Az írónő a magyar kiadáshoz fűzött előszavában így jellemzi művét: „*Ballada* ez az egyszerű élet hősi tetteiről és meleg örömeiről, egy bővérű és termékeny, de az ostoba rendszer miatt végül mégiscsak elpazarolt életről... Minden munkáról lehetne *balladát* írni [!], megírni a szerencsétlenségeket, amelyek ebben vagy abban a mester-ségben előfordultak“.

A *ballada* név, mennyel szélesebb körre terjed, ki, annál messzebbre jut a régi ballada műfaji koncentráltóságától. Ami gazdagodás benne, az a szociális tendencia, amelyet műfaji szabályok nem korlátoznak.

Említsük még meg, hogy V. SCSEBINA — Alexej Tolsztojról szóló monográfiájában (Trócsányi György ford., Művelt Nép 1952: 27) — a szovjet író Golgotha című regénytrilógiáját *eposz*-nak nevezi

6. A mártír-ballada.

A *ballada* műfajnév teljes átmentése és új tartalommal megtöltése napjainkban született meg, a politikai események hatása alatt.

A balladának Reviczky Gyulától történt elparentálása (1884.) után hetven évvel és ADY ballada-tagadása után alig egy fél századdal a kritika számon kéri a költőktől, hogy miképpen harcolnak a ballada-fronton. Nem

véletlen, hanem új korjelenség, hogy a B ó k a L á s z l ó előadását követő vitán, költészetünk elvi kérdéseirehöz hozzászólva, P á n d i P á l (az Irodalmi Újság közlése szerint, 1953. január 15.) „fölvetette, hogy hiányzik új költészetünkben a genre-kép, a dal, az A r a n y és P e t ő f i alkotásaiban oly jelentős helyét elfoglaló kis epika, és mindmáig megoldatlan a *ballada* műfajának kérdése is. A *ballada* műfajának folytatása természetesen újfajta problémákat állít költőink elé: a műfaj tragikus jellege és életünk egyáltalában nem tragikus lényege sajátos ellentmondást alkot, amelynek föloldása új költészetünk egyik föladata“.

Az első újfajta balladát irodalmunkban tudtommal H a m b u r g e r J e n ő írta „Latinka *balladája*“ címmel, tizenkét kommunistáról, akiket 1919-ben az ellenforradalmárok kivégeztek (vö. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. Szikra, 1949.; Művelt Nép, 1950. augusztus). — G e r e b l y é s L á s z l ó „*Ballada* Aragonnak“ címmel írt egy francia ellenállási hősről, akinek kivégzésébe győzelmi dallam vegyül: a vers A r a g o n témáinak (vö. alább) parafrázisa (megjelent Fórum, 1950. 81). — G y e r t y á n E r v i n „Martinsvillei ballada“ című verse tragikus-optimista epikus költemény „a hét ártatlanul kivégzett néger ifjú emlékére“ (Irodalmi Újság, 1951. február 15.). — Ugyanezt a témát dolgozta föl K e s z t h e l y i Z o l t á n (Ballada hét néger munkásról: Csillag, 1951. 308). — S e b ő k É v a „Kim Gun Ok kapitány“ című tizenkét strófás epikus verse (megj. Szabadság: Magyar Írók Antológiája, 1951. 391) műfajmegjelölés nélkül is „hősballada“. Tárnya egy koreai tengerészkapitány győzelme az amerikai páncéloshajók fölött . . .

Az új műfaj a francia és szovjet a költőknél bontakozott ki, elméleti alapon is.

A francia ellenállás költőjénél, L o u i s A r a g o n n á l a *ballada* lázadó politikai költészetet jelent. A költő fegyvert és vitézt énekel, mint ahogy annak idején — a biedermeier világrend szellemét békés lojalizmussal árasztó balladák közepette — aktuális-lázadó politikum volt P e t ő f i Hunyadi Lászlója vagy A r a n y allegóriája, a „Walesi bárdok“.

L o u i s A r a g o n versei között két balladának címzett költemény van: a „*Ballade* des vingt-sept suppliciés de Nadiédjinsk“ és a „*Ballade* de celui qui chanta dans les supplices“. Mindakettő — a francia szokástól eltérőleg — epikus értelemben használja a *ballada* szót.¹ Az első: modern, egykorú eseményt tárgyaló hősi ének. Koltsak emberei elfognak huszonhét vörös partizánt, és sorra fölakasztják őket. Némán hálnak meg, és haláluk nem tragikusan balladai, hanem eposzi apoteózis, diadalmas mártírság. A másik szintén *mártír-ballada*. A németek által kivégzett Gabriel Péri emlékére készült, aki a fölajánlott kegyelmet megtagadja és a Marseillaise-t énekelve hal meg.

L é o n M o u s s i n a c francia író Budapesten előadást tartott a francia ellenállás költőiről, és bemutatta egyik versét: a téma ugyanaz, mint A r a g o n két balladájában. M o u s s i n a c a spanyol *Romancero*-ra (nyilván mint epikus románc-gyűjteményre) utalt versének kommentárjában: egy francia parasztot az invázió idején visszavonuló németek megölnék.

¹ Természetesen a germán balladák francia fordítói kivételt alkotnak. G é r a r d de N e r v a l — G o e t h e, S c h i l l e r, B ü r g e r, T i e d g e balladáihoz írt jegyzeteiben (1828.) — mindenütt *ballade*-nak nevezi a német költeményeket. A. L o è v e - V e i m a r s „Ballades de l'Angleterre“ (1825.) címmel publikálja fordításait. Vö. még B. A L E C S A N D R I: „*Ballades* et chants populaires de la Roumanie.“ 1885. stb.

Hasonló balladát írt Nyikoláj Tyihonov „A három kommunista balladája” címmel. Szín: csatatér a Volchov mentén. Idő: 1942. (Gáspár Endre fordítása a Fórum 1949. februári számában jelent meg.) Tartalma: három orosz pionír-katona gránátokkal megy előre egy beasott német géppuskás-osztag ellen. Lőszerük már nincs, de azért mennek előre. Szuronnal rohamoznak és meghalnak. A halál itt is eposzi győzelem. A „ballada” végsora: „A német sáncon orosz áll, s él a dicsők neve”.

A mártír-ballada eljutott Albániába is. A szegedi Tiszatáj 1952-ben (203) közölt Dé r E n d r e fordításában egy „Fuat Mati balladája” című verset. A hozzáfűzött jegyzet szerint a vers szerzője — M e m o M e t o albán költő (1910—1944.) — hősi halált halt: „tömör balladákban számolt be a partizánharok egy-egy szívszorítóan lelkesítő élményéről”.

Nem véletlen, hogy a két A r a g o n-vers, M o u s s i n a c hősrómánca és T y i h o n o v, M e m o M e t o balladái azonos témát örökítenek meg: a nagy háború tragikus epizódját, amely számtalanszor és mindenütt megismétlődött, foglyok, túsok, békés földművelők, bátor harcosok hősi halálát. Ennyi az, ami a régi balladaiságból átmenthető volt az új hősi műfajba. A ballada színpadi, konvencionálissá vált kelléktárából (trónterem, várbörtön, gyilok stb.), shakespeareien bonyolódó cselekményből: semmi. De annál több a valósággá vált románcusból, ami most már nem múltba merengés, nem történelmi forrásokból kilépő daliák könyvélmény-víziója, hanem a hősdalnak modern formája.

Ez az új ballada tehát valóban új ballada, a régihez csak a neve és a hőskultusz köti. Nem komponál, nem mesterkedik a formával, nem akar komplikált lelki mélységeket föltárni vagy mesterkéltnépiességgel bájolni. Nem folytatása irodalmi hagyománynak, hanem spontán képződmény az élet közvetlen hatása alatt. Nem a költői fikció, hanem a realitás balladája, amelyben egy új hősiesség-atmoszféra jelentkezik.

Ezt a balladára kedvező atmoszférát a szovjet irodalomban már ZSDÁNOV hangsúlyozta: „A mi irodalmunk telítve van lelkesedéssel és hősiességgel . . . Az új típusú romantika, a forradalmi romantika bevonul az irodalmi alkotásokba, mint azok szerves része”. Egyébként — írja ZSDÁNOV (A művészet és filozófia kérdéseiről. Bp., Szikra, 1949. 90—2) — a szovjet irodalom szakított „azzal a romanticizmussal, amely a nemlétező életet és a nemlétező hősöket ábrázolta”.

A r a g o n nál valósággal lelkiismereti életproblémává lett a romantikus epika, a románé és a ballada kérdése és értelmezése. Aurélien című regényének (1943.) nagypolgári hőse azon medítál, hogy otthagyja családját és reménytelen szerelme egy másik asszony iránt *románcos* jelleget fog öltetni („caractère de romance”). A románé értelme itt: ’boldog szerelmi regényesség’. Egyik versében (Ce que dit Elza) már az eposziassággal való szakítás gondolata merül föl: „Laisse-là Lancelot Laisse la Table Ronde . . .”. Ami prózába áttéve annyit jelent, hogy: hagyd ott a múlt hősregéit és fordulj az új világ felé. A „l’art pour l’art” rímfaragás ellen írt „C’est une absurdité que de mettre des rimes . . .” című, archaizáló zenéjű, mélabús versében már az új hősiesség igéi bontakoznak ki. A háborús megszállás fájdalomairól szól, a szenvedő francia asszonyokról, a visszatérés és találkozás sajnó szerelméről, mikor a nők majd szomorú balladákat fognak mesélni a férfiak karjaiban: „Quel romancero noir direz-vous dans leurs bras”.

Egyfelől tehát szakítás a balladai világgal, a múltba rajongás témáival, műfajaival és stílusával, másrésről pedig egy új balladaiság pátosza, új „lovagkor“, hősi eposz, heroikus történetek, átélt *romancero* és életformálta ballada:

„Je vois Jeanne filer Roland sonne le cor
C'est le temps des héros qui renaît au Vercors
Les plus simples des mots font le bruit des épées
Mon parti m'a rendu le sens de l'épopée.“

A háború, az ellenállás, a fölszabadulás élménye, a párt: új értelmet adott az eposz és az epikus ballada elavult irodalmiságának. A költő Jeanne d'Arc képét látja fölvilanni, Roland kürtjét hallja, és a legegyszerűbb szavak csattognak, mint a kard . . . Így jutott el a nagypolgári íróból lett pártos költő a balladáig.

7. A ballada mint öröme nek.

Van legújában a *ballada* költemény-címnek még egy használata. De ez a „műfaj“ — úgy látszik — még nem alakult ki, csak nyomai mutatkoznak. A *ballada* itt nem tragédiát fémjelez, sem vígjátékot, hanem valami boldog érzést akar kifejezni, az új társadalom derűjét. „*Ballada*“ azért, mert az életörömmel eltelt versíróban nagyobb emóciót kelt a leírt kép, állapot, idilli cselekmény. A debreceni Építünk című folyóiratban (1951. 4. sz.) jelent meg Fülöp György éneke „*Ballada a túlsó végről*“ címmel. Prózába sűrítve a témáját: arról szól, hogy egy magában szántó, szegény öreg bátya a traktorosok víg nótájának hatása alatt beáll a termelészövetkezeti csoportba. — Németh Ferenc „*Ballada a dalos legényről*“ címmel írt öröme neket (Tiszatáj 1952. 218). Helyzetdal. A dalos legény elmondja csókkal végződő kalandját a gögös, kevély leánnyal, aki elfut, mire a legény dalolni kezd . . . — András Sándor örömballadájának címe: „*Ballada a szövőlányról*“ (Tiszatáj 1952. 169). Egy falusi leány otthagya szüleit, és elmegy a városba a „szövőgép mellé. A szálak gyakran elszakadnak, de szívós gyakorlattal diadalt arat a leány kitartása.¹

*

Ennek a rövid jelentéstörténeti áttekintésnek talán konklúziója lehetne, hogy a konvencionális műfajelnevezéseket történelmi megvilágításban, korhoz kötöttségükben és egy-egy nyelvközösségen belül kell vizsgálni. Szinte annyiféle *ballada*, *románc* van, ahány kor, nép, nyelv. A *ballada* és a *románc* tüzetesebb és „helyi“ vizsgálat nélkül csak színtelen gyűjtőnév, mint a vígjáték, a tragédia, a regény. Önmagukban szegény a tartalmuk. De közelebről analizálva őket: gazdag és örökké változó variánsokat mutatnak, amik nem keverhetők össze egymással, és külön-külön műfajoknak tekintendők.

Az epikus és lírikus *spanyol románc*, a véres *skót ballada*, a fölszabadult német *ballada*, a francia *dalrománc*, a magyar „rokonneműek“, az elavult

¹ Itt említhetjük, hogy a *ballada* tanítómese is lehet. A Ludas Matyi közölte (1952. január 17.) Pogonyi Antal fordításában Alekszandr Bezimenszkij szatírát „*Ballada az asztalról*“ címmel. A hőst, egy irodatisztviselőt megszedíti az íróasztal hatalma. De a packázó hivatalnokot megérdemelten leváltják . . . A vers morálja: „E balladából láthatod, Hogy emberek miket tehetnek. És hogy szerény kis asztalok Milyen veszélyesek lehetnek“ (ti. arra is, aki mellette ül).

balladaiság, a prózában is balladának nevezhető „szomorú történet“, az új *mártír- és hősballada*, valamint az *örömballada*: történetileg és társadalmak szerint kialakult műfajok, amelyek csak addig élnek és virágznak, amíg létföltételeik megvannak hozzá.

A magyar nyelvhasználat természetesen nem követi szolgailag a *ballada* és a *románc* jelentéseinek európai változatait. A pejoratív értékű balladaműfaj sajátos magyar jelenségnek látszik, aminek okaira itt nem terjeszkedhetünk ki. Az új, francia és orosz értelemben vett *hősballada* és *mártírballada* nálunk is jelentkezett már, fordításokban és élmények, események önálló földolgozásában.

ZOLNAI BÉLA

Tevel

I. Egyik Árpád-házi hercegnek Konstantinosnál előforduló *ὁ τεβέλης*, *τὸν τεβέλη* (ÓMOLv. 10; Bonni Corpus III, 175) nevét előbb NÉMETH GYULA azonosította a különféle *Tevel* helynevekkel (MNY. XXV, 88; HonfKial.; 319), így Veszprém megyében 1086/XII—XIII. sz.: *Tuel* (PRT. VIII, 269) 1240: *Tevel* (PRT. VIII, 287); 1366: *Tevel* (PRT. VIII, 345); 1488: „*Ky^s Thewel*“ (PRT. VIII, 538—9) (vö. még: JAKUBOVICH: MNY. XX, 15; CSÁNKI III, 454); Fejér megyében 1193: *Tevel, tewel*; 1400: *Thewel* (MNY. XXXI, 296); Tolna megyében ma is van *Tevel* (CSÁNKI III, 454). Valószínűleg ide tartozik az 1138/1329: *Tehel* szn. is (MNY. XXXII, 132₁₃₂). A személynévnek és a helynévnek ezt az azonosítását általában elfogadták (így: MIKOS: MNY. XXXI, 296; GYÓNI, Görög felj. szórv. 131), és valóban semmi ok sincsen rá, hogy összekapcsolásukat elutasítsuk. Ellentétek merültek föl azonban a konstantinosi adat olvasása tekintetében és a legnagyobb mértékben tisztázatlan a név etimológiája. NÉMETH GYULA (i. h.) *Teveli*-nek olvassa, nem jelölve meg, hogy az *e*-t nyílt vagy zárt ejtésűnek gondolja-e. MIKOS *Teveli*-t olvas nyílt *e*-vel (i. h.). MORAVCSIK szintén nem különbözteti meg a nyílt és a zárt *e*-t (Byzantinoturcica II, 256), GYÓNI (i. h.) nem nyilatkozik az *e*-k színéről, ellenben határozottan elutasítja a szóvégi *-i* meglétét, melynek föltevésére nézete szerint „sem a szó etimológiája, sem régi alakjai, sem szórványunk hangsúlyozása“ nem jogsít fel.

A szóvégi *-i* meglétét vagy meg nem létét a Konstantinos-beli alakkal kapcsolatban teljes határozottsággal eldönteni nem lehet. Az, hogy a szó legalább 150 évvel később következetesen véghangzó nélkül jelentkezik, semmit sem jelent a „De administrando imperio“ megfelelő szavainak olvasására. Hogy *e* szavak nem véghangsúlyosak, az sem jelent sokat, hiszen másodélesek a *νέκη* és a *μεγένη* is, pedig ezeket GYÓNI is véghangzóval olvassa (i. m. 90, 96). A szó etimológiája pedig homályos lévén, tanúbizonyságra nem hívható fel. Természetesen mindezek a megfontolások az ellenkezőt sem bizonyítják. Mégis, ha összevetjük szavunkkal azokat a konstantinosi szórványokat, melyekben biztosan hiányzik a véghangzó: *γενάχ*, *ἐξέλεχ*, *ἰέλεχ*, afelé kell hajlanunk, hogy valamilyen magánhangzós elem mégis csak volt a szó végén. Ha a hangsúlyozásnak fontosságot tulajdonítunk, aminthogy alkalmasint valamilyen szerepe volt az idegen szavak lejegyzésében is, talán arra gondolhatunk, hogy a hangsúlyosnak jelzett véghangzó teljes magánhangzó volt, a hangsúlytalannak hagyott pedig sorvadó. Mint-

hogy a X. században a sorvadás már kétségtelenül megindult, de a sorvadó véghangzó még váltokozhatott és nyilván váltakozott is a teljes hanggal, legalábbis igen sok esetben (BÁRCZI, M. hangtört. 16—7), szinte a véletlenen múlt, vagy számunkra ma már eldönthetetlen tényezőktől függött, hogy a császár magyar adatainak szolgáltatója a szó kiejtése pillanatában egy-egy névben melyik változatot használta. De akár *Teveli*, akár *Teveli* volt a kérdéses név, valószínűbb, hogy valami magánhangzós elem még hallatszott a szó végén.

A véghangzó megléte vagy hiánya azonban nem szól bele az etimológiába, hiszen bármilyen eredetű volna is a szó, analogikusan is kaphatott volna magánhangzót a végére. Azt hiszem azonban, hogy a szó finnugor eredetű, vagy legalábbis finnugor formásra végződik, tehát eredetileg minden valószínűség szerint magánhangzós végű volt.

2. A név eredetének magyarázatával MIKOS próbálkozik és a török eredetű *teve* főnév *-l* képzős származékát teszi föl benne, nem minden kételkedés nélkül (i. h.). E kételkedésben osztozik GYÓNI is (i. h.), és valóban e föltevés semmiképp en sincs megtámogatva, és sehogyan sem meggyőző. Pedig nyilván ennek alapján olvassa a szót MIKOS *tevel*-nek. Ez pedig nehezen váгна az 1086/XII—XIII. sz.: *Tuel* adathoz, mert ennek *ü*-je arra mutat, hogy eredetileg az első szótagban *i* (esetleg *i ~ ë*) volt, s aztán ez az *i* részint labializációval, melyet a követő *v* is elősegített (vö. BÁRCZI, TihAl. 83—4; M. hangtört. 38) *ü*-vé lett, részint nyíltabbá válással *ë*-vé fejlődött, esetleg az eredeti nyíltabb alak megtartásával *ë* maradt. Más magyarázatot ez alakpárra aligha lehetne találni, ha csak azt nem tesszük föl, hogy a *Tuel* íráshiba *Teuel* helyett. Nem tudom megállapítani, hogyan ejtik ma a Tolna megyei *Tevel* földrajzi nevet, ez azonban nem is lényeges, hiszen ha e név ma két nyílt *e*-t tartalmazna is, ez nem akadályozna annak a föltevésnek, melyet a *Tuel* adat hathatósan támogat, hogy a X—XII. században illabialis nyelvjárásban a szó első *e*-je zárt volt. Tudjuk hogy igen régi idő óta számtalan esetben fordul elő, hogy a szó második szótagjának magánhangzója magához hasonítja az első szótagét. Az *ü*-zés (→ *ö*-zés) kialakításában ennek a tendenciának döntő szerepe volt (LOSONCZI: NyK. XLIV, 405; Az ómagyar ny. jellemző sajátosságai 8; stb.). De ugyanez az asszimiláció jelentkezik más magánhangzókkal kapcsolatban, vö. pl. szláv *obraz* > magyar *ábráz* (JókK. 125: *abrazban*). Természetesen előfordul az *e* hangok esetében is, noha itt nehezebb kimutatni, főleg a régiségben, minthogy a nyílt és a zárt *e*-t helyesírásunk sokáig nem különböztette meg, s ma sem tesz különbséget közöttük; mégis Nyj. *engem*, *nékem*, stb., vagy másrészt *negyven* > *nygyven* és tömördek nyelvjárásai példa egyébként *ë*-ző területekről bizonyítják e hasonulásokat. Persze arra is gondolhatunk, hogy mindkét *e* zártabb volt, és a nyíltabbá válási tendencia során lett egy fokkal nyíltabbá, noha a vélemények eltérnek abban a kérdésben, hogy az *ë* részt vett-e a nyíltabbá válásban (vö. GOMBOCZ, ÖM. II/1, 79—80, másrészt LOSONCZI: MNy. XXIII, 32). Bárhogyan álljon is a dolog, még ha ma valóban *Tevel*-nek hangzanék is a tolnai helynév, ez nem akadályozza annak, hogy régi alakjául *Teveli*-t (vagy akár *Tëveli*-t) tegyünk fel, sőt az előbbire a *Tuel* alapján határozottan okunk is van.

3. Kérdés, mi ez a *Teveli*. — Azt hiszem, eredeti magyar személynév rejlik benne, mely magyar (részben vagy egészen finnugor eredetű) elemekből

áll, és olyan jellegű, mint amilyeneket PAIS régi személyneveink hatodik csoportjába soroz (MNY. XVIII, 33), tehát a cselekvést kifejező nevek közé tartozik, mégpedig ezeknek abba az alcsoportjába, amelyek a nevet viselő személytől végrehajtott cselekvésre, illetőleg a személynek valamely cselekvésre való alkalmasságára utalnak. E név szerkezetileg nézetem szerint a következőképpen tagolódik: *tëve-l*. A denominalis *-l* képző személynevekben nem gyakori, de mégsem példátlan. Pl. *Bő* (*Beü*, *Bej* < *bey*) személynév, illetőleg a belőle képzett földrajzinevek előfordulnak *-l* kicsinyítő-becéző képzővel és *-l + -d* képzőhalmazással: így *Beül*, *Bél*, *Böl* > *Böly* és *Böl* > *Bő*, továbbá *Beüld* > *Böld* > *Böld* és *Böld* > *Böd* > *Böd* (?) (PAIS: MNY. XXIII 507). Nyilván ez a képző van meg a *Harkály*, *Herkály* Komárom megyei helynevekben is (PAIS: KCsA. II, 363).¹

Aligha kétséges, hogy a Konst.: *Λεβδίασ*, *Λεβδία* (ÓMolv. 6; Bonni Corpus III, 168, 169) és *Λιούρινα* (ÓMolv. 9; Bonni Corpus III, 172) töve azonos, mégpedig valamiképpen a *lë-*, *lëü-* ige rejlik benne (vö.: GOMBOCZ: MNY. XII, 310, XIII, 237; JAKUBOVICH: MNY. XIV, 229, XX, 10; MELICH: MNY. XVII, 93, HonfM. 6—7; NÉMETH Gy.: HonfKial. 281, 286; PAIS: MNY. XVII, 159, XIX, 42, XXVII, 142, XXIX, 42, XLIX, 292; GYÓNI, Görög felj. szórv. 78, 82; MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 157). PAIS magyarázata szerint a *liü-* ~ *lëve-* igei-névszói tő, ennél fogva a mi fogalmazásunkban az ige nek hosszabb töve (a rövid *lë*-vel szemben), s ehhez járult a képző, illetőleg a képzők sora. Ez persze lehetséges, csak föl kellene tennünk, hogy ilyen képzős nevek, vagy legalábbis ez a név ilyen képzőkkel, igen ősi hagyományképpen éltek nyelvünkben még ebben a korban, vagy pedig hogy a honfoglalást megelőző században az igei-névszói tövek még nyelvünkben általános és eleven valóság voltak és nem csak néhány csökevényben éltek még, mint ma is élnek az akkorinál is kétségtelenül jóval kisebb számban. Arra, hogy a *lëü-* igei tő is ilyen nomen-verbum tő volt, nemcsak eredetileg, de még a IX. században is, bizonyítékot persze a dolgok természeténél fogva nehéz volna találni. Ilyen, önmagukban nem lehetetlen, de mégsem bizonyítható föltevésekhez, azt hiszem, csak akkor kell folyamodnunk, ha más magyarázat nem kínálkozik.

Tudjuk, hogy az *sz-szel* bővülő *v-* tövű igeék, de néhány más, tiszta *v-* tövű ige is sajátos módon alkották jelen idejű melléknévi igenevüket, így a *kesztyű* tanúsága szerint a *tész* ige igeneve *tëü* volt, vö. SchlSzj.: *kezte*, a *hész* igeneve *hü* < *hüü* < *hiü*, vö. 1138/1329: *Nemhuu*, *Nemhu* (MNY. XXXII, 131_{78, 112}), *Numhiu* (uo. 134_{263, 267}, 204₃₂₂, 205_{395, 400}); 1240 k.: *Numhyv* (OkISz.); KönSszj.: *Chyw*; a *vész* igéjé *vëü*, vö. KönSszj.: *weu*, *wev*; BesztSszj.: *vow*, *vey*; sőt a *tövik* 'szúr' ige (vö. NySz.; MNY. VII, 267, 369, IX, 181, 365, X, 425) jelenidejű melléknévi igeneve is *tüü* ~ *tëü* > *tü* ~ *tő*, vö. BesztSszj.: *arantheu*

¹ Nem lehetetlen, hogy *Level* és *Löd* helyneveinkben ugyancsak a *löni* ige föltehető **liü* ~ **lëü* igenevének denominalis *-l* (illetőleg *-l + -d*) képzős származéka rejlik. E földrajzi neveket PAIS a *lëü* ~ *lëv-*, *lëv-* *lő* igéből való deverbális *-l* képzős származékoknak tekinti (MNY. XXIII, 53—4). Minthogy az 1413 és 1493 között *Level* alakban (CsÁNKI III, 683) szereplő *Lével* régebbi alakja *Lever*, ezzel kapcsolatban szó lehetne hasonulásról, képzőcseréről vagy párhuzamos alakok: *lëü*(*el*) ~ *lüer* egymás mellett éléséről. A Veszprém megyei *Löd* (1270: *Lueld*, 1274: *Leveld* 1369: *Lewld* stb. PAIS: i. h.) azonban csupa *l*-es alakot mutat. Ez az *l* valóban lehet deverbális *-l*, ez utóbbi ugyanis, bár ritkán, de személyt jelölő főnevet is képezhet, vö. *fogoly*, noha legrégebb példánkban ez is 'fogság'-ot jelent: LeuvGl.: *pulkul pituaranak fugliabeleul*. De éppúgy lehetne egy feltehető **lëü* igenevből denominalis *l*-lél alkotott származék.

stb. Ezek alapján a *lész* ige jelen idejű melléknévi igeneve is föltehetőleg *liü* ~ *lëü* volt, s ennek teljes, magánhangzós végű töve *liüe*- ~ *lëüe*- > *live*- ~ *lëve*-. A *Λιούριχα*-ban a *liü*, a *Λεβεδ'ασ*-ban a *lëve*- tóváltozat rejlik, ugyanúgy, mint a *tü*-ben a *tövik* igének *tiü* participiuma (SzófSz.), míg a *tövis*-ben — vö.: 1135: *Tius*; 1323: „*Tyweskerék*“; 1323/1367: „*Tywiskerék*“, 1327: „*Tuysmege*“; 1284/1361: „*teuisfa*“ stb. (OklSz.); BesztSzj.: *tuwis*; SchlSzj.: *twis*, „*zamar twisc*“ stb.; ThewrK. 118: *teuys*; DebrK. 248: *töis* stb. (NySz.) — e participium teljes töve: *tivi*- > *tüvi*- > *tövi*- ~ *tëvi* (> *tüi*- > *töi*-) ismerhető fel. — Ez igenevek keletkezésének több magyarázata lehetséges. Így föltehető, hogy a *lész*, *tész*, *vész*, *hisz* stb.-ben már igen régi volt a *lë*- ~ *lëü*-, *të*- ~ *tëü*- (< *tëy*-), *vë*- ~ *vëü*- (< *vëy*-), *hi*- ~ *hiü*- tóváltakozás, ennek eredete véggépp az idők homályába vész, s ezért okát sem tudjuk adni, s talán soha sem fogjuk tudni. Így fogva föl a dolgot, föltehető, hogy a participium a rövidebb tóból keletkezett az *-ü* (< ősm. *-γ* < fgr. **-k* vagy **-η*, illetőleg ősm. *-β* < fgr. **-p* vagy **-m*) képzővel. — Egy másik lehetőség, hogy a kérdéses participiumok a hosszabb teljes tóból képződtek eredetileg, majd pedig a **tëüssü*, **lëüssü* **hiüssü*-féle alakokból egyszerejtéssel keletkeztek a **tëü*, **lëü*, *hiü* igenevek. Bár az előbbi feltevés jóval tetszetősebb, a *tövik* igének *tiü* participiuma inkább a haplológiás magyarázat felé billenti a mérleg nyelvét, ennek az igének nem ismerünk *v*- nélküli tóváltozatát, hacsak a viszonylag kései *tüské*-ben — vö. Helt.: Bibl. I, B2: *tüss* (NySz.) — nem óhajtunk eredeti rövidebb tövet keresni. Az etimológia ismeretlen lévén, itt nem segíthet.¹

4. *Tevel* személy- és helyneveinkben tehát vagy a *tész* ige jelen idejű melléknévi igenevének teljes tövét és *-l* becező-kicsinyítő képzőt, vagy a *tövik* ige jelen idejű melléknévi igenevét és ugyanazt az *-l* képzőt látom. Az első esetben a jelentés 'cselekvő, tevékeny', az utóbbiban 'szűrő, döfő' volna. A kettő között nehéz dönteni, mégs az hiszem, inkább a *tész* ige származékát kell benne keresnünk. Alakilag mind a kettő lehetséges. A *tész* igének, úgy látszik, eredeti *ë*-je, mely vagy finnugor *ë*-nek, vagy talán finnugor *ə*-nek (vö. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 30) a folytatása — éppúgy váltakozhatik ősmagyar zártabbá válás következtében *i*-vel, mint ahogy a *Λιούριχα* és a *Λεβεδ'ασ* első szótagjában látjuk az *i* ~ *ë* megfelelést (BÁRCZI, M. hangtört. 57). A *tövik* ige tőhangzója nyilván eredetileg *i* volt, mert valamennyi alakváltozat — *ti(v)*-, *të(v)*-, *tü(v)*-, *tö(v)*-, *tü* < *tiü*, *tö* < *tëü* — csak így magyarázható meg: nyíltabb válással *i* > *ë*, labializációval *i* > *ü*, majd ezt követő nyíltabb válással *ö*. A *tövik* teljes tövének véghangzója azonban zártabbnak látszik, ami önmagában is meglepő, mert a *v*-s tövekben általában nyíltabb véghangzót szoktunk találni (LOSONCZI: Szily-Eml. 26, NyK. XLVI, 253, 262, XLVII, 139, Melich-Eml. 249; GOMBÓCZ: MNy. XXIII, 134–4; BÁRCZI, TihAl. 93–4), de a későbbi nyíltabb hangzó a korai zártabb ellenére sem szokatlan, vö. pl. 1211: „*Tulgusfoca*“, 1309/1413: *Tulgus*, 1421: „*Thewlgesferthew*“ stb. (OklSz.), ma *tölgyes*. A név jelentése,

¹ Arra aligha lehet gondolni, hogy az ősi nomen-verbum-tövek néhány maradványában a *tö* névszói szerepben magát a cselekvőt jelentette, tehát a mai igenévvel egyenlő értékű lehetett. Kétségtelenül igei-névszói töveink ugyanis névszó szerepükben vagy a cselekvést, vagy a cselekvés eredményét (pl. *fa*gy, *les*, *nyom*) jelentik, de nem a cselekvőt. Azonfelül az a tény, hogy ilyen különös alakulású participiumok mindig csak a *v*-töví igéken jelentkeznek, világosan arra mutat, hogy itt a *v*-nek (vagy valamely előzményének) fontossága van.

valamint a *Tuel* adat azonban inkább az első föltevés mellett szól. A *τεβέλης* úri név, s ehhez a 'cselekvő, tevékeny' jelentés kétségtelenül jobban illik, mint a 'szűrő', mely az 1211: *Lukeu, Chipeu*, 1251/1281, 1258: *Vteu, Iteu* stb. nevekkel (vö. PAIS: MNy. XVIII, 33) inkább a szolganevek csoportjába illenék bele. Az említett 1138/1329: *Tehel* személynév *h*-ja többféleképpen is magyarázható. Lehetne arra gondolni, hogy a hangzóközi *v* kiesése után keletkezett hanghézagot *h* hiátustöltő enyészttette el, de talán valószínűbb annak a föltevése, hogy itt még az ősmagyar *γ* nyomát találjuk.

BÁRCZI GÉZA

Személyneveink 1500-tól 1600-ig

A humanizmus és reformáció korának névadása

Dolgozatom a magyar névtudomány köréből való; a XVI. század névanyagát dolgoztam fel benne 1500-tól 1600-ig. Céлом az volt, hogy megvizsgáljam a század névadását, megvilágítsam azokat a változásokat, amelyeket a névhasználatban a humanizmus és a reformáció hozott.

Adataimat a századra vonatkozó kiadott okleveles gyűjteményekből, levelezésekből s irodalmi művekből merítettem. A költött nevek felhasználását mellőztem. Ezeket a forrásmunkákat úgy válogattam össze, hogy menél több társadalmi réteg, különbözőbb vidék, vallás és művelődési ág legyen képviselve az összegyűjtött anyagban.

Igyekeztem lehetőleg pontos kiadásokból meríteni. Munkámat nem egyszer megnehezítette, hogy a források egy részében a kiadó nem az eredeti oklevelet, hanem annak fordítását vagy kivonatát közölte, és az eredeti név alakot feltehetőleg sokszor önkényes névazonosítással helyettesítette.

Az ilyen utólagos névhelyettesítésből levont következtetések nagyon elferdítették volna a század névhasználatára vonatkozó kialakult képünket. Éppen ezért hagytam ki adattáramból a VELICS—KAMMERER idézte *Béla* személynévet, mert átírása igen bizonytalan. Mindaddig el kell fogadni BÁRCZI (A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék 64) megállapítását a név középkor-végi eltűnésére és XIX. századi újra feléledésére vonatkozólag, míg megbízhatóbb forrásban meg nem találjuk.

Hasonló kérdés elé állított a *Gyula* névnek a Székely Oklevéltárban (V, 151) talált adata. Báthory Zsigmond a csiki vasbányászok egy csoportját lófősséggel jutalmazza. Az oklevelet magyar nyelvű kivonatban közli SZÁDECZKY LAJOS, amit az is elárul, hogy zárójelben a latin szöveg szempontjából lényeges mondatait eredetiben is idézi. Ebben az oklevélben található idézett adatunk: *Kovács Gyula*. Majdnem valószínű, hogy *Julius* = *Gyula* azonosítással van dolgunk. Ez annál is inkább valószínű, mert a Csík megyei levéltár okiratai 1591-től 1848-ig regisztrálva vannak, s innen jegyezte ki a kiadó a köztörténeti jelentőségűeket (i. m. VIII—IX. l.). Bevettem az adattárba mégis, mert egyéb helyt nem tapasztaltam önkényes névazonosítást a kiadó részéről, s bevettem azért, mert fontos művelődéstörténeti és névadás-történeti ténynek tartom az adatot.

T. V. (MNy. XII, 331) „Géza s egyéb pogány-magyar keresztnevek” című dolgozatában megállapítja, hogy régi magyar neveket csak a XVIII. szá-

zad vége óta használunk keresztneveket. A szokás ösztönzője Dugonics Etelka című regénye, majd később Horvát István lelkes izgatása. Amennyiben adatom hiteles, régi magyar keresztneveket, ha elszórtan is, legalább a székelység a XVI. században is használt.

Dolgozatomból a névanyag összefoglaló áttekintését tárgyaló záró fejezetet közlöm.

A névanyag áttekintése

Gyűjtésem általában a XVI. század névanyagára vonatkozott, és az anyag természetszerű aránytalanságot mutat a férfinevek javára. A korszak felfogásából adódik, hogy több férfinév maradt fenn számunkra, mint női. 109 férfinévet visel 19 093 egyén, viszont teljes anyagom 19 895 személyre oszlik.

I. Férfinevek.

1. Eredeti név.

Névanyagomban egy magyar közsói eredetű név fordul elő, a *Farkas*. 114 személy viseli, gyűjtésem 0,597%-a. A magyarság eredeti névanyagához tartozó személynév, eredetileg eufemisztikus kifejezés az állat jelölésére, ebből vált személynévvé (vö.: PAIS: MNy. XVIII, 32; ZLINSZKY: MNy. XXIII, 107).

É korbeli elterjedésére vonatkozólag az a véleményem, hogy a véletlen jelentésbeli találkozás alapján azonosíthatták a martirológiumban is szereplő *Wolfgangus* személynévvel, és már így használták a tőlem vizsgált időszakban (vö. MADZSAR: MNy. XII, 363).

2. Jövevény nevek.

A) Martirológiumi nevek.

a) Martirológiumi latin, egyházi latin eredetű nevek. — Megjelenésük sorrendjében a következő nevek tartoznak ide: 1500: *Ambrus, Balázs, Bálint, Benedek, Ferenc, György, Keresztély, László, Lőrinc, Miklós, Vince*; 1501: *Antal, Bereck, Gál, Gáspár, Sebestyén*; 1502: *Gergely, Márton*; 1503: *Szervác*; 1505: *Eustach, Kristóf*; 1506: *Demjén*; 1507: *Dénes, Domokos*; 1508: *Fábián*; 1510: *Vitalis*; 1515: *Ágoston*; 1516: *Fóris*; 1518: *Victor*; 1519: *Egyed*; 1534: *Jeromos*; 1537: *Adrián*; 1547: *Kozma*; 1548: *Ignác*; 1549: *Vid*; 1553: *Kálmán*; 1558: *Leó*; 1560: *Elek, Szilveszter*; 1567: *Lompirt*; 1578: *Cirill, Szórád*; 1581: *Erazmus*; 1590: *Faust*. Évjelölés nélkül e századból való adat: *Tódor*.

A nevek elterjedésének okát magyarázni igyekeztem tanulmányom IV. fejezetében. E helyen néhány statisztikai jellegű megállapítást tennék. A 45 e csoportba tartozó nevet 7 900 személy viseli, a névanyag 41,326%-a. A leggyakrabban előforduló név a *György* (1 095 személy 5,736%), ez után következik a *Ferenc* (788 személy, 4,128%), majd a *Gergely* (762 személy, 4%), *Miklós* (634 személy, 3,32%), *Balázs* (617 személy, 3,22%). — Egyetlen előfordulásuk van (időrendi sorrendben) a *Szervác, Victor, Leó, Lompirt, Cirill, Szórád, Erazmus, Faust, Tódor* neveknek (egyenként az összes anyag 0,005%-a).

β) Német eredetű, egyházi latin alakban elterjedt martirológiumi nevek. — E csoportba tartoznak: 1500: *Albert, Lénárt*; 1501: *Bernát*; 1503: *Henrik*; 1509: *Gothard*; 1514: *Fridrik*; 1553: *Károly*; 1559: *Lipót, Konrád*. Statisztikai megoszlásuk: 9 név, 353 személy, 1,847%. Ezeket a neveket viszonylagosan nem viselik sokan, egyedül az *Albert* nevét 259-en (1,356%).

Használatukra vonatkozólag megjegyzem, hogy a *Lipót* kivételével — melynek viselői feltehetően német ajkúak — a többi név hordozója nagy többségében magyar. Érdekességképpen említem meg, hogy a *Gothard* nevet főként a székelyeknél találtam. Ez utóbbi adatnál is fennáll a dolgozatom első fejezetében említett névazonosítási kétség.

γ) Közvetlen német átvétel útján elterjedt martirológiumi nevek. — Ide sorolhatók: 1500: *Imre*; 1502: *Menyhért, Zsigmond*; 1507: *Osvát*; 1553: *Gellért*. Ez 5 személynevet 549-en viselik, az adatok 2,88%-a. Aránylagosan elterjedtebb nevek. Átvételi formájuk — ezt az adattárban is jeleztem — vitatható, lehet, hogy a latin útján kerültek bele a magyar névanyagba.

E csoportban legelterjedtebb név az *Imre* (437 személy, 2,292%). Gyakori előfordulása esetleg összefügg *István* király fiának, *Imre* hercegnek emlékével. — Az *Osvát* személynév átvételének kérdése kétséges. Végső fokon óészaki eredetű. MIKESY SÁNDOR (MNY. XLIX. 404) szerint *Szent Oszwald* tisztelete hozzánk — a segítőszentek kultuszával — Bajorországból és Ausztriából került, és a névét is onnan vettük. A név hangalakjában az átvételkor hanghelyettesítés lépett fel. A XIX. század folyamán a név angol regényekből átjőve újulhatott fel KOVALOVSKY MIKLÓS adatai szerint (MNY. XXX, 227). Nem szabad elhanyagolnunk FÖRSTEMANN adatait (Altdeutsches Namenbuch² 131), melyek csak megerősíthetik a német átvételt. A név megoszlása: 12 személy (0,063%). A század utolsó negyedében nem fordul elő.

δ) Egyéb idegen eredetű martirológiumi szláv, francia, olasz átvételek. — Egy-egy előfordulással szerepelnek.

A szláv eredetű *Szaniszló*-t 5 személy viseli, az anyag 0,026%-a, valamennyien magyarok.

A francia eredetre visszavezethető *Lajos* nevet 18-an viselik (0,094%), de még ez az elterjedtségi fok is meglepő ebben a korban (PAIS szóbeli közlése). Mivel 1570 után nem találunk rá egyetlen egy adatot sem, az a gyanításunk, hogy a név e század magyarjait a mohácsi vész után az amúgy sem népszerű II. *Lajos* király nevére emlékeztette. Az egykorú lengyel forrás szerint a „magyarok nem bánták volna azt sem, ha Lajos hamarabb pusztult volna el, mert gyűlölték őt, minthogy a németek szokása szerint élt, szerette a németeket, megvetette a magyarokat és csak a németek körében érezte jól magát” (vö. ASZTALOS, II. Rákóczi Ferenc és kora 13). Egy személy kivételével magyarok viselik.

Olasz átvételűnek jeleztem, de elfogadhatónak tartom a latin átvételt is a *Pongrác* esetében. Statisztikai megoszlása: 4 személy, 0,021%. A század első feléig nincs rá adatunk.

B) Ószövetségi eredetű nevek.

Az első előfordulás időrendjében a következő nevek sorolhatók ide: 1500: *Gábor, Mihály, Simon*; 1501: *Boldizsár, Mózes*; 1502: *Tóbiás*; 1507: *Illés*; 1513: *Jób*; 1515: *Dávid*; 1517: *Zakariás*; 1528: *Ádám*; 1533: *Aron*; 1547: *Dániel*; 1548: *József*; 1550: *Rafael*; 1552: *Manassé*; 1554: *Izák*; 1557: *Ábrahám*; 1572: *Jónás*; 1587: *Ézsaiás*; 1593: *Gedeon*.

Ezt a 21 ótestamentumi nevet 1 597 személy viseli (8,38%). Ha áttekintjük e névsort, és összevetjük GALAMBOS LÁSZLÓ részlettanulmányának ószövetségi lajstromával, észrevehetjük, hogy az ószövetségi eredetű személynevek sokfélesége megszűkült (vö. még BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás 13). Nálunk kevesebb név szerepel, mint nála. 9 névnél csak egy-két előfordulást találhatunk. Igen gyakori a *Mihály*, 1110 személyt neveznek így (5,82%!), tehát jóval többen viselik, mint az összes ótestamentumi nevűek fele. Elterjedtségben utána következik a *Boldizsár* (145 személy, 0,76%) és a *Simon* (111 személy, 0,582%).

C) Újszövetségi eredetű nevek.

Ide tartoznak a következő személynevek: 1500: *András, Bertalan, István, Jakab, János, Lukács, Máté, Mátyás, Pál, Péter*; 1501: *Demeter, Kelemen, Tamás*; 1502: *Barnabás*; 1503: *Nikodémus, Sándor*; 1508: *Félix, Fülöp, Lázár*; 1509: *Salatiel*; 1517: *Orbán*; 1528: *Márk*; 1548: *Julius*.

Az erre a csoportra vonatkozó számszerű adatok a következők: 23 név megoszolva 8550 személy között, amely gyűjtésem 44,523%-a. Az újtestamentumi eredetű személynevek elterjedtségi fokát mutatja, hogy míg a 62 martirológiumi eredetű nevet viselők száma 8829, addig a 23 újtestamentumi eredetű név 8550 személy közt oszlik meg, tehát csak 279 személy a különbség a nem bibliai eredetű egyházi nevek javára.

Leghasználtabb név nemcsak a csoportban, hanem egész névanyagunkban a *János* (1979 egyén, 10,046%). Elterjedésének okát talán azzal magyarázhatjuk, hogy *János* az Apokalipszis szerzője; a török e században dúlja Magyarországot, és így e könyvet mint jóvendölést többen forgathatták.

Az *István* név is igen elterjedt, teljes gyűjtésemben is a *János* után következik 1143 személlyel; 6%. Elterjedtségéhez hczzájárulhatott I. István király emléke. — Az említett két név használatának általam való indokolása talán annál is inkább meggondolandó, mert e nevek használati statisztikája abban a mértékben nő szinte ugrásszerűen, ahogy terjed Magyarországon a török uralom. A *János* névnél például 1500—1550-ig 440 személyt találunk, 1550—1600 között viszont már 1539 személyt.

Elterjedtségben utánuk e csoportban a *Péter* (987 személy, 5,18%), *András* (755 személy, 3,96%) és *Pál* (730 személy, 3,823%) következik.

Lezárva az újtestamentumi neveket, megállapíthatjuk, hogy többségben e korban is az apostolok nevei kedveltek. Ezenkívül István vértanú neve (vö. GALAMBOS: MNyTK. LXIV. sz.).

D) Világi eredetű (török etimonú) személynevek.

Az *Ákos* nevet 2 személy (0,01%), a *Gyula* nevet 1 személy (0,005%) viseli. — A névazonosítással kapcsolatos kételyeimet kifejtettem dolgozatom első fejezetében. Az *Ákos*-ra vonatkozólag is megjegyzem, hogy *Ákos* = *Achatius* névazonosításról is lehet szó. Ezt a nevünket is minősíthették — még magyar alakban is — martirológiumi szent nevének.

II. Női nevek.

A férfinevek bevezetésében is említettem, hogy munkám egybeveszi a férfi és női neveket. A XVI. század névhasználatát általánosságban volt

szándékom vizsgálni, s nem vállalkoztam különleges feladatokra. Azzal az anyaggal dolgoztam, amit magától kiadott a gyűjtés. Valószínűnek tartom, hogy ha csak a női neveket akartam volna feldolgozni, női névanyagom is számosabb lenne. A női nevekre vonatkozó statisztikám így alakul: 46 nevet visel 802 személy.

1. Eredeti nevek.

Kettő belőlük megállapíthatóan dajkanév, egy régi névadási szokás maradvány-jellegű késői jelentkezése: *Kegyés*, *Ékes* (vö. KÁROLYI—SZALAY, Nádasdy Tamás nádor családi levelezése XXVII. l.). A harmadik e csoportba tartozó nevünk a *Babka* főúri nők kedveskedő becézésére szolgál. — A szám-szerű megoszlás így alakul: *Babka* (2 személy, 0,249%), *Kegyés* és *Ékes* (1—1 személy, 0,125%).

2. Jövevény nevek.

A) Martirológiumi nevek.

a) Martirológiumi (latin, egyházi latin) eredetű nevek. — Ide sorolhatók: 1500: *Ilona*, *Margit*; 1501: *Borbála*, *Zsófia*; 1502: *Katalin*, *Krisztina*; 1503: *Apollónia*, *Ágnes*, *Dorottya*; 1504: *Orsolya*; 1505: *Lucia*; 1506: *Beatrix*, *Klára*; 1513: *Veronika*; 1517: *Petronella*; 1530: *Fruzsina*; 1538: *Perpetua*; 1549: *Potencia*; 1556: *Brigitta*; 1557: *Ágota*, *Piroska*; 1559: *Skolasztika*; 1570: *Eulália*.

A felsorolt 23 nevet 510 személy viseli (63,55%). Legelterjedtebb név a *Katalin* (111 személy, 13,82%), utána a *Margit* (74 személy, 9,23%), *Borbála* (70 személy, 8,71%) és *Zsófia* (55 személy, 6,85%). Egyetlen egyszer fordul elő az *Eulália*, *Perpetua*, *Potencia*, *Skolasztika*. — BERRÁR JOLÁN adattárában nem szerepelnek: *Beatrix*, *Brigitta*, *Eulália*, *Perpetua*, *Piroska*, *Zsófia*. Ezeknek eloszlása a következőképpen alakul: *Beatrix* (2 személy, 0,25%), *Brigitta* (2 személy, 0,25%), *Eulália* (1 személy, 0,125%), *Perpetua* (1 személy, 0,125%) *Piroska* (4 személy, 0,499%), *Zsófia* (55 személy, 6,85%). A *Beatrix* névre vonatkozólag annyit szeretnék megjegyezni, hogy elterjedése történelmi összefüggésben állhat Mátyás király feleségének személyével.

β) Martirológiumi német eredetű nevek. — Két ilyen név ismeretes: 1502: *Hedvig*; 1507: *Waltpurgisz*. E két név hordozója 9 egyén, ebből *Hedvig* 8 (0,998%), *Waltpurgisz* 1 (0,125%) személy. Az utóbbi név viselője német, Steffen Schneyder kassai polgár neje (IVÁNYI BÉLA, Eperjes szabad királyi város levéltára 367).

γ) Martirológiumi eredetű férfi személynevek női változatai. — Egy-egy adattal fordulnak elő: 1513: *Benigna* (0,125%); 1553: *Johanna* (0,125%); 1579: *Theodora* (0,125%).

B) Ószövetségi eredetű nevek.

A következő neveket soroljuk ide: 1505: *Sára*; 1531: *Zsuzsanna*; 1552: *Ráchel*; 1553: *Judit*; 1596: *Éva*. — Ez 5 nevet 43 személy viseli (5,36%). Legtöbb előfordulása van a *Zsuzsanna*-nak (17 személy, 2,2%), utána következik a *Sára* (14 személy, 1,745%). Az egyetlen *Ráchel* adat azért lényeges számunkra, mert BERRÁR adattárának *Raquel* adata nem bizonyult *Ráchel*-nek (vö. SCHEIBER: MNY. XLVIII, 222).

C) Újszövetségi eredetű nevek.

Ide tartoznak: 1500: *Erzsébet, Júlia, Magdolna*; 1501: *Anna*; 1543: *Márta*; 1591: *Mária*. 6 nevet visel 228 személy (28,43%). E csoportban és az egész női névanyagban leggyakoribb az *Anna*, 129 személy hordja (16,08%). Utána az *Erzsébet* következik (56 személy, 6,99%) Feltűnő, milyen kevesen viselik a *Mária* nevet (3 személy, 0,37%). Az egész században 1591-ig nem fordul elő, s feltehetőleg a kezdődő ellenreformáció jelére jelenik meg a név. Korábbi mellőzése azzal függhet össze, hogy a protestánsok heves harcot folytattak a Mária-kultusz ellen.

D) Világi eredetű nevek.

Három ilyen nevünk van: 1552: *Drusiana* (2 személy, 0,249%); 1559: *Ruzsint* (1 személy, 0,125%); 1583: *Grizeldisz* (1 személy, 0,125%). — A *Drusiana* főleg főúri családokban volt kedvelt név. Egyik adatunk Bethlen Gábor erdélyi fejedelem anyjára vonatkozik (vö. CSEFKÓ: MNy. XXIII, 574). A *Grizeldisz* név, amint adattáramban is közöltem, feltehetően irodalmi úton terjedhetett el.

E) Ismeretlen eredetű személynév.

1593: *Fuxia*. Egyetlen előfordulási adat (0,125%). *Fuxia* dísznövénység neve tudatos latinosítás *Fuchs Lénárd* német botanikus nevéből. Mivel ő 28 évvel hamarabb halt meg, mint adatunk megjelenése, esetleg feltehető. hogy idegen eredetű, kedveskedő jellegű virágnévből lett női személynévvel van dolgunk.

A névanyag társadalmi megoszlása

A személyek társadalmi hovatartozását gondos mérlegelés után lehetett csak meghatározni. Itt kell megemlítenem azokat a nehézségeket, amelyek az egyes társadalmi osztályokba, rétegekbe való beosztás során felmerültek.

VELICS—KAMMERER „Magyarországi török kincstári defterek“ című munkájában fejadó-deftereket közöl, és a fizetni tartozók névsorát adja. Felsorolásaiból nem lehet megállapítani az egyének osztályhelyzetét. Ezért csupán VELICS adataira korlátozva a „rája“ megjelölést használom. Annál is inkább megtehettem ez utóbbit, mert: „Újonnan elfoglalt területeket a törökség a saját szempontjából, a meghódított lakosságra való tekintet nélkül rendezett be. Az elfoglalt tartományban a török hódítás ténye egycsapással megszüntette az egész addigi keresztény állami, közigazgatási életet, s helyébe a sajátját állította. — Minden, ami a török uralom alatt meg akart maradni, ezt csak akkor tehette, ha leszorult a legalsó fokra, a rája színvonalára, azaz a keresztény társadalom maradványai a legalsó fokon nivellálódtak. Nemes és jobbágy közt a török nem tévén különbséget a magyar nemes csak rája sorban élhetett, alávetve fegyverviselési tilalomnak és megalázó ruhaszabályoknak.“ (HÓMAN—SZEKFI, Magyar Történet V, 21, 26.) A török területen együtt éltek a feudális társadalom uralkodó és kizsákmányolt osztályai, csak a fentebb jelzett összefoglaló megkülönböztetést alkalmazhatam tehát adattáramban. Egy 1628-ban kelt török kimutatás szerint a magyar- és horvátországi hódolt területen mintegy hetven-nyolevanezerre mehetett a nemesek száma (vö. MARCZALI HENRIK, A magyar történet kútfőinek kézikönyve 655). A tőlem használt megjelölés segítségével adataim közül bármikor

kiemelhetők, esetleg külön vizsgálhatók VELICS adatai. — A RMKT. V. kötetében SZILÁDY ÁRON Sztárai Mihállyal kapcsolatban jegyzetekben közli laskói és tolnai gyülekezete tagjainak névsorát. Ezeket az adatokat is „rája“ névvel jeleztem, mert a fejadó-defterekből jegyezte ki őket SZILÁDY.

A társadalmi elhatárolás másutt is okozott nehézséget. A Gyula város oklevéltárában talált adatok egy részében nem lehetett pontosan megállapítani, kik tartoznak a mezővárosi adófizető polgárok közé, és kik a szolgaréteg tagjai.

Ha társadalmi szempontból határoljuk el adatainkat, akkor azokból a következőkép rajzolódik elénk. Összes adataimból (19 093) 7 283 az uralkodó osztály tagja, 3 068 polgár, 2 440 a szolgaréteghez tartozik. 5 642 hódoltságbeli személy és ezenkívül még 660 személy társadalmi hovatartozását nem tudtam megállapítani.

A nevek használatának aránya megoszlik a különböző rétegek között; vannak olyan nevek, melyeket legnagyobb számban az uralkodó osztály visel, s vannak olyanok, amelyek a polgárság, illetőleg a szolgaréteg tagjai között elterjedtebbek.

Nem tudom megállapítani az okát az egyes nevek társadalmi eloszlásának; legfeljebb azt gyaníthatom, hogy a nevekhez kapcsolódó esetleges érzelmi velejáró olvasmányi emlékeken alapulhatott főleg az uralkodó osztályok körében, illetőleg hallomás útján (prédikációk stb.) a többi osztályoknál.

Társadalmi szempontú statisztikám így alakul a férfineveknél: Az uralkodó osztály tagjai viselik főleg a *Gábor* (75 személyből 61 dominus, 81,33%), *Lajos* (18 személyből 14 dominus, 77,77%), *Farkas* (114 személyből 88 dominus, 77,19%), *Sándor* (37 személyből 24 dominus, 64,86%), *Kristóf* (112 személyből 70 dominus, 62,5%) neveket. Csak az uralkodó osztály tagjai viselik a *Dániel* (8), *Mózes* (7), *Jób* (4), *Károly* (4), *Ákos*, *Fridrik*, *Nikodémus*, *Rafaél*, *Salatiel* (2—2), *Aron*, *Cirill*, *Ésaiás*, *Faust*, *Gedeon*, *Gyula*, *Julius*, *Leó*, *Lompirt*, *Manassé*, *Szervác*, *Victor*, *Szórád* (1—1) neveket. — A városi polgárság ez időben nagyobb mértékben van kialakulóban, mint a BERRÁR által jelzett időszakban (1400-ig). Ebben a rétegben különösen kedvelt nevek: *Lipót* (4 személyből 3 civis, 75%), *Gerardus* (8 személyből 5 civis, 62,5%), *Elek* (24 személyből 10 civis, 44,44%). Csak ennél a rétegnél fordul elő a *Félix* (2 személy, 0,01%) és az *Erazmus* (1 személy, 0,005%). — A feldolgozott forrásokban aránytalanul sokkal több az uralkodó osztályba tartozó személyek száma. Ezekről több feljegyzést készítettek, mint a szolgaréteg tagjairól. Néhány nevünkről mégis kimutatható, hogy aránylag nagyobb számban szolgák használták. Ilyen például a *Márk* (69 személyből 28 servus, 40,58%), *Balázs* (617 személyből 116 servus, 18,7%), *Tamás* (685 személyből 106 servus, 15,45%), *Gergely* (762 személyből 102 servus, 15,2%). A nevek használati aránya a legtöbb névnél megoszlik a különböző társadalmi rétegek között, egyedül a *Márk* nevet viselőknak majdnem 50%-a szolga.

Módunkban volt a török hódoltság egyes területeinek névanyagát külön egységben áttekinteni. Így megfigyelhettük, hogy bizonyos neveket feltűnően nagy számban viselnek hódoltságbeli személyek. Ezek a nevek: *Illés* (62 személyből 29, 46,77%), *Kelemen* (123-ból 51, 41,46%), *Máté* (479-ből 192, 40,08%). *Ábrahám* személynevünket teljes anyagomból csak két esetben tudtam kimutatni, mind a két előfordulási adat hódoltságbeli, az egy adattal előforduló *Jónás* név szintén a török területről származik.

A női neveknél az alábbiakban foglalhatjuk össze a társadalmi megoszlást: Főleg úrnők viselik a következő neveket: *Anna* (129-ből 116, 90%), *Zsuzsanna* (17-ből 15, 88,23%), *Katalin* (111 személy közül 97, 87,38%). Csak úrnők között használatosak: *Sára* (14 személy, 1,745%), *Márta* (10 személy, 1,245%), *Veronika* (5 személy, 0,623%). Ezenkívül körülbelül 20 név egy-két előfordulással, felsorolásukat azonban itt mellőzöm. — Női névadataim szórványosabb volta okozhatja azt a tényt, hogy anyagomban főként az uralkodó osztály tagjai szerepelnek, és így csak nagy általánosságban állapíthatjuk meg, hogy a polgárnők között a legelterjedtebb név az *Orsolya* (40-ből 11, 27,5%), *Margit* (74-ből 19, 25,67%). *Zsófia* (55-ből 12, 21,45%); csak ennél a rétegnél fordul elő a *Waltpurgisz* (1 személy, 0,125%). — A szolgáltatók között a *Piroska* szerepel a legnagyobb százalékkal (4 személyből kettő, 50%).

A személynevek használata

GALAMBOS (i. m. 42–45) a szentírásai eredetű nevek használatának tárgyalása során megemlíti az egymással jelentéstani kapcsolatban levő nevek egy családon belül való használatának szokását. Ezenkívül közli a másik névadási szempontot is, hogy az apa nevét kapja a fiu. Az első névadási módot nem tudnám kimutatni anyagomban, de már az apa és fia, anya és leánya nevének azonosságára számos adatot közölhetek. Előljáróban azt is jelezni kell, hogy ez a szokás az uralkodó réteg és a polgárság köreiből egyként kimutatható: Bornemisza Péter fia is Péter (Peti) (RMKT. IV, 268; RMKT. VII, 402); Bornemisza Boldizsár fia szintén Boldizsár (RMKT. VII, 345); Vajai Vári Péter fia is Péter (SzékOkl. III, 338); Prépostváry Bálint fia szintén Bálint (KárOkl. III, 575, 576). — Női neveknél csakúgy kimutatható a jelenség. Révay Mihály felesége Bakith Anna, leányuk is Anna (LevTár II, 37, 43); Czakó Benedek özvegye Margit, leánya szintén Margit (SzékOkl. II, 57); Joo Balázs özvegye Deregdi Anna, leánya is Anna (Annaka) (SoprLev. 175); Kalmár Tamás kőszegi polgár felesége Dorottya, lányuk Dóra (SoprLev. 70, 71), másik lányuk Margit, ettől való unokájuk ismét Margit (SoprLev. 70, 72).

GALAMBOS nem említi még egy feltűnő névadási szempontot, amikor az utód nem apjának, hanem nagyapjának, vagy nagyanyjának nevét öröklí.¹ Anyagomban pedig erre a módra is találunk több példát: Nádasdy Ferenc (KÁROLYI—SZALAY, Nádasdy Tamás nádor levelezése 219) fia Tamás (i. h. 9), unokája viszont újra Ferenc (i. h. 175); Balassi Bálint öccse Ferenc (ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint összes művei I, 410), nagyapjuk Ferenc volt (i. h. 345), apjuk János (i. h. 345), a költő fia szintén János (i. h. 349). Két irányban is kimutatható tehát a nagyapa és az unoka névazonossága. — A női neveknél is mutatkozik e szokás: Nádasdy Tamás felesége Orsika (KÁROLYI—SZALAY i. m. 70), unokájuk szintén Orsik (i. m. 242); Prépostváry Bálintné Tardy Dorka anyja Csaholyi Anna volt, az unoka újra (Prépostváry) Anna (KárOkl. III, 575).

Ez a néhány idézet is mutatja a névadás természetszerű konzervativizmusát. Ezzel kapcsolatosan fejezzük ki ama gyanításunkat, hogy ez a szem-

¹ Vö. NÉMETH GÉZA, Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta: Magyar Nyelvjárások II, 123.

pont is közrejátszott a martirologiumi nevek nagy számban való megmaradásánál. Miután pedig főként a női neveknél mutatható ki az ilyen nevek túlsúlya, az a feltevésünk, hogy a hagyományhoz való ragaszkodás náluk jobban érvényesül. Megerősít ebben D. BARTHA KATALIN cikkének (MNY. XLVII, 215) egyik kitétele, melyben a szerző VÉGH JÓZSEF-re hivatkozva a tájnyelvi ejtésre vonatkozólag említi a nőknek a megszokott régiességhez való ragaszkodását.

KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND

„Egyen meg a fejilló!”

Adalék Csokonai népiességéhez

Csokonai jól ismert Parasztdalának az Akadémián őrzött kéziratában — amint ezt az 1922. évi Harsányi—Gulyás kiadás jelzi — az I. és II. versszak után refrénként ez áll:

Vityilló, nádból kötött gugyilló

Vityilló, vityilló

Egyen meg a fejilló.

(Harsányi—Gulyás: Csokonai Vitéz Mihály
Összes Művei I, 387.)¹

A megelőző kiadások közül a Schedel(Toldy)-féle kiadás (Csokonai Mihály minden munkái. Pest, 1844.) a „Jegyzések és változó olvasások” című függelékben közli; a Horváth Cyrill előszavával megjelent kiadás (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Bp., é. n.) refrén nélkül közli a verset. A Harsányi—Gulyás kiadást követő Franklin-kiadás (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Franklin, é. n.) a Parasztdal lapján jegyzetben közli a refrént; a Magyar Klasszikusok Csokonai-kötetében (Csokonai Vitéz Mihály Válogatott Művei I—II. 1950.) hátul, a jegyzetben találjuk meg. Antológiákban — még az újabbakban is, — pl. a „Hétévszázad magyar versei”-ben — általában refrén nélküli szöveg szerepel.

Csokonai költői nyelvével foglalkozva többször elgondolkoztattott a refrén. Úgy tudom, a Csokonai műveiből készülő kritikai kiadásnak is egyik megoldatlan kérdése a kéziratban szereplő refrén, illetőleg annak utolsó szava, a *fejilló*.

Használatos nyelvi formáink közül hangalak és értelem tekintetében is könnyen, szinte magától társul a *fehér ló* (nyelvjárási alakban *fejir ló*) kifejezéshez. Nekem legalábbis ez volt az önkéntelen társításom. Ehhez a spontán társításhoz ad némi támasztékot CSEFKÓ GYULA egy célzása „Vityilló” című cikkében, melyben a Parasztdal refrénjét is idézi: „Vityilló, nádból kötött *gugyilló*, *Vityilló*, *vityilló* Egyen meg a fejilló (= fehér ló)” (MNY. XLV, 83—4). CSEFKÓ nem fejti ki és nem magyarázza ötletét, tehát a spontán társításon alapuló szómagyarázat továbbra is bizonyításra szorul.

¹ A továbbiakban: HG.

Hangalaki és jelentéstani fontolgatások számbavételével megmaradtam az intuicion alapuló szófejtésnél (talán helyesebben „szősejtésnél“), hogy tudniillik a refrénbeli *fejilló* a mai köznyelvi *fehér ló* kifejezés változata. Tulajdonságjelzős szerkezet egybeforradásából alakult volna tehát a szó, pontosabban — összetett szó.

1. A mai köznyelvi alak és a kéziratban szereplő alak között elég nagy az alak eltérés.

Fehér ló ~ *fejilló*. Igazolható-e ilyen megfelelés?

A köznyelvi *fehér* mellett a *j*-vel ejtett alak ma is járatos a nyelvjárásokban. Csokonai maga is ilyen alakban használja. Vö.: „Virága... *fejér* és sárgás...“ (Jegyzések és értekezések az Anákreoni dalokra, HG. I, 204); „hónál *fejérb*“ (levele Kazinczyhoz, HG. II, 745). De magában a Parasztdalban is a kezdősorban: „Ama *fejér* nyárfák alatt“ (HG. I, 387). Mindenesetre meglepő és elgondolkoztató a „*fejér* nyárfák“ és a „*fejilló*“ írása ugyanabban a versben. FÜR ISTVÁN az *i*-zésről írott dolgozatában (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930.) összegyűjtötte a köznyelvi *fehér* szó *i*-ző alakváltozatait (i. m. 28). Az adatok szerint Hajdúban és Biharban a *fejír* forma használatos. Az *i*-ző alakot Csokonai is nyelvjárásinak tartotta. azért írt általában *fejér*-et. Mit tartunk azonban a *fejilló*-ról? CSEFKÓ célzásából: „... *fejilló* (= *fejér ló*)“ nem derül ki, hogy ő milyen összefüggést, fejlődéssort tételez fel a két alak között. Mi arra gondolunk — s későbbi fejtegetéseink talán majd meg is erősítik föltevésünket —, hogy a *fejilló*-ban *i*-ző, ill. ennek változataként kifejlődött *i*-ző nyelvjárási alakot kell keresnünk. FÜR ISTVÁN rövid *i*-vel ejtett *fejír* alakváltozatokat is közöl Torontálból. Békésből, a Szilágyságból és Szolnok-Doboka megyéből. Mind a két lehetőségre gondolhatunk a *fejilló* esetében: lehet, hogy olyan nyelvjárásból való, amelyben már az előtagul szolgáló szó önálló életében megtörtént a rövidülés; gondolhatunk aztán arra is, hogy hosszú *i*-vel ejtett *fejír* alak rövidült meg esetinkben: az *rl > ll* asszimiláció hatásaként vagy a rímek (*gugyilló*, *vityilló*) hasonító hatására.

Az *rl > ll* asszimiláció kérdésével legújabbban DEME LÁSZLÓ foglalkozik kéziratban levő dolgozatában (Nyelvatlaszunk funkciója és anyagközlési problémái). Az *rl > ll* hasonulásra idézi pl.: *salló*, *kollát*, *ballang*, *pazalló*, *pollad*, *vándolló*, *csömöllik* stb. (i. m. 323). A hasonulás nemcsak egy szótesten belül következhet be, hanem két eredetileg önálló szó határán is: *kállató*, *babéllevél*, *Fehélló* (uo.). A *Fehélló* egyébként földrajzi név: csárdanéVác határában (vö. NyF. X, 59). A *kállató*, *babéllevél*, *Fehélló* azt bizonyítják, hogy két szó határán akkor következett be az *rl > ll* hasonulás, ha a két szó között szoros kapcsolat állt fenn: útban voltak az összetétel felé (esetleg már meg is történt az összetétellel válás). Az a kérdés, hogy a *fejilló* < **fejír ló* esetében milyen szorosabb kapcsolat állhatott fenn, ami később összetétellel fejlődés alapjául is szolgálhatott? Csokonai kézírata ugyanis arra vall, hogy nem véletlen egybeírással van dolgunk, hanem állandó kapcsolatból fejlődött összetétellel.

2. Ez a kérdés azonban már átvezet a jelentéstani vizsgálathoz.

Jelentéstani vizsgálódásunkban induljunk ki az összetételek jelentés-tanából, illetőleg lélektanából. Összetétel esetében a kapcsolatnak olyan erősnek, állandónak — idők folyamán gépiesnek — kell lennie, hogy az alkotó

szavak képzettartalma háttérbe szoruljon, s a képzetváltás megszűntével egy új képzet felidézőjévé válhasson az összetétel (vö. PAIS, Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNY. XLVII, 135).

Arra, hogy tulajdonságjelzős főnév volt az összetétel alapja, számtalan példát idézhetünk nyelvünkéből. Elég, ha csak néhányra utalunk: *vadlúd*, *lágymeleg*, *galambösz* stb. (GOMBOCZ, A szóalkotás 3, egyetemi jegyzet. Bp., 1950.).

Minket tehát most elsősorban az érdekel, hogy a konkrét jelentésű *fehér ló* szintagma miféle új képzetet jelölő összetétellel fejlődhetett, illetőleg fejlődött nyelvünkben. A szintagma konkrét jelentése: 'weisses Pferd'; a mai köznapi használatban ezzel a jelentéssel fordul elő. A szintagma rokonai: pl. *sárga ló*, *szürke ló*, *fekete ló* stb. megmaradtak eredeti konkrét jelentésükben, nem fejlődött belőlük új jelentésű összetétel.

A *fejilló* < **fejir ló* összetétel föltételez ettől a konkrét jelentéstől eltérő, valami más, új képzettartalmat. Az a kérdésünk tehát, hogy a szintagma milyen sajtósági használati körében fejlődött ki egy valamely megkülönböztető új jelentés, mely alapjává lehetett az összetételnek.

Arany László népmesegyűjteményében (Arany László Összes Művei IV.) van egy közismert mese, a *Fejérlófia*. A kiadás is így: egybeírva közli. A mese hősről, *Fejérlófiá*-ról azt tudjuk, hogy emberföltötti, tündéri erő volt birtokában. Származásáról, magáról a *Fejérló*-ról, akinek neve szerint fia volt, csak keveset tudunk meg a meséből; csak sejthetjük, hogy a fia nyilván tőle örökölte tündéri erejét. (Vö. i. m. 123).¹ — A néphittel foglalkozó folklór azonban ismeri a magyar néphit elvont jelentésű fehér lovát. A fehér-ló-hit idők folyamán változásokon ment át. Megőrizte azonban a *fehér ló* továbbra is emberföltötti hatalmát: egyaránt hozhat az emberre jó szerencsét és balszerencsét; többnyire azonban bajt hozó gonosz hatalmat jelent. Gonosz hatalom, rontó hatalom, táltos, rossz szellem ('Zauberpferd, das weisse böse Zauberpferd') jelentésére a néprajzból bőven idézhetünk adatokat. Lássunk egypárat! — A kalotaszegi néphitből való a következő adat: „Ha idegen *fehér ló* a kapu előtt heverész, a házigazda nemsokára elhal, ha a lóra háromszor nem köp, mondván: »A miért te jöttél, abból adok egy részecskét!«. Ha a ló pedig az udvarba beszalad, azt tartják, hogy a legutóbb elhalt családtag küldte a fehér lovat valamelyik rokona után... Ki véletlenül múlik ki, arról azt mondják: »A fehér ló megrugta!«“ (WLISKOCCI HENRIKNÉ, Jósló állatok a kalotaszegi néphitben: Ethn. III, 49). — Nyitra megyéből való adatunk: „A Gabriella-lakban levő fürdőket egy kenes forrás táplálja, mely egy kis tóból, a Jezercéből fakad. E tóból éjelenként *fehér ló* (a kiemelés tőlem: Sz. F.) jön s nagy riadalmat okoz az ottani pásztorok közt, majd ismét eltűnik a tó mélyében“ (RELKOVIČ DAVORKA, Bajmóczi néphit és népmondák: Ethn. XXXI, 78). — A földrajzi előfordulás jelölése nélkül közöl idevonatkozó

¹ A *fehér ló*-kérdéssel kapcsolatban PAIS DEZSÓ közli velem: „Régi személyneveink jelentéstana“ című dolgozatomban (MNY. XVIII, 32) jeleztem, hogy több Árpád-kori személynevünk — mégpedig szolganevek — lóra vonatkozó magyar és török szókkal egyeztethető. „Nyelv és élet“ című egyetemi előadásomban (1948—1949. II. félév) rámutatok, hogy ezekben az esetekben az állatnéven alapuló személynév részben bizonyosan, részben valószínűleg gazdasági indítékkal függ össze: viselőjének a foglalkozásával. Természetesen ezzel nem azt akarom mondani — jegyeztem meg idézett előadásomban —, hogy a ló tárgykörében nem támadhattak nálunk vagy egybeült totemnevek. Ilyennek az emléke lehet a mesebeli *Fehérló-fia*.

adatot SZENDREY ZSIGMOND: „Az éjjeli suhogó árnyékok, a világos ablaknak repülő kuvik, éjjente az emberhez csatlakozó állatok, boszorkányok, ördögök, kísértetek s egyéb fajta gonoszok állattá vált alakjai lettek. Ijesztgetik, megkergetik az embert, megkötik a lovat, kiszopják a tehenet, mint a denevér, dongó, holló, kecske, bivaly, kutya, kuvik, liba, macska, pulyka, varasbéka alakjába bújg gonoszok, és segédállataik a *fehér ló* [a kiemelés tőlem: Sz. F.], a fekete bika és tyúk . . .“ (SZENDREY ZSIGMOND, A nép élő hitvilága: Ethn. XLIX, 268).

Szerepel aztán a *fehér lovas* is hasonló értelemben. A *fehér* általában elsősorban itt is a ló jelzője, nem a lovasé (vö. SZIVÓS BÉLA, Alföldi kincskeresők: Ethn. XXIII, 30).

A következő adatot csak azért idézzük még, mert Csokonai földjéről, a Hajdúságból való, s mert közlője — hozzávetőleges számítással — kortársa lehetett Csokonainak. Az adatközlőre vonatkozólag ugyanis ezt írja az idézendő cikk írója 1891-ben: „Szilágyi Gábor hajdúszoboszlói ember gulyás volt vagy 30 esztendeig az angyalházi pusztán . . . Vén ségére aztán beköltözött Szoboszlóra . . . s ekkor . . . beszélt el a következőket. (Meggjegyzem, hogy Szilágyi már vagy 25 éve meghalt . . .¹ (SZIVÓS BÉLA, Hajdúszoboszlói babonák: Ethn. II, 256.) Ez az adat tehát bizonyíthatja, hogy Csokonai korában és Csokonai hazájában élt a *fehér ló* ilyen rossz, rontó szellem értelemben: „*Fejir lovas kísirtet* is vót; de aszt nem láttam, csak mástúl hallottam . . . A nádudvari pásztorok beszílték, hogy egy helyt kincset találtak, mert a tűz sokat fellökődött azon a rísen, de kivenni sose tutták, mert mihent ásni akarták, mingyár ott termett 3 ősz öreg ember tiszta *fejir lovon*. Ha eljöttek, azok is eltűntek, de mihent visszamentek, megint ott termett a 3 *fejir lovas kísirtet*.“ (I. h. 256.)

A *fehér ló* szintagmának ilyen átvitt értelmű, mitológiai, 'böser Geist' jelentésű használata magyarázhatja az összetétel létrejöttét, támogathatja és megerősítheti a *fejir ló* > *fejilló* fejlődést: ebben az elvont, néphiedelemben használatos jelentésben könnyen végbemehetett az alkotó képzetek elhomályosulása, s ezzel együtt a hangalaki elváltozás. Hasonló jelenségre példa a regös-énekek *csodaszarvasá*-nak sok — gyakran egészen eltorzult — változata: *csodaféle szarvas*, *csodafélőszarvas*, *csutafejű szarvas*, *csatófíjú szarvas* stb. (vö. SEBESTYÉN GYULA, Regös-énekek: MNGy. IV.).

Következő kérdésünk az lehet, hogy beleillik-e a versbe egy ilyen 'böser Geist' jelentésű *fejilló* szó.

Vityilló, nádból kötött gugyilló
Vityilló, vityilló
Egyen meg a fejilló.

Így szól a refrén. — *Egyen meg a fejilló* — valamiféle átkozódás értelme van a sornak, mint ma — mondjuk — ennek: *Egyen meg a fene! Az ördög pusztítson el!* stb.

A mondat értelmébe tehát zökkenő nélkül beleillik a *fejilló* tőlünk kikövetkeztetett jelentése. Hogy a *vityilló*-ra szórt átokról, mégpedig elég súlyos átokról van szó, arról meggyőző az egész vers elolvasása. Bizonyítékul legyen elég itt csak a 7. versszak:

¹ Én emeltem ki. — Sz. F.

De még az Isten módot ad —
 Tudom, hogy ad —
 Kimentlek én, vagy meggebed
 A vén anyád.
 Ha máskülönben nem lehet,
Felégetem
 Azt a *vityillót*, s ötet is
 Belévetem. (A kiemelés tőlem: Sz. F.)

A versben emlegetett „pemetén járó” banya és a mesebeli *fejilló*-való fenyegetőzés — nem is olyan összefüggéstelen dolog. S ezzel fejtegetésünk végére pontot is tehetnénk. Hangtani, szótani és jelentéstani (s ezzel kapcsolatban: néprajzi) bizonyítékok alapján próbáltuk értelmezni egy Csokonai-szerzeménynek eddig ismeretlen értelmű szavát, illetőleg mondatát. A Parasztdal refrénjében előforduló *fejilló*-t hangtanilag a mai köznyelvi *fehér ló* változatának gondoljuk; szótanilag és jelentéstanilag pedig ugyanebből a szókapcsolatból keletkezett ’das weisse böse Zauberpferd’ jelentésű összetételre következettünk.

A szorosabb értelemben vett nyelvészeti elemzés ezzel le is zárható. Föltevésünkből azonban még néhány olyan következtetés vonható le, ami különösen az irodalomtudományt érdekelheti közelebből.

II.

Ha ugyanis dolgozatunk föltevése helyes, akkor ebből arra a további következtetésre juthatunk, hogy a refrén nem Csokonai eredeti alkotása.

Mi bizonyíthatja ezt?

Először is maga a *fejilló*, a szó írásformája. — A költeményben atra összetétel kikövetkeztetett első tagja előfordul *fejér* alakban („Ama *fejér* nyárfák alatt . . .”), tehát *é-ző* formában.

Nehezen képzelhető el, hogy egy minden részletében eredeti költői alkotásban egyik helyen „*fejér* nyárfák“-at, másik helyen *fejilló*-t [= *fehér*lő-t] írjon a költő. — Ha maga alkotta volna a refrént, már csak olvasói kedvéért is etimologikusan írta volna a szót, hiszen nem tételezhette föl, hogy olvasói ismerik, illetőleg hogy felismerik az összetételt. Ha viszont nem önálló alkotás a refrén, hanem — pl. népi eredetű — átvétel, akkor a hitelességre való törekvés alapján igazolhatjuk az írásformát.

Megpendítettünk egy gondolatot: hogy a refrén népi eredetű átvétel. Mielőtt ennek eldöntéséhez fognánk, tegyünk előbb még néhány érvet az eddigihez. — A kérdéses szót magába foglaló egész mondat („Egyen meg a *fejilló*“) olyan káromkodásféle eleven nyelvi alakulat benyomását kelti, hogy — az egész mondatot véve alapul —, megint csak azt érezzük, hogy valamiféle átvétellel állunk szemben.

Ellenemond a tudatos alkotásnak a két sorban háromszor előforduló *vityilló* is, amit Csokonai — még stilizálás esetén is — csak nehezen tűrt volna meg.

Csokonai szerzősége ellen szólhat még a refrénnél az „argumentum ex silentio“-ként használható tény is, hogy sem a *gugyilló*, sem a *vityilló*, sem

az *fejilló* nem fordul elő nála másutt páratlanul gazdag költői nyelvében. (A *vityilló* a Parasztdal szövegében a refrénen kívül még két helyen előfordul, — de ez a refrénből magyarázható.)

III.

A refrén tehát — úgy gondoljuk — nem önálló alkotása Csokonainak, s ahogy már céloztunk is rá: népi eredetű átvételt sejtünk benne. — Az előadottakon kívül mi támogathatja a refrén népi eredetét?

1. Az eddigiek alapján még gondolhatnánk, hogy a refrén tudatos népdal-stilizáció a versben, — ennek azonban feltétlenül ellene mond a Parasztdal versszakainak és a refrénnek eltérő verselése. „Parasztdala csak mint genre-alakítás minősíthető népinek, hiszen még versalakja sem magyar (jambus!)“ — írja róla HORVÁTH JÁNOS (A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig 81—2).

A refrén viszont nem jambusi lejtésű. Szabályos magyaros (hangsúlyos) verselésben fogant. Első sora három ütemű: 3 + 4 + 3 képletű; a második és harmadik sor pedig kétütemű: 3 + 3, illetve 4 + 3 ütemképletű sor. Egészében eredeti alkotásban — Csokonainál! — nehezen képzelhető el a kétfajta verselésnek ilyen összeházasítása. Csak akkor érthetjük meg Csokonai eljárását, ha föltételezzük, hogy a refrén eredeti, magyaros ritmussal készült népi szerzemény átvétele.

A ritmus, pontosabban a verselés különbsége az, ami a stilizáció lehetőségének föltevését visszautasítja.

2. Az eddig előadott gondolatmenet következtetéseit megerősítik CSEFKÓ GYULÁNAK e tárgyra vonatkozó megjegyzései már idézett cikkében. TECHERT JÓZSEF egyik megállapítását (Csokonai nyelvi forrásai: MNy. XXXII, 184) vitatva, CSEFKÓ ezt írja: „Az irodalmi használat tekintetében igaza lehet TECHERTnek. De ami magát a szót illeti, azt hiszem a *vityilló*-t is meg a *gugyilló*-t is nem Földiből merítette Csokonai, hanem a népnyelv forrásából. Szerintem ugyanis kétségtelen a Parasztdal népi eredete“ (a kiemelés tőlem: Sz. F.).

CSEFKÓ ugyan nem jelzi, hogy hogyan is érti azt, hogy „kétségtelen a Parasztdal népi eredete“, de föltételezzük, hogy ő is csak a refrén népi eredetére gondol.¹

3. Azt a gondolatot, hogy a refrén nem Csokonai önálló alkotása, hanem népi eredetű átvétel, megerősíthetik a versre vonatkozó további adatok és föltevések.

¹ CSEFKÓ megállapításához kapcsolódik TIMÁR KÁLMÁN *Gugyori* című cikke, amelyben a *gugyilló*-ra vonatkozóan közöl adatokat. Adatai javarészt Bihar megyéből valók, s — ami különösen érdekelhet bennünket —: Debrecenből is van adata. Következtetését így foglalja össze: „A debreceni adat támogatja CSEFKÓ GYULA nézetét, hogy Csokonai a *vityilló* és *gugyilló* szavakat nem Földi János műveiből merítette, hanem a népnyelvből“ (MNy. XLVI, 183). TIMÁR cikke azért is fontos számunkra, mert adatai egyben újabb támasztékot nyújtanak a föltevésünk szerint is népi eredetű strófa hozzátvetőleges lokalizálásához.

A) A legelején gondolkodóba ejteth a vers címe: *Paraszt-dal*. Honnan vette és mit akart vele kifejezni? Az Akadémiai Nagyszótár kéziratos anyagának legkorábbi adata a szóra 1789-ből van, Rájnis Vergilius-fordításából: „*paraszt dalokat* fujsz gyenge furuglyán“ (Rájnis: Virgilius Eklogai 3).

Sokkal valószínűbb azonban, hogy Csokonai a szót a következő adatból ismerte: Palóczy Horváth Ádám használja a Heliconi Virágokban megjelent versében: *Sári rózsám. Paraszt-dal* (Kazinczy: HelVir. 65). S ez az adat el is vezethet bennünket Csokonai verscíméhez.

A népi eredetű dalokra, a mai értelemben vett népdalokra eladdig nem volt egységes magyar műszó. Az első megjelölés Ráth Mátyas Magyar Hírmondójában található: „A köz népnek szájában forogni szokott régi versek . . . melyeknek *Volklied*er [a kiemelés tőlem: Sz. F.] a nevezetek“ (Ráth Mátyas: Magyar Hírmondó. 1782. január 16.; közli HORVÁTH JÁNOS i. m. 114–5). Maga Csokonai is a német szót, illetőleg annak maga csinálta magyar tükörszavát használja: „Régi és újabb magyar *népbéli dalok (Volklied)*“ (a kiemelés tőlem: Sz. F.). Kézírásban levő — később sajnálatos módon elveszett — népdalgyűjteményével kapcsolatban használja ezt a műszót (Levél G. Koháry Ferencnek. Komárom, 1797. november 8. HG. II, 642). Később, a *Paraszt-dal*-t és több népi tárgyú versét is tartalmazó Ódák elé szánt előszóval kapcsolatban írja Kazinczynak: „A' Lillán kívül lévő *Ódáim 2 könyvben*, mellyek egyvelegesek, most érkeztek le a' Censuráról, 's azokra irok egy Dedicatiot . . . egy Praefatiot 'a *Volkliedek*-ről [ez utóbbi kiemelés tőlem: Sz. F.] 's azoknak különböző Nationáknál való karakterekről 's Mustráiról, és szükséges Jegyzéseket“ (levél Kazinczy Ferencnek. 1804. június 14., Kaz: Lev. III, 201). A népdal iránt melegen érdeklődő Csokonai a népköltészet eredeti alkotásait Ráth Mátyas nyomán *Volklied*-nek, *népbéli dal*nak nevezi, a *paraszt-dal* szó nem fordul elő nála, ahogyan a kor nyelvében sem. Hogyan és honnan került kérdéses verse fölé a *Paraszt-dal* cím, s mit akar vele jelölni?

A szálak a Heliconi Virágokhoz, közelebbről Pálóczy Horváth Ádámhoz vezetnek: neki jelent meg 1791-ben egy — már említett — verse a Kazinczy szerkesztette gyűjteményben *Paraszt-dal* alcímmel. Csokonai jól ismerte a verset, ismerte az egész kötetet, sőt nemcsak a kötetet ismerte és használta ösztönzőnek további alkotásaihoz, jól ismerte a Sári rózsám szerzőjét is, Horváth Ádámot. Csokonai dunántúli útján, 1798-ban ismerkedett meg személyesen Horváthtal a nagybajomi kúrián. Őszinte barátság fűzi őket egymáshoz; Csokonai már előbb két verset is szentelt barátjának s költőtársának; a harmadikat most írja, 1798-ban Horváth Ádám neve napjára. Kazinczy — igaz, hogy nem egészen dicsérőleg — egy második Horváth Ádámot lát Csokonaiban [„Mind virtusaiban, mind hibáiban is! — második Horváth Ádám lesz . . .“ (Kis Jánosnak. 1793. július 27., Kaz: Lev. II, 296)].

Kétségtelen, hogy költői, irodalmi ízlése alakulására különösen a népdalkines felé fordulásában hatással volt rá a nagy népdalgyűjtő Horváth Ádám. Ez a hatás érvényesült bizonyos formában a *Paraszt-dal* keletkezésében is. Magát a *Paraszt-dal* címét is valószínűleg Horváth Ádám említett verse alapján választotta Csokonai.

B) Csokonai Paraszt-dala azonban nemcsak a címével emlékeztet Horváth Ádám versére, ennél sokkal szorosabb a két vers kapcsolata. Már HORVÁTH JÁNOS rámutat a két vers tárgybeli hasonlatosságára. Horváth Ádám verséről ezt írja: „Úgy kezdődik ugyan, mintha igazi élményi dal akarna.

lenni a népiek módjára (»Sári rózsám, hová mégy? Állj meg csak egy szóra«), de nyomban elbeszélő, közlő modorra fordul át (»De keservesen néztem szerdán az ajtóra«), olyan formán, mint Csokonai Parasztdala. Tárgyuk is egyezik: ez a daloló is a leány anyját szidja, amiért megzavarta szerelmeskedésüket: hangja éppúgy eldurvul, mint Csokonaié, s mindkettő a Faludi-féle »Aglant«-tal is tartja a kapcsolatot (HORVÁTH I. M. 86). Csakugyan, tárgyban, stílusban, fordulatokban meglepő a hasonlatosság. Ez azonban magában még nem visz közelebb a mi kérdésünk megoldásához. Az az elgondolkoztató, amit Horváth Ádám „Paraszt-dal“-ának keletkezéséről és címéről tudunk. Keletkezésére vonatkozóan a következőket írja Kazinczynak: „»Sári Rosámat kérsz tőlem, irtam; a mit irtam, de nem tudom, nem tudok-e hozzá: vagy a Dajmon hibázik, nem sül úgy, a mint akarom: a minap egy árnyékos fa alatt az országúthoz közel leülék pipázgatva, s ott mene el egy gyerkőcze és egy dalolót éneklett, reá halgattam, s a közepiből egy poltra árát meg kaptam: *Kitsiny tsizmám, nagy a sarkam, Édes szívem! Segélj rajtam, Van szeretóm, de mihaszna, Én szeretem, ő nem szeret. — Irigylettem neki, hogy bártsak én tudnék olyat írni. — Csak ugyan addig is mig szebb geniusom érkezik ezt próbáltam:*« (Kaz. Lev. I. 355. I. 1789. máj. 13-án). A *Holmi*ban is népi mintát említ: »(Egy kedves Barátom már jó minap egy Levelében, egy fél sor éneket kezdett írni *Sári Rósám! Hová mégy?* kérvén, hogy ezt pótoljam ki; s abból kerekedett ez a pásztor ének.)« (Holmi II, 314. l.). Ezért nevezi a *Heliconi Virágokban* »Paraszt-dal«-nak. (Az „Ötödfélszáz énekek“ akadémiai kiadásának jegyzetei.)

Tehát eredeti népdal, illetőleg népdalok adtak indítást a versnek; a kezdő felsor maga is eredeti népi szerzemény: ez magyarázza a *Paraszt-dal* megjelölést is.

C) Ezeknek az adatoknak alapján a következő föltevést engedhetjük meg: Csokonai előtt a maga Parasztdalának megírásakor Pálóczi Horváth Ádámnak a *Heliconi Virágokban* közzétett „Sári rózsám“ című verse lebegett példaképpen. Pálóczi Horváth Paraszt-dalának keletkezési történetét is jól ismerhette Horváth Ádám közvetlen előadásából; s ő maga is — föltevésünk szerint — hasonló úton akart járni a maga Parasztdalának megalkotásában: eredeti népi szövegre akarta versét felépíteni.

Ismerve a két versnek: Horváth Ádám és Csokonai „Paraszt-dal“-ának szoros tartalmi hasonlóságát, a verscímek egyezését, joggal gondolhatunk arra, hogy Csokonai módszerében is követni akarta mes-t e r é t: így építette fel versét eredeti népi szövegre. Ez az ihlető népi szöveg lenne a kérdéses refrén. Azt is föl lehetne tételezni, hogy hitelesítés céljával került a vers alaphangulatát idéző refrén a költeménybe; valószínűbb azonban a fordítottja, hogy: ez a három sor volt az egész vers ihletője, magja.

D) A *Paraszt-dal* keletkezési idejére vonatkozó legújabb kutatások is föltevésünket támogatják. Csokonai 1798 márciusában érkezett Somogyba, s itt sokat időzött együtt Horváth Ádámmal. 1799. szeptember 1-re írt „K a r n y ó n é“-jában közvetlenül is mutatkozik Horváth Ádám hatása. „A Karnyóné nepiességében könnyen ráismerünk Pálóczi Horváth Ádám hatására. Filológiai adatunk is van erre: a Hármast tojott a fürjecske kezdetű dal az Ö t ö d f é l s z á z é n e k e k - b e n i s b e n n e v a n“ (VARGHA BALÁZS. Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak: Irtört. 1953: 418). Ugyanő írja itt: „Csokonai költői nyelve és tematikája sok népi elemmel gazdagodott Somogyban. Ebben az időben, vagy ezután írta a P a r a s z t d a l t, a S z e g é n y

Zsuzsit, a Csikó bőrös kulacsához szóló Szerelem dalt és más nagyszerű népies versét“.

Ha emlékezünk arra, hogy Csokonai éppen az Ódák című kötet elé egy népdalokról értekező előszót szánt; ha tudjuk, hogy a „Szegény Zsuzsi a táborozáskor“, a Szerelem dal . . . ebben a kötetben jelentek meg a „Paraszt-dal“ társaságában; ha tudjuk, hogy ezek a költemények a somogyi időszak alatt Horváth Ádám közelségében születtek; ha egybevetjük a két *Paraszt-dal* szoros tárgyi hasonlóságát és címbeli rokonságát — megerősítve láthatjuk azt a föltevést, hogy Csokonai alkotó módszerében is követte Horváth Ádámot: ő is eredeti népdalszövegre építette fel népies helyzetdalát. Így tehát a Paraszt-dal refrénje népi eredetű volna.

Nyelvészeti fejtegetésünk eredménye tehát az irodalomtudományt is szolgálhatja; valószínűsíti Csokonai Paraszt-dalának refrénjéről, hogy népi eredetű átvétel, nem Csokonai eredeti alkotása; s ezzel újabb adatot szolgáltat ahhoz, hogy milyen mély és bensőséges volt Csokonai kapcsolata a néppel: nyelvvel, dalaival, élő kultúrájával.

IV.

Befejezésül — engedjünk még meg egy újabb következtetést, amelyre már céloztunk: a vers ihletője, alapmotívuma a három soros népi eredetű strófa volt. Arra, hogy eredeti népdal volt valamely műköltői alkotás ihletője, nem egy példát tudunk idézni irodalmunkból. Gondoljunk csak Petőfi „Szülőföldemen“, vagy Ady „Fölszállott a páva“ című versére, vagy a föltevésünket legjobban támogató „Vörös Rébék“-re, amelyet két soros népmondai töredékre („Vörös Rébék általment a Keskeny pallón s elrepült —“) épített Arany művészete.

Ehhez az egyszerű analógiás érveléshez hozzátehetjük még a következőt.

A refrén általában maga az alapgondolat, alaphangulat, a vezérmotívum a versben (ez a lényege mind a népköltészeti, mind az irodalmi alkotásokban); az alapeszme (motívum) kiemelése, aláhúzása a refrén, erre épül vagy ezen épül maga az egész költemény.

A Paraszt-dal alapmotívuma: a párja után vágyakozó legény megátkozza a kedvesét, Katát fogva tartó banyát s vele a Katát fogva tartó vityillót is (vö. a 7. versszakkal). — Ez az alapmotívum már jelen van a refrénben is, azonban olyan megfogalmazásban, ami azt sejteti velünk, hogy az nem a költő tudatos summázata, hanem inkább maga a vers magja, ihletője. Ehhez csak azt tesszük még hozzá, hogy a Katát fogva tartó öregasszony a versben határozottan boszorkány, banya formájában jelenik meg, akárcsak a János vitézben Iluska mostohája („Tudod, pemetén jár az a Puruttya vén“). Ha előbb megvolt a *fejilló*-t ('böser Geist') tartalmazó refrén, ahhoz természetesen kapcsolódhatott a pemetén járó banya képe.

Ezenkívül még csak arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy ha ennyire szerves része a refrén a Paraszt-dalnak, mégis miért maradt el a nyomtatott kiadásból? — Az Ódák kötetét Csokonai rendezte sajtó alá, de a kiadást nem érthette meg: barátja Kiss Imre adta ki a kötetet Nagyváradon 1805-ben. Az Ódák cenzori példányát nem ismerjük; lehet, hogy Kiss Imre hagyta el, de az is lehet, hogy maga Csokonai elhagyta már a refrént a nyomtatásra előkészített kéziratból (s az utóbbi látszik valószínűbbnek). Akár-

melyikük hagyta is el, azonos okokból teheték: bizonyára attól tartottak, hogy nem érti meg a refrént a közönség; s arra is gondolhattak, hogy a finnyásabbak ízlése is megakad a „pór“ szövegen. — Földinek külön kellett magyarázkodnia a *vityilló*-ért Kazinczy előtt; hát még a *gugyilló*-ra és *fejilló*-ra mit szoltak volna a „vajt fültek“!

*

A Petőfi előtti kor egyik legsikerültebb helyzetdalát vizsgálva, bepillantást nyertünk Csokonai alkotó műhelyébe is: olyan műhelytitkát, olyan alkotó módszert lestük el, amit egész költői gyakorlata, életműve igazolhat; s egyben talán gyakorlatilag igazoltuk azt a gondolatot, hogy vannak föladatak, amelyeket az irodalomtudomány csak a nyelvtudománnyal karöltve oldhat meg eredményesen.

SZILÁGYI FERENC

Mi a szólás?*

3. A szakkifejezésből vagy szakmai nyelvből eredő és a köznyelvi szókapcsolatból alakult szólások mellett keletkezésük szempontjából külön csoportot alkotnak azok a szólások, amelyek eredetileg valamely összefüggő szöveg részei voltak, vagy valamely közösség számára ismert történetre való hivatkozást tartalmaztak, illetőleg ilyenből szakadtak ki, és váltak szólássá. Alakilag tekintve főleg szóláshasonlatok és igés kapcsolatok tartoznak ide, de ilyen eredetű néhány zárt, alakilag mondatzerű, más mondatrészszel ki nem egészülő szólásunk is. Forrásukat tekintve két csoportba oszthatjuk őket. Meg kell különböztetnünk azokat, amelyek valamely szájhagyomány útján terjedő műfajból származnak, és azokat, amelyek irodalmi eredetűek.

A) A szájhagyományban élő szövegből alakult szólások közül a legtöbb valamely adomával, valamilyen kitalált vagy ténylegesen megtörtént eseménnyel van kapcsolatban. Ez a kapcsolat azonban nem jelent szükségképpen eredetmagyarázatot is a szólás szempontjából. Már SZABÓ ERNŐ (Nyr. XXIII, 16) felhívta a figyelmet arra, hogy a szólásokhoz fűződő „anekdoták rendesen utólagos csinálmányok a már érthetlenné vált szólásmódok magyarázására“. Amennyire igaz ez, annyira túlzás mégis azt állítani, amit SZABÓ a továbbiakban ugyanott mond, hogy ti. anekdoták „a szólásmód eredetét, fejlődését és értelmét... a legkevésbé se világíthatják meg, sőt e tekintetben még zavarólag is hatnak“. A valóság ezzel szemben az, hogy nagyon sok szólásunk valamilyen anekdotából keletkezett, valamilyen megtörtént vagy valamely valóban élt személyre ráfogott furcsa, komikus eset a kiindulópontja (vö. CSÚRY, SzamSz. Előszó 12), de, maga az anekdota a szólás élettartamához viszonyítva rövid idő alatt feledésbe merült. Mivel azonban erősen érezhető volt, hogy az ilyen szólások valamilyen elfelejtett adomán alapszának, népünk tréfálkozó kedve új adomát költött a szólás magyarázatára. Ez az adoma a szólás eredete szempontjából valóban koholmány, de rendkívül érdekes adalékul szolgál a szólások életére, fejlődésére vonatkozólag.

* L. MNy. L, 110—26.

Jellemző példája ennek a folyamatnak a *vérré válik benne, mint a barátban a lencse* szóláshasonlathoz fűződő anekdota. A szólásra a legrégebb adatot KOVÁCS PÁL „Magyar példa, és köz mondási“-ban (Győr, 1794.) találjuk, és itt (192) olvasható először a következő adoma is: „A Barát lentsét evett, ’s azt mondá vere valet. A Paraszt ezt halván arra értette, hogy vérré válik“. Ennek az anekdotának a változtatát ismétli DUGONICS (M. példab. I, 204), BALLAGI (M. példab. s. v. barát), ERDÉLYI (M. közm. kv. 412); mint Gyöngyösön, Egerben és környékén a legújabb időkig élő hagyományról számol be róla WESZELY (MNY. XXIV, 281). Az adoma abból a szempontból kétségkívül utólagos kitalálás, hogy a magyar *vérré válik* (benne) vagy *vérévé válik* kapcsolatot a latin *vere valet* félreértésének tünteti fel. Az viszont már éppenséggel nem olyan bizonyos, hogy magának az egész szóláshasonlatnak, a „barát“ szerepeltetésének nincsen-e köze az említett adomához, vagy legalább nem valami olyan adomából keletkezett-e a szóláshasonlat, amely valami feltűnően sok lentsét fogyasztó vagy a lentsét feltűnően kedvelő barátról, szerzetesről szólt. Épp így bizonyára valami adoma a forrása azoknak a szólásainknak, amelyek a *Samu nadrágja*-t emlegetik: P. HORVÁTH i. m. 28: „Ha lessz, legyen mint a’ *Samu nadrágja*“ (vö. még Komárom m., Nyr. XXXVI, 335; Vác, NyF. X, 48) | BALLAGI i. m. 11: „Égy állapotban van, mint a *Samu nadrágja*“ (vö. még Nagyvárad, Nyr. XXIX, 85; Heves m., Nyr. XXXV, 335; Eger. MNY. X, 91; Békés m., MNY. XII, 92; stb.) | ERDÉLYI i. m. 344: „Megáll mint a *Samu nadrágja*“ | uo.: „Fél mint *Samu a nadrágátul*“ (vö. még: Debrecen, Nyr. XXV, 332; Bihar m., i. h. 558; Erdély, Nyr. XXIX, 84) | „*Samu nadrág*, félnadrág“ (Debrecen, Nyr. XXV, 447) | „Zörög mint a *Samu nadrágja*“, (Bihar m., Nyr. XXV, 558) | „Olyan, mint a *Samu nadrágja*“ (Nagybánya, Nyr. 325; vö. még: Kolozsvár, Nyr. XXIX, 85; Apa-Nagyfalu, Nyr. XIII, 377) | „Mint a *Samu nadrágja*“ — feleletként erre a kérdésre: „hogyan vagy pajtás?“ (Erdély, Nyr. XXIX, 83) stb. — A szólás keletkezéséül szolgáló adoma azonban már a múlt század végén is teljesen elveszett azok között a gombamódra elszaporodott helyi adomák között, amelyek más-más *Samu* személyéhez kapcsolták a híressé vált nadrág tulajdonjogát, és amelyeknek közlöi teljes meggyőződéssel állították, hogy egyedül az ő anekdotájuk a hiteles szólásmagyarázat (l.: ERDÉLYI: i. h.; Nyr. XXV, 477, 558, XXIX, 82–5, XXXV, 335, XXXVI, 335 stb.; vö. még TOLNAI: MNYTK. 12. sz. 14).

Fölöttébb kétes az eredetmagyarázó adoma hitelessége azoknak a szólásoknak az esetében is, amelyek valamely történelmi eseményhez kapcsolódnak. Több mint egy évszázadon át megoszlottak például a vélemények arra vonatkozólag, hogy ennek a szólásunknak: *hátra van még a fekete leves* Thököly Imre 1685-i nagyváradai elfogatása (SZIRMAY, Hung. in parab. 40; DUGONICS i. m. I, 31; ERDÉLYI i. m. 263; CzF.; MARGALITS, Köz. 231) vagy Török Bálint 1541-i budai fogságba vetése (Arany: Török Bálint; TÓTH B. i. m. 30) szolgált-e alapjául. Újabban azonban (SIKLÓSSY: MNY. XXXI, 313; CSEFKÓ: SzegFüz. I, 73) kétséget kizáróan bebizonyították, hogy egyik esemény sem lehet a szólás forrása, eredetét legelfogadhatóbban régi konyhánk nyelvéből magyarázhatjuk.

Hosszú ideig senki nem kételkedett abban sem, hogy ez a szólás: *több is veszett Mohácsnál* (kimutatták a népnyelvből is: Zala m., MNY. VII, 284) a mohácsi vészre való emlékezést őrzi. A szólás eredeti alakja ez volt: *Több el-vefzett Buda alatt* (KOVÁCS i. m. 228), és — mint TOLNAI (Mohácsi emlékkönyv 311) rámutatott — mai formája csak a XIX. század eleji romantikus

költészet hatására alakult ki. A szólás legrégebb változatát egyébként H e l t a i Krónikájában (83b) találtam meg: „De így iár ez: Egyiknec bün, mafíknac nem bün. *Elkólt Buda is töllánc etc.*“.

Ilyen és hasonló esetekből azonban hiba volna arra következtetni, hogy adomából vagy valamely történelmi eseményre való emlékezésből nem keletkezhetnek szólások. A *nem úgy verik a cigányt* szólásunk forrása például kétségkívül az az 1799 óta nyomtatásban is számos változatban megjelent, és gyakran nem is a szólás magyarázataként közölt adoma, mely azt mondja el, hogy a tolvaj cigány így kiált az őt püfölni kezdő károsult gazdára: „*nem így verik a cigányt*, hanem két kézzel“; amíg azonban a károsult nekikészül a „szakszerű“ cigányverésnek, a tolvaj nevetve odébbáll. Azt, hogy itt szó sem lehet arról, hogy a szólás utólagos magyarázataként keletkezett az adoma, az is bizonyítja, hogy ugyanennek az adomának német változata is van (Ethn. XL, 100), márpedig a magyarnak megfelelő szólás nincsen a németben.

A gyakoribb eset azonban mégis az, hogy a szólás forrásául szolgáló adoma, mely rendszerint csak valami helyi vonatkozásban érdekes történet, hamar feledésbe merül, a szólás viszont olykor századokkal túléli az anekdotát, vagy azt a ténylegesen megtörtént esetet, amelynek létrejöttét köszönheti. Ilyenek tekinthetjük a legtöbb olyan szólásunkat, amelyben valamilyen személynév szerepel. A legismertebbek ezek közül azok, amelyeket TOLNAI (MNYTK. 12. sz. 14) valóságos „rejtvényeknek“ tart, „miket semmi tudomány meg nem fejt, ha csak valami véletlen nem tartja fönn keletkezésük alkalmát“. Ilyenek például: *másról beszél, mint Bodóné, mikor a bor árát kéri; bekukkan, mint Bolond Istók Debrecenbe; belényert, mint Bertók a csikba; rátartós, mint a Kompódi kisasszony; él, mint Marci Hevesen; a Dóciné ládájában van*; stb.

Fontos hangsúlyozni ezekkel az országszerte ismert vagy legalább is régebben igen széles körben elterjedt, és eredetileg alkalmasint valamely élő személyhez fűződő adomából eredő szólásokkal kapcsolatban, hogy ezeknek a száma elenyészően csekély azoknak a hasonló eredetű szólásoknak a számához képest, amelyek csak egy-egy helység vagy egy-egy nyelvjárás területén élnek, és amelyek ebben a szűkebb környezetben is rendszerint fölöttébb rövid életűek. Ilyenek például: *tűzmentes, mint Manódlí taplója* (Szeged, Nyr. I, 130); *elvetette gondját, mint Csomor Teca a férjhezmenésnek* (Szeged, i. h. 43); *farba rúgta, mint Terjék a pulykát* (Félegyháza, uo. 180); *semmi se, mint a Spitzer* (Mihályfa Veszprém m., MNY. XLVIII, 198); *Pali fiam, lovat nösülj!* (uo.); stb. Régebbi szólásgyűjteményeink és a Nyr. első évfolyamai százával közöltek ilyeneket, elmesélve rendszerint azt az adomát vagy helyi érdekességű történetet is, ami ezeknek a kérdéselvetű szólásoknak a kialakulásához vezetett. Előfordul azonban eléggé gyakran az is, hogy a szólások forrásául szolgáló, rendszerint egyes személyeket gúnyoló történetek még ebben a szűk körben is előbb merülnek feledésbe, mint maga a belőlük származó szólás. Annak, hogy egy-egy ilyen helyi adomás szólás túlélje azt a történetet, melynek csattanójából szólássá önállósult, NÉMETH GÉZA (MNY. XLVIII, 198) a következő feltételeit látja: Annak az állandósult szókapcsolatnak, amely egy gúnyos történet csattanójából szólássá válik, a) alkalmasnak kell lennie arra, hogy megszabadulva egyedi kötöttségétől, alkalmazható legyen az eredetihez hasonló helyzetekre, b) összeegyeztethetőnek kell lennie a közösség képzetkincsével, érzéskultúrájával, és végül c) bizonyos külső tulajdonságainak is kell lennie, amelyek közül legfontosabb a könnyen tagolható ritmikus-ság. Mindehhez még csak azt kell hozzátenni, hogy a személyekhez fűződő

történetekből alakult állandó szókapcsolatok igazában csak akkor válnak szólásokká, ha elszakadnak attól a vonatkozástól, ami létrehozta őket. Az ilyen szólásokban végbemenő jelentésváltozás lényege éppen az, hogy a szókapcsolat eredeti jelentésében „értelmetlenné“ válik, azaz a szólás használója már nem tudja, miért jellemez egy bizonyos cselekvést vagy eljárást éppen Bodónéra, Bolond Istókra vagy más személyre való hivatkozással, amikor nem is ismeri ezeket a személyeket. A szólássá vált szókapcsolat ekkor már csak mint egység jelent valamit a beszélő számára, és ezzel az egységes jelentéssel szemben a szókapcsolat tagjainak a külön-külön vett jelentése egészen mellékes a közlés és megértés szempontjából.

Teljesen hasonló a helyzet azoknak a szólásoknak a nagy többségével kapcsolatban is, amelyek földrajzi névvel alakultak. Joggal feltehető ugyanis, hogy az ilyen szólások legnagyobb részének is egy-egy idők folyamán feledésbe merült adomaszerű történet, méghozzá rendszerint úgynevezett falucsúfoló adoma állott a háttérben. (Ezekhez l. SZENDREY: Ethn. XXXVIII, 33). Ilyenek: *ott van, ahol a mádi zsidó; pislog, mint a miskolci kocsonya* vagy *a miskolci kocsonyában a béka; okos, mint a tordai kos; debreceni szeme van* (ez utóbbihoz: MNy. III, 229, XXVI, 216) stb. Elkülönülnek azonban ezektől azok az ugyancsak földrajzi névvel alakult szólások, amelyek nem adomából alakultak, hanem maguk is a nyelvi tréfa eszközei, és valamely földrajzi névnek egy köznévvel való alaki hasonlóságán alapszanak. Az irodalmi nyelvben mindössze az *elment Földvárra deszkát árulni* honosodott meg (vö. Mikszáth: Munk. VII, 122, XXII, 91 stb.), a nyelvjárásokban azonban számos hasonló jellegű szólás él: *Futakra mén a tej 'kifut'* (Vác, NyF. X, 48) | *Bátorban lakik 'bátor ember'* (Tetétlen, Hajdú m., Nyr. XXII, 523) | *Tarcsán lakik 'sokra tartja az eladó jószágot'* (Szatmár, Nyr. XIV, 190) | *Éljöttek Derecskéről az iccaka 'dér volt az éjjel'* (Debrecen, uo.) | *Nem lakik Adomba 'nincs hajlandósága adakozni'* (Szatmár, uo.; vö. *adonyi 'rossz erkölcsű nő'* Nyr. XVI, 41) | stb.

Közeli rokonságban vannak az adomás szólásokkal a szorosabb értelemben vett népköltési termékekből eredő szólások, különösen a n é p m e s é b ő l s z á r m a z ó k.

Itt kell megemlíteni azokat, amelyek erős stiláris kötöttségük és használati körük szűk volta miatt élesen elhatárolódnak a tulajdonképpeni közkeletű szólásoktól. Iyenek: *egyszer volt, hol nem volt; az Operenciás tengeren is túl; Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé; aki nem hiszi, járjon utána* stb. Mivel ezek népmesén kívül általában nem használatosak, vagyis nem szakadtak ki abból a szöveggörnyezetből, amelyben kialakultak, nem is tekinthetjük őket igazi szólásoknak, legfeljebb csak mint „népmesei szólásokról“ beszélhetünk róluk.

Más a helyzet az olyan szókapcsolatokkal, amelyek nemcsak népmesékben fordulnak elő. Itt, éppúgy mint az adomás szólások esetében, rendkívül nehéz eldönteni, hogy a köznyelvből, illetőleg valamely szaknyelvből került-e bele az állandó szókapcsolat a népmesék szokásos kifejezőkészletébe, vagy éppen fordítva: népmesékből kiszakadt szólással van-e dolgunk. Ilyen például ez: *ásó, kapa választja el őket*. Ma népmesén kívül nem igen él ezzel a szólással senki, legfeljebb tréfás beszédben erősen éreztetni akarva a népmesék stílus-hangulatát. A régi katolikus egyházi nyelvből azonban több adat is van rá: Pázm: Kal. (Appendix) 35: „addig más Házasságban nem avathatták magokat, míg *ásó kapa el nem választja* az házasság személyeket“ | Káldi: Vasárn. préd. 155: A házastársak „semmi okból úgy el nem válhatnak, hogy szabad

légyen a' vétkefnek, vagy az ártatlannak máft venni . . . hanem, *kapa 's ásó válafztya el őket*. — Ezek az adatok azt mutatják, hogy lehet a szólás az egyházi nyelvből a népmesék nyelvében meghonosodott kifejezés, de meglehet az is, hogy a népmesei stílusból került bele a XVII. század egyházi nyelvébe.

Kétségtelen azonban, hogy népmeséből kiszakadt szókapcsolat ez a ma már elavult szólás: *vert viszen verellent* 'a bűnös vádolja az ártatlant'. Szólásként közli Decsi: Adag. 3, 3, 9, 7. sz.: „Canis peccatum, sus dependet. Szép dolog, bátor hogy *vert viszen verellent*“ | i. h. 4, 4, 6, 3. sz.: „Osculana pugna. *Vert viszen verellent*“ (vö. még: 5, 5, 3, 2. sz.; MA.; Kisv.: Adag. 394; Szirm: Hung. 111; Háromszék, MNyszet. VI, 361) | KRESZNERICS, Vál. közm. (M. Tud. Akad. kt. 4r. 12. sz.) 24a: „*vert viszen verellent*, agya feje törtent“ (vö. még SzD.. MVir. 458; ERDÉLYI i. m. 410, CzF.) — Szövegben is: Káldi i. m. 614: „*azt költir reájok, hogy esz-vefztök, békeférg-rontók, zúrzasar-indítók. Bezzeg úgy; vert viszen verellent*“ | Czegl: BDorg. 418: „*Vert viszen verellent*, agya-feje törtent. A' Bárány ifzik alol, s mégis ű Zavaría fel a' vizet“. (Vö. még: NySz.; MNy. VIII, 418). — A szólás forrása az az Európa-szerte ismert nép mese, amely egy róka és egy farkas történetét mondja el. A róka bántatlanul a farkas pedig csak sok ütleggel tud megmenekülni a róka fortélyából adód, kínos helyzetekből. Végül mégis azt hiteti el a róka a farkassal, hogy ő a beteg, és már járni sem tud a fájdalomtól. Ezért a farkas hátára veszi a rókát, de mikor ez azt súgja oda neki gúnyosan, hogy *vert viszen verellent*, a sokáig félrevezetett farkas dühösen ledobja hátáról a rókát (vö.: Nyr. XVIII, 43; Ethn. XV, 205, XLIII, 31).

Itt lehet megemlíteni azokat a szólásokat, amelyek nem kész nyelvi egységként szakadtak ki valamely népmeséből, hanem csak népmesei alakra való hivatkozást tartalmaznak. Legrégibb ismert tündérmesénk, a „Táltos-párbaj és a tejfürdő meséje“ hősére utalnak azok a szólásaink, amelyek *Királyfia Kis Miklós*-t emlegetik: MNy. XXVI, 78: 1591: „wdeo iartaban *kjraljfia kjs Miklo/kent*, az mynth gjernek koromban hallottam bezedben, megh Igejekezem zolgalnom“ | Decsi: Adag. 5, 1, 8, 9. sz.: „Fabula Milesia. *Király fia Kis Miklós* befzéde“ (vö. még: Kisv: Adag. 161; Kovács i. m. 166; ERDÉLYI i. m. 237; — *Királyfia Kis Miklós*ról mint népmesei hősről: SZILÁDY: Nyr. II, 67; HONTI: Ethn. XLIV, 161). Szólás-alakká vált legrégebb népkönyvünk és a XVI. század óta számos ponyvafüzetben közölt tréfás mese hőse, *Markalf* is: Wagner: Phras. s. v. deformis: „Szép vagy, mint a régi *Markalf*“ (vö. SzD: MVir. 390) | ERDÉLYI i. m. 285: „Csúnya mint a régi *Markalf*“ (eredetéről: RIEDL: Nyr. XVII, 261; R. PRIKKEL: MNy. III, 342) | Kovács i. m. 215: „Még a' *Markalf* hiftóriáját sem hallotta“ (vö. ERDÉLYI: i. h.).

Az adomás és a népmesei eredetű szólások mellett van néhány olyan szólásunk is, amely verses népi mondatokból vált ki, illetőleg ennek megrovidüléséből keletkezett. Ezt a szólásunkat például: *majd ha fagy* Mikszáth „Fekete város“ című regényében (II, 160) még teljesebb alakjában találjuk: „Mutatóujjának a körmét foga közé mélyesztvén . . . újjait félívben rántotta el onnan kifelé, ami azt jelenti az alsóbb néprétegek nyelvén, hogy *majd ha fagy, hó lesz nagy*, vagyis kosarat adott neki“. Szó szerinti értelmében véve azonban még ebben a hosszabb alakban sem értelmes a szólás, hiszen így sem jelenti azt, hogy 'soha', hanem csak azt hogy 'télen'. De azonnal megvilágosodik a jelentése, ha ismerjük ezt az országot több helyéről (Beret Abaúj m., Nyr. II, 557; Szatmár, Nyr. VII, 423; Debrecen, Nyr. VIII, 475 és XXII, 478;

Vác, NyF. X, 47 stb.) közölt népi mondókát: „*Majd ha fagy, hó lesz nagy, — répa terem vastag, nagy*“ ami azt jelenti: 'majd ha télen répa terem', vagyis 'soha'. Ugyancsak verses népi mondóka vagy talán „nevető fejfa“ rövidüléséből keletkezett ez a tájnyelvi szólás is: *vége Vig Andrásnak*. Erdélyben gúnyos értelemben akkor mondják ezt, ha valaki valami jelentéktelen dolog miatt elkedvetlenedik, esetleg sírva fakad (MNY. XXXVI, 51). Magam pedig féligmeddig tréfás használatban 'vége van a dolognak' jelentésben hallottam (iskolai előadás befejezésekor mondta egy idősebb asszony: „Na, *vége Vig Andrásnak*, mehetünk má hazafele.“) Ez a szólás is népi versikéből vált ki:

„*Vige Vig Andrásnak*
Mer neki sírt ásnak;
Ma ásnak Andrásnak.
Hónap ásnak másnak.“

•(Debrecen, Nyr. VIII, 475; Vác, NyF. X, 47; Erdély, MNY. XXXVI, 51; e versikét ismerte Arany János is: öreg korában tréfás rajzot csinált hozzá, l. ÖM. id. kiad. VI, 206. és 207. l. közötti táblán.)

B) A tágabb értelemben vett népköltési szövegek mellett jelentős forrása a szólásoknak az írott szöveg, az *irodalom* is. Mivel az irodalmi eredetű szólások éppen eredetüket tekintve közeli rokonai a szállóigéknek és a nyelvi kliséknek, a szólás fogalmának pontosabb elhatárolása érdekében egy pillantást kell vetnünk ezekre a szólásoktól eddig csak kevésbé elhatárolt frazeológiai kapcsolat-típusokra is.

Legnagyobb szállóigegyűjtőnk, TÓTH BÉLA szerint (Szájru! szájra 1895 V.) a szállóige „valamely közép faj a közmondás és az idézet között“. A *közmondás* szó itt csak a szállóigék „közkeletűségére“, „általánosan ismert voltára“ akar utalni, a hangsúly az *idézet* fogalmán van. De közkeletűségen is egészen mást értünk manapság, mint amit TÓTH BÉLA korában értettek rajta. „Általánosan ismert“-nek a századforduló táján az olyan idézeteket tartották, amelyeket a lateiner középosztály, a műveltség kiváltságosainak szűk rétege ismert, és nyugodtan hozzátehetjük: csak is az ismert. Elég TÓTH BÉLA könyvének a tárgymutatóját végignézni, hogy nyilvánvaló legyen: azt a sok száz görög, latin, spanyol, francia, angol és német nyelvű idézetet, amit gyűjtőjük élő szállóigeként közöl, nem érthették meg, és még kevésbé érezhették a sajátjuknak a csak magyarul beszélő emberek legszélesebb rétegei. Ugyanez érvényes a magyar nyelvű szállóigék legnagyobb részére is: a felsőbb iskolát nem végzett emberek számára éppoly kevésbé ismert idézetek ezek, mint akár az idegen nyelvűek. A szállóigék tehát mindenekelőtt abban különböznek a szólásoktól és a kliséktől, hogy a szállóigék nagy részét csak az idegen nyelveken is értő és klasszikus irodalmi műveltségű emberek ismerik. Egy másik lényeges különbség az, hogy a szállóigét használója vagy igazi idézetnek érzi, vagy pedig olyan hivatkozásként él vele, melynek, ha nem tudja is pontosan az eredeti vonatkozását, mindenesetre tud irodalmi, történelmi vagy mitológiai eredetéről. Végül nem lényegtelen különbség az sem, hogy noha a szállóigék egy részén is hasonló jellegű jelentésváltozás ment végbe, mint a szólásokon, a legtöbb szállóige formailag is elkülönül a szólásoktól. Van ugyan a szállóigék között is néhány olyan *igéskapcsolat*, amelyik a szólásokhoz hasonló módon illeszkedik bele a beszédbe (*átlépte a Rubicont*;

Canossát jár), de ezek is általában éppúgy valamely idegen tulajdonnévvel alakultak, mint a szállóigékre sokkal jellemzőbb típus: a j e l z ő s s z e r k e z e t. (Vö. pl.: *Damocles kardja, gordiusi csomó, Cassandra-jóslat, Columbus tojása, plátói szerelem, Procrustes ágya, pyrrhusi győzelem* stb.) A szállóigék legnagyobb része végül, a tulajdonképpeni idézet-jellegű szállóige, olyan kiegészítésre nem szoruló teljes mondat, amelyik a közmondáshoz hasonlóan kész ítéletet tartalmaz, és amelyeknek a jelentését az alkalmi használat sem változtatja meg lényegesen: *Eljűtszotad már kis játékidat. Hová merült el szép szemed világa?* stb.

A nyelvi kliséről az állandó szókapcsolatok néhány főbb típusának ismertetése során már esett szó. Itt csak arra kell még rámutatnunk, hogy a klisé is irodalmi eredetű szókapcsolat ugyan, de mert nem tartalmaz tulajdonnevet, és mert nem valami klasszikus irodalmi alkotásból szakadt ki: feledésbe merült a forrása, illetőleg eredeti vonatkozása. Olyan szélesebb körben elterjedt és eredetére nézve elhomályosult idézet-töredék ez tehát, amelynek irodalmi eredetét már csak abban mutatkozik meg, hogy használata a k e r e s e t t v á l a s z t é k o s s á g jellegét adja a stílusnak.

Az irodalmi eredetű szólások használatának ezzel szemben nincs sem olyan társadalmi korlátozottsága, mint a szállóige használatának; sem pedig olyan stílárius kötöttsége; mint a klisének. Szólássá ugyanis csak akkor válik valamely irodalmi műből kiszakadt szókapcsolat, ha az a köznyelvben is meghonosodik, és — ami ezzel együtt jár — a kifejezés tömörsége, szemléletessége miatt határozott stilisztikai értéket kap.

A világirodalom éppúgy, mint a magyar irodalom, nem egy ilyen szókapcsolattal gazdagította szóláskincsünket. Világirodalmi eredetű szólás például ez: *azt várja, hogy a szájába repüljön a sült galamb*. Megvan már H e l t a i fabuláiban (182): „*Ne váriád ezokaért a' sült galambokat az egből száiadba*.” Ha nem ... munkáldogyal“. Felvette DECSI is a gyűjteményébe: Adag. 5, 5, 2, 3. sz.: „*Tibicinem expectas. Talám azt várod, hogy fűlt galamb mennyen száiadba*“, és él vele a mai köznyelv is. Szólásunk a görög mitológia aranykor-elképzelésével van kapcsolatban. T e l e c l e i d e s szerint az aranykorban sült fenyőmadarak kis kalácsokkal együtt repültek az emberek torkába, P h e r e c r a t e s pedig arról ír, hogy ezek a kis madarak nagyon vágytak arra, hogy megegyék őket, és ezért az emberek szájá körül röpködtek (BÜCHMANN, Gefl. Worte. 18. kiad. 501). — Ugyancsak a görög irodalomba nyúlik vissza ennek a szólásunknak az eredete is: *idegen tollakkal ékeskedik*. A 200. aesopusi mese, a szólás forrása, magyar átdolgozásban már H e l t a i nál is megvan (XXVIII. fab.), a szólás pedig már DECSINÉL felbukkan: Adag. 3, 5, 6, 7. sz. „*Aesopicus graculus. Más tolláual dűtsekődik*“. — Szomszédos nyelvek, főleg a német közvetítésével vagy az eredeti nyelvből átvéve más nemzet is hozzájárult szóláskincsünk gazdagodásához. Így például a latin irodalomból, P h a e d r u s „*Lupus et agnus*“ címen ismert meséjéből ered a *nem sok vizet zavar* szólásunk (TÓTH B. i. m. 283). Német közvetítéssel, valószínűleg francia meséből vettük ezt: *várja, hogy más kaparja ki neki a tűzből a gesztenyét* (BÜCHMANN i. m. 226). W i e l a n d egyik művéből ered a *fától nem látja az erdőt* szólás (TÓTH B. i. m. 336). Stb. Külön kell említeni a Bibliát, számos szólásunk forrását. Innen valók többek között ezek: *majd sóbálvánnyá vált, úszik az árral, véka alá rejt valamit, meglátja valakinek a szemében a szálkát* stb.

Ezek a világirodalmi eredetű és a legtöbb más európai nép nyelvében is meglevő szólások legnagyobb részükben természetesen nem közvetlenül

az illető irodalmi műből szakadtak ki, nem az olvasás, hanem az élő, beszélt nyelv honosította meg őket. A bibliai eredetű szólások kivételével eredetileg szállóigék voltak, és csak aztán váltak szólásokká, amikor már egy szűkebb körű nyelvközösségnek, az eredeti művet olvasók vagy a kölcsönző idegen nyelvből közvetlenül átvevők közösségének a szóbeli használata már elfogadta, szentesítette őket.

A magyar irodalomból származó és a világirodalmi eredetűekhez képest meglepően kis számú szólásunk azonban közvetlenül az olvasott irodalmi művekből szakadt ki. — Mint általában a valamely szövegből kivált szólások esetében, ezekről is fölöttébb nehéz kétséget kizáróan megállapítani, hogy vajjon az a szöveg-e a forrásuk, amelyiket a szólás első előfordulásaként ismerünk, vagy pedig élt már a szólás ez előtt az irodalmi előfordulás előtt is, csak éppen adatunk nincsen rá. Bizonyosnak látszik mégis, hogy ennek a szólásunknak: *otthagyt csapot-papot*, Petőfi Csokonai című költeménye a forrása. A versnek ezekből az utolsó soraiból szakadt ki, és önállósult némi módosulással:

És ím az étel és bor mellett
És a zenének hanginál
Csapot, papot, mindent felejtett
Csokonai Vitéz Mihály.

Itt nemcsak az „első előfordulás” ténye bizonyítja, hogy innen ered a szólás, hanem sokkal inkább az, hogy a versben a költemény mondanivalójából következő logikus kapcsolat fűzi össze a 'csap' és a 'pap' fogalmát. Ez a kapcsolat teljesen hiányzik akkor, ha önmagában, Petőfi versétől függetlenül nézzük a szólást. Ebben az esetben semmi elfogadható magyarázatot nem tudnánk találni arra, miért éppen a *csap* és a *pap* szavak kerültek egymás mellé az ész nélküli mindent-otthagytás szólásszerű kifejezésében.

Minden valószínűség szerint irodalmi eredetű szólás ez is: *hiba van a kréta körül*. Arany „A betyár” című versének ebből a részletéből válhatott ki:

Hej kocsmáros, hova lett kend?
Furcsa rovás megy odabent:
Hiba van a kréta körül:
Egyet felír, kettőt törül.

Egy Debrecenből (Nyr. X, 134) közölt adat: „*Hijja van a kerétának*” mégis feltehetővé teszi azt is, hogy a szólás nem Arany egyéni alkotása, hanem csak egy régebbi népi szólásnak Arany verse révén végleges formát nyert és köznyelvivé lett változata.

Valószínűleg irodalmi eredetű ez a szólás is: *kevés a vágott dohánya* 'nincs magához való józan esze, gyakorlati érzéke'. Aranynek „A tudós macskája” című versében olvassuk először így:

Nagy lett volna a tudósnak
Az ő tudománya,
De mi haszna, ha *kevés volt*
A vágott dohánya.

Mivel egy Thalytól kuruckoriként közölt énekben (Adal. I, 41) már van szó

bizonyos „nagy pipájú kevés dohányú Pál“-ról — néha a kifejezés jelentése valószínűleg egészen másüvé vág (vö. a *nagy pipa* kifejezést Aranynak „A Három-pipa utca“ című versében: ÖM. VI, 128) —, és mert a régiségben, valamint a mai nyelvjárásokban egyaránt gyakori jelenség az esztelenséget olyan használati cikk hiányával jelölni, amely kellemetlenséget vagy éppen súlyos gondot okoz, ha nincsen (vö. pl.: *nincsen annyi sütnivalója, hogy . . .*, valamint DUGONICS példabeszéd-gyűjteménye 'esztelenek' „szak“-jából ezeket: *Ki felejté káposztából a szalonnát* (I, 106); *Kevés van a só tartóban* (I, 109); *Se kovácsza kenyérének, se vize malmának* (I, 116); *Kés nélkül akarja szelni a kenyeret* (I, 117) stb.), joggal gondolhatunk arra, hogy nem Arany egyéni alkotása a szólás. Ezt látszik igazolni az is, hogy Arany versének megjelenése (1848.) után viszonylag hamar, már a Nyr. első kötetében népnyelvi adatként közlik a szólást (Hódmezővásárhely, Nyr. II, 188; Szatmár, Nyr. VII, 275). Egy másik, a gyűjtés helyének megnevezése nélküli közlés (Nyr. XIII, 90: „*Nagy tudós a tudománya, de nincsen vágott dohányja*: van esze, de nincs szerencséje“) mégis határozottan arra utal, hogy a nép körében is Arany verséből terjedt el és vált szólássá ez a kifejezés.

A n o r g a n i k u s f e j l e m é n y e k

Az eddig tárgyalt szólás-típusok két szempontból is közel állnak egymáshoz. Az egyik szempont az, hogy mindhárom típusban valamely egységes szókapcsolatból keletkezett a szólás. Ez az egység — amint láttuk — megnyilatkozhat abban, hogy a szókapcsolatot a szólássá alakulás előtt szak-kifejezésként használták; jelentheti azt, hogy a szólás alapjául szolgáló köznyelvi szókapcsolat eredetileg olyan pregnáns, találó és szemléletes kifejezés volt, hogy a nyelvközösség az első ízben szabad szókapcsolatként kimondott szavakat — mint egy bizonyos beszédhelyzetben legáltalább közlési vagy kifejezési formát — egységnek érezte, és mint egységet kezdte használni; végül pedig lehet a szólást megelőző szókapcsolat egysége a minden idézetet megillető szövegtiszteletnek a következménye. A másik olyan vonás, ami valamennyi eddig említett szólásunkra érvényes, az, hogy a szókapcsolatnak a végső egységet, az igazi szólásjellegét az a jelentésváltozás adta meg, amelyik az egész szókapcsolatot a beszédben betöltött szerepe szempontjából a szóval tette azonos értékűvé. Szólásoknak kell tekintenünk azonban az olyan szókapcsolatokat is, amelyekre nem feltétlenül illik rá az említett két jellemvonás, de amelyekben más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő. Azzal a szavakat egységbe kovácsoló erővel ugyanis, amit az jelent, hogy valamely szókapcsolaton mint egységen ment végbe jelentésváltozás, csupán az érhet fel a szólásszerűség szempontjából egyenrangú tényezőként, hogy a nyelvtudat elemző szándéka legyőzhetetlen akadályba ütközik akkor, amikor valamely szókapcsolatban ezen a kapcsolaton kívül nem használatos szót talál. Az ilyen szónak ti. vagy egyáltalán nincs külön fogalmi tartalma, képzetkeltő funkciója, vagy ha van is, ezt a funkciót bizonytalanná teszi az, hogy ezt a szót nem lehet vagy legalább is nem szoktuk más szavakkal nyelvtani kapcsolatba hozni.

Olyan szólás, amelyben a mai élő nyelvtudat számára a szóláson kívül érthetetlen, külön fogalmi tartalom nélküli szó fordul elő, meglehetősen kevés van nyelvünkben. A legismertebbek közül valók ezek: *fabatkát sem ér, könnybe*

ábad, zokon esik, ismeri csinját-binját, dugába dől, kordában tart; tájnyelvek: kardalészában hagy (főleg a Tiszántúlon és Erdélyben, vö. MTsz. és MNy. IV, 274), kondiba jár (Székelyföld, MTsz.), tippá tesz (Kemenesalja és Zala m., vö. MTsz., MNy. XII, 186) stb. Jóval nagyobb azoknak a szólásoknak a száma, amelyekben más kapcsolatban szintén nem használatos, de mégis olyan összetett szó van, melynek elemei külön-külön szabad kapcsolatokban is élnek, és ezért magának a nem használatos szónak is van valami, bár rendszerint elmosódott, homályos fogalmi tartalma. Ilyenek: *cigánykereket hány, cigány-útra megy, egérutat nyer, farkasszemet néz, hadilábon áll, hajítóját sem ér, tótágast áll, vargabetűt csinál, vérszemet kap* stb.

Az a látszólag csak leíró szempontból jelentős különbség, melynek alapján ezeket a szólásokat a többiektől elválasztottuk, akkor kap mélyebb értelmet, ha ezeknek a szólásoknak az alkatára is vetünk egy pillantást. Mindenekelőtt az tűnik szembe rajtuk, hogy túlnyomó többségükben olyan igés kapcsolatok ezek, melyekben valamelyik szó, rendszerint az ige, meglehetősen súlytalan és színtelen, mondhatni mellékes eleme a szókapcsolatnak, szemben a többi típusba tartozó szólással, ahol viszont a szólást alkotó szóelemek többé-kevésbé egyenlő értékű összetevőkként állnak egymás mellett. Ennek a következménye az, hogy ezekben a szólásokban a többihez viszonyítva rendszerint jóval tágabb lehetőség nyílik arra, hogy a szólás valamely szavát, rendszerint az igei elemet szinonimával cseréljük fel. Az egy-két szinonimával való szófelcserélés lehetősége gyakran megvan ugyan a tulajdonképpeni szólások esetében is, de ezeknek mindig van egy olyan alapformájuk, amihez képest a többi alakot csak alkalmi módosulásnak érezzük. A *tűkön ül* szólásnak van például *tűkön áll* változata is, a *kerülgeti, mint macska a forró kását* szóláshasonlat alkalmilag átalakítható ilyen rövidebb igés szólássá: *kerülgeti a kását* — de ezekkel a változatokkal szemben kétségtelenül meghatározható a szólás kikristályosodott, állandó alakja. Nem lehet azonban ugyanezt elmondani például a *cigánykerék* szóval alakult szólásokkal kapcsolatban. A *cigánykereket hány* és a *cigánykereket vet* változatokat a közkeletűség szempontjából teljesen egyenlő rangúaknak kell tartanunk. Az *egérút* szóval alakult szólásváltozatok száma pedig éppen oly nagy, és ezeket a változatokat annyira egyformán jogosultaknak érezzük, hogy joggal felvetődik a kérdés: nincsen-e jogunk az *egérút* szót önálló lexikális egységnek, a vele alakult kapcsolatokat pedig szabad szókapcsolatoknak tekintenünk. Ime a leggyakoribb változatok: Arany: Ariosto ford. ÖM. VI, 108: „mialatt ezek dolgoznak keményen, Ideje, hogy a ló *egérutat végyen*“ (vö. még Krúdy: Munk. V, 69) | Arany: TSz. IV, 31: „Két nap *egérutat* a királynak *adjon*, Hogy Prága felé az jó messzi haladjon“ | Jókai: Jub. kiad. XLIII, 69: „Biróczyt eresztik el legelől, hogy *egérutat* *kapjon*“ (vö. még: i. h. XLIX, 345; MNy. II, 267) | Jókai: Jub. kiad. XXXII, 24: „vajjon megmenekültek-e szerencsésen, s elég nagy *egérutat* *nyerhettek*-e tizenkét óra alatt“ (vö. még Németh L.: Iszony 395). A kérdést különösen az teszi jogosulttá, hogy van néhány olyan adat is, melyben egészen önállóan szerepel ez a szó: Arany: ÖM. I, 58: „Körülhordja a szemét, de Nincs *egérút*. Rést keres a sokaság közt, Merre nyilna...“ | Jókai: Jub. kiad. XXVIII, 140: „ez csak gyáva *egérút* tőled, a melyen menekülni akarsz“.

Ha nem tehető is fel ez a kérdés valamennyi ide tartozó szólással kapcsolatosan, mert itt is vannak változatokat kizáró, megmerevedett alakulatok (pl. *kordában tart*), maga a probléma felmerülése rávilágít e szólás-típus kelet-

kezésének a kérdésére. Itt nyilván nem beszélhetünk a szólás alapjáui szolgáló szókapcsolat egységéről és ezen az egységes kapcsolaton végbement jelentésváltozásról egyrészt azért, mert a szókapcsolat még mint szólás sem alkot határozott egységet nemcsak alakilag, hanem bizonyos mértékben még jelentés szempontjából sem. Ha ugyanis az előző típusokba tartozó szólások valamelyik szavát szinonimával cseréljük fel, a szólás jelentése általában nem változik meg (pl.: *füle botját se mozdítja* vagy *füle botját se mozgatja* egyaránt a. m. 'oda se hederít'; *az ablakon dobja ki a pénzt* vagy *az ablakon szórja ki a pénzt* egyaránt a. m. 'pazarol'; *tükön ül* vagy *tükön áll* egyaránt a. m. 'rendkívül nyugtalanul vár valamit' stb.); itt viszont: *cigánykereket hány* 'tenyerén és talpán kerék módjára oldalt forog úgy, hogy feje ne érintse a földet', de *cigánykereket vet*: 'a leírt módon egyszer átfordul' (ÉSz. próbafüzet); vagy az *ismeri csinját-binját* alak mellett élő *tudja csinját-binját* kapcsolat jelentése között éppen az a különbség, ami az *ismer* és a *tud* ige jelentése között. Hasonló a helyzet a *zokon esik* (vö. *rosszul esik*) és a *zokon vesz* (vö. *rossz néven vesz*) között is.

De nem beszélhetünk a szólás előzményét alkotó szókapcsolat egységről azért sem — és ez a fontosabb körülmény —, mert ez történelmileg sem igazolható. Jó példa erre a *vérszemet kap* szólás, melynek jelentésfejlődését ugyan ma sem látjuk tisztán (vö. PAIS: MNy. XLVI, 80, lapalji jegyzet), de annyi a NySz. adatai alapján is kétségtelen, hogy a régi nyelvben e mellett az alak mellett legalább olyan gyakori, ha nem éppen gyakoribb volt a *vérszemet vesz* forma. (A NySz. adataihoz vö. még Pázm: Kal. Appendix 14: „mikor lábat kaptatok, és *vér-szemet vöttetek*, különb nótát fujtok.“) Azt jelenti ez, hogy még olyan esetekben is, amikor ma megmerevedett, változatlan alakú szólással van dolgunk, ez csak annak a következménye, hogy a régebbi több alak közül idők folyamán csupán egy maradt meg az élő használatban. Ugyanez a helyzet gyakran nemcsak magával a szólással, hanem a szólásban levő elszigetelt használatú szóval kapcsolatban is. Általában ugyanis azt mondhatjuk, hogy a szóláson kívül nem használatos szót tartalmazó szólások keletkezésének az a típusos formája, hogy egy-egy régebben vagy valamely tájnyelvben szabad kapcsolatokban is élő szó csupán egy vagy csak egynéhány kapcsolatban marad élő, vagy válik a köznyelvben is ismertté, egyéb kapcsolatokban elavul, illetőleg a köznyelvben nem használatos tájszó marad. Olykor el sem dönthető, hogy elavult szót őriz-e a szólás, vagy valamely tájszó vált benne mint állandó kapcsolatban köznyelvvé.

Kordában tart szólásunkat például TOLNAI (MNy. VII. 379) és az ő nyomán KERTÉSZ (i. m. 255) úgy magyarázta, hogy annak *korda* szava azt a zsinórt jelentette, amellyel a barátságukat derékban összekötötték, és ami épp ezért a szerzetesi fegyelemnek is jelképévé vált. Mivel azonban a *korda* szónak 'szigorú fegyelem' jelentése (CzF., BALL.) valószínűleg csak a szólásból való utólagos elvonás, és mert van adat a *korda* szó 'rövidnyelű, köteles ökorhajtó ostor' tájnyelvi jelentésére (Kunágota, Csanád m. MNy. XXVIII, 321), a régi nyelvből pedig a *kordáz* 'ver, korbácsol' jelentésére maga KERTÉSZ is több példát idéz (vö. NySz. is), éppily joggal feltehető, hogy a *kordában tart* szólás nem a szerzetesi életből szakadt ki (hiszen a *korda* a régiségben is általában 'kötél, zsinór, öv' jelentésű volt, vö. NySz.), hanem az állattenyésztés nyelvéből származik, és eredetileg a kötéllel, ostorral vert ökor vagy más állat féken tartására vonatkozott.

Szélesebb körben elavult, de az Ormányságban ma is élő tájszót (OrmSz.): a 'hordódonga' jelentésű *duga* szót őrizte meg *dugába dől* (az Ormányságban: *dugába megy*) szólásunk (vö.: MNy. VII, 215; Nyr. XXVI, 65; KERTÉSZ i. m.: másképp, de hibásan: SZARVAS: Nyr. XIV, 51). Ugyancsak dunántúli tájszó vált szólásszerű használatban köznyelvivé ebben is: *kevés a sütnivalója* vagy *nincs annyi sütnivalója, hogy . . .* (Eredetéről: TOLNAI: MNy. I, 86; KERTÉSZ i. m. 58.) A *fabatkát sem ér* szólás viszont ma már a tájnyelvekben sem élő elavult szót, a *batka* nevű régi pénz emlékét őrzi (RIEDL: Nyr. XVII, 262; KERTÉSZ i. m. 185; SULÁN: MNy. XL, 23).

Mint e példák is mutatják, azok a szólásaink, amelyekben csak az illető kapcsolatban használatos szó fordul elő, nagyrészt azokkal a szólásokkal vannak közeli rokonságban, amelyek valamely szakmai nyelvből szakadtak ki. Az eredeti szakmai kötöttség mindkét típusra jellemző ugyan, mégis élesen el kell egymástól határolnunk a két szólástípust épp abból a szempontból, hogy *s z ó k a p c s o l a t o n*, „szakkifejezésen“ ment-e végbe jelentésváltozás, vagy amiatt különül el a szólás a szabad szókapcsolatoktól, mert valamely „szakmai“ *s z ó* csak benne használatos a köznyelvben.

III. Összefoglalás

A dolgozatunk címében felvetett kérdést és az erre válaszul adott sorokat az a gyakorlati szükség hívta életre, hogy szótárirodalmunknak az utóbbi években történt fellendülése miatt egyre több szótárszerkesztőnek kell eldöntenie, hogy szólásnak minősítsen-e egy-egy szótárba való szókapcsolatot, vagy ilyen minősítés nélkül közölje-e. Hogy az egyes esetekben dönteni lehessen, ahhoz elméletileg kell tisztázni a kérdést. Nyilvánvaló azonban, hogy a kérdésnek minden szempontot kielégítő megoldása nem születhet meg máról holnapra, nem születhet meg bizonyos előkészítő munkálatok nélkül. Dolgozatunk az egyes részletkérdések felvetésével és a megoldás módszertani előkészítésével kívánta a kérdés tisztázásához hozzájárulni. Azokat az eredményeinket, amelyeket talán a további kutatások során is tekintetbe lehet venni, a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szólásoknak nyelvünk rendszerében betöltött szerepét csakis a szókapcsolatok általános vizsgálatából kiindulva érthetjük meg; ehhez pedig meg kell kezdeni a nyelvtudományi szempontú stilisztikai kutatások keretén belül a szorosabb értelemben vett frazeológiai kérdések tisztázását.

2. A leíró módszer alkalmazásával szerzett tanulságokat összhangba kell hozni és ki kell egészíteni történeti vizsgálódással, azaz az egyes frazeológiai kapcsolat-típusok meghatározásakor és egymástól való elhatárolásakor messzeemenően tekintetbe kell venni a szókapcsolat-típusok kialakulásának, önállósulásának történeti menetét.

3. Egységes terminológiát kell kialakítani; ezt pedig csak az teszi lehetővé, ha a fogalmak tisztázása során határozottan elkülönítjük egymástól az olyan különböző frazeológiai kapcsolat-típusokat, amilyen például a szólás, a közmondás, a szállóige, a klisé.

4. Nem minden állandó szókapcsolat szólás; a szólást a többi frazeológia egységtől a következő jellemvonások határolják el: A) A szólást alkotó szavakon együttesen ment végbe olyan jelentésváltozás, mely a szókapcsolato-jelentés szempontjából a képzetkeltő funkciójú egyetlen szóval teszi azonos

értékűvé, illetőleg a szókapcsolatnak pusztán képzetkeltő funkcióját az okozza, hogy más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő benne. B) A szólásban — kivéve a más kapcsolatban nem használatos szót tartalmazó szólásokat — valamennyi szó elvesztette eredeti jelentését, és az új jelentés nem érthető a szavak külön-külön vett jelentésének összegezéséből. A szólássá lett szókapcsolat élhet ugyan eredeti jelentésében is a nyelvben, de ebben az esetben az eredeti és a szólásszerű jelentés közötti kapcsolat nem magától értetődő. C) Jellemzi végül a szólást az is, hogy noha olyan szókapcsolat ez, melyet nem a beszélő alkot meg, hanem kész kapcsolatként vesz át a nyelv kifejező-készletéből, a beszédben való használata mégsem a kifejezőképesség hiányának, a stílusfantázia gyengeségének a jele; sőt ellenkezőleg: minthogy a szólások hangulati érték tekintetében a leghangulatosabb szavakkal érnek fel, helyénvaló használatuk a stílusnak különös kifejező erőt, szemléletességet, tömörséget és sajátos, rendszerint népies közvetlenségű színt, zamatot ad.

5. Magán a szólás fogalmán belül is több típust különböztethetünk meg. A felosztás — figyelmen kívül hagyva itt természetesen a más nyelvből fordításként átvett szólásokat — történhet a szólások keletkezése és nyelvtani szerkezete alapján. Keletkezésüket tekintve megkülönböztethetünk: A) olyan *t u l a j d o n k é p p e n i s z ó l á s o k a t*, melyek azáltal jöttek létre, hogy: a) szaknyelvi, b) köznyelvi, illetőleg c) nagyobb szövegösszefüggésből kivált szókapcsolatokon ment végbe jelentésváltozás; B) olyan *a n o r g a n i k u s f e j l e m é n y e k e t*, melyekben egyébként elavult szó őrződött meg, illetőleg valamely tájszó vált köznyelvivé. Nyelvtani felépítésüket tekintve különbséget tehetünk a szólások között aszerint, hogy a) ragozható, a mondatba alakilag is beleilleszkedő igés szó szerkezet, b) párhuzamos felépítésű, a mondatban rendszerint állítmányként szereplő szókapcsolat, c) hasonlító határozói mellékmondat vagy d) megmerevedett, nem ragozható alakú, csak lélektani alannal kiegészülő szókapcsolat-e a szólás.

Megállapításainkban, rendszerezési kísérletünkben igyekeztünk a konkrét tényekből kiindulva az általánosítás felé haladni és állításainkat példákkal is támogatni. Nyilvánvaló azonban, hogy az egyes esetek behatóbb megismerése, az egyes szólások keletkezés, jelentés és nyelvtani funkció szempontjából történő további elemzése még számos új szempontot, számos új megfigyelést eredményezhet.

O. NAGY GÁBOR

Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez

A *tesz, történik*-féle igék elvont irányú jelentésfejlődésének mondattani vonatkozásai

I. Mint ismeretes, a mondatrészek közül az alany, a tárgy és a jelző — azokban a nyelvekben, amelyekben névszó és ige határozottan elkülönültek egymástól — lélektanilag statikus tartalmú, grammatikailag rendszerint nominalis jellegű mondatrész, hiszen a *ki?*, *mi?*, a *kit?*, *mit?* és a *milyen?*, *melyik?* nyugvó, időn kívül álló és a történések iránt közömbös kérdések. (Nem említjük a határozót, azt a mondatrészt, amelynek legegyszerűbb hordozóját: a határozószót egyesek a névszókhoz sorolják, mások nem — talán

éppen azért, mert azok a kérdések, melyekre a határozószó mint szófaj és a határozó mint mondatrész felel, sokfélék, s magukba vegyítenek névszói és igei, valamint úgynevezett álszói vagy segédszói mozzanatokot egyaránt.) Igaz, szerepelhetnek finitumos igealakok is alanyként (*megárt neked ez a sok eszem-iszom*), tárgyként (*... számom-bánomat ...*) vagy jelzőként (*tedd ide — tedd oda ember*), de ezek — mint ahogy a nyelvtankönyvek megemlítik — a mondatban alkalmilag főnevesülnek, melléknevesülnek (ami abból is látszik, hogy ebben az alkalmi használatban az ige személyragja elveszíti a cselekvő személyre mutató funkcióját), vagy pedig nemcsak alkalmilag, hanem már szófaji tekintetben is névszókká váltak (*nefelejcs, félsz, fogdmeg, R. temondát* 'műssiges Gerede' stb.). Verbum finitum — amelyet a beszélő, illetőleg a hallgató annak is érez — nyelvünk mai állapotában csak az állítmányban érvényesülhet. (Vö. SIMONYI, Jelzők 52.) Ebből természetesen következik az, hogy az alanyi, a tárgyi és a jelzői mellékmondat, mint szemléleti összkép, szintén nominalis összegű. Éppen úgy nominalis kérdésre felel, mint az egyszerű mondat alánya, tárgya, jelzője. A főmondat szempontjából a mellékmondatnak mint mondatrésznek, mint egységes egésznek névszói az értéke, akár szerepel benne ige, akár nem. Ha az alanyi, tárgyi vagy jelzői mellékmondatot valamiképpen belesűrítjük a főmondatba, hogy egyszerű mondatná alakítsuk az összetettet, akkor a mellékmondat helyére névszó kerül, vagy olyan szó szerkezet, amelynek determinált, fölerendelt tagja névszó, — illetőleg szorosabban igenév, akkor, ha a mellékmondat állítmánya ige volt.

SIMONYI (már RIEDL SZENDE is: Kisebb Magyar Nyelvtan. Pest, 1866.) az alárendelt mondatokat így osztályozza: „főnévi mondatok“, „melléknévi mondatok“, „határozó mondatok“. Ez a vegyes szempontú osztályozás abból a felfogásból sarjad, hogy az, amit mi alanyi, tárgyi, jelzői mellékmondatnak nevezünk, a maga egészében szemlélve névszói értékű, mert mint mondatrészek olyan kérdésre felelnek, amelyekre egyszersmind bizonyos szófajok — névszók — is felelnek. SIMONYI a főnévi mondatokról szólva így nyilatkozik: „Azért nevezzük főnévinek, mert mindig annyit ér, mint egy cselekvést jelentő főnév, s ilyennel csakugyan helyettesíthetjük is ... A főnévi mondat annyiféle viszonyban állhat a főmondat igéjével, a hányféle lehetséges az egyszerű mondatban a főnév és az ige közt. A főnévi mondat lehet a főmondatnak alánya, tárgya, határozója és jelzője ...“ (Magyar Nyelvtan. 1879. 200.) — Továbbá: „A főnévi mellékmondat ... egy-egy elvont főnévvel egyértékű; ... A melléknévi mondat ... melléknévvvel, illetőleg melléknévi igenévvvel egyértékű; ...“ (Magyar Nyelvészet. Budapest, 1905. 122.)

Az alanyi, tárgyi és jelzői mellékmondatok névszói értékét a főmondati rámutató szóként és a mellékmondat kötőszavaként használt névmások is jelzik.

Ugyanígy van a dolog akkor, ha a mellékmondat a főmondat névszói állítmányával vagy összetett állítmányának névszói részével egyenértékű. Az ilyen állítmányi mellékmondat — éppen úgy, mint az alanyi, a tárgyi és a jelzői — mint egységes tudattartalom, logikailag összegezve névszói jellegű; névszói kérdésre adja meg a választ.

Ha van igei állítmányt kifejező mellékmondat, akkor annak valóban igei természetűnek kellene lennie; a főmondatba belesűrítve sem volna szabad névszóvá vagy névszói főtagú szó szerkezetté válnia; igei természetű kérdésre kellene felelnie.

Ilyen mellékmondatok meglétét nyelvtankönyveink és az állítmányi mellékmondattal foglalkozó tanulmányok általában nem említik vagy tagadják. Hozzátehetjük: a magyar nyelv — és általában a nyelvek — nyelvtani rendszere szerint joggal tagadják.

Ilyen mondatnak az igei állítmányú állítmányi mellékmondatot sem tekinthetjük, hiszen az őt képviselő és reá mutató szó a főmondatban mégiscsak *n é v m á s*. Lehetséges, hogy a mutató névmás esetleg változásokra, történésekre is rámutathat, mégis a mutató névmás névszóiságához, különösen a főmondati rámutató szerepében — azaz nem konkrét rámutatáskor — alig férhet kétség. Ezért a mellékmondat, még ha ige is az állítmánya, végtére is valami olyan dolognak a kifejtése, amelyet a főmondat — előzetes utalásképpen — egy névszóba tömörített össze: az állítmányt képviselő mutató névmásba: A mellékmondat tehát *n é v s z ó i* állítmány kifejtése.

Ha egyáltalában lehetséges az, hogy a mellékmondat — bár grammatikailag nem is, legalább logikailag — *igei* állítmányt fejtessen ki, akkor más úton tapogatódzva kell ezt keresnünk.

2. Az alárendelt mondatok elemzésekor ügyelnünk kell arra, hogy az alárendelés minőségének megállapítását célzó kérdést a *f ő m o n d a t s z e m p o n t j á b ó l* tegyük fel, mintha csak a főmondat hiányzó mondatrészét keresnők, arra kérdeznénk. A kérdésnek ez a feltevése az állítmányi mellékmondattal kapcsolatban (*mit állítunk?*) kettéoszlik, ha azt keressük, névszói vagy igei állítmányt helyettesít-e, fejez-e ki a mellékmondat. A *mit állítunk?* mondattani kérdést helyettesítenünk kell két, a szófajiságot is számba vevő kérdéssel. *Ki [mi; milyen] ő [az, ez]?* a névszói állítmány kérdése, az igei meg: *mit csinál [cselekedik, művel]?* vagy *mi történik [vele, azzal]?*

Ahogy a névszói, illetőleg az igei állítmány kielégíti a fenti kérdéseket, úgy kell kielégítenie ezeket a névszói, illetőleg az igei állítmányi mellékmondatnak is — a főmondat szempontjából, a főmondat alanyával kapcsolatban.

Beszélhetünk-e ilyen — és, azt hiszem, logikailag helyes — értelemben igei állítmányi mellékmondatról? Kétségbe lehet vonni ilyenfajta alárendelés létezését, de mintha bizonyos mozzanatok azt jeleznék, hogy kialakulóban vannak az ehhez szükséges nyelvi eszközök, ha ugyan még nem is kristályosodtak ki a grammatikában; maga a logikai viszony sem kristályosodott ki a tudatban.

Nézzünk néhány példát. 1. *Ő olyan, mint a barátja.* 2. *Ő olyan, hogy rögtön megsértődik.* Az első példában az állítmányi mellékmondat a főmondatnak *n é v s z ó i* állítmánya; belesűrítve: *Ő barátjához hasonló* vagy más efféle. A második példában szintén *n é v s z ó i* állítmányi a mellékmondat; a *mit állítunk?* kérdés ebben az esetben is így szűkíthető: *ő milyen?* — A két példa közti különbség csak az, hogy a másodikban a mellékmondat csak a nyelvszokástól eltérő, de még nyelv szerint való módon sűríthető bele a főmondatba: *Ő rögtön megsértődő.* Ugyanis ha azt mondjuk: *Ő rögtön megsértődik*, nem a mellékmondatot sűrítettük bele a főmondatba, hanem valami mást mondtunk, más mondatot mondtunk, vagy, ha úgy tetszik, elhagytuk a főmondatot, és a mellékmondatot önállósítottuk. A mellékmondatos szerkesztéssel ugyanis különösen ki óhajtjuk emelni és az alanynak mintegy állandó tulajdonságául akarjuk megjelölni azt, hogy 'sértődékeiny'. A mellékmondat nemcsak általánosította az ige idejét, hanem inkább meg is fosztotta az igét időbeliségétől. Az *ő rögtön megsértődik* mondat állítmánya erre felel: *ő mit csinál?* — az állít

mányi mellékmondat pedig erre: *ő milyen?* Névszói a kérdés, és névszói a főmondati rámutató szó, a névmás: *olyan*. Logikailag és grammatikailag csak ez lehet az alárendelő összetett mondat egyenértékese egyszerű mondattal: *Ő rögtön megsértődő*. Egyrészt ez a mondat nem egészen szabályos, azért van szükség mellékmondat használatára, azért van ilyen mellékmondat; másrészt a mellékmondatos szerkesztés funkciójában is különbözik az *ő rögtön megsértődik* mondattól, egyébként nem volna rá szükség, nem is léteznék. — A besűríthetőség tehát alkalmas fogódzó az alárendelés logikai minőségének megállapítására, de nem lehet követelmény az, hogy a sűrített egyszerű mondat grammatikailag tökéletesen formált legyen, hiszen akkor nem volna jogosultsága, sem célja az alárendelő mondat szerkesztésnek. Bizonyos esetekben eljuthatunk ugyan a besűrítéskor a nyelvszokásnak teljesen megfelelő sűrített egyszerű mondathoz, de ezzel az alakulattal szemben továbbra is megmarad az alárendelő alakulat mondatrészt kiemelő, fontosító funkciója.

Tehát az olyan típusú mellékmondatot, mint aminőt a második példa szolgáltatott (állítmánya ige), nem tarthatjuk a főmondat igei állítmánya kifejtésének, hanem egy igenévi, tehát névszói állítmány kifejtésének, illetőleg helyesebben egyenértékésének. — *Ő az, akiről tegnap beszéltem*: a mellékmondat az *ő ki?* kérdésre felel. Az egész összetett mondat nem egyenértékese ennek: *róla beszéltem tegnap*. Az utóbbi egyszerű mondatnak az állítmánya ige; az *akiről tegnap beszéltem* alakulat pedig, egységében szemlélve, valami névszó; ha valamilyen módon besűrítendő a főmondatba, nyakatekert igenes szerkezetet kapnánk. — Ha tudniillik arra az álláspontra helyezkedünk, hogy itt a mellékmondat egy igei állítmány kifejtése (csak azért, mert a mellékmondat állítmánya ige), akkor igei alany kifejtésének kellene tartanunk a következőt: *Ki korán kel, aranyat lel* — (mert a mellékmondat állítmánya itt is ige), pedig az alany — ebben általában egyetértenek — főnév, vagy főnévként szereplő más szófaj.

Ha a főmondat szempontjából kérdezzük a mellékmondatra, nem elég annak állítmányára kérdeznünk. Az egész alakulatra, melyből a mellékmondat áll, mint egységre kell kérdeznünk. A felismerésben döntő¹ szerepe van az állítmányi mellékmondatról el nem maradó kötőszónak: ha az névmás — tehát nomen —, nem lehet a mellékmondat sem más, mint jelentésileg nominalis veretű alakulat. Ugyanígy — az említett kötőszón kívül, ha ez pl. a sem igei, sem névszói *hogy*, döntő a főmondati rámutató szó: a főnévi, melléknévi vagy számnévi mutató névmás.

De vajon lehetséges-e, hogy más fajtájú, nem nominalis szó mutasson rá az állítmányi mellékmondatra?

3. Feltehető, hogy a mutató — „névmás“ megtermett már a nyelv keletkezésének legkorábbi szakaszán, megelőzve a legfontosabb szófajok fogalom-érlelő elkülönülését. (Vö. WUNDT, *Völkerpsychologie. Die Sprache*. 1921. I. k. 165; továbbá — a gesztusok és a hangnyilatkozatok viszonyára nézve — vö. SZTÁLIN, *Válasz az elvtársaknak. Melléklet „A Marxizmus-Leninizmus Kis Könyvtára“* 63. számához, 3. l. és A. V. VOSZTRIKOV, *A marxizmus-leninizmus klasszikusai a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról*: NyIK.

¹A *döntő* szót ezúttal eredeti értelmében kívánom alkalmazni: 'ami valamit eldönt'.

III. évf. 4. sz. 375.) Spontán és rövid hangnyilatkozat, reakció az embert környező világ valamely figyelmet keltő jelenségére, egyben a társ felhívása, hogy figyelmét ő is arra a jelenségre fordítsa. Ez a jelenség lehetett — PAIS DEZSÓ szavaival élve (MNY. XLVI, 303 és MNYTK. 79. sz. 24) — nyugvó valami, vagyis dolog; szimultán különbség, vagyis tulajdonság; szukcesszív beálló különbség, vagyis változás; — a mutató hangnyilatkozat bármelyikre vonatkozhatott, még mielőtt a jelenségeknek saját nevük lett volna. Ebben a helyzetben a mutató szócska jelentése alkalmi és konkrét (mint a mai mutató névmás jelen levő személyekre, tárgyakra, esetleg történésekre való rámutatáskor); s noha mindenre jó, mégsem általánosít. Talán éppen azért, mivel „mindenre jó“, nem alkalmas a jelenségcsoportok egymástól való megkülönböztetésére (ma is mutathat a konkrétan használt *az!* dologra, tulajdonságra vagy esetleg cselekvésre, történésre egyaránt).

Magasabb rendű abstrakció eredménye a mutató névmás főnévi, melléknévi és számnévi alakjának kialakulása és elkülönülése, továbbá ezek szerepe a vonatkoztatásban. Ha a beszélő így kezdi: „*Az, ami . . .*“, akkor, még mielőtt folytatná, már mindenki tudja, hogy az *az* valami dologra vagy dolgokra, illetőleg ezek főnévileg felfogott és átértézt viszonyára mutat, olyan jelenségekre, melyeknek nyelvi hordozója — megnevezéskor — a főnév, illetőleg — mellékmondatvaló körülírásakor — olyan szerkezet, amelynek tartalmi összege nominalis természetű. Ennek feltétele, hogy a főnév, mint kategória, mint a *s z ó* nál finomabb elvonatkoztatás, már létrejött. Ennek a kategóriának, mely a szavak egy részét magába foglalja, a neve a nyelvtanban *főnév*; a nyelvtanhoz nem értők részéről pedig ebben a (nem konkrét rámutatásban használt) szócskában: *ez, az* jut kifejezésre az, hogy az elvonatkozató általánosítás, a fogalomfajták közötti különbség megérezése az egész nyelv-közösségben valóban végbement. — Ugyanezt elmondhatjuk a melléknévi és számnévi mutató és vonatkozó névmással kapcsolatban a melléknévről, illetőleg a számnévről is.

E névmásokon kívül az is jelzi, hogy az említett szófaji kategóriák mint kategóriák a nyelvközösség tudatában (ha nem is mint nyelvtani ismeretek) léteznek, hogy a nyelv megteremtette ezeket a szavakat: *dolog* (mai, széleskörű jelentésében!), *tulajdonság, mennyiség*.

Az igék kategóriájának felismeréséhez vezető általánosításnak és elvonatkoztatásnak is megvan a maga hordozója a *csinál, cselekedik, művel, tesz*, illetőleg *történik* szavakban. Ezek az igék ma többjelentésűek: van szűkebb és van bővebb jelentésük; régebben csak szűkebb volt jelentésük köre s többnyire a mainál meghatározottabb műveletet, történést jelöltek.

A latin *facio* igének 'machen, tun, bewirken' jelentése mellett van 'verfertigen' jelentése is; eredeti jelentése pedig 'setzen' lehetett, amint ezt a szó távolabbi és közelebbi rokon nyelvi megfelelői jelzik: ó-ind *dādhāti, vi-dhā* 'einrichten, setzen, legen'; görög *τίθημι* 'setzen, tun'; litván *dėti* és ó-szláv *děti* 'setzen, legen'; ó-ír *do-ra-t* 'hat gegeben' (WALDE, LatEtWb. 440 és KLUGE, EtWb. 634–5). Az e nemzetségbe tartozó német *tun* igének ma már minden cselekvő ige jelentését helyettesítő, illetőleg magába foglaló jelentése is van.

A latin *ago* ige szűkebb 'treiben' jelentéséhez WALDE szótára ezt fűzi hozzá: „urspr. mit geschwungenen Armen“ (i. m. 23).

A német *treiben* ige köz-germán előzményének jelentése: 'vorwärts-, vor-, fortstossen, schleudern, wälzen' (KLUGE i. m. 627). A németben ez az általában 'úz; tova ragad [a szél, a víz]' jelentésű ige ma már a 'machen'

legszelesebb értelmében is előfordul: *Was treibst du?* — a kérdező nem okvetlenül olyan választ vár, amely a *treiben* tárgyát jelöli meg; a válasz lehet bármelyik, a *treiben* helyére ültetett ige.

Az ófelnémet *hantalon* 'mit Händen fassen, bearbeiten' igének a folytatása a mai német nyelvben *handeln*, ez utóbbinak a jelentése 'cselekedik' (a *Handel* — elvonás az igéből a kései középfelnémetben — eredetileg: 'etwas, womit man zu tun hat'; szűkebb jelentése: 'kereskedelem' csak másodlagos) (KLUGE i. m. 230). A jelentés itt is egy bizonyos cselekvés megnevezésétől már-már az összeségig bővült. — Ugyanez tapasztalható a német *machen* 'csinálni' ige történetében. Távolabbi rokon nyelvi megfelelői: görög *μάσσειν* 'kneten, streichen'; ó-szláv *mazati* 'schmieren, salben, tünchen'; lett *iz-muozet* 'durchprügeln, anschmieren; überlisten' (KLUGE i. m. 368).

Csinál jövevény-igénk ezt az utat félig-meddig megtehetette már az átadó szláv nyelvből; vö. óegyházi szláv *činiti* 'ordnen, reihen, bilden'; szerb-horvát *čini* 'rend', *činiti* 'rendez', *činjati* 'tesz, teveget' (EtSz. I, 1072; SzófSz. 41).

Tesz igénknek a 'stellen, legen, setzen' jelentés mellett kifejlődött a 'machen, cselekedik' jelentése is. Néhány rokon nyelvi megfelelője (MUSz. 215—6): vogul B. *täg*- 'legen, stecken, schieben'; osztják B. *tag*- 'werfen, vetni'; zürjén *teč*- 'legen, stellen, setzen'; mordvin *tije*- 'tun, machen, verfertigen'. — A magyar, vogul, osztják és zürjén ige jelentéseit szemlélve BUDENZ ezt mondja (uo.): „Ebből a »ponere«-féle... azaz »bizonyos cél tekintetéből mozdítani«... alapjelentésből kifejlődött a »facere, tun, machen« féle az [ugor] *täg*- igén is úgy mint p. o. az indog. *dhā*- = gör. *θη-*, *θε-* (*τίθημι*, *θέσις*) igén, mely egyazon a ném. *tun* (*getan*, *tat*)-val, s különben a szanszkritban és a görögben is már »schaffen, herstellen, machen« értelemmel bír...“

Figyelembe véve az *agere* és a *treiben* nyújtotta tanulságokat és azt a nem új tapasztalatot, hogy az emberi elvonatkoztató tevékenység az egyedibbtől halad az általánosabb felé, arra gondolhatunk, hogy a mordvin *tije*-fenti három jelentése közül a 'verfertigen', a vogul ige jelentései közül a 'schieben' a legeredetibb; továbbá BUDENZ észrevételeihez hozzátehetjük azt, hogy ennek a finnugor igének az egyes nyelvekben ma élő jelentései közül az osztják őrizhette meg a legrégebbit.

Úgy látszik, a *csinálni* — *tenni* — *machen* — *tun*-féle igéknek a jelentésfejlődése (nagyjában, nem számítva azt, hogy divergenciával felléphet párhuzamos fejlődés is, vagy pedig az új jelentés mellett a régi is megmaradhat), a következő: '(többnyire a kezével) meghatározott cselekvést (vagy: a térszemléletben meghatározott alakú és irányú mozdulatot) végez, amely nemcsak mozgással jár, hanem tárgyak elmozdulását — vagy valamely anyagnak saját tömegén belüli mozgását — is okozza vagy okozhatja' → 'mozdít, egyik helyről a másikra áthelyez' → 'anyagrészeknek egyik helyről a másikra való áthelyezése útján, az ezzel járó tevékenység útján valamely szükséges tárgyat létrehoz, elkészít' (és, minthogy a társadalmi fejlődés bizonyos fokozatain talán ez a legjellegzetesebb, legfontosabb tevékenységek egyike, ebből): → 'általában tevékenykedik, cselekedik'. — A jelentésfejlődés végső szakaszán ennek a mindenféle cselekvést jelentő igének nem is kell tárgyra irányulnia.

Tehát manapság afelé fejlődik ezeknek az igéknek a jelentése, hogy magába foglalja valamennyi ige jelentését, hogy ezek az igék valamennyi ige helyett állhassanak — illetőleg, hogy egyik részük az aktív, másik részük a passzív folyamatok általános jelölőjévé válják. Nyelvünkben legtovább

a *csinál*, *cselekedik*, illetőleg a *történik* haladt ezen az úton. (Kifejeződik ez az ige szokásos definíciójában szereplő deverbalis nomenekben: „az ige cselekvést, történést fejez ki“.) Sőt lassan már-már azt a szerepet kezdik betölteni az igék között, amelyet a névmások töltenek be a névszók között.

Az igéknek nincsen „más“-uk, csak a neveknek. De bizonyos jelek arra mutatnak, hogy talán szükség lesz igei „névmás“-okra, „ige-más“-okra is. Úgy látszik, a magyar nyelv kezdi megteremtteni azokat az eszközöket, amelyek alkalmasak bizonyos újfajta viszonyítások jelölésére; olyanokéra, amelyekben szükség van egy az összes ige helyét betöltő szóra, kérdő és mutató viszonylatban egyaránt, akár a névszóknál.

A *mit csinálsz?* mondat elemzésekor ezt mondjuk: *csinálsz* = állítmány (és alany), *mit* = tárgy. Ma is helyálló elemzés ez, ha a kérdő látja, hogy a megszólítottá egyén valamit készít, létre hoz, alkot, szerkeszt (fúr-farag, épít, fest stb.), azaz *csinál* a szó szűkebb, tárgyias igei jelentésében. Ha azonban ennek a „csinálás“-nak láthatóan nincs tárgya (pl. ha a megszólított szokatlan magatartást tanúsít — tegyük fel, bolond módjára futkos fel s alá), tehát a kérdés tartalma ez: 'mit cselekedel?', akkor fenti elemzésünk már csak grammatikailag helyes, logikailag nem. A *mit* tárgyragos kérdő-névmás csak formai kényszerből van ott, azért, mert az igének nincs saját kérdő-mása; ennek hiányában kérdő elem dolgában rászorul a névszóktól való kölcsönzésre (hiszen a *csinál* tárgyatlan jelentésű használatára viszonylag újabb fejlemény), a szófaji általánosítást — figyelmen kívül hagyva a passzív folyamatokat jelölő igéket — viszont már maga is el tudja végezni, akárcsak egy névmás. A *mit csinál?* szerkezet talán útban van afelé, hogy — legalább is funkciójában — kérdő névmáshoz hasonló igei elemmé váljék, és ezt még egy igen gyakran bekövetkező alaki változás is támogatja: a *-t* tárgyrag kiesése és ezzel együtt a két szó összerántása mintegy fogalmi egységgé, összetett fogalommá: *miccsinálsz?*. (Hasonló ehhez a mutató névmás és az ige gyakori együtt szereplése folytán keletkezett *aszonta*. Ez is szinte egy fogalom már; a szintagmatikus viszony, a képzetváltás mozzanata elhalványul a két alak közötti határ elmosódása következtében — vagy okaként.) Azt lehet mondani, hogy ez a jelenség túllépi a fonetika körét.

A főnévi kérdő névmás és az ige közötti tárgyias viszony jelentésileg nincs meg, hanem csak alakilag van meg az ilyen kifejezésekben: *mit csavarogsz?* 'miért csavarogsz?', *mit álldogálsz itt?* 'miért álldogálsz itt?'. Ezek az alakulatok nyilván a tárgyias igékkel alkotott szerkezetek: *mit írsz?*, *mit faragsz?* analógiájára keletkeztek¹ (ha csak el nem fogadjuk a *-t* tárgyragnak a *-t* locativus-

¹ A *-t* tárgyrag funkcióváltozása vagy funkcióvesztése nem csak analogikusan történhetik, hanem részben talán egy olyan lélektani tapadásnak, mint amilyen a *nagytól hall* 'csak nagy hangot hall (?)' nem közvetlen következményeképpen is. Ilyenféle tapadást (az elmaradó jelzett szó jelentése rátapad a jelzőre) hordozhat — legalább is lélektanilag — a *jót, nagyt, kicsit, sokat, keveset* és a *mit*. — *Jót eszik*: 'jó ételt eszik' → 'jól eszik', vö. *jót alszik*; *jóizút evett*: 'jóízű ételt evett' → 'jóízűen evett', vö. *jóizút aludt*. — A *sokat fecseg* szintén kétféleképpen érthető: 1. 'sok dolgot fecseg, sok dologról fecseg'; 2. 'sokszor vagy hosszan fecseg'. Hasonlóképpen a *mit beszél?*: 1. 'mi beszédnek tárgya? miről beszél?'; 2. 'miért beszél?'. — A *sokat (mit) hoz, visz, mond* stb. esetében a *sokat (mit)* logikailag többnyire tárgy, mert az igék, amelyeket determinál, nemcsak tárgyasak, hanem erősen tárgyat kívánók is. A *sokat (mit) beszél, fecseg, ír, olvas* stb. esetében a *sokat (mit)* lehet tárgy is, de már lehet határozó is, mert ezek az igék nem kívánják olyan hevesen a tárgyat. A *sokat (mit) ül, áll, járulozik, siet, megy, alszik* esetében a *sokat (mit)* többnyire már csak határozó lehet, mert ezek az igék — bizonyos szintagmákban való szereplésükön kívül — tárgyatlanok, a tárgyat elutasítják. [Folyt. a 415. lapon!]

raggal azonos eredetét, s ezért azt nem valljuk, hogy az előbbi kifejezésekben a *-t* rag eredeti határozói funkciót őrzött meg — bár ekkor sem tarthatjuk kizártnak az analógia hatását). Az előbbi példákban a *mit* okhatározó vagy másképpen határozói tárgy (vö. KLEMM, TörtMondt. 284). Ámde az ilyen alakulatokban, mint: *mic csinálsz?*, *mit művelsz?* (az ige nem szükségképpen tranzitív jelentésével) a *mi-*, *mit* logikailag nemcsak hogy éppen úgy nem tekinthető tárgynak, mint ebben: *mit csavarogsz?*, hanem még csak okhatározónak sem tekinthető a névmás, hiszen a *mic csinálsz?* nem annyi, mint 'miért csinálsz?'. Milyen minőségben determinálja hát a *mi-*, *mit* kérdő névmás az ilyen, minden más cselekvő ige helyett álló igét? Azt mondhatjuk, semmilyen minőségben sem determinálja, csupán a kérdés mozzanatát teszi hozzá ehhez a névmáshoz úgyis hasonló igei jelentéshez.

4. A *csinál*, *cselekedik*, illetőleg *történik* és hasonló igék segítségével jöhetnek létre olyan összetett mondatalakulatok, amelyek — ha formális grammatikai elemzéssel nem is, de — logikai elemzéssel valóságos igei állítmányi mellékmondatot tartalmazó alárendelő összetett mondatoknak tekinthetők. Például: *Ő azt csinálja, hogy egész nyáron, a legnagyobb hőségben is bundában szaladgál naponta tíz kilométert* (t. i. abból a célból, hogy sikeres fogyókúrát tartson). A mellékmondat grammatikailag tárgyi, azonban logikailag sokkal inkább állítmányi. A bundában való futkosás nem tárgya a „csinálás“-nak,¹ hanem maga a „csinálás“, — ahogyan egy névszói állítmányi mellékmondat esetében, pl. ebben: *ő olyan, hogy rögtön megsértődik, a hogy rögtön megsértődik* maga az „olyan“. Az imént említett példában nemcsak a főmondat állítmánya, nem is csak a mellékmondat állítmánya, hanem a mellékmondat a maga egészében is — a főmondati állítmány kifejtéseként — arra a kérdésre felel, hogy *mit csinál? mit cselekedik?* — A főmondati rámutató szó pedig logikailag nem az *azt*, hanem az *azt csinálja* együtt véve, mint már-már névmás-szerű fogalommal egységesülő szerkezet, melyben az *azt* csak kényszerűen szerepel (nem annyira viszonykeltő, szintaktikai-bővítmenyként, mint inkább jelentéstani kiegészítőként), mert ez így nyelvszokás szerint való, mert igei tekintetben nincs olyan nyelvi jel, aminő névszói tekintetben a mutató névmás. Ugyanígy nem logikum, hanem az előbbivel szorosan összefüggő formális kényszerűség a tárgyas igealak használata. Ez logikailag el is maradhatna. Itt egy német példa (csak megvilágításul, hiszen a németben nincs tárgyas ragozás): *N. Mach, dass du weiterkommst!* 'takarodj!'; szó szerinti, illetőleg a német szemléletnek

Az analógia elterjedését a tárgyat csak bágyadtan kívánó igékkel kapcsolatos használat különösen megkönnyíti. Ezek az igék egyengetik az utat a *jót*, a *nagyot*, a *kicsit*, a *sokat*, a *keveset* és a *mit* számára a határozói szereplés felé (bár jellegzetesen határozói viszonyba ritkán lépnek, többnyire az ige jelölte cselekvés intenzitását fejezik ki, ahogyan adnominalis viszonylatban a *nagyon jó* sem jellegzetesen határozós szintagma, mert a *nagyon* pusztán a melléknév jelölte tulajdonság intenzitását fejezi ki — voltaképpen az abszolút fokozás egyik eszköze). A *sokat ül* szintagma nem született volna meg, ha meg nem előzi a *sokat fecseg* vagy a *sokat olvas*, amelyben az egyébként tárgyas igeinek alkalmilag tárgyatlannak szánt használata megfosztja funkciójától a *sokat* alak tárgyragját; azét az alakét, amely e fenti igék mellé a majdnem csak tárgyas igék mellől furakodott oda determinánsul.

¹ Az ember cselekvése — logikailag — nem irányulhat arra, hogy az ember valamit cselekszik; más szóval: egy cselekvés nem irányulhat önmagára.

megfelelő fordításban: 'tedd, hogy elkotródol', 'légy azon, hogy elkotródj'. A mellékmondat voltaképpen sem tárgya, sem határozója (mint a második magyar fordításban) a főmondatnak — csak grammatikailag az —, hanem a főmondat állítmányául szolgáló igének (amely meghatározatlan tartalmú, akár egy névmás) a tartalmi kifejtése. Ez utóbbin most nem bővítményeknek, külső adalékoknak az ige hordozta fogalomhoz való hozzácsatolását értem, hanem azoknak a tartalmi elemeknek a kifejtését, amelyek magában az ige jelentésében — ha a l k a l m i l a g is, homályosan is, de — eleve benne foglaltatnak, akár csak egy mutató névmásban, amikor ez főmondati utaló szóként áll. Ezek a mozzanatok pedig színesek és sokrétűek lehetnek: fogalmak, viszonyok és viszonyítások szövedékei; közéjük tartozik mindaz, ami tudatunkban — mintegy „Gesamtvorstellung“-ként — feldereng pl. a *történt* szó kimondásakor, amikor mondókánkat így kezdjük, és még csak eddig jutottunk el: „Az történt, hogy...“ Itt a logikai viszonyok elválnak a grammatikaiaktól; a lélektaniak hol az egyikkel, hol a másikkal eshetnek egybe.

Egy történet így kezdődik: „Vasváriba történt, az az ember sógorom is vót. Meglútt egyg rókát.“ (ORTUTAY, Fedics Mihály mesél. Budapest, 1940. 301.) Az első mondat állítmánya *történt*. Mi az alánya ennek a mondatnak? Benne van az is a *történt*-ben, nem pusztán viszonytanilag, az egyes szám 3. személy \emptyset morfémájától jelölve, hanem jelentés tanilag is: az ige j e l e n t é s e magában hordozza az elmondandó cselekményt, eseményt mindenestül, többek között a maga alanyaival együtt. És ez utóbbi a logikai elemzés szempontjából talán fontosabb körülmény, mint az előbbi. (Vegyük azt is számításba, hogy éppen ennek az igének nincs is első és második személyű alakja.) Ha a *történt* után mellékmondat következne, akkor ez a mellékmondat (*hogy* kötőszóval) logikai tekintetben állítmányi is volna, alanyi is: a *történik*-et, ezt a voltaképpen gyakran verbum impersonale-szerű igét fejtené ki. Nem azért volna alanyi is, mert a *történt* előtt esetleg ott állhatna a főnévi mutató névmás: ez az előbb elmondottakból következik. A főnévi mutató névmás itt csak olyan grammatikai-forma elem, amelynek még csak ez a formális szerepe sincs egészen meg: a mellékmondatra való utalás feladatát — logikailag — mindinkább átveszi maga az állítmányként szereplő ige. A névmás el is maradhat. Lélektani szempontból sem lehet számba venni azt, amit nem mondtunk, mert akkor azt — a mondat szerkesztés szempontjából — nem is gondoltuk, legalább is nem a folyamatos, narratív beszédben. Az úgynevezett kihagyásos mondatok keletkezésére főképpen a párbeszéd vagy az alkalmat szülte mondanivaló nyújt lehetőséget. (Lélektanilag voltaképpen nincs is alánya a Fedics-féle kezdő mondatnak, illetőleg a *történt* szerepe abban a mondatban hasonlít a verba impersonalia állítmányi szerepéhez: *flagy, havazik, villámlík*.)

Ha az *ő olyan, hogy...* típusú mondatban az *olyan*-t tekintjük a mellékmondatra rámutató szónak, akkor az *az történt, hogy...* típusú mondatban a *történt*-et (akár az *az*-zal együtt, melynek itt aligha több a szerepe, mint a német hangsúlytalan *es*-nek ebben a mondatban: *Es geschah einmal, dass...*, — akár nélküle), illetőleg az *ő azt csinálja, hogy...* típusú mondatban az *azt csinálja* szerkezetet lehet logikusan a mellékmondatra rámutató elemnek tekintenünk. Az *olyan*, ez a melléknévi mutató névmás, mint főmondati jelképes állítmány, arra utal, hogy a maga rámutatta állítmányi mellékmondat n o m i n a l i s — melléknévi — értékű; a *csinál* és a *történik* pedig, ezek

a már-már minden ige helyett állni képes igék, mint főmondati jelképes állítmányok, arra utalnak, hogy a maguk rámutatta állítmányi mellékmondat verbalis értékű: a főmondat igei állítmányának kifejtése. A mellékmondatnak, mint egységében szemlélt mondatrésznek jelentés-összege valami dinamikus, verbalis. Nem is sűrithető bele a főmondatba semmilyen módon a mellékmondat, legfeljebb önállósítható.

A logikai értelemben vett igei állítmányi mellékmondatos alakulatok jelentése alig különbözik attól, amit a mellékmondat önmagában is kifejez. A főmondatban, az állítmány vagy az alany-állítmány előzetes képviselőletében szereplő igei rámutató szónak s vele a főmondat használatának csak az lehet a feladata, hogy a mellékmondat formájába foglalt tartalmat epikai sodrású elbeszéléskor az érdeklődést csigázó ünnepélyesség, az esemény nem-minden-napiságát éreztető figyelemkeltés fényében csillogtassa: mindennapias párbeszédében pedig izgatottságot; feszültséget vagy fontoskodást fejezzen ki.

5. Úgy látszik hát, hogy az igei-állítmányi mellékmondat még csak tétova, de itt-ott már kétségtelenül felbukkanó logikai (esetleg egyszersmind lélektani) kategória. Mint nyelvi kifejezés nem éri el a csiszoltabb köznyelv szintjét; stilisztikai szempontból — különösen a *csinál* igével kapcsolatban — henyének, sőt gyakran ízléstelennek érezzük. — Elemzésekor figyelembe kell vennünk a főmondati állítmányt viselő igének jelentésárnyalatát és ezzel szoros kapcsolatban a kötőszót. A *történik* esetében, *hogy* kötőszóval, nem beszélhetünk logikai értelemben vett alanyi mellékmondatról. Ebben a mondatban: *Képzeld, az történt, hogy a sötétben megbottolt, elesett s eltört a lába* — a megbotlás, elesés, lábtörés csak grammatikailag alánya a történésnek, logikailag maga a történés. Viszont logikailag is alanyi mellékmondattal van dolgunk ebben a mondatban: *Ma is az történt, a mi tegnapi*. — Méginkább elmondhatjuk ezt a *cselekedik* ige főmondati állítmányi szerepéről, hiszen ez az ige voltaképpen visszaható, de legalább is intranszitiv. Mégis néhány szó tárgy gyanánt is determinálhatja: *mit, ezt, azt, mást, mindent, semmit sem; jót, rosszat, nagy dolgot cselekedik* (egyéb szót aligha sorolhatnánk ide). Ezekkel párhuzamos értelemben előfordulhat valóságos tárgyi mellékmondat is, de csakis vonatkozó névmási kötőszóval: *jót cselekedett ~ azt cselekedte, amit én*.

Ez a mondat: [*ő*] *azt csinál, amit te* (t. i. virágkarót, kalitkát, szekeret, papírsárkányt stb.) — valóban tárgyi mellékmondatot tartalmaz.¹ Itt a *csinál* szűkebb, 'készít, létrehoz, alkot' jelentésében, tárgy kívánva szerepel. A főmondat állítmányának: a *csinál*-nak alanyi vagy tárgyas ragozású volta nem a mellékmondatra mutató névmáshoz, hanem a valóságos, a mellékmondatban szereplő dolog határozott vagy határozatlan voltához igazodik (amint ez általában a mellékmondatok használatakor szabályos), vö. az előbbi példát a következő alárendelő összetett mondat: *ő is azt [t. i. ugyanazt a virágkarót, kalitkát stb.] csinálja, a melyiket (amelyet) te*. A mellékmondat itt jelzői.

A *csinál* (gyakran: 'készít, létrehoz'), *művel* (gyakran: 'termékennyé, használhatóvá tesz') és a *tesz* (gyakran: 'rak, helyez') néha megtartják sajátos

¹ Vagy ezt is jelentheti a mondat: 'ő is úgy cselekszik, ahogy te', de ebben a jelentésben a fenti alakulat tárgyas viszonya szintén csak formális: valóságos tárgyas viszony alárendelt mellékmondatos kifejezésének analógiájára keletkezett.

igei jelentésüket, néha meg minden cselekvő ige jelentését összefoglaló jelentésben is szerepelhetnek. (Minden ige helyett a *történik* állhat: cselekvések és passzív folyamatok jelölésére egyaránt szolgálhat; csak szűkebb értelemkörű használata zárja ki az aktív folyamatokat.) Jelentésük utóbbi minőségében, főmondati állítmányként fellépve (és a vonatkozó névmás helyett a *hoggy*-ot kötőszóul véve) átbillentik a grammatikailag alanyi, illetőleg tárgyi mellékmondatot logikailag állítmányivá, hiszen önmagukban csak forma szerint állítmányok, tartalmilag semmit vagy bármit mondók, tehát kifejtésre szorulnak, akár a névmások ezekben a mondatokban: *ő az, akivel tegnap találkoztam*; *Béla olyan, hogy már alig lehet elviselni*. — A *történik*-kel rokon értelmű *megesik* ige viszont soha sem szerepelhet az összes, passzív folyamatot jelölő ige helyett, mert nem tud megszabadulni sajátos igei jelentésétől — még ha ezt a teljes igei általánosságtól csak két árnyalat, két határozói mozzanatot választja is el: az iteratív jelleg és ezen belül az egyes mozzanatok befejezett-sége: 'néha-néha megtörténik'.

6. Manapság se szeri, se száma azoknak a fordulatoknak, amelyeknek mint főmondatoknak csak az a szerepük, hogy a mellékmondatokkal kifejezett gondolatot minél fokozottabban kiemeljék. Néha még ez a szerepük sincs meg; csupán henye szószerkezetek; arra alkalmasak, hogy a tulajdonképpeni közölnivalót tartalmazó mellékmondat megfogalmazására a beszélő időt nyerjen; vagy csak megszokásból fityegnek a „mellékmondat” előtt. Ilyesféle klisékre gondolok: *Kétségtelen, hogy...*; *Figyelemre méltó, hogy...*; *Tagadhatatlan, hogy...*; *Nyilvánvaló, hogy...*; *Ismeretes, hogy...*; továbbá: *Hangsúlyoznunk kell, hogy...*; *Nem akarok arról beszélni, hogy...*; *Szükséges megemléstünk, hogy...*; *Tudnunk kell azt, hogy...*; *Figyelembe kell venni, hogy...*; stb. — Hogy ezek a fordulatok néha valóban henyék, azt az bizonyíthatja, hogy a velük bevezetett mondat tartalmának a beszédfolyamatból való kidomborítására stilisztikailag gyakran alkalmasabb eljárás az, ha az illető mondat után közöljük: *Ez kétségtelen. Ez tagadhatatlan. Ez nyilvánvaló. Ezt tudnunk kell. Szükséges volt, hogy ezt megemléstük.*

Ezek a gyakori fordulatok — analogikus hatásuk révén — serkentették az állítmányi mellékmondatos szerkesztésmód alkalmazásának statisztikai megnövekedését, ami viszont porhanyóvá teszi a talajt a csak kiemelését célzó igei-állítmányi mellékmondatok meggyökeresedéséhez és egyszersmind — egy okot okozattá téve: — egy-két igénk jelentésének mind általánosabbá bővüléséhez.

7. Összefoglalásul:

Most azt csinálja, hogy naponta eljár a gyógyfürdőbe. A mellékmondat grammatikailag tárgyi, logikailag állítmányi: a [*azt*] *csinálja* főmondati állítmány kifejtése.

A mellékmondatra mutató szó (szószerkezet) a főmondatban: grammatikailag: *azt* (a főmondati állítmány tárgya),

logikailag: *csinálja* (a főmondat állítmánya; az *azt*-nak nincs logikai funkciója, használata formai kényszer),

lélektanilag: *azt csinálja* (a főmondat állítmánya mindkét szó együttesen, ha csak nem akarjuk akár csak az egyiket, akár csak a másikat különösen hangsúlyozni).

A logikailag is tárgyi mellékmondat a főmondatba — ha nem is szavak szerint, de értelem szerint — belefoglalható: *Péter azt csinál, amit Pál ~ Péter kunyhót csinál*; viszont a logikailag állítmányi mellékmondatnak a főmondatba való belefoglalása zagyvaság: *Péter azt csinálja, hogy korán lefekszik ~ „Péter korai lefekvést csinál“*. Ez utóbbi egy valóságos logikai állítmány — vagy inkább állítás — formai-grammatikai állítmánytalanítása, tárggyá tétele, amit így, egyszerű mondatban, nem is szoktunk elkövetni, de összetett mondatban — azokban, melyeket fentebb vizsgáltunk — igen. Ott ugyanis megvan az ál-állítmány kiemelő szerepe; az egyszerű mondatban viszont az ilyen mondva csinált állítmánynak nincs semmilyen szerepe: az *eszik* helyett *evést csinál*-t mondani olyan szófecsérlés volna, mint amilyen a bajor-osztrák népnyelvben — vagy inkább „konyhanyelv“-ben — a *tun* ige folytonos használata a változást fogalmat tulajdonképpen hordozó főnévi igenevekkel kapcsolatban, olyannyira, hogy a kijelentő mód jelen idejében szinte a *tun* az egyetlen verbum finitum: *sie tut einkaufen* (és vö. ezzel a *do* ige használatát az angol kérdő és tagadó mondatban, ahol azonban ezt a viszony-tautológiát mondatjelentéstani funkció emelte jogerőre). Vagyis a beszélő azt állítja, hogy bevásárol, de mondatának mégsem ez a szó az állítmánya. Mit jelent itt a *tun*? Semmit, mindent, bármit: fogalom nélküli ige, s igen hasonlít ez a fejlődés ahhoz, amelyet némelyik magyar igen láthattunk az összetett mondatok vizsgálatakor.

*

Dolgozatom nem lép fel azzal az igénnyel, hogy az alárendelő összetett mondatok új fajtáját „fedezte fel“. Ez az igény a — tudom! — helyenként erőltetett elmélkedések alapján nevetséges volna. De ha ezeknek az elmélkedéseknek sikerült rámutatniok bizonyos nyelvi tényekre, ha a dolgozatnak sikerült kimutatnia a szavak jelentésfejlődése és a mondat szerkezeti változások közötti kölcsönös hatásnak egy érintkezési pontját, s ezzel összefüggésben adalékokat szolgáltat a gondolkodás elvonó műveleteinek megvilágításához, akkor, úgy érzem, a tárggyal való foglalkozás mégsem volt felesleges.

KUBINYI LÁSZLÓ

A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez

Nyelvészeink hosszú időn keresztül vitatkoztak a jelzői értékű hátravetett határozó helyességéről. Megnyugtató megoldást máig sem sikerült találniuk, noha az idegen eredete miatt üldözött szerkezet már általánosan elterjedt. Új utakon megindult nyelvművelésünk ismét felhívta a figyelmet a problémára (TOMPA, Idegen mintára keletkezett kifejezőmódjaink: Nyelvművelésünk főbb kérdései 100; NAGY J. B., Nyelvhelyességi babonák: i. h. 257; PROHÁSZKA J.: Nyr. LXXIV, 292—3). Kísérreljünk meg választ adni a kérdésre; vizsgáljuk meg evégett a szerkezet eredetét, kialakulását, használatának módjait.

I.

1. A magyarban elég gyakori az az általános nyelvi jelenség, hogy a ragos főnév és a határozószó eredeti határozói szerepétől elszakadva, önállóvá válva, jelzői szerepet tölt be a mondatban. Értékére nézve a kijelölő jelzők közé

sorolható, mivel jelzett szavának külső körülményeit (tér, időbeli lét, cél stb.) fejezi ki (SIMONYI, A jelzők mondattana 48–9; KLEMM, Magyar történeti mondattan 310). Elnevezése nem egységes: KLEMM *határozói jelző*-nek (i. m. 312), SIMONYI *határozó alakú jelző*-nek (Helyes magyarság³ 34) és *határozóragos jelző*-nek (A magyar szórend: NyF. I, 87) nevezi. *Határozóragos jelző* néven szerepel HEVESI JÁNOSNÁL (Nyr. XXXI, 91) és SÁGI ISTVÁNNÁL is (MNY. XVI, 128). KERTÉSZ MANÓ *határozós jelző* nek (Nyr. LIII, 36) és *jelzői szerepű határozó*-nak mondja (Nyr. LIV, 7). — Ezek közül az elnevezések közül az utoljára említett mutat rá a legjobban a határozó mondatbeli szerepének, értékének a megváltozására, ezért talán a leghelyesebb, ha ezt fogadjuk el, s a továbbiakban *jelzői szerepű* vagy méginkább: *jelzői értékű határozó*-ról beszélünk.

2. A határozónak jelzői használata finnugor örökségünk (vö.: SIMONYI i. m. 49; KLEMM i. m. 310, 313; KERTÉSZ: Nyr. LIII, 36, LIV, 6, NyK. XLIII, 86; BEKE, Cseremis nyelvten 231; stb.). A jelzővé válás ősi finnugor módja az, hogy a határozó a létige jelenidejű melléknévi igenevének (a *való*-nak, illetőleg a *levő*-nek) a segítségével kapcsolódik a jelzett szóhoz. Az effajta szerkezetek már legelső nyelvemlékeinkben is megtalálhatók: HB: „Es mend paradisumben *uolov* gimilictul munda neki elnie“; JókK. 114: „taul *ualo* helyekben“; BécsiK. 3: „Vala kedeg Elimeleh ferfionac verént *valo* rokona“; stb.

A *való*, illetőleg *levő* igenévvvel kapcsolt szerkezetek mellett később megjelennek olyanok is, amelyekből hiányzik az igenév: BécsiK. 189: „netalantal mongac o ziuoqben o menden *gonossagokrol megemlekeztemet*“; Pázm: Préd. (címben): „A' kereszttyén *prédikátorokhoz, intés*“; stb. — Terjedésüket nyilván az analógia irányította vagy segítette elő.

Keletkezésükre vonatkozólag többféle véleményt ismerünk. — SIMONYI szerint a következő utakon jöhettek létre: A) A *ki-út, által-út, keresztül-szalma*-féle kifejezések az *általjár, kitér* igéből képzett *által-járás, kitérés* főnév analógiájára alakultak. B) Más szerkezetekből valamilyen okból kimaradt az igenév: *tejbe kása, borba körte, őszinte beszéd*. (Az *őszinte* a SzófSz. szerint tulajdonképpen határozó volt, az eredeti kifejezés *őszinte való beszéd* lehetett.) C) Hamis analógia okozta, hogy pl. a *főlszóval* helyett má a *fönnszóval* használatos (Budenz-Album 50–2). — KLEMM magyarázata más módokat jelöl meg az igenév nélküli szerkezetek keletkezésére: A) Egyes — legtöbbszörre cselekvést jelentő — főnevek mellett a jelzői értékű határozó tulajdonképpen az alapszóul szolgáló ige, melléknév vonzata: *nehezen vetközet* (NádK. 25) stb. B) A *borba-körte, tejbe-kása, helyre-legény* stb.-féle kifejezések tapadás útján jöttek létre. C) A mondat lefokozása is oka lehetett az igenév nélküli határozó jelzői használatának: *nyakig-láb, nyáron-koja* stb. D) Egyes határozókat mondatbeli helyzetük miatt érzünk jelzőnek: *messze út, őszinte szeretet* stb. E) Értelmezős szerkezetből keletkezettek az *akkor időben, akkor egész éjjel*-féle kapcsolatok. F) Kikövetkeztetéssel (elvonással), illetőleg szövegyüléssel alakultak az *összemarok* (< *összemarkol*), *visszaszó* (< *visszaszól*), illetőleg a *beharangzó* (< *beharangozás + harangzó*), *kiharangzó* stb.-féle kifejezések (i. m. 311–2).

Jelzői értékű határozók a többi finnugor nyelvben:

Vog. „sápákél *ālnē* jamés láilél: csizmával való jó lábbal“ (VNGy. IV, 62); „*ult* sētēp: a (vászón) szélteben menő fonál“ (VogNyj. 160). — Osztyj. „*joxlī oltī lanēŋ* sapel: hátrafelé való eres nyakkal“ (ONGy. 20). — Zürj. „*sölömīs* i *sin-vaēn* korēm kuža: a szívből és könnyel (való) kérés miatt“

(NyK. XV, 421). — Votj. „badžin vu-duriš piža puktäm: a nagy víz partján (levő) csónakba tette“ (WICHM. II, 34). — Cser. „küräk-fal pündd žožž: a hegyen (levő) fenyő“ (BEKE: i. h.).

Ezek a példák arra is rámutatnak, hogy a rokon nyelvekben sem ismeretlen a határozónak igenév nélkül való jelzői használata. Az igenév kimaradása ezekben a nyelvekben is — éppen úgy, mint a magyarban — történeti fejlődés eredményének tekinthető (KERTÉSZ: NyK. XLIII, 98).

3. A *való, levő* igenévnek (illetőleg a vogul *ālnē*, osztják *oltī* igenévnek) az a szerepe, hogy a ragos (névutós) főnevet és a határozószót melléknévi jellegűvé változtassa, s így az képes legyen a jelző funkciójának a betöltésére. (A *távol erdő, borba körte* stb. szerkezetben bennérződik az igenév.) Ezáltal a jelzői értékű határozó követheti az ősi finnugor jelzői szórendet, azaz: jelzett szava előtt állhat. (Vö.: KERTÉSZ: Nyr. LIII, 35—7, LIV, 7, NyK. XLIII, 86; SIMONYI, A magyar szórend: NyF. I, 87—8, HM.³ 34; DENGL, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 205; KELEMEN B., Jó magyarság 204; KLEMM i. m. 310 stb.) — KERTÉSZ megállapítása szerint a finnugor jelzői szórend törvényét a melléknévi jelző esetében nem tarthatjuk a finnugor nyelvek kizárólagos sajátosságának, mert a melléknévi jelző a legtöbb európai nyelvben jelzett szava előtt áll. „De — mondja — ha a főnévnek és a határozónak sokféle jelzői szerepét vizsgáljuk, akkor az említett törvény a magyar mondatnak egyik olyan sajátosságára világít rá, amely a szomszéd népektől megkülönbözteti, és messze Keleten élő rokonaihoz fűzi“ (Nyr. LIV, 6—7). A magyar jelzős szerkezetek szórendjében felismert törvényszerűsége vonatkozólag KERTÉSZ két fontos megállapítást tesz: ez a „törvényszerűség kivétel nélküli“, és „e törvényszerűséget a magyar nyelvnek emlékekben élő története folyamán semmiféle változás nem érte“ (Nyr. LIV, 7—8).

4. Régi irodalmunk nyelvét vizsgálva, mégis azt tapasztaljuk, hogy már a kódexek korában előfordul néhány, a szokásostól eltérő szórendű: hátravetett határozós kapcsolat is. Ha tekintetbe vesszük a jelzői értékű határozós szerkezet hagyományos kialakulását, a rokon nyelvi megfelelőket, azt, hogy a finnugor nyelvcsalád tagjai közül csak a magyarban következett be ez a szórendi változás, s végül, — de nem utolsósorban — KERTÉSZnek a finnugor jelzői szórend általános érvényére, állandóságára vonatkozó nézeteit: a jelzői értékű határozó hátravetésében, az effajta szerkezetek terjedésében idegen hatásra kell gyanakodnunk.

A jelzői értékű határozó használata ugyanis nemcsak a finnugor, hanem az indoeurópai nyelvekre is jellemző. A latinban gyakran használták cselekvést jelző fővekekkel kapcsolatban, de genitivus partitivus helyett is (BARTAL—MALMOSE, Latin mondatlan 48); pl. „*signum ex aere*; timor causa fuit maturius movendi ex hibernis“ (Livius XXII. 3.) stb. — A németben a szerkezet főleg az újfelnémetben fordul elő (PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte⁵ 367). A jelzőül szolgáló határozó neve: *Präpositionalattribut*. A határozószó is állhat előljárószóval (W. JUNG, Kleine Grammatik der deutschen Sprache 64). Példák: „*ein Gedicht von Goethe*“; — „*das Verhältnis zwischen Subjekt und Prädikat ein für alle mal fixiert sein soll*“ (PAUL i. m. 156); stb. — A franciában elsősorban a praepositíós főnév szerepel jelzőként: „*Il est parti avec la rage dans le coeur*“; stb. (A. CHASSANG, Nouvelle grammaire française 203). — Az oroszban — különösen a modern oroszban — szintén igen gyakori

a szerkezet használata. Nyelvtaníróik (talán éppen azért, mert aránylag fiatal jelenség) még nem értenek egyet abban, hogy hova sorolják: a kiegészítők (дополнение) csoportjába-e vagy a jelzőbe (определение). L. V. SCSEBA mind a jelzők, mind a kiegészítők között említi (Грамматика русского языка II, 24 és 27), A. SZ. MATYISENKO csak a jelzők között (Грамматика русского языка 30). Példa: „Слух о самозванце быстро распространился“¹.

Amiben a magyar (ill. finnugor) és az indoeurópai nyelvek jelzői értékű határozója eltér egymástól, amiben az idegen példák hatottak a magyarra: az éppen a szórend. Az indoeurópai nyelvekben ugyanis a jelzői értékű határozó nem a jelzett szó előtt áll, hanem utána. Ennek az oka az, hogy — mivel ezekben a nyelvekben nem használatos kapcsolószóval a létige jelenidejű melléknévi igeneve — a határozóknak jelzővé válása szintaktikai eltolódás útján megy végbe. Ha határozószó tölti be a jelző szerepét, néha eléje kerül ugyan a jelzett szónak: *dort der Berg, omnibus circa populis*, — de ha viszony-
szós főnév, akkor mindig a jelzett szó mögött van a helye.

5. A jelzői értékű határozó hátravetése a XIV—XV. században újat jelentett az ősi finnugor szórendi szabályhoz, az addigi nyelvszokáshoz képest. Bizonyos, hogy ez az „új“ idegen hatásra mutatkozott. — DEMA LÁSZLÓ így ír a nyelvekben megjelenő új kategóriákról: „az új kategória a gondolkodási formák fejlődésének termékeként jelentkezik, a nyelv meglévő anyagából nő ki, a nyelv addigi szabályaira épül, azoknak sorát toldja meg új szabállyal, tehát nem merőben új. S ha keletkezése vagy fejlődése összekapcsolható is más nyelv hatásával, e hatás nem a semmiből hozza létre, csak erősíti és siettetí az amúgy is meglévő tendencia kibontakozását.“ (NyK. LIV, 25.) Azaz: ahhoz, hogy egy új kategória megmaradjon egy nyelvben, az kell, hogy legyenek előzményei, támasztékai — s végül: hogy valóban szükség legyen rá.

Mi lehetett tehát az oka, hogy a jelzői értékű hátravetett határozó idegen eredete ellenére is megmaradt nyelvünkben?

A) A régi irodalomban számos olyan szerkezetre bukkanunk, amelyből arra lehet következtetni, hogy a szintaktikai eltolódás folyamata, amely az indoeurópai nyelvekben végbement, s alkalmassá tette a határozókat a jelző szerepének a betöltésére, — végbemehetett a magyarban is, így nyelvünkben idegen nyelvektől függetlenül is kialakulhatott a jelzői értékű hátravetett határozós szerkezet: BécsiK. 14: „Zōnēkm̄g te meltatlakodatod m̄v̄ ellēnōc“ | Born: Electra: „nem szánom az én haláloamat az én szívem atyámért“ stb. — A szintaktikai eltolódás útja a következő lehetett: a) Az alany, nominális állítmány, tárgy stb. után álló ragos (névutós) főnév vagy határozószó eredetileg határozói funkciót töltött be, az állítmány bővítője volt: „érett még valami haragot irántuk“. — β) Később — valószínűleg egyes, gyakrabban használt fordulatokban — a határozó lassanként elszakadt az állítmánytól, s az előtte levő főnévhez tapadt; határozói jellegét azonban még nem veszítette el egészen: „a haragot irántuk még érezte“. — γ) Végül a határozó teljesen elszakadt az állítmánytól, jelzővé vált, s jelzett szavával együtt különféle kapcsolatokban szerepelt: „haragját irántuk nem tudta teljesen elfojtani“.

¹ A szerkezet kimutatható más indoeurópai nyelvekből is (pl. a görögből, angolból, spanyolból stb.), de állításunk igazolására ennyi is elegendő.

A szintaktikai eltolódásnak ezt a folyamatát jelentékenyen elősegítették az idegen példák. Nem is tudjuk megállapítani, hogy a magyar vagy az idegen szerkezetek analógiája hatott-e jobban a fejlődésre.

B) A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetek terjedését az értelmező jelző szórendi szabálya is támogatta: hiszen az értelmező jelző (gyakran a hangsúlyos birtokos jelző is) a jelzett szó után áll. A hátravetett határozók meghonosodása azt jelentette, hogy az értelmező jelző szórendi törvénye új területre terjeszkedett ki.

C) Egy új szerkezet létrejöttének alapvető feltétele, hogy a nyelvnek — a gondolatközlés eszközének — a gondolkodás fejlődése következtében új kifejezési formákra van szüksége. Az új szerkezet terjedését éppen e szükségességnek s a szerkezet funkciójának felismerése segíti elő a leghatékonyabban. A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezet is azért honosodott meg a magyarban, mert nyelvünknek új kifejezési formára volt szüksége, — s akkor vált használatára aránylag gyorsan széleskörűvé, amikor ezt felismerték. A nyelvfejlődés során ugyanis egyre sűrűbben kezdték használni a jelzői értékű határozót. Ez egyben a *való* gyakoriságát is jelentette. Mivel pedig a sok *való* nehézkessé és egyhangúvá tette a közlést, igyekeztek valahogyan kikerülni. Nyelv-művelőink már a XVII. századtól kezdve fel-felszóllaltak ellene, más megoldásokat ajánlva. GELEJI KATONA így ír: „A' sok *való* sem kellene mindenütt. Mint: *kétségben vagy bűnben való esés; gonoszul való élés* etc. mert szintén elég volna így mondani: *kétségben esés, bűnben esés, gonoszul élés*“ (Magyar Grammatikátska: CorpGramm. 315). FÖLDI JÁNOS is óvatosságra int a *való* használatában: „ez végetlenül sok és bővséges... A' díszes és kellemetes szözlásra 's írásra vigyázók... nem egészen vetik ugyan meg, minthogy nem is lehet, de leg alább ezekből igen sokat elkerülnek“ (Magyar Nyelvkönyv: RMK. 28: 252—3). FÖLDI is — mint GELEJI KATONA — az igenév egyszerű elhagyását tanácsolja.¹ — PÁPAI SÁMUEL szerint a leghelyesebb eljárás az, ha a *való* helyett az *-i* melléknévképző segítségével változtatjuk melléknévvé a határozót: „*ott levő ~ ottani*“ (MLit. 307).² — Mivel pedig

¹ Az igenév elhagyása a jelzői értékű határozós szerkezetekben ma is gyakori. Újabban olyan kapcsolatokban is kezd elterjedni, amelyekben két határozó szolgál jelzőül. Pl. „A *Petőfitől Adyig korszak*“ (címben, Sötér: Irtört. 1953: 3—4). Az ilyeneket túlságosan tömörnek találjuk. Gördülékenyebb lenne stílusunk, ha nem hagynók ki az igenévet: *A Petőfitől Adyig tartó kor*.

² Az *-i* melléknévképző használata azelőtt ritka volt. A nyelvújítás korában elterjedt, s később ragos, névutós, *-ás, -és* képzős főnevekhez és határozószókhöz is oda-ragasztották: *házbani, kertbeni, házróli, alatti, feletti, itteni, ottani* stb. — BUGÁT szerint ez Széchenyi kezdeményezésére történt (Szóhalmozás 98). — A ragokhoz járuló *-i* képző heves ellenállásra talált, s hosszas harcok eredményeképpen el is tűnt nyelvünkéből (vö.: ARANY: Koszorú 1863, 2: 45; IMRE SÁNDOR. Idegen és hibás szólások 110; SIMONYI, HMság³ 81, Budenz-Album 55—7, Nyr. I, 432, VIII, 36, XXXIX, 475; PÓNORI THEWREWK: Nyr. VIII, 357; HARMATH: Nyr. XX, 475; SZARVAS: Nyr. XXIV, 504; NYEVICZKY: Nyr. XLIV, 68; stb.). El kellett tűnnie, mert a ragos főnév nem lexéma (azaz szótárilag önálló szó) s a továbbképzés alapjúl csak az ilyen szolgálhat (vö. DEME i. h. 18). Csak néhány kövületben maradt meg, mint: *-képpeni, -kenti, -kori, -szeri*, stb. A névutókhöz járuló *-i*-t befogadta nyelvünk, mert a névutó már önállósult, s így lexéma: tovább képezhető szó lett (vö. DEME i. h. 19). SZARVAS ugyan még harcolt ellene (Nyr. XXIV, 404), de már a korabeli nyelv-művelők nem helytelenítették (vö. IMRE S. i. m. 109—10). Ugyanígy megmaradtak az *itteni, ottani* stb., határozószókból képezett alakok is. Az *-ási, -ési* féle képzések ellen sokáig harcoltak — utoljára PROHÁSZKA JÁNOS szólalt fel ellenük (Nyr. LXXIV, 442) —, de továbbterjedésüket láthatólag nem lehet egészen megakadályozni.

sem az igenév egyszerű elhagyása, sem az *-i* melléknévképző gyakoribbá válása nem tudta háttérbe szorítani a *való*-t, a hátravetett határozós szerkezeteket kezdték szélteben használni. E szerkezetek feladata tehát a mondat rövidítése, a mondanivaló tömörebb kifejezése. KAZINCZY beszél először tudatos használatukról: „Midőn Yoricknak érzékeny utazásaiba fogtam, így tettem a 'könyv' címjét: Yoricknak érzékeny utazásai F(rancia) és Olasz Országokban. Az a' *való* szörnyű szó; s' látjuk hogy Gyöngyösi is el merete kerülni — még pedig abban a' strophájában, melyet én ugyan legszebbnek tartok . . . Gondolnád azt lenni Dido siralmának, Tőle elválásán Anchyses fíjának . . . Tőle *elválásán*. Elisit *való* (Kis Jánoshoz, Lev. IV, 393—4).¹

6. A nyelv művelők nagy része a hátravetett határozós szerkezetekben csupán az idegen hatást látta, s nem tekintve sem régiségét, sem használatának előnyét, üldözni kezdte. Mások — eleinte a *való* elleni felbuzdulásukban, később más szempontokat, így a nyelvi fejlődést is figyelembe véve, védelmére keltek. A harc, amely összefonódott a *való* körüli vitával, hol fellángolt, hol ellanyhult; a korábbi üldözők később már védték a szerkezetet, sőt maguk sem tértek ki használatára elől.

Élsőnek VERSEGHY — az élő formák kedvelője — emelt szót a jelzői értékű határozó idegen mintára való hátravetése ellen (MGramm. 391). Nézetéhez később KIRÁLY PÁL csatlakozott (Nyr. VII, 462—3, EPhK. VIII, 112). Ugyanekkor azonban már védőkre is talált a szerkezet MARCALI HENRIK (Nyr. VII, 513—4) és BRASSAI SAMU (EPhK. IX, 359—60) személyében, — sőt IMRE SÁNDOR (i. m. 111) már ajánlotta is a használatát. SZARVAS GÁBOR eleinte üldözte (Nyr. XXI, 404), állásfoglalása azonban később megváltozott, s — a *való* elkerülése végett — elfogadhatónak is ítélte a határozó hátravetését (Nyr. XXIV, 507). SIMONYI szintén német hatást látott elterjedésében, de ő már nem tartotta mindenképpen kiirtandónak (A nyelvújítás és az idegenszerűségek 58—63, A magyar szórend: NyF. I, 87—8, HM.³ 34, a jelzők mondatana 48—52, Budenz-Album 67); az *ás*, *-és*-képzős főnevekkel kapcsolatban még helyeselte is (A nyelvújítás és az idegenszerűségek i. h.). — A harc lanygulását mutatja HORVÁTH JÁNOS véleményének megváltozása is: eleinte hevesen kikelt a jelzői értékű határozó hátravetése ellen (MNY VII, 12), később ő maga is használta a szerkezetet (pl. A magyar irodalmi műveltség kezdetei 134, 137 stb.). — Türeelmes magatartást tanúsítanak a szerkezettel szemben a későbbi nyelv művelők is: a Nyr. szerkesztősége (talán Simonyi? Nyr. XXXI, 92—5); SÁGI ISTVÁN (MNY. XVI, 128); KERTÉSZ MANÓ (Nyr. LIII, 35—7, LXVI, 110—11); BALASSA JÓZSEF (Nyr. LXVI, 20, 83, 111, A magyar nyelv könyve 297—8); DENGEL (i. m. 205—6, 219—23); NAGY J. BÉLA (MNY. XXV, 379—80 (?), Msn. I, 128, Nyelvhelyességi babonák: Nyelv művelésünk főbb kérdései 257); PROHÁSZKA JÁNOS (i. h.). A legutóbbi évek nyelv művelői közül egyedül TISZAMARTI ANTAL szólalt fel a „szepőlötnen magyarság“ nevében a szerkezet ellen (Szeplőtlen magyarság 32—3, 156), — de az ő nézete már nem talált követőkre.

¹ SIMONYI megjegyzi, hogy KAZINCZY nem veszi észre az ő példája és a Gyöngyösi közötti különbséget: Gyöngyösi megtartotta a magyarban szokásos jelzői szórendet, ő pedig megfordította (A nyelvújítás és az idegenszerűségek 59). — Itt nincsen egészen igaza SIMONYINAK. A „Tőle elválásán“ kifejezésben valóban megmaradt az ősi jelzői szórend; de az egész sor: „Tőle elválásán Anchyses fíjának“ nem egyéb, mint a „Dido fájdalmának“ kifejezés hátravetett jelzője.

Nyelvművelésünkben általánosan elfogadott elv, hogy fokozatosan felhagyunk a régesrég meghonosodott s a támadásoknak makacsul ellenálló idegenszerűségek üldözésével. Ennek az elvnek érvényesülése tűnik ki a jelzői értékű hátravetett határozó elleni harc lanyhulásából is. A köz-nyelvérzék lassanként hozzászokott a szerkezet használatához, elfogadta, s a nyelv-művelők — látva a fejlődés irányát — nem álltak útjába. Az a nézet tehát, hogy a jelzői értékű hátravetett határozót idegen eredete miatt üldözzük, ebben a formájában elvesztette létjogosultságát.

7. Nézzünk itt végezetül néhány példát a szerkezetnek a régi irodalomban való használatára:¹

BécsiK. 48: „hog megmutatna . . . o hatalmanac nagságot es *felmajzatasat soc időben*: ut ostenderet . . . magnitudinem atque *iactantiam* potentiae suae, *multo tempore*“ | MünchK. 55: „vala a kietlénben o *megièlenètenc napiaiglan isrlhèz*: erat in desertis usque in diem ostensionis suae ad Israel“ | Apork. 86: „Isrl'nek *kimenetiben egiptombol . . . : In exitu Israel de Egipto*“ | Bornemisza: Electra. Az játékba Előljáró beszéd (Szöv. Gyűjt. I, 334): „istenek röttenetes *ostorát az bűn ellen megismerjék*“ | uő.: Ördögi kísértetekről (Szöv. Gyűjt. I, 362): „hívságos mulatságra vágyódnak mindennek fülei . . . álnokul költött *fabulákra*, királyfia kis *Miklósról*, *Poéták óriásiról*“ | Sylvester: Újszövetségfordítás (Szöv. Gyűjt. I, 171): „Csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek *éles voltát az lelisben*“ | Komjáthy: Előszó Szt. Pál leveleihez (Szöv. Gyűjt. I, 165): „ez én ilyképpen való munkámat és vigyázásomat . . . *ajándék-képpen tulajdonítottam, az én erégymtől és reám szólóktól*“ | Balassi: Carmen tenui nec pingui Minerva compositum (Szöv. Gyűjt. I, 453): „*Szerelmemben ő utána vertengek egyedül*“ | Zrínyi: SzigVesz. VIII.: „*Harcolást ő vélek el is kell kerülni*“ | uő.: TörÁf. „Vajjon nem hasonló-e ez én mostani *felkiáltásom*, édes Nemzetem, *te hozzád?*“² | Gyöngyösi: MurVén.: „Menny-ell, oltalmában az Cupido végyen, s *vissza-terted hozzám szerencsésen légyen*“ | Mikes: TörLev. LXXV.: „ebben a holnapban a császár a passzorovicai *békességet a törökkel felbontotta*“ | Faludi: Téli Éjtsz. VIII.: „Ha megtérek az udvarból, nem szégyenlem a *bémenést pusztás kis hajlékomba*“ | Bessenyei. JámSz.: „Mert én csekély *tehetségemet a tisztességes tudományokban négy idegen nyelvnek köszönöm*“ | uő.: Ágis: „Hogy pokollá tegye *örömmet benne*“ | Csokonai: Tempef. III. 4.: „az ő munkássága néki *lépés a szegénységre, a gyalázatra és a tömlőcre*“ | uő.: Az utolsó szerencsétl.: „Teljesítsd *kötelességed Ahoz*, ki fogva tart téged“.³

¹ A jelzői értékű hátravetett határozók régiségét a nyelvújítás előtti adatok bizonyítják, ezért a nyelvújítás utániakat nem tartottam szükségesnek bemutatni. Egy részüket amúgyis felhasználom a szerkezet helyes, illetőleg helytelen használatának tárgyalásában.

² Erre a példára Papp Ferenc aspiráns kéziratot dolgozata hívta fel a figyelmet.

³ A nyelvtörténeti adatok arról is tanúskodnak, hogy a hátravetett határozót jelzői szerepben a nyelvújításig aránylag ritkán használták; a *való* segítségével alkotott jelzős szerkezetek száma jóval nagyobb. Pl. az Érdy K. 1—50. lapján a *való*-s szerkezetek száma 31, hátravetett határozójúaké 6. Bornemisza az „Electra“-ban és az „Ördögi kísértetekről“ című munkában 33-szor használ *való*-t, a jelzői szórendet ellenben csak 6-szor fordítja meg. 50 lapnyi Balassi-szövegben csak egyszer fordul elő a hátravetett határozó. Mikes 22 lapon 43-szor használja a *való*-t, 6-szor a hátravetett határozót. Bessenyei a Jámbor szándékban 24-szer írja le a *való*-t, a hátravetett határozót csak 3-szor.

II.

A nyelvművelők egy másik — kisebb — csoportja nem idegen eredete miatt ellenezte a jelzői értékű határozó hátravetését, hanem azért, mert nézetük szerint gyakran kétértelműséget, sőt értelmetlenséget okoz, vagy legalább is nehézkessé, dögögössé teszi a mondatot (HEVESI: Nyr. XXXI, 95 kk.; SÁGI: i. h.; DENGL: i. h.). — Ezeknek a nyelvművelőknek igazuk van. Ma is számtalanszor bántja nyelvérzékünket, sérti a fülünket egy-egy helytelenül alkalmazott, értelmetlennek ható hátravetett határozó. De az is bizonyos, hogy vannak olyan esetek, amikor használata helyes, sőt csakis ez a helyes. — Vizsgáljuk meg, melyek azok a mondattani körülmények, amelyek megengedik a jelzői értékű határozó hátravetését, és melyek azok, amikor a szokásos jelzői szórend felcserélésével vétünk a nyelv helyessége ellen. Meg kell jegyeznünk, hogy a szerkezet helyessége rendszerint nemcsak egy tényezőtől, hanem a körülmények összességétől függ. Ugyanaz a szerkezet különböző szövegkörnyezetekben egyszer helyes, máskor helytelen; ugyanabba a szövegbe a különböző típusú jelzős szerkezetek más- és másképpen illeszkednek bele. Ebből két dolog következik. Először: ha a szerkezet helyes vagy helytelen használatát vizsgáljuk, egyszerre több szempontra is kell ügyelnünk; másodsor: a helyes (illetőleg helytelen) használatnak csupán általános feltételeit tudjuk megállapítani, nem pedig törvényszerűségeit.

1. A szerkezet helyes alkalmazásának feltételeire a leginkább elfogadott formákból következtethetünk.

A) A szintaktikai eltolódás folyamata, amely a főnév után álló határozót jelzővé változtatja, ma is eleven. Az ilyen módon jelzővé váló határozók nagy része csak közbülső fokon van a határozó és a jelző között; nem tapad olyan szorosan az előtte álló főnévhez, hogy ne éreznők valamiképpen az állítmányhoz tartozását (azaz határozói jellegét) is. Ez a típus az úgynevezett „átmeneti kategória“. — Az ilyen jelzői szerepű határozó nem okoz félreértést, nem teszi nehézkessé a közlést, nem is idegenszerű, ezért használata ellen nem emelünk kifogást.

Leggyakrabban címe k b e n fordul elő. Itt nemcsak hogy eltűrnék, hanem valósággal szükségesnek és elkerülhetetlennek is tartjuk. Számos példával bizonyíthatjuk, hogy íróink és költőink irodalmunk kezdetei óta így vélekedtek: *Masod kérdés az utolsó ytelethnek ysmerethyrol* (az ÉrdyK. egyik fejezetének címe). *Chronica ez világnak jeles dolgairól* (Benczédi Székely I.). *Tragoedia magyar nyelven* (Bornemisza). *História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* (Gyergyai). *Hálaének a Venus oltáránál* (Csokonai). *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* (Kölcsey). *Ének a pesti ligetről — Episztola Petőfihez* (Arany). *Búcsú a nőtlenségtől — Utazás az Alföldön* (Petőfi). *Válasz bajnoki hívásokra — Harc a Nagyúrral — Vendégség Bottyán vezérnél — Álom egy méhesről — Séta a bölcső-helyem körül — Magyar táj, magyar ecsettel — Sebesült munkás a Rókusban* (Juhász Gy.). *Kép a tükörben — Harc a békeségért* (József A.). *Folyó a föld alatt* (Benjamin L.). Stb. — De hogy még a címekben is lehet helytelen a jelzői értékű hátravetett határozó használata, arra következő példáink mutatnak: *A jelző kérdéséhez a mai orosz nyelvben* (előadáscím). *A hangsúlyról a magyar nyelvben* (Barna Ferdinánd). Miért helytelenek ezek? Azért, mert a jelzett szó maga is határozó, — s azért mert a címek első része: *A jelző kérdéshez — A hangsúlyról*: önmagában is zárt

egységet alkot, a jelzőül szolgáló határozó hátravetése pedig megbontja ezt a logikai egységet.

Az átmeneti típusú jelzői értékű határozót nemcsak címekben, hanem összefüggő szövegekben is elfogadhatónak tartjuk. Bármilyen nominális mondatrész: nominális állítmány, alany, tárgy és — ritkábban — határozó jelzője lehet. *N o m i n a l i s* (illetőleg *n o m i n o - v e r b a l i s*) állítmány mellett: „A víz kétes elem, a földet előnti, de táplál, Gát, De merészeknek *pálya világokon át*“ (Vörösmarty: *Vízgyógy*). „Mert zsémbes, de hű volt a vén Toldi nálam, Keserű *orvosság durva fakanálban*“ (Arany: Toldi Estéje III.). „Ki *út voltál az erdőn*, szilárd *palló az árkon*“ (Benjámín: Erdőben éltem). Stb. — *A l a n y* mellett: „Mint két *kriváni fenyőszál a bércet tetején* Akképen tetszenek ők ki“ (Vörösmarty: Zalán I.). „Az a *puskálövés az éjszakában* az ő lelküket is felrázta“ (Móricz: Rózsa S. 107). „kellemetlen volt ez a *legénytalálkozóhely itt a boltja előtt*“ (Veres: Szolgáság 155). Stb. — *T á r g y* jelzőjeként: „Szeretném egyébként, ha megmutatnád magadnál okosabb embernek és megírnád az *ítéletét róla*“ (Arany: Lev. I. 116). — „Észrevette Toldit *túl a keskeny kövön*“ (Toldi Estéje I.). „Abbahagyom az irodalmi *működést a Pesti Hirlapban*“ (Mikszáth: Két választás 9). Stb. — *H a t á r o z ó* mellett: „Egész *úton hazafelé* Azon gondolkodom“ (Petőfi: Füstbe ment terv). „Rámutatott a *kúnhalomra a kunyhó mögött*“ (Móricz: Rózsa S. I, 75). S. b.

B) Nem zavarja a világos megértést a hátravetett határozó akkor sem, ha hangsúly van rajta. (Az értelmező és a hátravetett birtokosjelző esetében is hangsúlyosságuk teszi lehetővé a szokásos jelzői szórend felcserélését!) „Néhány *kézsók* holmi tiszta (?) *kacsókra*, néhány *cuppantás* részeg kortes *pojákra*, engem is főlebb vihetne 1½ hajszálnyival“ (Arany: Lev. I, 60). „Mink mit köszönjünk? *A tarisznyját a hátunkon*, az üres *bugyellárist a zsebünkben*, vagy a *köhögést az asszony mellében?*“ (Veres: Szolgáság 43). „Mire kell (a pénz)? *Cukorra a lányoknak?*“ (uo. 154). Stb.

C) Bátran hátravethetjük a jelzői szerepű határozót olyan esetekben is, amikor csakis ezen a módon tudjuk magunkat kifejezni. Mennyivel nehezkesebb és bonyolultabb lenne például a *való-val* ez a két versrészlet: „Ha buzó vérem *hullatása Éretted* óh, te drága hon Nem esett volna ily hiába“ (Arany: A honvéd özvegye). „Letörleni véle *könyűimet érted*, Ki könnyeden elfeledéd hivedet“ (Petőfi: Szeptember végén).

D) Méginkább érvényes ez akkor, ha két vagy több jelzői szerepű határozó is van a mondatban, s mindegyik ugyanannak a szónak a jelzője, és esetleg az egyik szerkezet alá van rendelve a másiknak. Ilyenkor az egyiket rendszerint a *való* igenéssel kapcsoljuk a jelzett szóhoz, a másikat mögéje vetjük. „A Balogh Jancsi nehéz gyermeki életének egyik legszebb emléke maradt a csúnya *hóviharból való megérkezés* a meleg nagyanyai *házba*“ (Veres i. m. 31). „Ez a piacon *való ácsorgás vasárnap délelőttökön*, vagy ha nem volt munka, *hétköznapokon* is, arra volt jó Jancsinak, hogy itt nőtt bele . . . a mezei munkások gondolatvilágába“ (Veres: i. h. 157). „Valami erős keserűség, majdnem rémület futott át rajta: az erős, egészséges ember . . . *íjedelme a nyomorékságtól, a holtig való betegségtől*“ (Veres: Csillag 1952: 647). Stb.

E) Befolyásolja a hátravetett határozós szerkezet helyességét a mondatban elfoglalt helyzete is: a mondat elején vagy végén inkább megállja a helyét, mint egy hosszú mondat részei közé zsúfolva. „Ott kezdte az életét, ahol a ma kisarjadt kis hajtás, az a kicsike kis zöld *pötty a földön*“ (Illyés Gy.: Puszták népe 33). „*falam ellened örök omlás*“ (József A.: Áldalak búval, vigalommal).

„Szabad hajók a távol óceánon, Köszöntelek boldog szabad hajók” (Juhász Gy.: Szabad hajók). Stb.

F) -ás, -és képzős, cselekvést jelentő főnevek jelzőjeként általában használhatunk hátravetett határozót. Ezt a különben tartózkodó SIMONYI is helyesli (vö. A nyelvújítás és az idegenszerűségek 59). „Örök vágy és remény, Örök remegés a mult után S a jövőndő felé: Im ez a lánc, melyen függ életünk” (Kölcsény: Küzdés). „ha elment a nagyúr, ekkor megkezdődik a ceruzahegyezés és a tanácskozás azon, hogy vajjon mit jelent most ez meg ez a hirtelen parancs” (Veres: Csillag 1952: 656). Stb.

C) Könnyen, a mondat logikai egységének megbontása nélkül rövidíthetünk a jelzői értékű határozó hátravetésével akkor, ha a határozó szófajára nézve határozószó. „Az elme tudomásul veszi a véges végtelent, A termelési erőket odakünt s az ösztönöket idebent” (József A.: A város peremén). „s a szőke hársak oldalt Melyek lombját az alkony meggyújtotta, Mint sárga füstű fákyák fellobogtak” (Tóth Á.: Invokáció). Stb.

H) Külön kell beszélnünk a -val, -vel, -ról, -ről, -ból, -ből ragos értelmezőszerű jelzői értékű határozókról — mint például a *velő tojással, gomba tojással* stb. Ezeket sokáig helytelenítették (így: SIMONYI, A nyelvújítás és az idegenszerűségek 58; WESZÉLYI: MNy. XXIV, 51), de ma már lassan felhagynak üldözésükkel. Nyelvünkben már a kódexek kora óta élnek az efféle kapcsolatok. BécsiK. 142: „Te vag e Daniél Juda fogsaganac fiaiból”. Egy XVII. századi szakácskönyvből valók a következő adatok: *báránybél tejjel, rák tejjel, tök tejjel, tehénhús tormával* stb. (Nyr. IX, 71–3). — Az irodalomból is idézhetünk példákat: „Egy diadalkoszorút csillagokból lát mind a két fél maga felett ragyogni” (Jókai: A kőszívű ember fiai II, 126). „S ragyogva tűzi az isteni képet Az ürbe a hold, nagy rajzszög, aranyból” (Tóth Á.: Hajnali szerenád). Stb. — A szerkezet bekerült a népnyelvbe is: „A tanéttó Galambokrú vette meg (Nagykanizsa: NyF. XLVIII, 36). Stb.

Éppen úgy, mint a többi értelmező jelzót, az értelmezőszerű hátravetett jelzői értékű határozót is gyakran vesszővel választjuk el jelzett szavától (ez a beszédben szünetnek felel meg): „hívságos mulatságra vágyódnak mindennek fülei . . . álnokul költött *fabulákra, királyfia kis Miklósról*, Poéták oriasíról (Bornemisza: Ördögi kisirtetekről: Szöv.Gyűjt. I, 362). Stb.

I) A főnév és a jelzőjéül szolgáló hátravetett határozó között nemcsak értelmező jellegű kapcsolatokban tartunk szünetet (illetőleg tesszük ki írásban a vesszőt), hanem más esetekben is, főként akkor, ha a határozó hangszúlyos, vagy több szóból áll, s kitölt egy egész szólamot. Az ilyen szerkezetek nem nehézkesek, nem is ítélnélők el. „Meghalna, ha egyszer lerogynánk Az a Tavasz, ott lent a parton” (Ady: Havasok és Riviera). „Aki kiválik belőle, az kiválik egy-két év alatt, végigjártva lelkén és idegzetén a fejlődést, az ember öslénykorától mondjuk a viceházmesterségig” (Illyés Gy. i. m., 26). „Egy kopott diák, szembe, Beszél társának jó parókiákról” (Tóth Á.: Kisvendéglőben). Stb.

2. A jelzői értékű hátravetett határozó elfogadható használata után lássuk most, hol hibás, hol vétünk vele a nyelv helyessége és szépsége ellen.

A) Az előbbieket során megállapítottuk, hogy leginkább akkor helyes a jelzői szerepű határozó hátravetése, amikor nemcsak jelzett szavához, hanem valamiképpen az állítmányhoz is hozzáérhető: amikor jelzői értéke mellett van határozói értéke is. Ennek ellentétéképpen rendszerint helytelen a használata akkor, amikor semmi kapcsolata sincsen az állítmánnyal, s értelmileg

csupán az előtte álló főnévhez tartozik. Egyfelől azért, mert a határozót önkéntelenül is hozzáértjük az állítmányhoz, s ez ebben az esetben félreértést okozhat, másfelől azért, mert a mondat logikai egységének a meg bomlását idézi elő. Tudvalevő, hogy az alany és az állítmány együtt, továbbá mind az alany, mind az állítmány és a hozzájuk tartozó bővítmények (tárgy, határozó, jelző) szoros egységet alkotnak a mondatban. Ha a tárgynak, határozónak magának is van bővítménye (jelen esetben jelzője), azzal erős kapcsolatot alkot, vele együtt tartozik az alanyhoz, illetőleg az állítmányhoz. Ezt az erős kapcsolatot a jelző esetében a finnugor jelzői szórend teszi lehetővé, s juttatja kifejezésre. Ha a jelző a jelzett szó mögött áll mint értelmező (vagy hátravetett birtokjelző,) akkor egyrészt hangsúlyával, másrészt a jelzett szóval egyező (vagy *-nak, -nek*) ragjával visszautal a jelzett szóra, érezteti hozzátartozását. Minthogy a jelzői értékű hátravetett határozó esetében (hacsak nem hangsúlyos) nincs meg ennek a visszautalásnak a lehetősége, a jelzett szóval való kapcsolata laza. Ezért — ha más oldalról, önmagában nem tartozik valamiképpen az állítmányhoz — nem tud beilleszkedni a mondat szerves egészébe, s megzavarja annak logikai rendjét, akadályozza, nehezíti a folyamatos megértést.

Vizsgáljuk meg most az ilyen (csak a jelzett szavához tapadó) jelzői értékű határozó különböző kapcsolatait!

Ha a l a n y jelzőjéül szolgál, zökkenőket okoz a megértésben: „A »megbízható« középosztály, a »fehérgalléros« proletárok milliói kezdenek ráébredni arra, hogy *elszigeteltségük a munkásosztálytól* nem védi meg őket a tőkés rendszer könyörtelenségével szemben“ (Magyar Nemzet 1953. XII. 17.). „Szocialista építésünk minden sikere, dolgozó népünk minden *lépése előre a fejlődés útján*, a dolgozók ellenségeinek bőszült haragját váltják ki“ (Kádár: A Párt és a tömegek kapcsolata 5). „ezt mutatja majd a sokszázezer szempárból sugározó *szerelet* népünk *bölcs vezére . . . felé*“ (Esti Budapest 1953. IV. 30.). Stb. — Ugyanilyen döcögős lesz a mondat, ha t á r g y a jelzett szó: „Az ország gazdasági függése mindinkább fokozta a politikai *függést az imperialista államoktól*“ (Ütmutató az SzK(b)P történetéhez). „Nézi a három traktor *útját keresztül a tengeriföldeken, kolompírföldeken*“ (Csillag 1952: 530). „Megrázóan mutatja be a csehszlovák nép tragédiáját és *reagálását a különböző eseményekre*“ (Csillag 1952: 759). „alábecsültük az ellenség *befolyását a tömegekre*“ (Kádár i. m. 14). Stb. — Ebben a kapcsolatban félreértést is okozhat a jelzői értékű határozó hátravetése. Bár a szövegkörnyezetből általában következtetni lehet a mondat értelmére, mégis ajánlatosabb kerülni az ilyen nehézkes, bonyolult szerkezeteket: „Fel kell azonban vetni a mai élet *ábrázolásának kérdését a gyermekek számára*“ [értsd: fel kell vetnünk a kérdést, hogyan ábrázoljuk a mai életet a gyermekek számára] (Csillag 1952: 599). „ez serkenti az újért folytatott harcában, ez növeli meg *győzniakarását a nehézségek felett*“ (Fogaskerék 1953. IV. 25). „a neomalthusianizmus rendeltetése, hogy szépítse a kapitalizmust, leplezze a monopóliumok növekvő *támadását a dolgozók életszínvonalára és demokratikus jogai ellen*“ (Társadalmi Szemle 1952: 875). Stb. — Ha h a t á r o z ó mögé kerül a jelzői értékű határozó, könnyen meglehet, hogy ezt is hozzáértjük az állítmányhoz, s ez félreértésre vezet. „A krumplira gondolt. A két kiló *krumplira bent a kredencben*“ (Csillag 1952: 674). „Ilonka pirospöttyös *tálcán a terítővel és a tányérokkal érkezett* (Csillag 1952: 679). „Rá kell világítanunk a régi és az új *küzdelmére a mindennapi eseményekben*“ (Csillag 1952: 598). Stb. — Birtokosjelzővel

kapcsolatban: „ebben az értelemben van jelképes ereje János vitéz útjának a boldogság felé“ (Csillag 1952: 577). „A koncertéletnek erőteljes fellendülése természetes következménye a közönség erősödő érdeklődésének, szomjúságának a szépre, nemes szórakozásra, szeretetének a magyar muzsika, s általában a muzsika iránt“ (Magyar Nemzet 1953. XII. 17.). Stb.

B) Néha mellékmondat rövidítésére is használják a jelzői szerepű hátravetett határozót. Ez mindenképpen kerülendő, mert rendszerint döcögössé, sokszor félreérthetővé teszi a mondatot. „Emlékezzünk Rákosi mosolyára a horthysta vérbíróság előtt“ (Csillag 1952: 516). „már első reagálásában erre a politikára megjelenik a plebejus fenntartásnak az a mozzanata, hogy ő más osztálypozícióból adja hozzá erejét az érdekegyesítéshez“ (Csillag 1952: 579). „hangsúlyozta a pártonbelüli bírálat és önbírálat jelentőségét, a belső pártdemokrácia jelentőségét a Párt és a tömegek közötti kapcsolat szempontjából“ (Kádár i. m. 10). Stb. — Sokkal jobb, ha az ilyen zavaros, bonyolult szerkezetek helyett mellékmondatokkal fejezzük ki magunkat!

C) A folyamatos megértés akadályba ütközik akkor is, ha a jelzett szó és a mögéje vetett jelzői értékű határozó közé beiktatunk egy (esetleg több) mondatrészt, vagy ha a jelzőnek magának is van valamilyen bővítőmánya. Különösen hosszú mondatokban nehézkes az ilyen kapcsolat: „Hozzájárult az eredményekhez az építésügyi minisztérium termelési igazgatósága indította verseny az újító mozgalomban legjobb eredményt elérő tröszt« címéért“ (Népszava 1953. XII. 19.). „A fejlődés döntő láncszeme¹ volt az idén májusban kiadott rendelet a népi demokratikus rendszernek a falun való további megszilárdításáról, a mezőgazdasági termelés növeléséről, a parasztság jólétének emeléséről“ (Magyar Nemzet 1953. XII. 19.). „Az érdekegyesítésre való törekvés haladó nemesi politika volt, a nemzeti összefogás szükségességét fejezte ki a nagy nemzeti feladatok megoldására“ (Csillag 1952: 578). Stb.

D) Hasonló elhez az az eset, amikor a jelző szerepét nem ragos, hanem névutós határozó tölti be. Címekben ugyan nem kifogásoljuk a névutós határozót („Mag hó alatt“, „Imádság háború után“, „Utazás a tenger alatt“, Stb.), de szöveg közben bizony jobb, ha nem használjuk. Mivel a névutó az -i melléknévképző segítségével melléknévvé változtatható, a határozót a jelzett szó elé állíthatjuk: nincs szükség arra, hogy hátravessük. Jól elkerülhetjük tehát az ilyen — nehézkes — megoldásokat: „A forradalmi paraszttömegek csak a proletariátusban és a kommunista pártban lelték meg azt a vezetőerőt, amely győzelemre vitte évszázados harcukat a feudalizmus és a cárizmus ellen“ (Társadalmi Szemle 1953: 873). „Megmutatják az új győzelmét a régi felett és a párt szerepét ebben a győzelemben“ (Csillag 1952: 624). „érezkelteti a magyar és a szovjet nép örök és megbonthatatlan barátságát és a magyar nép mélységes háláját a felszabadító Szovjetunió iránt“ (Szabad Ifjúság 1953. IV. 30.). Stb.

3. Mikor a jelzői értékű hátravetett határozó helyes, elfogadható használatának feltételeit igyekszünk megállapítani, nem szabad elhanyagolnunk az egyes stílusrétegek sajátos szempontjait sem. A gyönyörködtetni kívánó szépirodalomnak, az újságoknak és a mindennapi életnek a szép stílusra szintén törekvő nyelvét szigorúbban ítéljük meg, mint a „költői

¹ Próbáltam elképzelni ezt a „döntő láncszem“-et. — Sikerült! Egy lánchíd (remélhetőleg nem a mi Lánchídunk) elszakad, és némely személyeket és tárgyakat feldönt. — P. D.

szabadság“-gal élő költői nyelvet és az értekező prózának némileg ridegebb, elsősorban a pontos fogalmazást célul kitűző nyelvét. A szépirodalomban, a köznyelvben ezért hamarabb ítélnék helytelennek, magyartalannak egy-egy hátravetett határozót, mint a költők vagy a tudományos munkák nyelvében. A művészi vers hangulata védi az ilyeneket: „Nagy *tanítvány a vészek honából*, Melyben egy világnak szíve ver“ (Vörösmarty: Liszt Ferenchez). „Oh jaj, barátság és jaj szerelem, Oh jaj az *út lélektől lélekig*“ (Tóth Á.: Lélektől lélekig). Stb.

Nem akadunk fenn az ilyeneken sem: „Előadtam immár a *jelző eredetét* a kiegészítőből s *továbbfejlődését alannya vagy más első sorú bővítménnyé*“ (Kalmár E.: NyK. XXXIV, 92): „... közölt egy cirillbetűs magyar *nyelvű gyóntatótűkröt a XVIII. és a XIX. század mesgyéjéről*“ (MNY. XXV, 80). „Kazinczyék és ellenfeleik harcában sok a hasonlóság *Pázmány és protestáns vitafelei csatázásához*“ (Pais: MTA. I. Oszt. Közl. 1952: 452). Stb.

*

Összefoglalóul a következőket mondhatjuk:

A jelzői értékű hátravetett határozó idegen eredete ellenére is jól beilleszkedett nyelvünkbe. Terjedése — amelynek a több mint száz évig tartó üldözés sem tudott gátat vetni — ma már nem igen állítható meg. Nyelvünk fejlődésének mai fokán nem is térhetünk ki használatára elől. Számos esetben helyesnek mondható, hosszú és bonyolult mondatfűzéseket tesz feleslegessé. Mivel azonban gyakran nehézkes, félreérthető, néha bántóan idegenszerű, ügyelnünk kell arra, hogy csak olyankor éljünk vele, amikor a mondattani körülmények ezt lehetővé teszik. Csak akkor használjuk, amikor valóban szükséges, amikor az adódó lehetőségek közül ez a legalkalmasabb gondolatunk pontos és helyes közlésére. Tehát: 1. címekben; 2. ha a jelzőül szolgáló határozó önmagában is hozzátartozik az állítmányhoz; 3. ha erősen akarjuk hangsúlyozni; 4. ha okvetlenül szükség van használatára; 5. ha két vagy több jelzői értékű határozó van egy mondatban, az egyiket rendszerint hátravethetjük; 6. ha a jelzős szerkezetet a mondat elejére vagy végére tehetjük; 7. végül, ha a jelző értelmező-szerű. — Ezzel szemben kerüljük a jelzői értékű hátravetett határozó használatát olyan esetekben, amikor nincsen rá okvetlenül szükség, s általa nem könnyítenők, hanem csak nehezítenők a megértést. Ne vessük tehát hátra jelzői szerepben a határozót, ha nem érezhető az állítmánnyal való kapcsolata. Mellékmondatok rövidítésére se használjuk. Hosszú mondatokban bánjunk vele óvatosan, ne állítsunk más mondatrészeket a jelzett szó és a jelző közé. Gyakran teszi nehézkesé mondatainkat a névutós határozó jelzői használatára is. — Ilyen esetekben maradjunk meg inkább a magyarosabb *való, levő* igenév mellett, vagy másképpen (az *-i* melléknévképző segítségével, más igenévvél, az igenév egyszerű elhagyásával) fejezzük ki magunkat.

A jelzői értékű hátravetett határozó meghonosodása, többszáz éves hagyománya arra mutat, hogy nyelvünk rendszere közeledett az indoeurópai nyelvekéhez (vö.: KERTÉSZ: Nyr. LIII, 36; BÁRCZI: MTA. I. Oszt. Közl. 420). Helyességének, jogosságának megítélésében ezért ma már nemcsak származását, hanem mondatbeli szerepét is számba kell vennünk. Egyre inkább türelmes magatartást kell vele szemben tanúsítanunk, s csak fölösleges, félreértést okozó, hibás használatára ellen kell küzdenünk.

HÁMORI ANTÓNIA

A nyelvtan felosztása — viszonytan

I. A Mi a mondattan? nagy nyelvtudományi kérdésére nem egy kiváló nyelvtudós próbált felelni, legutóbb RIES „Was ist Syntax?“ 1927. és „Was ist ein Satz?“ 1931. című munkáiban, nálunk GOMBOCZ ZOLTÁN „Mi a mondattan?“ (MNy. XXV, 1–7), valamint PAPP ISTVÁN „Mi a mondattan?“ (MNy. XXVIII, 228–35 és 290–4) című értekezéseikben.

A kérdés ismerői tisztában vannak azzal, hogy ez a nyelvtudomány legnagyobb kérdései közé tartozik jelentőségben és hatásterületben egyaránt.

Magam „Mi a mondattan?“ (különnyomat 1936.) című dolgozatomban (a kézirat szerint) már 1933-ban feleltem a kérdésre, kifejtve azt, hogy a mondattan nem azonos a syntaxissal sem minőségileg, sem mennyiségileg, több a syntaxisnál, és egy más szempontú vizsgálódás eredménye, mint a szó szerkezetek tana. RIES és GOMBOCZ szerint minőségileg más, mennyiségileg kevesebb. Akkor már kifejtettem, hogy a mondattan mellett egy viszonytánt kell felállítani a nyelvtan III. részeként, mely elgondolásban azonos lenne RIES syntaxisával és GOMBOCZ syntagmatikus kapcsolataival — kizárva belőlük a mondatot! — s a mondat számára egy külön mondattant kell felállítani a nyelvtan IV. részeként, s ez nem alkot az előbbiekkal egyenes irányú sort, mivel az előbbiekkal szemben szemponttoldással jön létre, azaz más fundamentum divisionis alá tartozik.

Véleményem szerint dolgozatomnak már akkor el kellett volna döntenie a kérdést így vagy úgy: elméletben! Sajnos, visszhangot nem keltett, ez az oka annak, hogy e téren ma is a régi helyen topogunk.¹

A magam számára jelzett dolgozatom keletkezésekor nem volt elgondolásom arról, hogy ilyen viszonytánt hogyan lehet konkrétan felállítani, vagy lehet-e egyáltalán megszerkeszteni. Bár elméleti elgondolásom meggyőződésemmé vált, s erre mindent fel mertem volna tenni, mégis ez inkább csak a gondolat logikus és következetes végigvitelében való hit volt, melyet csak az ábrázolás konkrétuma támogatott bennem meggyőző erővel. Amikor most viszonytani (= szó szerkezet-tani) elvek alapján következetesen eljuttottam a Viszonytanhoz gyakorlatilag, és sikerült szinte hiánytalanul megszerkeszteni elvi és gyakorlati alapon, magam voltam a legjobban meglepve, hogy minden szinte önmagától „kijön“. Ezzel azonban, vagyis a megszerkesztett Viszonytan anyagi tényével végleg eldőlt a kérdés, mégpedig RIES, GOMBOCZ és másokkal szemben a javamra, eredeti elgondolásom szerint, mégpedig így:

1. A nyelvtan 4 részre osztható: I. HANGTAN. II. SZÓTAN. III. VISZONYTAN. IV. MONDATTAN. Ez utóbbi ellentevésben a másik hárommal.

2. Meg lehet és meg kell szerkeszteni egy külön Viszonytánt, melyben a mondattól függetlenül az összes szó szerkezet letárgyalható.

Ez a két kérdés döntő horderejű a nyelvtudományban, hiszen minden más kérdés ezekkel közvetlenül vagy közvetve összefügg. Így:

- a) a mondatpótló és a szabad szó szerkezetek,
- b) a mondat definíciója,

¹ A Nyr. (LXVI, 80) a beküldött könyvek között félhasábon ismertette a lényegét.

- c) nyelvi és lelki kategóriák, objektív és szubjektív mondat,
 d) az úgynevezett névszói állítmány és a vele összefüggő kérdések.

Mindezeknek a kérdéseknek ilyen szempontú felvetése vélhetőleg termékeny lesz a magyar nyelvtudományban is, de biztosan azon túl is.

2. A kérdést csak vázlatosan tárgyalom, mivel említett munkámban részletesen már kifejtettem.

Amíg a mondat csak szavak kapcsolata volt, addig a kérdés sem vetődhetett fel. Mikor a mondat a külső nyelvi területről áttér a belső lelki területre, akkor elválnak a mondatban is a syntaxistól, elválnak a szó objektív jelentése a szubjektívtól, a szókapcsolat a mondattól, a mondatrész a szótól, sőt a hangtan—szótan—viszonytan a mondattantól. Osztódás történt a mondat fejlődésében (— amely ugyan csirájában már megvolt kezdettől fogva —) az irányban, hogy a kimondott hangsort a gondolat tartalom oldaláról lehetett nézni egyfelől, másfelől a begyakorláson alapuló objektív szójelentés oldaláról. Mindezek mellett olyan terminusok éltek a nyelvtan területén, melyek csak egyoldalú nézőszög alapján születtek, s hiába derült ki egyik-másikról, hogy ilyen egyoldalúak, nem lehetett rendet teremteni, mert a tisztán látás és helyes terminusok csak akkor segítettek volna, ha minden helyen egyidejűleg következetesen végrehajtást nyernek. Ehhez a terület szinoptikus és szimultán szemlélete kellett volna, így azonban, míg a Scyllát kerültük, a Charybdisba ütköztünk, s a kiutat annyi útvesztő terminuson keresztül nem lehetett megtalálni.

RIES táblázatban állítja fel a nyelvtan felosztását. Szerinte a hang—szó—mondat sorban a mondat a szóhoz képest szemponttoldást mutat, tehát diszparát fogalmak, de ha a mondat helyébe a szó szerkezetet teszem, akkor a hang—szó—szó szerkezet sor azonos fundamentum divisionis alatt született, korrelatív fogalmak. Így tehát a nyelvtant hangtan—szótan—szó szerkezettanra kell felosztani.

Nem is lenne itt semmi hiba; RIES gondolatmenete szerintem is teljesen hibátlan. Az érthetetlen csak az, hogy miért nem veti ki tehát a mondatot innét! Ha a szó—mondat diszparát fogalmak, a szó—szó szerkezet pedig nem, akkor ebből egyszerűen következik, hogy a szó szerkezet—mondat is diszparát fogalmak, akkor pedig a mondat, mint minőségileg más, nem helyezhető el a szó szerkezettanban! Ismétlem, érthetetlen, hiszen ez egyszerű következtetés, és érthetetlen, hogy a kezében lévő megoldást: a mondat kizárását a szó szerkezettanból miért nem csinálta meg. Helyette megszerkesztette nyelvtani felosztását, melynél a mondatot a szó szerkezet-tanba = syntaxisba szorítja bele.

RIES táblázata híven tükrözi elgondolását (i. m. 79).

Itt mindjárt meg kell említeni GOMBOCZ felfogását. GOMBOCZ végeredményben teljesen RIEShez tapad, szerinte: „A mondat a syntagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja; igaz, hogy a legfontosabb faja“ (MNY. XXV, 1—6.) GOMBOCZ értekezésének ez summája s egyben ítélete is. Felfogása tehát azonos RIESével. Pedig olyan egyszerű belátni, hogy ha a mondat a syntagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja, akkor csak mennyiségi különbség van a szó—mondat (szó szerkezet—mondat) között, pedig hát RIES kimutatta, hogy minőségi is, és ez esetben nem lehet a mondat sem a szintagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja.

Mint számomra legfontosabbat, PAPP ISTVÁN értekezését kell megemlítenem. PAPP szerint a hang—szó—mondat sorban a mondat a szóhoz képest, a szó pedig a hanghoz képest mutat szemponttoldást, tehát éppen az a jó e sorban, amit RIES hibáztat. Ki kell itt emelnem, hogy tehát PAPP is elfogadja RIESnek azt a felfogását, hogy a mondat a szóhoz képest szemponttoldással jön létre, hogy pedig a szó a hanghoz képest nem mutat szemponttoldást, azt említett dolgozatomban fejtegettem, kimutatva, hogy a beszédhangokban a jelentés in potencia bennük van a világ összes létező hangjával való minőségi különbségükben. A hang—szó—szó—szerkezet sor tehát RIES értelmezésében azonos fundamentum divisionis alatt született; ez RIES szerint az értelmesség.¹ PAPPnak tehát csak részben van igaza, én azonban igen nagy hasznát vettem értekezésének. Vele kapcsolatban merült fel bennem az a gondolat, hogy a hang—szó—szó—szerkezet fogalom-sorral szemben a kiindulásnál, mint diszparát fogalom a világ összes létező hangja áll, ezzel olyan nagyjelentőségű elvi kiindulási alapot nyertem, mely e téren mindent megoldott. Ezzel megteremtődött a mondatból való kiindulásnak ellenkező pólusa, mely kezembe adta végeredményben a begyakorlás adta szójelentést, az objektív gondolati tartalmat, végül és legfontosabban: a beszélő, a mondat, a lelki tartalom kikapcsolását, illetőleg a más fundamentum divisionis alá tartozó Mondattanba való utalását, — amit már RIESnek meg kellett volna tennie.

Az eddig elmondottakat már 1933-ban kifejtettem, ha nem is teljesen ezekkel a szavakkal. Egy lett volna csak hátra: lássuk hát gyakorlatilag azt a Viszonyt! Ez azonban szinte húsz évig váratott magára. SZTÁLIN nyelvtudományi cikke állította ismét reflektorfénybe a nyelvtant az iskolai életben is, és ennek hatása alatt próbáltam keresni a gyakorlati megoldást.

3. A gyakorlati Viszonytan tehát végleg eldöntené a kérdést, de honnan kell elvszerűen kiindulni? RIES azt mondja: „Denn beide irrigen definitionen entspringen doch der gefährlichen methode des ausgehens von dem inhalt, dessen ausdrucksform gesucht, resp. postuliert wird. Hätte man mit dem ausgehen von der gegebenen sprachlichen form rechten ernst gemacht, so wäre der fehler in der reihe laut—wort—satz sofort in die augen gefallen.“ (A kiemelés tőlem.) Jelentés és alak megkülönböztetése a kiindulásban önmagában még nem elég gyümölcsöző, mivel vízszintes mozgást jelent. De ha úgy fogjuk fel, hogy a beszéd legprimitívebb kezdetekor is tulajdonképpen az elgondolt tudati tartalmat és a neki megfelelő hangsort jelentette, tehát a mondatból, az egységes tudati tartalomból való kiindulást, akkor ezúttal az ellenkező oldalról kell kiindulni, a már fentebb megjelölt összes létező hangból. Ezeket a hangokat összeszerkesztéssel kell egymás mellé rakni, az értelmesség szempontja alatt, s ha két vagy több hangot egymás mellé téve, hangoztatásukra tudatunkban valami begyakorolt hangsornak tárgyképzete jelenik meg, azokat a hangokat kiválasztjuk, a többi mint olyat, melyekben a jelentés in potencia sincsen meg, elhullatjuk. Ez is

				MONDAT				
1 Tehát RIES szerint:	HANG	—	SZÓ	MONDAT				
			SZÓ	MONDAT				
PAPP szerint:	HANG		HANG	SZÓ	SZÓSZERKEZET		MONDAT	
Szerintem (Тóth):	ÖSSZES HANG			HANG	SZÓ	SZÓSZERKEZET		

alaki kiindulás végeredményben, de nem vízszintes, hanem függőleges, mégpedig alulról felfelé haladó: nem a mondatból indul ki s jut el a hangokig, hanem a világ összes létező hangjából kiindulva halad felfelé, a nagyobb értelmes egységek felé. Ezzel az elvi alappal, hogy az összes létező hangból indulunk ki és haladunk a beszédhang—szó—szó szerkezet felé, a beszélt és a mondatot kizárjuk anyagunkból. Világos, hogy ezzel a mondati terminusokat is ki akarjuk zárni, tehát pl. az alanyt, állítmányt. GOMBOCZ érdekesen utal erre: „Ha nem akarjuk a szótan és alaktan szempontjait belekeverni a mondattanba, helyesnek csak praedikatív, attributív és determinatív szerkezetekről beszélhetünk.” (MNY. XXV, 1—6.) Én fordítva mondanám, mert a mondattani terminusokat nem szabad anticipálni s alkalmazni a szótanban és viszonytanban. RIET szerint is: „Diese setzen den Satz voraus . . .” Tehát nem beszélhetünk alanyról, de praedikatív viszonyról sem, hanem csak attributív, illetőleg determinatív szerkezetekről.

4. I. HANGTAN. A világ összes létező hangja közül kiválasztom azokat, amelyekben a jelentés in potentia benne van. Így megkapom a beszédhangokat, s ezek képezik a hangtan anyagát. Itt alak és jelentés szerint vizsgálom őket.

II. SZÓTAN. A szótan anyagához úgy jutunk el, hogy az értelmes s é g szempontja alatt összeszerkeszték két vagy több hangot, s azt figyelem, hogy hangoztatásukra tudatunkban jelenik-e még jelentés (képzet). Azokat a hangsorokat, amelyek tudatuk számára jelentést (értelmet) képviselnek, csoportok szerint összegyűjtjük, így a szófajok csoportjait (ige, főnév, melléknév) kapjuk meg. Ezeket ismét alak és jelentés szempontjából vizsgáljuk.

III. VISZONYTAN. További eljárásunkban két szó kapcsolatát vizsgáljuk, ismét az értelmes s é g szempontjából, azaz hogy együttes hangoztatásukra tudatunkban jelenik-e meg egységes, értelmes jelentés. Kiindulhatunk bármelyikből, de mivel az ige a legtöbb jelentéstartalmat bírja magában, célszerűnek látszik innét elindulni. Felveszem tehát az igét, mely már magában is komplikált jelentéstartalmú (neme, módja stb.), s további jelentéskorlátozást hajtok rajta végre:

a jár ir, most ir, leckét ir, otthon ir stb.

Ezeket funkciójuk után determinánsoknak (jelentéskorlátozó = határozó), határozóknak nevezem el ö n k é n y e s e n; mivel pedig ebben a szókapcsolatban már nem beszélhetek igéről (erről csak a szótanban!), az igét ebben a határozóhoz való viszonyulásában határozott szónak nevezem. A kettő együtt a határozói viszonyt adja. — A határozói viszonyok határozói főnevek. Ezek jelentését az előbbihez hasonlóan tovább determinálom, s ennek eredménye a jelzői viszony, a szófajok természete szerint. A határozói viszony tagjai: határozó és határozott szó, a jelzői viszonyé: jelző és jelzett szó.

E viszonyokkal megkapom tulajdonképpen az összes nyelvi kifejezési eszközt, persze azzal a megtoldással, hogy a nyelv újabb fejleményeket fejlesztett, s a határozott szó (ige) jelentése további igenév, illetőleg kötőszó + ige kapcsolatban determinálható, a jelzett szó (főnév) ugyanígy. Még tovább az igenév, illetőleg a (kötőszó +) ige további határozókkal. A nyelvfejlődés folytán a kifejezési lehetőség eszerint terebélyesedett.

Ez az anyag képezi a Viszonytan tárgyát. Mindegyik ismét a lakilag és jelentéstartalmilag vizsgálendő, s ezzel a nyelvtan teljes anya-

gán át pontosan és következetesen végigvittük az alaki és tartalmi vizsgálatot is, amivel fentebb említett GOMBOCZ-idézetünk „szótan és alaktan“ kifejezéseinek abszurd voltát is kimutattuk.

Kimerítettük így a nyelvi vizsgálódás összes lehetőségét, megkaptuk az összes lehető szókapcsolatot. Ezekbe minden mondanivalónak bele kell férnie, egyszerűen azért, mert egyéb nyelvi kifejezőeszköz nincsen. A tudattartalom nyelvi kifejezésének, tehát a mondatnak, ezekbe bele kell férnie.

IV. MONDATTAN. Az már aztán megint egy más szempontú vizsgálódás eredménye, hogy ezektől függetlenül mi a mondat, mik azok a pluszok, amik a mondat minőségi tulajdonságai a szó szerkezettel szemben, hány eleme van és hogyan nevezhetjük el ezeket, s végül hogy miként helyezhető el a nyelvi szerkezetekben.

Itt már visszaérkeztünk oda, ahonnan a tartalmi vizsgálat kiindul: a mondatalkotó személyéhez, a RIES-féle „lebendige Rede“-hez, s amit PAIS DEZSŐ is a valósághoz való viszonyulással (Két fejezet a mondattanból. 1952.) tud csak megfogni, tárgyi szempontból hibátlanul, ugyanakkor igazolva mindazt, amit fentebb elmondtunk.

5. Néhány szóban foglalokozni akarok GOMBOCZ Syntaxisával.

Ahogy már fentebb említettem, GOMBOCZ idézett értekezése magában foglalja szempontunkból való bírálatát is. Mint jelen egész előadásomnak legfontosabb gondolatát akarom kiemelni a következőt: Ha elfogadjuk — márpedig GOMBOCZ elfogadja! — hogy a szó—mondat fogalompár nem egyenesirányú, „nem korrelatív fogalmak“ (Syntaxis. 1949. 6), a szó—szó szerkezet pedig igen, akkor a mondatot, mint diszparát fogalmat, minden következményével együtt ki kell zárunk a szó szerkezetből (syntaxisból), helye ott nincsen, mert nem mennyiségi, hanem minőségi különbség van közöttük.

Ezen a tényen a továbbiakban nem lehet segíteni!

Ezt megkerülni és a mennyiségi síkra átsurranni nem lehet. Pedig ez az átcúszás könnyen megeshetik, abban a pillanatban, mihelyt figyelmünk észrevétlenül a gondolati tartalomra téved. RIES mondja, hogy hangsúly, szórend nem tárgyalható a syntaxisban, az összeszerkesztés tanában (*syntasso* 'összeilleszt'), itt a szavak kapcsolata a tárgy. Mégis GOMBOCZ is tárgyal szórendet, hangmenetet, nyomatékokat stb. (i. m. 9). Külön és ismételtelen felhívom a figyelmet arra, hogy GOMBOCZ maga kívánja kizárni a syntaxisból a mondattani terminusokat, tehát éppen ő szerinte is — nagyon helyesen! — nem lehet beszélni a syntaxisban alanyról, állítmányról. Valóban érthetetlenül áll az ember a tény előtt, hogy miképpen találkozik mégis az egész mondattannal ismét! Tulajdonképpen mi értelme volt RIES és a többiek kifogásainak a nyelvtan felosztása ellen, ha maradt minden a régi ben? GOMBOCZ „praedikatív viszony“-a éppen úgy a mondat nyelvi formája, mint mielőtt még ezt a nevet kapta volna, s bármilyen néven visszük be ezt a syntaxisba, a mondatot vittük be! E predikatív viszonyt, mint kulcspontot szembe kívánom állítani Viszonytanom alanyhatározós viszonyával. GOMBOCZ példája: *Péter jár*, egyszerűen: mondat. A részek nevét: alany, állítmány, a mondattan terminusai adják. Ez a fentebbiek szerint nem tarthat a syntaxisba. Viszonytanom példája: *a fiú ír* = nem alany-állítmányi kapcsolat, hanem úgy jött létre, hogy az *ír* ige tartalmát a cselekvő személyre vonatkozólag korlátoztuk: ezek szerint az *ír*: határozott szó, a *fiú*: alanyhatározó.

Ebben a kapcsolatban csupán viszonytani terminusok, de főként viszonytani szemlélet nyilvánul és kizár mindenféle mondattani vonatkozást. Itt a főlérendelt rész: *ír*, az alárendelt: *a fiú*, a mondatban megfordítva.¹

Megjegyzem még, hogy GOMBOCZ számára adva volt a viszonytan megszerkesztése, mert ahogy a „tárgyas szerkezeteket“, továbbá a „határozós szerkezeteket“ tárgyalja, abban már adva volt az „alanyos szerkezetek“ tárgyalása is, ez pedig, vagyis az alanynak a viszonytanban alanyhatározóvá való degradálása tüstént kezébe adta volna a kulcsot: a syntaxisnak az alanyhatározóval való teljességét egyrészt, másrészt a mondatnak a syntaxisból való kizárását. Ezzel új Viszonytant teremtett volna meg GOMBOCZ, mászóval megoldhatta volna a nyelvtan felosztásának kérdését elvben és gyakorlatban.

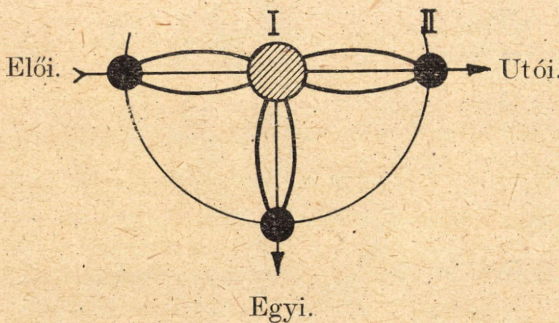
6. III. VISZONYTAN. Csak főbb vonásaiban ismertetem, mellékelve az érdeklődők részére a részletesebb, de még mindig vázlatos Viszonytant.

Kiindulásul felveszem az igét, mint a nyelvtörténet folyamán legkésőbbi és legfejlettebb szófajt. Elvünk az, hogy az ige önmagában is bőséges jelentéstartalmát további tartalmakkal bővítsük, vagy határozói tartalmakkal korlátozzuk. A két tartalom kapcsolatát, melyben az ige eljárásunk folyamányaképpen főlérendelt és első független, a határozó pedig alárendelt rész, *határozói viszony*nak nevezem. Az igét a határozóval való kapcsolatában *határozótt szónak* nevezem. Tehát:

HATÁROZÓI VISZONY

Itt az alábbi határozókat kapom:

Honnan?	Hol?	Hová?
☛	○	→
eredet	alany	tárgy
anyag	állapot	vég
hely	hely	hely
idő	idő	idő
ok	mód	cél
feltétel	...	következ-
megengedő [mény
	stb.	

¹ Ha GOMBOCZ nem tulajdonfőnevet választ példának, okvetlen megakadt volna *A fiú ír*, és *a fiú ír* közötti különbségen, ami írásban a mondat, illetőleg alanyhatározós viszony különbsége.

Megjegyzem, hogy a határozók ezen felosztása l é n y e g t e l e n pontja jelen esetben a viszonytannak, bennünket most nem mennyiség és minőség szerint érdekelnek, hanem csupán a határozott szóhoz való viszonyukban.¹

*

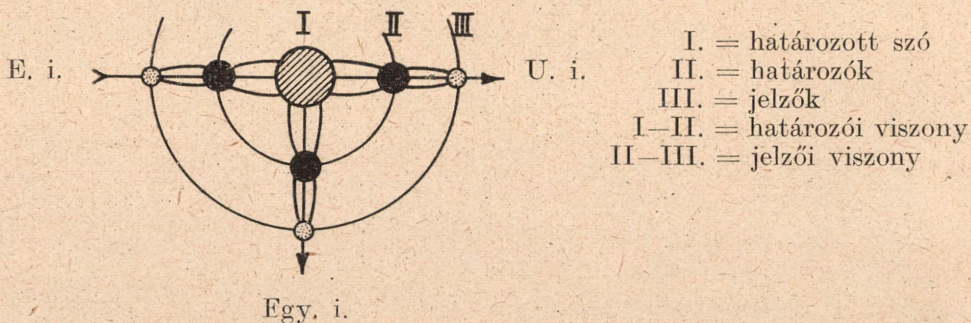
JELZŐI VISZONY

Mínt hogy a határozók szótani kategóriája: főnév, ezek jelentéstartalmát jelzőkkel korlátozzuk. Ugyanaz a nyelvi szerkezet ez, csak éppen a szavak faji kategóriája adja a különbséget.

*

A VISZONYOK

*

SZABAD VISZONYOK

Ezeket nem szerkezeti viszonyulás kapcsolja egybe elsősorban, hanem tartalmi. Az ilyen viszonyok, mint

Munkások az egyetemen

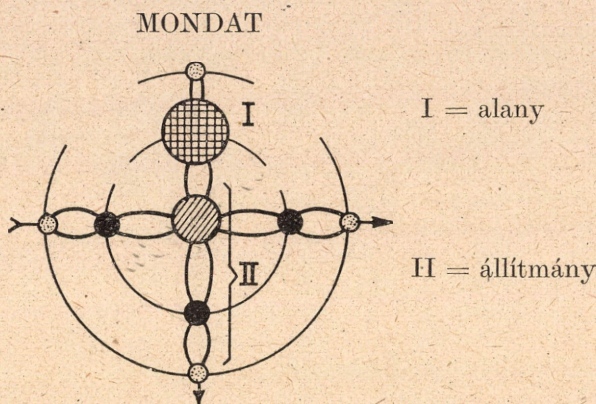
Harcra fel a békéért

egységes jelentéstartalmakat adnak, egymással vannak szoros tartalmi összefüggésben. Szerkezeti vizsgálatuk arra utal, hogy egy feltételezett cselekvést tartalomhoz viszonyulnak, mint határozott szavukhoz, de a tartalmi közelség és a helyzet szorosan vonja őket tartalmi egységbe, viszont a feltételezett

¹ Vö.: Az új középiskolai leíró nyelvtan elé: Nevelésügyi Szemle 1938. Egyébként a határozók ilyen felosztása új és eredeti, a KALMÁR Elek felosztásához semmi köze nincsen.

cselekvéstartalom hozzájuk képest vagy tartalmatlan, vagy annyira ráértődik kapcsolatukra, hogy közlésre nem kerül. A mondanivalót mennyiségben és minőségben (mondattani tartalmában) a beszélő lelkiállapota és a hallgató előző ismeretei determinálják, s az elhallgatás, mint kifejező eszköz, súlyt ad a szókapcsolat tartalmának. Az ellipszis a szavak mellett, vagyis a feltételezett beszédben nyelvi kifejezőeszköz. Egyébként a beszélő az ismeretlen t kívánja közölni, az ismeretlentől a kevésbé fontoson át az elhallgatásig hosszú az út, de itt ezt kell feltételeznünk. A határozott szóval mindegyik kiegészíthető (*tejben főtt kása*), s így a tartalmi kapcsolás szerkezetivé válik. Minket a viszonytanban csak mint szókapcsolatok, a beszélő nélkül érdekelnek.

Ezzel az összes lehető szókapcsolatot kimerítettük, ezekbe minden mondanivalónak bele kell férnie. Mindezeknek a mondattal való viszonya már messze vezetne, csupán egy ábrával utalok rá.

7. Befejezésül most már csak egy példát hozok fel, hogy egyrészt a kérdés széles hatásterületét bemutassam, másrészt mintegy ellenpróbául a probléma fenti helyes megoldásának bizonyítására.

MNy. XLVIII, 103—12 KÁROLY SÁNDOR értekezik „Az állítmányi mellékmondatról” címen. A dolgozat befejező mondata így hangzik: „Az állítmányi mellékmondat kérdése . . . szorosan összefügg az egyszerű mondat állítmányának kérdésével. — . . . az alany-állítmány viszonya, a grammatikai és lélektani (logikai) állítmány körül még a múlt században kialakult vita nem tekinthető lezártnak.” (I. h. 112.)

Ezzel sem foglalkozhatunk itt most részletesen, de íme a bizonyíték, hogy az állítmányi mellékmondat kérdése már több mint félszázada nincsen lezárva, sőt KÁROLY cikkével sincs, s ha most lezárnók, újabb félszázad múltán hasonló dolgozattal lehetne a tetszhalott kriptáját felnyitni. Ennek magyarázatára ismét KÁROLYT idézem: „A tudományokra általában és így a nyelvtudományra is érvényes megállapítás, hogy valamely kérdésben nem lehet addig teljes világosságot teremteni, míg az azzal szorosan összefüggő más kérdések tisztázatlanok.” (I. h. 103.)

Valóban! Hiába hivatkozik KÁROLY KLEMM alapvető értekezésére, megróva az ellenkező véleményen levőket azzal, hogy már három évtizede

KLEMM pozitív értelmű választ adott az úgynevezett névszói állítmányra. KLEMM értekezése után is magam is két évtizede feleltem negatív értelemben, s ma ezt legfeljebb megismételhetem. Az a kettősség és ingadozás, amire KLEMMnél többször utal KÁROLY, már maga kiabál vizsgálat után, jelezve, hogy itt valami nincsen rendben s az ingadozás okát meg kell keresni. Majdnem két évtizede felhívtam a figyelmet arra, hogy KLEMM peticio principii-t, metabasis eis allogenos-t követ el akkor, amikor kimutatva a finnugorban az első kimondott szófajt: a főnevet, állítmányoknak nevezi.

A kérdést a nyelvtan felosztásának problémájáig kell visszavinni:

1. Tegyük fel, hogy RIES és GOMBOCZ, valamint PAPP nyomán fenti fejtegetéseim alapján helyes a Viszonytan megszerkesztése. Ez esetben mind a határozókból, mind a jelzőkből lehet jelzői, illetőleg határozói mellékmondati szerkezeteket építeni, de nem lehet a határozott szóból.

2. Lépünk át a Mondattanba: A mondatnak két része van: az alany, amelyről valamit állítunk, mondunk, amely az állítás, mondás jegyeit mint substratum hordozza, s amelyről e jegyeket vesszük, leemeljük; s az állítmány, amely e jegyeket a jelzőkkel ellátott határozóiban tartalmazva és a határozott szóban összegyűjtve, ez utóbbi segítségével szállítja vissza az alanyra. Állítmány tehát gyűjtőnév viszonytani szemszögből nézve, s jelenti a határozott szót és határozókat együttvéve, viszont így itt minden határozó állítmány is. Ez esetben tehát a határozói mondatok (a jelzőkkel együtt) állítmányiak is, illetőleg a határozók is állítmányok is. Mondattanról lévén szó, ezzel sincs semmi hiba.

3. Ne fogadjuk el a nyelvtan ilyenén felosztását, térjünk vissza a hangtan—szótan—mondattan régi felosztására: abban a pillanatban jelentkeznie kell a határozó—állítmány-féle ingadozásnak, ahogy ez KLEMMnél és mindazoknál jelentkezni fog, akik az említett peticio principii-t nem látják.

Az úgynevezett névszói állítmány (és állítmányi mellékmondat) ügye tehát nem a határozó és állítmány több mint félszázad óta húzódó pere, hanem a Viszonytan és Mondattan között folyó harc volt a múltban is és a jelenben is. Hogy az eldőljön, ahhoz ez utóbbit kell eldönteni elvben és gyakorlatban.

TÓTH PÁL LÁSZLÓ

A nyelvtan felosztásáról*

TÓTH PÁL LÁSZLÓ kartársam véleménye a nyelvtan felosztásának kérdésében igen figyelemre méltó, okfejtése meggyőző, gondolatvezetése következetes. Bár részleteiben régebbi kutatók nézetei kelnek új életre rendszerezésében, mégis tagadhatatlan, hogy megvan benne az egyéni átélés és újragondolás újszerűsége. Mindenképpen alkalmas arra, hogy komoly megbeszélés tárgyául és kiindulópontjául szolgáljon.

* Hozzászólás TÓTH PÁL LÁSZLÓnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. június 9-i felolvasó ülésén elhangzott előadásához.

1. RIES és GOMBOCZ rendszerezésében elsikkadt a mondattan, és így vagy amúgy beleolvadt a szintaxisba, azaz a szószerkezetek tanába. Ez más-ként azt jelentette, hogy a mondat önállósága megszűnt, feloldódott: a szintagmák egyik fajává — bár a legfontosabb fajává — degradálódott. Innen van az, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN számára nem jelentett problémát az a kérdés, mi a mondat funkciója — még akkor sem, amikor élete legfontosabb elvi természetű közlésében (Funkcionális nyelvszemlélet: MNy. XXX, 1—7) a nyelvi funkciók rendszerét oly átfogó módon és oly messzematató érvénnyel fogalmazta meg. S ez annál érdekesebb és furesább, mert a RIES-féle gondolatban adva volt a mondattan önállóságának a csírája: csak ki kellett volna bontani belőle. A mondat nem korrelatív párja a hangnak és a szónak, mert szemponttoldással állott elő. Igen ám, de a szószerkezetnek sem — amint TÓTH kartársunk helyesen rámutatott már 1936-ban —, ennél fogva a mondatot külön hely illeti meg a hang, a szó és a szószerkezet mellett a nyelvi egységek rendszerében. Ebből tehát az következik, hogy a nyelvtannak a hangtan és a szótan mellett harmadik ága a szószerkezettan, a mondattan ellenben mindezen diszciplínák mellett párhuzamosan áll fenn, mint azoknak párja és kiegészítője, amely más szempontból vizsgálja ugyanazokat a nyelvi egységeket.

Amikor TÓTH PÁL LÁSZLÓ elfogadja RIES és GOMBOCZ érvelése alapján külön nyelvi egységnek a szószerkezetet és ennek megfelelően külön nyelvtantágnak a „viszonytan“-t; másfelől amikor megkorrigálva RIES és GOMBOCZ gondolatmenetét, a mondattannak önálló, külön helyet biztosít a nyelvtan rendszerében: akkor ezzel lényegesen előbbre lendítette a nyelvtan rendszerezésének még ma is eléggé zavaros kérdését. Sajnos, ő sem gondolta végig teljes következetességgel a felvetett gondolatokat, illetőleg — úgy látszik — letért arról az útról, amelyre pedig már „Mi a mondattan?“ című írásában 1936-ban rálépett, hogy tudniillik kettős felosztásba foglalja a nyelvtani diszciplínákat. Mostani javaslata ugyanis a grammatikának négyes felosztását ajánlja: I. hangtan, II. szótan, III. viszonytan, IV. mondattan. Holott már régebben kimutatta, hogy a hang—szó—szószerkezet fogalomsort egy szempont fogja egybe: a „jelenthetés“ szempontja, míg mindhárommal szemben áll a mondat fogalma, amely „külön értékrendbe tartozik“ (Mi a mondattan? Dombóvár, 1936. 6). Következetes tehát akkor lett volna TÓTH PÁL LÁSZLÓ, ha a nyelvtan kettős felosztását javasolja, s aztán az első ágon belül viszi véghez a hármas tagolást.

Legyen szabad ezzel kapcsolatban megemlítenem saját rendszerezésem alakulásának menétét. RIES és GOMBOCZ tanításából annak idején (1932.) elfogadtam a szintagma-tant, s mint szintaxist a nyelvtan egyik ágának tekintettem. Ugyanakkor azonban úgy láttam, hogy náluk egyik a mondat és a mondattan, ezért fordultam kritikával RIES és GOMBOCZ ellen. Azt igyekeztem kimutatni (Mi a mondattan?: MNy. XXVIII, 229), hogy a hang—szó—mondat korrelatív egységek éppen azért, mert a szó éppúgy szemponttoldást mutat a hanghoz képest, mint a mondat a szóhoz képest. A hang ugyanis a beszéd legkisebb fiziológiai, illetőleg akusztikai egysége; a szó olyan hangkapcsolat, amely jelentést hordoz; a mondat pedig „jelentéseknek a közlés számára való determinációja“ (i. h. 230). A hang—szó—szószerkezet ezzel szemben következtelen sor volt szerintem azért, mert a szó a hanghoz képest szemponttoldással keletkezett, a szószerkezet azonban nem, hiszen a szó szerkezet mint értelmes szókapcsolat éppúgy jelentéstani egység, akár a szó

(i. h. 231). Ebben az érvelésben természetesen RIES és GOMBOCZ akkori hangfogalmával dolgoztam, tehát azzal a hangfogalommal, amelyet GOMBOCZ „a beszéd legkisebb akusztikai egysége”-ként határozott meg. Ilyen hangfogalom mellett mai belátásom szerint is jogos volt a kritikám. Egyben pedig ennek megfelelően következetes volt az a rendszerezés, amelyet akkor — 1932-ben — megkíséréltem. Már akkor kettős tagolást javasoltam: I. hangtan, II. mondattan, s ez utóbbin belül: 1. szorosabb értelemben vett mondattan, 2. szintaxis, 3. szótan.

Később GOMBOCZ és a magam hangfelfogása is lényegesen ártértékelődött: a hangot nem egyszerű akusztikai jelenségnek kezdtük látni, hanem funkcionális nyelvegységnek: ez a legkisebb akusztikai egység, amelynek „jelentéskülönböztető funkciója van” (MNY. XXX, 3). Ez a funkcionális hangszemlélet GOMBOCZ kijelentése szerint a hangtant megmentette a nyelvtan, illetőleg a nyelvtudomány számára (uo.), nem csoda, ha az én rendszerezésemben is változtatást követelt. Egyelőre ugyan csak annyi tisztázódott nálam, hogy a hangtan valóban egy sorba állítható a szótanal és a szószervezetannal, de a mondattan önálló és mind a hárommal szembenáll. 1936-ban jelent meg TÓTH PÁL LÁSZLÓ tanulmánya a dombóvári reálgimnázium értesítőjében. Dolgozatának szerintem az volt a legfőbb értéke, hogy felismerte: már a hangban benne van a jelentés — in potentia (i. h. 6). Én ugyan GOMBOCZ és a fonológusok funkcionális hangfogalmát világosabban megfogalmazottan ítéltém, mindamelllett kétségtelennek tartom, hogy TÓTH PÁL LÁSZLÓ gondolatának lényege azonos — ha módszeres eljárása más is — mint a funkcionális nyelvszemléleté.

TÓTH kartárs hivatkozik arra, hogy a sztálini nyelvtudományi tanítás nagy fordulatot jelentett az ő nyelvtani rendszerezésének kialakításában. Hivatkozik arra, hogy a sztálini írárok felszabadulást hoztak a nyelvtudomány és az iskolai nyelvtanítás számára: azonban nem mutatja meg, hogy gondolatai hol kapcsolódnak SZTÁLIN gondolataihoz. Az én számomra is fontos volt a sztálini írárok megjelenése. Én a grammatika kettős tagolását (morfológia és szintaxis) láttam problematikusnak SZTÁLINnál, azonban a sztálini tanítás szellemébe behatolva úgy véltem, hogy itt végeredményben — némi terminológiai változtatással — saját régebbi elgondolásom talált igazolást a nyelvtan kettős felosztásáról.

SZTÁLINból ugyanis azt olvastam ki, hogy a nyelvnek két főfunkciója van: a logikai és a kommunikatív funkció. A nyelv eszköze a gondolat realizálásának: azaz nyelv nélkül nincs gondolkodás. Másfelől a nyelv eszköze annak, hogy gondolatainkat másokkal közöljük. Természetesen a közlő funkció magában zárja, feltételezi a logikai funkciót: hiszen csak a realizált, azaz hanganyagba öltöztetett gondolatot közölhetjük másokkal. Így jutottam el oda, hogy a potenciális nyelvnek az egységei a nyelvi jelek: a hang, a szó és a szószervezet, — az aktuális nyelv egysége pedig a mondat. A nyelvi jel nem más, mint hanganyag és gondolati tartalom dialektikus egysége: a hangnak jelentésmegkülönböztető szerepe van, a szó funkciója a fogalomkiformálás, a szószervezeté a fogalmak közti viszonyítás. A mondat ezzel szemben a nyelvi jelnek és a beszédhelyzet valóságának kölcsönös, dialektikus kapcsolata. A valósághoz való viszonyítás adja meg a nyelvi jelek bármelyikének a mondatértéket. A beszédhelyzet három tényezője a beszélő, a hallgató és a beszéd-tárgy. A mondat tehát kifelé viszonyít — a nyelvi jelrendszer világán túl — a beszédhelyzet három tényezője felé. Így a nyelvtan két főrésze: I. j e l t a n,

II. mondat t a n. A jeltannak három ága van: 1. hangtan, 2. szótan, 3. szintaxis (a szószerkezetek tana). A mondat tan három ága pedig 1. a kifejező funkciót, 2. a felhívó funkciót, 3. az ábrázoló funkciót vizsgálja. L. erre: „Általános nyelvészet“. Főiskolai jegyzet. 2. kiadás. Bp. 1952. 46 kk.; „A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé“. MNy. XLVIII, 89; „A mondat fogalmának tanítása“. Nyr. LXXVI, 99; hozzászólás a nyelvtan felosztásának akadémiai vitájában 1953. április 7; hozzászólás anyanyelvünk leíró nyelvtanának kérdéséhez az Akadémia nagygyűlésén 1953. május 27. (MTAk. I. Oszt. Közl. IV, 71—80).

Mindez nem mond ellent annak, amit TÓTH PÁL LÁSZLÓ ajánl a nyelvtan felosztásának kérdésében. Úgy látom azonban, fontos volna mindenképpen közös nevezőre hozni a hangtant, szótant, szintaxist, s közös névvel elnevezni jeltannak. Így azt a kettős tagolást, amely csírájában az ő fejtegetéseiben is meglálható, a nyelvtan rendszerezésében határozottan kidomborítanánk.

2. TÓTH azt gondolja, ha sikerül a „viszonytan“ feladatkörét tisztázni, akkor ezzel be is bizonyította a nyelvtan négyes tagolásának, vagy közelebbről: a viszonytan és a mondat tan szétválasztásának helyességét. Egy szempontból kétségtelenül igaza van: ha tudjuk, mi a viszonytan problematikája, akkor legalább negatív tisztában vagyunk azzal is, hogy mi nem tartozik a mondat tanba. Én azonban úgy látom, sokkal könnyebb dolog a szószerkezet tan tárgyát és problémavilágát tisztázni, mint a mondat tanét. Hiszen amit eddig akár „mondat tan“, akár „szintaxis“ néven műveltek a tudományban, annak az anyagnak legjava része a szintaxisba tartozott. A szószerkezeteket, a szószerkezetek tagjai közt fennálló viszonyokat vizsgálták idáig, de édeskeveset törődtek — a leíró és történeti nyelvtanokban — a mondat főjegyeinek vizsgálatával. A problémák elhatárolását így lehetne elvégezni. A szintaxisban a mondat on belüli viszonyítás a lényeges kérdés: a szerkezetek tagjainak egymáshoz való viszonyát, a nyelven belüli vonatkozásokat kell tisztázni. Ezzel szemben a mondat tanban a nyelven kívüli viszonyokat, vonatkozásokat kell vizsgálat alá venni: a nyelvi jeleknek a beszédhelyzet valóságára: a beszélőre, a hallgatóra és a beszéd tárgyakra való vonatkoztatását, ami mind a mondat formában történik meg. Úgy látom, erre a különbségre céloz TÓTH kartárs is akkor, amikor azt mondja, hogy „a kimondott hangsort a szubjektív gondolati tartalom oldaláról lehet(ett) nézni egyfelől, másfelől a begyakorláson alapuló objektív szójelentés oldaláról“ (l. kézirat).

Itt kell megemlítenem egy terminológiai kérdést, ami azonban a lényegbe is vág. TÓTH kartársam „viszonytan“-nak nevezi a szószerkezetek, a szintagmák tanát. Ez az elnevezés félrevezető épp a mondat tanal kapcsolatban. Az derülne ki ugyanis belőle, hogy a szószerkezetek vizsgálatában mindig a viszonyokat kell tisztázni, a mondat tan vizsgálatban ellenben nem. Holott mint fentebb rámutattam: a szószerkezetekben éppúgy, mint a mondatokban mindig viszonyítással, vonatkoztatással van dolgunk. A különbség abban van, hogy a szószerkezetekben — amennyiben csupán szószerkezeteknek tekintjük őket — csak a tagoknak egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, a mondatban ellenben azt a viszonyt, ami a mondatértéket megadja, ami plusz a szószerkezethez képest: a kifelé való viszonyítást, a valóságvonatkozásokat. Éppen ezért azt ajánlanám, hogy a szószerkezetek tanát vagy „szintaxis“-nak hívjuk a közkeletű idegen szóval (ahogy azt GOMBOCZ ZOLTÁN

tette, bár az ő szintaxisa még nem igazi, nem tiszta szintaxis, ahogy TÓTH PÁL LÁSZLÓ megmutatta), vagy pedig magyarul „szerkezetten“-nak (a „szó-szerkezetten“ kifejezésből rövidítve).

Kétségtelen, hogy a szintaxis — de általában: a jeltan — szemléletmódja más, mint a mondattané. A mondattanban ugyanis a nyelv valóságvonatkozásai kerülnek az érdeklődés és a vizsgálódás homlokterébe, a jeltanban pedig a hanganyagnak és a gondolattartalomnak egymással való kapcsolata, illetőleg a szintaxisban: a nevek kapcsolatának a fogalmak viszonyítását kifejező ereje. A szintaktikai vizsgálat szempontja tehát szűkebb, mint a mondattani vizsgálaté: kirekeszti a nyelvi kifejezésnek a valóságra vonatkozását a vizsgálatból. Ezt érti bizonyára TÓTH kartárs is azon, hogy a viszonytanban a „beszélőt és a mondatot eleve kizárjuk anyagunkból“ (I. kézirat). Hivatkozik GOMBOCZ példájára, akinél már felfedezni véli ennek a gondolatnak a csíráját. A megfelelő helyen azonban (MNY. XXV, 5) GOMBOCZ egyáltalában nem a szintaxis és a mondattan területét és problematikáját akarta egymástól elhatárolni — hiszen ő a kettőt egynek veszi, illetőleg egybeolvasztja —, hanem csak attól óv, hogy a szótan szempontjait ne keverjük a szintaxisba, azaz a szintagmák tanába, s ne beszéljünk különálló mondatrészekről, hanem mindig szerkezetekről s azok tagjainak egymáshoz való viszonyáról. Szó sincs tehát arról, mintha GOMBOCZ az alanyt és az állítmányt mint „mondattani“ terminusokat akarta volna kizárni a „szintaxis“-ból; ellenkezőleg: attól óv, hogy a szótan szemléletmódot ne keverjük bele a szintaxisba. „Ha elfogadjuk azt az alapgondolatot, — írja — hogy a szintaxis a szintagmák taná, könnyű belátni, hogy voltaképpen helytelen mondatrészekről: a lanyról, állítmányról, jelzőről, határozóról beszélni. Ha nem akarjuk a szótan és alaktan szempontjait belekeverni a mondattanba, helyesen csak praedicatív, attributív és determinatív szerkezetekről beszélhetünk. A magyar történeti mondattan nem a jelzők, határozók és a tárgy, hanem a jelzős, határozós és tárgyas szerkezetek történetét tárgyalja“ (MNY. XXV, 5). GOMBOCZ tehát még egyáltalában nem jutott el odáig, hogy a jeltan és a mondattan, vagy akárcsak a szószerkezetten és a mondattan különbségét problémává tegye: ő egyszerűen csak a „szótan“ és a „szintaxis“ határát akarta pontosan megvonni.

Legyen szabad itt egészen röviden utalnom arra, hogy a mondaton kívüli és a mondatbeli viszonyok rendszerét, azaz a „mondattan“ és a „szintaxis“ problémáit és anyagát vázlatosan már 1930-ban kijelöltem „A mondat részei“ című dolgozatomban (MNY. XXVI, 200). A terminológiám akkor természetesen más volt, mint a mai. Ott főviszonyoknak neveztem a mondat valóságviszonyait, s három fajtájukat különböztettem meg: 1. szubjektív, 2. objektív, 3. aktív viszony, s mondattani kifejezőeszközökül a hanglejtést, a hangtestet és a hangnyomatékat jelöltem meg. A bővítéviszonyokat neveztem szószerkezeteknek vagy szintagmáknak, s ezeknek genetikuss és statikus vizsgálatát különböztettem meg. Ugyanitt a szintagmák főfajainak statikus elrendezését is megkíséreltem szófaji alapon.

3. Ami most már a TÓTH PÁL LÁSZLÓ-féle „viszonytan“-t, azaz szintaxis-illetti, erről az a véleményem, hogy alapelveiben a szerző helyes úton jár, a részletekben is több megszívlelendő pontja van rendszerezésének: a „viszonytan“ rendszere azonban mint egész nézetem szerint több alapvető hibában

szenved. A szintagmák rendszerének összeállításában TÓTH az igét veszi kiindulópontnak, központi tagnak, amelyhez a másik tag vagy közvetlenül vagy közvetve vagy még távolabbról (elliptikusan, szabadon) kapcsolódik. A viszonyok központjaként szereplő igét „határozott szó“-nak nevezi (helyesebb volna „meghatározott“-nak mondani); ami azt közvetlenül determinálja, azt „határozó“-nak; a határozó determinálóját, tehát az ige közvetett meghatározóját „jelző“-nek minősíti. Így két főfaját különbözteti meg a viszonyoknak: határozói és jelzői viszonyokat. A határozói viszony nem más, mint egy igének és egy főnévnek a kapcsolata; szintaktikai funkciója szerint: egy meghatározott és egy határozó kapcsolata. A jelzői viszony egy főnévnek és egy másik névszónak (melléknév, számnév, főnév) a kapcsolata, vagy szintaktikai terminológiával: a jelzett szó (határozó) és a jelző kapcsolata. Ezek mellett felveszi még az előadó a „szabad viszonyok“-at, amelyeknek tagjai közt a kapcsolat nem szerkezeti, csak tartalmi: egy feltételezett, de kihagyott igen keresztül, tehát csak távolról kapcsolódnak egymáshoz.

Ezzel a felfogással kapcsolatban több észrevételt kell tennem. TÓTH kartárs kiküszöböli ugyan a szintaxisból — amint arra céltudatosan törekszik is — a predikatív (mondatalakotó) viszonyt: de csak egy oldalról, és a másik oldalról is csak terminológiailag. Hasztalan keressük ugyanis ebben a szintagma-rendszerben a GOMBOCZ-féle adnominalis predikatív szintagmát: *a víz meleg, a víz folyadék*. Amit TÓTH kartárs a végén „szabad viszonyok“ néven említ, az — úgy látom — nem öleli fel az adnominalis predikatív szerkezeteket, csupán — ha ugyan jól értem — a GOMBOCZ-féle adnominalis determinatív szintagmákat és az attributív szintagmák közül azokat, amelyekben a jelzett szó melléknév. Ebből az a furcsaság jönne ki, hogy az ige mint a leginkább predikatív erejű szófaj szerkezetet is alkot, mondatot is (az adverbális predikatív szintagmák a szintaxisban is, a mondattanban is szerepelnek), a predikatív erejű névszó ellenben szintagmát nem alkot, tehát névszóval való kapcsolatai a szintaxisban nem kerülnek tárgyalásra, de bizonyára sorra kerülnek a mondattanban, hiszen az ilyen szókapcsolatoknak mondatjellege kétségbe nem vonható.

Az igének ez a központi helyzete bizonyos mértékig valóban fennáll, de a névszós szerkezeteknek az igeék mellett másodlagossá (jelzői viszony), sőt harmadlagossá (szabad viszonyok) süllyesztése, esetleg teljes kirekesztése a szintaxisból (adnominalis predikatív szintagmák) nyelvünk szerkezetének és a finnugor nyelvek alkatának meg történetének bizonyára nem felel meg. Nyelvünkben a nominalis predikatív szerkezetek (névszós mondatok) nem másodlagosak és nem harmadlagosak: nem kihagyás útján keletkeztek, — hanem elsődleges, ősi szerkezetek, s a névszó predikatív ereje ma is élő funkció. Nem úgy, mint az indoeurópai nyelvekben, pl. az oroszban, ahol a nominalis mondat típus (azaz: az adnominalis predikatív szerkezet) ellipszis útján keletkezett verbális típusú mondatból (azaz: adverbális predikatív szerkezetből).

Nem tarthatom helyesnek azt sem, hogy az egyes szintaktikai szerkezeteket szófaji szempontból annyira mereven megkössük, mint TÓTH PÁL LÁSZLÓ teszi. Szerinte ugyanis a határozott tag szófaji szempontból mindig ige (holott névszót is meghatározhatunk határozói viszonyban másik névszóval: *mennyibemenetel, fehérebb a falnál, egy forinttal több*), a határozó szófajilag mindig főnév, legfeljebb határozószó vagy névmás (holott lehet melléknév is például: *gyorsan beszél*), a jelzett szó mindig főnév (holott például melléknév is lehet: *gyönyörű szép*, vagy számnév is: *hatszáz*), a jelző csak mellék-

név, számnév vagy főnév (pedig lehet például határozott igealak is, és nemcsak kötőszóval, azaz nemcsak mellékmondatként: *terülj-asztalka*). Más oldalról viszont az sem helyeselhető, hogy TÓTH egyes viszonyok központi tagját igyekszik szintaktikailag megkötni. Eszerint jelzője csak határozónak, azaz igebővítménynek lehet. Ez azonban azt jelentené, hogy a legegyszerűbb jelzős szerkezeteket sem lehetne önmagukban vizsgálni a szintaxisban, hanem mindig igei állítmánnyal kellene gondolnunk (*szabad ország*: „Szabad ország épül“), s a világért sem lehetne névszói állítmányként vagy névszói állítmány alanyként gondolnunk („Hazánk szabad ország“ vagy: „A szabad ország erős, hatalmas“). Aztán így mindig ki kellene egészítenünk a jelzői viszonyokat (mint másodlagosakat), azaz elliptikusaknak kellene vennünk őket, holott a szerzőnek saját megállapítása szerint az ellipsis, a kihagyás a m o n d a t t a n i vizsgálatnak egyik magyarázó elve, illetőleg: mondattani kifejezőeszköz.

Hiányosságnak kell minősítenünk azt is, hogy TÓTH PÁL LÁSZLÓ „viszonytan“-ában csak az alárendelő szókapcsolatok kapnak helyet. Az még talán elfogadható eljárás bizonyos szempontból, hogy a predikatív (igés) viszonyt feloldotta határozói (alárendelő) viszonyná a szintaktikai szempontok követelménye szerint, s mint tényleges predikatív viszonyt a mondatban keretébe utalja. Sehogysem érhető azonban az, hogy a mellérendelő szókapcsolatokról teljesen megfeledkezik. Ha már a predikatív (alany—állítmányi) viszonyt félig-meddig ki is rekesztette a szintaxisból, mint nem ide, hanem a mondatban tartozó problémát: ugyanezt bizonyára nem lehet elmondani a mellérendelő szókapcsolatokról. Hiszen ezek nem mondatalkotó viszonyok, de azért értelmes szókapcsolatok, tehát a szintaxisban mindenképpen helyet kell kapniuk. Megjegyzem, hogy GOMBOCZNÁL is (MNY. XXV, 4) és az én régebbi szintagma-rendszeremben is (MNY. XXVI, 202) megvan ugyanez a hiányosság. Ezek azonban csak a legfőbb pontokra szorítkozó vázlatok. S GOMBOCZ később egyetemi előadásaiban ezt a hiányt pótolta, amint a „Syntaxis“-a (1949.) mutatja. Én hasonlóképpen.

Részleteiben a „viszonytan“ kérdéseire most nem szólok hozzá. Ez igen messzire vinne akkor, amikor a nyelvtan felosztásának kérdését tüztük ki megvitatásra. Csak annyit említek meg, hogy több érdekes megfigyelés és szempont kél újra életre TÓTH PÁL LÁSZLÓNÁL KALMÁR ELEK mondatrészelméletéből. Legyen szabad idéznem KALMÁRNAK saját összegezését elmélete legfőbb pontjairól: „Talán van már jogom igaznak tartani az egyes mondatrészekre vonatkozó főbb állításaimat. Hogy az állítmány a mondat központja, akár önálló mondatban, akár fő- vagy mellékmondatban, illetőleg másodlagos mondatban fordul elő, sőt még akkor is, ha tulajdonképp elvész, oly régen kimaradt. S mivel lelkünkben nem meglevő készletek vannak, hanem mindig események folynak le, az állítmány is, mint nyelvi központ, mindig eseményt jelent, kivéve a megszólításokat, melyekben az esemény, hogy a beszélő akar valamit, nyelviileg nincs kifejezve. Igaznak tarthatom, hogy az állítmányon kívül a többi mondatrész mind az állítmány kibővítése s két távolsági és egy közelségi csoport szerint tagozódik körülötte, a közelségben pedig (néha a távolságban is) újra hármas tagozatot mutat. Hogy az alany csak olyan bővítmény, mint a többi, tehát szintén határozó, és távolsági párjai a műveltető alany és a tárgy. Hogy a helyhatározóban is lehetnek, mint minden határozóban gondolati (abstrakt) nevek. Hogy az állapothatározónak az állítmányi jelzőnél (igazi múltékony állapothatározónál) még gyakrabban használt

s még nagyobb csoportja a legállandóbb állapotot kifejező kiegészítő (állítmányi névszó) . . . Hogy . . . a másodlagos mondatrészek közt a másodlagos kiegészítőt is külön résznek vélték s jelzőnek nevezték el; e név azonban czen-tül csak pusztá szó legyen s ne homályosítsa el a mondatrész határozói eredetét és azonosságát a kiegészítővel. Hogy . . . a mondatrészek kialakulásában s alakjaik létrehozásában csak a vázolt tárgyi körülmények játszottak közre, nem az ismert és ismeretlen viszonya, nem az úgynevezett lélektani vagy logikai alany és állítmány, melyek a mondattannak más fejezetébe tartoznak s csak nevük hasonlósága ejtette kísértésbe az embereket, hogy mind a két fajta alanyt egy éghajlat alatt igyekezzenek tenyészteni.“ (A mondatrészek. 1904. 165–6.) Az egyezések — minden terminológiai eltérés mellett is — kétségtelenek és egészen természetesek is, hiszen KALMÁR ELEKET is, TÓTH PÁL LÁSZLÓT is a mondat grafikai ábrázolásának problémája ösztönözte a mondatbeli szerkezetek lényegébe való behatolásra. Vagy ahogy KALMÁR mondja, lélektani síkra téve át a grafikai ábrázolás követelményét: „az összes mondatrészek igazi alapját a lélektan segítségével a beszélő látástani (optikai) szemléletében találjuk meg“ (i. h. 3).

Korántsem akar ez kifogás lenni TÓTH PÁL LÁSZLÓ elmélete és felfogás-módja ellen. Ellenkezőleg: igen fontosnak tartom magam is, hogy az elmélet belső igazságait mindig szükségesnek érezzük a szemléletesség megvilágításába állítani — akár a grafikai szemlélettel, akár a tanítás gyakorlatában való kipróbálással.

PAPP ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az *el* mint fokozó határozószó. I. Közismert tény, hogy igekötőink határozószókból lettek. Egyes határozószók az idők folyamán igen sok igével kerültek kapcsolatba, viszonyuk egyre szorosabbra fűződött, s ilyen módon végül valóságos összetétellé váltak. Eközben egyeseknek még eredeti hangalakjuk is megváltozott, végükről lekopott az *-é* lativusrag (EtSz. 340; NyH.⁷ 135; MELICH: MNy. VI, 154; HORGER: Nyr. XXXIX, 295; BÁRCZI: MNy. XLI, 79–81; ugor szempontból: MUNKÁCSI: VNyj. 28; GOMBOCZ: MNy. V, 30, 288; FUCHS: KSz. X, 304–12; BEKE, A vogul határozók 43; ZSIRAI, Az obiugor igekötők 13–8). Innen van, hogy egyes igekötőinknek önálló határozószói funkciója szinte egészen elorvadt. Az *el*-ről is inkább csak mint igekötőről tudunk, határozószói mivoltáról vajmi keveset. Pedig az *el* mint fokozó, nyomatékosító határozószó is előkerül; ma ugyan csak ritkán, de a régiségben elég gyakran.

Az *el*-nek erről a szerepéről a nyelvészeti irodalomban mindmáig alig találunk többet annál, amit CzF. II, 74 ír róla: „valamely fogalomnak igehatározókban nyomatósítására szolgál, s ekkor *nagyon, fölülte, egészen* értelemmel bírván felsőfok gyanánt áll. *Elannyira szerettem őt. Elvégre megtörtént, mit vártam. Elmessze távozott. Elkészöre. Elvalahára. És jövének mind elhozáiglan. A templomnak soperláha ketté szakada felől mind elaljaiglan.* (Tatrosi codex).“ BUDENZ (NyK. III, 81) az *el* igekötő jelentéseinek fejlődését vizsgálva részletesen taglalja azokat az eseteket is, amelyekben az *el* „a cselekvésnek képzelhető teljességéig való növekvését, vagy képzelhető végcéljáig való eljutását“ fejezi ki. Eszerint tehát például az *elromlik* szerinte úgy érthető, hogy 'romlik; romlik egész a használhatatlanságig'. Ez a magyarázat BUDENZ szerint azért is helytálló, mivel „különben is használtatik az *el*, kifejezett célpont mellett, a szakadatlan

folytatott irány megjelölésére: *el Prágáig*, felől mind *elaljáiglan*; *elannyira* stb., s némely igék mellett is, melyek már magukban a célhozjutást jelentik, vagy melyek mellett a cél különösen ki van fejezve, az *el* ugyanazon jelentését, t. i. a szakadatlan folytatott egyenes irányét mutatja, p. o. *eljut*, *elérkezik* (valahova), *ellát* (odáig), *ellő* (száz lépésnyire), *elhallik* messzire (weithin), *elvezet*, *elkísér* (a kapuig)“ (i. h.). Végül Kovács Asztrik (Nyr. XXXIX, 22) utal még egy mondatban az *el*-nek nyomósító határozószói szerepére.

Ez úgyszólván minden, amit eddig az *el*-ről, mint határozószóról az irodalomban találtam. SIMONYI (MHat. I, 9) az *el*-t csak mint igekötőt tárgyalja, a határozószókról szóltában (i. m. III, 328—76) nem említi, a fokhatározók között (i. m. III, 364—8) sem, pedig itt lett volna helyénvaló. MARIANOVICS, azaz SIMONYI (Nyr. XXXVIII, 369; XLV, 218) szintén csak mint igekötőt fejtegeti, ugyanígy GOMBOSZ (Syntaxis 155—7), KLEMM (TörtMondt. 256—7, 259) és az EtSz. is. BINDER JENŐ (Nyr. XVIII, 246—7) az alapfokot nyomósító határozók (*nagyon*, *igen*, *erősen*, *fölötte*, *fölöttebb*, *fölötte igen*) között szintén elmulasztja megemlíteni, pedig az *el* mint fokozó határozószó ezek közé kívánkozott volna.

2. Ezért talán nem lesz érdektelen és fölösleges, ha kissé közelebből is szemügyre vesszük az *el*-t, mint fokozó határozószót. Evégből először is felsorakoztatjuk azokat a régibb, nyelvelmékségbeli, valamint újabb, XIX. századi adatokat, amelyekben az *el* ebben a minőségében tárul elénk. A nyelvelmékségbeli adatok forrása a NySz. (I, 591: az *el* igekötő, valamint I, 1572: az *ily* névmás adatai között, meg egyebütt, címszavanként elszórvá); a XIX. századi klasszikusokból vett idézetek az Akadémiai Nagyszótár eddig kiemelt és rendezett cédualaanyagából. — A legfigyelemreméltóbb adatok ezek: *Eladdig*: MA.: 'adusque'; Com: Orb. 894. MF.: „Magával nem bíró az, aki annyira és *el addig* meg tüzesedic, hogy haragját le ne nyomhassa: adeo et eousque excandescit.“; CzF. I. 'annyi ideig, oly sokáig', 2. 'oly messze, oly távol'; Arany: TSz. XI. 23: „S esküt teve annak, mi pedig utána, Lajosnak *eladdig* leskődni utána...“ | *Elannyira*: MA.: 'usque adeo, bis adeo, bis dermassen'; Fél: Tan. Előb. 2: „A sz. iras meg homaliosítottat *el annyira*, hogy...“; Zvon: Post. I, 531: „*Elannyira* szorgalmatoskodván“; Com: Jan. 188: „*Elannyira* esztelenkedne: adeo desipiunt“; Prág: Serk. Előb. 41: „*Elannyira* némellyec ez világnac hívságában merültec, hogy noha ugyan valóban *el hadgya* is őket, mindazonáltal ők kívánságokkal ez világot *el nem hadgyác*“; CzF.: I. 'oly igen, oly nagyon, oly fölötte', 2. 'oly messze, oly távolra'; Vörösmarty VI, 10: „[az éhség] csak igen ritkán tágíta rajtok, *elannyira*, hogy ha az éhség napjait amazokkal egybe vetnők, ... éhségtől ment napot egyet sem, jól lakástól menteket pedig ... számosakat találánk.“; Jókai I, 115: „A székek, pamlagok *elannyira* tele voltak előszedett könyvekkel rakva, hogy sokszor ... azt sem tudta, hova ültesse le?“; Arany: A fülemüle: „*Elannyira*, hogy Pál gazda ... Így kiáltott örömében...“; Mikszáth: Szt. Péter esernyője 230: „Kezeivel türelmetlenül kalimpált a levegőben, *elannyira*, hogy ő is feldöntötte a poharát.“ | *Eligen*: KazK. 79: „Mi okaert haborital *el igen* megh engömet?“; ExPrinc. 217: „*El igen* előve volt egy groff“; Zvon: Post I, 43: „Az részegség oly dolog kit *el igen* ritka ember az ki szégyenlene“ | *Elkésőn*: Tel: Evang. I, 526; MonTME. III, 266; Pázm: Kal. 454: „Melyet én *elkésőn* vévén eszemben“ | *Elkésőre*: Pázm: Kal. 638: „Derék szemtelenség vólna, ha azoknak szentségét most *el-későre* valamely agyafúrt ember kétessé akarná tenni“; Zvon: Osiand. 120: „*El későre* az meldei gyülesben szöröztetett“;²

¹ NySz. I, 1572, az *ily* címszó alatt.

² NySz. I, 591: ugyanez a mondat, ugyaninnen idézve: „*El kesőre* az meldei gyülesben *köröztetett*“. Ez helytelen; az eredetiben *szöröztetett* olvasható; helytelen *meldei* is; helyesen: *meldei*.

Pós: Igazs. 618; Bartha: Debr. 49 | *El nagy sok ideig*: Sztár: Vizöz. A3: „*El nagy soc ideig* az víz állá“ | *El néha-néha*: Zvon: Post. I, 9: „Czak *el néha néha* mutatott ki“ | *Elnémikori*: ÉrsK. 86, 93: „Sokaygh nem zolhata es *el nemykort* monda“ | *Elrégén*: Gosárv: MagyB. Fij: „*El régen* mind szabadosoc voltanac“ | *Elrégéni*: MA: Tan. 1274: „Ez *elrégéni* anyaszent egyháznac példáját méltán fellyeb kell minékúnc beczüllenünc“ | *Elrégénte*: Komj: SzPál. 30: „Ez ily iduvssegh kyualtkeppen *el regúnten* igirtetwth volt az sidoknak“; uo. 88: „Ty es *el rygenten* hytetleny voltatok az ilw istennek“ | *Elrégénten*: Hofgr. 127 | *Elritkán*: Lép: PTük. II, 117: „Csak *el ritkan* emlekezünk meg rola“ | *Eltova*: 1. 'longe, procul; weit, ferne': Pázm: Préd. 29: „Az akasztásra rendelt lopót nem köttete fel hajnalban, hanem *el-tova* messze, délre vagy dél-utánra halasztotta“; Fal: UE. 364: „Az értelem és bátorkodó szív *eltova* nyújtja hírünket nevünköt, halhatatlanokká téssen“; uo. 412: „Mint lehessen *el tova* nyujtani életét embernek“; 2. 'jam; schon': Pázm: Kal. 140: „Azt beszéllik, hogy *el tova* Ádámban kezdetett az ő hitek“; 3. 'ad; bis auf': Bercs: Lev. 17: „Volt nagy híre az én hadamnak, *el tova* harmincz ezer“; CzF.: 'Elmessze, nagy távolságra, messze a nagy világba' | *Elutoljára*: KR.: 'postremo'; Czegl: Japh. 160: „Bé rekeztvén már *elutoljára*“; Pós: Igazs. I, 303: „*Elutoljára* véghez menvén a szentség, az egyházi szolga megáldgya az egész gyülekezetet“; DEmb: GE. 45: „*El-utoljára* szölok arról-is rövideden“; Rumy: Mon. I, 122: „*Elutoljára* Hoffkirch Generál ezen rabló tatárok kergetéséből visszatérvén“; Nyr. XIV, 357: „*El-utoljára* is azt végezte“ | *Elutólra*: Pázm: Kal. 616: „*El-utólra* ennélis közelebb jönnek“ | *Elvégre*: Czegl: Japh. 43: „Aeneas Sylvius mindeneknél nagy betsületben volt; s *el végre* pápává is tetetet“; Fal: NE. 101: „A bíráknál is gyanúra kezdé szállani böcsülete s *elvégre* megsentenciáztaték“; Fal: UE. 390: „Ezek *elvégre* teljes szerelembe esnek“; uo. 409: „A ki mindenütt kíván tetszeteskedni, minnyájok grátziájából ki-tsusz *el-végre*“; uo. 476: „Fegyvert ne nyújts azoknak, kik ingók, mert *elvégre* dühösködnek.“; CzF.: 'legvégre, utójára, mindenek után, valahára'; Arany Lev. I, 223: „Önöknek, ifjú pályatárs! áll nyitva leginkább a dicsőség meghonosítani *elvégre* a magyar költészetet az egész Magyarhonban.“; 1852: Arany: Visszatekintés: „... hordám láncomat, Nehogy a küzdés *elvégre* Sulyosbitsa sorsomat“ | *Elvélte*: Megy: Dial. 95: „Itt mi nállunk tsak *elvéte* találkozik deákos, tudós“; ErdTörtAd. IV, 237: „Ott a tájon csak éjfel s hajnal jelentő kakas is *elvéte* találtátnék“; SzD: MVir. 328: „Már nyomdoki is *elvéte* látszanak a pogány-ságnak“; CzF.: 'régies am. ritkán': *Elvélte mond igazat*, mintegy tévedésből. | *Elvélve*: Pázm: Kal. 222: „Találtatnak *el véleve*, kik ezzel az nagy szabadsággal nem élnek.“² — Mindezeket még megszerezhetem egy nyelvjárási adattal is. Szülőfalumban, Nagyalásonyban (Pápa mellett) gyakran hallani: *csak el "ókor* a. m. 'csak nagyon ritkán': *Csak el "ókor gyű" hozzánk*. LÖRINCZE LAJOS szóbeli közléséből tudom, hogy Szentgálon (Veszprém megye) e kifejezést szintén mondják. Mindamelltt a nyelvjárásunkról szóló monográfiákban (BEKE ÖDÖN, A pápavidéki nyelvjárás; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás) nem akadtam nyomára. Érdeklődésemre BEKE ÖDÖN közölte, hogy vidékünkön jártában nem tűnt fel neki. Említett művében megvan azonban tájcsólasunknak egy hasonló, gyakori időhatározója, az *egy "ókor 'egyszer'*: „*egy "ókor maj méktészem*“ (NyF. XVII, 17). Ez is megőrzött régiség, vö. MA.: „*Egy ollykor*: aliquando cum tempore“; Born: Préd. 455; Fort. Szer. H3b: „Nem ió néked télben szánkáznod, oda

¹ A NySz. III, 1049 tévesen sorolja az *elvel* 'puto, opinor; meinen, glauben' ige származékai közé; az *elvéte* helye nyilvánvalóan a *velte* ~ *vélte* 'raro, selten' (NySz. III, 1051) határozószó után lett volna.

² Ezt sem az *elvel* ige származékai közé, hanem a *véleve* 'raro, selten' határozószó mögé (NySz. III, 1050) kellett volna tenni, hiszen ott szerepel az *elvéleve* hasonló, nyomatékosított párjaként *igen véleve* a. m. 'nagyon ritkán': Szal: Krón. 405: „Ezekén kívül *igen véleve* ha valahol valami disznóól, kaliba maradhatott a pogányság miatt“.

török *egyolykor* kezéd vagy lábod“; Pécsi: Szüz. 101: „*Egy olykor* midőn Aristoteles leanyatul kérdeztec“; MonIrók. VII, 85: „*Es egy olykor* megfogák Marótit“ (NySz. II, 1124).

A Nyj. *el* ^u*ókor* bizvást egybevéthető a vele rokonértelmű, fentebb idézett R. *el néha-néha, elnémikort, elritkán, elvélte, elvéelve*-féllel, hiszen mindezek jelentése a. m. 'csak nagyon ritkán'. Feltűnő az is, hogy gyakori mellettük a megszorító *csak*: *csak el néha-néha, csak elritkán, csak elvélte* (l. a NySz. idézett adatait), valamint nyelvjárásunkban is rendszerint így: *csak el* ^u*ókor*.

3. Mármost kérdezhetjük, hogyan alakulhatott ki az *el*-nek az efféle szerkezetekben élnék táruló fokozó határozószói szerepe. Azt hiszem, erre nem nehéz felelnünk. Az természetes, hogy az *el*, mint eredetileg helyviszonyt jelölő határozószó, kezdetben csak mozgást jelentő igék mellé társulhatott, s így keletkeztek olyan igekötős igék, mint *elmegegy, elszáll, eltávozik, elvisz* stb. A régi magyar irodalom ismerői azonban azt is jól tudják, hogy az *el* igekötői szerepét hajdanta szívesen megosztotta más igekötőkkel: JókK. 27: „*elky* fordola az zygetbelwl“; LobkK. 190: „*elbe* viue“ (NySz.); TihK. 233: „*el fel* mene“; RMKT. VI, 4: „az ő székiből ötet *el*-levetik“; stb. Effélék régiességképpen A r a n y műveiben is előfordulnak (l. Nyr. XXXIX, 222; KLEMM, TörtMondt. 259). Ezek rövidített, sűrített formában voltaképpen két kijelentést egyesítenek: R. *el fel mene* < *elmene + felmene*, R. *elbe vivé* < *elvivé + bevivé*. Kétszeresen, sőt háromszorosan összetett határozószók és igekötők a görögben is gyakoriak: *δια-πρό-* 'durch und wieder hervor'; *εἰς-απα-βαίνω* 'hinauf und hineinsteigen'; *ἐν-κατα-τίθημι* 'darin wieder-, hineinlegen'; *παρ-ἔξ* 'neben heraus'; *ὑπ-ἔκ-* 'darunter heraus, unter hervor'; *ὑπ-εκ-πρό* adv. 'daraus hervor od. vorwärts'; *ὑπ-εκ-πρό-λύω* 'darunter losmachen'; *ὑπ-εξ-απα-βαίνω* 'darunter heimlich hinaussteigen'; stb. (l. GEORGES, Griech.-Deutsch. Wb.) — Az újlatin nyelvekben is gyakoriak a kétszeres, sőt háromszoros összetételű előjárók: olasz *davanti*, 'előtt, elé' < *de + ab + ante*; *dinanzi* 'előtt, elé' < *de + in + ante*; stb.

Arra is van azonban nem egy adatunk, hogy az *el* hasonló esetekben régente nemcsak szorosabb értelemben vett igekötőket tűrt meg maga mellett, hanem egyéb határozószókat is. A fentebb csoportba kötöttekből jó példa erre: Serk. Előb. 41: „*Elannyira* némellyec ez világnac hívságában merültec, hogy . . .“; Pázm: Préd. 29: „ . . . *eltova* messze, délre vagy dél-utánra halasztotta“; Fal: UE.: „Mint lehessen *el tova* nyújtani életét embernek.“ Nyilvánvaló, hogy ezeket ugyanúgy kell elemeznünk, mint az előbbieket: *elannyira merültek* < *elmerültek + annyira merültek*; *eltova messze halasztotta* < *elhalasztotta + tova halasztotta + messze halasztotta*; *eltova nyújtani* < *elnyújtani + tova nyújtani*. Az ilyen esetekben az *el* társaival, a maga mellé vett határozószókkal még egyenrangú félként szegődik az ige szolgálatába. Idő haladtával azonban az így kialakult szintagmatikus kapcsolatokban némelykor érdekes eltolódás következett be: az *el* — mely az igétől legmesszebbre került — elvesztette igekötői rangját, tudniillik a nyelvérzék többé nem úgy fogta fel, mint az ige határozóját, hanem mint utána következő társainak nyomatékosítóját. (Az ehhez hasonló funkcióbeli eltolódásokra vö.: PAIS DEZSÓ: MNy. XXXII, 110 jegyz.; BALÁZS J.: MNy. XLVIII, 165.) Így aztán bizonyos kapcsolatokban az *el* megszűnt igekötő lenni, s ehelyett más szerephez jutott: az utána következő határozószó jelentésének fokozása lett a feladata. Az efféle mondatokban, mint Pázm: Kal. 140: „Azt beszéllek, hogy *el tova* Ádámiban kezdetett az ő hitek“ (NySz.) az *el* már aligha tekinthető igekötőnek, hanem inkább csak a *tova* nyomatékosítására rendelt határozószónak. Nem kétséges, hogy ilyen módon keletkezett a fentebb felsoroltak közül a R. *eladdig, elkésőre, el nagy sok ideig*, majd ezek mintájára a R. *el néha-néha, elnémikort, elrégénten, elritkán* stb.

De honnét eredt a R. *elkésőre, el néha-néha, elritkán*, Nyj. *el* ^u*ókor*-féllelben az *el* 'nagyon, felette, rendkívül, túlságosan' jelentése? Erre csak azt felelhetjük, hogy az *el*

erre a jelentésére már igekötő korában szert tett, s hű maradt hozzá akkor is, amikor csupán a melléje társult határozószók nyomatékositása lett a feladata. Hiszen az *el* kifejezheti egyfelől az előremenéssel vele járó folytonosságot, a cél felé való tartós haladást, s ilyenképpen a történési folytonosságot, tartósságot, huzamososságot: *elgondolkodik* KRESZNERICS szerint is 'cogitationibus immergitur', tehát valójában a. m. 'sokáig, nagyon gondolkodik'; Aranyinak abban a sorában, hogy „A tölgyek alatt még most is elülök“ az *elülök* a. m. 'sokáig, huzamos ideig ülök'. Másfelől, ha az *el* mint igekötő a célig való mozgást kifejezve a történési befjezettségére utal: *eljutott odáig, elgyöngült, elfogyott, elhervadt*, szerepe, jelentése még inkább nyomatékositó (BUDENZ: NyK. III, 73—84; KLEMM i. m. 256—7). Ha pedig — mint ezt már BUDENZ (i. h. 84) oly találóan kifejtette — az *el* a mozgásnak a célon túl való folytatását ábrázolva a mértéken túl levőt, a túlságost fejezi ki: *elérlik* a gyümölcs; *elfő* a hús; *elszózza* a levest stb., kiemelők, nyomatékositók, fokozók szerepe tökéletesen megegyezik azzal, amelyet az *elkésőre, elnéha-néha, elókor-féle* szintagmatikus szerkezetekben, mint 'nagyön, túlságosan' jelentésű fokozó határozószó vállalt magára.

Ilyen módon tehát az efféle szerkezetek keletkezése és jelentéstára — úgy hiszem — elég világosan áll előttünk.

BALÁZS JÁNOS

-íroz. Noha nyelvünk eredeti képzőkben és ezekből alakult képzőbokokban igen gazdag, története folyamán mégis ismételtlen megesik, hogy idegen nyelvi képzők jövevényszavakról leválva a magyarban életre kelnek, és eredeti magyar szavakhoz is járulva magyar képzőkké válnak. Közismert dolog, hogy így honosodott meg nálunk már a XIII. században a szláv eredetű *-nok, -nek, -nök* képző, vö. 1266: „... armigerorum nostrorum wlgariter *Fegwernuk* vocatorum“ (Oklsz.) stb. Így jutottak polgárjoghoz latin eredetű képzőink (vö. GYALMOS JÁNOS: MNyTK. XXXI.), s ezek közül az *-ista*, az *-ismus*, sőt talán az *-izál* még ma is eleveneknek tekinthetők. Latin jövevénypépzőink a nálunk évszázadokon át divatozó lingua paterna uralmának emlékei. Tudjuk, hogy a XVIII. századtól nemcsak a magyar felső, de a középosztályban is a latin mellett a német jutott igen nagy szerephez, és főleg mint társalgási szalonnyelv országszerte elterjedt a műveltebb nemesség és polgárság körében. Ez utóbbi származására is túlnyomóan német volt. Ennek a kettős idegen nyelvi hatásnak az emlékei az ú. n. állatin, azaz latinositott végződésű német jövevényszavaink, sőt ezeknek egyik-másik német-latin végződése szintén járulhatott magyar szóhoz, így az *-éria* (TOLNAI VILMOS: Szily-Eml. 86), pl. *bolondéria* (SIMONYI: Nyr. VIII, 300), de mások is. A német hatás egy német képző meghonosodását is megindította. A német *-ieren* képző, mely a németben idegen eredetű szóclemből — francia *-ir, -ier* igenév-végződésből — lett német képzővé is (pl. *stolzieren, schattieren, buchstabieren, halbieren*), a magyarban számos, a franciára visszamenő német jövevényigében jelentkezik, megtoldva a magyar *-z* képzővel. Mégpedig a XVIII. század eleje óta jelentkezik, így *correspondíroz, commendíroz, commendíroz* (1705-től), *komandíroz* (Mikes: TörL.), *marsíroz* (1749.), *exercíroz* (1780.), *complementíroz, parfümíroz* (Gvadányi 1788.), *frizéroz* (Csokonai 1793.) *garantíroz* (1811.), *brillíroz* (1816.) stb. stb. (DÉSINÉ ÉLTES EMILIA, A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. 1935.; NySz.; — vö. még: SIMONYI: Nyr. VIII, 296, XVII, 485; ZLINSZKY ALADÁR: Nyr. XIX, 209).

Számos ilyen végződésű jövevényszavunkból az *-íroz* a XIX. század folyamán elvonódott, és azon a ponton volt, hogy sajátos hangulatú magyar képzővé váljék. SIMONYI (i. h.) említ két példát: *sandéroz* 'sandít' (Figy. 1877. 318) és *elábrándíroz* (Bol. Ist. I. 48). Gyermekkoromból magam is emlékszem a *bolondíroz* ígére. Általában véve azonban kevés példa van rá; úgy látszik, meggyökeresedése a kezdet kezdetén volt,

és a XIX. század második felében a főváros fokozódó magyarosodása és a magyar társalgó nyelv gyors kialakulása (melyet Széchenyi még annyira hiányolt) gátat vetett e képzőnek is.

Sőt sok esetben régebben behatolt német kölcsönszavakban az eredeti *-iroz* végződést is *-ál* váltotta föl, mely latinból átvett igéink jellegzetes magyar végződése, s az átmenetet ilyen párhuzamok idézhették elő, mint *probare ~ probieren*, *dictare ~ dictieren*, *absolvere ~ absolvieren* stb. stb. (ZLINSZKY ALADÁR: Nyr. XIX, 209; FÜREDI IGNÁC: Nyr. XIX, 322). Így e szavak voltaképpen állatin jövevényszavaink számát szaporítják. — A német *-ieren*-nek megfelelő *-ál* igen régi. Már az 1707-i Regulamentumban: *interessál* és *ruinál* van, Csokonai is *interessál*-t (ÖsszegyM. I, 538) és *retirál*-t (i. m. 27) ír, de ezek talán a hazai latinságon keresztül, közvetlenül ilyen végződéssel honosodhattak meg. Az *-ál* főleg a XIX. század második fele óta szorítja ki jelentősebb mértékben az *-iroz*-t már régebben meghonosodott német jövevényszavakban is, s e folyamat ma sincs befejezve. Érdeemes volna az *-ál* elterjedését tüzetesebben megvizsgálni. Az *-iroz* tehát e visszahúzódnás következtében rövid élet után szintén elhalt. Az *-iroz*-ra vonatkozó gyér példákat megszerezhetem itt kettővel; ezek Déryné naplójából valók (ez a napló társalgási nyelvünk múlt századbéli alakulására igen fontos forrás). Az egyik *mulatíroz*: „Derus, eljöttem s íft maradok hálni is, ha megígéri, hogy vidám lesz és velünk *mulatíroz*“ (II, 404). A másik *bomladíroz*: „Néha fölki sér próbára s ott *bomladíroz*“ (II, 314); „Volt egy igen hosszú kofferem . . . Abba belefeküdt s ott *bomladírozott*“ (II, 333); „Kántorné Horváthtal s a többiekkel, ha nálam voltak, csak *bomladíroztak*“ (402). A *mulatíroz* ige még századunkban is élt (D. BARTHA KATALIN szíves szóbeli-közlése), s talán itt-ott ma is él. A *bomladíroz*-ban nem világos a *-d*. Elsősorban a *bomladozik* igére gondolnánk, ennek azonban 'bolondozik, pajkoskodik' jelentése nincs kimutatva, CzF. is csak a *bomlik* igének ismeri ezt a jelentését.¹ Ezért azt hiszem, hogy a *bomladíroz* inkább a *bolondíroz* és a *bomlik* vegyülete. Az *-iroz* képzőnek, mint a példák-ból világos, kedélyes, tréfás hangulata volt, s a pongyolább társalgó nyelvbe tartozott. A képző ilyen tréfás hangulata is a képző fiatalúságáé vall. — Ilyen pl. napjaink játsszi szóképzésében az ugyancsak német *-új* a *zengeráj*, *puceraáj* stb.-félékből elvonva, pl. *Lutheraáj* 'Luther Otthon', *miniszteraáj* 'minisztérium' stb.

Lehet, hogy még előkerül egy-két példa erre a képzőre, sok aligha. Próbálkozása nyelvünk történetének múlt és jelentéktelen mozzanata volt, de talán egy rövid megemlékezést megérdemel.

BÁRCZI GÉZA

Kétség egy mondatelemzés körül. Több helyen hallottam, hogy kétség merült fel A d y Csák Máté című költeménye következő két sorának mondattani elemzése körül, és hogy a nyelvtudománytól várják a vita eldöntését:

*Ami csak szépség, s ami reménység,
Mind ti vagytok a Tisza körül.*

A kérdés a következő. A két első mondat: *Ami csak szépség, s ami reménység* — milyen mellékmondat? A kérdésre csak az lehet a helyes felelet mondattani szempontból: mindkét mellékmondat állítmányi mellékmondat, mégpedig mindkét mellékmondat a főmondat igói állítmányának (*vagytok*) névszói kiegészítése. Az alany a főmon-

¹ FOGARASI Magyar-Német szótárában (1860.) ugyan a *bomladozik*-nál csak utal a *bomlik*-ra, s ott mindkét jelentés megvan, de kérdés, hogy az utalás mindkét jelentésre szól-e, vagy csak pontatlanság. CzF. magatartása ez utóbbit teszi valószínűvé.

datban a *ti*, az igei állítmány a *vagytok*. Ha a két állítmányi mellékmondatot beletesszük a főmondatba, a főmondat így szól (Mik vagytok ti?): *Ti vagytok minden létező, lehető szépség, reménység*. Tehát a főmondat állítmánya így igei-névszói állítmány. Hasonló igei-névszói állítmányú mondat több is van Adynál: *Ti vagytok a Holnap, ti vagytok a Ma*.

Fölmerülhetne az a felfogás is, nem lehetne-e ez a két mellékmondat értelmező mellékmondat, mely a *mind* szót értelmezné? Értelmező mellékmondat nem lehetne ez a két mellékmondat, az értelmező (appositio = hozzátétel) ugyanis követni szokta az értelmezett szót, az Ady-féle mondatban pedig megelőzi a *mind* szót, és a *mind* (az) összefoglaló szó visszautal a két mellékmondatra.

Fölmerülhetne még ilyen felfogás is: nem lehetne-e ez a két mellékmondat a l a n y i m e l l é k m o n d a t? Egy mellékmondat szintén nem lehet a két mellékmondat, mert alanyi-állítmányi viszonyban levő két szó közül annak a szónak a fogalma alkotja a mondat alanyát, amelyiknek fogalmi köre kisebb; az a szó pedig, amelyiknek a fogalmi köre nagyobb, az a mondat állítmányát alkotja. Csak a kisebb körű fogalom: az alany sorolható bele a nagyobb körű fogalomnak: az állítmánynak fogalmi körébe. Pl. *A jég hideg*. A *jég* tárgyfogalom köre szűkebb, tehát alanyul szerepel a mondatban; a *hideg* tulajdonságfogalom köre nagyobb, tehát ez a mondat állítmánya. A jégről állíthatom, hogy hideg, de fordítva nem.

Megerősítheti az Ady-féle mondat két mellékmondatának mivoltára vonatkozó ily felfogás helyességét az is, ha lefordítjuk Adynak e két vessorát németre: *Was immer nur Schönheit und was Hoffnung ist, — alles (das) seid Ihr*. Beletéve a két állítmányi mellékmondatot a főmondatba mondatrészzül, igei-névszói állítmány névszói részévé lesz a két mellékmondat: *Ihr seid alle (mögliche) Schönheit und Hoffnung*. Was seid Ihr?

KLEMM IMRE

Néhány megjegyzés az affrikáta-kérdéshez. Az 1954. évi akadémiai nagygyűlés alkalmával bizonyos meglepetéssel vettem tudomást beszélgetés közben arról, hogy egyes nyelvésztársak az affrikáta-vita (l. erre vonatkozólag BAKÓ ELEMÉR összefoglalását: MNy. XXXVIII, 167—8) után is még mindig úgy vélekednek, hogy az csak egy más „nézet“ volna, hogy az affrikáta egyszerű hangnak és nem hangkapcsolatnak tekintendő. A magyar mássalhangzórendszer kialakulását vizsgálva magamnak is alkalmam volt a közelmúltban rámutatnom arra, hogy a felteendő finnugor, illetőleg uráli kori affrikáták a hangkapcsolatokkal ellentétben általában úgy viselkednek, mint a zárhangok, vagyis emfaticusan ejtett szavakban több esetben geminálódtak, mássalhangzós környezetben pedig bizonyos finnugor nyelvi csoportokban zöngésültek. Sőt arra is rámutathattam, hogy kiváló finn kutatók az ősi affrikáták fejleményeinek megítélésében, bár rendkívül nagy nyelvi anyagot gyűjtöttek össze, nem utolsósorban azért nem tudtak kielégítő eredményekre jutni, mert az affrikátákban a finnugor nyelv-tudomány hagyományainak megfelelően a tények világos tanúsága ellenére is hangkapcsolatokat akartak felismerni. (Vö. Moór: Acta Lingu. II, 24—74.)

Mindezekre való tekintettel az én felfogásom alapján már egyáltalán nem lehet kétséges, hogy az affrikáta éppen olyan egyszerű hang, mint például a palatalizált vagy aspirált tenuis. Mivel azonban — úgy látszik — még mindig vannak olyanok, akik ebben a kérdésben a finnugor nyelvtudományban hagyományossá vált felfogáshoz ragaszkodnak, talán nem lesz érdektelen és haszon nélkül való, ha ebben a kérdésben egy kiváló dán indogermanistának a véleményét is idézzük, amellyel a közeli múltban volt alkalmam megismerkedni.

H. PEDERSEN „Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung“ című 1941-ben megjelent nagyobb tanulmányában — N. J. REUTER

finn orientalista álláspontjával szembe helyezkedve, aki tudniillik a tochári nyelv affrikátaiban a finn nyelvtudomány hagyományainak megfelelően hangkapcsolatot vélt felismerni — e kérdésre vonatkozólag ezt írta (11—2): „Teljesen helytelen [REUTERNAK] az az állítása, hogy az affrikáta nem egyszerű hang volna. Amint ezt a Wackernagel-emlékkönyvben¹ (113) hangsúlyoztam, a *c* (toch. *ts*) és *č* típusú affrikáták éppúgy egységes hangok, mint mondjuk az aspiráták. Minden nyelvben, ahol megvannak, egységes hangként fogják fel őket. Erre vonatkozó bizonyíték mind a régi, mind pedig a ma beszélt nyelveket illetően csöstitül akad (»...gibt es in Hülle und Fülle«). Ha egy idegen, akinek saját nyelvéből hiányoznak az affrikáták, netalán valami szláv nyelven beszélve az affrikátákat kéthangzós kapcsolatokként ejtené ki, a bennszülöttek kijavítanák a kiejtését, mégha a lengyelben két jeggyel írott *dz*-ről volna is szó.“

Ehhez azt a megjegyzést fűzhetem még, hogy véleményem szerint nem volna minden tanulság nélkül való — bár az affrikáta-kérdést a magam részéről teljesen eldöntöttnek tartom —, ha esetleg valamelyik fiatalabb nyelvésztársunk elszánná rá magát, és lehető teljességgel összeállítaná azokat a H. PEDERSEN fenti nyilatkozatában emlegetett adatokat, amelyek azt tanúsítják, hogy az affrikáta egyszerű hangnak tekintendő.

Persze a régi és modern nyelvekben általában csak dentalis affrikáták szerepelnek; nem hiszem azonban, hogy a ritkábban előforduló labialis (*pf* és *bw*; az utóbbi afrikai nyelvekben) és velaris (*kx*) affrikáták másnemű hangok volnának, mint a dentalis affrikáták. Mert hisz például a németben a *c*, *pf* és *kx* affrikátákat (amely német dialektusban tudniillik az utóbbi is megvan) éppúgy aspiráltan ejtik, mint a tenuisokat. Ennek az a magyarázata, hogy a németben a mássalhangzókat viszonylagosan nyílt hangrés mellett képezik, aminek szükségszerű következménye, hogy a zár felpattanása után hehezetet hallhatunk (vö. Moór: Acta Lingu. II, 396—7). Ez esetben azonban az aspiráció egyáltalán nem az affrikáta elemeként feltett *t*, *p* és *k* után következik, mint például a *ps* vagy *ks* tényleges hangkapcsolatokban (pl. *zek's* = *sechs*), hanem a *ts*-nek és *pf*-nek mint egységes hangnak a végén. Tehát például a német ejtés *re:c'!* (= *Rätsel*), de *šlep'st* (= *schleppst*) vagy *a:pf'!* (= *Apfel*), de *ap:fāri* (= *Abfahrt*); vagyis a *p* + *f* hangkapcsolat esetében a két külön hangot ejtik, és ezért már hiányzik a hangkapcsolat végéről az aspiráció, mert hisz a spiransokat már egyáltalán nem ejtik aspiráltan.

Hasonló megfigyelésekre bizonyára más nyelvekben is — ahol tudniillik akadnak affrikáták — számos lehetőség nyílik, csak össze kellene egyszer valakinek — amint említettük — állítani őket.

MOÓR ELEMÉR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

La Pannonie. Tudomásunk szerint két olyan francia helységnév van, amelynek eredetmagyarázatánál közvetlen vagy közvetett magyar vonatkozások tehetők fel. Az egyik a normandiai *Le Danube* kisközség, Saint-Lô és Viré közt, a La Manche és Calvados megyék határán, a másik pedig a Lot megyében levő *La Pannonie*. Most ez utóbbi elnevezés eredetének magyarázatát kíséreljük meg.

La Pannonie birtok s a körülötte elterülő ugyanilyen nevű erdőség Lot megye északi részében fekszik, hat kilométernyire Roc-Amadour fölött, a gramat-i meszes fennsík. A birtok közepén kisebb település van, az egykori földesurak kastélyával. A földek és az erdőség jelenleg több család tulajdona, mivel az előző tulajdonos, a Lapierre de la Pannonie család a húszas évek táján örökös nélkül kihalt.

¹ E mű — sajnos — nem volt számomra hozzáférhető.

E helységnév legrégebb előfordulása a Bibliothèque Nationale kézirat-gyűjteményében őrzött aubazine-i adománylevélben van 1180-ból; e szerint a *La Pannonie* birtokot, egyéb javakkal együtt, a Gourdon-család az aubazine-i apátságra hagyományozta.

Az elnevezés eredetének magyarázatát eddig csupán Querey múltjának kutatója, R. LACOSTE kísérelte meg a „Noms de lieux du Querey“ című kéziratós művében (1913.), amelyet a cahors-i könyvtár őriz, s amelyben a *Pannonie* helységnévet a *Pan* istennévvel hozta kapcsolatba, feltételezi azonban a *panagium*-ból való származtatás lehetőségét is. Természetesen, mindkét magyarázat merő képzelgés terméke.

Lot megye levéltárosa, RENÉ PRAT azt az ötletet veti fel az e sorok írójához intézett levelében, hogy nem lehetne-e ezt a települést a 924-ben lezajlott magyar betörés maradványának tekinteni. E szerencsétlen kimenetelű portyázásról egyébként a már fentebb említett R. LACOSTE azt írja az 1883—1886-ban megjelent „Histoire du Querey“ című művében (I, 350), hogy a magyar sereget ragályos betegség tizedelte meg, az életben maradtakat pedig III. Raimund toulouse-i gróf hadai verték szét. — RENÉ PRAT levéltáros egyéb adat híján s csak nagyon feltételeesen ama magyarázat felé hajlik, hogy a szétvert magyar sereg egy töredéke a querey-i kopár dombok közt keresett menedéket. A névadást azonban e feltevés semmiképp sem indokolja, hiszen a portyázó magyarok nyilván nem használták a latin elnevezéseket.

Valószínűbb a következő értelmezés: A birtok akkori ura, Géraud de Gourdon tagja volt Raimund toulouse-i gróf kereszties seregének, amely Isztrián és a horvát tengerparton át vonult Konstantinápoly felé; másrészt — és főként — a toulouse-i gróf hűbérua volt a saint-gilles-i anyaapátságnak, amelyhez a László király alapította somogyvári apátság is tartozott. Feltehető tehát, hogy e korból származik a *La Pannonie* helységnév, bizonyára valamely magyarországi vallási emlék őrzőjeként, sőt esetleg az akkor még viruló Szent Márton-legenda maradványaként. — Van ezenkívül még egy lehetőség: az egyik legfontosabb középkori bencés központ, Roc-Amadour közvetlen közelségéből arra lehet következtetni, hogy az élénk kapcsolatú Benedek-rend közvetítésével kerülhetett e helység- és családnév a querey-i fennsíkra.

DOBOSY LÁSZLÓ

Súly, sülyyed. A címül írott szók eredetével először BUDENZ (MUSz.) foglalkozott. Egy eredetűnek tartotta a két szót, és mindkettőt a *sajtó* családjába vonva chanti, finn, udmurt és lapp szókkal egyeztette. — A *sülyyed*-et MUNKÁCSI (NyK. XXV, 282) később a manysi *sep*- 'alásülyyed' -del vetette össze. — A *súly*-t MARIÁNOVICS MILÁN (Nyr. XLVI, 273) szláv jövevényszónak tartotta. — BÁRCZI (SzófSz.) szerint mindkét szó ismeretlen eredetű, — sem a finnugor, sem a szláv magyarázatok nem kielégítőek.

Úgy látszik, a helyes utat mégis BUDENZ egyeztetésében találjuk meg, bár több elemét valóban el kell vetnünk. A magyar szócsaládból a *sajtó*-t, a finnugorból a chanti kívül mindet ki kell hagynunk. BUDENZ egyeztetéséből tehát amnyi látszik elfogadhatónak, hogy a *súly* és a *sülyyed* szavak együtt egy chanti szóval egyeztethetők.

BUDENZ adata a chanti szóra: B. *šujit*- 'versenken, untersenken, попопить'; *šujil*- 'untersinken, тонуть'; *šujilim* 'schwer beladen, грузный', *šujilipsa* 'Ladung, Fracht, груз'.

PAAS.—DONN. 2764: J. *tšöjäm̄t̄i*, *tšöjäm̄t̄i* 'überschwemmt werden', J. *tēm tāj̄i* *žanj̄kna tšöjäm̄t̄i*. — 2782: K. *tšūjätäm*, *tšūjät̄ä'm*: *žanj̄k̄. tš.* 'hukuttaa veteen | im Wasser ertränken'. *moȳä. tš.* 'haudata, begraben (= J. *rəj̄jäm̄täm*). J. *tšöjäm̄täm*, *tšöjäm̄t̄ä*, *tšöjäm̄t̄ä*: *žanj̄k̄. tš.* 'hukuttaa veteen, утопить | im Wasser ertränken'. K. *tšūjätöt*, *tšūjät̄ä:t*: *žūs̄öt* *tšūjät̄ä:t* 'tähdet ovat laskeutuneet, gätt ner | die Sterne sind untergegangen'. K. *t̄l'äš tšūjät̄ä:t*.

KARJ.—TOIV. 926a: DN. *tšüjettä* 'hukkua (veteen), painua pohjaan, vajota (*it tš.*), отлечь, отлегать | ertrinken, zu Boden sinken, versinken'; *tšüjədo't* (nop. pul. *tšüjdo't*); *ičəñä tšüjədo't* 'hukkui (kuoli) veteen'; Kr. *tšüjettä* 'painua pohjan, hukkua | zu Boden sinken, ertrinken'; *məyā w'ntä ičəñkä tšüjətöt*; *χuntəñ tšüjətöt* 'hukkui Kondaan'; Ni. *šüj. itä'*, *šu-* = Kaz.; upottaa, painaa (veteen) | = Kaz.; versenken (ins Wasser); Kaz. *šöj. itä'* 'vajota, painua (veteen, liejuun yms.; myös: vene lastatessa); laskeutua, mennä mailleen (kuu) | ver-, einsinken (ins Wasser, in den Schlamm u. dgl.; auch: das Boot beim beladen); untergehen (der Mond)'; O. *səyilädä* 'upota, vajota (veteen) | untersinken, versinken (ins Wasser)'; *səyiləš*. — Ni. *šüjəm'*, Kaz. *šöj. əm'* 'lastissa oleva (vene) | beladen (Boot)'. — — Vj. *tšüjəyäl'tä* 'upota, vähitellen painua veden alle | versinken, allmählich zu Boden sinken'; *tšüjə, ləš*. — — Vj. *tšäjəm'lä* 'upota, painua pohjaan (äkkiä) | (plötzlich) versinken, zu Boden sinken'; *-ičəmtəš*; *-ičəmtəyən'*; *-ičəmtä* (imperat.). — — Ni. *šüjəptətä*, Kaz. *šöj. əptə:tä* 'upottaa, vajottaa, painaa (veteen) | versenken, zum Sinken bringen, niedersenken (ins Wasser)'. — — Kaz. *šöj. itä'* v. fr. (dim).

OH. I, 69: *soj. ičləy v. suj. ičləy* 'sülyedünk'.

ADRIANOVA, Русско-хантыйский словарь к „Книге для чтения по русскому языку в III. классе...“ (Lgr., 1949) 36. I.: *шутытыта* 'погрузить'.

КАТАЈЕВ, Полк пох (Orosz eredetiben Сын полка, chantira fordította V. Sz. ALACSEV 1949.) 157. I. *шумца* 'temette', *шутым лот* 'sír', tkr. „sülyesztett gödör“ vagy „megtöltött gödör“.

Amint látjuk, a chanti szónak több jelentése van. Minden nyelvjárás ismeri 'elmerül, sülyed' jelentésben, de van 'megrak, terhel' jelentése is. Ebből a szempontból tehát mind *súly*, mind pedig *sülyed* szavunkhoz jól illik. A jelentéstani kapcsolat egyszerű természetmegfigyelésen alapul: súlyos tárgyak — pl. teherrel megrakott csónakok — inkább hajlamosak elsülyedésre, mint a könnyűek. Analóg jelentésfejlődést látunk pl. az orosz погрузить, погрузить 1. 'belemárt, elmerít, elsülyeszt, alábuktat'; 2. '(árut) berak, felrak, (áruval) berakodik, megrakodik' igénél. Ennek 2. számú jelentése az eredeti, hiszen világosan a груз 1. 'teher, súly, nehezék', 2. 'fuvar, (teher)szállítmány, rakomány' szó származéka (НАДР.—ГÁLDI).

A szókezdő hangok megfelelése finnugor *tš-re utal (NyH.⁷ 28). A szóvégi magyar *ly* ~ chanti *i* megfelelés kevésbé világos. TOIVONEN szerint a magyarban ez szabályos, a chantiban kétes megfelelője a finnugor *l'-nek (FUF. XX, 82).

BUDENZ magyarázata szerint eredetileg a *sülyed* is mélyhangú volt. Ezt a NySz. adatai nem igazolják: GKat.: Válts. II, 1230: *le sellyed*; ÉrsK. 510: *sylyed*; stb. stb. A hangrendi átcsapás tehát már régebben, írott nyelvelméleink kora előtt végbemehetett. Nem lehetetlen, hogy már az ugor korban elkülönült egy magas és egy mély hangrendű sor, az előbbinek azonban csak a magyarban maradt meg — tudomásunk szerint — képviselője. Sajnos, más uráli nyelvben nem sikerült szavunk nyomára akadnom.

A *súly* szavunkkal SIMONVI is foglalkozott. Nyelvtörténeti adatok alapján bizonyította, hogy eredetileg melléknév volt. Pl.: (ExPrinc. 158): „Leg also graduson vagyon az ő theres es suly volta miat“; (ÉrdyK. 436): „Az gyermek ees annawal *sullyab* leezen vala“ (NySz.); stb.

Hogy a chantiban melléknév volt-e, vagy főnév, arra adataink nem válaszolnak, hiszen a névszói tövet nem ismerjük, csak igei továbbképzéseit. Ilyen típusú továbbképzése pedig lehet mind főnévnek, mind melléknévnek, pl. KARJ.—TOIV. 511—2: DN. *məyət* 'kehä, piiri, ympyrä; kehässä kulkeva, kaartava tie; (joen) mutka; ympäristö | Kreis, Rundung; im Kreis gehender, gewundener Weg; Biegung (eines Flusses); Umgebung' stb. ~ *məy. itä'da'*, *-ə'dä* v. tr. 'kierrättää, kiertää, mennä ympäriinsä, kulkea jukin ympäri, tehdä kierros ympäri; ympäroidä | herumgehen lassen, umdrehen, sich

umdrehen, etw. umgehen' stb. főnévből, — OVD. I, 127: Szi. *moja* 'passend' ~ *lowl morta* 'nach dem Mass seiner Knochen', tkp. „csontjához mérve“, — melléknévből stb.

Különben sem ritka dolog a chantiban, hogy ugyanaz a szó jelent valamilyen tulajdonságot és jelenti a tulajdonsággal való ellátottságot is. Pl. KARJ.—TOIV. 94a DN. *эдәк* 'kylmä; kylmyys, pakenen; холодный, холодно, мороз, замороз | kalt; Kälte, Frost' stb. A magyarban sem ritkaságok az olyan kategóriák közötti szavak, mint a *hideg, meleg* stb., amelyek lehetnek főnevek, de lehetnek melléknevek is. Talán *súly* szavunk is ebbe az „átmeneti szókategóriába“ tartozik.

A fentiekkel még eggyel szaporítottam azoknak az etimológiáknak a számát, amelyek az ugor korig visszavezethető párhuzamos palatalis és velaris hangrendű változatok alapulnak. Ilyenek voltak csak a legújabb időkben a *fiú* és a *faj*, a *fok* és a *fej* (Mészöly: a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásokban), *merül* és *márt* (K. SAL ÉVA: NYK. LIV, 259—63) és *irány* és *arány* (Sz. KISFÁL MAGDA: i. h. 233—46).

Mészöly az ugor kori párhuzamosságot régi nyelvjárási különbség maradványának tartja. Az utóbb idézett cikkeken felmerül az a lehetőség is, hogy a vokalizmus változásának jelentésmódosító szerepe lehetett. Természetesen, ennyi adat még nagyon kevés ahhoz, hogy a kérdést végleg eldönthessük. Különösen azért nehéz a döntés, mert manysi nyelvjárásokból még elég gyér a pontos, jelentéstanilag és hangtanilag egyaránt teljesen megbízható szótári közlés.

A felvetődött kérdés kétségtelenül nagyon érdekes, és megoldása talán nyelvünk történetének más homályos pontjaira is fényt vethet. Éppen azért, mert fontosnak tartjuk, nem bocsátkozhatunk előzetes találgatásokba, — problémánkra csak nagyobb etimológiai anyag ismerete és módszeres összehasonlítása adhat választ.

Gége. HARMATTA JÁNOS *gége* szavunkat a lapp T. *kjenge*, gen. *kjengam* 'Kehlkopf' és a szamojéd Jur. *hunkü* stb. 'Luftrohre' szóval egyeztette (MNY. XLIII, 276). Az eredeti szókezdő mássalhangzó *k, a szóközép *ηk, a magánhangzó pedig palatalis hangszínű lett volna HARMATTA szerint.

Az etimológia lapp tagját — HARMATTA-tól függetlenül — egy chanti szóval egyeztette T. I. ITKONEN: Vj. *k'qñ'li*, *k'qñ'li*, *tu'rk'*, Trj. *k'qñ'li* 'Adamsapfel' (SUS Toim. XCVIII, 134). Itt több lapp adat is szerepel: Finnm. *guog'gom* ~ *guog'gõmäs* 'larynx, Adam's apple', lulei *kuokkõi* 'Kehlkopf', Kolttak. *kũžccõ'm*, Turja, Ter *kjngõ*, *kjõngka'me* 'Adamsapfel', Tãn. *koñ'keæ* 'Kehlkopf', Wefs. *kjõ'ηkãlmas* 'Kehle'. Az utóbbi adatok -l eleme képzõ, csakúgy, mint az osztják -li, -li' szóvégzõdés.

TOIVONEN (Zum Problem des Protolappischen. Comm. Fenno-Ugrici „Suomen Suku“ XVI. Hki., 1950. 161—89., 53. sz. etimológia) mind egybeveti. A magyar tagot megkérdõjelezi. A chantirol megjegyzi, hogy nyenyec eredetû is lehet. Ez esetben a -li stb. szóvég egy szamojéd *ly*, *le'* stb. 'Knochen' összetétel-utógat átvétele lenne, ami nem látszik valószínűnek, mert ilyen összetételt a szamojédból nem tudunk kimutatni.

A lapp és szamojéd adatok egyeztetésének nincs akadály. Az adatok szerint a szó — HARMATTA véleményével ellentétben — inkább velaris hangrendû lehetett, tehát a feltétlenül palatalis hangrendû magyar *gége* kiesik.

A chanti adatok ellentmondóak. A Trj. *k'* szókezdõ a magyar *h*, a Vj. *k'* viszont a magyar *k* szabályos megfeleleje. L. pl. m. *hal* ~ osztj. Vj. *k'u'l'*, Trj. *k'u'l'*; de m. *kõ* ~ Vj. *k'õ'χ*, Trj. *k'õ'χ*. A két adat közül az egyik feltétlenül hibás. Hogy melyik a helyes, azt PAASONEN szójegyzékének adatai dönthetik el: K. *kõñ'ã'i*, J. *kõwwal* 'Adamsapfel'. Kondai és jugáni *k-* a magyar *k-* (és így — KARJALAINEN feljegyzésében — a Trj., Vj. *k'-*) szabályos megfeleleje, pl. K. *kõy*, J. *kõw* 'Stein', — míg a m. *h-*, chanti Trj. és Vj. *k'-* szókezdõknek kondai *χ-*, jugani *k-* felel meg, pl. K. *çük'*, J. *kùl* 'Fisch'.

A palatalis hangrendű chanti szó aligha függhet össze a velaris lapp és szamojéd szókkal, de nem elképzelhetetlen, hogy van köze *gége* szavunkhoz, amennyiben a *-l*, *-li*, *-lái* végződéseket képzőnek tekintjük (így magyarázza a szóvégeket T. I. ITKONEN is idézett cikkében). A szó közepén ebben az esetben is **ηk* hangsoporttal kell számolnunk, mint HARMATTA etimológiájában.

K., J. *-ő-*, illetőleg Trj. *-ō-*, Vj. *-ō-* némely esetben magyar *-ő*-nek felel meg, pl. *köz* ~ K. *kōit*, J. *kōt* 'Zwischenraum', Vj. *k'ōt'* Trj. *k'ōt'* id., — m. *hölgy* ~ Trj. *k'ōiγ* 'Weibchen', J. *kōiγ* 'Weibchen (von Hermelin)'; m. *könyök* ~ K. *kōnāi*, J. *kōnāi* 'ua.', Vj. *k'ōnāi'*, Trj. *k'ōnāi'* 'ua.' STEINITZ kimutatása szerint ez egy *ō*-féle hang (Ostj. Vok. 27).

Amint ismeretes, *gége* szavunknak is van *ō*-s alakváltozata, a *gógös*, *góg*, *gógicsél* szócsalád, amint a *könyök*-nek is van a régiségben *e*-s változata (NySz.). Így a magánhangzó megfelelése nem okozna nehézséget.

Mégsem tekinthetjük egyeztetésünket biztosnak, mert nincs egyetlen kétségtelen adatunk sem finnugor palatalis *k*-> magyar *g*- megfelelésre.

CS. FALUDI ÁGOTA

Faszol. Erre a „kaszárniai szó“-ia, melynek jelentése 'Proviant, Geld etc. bekommen; vmi járandóságot kapni' (< osztrák katonai nyelv: „die soldaten *fassen* ihre löhnung, brod, tabak etc.“), az EtSz. az első adatot GYARM. Voc. alapján 1816-ból idézi: „*faszolnak* a' katonak szénat, zabot“ (az EtSz.-ban hibásan: „*katonák szénát*“). Az Akadémiai Nagyszótár munkálatai közben vettem észre, hogy akad régebbi adat is: a Nagyszótár eddigi gyűjtését sikerült megszerezniem egy olyan adattal, amely a XVIII. század nyolcvanas éveiből származik. 1789 februárjában K a z i n c z y L á s z l ó, aki tudvalevőleg katonatiszt volt, ezt írta a déli határvidékről, pontosabban Orubiczáról bátyjának, Ferencnek: „Utolsó Levelemben írott Budai utamból semmi sem lett, mivel a Mundurt nem Budán, hanem Péter Várán fogjuk *fassolni*“ (Kaz: Lev. I, 293). Figyelemre méltó a szó németes helyesírása, mely arra mutat, hogy — legalább is az írott nyelvhasználatban — ekkor még ritka jövevényszóval dolgozunk. A nagyszótári adatok szerint egyébként GYARM. közlése a maga korában teljesen elszigetelt; 1850 és 1875 közt is csak három adatunk van, és a szövegpéldák csupán a XIX. század utolsó negyedében válnak gyakoribbá. Egyelőre a következő adatokkal rendelkezünk: 1850: „a képe olly komisz, mintha *faszolta* volna“ (Karádfi: Honvéd és huszárélet 75); 1857/1922: „Finanziális deroutját erősen szívemre vévén, magamnak egy szivet *faszolván* (— ich fasste mir ein Herz — Wo? —) tétova nélkül így szólok hozzá“ (Széchenyi I.: Nagy magyar szatirája 90); 1875: „Peti barátom . . . felkapá bal lábát s oda mutatá ama tisztes patkók egyikét, . . . lévén az én Peti komámnak . . . ae[r]jarialiter *faszolt* komisz bakancsa“ (Virágalmi F.: Egy cserепár naplója 61); 1876: „Bizonny kérem, nagyon komisz pofája volt annak a szegény németnek, mintha csak úgy *faszolta* volna“ (Vajda János: Magyar bors 67), 1878: „a . . . kulazérok elszaladtak Veronába kurázsit *faszolni* (Bakalumor 161); „bakancs helyet stiblit is *faszoltunk*“ (ua. 231), „*faszoltunk* egy komisz éneket németül“ (ua. 89), „Bakancsot *faszolt* a legénység“ (ua. 29); 1879: „Huzzad testvér [a megsüllyedt szekeret], biztatta a társát [a baka], estére *faszolsz* szénát és zabot!“ (Sasvári Á.: Bakalevelek a boszniai hadjáratból 33); 1886: „Dolfit beparancsolták az üllői kaszárnnyába rüsztingot *faszolni*“ (Peleskei nótáriusnak naptára 16); 1890: „hetven botot nem egyszer *faszoltam* a legcsekélyebb bolondság miatt“ (Válogatott hatvágások 112); 1900: „*Faszolni*: fogni (n. *fassen*)“ (JENŐ—VERŐ, A magyar tolvajnyelv 67). — Vannak adatok a *faszolás* származékra is, de szintén inkább a század végéről: 1881: „már tegnapelőtt lett volna a lénung *faszolása* napja“ (Csepreghy F.: Összes művei

IV, 256). A főnévi származék összetételekben is előfordul: 1879: „este nem adtak enni-valót; nem kellett vesződnünk *kényér* és *hus* faszolással“ (Sasvári Á.: Bakalevelek 33).

A fenti adatok alapján némi tipizálást, jelentéstani csoportosítást is megkísérelhetünk. Kazinczy László adatahoz (*mundurt faszolni*) legközelebb 1866-i adatunk áll (*rüsztungot faszol*), s természetesen idevehetők különböző példák a *bakancsot faszolni* kifejezésre (pl. 1875., 1878.). GYARM. Voc. közlését teljes mértékben megerősíti S a s v á r i adata 1879-ből: mindkét esetben *széna* és *zab faszolásáról* van szó. Ugyancsak konkrét jelentésű a „*l é n u n g*“, valamint *kényér* és *hús faszolásá*-ra vonatkozó adat (vö. MTsz.), viszont erősen közeledik a tolvajnyelvi általánosabb 'fogni' jelentéshez az a két példa (1850., 1876.), amely szerint a német ilyen vagy olyan „komisz képet *faszolt* magának“. A magyar tájnyelvből eddig is ismeretes volt *kifaszol* 'Schläge bekommen' jelentésben (MTsz., EtSz.), most ehhez 1890-i adatunk némi nyelvtörténeti háttérrel is nyújt. Legelvontabb jelentésű *S z é c h e n y* inek gúnyosan használt germanizmusa: „szivet *faszolni*: sich ein Herz fassen“, amellyel az 1878-ból idézett *kurázsit faszolni* kifejezést rokoníthatjuk. Egyelőre elszigetelt példa az 1878-ban megjelent Bakahumor következő példája: „*faszoltunk* egy komisz éneket németül“, de ebben az esetben a szó használatát nyilván a *komisz* jelző tette lehetségessé (vö. *komisz pofát faszolni*).

Amint látjuk, a *faszol* ige kifejezőképességében bizonyos rendszer körvonalait ismerhetjük fel. Joggal remélhető, hogy idővel más jövevényszavaink nyelvi életét is sikerül hasonló módon megvilágítani.

GÁLDI LÁSZLÓ

Methe. A. m. 'hód; Castor fiber'. A SchlSzj. a latin *fiber* szót a magyar *methe* szóval értelmezi. A szójegyzék ismertetője, SZAMOTA jegyzetben adja a *fiber* szó jelentését: 'Otter, beuer (Bieber)', tehát 'vidra, hód', majd megemlíti, hogy DIER.-B.-ben 'nyérc' értelmezést találhatunk, s úgy véli, hogy a magyar *methe* szó ezen utóbbi jelentéssel bírhatott.

Nézetem szerint a *methe* szónak 'hód' jelentése nevéből is kétségtelenül kitetszik. A szó olvasata ugyanis *meté*, mely megfelel a *mető* szóalak régebbi formájának, s így a *met* 'metsz, vág' ige származéka.

A hód ősidők óta nemcsak kitűnő prémjével, hanem sajátos életmódjával is magára hívta az emberek figyelmét. Víz mellett él, víz- és partlakó, embermódra két lábon is tud járni, kar- és combvastagságú fákat metsz el fogával, és elülső végtagjaival átölelve vonszolja tanyájára, ahol két-három méter magas hódvárakat épít fadorongokból s gallyakból, hézagait pedig iszappal, sárral tömi be. Az ősröngögek első fakitermelői a hódok voltak. Egy-egy hódtelep környékén fametsző tevékenységük révén 300—400 holdnyi irtásos tisztások, *hódmező*-k keletkeztek (BREHM IV, 264). Nem kétséges tehát, hogy a *mető* jelző a hódnak tabuisztikus-kultikus fedő neve. A hód egyébként sok népnél tiszteleti állat volt, és tabu tárgyát képezte, ezért megnevezésére körülírásokat használtak. Német neve: *Biber* is tabunév (vö. HAVERS, Neuere Literatur zum Sprachtabu. Wien, 1946. 130), és az indoeurópai reduplikált **bhe-bhru-s ~ *bhe-bhro-s* 'a barna' jelentésű szóra vezethető vissza. Körülírást tabu-neve volt a görögöknél is, s Herodotos *χάστορες* néven említi őket. Hasonlóképpen nevezi meg Aristoteles is: *χάστωρ*, és elmondja róla, hogy éjjelente a vízpartra jár, s fogával elmetéli a fatörzseket (SCHRADER, Reallexikon der idg. Altertumskunde. Berlin—Leipzig, 1920. 138—9).

A görögben tehát, akárcsak a magyarban (SchlSzj.: *methe*) *mető*, *vágó* a hód neve, mert a *kasztor* szó jelentésköre erre utal: latin *castro* 'verschneiden, Bäume beschneiden (Plin.), verkürzen, abschneiden' (GEORGES). A szó eredetét hasonlóképpen találjuk meg WALDE szótárában (1937.): **kas-trom* 'Messer', ó-ind **sastram* 'schneidendes Werkzeug,

Messer', sasati 'schneidet'; *κάρσος* 'Holz', ó-ind *kāṣṭhām* 'Holzscheit'; egyhszl. *kosa* 'Sichel, Sense'.

A fentiek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a SchlSszj. *methe* 'hód' szava a szerző klasszikus műveltsége révén mint a görög *κάρσος* tükörkifejezése került a szójegyzékbe.

Olyan vagy, mint a csoma lova! MAGYARY-KOSSA GYULA jegyezte fel ezt a szólást egy szentmártonkátai embertől (MNY. XXI, 272—3), értelmét azonban csak részben magyarázta meg.

A *csoma* ~ *csuma* szó egyike legrégebb betegségneveinknek, melyet eredetileg a 'pestis' megjelölésére használtak, majd ebből az alapjelentésből számos új jelentés fejlődött ki. Az EtSz. a következő jelentéseit adja: 1. 'pestis, Pest' (vö. Tsz., MTsz.); 2. 'fene' (vö. MNY. XIII, 310; kb. ez az értelme a „vigyen el a *csoma*!” szitok-félékben: MTsz.; Balassa: Nyr. XXVI, 419); 3. 'madárijesztő a vetett földön' (vö. MNY. X, 459), 'rút, ijesztő vmi' (vö. Nyr. XIV, 143), 'babonás hit tárgya: parányi emberke v. sötét éjjel gyermeksíráshoz hasonló hang' (vö. SÓFALVI 20); 4. 'difteritisz' (vö. Nyr. XXVI, 419, Erdővidék); 5. 'megüszkösödött kukorica, tengeri üszög' (vö. MNY. IV, 140, X, 334, 459, Kolozs m., Bihar m.).

Az áttelepült moldvai és bukovinai székelyeknél végzett gyűjtésem során a szó következő jelentéseit jegyeztem fel: *csuma* 'pestis' (a moldvai Lészpedről jött telepesektől; HEGERDŐS, Moldvai Népm. 310); 'éjjel megjelenő ijesztő fekete rém kéz, fej és láb nélkül', 'a kolerás halottakat elszállító ember', 'leánykérőn csúf maskarának felöltöztetett guzsaly, amit a völégény elé tesznek a menyasszony helyett' (a bukovinai Andrásfalváról jött telepesektől; kéziratos anyag).

Ezek az adatok is megerősítik azt a tényt, hogy a *csoma* ~ *csoma* valóban a pestisnek, ennek a veszedelmes járványos betegségnek a neve lehetett. Betegségjelentésére mutat rá PAIS DEZSŐ „Régi személyneveink jelentéstana” című dolgozatában is (MNY. XVIII, 29).

A szólásnak ez a szava tehát világosan áll előttünk, csupán a *ló* szerepét kell tisztáznunk. Ismeretes, hogy primitív elképzelés szerint a halált hozó betegségek okozója mindig valamiféle ártó démon (vö. HAVERS, Neuere Literatur zum Sprachtabu. Wien. 1946. 90—5). A betegségdémonokhoz fűződő hiedelmet moldvai és bukovinai telepeseknél végzett hangfelvételes gyűjtésem során még felleltem, s az idevágó részek jól szemléltetik a szólás értelmét. Hagyományaikban a járványos betegségek démonai mint ijesztő, veszedelmes nőszemélyek jelennek meg, akik mezőkön, gabonaföldeken járnak, de nem tanácsos velük szóba elegyedni — különösen járványok idején nem —, mert egyetlen szó is elegendő ahhoz, hogy szerencsétlenséget hozzanak az egész vidékre. Az összegyűjtött adalékokból az is kiteszlik, hogy a pestis megszűntével a *Csoma*-démon vonásait a kolera démona: a *Hollera* örökölte. A *csoma* és *kolera* azonosítása egyébként MAGYARY-KOSSA következő közléséből is kiderül: „az erdélyi köznép a kolera közeledtével a falu végén frissen szőtt ingbe öltöztetett madárijesztőt állított fel, a következő (kissé inhumánus) nótát énekelgetve:

Hej, *csoma*, *csoma*, *csoma* . . . *ma!*

Menj el innen *kolera!*

Menj a szomszéd faluba,

Kész itt az ing számodra.

(Magyar Orvosi Emlékek I, 358—9).

A moldvai Lészpedről származó Jakab Istvánné a következőképpen mondta el anyjának a kolera démonával való találkozását:

„Mondok a holléráról, mikor a naty holléra vót. Mondotta nekém az édesanyám, hogy vót akkor éty tizévés leánko s elméntek éd nagy mezébe kápálni, őt elkülték vizét, de nagy messze vót a kut s é köllét mennyén a mezen keresztül. S mikor ő mént a mezen keresztül, mént a mezen keresztül vizét, s akkó méktalálkozott a hollérávól. De ő nem tutta, hogy miféle. Azután hallotta mék, hogy az miféle. Egy rősz, rősz, ros, hitván, csúnya csontasszó [asszonyi csontváz], naty haja börzas, meretszémű, tátot-szájú, csuf. Akkor aszonta: »Hova mész te kis lejánko?« Aszongya: »Ményék vizét. Maga hova ményén?« Aszongya: »Én ményék a gerebével, mikor jévék, jévék a séprívél.« De ugy megjedött a lejánko, — egy nagy r o s z l ó r a fél volt ülve, annak a nagy r o s z l ó n a k vótak istorongjai fahéjuból fönval... Akkor nagyom megjedött a lejánko, s visszamént, keszte mondani az édesannyának, hogy mit látott. Akkor asz monták az édesannyáék: »Istenem, lehet vaj egy nagy beteksék talál lenni.« Mikor az ugy és vót. Mékhót éty-kettő a faluba. Akkor úgy mékhótak. Eléb elhūtag gyérén, mikor asztán mék kesztek gyakrodni, akkor ugy mékhótak, hogy a faluba ugy annyi vót a halatt, hogy égyik a mást — kankót csináltak — úty hūsztág bele a gędęrbe.« (HEGEDŰS, Moldvai Népm. 44.)

A leírásból láthatjuk, hogy a moldvai magyar hagyományokban a kolerajárvány démona csontvázszerű asszony, akinck börzas haja, tátott szája, gereblyéje, seprűje volt, és egy r o s z s l o v o n, hitvány gebén járta a mezőt. Ennek alapján a szólás értelme világos: olyan személyt hasonlítanak össze a *Csoma lová*-val, aki betegesen sővány, igen rossz bőrben van.

HEGEDŰS LAJOS

Kinigli. I. A *Lepus cuniculus*t a magyar állattani és vadászati irodalom általában a *tengeri nyúl*, *üregi nyúl* neveken említi (vö.: BÉRCZY, Vadászműszótár. Bp., 1880.; Az állatok világa: BREHM ALFRÉD Tierleben című nagy művének magyarba áttüzetett kiadása, szerk. MÉHELY LAJOS. Bp., 1902. II, 637). A Dunántúlon a felsoroltakon kívül a *bosnyák nyúl*, *patkánynyúl*, *rusznyúl* és a németséggel szomszédos vidékeken a *kinigli* elnevezés is használatos (DIEZEL—MIKA, Az apróvad vadászata. Bp., 1899. 281; KÉKESY LÁSZLÓ, A magyar vadász kézikönyve. Bp., 1925. 116).

Szótárainkban is különböző alakokban bukkannak fel a *Lepus cuniculus* magyar megfelelői: CAL. 1585. 277: *cuniculus*: úrge, *hányúl* [!]...“ (a kiadó megjegyzése: „Hiba *házi nyúl* h.“) | CAL. 1627.: „Animal lepori fimile, quod sub terre effosse latere solitum est... German. Ein küniglin... Vngar. Wrgé, *hányúl*“ | VERANCICS: „Latine: Cuniculus, Italice: Cuniglio, Germanice: Kyniglin, Dalmatice: Kunacz, Vngarice: *Tengeri-nyúl*“ | LODERECKER 1605.: „Latino: Cuniculus, Italice: Cuniglio... Germanice: Küniglein, Vngarice: *Tengerinyúl* | MA. I. csak az 1621-es kiadásától kezdve közli a „*cuniculus*: *Házi nyulaczka*“ adatot | MA⁵. I.: „*cuniculus*: *Házi nyulatska*... Kőniglein Kaninichen“ | PP. I.: „*Cuniculus*: Úrge, *Tengeri nyúl*“ | PPB. m.: „*tengeri nyúl*: Cuniculus. Dafypus, Ribesium; ein Meer-Hasen. Caninichen“ | PPB. m. 1801.: „*Nyúl*: *Lepus* ein Hase. *Házi nyúl*: *Lepus cuniculus*. das Kanin, Kaninchen“ | u a. *tengeri nyúl* címszó alatt: „*Lepus cuniculus*. Kaninchen“ | M. BELIUS, Liber memorialis 1777.: „*Cuniculus* das Kaninchen, *Tengeri nyúl*“ | MÁRTON m.-n.²: „Kanin, Kaninchen: *tengeri nyúl*; ugyanígy MÁRTON a Lexicon Trilinguae különböző kiadásában és KRÉSZNERICS; az újabb szótárak közül Tzs., BALLAGI MÓR, KELEMEN BÉLA német-magyar szótára, KELEMEN—THIENEMANN, HALÁSZ ELŐD német-magyar szótára is csak a *tengeri*, illetőleg *üregi nyúl* megfelelést közlik a *cuniculus* vagy a német *kaninchen* szavakhoz.

A felsoroltakból kitűnik az, hogy a *Lepus cuniculus*nak a címben megjelölt elnevezésével szótárainkban nem találkozunk. Nincs meg sem a NySz.-ban, sem az

OklSz.-ban. Figyelemre méltó az is, hogy csak a régibb két vagy több nyelvű szótárak német anyagában találunk a *kinigli*-vel közelebről egyeztethető alakot, az újabbakban nem. Ezt a nevet — úgy látszik — inkább csak az állattan és a vadászat használja. A nyelvtudományi irodalomban először egy újságcikk idézeteként bukkant fel (MNY. IX, 336). CSEFKÓ GYULA közli a szavunkra vonatkozó, eddig legrégebbnek tekinthető adatot 1620-ból. Feltételelesen ide vonja idézett forrásának (RADVÁNSZKY BÉLA, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp., 1879. II.) a *kinigli* mellett 1656-ban jelentkező *kinig* adatát is. (Véleményem szerint ezek együvé tartozása világos.) SZÉKELY ISTVÁN (MNY. XVII, 181) veti egybe először szavunkat a német *kaninchen*, *karnickel* osztrák-bajor nyelvjárás *königl* változatával. Hasonlóképpen nyilatkozik KNEJZSA ISTVÁN is, amikor az osztrák-bajor *königlein*, *königl* alakokból eredezteti szavunkat (MNY. XXXVI, 79).

A CSEFKÓ közölte két adaton kívül a régi nyelvben, a XVII. századi forrásanyagban eddig hiába nyomoztam szavunk után, bár átnéztem az ugyancsak RADVÁNSZKY BÉLA kiadásában megjelent „Udvartartás és számadáskönyvek“ (Bp., 1888.) és a SZÁDECZKY BÉLA szerkesztette „I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása“ (Bp., 1911.) című kiadványokat, valamint a Történelmi Tár 1880—1911 között megjelent kötetekben levő összes kelengyelajstromot, felsorolást, végrendeletet, hagyatéki leltárt, szabó- és szücs-céhszabályzatot, limitációt stb. Nem fordul elő a *kinigli* név egyéb, a XVII. századra vonatkozó adataim között sem. A debreceni szücsök egy, a XVI. század végén kelt rendszabályzatában a kikészítendő bőrök között csak bárány-, farkas-, nyest-, rókabőrök szerepelnek (TörtTár 1887: 758—70). Az „Udvartartás és számadáskönyvek“-ben a Bethlen Gábor fejedelem udvartartására vonatkozó, 1615—1636 közötti vásárlások, kamarai számadások, felsorolások stb. között csupán róka-, farkas-, nyuszt-, hiúz-, pegymetbélés, -bőr vagy -prém található. Az „I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása“ című kiadványban Bornemisza Anna gazdasági naplója (1667—1690.) rengeteg bőr- és prémfelsorolást tartalmaz. Bárány-, borjú-, belérd-, herbécs-, eszímának való-, farkas-, hiúz-, juh- kecske-, czáp- 'kecske', kecskeolló-, kordován-, medve-, nyest-, nyuszt-, ökör-, öz-, párdúc-, róka-, szarvas-, szattyán-, talp-, tehén-, tigris-, tulok-, vadkecske-, vadmacskabőrök szerepelnek itt. A keresett *kinigle* helyett azonban csak ezt találjuk: „1676. 30. Septembris . . . Két *nyülmál* béllist, pro. fl. 2.“ (221); 1677 elejéről: „*Nyülmál* béllést fl. 4.“ (222). Hasonló, a nyúl bőr felhasználására vonatkozó adattal találkozhatunk egy 1632-ből származó végrendeletben: „egy *nyülhátal* béllést fekete kis suba“ (TörtTár 1899: 532). Egy 1688-ból származó löcsei limitációban ökör-, juh-, kecske-, bárány-, nyest- és rókabőrök szerepelnek (TörtTár 1887: 392—3). Ugyanez a limitáció 1706-ból róka-, farkas-, medve-, hiúz-, nyest-, vidra- és báránybőröket említ (i. h. 797—9).

Feltűnő, hogy a viszonylag nagy mennyiségű állatbőr-felsorolásból mindenütt kimaradt a *kinigli*-nek nevezett üregi nyúl neve, sőt a közönséges nyúl is igen-igen ritkán szerepel. Arra gondolhatnánk, hogy a XVII. század folyamán talán nem volt elterjedve hazánkban ez a nyúl fajta; ezért nem ismerték, ezért nem használták fel. — A felsorolásokban azonban szerepelnek behozott bőrök is: párdúc-, tigris- stl. A *kinigli* név elmaradását ezzel tehát nem magyarázhatjuk meg kielégítően. — Az állattani irodalom arra vonatkozólag nem ad felvilágosítást, hogy hazánkban mikor terjedt el ez a nyúl fajta. A BREHM szerint az üregi nyúl valószínű őshazája Dél-Európa lehetett, *Cuniculus* néven már Plinius is említi. Aristoteles *Dasyppus*-nak nevezi. Minden ókori író a spanyol félszigetet jelöli meg hazájaként, innen terjedt tovább Itália felé. Újabbban egész Dél- és Közép-Európában el van terjedve, egyes helyeken egészen közönséges. (Vö. BREHM, Thierleben.² Leipzig, 1877. II, 477.) Előfordulása hazánkban újabbban szórványos, nagyobb számban a Dunántúlon és az Alföldön található (vö.

DIEZEL—MIKA i. m. 281). A felbukkanás idejéről azonban közelebbi adatunk nincs. — Ha figyelembe vesszük azt, hogy a CSEFFKÓTÓL idézett két adat Kőpcsenyből (Moson megye), a Thurzók birtokáról, illetőleg Bodokról (Nyitra megye), a gróf Berényi család levéltárából, tehát nyugatról, illetőleg északnyugatról származik, joggal gondolhatnánk arra, hogy talán ekkor még csak szűk körre korlátozódott a *kinigli* név ismerete. Ennek valószínűsége mellett azonban másra is fel kell figyelniünk. KÖVÁRI LÁSZLÓ „Magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából“ című (Kolozsvár, 1860.) munkájában, egy 1627-ből, illetőleg 1642-ből származó árszabályzat alapján közli a leggyakrabban feldolgozott prémek árjegyzékét. Amíg egy erdélyi hiúzbor 4—8, a medvebőr 4—5 frt-ba került, addig a vadmacska, nyúl, görény, hőresög prémbőréért mindössze 2 pénzt adtak (i. m. 20). Feltehetjük, hogy a nyúlborrt éppen olcsósága, könnyűsége, esetleg kevésbé tartós volta miatt alkalmazták ritkábban a főrangúak ruhadarabjainak bélelésére; ezért találkozunk nevével olyan ritkán a különböző felsorolásokban.

2. A *kinigli* szót eddigi magyarázói természetesen német eredetűnek tartják; pontosabban: a bajor-osztrák nyelvjárás *königl*, *königlein* alakjából származtatják (vö. SZÉKELY ISTVÁN: MNy. XVII, 181; KNIEZSA: MNy. XXXVI, 79). Ennél többet azonban nem mondanak.

A *Lepus cuniculus* mai német elnevezései: *kaninchen*, *karnikel*, *kunelle*, *murtzchen* (A. BREHM i. m. II, 477). Bár feltehető, hogy ez a nyúl fajta Németország területén már régen meghonosodott, germán elnevezése mégis hiányzik (vö. KLUGE, EtWb.¹¹).

Ha a XV—XVII. századból áthagyományozódott *kanin* (közép-almémet *kanin*-, holland *konijn* < ófrancia *conin* stb.) kicsinyítő képzős *caninichen* > mai német köznyelvi *kaninchen* (vö. PAUL—EULING, Wb.⁴) különböző nyelvjárási változatait figyelmen kívül hagyjuk, még akkor is meglehetősen gazdag a közvetlenül szavunkra vonatkozó német szótári anyag. — A középfelnémetben a latin *cuniculus* folytatásaként és „németesítéseként“ („umdeutschung“) *küneclin*, *küngel*, *kuniglin*, *kunglin*, *künklin*, *künlin* külön formákat találunk (LEXER, MhdWb. I.). A korai újfelnémetből *kuniglin*, *kunglin*, *künklin*, *küniglin*, *küniglein*, *künigle*, *königle*, *königlin*, *königlein*, alakokat idézhetünk (GRIMM, Wb.). Ezek az osztrák *kiniglhäs*, bajor *königl*, *königlhäs*, sváb, elszászi *küngel*, svájci *chüngeli* alakokban élnek tovább (KLUGE, EtWb.¹¹; PAUL—EULING, Wb.⁴; Der Sprach-BROCKHAUS. 1935). SCHMELLER *künighäs* (*kinihäs*) változatot idéz (BayrWb.).

A *kinigli* szó átkerülésének útját a pontos alaki egyezések alapján kétségtelenül a bajor — osztrák nyelvjárás terület irányából kell keresniünk. Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy az egyeztetés alapjaként fent megjelölt *königlein*, *königl* alakkal szemben (így SZÉKELY és KNIEZSA i. h.-ek) helyesebb a *kinigl*, *kiniglhäs* alakból kiindulnunk. Ennek átvétele sem hangtani, sem alaktani nehézségekbe nem ütközik. A *künig* > *kinig* fejlődése a bajor-osztrák nyelvjárás területén ment végbe, még a XII—XIII. század folyamán. Ez a nyelvjárás az *ü* hangot nyíltan (offen) ejti (szélesebb ajakréssel): ezért már korai, XII—XIII. századi adatokban találhatunk *ü* helyett *i*-t írva: *ipigklích*, *daryber*, *ybrigen*, *glücklich* (vö. WEINHOLD, BayrGramm. § 19.). Hasonló jelenségre utal SCHWARTZ ELEMÉR „A rábalapinesközi nyelvjárás hangtana“ című tanulmányában (Bp., 1914. 77). Az írás és ejtés kettőssége tükröződik a SCHMELLERTŐL idézett *künighäs* (*kinihäs*) adatokból is (BayrWb.), míg az osztrák *kinigl*(*häs*) alak (KLUGE, EtWb.¹¹; Der Sprach-BROCKHAUS; PAUL—EULING, Wb.⁴) már a beszélt forma egyeduralmát tükrözi.

¹ Vö. a XVI—XVIII. századból idézett többnyelvű szótárak német megfeleléseit is.

Az $ü > i$ illabializáció (Entrundung) egyébként a mai német nyelvjárások nagy részén tapasztalható a XII. századtól kezdve, és észrevehető az újfelnémet írott nyelvben is (Schriftsprache — itt inkább az irodalmi nyelv helyett) (BEHAGHEL, Gesch. d. dtsh. Spr.⁵ 297).

Szavunk egyes német nyelvjárási változatainak a *könig* ~ *künig* (SCHMELLER, BayrWb.) szóhoz való alaki hasonulásában: így a *küniclin* (LEXER, MhdWb.), *künighas* (*kin'has*) (SCHMELLER, BayrWb.), *küniglein* (ADELUNG, Wb.), *königlein* (GRIMM, Wb.), *königl*, *königlas* (KLUGE, EtWb.¹¹) stb. alakokban német népetimológiás hatást kell látnunk (vö. GRIMM, Wb. *königlein* címszó alatt). Ez a hatás áterjedt többek között a cseh és lengyel nyelvre is, mert ezek a német *küniklein* és *küniglein* alakokat vették át, és fordították le — rosszul — a népetimológia hatására (A. BRÜCKNER, Słownik Etymologiczny Języka Polskiego *król* címszó alatt; SZABÓ DÉNES szíves közlése alapján).

A *kinigl* *l*-je a bajor-osztrák nyelvjárásban kicsinyítő képző. Alakulása ott a XII. századtól kísérhető nyomon. A korábbi *el* szóvég hamarosan szinkopálódik (*e*-je hangsúlytalan helyzetben kiesik), vö.: *Grēdl*, *peindl* 'Beinchen', *tierl* stb. (WEINHOLD, Bayr-Gramm. § 243.).

Mindezek után a német *kinigl* ~ magyar *kinigli* megfelelés nem igényel bővebb magyarázatot. MELICH JÁNOS — német eredetű *li* végű szavainkról írva — még a bajor-osztrák szóvégi *el >* magyar *li* viszonyát vizsgálta (MNY. XI, 384, XII, 316). További adalékokat szolgáltatott JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXVI, 207), és így egyeztetette a két szóvéget LOVÁNYI GYULA is (MNY. XXXIX, 31). BÁRCZI GÉZA (i. h. 139), CZEGLÉDY KÁROLY (i. h. 230) után MOLLAY KÁROLY világította meg a tévesen magyarázott, meg nem levő *el >* *li* alakulással szemben a valóságosan létező német *l >* magyar *li* viszonyát (i. h. 234; vö. még: i. h. 314; MNY. XL, 275).

MELICH (MNY. XI, 384, XII, 316) véleménye még az volt, hogy a magyar nyelvben a XVII. század közepé óta vannak *li* végű szavak. JUHÁSZ JENŐ szerint is „nyelvünkben a XVII. század óta vannak *li* végű osztrák-bajor eredetű szók” (MNY. XXVI, 207). MOLLAY említett, a *pulí* szóhoz kapcsolódó cikkében arra is utal, hogy a német szóvégi *l >* magyar *li*, valamint a hasonló jellegű német *n >* magyar *ni* fejlődés — amelyet a németben a szóvégi *l*, *n* előtti hangok, elsősorban a *d*, *r* redukciója előzött meg — hazai német nyelvjárásaink tanúsága szerint mára a XV. századtól kezdve lehetséges. MOLLAY ezt a megállapítását elsősorban a *d* és *r* hangok redukciójának és a helyettük fellépő úgynevezett „Stoßton“ megjelenési idejére alapozza (vö. még MOLLAY, Ödenburg. Bp., 1942. 43—44).

A tölem gyűjtött köznyelvi anyag XVII. századi, így MOLLAY megállapítását jóval későbből támogatja: *francli* 'Fransen': 1563: „haczokát veres bársont spanyol módra arany és ezüst fonál kötéssel *franczli*val prémzettet” (TörtTár 1883: 596); OklSz. 1568-ból, ugyanígy EtSz. is | *cukor gandli* 'Kandis, Kandelzucker': 1603: „Egy font fehér *czukor gandli* 1 frt 10 d; Egy font vörös *czukor gandli* 70 d” (Radv: Csal. III, 57) | ? *kaperli(n)* 'Capparis spinosa': 1603: „Savanyu *kaperlin* tizenöt font 4 frt” (Radv: Csal. III, 57) | *tácli* 'Manschette, Tätzen, Tätzlein': 1603: „Négy pár török varrásos kézre való *tácli*, selyemmel, arannyal, ezüsttel varrott. Négy pár selyemmel, arannyal, ezüsttel varrott *taczi* spanyol himmel. Egy pár *taczi* skofium arannyal varrott” (Radv: Csal. II, 109—10); 1618: „Taczli pár No. 16” (i. m. 216) | *pántli* 'Binde': NySz., OklSz. 1607-ből | *pántlika*: 1612: „Másik kopet, keskeny, fehér, ezüstös *pántlikával* csinált” (Radv: Csal. II, 153). — További adatok a XVII. század első feléből (csak az eddig gyűjtött legrégebb adataimat közlöm): *stucli* 'Stutzärmel, kürzer Überzieheärmel': 1612: *stuczli* (Radv: Csal. II, 153) | *stikli kés* 'Stechmesser': 1615: „*stickli* kés” (Radv: Udv. 5) | *trilti* 'das Drittel, Dritteil': 1620: *trilti(t)* (Radv: Csal. II, 218) | *cukkerl* 'Zucker':

1642: *Czukkerl* (TörtTár 1881: 182) | *mántli*: az OklSz. *mantjok* alakot idéz 1544-ből; 1533: *mantli* (Radv. Csal. II, 255, Udv. 283).

A felsorolás korántsem teljes; erre nem is törekedhettem. Hiányzik belőle számos XVII. századi *li* végű német jövevényszavunk: *kugli* (MELICH ezt idézi első *li* végű szavunkként; vö. MNy. XI, 384), *máslí*, *pantofli*, *pruszli*, *puli*, *rékli*, *strimfli* stb. Ezek részben a század második feléből valók, részben megtalálhatók a NySz.-ban és az OklSz.-ban. — Az adatok közlésével azt szerettem volna igazolni, hogy már a XVII. század elejéről nagy számban találhatunk forrásainkban *li* végű német jövevényszavakat; 1603-tól, sőt a XVI. század második feléből is. Ez a körülmény figyelmet érdemel, mert előrébb hozza a német szövegi *l* > magyar *li* alakulásának idejét, és — bár kissé távolabbról — megerősíti azt a megállapítást, amely az ilyen jellegű alakulást elvben már a XV. századtól kezdve lehetővé teszi (vö. MOLLAY: i. h.). Újabb, korábbi adatok feltárása természetesen méginkább támogathatja ezt. HORVÁTH MÁRIA

Fú. A magyar *fú* 'fulica, querquedula' szó bizonytalan értelmű, de kétségtelen, hogy valami szárcsa-, vízitúyk- vagy vadréceféle vízi madarat jelentett. A szó a BesztSzióta szójegyzékeinkben és szótárainkban állandóan előfordul valamely vízimadár nevéként. A nyelvtörténeti és nyelvjárási változatok felsorolását itt mellőzöm, mert az összeállítás megvan az EtSz. (1. *fú* c. a.) és PAIS egy cikkének idevágó helyén (MNy. XLVIII, 123—4). A mai nyelvjárásokban, ahol még él a szó, vadrécét jelent. Eredetével PAIS (i. h.) nem foglalkozik, a SzófSz. nem veszi föl címszóként, az EtSz. (II, 520) pedig így nyilatkozik: „Eredete ismeretlen, de, mert a *fú* a *fú*-féle névszótók közé tartozik, meg kellett lennie szókincsünkben már a honfoglaláskor is és nagy valószínűséggel állítható, hogy eredeti magyar szó.“

Magam is ezen a nézetem vagyok. A magyar szónak ugyanis megvan a chantiban a megfelelője: KARJ.—TOIV. 657 a: V. *pa'ǰ* (*pa'ǰ't*) 'eine Wasservogelart'; VK., Vart. *paǰ*, Likr. *paǰ* 'eine schwarze Entenart'; Trj. *p'á'ǰ*, *p'áǰ* (*p'áǰ'*) 'ein schwarzer Wasservogel, auf den Flügeln etwas weiss, Beine und Schnabel rot, fast so gross od. grösser als der *sinǰ* [fekete réce] und diesem ähnlich'.

A chanti szókezdő *p* szabályos megfelelője a m. *f*, a chanti szóvegi *ǰ* ~ m. *v* (vö. *fuvacska*, *fuvász*) megfelelésre találunk példát a m. *év*, *ev* 'genyedség' ~ chanti *lǰǰ*, *lǰǰ*, *teǰ*, *ǰǰ* stb. (NyH.⁷, EtSz., SzófSz.) szóban. A chantiban ugyan zártabb magánhangzót várnánk a magyar alapján, de ez nem lehet az egyeztetés akadályá.

KÁLMÁN BÉLA

Verpecz, Hibján. A Szabolcs megyei Kemecsén a falubeli gözmalmot a két háború között néhai tulajdonosáról, az öreg Verpecz Bálintról csak „*Verpecz malmá*“ -nak, halála után vejéről; dr. Hibján Géza ügyvédrel „*Hibján-malom*“ -nak nevezték. Mivel éveken keresztül töltöttem a nyarat Kemecsén, mindig izgatott e két név eredetének kérdése, és ezért készült e cikk.

1. A *Verpecz* névre első adatom 1599-ből való, mégpedig az élesdi járásban — Mezőtelegdtől mintegy tíz kilométerre északkeletre — fekvő Kövesdről (JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt 288). Bár a név itt — egyetlenként — ruménnek van minősítve, mivel a névállomány vallomása szerint a falu lakossága ekkor legalábbis felesben magyar népességű, valószínűbbnek tartom, hogy magyar család jelölője. — A *Verpeczes* vezetéknev azonban már jóval korábról: a XV. század első feléből előkerül. Egy a váradi káptalan által kiadott és 1437. április 22-én kelt oklevél, amely az erdélyi püspök és a kolozsmonostori konvent közti határperrel kapcsolatban

Bogártelke erőszakos úton megakadályozott határjárásáról szól, említi a mako-i jobbágyok sorában *Verpeczes* Kelemen. 1439. június 1-én a váradi káptalan átírja Vízaknai Miklós erdélyi alvajdának az erdélyi püspök és a kolozsmonostori konvent közti pörben írt levelét, és válaszul közli, hogy az erdélyi püspököt megidézte. A felsorolt jobbágyok között *Mako-n* "elűt *werpeches*" szerepel. Az oklevélben említett *Mako* a vele együtt szereplő falu nevek (pl. *Gorbófó, Vista, Daróc*) tanúsága szerint kétségtelenül a kalotaszegi *Mákófalva*, ahol 1941-ben GERGELY BÉLA 178 magyar helynevet jegyzett fel (I. SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I, 237—40), és amely a Hnt. 1944. szerint ma is magyar lakosságú. Miután így megtudtam, hogy *Verpeczes* Kelemen Kolozs megyei, megnéztem a megye történetére vonatkozó két munkát, de a fentiekén kívül több adatot nem találtam (CSÁNKI V, 380; BALÁZS ÉVA, Kolozs megye kialakulása 49). Ugyanennek a családnak a leszármazottja az a daróci *Verpeczes* Jakab, akit 1609-ben négyszer is említenek (JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumai 427, 432). *Daróc* a ma is magyar *Nád* a *saróc* Mákófalva mellett.

A valamivel való ellátottságot jelentő *-s* képzővel alakult *Verpeczes* név megléte arra mutat, hogy lehetett nyelvünkben a vezetéknevek kialakulása idejében: a XV—XVI. században egy *verpecz*, *verpecz* olv. *verpec* község. Tehát oly viszony volna a két név: a *Verpecz* és *Verpeczes* között, mint az 1591, 1668: *Szekernye* (SZABÓ, Ugoicsa megye 278, 445; két szomszédos faluból közölve, tehát ugyanazon család lehet) és az OklSz. szerint 1466-tól több adatban szereplő *Szekernyész* (az 1481-i adat Szinyérváraljáról való: vö. MAKSAI, A középkori Szatmár megye 216, 1512: *Zekernyes* i. h. 217; 1523: *Zekernes* I. A, Gömör megye II, 177; 1582: *Zekernes* JAKÓ i. m. 325) név közt, amelyeknek *szekernye* alapszava egy lábbeli-féleséget: csizmafajtát jelent.

S valóban volt is ilyen szavunk. Az OklSz. *verpécs* alatt felhívja a figyelmet egy keltezetlen, de körülbelül 1495—1496-ból való költséglajstromra. Ebben találjuk:

„Michaeli pafstorj ouium . . . (temraz?)	d. xxvj
Eidem cuttes ad <i>verpecz</i> emi	d. vj
Coreum pafstorj pro <i>verpecz</i> emi	d. vjjj
Pafstorj ouium cuttes pro <i>verpecz</i>	d. xjj“.

Ezekből az itt egymás után közölt, de az eredetiben — természetesen a szükségletnek megfelelően — a sok egyéb kiadás között egymástól szétszórva feljegyzett adatokból az derül ki, hogy a Mihály nevű juhásztor *verpecz*-et hordott, és ez járandóságként rendszeresen járt neki gazdájától. (Eredetileg bocskor, majd bocskorpenz járt a pásztor-nak. L. pl. 1857-ből Szentgálról MNy. XLV, 216—7 *bikás* és *bocskor* al.) A *cuttes* (o : *cutis*), csakúgy mint a *coreum* (o : *corium*) 'bőr'-t, illetőleg 'szíj'-at jelent. A *verpecz*-re való bőr ára 6—8 dénár volt, a 12 dénáros kiadás két párra vonatkozhat. Hogy ez a számadáskönyv kié volt, nem tudjuk, de a benne előforduló helynevek Torna és Abaúj megye területére, közelebből a Bódva-völgy felső vidékére és annak környékére utalnak (*Torna, utraque Benye, Jászó, Mecenzéf*). Az a véleményem, hogy a jegyzék a tornai vár uradalmában keletkezett. — A szó megvoltát a Gyöngyösi Szótártörődék „Birbilis est calciamentum laicorum. *Verpech: bochkor*“ (3123) adata is megerősíti, s egyben felvilágosít arról, hogy a *verpec* a. m. 'bocskor'. Szavunkat MELICH JÁNOS *verpécs*-nek olvassa, s így veszi át később az OklSz. A szó — úgy látszik — csak az északi és keleti országrészekben volt járatos.

Hangalakjáról már első pillanatban megállapíthatjuk, hogy magyar eredetű nem lehet. Bizonyos, hogy összefügg a MIKLOSTCH (EtWb. 384) közölt kisorosz *verpéc* 'eine Art Schuh' szóval (utal rá MELICH: i. h. és OklSz.), melyet azonban ukrán és rutén szótárakban nem találtunk, és így MIKLOSTCH forrását sem tudjuk megjelölni. Ez a rej-

télyes *verpec* viszont rokon lehet a litván *verpti* 'fonni' és a lengyel *warp(a)* 'samodzial; háziszóttos' (tkp. a. m. 'maga készítette [dolog]', mint *samorodni* a. m. 'magától termett'), *warpaś* 'foltozni' és *warpstē* 'orsó' szókkal, amelyekhez tartozik a német *werfen*, *Wurf* ('vetni', 'dobás'; eredetileg a szövés szavai), valamint az északi *warp* 'szál, fonál' is (BRÜCKNER, Słownik etymologiczny języka polskiego 602). Ezekkel a 'háziszóttos' és 'fon' jelentésű szókkal valóban összefügghet, mert a lábbeli „cserzett bőrből, ritkább esetben n e m e z ből, g y a p j ú - vagy egyéb s z ö v e t ből készül“ (MNépr. I, 359). Az oroszoknál még ma is használatos — és a hideg ellen minden cipő-, bakancs- vagy csizma-félénél többet ér — a n e m e z c s i z m a, валенки. Hogy a nemezből, szövetből készült lábbeli talpa ne kopjék, bőrt kötöttek rá, s később ebből alakulhatott ki a *bocskor* mai formája.¹ Északon bőr helyett nyírfakéreg szerepelt. A bocskort a lábra csavart kapcára, rongydarabra fűzve vagy felkötve hordják. A *verpec* szó eredetileg tehát a hideg ellen a lábra tekert rongyokat jelenthette, majd később azt a bőrdarabot, amivel — a most már állandóbb használatra fogott kapcaféléket — a kopás és a nedvesség behatolása ellen védték. A bocskor kialakulásának itt vázolt folyamatával függ össze a *bocskor* EtSz.-beli 'Riemenschuh', 'angeschnürte Sohlen', 'Filzschuh' és 'Bindschuh' értelmezése.

Hogy a 'bocskor' jelentésű *verpec* szó válhatott család nevévé, arra az említett *Szekernyé*-n kívül éppen az ismeretlen eredetű *bocskor* szóból alakult vezetéknevek jó példák: 1454: *Boczkor* (OkI Sz.); 1475: *Boczkor* (ZichyOkm. XI, 164); 1478: *Bochkor* (i. h. 229); 1567, 1572: *Bockor* (SZABÓ, Ugocsa megye 272, 397); 1574, 1582: *Boczkor* (SZABÓ i. m. 360, 440). Ma is élnek *Bochkor*, *Botskor* és *Bocskor* nevű családok. 1486-ban Bács megyéből „Johannes *Boczkoros* de Geeth“ -et említik (ZichyOkm. XII, 324).

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a *verpec*-hez hasonlóan a *harisnya* szó is a ruténből való (KNIEZSA: MNy. XXXVI, 111). Mindkét tárgy és szó elterjedése a hegyipáztorkodással kapcsolatos.

2. A nyíregyházi *Hibján* családról azt gyanítom, hogy tírják eredetű, mert a nevére adatom Gömör megyéből való: Hrusson említenek 1773-ban *Hibián* nevet (ILA, Gömör megye II, 415). — A név a valamihez vagy valahová való tartozást jelentő tót *-ján (-án)* képzővel alakult *Hibbe* Liptó megyei vár és falu (LIPSZKY) nevéből, amelynek mai tót neve *Hybe*.² A név tehát olyan képzés, mint a *Suján* (MNy. XXXVI, 2: *Sujan*) 'a Trencsén megyei *Suja* (vö. 1496: *Swya* FEKETE NAGY, Trencsén megye 183), tótul *Suja* faluból való', *Sulyán*, *Sulán* 'a Hont megyei *Sülyé*-re, tótul *Šul'á*-ra való' | 1753: *Sztranyán* (ILA i. m. III, 8) 'Osztorányba, tótul Sztranyára (vö. FEKETE NAGY i. m. 188) való' | 1686: *Breznyán* (ILA II, 404) 'Breznóra való'; vö. 1620—1685: *Breznaj*, *Breznensky*, *Breznen* (ILA III, 79) | 1676: *Mokranj*, 1684: *Mokri*, 1688: *Mokray* (ILA II, 614) 'Mokrai' | 1676: *Chisnyán* (1671: *Kisniay*, 1673: *Kisnyai* ILA II, 600, III, 103) 'Hizsnyóról való' | *Rimán* 'Rimai' | *Ocskán* 'Ocskai' stb. — Újabban ezt az ősi, indo-európaivisszamenő képzőt a fiatalabb *-szki*, *-szky* váltja fel: *Hipszki*, *Sztranyavszky*, *Sulyánszki* stb.

MIKESY SÁNDOR

¹ *Harisnya* szavunk jelentése a gömöri nyelvjárásban 'bocskor fölött a lábszárra csavart bőr' (MTsz.).

² A falu neve a Pallas Lex., Hnt. 1944. stb. szerint magyarul *Hybbe*, VÁLYI szerint *Hiabe*, tótul LIPSZKY szerint *Hyby* és VÁLYI szerint *Gibba*. Ez utóbbival függhet össze az 1600-ból adatolt *Hibbay* név (ILA, Gömör megye III, 101). Azonban a falunévnek a magyarban is lehetett *Hibbi* alakja, mert 1773-ból — ha ugyan a közlés hitelesen adja vissza az eredetit — ezt olvassuk: „Akkori időben csak három templom volt evangélikusoknak Liptó megyében; úgymint Nagypalugyán, *Hibbin* és Bocabányán“ (Századok 1942 : 80); de: „*hibbei* articularis templomban“ (uo.). *Hibbin* nyugszik Balassi János és Bálint fia, a XVI. század nagy költője.

Sátor. NÉMETH GYULA a *nyőgér*-ekről szóló legutóbbi nagy alapoossággal írott érdekes fejtegetéseiben (vö. MNy. XLIX, 304—18) megemlékezett a *sátor* szavunkkal egyeztethető török *čatir* ~ *čadır* 'sátor' szóról is, amely szerinte semmiesetre sem perzsa jövevényszó a törökben, hanem mindenképp török eredetűnek volna tekintendő.

NÉMETH szómagyarázatával kapcsolatban először is egy tárgytörténeti kérdést tartok szükségesnek tisztázni; azt ti., hogy török népek lakásukat sohasem mondják *čatir*-nak, hanem a 'lakás' *jurit*, *žurt* céljára szolgáló létesítményt mindig *új* 'ház' néven emlegetik, amint ezt a körülményt a kirgizek között jártában ALMÁSSY GYÖRGY is megfigyelte (Vándorutam Ázsia szívébe. 1905. 177, 685). A kirgizek *čatir* néven csak a (nagyjában) kúp alakú kereskedősátrat emlegetik. A magyar nyelvterületen pedig a több helyütt előforduló *Sátorhegy* földrajzi név (már Anonymusnál is: *Saturholma*) is a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy őseink szintén kúp alakú vászonból készült létesítményt értettek sátron, mert hisz a *Sátorhegy* elnevezésű emelkedések mind kúp alakúak.

Ezek szerint *sátor* szavunk alapján semmiesetre sem lehet arra következtetni, hogy őseink valaha is a nomádos életmódhoz nagyszerűen alkalmazott, pompásan kiművelt és lakályosnak is mondható, nemezzel borított rácsos szerkezetű *jurit*ban laktak volna, amelyet *sátor* szavunkkal együtt törököktől vettek volna át, amint ez a feltevés néprajzi irodalmunkban már többször is felmerült. Ha ugyanis őseink ilyen rácsos szerkezetű *jurit*ban laktak volna, úgy ennek mind a nyelvben, mind pedig népiünk anyagi kultúrájában feltétlenül nyoma maradt volna; erről azonban szó sincs. De ha őseink valaha tényleg ilyen törökös *jurit*ban laktak volna, amire azonban — amint ezt hangsúlyozni kívánjuk — a legcsekélyebb bizonyíték sincs, akkor azt — amint ez már az eddig felhozottakból is nyilvánvaló — semmiképp sem emlegették volna *sátor* néven, hanem esetleg *ház*-nak mondták volna, mint a hogy a kirgiz is — amint említettük — 'ház'-nak (*új*) mondja a 'lakás'-át, a *jurit*-ot. Egyébként az sem bizonyos, hogy a Volga melléki törökök a magyar-török érintkezés korában, vagyis a VII—IX. századokban már a mai nemezzel borított rácsos szerkezetű *jurit*-ban laktak volna.

De arra sincs adat, hogy őseink valamiféle állandó lakásukat valaha is *sátor*-nak mondták volna. *Sátor* néven eredetileg — úgy látszik — nálunk is az *árus*-ok vásári sátrait emlegették, amint ez kitűnik abból is, hogy a horvát-szerbben a nyilván a magyarból származott *šátira* szónak 'Stand, Marktstand des Kaufmanns' a jelentése, ugyanúgy a szlovénben is a *šátora* szóalaknak (vö. BERNÉKER, EtWb. I, 133). E délszláv szóalakok -a-ja nyilván a magyar 3. személyű birtokos személyragnak felel meg (az ilyen szerkezetekből, mint pl. *Péter sátra* elvonva). — De nemcsak az *árus*oknak volt sátruk, hanem sátrakban tanyáztak a hadrakelt katonák is.

A régi magyar kereskedő- és katonasátor szerkezetét az OklSz.-ban található adatokból egészen jól megismerhetjük. Legnevezetesebb szerkezeti alkatrésze az *árbofja*¹ volt, amelynek gödröt ástak,¹ és hogy valami hirtelen támadt szélroham mégis fel ne döntse az egészet, azt kötelekkel valami földbevert cövekekhez le is rögzítették. Bizonyára erre a műveletre vonatkozik a *sátrat* vagy *sátort ver* vagy *út* kifejezésünk is. A kötelet és a sátorhoz való vásznat vagy ponyvát külön mesterember³ szabta ki és varrta meg (sőt talán ő szőtte is) és látta el a széleit karikákkal, amelyeknek segítségével a földre vagy cövekekbe vért horgokhoz

¹ 1555: *Sathor aso homorw lapath.*

² 1597: *Harom eoreg beor Iszakban valo satorok, az negiedik bür Izakban, minden keoteliuel es harom arboz fajual egetemben.*

³ 1484: „Nos comparauimus et emimus a magistro Johanne Sathormester dicto vnum tentorium wlgariter *Sathor* vocatum.“

vagy *kapacska*-khoz erősítették a sátor szélét,¹ sőt esetleg még körül is árkolták az elkészült sátrat, hogy egy hirtelen kerekedett zápor ki ne öntse a benne meghúzódnokat, vagy tönkre ne tegye az abban tárolt árut.

A tábori sátrak árbocait vagy sátorfáit *levegő*-k díszítették, amiken talán bádogból készült aranyozott zászlóalakú díszeket vagy zászlókat kell értenünk,² de ilyesmivel esetleg az *árus*-ok is ékesítették sátraikat.

A sátorverésre vonatkozó fent közölt nyelvi adatokban emlegetett *árbocfa* nyilván azonos azzal a *sátorfá*-val, amelynek az emléke napjainkig megmaradt az ilyen szólásainkban, mint *jelszedtük a sátorfánkat* és *hordd el innen a sátorfádat*. Arra nézve CSEFKÓ GYULA barátom — szokásmondásaink és szólásaink kiváló ismerője — is egy véleményen van velem, hogy ezek a szólások a vásározó régi magyar mesteremberek és árusok életéből származnak. Ő gyerekkorában mesterember atyjafiai társaságában maga is részt vett vásározásokon, és jól emlékszik rá, hogy a sátorverés bizony sokszor járt vitával és civódásokkal. Gyaníthatólag szokásjogi alapon ragaszkodtak egyes mesteremberek és árusok ahhoz, hogy a vásártér egy bizonyos helyen verjenek sátrat; ha tehát megérkezésükkor megszokott helyükön ott találtak már valakit, annak bizony keményen megmondhatták, hogy hordja el onnan a sátorfáját, míg jól megy dolga . . . CSEFKÓ emlékezése szerint a sátor elkészítése mindig cövekek leverésével vette kezdetét; az azokon lévő horgokba akasztották azután bele a sátorponyva aljához erősített karikákat.

Ez a sátorfás szerkezetű vásári sátor az újabb időben — úgy látszik — már teljesen kiment a divatból, sőt én magam már gyerekkoromban sem láttam Nyugat-Magyarországon ilyenféle vásári sátrakat.

Az itt közölt adatokból is nyilvánvaló, hogy a régi magyar *sátor*-nak semmi köze sem volt a török *jurthoz*, de nagyjában azonos volt azzal a kereskedő sátorral, amelyet a kirgizek ma is *čatir* néven ismernek.

Ezek előrebocsátása után áttérhetünk mostinár a török *čatir* 'sátor' szó NÉMETH-féle török etimológiájának megvizsgálására. NÉMETH szerint a *čatir* szó a török *čat* 'összerakni' ige származéka volna. Nyilvánvaló, hogy NÉMETH ennél az etimológiánál az összerakható rácsos szerkezetű, nemezzel borított jurtra volt tekintettel, aminthogy ezzel kapcsolatban hivatkozott is a csagatáj *čataγ* szóra, amelynek jelentése tudniillik 'der Kreis, der das Zelt zusammenhält'. Ez a szó csakugyan az összerakható jurtt egyik nevezetes szerkezeti alkotórésze; tulajdonképp azonban nem 'Kreis'-zal, hanem inkább 'kariká'-val, 'abroncs'-csal vagy esetleg 'koszorúfá'-val volna értelmezhető. Az ebben található lyukakba illeszkednek ugyanis bele a jurttetejének tartólécei, amely ezért is bizony nem *Sátorhegy*-alakú. Azt pedig az előzőekben láttuk, hogy a törököktől kölcsönzött sátor elkészítéséről őseink az arra vonatkozó legnevezetesebb műveletek alapján úgy emlékeztek meg, hogy azt verték, ütötték vagy ásták, sőt esetleg azt is mondhatták volna, hogy kötötték; azt azonban sohasem mondták, de a régi magyar sátor szerkezete alapján nem is mondhatták volna, hogy a sátrat rakták vagy összerakták, pedig ilyen kifejezésre — ha helyes a NÉMETH-féle szómagyarázat — a sátorverés megnevezésére a magyarban is számítani lehetne. Mivel pedig a *čatir* szó a törököknél egyáltalán nem az összerakható rácsos szerkezetű jurtot jelenti, hanem a régi magyar sátornak megfelelő tárgy megnevezésére szolgál, teljesen valószínűtlennek látszik, hogy a török *čatir* szó a török *čat* 'összerakni' igeinek valaminő rejtélyes származéka volna. Hogy milyen származéka, annak kifejtését ugyanis NÉMETH is elmellőzte. Participiuma? De hisz az *čatar* és a jelentése 'összerakó', vagyis 'aki összerak valamit' . . .

¹ 1494: „In vna ligatura horogh ad Sathor pertinens“. — 1597: „Satorhoz valo hituan kapacska“.

² 1530: „Ferrum super sator et lewego“. 1539: „Sator lewego due deaurate“. 1548: *Harom sator lewego*.

Ellenben, hogy a török *čatir* szónak a perzsa *čatr* 'Schirm, Art Baldachin, Art Zelt' szóból való származtatása alakilag kifogástalan, az nyilvánvaló. Megjegyezhetem, hogy a perzsában a *čatr* szó feltétlenül ősi, mert hisz megfelelője *chatram* alakban és 'Schirm' jelentésben megvan már az óindben is (vö. BERNEKER, EtWb. I, 133; SCHRADER—NEHRING, Reallex.² II, 689). Azt pedig bajos volna feltenni, hogy a török *čatir* és a perzsa *čatr* ne tartoznék valamiképpen össze. Az előadottak szerint pedig a két szóalak összetartozása csak úgy képzelhető el, hogy a perzsa szóalak volt a török szóalak őse. Nyilván perzsa kereskedők révén ismerkedtek meg a törökök nagyon ősi időkben a perzsa kereskedők vásári vászonsátrával.

NÉMETH cikkében a török *čatir* szónak az újperzsa *čatr* szóval feltehető összetartozásáról nem szólt — nyilván nem ismerte —, és csak annak a perzsa *čadar*, *čador* szóalakokból való származtatását cáfolta, amiről viszont azoktan a művekben (SCHRADER—NEHRING, BERNEKER), amelyekből tudásomat én merítettem, még csak említés sem történik. Az azonban valószínűnek látszik — és ebben egyetérthetünk NÉMETH-tel —, hogy az újperzsa *čadar* török jövevényszónak tekintendő, illetőleg pontosabban: visszakölcsönzött török jövevényszó a perzsában.

Meg kell még jegyeznem, hogy NÉMETH *sátor* szavunkat valami bolgár-töröknek mondott **šatir* szóalaktól származtatja. Gombocz próbálta az idevonatkozó hangtörténeti kérdéseket annak a feltevésével leegyszerűsíteni, hogy a török *č* ~ magyar *š* megfelelést feltüntető szavaink valami feltételezett bolgár-török **š*-es szóalakoknak átvételéből származtak. De megállapíthatjuk, hogy nemcsak a finnugor **č*-nek felel meg ősi szavaink egy részében *s*, hanem ezt a megfelelést találjuk középperzsa eredetű *vásár* szavunkban is (< középperzsa *všār*), amelyről már csak azért sem mondhatnók el, hogy bolgár-török közvetítéssel került a magyarba, mert a törökben a *v*-s szókezdet eredetileg teljesen ismeretlen volt, és a bolgár-törökben is csak labialis magánhangzóval kezdődő szavakban fejlődött ki, amilyen szó azonban nyelvünk régi török jövevényszavai között egyetlen egy sem akad. — Egyes török jövevényszavainkban megállapítható megfelelési kettősségből (vö. *kicsi* ~ *kis*, *kecske* ~ *keske*) pedig arra lehetne következtetni, hogy ez a hangmegoszlás csak a török-magyar érintkezések kezdete után következett be — a magyarban. Gyaníthatólag oly módon, hogy a magyarság egy része a IX. század első felében a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levediából a Donyec mellékre, vagyis a Dentümogyer—Etelköz földjére költözött, aminek következtében a korai magyarban két fő nyelvjárás alakulhatott ki, és ezek közül az egyikben a **č* egybeeshetett a **č*-vel, úgyhogy a korai magyar *č*-s nyelvjárásból származó szavainkban a két korai magyar fő nyelvjárás összekeveredése után az eredeti **č*-nek ma *s* felel meg, mert hisz a finnugor **č*-nek általánosan *s* felel meg a magyarban, amint ezeket a dolgokat másutt behatóbban is kifejtettem (vö. Acta Ethn. II. és Acta Lingu. II.). — Egyébként Gombocz feltevésének már *sereg* (~ ujg. *čärig*, csag. *čerig*) szavunk is ellentmond, amelyet tudniillik már végződésére való tekintettel sem lehet „bolgár-török“-nek kinevezni (vö. csuv. *šar* 'sereg'), mert hisz, ha e szavunk a bolgár-törökből származott volna, az mindenképpen magánhangzóra végződne. Hogy a csuvas *š* (< őstörök **š*) előzménye **š* lett volna, amint azt Gombocz feltette, az már csak azért is valószínűtlen, mert nemcsak az őstörök **č*-t, hanem a bolgár-török *š*-t (< őstörök **j*) is *š* képviseli a csuvasban. Így tehát valószínű, hogy a *š* ez esetben a csuvasban közös ősalakra megy vissza. A csuvasban ugyanis a zöngés affrikáták és mediák zöngétlenné váltak, aminek folytán a **š* nyilván egybeesett a *č*-vel **č*-vé; ez a hang lehetett ugyanis a mai csuvas *š* előzménye, nem pedig *č* vagy *š*.

Ha most ezek után azt a kérdést vetjük fel, hogy milyen eredetű lehet tehát az eredetileg — úgy látszik — szintén 'kúpalakú kereskedősátor' jelentésű *sátor* szavunk, úgy csak annyit mondhatunk: perzsa vagy török eredetű. Ugyanis vagy ilyen a keres-

kedelem révén meghonosodott török jövevényszavaink közé tartozik mint *szatócs*, *bársony*, *bors*, *bor*, *dió* (vö. Moór: Acta Eth. Hung. II, 107—8), de az sem lehetetlen, hogy valójában a perzsa eredetű kereskedelmi szavaink közé kell besoroznunk, aminők *vásár*, *vám*, *vár*. Ez utóbbi szó középperzsa megfelelőjének (*vār*) 'épület' volt a közép-perzsbában a jelentése, és eredetileg valószínűleg a perzsa prémkereskedők állandó káma-melléki telephelyeinek megnevezésére szolgálhatott.

MOÓR ELEMÉR

Két ἄπαξ λεγόμενον. I. SZINNYEI a MTsz.-ban HERMANN OTTÓ alapján felveszi a *bobály* 'umbra canina' szót a sárréti halászkok nyelvéből. — Az EtSz. szerzői (I, 424) e komádi (Bihar m.) tájszó eredetét a román *baboșă* 'Perca fluviatilis, barsch'; *baboșă de pește* 'kleiner fisch' (ТІКТИН) szóban jelölik meg, idézvéen még a bolgár *baboi* 'Perca fluviatilis' és *bobo* 'eine art fisch' szavakat is. Szerintük „valószínűleg ugyanaz a szó: *bobalik* 'Centrissus, Pungitius, stichling' GROSSINGER, Hist. Phys. III. Szót.“ Ez a *bobalik* valóban lehet a Bihar megyéből — és csak egyetlen adatból — ismert *bobály* (Komádiban nyilván *bobáj*) származéka, de szintén ἄπαξ ez idő szerint; az azonban véleményem szerint bizonyos, hogy Biharfélegyháza egyik mai határrészneve: *Babájos* (1943-ban szántó) a *bobály* közszó származéka.

Erre a földrajzinévre viszont több adatom is van: 1476: „*Bobalyostho* stagnum“ (JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 242); 1803: „*Bobajos* Tó“ (a község birtokában levő térképen; valóban tavat jelöl); 1866: *Bóbájos*, vízborította terület neve (térkép, uo.); az 1888—1892-ben készült kataszteri térképen nem szerepel, de 1943-ban, midőn az Érmellék 13 községében helynévgyűjtő úton jártam, megvolt az élő földrajzinév-anyagban a fentebb idézett alakban. Ez a kételemű földrajzinév (differenciáló elem + földrajzi köznévi; vö. KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. XLV, 296—303) a megváltozott földrajzi viszonyok következtében egyeleművé vált már a múlt század közepe táján, midőn az egykori tó már csak időszakosan víz alá kerülő területté vált, és egyelemű alakban szilárdult meg, midőn a név jelölte terület szántófölddé lett. A név maga pedig jelentéstartalom nélküli pusztta jelölővé változott.

Hogy a mai (pontosabban 1943-ban feljegyzett) *Babájos* egyenes folytatója az 1476-ból adatolt *Bobalyostho*-nak — úgy gondolom — a fenti adatokból eléggé nyilvánvaló. De még az is támogatja ezt a megállapítást, hogy a JAKÓ idézett munkájában közölt kilenc középkori biharfélegyházi földrajzinév közül öt nem tűnt el nyomtalanul a századok során. A csak 1476-ban előforduló négy név a következő: „*Damokosthawa* stagnum“, „*Gemestho* stagnum“, „*Meheslygeth* silva“ és „*Meltho* stagnum“. A többiek: 1473: *Eztro*, 1476: „*Ezterew* insula“, vö. 1803, 1866: *Esztero*, 1892: *Eszteró* szántó, 1929: *Eszteró* (sic!, román kataszteri térkép), 1943: *Eszteró* szántó (JAKÓ szerint, i. h.: nádas-sal körülvett határrész) | 1476: „*Hatharkerthwel* monticulus“, vö. 1892: *Körtvélyes alatti ér*, *Körtvélyes erdő* szántó, kaszáló, *Körtvélyesi kút*, *Körtvélyesi tábla* szántó, 1929: *Tabla de cărtveieș*, 1943: *Körtihalom* domb, *Körtíjes* legelő, *Natykörtíjes* szántó | 1476: „*Kewzepes* fluvius“, 1803: „*Fluvii Berettyo Pars Közepes*“, vö. 1892: *Közepes szél* szántó | 1476: „*Zeekefswld* locus“, vö. 1803: *Nagy Szek* rét, kaszáló, 1866: *Nagy szék* legelő, 1892: *Szik* legelő, *Szik kút*, 1929: *Sic*, *Sic mare*, 1943: *Natyszik* szántó, *Sziggát* szántó, *Sziggátóudal* szántó.

Ezek az adatok tehát a *tó*, *liget*, *föld*, *körtvély*; *gemes*, *mehes*, *mély*, *határ*, *közepes*, *székes* ~ *szikés* közsavakon és a szláv eredetű *Eszteró* földrajzinéven kívül megőrizték számunkra egy eddig csak egyetlen adatból ismert, aránylag korai román eredetű tájszavunk származékát is. Ez pedig annyit jelent, hogy egy ἄπαξ-unk (igaz, hogy HERMANN OTTÓ jegyezte fel, akinek adataiban nincs okunk kételkedni) megszűnt kérdéses adat lenni.

2. A másik „egyke“-re az Új Magyar Tájjszótár most folyó anyaggyűjtése során bukkantam rá egy másik nagy néprajzos, JANKÓ JÁNOS gyűjtésében. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár című gyűjteménye 83/H. jelzetű csomójának 2. lapján Badacsonytomajról közli a *szilip* szót 'körös-körül vájt hely' értelmezéssel a gerendelyes prés rajza mellett. Ezt az értelmezést én megtoldottam a következő megjegyzéssel: 'a gerendelyes prés garatjának alja körül; zsilip?'. — *Szilip* címszó a MTsz.-ban nincs. Más szótárainkban sem találok. A MTsz. *szelep* címszavánál található, Szatmárból idézett 'házfödél alakú pásztorkunyhó' jelentésű szó aligha vonható ide. Ellenben a *szilip* 3. értelmezése a Palócságból: 'árok, a melybe a szálfarógát (kerítés) hasábjait állogatják' vágna a JANKÓ JÁNOSTÓL feljegyzett *szilip* jelentéséhez. A *szilip* etimológiája is pontosan igazolná ezt a jelentést (vö.: SzófSz.; MIKLOSICH, EtWb.). A magyarban is eredetileg 'csatorna' jelentésű volt a szó (vö. OklSz.), a szláv nyelvekben pedig 'hohler einschnitt' jelentést is találunk (MIKLOSICH i. m.). A szókezdő *sz-szel* azonban baj van. A szláv nyelvekben mindenütt *ž* szókezdetet találunk. Ebből — még ha nem is volt az átvétel idején a magyarban *zs* —, hanghelyettesítéssel minden bizonyosan *s* (*š*) lett (vö. KNIEZSA: MNY. XXIX, 95), az *s*-ből pedig aligha lehetett *sz*. Azonban az első adat is, és később több is *z* betűvel van írva (l. OklSz.). A MTsz. *zs* kezdetű szavai között pedig háromnak van *z-s* alakváltozata: *zsaku* ~ *zaku* (Sajószentpéter, Borsod m.), *zsinár* ~ *zinár* (Udvarhely m.), *zsolás* ~ *zolás* (Répce mell. Nemesviss); az utolsó példában elhasonulás van minden bizonyosan. — Ha tehát a történeti adatokban található *z* betűs szókezdet és ez a három (vagy csak két) *zs* ~ *z* váltakozás megengedi, hogy a *szilip*-et a *szilip* alakváltozatának tekintsük, ez a másik *űnaž* esetleg egy érdekes hangtörténeti kérdés felderítésére indíthatja a kutatókat. És természetesen annak is megvan a lehetősége, hogy — mint a *bobály* esetében — egy más helyen felbukkanó adat megszünteti mostani egyetlenünk elszigeteltségét.

3. Addig is azonban — és ezért hoztam össze ezt a két, különben nem összetartozó szót — figyelemmel kell lennünk a most folyó szótári munkákkal kapcsolatosan a *űnaž λεγόμενον*-okra (vagy esetleg csak *γραφόμενον*-okra is). A készülő tudományos célú szótárakba fel kell venni ezeket is, akár külön címszóként, akár csupán a szótár bevezetésében felsorolva. Ez utóbbi esetben azonban meg kell jegyezni azt is, hogy a címszóul fel nem vett (valószínűleg nem terjedelmes) anyag adat-céduláit hol találja meg a kutató.

Kita. Őseink a növényi rostok felhasználását minden bizonyosan török népektől tanulták meg. A *fon* és *szó* szavak (vö. EtSz., SzófSz.) „megléteből nem következik az — írja BÁRCZI (A magyar szókincs eredete 12) —, hogy a szövést, fonást ismerték; mindkettő inkább kosárszerű fonást (vö. *cserény* [?]) jelentett, de ismerték a növényi rostokat is (vö. *szósz*)“. Különben a *szósz* finnugor eredetét a SzófSz. még kétségesnek jelzi. A *fon* igének ez a kosárszerű fonást jelentő értelme megvan mind a mai napig, és valószínű, hogy inkább ezt a jelentést kell keresnünk a Képes Krónika „speculator *Fancsika*“ (ScriptRer. I, 366), valamint a Bihar megyei *Fancsika* nevű településeknek nevet adó személyek mögött. Az 1165-ből idézhető *Fonfol*, *arichdi* társa is inkább az erődítésekhez szükséges védelmi berendezések *fonásával* érdemelte ki, hogy várszolgából várjobbágy legyen (vö. PAIS: MNY. XLIX, 284, ugyanő: NyK. XLVIII, 278), mintsem a kender vagy len rostjainak fonással sodrásával. Ehhez a művelethez *orsó*-ra van szükség, még ha *guzsaly*-ra, *rokká*-ra nem feltétlenül is, *orsó* szavunk pedig török eredetű (vö. SzófSz., BTLw.). Mint a *gyapjú* mutatja, az állati szőr fonással sodrását is a törököktől tanulták, jóllehet az állati szőrt már korábban felhasználták *nemez* készítésére.

Az *orsó* mellett a *kender*, *csepű* és *tíló* szavunk is bizonyítja, hogy a szövés-fonás, illetőleg a kendermunka alapjait török népektől sajátítottuk el (vö. BÁRCZI, A magyar szókinés eredete 51; SzófSz.; BTLw.). Szláv népekkel való érintkezésünk tovább bővítette ismereteinket. Megismerkedtünk a másik fontos rostnövényvel, a *len*-nel, a kendermunka, lenmunka újabb műveletekkel gyarapodott, újabb szavak kerültek a műszókincsbe a szláv nyelvekből: *gereben*, *pozdorja*, *guzsaly*, *motolla*, *nyüst*, *esztováta* (BÁRCZI i. m. 66). Ez utóbbi rétegbe tartozik címül írt szavunk is.

Először 1246-ban találkozunk vele. István zágrábi püspök Iwanch helységben apácázárdát alapít, s az alapító oklevél a zárdát illető dézsmák felsorolásában említi szavunkat: „...omnes decimas populorum nove ville Iwanch tam segetum, quam vini et porcorum et agnorum et hedorum ac apum et gallinas et decimas lini, que *kitta* dicuntur, et alia minuta que decimarum solent...“ (ÁrpÚjOkm. XI, 345; vö. NySz., ahol Kovács Indexéből *Kita* van idézve). Az OklSz. adataiban egészen nyilvánvalóan 'glomus, ligatura' a jelentése: 1424: „Mille glomos wigo *kytha* linorum“; 1478: „Lini vel Canapi quatuor *Kythas* seu ligaturas“; 1497: „Tenetur dare canapum *kytha* I“; 1564: „Canapi ligatura seu *kytha*“; a szerkesztőtől megadott 'plica, fasciculus; bindlein' jelentés szótárakból, illetőleg a NySz.-ből való. Szavunk ugyanis ebben a jelentésben csaknem minden szótárunkban megvan MA.-tól BALASSÁIG. A *kita kender*-re is hoz példát az OklSz. is, a NySz. is 'manipulus cannabis, fasciculus lini' jelentéssel, szótáraink szintén ismerik, és a *kita*-t közli szótárak közül csupán SzD.¹ 2, MÁRTON 1807., 1816., SIMAI 1809. nem közli. Alakilag az első adatban talált *tt* jelentkezik a WERTNER Mórtól közölt 1640: „*kütha* kender nr. 23, *kütha* kender nr. 11.“ adatokban (Nyr. XLII, 360). 1772-ből van *Haj' kitéja* 'fasciculus capillorum' adatunk (I. KRESZNERICS és NySz.), majd SÁNDOR ISTVÁNNÁL *Haj-kita* 'u. a.' (id. KRESZNERICS), ezek valószínűleg a *kitába font haj* szerkezettel együtt régebben is megvoltak (vö. MA., SzD.² és MVir. 200, NySz.). A *Ször-, felyem-kita* először SzD.² (átveszi KRESZNERICS is). Lényegében nem hoz újat SzD. magyar értelmezése a *kita*-ra vonatkozólag: 1784: 'pálfzma, 'seréb, tints, matring, fzakafz, válafz'; 1792: 'marok, pálfzma*, 'zseréb, tints, matring'. KASSAI (III, 179) megtartja a régi 'fasciculus colligatus cannabis vel lini' értelmezést, de megtoldja saját megfigyelése alapján: „Egygy *Kita* Kender tizenkét markot téssen; tizenkét marok egygy láb-alja; huszonnéggy marok egygy Fej-kender a' Hegyalján“. CzF. általánosabb 'fonat' és kendermunka-műszói jelentésben közli. BALASSA (A magyar nyelv szótára) 'csomó, tekercs' jelentésben ismeri, azonban helytelen, hogy csak a + jel van a szó előtt, hiszen, mint látni fogjuk, nyelvjárásainkban ma is él a szó, tehát * is kellene.

Mielőtt a nyelvjárási adatokat ismertetném, ZSOLDOS JENŐ közlése alapján egy egyszer előforduló jelentését mutatom be a *kita* szónak, mint kétségtelenül nyelvújítási próbálkozást. Idézem Zsoldost: „Gvadányi József a szót »materia« értelmében használja: A pozsonyi zsidók a királyfogadás ünnepére diadalkaput építettek »Mellyre arany, ezüst *kitát* terítettek.« Ehhez a verssorhoz a következő megjegyzést fűzi: »Sok értelemben vétetődik ezen szó: *kita*, mert mondatik, egy *kita* kender, egy *kita* vászony. Itten vétetődik ezen szó helyett: *matéria*, és jól is mondatik, ször *kita*, selyem *kita*, ezüst *kita*, arany *kita*, jelenti ollyas *matériákat*, *matéria* pedig deák szó, és így ezen értelemben jobb szó *kita*, a *matéria* szónál.« (A mostan folyó országgyűlésnek... 1791. 274. l.)“ (Nyr. LXIV, 40). — G v a d á n y i újítása nem talált követőkre, s a *kita* ma már csak a nyelvjárásokban él.

A MTsz. az eddigiekből ismerős két jelentésben közli: 1. az ország keleti vidékeiről 'teljesen elkészített és összefont hús fő-szösz' (Szatmár m.; Szatmár vid.; Szatmár m. Krassó; Szatmár m. Nagybánya; Zemplén m. Szürnyeg; Zemplén m. Deregnő; Ugocsa m.; Székelyalföld); 2. a Dunántúlról a déli részekről 'hajfonat' (Dráva mell.; Baranya m. Nagy-Harsány; Baranya m. Csúza; Eszék vid.; Szlavónia). Újabb adataim is — és csak

a kendermunkára vonatkozó jelentésben — az ország keleti vidékeiről valók: Hosszúpályi, Bihar m.: '12 fej csepű, törés után, gerebelés (!) előtt; a tizenkettedik fejjel egy csomóba kötve (saját gyűjtésem); Szalonta Bihar m.: 'a kendernek bizonyos mennyisége' (VISKI KÁROLY: NyF. LXIX, 28); Nagyecsed Szatmár m.: '12—20 fő kender (tkp. szösz, csepű) egy csomóba kötve' (GÖNYEY SÁNDOR, 1939. Népr. Múz. EA. 185: 8); Szamoshat: 1. 'húsz kévéből álló mennyiség (kender, len)', 2. 'húsz főből álló mennyiség (teljesen elkészített szösz)' (SzamSz.), '20 fő csepű' (GÖNYEY SÁNDOR, 1939. Népr. Múz. EA. 185: 12); Magyarvalkó Kalotaszeg: '15—16 kenderfőből álló köteg neve, melyet az elesapás, tilolás és lehelés után egy tizenhatedikkel kötnek át' (NAGY JENŐ, A népi kendermunka... Debrecen, 1938.). Vö. még: Szamoshat: *kitamadzag* 'a tilószakadékból font durva madzag a csepű csomóba kötésére' (GÖNYEY SÁNDOR, 1939. Népr. Múz. EA. 185: 12; Rimóc Nógrád m.: '22 fő csepű' (GÖNYEY SÁNDOR, 1939. Népr. Múz. EA. 186: 16); Muzsla Esztergom m.: 'csomóvá kötött, fonásra teljesen kész kender... kitakendernek nevezik' (WERTNER MÓR: Nyr. XLII, 360).

Az eddig megismert alakokhoz (*kitta*, *kita*) vegyük hozzá a MTsz.-tól Szlavóniából idézett *gita* alakot és — ha ugyan ide tartozik — a *kicá*-t. Püspökbogdán Baranya m.: „Az *aprószösz*-t egy csomóba csavarva *kicá*-nak nevezik.“ (GÖNYEY SÁNDOR, 1941. Népr. Múz. EA. 187: 7). Az uralkodó alakváltozat a *kita*. A *it*-s alakokra — ha nem kell íráshibának tekintenünk — vö. FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárangok története. Szeged, 1927. 13; a *gitá*-ra i. m. 24—25, a *kicá*-ra 13; ez utóbbira azonban még visszatérünk.

A szó eredetével újabb nyelvtudományi irodalmunkban tudomra senki sem foglalkozott. KASSAI III, 179 és CzF. a *köt* ige származékának tartják. KASSAI SÁNDOR ISTVÁNRA hivatkozik (Sokféle VII, 207), de utal a tót *kita*, cseh *kitska* szavakra is. Azonban annyira szembeszökő a szláv eredet, hogy valószínűleg azért nem foglalkozott vele senki. Már LESCHKA egyezteteti szavunkat a tót *kyta*, *kytka*, cseh *kýta*, *kytka*, illir (szerb) *kitta*, lengyel *kist*, *kistka* 'fasciculus e. g. florum etc.' szavakkal. BERNOLÁK is a *kita*-hoz kapcsolja a magyar *kita* szót, midőn a tót *kita* magyar jelentéséül a 'kötés, kötet' mellé a 'kitá'-t is megemlíti. A szláv szócsalád egybeállítását l. BERNEKER, EtWb. I, 679, ahol határozott utalás is van arra, hogy a magyar *kita* a szlávból van, és legújabbban M. VASMER, RussEtWb. 1953. *kuma* és *kucmь* alatt.

Nyelvünkben az első adattól kezdve állandó a *kita* szónak a lennel, kenderrel és az ezekből készített szösszel, csepűvel való kapcsolata. Úgy látszik, hogy a szót ilyen szűkebb jelentésben vettük át, bár a BERNEKERTŐL és VASMERTŐL felsorolt adatok között nem talállok ilyet. CSOPEI LÁSZLÓ Rutén-magyar szótárában (Bp., 1883.) a *kuma* értelmezése 'szösz csomó, kita', ez azonban lehet magyar hatás is a ruténban. Általánosabb '(Blumen-)strauss, Buschen' jelentése mellett megvan azonban pontosan ez a jelentése a románban: 'Bund gehechelten Hanfs od. Flachs. Besteht aus 12 fúiore' (TIKTIN, Wb.). A román *chită* szót általánosabb 'nyaláb, köteg, csokor, batyu' jelentésben kisebb szótárak is ismerik (vö. pl. CHERESTESIU, Román-magyar. Kolozsvár, 1928., PUTNOKY, Román-magyar³. Lugos, Bánat, é. n.). TIKTIN különben a *chită* szót a tőle 2. és 3.-nak jelzett jelentésben szláv eredetűnek tartja. Gondolhatnánk tehát arra, hogy a kender- és lenmunkával kapcsolatos, bizonyos mértékben műszói jelentésében a románból vettük a szót, minthogy ilyen jelentésben főként az ország keleti vidékein járatos. Azonban inkább úgy látjuk, hogy a románba került át ilyen jelentésben a szó a magyarból (bár TIKTIN csak 'Strauss, Buschen' jelentésben jelzi erdélyinek), és a magyarban ez az eredetibb jelentés. Igazolja ezt a meggondolásunkat a középnémet *küte*, *kaute* 'ein derb zusammengedrehtes Bund gehechelten Flachs, einem Zopf mit kolbigem Ende ähnlich' (BERNEKER, i. h.; vö. J. u. W. GRIMM, Wb. V.) és a litván *kyta* 'Quantität von 20 Handvoll Flachs' (BERNEKER: i. h.). Különben a román a *chiti* 'schmücken' is ebből a szláv szócsaládból való.

Mielőtt a *kita* ~ *kica* összefüggését megpróbálnók a fentebb már említett $t > c$ figyelmen kívül hagyásával magyarázni, rá kell mutatnom egy másik lehetőségre is a *kita* eredetét illetően.

Nemcsak a textiliparnak, hanem a szorosabban vett kender- és lenmunkának is vannak német kapcsolatai. Ezt bizonyítják például következő szavaink: *héhel* 'stachliches werkzeug zum durchziehen des flachses oder hanfes' (vö.: NySz.; OklSz. 1637: „Egy németországi *hehely*“; MTsz.; a közölt alakváltozatokhoz: *lehēl* NAGY JENŐ, A népi kendermunka . . . ; MELICH: Nyr. XXIV, 250); *héhell* 'hecheln' (vö. MTsz., *lehēl* NAGY JENŐ i. m.); *cérna* (OklSz., NySz., EtSz., SzófSz.); *fejő* 'filum coloratum gossypii' (NySz., MTsz., MELICH: Nyr. XXIV, 207); *fojtó*, *fajta* 'a szövőszéknek az a része, amelyre a nyers (fehérítetlen cernát) fonalat föltekерik' (MELICH: Nyr. XXIV, 105). — Tükörszó a szövőipari szaknyelvben a *láncfonal*: Nyj. *láncika*, mégpedig a német *Kette* tükörszáva, melynek takácsműszói jelentése 'die Gesamtheit der am Webstuhl senkrecht verlaufenden Fäden, zwischen die Schussfäden eingetragen werden' (Der grosse Brockhaus), magyarul 'mejjék, mellékfonál' (I. KELEMEN, Német-magyar szótár *Kette* al.), azzal a különbséggel, hogy a nálunk szokásosabb szövőszékeken (népi szövőszékeken!) nem függőlegesen futnak ezek a szálak, hanem enyhe szögben, csaknem vízszintesen. Van a németben *Kettbaum*, *Kettenbaum* is, 'in der Weberei ein Rohr oder eine Holzwalze mit Randscheiben zur Aufnahme der Webkette', azaz magyarul 'a hátsó zuboly, amire a láncfonalat feltekерik' (I. Der grosse Brockhaus). A német vadásznyelvben a *Kette*, *Kitte* jelentése 'csapat, sereg, falka, bokor (fogoly)' (KELEMEN i. m.). Der grosse Brockhaus szerint „Bezeichnung für eine Familie von Auer-, Birk- Haselwild, wilden Enten und Gänsen“. — Azt gondolhatnók tehát, hogy ha alakilag lehetséges, jelentés-tanilag nincs akadály a *kita* < *Kette* származtatásának. Nem is volna (a szóvégre vö. HORVÁTH MÁRIA: MNy. XLIX, 403, uo. I. jegyz.; az első szótagi $e \sim i$ megfelelésre: *dikk* 'involucrum, tegumentum; Hülle, Hemd' < ném. *deck* 'etwas deckendes (= Deckel)', vö. MELICH: Nyr. XXIV, 159; vö. még: *firhang* < *vorhang* i. m. 208, *ferhéc* (alakv. MTsz.) stb., MELICH i. m. több helyen és a *Kitte* alakot), ha nem ismernők a *Kette* német nyelvi történetét.

A 'Schar (bes. von Rebhühnern)' jelentésű *Kette* a nekünk nagyon kapóra jövő *Kitte* alakváltozatával nem azonos a 'catena' jelentésűvel; a takácsműszó ez utóbbihoz tartozik, s szavunk első előfordulása idején még *ketten*, *kettene* stb. alakú volt (< lat. *catēna*), s csak a XV. századtól kezdve vannak *kett*, *kede*, *kette* sing. nom.-i alakok (vö. J. u. W. GRIMM, DtschWb. V.; KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹⁶), a másik *Kette* szóhoz pedig jelentéstani okok miatt nem kapcsolhatjuk a *kita*-t.

Van a nyelvjárásokban *kice*, *gica* (alakv. *gic*, *gicca*) 'házfedésre való apró zsupp, kettős zsupp' (MTsz.; NyF. XX, 16; BEKE: Nyr. LXI, 117). Úgy gondolom, a dunántúli *kica* inkább a most idézett *kice*, *gica* szavakhoz tartozik, és nem a *kita* alakváltozata, bár teljesen az sem lehetetlen. Ezek a szavak végeredményben — ugyanúgy, mint a *kita* — több részből álló egészet jelentenek (szalmaszálakból álló kéve, csomó), így könnyen vehette fel egyik alakváltozatuk ugyanazt a jelentést, mint az ország más, nagyobb részén a *kita*.

A 'göndör-szörű' és 'malac, disznó; anyadisznó' jelentésű *gica* (alakv. *gicca*, *gice*: MTsz., OrmSz.) nyilván a *gidz-gidz-gidz-gic* (OrmSz.) disznóhívogató szó származéka.

Valószínű, hogy valamennyi említett szavunktól független az a *gica* (alakv. *gice*), melynek jelentése 'vékony pálcácskának hasított végébe illesztett rézdarabka, amelylyel a hűsvéti pirostojást cifrázzák' (MTsz.), illetőleg 'kicsi fanyél, rajta keresztül gyufavastagságú bádogcső, végébe esetformán selyemfonál'. Ezzel himezték a tojást (OrmSz.). Ugyanígy a 'jácint' jelentésű *gicavérág* (OrmSz.) hovatartozását sem tudom megállapítani.

Tölgy. MOÓR ELEMÉR „Tölgy“ című cikkében (MNy. XLIX, 293—304) többször hivatkozik a *tölgy* fanévnék arra az etimológiájára, amelyet „Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben“ című dolgozatomban (Finnugor Értekezések 7. sz. 1—111, 1943., NyK. XLI, 412—34, LII, 3—14, 247—61, 309—44, LIII, 171—84) írtam meg. Nem óhajtok hozzászólni Moór fejtegetéseéhez, de szükségesnek tartom megjegyezni, hogy etimológiám egyes részeit szubjektív módon értelmezi. Ezért lehetőleg idézet formájában közlöm etimológiám egyes, a dolog lényegét érintő szakaszait, amelyekre többek között Moór is hivatkozik.

Moór (299): „N. SEBESTYÉN *tölgy* szavunk *gy*-jét a PAIS—GYÖRKE-féle feltevésnek megfelelően kicsinyítő képzőből lett gyűjtőnév-képzőnek értelmezi, és felteszi, hogy a középkori *tül* és *tülgy* ősidők óta egymás mellett éltek volna nyelvünkben.“

Fanevek (29—30): „A nyelvtörténeti adatok chronológiájának figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a régi nyelvben egymás mellett élt a *tul*- és *tulgy*-féle alakváltozat, vagyis a 'quercus' és 'virgultum' jelentésű alapszó és a 'quercus' és 'queretum' jelentésű *-gy* képzős származékszó.¹ Faneveknek ilyen kettős jelentésére számos példát idézhetünk a régi magyar nyelvből, valamint az uráli nyelvekből...“ Dolgozatom 102—3. lapján pedig azt írom: „Ha végigvizsgáljuk az egyes uráli nyelvek faneveinek jelentését, azonnal feltűnik, hogy a régi magyarban számos fanévnék kettős jelentése volt: 1. 'valamilyen speciális fajfajta'; 2. 'ilyen fából álló erdő' (vö. 1, 28, 30, 38, 51, 59, 72, 78, 79, 82. sz.). Mivel faneveknek ilyen kettős jelentésére más finnugor nyelvekből (vö. 8, 10, 13, 14, 17, 35, 37, 39, 47. sz.), sőt a szamojedságból is (vö. 10, 32, 33. sz.) idézhetünk példákat, kétségtelen, hogy a faneveknek (köztük a fenyőneveknek is) ez a kettős jelentése ősi uráli sajátosság, amely legvilágosabban a régi magyar nyelvben tükröződik. Más szóval ez azt is jelenti, hogy az uráli ősnyelvben egy fanév — akár tőalakra, akár kicsinyítőképzős származékról van szó — külön helynévképző hozzájárulása nélkül, gyűjtőfogalom (fás hely, erdő) kifejezésére is szolgált (vö. magy. *nyár*, *nyír*, *szil*, *éger fenyő*, *száldob*, *száldok*, *tölgy* stb.)“² Vö. még a lapalji jegyzetet: „Ezen az alapon fejlődhetett ki az ősi demin. képzők kollektív jelentése. — Később, mikor a fanevek második alapjelentése az egyes nyelvekben feledésbe merült, elhomályosodott, a fanevekből másodlagos, rendszerint demin. eredetű helynévképzők hozzájárulásával alakultak fás hely-, illetőleg erdőnevek (*szilas*, *szilágy*; *fenyves*; *tölgyes*; *száldobos*, *száldobágy* stb.)“³ Dolgozatom 30. lapján csak ennyit mondok, hogy egy adatban: „Circumdat siluam *Tulgy*“ a *-gy* képzőnek félreérthetetlen kollektív jelentése is volt, de ha a 'silva' értelmezés nem helytálló, akkor a *-gy* képző ebben az adatban is csak demin. képző lehet. Ugyanezen a lapon fentebb azt fejtegetem, hogy bizonyos udmurt adatokban (МУНК. *pu'im*, *pužem* 'fenyő' ~ *pužmo*, *pužimo* 'fenyves, fenyveserdő') az *-m*, *-mo* végzet finnugor, illetőleg uráli eredetű fanevekben és helynevekben előforduló kicsinyítő képző. Ha a következő mondatok megfogalmazása nem elég világos s ha az *éger* fanév jelentésfejlődésére való hivatkozás nem éppen szerencsés,³ az összefüggésekből és az idézett helyekből kiderül, hogy a *tölgy* fanév *-gy* képzőjét kicsinyítő képzőnek fogom fel.

¹ Moórnak az a megállapítása, hogy az 1339: „Juxta virgultum *tul*“ és az 1231: „Circumdat siluam *Tulgy*“ adatban a 'virgultum', illetőleg a 'silva' jelentés csak a latino-sítás tökéletlenségéből magyarázható, nem változtat azon a tényen, hogy a régi nyelvben 'quercus' jelentésben egymás mellett élt a két alakváltozat. De miért „ősidők óta“? Ha egy alakváltozatban finnugor eredetű képző van, még nem következik, hogy maga az alakváltozat is a finnugor korból való.

² Az idegen eredetű *bükk* és *kőris* fanévnék is megvolt a régi nyelvben ez a kettős jelentése, nem „ősurali szemlélet“ alapján, hanem — ex analogia.

³ Azzal természetesen tisztában vagyok, hogy a komi *jegyr* eredeti jelentése 'mocsár', és az *éger* (*fa*) eredeti jelentése 'mocsár(fa)', hiszen az *égerfa* etimológiája tőlem származik (vö. Melich-Emlék 351—2, Fanevek 72. sz.).

Moór (299): „N. SEBESTYÉN szerint a *tölgy* alapszavának egy 'erdő' jelentésű finnugor **tül* szóalak volna tekintendő . . . Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy annak a rokon nyelvi szónak, amellyel N. SEBESTYÉN *tölgy* szavunkat egybevetette, eredeti jelentése 'erdő' volt.“

Fanevek (33): „A *tül* szó a permi nyelvterületen, illetőleg annak egy részén valószínűleg igen korán a sarjtölgyek és a fiatal, sűrű sarjtölgyesek, valamint az elsatnyult, oltörpült, elcserejésedett tölgyek és tölgyesek jelentésére foglaldott le.“ Ez a megállapításom teljes összhangban van fentebb idézett alaptételemmel, hogy az uráli faneveknek kettős jelentésük volt: 1. 'valamilyen speciális fafajta'; 2. 'ilyen fából álló erdő'. — Dolgozatom 110. lapján az erdőnevekről szólva többek között a következőket írom: „Mindazok alapján, amiket az uráli fanevek kettős alapjelentésére vonatkozóan megállapítottam, bátran feltételezhetjük, hogy ezeknek az erdőneveknek legalább is egy részében valamilyen speciális fafajta neve rejlik. A fanévvel való kapcsolatot bizonyosra vehetjük olyan esetekben, amikor egy általános 'silva' jelentésű szónak fenyves vagy lomboserdő jelentésű megfelelője van (92, 93, 94. sz.).“

Dolgozatom 125 etimológiát tartalmaz. Ezek közül egyetlen egyben sem mutatok ki 'erdő' → 'valamilyen speciális fafajta' jelentésfejlődést. Azt hiszem nem kétséges, hogy a finnugor **tül* fanévnek eredeti jelentése nem szerintem, hanem csak M O Ó R E l e m é r elképzelése szerint lehetett 'erdő'. N. SEBESTYÉN IRÉN

NYELVMŰVELÉS

Lehet-e porítani a tojást?

Nevetséges kérdés! Hiszen a téli hónapokban minden ételmszerüzletben kapható a „porított“ tojás. Nem műszaki kérdésről van tehát szó, hanem arról, hogy helyese-e új nevet adni ennek a készítménynek a régebben már használatos *tojáspor* helyett.

A háziasszonyok örömmel fogadták az olcsó készítményt, de először sokan meg-hökkentek az új névtől, s talán nem is értették világosan, mit jelent. A *porított tojás* mindenestre jó ideig vita tárgya volt a közönség nyelvművelősködésének.

Elsőnek természetesen a humoristák kaptak az alkalmon. A debreceni Dongó című élelap 1953. november eleji számában csúfondárosan lelkendezik az új név megszületésén: „Magyar nyelvünk mindegyre gazdagodik új, kecses szavakkal. Ime a leg-újabb: a porított tojás. Nem kifejezőbb-e, mint unott elődje, a tojáspor? S mily tág perspektívák nyílnak meg nyelvünk előtt! Csak néhány példa a gazdag lehetőségekre. Miért hívnök ezután régi nevéen — mondjuk — az almabort? Legyen ezután borított alma! A faszor? Elavult, ásatag kifejezés. Legyen neve: sorított fa! . . . Csak dekadens költő énekelhet ezután a hajnalpírról. A modern költő dala a pirított hajnalhoz szól már . . .“ — A Magyar Nemzet rádióbírálat (1953. november 1.) a nyelvművelő előadás-sorozatáról szólva megjegyzi, hogy „a plakátokon látható *porított tojás*-ról is kellene beszélni, meg a hozzá hasonló m a g y a r t a l a n szövegekről.“ — Az elutasító helytelenítés szinte hivatalos hangsúlyt is kapott az Akadémia nyelvművelő főbizottságának 1954. május 11-i nyilvános vitaülésén. Az előadó, RÁCZ ENDRE ugyanis a kiművelt nyelvérzék fontosságáról megjegyezte, hogy „az egészséges nyelvérzékű közvélemény eleve el fogja ítélni mondjuk a *porított tojás*-féle szóalkotási próbálkozásokat“.

Látjuk ezekből a megnyilatkozásokból, hogy sokan — még nyelvészek is — magyartalannak (ez persze pongyola, tévesen fogalmazott ítélet), helytelennek, hibás alkotásának, csúnyának, főlöszlegesnek érzik a vitatott elnevezést, elsősorban a *porított*

szót. Az elítélő vád azonban megokolás nélkül maradt. E hiány pótlására, egyszerre töltve be a vádló és a védő szerepét, próbáljunk teljes tudományos tárgyilagossággal itélkezni a vitás kérdésben.

Természetes dolog, hogy új fogalmak elnevezésében lényeges — nem csak a nyelvész, hanem elsősorban a nagyközönség szempontjából —, hogy alkalmas, megfelelő, világos értelmű-e az új név. A *porított tojás* először mindenkinek megütötte a szemét-fülét, mert a *porított* melléknévi igenév és alapja: a *porít* ige nem volt ismeretes addig a köznyelvben. A műszaki nyelvhasználatban azonban már elég régóta élt. Az Új Idők Lexikonában például ezt olvashatjuk a kötörmeléklet tartalmazó ásványi azbesztrostok tisztításáról: „Görgőjáraton, nagyon óvatosan, hogy a rostokat szét ne ronesolják, a köveket *porítják*“ (III, 554, 1936.). Szakmunkákban bizonyára sok helyütt előfordul a *porít* szó, mint műszaki kifejezés, 'porrá tör, zúz, alakít; poralakúvá változtat, elporlaszt' jelentésben. Megtaláljuk újabb, műszaki jellegű szótárainkban is (FRECSKAY, Mesterségek szótára. 1912.; PÁVÓ, Korszerű műszaki szótár. 1944.; Magyar—oroszműszaki és tudományos szótár. 1951.; Magyar—német műszaki és tudományos szótár. 1953.) Felvette KELEMEN (—THIENEMANN) Magyar—német nagyszótára (1942.) és ORSZÁGH Magyar—angol szótára is (1953.).

A *porlaszt* igének is van műszaki jelentése: 'folyékony (üzem)anyagot (pl. benzint) finom páraszerű halmazállapotúvá alakít, permetez; gázosít' (vö. karburátor). A *porítás* és a *porlasztás* tehát lényegében elütő folyamat.

A *porít* ige azonban nem is új szó, hanem kereken száz esztendő, ha nem tekintjük is a 'fedd, korhol' jelentésű, kódexek-korabeli *porít* szót (CzF., NyÚSz.).

BALLAGMak 1854—57-ben megjelent „Új teljes német és magyar szótár“—a így fordítja a *pulver(isiere)n* igét: *porítani, porrá törni, zúzni*. A *porít* tehát nyelvújítási szó, lehet, hogy magának BALLAGMak az alkotása; felvette „A magyar nyelv teljes szótára“—ba is 'eszközi, hogy vmely kemény test porrá váljék' jelentéssel. Megvan a szó CzF.-ban 'porrá tör vagy morzsol' jelentéssel, *porított* és *porítás* származékaival együtt, s ezzel mintegy fémjelezve bekerült szókincsünk első nagy hivatalos leltárába. Ennek ellenére megmaradt azonban szaknyelvi szónak, s ezért volt meghökkentő mostani felbukkanása a mindennapi kereskedelmi forgalomban.

A *porít* tehát nem új szavunk; alig fiatalabb például, mint az *alakít* (1833.), *idomít* (1830.), és korábbi, mint például a *viszonyít* (CzF., 1874.), amelyeket természetes köznyelvi szónak tekintünk. A *porít*-tal szemben megnyilvánult ellenzenv fő oka tehát nyilván az, hogy szaknyelvi zártsága miatt új, szokatlan volt a legtöbb ember előtt.

A viszonylagos régiség, a szótározás és a nyelvi használat persze legfeljebb csak a hagyomány jogán ad valamelyes polgárjogot a szavaknak. A *porít* esetében pedig mindez elég keveset nyom a latban. A szokatlanság vagy éppen ismeretlenség — mint látjuk — igen könnyen fölidézi a „helytelenség“, „magyartalanság“ vádját. Nézzük meg, van-e jogos alapja ennek, s hogy valóban hibás szóalak-e a *porított* melléknév.

Vizsgáljuk meg a *porít* ige képzésmódját. Kétségtelen, hogy az *-ít* igeképzőnek főnévhez való kapcsolása meglehetősen ritka, szokatlan, nem eleven képzésmód. Az *-ít* eredetileg hármasszerepű volt: tárgyasszerepű képzett: 1. melléknévből 'valamilyenné tesz, változtat, alakít valamit' jelentéssel: *butít, drágít, gyengít, szépít* stb.; 2. olyan igeből, amelynek *-ul, -ül* vagy *-odik, -edik, -ődik*, illetőleg *-ad, (-ed)* képzős tárgyatlan származéka is van, 'valakire vagy valamire való, irányuló hatást fejez ki' jelentéssel: *merül: merít, buzdul: buzdit, göndörödik: göndörít, savanyodik: savanyít, szakad: szakít* stb.; 3. tárgyatlan igeből 'valaminek végrehajtását, megtételét eszközözi, elvégzi' jelentéssel: *állít, szállít, szólít, veszít* (vö.: CzF. I, 133—5; TMNy. 392, 432).

Arra, hogy az *-ít* főnévhez járult volna, a régi nyelvből, a nyelvújítás kora előtt-ről alig tudunk néhány példát idézni, azok sem kétségtelen, tiszta esetek szófaji szem-

pontból, s rendszerint megvan a tárgyatlan párjuk: *lapít : lapul, (meg)szégyenít : (meg)szégyenül, dühít : dühödik, haragit : haragszik, lázít : lázad, számít (: számol), világít (: világol)* stb. (Vö.: SzófSz.; TMNy. 465.)

A képző eredeti hármasszerepköre azonban ez utóbbi kis csoportnak növekedésével tovább bővült. Ehhez az adott ösztönzést, hogy a nyelvújítás kedvelt szóalkotó módszerével, az elvonással egyre több *-ít (-odik, -ul)* képzős igéből keletkezett főnév. A *csőd, ficam, futam, rém, kényszer, tan, gyógy-, henger, csáb, ború, derű* főnév elvonás a *csődül, ficamodik : ficamít, futamodik, réműl : rémít, kényszerül : kényszerít, tanul : tanít, gyógygul : gyógyít, hengeredik, csábul : csábit, borul : borít, derül : derít* igéből (vö.: SzófSz.; TOLNAI, Nyelvúj. 211).

Az így létrejött főnevek száma egyre szaporodott, és eleven használatuk gyakran annyira elhomályosította mesterséges, „törvénytelen” származásukat, hogy a nyelvérzék egyre inkább őket tekintette alapszónak, szülő igéjüket pedig származéknak, amelyet azután kiegészített esetleg hiányzó *-ít* képzős tárgyas párjával: *(meg-)futamít, csődít, hengerít* stb. Leíró nyelvtani szempontból ezeket az igéket ma már mind főnévből képzett *-ít* képzős igei származékoknak tekintjük. (VERSEGHY különösen kedvelte ezt a képzésmódot.) Legtöbbjüknek *-ul, -ül* képzős tárgyatlan párja is keletkezett. — Sok közülük nélkülözhetetlen tagja a választékosabb köznyelv szóincsének: *(ki)ábrándít, alakít, alapít, arányít, békít, díszt, dühít, egyénít, ékit, erődit, eszményít, érzékit, istenít, idomít, irányít, (meg)jelenít, körít, rokonít, sikerít, (át)szellemít, viszonyít* stb. — Mások megmaradtak szaknyelvi szóknak: *hasonít, (át)lényegít, magyarít, szénít* 'szénné alakít, elszenesít; lágyvasat szénnel acéllá edz', *sarkít* 'polarizál (fényt)', *zömít* 'tömörít, pl. acélt'. *pénzt* 'pénzt ver'. Ezek közé tartozik a *porít* is. — Jelentős azonban a kérészéletű származékoknak a száma is; ezek mesterkelt alakjuk, egyéni képzésmódjuk, alkalmi vagy ritka jelentésük miatt nem tudtak meggyökerezni a nyelvhasználatban. Ilyen halott szók például: *egyetemít* 'általánosít', *egyedit, emberít, ércit, (el)évit, törvényít, érdemít* 'érdemesít', *gyámít, gyönyörít, hatványít, kögít* 'koncentrál' (Greguss Ágost kedvelt kifejezése: „szerves egésszé kögíteni“), *négyszögít* 'kört', *savit* 'savval vegyít', *nöstényít* (Folnicsics: a szók „nöstényítése“, pl.: *őné, posványít, (el)pártít, színít* 'fémeket redukál', *testvérít, virágít* 'virágoztat', *zálogít* stb. (vö. NyÚSz., főleg 389—90). Ezek az igék és származékaik elevenen éltek a múlt századnak közepén, azaz főként a nyelvújítás virágkorának irodalmi nyelvében. A NyÚSz. példái mellett még néhány mondatot idézhetünk. VÖRÖSMARTY 1831-ben az Akadémia nagyszótárának tervében a szótár *deákítás-áról* és *németítés-éről* ír (vö. MNy. V, 6). BITNICS LAJOS a M. Tud. Társ. Évkönyvében a kör *négyszögítés-éről* értekezik (1832—34. II. oszt. 151). BAJZA JÓZSEF pedig — jellemző és megmosolyogtató módon — a nyelvújítók szavával rója meg a túlzó szófaragókat: „nyakig vannak a *nyelvkorcsítás* bűnébe merülve“ (Nyelvünk műveléséről. 1843.).

A szemelgetve is hosszú sort adó példák nyilván eloszlatják a *porít* „szabálytalan” képzésére vonatkozó vádat, azt, hogy az *-ít* nem járulhat főnévhez. Kevesebb bizonyító anyag is elegendő volna érvnek a helyesség mellett, hiszen melléknévből tetszés szerint képezhetünk *-ít* képzős igét, az pedig természetes jelenség, hogy ugyanaz a képző egyaránt járulhat különféle névszófajokhoz: *restell, sokall; örködik, kedveskedik; utas, kékes, egyes; stb.*)

A makacs ellenzőknek azonban van még egy ellenérvük: ha főnévhez kapcsolódhat is az *-ít*, mégsem fejezi ki azt, amit melléknév mellett, azt, hogy valamivé teszünk, változtatunk, alakítunk valakit vagy valamit. Ez sem igaz általában, mert bár a *gyámít, körít, világít* stb. nem jelenti azt, hogy gyanúvá, körré stb. teszünk valamit, az *istenít, magyarít, rokonít, szénít, társít; testvérít, zálogít* igék valóban a valamivé tételt, változtatást, illetőleg a valaminek való tekintést fejezik ki. Mások pedig a főnévhez kapcsolódó melléknévi jelentés irányába történő változtatásra utalnak: *egyénít, egyedit* 'egyénné'.

egyedivé tesz', békit, díszít, dühít, ékit, érdemít, nőstényít, piszkít, törvényít stb. Sok ilyen igében megvan tehát a melléknévből képzett származékokra jellemző 'valamilyené, illetőleg valamivé változtat, alakít' jelentés. Miért tartjuk tehát helytelenségnek, szabálytalanságnak, ha a *porít* igében is ez a szerepe a képzőnek?

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *porít* igének legalább százéves múltja van. Sem képzésmódja, sem a képző jelentésfunkciója nincs ellentétben nyelvünk szabályaival és szellemével, sőt mindkettőt egy sereg analógia támogatja. Ha nem gyakori is a *porít* ige típusa maga sajátos jelentésével, nem is szűkül egyetlen szóra. Elszigeteltségét inkább szaknyelvi használata okozza. Körülötte azonban egy csomó hasonló, rokon alakú és jelentésű ige él.

A nyelvi szabályoknak való megfelelés, az alakú helyesség mellett a tartalmi helyesség, vagyis az egyértelmű, kifejező világosság és a szükségesség szempontja is döntő a megítélésben. A mi esetünkben az utóbbiak a lényegesebbek.

A *porít* ige — láttuk — törvényes vagy legalább is analógiásan megalapozott származék. Hasznos szó a szaknyelvben, mert egy műszaki eljárást nevez meg tömör, találó módon. A tojás lehet tehát *porítani*, beszélhetünk a tojás *porításáról*, a hűtőházi vagy a meszes tojással szemben az áruismeret és a technológia megkülönböztetheti mint készítményt a *porított tojás*-t. De szükség van-e arra, hogy a kereskedelmi forgalomban új nevet adjunk ennek az árunak a már évek óta megszokott *tojáspor* helyett? A *tejpor*, *kakaópor*, *teapor*, *rizspor*; a *kénpor*, *kréta*, *szénpor*, *kőpor*, *vaspor* stb. példája sem támogatja az új ötletet. Még a *portojás* is inkább számbajöhetne, a *porcukor*, *porfesték*, *porszén*, *porérc*, *porhó* mintájára (= por alakú cukor stb.).

A *porított tojás* javasloit két ok vezethette. Először az, hogy pontosan, műszaki szabotossággal jelöljük meg a készítmény gyártási módját, másrészt talán az a megfontolás, hogy a némileg határozatlanabb tartalmú *tojáspor* (= a tojásnak a pora) helyett a jelzős kapeszólat (*porított tojás*) jobban sugallja, hogy valóban tojásról van szó, csak éppen por alakban. Lehet, hogy a név újszerűségétől is hatást vártak. Az ismeretlen, szokatlan, sokaktól nem is értett név azonban általában ellenkező visszhangot keltett, s főként eleinte némi ellenszenvet, idegenkedést és bizalmatlanságot.

Tudjuk, hogy az elnevezésnek és a csomagolásnak milyen nagy szerepe lehet egy új árucikk elterjesztésében, de a reklám és a divat hatásának múltával mégis csak maga az áru alapozza meg és biztosítja népszerűségét, kelendőségét. Helyes tehát, ha megismertetjük a fogyasztóközönséggel, hogy a *tojáspor* friss tojások *porítás*-a útján készül, de fölösleges a régi, megszokott, világos és rövid nevet új, műszaki elnevezéssel fölcserélni. A szóban forgó készítménynek az a lényege, hogy tojás por alakban. A fontos pedig úgyis az, hogy a *tojáspor* valóban tojásból készüljön, jó és olesó legyen.

KOVALOVSZKY MIKLÓS

Jól fest, rosszul fest

Nemrégiben egy újságíróknak tartott nyelvművelő előadáson az előadó helytelenítette a *jól fest* kifejezésnek, s általában a *fest* igének 'valamilyen színben tünik fel, valamilyennek látszik' jelentésben való használatát. Állásfoglalását azzal indokolta, hogy aminek nincsen sem festékje, sem ecsetje, az nem festhet, az igének ez a használata tehát értelmetlen. Nem adhatunk igazat az előadónak, hiszen ezen az alapon szólásaink túlnyomó többségét az értelmetlenség vádjával illelhetnénk. Annyi azonban igaz, hogy a *fest* ige ma élő jelentéseinek és nyelvtani sajátosságainak alapján a *jól fest* szólás nem magyarázható. Forduljunk ezért a nyelv történetéhez.

1. A *fest* ige eredeti jelentése 'színez, valamilyen színűvé tesz'. Így található meg kódexeinkben (első adatunk a SzófSz. szerint a XVI. század első feléből van rá, de származékaiiban már korábban is fellelhető), s ez a jelentés — szótárainkból itélve — hosszú időn keresztül változatlan marad. CALEPINUSnál a *coloro* a. m. *Meg festőm; színt adok néki, a pingo* azonban még csak a. m. *Kepet irok, a pictor* a. m. *Kepiro, a pictura* pedig a. m. *Kepírás*. SZENCZI MOLNÁRNál (1621.) és PÁRIZ-PÁPAINál (1708.) ugyanúgy. Ezek az adatok természetesen csak támpontul szolgálhatnak, de korántsem bizonyíthatják, hogy a XVI—XVII. század folyamán az igenek más jelentése nem élt vagy nem volt fejlődőben.

2. A *fest* ige 'pingo' jelentésére 1799-ből találtam az első szótári adatot: MÁRRON a *malen-t* már *festeni*-vel fordítja. (Megjegyzendő, hogy a *fest* csak évtizedek múlva szorítja ki teljesen a *képet ír* kifejezést.) MÁRRON adatát megint csak nem értelmezhetjük úgy, hogy az említett jelentésváltozás éppen a XVIII. század végén ment végbe, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a XVIII. század folyamán valóban végbement.

A jelentéstöbblet, mellyel a *fest* ige ekkor gazdagodott, az 'ábrázol' jelentés, de ez az ábrázolás egyelőre még csak mint festékekkel és ecsettel való lerajzolás képzelhető el, jelen van tehát a fizikai értelemben vett szín s a festőanyagok képzete is. Ez azonban már elegendő volt ahhoz, hogy a *fest* ige jelentéstani szempontból rohamos fejlődésnek induljon. A XVIII. század második felében erőteljesen jelentkezik átvitt értelmű jelentése: 'élénken elbeszél; szavakkal leír; ábrázol [irodalomban]', mely napjainkban is elevenen él. E jelentésárnyalatokra néhány példa: 1796: „Tomiris... Ákont... Zátónról midőn meg-kérdette, A' dolgot előtte okosan *festette*“ (Etédi S. Márton: Scythia király 159)¹ | 1804: „... bús sorsát előtte sírva *festegeti*...“ (Verseghy F.: Rikóti Mátyás 125) | 1840: „... a' dramának az életet kell *festenie*“ (Nagy Elek: Napi eszmék 6) | 1833: „... a' poesis... történeteket *festegtet*...“ (Bajza: Összegyűjtött munkái II. kiad. IV, 118) | 1877: „... ah, mi látvány ez, minő kép, Hogy *fesse* ezt már pusztá szó!“ (Vajda J.: Találkozások 148) | 1947: „... az amerikai sajtóról jellemző képest *festett*...“ (Szabad Nép október 14). — Szépirodalmi műszavak és szakkifejezések egész sora születik a *fest* ige új jelentésére alapozva: *charakterfestés, festésidom* (stílus), *festőköltészet* stb. Az 'elbeszél' jelentést szótáraink is feljegyezték (BALLAGI; CzF.; BALASSA).

3. Nincs azonban utalás egy másirányú jelentésfejlődésre, amelynek nyomai pedig világosan kivehetőek XVIII—XIX. századi irodalmi nyelvünkben. Az adatok arra mutatnak, hogy itt a 'coloro' alapjelentés továbbfejlődéséről, közvetlen átviteléről van szó. Ezt a változatot ma élő szavaink közül leginkább a *jellemez, feltüntet* (valamilyen színben) igékkel tudnók helyettesíteni: 1778: „... homlokát... a' nagy erkölcsöknek méltósága *festi*...“ (Bessenyei: Galant levelek 12) | 1797: „... öröm és ártatlanság *festették* piciny ábrázatját...“ (Nagy Sámuel: Dafnis és az első Hajós 4) | 1804: „A' leány... nekem, ha orczavonásai szívét igazán *festik*, nem igen tetszik“ (Verseghy F.: Kolomposi Szarvas Gergely víg élete I, 56) | 1828: „Él az még, csak képét *festi* Igy az aggó szerelem“ (Vörösmarty: Összes munkái I, 37) | 1830: „Ezen tulajdon *festi* nagy szívét“ (Kisfaludy Károly: Minden munkái X, 180) | 1889: „... nyájás ajkatok nem *festi* gög...“ (Kozma A.: A tegnap és a ma 35) | stb.

A két átvitt értelmű jelentés ('elbeszél, leír' és 'jellemez, feltüntet') között az a különbség, hogy az első esetben a dolgon kívül álló személy jellemzi, leírja szavakkal a dolgot: „az író szépen *festette* hőse jóságát“ stb., az utóbbi esetben pedig magának

¹ Az adatok nagy része az Akadémiai Nagyszótár anyagából való.

a dolgoknak (tárgynak vagy személynek) valamely tulajdonsága pusztá meglétével tünteti fel a dolgot valamilyen színben: „a hős arcát jósága *festi*“ stb. — E kihalt jelentés-árnyalat: 'jellemez, feltüntet' azért fontos számunkra, mert a *jól fest* kifejezés igéje ezt őrizte meg, vagy inkább fordítva, a *fest* igének ez a jelentése talán egyedül a *jól fest* szólásban maradt meg nyelvünkben.

4. A *jól fest* kifejezés igéje tehát nem egyéb, mint a 'valamilyen színben feltüntet' jelentésű *fest* ige tárgyatlanná vált alakja. — A tárgyas igék tárgyatlanná válása nem ritka jelenség nyelvünkben, a két igecsoport között nincs merev határ.

SZILASI MÓRIC nyomán KOVÁCS MÁRTON a következőket írja erről a kérdésről: „Számítalan esetben megfigyelhetjük a tárgyatlan és tárgyas használat váltakozását. A tárgyatlan igéknek tárgyassá válása ősrégi, folyton ismétlődő nyelvi folyamat: *Isa es num igitur mulchotia ez verum* (HB.). *Követ ezt igen erile* (követ ezt igen örül, Pann. ének). *A tengert járja a hajó*. Stb. stb. — De ennek az ellenkezője is elég gyakran megtörténik, hogy ti. a rendszeren tárgyas használatú ige bizonyos esetekben tárgyatlanná válik. Ennek az úgynevezett abszolút használatnak a lélektani okaira igen helyesen rámutatott már SZILASI MÓRICZ (NyK. XXIV, 430): —¹ Az átható ige abszolút használatánál is jelen van az objektum képzete, melyre a cselekvés kiható, de mivel magától érthető, elmaradhat. Lehet pedig ezen lappangó objektum: — a) Általános, meg nem határozott, pl. *A nap éget. Sol urit* (homines, omens res). *Die Sonne brennt, sticht*. — b) Vagy ellenkezőleg pontosan meghatározott, ami minden választást vagy kétértelműséget kizár, pl. *Béresekkel gyűjt, kaszál egy sorban* (Arany). *Appellere* sc. navem: *kikötnek. Movit* sc. castra, vö. *Ez a ló jól indít. Solvisti* sc. pecuniam, vö. *fizessünk, zahlen*. — c) Legpontosabb az objektum, mindön az maga a cselekvő alany, tehát könnyen elmaradhat, például *Úgy mutatta* (ti. magát), mintha észre sem venné (Arany). *Jól mulat* a dolgon (vö. *mulat* a régi nyelvben átható). Inkább *szagatnak* (ti. magukat) az udvariasságra (Fal.) *Dolor relaxat* (sc. se). *Brevi* praecidere, comprehendere: sich kurz fassen, vö. Menge: Repetitorium 29.“ (Nyr. XXXIV, 410).

Ha SZILASI MÓRICZnak e csoportosítását elfogadjuk, akkor a *jól fest* kifejezés igéjét a harmadi csoportba sorolhatjuk, mint ahogy azt KOVÁCS MÁRTON is teszi. A *jól fest* tehát annyit jelent, mint 'kedvező színben tünteti fel magát; kedvező színben tűnik fel'.

5. A tárgyatlanná válás a *fest* ige esetében az adatok vallomása szerint hosszabb, fokozatosan végbemenő folyamat volt. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy a cselekvésnek az alanyra való visszahatása nyelvtanilag különböző módon fejeződik ki, e módzatok történelmileg felváltják egymást, s ez többek között a nyelvi kifejezőkészség csiszolódására, tökéletesedésére is mutat.

E fejlődés fő szakaszai a következők: A) Az igéhez visszaható névmás tapadt: 1777: „... mint *festi magát* benne a' nemes természet...“ (Bessenyei: A' filozófus 120). — B) Az igéhez visszaható vagy szenvedő igeképző járul: 1830: „... kétségbeesés *festekszik* a' szegény falusi ember képén...“ (Széchenyi: Hitel 85) | 1843: „Bü *festekszik* a' bajnok' arcán...“ (Athenaeum II, 309) | 1844: „... szabályos szép arcán 's görögalku homlokán negédes elbizottság *festekszett*...“ (Életrajzok I, 104) | 1846: „... arczatán lényének egész büszkesége *festődik*...“ (Ajándokok: Magyar almanach 10) | 1860: „... arcán az olvasás közben nagy öröm *festekszett*“ (Szigeti Album 454) | 1874: „... ezer

¹ A kettős tagoló jelek azt tüntetik fel, hogy az eredetiben e helyeken bekezdés van.

ránczu arczán igazi ijedtség *festekszik* . . .“ (Mikszáth: Elb. I, 5) | stb.—C) A képző lekopik, az ige lappangó objektumára tehát már semmi sem utal. Az ige tárgyatlanná vált: 1883: „Hölgyeim! Nos, hogy *fest* az új házaspár . . .“ (Rákosi J.: Ida 29) | 1889: „ . . . egy kicsit *furesán festett* az ezüst gombos dolmányú tekintélyes szenátorok közt egy huszonkét éves suhancz, vedlett mellényben . . .“ (Mikszáth: A beszélő köntös 33) | 1897: „Hát ez a kard hogy *fest* az én oldalamon?“ (Gaal M.: Magyar nők 28) | stb.

Az adatokból az is kiderül, hogy az alaki esiszólódással párhuzamosan az ige jelentésstanilag is bizonyos fejlődésen ment keresztül. A névmásos és a képzős alakok ugyanis élőlényekre nem vonatkoztak, s az élettelen dolgok közül is inkább az absztrakt fogalmakra. A tárgyatlanná vált ige jelentése már az élőlényekre is kiterjed, tehát elvontabb, értelmi struktúrája szélesebb a tárgyat valamiképpen jelölő igéénél.

6. Az így létrejött *fest* ige eleinte a *jól fest* frazeológiailag kötött szerkezetben jelentkezik, mely szinte keletkezésétől fogva fontos szerepet játszott nyelvművelésünk harcában a *jól néz ki* német eredetű tükrökifejezés ellen (vö.: Nyr. XXVII, 129, XXXVIII, 55; SIMONYI, Helyes Magyarság 162; BALASSA, A magyar nyelv könyve 1943. 291). Ez annál is inkább így történhetett, mivel a *jól néz ki* helyett ajánlott *jó színben van, jó húsbán van, egészséges, csinos, jól áll neki (a ruha)* stb. kifejezések egyike sem helyettesítheti önmagában a *jól néz ki* kifejezést. Ezek egymással fel nem cserélhetők, csupán a *jól néz ki* egyes realizálódási lehetőségeit tükrözik. A *jól néz ki*-vel egyedül a *jól fest* veheti fel a versenyt (bár nem teljesen azonos vele), mivel vonatkozhat élőlényre és élettelen tárgyra, emberre, állatra és elvont fogalomra egyaránt.

Ez a tény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a *fest* tárgyatlan ige eddig sem szigorú frazeológiai kötöttsége csakhamar megszűnt, kapcsolatai a szókészlet többi elemével mind szabadabakká és szélesebbekké váltak. Antonimája és szinonimái jelentkeztek, a *rosszul fest*; a *szépen, kitűnően, pompásan, nagyszerűen fest*; sőt később a *szegényesen, takarosán, rozslásan fest* stb. is előfordul. Ugyancsak elterjed a kérdőszókkal és a módhatározószókkal való összekapcsolása is.

7. Íróink nyelvében a *fest* igének sajátos stilisztikai színezete mutatkozik.

Előrebocsátjuk, hogy leginkább a tárgy vagy személy külső, nem lényeges tulajdonságaira utal. (Ami például pompásan fest, nem feltétlenül pompás a valóságban is.) Lássunk erre néhány irodalmi példát: „Ott feküdt elnyújtózva, mint egy megsebzett lovag. Bár siralmas látni ily látványt, de jól *fest* a mezőn.“ (Rákosi J.—Shakespeare: A hogy tetszik 203) | „ . . . úgy *fest* a dolog, mintha őt kereste volna . . .“ (Karinthy Frigyes: Gyilkosok 27) | „Szinte úgy *fest* a kép a Béke-aknán, mintha a . . . bánya irányítói sohasem hallottak volna a kormányprogramról“ (Szabad Nép 1954. február 2.) | stb.

A *fest*-nek ez a tulajdonsága természetes következménye a szó alapjelentésének: maga a festés tudniillik olyan művelet, amellyel a tárgyak természetes színét megváltoztatjuk.

Az írói s általában az irodalmi nyelvben a *fest* ige két esetben használatos:

A) Amikor valami valóban szép, festői: „Piros nadrág nem *fest* napsütötte bőrén [a tücsöknék]“ (Bartók L.: Erdőzugás 31) | „Zrínyi pompásan *festett* az új ruhában . . .“ (Mikszáth: Új Zrínyiász I.) | „[ez az úr] igen jól *festett* a vízben. Szép szál legény volt; athleta alak, minta egy szoborhoz“ (Ambrus Z.: A Berzsényi-lányok 24) | „ . . .háromszegű kalpagja van, közepén tenyérnyi pirosszegélyű kokárdával, amely úgy *fest*, mint a tavaszi nárcis a keskeny szegélyével“ (Móricz: Rózsa Sándor a lovát ugratja) | „Most éppen díszes tasakokat készítenek . . . a szatyor oldalán szép lassacskán kiformalódik a rózsa. Igen takarosán *fest*, mikor elkészül“ (Szabad Föld 1947. december 21.) | stb.

B) Amikor valami éppen hogy nem festői. Az ige használata ebben az esetben ironikus színezetű: „S ez bőlesen van így, különben elbázná magát a kis diák s könnyen így *fösthette* a deczemberi kis könyv: Magaviselet 3, Szorgalom 4, Előmenetel 5“ (Benedek E.: Galambok 124) | „... erre a lóra fogom ültetni a sógort! Hogy fog az *festeni* azon a lovon; mint egyik kutya a másikon“ (Móricz Zs.: Kerek Ferkó I. kiad. 110) | „Így *fest* a Truman-elv a gyakorlatban!“ (Szabad Föld 1947. jún. 21.) | „... az Egyesült Államok uralkodó körei... még nem tették le a fegyvert. Új taktikájuk a jelek szerint körülbelül így *fest*“ (Szabad Nép 1954. május 4.) | stb.

A *fest* végül jelentkezik „semleges“ színezettel is, mint a *kinéz* szinonimája, különösen az újságírói nyelvben. Ez valószínűleg a *jól néz ki* elleni nyelvművelő harc eredménye: „Éppen arról beszélgetünk, hogy miként *fest* az igazi ejtőernyős ugrás...“ (Szabad Nép 1954. május 3.) | „Nos, hogy *fest* a gyakorlatban az egyesek részéről elviselhetetlennek feltüntetett külön adózás?“ (Marxista olvasókönyv 526) | stb.

Ebben az esetben a *fest* már nem a dolog látszólagos, hanem lényegi tulajdonságaira vonatkozik. Az említett mondatokat nyugodtan mondhatnók így is: *Az igazi ejtőernyős ugrás valójában ilyen. Az adózás tulajdonképpen ezt jelenti.*

*

A *jól fest* kifejezés, illetőleg a *fest* valahogyan szókapcsolat keletkezése és fejlődése tehát nyelvünk történetében pontosan nyomon követhető. Az elmondottakból láttuk, hogy irodalmi nyelvünknek szélesen elterjedt, kedvelt kifejezése ez, látszólagos „értelmetlenségén“ „csak a logikába csimpaszkodó okoskodás akadhat fönn“ (Magyarosan III, 168).

H. MOLNÁR ILONA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Jobbáglevelek a XVI. század második feléből

A kállai katonák rablásai.¹

Dorog, 1575.

Erökke valo hűfeles zolgalatwnkat Irýwk Vrafastoknak, Ezt akarwnk Vrainknak meg Jelentennwnk hogj mý Immár tellieffeggel el Niomorottwnk Az kallaýak mia Vgj annyerra hogj ha Vrafastok gondwnkat nem vfielj tehat tellieffeggel el kell pwztoł'wnk ha faiert kwlgwék Barmwnkat Zekerwnkot téháat az Vtat meg alliak az faat le hannýak az zekerrwll Es az barmot zekeret el vífsik Es Zenat mit hordnak Raýtok, Mind addig Jarýak hogj el faraztiak es vgj Boczattiak haza ha debreczenbe awag Eggýebwe megwnk Valamj Bwkwfegwnkter, Az Vtban Rank Jónnek Es ha Cziak kett penzara elefeget tanalnak az Zekerennis el vizik Moftannis Egj dorogj Embert Czazar Jobbagiat debreczenben meg fogtak Annýerra vertek kenzottak facczoltattak hog kinek hivz kinek týz kóböll. arpat kellett Igerný Meég annak felette haron for Efkwttettek meg hogj senkinek nem mongia, három polgarnák ifmeg Olý harom wezer örwet Mecczettek meg hogj kett kett Aranýon el nem attak volna Ez fele fok kegyettlen fegeket fokat czelekednék Raýtwnk kýkett elő nem gýozzwnk zamlalný miolta kallot czinaltak ment negwen Ember Immar el mýatta dorogrüll, Annak okaýert az hatalmas Iftenner koinorgwnk Vrafastoknak. Ne haggion bennýnköt oltalmazon Vrasagtok Es vífelle gondwnkot hogj Marathaffwnk

¹ Kíírt, nem paraszti kéz írása.

bekewell miattok mert el kell puztolnwnk, hol penig Vraságtok gondwnkat nem Vie^{lly} zinten az feiedelmet is megtanallwk Errtte, Jo valaszt varwnk Vrafsagtoktwl Iften tarcza es algia még Vrafsagtokot, actum Dorog 16 octobr[is] 1575

Vrafsagtoknak feienkét
zolgálnak,

Dorogiak Czazar ö felfege
Jobbagy mind feienkent.

(Orsz. Lt.; Szep. Kam. Repres. 3168. 1574—75.)

A pelsőci eset.¹

Pelsőc (Gömör m.), 1575.

I.

Kwzönetünköt es magünk aiañanlafat (!) Iryük mint tisztelendü Vrúnknak. Im ertiük hogh the kegielmed azt Irya hogh mi mind meg Iryük the kegielmednek mint üolt, mi kegielmednek mind zorül zora megh nem Irhattiük, hanē az ket Jamborok zaúabol es bizadalmas emberek zaúabül ertettük es mi magünkes hallottünk kiñnt. Elošor mikor az Rüber vram leüelet fel üttek nekj tudni illik czetneki Janosnak ezt mondúan czetneki Janos, ki küldē ez leüelet. az ember ki az leüelet fel ütte üolt neki, azt felelte neki. az pelsőci biro kültw (!) Vra^gagodnak, mondúan czetneki Janos, kúrúa az annia ez fosos panazlo bestie kúrúa fianak, panazlo fosos bestie lelkek megh lattiok hogh ha ennekem ingien kel zolgalmomis Rüber vramot is megif enime tezek, megh lattiatok azt fosos bestie lelkek, bozúmoth allom megh lattiatok azt

Az Vri^ten algia es tarcza megh (!) kegelmedet minden haza nepeüel egetembē. keüanonk the kegelmednek minden tizteseket es bekefseget: Datüm pelsőci 6 die Febrüary (!)

Judex primariús

[Címzés:] Ez leüel Adafsek az Bendrej Tiztartanak nekünk bizodalmas Vrúnknak Tülañdon kezebem 1575

(Orsz. Lt.; Szepesi Kam. Repres. 3168. 1574—75.)

II.

Zolgalatomat Añanlom Nagy^gagtoknak mynt bizodalmas vrañmnak, Az Nagy^gagtok lewelet meg ertetem myt Iry Nagy^gagtok az Pelsőci Panazolkodafa felwly, Azert Nagy^gagtok megh hygie hogh az verefeg nem eset vgy az mynt Nagy^gagtoknak panazolcottak hanem ez ely mült napokba egy falwmot rablak ely az thwrwk az en fyam Indol ala eset wolt ket patkoia ely louarol hyuatta kerestette hogh az thwrwk vtan akart meny Nem ment ky ely rwytwzw^t az felefege megh rüt zitkot zolt ellene kyt

¹ Az említett Szendrő Borsodban van; Rüber kassai kapitány volt. A mellékelt utóiratból kiderült, hogy a főbíró Lukács Istvánnak hívták. Ugyanabban a csomagban olvasható Csetneki László levele, aki másképp adja elő a dolgot. Levele még a főbíróé előtt kelt.

tý Nagýfagtok Im zembe lezek Nagýfagúal (!) Nýlwaban meg ert De bizony enýs egy nehanzor panazolhattam volna Nagnak: mert bornemiza Imre egy nehanzor le vonatta zolocyon Jobagiomot Ighen verette hogý nem akart patkolný annak felette ez elý múlt Napokbaýs Nýakon kwtúe hordoztatta Jobagiomot kýt ha íften agia hogý Nagýfagtokúal zembe lezek myndeneket meg ert Nag.^{ttok} en maghamtol, Íften tarezta meg Nag.^{kot} ez leuel kwlít cetneken¹ 12 die January 1575
Czietnejk Lazlo

Az egri katonák túlkapásai.²

Görömböly, 1578.

Keözeönetwnketth es zolgalatwnkatth Iriuk kdnek: Minth witezleo Vrwunknak Ezt akariuk Vrafsagodnak tuttar[a] adnonk, ez el mult napokban is emlekeztetwnk uala Vrafsagodnak hogý minemw fok karonk wagion az Egrý katonak mia, mo

Geöreömböly fw Biro,
fekette Geörgý, es az egez
falu mind feienkentth:

[Címzés:] Adafsek az witezleö vrunknak az Szendrey wduarbironak, nekönk bizodalmas Vrunknak kezeben etc.

(Orsz. Lt.; Szep. Kam. Repres. 3171.)

A kissáraiak nyomorúsága.³

1580.

Supplicacio Humillima

Mý megh Nýomorultak, es megh keferettek Zeginiek, kýs Saraýak, kýuaniuk, az Hattalmas Íftentul tý Nagifagtoknak, mint kegýelmes Vrainknak, minden tefti es leölky, aldomasokat, es ez wilagon walo hozu, eletteket mint kegýelmes Vraýnknak megh adattni.

Towaba, mi megh niomorultak, Az egi megh valto Vr Jesvs Chrúsert, ezen nagj alazatoffon keoniergunk tý Nagitoknak. Hogi tý Nagtok, az my sýralmas es alazatos kenoiiergefunket kegielmefen halgafa megh. Mert minekunk, Íften vtan nin ezen kýhez teöb, itt ez niomorult vilagon niomorufaginkban foliamnunk Hanem cziak tý Nagifagtokhoz.

¹ Szalóc gömöri falu. Az egész esemény Csetnek várában és környékén játszódott le, Gömörben.

² A szendrői udvarbíró, Saurer Frigyes 1578. június 23-án kelt kíséző levelében továbbítja a kérvényt, és kéri a kassai kamara védelmét a végvári katonák rablásai ellen.

³ A levél írástudó ember kezétől való.

Legelőzer azért, ebul panazolkodunk tÿ Nagifagtoknak nagj sÿralmafan: Mint hogi enek elotte, az minemeo Igaſagos tÿzedel tartoztunk. Jozagunkbul, kÿtt az regi Iſtenfeleo feÿedelmek rendeltek wolt keözÿnkben, minékunk az felöl. illen eleö teöruinyunk wolt: hogj eztendeonkjnt. minden Jozagunkbul kelet kÿ adnj. Vraynknak. azt penigh harom rendbeli Jozagal kelet be teleſitenunk, ugj mint Buzaua, Roſua, es Zabbal, ez penigh vgiä eleo teöruinyunk uolt: hogj azt. chiak Vÿwarban kelet be zolgaltattunk: Moſtan penigh ez mj moſtanj Tÿzt tarto Vraÿnk, ebulÿs kÿ weöttének benunket, es el niomtak az regj Igaſagonkat: semikepen nem elegeznek megh azal az igaz imar. Hanem anak feöleötte, mind az tyzedet es kÿlenczedet megh vezÿk rajtwnk: Eztÿs harom felewel¹ nem vezik. az mint az igaz volna, Hanem imar az Ros helett mind büzat veznek raytunk: Annak fölötte ha cziak azal, elegendenek megh iol volna: De kett anira rounak benunket az mi az igaz volna; az mÿ az igaz anak kÿüle: Is megint ezÿs eleö teöruinyunk wolt. Hogj mihelen el wegeztünk az arataſt, zabad wolt Jozagunkat be hordanunk, czepeknunkÿs zabad volt az kÿttul lehetet wettefere. De aztÿs semikepen nem engedik moſtan, Hanem nagj ereös bÿrſagh allat ebwlÿs kÿ weöttének benunket. Annak utana az Deſſma allat az Jozagh felol, megh Eſkutettnek mindeneket, azal is imar nem elegeödnek. ha hÿtth zerint megh mongjuk, Jozaginknak zamat. Hanem mind az feölätt, ket anjra Iryak hogj nem mint az deſma volna: Towaba erulis nagj sÿralmaſon Panazolkodunk Naġtoknak: Hogj mi anak elötte nem tartoztunk ezel, az Tyztarto vrainknak, Hogj az Deſſma Jozagot. Ideſtowa hordotunk volna nekÿk. Vgi mint azt az kÿ mas faluban, mas hattaron termet: Hanem cziak mi magunk Deſmaÿawal. az kÿ mi tÿllunk iütot nekÿk, azt tartoztunk Vÿwarba be wÿni. Moſtan imar nem cziak mj magunket ezek, hanem megh maſfalubelyttÿs, Hol praznoczra² hol Nagj Zombattba, hol Zerdehelre Vÿttettÿk bott allat velunk: kÿ miattÿs menie Inſegunk wacion vgian meg nem tugiunk megh mondanj Naġtoknak.

Annak fölötte. ezÿs nagj niomorufaunk eztendeönkjnt: Mert anak elötte: Nem wolt az teoruniunk Hogj az tÿzt tarto Vraÿnknak, mi³ tartoztunk volna⁴ fa hordaffal, varta fawal ſem tartoztunk. Kapitan Vrunknakÿs nem tartoztunk fa hordafal. De moſtan anj niomorufaunk wacion miatta, hogj mind tÿztarto vrainknak zakadattlankepē kel hordanük: Vartara azonkepē. kapitan vrunknakis zÿntē ugj, ez penigh megh zamlalhatattlan eztendō alltal, kÿ miat ha teöb zolgalatunk nem volnaÿs megh ſem geöznenk, mert ez eÿel napal Job rezere rayttunk wacion. Ha penigh panazolkodunk felole tÿztartatoÿnknak: eök ugjan azt mongjak hogj ſemit nem gondolnak wele. Azert giapiunkat el nÿrÿk. ottalomal nem akarnak lenj. Mert ha zolunkÿs nekÿk hogj illen gondwilettlenek, ewel foÿttnak benunket. ha nehezed. mond megh bator vduarbÿronak, ſemjt nem gondolunk vele. Mert nem vduarbÿro, hanē eo feöſlege adta enekem az tÿztet, azért bÿrlak. megh bÿrhatlak.

Iſ megint erulÿs nagj panazunk wacion Naġtoknak: Eleö teöruinyunk ezÿs wolt, soha anak elötte kazafst mi nem adtunk az tÿztartoknak: De moſtan ezek eztendeö alltal zÿnten, anjtt kazaltattnak velunk az menÿe kel: Hanem cziak kazalo pinzel tartoztunk. az Czÿazar zamara, azt azért ugjan moſtanÿs megh aġuk. Lohattÿ Iſpanok⁵

¹ Kihúzza: *weszék.*

² Praznóc (Nyitra m.)

³ Kihúzza (*nem*)

⁴ Beszúrás.

⁵ Ezek alighanem olyanféle officialisok, amilyen Balassa Bálint szeretett volna lenni, mikor Újváriban ſzolgalatba lépven (1588.) a Komárom megyei ſzöllösi kamarai officialatust akarta egy bizonyos öſszegért magához váltani. A kamara nem javasolta a kérés teljeſítését, félven, hogy a jobbágyok túlságosan el lennének nyomva. B. B. két levelében foglalkozik ez ügygel: kiadásomban 363. és 364. l.

mýattýs, illen nagj kýmunk wagjon, anak előtte, mi femmiwel nem tartoztunk nekýk, mostan imar vgjan ráýttunk elnek, ittalt es ettelt mindenkor eleget kel adnunk nekjk: Azal nem elegeznek megh, hanem mideön walameli fele akarnak menj. az lowat ott ráýttunk hagna, eö maga alla koczytt kel adnunk, es zýnten, ott hordoztattýa velunk magat, ahol akar, az mellet penigh vtalatos dologh az menie Zydalmat teznek rajtunk.

Towaba az týztarto vraink ezttýs, czelekeöznek ráýtunk: Mikor az Heüwýzben akarnak el meny. Inen kywl welunk zekeret. louafutal wýttetnek be. azon wýttotti magat, ha haza akar Júnj. Ifmegint erettek fel kel menunk. azert efelebul fem tartoznank nekjk zolgalatal.

Vyzontaksagal az lohattý Ifpannok, Ezelys niomorgattnak bennunket: mert anak elotte illen teorúniunk wolt. Hogi mideon valamj panaz effet, keözöttunk, annak ilen teorúnie wolt, Ha panazt teöttek az býro előtt: anak býrsagad 40 pinz volt: Ha keket mutatot. Hattuan pinzen marat. Ha vert 80 pinzen. De mo tan .ebulis ky veottenek benunket; mindjaraft. uagj wagion panaz auagj nincz, ugjan egj forintot vezen. fem teorúinttal. fem Igaftagutal nem var. Aanakis regente kelett volna harmadanak lenj. az Býronak de ök most femit fem adnak: Azert ebulyis megh erthetý Imar Nagifagtok Nyomorúlt állapotunkat, Mert minekunk fem feöldünk fem erdeönk nincz: hanem mind mas Vr feolderül elunk. Feöldeönk penigh, cziak anj wagyon, hogj harom nap megh zanthattya, egj eke. egj hel utan valo feöldet, anj zukeön wagion keöztünk. azert az zolgalat minden nap eöregbedik abul femj tagulafunk nincz. Hanem Nagifagtoknak, ezttýs akarnak túdtara adnj. Mýuel hogj. anj zük foldeonk wolt elejttul fogwa. volt itt. melet-tunk, vgj mint kýs Saro es Nagj Saro keözött: egj Nemes puzta Helli: Azt Vffaly Peter Vrunk megh vettete volt velunk Myüel, hogj ani zük foldünk. volt, mert egj felöl. Nagj Vezeleý hattar, zýnten falunk mellet wolt, mas felöl. Nagj saray hattar, ezek miat ugjan egj felöl fem mehettet volna marhank, ha azt az puzta Nemes helt megh nem veottunk volna. Mostan imar az Nagj Sarajak, vgjan tulajdon pinzen veött sayat, eöreök feöldünket, el veöttek tóllunk. Jolehet eleget panazolkodtunk felole týztartó Vraýnknakýs, hogj ne hadnanak benunket igafagunk melet, De wgian femit nem gondolnak velunk Es femj gondunkat nem wifelyk; Azert ha tý Nagisagtok ebulyis el felettközýk rolunk, Mert minekunk nýncezen mar Iften utan kýheöz foliamnunk, ugjá el kel puztununk. oka ez mert nincz Iften uttan ottalmunk: foldunk fýncezen. kýwtan kelenek magunkat taplalnunk. (Jolehet hogj az egj Iften taplalonk.). Mind azon alltal. ugjan eleget futotunk, ideftoua, igafagunk melet, mind Zolga býroual týlltatunk, reýaýok wýttunk, magunkis týltotunk, de ugjan femmj igafagnak nem akarnak hellt adnj. Vgian fel zantotak mind ezek elen sayat feöldünket. mostanis ellýk. illen teorúyntelenfeget czelekeöznek ráýtunk ezekys. Towaba ugjan ezen NagjSaraiak: illen dolgotis czelekeödtte nek ráýttunk, sayat örök feöldeönkeön, egj emberunket megh fogtak, býntelen, zekeret el fogtak alola, Harom forintban ittak, ezt penigh nem egj emberunkeön teörtint, hanem teöbenys. nem eczer penigh hanem enihanzor: mert fenkjttal femmi felelnek nincz, megh ha zolunk felöle nekjk vgian eö magok newettik benunket, hogj Vrunk nincz.

Touaba tý Nagifagtoknak cfeölölis keöniergunk: Hogi mint annak előtte, az minemeo elo teorúiniunk volt, Hogi mideön az czýazar borat adtak keözýnkben: Legh előzer adtanak 6 ako bort azt penigh Zent Geörgiekkel egiut kelet megh fýzettnunk: Annak utana Ifmegint Vfsaly Peter Vram: illen dolgot zaba keözýnkben. Haromzor vettet vr borat eztendeó alltal: azt is minden eztendeobé megh kelet fýzetnünk Mostan imar miuel hogj az Vr Iften illen zük draga ideöket, adot keözýnkben, mind borbul es kýmierbul. zukfegh volt. Czutor Jannos vrunkkal illen kepen enihan eztendeobé vehettünk volth, miuel hogj az bor zukýs volt zeginis. azert erre kerttunk volt hogj bortt

ne agjon keözingban, hanem minden eztendeöben, 12 forintot adtunk¹ twlle. miue hogj kewefenyš uagjunk, mert puztaual egjetemben. teöb Helunk nincz, hanem cziäk týzenket hel. ezt vgjan Hýttunk zerint valunk Nagj'agtok előtt. Azert Nagifagtokat, az egj Iftenert kerunk Hogj tý Nagifagtok. kegjelmefen tekýnttuen az mj űyralmas keonergefunkre. engegeje megh Nagifagtok, ugjá ezen týzenket forintban. az Vr boranak dolgat, Hogj eztendeöruul eztendöre azt adnank. kýert mys Nagifagtokert lehefünk Iften Imadoy. Ha megh maradok lehetünk ez niomorult helben.

Ismegint effelöyš Panazolokodunk tý Nagifagtoknak: Mýwel hogj minekunk. Erdeönk nem wolt eleýttul fogua az mi feoldeönkeön, moűtan űyncz: Hanem az Zentt Geörgjekel, illen teöruinyunk wolt. Mýuel hogj mind egj týzt alla walok wagionk. Hogi valahol az zent Georgj embernek zekerezöye, el ment . az mi falunkbeli embernekis zabad wolt ott wagni, es ha cziäk kett zal² fa wolt wonaýs, ha reya erttünk, annakýs mienk wolt egike, az mafika eönek, ezt penigh vgjan toeruiniel nyerttunk wolt megh, mýuel hogj eleýttul fogua ugj wolt kyrul nagj erös býzonűagunk vadnak moűtan is. Mo stan imar. femikepen nem engedýk, ewel wezyk eleýtt, hogj imar el keölt az, az teöruiny, mert mi ugimond teöreoknek zolgalunk twlle. Imar moűtan ugjan el týlttotanak bennünket twlle, ugjan nem engedik. Az Rett eoreokfegbulýs zýnten³ illen teöruiniunk wolt, azýs mindenkoron zabad wolt, minekunkýs, mind marhajknak azt fem engedik moűt. Hanem býrfagal feniegettnek bennünket, ha reya megiunk. es kapan nemeö aýandekot kýüannak rayttunk, ký űoha nem wollt, nemis tartoztunk, nemis adtunk, az mint megh latthatya Nagifagtok, minden mi Igafaginkot. az Zent Albert keonuebe.

Annak folötte Hýttunk zerint vgjan ezttyš vallunk: Hogj az mj labas elö marhank zinten ott jart ahol az Zent Geörgj, mind eleýttul fogua, azert ebenis nem tarttnak benunket, megh cziäk az Zomzedűagáys, miuel hogh nincz ký meletunk fogna.

Vegezettre ereolýš panazolokodunk Nagifagtoknak: Hogj ebulis nagj niaualýank vagjon. Mert mi nekunk enek elötte illen eleo teöruiniunkýs wolt: az mint moűtanis Zent Georgjeknek es Fwzes Gyarmatiaknak. Hogj mý űohol anak elötte vamat nem adtunk, valahol Jartunk zabadon mehetünk. De moűtan mindenut megh vezik rajtunk; Jolehét azert megh lewelünk kezünkbe wolt, nem adtunk. De miuel hogj az zegin falu ecczer mind megh egett wolt, azert Levelunkýs akor wezett el. azutattul fogwa mindenut megh vezik rajtunk. Hanem Nagifagtokat az egj elö Iftenert kerunk hogj Nagifagtok, ne Hagion megh niomorodnünk, mint hogy Nagifagtoknal wagjon minden mi Igafagunk. azert az melet legjen mellettünk Nagifagtok. ne Hagjatok. Mert ha Nagifagtok. Iften utan gondonkat nem vífeli, ez űok inűegh mýat. el fogiatkoztünk. ugjan nem lehetünk enek utana. Nagifagtok Jobagj. el kel buidoűnunk, mert nincz Iften utan giamolunk fem ottalmunk. kf rajtunk keönierulne. Vgjan meg waliuk Naętoknak. hogj megh nem alhatiuk, ez nagj inűegat: Azert Ha Nagifagtok rayttunk nem keonierül Iften vtä. tehat ereýs kerunk Nagifagtokat. Hogj Nagifagtok agjon minekunk ollj zabadűagot. ahol ký feýett ottalmazhattya ottalmazza: Nagitokat az egj Istenert kerunk Hogj Naętok meg bocziafa hogj enj Irafunkal vntattýuk Nagifagtokat: Nýnez mitt tennünk, mert Iften vtä nincz giamolunk egjeb Nagifagtoknal. Azert alazatofon kerunk Nagifagtokat Hogj Nagifagtok agjon mind ezekre minekunk niomorultaknak⁴ kegjelmes valasztot. Ezel egjetemben penigh az eleo Iftennek ottalma es vezerleűe alla. ayanliuk Nagifagtokat. mint kegjelmes Vránkat.

¹ Kihúzva: *w.*

² Kihúzva: *fall.*

³ Kihúzva: *igj.*

⁴ Javítva ebből: *niomorultakat.*

Mi meg Niomorultak es megkefserettek. kys Sarajak.
Tý Nagítok. Zegin Nyomorult aruaj.

(Orsz. Lt.; Törzs. 1580. Bár az okmány keltezeve nincs, valószínűleg helyes az 1580. dátum. A Szent Albert könyve, mire hivatkoznak, az ún. Esztergomi Urbarium, melyet 1560 táján írtak össze. — Szentgyörgy, Kis- és Nagysára Pozsony megyében vannak.)
ECKHARDT SÁNDOR

Ötvös céhek levelei a XVI. századból

A nagyváradi ötvös céh levele a kolozsvári ötvösökhöz.

1563.

Bewhc[hwletes]¹ Thÿztelendew es Chemester Wraÿnknak, Wen es Iffÿw kezenges | Chebbe Lewe Ewthwes vraÿnknak, Kezenetwnknek vtanna Barathfagos | Zolgalatwnkat Aÿanlÿwk, kegÿelmeteknek e3th mÿ kegÿelmetekkel Tÿ3teffeges | Barathfagol we33wk hogh kegÿelmetek Ebben e3 dologban Mÿnketh el nem feleÿteth, | es a3 kegÿelmetek Intefeth Jo Newenÿs ve3wk Iga3lwk (!) és Jowalÿwk hogh kegÿelmetek | Mÿnketh a3 Twb wraÿnk ke33ewl el nem feleÿteth, Jowa haggÿwk de a hol kegÿelmetek | A3t Irÿa hogh a3. mÿnemew Legenÿek, hÿmpeler helen mÿelenek, kegÿelmetek A3th, | Monggÿa, hogh nÿolch forentot vegÿenek Raÿta, e3 mÿnekwnk wgh Techÿk hogh mÿkron | fel e3tendewth laknek es Annak vtanna Be akarna mennÿ, Thahat 8, nÿolch forenth | legÿen a3 Bwntetese, Annak vtanna lmet ha kÿ menne az hÿpeler herre (!) mÿelnÿ Thahat | keth annÿi [l]egÿen a3 Bwntetese, harmacchor o3tan a3 vtanÿs ha kÿ menne hÿmpelerkednÿ a3 | mestereknek [nÿ]lwan valo Bo33wfagara, Jarna soha semmÿ[k]eppen be nÿn (!) kel fogadnÿ hanem | wÿonnan zegwgÿek be Approdnak mert vannak fok Legenÿek kÿk hÿmpeler helen laknak mert | A3 Jlenek kÿlemben meg nem 3wnnek, mert ollÿan helen kÿenyeben ve3ÿ a3 ha3not, Towabba | kegyel, a3 approdok felewl e3t Jrÿwk, hogh ha valamel Approd kÿ cheh helen lakÿk az vratol | el 3eknek Maswth lakneÿek fel e3tendeÿg Addÿg a3 Ew wraho3 meg nem Jwne Thahath | Azon zegwtfege be Ne weteffek hanem wÿonnon zegwgÿek be a3 Ew wraho3, A3hol kegyel, | A3t Jrÿa hogh valamelÿ Approd Chehnekÿwl valo Ewthwesnel Thanwlne nekwnk e3 | wgh thecchÿk hogh e3fele Jnas fÿeteffel Be ne weteffek hanem Chehbely Jambor mesterhe3 | wÿonnan Be zegegÿek es Jamborwl kÿ thelche e3tendeÿet, Kegÿel mÿnekwnk a3 hÿmpeler | Mester felewl semmÿt nem Jrth, hogh mÿkeppen weteffek be Azert Jm mÿ kegyel, Jrwnk | ha Jowa haggÿa kegyel, ez fele hÿmpeler mester kÿ or3agbely Ewthwes mestereknek nÿlwan | valo Bo33wfagara Legenÿeket el hÿtethy, Nekwnk wgh Thecchÿk hogh kÿlemben Be ne weteffek, hanem Aggÿon negÿ gÿra E3wfteth, es a3 Chehnek mÿnden Jgaffagat megh Aggÿa | effelekrewl 3olwnk chak kÿk C[he] helen thanwltak, es kÿ ennek Apro var[of]okra | hÿmpelerked[nÿ] a3 Chehbely mester[kne]k Bo33wfagokra Towabba Jlyen ker[deft]h (?) | kerdwnk kegyel, hogh Ne[m] me33e Jth mÿ kernÿwlwnk,, vannak olÿ wara | fok kÿknek Chehek vagÿon kÿben Mester Remeketÿs Chÿnalnak a3ok a3 mesterek | oth a3 kernÿwlek valo falwkban, wannak Ewthwefek, kÿket pen33ert Be ve3,, nek ke3ÿkben, wgÿan Mester Remek Nekÿwl, A3ert a3ok a3 falwbely | es waro[fi C]he Bely Mesterek wgÿan

¹ A kitöredezett részeket []-be tettem.

Legent tharthanak, Jnaft̄h ſabadŷthnak | A₃ Legen (?) [. . .]¹ Mas warofŷs kŷben
 Cheh vagyon de mefter Remeketh | Nem Chŷ[na]lnak, hanem the₃nek chak valamŷ
 fŷ₃etefth, egy mas ke₃eth | A₃ Ew Chehekben, Jmmar e₃ kernŷwlŷs vannak, Appro
 warafok es falwk | kŷkben Mefterek vannak, A₃okatŷs pen₃ert be ve₃ŷk ke₃ŷkben,
 A₃ ollŷan | meftereket e₃ekŷs Legenth, es Jnaft̄h thartnak, Legentŷs ſabadithnak
 Azert | Jllŷke e₃eknek legenŷeketh megh tartanŷ a wagh nem | Mert e₃eknek eggŷk[e ſ]en
 | Chŷnalta [m]egh a₃ mefter Remeket,; Azert lehethe e₃ hogh pe(n)₃ert² Egŷ | maft̄h
 b[e v]legŷek, Mefter Remek nekŷwl, Ebbewl thŷ kegŷel, Jo vala₃t | varwnk mentewl
 hamarab lehet, Iſten tartcha megh thŷ kegŷel, mŷnden | Jawawal, E₃ lewl Jratoth
 waradon, ŷent Andras nappŷa vtan valo | Cherteken Anno domi(ni) 1563 |

ŷŷwcaŷ Ewthwes, Ferench es |
 Althŷnay, Ewthwes Marthon |
 Az Tewb Mefterekel egŷetemben |
 ege₃ Chehel.

(Eredetije két félívből összeragasztott, de ma szétesett, szakadozott nyílt levél alakban, címzés nélkül a kolozsvári ötvös céhnek az Erdélyi Múzeumban őrzött levéltárában. — Az aláírási záradék mellett viaszba, papírszeletre nyomva a váradi ötvös céhnek a XVI. század elejéről való szép renaissance címerpecsétje.)

A debreceni ötvös céh levele a kolozsvári ötvösökhöz Debrecen,
 Kolozsvár és Nagyvárad ötvöseinek egységes eljárása ügyében.

1590.

Szolgálatunkatt ajánliuk kegielmeteknek mi(n)t² tiŷtölendeó | es beótfólloteóŷ
 nemeóŷs Vrajnknak, keuanunk az wriŷten | teól kegielmeteknek fejendkent (!) lelky
 teftŷ Jokatt meg adatnj mi(n)t | tiŷtölendeó nemes wrajnknak: |

megh adak minekónk az kegielmeteók leuelett mind az articu | luŷŷal egietemben,
 nelliett kegielmetek, az ifiufagnak ennŷ fok | rend tartatlanŷagoknak lenjomasa felól
 maŷd inkab hogŷ | hogŷ nem mi(n)t egieb dolgokban rendelt, minekónkŷs az mj | tezett,
 noha nem mi(n)den reŷzeŷben, de mind az altal az warady | eóttuóŷs cŷehben leóuó
 bótŷólleteóŷs wrajnkal egietemben, rend | ŷzerent mindónókról bizonyjossa teóttwk
 kegielmetekett irasunk | nak, altala, fótt mŷs wgia(n) azo(n) iokra igiekózuen az waradŷ
 | wrajnkal az rend tartast, nemelŷ dologal meg eoregbi | tóttwk, melyre kegielmeteknekis
 ŷzwkŷeges rea uigia₃nŷ es | azt figielmeŷŷegel ueleónk egietemben el keóuetnj, nehe₃
 kegielmeteknek | ne legien, Annak felótté mi lehet embeóreók keóózt iob az | egieŷŷe-
 nel mi(n)t az ŷzent irafŷs arrol tanjt, emlekeóztettiwk | mŷ kegielmeteókett, ugŷ mi(n)t
 Debretŷeniek kik wagiunk, ezóknak | elótte ualo wdóknben éz mŷ wdónknben is uolt
 eggieŷs uoltunk | kegielmeteókkal az meŷteór remek dologabolŷs, ugŷ hogŷ kegielmetek |
 keóózt elnek olŷ wrajnk az kik arrol tanu bizonyŷagott | tetheknek ueleónk egietemben,
 hogi Debretzenben wolt olŷ mefter, | elt keóóztwánk kŷ az remekett, kegielmetek keóózt.
 ezinalta megh, | Kolosuareatt egiebett ne(m) adott, hane(m) tfak keŷŷóneó pohart, |
 hogŷ onnat el kellettótt Jwnj, debretŷenben ofza(n) be allo | penzt es mefter aŷtalt

¹ Kb. tíz betűnyi kiszakadt rész.

² ()-ben a jelölt rövidítéseket oldottam fel.

adot uifzontagh uolt If megh olý | ký debretzenben csinált remekett es ugia(n) Kolofuarat | eltenek a₃ mi remeókónkell, mely dologh igý wagon, illýk | azért az tób rend tartas mellett e₃tis megh tartanunk, ha | azért kegielmetek ez kegielmetek rend tartafatt mellett kegielmetek | irt most, az tóbíuel egiezen, uelónk akarýa oltalmaznj | kegielmetek mi(n)kett tegien bizonjofsa, hogý ez wta(n) az rend tartaf megh maragion, pedýgh kegielmetek az kegielmetek | t₃ehý peczietj alatt kwlgieón part, az meg eggie₃:fról, mý | uifzontak hasonlo kepen kwldwnk kegielmeteknek ugia(n) olljant | peczietj alatt, meg tartatnja kegielmeteknel, hogý ký tefsek mi(n)den | eggies uoltunk nagý | szerezetel, Touaba kiuanfagunk | e₃ az mi(n)t ide felliebjs megh ielenteók hogý mi(n)t szinten az | m₃ remekónknek helye kegielmeteknel, legien ugý az waradý | bótólletes wrajnk-nakýs hasonlo kepen kegielmeteknek warado(n), | hogý igý ký tefsek, mi(n)denkor mi(n)deónók előtt e₃; három | warofnak e₃ dologbanis eggies uoltok, mert tuggýajs kegielmetek | az waradý wrajnk fem hatrab ualóúak masnal | ugi mi(n)t az m₃ szegen helieónknel feót felljeb walok || Kegielmetek az mi keuanfagunkatt uegie elé, ha kegielmetek | ez dologbolýs eggiez mi(n)d az kett uarofsal, nagý dic₃iretre | melto dolgott e₃ielek₃ik kegielmetek fót az rend tartafst megh | tartaný mýs igý akarjuk kegielmetekell, ha mi pedigh | ez dologfelól uege₃endeó kegielmeteknel, kegielmetek aggia | ertefónkre, tuggiuk magunkatt miheóz tartanj, mert kegi(elme)tek | jol ertj ne(m) idegen dolgott keuanunk kegielmetektwl, emleke₃teónk | m₃ az waradý wrajnknek e₃ dologfelól, eó kegielmek fem | lesznek ugia(n) el hittwk e₃ dologbanýs hatra allok, |

Az derek articulushnak rendinek meg latasaban, az mi keuessen | vagiunk es az mely uekonj ertelemmel az wriften hagjott | mi(n)den Jora igýeközuen, kegielmeteknek ueznje (!) ne(m) akartunk: | mind az által az inafóknek meg tartasokban, | szegódfegekben | teób dolgokkal egietemben 1563 estendóben illien noticulust | kwldótt uolt kegielmetek hogý ha ualamelý meftert inafs el | hagiand, es az houa megien leuele legien melyból az dolga | ký tefsek, ezt a₃ert akarok megh jelentenj hogi kegielmetek az | szerezent aggio(n) helt nekiek uelónk egietemben, ugia(n) | illien leuelek az waradý wrajnk-naljs lennje lattunk e₃zen | bótóuel az mi(n)t mi nallunk, mellett a₃ kegielmetek mester | tarfanak meg latnja mutattu(n)k; Jstennek szent aldasa | maragio(n) mindenkor kegielmetekell fejdentent (!): Datu(m) | Debretzenj 18 Julý Anno 1590 |

mý az Debretzenj | eóttuófs mesteórók | t₃ehól
kegielmeteknek | szolgalunk | Hiteófs ceh mesteór
eóttuóf | gieórgý.

[Cím a levélalakban összehajtogatott ív negyedik lapján:] Tisztólendeó es beótólleteófs neómeófs | wrajnknek az kolofuarý cóttuófeók | t₃eh meftórynek az teób mesteór | wrajnkal egietemben adafsek | hiuen ez leuel.

(A levelet lezáró papírszeleten viaszba nyomva a debreceni ötvös céh pecsétje; rajzát I. KÖSZEGHY ELEMÉR, Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Bp., 1936. 90. — A levél eredetije a kolozsvári ötvös céhnek az Erdélyi Múzeum Levéltárában őrzött levelei között.)

SZABÓ T. ATTILA

NYELVJÁRÁSOK

A Szlovák Nyelvatlasz munkálatai

I. Azoknak a nagyszabású tudományos kutatómunkáknak a keretében, amelyeket a Szlovák Tudományos Akadémia szervez, fontos és jelentős hely jut a nyelvtudománynak. A nyelvtudomány ágai közül nagy figyelmet fordítanak a nyelvjáráskutatásra is. A dialektológiának Szlovákiában igen jó hagyománya van. Hála a cseh és a szlovák nyelvtudósok (CZAMBEL, PASTRNEK, TRÁVNÍČEK, VÁZNÝ, STANISLAV, ŠTOLC, PAULINY) széleskörű érdeklődésének, a szlovák nyelvjáráskutatás terén jókora munkát elvégeztünk, és figyelemre méltó eredményeket értünk el.

A szlovák nyelvjárások kutatásával már SAMO CZAMBEL (1856—1909), majd az ő nyomán FRANTISEK PASTRNEK foglalkozott. PASTRNEK a múlt század kilencvenes éveiben kérdőív-módszerrel próbált nyelvjárási anyagot gyűjteni. Munkája eredményeit a „Slovenské pohľady“ (Szlovák Szemle) című folyóiratban tette közzé (XIII, 1893). A szlovák nyelvjárások tüzetesebb és elmélyültebb tanulmányozásáig azonban nem jutott el. A szlovák nyelvjárások rendszeres és beható vizsgálatával VÁCLAV VÁZNÝ kezdett foglalkozni. VÁZNÝ közvetlenül az első világháború után fogott hozzá a dialektológiai munkához. Már 1919-ben, szlovákiai látogatásai idején gondolkodott azon, vajjon a szlovák nyelvjárások kutatását nem lehet-e azzal a módszerrel folytatni, amellyel PASTRNEK megkezdte. 1920 és 1921 folyamán VÁZNÝ részt vett abban a nyelvjáráskutatási akcióban, amelyet a „Matica slovenská“ indított JAROSLAV VILČEK és JOZEF ŠKULTÉTY igazgatósága idején. Ebben az időszakban tapasztalt filológusaink már egyes kisebb tájegységeken végezték a szlovák nyelvjárások kutatását (FR. TRÁVNÍČEK Árvában, J. HUSEK Barsban, A. GREGOR Liptóban és Turócbán, V. VÁZNÝ Turócbán).

A következő években e kutatásokat már egyedül VÁZNÝ szervezte és irányította, aki habilitációja után 1929-ben a pozsonyi Komenský-Egyetem filológiai karának docense, később pedig professzora lett. VÁZNÝ kutatásainak az volt a célja, hogy az egyes nyelvi jelenségek elterjedését nyomon kövesse. A nyelvöldrajzi szándékú nyelvvizsgálat programját egy nagyarányú módszeres tervezetben dolgozta ki, amelynek megvalósításában a munkatársak és levelezők széles hálózata volt segítségére (V. VÁZNÝ, Probléma a úlohy jazykovedy na Slovensku: Bujnákov sborník. Bratislava, 1933. 54). VÁZNÝ e kutatást a kérdőív-módszerrel végezte, éppúgy mint mestere, PASTRNEK. Ez a fajta kutatás 1921 őszén kezdődött el, és folyt egészen az 1930—31. egyetemi évig. Az említett időszakban végzett kutatásokat tekinthetjük a szlovák nyelvjáráskutatás első szakaszának (E. PAULINY, O úlohách slovenskej dialektológie: Jazykovedný sborník I/II, 26). Ennek az volt a hibája, hogy VÁZNÝ túlnyomórészt olyan levelezőktől kapta anyagát, akik a kutatómunkára sem kikepezve, sem eléggé begyakorolva nem voltak, s ezért e gyűjtők adataiban nem mindig lehetett megbízni. VÁZNÝ emiatt kénytelen volt rendszeresen ellenőrizni, kiegészíteni és gyakran helyre is igazítani ezt az anyagot.

A szlovák nyelvjáráskutatás második szakaszának azt a munkát tekinthetjük, amelyet a pozsonyi Szlovák Egyetem Szláv Intézete szervezett, és amely a VÁZNÝ által megindított és irányított kutatások folytatása volt. Ez körülbelül 1931-től a második világháborúig tartott. Az előző időszakban megindult munkálatokhoz képest ez a kutatás sokkal erőteljesebben folyt, módszereiben pontosabbá vált. A lejegyzések sokkal megbízhatóbbak lettek, minthogy a gyűjtők zöme a pozsonyi Szlovák Egyetem szlavista hallgatói közül került ki. Az 1938-ban bekövetkezett politikai események azonban lehetetlenné tették, hogy VÁZNÝ tovább folytassa munkáját, és gyümölcsöztesse az előző évek eredményeit. VÁZNÝ, aki a szlovák dialektológia terén elismerésre méltó

és bámulatos munkát végzett, elhagyta Szlovákiát. Az általa vázolt programot tanítványai folytatták.

1939-ben és részben az 1940—1941. tanévben több nyelvész-tanerőt helyeztek Pozsonyba, akik iskolai munkájuk mellett megkezdték a szlovák nyelvjárások módszeres tanulmányozását is. Az egyes nyelvjárássterületeket, illetőleg problémaköröket a következő munkatársak osztották fel egymás között: JČER ŠTOLC: Kelet-Szlovákia, EUGEN PAULINY: Közép-Szlovákia, LADISLAV ŠIMOVIC: Nyugat-Szlovákia, ARANY LÁSZLÓ: a gömöri, a szlovák-ukrán és a szlovák-magyar nyelvjárások, RÓBERT L. RUDOLF: a szlovák-német nyelvi kérdések és a Szlovákiában élő német nemzetiségi csoport nyelvjárássterülete (l. Zpráva z Jazykovedného odboru Matice slovenskej. SMS. III, 161). Ettől kezdve a Szlovákia területén található szlovák és nem szlovák nyelvjárások vidéki és egyéb kutatóinak a munkamódszer és a publikáció kérdéseiben az említett kutatók valamelyikéhez kellett fordulniuk: ahhoz, aki a szóban forgó nyelvterület felelőse volt. E kutatások eredményei számos cikkben és nyelvjárástani tanulmányban láttak napvilágot, javarészt a „Linguistica Slovaca“ című folyóirat hasábjain (megjelent három kötete: I—VI. évf.).

Ebben az időszakban tettük meg az első lépéseket a Szlovák Nyelvatlasz (Atlas slovenského jazyka) anyagának összegyűjtésére. A tőkés rend viszonyai és a kedvezőtlen politikai helyzet azonban útját állták a további munkának. A fordulat csak a második világháború után, pontosabban 1948 után következett be; ekkor kezdődik a szlovák nyelvjárás kutatás harmadik, egyszersmind legfőbb szakasza. Ebben az időszakban a szlovák dialektológia érdeklődése egyedül a Szlovák Nyelvatlasz anyagának összegyűjtésére irányul.

2. A szlovák nyelvjárások tanulmányozása során minden igyekezetünkkel azon voltunk, hogy a szlovák nyelvjárások előzetes áttekintése és az anyag részleges feldolgozása után megkezdődjék a mindenre kiterjedő kutatás és a részletes, teljes anyaggyűjtés a Szlovák Nyelvatlasz számára. Ezt a célt szolgálták azok a munkálatok is, amelyeket VÁŽNÝ végzett levelezők és munkatársak segítségével. Egészben véve azonban VÁŽNÝ kutatásai csak „mélyfúrás“-jellegűek voltak. A végső cél: a Szlovák Nyelvatlasz elkészítése érdekében VÁŽNÝ tanítványai tették meg a további lépéseket, akik a pozsonyi Szlovák Egyetem Szláv Intézetének nyelvjárástani osztályán működtek. Az osztály munkatársai arra a programra támaszkodva, amelyet VÁŽNÝ fogalmazott meg „A nyelvföldrajz kezdetei Szlovákiában“ című tanulmányában (O počatcích jazykového zémepisu na Slovensku: Sborník Matice slovenskej VII, 134—44), konkrét tervet készítettek a kérdőív összeállítására is. Eszerint Szlovákia egész területén ennek a kérdőívnek a segítségével és a közvetlen helyszíni vizsgálat módszerével kell folynia a további kutatásnak. A kérdőív 224 hangtani, alaktani és szókinestani példaszót tartalmazott. Később a kérdőívet néhány pontban kijavították, bizonyos példaszókat pedig kiegészítettek, úgyhogy a kérdőívnek végleges formájában 437 példaszava volt. A kérdőívet azonban egyáltalán nem használtuk fel, részben a következő évek kedvezőtlen viszonyai miatt, részben azért, mert a kutatásnak sem szervezeti feltételeit, sem kellő pénzügyi fedezetét nem biztosítottuk. A Szlovák Nyelvatlasz munkálatai 1947-ig szüneteltek.

A második világháború után a szlovák nyelvatlasz-munkálatokat Pozsonyban, a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia Nyelvjárástani Osztályán kezdték megszervezni. Az Akadémia Nyelvjárástani Osztálya a pénzügyi fedezetről és a munka egyéb feltételeiről is gondoskodott, úgyhogy a következő években már az alapos, a részletekre is kiterjedő anyaggyűjtésre is gondolhattunk.

A Szlovák Nyelvatlasz munkálatainak megszervezésével JOZEF ŠTOLCOT bízták meg. Az első lépés annak a kérdőívnek összeállítása volt, amelynek segítségével Szlovákia

minden nyelvjárásából anyagot kell majd gyűjteni. A kérdőívet EUGEN PAULINY és JOZEF ŠTOLC szerkesztette meg, és rendezte sajtó alá. A kérdőív 1947-ben jelent meg. Utána még ugyanennek az évnek nyári szüniidejében megindult a szlovák nyelvjárások módszeres kutatása.

A szerkesztők egyrészt saját nyelvjáráskutatói tapasztalataik, másrészt a korábbi évek eredményei alapján állították össze a kérdőívet. Az egész kérdőív 750 kérdést tartalmaz hangtani és alaktani jelenségek megfigyelésére. Nagy részük szókinctani jelenségek vizsgálatára is felhasználható. Némelyik kérdés azonban több példaszót is tartalmaz. Például a 100. sz. kérdésben ezek a példaszók szerepelnek: *črieda, črieslo, žriedlo*; a 461. sz. kérdésnek már hét példaszava van: *v Leviciach, v jeseni, v tej vode, v sobotu, v nedel'u, vo vode, vo mlyne*. Ezáltal a példaszók száma 2000 fölé emelkedett. Tekintetbe vettük ugyanis, hogy a jelenségek térképezése során a kérdéseknek egy bizonyos hányada elesik majd, mert hangtanilag, alaktanilag rokon példákról és kérdésekről van szó, de ugyanakkor ez az eleső rész alkalmas lesz arra, hogy segítségével megállapítsuk a nyelvjárások szókinctani sajátosságait. Vö. Zpráva o činnosti Jazykovedného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení. Nárečový výskum.: LS. IV—VI, 439.

Technikailag a kérdőív külső alakját úgy választottuk meg, hogy a kérdőív a lehető legjobban megfeleljen a helyszíni gyűjtés kívánalmainak, és megkönnyítse az adatok lejegyzését. A kérdőívhez egy nyilvántartási lap járult, amelyre a gyűjtők rávezették a község és a járás nevét, a kérdőív kitöltésének időpontját stb. A nyilvántartási lap hátsó oldalára az adatközlők adatait (életkor, műveltség, foglalkozás) és a nyelvjárásrészlet különleges sajátosságaira vonatkozó esetleges észrevételeiket jegyezték fel a gyűjtők.

Az e kérdőív alapján folyó nyelvjáráskutatásban a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Nyelvi Intézetének munkatársain kívül javarészt az egyetem szlavista hallgatói vettek részt. A gyűjtőket erre a munkára külön szemináriumok és előadások keretében képezték ki; ezeket EUGEN PAULINY egyetemi tanár és JOZEF ŠTOLC egyetemi docens vezette. A gyűjtőmunka vezetői a szemináriumokon és előadásokon kívül még egyénileg is foglalkoztak a gyűjtőkkel: nyelvjáráskutató kiszállásokat szerveztek, s ezeken a leendő gyűjtők közvetlenül a helyszínen ismerkedtek meg a lejegyzéssel és az egész problematikával. Az első efféle tanulmányútra 1947. április 21—30 között került sor (Budmerice). Ezen PAULINY professzor szemináriumának tizennégy hallgatója vett részt. A második nyelvjáráskutató út Handlovára vezetett 1949. október 23-tól 27-ig. A legnagyobb arányú kiszállás 1950. május 15-től 18-ig tartott (Mlyňany). Ezen harmincöt szlovák szakos egyetemi hallgató vett részt a Szlovák Nyelvi Intézet több munkatársával együtt. E kiszállások célja az volt, hogy megfelelő gyűjtőgárdát neveljenek olyan munkatársakból, akik előzetes kiképzés után önállóan tudnak helyszíni anyaggyűjtést végezni. A leendő gyűjtők szakavatott vezetők felügyelete alatt készültek a kérdőív kitöltésére, megtanulták a hangjelölés elveit és a lejegyzés egységes módszerét, nyelvjárási szövegeket, élő beszédet jegyeztek stb. (Vö. GEJZA HORÁK, Dve dialektologické exkurzie: Jazykovedný sborník IV, 209; Uő., Dialektologická exkurzia Slovenského seminára Slovenskej univerzity: Slovo a tvar IV, 142).

A kiképző tanfolyam végeztével és a kérdőív kitöltésének begyakorlása után 1947 nyarán megindult a közvetlen helyszíni kutatás. Ezáltal a szocialista rendszer jóvoltából a pénzügyi keret is biztosítva volt, és a munkatársak megfelelő tiszteletdíjat kaptak a kérdőívek kitöltéséért. E kutatóútak ideje alatt a gyűjtők rendszeresen kaptak utasításokat, felvilágosításokat; munkájuk és gyűjtésük eredményeit állandóan ellenőrizték. A gyűjtőmunka 1951-ben lényegében befejeződött. Ez volt a legszélesebb körű és legalaposabb nyelvjáráskutatás, amelyre Szlovákiában valaha is sor került. Aránylag rövid időn belül Szlovákiának csaknem minden községét feldolgoztuk, kivéve a szlovák-

lengyel, a szlovák-ukrán és a szlovák-magyar vegyes nyelvterületeket. A tervek szerint a következő években ezeken a területeken is befejeződnek a kutatások. (Vö. Zpráva o činnosti Ústavu slovenského jazyka SAVU do konca roku 1951. Dialektologické oddelenie: Jazykovedný zborník. 1952. 170—2.)

A kutatás elsősorban a falvakban, továbbá azokban a városokban folyt, amelyek megőrizték nyelvjárási jellegüket. A nagyobb városok nyelvének lerögzítését a közeljövőre tervezzük (csupán néhány nagyobb városról — Pozsony, Nagyszombat, Zsolna, Zólyom, Eperjes, Kassa stb. — van szó).

A kutatások befejezése után az anyagot még néhány helyen helyesbítettük, kiegészítettük, majd rendeztük. Az anyag a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Nyelvi Intézetében van, és gyakorlatilag is hozzáférhető.

Hogy ez az anyag nagyon értékes, arról nem is kell külön beszélnünk. Tény, hogy végcélján: a Szlovák Nyelvatlasz elkészítésén kívül igen nagy dokumentációs értéke van. Bizonyos, hogy e kutatómunka eredményeit a későbbi esztendőben is nagyra becsülik majd, amikor a szlovák nyelvjárások még jobban elveszítik eredeti arculatukat, és egyre inkább az irodalmi nyelv szintjére emelkednek. A kutatást a legjobbkor végezték. Szinte minden egyes gyűjtő megállapította, hogy gazdasági és társadalmi életünk hatalmas átalakulása igen nagy mértékben siettetni a nyelvjárási tagozottság elmosódását. Szlovákia egész területén érezhető az irodalmi nyelv erős hatása, és ez a jövőben oly erőssé válhat, hogy egy hasonló kezdeményezés már nem érné el célját.

Mint már említettük, az anyag olyannyira teljes, hogy máris megkezdhető az Atlasz szerkesztése. Az Atlasz technikai jellegű kérdéseiben a szlovák nyelvjáráskutatók még nem egyeztek meg. Minthogy minden szlovák község adatai rendelkezésre állnak, az egyes jelenségeket egészen pontosan térképre lehet vetíteni és körül lehet határolni. Ez annyit jelent, hogy az Atlasz készítői az izoglossza-módszert alkalmazhatják.

Az összegyűlt anyagból előbb kisebb tanulmányokat teszünk közzé egy 1955-ben megjelenő nyelvjárástani tanulmánykötetben. Az elkövetkezendő hónapokra és évekre az egyes jelenségek feldolgozását tervezzük. Ezeket a térképekkel is ellátott monográfiákat folyamatosan jelentetjük meg.

A Szlovák Nyelvatlasz számára gyűjtött anyagot jól kiegészítik azok az összefüggő nyelvjárási szövegek, amelyeket a gyűjtők a kérdőív kitöltésével egyidejűleg jegyeztek föl. E szövegeket szabványos űrlapokra írják; gyűjtésükkel csak tapasztalt kutatókat bízunk meg.

Értékes anyagot nyújtanak azok a hangfelvételek is, amelyeket a Csehszlovák Rádió készít a Nyelvjárástani Osztállyal karöltve. Ezek a szövegmutatványok hanglemezekre sokszorosíthatók. E módszerrel a szlovák nyelvjáráskutatás valóban modern jellegűvé vált.

Az Atlasz elkészítése sürgős és amellet nehéz munka. Meggyőződésünk azonban, hogy a szlovák dialektológia a népi demokratikus rendszer segítségével és támogatásával elvégzi ezt a feladatot.

Fordította SZŐKE ISTVÁN.

ANTON HABOVŠTIAK

A jószág leírása Szegeden a XVIII. században

A jószág számontartása az állattartónak mindig nagy gondot okozott. A gazda vagy pásztor ismerte ugyan a jószágot, de gyakran elbódorgott az állat vagy ellopták, és ilyenkor nem volt elég a felismerésük, hanem igazát külső jegyekkel is kellett bizonyítani. Hasonlóan a pásztorok számára adott állatok felismerése is csak külső megkülönböztető jegyek alapján történhetett, hiszen a jószág a hosszú idő folyamán meg-

nőtt, megváltozott, így gazdája nem ismerhette meg, amikor a pásztortól újra számba vette. Ezért az állatok számontartása jegyek, billogok alapján történt már régi idők óta (MNépr. II, 130). Teljes biztonságot azonban ezek a külső jegyek sem nyújtották, hiszen az állat szőrére sütött billogokat el lehetett rontani más jegy ráégetésével, vagy a vágott jegyeket is megváltoztathatták. Régi írásainkban számos olyan feljegyzést találunk, amelyekben a jószágot ismertetik. Leírják az állaton levő billogokat, de emellett más ismertető jegyeinek a felsorolását is szükségesnek tartják. Ezek a jószág nevét, korát, színét, használhatóságát, alakját és más sajátosságát jelölik (vö. NéprÉrt. 1932: 96).

Levéltáraink gazdag anyagot szolgáltatnak az állatok leírására az elmúlt századokból. Nagyon gyakran megtörtént régen, hogy elköttették a jószágot, és a kárvallott a hatóságoktól kért segítséget, hogy elveszett állatát visszaszerezze. A hatóságoknak pontos leírást is kellett nyújtania, hogy jószágát megtalálják. Erre figyelmeztet egy körülbelül 1800-ból származó „Közbiztonsági rendelet”: „Hogy ha ilyen vigyázatok utánis valami Lopás ell fog követetni . . . az ell lopatott Jószágoknak Jegyzését Szinte ugy, valamint . . . Le Iráfát az Előljáróknak a végre kell bé nyujtani, hogy annak Currentatioja eránt a szükséges Rendeléseket azonnal meg lehessen tenni.” (Szegedi Áll. Levéltár, Lelt-lan 14. cs.)

Az állatok leírásának másik forrása a végrendelet. A hagyakozó végrendeletében megjelölte, hogy melyik jószágát kinek hagyja, és minden háborúságnak, pörlekedésnek elejét vette azzal, hogy az állat ismertető jegyeit felsorolta.

Az alábbiakban közlöm a Szegedi Állami Levéltár XVIII. századi irataiból az állatok megkülönböztetésére szolgáló leírásokat. A megjelöléseket lehetőség szerint csoportosítom (pl. nevek, színek stb. szerint), és közlöm az adat évszámát. Néhány iraton évszám nincsen, de az irattári csomagok más, keltezéssel ellátott irata alapján ezek hozzávetőleges idejét megállapíthattam.

I. A lovak megnevezése, leírása.

- 1756: „egy Daru névő Lovat . . . hagyok Eörse Leányomnak“.
- 1731: „Kajla névü kanca lovatis menesen P. Piaristáknak adom“.
- 1756: „Mihallynak egy borjast egy Szarvas névő loval edgyütt [adok]“.
- 1720 k.: „e-en ló a mellyen Kememet tartom nem más, hanem Lafzkó Andrástul Berenyi Vasarkör vet, és eppen buja színü Szörérül, fülérül, Billegérül, jarasarul és termetérül ismerem“.
- 1734: „bizonyos András névü Legény hozott három Lovat, edgyik Csöre Kancza, másik fakó Pej monyass, harmadik . . . Szürke Paripa Lovakat hozván Baja táljárul“.¹ (Vö. MTsz.: *csöre-gatya, csöregatyás* 'széles, rojtos gatyájú'. KÁLMÁNY L., Szeged népe I, 14: „Ez a legény *csöregatyás*“.
- 1764: „A melly léert Palotás Joskát arestomkul kieresztette, azon lovat ell atta Bünös Jutka Urának, fakó paripa“.
- 1736: „Páfjtorsága alol el tévelyedett . . . egy Egér Szörü Fako Kóros idejü Paripa Lo“.
- 1729: „Amidón azon Batik Uram lova el vefjett, épen akor egy Kancza lovam csikos-tul el vefzet, kiis Egér Szörü a csikaja pedig Sárga volt“.
- 1733: „edgyik eger Szörü pej paripa másik fúrke Kancza“.
- 1750 k.: „Harmadik fakó herületlen csikó ló, mint egy harmad füre kellő“.

¹ A *táljárul* 'tájáról' figyelmet érdemlő adat a XVIII. században Szeged vidékén meglehetősen *ly ~ j* ejtésbeli ingadozásra vonatkozóan. — B. L.

- 1764: „Nyárinak ell adott egy Sárga rontott Bellegü paripa ötötfü csikót, a csikos mondgya“.
- 1734: „harmad nap mulva látta Barafji Geiggellyt . . . egy Sárga paripa csikó lovon ülni, melly nem volt egészén tanult-ló“.
- 1764: „Vagyon a Ménesen egy Bitang sárga tavalyi paripa csikó ilyen F. bellegh a jób czombján“.
- 1732: „három Lovat valamelly rofj Ember az Istalójából el Lopta, ketteje Kancza a3 edgyik Paripa és Sárga nadgy Üstökös a edgyik fako s3örü a3 Máfik penigh Barna s3örü Kancza és mind a3 kétt kancza lovon S belleg vagyon“.
- 1764: „Vagyon mégh a Szállásán egy bitang fekete ló“.
- 1764: „A miért Bószin Pistát Arcstombul ki eresztette: egy fekete harmadfü Kancza csikó job czombján M belleg van“.
- 1764: „Mészáros Eörsébethnek egy hoka lábu fekete hatod fü fias kanczáját . . . az Marcei Szabadulása fejben járt levelezésért adott“.
- 1764: „egy harmad fü fekete kancza csikaja vagyon“.
- 1764: „Egy Harmad fü fekete paripa Csikó Gyanos a belleg bal czombján az fölső hatulsó ága küllyebb láczik többi Belleginél“.
- 1764: „Egy fekete hatod fü Monyas lovat bal czombján ilyen Belleg vagyon M Körmentitül vetette ell harmadéve Sub praetextu hogy lopot legyen“.
- 1774: „Egy kan faru fekete paripa cfiko 3 fü“.
- 1750 k.: „az másika fekete vastag Paripa lo SQ belleg vagyon rajta bal czombján“.
- 1725: „Ez előtt egy héttel . . . egy tiszta Fekete lovam mint a3 négy lábára meg patkolt kinek még négy csiko foga vagyon, és a3 farka olyan kevésse Szürkés három belleg vagyon raita, hatolsó bal laban bizontalan bötük, a3 elein a lapiczáján G: J: bötük voltak, ugy nem külömben a3 pofáján is: S3aladás képpen el futott és e maj napig is oda vagyon“.
- 1729: „Gonda Mihály . . . hiti után vallotta aszt, hogy azon Bonta Lovat negyed magával edgyütt Lopta el Szent Lászlóru“.
- 1729: „az edgyiket váltóttak vissza két forinton a bonta Lónak a társát a kivel egy békóban voltak“.
- 1729: „hiti után vallotta aszt hogy hozot egy Lovat . . . Gáspár Geczi saját Lovát mind a négy Lába bonta volt, maga vernyeges Szörü volt“. (Vö. MTsz. 'tarka, kétféle színű (disznó)'; Nyr. XIV, 285: *bonta* 'disznó' tréfás ért. Kiskunhalas.)
- 1764: „Almásiaknak, kiknek ell veszett Lovaik Jankay ur Ménessin voltak, mégh azok féle vagyon egy fekete tavalyi jó Kancza cfikó job czombján ilyen HH belleg van, az bal czombjára pedig Jankay Uram a Télen maga bellegit süttette“.
- 1733: „harmadik (ló) tifjta Fekete görbe hátu“.
- 1764: „Szállására Zákányba nyomtatora vitetett egy nagy pej Kancza lovat, melly romlott bellegü, és hogy Mészáros Eörséjé féle volna-a csikossa mondgya“.
- 1764: „Egy pej Kancza Csoka Szemü, hoka fejü, rontot bellegü az bal farán“.
- 1730: „Kegylték rolam való megh emlékezését és a Gyermekek Pej Loval valo kedveskedéseket vettem . . . köszönettel“. (Vö. MNY. II, 224. Eszerint a gyermeklő kis lovat is jelent.)
- 1725: „Harmadik Sötét pej paripa lo“.
- 1731: „Egy pej hámos kancza ló . . . el adódván Feleségghem élylen belöle“.
- 1764: „egy pej ötöd fü Mén ló job felöl van romlott Bellegh rajta x ilyen forma“.
- 1750 k.: „negyedik almás szürke vékony sugár ló M forma belleg a bal czombján, és kis körmű“.

- 1729: „Szücs István névő ember Szakmárj uram méncsihül egy Sütött Szürke Kancza Lovat vett légyen“.
- 1750 k.: „egyike fehér Szürke nagy busa Paripa ló bal felől Lapocz-káján T Billeg vagon rajta“.
- 1725: „Wajda Andrásnak Wadafi Embernek . . . két Kancza lova elveszett, edgyéke barna valami hatod fő, mafodik Szürke valami hetedfő jegy nélkül, magos szép ló“.
- 1725: „Nagy Ferencz, Tari György, Martonosi János és Vas Pál egy pej paripa Lora meg esküttek kinek a3 homlokán egy kis hod vagon“.
- 1731: „Répás János Urnak Szürke Kancza lovat adom“.
- 1746: „Vagon három Kocsis Lovam, annak ketteje legyen fiamé, harmadikat pedighlen az Pejt hagyom az Ispotályhoz“.
- 1759: „Vannak három Kocsis-Lovaim, és egy 4d magával való méneses Kancza“.
- 1740: „három kocsis Lovaim közöl egy barna rigó Szörő Lovat hagyom feleségemnek“.
- 1729: „Farkas Mihály barna Szörü, farkas harapta, jobb lábára pokos, és jobb Szemére vak, Kancza Lovára meg esküdvén . . .“.
- 1733: „Vanovics Tamás . . . adot Faraghó Istványnak edgj fekete barna harmadfü csikot“.
- 1723: „micsodás Szörüiek lehettek az lovak, mivel estve volt, világossan nem tudhattya, hanem az mind emlékezik edgyik kised ló, barna szörü volt“.
- 1725: „Szél Pál Hadnagy urnál vagon két Szék (szép?) Szénás ló nyergestül együt“.
- 1779: „ez három Gyermekeknek az anyok el vett . . . egy magló Lovat“.
- 1723: „edgy Szőke Kanczát Pei szörü, rugott kancza fiával, Másikát edj Deres Kanczát, Sötét Pei, ugyan Kancza rugott Csikojával“.
- 1762: „a csikó derék termett Szálas csikó vala“.
- 1721: „Az elmúlt Szegedi vásárban el lopták két paripa lovamat . . . az egyik a fél zemire vak, a bal szeme, barna széne, a másik vékon hoszu, a két első laba kaptas volt mög van sütte“ (Vö. SzamSz.: *kaptás* 'csomós bokájú, vastag bokájú (ló)'.)
- 1786: „Kivantam tudtára adni, hogy az Remunda tsikoknak meg vételére által fogok menni“ (Vö. SzamSz.: *remonda* 'olyan ló, mely egész évben a ménesen, a szabadban él' < ném. *remonte*.)
- 1762: „Két öreg lovát, egy paripa tavali csikaját maga földin a többi nyomtató Lovai közül nap nyugot után ki Szakasztván egy akolban bé kerítette“.
- 1734: „föl jövetele idején mégh a Szegedi Mezőn egy feketét, és egy vörös Szörü nagy Lovatt el adott volna“.
- 1786: „Két fias Kanczát, egy Paripa csikot, egy harmadfüt, egy tavalit, két öreg Kocsis Lovat [hagyok fiamnak]“.
- 1726: „Egyik ló Vörös pej paripa, mind a két füle el van meczve a második Szőke deres paripa“.
- 1726: „az első Varga Miskáé deres kancza, második Thót Istváné piros farkó paripa, harmadik Szücs Mártoné katonájé tiszta fekete paripa . . . ötödik Thomás kapitányé daru Szürke tavalyi Csikó“.
- 1727: „a3 egyik Sürke, a jobb füle ki van véve, a mafik Sárga Kancza, az hám állás alatt cfomó vagon“.
- 1722: „edgyikét deres szörüt, melly herélt ló, a jobb füle hasított, az inán három Sütés“.
- 1733: „az edgyik Czeglédi Sárga Paripa, a3 ott lévő nyomásrul lopott, melly akkoron nyughben volt. Az másikat pedig Kecskeméthj Vásárj nyomásrul Lopta, melly Vércze Kancza vólt, az is nyughben lévén akkoron“.
- 1733: „Városunk béli Véntót Gergelynek csakának idein Udvar kerítésibül egy fiatal Verese Szörü nyergel edgyüt el vesjet, mellyetis minden felü tudakozódván keresvén kereste, de bizonyos nyomában eddig sem akadhatot megh“.

- 1732: „Helységünkban Lako Czigántul vett nem I és D. hanem O. és I. billyegü, kesely lábú, és Csiko korában béka Varas is lévén, kevésé hodos barna szörü B. Zombori Ember Lovát“.
- 1733: „föl ülven Nagy János valamely Szilaj csikóra, és az csikó tanulatlan lévén edgy veremben be esett“.

II. A szarvasmarhák megnevezése, leírása.

- 1758: „Hagyok nékie . . . egy Kincses nevő Tehenet“.
- 1731: „P. Franciscanyosoknak hagjok kétt tinótt Sughár és vellás névütt“.
- 1731: „Az Leánykának Kis Katának hajjom Csámpás névü tehenyet“.
- 1750: „Hajló névü Tehenemet hagyom Rósa Leányom 2 Leánykáinak“.
- 1750 k.: „vagyon Hailó névü Tehenem mellyet hagyom Leányomnak“.
- 1746: „hogy ha pedigh az fiam barna Tehenet jobban Szereti, tehát a hellett agyon Czinege Tehenet nevezet Pater Minoritáknak“.
- 1746: „Csákó Szőke Tehenet pedig hagyom . . . Piaristáknak“.
- 1746: „Molyos névü meddü Tehenet hagyok . . . nékie“.
- 1746: „Tész darab Marhám közöl egyik Szőke öfjö fiával, másik pedigh hajaska névő“.
- 1778: „Istvány fiamnak hagyom a Bibicz névü Tehenemet“.
- 1760 k.: „azt allitván hogy nékie olyan Szilaj, és Szeles üsző nem kívántatik“.
- 1751: „Vagyon Szegedi Also Varason . . . két Tavali ökör borjum az egyik kékes a másik Szőke az egiknek felül a bal fülebül a job fülebül alol kivéve vagyon“.
- 1751: „Ugyan a Feleségemnek hagyok két harmadfü üföt . . . egyik Szőke 3 fü jegytelen, a másik kékes mind a két fülebül föllyül ki van véve alul föl van tšapva“.
- 1751: „vagyon egy negyedfü kikes borjas üfjöm a Szegedi földön“.
- 1731: „A Tehén világos kék Szörü, a Szarva közü rötös, a bal farán illyen bélyeg vagyon: H. I. a; orra keresztöl illy formán vagyon süttve T. mind a két füle hasított, a jobb füleből pedig felül ki van véve, a jobb hátullyával benna“.
- 1746: „Leányomnak pedigh Sárának 5 Juh mellé a Szőke Tehenemnek rugott fiátis hagyom“.
- 1764: „Van még a Marhája köszt egy bitang rötös fejü, pörge Szarvu Szőke tehen, most Kancza fia van, tavaly hajtatott oda“.
- 1746: „barna Öszsző légyen . . . Minoritáké“.
- 1750 k.: „bizonyos Számu Söre ökröket megh láttam“.
- 1733: „Faraghó Istvány a; elmúlt nyáron hajtot bé a; Várasra . . . ött Söre lopott kövér ökrököt“.
- 1760 k.: „Vagyon Tiz borjas tehen, üsző harmadfü 5, egy meddü öreg tehen, egy negyet fü üsző fiatlan, négy tavallyi ökör borju, két kancza borju tavallyi“.
- 1774: „Ezen kívül vagyon egy meddő Tehenem 2—3 dfü öfjö, három Tavali hém, és két nyöstény Borjuk“.
- 1748: „Vagyon négy meddü Tehenem, és egy heverő ökröm“.
- 1751: „Az édes Feleségemnek hagyok öt borjas Tehenet, . . . mindeniknek a két fülebül felül ki van véve alul fel van tšapva . . . Ezen kívül kilencz Tavali Borjukat mellyek közül öt kantza négy pediglen him Borjak“.
- 1748: „Vagyon nyolcz jármos ökröm, a; mellyekbül két öregh ökröt hagyom hidegh tetemem tisztességes el takaritássára“.
- 1760 k.: „két ökör jármos nyolczatfü, 4 ökör negyetfü, négy ökör borju harmatfü“.
- 1748: „nő hat jármos ökreim, nő nyolcz darab Barmos Marhám, nő ött rugot Borjuk“.
- 1764: „Két Tavali him borjum van“.

- 1762: „Küllei Joseph Uramnak ökrei és gulabéli marhái Péterin 7. vontató Buzámot, és 5. vontató Árpámot őszve rontották“.
- 1760 k.: „ötven talléros két ökrött hagyok fiannak“.
- 1756: „három Szapos borju közül edgyet hagyok Ispitályra“.
- 1724: „E előtt bizonyos ti; esztendőkkel... Mónos Paál Urnak lévén a Baumunkon a Többi köjt edj vén téhene, aki az akkori télnek kemenysége és vénsége miatt labarul el esvén“.
- 1750: „Egy Bika borjumat hagyom az édes Anyámnak Tóth Katának“.
- 1768: „Adtam ezen kívül férjemnek kezéhez 33. Darab Barmos Marhát, 3 Szapos Borjuval együt, Tinokat jármos ökrökkel együt“.
- 1760: „Vagyon egy Telek, barmos ökreim, 8 barmos Marha“.
- 1731: „reá hagyok a; idén bé foghot tinótt kettótt“.
- 1774: „az öregbiknek ki adtam, az kissebbiknek is ki mutattam egy Tögyellő üszöt, és ezzel elégedgyen megh“.
- 1760 k.: „a Magistratualis Urak közül Sokan Falka Göboly Ökreiket, és Marhaikat az Szegény Portiozo Kösségnek Nagy Kárával a város leg jobb, a hasznassabb Földgyein Tartani... tapasztaltatnak“.
- 1760 k.: „Az Tehény Marha... éppen nem vágóra való, mivel az Télnek melegsége miatt csak a; gazon telelt“.
- 1760 k.: „Vörös Lukács tartozik egy Vágo Marha árában 3 d. 85“.
- 1750 k.: „Jancsinál négy darabból álló ötödfő, hatot fő Tehén béli Márhám vagyon“.
- 1736: „egy üfő helyett olly cimeres Tehenét hajtotta el Kglmednek, melly meg ért volna Marhák között való tartásra f. 30“.
- 1764: „hiv Szolgálatomért nem csak hogy az béremet meg fizette volna amint Szegődve voltam, de még egy negyed füre kélő Üszömet, amellyetis Szolgálatommal kerestem más Emberséges Embernél illetlenül el fogta“.
- 1750 k.: „harmadfő menendő három borjum van“.
- 1733: „azon felyeb említett borjunak Semi gongya nincsen, de más nap más emberek is lattak hogy kerengős bolond volt“.
- 1736: „Makszim Stephan olá Emberséges Ember pakszussa Szerént Erdélből hajtván kilenc Erdéli fajta ökröket N. Szabad Szeged Királyi Városában“.

INCZEFI GÉZA

A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga*

pàta (G., B., Ö.), *pàtyà* (Ö.): a cserebogár pajorja; vö. *spàta*.
patèllò (H., I.): sulyok, mosófa.
pàtis (V.): egy puha húsú, fehér hal.
patkányetètò (V.): patkányméreg.
pàtying ~ *fàtying* (B.), *pàting* (Ö.): kapocs, amivel a gerendelyt a taligához kapcsolják.
pàtyosz (Ö.): középfinom kenderszál.
pèhèly ~ *pèhe* ~ *pehe* ~ *pøhe* (N.), *pøhü* (H., I.), *pøhøl* (V.), *pøhøly* (G.), *pøhò*

(B., Ö.): a lúd puha alsó tolla; (H.) kukoricapolyva.
pèndè ~ *pèndè* ~ *pèndèl* (N.), *pèntò* (G., Ö.), *pèntò* (B.), *pìntò* (H., V.), *pìntü* (I.): pendely.
penet (H.), *pemecs*, *pemetò* (Ö.): pemet.
pènisz (Ö.), *pènyis*z (G.), *pèliszèny* (N.), *pìlisz* (H., I.), *pìlisz* (B.), *pìliszèny* (V.): penész.
pèniszlès (Ö.), *pènyiszlèss* (G.), *pèlisznyès* (N.), *pìlisznyès* (H., I., V.), *pìliszès* ~ *pìlisznyès* (B.): penészes.

* L. MNy. XLIX, 514—23, L, 212—21.

- perec* (N.): gatyakorc; (Ö.): középfinom kenderszál.
- pérgetyű* (V.), *pörgetyű* (I.): fergetyű.
- pérká* (Ö.): derelye.
- pérségis* (G.): pattanás.
- pérsenyis* (N.): pattanás.
- pésszeg* (H., I.): sziszeg (a gúnár).
- petrezse* (H., V.), *petrezsir* (H.), *petrézsir* (I.), *petrezsilém* (V.), *petrézslány* (N.), *petrészniny* (G.), *petrezsilém* (B.), *petrézsíjém* (Ö.): petrezselyem.
- pétró* (I., G.), *petlórjom* (I.), *pétrolány* (N.): petróleum.
- píják* (V.): kullancs.
- pílicke* (I., Ö.): bige.
- píline* (B.): bige.
- pílisz*, *pílisz*, *píliszény* l. *pénisz*.
- píliszés*, *pílisznyés*, *pílisznyés*, l. *péniszlés*.
- píllánc* (V., N., G., Ö.): mécs.
- pílle* (B.): lepke.
- pílle* (N., Ö.), *píste*, *pillis* (Ö.): akenyérsarka.
- píllogat* (H.), *pillongát* (B.): pislog.
- pimpimpáré* (I.), *pimpimpává* (G., Ö.): gyermekláncfű.
- pintő*, *pintű* l. *péndé*.
- pípáz* (N., B.): pipál.
- pipírtz*, *pipíríszkégycik* (B.): párosodik (a kakas).
- pipíske* (N., B., Ö.): búbos pacsirta.
- pipískó* (V.): búbos pacsirta.
- pippan* (H., I.): herefojtó aranka.
- pirosrípá* (G.): sárgarépa.
- pirozsors* (G.): törött paprika.
- píllánc* (Ö.), *písti* (B.): mécs; vö. *pilláncs*.
- píste* l. *pílle*.
- píszá* (G.): pisze.
- píszke* (Ö.), *píszke* (B., Ö.): egres; vö.: *bicke*, *bickéce*.
- pízsérég* (I.): sir (a tűz).
- pléh* (N.), *plé* (I.), *plé* (Ö.): bádog; (Ö.†): tepsi.
- pluzgér* (V., N.), *puzgér* (V.): vízhólyag.
- pocik* (V., N., G., B., Ö.): egér.
- pocitá* (N., G.): keresztelő.
- pocsóta* (I.), *pocsótá* (G., B.): pocsolya.
- pógár* (G.): kisbíró.
- póka* (H., I.), *póká* (V. r.), *pújka* (H.): pulyka.
- pókafi* (H.): összegereblyélt gabonaszálak.
- pókmacska* (H.): szőrös hernyó; (I.): hernyó.
- pokol* (V.): kemencelejárát.
- póline* (I.): egy vízi madár.
- polovnyik* (N.): bükköny.
- polozsnyá* l. *palozsna*.
- polozsnyik* l. *palozsna*.
- pongyola* (H.): egészruha (női).
- ponyinká* (G.): fűhordó ruha.
- poplik* (N.): csirkeborító.
- porhet*, *porhét* l. *sporhéd*.
- porsenás* (H.), *porsanás* (I.): pattanás.
- potkány* (N.): patkány.
- pótyik* (N.): bagoly.
- pócke* (G.): gatyauilep.
- pöcse* (I.): a kasza pecke.
- pöhöl*, *pöhő*, *pöhü*, *pöhöly*, *pöhe* l. *péhely*.
- pök* (I.): kóp.
- pörge* (H., I.): csámpás.
- pörgetyű* l. *pérgetyű*.
- pörkölík* (B.): töpörtyű.
- pós* (V.): 1. ágakból font halászszerző, 2. rözse.
- práscsog* (V.): ropog (a fa, ha jól ég).
- prézbors* (V.), *prézburst* (N., G.), *prézsburk* ~ *prézsurs* (B.): disznósajt.
- priccésnadrág* (I.), *prüccsönadrág* (G.), *priccésnadrág* (B.): buggyos csizma-nadrág.
- proseccijó* (H.), *proseccijó* (I.), *próséccijó* ~ *proszeszijó* (V.), *prosécijó* (N., Ö.*), *proszecijó* (N.), *prózsicon* ~ *prósicó* ~ *prósécijó* (G.), *prosocijó* (B.), *proceszijó* (Ö.†): búcsús menet, körmenet.
- pruszlik* (H.), *pruszlik* (I.), *pruclik* (V.): mellény; *pruszlyik* (G.): női blúz.
- púf* l. *púp*,
- pufic* (I.): pufók.
- púfos* (G.): púpos.
- pukkántyú* (N., G.): vízhólyag.
- púp* (N., B., Ö.), *púf* (G.): a kenyér ki-dudorodó része.
- pupává* (V.): gyermekláncfű.
- pupék* (N.): köldök.
- pupkó* (V.): köldök.
- puplik* (B., Ö.): csibeborító.
- puruttyá* (Ö.): csúnya, rút.
- puttony* (N.): favödör.
- puzgér* l. *pluzgér*.
- púzsér* (B.): fősvény.
- püsszög* (H.): tüsszög.
- rábányica* (N.): összegereblyélt gabona-szálak.

- radosznyik* (Ö.): kóstoló a disznótorból.
rāf (N., G., B., Ö.): keréksín.
rágáncs (V.): bojtortján.
rágvás (V., N., G., B., Ö.): szeplős.
rācsúr (N.): bikakorlát.
rāpāncos (V.), *rāpāncsos* ~ *rāpāncos* ~ *rāpāncos* (G.): himlőhelyes.
rāpos (N., B.): himlőhelyes.
rāspu (N.): ráspoly.
recept (V.): recept.
rekesz (I.), *rekesz* (Ö.): a disznó kifutója.
rence (H.): egy hínarféle vizinövény; (V.): herefajta.
rendik (N.): lepke.
retec (G.): az ól vagy a kiskapu tolózára.
rētkít (G.): ritkít.
rīgőte (H.): régóta.
rihelőddzik (I.): vakarózik.
ringlótá (V., N., G., B., Ö.): ringló.
rób (B.): krumplikapac.
rocská (Ö.): egyfűlű favödör.
ropka (I.), *ropká* (V., N., G., B., Ö.): rokka.
rosznyavála (V.): nyavalyatörés.
rovās (N.): kútkáva.
rozbāj (N., G., B.): nyavalyatörés.
rozsozsbuza (H.): kétszeres.
rőpüllő (V.): nyári női blúz.
rőzgye (N., G., B., Ö.): rözse.
rúccsác (H.), *lúccsäg* (N.), *rúccsäg* (G.), *rúccsäg* (B., Ö.): genny.
rúccsägostěj (Ö.): főcstej.
rúlá (V.): kályhaeső.
sáf (H.): dézsa.
ságotyú (H.): csikoltó.
sāmlī, sāmlī l. *zsāmlī*.
sānc (H., I.), *sānc* (Ö.): krumplikapac.
sāpog (B.): hápog.
saragla (I.), *sarāglá* (B.): saroglya.
sārāmpó (N., B.): léckerítés; (N.): kis léces ajtó; vö. *srāmkó*.
sārtinglā (N.): vályog.
sāvānyólé (G.): főzelék.
savānyótészta (I.): kovász.
selēmtök (B.): sütőtök.
selme (I.): a kukorica bajúsza.
sēpēs (H.), *sēpe* (G.), *sēpe*; (B.): selyp.
sērcog (B.), *sērsog* (N., Ö.): sír (a tűz).
sērpenyű (N.): cseréplábas; *serpenyű* (V.), *sērpenyő* (G.), *sērpenyő* (B., Ö.): lábas.
sēsztērēc l. *sistyērēc*.
sicā ~ *stycā* (N.): a ló üstöke.
sifli (H., I., V., G., B.), *siflik* (N.): kockatészta.
sihet (N.): siet.
sikároz (I.): sikál.
sikristyis (N.), *sikrēstyés* (G.), *szēkrestyis* (V.): sekrestyés.
simābaronā (B., Ö.): tüskeborona.
simākó (G.): vízmosta kavics.
sindisznó l. *szindisznó*.
sípká (Ö.): csipkebogyó; vö. *csipká, csipke*.
sípó (N., G.): füttyül.
siská (H., I.), *siská* (V., N., G., B., Ö.): fánk.
siská (G.): búbos pacsirta.
siskó (N., G.): kemence.
sisó (V.): sut.
sistyērēc (G.), *sēsztērēc* (H., I.), *sősztörög* (V.): sistereg.
skodār (V.): veréb.
skrānyā (V.): állkapocs.
skripog (N.): csikorgatja a fogát.
slejt (Ö.): lép (a méhkasban).
slēptos (N.): selyp.
sodróká (V.): nudli.
sodronc (G.): nudli.
sógor (G.): 1. sógor, 2. apatárs.
sopá (V., N., G., B.): félszer; *supa* (H., I.): lábakon nyugvó tető.
södör (V.): örvénylik (ige).
sősztörög l. *sistyērēc*.
spātá (N.): a cserebogár pajorja; vö. *pātá*.
spēnāta (N.), *spināta* (G.), *spēnōta* (B.): spenót.
spikk (N.): velő (a marha csontjában).
sporhēld (V.), *sporhēt* ~ *sporhēlt* ~ *porhēt* (B.), *porhēt* (H.): sparhelt.
srāmkó ~ *sārāmkó* (V.): kerítés a ház előtt; vö. *sārāmpó*.
stājērka (V., N.): lóhere.
stēszi (Ö.), *tēszi* (I., B., Ö.): steszli.
stycā l. *sicā*.
stypká (N.): aszalt gyümölcs főve.
súgár (H.), *súgár* (B.): ostorhegy.
súgó (V.): örvény.
suhāncār (G.): suhanc.
suhóló kedd (V.): kúsvét keddje.
sujtó (H., I., V.): kútgém.
súlāncā (N.): nudli.
súny (I.): húny.

- supá* (V.): a gabona héja; *supá* (N.), *supká* (B.): kukoricapelyva.
supá l. *sopá*.
supója ~ *súpolá* (N.): a kukoricacső borító levele; vö. *sústyá*.
súscsi l. *sústyá*.
susnyó (I.): fattyúhajtás a fán.
susogál (N.): sűg.
sústyá (B., Ö.), *súscsi* (V.): a kukoricacső borítólevele; vö. *súpojá*.
sustyog (G.): sír a tűz (ha vizes a fa).
sutér (B.): kövecses homok.
sülös (I.): asztmás, kehes.
sűrőbúzá (V.): csalamádé.
sűrőkukoricá (Ö.): csalamádé.
sűrűkóró (H., I.), *sűrűkóró* (I.), *sűrűkóró* (V., G., B.): csalamádé.
süse (V.): kis fejkötő a kendő alatt.
sústiték (H.): búbos pacsirta.
süsnye (G.): zömök.
sütikényír (B.): pirított.
sütőjás (H.), *sütőjás* (I.), *sütőjás* (Ö.): rántotta.
sütővás (B.): tepszi.
szabógállér (G.): téglalakú tészta.
szággát (V., N., B., Ö.): (kendert) nyú.
szájás verem (H.): pince.
szakácská (N.): kötény.
szálás (V.): a disznó kifutója.
szalufa (I.): szarufa, ollófa.
szarbabuk (H.): búbos banka.
szárid (N.): szárad.
száritó (B., Ö.): kukoricagóré.
szarkagábolán (H.), *szarkagáborján* (I.): gébics.
szárnyás pocik (G.): denevér.
szárnyos egér (I.): denevér.
szarva ~ *szarváj* (I.): ekeszarva.
szátvá (N., G., B., Ö.*), *szátjá* (Ö.†): szövőszék.
szécsku (H., I.), *szécskő* (B., Ö.): szécske; *szécskő* ~ *szöcskő* (V.): tücsök.
szédérfa (H., I.), *szédérfa* (V., N., G., B., Ö.): eperfa.
szédériná (V., B., Ö.): földi szeder.
szédérinóká (N., G.): földi szeder.
szeg (V.): kenyeret metsz.
szegij (I.): a kenyér sarka.
szekérpohár (N.): steszli.
székrestyés l. *sikristyís*.
szémbáb (B.), *széme bábja* (N., Ö.): pupilla.
szémérká (N.): szemerkél (az eső).
szémőcse (V.): szemölcs; vö. *csömőcsinc*.
szémvonyó (I.), *szémvánó* (G.), *szémvono* (B.), *szivánó* (N.): szénvono.
szén (H., N.): 1. parázs, 2. szén.
szérdik (H., V.), *szerdik* (I., V.): aludt tej.
szérha (H., I.): eres; *szérhá* (V.): háztető.
szérha ajja (H.): tornác korlát nélkül.
szérhácsurgás (V.): eresz.
szérillé (N.): kakasülő.
szidőlgő (H.): gombolyító.
szígell (G.), *szígyéllik* (V.): szégyell.
szikáll (V.): sziszeg (a gúnár).
szikorka (G.): cinege.
szílló (I.): szekerce.
szíllőfejsze (H., V.): szekerce.
szindisznó ~ *sindisznó* (N.), *szindisznó* (G.): sündisznó.
színyété (N.), *színhető* (Ö.): ácsfejsze.
szíró (V., B., Ö.), *szíré* (N.): szérú.
szírósöprű (Ö.): vesszőseprű.
szíszog (B.): sziszeg.
szítakogyik (G.): szítál az eső.
szítállódik (I.), *szítállód* (V.): szítál az eső.
szítettél (N.): ráken (lekvárt, vajjat).
szivánó l. *szémvonyó*.
szlimák (N., V.): meztelen csiga.
szlinécsnyik (V.): napraforgó.
szobá (N., G.): padlás.
szobor (V.): oszlop.
szóférég (N., G.): szú.
szoknyá (Ö.): egészruha (női).
szöcskő l. *szécsku*.
szóke (B.): simaszőrű angol disznó.
szöllőpörög (N.): szőlőcsész.
szóriszárka (B., Ö.), *szériszárka* (N.): gébics.
szporicskó (V.): anyarozs.
sztrózsák, *sztrózsok* l. *trózsok*.
szul (H., V., B.): szú.
szulos (H., V., B.): szuvas.
szurdik (H., I.); *szurgyik* (N., G., B., Ö.): sut.
szurok (N., B.): 1. kukoricacső, 2. hüvely (babé, borsóé stb.).
szúróslapu (N.): bogáncs.
szúl (H.): sző.
szüle (B.): nagyanya.
szüléke (Ö.): nagyanya.
szűszfa (G.): fűzfa.

- szvátýká (N.): nászasszony.
szvátýkó (N.): nász.
tácska (Ö.): gyerekhordó kendő.
takart (H., I.), tákart (B., Ö.): töltött káposzta.
taliga (Ö.): talicska.
tállócsikó (V.): szöcske.
tāmatýú (G.): a kemence szája elé tett tűzfogó.
tányírbél (H., I.): napraforgó.
tányírbélvirág (I.): napraforgó.
tányírrúzsá (V., N., G., B., Ö.): napraforgó.
tányírvirág (G.): napraforgó.
tapicsküll (I.): lubickol.
tarézsabuka (I.): búbos banka.
téfű (H., I.): tejfő.
telég (N., G.): ostortelek.
telitalpó (Ö.): lúdtalpú.
tengéri boddza (H., I.): orgona (növény).
tengéri szőlő (G.): ribizli.
tepszi (Ö.*): tepsi.
ter, terhet (H.): teher.
térancsíroz (H.): trancsíroz.
térbetül (H.), térbetüll (I.), térbeküll (V.), térbetyű (N., B.), térbetyi (N.): térdepel.
térçy (I.), térgy (V., N., G., B., Ö.): térd.
terpett (N.): csámpás.
tértypohār (G.): térdkalács.
tértysipká (V.): térdkalács.
tészli l. stészli.
tík (H., I.): tyúk.
tíkmony l. tyúkmony.
tívő (G., B.), tíve (N.): a kemence szája elé tett tűzfogó.
tízslá ~ dizslá (N.): tézsla.
tócsa (V., N.): tócsa.
tocsog (V.): zuhog (az eső).
tokmacs l. tukmacs.
tom (V.): nyom (valamit).
tomó (H.): kerekas ágy a rendes ágy alatt.
topolfá (G.): nyárfa.
topoly (N.), topol (N., B.), topoj (Ö.): nyárfa.
torsock (Ö.): 1. kukoricaesutka (szárvágás után a földben maradó rész), 2. kukoricaesutka (morzsolás után).
tőçy (I.), tőty: ostortelek.
tőkös (H.): csödör.
törögboçfá (N.): orgona (növény).
törögbüzá (V., G.): kukorica.
törökmuzsiká (G.): harmonika.
törülöm, törűsz (V., B.), törölöm, törősz (N., G.), tērēlem, tērész (N.): ken (kenyérre vaját, zsírt stb.).
tövisezsdísznó (H.): sündisznó.
tragacs ~ taragacs (H.), trágacs (Ö., B.): egykerekű zápos talicska.
traglá (B.): hordó saroglya.
trāncport (N.), trānszport (Ö.): takarék-tűzhely.
trózsok (H.), trózsák (I.), trozsok (G.), trózsák (B., Ö.), sztrózsak (V.), sztrozsok (N.): szalmazsák.
trpotýiná (Ö.), trpotýinká (V.): ostortelek.
tukácsorú (V.), tukácsóru (B.): pisze.
tukmacs (I.), tokmacs (H.), tukács (Ö.): pisze.
turnyas (V.): pisze.
tuskó (H., I., N., G., B.): 1. kukoricaesutka (morzsolás után); 2. (H.): kukorica-csádé (szárvágás után a földben maradó rész).
tutmá (G.): az orrából beszélő.
tuturá (G.): kályhacső.
tűszkotró (V.): szénvonó.
tűzesmásiná (V.): gőzgép.
tyětá (N.): néni.
tyúkmony (N. r.), tyukmony (G. r.), tíkmony (I. r.): tyúktojás.
tyúkség (N., G., Ö.), tyúkség (B.): szemölcs.
ubony (V.): gyerekependely; ubbony (N.): női mellény.
úç—múç (H.): nyöszörög.
ugarrúzsá (H.): bogáncs.
ugartehén (H.): meddő tehén.
uhárká (N.), uhorká (G.): uborka; vó. buborka.
ustordérok (H.): az ostorszój közepe.
útiká (N.): gyalogút.
wít (B.), wítt (N., Ö.): vonít.
uzsorú (B.): fősvény.
ücsük (Ö.): gyerekszék.
ügyvid (V.), igyvígy, idvígy, üdvígy (N.), ügyvíg (G.), ügyvígy (V., B.): ügyvéd.
üllep (B.), illep (N.): a gatyá ülepe.
üllet (I.): a gatyá ülepe.
üzzekekéd (V.): üzekedik (a tehén).
vādlo (N.): szöcske.
vāggulyás (G.): krumplileves tésztaival.
vājlok (V.), vājag (Ö.): vályog.

- vájlókosár* (H.): szakajtó.
vakand (H.), *vakánd* (N., G., B., Ö.):
 vakondok.
vakarcsozsbéka l. *várancsozsbéka*.
valaska (H., I.), *válaská* (G.): balta.
válló (V.): jászol.
váltófog (Ö.): tejfog.
vánkus (V., N., B.): vánkös.
váracá (N.): fakanál.
várancsozsbéka (V.), *várancsozsbiká* (B.),
várászsbiká (G.), *vakarcsozsbéka* (H.),
vakarcsozsbéka (I.): varangyosbéka.
vástág (N., G., B.): terhes (asszony).
vástákhús (Ö.): lábikra.
védla (H.): villa.
vérészbugár l. *vörözsbugár*.
verőcke (Ö.): kiskapu.
vicigli (G.): kerékpár.
vidáckeke (V.): fagerendelyes eke.
vijaksz (I.), *vijáksz* (G.): viasz.
viliszka (N.): fejdísz, amit a homlokon hor-
 danak.
villámzik (G.): villámlik.
vindú (I.): zsirosbödön.
rinige (V.): szőlővessző.
visnye (V.): meggy.
viszálág (G.): iszalag.
vízibika (H.): csibor.
vízimohá (V.): békanyál.
vizitka (N.): téli blúz; (G.): béleletlen nyári
 férfikabát.
vocsorá (G., Ö.): vacsora; vö. *bocsorá*.
vörözsbugár (I.), *vérészbugár* (N., B.): bodo-
 bács.
- vrekocs* (N., G., Ö.): hajfonat.
zábli (N.), *zublá* (G.), *ablá* (B.): zabla.
zábolló (V.): tolózár, retesz.
záptojás l. *áptojás*.
zává (H., I.), *zabor* (N.): retesz; (N.):
 reteszszel.
zinguváll (V.): didereg.
zizorog (G.) didereg.
zöccsikó (V.): sáska.
zödló (Ö.): zöld szöcske, sáska.
zöthérkály (G.): zöldharkály.
zörög (I., B.): dörög (az ég).
zublá l. *zábli*.
zug (V.), *zúc* (H.), *zúgik* (N., G., B., Ö.):
 bűg (a disznó).
zumik (I.): zömök.
zúz (H., I.): zuzmara.
zuzorog (Ö.), *zuzoroc* (I.): didereg.
zsámlí (H., I.), *sámlí* (V., N., G.), *sámlí*
 (B., Ö.): zsámoly.
zsécskó (N., B., Ö.), *acskó* (H., I.): zacskó.
zsétár (V., N., G., B.): fejödény.
zsgolyká ~ *zsgolká* ~ *zsgojká* (N.): kuko-
 ricacsutka (morzsolás után).
zshálló (V.): fulánk.
zsmolká (V.): kovász.
zsojtár (Ö.): fejödény.
zsöndör (I., V.): mangalica.
zsöndördisznó (H.): mangalica.
zsubrik (V.): fősvény.
zsufányá (N.): merőkanál.
zsugorá (G.): zsgori.
zsunyó (Ö.): hunyó (a bújócskánál).
zsvuár (V.): fősvény.

IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA

KÜLÖNFÉLÉK

Budapest kialakulásának kezdetei

— Vélemény és határozat —

Azokat a kérdéseket, amelyekhez ebben a közleményben hozzászólok, jórészt a „Budapest kéri ezeréves születési bizonyítványának” kiállítását” című GÁRDONYI JENŐTŐL aláírt cikkben a Magyar Nemzet hozta szélesebb nyilvánosság elé 1954. január 1-i számának 5. lapján. — A cikk a befejezésében jelzi, hogy a budapesti Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága a Magyar Tudományos Akadémiát kérte fel, „hogy a m a g a t u d o m á n y o s s ú l y á v a l mondja ki a végső szót Budapest születésének dátumát illetően“.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének felszólítására az ügyben véleményt készítettem.

Ezt a véleményt és az ügyben történt döntést teszem közzé folyóiratunkban, részben azért is, hogy a több ponton vitatható kérdésszövedék megtárgyalásának napirendre hozatalát előmozdítsam.

I.

I. IV. Béla az 1255. évben ugyanazon a napon, július 25-én kibocsátott két oklevélben rendelkezik az úgynevezett *pesti várral* kapcsolatban. Az egyikben olvasható: „Inter alia castra defensionis regni congrua in monte Pestiensi castrum quoddam extruifecimus, refertum multitudinum hominum numerosa.“ (CodDipl. IV/2, 320.) Ebből világosan az érthető, hogy Béla eddig az időkig felépítette a várat. — A Duna jobb partján a „Várhegy“-en való várépítés beletartozott abba a páratlan körülménnyel és éleslátással kialakított országbiztosító tervbe, amelyet IV. Béla az Ince pápához egyesek nézete szerint 1254-ben, mások feltevése szerint (SZENTPÉTERY, Krit. Jegyz. I, 287) valószínűleg 1250-ben küldött levelében ismertet. Egyik mozzanatát így jelöli meg: „ad defensionem Castrorum, quae circa Danubium aedificari fecimus“ (CodDipl. IV/2, 222), vagyis 'építettünk'. Hogy ennek a Duna-könyöktől délre eső helyen végrehajtott váremelésnek mi volt a jelentősége fővárosunk egyik fontos részének a fejlődésében, fölösleges nekem kidomborítani. Csak annyit jelzek, hogy feltétlenül megokoltnak, sőt magától értetődőnek tartom ennek a ténynek a megünneplését és a keretében IV. Béla nagyszerű országepítő tevékenységének a méltatását.

2. A budai vár hétszázestendős fennállásának az ünneplését azonban nyomatékosan fel kell használni annak a kiemelésére, hogy a mai Budapestnek több része jóval több mint hétszáz estendős.

Budapest régmúltjának kimerítő tárgyalására ez az előterjesztés részben szűkre szorított mérete miatt nem lehet alkalmas, részben számos pontnak nem utolsó sorban történettudományi felderítetlenségénél fogva nem lehet teljes. Néhány mozzanatnak a megvilágítását azonban megkíséreljük.

3. Kezdjük az Anonymusnál található adatok értékelésével, illetőleg értékesítésével.

Anonymus I., „Szeitiáról“ című fejezetében írja: „Majd [Atilla] királyi székhelyet állított magának a Duna mellett a hévizek fölött: minden régi épületet, amit ott talált, megújított és az egészet igen erős fallal vétette körül. Ezt magyar nyelven most *buduar* olv. *Budvár*-nak mondják, a teotónok: németek *ecilburgu* = Atilla várának hívják.“ (PAIS, Magyar Anonymus 22.) — Anonymus utóbb a 46., „A *Mogyer* = *Megyer* révről“ című fejezetben a következőket adja elő: „Másnap pedig Árpád vezér meg minden főembere Magyarország valamennyi vitézével együtt bevonult Atilla király városába. Ott látták a királyi palotákat — egyeseket földig romban, másokat nem — és fölötte csodálták mindazt a kőépületet. Kimondhatatlanul felvidultak, mivel érdeemesek lettek arra, hogy elfoglalják — s még hozzá háború nélkül — Atilla király városát, kinek az ivadékából származott Árpád vezér. Ott lakomáztak mindennap nagy vígan Atilla király palotájában...“ (I. h. 82.) — Úgyancsak a 46. fejezetben, annak végén mondja el Anonymus: „Továbbá [Árpád] ugyanazon a helyen *cundunec* = *Kündünek*, *curzan* = *Kurszan* apjának földet adományozott Atilla király városától a százhalomig és Gyógyig, fiának meg egy várat népe őrizetére. *Kurszan* aztán ezt a várat a maga nevééről nevezette, s ez a név a mai napig sem merült feledésbe.“ (I. h. 83.)

Ha Anonymus III. Béla jegyzője, akkor 1200 körüli, ha II. Béláé — amit én még mindig valószínűbbnek gondolok — 1150 körüli adatokat szolgáltat arról, hogy

Aquincum bizonyos részei milyen állapotban voltak a Névtelen Jegyző idejében, s így jórészt nyilván még kevésbé váltak rommá a honfoglalás és kalandozások korában. Atila király városa: *Ecilburgu*: *Budvár* közelebbi helyére vonatkozólag most nem kívánok állást foglalni, de annyit jelzek, hogy nézetem szerint valami római erődítményféle beletartozott a körzetébe, s tárgyilag erről és nem valami magyar származású „vár”-ról kapta a *vár* és *burg* megjelölést. Hogy valami olyanféle, amit telepnek lehet nevezni, mikor keletkezett itt, arra adatot vagy fogódzót nem tudunk felmutatni.

4. *Buda* mint személynév vagy mint helynév, illetőleg mint helynévnek az eleme sűrűn fordul elő XI—XIV. századi adatokban és mint családnév később is. Ami a név vagy nevek eredetét illeti, nem az a baj, hogy nem lehet magyarázni, inkább az, hogy — ami elég gyakori a magyarországi vagy a magyarsággal kapcsolatos tulajdonnevek: személy- vagy földrajzinevek esetében — többféleképpen lehet magyarázni nyelvészetileg. És itt kell a nyelvésznek különféle jellegű tárgyi körülményeket felkutatni és mérlegelni vagy más tudományokhoz fordulni. Fordul is, de igen sokszor hiába! Tehát a *Buda* név nyelvészetileg megfejthető a németből, a szlávból, a törökből, a magyarból, mégpedig a magyarból nem is egyféleképpen. Idevágó — részben még nyilvánosságra nem került — fejtegetéseimet itt mellőzöm.

Buda város nevént személynévi eredetűnek tarthatjuk. Ennek bizonyítéka, hogy a szláv nyelvi megfelelője *Budin*, s ez valamihez vagy valakihez tartozást kifejező melléknév, amely a végű nevekből alakul (EtSz. I, 550; MELICH: MNy. XIX, 106). Azonban kérdés, milyen nyelvi eredetű *Buda* személynévre, esetleg személy szerint melyik *Budá*-ra essék a választásunk. — *Buda* város nevének Anonymustól — mint láttuk — *buduar*, Albricus szerzetes krónikájából az 1223. évre keltezve *Bodvariam* (accusativus) alakjait is ismerjük. Éppen ezeknek a számbavételével tartom legvalószínűtlenek, hogy a név török eredetű, mégpedig az 'ág, csomó, bunkó, tuskó, buta' jelentésű török *but* ~ *bud*, *buta* ~ *buda* közsók személynévi alkalmazása (vö. PAIS: ScriptRerHung. I, 85). Egyébként a török szócsaládban kereshetjük *bot* és *buta* közsavainknak, valamint a hagyomány *Botond*-ja nevének az előzményeit. Tehát az abban a korban nem ritka névváltoztatás esetével van dolgunk: ugyanazt a személyt hol az 'ág stb.' jelentésű közsóból vált *Bud(u)* néven, hol meg az ugyancsak 'ág stb.' jelentésű *Buda* néven emlegették. — Egy 1181-i nem hitelesített XVII. századi másolatban fennmaradt oklevél helynevünket így tünteti fel: „ad magnam viam, per quam itur uersus *Budam*“ (ÁrpÚjOkm. VI, 147). Az adat kelte vagy valamivel követi vagy valamivel megelőzi Anonymus idejét. — Ez esetben a nevekből, a nevek jellegéből nyelvészetileg pontosabb kronológiai következtetésre nem nyílik mód. Az mindenesetre valószínű, hogy a nevek és a velük jelölt tárgy: a telep a XII. század első felében megvolt.

5. Az Anonymusból harmadikul idézett részletben „*cundunec patri curzan*“ és „*curzan castrum illud*...“ honfoglaláskori, sőt honfoglaláselőtti emlékeket őrizhet. — Egy bizánci adat szerint a bizánci szövetségben a bolgárok ellen viselt 894. évi hadjáratban *Kovován* (dativus) Árpádnak a vezértársa. Ezzel egészen jól összevág Anonymusnak az a tudósítása, amely *curzan*-t *cundu* olv. *Kündü* fiává teszi: a *kündü* tudniillik a mohamedán kútfők szerint a magyaroknál a „nagyobb király“, mondhatnók: a „díszkirály“ neve (magyarátára nézve vö. PAIS: MNy. XXVII, 170—6). A *Kuszan* alakból **Kusszan* formán át válhatott *Kurszan*. A *Kuszan* név eredetijéül egy török *qysan* '(gierig) Geier; keselyű' nevet vehetünk. A XIII. században egyik nemességünket *Kartal*, azaz 'Sas' nemének emlegetik (KARÁCSONYI, MNemz. II, 305 kk.). Az e vidéken is birtokló nemzetségnek két XIII. századi tagját ismerjük, akit így hírnak: *Uza* (i. h.). Nevük *Usza* olvasással a török *us* 'Geier; keselyű' szóhoz tartozik.

Az 1247-ben és 1276-ban a *Kartal* nem tagjaként szereplő I. *Uszá*-t 1263-ban *Korzan* nemének írják (i. h.). Íme, a honfoglaláskori ősapa neve érezteti hatását még a X II. századi utódok elnevezésében is. (Vö. PAIS: MNy. XXVII, 243.) Így nem csekély valószínűsége van annak is, hogy Anonymus *Kurszan* vára esetében is, mint több esetben másutt, hiteles nemzetségi hagyományból merített. Még az 1332., 1363. és 1391. évekből is emlegetik: „*loci antiqi castru Kurchan ~ Curchan ~ Curthyau*“ (AnjouOkm. II, 636: MHK. 447). — A *Kurszan* nemzetségének itteni szállásterülete okleveles adatok szerint is csakugyan húzódnhatott Budától délre a mai Fejér megye északkeleti szélén a battai és érdi határban levő Százhalomig és az ugyancsak Fejér megye északkeleti szélén fekvő Gyógy = Diósdig. És így valaha fővárosunk budai körzetének legalább egyes részei beleeshettek. A nemzetségnek — egyéb nemzetségeknél is tapasztalható, szinte rendszeres jelenség ez — másik, az Anonymusnál megjelöltől külön birtoka vagy szállásterülete a Pest megye északkeleti részén levő *Kartal* meg talán Tápíó-Szecső és Tápíó-Ság vidékén lehetett.

6. Anonymus utolsó, 57. fejezetének, amely „Az ország határainak megállapításáról“ címet viseli, egyik részlete: „Taksony vezér Magyarország főembereivel együtt élete valamennyi napján át hatalommal és szépszerével megtartotta országának minden jussát. Kegységének hallatára pedig sok vendég özönlött hozzá különféle nemzetekből. Ugyanis *Bular*-földről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötté nemes urak: *Billa* meg *Bocsu*. A vezér Magyarország különböző vidékein földet adományozott nekik, s még azonfelül a várat is, melyet *Pest*nek hívnak, örökre nekik engedte. *Billa* pedig és a testvére, *Bocsu*, kiknek sarjadékából származik *ethey*, tanácsot tartván, a magukkal hozott népből kétharmadot a nevezett vár szolgálatára átengedtek, egyharmadot meg utódaiknak hagytak.“ (Magyar Anonymus 100.)

Ebben a *Bular* a *bulgar* ~ *buljar* népnévnek török nyelvjárási változata, amely a Volga melléki *bolgár*-okra és azok hazájára: *Magna Bulgariá*-ra vonatkozik. A névnek ilyen változatát máig őrzik *Bolár* és *Bolyár* helyneveink. (PAIS: ScriptRerHung. I, 114.) Az Anonymusnál jelzett *Hysmahelitarum* mivoltával itt nem kívánok foglalkozni (vö. PAIS: i. h. 114—5). A *Billa* név, amit az egyik izmaelita főember visel, *Muktedir-billah* kalifa nevének a második részével függ össze. Ez abból is következik, hogy *Muktedir-billah* uralkodása idején (908—932.) tért át a mohamedán vallásra a Volga melléki Bulgária királya. A *Bocsu*-nak olvasandó másik név a török *bakšy* 'mester, tudós férfi. számán' szóval vethető össze. — Egy *Etheius* nevű emberről, mint aki a nyitrai kalizok közül való és a királyi fiscus pénzváltója, az 1111. évi zabori oklevél emlékezik meg. Lehetséges, hogy az az *ethey* olv. *Etej*, akiről Anonymus beszél, valahogy ezzel az „institor regii fisci“-vel tartozik össze, annál is inkább, mivel a *kaliz*-nak mondott népelemből való emberek — mint más adatokból kitűnik — nálunk több helyen jelentkeznek. (PAIS: i. h. 115.) Mindez — gondolom — eléggé arra vall, hogy az Anonymustól ismertett genealógiával együtt a nála felmerülő többi mozzanatok sem légből kapottak. Ezeknek az izmaelitáknak nemcsak kétszázados megbízható szóhagyományaik lehetnek, hanem lehettek írásos feljegyzéseik is nemzetségük, családjuk múltjára vonatkozólag. Tehát az Anonymus-féle „*castrum quod dicitur pest*“ korántsem okvetlenül légvár.

Figyelemre méltó, hogy míg Anonymus egyes, pl. Ung, Gömör, Nógrád, Nyitra, Trencsén, Zágráb váraknak az elfoglalásáról, másoknak, pl. Komárom, Borsod, Bars, Szabolcs, a honfoglalóktól vagy utódaiktól való felépítéséről beszél, *Kurszan* és *Pest* vára esetében adományozást említ. Ez talán úgy magyarázódik, hogy *Kurszan* szállásterületén egy vár, mégpedig római *castrum* vagy *castellum* volt, — többé-kevésbé épen, esetleg romokból felismerhetően. Billákék meg olyan helyet kaptak adományul megszállásra

vagy — ami náluk már lehetséges — megtelepedésre, ahol ugyancsak erődítmény volt: a Március 15. téri római erőd. És ezt a castrumot ők és utódaik a magyarság zömétől jó darabig elütő életviszonyaiknál fogva már korán használhatták is.

7. A Krónikának Szent Gellérttel kapcsolatos részletében, valamint főképpen a Gellért-legendában több mozzanat bizonyára csakugyan „legenda“, utólag keletkezett vagy költött érdekesség és díszítmény. Azonban aligha van érdemleges ok arra, hogy ne fogadjuk el hiteleseknek 1046-ra időzítve az Endre és Levente, illetőleg Gellért útjának irányára és a Gellért halálának helyére vonatkozó mozzanatokot. A Krónikában: „Endre et Leuente procedentes per medium Hungarie appropinquauerunt ad portum qui uulgo dicitur *Pesth*“ (FontDom. II, 155) [„Deinde perrexerunt per iter uersus portum Danubii in *Pesth*“ (i. h. 156). Itt telepről határozottan nincs szó, csak révről. A Gellért-legendában először, a lázadók gyülekezésével kapcsolatban: „in ciuitate *Pest*“ van, Gellért halálával kapcsolatban: „ad portum *Pest*“, temető helyére nézve pedig ez: „in capella beate uirginis in *Pest*“ (ENDLICHER 228—30). Amit a Gellért-legenda Gellért útjának az irányáról ír: „egressi sunt de Alba uersus *Budam*“, abban *Buda* nyilván utólagos változtatás *Pest* helyett.

8. A „vár“ és rév *Pest* nevének a tárgyalására térek rá.

Jóideig az a nézet volt forgalomban, hogy *Pest*-nek a neve a honfoglaláskor itt talált bolgár-szlávoktól ered, és mint lakott helynek a neve a magyarban átvétel. — MELICH JÁNOS „A honfoglaláskori Magyarország“ című művében (137—41) foglalkozik a *Pest* névvel. Szerinte és szerintem sem tulajdonnévi átvétel esete forog fenn. Ellenben a magyarban korai, a honfoglalás utáni időben átvett — nyelvi jellegénél fogva — bolgár-szláv jövevény közzó volt a *pest*. A szláv szónak a bolgár-szlávban, de más szláv nyelvekben is 'sütő, sütökemence, kemence' voltak az eredeti jelentései, s ebből fejlődött az 'üreg, barlang' és 'szikla' értelmük. A magyar *pest* közzó újabban is előfordul 'kemence' értelemben. Az ország különböző részeiről jelentkeznek régebben és újabban olyan földrajzi nevek: helység- vagy határnevek, amelyekben *Pest* magában vagy összetételben áll, mégpedig úgy, hogy egyeseknél a 'mészégető kemence', másoknál a 'barlang, szikla' jelentés vehető fel. Mindez, de több itt nem részletezett érv mellett szól, hogy őseink már az 1000 előtti évtizedekben megjelölhettek földrajzi, térszíni tárgyat vagy helyet a *pest* szóval és használhatták azt tulajdonnévként.

Ez történhetett *Pest* név és „castrum“, illetőleg helység esetében. A „rév“-et tettem előre, mivel az alábbiak azt mutatják, hogy a név tárgytörténetében a rév korábbi mozzanat, mint a másik kettő. — *Pest* eredetileg valamelyik Duna jobbparti hegynek, először valószínűleg a Gellérthegynek lehetett a neve, amit azért kaphatott, mivel természeti sajátosságánál fogva mészégetők vagy üregek voltak rajta. A név átment a hegy lábánál, talpánál levő helyre. Így lehetett *Pest* az a révfő, illetőleg rév, amelyik itt, közelebből bizonyára a Gellérthegy északi lába előtti térrészről vitt át a Dunán, — hogy a balpartnak pontosabban melyik része felé, azt most ne találgassuk. Egyébként lehetséges, hogy még rév létesülte vagy használata előtt alakult ezen a tájékon valami telep, s ez lehetett mint helység — úgy mondhatjuk — az *Ős-Pest*. A révnek a balparti fejénél keletkezett telep, a Billáék és a hozzájuk vagy közójük elhelyezkedett gyülekezett neve a révről ugyancsak *Pest* lett, németre fordítva 1236., 1235—1241. évi adatok szerint: *Oven* (ÁrpÚjOkm. II, 54, 113 kk.).

A Gellért-legenda arról beszél, hogy Gellért testét „sequenti die in ecclesia [capella] beate uirginis in *Pest*“ helyezték el (ENDLICHER 230). A legenda a Gellért szentté avatásának előzményeként előadott csodák egy részét akkora teszi, amikor a teste „ad portum *Pestiensem*“ volt (i. h. 232). Lehetetlennek nem lehetetlen, hogy ez a Mária-templom

a jobbparti Pesten volt, de valószínűbb, hogy a balparti telepnek a temploma: a Boldogasszonyi egyháza (CsÁNKI I, 24).

9. Ezúttal nem lehet feladatom, egy ilyen előadvány kereteit is meghaladná, hogy a Pest rév két fejénél keletkezett telepek történetét a rájuk vonatkoztatott vagy vonatkoztható adatok történet- és nyelvtudományi elemzésével részletesen és behatóan tovább tárgyaljam. A jövő évi jubiláris alkalmat is mindenesetre felhasználok, hogy ezt a nyilvánosság előtt is megtegyem.

Azt jelzem, ami különben köztudomású, hogy a Duna kétparti telepek közül a balparti hamarabb és erősebben fejlődött, mégha talán a jobbparti volt is a korábbi település. — Arról, hogy a balparti telep a XIII. század első tizedeiben mennyire jelentékeny, tanúskodik Rogerius, amikor az (Ó-)Budával átelleni parton fekvő Pestet nagy és igen gazdag német helységnek mondja. A tatárjárás után, 1244-ben Bélától ennek a Pestnek a számára megújított kiváltságlevél is emellett bizonyít. Azonban a Duna balparti Pestnek adott kiváltságok némelyikében részesül „*minor Pesth*, ultra Danubium“ is.

10. A IV. Bélától a „Várhegy“-en alapított vár, illetőleg város nevének a változatairól ejtenék néhány megjegyzést.

Egy 1247-i oklevél szerint „*collatio ecclesie de Teluqui et Sancti Jacobi de Buda et Novi Montis Budensis*“ a veszprémi püspököt illeti (Budapest okleveles eml. I, 48). Egy 1248. évi oklevélben pedig „*super ecclesia beate Marie de Novo Monte Budensi*“ -ről van szó (i. h. 49). Az 1255. évi adatban „*in monte Pestiensi castrum*“ nyilván azt akarja kifejezni, hogy a Duna jobbparti Kis-Pest melletti hegyről van szó. Az 1265: „*cives nostri de Novo monte Pestiensi*“ (MonStrig. I, 521) értelmét abban láthatjuk, hogy az „új vár“-nak a hegyét szembe állítja a régebbi Pest hegygel, a Gellérthegygel. 1269-ben és 1285-ben „*ecclesia B. Virginis Marie [S. Marie] in monte Budensi*“ szerepel (CodDipl. IV/3, 498; ÁrpÚjOkm. IV, 278) az északra eső Buda felé tájékozódás folyamánaként. 1285-ből és 1290-ből „*in castro Budensi*“, „*civibus Budensibus*“, „*de castro Budensi*“ idézhetők (CodDipl. VII/2, 110; ÁrpÚjOkm. IV, 353). 1295-ben kettős név merül fel: „*Budensis ecclesie canonici suam iniuriam per cives Novi montis Pestiensis de castro Budensi irrogatam significare curaverunt*“ (CodDipl. VI/1, 358). 1260-tól kezdve a korábbi Buda a *Vetus Buda* megjelölést veszi fel. (Az adatok közölve M. Flor., FontDom. II, 282—3.) Érdekes visszaütések: 1324: „*castrum novi montis Pestiensis seu civitas Budensis*“ (CsÁNKI I, 5); 1331: „*magistri Johannis filii Hench comitis Musuniensis quondam rectoris castri Novi Montis Pestiensis*“ (ZalaOkl. I, 259).

*

Az előadottak alapján ebben foglalom össze véleményemet:

Buda vára megalapításának hétszáz esztendő fordulója feltétlenül méltó megemlékezést kíván. Azonban megítélésem szerint visszás volna nem úgy végrehajtani az ünnepést, hogy ennek során ki ne domborodnék, hogy ez a Budával kapcsolatos tény egy jóval korábban, naptárilag meg nem határozható időben, de valószínűleg háromszáz esztendővel előbb induló fejlődési folyamatnak magasra csapódó hulláma. Azt, hogy nem kezdetről, hanem lényeges emelkedésről van szó, szerintem az ünnepés címében is megfelelően kifejezésre kell juttatni.

Itt a legvégén emelem ki, hogy több lényeges pontnak a tisztázását vagy legalább is megvilágítását előmozdíthatná, ha a történeti és nyelvészeti adatok mellett nagyobb mértékben rendelkeznének régészeti adatokkal. Évéggett kívánatos volna, hogy egyes kritikus helyeken minél hamarabb ásatások indulhassanak. Lehetséges, hogy ezeknek az eredményei a jubileumokra nézve is határozottabb állásfoglalásra adnak módot.

1954. február 10.

II.

Talán megokoltnak és célszerűnek tekinthetjük, hogy az ügy további fejleményeire vonatkozólag tájékoztatást adjunk.

„A Magyar Tudományos Akadémia döntése a Budapest hármask jubileuma körüli vitában“ című G. J. jelzésű cikkben a Magyar Nemzet 1954. március 11-i száma a 3. lapon erről tudósít:

„A Magyar Tudományos Akadémia a városi tanács átírata alapján több ülésen foglalkozott az érdekes történelmi kérdéssel. A vitában a legkiválóbb magyar történészek, régészek, nyelvészek vettek részt. A tudósok szakvéleményei nyomán megtörtént a Tudományos Akadémia állásfoglalása és erről a döntésről Rusznyák István, a Magyar Tudományos Akadémia Kossuth-díjas elnöke, Pongrácz Kálmánt, a városi tanács végrehajtó bizottságának elnökét a következő átiratban értesítette:

»A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége többször foglalkozott Budapest keletkezésének tudományosan megállapítható időpontjával. Az Elnökség a történészek, régészek és nyelvészek szakvéleménye alapján ezt az álláspontot fogadta el:

Nincsen komoly tudományos alap arra, hogy 1955-ben Budapest keletkezésének ezeréves évfordulóját ünnepelhessek, viszont javasolja, hogy 1955-ben, Budapest felszabadulásának tízéves évfordulójával egyidejűleg, ünnepeljék meg Budavár 700 éves évfordulóját.

Budavár alapítása 700 éves évfordulójának 1955-re tervezett megünneplése IV. Béla királynak két, 1255-ben kelt oklevelére támaszkodik. Az egyikben IV. Béla király elmondja, hogy a tatárjárás után — még 1255 előtt — a pesti hegyen (a mai Várhegy) várost alapított, nagyszámú lakossal töltötte meg és a Duna szigetén (Margitszigeten) apácamonostort alapított. A másik oklevél szerint a pesti vár napi vásárjának vámjait a nyulakszigeti (margitszigeti) monostornak adja és megállapítja a vásárvám tételeit.

A mai vár megalapítása kétségtelenül jelentős mozzanat Budapest történetében. A mai vár megalapításával indult el az a folyamat, amely a kitűnő helyen fekvő várat a kormányzat központjává, az ország szívévé tette, elhódítva Székesfehérvártól és Esztergomtól ezt a helyet. Ez a két oklevél tesz először említést a mai vár helyén épült várról, ha magának a várnak az építését nem is tehetjük pontosan 1255-re, mert az oklevél múlt időben beszél a vár felépítéséről. Kétségtelen viszont, hogy a várépítés sok évig tartó munka és az 1255. évet felfoghatjuk e munka befejezésének időpontjaként. Ilyen alapon tehát a budai vár alapításának 1255-i időpontja megállhat.

Természetesen, ez az adat nem jelenti Budapest város alapítását, hiszen a főváros lényeges alkotórészei már 1255 előtt fennálltak, mint lakott helyek. Már maga a Várhegy is jelentékeny lakossággal rendelkezett 1255 előtt, mert 1247-ben templomát említik. Óbudáról az Anonymus által fenntartott hagyomány azt állítja, hogy az ottani romok (Aquincum) felhasználásával már a honfoglaló magyarok várat építettek (Kurszán vára) s a XI. századtól kezdve több hiteles adat bizonyítja, hogy itt népes település létezett. A mai Pestről ugyancsak Anonymus közli, hogy azt Taksony vezér (950—970 között) az izmaelita kereskedőknek adományozta, a XII. században hiteles adatok említik az itteni révet és várat. A volt Tabánt (Kispest, vagy Kelenföld néven) a XIII. század elején, mint plébániával bíró lakott helyet emlegetik. A mai Császársziget és Lukácsfürdők környékén a XII. század óta ismerjük Budafelhévíz települést, sőt a Margitszigeten is létezett már 1225 előtt egy premontrei kolostor.

Ilyen körülmények között világos, hogy Budapest fennállásának 700-ik évfordulójáról 1955-ben csak abban az értelemben lehet beszélni, hogy 700 évvel ez-

előtt fejeződött be a mai főváros alkotó részeinek kialakulása és indult meg az a hosszú fejlődési folyamat, amelynek során az említett önálló települések fokozatosan összeolvadtak. Ezeréves évfordulóról beszélni viszont — a fenti ismeretek alapján — nem indokolt.«

E tudósításhoz a következő megjegyzések csatlakoznak:

„A Magyar Tudományos Akadémia tehát nem fedezett fel Budapest történetében olyan kétségbevonhatatlan adatokat, amelyek felhatalmazták volna az ezeréves születési bizonyítvány kiállítására és hitelesítésére. Ilyenformán a jövő évben a felszabadulás tízéves és Buda alapításának 700 éves évfordulóját fogja megünnepelni az ország és a főváros népe.“

PAIS DEZSŐ

Csefkó Gyula jubileumára

Több mint ötvenöt szorgalmas esztendő pedagógiai és tudományos munkásságának gazdag eredményei; a tanítványok százaiban vagy éppen ezreiben meggyökereztetett magyar nyelv iránti szeretet és a tanítványoknak átadott alapos nyelvtani ismeretek; kétszáznál több kisebb-nagyobb nyelvtudományi cikk és közlemény, amelyek közül valamennyi tovább visz egy-egy lépéssel magyar szavaink és szólásaink történetének, főleg jelentéstörténetének megismeréséhez — íme, ez a kép tárul elénk, ha a hetvenöt éves Csefkó Gyula életművére tekintünk. E munkásság elismeréséül adományozta népköztársaságunk Elnöki Tanácsa Csefkó Gyulának, a Szegedi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékvezető tanárának hetvenötödik születése napja alkalmából a Munka Érdemrend kitüntetését.

Csefkó Gyula 1878. december 8-án született Baján. 1897-ben tanítói oklevelet szerzett, és egy adai tanyai iskolában megkezdte pedagógiai működését. A fiatal tanító nem elégedett meg a bajai tanítóképző-intézetben szerzett tudásával, állandóan továbbképezte magát, és nagy anyagi nehézségekkel küzdve elvégezte a Budai Pedagógium hároméves tanfolyamát. Ezután, 1901-ben a Brassó megyei Hosszúfalu állami polgári iskolájában lett tanár. Majd Szigetváron és Oravicabányán töltött szolgálati évek után, 1913-ban Szegedre került, és itt tanított a III. kerületi állami polgári fiúiskolában egészen 1941-ig. Közben, 1932-től kezdve a Szegedi Polgáriiskolai Tanárképző Főiskolán, illetőleg a Szegedi Pedagógiai Főiskolán a magyar nyelvtudomány megbízott előadója volt. 1951-től főiskolai tanár.¹

A Magyar Nyelvőrben (1897-től 1915-ig és 1946-tól mindmáig), a Magyar Nyelvben (1908-tól 1934-ig és 1942-től mindmáig), az Ethnographiában (1926-tól 1932-ig), valamint a Népünk és Nyelvünkben, a Nép és Nyelvben, a Szegedi Füzetekben és más kisebb folyóiratokban, emlékkönyvekben napvilágot látott cikkei, továbbá az 1930-ban, a MNyTK. sorozatában (28. sz.) megjelent „Szálóigék, szólásmódok“ című könyve mind több elismerést, mind nagyobb megbecsülést szereztek Csefkó Gyulának. 1923-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szily-jutalommal tüntette ki, 1926-ban bölcsészdoktorrá avatták, 1931-ben a szegedi egyetem magántanára lett a „szó- és szólástörténet“ tárgykörből, 1943-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia megválasztotta levelező tagjának.

Csefkó első közleményei, adatok a bajai diáknyelvből és az adai tájnyelvből (Nyr. XXVI, 557), ugyanabban az évben jelentek meg, amikor tanítói oklevelet szerzett. A következő évben, 1898-ban már terjedelmesebb tanulmányát közli a Nyr., a MOLNÁR

¹ Csefkó Gyula életrajzi adatait Nyíri Antalnak kefelevonathban olvasott cikkéből (Nyr. LXXVIII.) merítettem.

SÁNDORRAL együtt írt és a Nyr. pályázatán jutalmazott munkát: „Az adai nyelvjárás“-t (XXVII, 403). Noha később maga is rámutatott ifjúkori tanulmányának bizonyos hiányosságaira (Nyr. XXXVII, 225), ez az első nagyobb munkája is megmutatja, hogy a későbbi nyelvtudós egyik legjellemzőbb erénye, a nyelvi tények alapos és közvetlenül a forrásokból történő megismerése már a kezdő kutatónak is sajátossága volt. A tájnyelvek iránti érdeklődése munkássága későbbi szakaszaira is rányomja bélyegét. Ifjúkorában nyelvjárású monográfiák ismertetése, szakszerű alapos bírálata (Nyr. XXXVII, 225, XXXVIII, 174, 267, 359), később nyelvjárású (Nyr. LXIII, 312; MNy. V, 383) és a háborús katonanyelvet ismertető adatközlései (MNy. XVI, 157, XVII, 167), számos szó- és szólásmagyarázó cikkében pedig a tájnyelvi adatok alapos ismerete és felhasználása tanúskodnak erről.

Az egyes nyelvjárásokkal foglalkozó cikkei mellett jelentősek nyelvtörténeti adatközlései (Nyr. XLI, 402, 455, XLII, 313, XLIII, 276, LXX, 35, 93, LXXIII, 340; MNy. IV, 274, V, 364, XI, 72, XVII, 123, 217; stb.), különösen azok, amelyekben valamely szótárban, különösen a NyŰSz.-ban és az EtSz.-ban vagy valamely nyelvtudományi értekezésben (pl. KARINTHY FERENC, Olasz jövevényszavak) közölt szavakhoz kapcsolódva az illető szavaknak vagy szókapcsolatoknak az addig ismertnél régebbi előfordulásait mutatja ki (Nyr. XXXVII, 129, XXXVIII, 406, XL, 463, XLIII, 226, LXXIII, 17, 81; MNy. X, 377, XI, 35; stb.).

Rendszerint azonban nem elégszik meg a pusztá adatközléssel, hanem levonja a talált adatokból következő nyelvtörténeti tanulságokat is. Főleg a szavak jelentéstörténete érdekli, és ezért kutatásai során a legszorosabb kapcsolatba kerül azokkal a tárgyakkal, művelődéstörténeti viszonyokkal, melyeknek ismerete nélkül nem is lehetne egyes szavaink régi jelentését vagy az egyes szavakon a történelem folyamán végbement jelentésváltozásokat nyomon kísérni. Ily módon nem egy szómagyarázó cikke valóságos kis művelődéstörténeti tanulmányvá kerekedik ki. Beszédes bizonyosságai az ilyen cikkek egyrészt annak, hogy őseink életének, a régi magyar világnak a megismeréséhez nélkülözhetetlen adatokat tud szolgáltatni a nyelvtudományi kutatás, de másrészt annak is, hogy a helyesen értelmezett szótörténeti kutatást nem lehet a tárgytörténeti vizsgálatoktól elválasztani. Hadd említsünk meg csak taláalomra kiválasztva néhányat azok közül a szavak közül, melyeknek történetével Csefkó Gyula folyóiratunk hasábjain behatóbban foglalkozott: *cifer* (XIX, 41), *halánték* (XXV, 111), *meny* (XXV, 370), *csődül* (XXVI, 211), *gorelyka* (XXVII, 319), *átabata* (XXIX, 106), *billikom* (XL, 225), *kanóc* (XLVII, 68), *inda* (XLVII, 273) stb.

Minthogy Csefkót a hangtörténeti változásoknál jobban érdekli a szavakon a magyar nyelv újabbkori belső fejlődése folyamán végbement jelentésbeli változás, természetes, hogy az egyszerű szavak története mellett szívesen foglalkozik olyan összetételekkel, amelyeknek jelentése nem közvetlenül érthető elemeik jelentéséből. Az ilyen összetett szavak sajátos jelentésének megfejtéséhez, az összetétellel forrás körülményeinek bemutatásához széleskörű művelődéstörténeti tudás és a régebbi korok nyelvének alapos ismerete szükséges. Csefkó Gyula rendelkezik ilyen ismeretekkel, és ezért szótörténeti vonatkozásban legtöbb érdek esetet, legtöbb újat éppen ilyen összetételek megfejtése során tud mondani. Az ő kutatásai derítettek fényt és adtak, bár talán nem minden esetben végleges magyarázatot többek között a következő összetételek eredetére, sajátos jelentésének kialakulására vonatkozólag: *anglütbor* (NéNy. III, 178), *bikapénz* (MNy. XVIII, 123), *csermákló* (MNy. XXIX, 47), *fehértájú* (Nyr. LXXV, 300), *févó* (NéNy. III, 38), *hupikék* (Melich-Emlékkönyv 48), *künkapitány* (MNyTK. 28. sz. 54), *léhűtő* (MNy. XXIX, 177), *oldalpecsenye* 'mentén levő díszítés' (MNy. XX, 76), *papramorgó* (MNy. XXVI, 391), *pokolegyháza* (MNyTK. 28. sz. 149), *publikánszin* (MNy. XIX, 42), *szakállszáritó* (Nyr. LXXVI, 289), *tulipiros* (Melich-Emlékkönyv 51) stb.

Jelentéstani értéküket tekintve közel állnak az összetételekhez azok a rendszerint két szóból álló állandósult szókapcsolatok, amelyeknek mint szakkifejezéseknek vagy szakszerű megnevezéseknek csupán fogalom-ábrázoló szerepük van, és amelyeknek a használata már a régiségben is rendszerint valamely szűkebb társadalmi körhöz volt kötve. Ezeknek a kifejezéseknek a megfejtése, elavult jelentésük pontos értelmezése és az őket létrehozó szemlélet felderítése különösen filológiai szempontból jelentős: számos régi szöveg, számos meg nem fejtett vagy Csefkó vizsgálatai előtt tévesen értelmezett szövegrészlet pontos megértéséhez segítenek hozzá ilyen jellegű cikkei. Ezek is a múlt életének alapos ismeretéről és széleskörű tárgytörténeti tudásáról tesznek tanúságot. Íme, néhány Csefkótól megmagyarázott kifejezés: *fogasélű sárló* (Nyr. XLIV, 276); *savanyú szelek* (Nyr. LXXIV, 376), *éjszakai király* (MNy. XVIII, 207), *újkeresztény kés* (MNy. XVII, 41), *borsért járó* (MNy. XXIX, 301) stb. — Itt említhető meg, hogy régebbi íróinknak nemcsak egyes szavaival foglalkozott Csefkó, hanem jelentek meg olyan tanulmányai is, amelyek gazdagabb anyagot felölelve általánosabb szempontból foglalnak egyes íróink (Eötvös Károly, Arany János, Gvadányi József) nyelvével. Jellemző azonban Csefkó érdeklődésére, hogy ezekben a cikkeiben is elsősorban a szó- és kifejezéstörténet kérdései állnak az előtérben (Nyr. XXXVIII, 349; MNy. VII, 406, XXIV, 53).

Noha értékesek Csefkó szótörténeti és kifejezés-értelmező cikkei is, a legmaradandóbbat, a legjelentősebbet mégis szólásmagyarázataival alkotta. T o l n a i V i l m o s és K e r t é s z M a n ó nyomdokain indul, de bizonyos tekintetben tovább is fejlesztí módszerüket.

Szólásmagyarázó cikkeit mindenekelőtt az a rendkívül gazdag nyelvi anyag, a nyelvi adatoknak az a bősége teszi értékessé és meggyőző erejűvé, amivel a leggondosabb filológiai írásokban is csak ritkán találkozunk. Nem elégszik meg ugyanis régi szólásgyűjteményeink és szótáraink adataival, hanem kiaknázza régebbi irodalmunknak és a korábban inkább csak történelmi forrásanyagként hasznosított, főleg a XVII. századból származó írásos emlékeinknek gazdag tárházát is. Régi levelezések, emlékiratok, naplók és más történeti vagy művelődéstörténeti forrásmunkák nyelvi adatainak feldolgozásával a vizsgált kor élő, beszélt nyelvéhez jut el, és az eredetük szempontjából vizsgált szólások változatainak hosszú sorát tudja bemutatni.

Csefkó szólásmagyarázó cikkeinek másik jellemző vonása és egyben sajátos értéke az is, hogy nem elszigetelten, nem önmagukban vizsgálja az egyes jelenségeket, hanem tekintettel van egyrészt az egyes nyelvi jelenségek között levő összefüggésekre, másrészt pedig a nyelv és az élet, a nyelv és a társadalom kapcsolataira. Ez a módszer két szempontból is gyümölcsözőnek bizonyul Csefkó kezén. Egy-egy szólás eredetét kutatva a legtöbb esetben egy-egy egész s z ó l á s c s a l á d kialakulásának a bemutatásához érkezik el, vagyis felfedi azokat az elhomályosult összefüggéseket, amelyek történetileg egybekapcsolnak ma már teljesen különállóaknak érzett frazeológiai egységeket. Az összefüggéseket szem előtt tartó módszer másik haszna abban mutatkozik meg, hogy Csefkó szólásmagyarázó cikkei rendszerint gazdag művelődéstörténeti, néprajzi vagy éppen társadalomtörténeti tanulsággal is szolgálnak. Noha rendszerint az a helyzet, hogy nyelvi tények megértése céljából van szükség nem nyelvészeti stúdiumok eredményeinek a felhasználására, végeredményben Csefkó szólásmagyarázó cikkei mégis gazdagon visszaadják a felhasznált segédtudományoknak a kölcsönzött ismereteket, mert hiszen az egyes jelenségek nyelvi tükröződésének a feltárása tanúbizonyosságul szolgál abból a szempontból is, hogy az illető jelenség mikor, hogyan, milyen széles körben tükröződött a régi korok embereinek a tudatában.

Folytathatók még Csefkó szólásmagyarázó módszerének az elemzését, rámutathatnánk többek között arra, hogy szólásmagyarázó cikkei olykor a szólások alkatának, sajátos fejlődésének általános szempontjaira is rávilágítanak (vö. pl.: MNy. XX, 75;

MNyTK. 28. sz. 147) — bár az elméleti kérdések hasonlíthatatlanul kevésbé érdeklik őt, mint az egyes szólások, szóláscsaládok eredetének a kérdése —, és mint követendő példáról szólhatnánk cikkei előadásmódjának vonzó közvetlenségéről, meggyőző erejéről, mindig színes és változatos stílusának világosságáról, izés, zamatos magyarságáról. Ehelyett azonban — a sok közül csak néhányat mutatóba kiemelve — hadd foglaljuk össze csupán felsorolásszerűen néhány ismertebb szólásunk eredetével foglalkozó cikkének a tanulságát.

Csefkó kutatásai (SzegFüz. I, 73) bizonyították be például, hogy a sokáig különféle történelmi anekdotákhoz kapcsolt *hátra van még a fekete leves* nem a Thököly Imre vagy a Török Bálint elfogatásával kapcsolatos eseményekből, hanem a régi magyar konyha nyelvéből ered, és hogy a *fekete leves* sohasem jelentett feketekávé, hanem valami olyan mártásfélét neveztek így, melynek sötét színét a beletört főtt vér, a borba áztatott pirított kenyér vagy a szítán áttört főtt szilvabél adta meg. KERTÉSZ MANÓ (Szokásm. 238) valami ismeretlen büntetésfajtában kereste a *ráteríti a vizes lepedőt* szólásunk eredetét. Csefkó (MNyTK. 28. sz. 16) kétségtelenné tette, hogy a szólásnak népies gyógyító eljárás a forrása: régen a lázas beteget vagy az összevert embert vizes lepedőbe csavarással gyógyították. Hasonlóképpen nem tudta KERTÉSZ (i. h.) megmagyarázni a *nem viszi el szárazon* szólásunkat sem. Csefkó (Melich-Emlék 53) azonban nyilvánvalóvá tette, hogy ez a szólás eredetileg ezt jelentette: 'nem viszi el anélkül, hogy véresre ne vernék'. Ennek a fenyegetésnek: *meztanúllak kesztyűbe dudálni* mindaddig homályos volt az eredete, míg Csefkó (MNyTK. 28. sz. 41) rá nem mutatott, hogy régen valami kínzóeszközt, valószínűleg a hüvelyk- vagy körömszorítót neveztek *vaskesztyű*-nek vagy röviden csak *kesztyű*-nek. A *kenyértörésre kerül a dolog* eredetéről sokáig az volt a vélemény, hogy eredetileg csak a mise vagy úrvacsoraosztás alkalmával megtört ostyára, illetőleg kenyérré vonatkozott, tehát egyházi eredetű kifejezés. Csefkó (MNyTK. 28. sz. 104) helyesen az *egy kenyeren van valakivel, külön kenyérré megy, megbékél a maga kenyeren* stb. kifejezésekkel való rokonságára mutatott rá, és egy ma már mindinkább feledésbe merülő népi szokásban találta meg a magyarázatát: amikor a közös háztartásban élő fiatalok és öregek összekülönböznek egymással, kettészelnék — régebben: kettétörtek — egy kenyeret annak jelképéül, hogy lehetetlenné vált a békés együttélésük.

Hasonlóan szellemes és újszerű eredetmagyarázatot adott Csefkó többször idézett könyvében — csak a mai köznyelvben is élőket említve — ezekről: *jaképnél hagy* (113), *azt se mondta: befellegzett* (117), *nem ér egy hajítóját* (119), *köti az ebet a karóhoz* (122), *szidja, mint a bokrot* (145), *egészséges, mint a makk* (155), nem szólva most itt különféle folyóiratokban megjelent szólásmagyarázatairól.

Íme, néhány morzsalék abból, amit a magyar szó- és szólástörténet a hetvenöt-éves nyelvtudóstól kapott. Kormányzatunk Csefkó Gyula kitiüntetésével elismerését fejezte ki a kitűnő nyelvész és az iskola falain túl is ható pedagógus iránt. A mi szavunk a köszönet szava lehet hozzá és annak a reménynek, óhajnak a kifejezése, hogy az ünnepelelt tudós még számos éven át sok értékes eredménnyel, mindenekelőtt készülő, összefoglaló jellegű művének mielőbbi közzétételével fogja gazdagítani nyelvtudományi irodalmunkat.

O. NAGY GÁBOR.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 50. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1954. május 25-én tartotta 50. évi jubileumi közgyűlését.

1. Kniezsa István elnök ünnepi előadásában újabb kutatásainak jövevényszavaink két csoportjára vonatkozó eredményeit ismertette. Előadása első részében ófelnémet jövevényszavaink problematikájával foglalkozott, röviden vázolta a kérdés történetét, és a kutatás két fő állomását Melich János pozitív, illetőleg Mollay Károly negatív állásfoglalásában jelölte meg. Kniezsa szlavisztikai szempontból vizsgálta meg jövevényszavaink eme csoportját, és hangtörténeti, történeti, illetőleg jelentéstani kritériumok alapján arra az eredményre jutott, hogy *püspök*, *pünkösd* és *zsoltár* szavunk nem szláv, hanem feltétlenül ófelnémet eredetű. Nagy valószínűséggel ilyeneknek tartja még a *kehely*, *pohár*, *sajtár*, *monostor*, kisebb valószínűséggel pedig (hangtani, illetőleg művelődéstörténeti nehézségek miatt) a *szoba* és *konyha* szavakat. Előadása további részében a *dézsma*, *esperes*, *remete*, *tányér* szavakkal foglalkozott; ezeket kutatásai alapján nagy valószínűséggel közvetlen olasz átvételeknek tartja.

2. Kniezsa István előadása után Lakó György főtítkári beszámolóját olvasta fel Balázs János.

*

A főtítkári beszámoló:

Tisztelt Társaság! — Társaságunk 1953. április 22-én tartotta legutóbbi közgyűlését. Az azóta lefolyt egy év alatt Társaságunk jól töltötte be feladatát: nagy mértékben hozzájárult a nyelvtudomány iránti érdeklődésnek széles körben való felkeltéséhez és ébren tartásához, tájékoztatta a nyelvtudomány munkásainak és barátainak széles körét a nyelvtudományi kutatások számos új eredményéről, gondoskodott egyes kérdéseknek nyilvános megvitatásáról, s kutatóinak, különösen a fiatalabbaknak, alkalmat adott kutatásaik eredményeinek bemutatására. Társaságunk e vázlatosan rajzolt tevékenysége egyrészt szoros összhangban állott a tavaly júliusban meghirdetett új kormányprogrammal, másrészt sikerülten egészítette ki a Magyar Tudományos Akadémia-
nak és az Akadémia Nyelvtudományi Főbizottságának a munkáját.

Hogy Társaságunknak sikerült fokozni a nyelvtudomány iránti érdeklődést, arra legkönnyebben egy számadattal világíthatok rá. Tagjaink száma legutóbbi közgyűlésünk idején 198 volt, ma pedig 226. Tagjaink száma tehát 28-cal gyarapodott. De nem csupán számbeli gyarapodásról számolhatunk be. Örömmel jelenthetem, hogy a Társaság munkája is megélnéült. Előadások tartására állandóan sok a jelentkező, s felolvasó üléseinket szépszámu közönség szokta látogatni. Szakosztályaink közül természetesen legmagyar szakosztályunk munkája volt a legélnékebb: ez a szakosztályunk az elmúlt 14 hónap alatt 11 felolvasó ülést tartott. Finnugor szakosztályunk 6, az általános nyelvészeti 4, a szlavisztikai 3, az orientalisztikai pedig 2 felolvasó ülést rendezett. Régebben szokásos volt közgyűlésünkön felsorolni az elhangzott előadásokat. Tekintettel arra, hogy ezek száma az elmúlt évben összesen 26 volt, engedje meg a közgyűlés, hogy felsorolásukat ez alkalommal mellőzzem. Kiemelném azonban az elmúlt év december 1-én tartott vitaülésünket, amely az említett 26-os számban nem foglaltatik benne. E vitaülésünknek a magyar őstörténetkutatás újabb eredményei és a nyelvtudomány álláspontjának a tisztázása volt a feladata. Társaságunknak ez volt az rendezvénye, amely a legnagyobb érdeklődést keltette. Azt hiszem; nyugodtan állíthatjuk, hogy ezen vitaülésünk megrendezése nem volt hiábavaló. Eléggé világosan kialakult az az eredmény,

hogy újabb östörténeti kutatásaink némely tekintetben nem jelentéktelen haladást jelentenek, arra azonban nincs ok, hogy a nyelvtudománynak az östörténeti kutatásokban való felhasználhatóságát olyan mértékben — s pláne olyan érvelés alapján, amilyen kifejezésre jutott — kétségbe vonjuk. Östörténeti vitaüléseinknek különös jelentőséget adott az a körülmény, hogy a vita tárgyához nemcsak a nyelvészet, hanem egyéb tudományok avatott képviselői is hozzászóltak, s az illetők igen nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy vitaüléseink tudományos szempontból megnyugtató eredménnyel záruljon. A rokon tudományok ezen képviselőinek, akik felszólalásukkal vitaüléseink eredményességét oly jelentősen növelték, ez alkalommal még egyszer köszönetet mondok.

Tagjaink munkásságának általános jellemzéséhez hozzátartozik még annak a megemlézése is, hogy számos tagunk nem csupán Társaságunk, hanem az elmúlt évben megalakult Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Irodalom- és Nyelvtudományi Szakosztályának a munkájában is részt vesz, s ennek a kereteiben is hozzájárul a nyelvtudomány eredményeinek széles körben való megismertetéséhez és népszerűsítéséhez.

Társaságunk egyik régi nagyrebecsült tagjának, Cs e f k ó G y u l á n a k több évtizedes tudományos munkássága rendkívüli elismerésben részesült: kormányzatunk a munkaéremrenddel tüntette ki. Kívánjuk, hogy jeles tagtársunk minél tovább s a legjobb egészségben folytathassa eredményekben gazdag tudományos munkásságát.

Társaságunk választmánya a megnövekedett feladatoknak megfelelően fokozott munkát végzett: 8 ülésen foglalkozott a Társaság tudományos és tudományszervezési kérdéseivel.

Társaságunknak jelenleg egy folyóirata van: a Magyar Nyelv. Ennek múlt évi évfolyama — elég nagy ívterjedelemben és változatos tartalommal — megjelent. Az ez évi első szám nyomdai munkálatai folynak. Remény van arra, hogy folyóiratunk a jövőben rendszeresebben tud megjelenni. — 1946 óta átmenetileg Társaságunk folyóirata volt a Nyelvtudományi Közlemények is. Minthogy tudománypolitikai okokból úgy látszott helyesnek, Társaságunk választmánya a Nyelvtudományi Közleményekről lemondott e folyóirat régi tulajdonosa, a Nyelvtudományi Bizottság javára. A Magyar Nyelvőr pedig — mint ismeretes — jellegének megfelelően az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának a folyóirata lett.

Kiadványaink száma az elmúlt évben hárommal szaporodott. Megjelent P a i s D e z s ő „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink“ és K a r d o s T i b o r „A Huszita Biblia keletkezése“ című értekezése (81. és 82. szám), kiadványsorozatunk 83. számaként pedig a II. (szegedi) Országos Nyelvészkonferenccsuzon elhangzott előadásokat és hozzászólásokat adtuk ki. Ezek ugyan az Akadémia I. Osztálya Közleményeiben is megjelentek, jelentőségükre és a könnyebb hozzáférhetőségre való tekintettel azonban szükségesnek láttuk különnyomat alakjában való megjelentetésüket is. — Régi kiadványaink árát jelentősen leszállítottuk; kiadványainkat tagjaink kedvezményes áron vásárolhatják.

Társaságunknak, sajnos, ma sincs helyisége. Ez a körülmény rendkívül megnehezíti folyóiratunk régi számainak és kiadványainknak elhelyezését, kezelését és a Társaság ügyeinek intézését. Van egy fizetett adminisztrátorunk, őt azonban épp a helyiség hiánya miatt nem tudjuk kiadványaink terjesztésére kellőképpen felhasználni; munkahelye a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályán van.

Miután Társaságunk főbb eredményeit az eddigiekben röviden ismertettem, rátérek arra: milyen feladatok várnak ránk, milyen tekintetben javíthatnók és fokozhatnók tevékenységünket. Egyik elsőrendű feladatunknak látom azt, hogy a Társaság a jövőben fokozottan igyekezzék előmozdítani tudományunk nagy kérdéseinek megismertetését és tisztázását. Ezekről a jövőben is rendeznünk kell vitaüléseket, s törekednünk kell a vitaszellelem erősítésére, az érdeklődőknek vitáinkba való bevonására, mégpedig

minél szélesebb körben. Hogy — módosított szervezeti keretek között — Társaságunk még milyen más módon mozdíthatná elő a nyelvtudomány ügyét, annak a sejtetésére legyen szabad egy példára hivatkoznom. 1952-ben, szovjetuniói tanulmányutam során, meglátogattam az Észti Szövetséges Köztársaság régi egyetemi városában, Tartuban, a mi Nyelvtudományi Társaságunknak többé-kevésbé megfelelő észti Akadémiai Anyanyelvi Társaságot (Akademiline Emakeele Selts). Ez a Társaság az észti Akadémia felügyelete alatt áll, de nem része az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének. Feladata a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet munkájának segítése és a tudomány népszerűsítése. Minden észti tagja lehet, aki érdeklődik anyanyelve iránt. Tagjainak 31 százaléka tanuló, egyetemi hallgató, 21 százaléka munkás, illetőleg alkalmazott, 10 százaléka nyugdíjas, illetőleg iparos, s ugyanennyi százaléka kolhoztag. Ezen észti Társaság tagjai komoly részt vesznek az észti nyelvészek munkájában, az észti nyelv, illetőleg nyelvjárások kutatásában. A Társaság a munkában résztvevő támogató tagjai számára kérdőíveket bocsát ki. A támogató tagok megkapják a kérdőíveket, s vagy maguk válaszolnak a kérdésekre, vagy pedig a másoktól nyert válaszokat küldik be. A Társaságnak van egy állandó szakember tisztviselője, aki utazgat, tanfolyamokat tart a külső munkatársak részére, és így tovább. A Társaság vezetősége az ország különféle vidékeiről beérkezett válaszok alapján szövegdrajzi térképeket készít, s ezek alapján eldönti, melyik szónak melyik változata a legelterjedtebb, s ezt javasolja azután a nyelvhelyességi szótárba. A Társaság külső munkatársai helyneveket és szövegeket is gyűjtenek, pályadíjas tanulmányokat írnak. Csupán egyetlen külső munkatárs, egy falu tanácselnöke, kötetekre menő tanulmányokat küldött be, némelyiket művészi rajzokkal díszítve.

Jól tudom, ezt a munkát nálunk végzik képzett nyelvészeink, nyelvjáráskutatóink. El tudom azonban képzelni, hogy ha Társaságunk tagjainak hálózatát valaha kiterjeszthetné hasonló mértékben, amint az észti társaság tette, ez egyfelől bizonyos nyelvészeti tanulságokkal járna, másfelől pedig hihetetlen mértékben fokozná a nyelvi kérdések iránti érdeklődést, s elősegítené a nyelvi kultúra emelését. Ilyenféle cél lebeghetett Szily Kálmán szeme előtt akkor, amikor 1903. december 19-én a Nyelvtudományi Társaság alakuló közgyűlésén így nyilatkozott: „Új, eddig nyugvó erőket csatolhatunk . . . a magunkéhoz. Ezekből válnak azután, minthogy a nép között élnek, nyelvén beszélni tudnak, igazi jó gyűjtők a tájszókra s a nyelvjárások leírására. Eleven érintkezést kell létesítenünk a szaktudomány és a romlatlan nyelvérzék emberei között . . . Ez legyen . . . a Magyar Nyelvtudományi Társaság főcélja“.

Nehézségeink közül még csak egyet emelnék ki: Társaságunk kiadási lehetőségei még nem kielégítők. Nem tudtuk még kiadni pl. az őstörténeti vitautalás anyagát sem. Szükség van az egyetlen magyar nyelvtudományi folyóirat, a Magyar Nyelv ívterjedelmének növelésére is. A Magyar Nyelv példányszámának a kérdése sincs még megoldva. Arra kell törekednünk, hogy a Magyar Nyelv napjainkban megjelenő kötetei az utánunk következő kutatónemzedékek számára, sőt az érdeklődő külföldi szakemberek számára is hozzáférhetőek legyenek. A közelmúltban elő akartam fizetni egy külföldi szakember számára a Magyar Nyelvre. Azt a választ kaptam: ez nem lehetséges, mert nincs megállapítva a folyóirat előfizetési ára külföldiek részére. Könyvterjesztésünknek ezt az állapotát semmiképp sem tudom kielégítőnek nevezni. Így nem tudjuk a magyar tudomány eredményeit a külfölddel megismertetni, s nem tudunk számára megbecsülést szerezni. — Feltétlenül el kell érniünk azt is, hogy a Magyar Nyelv 25—50. kötetéhez kellő időben elkészüljön a tervezett Mutató.

Társaságunk jövő programjából megemlítem a III. Országos Nyelvészeti Kongresszus megrendezését. A kongresszus helye: Budapest, időpontja 1954. szeptember 23—25. A kongresszus tárgysorozatában az általános nyelvtudomány, a stilisztika és a történeti nyelvjáráskutatás problémái állnak előtérben. A tárgysorozat fontosságánál fogva

a kongresszus jó megrendezésével Társaságunk jelentős mértékben szolgálhatja a magyar nyelvtudomány fejlődésének ügyét.

Felhívom még a figyelmet arra, hogy Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság ez évben ünnepli alapításának 50. évfordulóját. A most megválasztandó új vezetőségnek fontos feladata lesz, hogy ezen évforduló méltó megünnepléséről gondoskodjék. Arra kell törekednünk, hogy ez alkalommal kellően kidomborodjék Társaságunknak az a jelentősége, amelyre a magyar nyelvtudomány félévszázados történetében szert tett.

Kérem a Közgyűlést, hogy jelentésemet elfogadni szíveskedjék.

*

3. A főtitkári beszámoló előterjesztése és elfogadása után M o l l a y K á r o l y pénztáros és R á c z E n d r e, a számvizsgáló bizottság tagja olvasta fel jelentését.

4. A közgyűlés ezután megválasztotta a Társaság új vezetőségét. Tisztikar: Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos (magyar szakosztály), Fokos Dávid (finnugor szakosztály), Hadrovics László (szlavisztikai szakosztály), Tamás Lajos (általános nyelvészeti szakosztály), Ligeti Lajos (orientalisztikai szakosztály). Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztály titkárok: Kovalovszky Miklós (magyar), Hajdú Péter (finnugor), Herman József (általános nyelvészet), Czeglédy Károly (orientalisztika). — Választmányi tagok: Balázs János, Bérczi Géza, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csefkó Gyula, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábián Pál, Fekete Lajos, Fludorovits Jolán, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Országh László, Pais Dezső, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Tömpa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő. — Számvizsgáló bizottság: Rác Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

5. Kniezsa István záróbeszédében, az 50. közgyűlés alkalmával, üdvözölte a Magyar Nyelvtudományi Társaság két, még élő alapító tagját: M e l i c h J á n o s t és R u b i n y i M ó z e s t.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat érkezett: 1954. VIII. 25. — Példányszám: 800. — Terjedelm: 25 (A/5) ív. 5 ábra + 2 melléklet

33070/54 Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

T A R T A L O M

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának vitája a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról	1
Mutatvány „A magyar nyelv kézi szótára”-ból	225
ABAFFY ERZSÉBET: Beythe István nyelvéről	246
BAKOS FERENC: A török paradicsom (<i>Solanum melongena</i>) magyar elnevezései ...	94
BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv 126. — Az <i>el</i> mint fokozó határozószó	447
BÁRCZI GÉZA: Az <i>-i</i> birtokos személyrag 287. — Tevel 375. — <i>-íroz</i>	451
BENKŐ LORÁND: Megjegyzések néhány időszerű helyesírási kérdéshez 179. — Egy hangfestő ige csoport	254
BORSA GEDEON: Egy 1500 körüli latin-magyar szójegyzék	201
CZEGLÉDY KÁROLY: Heftaliták, hunok, magyarok, onogurok	142
DEME LÁSZLÓ: A <i>j > gy ~ ty</i> változás emlékei és eredetének kérdése	23
DOBOSSY LÁSZLÓ: La Pannonie	454
ECKHARDT SÁNDOR: Jobbágylevelek a XVI. század második feléből	202, 484
ERDŐDI JÓZSEF: Egy babona európai útja	83
Cs. FALUDI ÁGOTA: Súly, sülyyed 455. — Gége	457
GÁLDI LÁSZLÓ: Hozzászólás Sötér István doktori értekezésének vitáján 133. — Faszol	458
GALGÓCZI GYÖRGY: „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái”	234
HABOVŠTIK ANTON: A Szlovák Nyelvatlasz munkálatai	493
HÁMORI ANTÓNIA: A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez	419
HEGEDŰS LAJOS: A <i>nedv</i> szó és családja 60. — Methe 459. — Olyan vagy, mint a csoma lova!	460
HEXENDORF ÉDIT: Az <i>emberé</i> -féle alakok toldalékának elnevezéseiről	301
HORVÁTH MÁRIA: Kinigli	461
IMRE SAMU: Szaka 157. — A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga	212, 501
INCZEFI GÉZA: A jóság leírása Szegeden a XVIII. században	496
JUHÁSZ JENŐ: Gyöz 159. — Meder	160
N. KAKUK ZSUZSA: Oszmán-török eredetű kelme- és ruhanek a magyarban ..	76
KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: Személyneveink 1500-tól 1600-ig	379
KÁLMÁN BÉLA: Véd 161. — Oltalmaz 162. — A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés táj- szóanyaga 212, 501. — Fű	465
KÁROLY SÁNDOR: Ragtalan tárgy határozói igenév mellett	43
KÁZMÉR MIKLÓS: Megjegyzések az egyezményes hangjelöléshez	207
KELEMEN JÓZSEF: Kérkedik	331
KLEMM IMRE: Kétség egy mondatelemzés körül	452
KOVÁCS TERÉZ: A <i>meg</i> igeekötő a Jókai-kódexben	152
KOVALOVSZKY MIKLÓS: Lehet-e porítani a tojást?	477

KUBÍNYI LÁSZLÓ: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez 198. — Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez	408
LADÓ JÁNOS: A <i>v</i> és az <i>f</i> hang mozgása a dentilabialis és a bilabialis képzésmód között	155
LOVÁNYI GYULA: Német <i>harom batza</i>	163
LŐRINCZE LAJOS: A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből ...	209
B. LŐRINCZY ÉVA: Hasonlítás kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása ...	50
MARTINKÓ ANDRÁS: Az <i>egyenlő</i> és <i>egyenes</i> jelentéstörténetéhez	348
MIKESY SÁNDOR: Axaméthý 164. — Siheder, zivatar, viheder 279. — Verpecz, Hibján 465. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	521
MOLLAY KÁROLY: Szótörténeti adalékok	206
H. MOLNÁR ILONA: Jól fest, rosszul fest	480
MOÓR ELEMÉR: A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból 67. — Néhány megjegyzés az affrikáták kérdéséhez 453. — Sátor	468
O. NAGY GÁBOR: Mi a szólás? 110, 396. — Csefkó Gyula jubileumára	513
PAIS DEZSÓ: A <i>jél</i> névszó finnugor és magyar alaktani vonatkozásaihoz 38. — Hozzászólás Sötér István doktori értekezésének vitáján 130. — Magyar <i>tábor</i> , török <i>tapqur</i> 167. — Éjtszaka—éccaka—éjszaka 192. — Példák a hangutánzó ikerítésre 274. — Át—által, óta 318. — Budapest kialakulásának kezdetei	506
PAPP ISTVÁN: A nyelvtan felosztásáról	440
PAPP LÁSZLÓ: Sít 169. — Baliga, rovás 170. — Két <i>ἄπαξ λεγόμενον</i> 471. — Kita ...	472
SCHEIBER SÁNDOR: Szamárlétra	90
N. SEBESTYÉN IRÉN: Tölgy	476
SIMON GYÖRGYI: Pajtás, bajtárs	171
SULÁN BÉLA: Sánta, séta	173
SZABÓ T. ATTILA: Ötvös céhek levelei a XVI. századból	490
SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések	105
SZILÁGYI FERENC: „Egyen meg a fejjöll!”	387
TAKÁCS LAJOS: Istória, istóriás	176
TERESTYÉNI FERENC: Az újságírás nyelve 1848-ban	136
TOMPA JÓZSEF: Nagy J. Béla 70 éves	221
TÓTH PÁL LÁSZLÓ: A nyelvtan felosztása — viszonytan	432
TÖRÖK GÁBOR: Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez	32
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Adalékok a magyar helyesírás történetéhez 18. — A régi magyar könyvek kézírata, kiadása és nyelve	242
ZOLNAI BÉLA: A <i>ballada</i> és a <i>románc</i> szó történetéhez	361
Kisebb közlemények	152, 447
Különfélék	221, 506
Levélszekrény	224
Nyelvjárások	207, 493
Nyelvművelés	179, 477
Nyelvtörténeti adatok	201, 484
Szó- és szólásmagyarázatok	157, 454
Társasági ügyek	223, 517
A horitékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizottsága. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Ninesenek felvéve a hasonló eredetre vagy fejlődésre mutató idegen nyelvi analógiák (160· 1, 255, 412—3, 456, 459), HEXENDORF EDIT „Az emberé-féle alakok todalé-
kának elnevezéseiről” (301—18) című közleményének terminusai, valamint általában a nyelv-
művelési, nyelvtörténeti és nyelvjárási rovat cikkei. PAIS DEZSŐ „Át—által, óta”
(318—31) és KARÁCSONY SÁNDOR ZSICMOND „Személyneveink 1500-tól 1600-ig” (379—87)
című sok anyagot nyújtó cikkéből csak a fontosabb alakváltozatok, illetőleg nevek
szerepelnek.

ál 262 kk.
 ááágat 262, 278
áča-wel (cseremis) 38
 ácsán(y)kodlik 267
 ácsinkózik 267—8
 ácsorog 267—8
 ad 229 kk.
 adja a bankot 117
 agyonökörszemez 139
áhéče-pellē (lapp) 38
 áhé-áhi 265 k.
 áhít 263
 áhíthat 263 kk.
 ájít 261, 263
 ájtatos 264 kk.
 ájul(ás) 261—3
 ákombákom 276 kk.
 ákorog 278
 Ákos 382
aksamit (cseh) 165
 akszamétos 166—7
 alaktan | a *fél* névszó
 finnugor és magyar ~i
 vonatkozásaihoz 38 kk.,
 az *sz-szel* bővülő *v-tövü*
 igék jelen idejű mellék-
 névi igeneve 377—8,
 fgr. **u* ~ **o* mutató
 névmás 318—20
 alamuzsi 256
 alél 262
 álmélkodik 269 kk.
 alszik 256, 264—2, 271
 kk.
 ált- (vogul) 163
 ámít, ámul 269 kk.
 ámolyog 270
 Anna 384
 arány 457

árkány 67 j.
 Árpád-kori latinnyelvű
 irodalmunk stílus-
 problémái 234 kk.
arrogans (latin) 345
 ásingol 267
 ásít 264, 266 kk.
 ásó kapa válassza el őket
 399
astabofu[r] (oszm. török)
 167
 Asvári 166
 aszonta 414
 át, átal 320 kk.
 áté, áti 321
 atval 'mostoha atya' 38,
 40
aubergine (francia) 95, 100
 avarok 149—50
 Axaméthly 164 kk.
 az 318 kk.
 Babájos hn. 471
baboŭi (román) 471
 baca 163
 bacsa 163
 bácsi 74
baczmag(a) (lengyel) 83
bādīngan (perzsa) 94
 Bagdad 77—79
 bagdát, bagdátos 78—9
 bajtárs 173
 bakog 278
bakšy (török) 509
 baldahin 79
 bal(y)iga 170 k.
 balita 170
 ballada 361 kk.
Ballade (német) 361—2
ballade (francia) 361—3

Bally Ch. 111 k.
 bámul 274
 Bársony 166
basdırma (oszmán-török)
 82
bašmak[q] (török) 82
 bató 164
 bátya 74
 Baronyai Decsi János
 „Adagiorun”-ának
 elemzése 33 kk.
 bá(v)ul 274
 becsűszokál 140
 Beythe István nyelve és
 születési helye 246 kk.
 bekeg 278
 béklyó 67
 Bél 377
 Béla 379
 belbees 140
 bélyeg 67
 berreg, Berroh 276
 Billa 509
boānəp (vogul) 162
boāntp (vogul) 162
 bobály 471
 Boeskor(os) 467
 bóbiskol 259
 boglya 30
bojdaš (török) 172
 Boku 509
 Bol(y)ár 509
 boletta 170
 bolondíroz 451
 bolond alma 99
 bomladíroz 452
 bomlik 452
 bong 275—6
 bonta 498

- borjú 29 kk.
 bot 164, 508
 Botond 508
 brinjal (angol) 94
 bud, *buda* (török) 508
 Buda 508
 Budapest kialakulásának kezdetei 506 kk.
 buksi 258
Bular 'bolgár' 509
 bulya 78
but, buta (török) 508
 buta 508
čadar, čador (újperzsa) 470
čat- (török) 469
čatay (csagatáj) 469
čatır (kírgíz) 468 kk.
čatr (perzsa) 470
 Czeglédi István „Barát-sági dorgálás”-áról 19 kk.
chitã (román) 474
čol (heftalita törzs) 148
covrigi (román) 96
cramp-rings (angol) 87–8
 cukkerl 464
cuniculus (latin) 462
čürdija (szerb-horvát) 79
 csámpás 258
 csapat, papot otthagya 403
 csár(r)og 277
 csesés 178
 Csefkó Gyula 513 kk.
 cselekedik 412 kk.
 cseng-bong 276
 csíher 284
 csiholás 140
 csinál 412 kk.
 csireg-csörög 276
 csiribiri 276
 csíricsaré 277
 csirip[b]el 276
 csoma ~ csoma 460–1
 csóddör 67 j.
 csökönyös 67
 csöre 497
 csörög 276
 csucsorka 97
 csuhér 284
dabir, dabqur (csagatáj) 167–9
 dalromán 367–8
Danube | *Le* ~ 454
 dél 74
 dél 227 k.
 dervend[*t*] 79
dest-mâl (perzsa, oszmán-török) 80
 detail-irozat 142
 dib-dáb 206
 dicsekedik 332 kk.
- divatironcz 141
 döntő 411
 Duzzog 276
 egérút 405
eggplant (angol) 95 kk.
 egy(en) 348 kk.
 egyen meg a fejillő! 387 kk.
 egyenes 348, 357 kk.
 egyenít 350
 *egyenl 350 k.
 egyenlet (ige) 350 k.
 egyenlő 348 kk.
 egyolykor 449–50
Eierfrucht (német) 97, 101
 éj 193–4, 197
 éjfél 38–9
 éjszaka 187–9, 192–8
 éjtszaka 157
el mint fokozó határozószó 447 kk.
 elad 229–30
 claddig 448
 elájul 261
 elannyira 447 kk.
 elegytár 141
 elemőzsia 206
 elolykor 449–50
 előfizetés 142
 elővizsgálat 138
 elrepül mint a pinty 123
 elvégre 449
 elvél, elvélte 449–50
 elvisolyodik 260
 elvonás 69, 72
 emlő 70
 Eötvös József nyelvéhez 131–5
 ép, éppen (határozószók) 189 k.
 eper(je) 28 kk.
 Erzsébet 384
 Eskeréti 166
 eskőr 89
 eszmeifűzér 141
 eszten(dő) 327
 Etej, *Etheius* 509
 ev, év 465
exametum (latin) 165
 ez 319 k.
észapıton 165
Ἐφθαίται 145–6
 fa 226 k.
 faj 457
farib 71
fariz (szerb-horvát) 71
 Farkas 380
 Farkas Gyula 287 kk.
 faszol 458–9
Fehélló csárdanév 388
 fehér ló a néphitben 389 kk.
 fej 457
 fejér 388
- fejillő 387 kk.
 fék 67 j., 70
 fél 'latus, pars' 41
 fél (névszó) 38 kk.
 felad 230
 fél-éjjel 39
 fele-más 38 kk.
 félénk 'zu uns gehörig' 41
 „felesleges” idegen szók 73–4
 felfog 140
 fest | jól ~, rosszul ~ 480 kk.
 feuilletonista 141
 fial (névszó) 38, 40
 figyel 271
 firka, ~dalom 142
 firkász 142
 fiú 457
 fok 457
 folyondár 282
 folt 35
 fon 472
 a fonás szókinéséhez 472 kk.
 fórat 171
 főz 160
Fraisbrief (német) 88
Fraiskette (német) 85
 **Fraisring* (német) 85
 francli 464
frãs (osztrák-bajor) 86
 frász 84
 frászcédula 84, 88
 frászkarika 83 kk.
 fű 'réce' 465
 fű(j) 257
 fül 271
 gandli 464
 gebe 68
 gége 257, 457 k.
 gereblye 30
 Géza 160
 gica 475
gingaș (román) 96
 gita 474
 Gombocz Zoltán 432–44
 góg, ~ös 458
 gógicsél 458
 guggol 256
 gugyilló 391 k.
 gúnyor, ~os 139
 gyapjú 31
 Győ 160
 győz 159–160
 gyüge 258
 gyümöleshús 98
 Gyula 379
haital (arab) 145
 hangok és hangváltozások | az egyezményes hangjelöléshez 207 kk., az affrikáták kérdésé-

hez 453-4, hanghe-
lyettesítés 68, a hang-
törvények kivételtelen-
sége 289, adalékok a
liquidák nyújtó hatá-
sának jelentkezéséhez
32 kk., a *v* és *f* hang
mozgása a dentilabia-
lis és bilabialis képzés-
mód között 155-6, a
m. *á* fgr. megfelelései
329, *gy*-zés 29, *i*-zés
162, *i*-s kettőshangzók
egyszerűsödése 287 kk.,
a mássalhangzó után
álló *j* hang a Szentsei-
daloskönyvben 23-6,
j > *gy* ~ *ty* 26 kk.,
j ~ *gy* 28 kk., a *j* és *l*
nyújtó hatása 32 kk.,
l > *ly* > *j* 262, *ly* > *j*
30-1, *-ly* > *-ny* 81,
m ~ *n* 61, szeretlen
n 281-2, az *ou* difton-
gus szétfejlődése 36-7,
az *r* nyújtó hatása 32
kk., *rj* > (*rny* >) *rgy*
30-1, *rl* > *ll* 388, *s* >
cs 269, *ss* > *rs* 172,
ty-zés 29 || fgr. palat.
k > m. *g*- 458, osztj.
i ~ m. *ly* 456, osztj.
i ~ m. *v* 465, osztj.
k ~ m. *h*- 457, osztj.
k ~ m. *k*- 457, osztj.,
vog. *-l* ~ m. *-l* 271,
osztj., vog. *l* ~ m.
(*lgy*) 272, osztj. *-g* ~
m. *ö* 458, osztj. *-p* ~ m.
f- 465 || ném. *ei* > m.
aj (*aj*) 86, ném. *l* > m.
-li 464, ném. *-j* > m.
-ni 464 | rom. *g* > m.
zs 96 | őstör. **č*, bolgár-
tör. *ž* > csuvas *š* 470,
tör. *č* ~ m. *š* 470,
oszm.-tör. *b* ~ *p* 83,
-d ~ *-t* 78-9, *-dz* ~
m. *-cs* 79, *š* ~ *č* 83

hangfestő igéinkről 254
kk.

hangtan 2 kk., 432 kk.
hangutánzó | szavainkhoz
255, ~ ikerítés 274 kk.

Ha[e]r[k]ály 377
hason(ló) 351 k.
három 229
három pálcza 164
harom batza (német) 163
hát < tehát 127
határozók | a jelöletlen
határozós összetételek-
hez 198-200, a jelzői

értékű hátravetett ~
hoz 419 kk., *el* mint
fokozó határozószó 447
kk., *ép*, *éppen* határozó-
szó 189, ragtalan tárgy
határozói igenév mel-
lett 43 kk.

hátra van még a fekete
leves 397
hebehürgya 258
heftaliták 142 kk.
helyesírás | a magyar ~
történetéhez 18 kk., a
t végű igékből képzett
műveltető igék írása
182 kk., a magyar ~
alapelveiről 179-82,
Czeglédi István „Ba-
rátsági dorgálás”-ának
~történeti elemzése
19 kk.

heveder 282
hiba van a kréta körül
403

Hibbe, Hibján 467
hírhajhászok 141
hírharang, ~ozó 141
hírközlő 141
hírlap|író 140, ~ista 141
hírmadár 138
história 177
hiung-nu 147
hód | a ~ másik magyar
neve 459-60

hol 35
hold 37
hollera 'kolera' 460-1
honnán 319 k.
hua (kínai) 144-5,
148-9

hun 146-7
hurok 67
húsgyümölcs 98
húzza be az ajtót, aki
utoljára marad 125

hű 377
zyon (heftalita) 144 kk.
zyon (középperzsa)
146-8

így 348 kk.
ilyen 349
indulatszók 258, á! 278,
áh! 261, ám! 271
innen 319, 324 k.
innét 323
interesszál 452
iralom, iralmi 141
irány 457
irodalom 361 j.
ironéz 141
is 128-9
istória, ~ás 176 kk.
István 381-2

itteneq 128
jā-kakr (vogul) 160
jäg, *jeg*, *jäg* (török) 160
János 382
javas 206
jel | *-k* többes ~ 289 k.,
-é birtok ~ 305 kk.
jelentéstan 2 kk.
jelöletlen határozós ösz-
szetételekhez 198-200
jelzői értékű hátravetett
határozó 419 kk.
je-ta (kínai) 146
žl-pel (cseremis) 38
Jókai-kódex 152 kk.
jól néz ki 483 k.
journalista, ~ika 140
kabala, kacola 67 k.
kák 'tát' ige 278
kákó, kákog 278
kákombákom 276 kk.
kalapács 72
kanca 67 kk.
kaninchen (német) 463-4
kantár 67 k., 71
Kanyár 75
kapál 73
kapta 72
kaptás 499
Kardeván 166
Karmazsin 166
Kartal 508-9
Katalin 383
kaurma 80
kávé 82
kecmereg 259
kedig 127-8
kégy 127
kelepel 255
kelmenevek 76 kk.
képet ír 481
kəŋl'á-i (osztják) 457
képzők | *-a*, *-e* kies. ~
158, *-aj* német jöve-
vény ~ 452, *-ál* ige ~
69, 452, *-beli* 40, **-dér*,
**-dér* 281 k., *-é* birtok ~
292, *-féle* 40 kk., *-féli*
42, az *-i* melléknév ~
használata 423 j., *-i*
nomen possessi 41, 292,
i-é(e) nomen possessi-
vum 40 kk., német *-ieren*
> m. *-íroz* 451 k., *-ista*
451, *-ít* 265 kk., 478-9,
-izmus 451, *-izál* 451,
-j: *-eje* kies. ~ 40, szláv,
latin és német jövevény
~ink 451, *-l* 376-7,
-kál ige ~ 69, *-ly* kies.
~ 63, *-nok*, *-nek*, *-nök*
451, *-r* névszó ~ 281,
tót *-ján* (*-án*) 467, *-ván*,

-*én* igenév ~ 44 kk.,
 -*z* ige ~ 160
 kér 331 kk.
 kérkedékeny 337, 345
 kérkedik 331 kk.
 készlet 171
 kesztemény 80-1
 kesztyű 377
 kétely 135
 Kette (német) 475
 kevélykedik 332 kk.
 kevés a vágott dohányja
 403-4
 kevésbé 190-1
 kiad 230
 kiabálnak, mint az istó-
 riások 178
 kibújik a szeg a zsákból
 125
 kica 474
 kice 475
 kinigli 461 kk.
 Királyfia Kis Miklós 400,
 428
 kiri 277
 kitetszik a szeg a zsákból
 125
 kita 472 kk.
 kyta (litván) 474
 kíta, kyta (tót) 474
 kitta (szerb) 474
 Kítte (német) 475
 kiveti hasából a drágát
 115
 Klósz Jakab nyelve 33-4
 kolbász 206
 koldus 35
 kolera a néphitben
 460-1
 koma 74
 Komjáthi Benedek
 242-3
 koňica (déli-szláv) 68
 *konica (nyug.-szláv) 68
 Konya, Konyár 75
 Konyus 75
 Korcovágy 166
 kordában tart 406
 kovács 72
 kovrics 96
 könygl (német) 463-4
 könnyebb a tevének a tű
 fokán átmenni 92 j.
 köröm 72
 közmondás 111, 401
 közremunkálás 140
 Krampfring (német) 87
 kravall 136
 krónika 177
 krónikáink stílusa és egy-
 máshoz való viszonyuk
 238
 kuksol 256

ku(n)korodik 256
 kules 35
 kuporodik 256
 kurdi(je) (arab) 79
 kurrog, Kurrah 276
 Kurszan (Anon.) 508
 küte, kaute (kfn.) 474
 kürdi 79-80
 qadiš (heftalita törzs) 148
 qysan (török) 508
 qawurmaq (oszmán-török)
 80
 lagzi 184 k.
 Lajos 381
 latin | az Árpád-kori ~
 ritmikus és rimes próza
 235, ~ jövevénykép-
 zőink 451
 lazsnak 69
 legenda 364, legendáink
 latin stílusa 237
 lélegzik 184 k.
 lesz 378
 létra 289
 Levél 377 j.
 levelező 141
 Limosa (latin) 61
 liter 227
 *liü. ~ *lève 377
 lőj (osztják) 465
 lő 377 j.
 Lőd 377 j.
 lónevek és ~színek 497
 kk.
 lótenyésztés | a magyar
 ~ és lovasterminológia
 szláv elemeiről 67 kk.
 lucullus 97
 Lutheráj 452
 ly, le° (szamojéd) 457
 mádra 160
 magyar jövevénytiszta
 a németben 164
 máhrama (horvát) 81
 mahrama (arab, oszmán-
 török) 81
 mahramán 81-2
 majd ha fagy 400
 majszol 257
 Makó 34
 makog 278
 malaj, malej (osztják) 62
 mámor 82
 mamuz 82
 mántli 465
 Margit 383
 marhanevek és -leírások
 500-1
 Mária 384
 Markalf 400
 Maros 106 j.
 márt 457
 mátká 74

*med 'sár' 61
 meddő 60
 meder 160-1
 medre, metre (oszmán-tö-
 rök) 161
 medves 61
 Medvész ~ Medvíz hn. 61
 medvét fog 62
 a meg igeikötő a Jókai-
 kódexben 152 kk.
 megad 232
 megesis 418
 megek 278
 mennyei 297
 merül 457
 met(sz) 459
 mét 62
 mét-fa, ~-háló 62
 métely, ~fü 63 kk.
 métey (osztják) 62
 meithe 459-60
 metil(j) (déli-szláv) 63
 μηττα 161
 mi 287
 micsinálsz? 414
 Mihály 382
 miniszteráj 452
 mint a pinty 123
 mióta 328
 mis-más 142
 monda 361 j., 364
 mondatlan | a mondat-
 tan tárgya és helye 2
 kk., 432 kk., az igei
 állítmányi mellékmon-
 dathoz 408 kk., mon-
 datelemzés 452-3., a
 való és levő igenévvel
 kapcsolt szerkezetek
 420, a szemlesütve, száj-
 tánc-féle szerkezetek
 45 kk., mutatónévmás-
 ból névutó 323, hason-
 lítást kifejező szerke-
 zeteink ~i osztályo-
 zása 50 kk., ragtalan
 tárgy határozói igenév
 mellett 43 kk.
 morbus regius (középkori
 latin) 87
 möres 206
 mostoha 74
 Moszul 77
 Motenum (kelta) 61
 mutatíroz 452
 murát 79
 musul (román) 77-8
 musul(a) (szerb-horvát)
 78
 musul(y), muszuj 77-8
 musur(a) (szerb-horvát)
 78
 musul (lengyel) 78

- muszlin 78
 művel 412, 417
 nádra 160
 Nagy J. Béla 221 kk.
 naplász 141
nédra (ószláv) 160
 nedü 60 kk.
 nedv, nedves 60 kk.
 Nedvíz hn. 61
 nem így verik a cigányt 398
 néplap 138
 népnyelv | a ~ Eötvös-nél 134—5, a szentgáli, szegedi és szlovákiai ~ből 209—221, 496—506
 nyápic 258
 nyargal 67, 70
 nyelv | Sylvester és a XVI. századi magyar irodalmi ~ 126 kk., Eötvös József ~éről 130 kk., az újságírás ~e 1848-ban 136 kk., mutatvány „A magyar ~ kézi szótárá”-ból 225 kk., XVI—XVII. századi nyomtatványaink ~éről 242—54
 nyelvatlasz | a Szlovák ~ munkálatai 493 kk., a szlovákiai ~gyűjtés tájszóanyaga 212—21, 501—6
 nyelvbővítés 73—4
 nyelvemlékek | egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék 201—2, XVI. századi jobbágy- és céhlevelek 202 kk., 484 kk.
 nyelvjárás | ugorkori, előmagyar ~ok 457, 470
 nyelvtan | a leíró ~ tárgya és felosztása 1—17, 432—47
 Nyirsid 170
 nyomdászok nyelvi hatása 33—4, 242—7
 nyoszolyólány 74
 nyúlhát, nyúlmál 462
 oda 327
 okád 257
 okleveleink stílusa 236
 ólálkodik 162
 olesó 35
 oly, olyan 320, 410 kk.
 olyan vagy, mint a csoma lova! 460—1
 olt 35
 oltalom, oltalmaz 162—3
 oltár 35
 oltol 325 kk.
 onnan 319 k.
 onogurok 151
 orgazla 206
 Osvát 381
 óta 325 kk.
 otthagy csapat, papot 403
 óv 162
óz(i) (votják) 320
 Ozsváry 166
pačmag(a) (szerb-horvát) 83
pačmák (cseh) 83
 pačsmag 82—3
 pačsmagol 82
Παθισος 106
 padizsán 95—6
 padlászán 95
 padli|e|z|sán 95
 padloesel 96
pàž (osztják) 465
paik, peik (déli-szláv) 172
pajdaš (török) 171—2
 pajkos 171—3
pajoku, pajuk (déli-szláv) 172
 pajtás, paj(k)társ 171—3
 pakol, mint az istóriás 178
-pāl (vogul) 40
pāl (vogul) 38 kk., 43
 pálca 164
 pamaes(ol) 82
Pannonie | La ~ 454—5
 pántli(ka) 464
 paradicsom 96 kk. ~-gyümölcs 98, ~tök 99
 parasztdal 393
paraveredus (kelta-latin) 70 j.
 paripa 70
παρίππι 70
Παρίσος (Strabo) 105
Parthiscus 'Tisza' 106
pàšmag(a) (szerb-horvát) 83
 pássadoz 267
 pasztormány 82, 83
 pata 72
патладжанъ (bolgár) 95
патлауфъджанъ (bolgár) 95
Πατρισχορ (Ptolemaeus) 106
Pathissus (Plinius) 106
 patkó 72
pātlāgea (román) 95—6
patlīdzan (szerb) 95
 pedig 127
 peg ~ pég 70
péyð (ószláv) 70
peik (török) 172
 pekmez 83
-pelek (osztják) 38
 penig 127—8
 pepcesel 256
 Pest 507 kk.
 pest 'kemence' 510
 pestis 206
 peszmet 79
petino (ószláv) 73
 petlezsele 96
 pinty | úgy elröpül tőlünk az élet, mint a ~ 123
 pipogya 258
 pislant, pislog 258
 plé 170 k.
 plenkiroz(ó) 139—140
 pletykanapló 141
-poál (vogul) 40
 pokróc 69
 porit (tojást stb.) 477 kk.
 porlaszt 478
 poroszka, poroszkál 69
poštā (román) 135
 posta 'sörét' 135
Posten (német) 135
potkova (szerb-horvát) 72
 prenumeral 142
 prózaritmus | latin ~ 235 k.
prusafijti (szerb-horvát) 69
-puoli (finn) 38
puoli 'fél' (finn) 38
puoli-yö (finn) 38
 Ráchel 383
 rác paradicsom 99, 104
 ragok | -a, -e, -ja, -je birtok ~ 287 kk., -é birtokrag 301 kk., -é ~ -e (-i) lativusrag 41 k., 447, -i birtokos személy ~ 287 kk., -ig 326, -l módhatározó ~ 320, -n rag 349, -nak, -nek 299, a -t tárgyrag funkcióváltozása 414 j. | zürj. -dž, -džj, votj. -ž(i, j), cser. -že 320
 rakás 228
 rege 361 j.
 regedal 365
 remonda 499
 retirál 452
 Ries John 432—42
 rikitó 277
 rivancs, rivatag 282
 rohonc 282
 rokonságnevek 74
 román gyümölcs 98, ~ paradicsom 99, 104
 románc 361 j.
romance (francia) 363
 rovás 171, 206
 ruinál 452

rüheder 282
 sajtó 455
 sajtóhibák 245
Sammot (német) 165
 Samu nadrágja 397
 sánta 173 kk.
 sántál 175
 santallázik 175
šantai (valach) 174 j., 176
šantav (szlovén) 173 j., 176
šantavý (valach) 174 j., 176
 Sára 383
 sárga 228–9
 sarjú 28 kk.
 sarkantyú 73
šatani (cseh) 174
uamam (ca) 174
 sátor 468 kk.
 sátorfáját felszedi 469
 Sátorhegy (-halom) 468
 **šatir* (bolgár-török) 470
 sátrat ver, ~ üt 468
Saulsckeji 291
 séd 170
 sereg 470
 **šet*- (ószláv) 175–6
 séta 173 kk.
šetat(i) (déli-szláv) 174
šetit (bolgár) 174
 signalementom 140
 síheder 279 kk.
 sík 206
 sikít, sikolt 255, 279
 sincs 128–9
sinus (latin) 160
 Sylvester János 126 kk.
 sít 169 k.
 a *Solanum melongena* magyar elnevezései 94 kk.
 státusújság 138
 stikli 464
 stílus | Árpád-kori latin-nyelvű irodalmunk ~ problémái 237, legrégebb magyarszövegeink ~ kritikájához 240 kk.
 stucli 464
 sudár 279
 sűg 279
 suhader 281
 suhanc 282
 suhod 281
šujil- (osztják) 455
 Sulán 467
 súly 455–6
 suttyó 279
 suvad 281
 süheder 'vihar' 279
 sülyyed 455–6

süvölvény 279
 svihák 280
švihák (tót) 280
švihat (tót) 280
 szak, szaka 157 kk.
 szakogat, össze ~ 158
 szakul, össze ~ 158
 száalka 157
 szállóige 401
 számlálétra 90 kk.
 szár.na 82
šarma (oszm.-török, déli-szláv) 82
 szattyán 82
 szeder(je) 30
 szedi a sátorfáját 469
 Szekernyés 466
 szelep 472
 személyneveink | XVI. századi ~ 379 kk.
 Szentgál | a Veszprém megyei ~ XVIII–XIX. századi nyelvéből 209–212
 Szentsei-daloskönyv 23 kk.
 szepet 79
 szerb tők 104
 szerhát 79
 szilip 472
 színtelen 229
 szláv | a magyar lóte-nyésztés és lovasterminológia ~ elemei 67 kk., ~ eredetű rokonságnevek 74
 szócafrang 142
 a szókapcsolat fogalma 112 kk.
 a szólás mibenléte és fajtái 110–26, 396 kk.
 szolga 36
 szótan 2 kk., 432 kk.
 szössz 472
 Sztálin I. V. 442
 a szövés-fonás szókincséhez 472 kk.
 Szüendér 281
tab[B]jur (oszmán-török) 167
tabir (teleut) 167, 169
tapqir (török) 167, 169
tabif[y]š (török) 167–8
 tábor 167, 169
tabofu]r (oszmán-török) 167
 tácli 464
 taglal 206–7
 takaró 69
tap (török) és származékai 167–9
tapqur (török) 167–9
 -társ 172

tát, tátogat 257, 268
 távol 36, 330
 tedég ~ tedig 127
 tegye be az ajtót, aki utoljára marad 125
Tehel 375
 tehénnevek és -leírások 500–1
 Temes 106
 tercenell 81
testemel (oszmán-török) 80
testemelj (szerb) 80
 tesz 377–8, 412 kk.
 tesztemély[ny] 78 kk.
 tesztenél 80–1
 Tevel 375 kk.
 tevének a tű fokán átmenni 92 j.
Tiβiozoc (Ptolemaeus) 106
Tiγac, Tiyac 106
Tisia 106
Tiσov | *tov* ~ 107
 a *Tisza* legrégebb elnevezései 105 kk.
 tiszbtentárs 173
Tirza 107
Tiza 107
 tojáscsucsor 97, ~gyümmölcs 98, 101, ~paróej 98
 tojáspor 477
 Tolnai Vilmos 122 kk.
 tő 377
 több is veszett Mőhács-nál 397
 tölgy 476–7
 tömött 142
 török paprika 99, 104
 török paradicsom 94 kk.
 történi 412 kk.
 tövik 377–8
 tövis 378
 tritli 464
tšüüt- (osztják) 455–6
 tud 34
 túl 323 k.
 tű fokán átmenni 91–2
 tükörszavak 73, 85, 89
 tündöres 282
 tűz 160
 úgy, ugyan 320, 349 kk.
vanap (vogul) 162
 ujdónász(at) 140–1
 újság 141
 újságíró 141
 az újságírás nyelve 1848-ban 136 kk.
ültta (vogul) 321 kk.
umbal (ceseremisiz) 318 kk.
 unoka 74
uovo turco (olasz) 97
 Uza 508–9
 Üdvözítő 87

- vantem*(l) (osztják, vogul)
 161—2
vār (középperzsa) 471
 varjú 28 kk., 34
 vásár 470
warp(a), *warpac* (lengyel)
 467
 véd 161
 vége Víg Andrásnak 401
 vélte, véelve 449 j.
 verpec 466—7
verpec (kisorosz) 466
Verpecz(es).465 kk.
verpti (litván) 467
 vérré válik benne, mint
 barátban a lencse 397
 vérszemet vesz 406
 vert viszen veretlent 400
 veszekednek, mint az is-
 tóriás cigányok 178
 vész hirdető 138
 vezércikk 141
- vezet 162
Victor 160
vics[gy]orog 257
 vihar 285—7
 vihancároz 260
 vihat[d]jar 285 k.
 viher, viheder 284 kk.
 vihornya 286
 vijár 286
 vinet(t)a 97
vinete (román) 97
Vinogradov V. V. 111—2
 vinyéta 97
 viszonytan 432—446
 vityilló 391 k.
wintem (osztják) 162
voánt(i) vogul 161
 volt (múlt idő) írása 35
 von 162
vontiltatem (osztják) 162
 vó 377
xamitum (latin) 165
- zab(o)la 67 j., 70
 zanabona 276
zeg[k]jerye 286
 zendül, zendít 275—6
 zenebona 275
 zeng 275—6, 282
 zenge-zunga 276—7
 zihat[d]jar 283
 ziher, ziheter 283 k.
 zirhatag 283
 zivar 284
 zivatar 282 kk.
 zúg 282
 zuglap 139
 zuhancs 282
 zuhat[d]jar 283
 zuvar 284
 zsenegés 96
 zsilip 472
 zsold 35
 zsong(ol) 276
 Zsuzsanna 383

Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21.) — A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

36045/55 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

L. ÉVF.

1954. JÚLIUS

1—2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

394. SZÁM

1954

T A R T A L O M

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának vitája a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról	1
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Adalékok a magyar helyesírás történetéhez	18
<i>Deme László</i> : A <i>j > gy ~ ty</i> változás emlékei és eredetének kérdése	23
<i>Török Gábor</i> : Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez	32
<i>Pais Dezső</i> : A <i>fél</i> névszó finnugor és magyar alaktani vonatkozásaihoz	38
<i>Károly Sándor</i> : Ragtalan tárgy határozói igenév mellett	43
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Hasonlítást kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása ...	50
<i>Hegedűs Lajos</i> : A <i>nedv</i> szó és családja	60
<i>Moór Elemér</i> : A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból	67
<i>N. Kakuk Zsuzsa</i> : Oszmán-török eredetű kelme- és ruhanévek a magyarban ...	76
<i>Erdődi József</i> : Egy babona európai útja (Frászkarika)	83
<i>Scheiber Sándor</i> : Szamárlétra	90
<i>Bakos Ferenc</i> : A török paradicsom (<i>Solanum melongena</i>) magyar elnevezései ...	94
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések	105
<i>O. Nagy Gábor</i> : Mi a szólás?	110
<i>Balázs János</i> : Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv	126
<i>Pais Dezső—Gáldi László</i> : Hozzászólások Sötér István doktori értekezésének vitáján	130
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Az újságírás nyelve 1848-ban	136
<i>Czeplédy Károly</i> : Heftalíták, hunok, avarok, onogurok	142
Kisebbségi közlemények. <i>Kovács Teréz</i> : A <i>meg</i> igekötő a Jókai-kódexben. — <i>Ladó János</i> : A <i>v</i> és az <i>f</i> hang mozgása a dentilabialis és a bilabialis képzésmód között	152
Szó- és szólásmagyarítások. <i>Imre Samu</i> : Szaka. — <i>Juhász Jenő</i> : Gyöz. Meder. — <i>Kálmán Béla</i> : Véd. Oltalmaz. — <i>Loványi Gyula</i> : Német három batza. — <i>Mikesy Sándor</i> : Axaméthý. — <i>Pais Dezső</i> : Magyar tábor, török <i>tapgur</i> . — <i>Papp László</i> : Sít. Baliga, rovás. — <i>Simon Györgyi</i> : Pajtás, bajtárs. — <i>Sulán Béla</i> : Sánta, séta. — <i>Takács Lajos</i> : Istória—istóriás	157
Nyelvművelés. <i>Benkő Loránd</i> : Megjegyzések néhány időszerű helyesírási kérdéshez. — <i>Pais Dezső</i> : Éjtszaka — éccaka — éjszaka. — <i>Kubinyi László</i> : A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez	179
Nyelvtörténeti adatok. <i>Borsa Gedeon</i> : Egy 1500 körüli latin-magyar szójegyzék. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Jobbágylevelek a XVI. század második feléből. — <i>Mollay Károly</i> : Szótörténeti adalékok	201
Nyelvjárások. <i>Kázmér Miklós</i> : Megjegyzések az egyezményes hangjelöléshez. — <i>Lőrincze Lajos</i> : A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből. — <i>Imre Samu</i> és <i>Kálmán Béla</i> : A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga	207
Különfélék. <i>Tompa József</i> : Nagy J. Béla hetven éves.	221
Társasági ügyek. Nagy József Béla választmányi tag üdvözlése	223
Levélszekrény. <i>Pais Dezső</i> : Nagy József Bélának.	223

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány-u. 21.; telefon: 111-010.) — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor-tér 1.; telefon: 180-850) intézi. A pénzküldeményeket a 61-256. számú egyszerűlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila-u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás-u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Váci-utca 12.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekkszám-lábjára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Váci-utca 12.).

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tiszttakar:

Elnök: Knieszsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Tamás Lajos, Ligeti Lajos. Főtítkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakszétálytitkárok: Kovalovszky Miklós, Hajdú Péter, Király Péter, Herman József, Czeglédy Károly.

Választmányi tagok:

Balázs János, Bárczi Géza, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csefkó Gyula, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábian Pál, Fekete Lajos, Fludorovits Jolán, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Országh László, Pais Dezső, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság:

Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovás Rózsa.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

3. Pápay József: Reguly Antal emlékezete. 1905. 3.— Ft.
6. Réthel Prikkel Marián: A magyar táncnyelv. 1906. 4.— Ft.
10. Kóssa Gyula: Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 4.— Ft.
14. Melich János: A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 12.— Ft.
18. Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. 12.— Ft.
21. Házi Jenő: A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 3.— Ft.
25. Knieszsa István: A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5.— Ft.
26. Fludorovits Jolán: Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7.— Ft.
30. Németh Gyula: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5.— Ft.
31. Gyalmos János: Latin eredetű képzőink. 1933. 4.— Ft.
32. Hartnagel Erzsébet: Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4.— Ft.
34. Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás. 1934. 8.— Ft.

35. Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5.— Ft.
36. Melich János: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3.— Ft.
37. Zsirai Miklós: Budenz József. 1936. 3.— Ft.
38. Csúry Bálint: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3.— Ft.
39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5.— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5.— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4.— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4.— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4.— Ft.
44. Vértés O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4.— Ft.
45. Úrhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5.— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3.— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8.— Ft.
61. Horvátr. Károly: Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-töví* igék története. 1941. 5.— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5.— Ft.
63. Bánhidí Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5.— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban. 1942. 7.— Ft.
65. Laziczus Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6.— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6.— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrészten.) 1943. 8.— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6.— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7.— Ft.
73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6.— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzinevei. 1947. 6.— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4.— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4.— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6.— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10.— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3.— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10.— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20.— Ft.

Előkészületben levő kiadványok:

84. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza (térképpel).
86. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző története.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás?

Kaphatók ezenkívül:

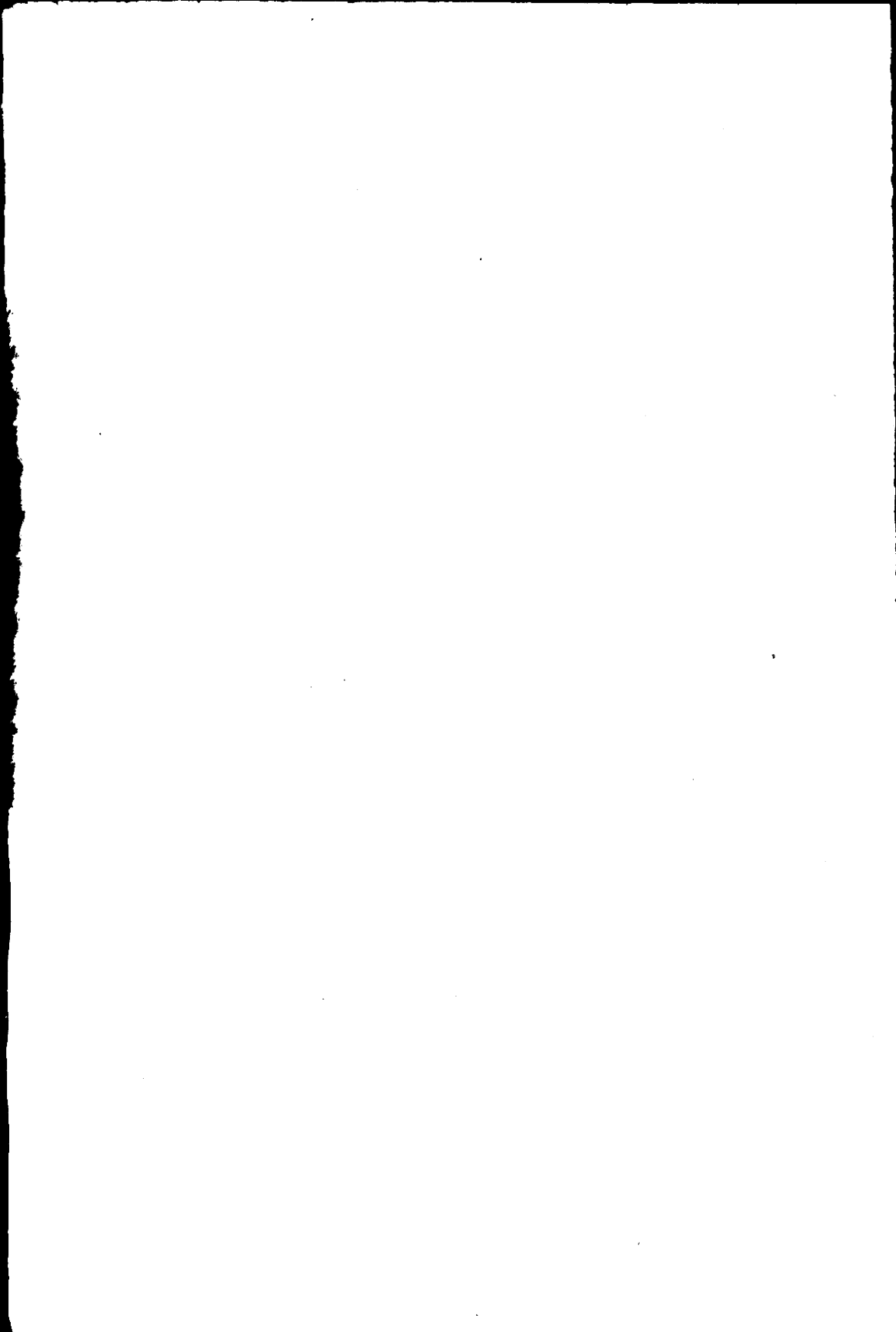
- Melich-Emlékkönyv. 90.— Ft.
Csúry Bálint: Szamosháti Szótár. I—II. k. 120.— Ft.
Guary-Kódex. 25.— Ft.
Szily-Emlék. 10.— Ft.
Magyar Nyelv számonként 8.— Ft.
Magyar Nyelv mutatója I—XXV. 20.— Ft.
Magyarosan számonként 1.— Ft.
Magyar Nyelvjárások. II. k. 26.50 Ft.
Balassa-kódex. 30.— Ft.

A kiadványokat a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál* lehet megvásárolni vagy megrendelni.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

A kiadásért felelős: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat érkezett: 1954. IV. 4—V. 8. — Példányszám 800. — Terjedeleim: 19½ (A/5) ív. 1 ábra + 1 melléklet

55 ~~8991~~ F 3325/74

1965

1965

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

L. KÖTET

1954

L. ÉVF.

1954. DECEMBER

3—4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

395. SZÁM

T A R T A L O M

<i>Országh László</i> : Mutatvány »A magyar nyelv kézi szótárá«-ból	225
<i>Galgóczi György</i> : »Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái«	234
<i>Trócsányi Zoltán</i> : A régi magyar könyvek kézírata, kiadása és nyelve	242
<i>Abaffy Erzsébet</i> : Beythe István nyelvéről	246
<i>Benkő Loránd</i> : Egy hangfestő igetsoport	254
<i>Pais Dezső</i> : Példák a hangutánzó ikerítésre	274
<i>Mikesy Sándor</i> : Siheder, zivatar, viheder	279
<i>Bárczi Géza</i> : Az -i birtokos személyrag	287
<i>Hexendorj Edit</i> : Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről	301
<i>Pais Dezső</i> : Át—által, óta	318
<i>Kelemen József</i> : Kérkedik	331
<i>Martinkó András</i> : Az egyenlő és egyenes jelentéstörténetéhez	348
<i>Zolnai Béla</i> : A ballada és a románc szó történetéhez	361
<i>Bárczi Géza</i> : Tevel	375
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1600-ig	379
<i>Szülőgyi Ferenc</i> : »Egyen meg a fejjelő!«	387
<i>O. Nagy Gábor</i> : Mi a szólás?	396
<i>Kubinyi László</i> : Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez	408
<i>Hámori Antónia</i> : A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez	419
<i>Tóth Pál László</i> : A nyelvtan felosztása — viszonytan	432
<i>Papp István</i> : A nyelvtan felosztásáról	440
Kiseb b közlemények. <i>Balázs János</i> : Az el mű fokozó határozószó. — <i>Bárczi Géza</i> : -iroz. — <i>Klemm Imre</i> : Kétség egy mondatelemzés körül. — <i>Moór Elemér</i> : Néhány megjegyzés az affrikáta-kérdéshez	447
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Dobossy László</i> : La Pannonie. — <i>Cs. Faludi Ágota</i> : Súly, sülyed. Gége. — <i>Gáldi László</i> : Faszol. — <i>Hegedűs Lajos</i> : Methe. Olyan vagy, mint a csoma lova! — <i>Horvát Mária</i> : Kinigli. — <i>Kálmán Béla</i> : Fű. — <i>Mikesy Sándor</i> : Verpecz, Hibján. — <i>Moór Elemér</i> : Sátor. — <i>Papp László</i> : Két áraz leyómevov. Kita. — <i>N. Sebestyén Irén</i> : Tölgy	454
Nyelvművelés. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Lehet-e porítani a tojást? — <i>H. Molnár Ilona</i> : Jól fest, rosszul fest	477
Nyelvtörténeti adatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Jobbágylevelek a XVI. század második feléből. — <i>Szabó T. Attila</i> : Ötvös céhek levelei a XVI. századból	484
Nyelvjárások. <i>Anton Habovstiak</i> : A Szlovák Nyelvatlasz munkálatai. — <i>Incefi Géza</i> : A jószág leírása Szegeden a XVIII. században. — <i>Imre Samu és Kálmán Béla</i> : A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájrszóanyaga	493
Különfélék. <i>Pais Dezső</i> : Budapest kialakulásának kezdetei. — <i>O. Nagy Gábor</i> : Csefkó Gyula jubileumára	506
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 50. közgyűlése	517

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—256. számú egyszerűlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Váci utca 12.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekkszámlájára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Váci utca 12.).

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tiszttakar:

Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Tamás Lajos, Ligeti Lajos. Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós, Hajdú Péter, Király Péter, Herman József, Czeglédy Károly.

Választmányi tagok:

Balázs János, Bárcsi Géza, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csefkó Gyula, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábrián Pál, Fekete Lajos, Fludorovits Jolán, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Ország László, Pais Dezső, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emília, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság:

Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

3. Pápay József: *Reguly Antal emlékezete*. 1905. 3.— Ft.
6. Réthelyi Prikkel Marián: *A magyar táncnyelv*. 1906. 4.— Ft.
10. Kóssa Gyula: *Régi magyar gyógyszernevek*. 1909. 4.— Ft.
14. Melich János: *A magyar tárgyas igeragozás*. 1914. 12.— Ft.
18. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. 1922. 12.— Ft.
21. Házi Jenő: *A soproni magyar-latin szójegyzék*. 1924. 3.— Ft.
25. Kniezsa István: *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. 1928. 5.— Ft.
26. Fludorovits Jolán: *Latin jövevényszavaink hangtana*. 1930. 7.— Ft.
30. Németh Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. 1932. 5.— Ft.
31. Gyalmas János: *Latin eredetű képzőink*. 1933. 4.— Ft.
32. Hartnagel Erzsébet: *Újabb német jövevényszavainkról*. 1933. 4.— Ft.
34. Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. 1934. 8.— Ft.

35. Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. Melich János: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. Zsirai Miklós: Budenz József. 1936. 3,— Ft.
38. Csúry Bálint: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértés O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tővű igék története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynevek a Váradai Rogestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Lazicius Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrészten.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzimevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.

Előkészületben levő kiadványok:

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza (térképpel).
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás?
88. Gyalmas János: A *-beli* névszóképző története.

Kaphatók ezenkívül:

- Melich-Emlékkönyv. 90,— Ft.
Csúry Bálint: Szamosháti Szótár. I—II. k. 120,— Ft.
Guary-Kódex. 25,— Ft.
Szily-Emlék. 10,— Ft.
Magyar Nyelv számonként 8,— Ft.
Magyar Nyelv mutatója I—XXV. 20,— Ft.
Magyarosan számonként 1,— Ft.
Magyar Nyelvjárások. II. k. 26,50 Ft.
Balassa-kódex. 30,— Ft.

A kiadványokat a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál* lehet megvásárolni vagy megrendelni.